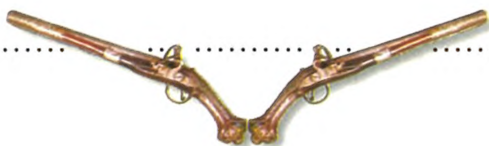

Українське козацтво

Мала енциклопедія

Українське козацтво

Мала енциклопедія

Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли пановати.
Пановали, добували
І славу, і волю ...

Т. Г. Шевченко

THE RESEARCH INSTITUTE OF UKRAINIAN COSSACKS
BY ZAPORIZHZHIA STATE UNIVERSITY

UKRAINIAN COSSACKS

A SMALL ENCYCLOPAEDIA

KYIV "GENEZA" ZAPORIZHZHIA "PREMIER"

2002

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ПРИ ЗАПОРІЗЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

КИЇВ «ГЕНЕЗА»
ЗАПОРІЖЖЯ «ПРЕМ'ЄР»

2002

ББК Т3(4Укр)46/6/я20
У455

Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. –
У455 568 с.: іл., карти.
ISBN 966-504-244-6
ISBN 966-7529-49-5

Видання вперше комплексно представляє читачеві один із найяскравіших феноменів вітчизняної історії – українське козацтво.

У 1376 статтях Малої енциклопедії відображено обставини виникнення і становлення козацтва та його роль в історії, військове мистецтво, громадський устрій, судочинство, господарську діяльність, побут, звичаї та духовність, міжнародні контакти. Серія біографічних статей розповідає про найвидатніші постаті козацької історії та про вітчизняних і зарубіжних державних діячів, дипломатів, учених, письменників і митців, об'єктом уваги яких було козацтво. Висвітлюються питання розвитку козацьких традицій у XIX–XX століттях.

Подано 283 ілюстрації та 79 карт.

Книга розрахована на широке коло читачів.

ББК Т3(4Укр)46/6/я20

Видання підготовлене за сприяння
Запорізької обласної державної адміністрації

ISBN 966-504-244-6
ISBN 966-7529-49-5

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Пропоноване читачеві видання присвячене одному з найяскравіших феноменів вітчизняної історії – українському козацтву. Неможливо знайти у минулому України якесь інше явище, яке б так глибоко і різнопланово вплинуло на історичну долю всього українського народу. З початків козацтва і до сьогоднішнього дня, а, вочевидь, і на майбутнє, життя українців – «і мертвих, і живих, і ненарожденних», усієї нації з її минулим, сучасним і майбутнім, – було, є і, поза сумнівом, буде нерозривно пов'язане з козацтвом. Небагато знайдеться в Україні людей, які не погодяться із цією думкою. Переконаність у надзвичайно важливій ролі козацтва в історії України – це одна з тих небагатьох істин, яка не викликає сумніву у людей з різними, навіть протилежними поглядами на політику, ідеологію та історію. Це та сторінка історії, яка інтегрує, об'єднує наше й досі розколоте суспільство. Козацьке минуле так глибоко й органічно вкарбувалося в історичну пам'ять народу, що на його тлі сьогоденні політичні розбіжності набувають другорядного значення.

Тематично історія українського козацтва охоплює безліч різнопланових сюжетів. Вона багатогранна, як саме його життя. Козацтво – це не лише суспільний стан з особливим способом життя, не лише самобутнє військове формування з тільки йому притаманним плетивом дипломатичних відносин з близькими і далекими сусідами. Козацтво було неповторною моделлю суспільного розвитку з оригінальним соціально-політичним устроєм, своєрідним побутом, традиціями, етичними і правовими нормами та інститутами, культурою, фольклором. З козацтвом пов'язана і величезна кількість специфічних термінів та виразів, які сьогодні малозрозумілі не лише широкому загалові, а й багатьом професійним історикам. Козацтво – це надзвичайно широкий у своїх вимірах і різноманітний у проявах світ – манливий і загадковий. Він завжди притягував до себе небайдужих і творчих людей.

Історію українського козацтва вивчало багато поколінь вітчизняних і зарубіжних учених. Героїка козацького минулого надихала українських та іноземних письменників, художників, композиторів і кінематографістів. Це – сотні авторів, тисячі наукових досліджень і художніх творів, величезний обсяг інформації. Але для сучасного масового читача історія українського козацтва, справжні масштаби його величезного внеску в усі сфери життя українського народу залишаються малодоступними. Книги минулих десятиліть і століть у радянські часи перевидавалися рідко і суто вибірково. Серед професійних істориків у радянський період знавців козацтва було мало. Для партійно-державного керівництва Радянського Союзу ця тема була небажаною, бо могла викликати небезпечні настрої та асоціації.

Після відродження державної незалежності України інтерес суспільства до козацького минулого, до власного історичного коріння значно посилився. Це пов'язано з розгортанням процесів державотворення, подальшим розкриттям і розвитком української національної ідеї, пошуками власної національної ідентичності, прагненням знайти у минулому міцну опору, щоб упевненіше дивитись у майбутнє. За цих умов стали перевидаватися старі дослідження про козацтво і публікуватися нові. Але ці публікації не можуть задовольнити масового читача, який прагне різнопланової і вичерпної інформації, одержання якої не вимагало б складного бібліографічного пошуку. Цим вимогам відповідає довідкове видання енциклопедичного типу, в якому можна було б знайти матеріали про всі найважливіші сторони життя козацтва. Потреба в такому виданні відчувається й у середній та вищій школі, і у військових частинах, і серед широкого загалу читачів, і навіть серед професійних істориків. Саме тому укладачі пропонованої книги звернулися до жанру малої енциклопедії. У такому виданні, на думку авторського колективу, можна досить повно розкрити всю багатогранність і оригінальність козацтва, висвітлити основні аспекти його історичного минулого: обставини виникнення, становлення і роль в історії, військове мистецтво, соціальний устрій, духовний світ, господарську діяльність, побут, судочинство, відображення у вітчизняній та зарубіжній історіографії, літературі, мистецтві, усній народній творчості тощо. При цьому укладачі Малої енциклопедії «Українське козацтво» не претендують на вичерпність тематичного набору, а прагнуть дати лише важливі факти, події, біографії, охарактеризувати найважливіші процеси, історико-географічні об'єкти, терміни тощо.

Всього в Малій енциклопедії вміщено 1376 статей і довідок, авторами яких є 118 вчених – істориків, літературознавців, мовознавців, мистецтвознавців, етнологів з Дніпропетровська, Донецька, Запоріжжя, Києва, Львова, Луцька, Полтави, Харкова, Херсона, Черкас та інших міст. В енциклопедії подано 283 ілюстрації і 79 карт. Матеріали цього науково-довідкового видання ґрунтуються на різноманітних історичних, етнографічних, археологічних, історико-географічних, літературно-художніх джерелах. Їх автори широко використовували наукові праці вітчизняних істориків В. Антоновича, О. Апанович, Д. Багалія, В. Голобуцького, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, Я. Дзири, Д. Дорошенка, В. Дядиченка, М. Костомарова, І. Крип'якевича, В. Липинського, М. Максимовича, Ю. Мицика, О. Оглоблина, В. Сергійчука, А. Скальковського, М. Слабченка, А. Слюсарського, В. Смолія, В. Степанкова, В. Щербака, Д. Яворницького, А. Яковліва та багатьох інших. Залучені також результати досліджень етнографів, літературознавців, археологів, мистецтвознавців.

Енциклопедію «Українське козацтво» не випадково названо *малою*. В ній зроблено спробу подати читачеві певний мінімум інформації, який відображає складний і суперечливий стан розвитку сучасної української історичної

науки та історіографії козацтва зокрема. Редколегія енциклопедії свідома того, що ряд питань козацької історії висвітлено не досить повно, залишено широке поле для дискусій і коректив. Одначе набагато хибнішою була б, на наш погляд, практика пасивного вичікування. Кожна енциклопедія підводить підсумок багаторічним дослідженням у певній галузі і водночас закладає фундамент для подальшого наукового пошуку й поступу.

Представлені в енциклопедії статті й довідки взаємно доповнюють одна одну і в комплексі дають досить повне уявлення про головні історичні процеси та події, пов'язані з виникненням українського козацтва, становленням його як особливого стану суспільства, роллю в історії українського народу, місцем у міжнародному житті.

Виникнення українського козацтва і його вихід на історичну арену читач Малої енциклопедії простежить за багатьма статтями, у т. ч.: *Козак*, *Козацтво*, *Дике поле*, *Бродники*, *Уходники*, *Уходництво*, *Здобичництво*, *Запорозька Січ*, *Військо Запорозьке*, *Реєстрові козаки*, *Городові козаки*, Остафій *Дашкевич*, Бернард *Претвич*, Дмитро *Вишневецький* та ін. У них розкриваються складні історичні умови українського середньовіччя, в яких відбувалося становлення козацтва як особливої верстви населення. Зокрема, вказується на посилення в 15–16 ст. польського впливу в Україні, інтенсивний процес денаціоналізації української верхівки. За цих умов саме козацтву судилося підхопити естафету представництва національних, релігійних і державницьких прав України, яку не змогла втримати ослаблена, зденаціоналізована українська родова аристократія.

Зовнішні фактори, які впливали на формування українського козацтва, розглядаються у статтях *Велике князівство Литовське*, *Кримське ханство*, *Османська імперія*, *Молдовське князівство*, *Валахія*, *Ногайські орди*, *Буджацька орда*, *Очаківська орда*, *Ясир*, *Яничари* та ін. У цих статтях наводяться факти, які свідчать, що у 2-й пол. 16 ст. внаслідок численних набігів татарських орд, масових вбивств і виведення в полон великих мас населення стала цілком реальною перспектива обезлюднення України, зникнення українців як окремого етносу. Захистити територію України від погромних нападів литовська і польська влада виявилася не в змозі. Це завдання взяло на себе козацтво.

Формування козацтва розглядається в енциклопедії на тлі наступу *Речі Посполитої* на національно-релігійні, економічні та політичні права українців, який особливо посилився в 2-й пол. 16 ст. Пов'язані з цим події описані у статтях *Люблінська унія 1569*, *Берестейська унія 1596*. Цей наступ викликав рішучий опір усіх верств українського суспільства, особливо козацтва. Усвідомивши себе важливою силою в боротьбі з татаро-турецькою агресією, козацтво стало вимагати для себе певних громадсько-політичних прав та їх гарантій Річчю Посполитою. Поступово воно перетворилося на важливий чинник політичного життя, а хвиля збройних повстань, що заполонили історію України з кінця 16 ст. до 1638 р., свідчила про **наростання військово-політичного потенціалу українського козацтва** (див. *Козацькі війни*, *Повстання 1591–93*, *Битва під П'яткою 1593*, *Повстання 1594–96*, *Битва на Солониці 1596*, *Повстання 1625*, *Переяславська угода 1630*, *Повстання 1638*, *Битва під Говтвою 1638*, *Жовнинська битва 1638*, *Битва на Старці 1638* та ін.).

Одночасно посилюється вплив козацтва на релігійно-церковне і культурне життя України. Православне духівництво, зазначають автори енциклопедії, звертається до козацтва, а козацтво стає на позиції підтримки українського православ'я та української культури. Гетьман Війська Запорозького Петро *Сагайдачний* «з усім Військом Запорозьким» вписався до київського Богоявленського братства. У свою чергу братство заснувало школу, яку згодом митрополит Петро Могила реформував у колегію. З цієї колегії виросла славетна Києво-Могилянська академія. За сприяння Сагайдачного у 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита Йова Борецького і ще п'ятьох єпископів. Так було відновлено православну ієрархію в Києві, знищену свого часу при сприянні польської влади. Ці події знайшли відображення у статтях Й. *Борецький*, П. *Могила*, П. *Сагайдачний* та ін.

Вміщені в енциклопедії матеріали свідчать, що вплив козацтва виходив далеко за межі України і Речі Посполитої у цілому. Контролюючи важливі території на географічних стиках двох великих цивілізацій – християнської і мусульманської, воно досить довго залишалося важливим чинником міжнародного життя. На козацтво змушена була зважати не лише Польща. Вплив козацького чинника постійно відчувала на собі Туреччина. Блискучі перемоги українського козацтва у битвах з військом і флотом Туреччини, тривала боротьба з Кримським ханством суттєво ослаблювали сили Османської імперії і створювали сприятливі передумови для дальшого розвитку європейської цивілізації. Відстоюючи свої права у важкому протистоянні з Польщею, українське козацтво істотно вплинуло на долю цієї держави, як і загалом на майбутнє Центральної і Східної Європи. Уявлення про ці історичні процеси дають статті *Молдовські походи 1594–95*, *Молдовський похід 1600*, *Молдовські походи 1650, 1652 і 1653*, *Морські походи*, *Хотинська війна 1621*, *Кримське ханство*, *Османська імперія*, *Трансільванія* та ін.

Велика увага в енциклопедії приділяється найбільшому, наймасштабнішому з козацьких повстань, яке почалося у 1648 р. і дуже швидко набуло загальнонародного характеру, справивши величезний вплив на подальшу долю України. Історики називають його по-різному: Визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького, Національно-визвольною війною, Козацькою революцією, Хмельниччиною. Кожна з цих назв має право на життя, бо акцентує увагу на дуже важливих, хоча, безперечно, не всіх аспектах того багатогранного історичного процесу, що охопив Україну в 1648–1667 рр. Це повстання швидко переросло у війну, яка охопила всю Україну, мільйони її жителів і відбувалася за всіма правилами тодішнього військового мистецтва. Немає підстав заперечувати й те, що в ході цієї війни відбувся переворот у політичних і соціальних відносинах, який мав справді революційний характер. У Малій енциклопедії для характеристики цих подій використовується термін **Визвольна війна** (див. статті *Визвольна війна українського народу середини 17 ст.*, *Військо Запорозьке*, *Реєстр 1649*, *Універсал*, Б. *Хмельницький* та ін.).

Визвольна війна середини 17 ст. супроводжувалася жорстокими і кровопролитними **битвами козацького**

війська з арміями Речі Посполитої – на той час однієї з наймогутніших держав Європи. Цим битвам присвячено ряд статей енциклопедії, зокрема *Жовтоводська битва 1648*, *Корсунська битва 1648*, *Пилявецька битва 1648*, *Збаразька облога 1649*, *Берестецька битва 1651*, *Батозька битва 1652*, *Жванецька облога 1653* та ін.

На увагу читача Малої енциклопедії заслуговує сучасне наукове трактування **Переяславського договору 1654 р.** і взаємин України з Московським царством (див. *Переяславська рада 1654*, *Переяславський договір 1654*, *Березневі статті 1654*, С. *Богданович-Зарудний*, П. *Тетеря*, *Олексій Михайлович* та ін.).

Автори енциклопедії прагнули відбити у своїх статтях і ту смугу в історії України, яка почалася після смерті Богдана Хмельницького і отримала назву «Руїни» (див. *Руїна*, *Чорна рада 1663*, В. *Золотаренко*, *Я. Сомко* та ін.). Це той трагічний період, коли Україна поринула у вир самознищення, а сусіди, виходячи зі своїх інтересів, підтримували нестабільність у краї і конфлікти всередині українського суспільства. Територія України виявилася розшматованою. Поступово українці втрачали завоювання Визвольної війни. Автономний козацький устрій зберігався лише на Лівобережжі, в Гетьманщині, і все більше і більше обмежувався царизмом. Врешті-решт, у 1764 р. гетьманство було ліквідоване, у 1775 р. за наказом уряду генерал Текелій зруйнував Запорозьку Січ, а у 1781 р. було знищено полково-сотенний адміністративний устрій. Козаків перетворювали у державних селян і кріпаків, а козацька старшина наділялася правами російського дворянства. Ці події в енциклопедії оцінюються як чергова трагедія українського народу. Вдруге за свою історію він втратив свою державність та національну еліту. В Малій енциклопедії цю сторінку історії України висвітлено в статтях *Московські статті 1665*, *Конотопські статті 1672*, *Коломацькі статті 1687*, *Малоросійський приказ*, *Малоросійська колегія*, *Правління гетьманського уряду*, *«Рішительні пункти»*, *Зруйнування Запорозької Січі 1709*, *Атакування Січі 1775*, Кирило *Розумовський*, П. *Текелій* та ін.

Автори енциклопедії звертають увагу читача й на ті козацькі формування, які існували після ліквідації Гетьманщини і знищення Запорозької Січі (див. *Бузьке козацьке військо*, *Задунайська Січ*, *Чорноморське козацьке військо*, *Катеринославське козацьке військо*, *Кубанське козацтво*, *Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо*, *Українські козацькі полки 1812–15*, *Азовське козацьке військо* та ін.).

Велика група статей і довідок енциклопедії присвячена окремим сторонам життя козацтва.

Значна увага в Малій енциклопедії приділена **військовій діяльності**. В узагальнюючій статті (див. *Військове мистецтво українського козацтва*) показано розвиток військового мистецтва козацтва від часів його зародження до ліквідації наприкінці 18 ст. російським урядом. Ряд статей присвячено специфічним видам бойової діяльності козацтва (*Морські походи*, *Прикордонна служба*, *Розвідка*, *Контррозвідка*). Окремими статтями характеризуються основні бойові порядки і прийоми, що використовувалися козаками (*Батовий стрій*, *Засідка*, *Лава*, *Розгардіяш*, *Табір козацький* тощо). В енциклопедії описано всі найбільші битви козацьких військ. Організаційна структура козацького війська розкривається в статтях *Козацьке військо*, *Полк*, *Сотня*. Крім того, переважній більшості козацьких полків присвячені окремі статті (*Вінницький полк*, *Волинський полк*, *Гадяцький полк*, *Глухівський полк*, *Канівський полк*, *Київський полк*, *Кропивнянський полк* та ін. – всього 40 полків). У них коротко розкривається історія полку, називаються його сотні та найвідоміші полковники.

Значну увагу приділено озброєнню козаків. Описано такий важливий рід військ, як *Артилерія*. В окремих статтях розглянуто використання козаками холодної і вогнепальної зброї (див. статті *Вогнепальна зброя*, *Холодна зброя*). Окремо описуються найпоширеніші зразки вогнепальної (*Мушкет*, *Гвинтівка*, *Пістоль*, *Рушниця*, *Фальконет*, *Шмигівниця* та ін.) та холодної зброї (*Алебарда*, *Келеп*, *Кинджал*, *Піка*, *Рогатина*, *Шабля*, *Ятаган* тощо). Певну увагу приділено й окремим важливим деталям зброї, конструкція і призначення яких маловідомі широкому загалові (*Гнотовий замок*, *Колісцевий замок*, *Ударний кременевий замок*, *Поличка затравочна*). Розглядаються й певні види спорядження, які забезпечували використання зброї: *Порохівниця*, *Натруска*, *Кулелійка*, *Ладівниця* тощо. Описуються відомі матеріали, з яких виготовляли високоякісні зразки зброї – *Булат*, *Дамаск*. Про козацькі бойові мистецтва йдеться у статтях «*Спас*», *Бойовий гопак*, «*Хрест*».

Цілий комплекс статей присвячений розкриттю **соціально-політичної організації козацтва**. Основні засади організації козацької спільноти, короткий історичний нарис її подано у статті *Козацтво*. Найвищим органам влади та управління козацтва присвячено статті *Рада козацька*, *Генеральна військова рада*, *Генеральна старшина*, *Генеральна скарбова канцелярія*.

Важливе місце в Малій енциклопедії відведено запорозькому козацтву (див., зокрема, однойменну статтю). У статті *Запорозька Січ* розповідається про становлення козацької республіки, її роль в історії України. В окремих статтях представлено всі відомі Січі (*Хортицька Січ*, *Томаківська Січ*, *Микитинська Січ*, *Чортомлицька Січ*, *Олешківська Січ*, *Кам'янська Січ*, *Нова Січ*, *Базавлуцька Січ*). Організацію управління Військом Запорозьким показано у статтях *Вольності Війська Запорозького Низового*, *Кіш*, *Паланка*. Дається характеристика кожної з паланок (див. *Бугогардівська паланка*, *Інгульська паланка*, *Кальміуська паланка*, *Кодацька паланка*, *Орільська паланка*, *Прогноїнська паланка*, *Протовчанська паланка*, *Самарська паланка*).

У статтях *Реєстр*, *Реєстр 1581*, *Реєстр 1638*, *Реєстр 1649* розкривається методика проведення козацьких переписів, наводяться дані про кількість козаків, зафіксовану під час їх проведення.

Комплекс статей розкриває **державотворчий потенціал козацтва**. У статті *Гетьманщина* розповідається про козацьку державу – Гетьманщину, про її устрій та історію. Є стаття, присвячена *Конституції Пилипа Орлика*. В низці окремих статей розповідається про органи управління Гетьманщиною (*Генеральна військова канцелярія*, *Генеральна скарбова канцелярія*, *Генеральний суд*, *Малоросійська колегія* тощо). Адміністративний устрій Гетьманщини показаний у статті *Полково-сотенний устрій*.

Низку статей Малої енциклопедії присвячено характеристиці **козацької старшини**. У статті *Козацька старшина* дається короткий історичний нарис становлення цієї

козацької верстви, описуються принципи її комплектування, основні права, система забезпечення. У статтях *Генеральна старшина, Січова старшина, Полкова старшина* виокремлюються і описуються розряди старшини. Опис конкретних старшинських посад, перелік відповідних повноважень і прав дається в окремих статтях (*Військовий довбиш*, *Військовий обозний*, *Військовий пушкар*, *Військовий скотар*, *Військовий табунник*, *Військовий товмач*, *Військовий шафар* та ін.).

Автори подають детальну характеристику **козацької символіки**. У статті *Клейноди* розглянуто історію утвердження символів козацького війська, їх історичну долю. У статтях *Корогва*, *Бунчук*, *Булава*, *Пернач*, *Литаври*, *Каламар* дається опис цих регалій, розповідається про їх функціонування.

Низку статей присвячено самобутній **козацькій судовій системі**. У статті *Козацький суд* показано систему козацьких судів. У статтях *Звичаєве право* та *«Права, за якими судиться малоросійський народ»* розповідається про козацьке законодавство, а в статті *Козацьке судочинство* – про порядок здійснення правосуддя козацькими судами.

Окремі статті енциклопедії характеризують **місце і роль православної церкви** в житті козацтва. У статті *Церковний устрій Запорозьких Вольностей* показано організацію церкви на Запорожжі, її роль у житті козацтва, ставлення козаків до православної віри. Розповідається про відомі козацькі монастирі (див. *Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, Межигірський ставропігійний монастир*), пояснюється значення деяких церковних термінів (*Ктитор*, *Каплиця*), описуються певні культові предмети (*Новокодацька ікона Божої Матері*, *Складень*).

Міжнародні зв'язки козацтва відображені у статті *Українське козацтво в міжнародних відносинах*, *Грецька хата*. Найважливіші міжнародні угоди Війська Запорозького – *Зборівський договір 1649*, *Білоцерківський договір 1651*, *Переяславський договір 1654*, *Гадяцький договір 1658* та ін. – детально описано в окремих статтях.

Комплекс статей описує **економічну базу козацтва**. У статтях *Господарські заняття козацтва*, *Зимівник*, *Хутір* описуються особливості козацького господарства, шлях його розвитку. Ряд статей присвячено окремим господарчим галузям: *Землеробство*, *Мисливство*, *Рибальство*, *Скотарство* тощо. У деяких статтях пояснено специфічні козацькі терміни, пов'язані з господарюванням (*Жак*, *Голова*, *Рубань*, *Аргат* тощо).

Крім того, у ряді статей описано найпоширеніші ремесла козацької доби (*Гончарство*, *Чорна металургія*, *Людвисарство*, *Конвісарство* тощо) й пояснено деякі терміни, пов'язані з ремеслом (*Гамарня*, *Гута*, *Поташна буда*).

Козацький побут розкривається, зокрема, в статтях *Козацький костюм* та *Козацьке харчування*. У статті *Козацький костюм* вказано основні чинники, що впливали на його формування, названо основні види тканин, які використовувалися для його пошиття, описано основні види козацького одягу. При розгляді козацького харчування показано його особливості, що були зумовлені специфікою козацького способу життя. Показано систему забезпечення провіантом козацького війська, розкрито специфічні особливості харчування козаків на Січі (особливо в куренях). У спеціальних статтях описано найхарактерніші для козаків типи одягу (*Жупан*, *Кунтуш*) та найпопулярніші козацькі страви (*Саламаха*, *Тетеря* тощо). Окрему статтю присвячено поширеній серед козаків звичці вживання тютюну (див. *Вживання тютюну козаками*). Крім того, в окремих статтях розповідається і про специфічні козацькі предмети побуту (*Вагани*, *Люлька*, *Михайлик*, *Стябло* тощо).

У Малій енциклопедії знайшли відображення і такі специфічні сфери життєдіяльності козацтва, як педагогіка і медицина. Їм присвячено статті *Козацька педагогіка*, *Козацька медицина*, *Шпиталь*, *Школа січова*, *Шкільні отамани*.

Мала енциклопедія подає сотні **біографічних статей**. У них читач знайде життєписи відомих гетьманів, видатних козацьких полковників, козацьких старшин, славетних героїв, інших визначних діячів історії українського козацтва (див. І. *Богун*, П. *Бут*, І. *Виговський*, А. *Войнаровський*, О. *Гоголь*, К. *Гордієнко*, Д. *Гуня*, М. *Дорошенко*, П. *Дорошенко*, М. *Залізняк*, Л. *Капуста*, С. *Кішка*, І. *Мазепа*, Н. *Морозенко*, С. *Наливайко*, Ю. *Немирич*, Д. *Нечай*, П. *Орлик*, Я. *Острянин*, П. *Полуботок*, П. *Сагайдачний*, І. *Сірко*, Т. *Федорович* та багато ін.). Показується роль цих діячів в українській історії, їхній внесок у національно-визвольну боротьбу.

Крім козацьких персоналій, окремі статті присвячені найвидатнішим противникам козацтва (російським та польським вельможам, кримським ханам), чия діяльність справила значний вплив на історію козацтва (див. С. *Баторій*, О. *Безбородько*, Я. *Вишневецький*, *Владислав IV*, Д. *Заславський*, *Іслам-Ґірей III*, *Катерина II*, С. *Конєцпольський*, В. *Лупул*, *Олексій Михайлович*, М. *Потоцький*, Г. *Потьомкін*, Г. *Ромодановський*, *Сигізмунд II Август*, *Фрідріх I*, *Шагін-Ґірей*, *Ян III Собеський* та ін.).

Читачеві пропонується чималий комплекс статей, які описують різноманітні **географічні об'єкти**, пов'язані з історією козацтва. Серед них – місця найбільших битв козацького війська, найвідоміші річки, урочища, шляхи, переправи (див. *Ворскла*, *Дніпро*, *Дністер*, *Інгул*, *Інгулець*, *Сула*, *Ізюмський шлях*, *Муравський шлях*, *Базавлуг*, *Великий Луг*, *Кам'яний Затон*, *Кумейки*, *Тавань*, *Томаківка*, *Тягиня* та ін.). Описуються також найвідоміші з історії козацтва міста й села України (*Батурин*, *Біла Церква*, *Вінниця*, *Гадяч*, *Германівка*, *Глухів*, *Зборів*, *Збараж*, *Канів*, *Київ*, *Конотоп*, *Львів*, *Охтирка*, *Прилуки*, *Сміла*, *Суботів*, *Умань*, *Харків*, *Чигирин*, *Чугуїв*, *Ямпіль* та ін.). При цьому вказується їх локалізація (в тому числі і сучасна), подається опис цих об'єктів, фіксуються найважливіші події з козацької історії, пов'язані з цією місцевістю. Дається опис Дніпрових порогів (*Дніпрові пороги*, *Вільний поріг*, *Вовнігівський поріг*, *Звонецький поріг*, *Кодацький поріг*, *Лишній поріг*, *Лоханський поріг*, *Ненаситець* та ін.). Охарактеризовано власне козацькі регіони – *Запорожжя*, *Слобідська Україна*, *Кубань*. Кілька статей присвячено державам – сусідам українського козацтва: *Великому князівству Литовському*, *Речі Посполитій*, *Московській державі*, *Кримському ханству*, *Османській імперії*, *Молдовському князівству*, *Трансільванії*, *Валахії*.

Велика група статей і довідок Малої енциклопедії присвячена **висвітленню козацької теми в наукових дослі-**

дженнях, історичних джерелах. Зокрема, у статтях *Джерела з історії українського козацтва*, *«Акты Южной и Западной России»*, *«Архив Юго-Западной России»*, *Архів Коша Запорозької Січі*, *«Історія Русів»*, *Катеринославська вчена архівна комісія*, *Київська археографічна комісія*, *Козацькі літописи*, *«Короткий літопис Малої Росії»*, *Літопис Граб'янки*, *Літопис Величка*, *Літопис Самовидця*, *Рум'янцевський опис* та ін. йдеться про найважливіші джерела, що використовуються дослідниками історії козацтва, та їхні публікації.

У статті *Історіографія українського козацтва* показано розвиток досліджень історії козаччини. А в статтях *Археологічні пам'ятки козацької доби* та *Підводна археологія* йде мова про **дослідження козацтва археологічними методами**. Ряд статей присвячено найвідомішим **історикам українського козацтва**. У цих статтях аналізуються передовсім історичні погляди та науковий доробок того чи того вченого. Зокрема, в енциклопедії читач знайде аналіз внеску у вивчення історії українського козацтва видатних українських вчених 19 – поч. 20 ст. – В. *Антоновича*, Д. *Бантиша-Каменського*, Ф. *Вовка*, М. *Грушевського*, М. *Костомарова*, П. *Куліша*, О. *Лазаревського*, В. *Липинського*, М. *Максимовича*, М. *Маркевича*, О. *Рігельмана*, А. *Скальковського*, І. *Срезневського*, Д. *Яворницького* та ін.

Ряд матеріалів присвячено науковому доробку в галузі козакознавства істориків 20 ст. – О. *Апанович*, Д. *Багалія*, І. *Борщака*, Л. *Винара*, В. *Голобуцького*, К. *Гуслистого*, Я. *Дашкевича*, Я. *Дзири*, Д. *Дорошенка*, І. *Крип'якевича*, Б. *Крупницького*, Т. *Мацьківа*, Ю. *Мицика*, Д. *Наливайка*, О. *Оглоблина*, Н. *Полонської-Василенко*, В. *Сергійчука*, Ф. *Сисина*, В. *Січинського*, М. *Слабченка*, В. *Смолія*, В. *Степанкова*, О. *Субтельного* та ін.

Особливий інтерес читачів енциклопедії викликатиме внесок іноземців у вивчення українського козацтва. Подано статті про Г. *Боплана*, А. *Віміну*, *Вольтера*, А. *Гваньїні*, Р. *Гейденштейна*, Й.-Х. *Енгеля*, Е. *Лясоту*, П. *Меріме*, Г.-Ф. *Міллера*, П. *Шевальє*, Ж. *Шерера* та багатьох інших іноземних мандрівників, дипломатів, істориків, мислителів і митців, яких цікавила козацька тематика.

Величезний вплив, який справляло і справляє козацтво на творчість письменників, зумовив появу великої кількості літературних творів, присвячених цій темі. У Малій енциклопедії вміщено ряд статей, у яких аналізується побутування **козацької тематики в українській літературі**, а також у **російській, польській, німецькій літературах**. Крім того, окремі статті присвячені темі козацтва у творчості багатьох українських письменників (С. *Дівовича*, К. *Саковича*, І. *Котляревського*, М. *Гоголя*, Є. *Гребінки*, Я. *Кухаренка*, Т. *Шевченка*, П. *Куліша*, М. *Старицького*, Д. *Мордовця*, І. *Нечуя-Левицького*, *Українки Лесі*, *Вишні Остапа*, О. *Гончара*, О. *Довженка*, В. *Сосюри*, Б. *Лепкого*, З. *Тулуб*, П. *Панча*, О. *Ільченка*, Ю. *Мушкетика*, П. *Загребельного*, В. *Шевчука*, Л. *Костенко*, М. *Вінграновського*, *Славутича Яра* та ін.) і закордонних майстрів пера.

У статті *Козацтво в образотворчому мистецтві* проаналізовано козацьку тематику в живописі і скульптурі – від найбільш ранніх творів до сьогодення. Крім того, в окремих статтях енциклопедії розповідається про творчість видатних художників козацтва та про окремі картини (див. С. *Васильківський*, М. *Дерегус*, А. *Ждаха*, І. *Їжакевич*, Ф. *Красицький*, О. *Мазурик*, А. *Манастирський*, О. *Мурашко*, Д. *Нарбут*, М. *Пимоненко*, І. *Рєпін*, О. *Сластіон*, К. *Устиянович*, *«Запорожці пишуть листа турецькому султану»*, *«Козак Мамай»* та ін.).

Читач має змогу ознайомитися з аналітичною статтею *Козацтво і музичне та вокальне мистецтво*. Крім того, подано статті про найпопулярніші серед козаків музичні інструменти (*Кобза*, *Бандура*), про композиторів та співаків і про деякі музичні твори на козацьку тему (С. *Гулак-Артемовський*, М. *Лисенко*, А. *Вахнянин*, М. *Вериківський*, І. *Паторжинський*, В. *Гомоляка*, *«Запорожець за Дунаєм»*, *«Запорізький марш»* та ін.).

Окремі статті Малої енциклопедії присвячено висвітленню козацької тематики в **українському театральному мистецтві і кінематографі** (див. *Театральне мистецтво і козацтво*, *Українське козацтво в кіномистецтві*).

Козацьким мотивам в **українському фольклорі** присвячено, зокрема, статті *Козацтво і фольклор*, М. *Корж*, І. *Розсолода*, М. *Чурай*. Зацікавлять читача статті *Козацтво і українська мова*, *Козацькі прізвища*.

Низку статей присвячено **музейним закладам**, пов'язаним з українським козацтвом (див. *Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького*, *Запорізький державний обласний краєзнавчий музей*, *Музей гетьманства*, *Музей історії запорозького козацтва «Козацькі Могили»*, *Національний музей історії України*, *Національний художній музей України*, *Суботівський історичний музей*, *Черкаський обласний краєзнавчий музей* та ін.).

Завершуючи огляд змісту нового енциклопедичного видання, можна констатувати, що з його сторінок перед читачем постає надзвичайно яскрава картина динамічного, напруженого і повнокровного життя українського козацтва. Разом з тим ця картина сповнена трагічних відтінків. Виникнувши в переломний момент історії України й виконавши важливу історичну роль, козацтво, на жаль, залишилось у минулому. Але Мала енциклопедія переконливо засвідчує, що, зійшовши з історичної арени, українське козацтво подарувало своєму народові неоціненну спадщину, яка дозволила нації вистояти у мороці століть і відродитися. Козацтво назавжди вкарбувалося в історичну пам'ять українців, заполонило їхні душі, почуття, пісні й легенди. Воно вирішальним чином вплинуло на формування українського національного характеру та ментальності. І зовсім не випадково українці зверталися саме до козацького коріння та козацьких традицій, коли на порядок денний історія знову ставила питання їхнього національного і соціального визволення, відродження власного державного життя (див. статті *Вільне козацтво*, *Гайдамацький Кіш Слобідської України*, *Гетьманат*, *Українська Держава*, *Запорізький корпус*, *Карпатська Січ*, *Київська козаччина 1855*, *Поліська Січ*, *Січовий рух*, *Сучасне українське козацтво*, *Українське національне козаче товариство* та ін.). Немає сумніву, що сучасна українська державна нація не склалася б, коли б у неї не було козацького минулого.

Саме тому це минуле заслуговує на те, щоб знати його і ставитись до нього з повагою.

Ф. Г. Турченко

ЯК КОРИСТУВАТИСЬ ЕНЦИКЛОПЕДІЄЮ

Статті Малої енциклопедії «Українське козацтво» розміщено за абеткою. Їх назви подаються переважно в однині. У множині подано лише ті терміни, для яких уживання в цій категорії числа більш властиве (*Випищики*, *Жолдаки*, *Пластуни* тощо), а також ті, що в однині не вживаються (*Березневі статті 1654*, *Вільні військові села*).

Коли назва статті складається з кількох слів, то вони подаються у традиційній послідовності (*Козацький суд*, *Рангові маєтності*); у деяких випадках першим стоїть слово або словосполучення, на яке падає логічний наголос (*Художня література українська про козацтво*).

Назви статей в енциклопедії подано великими літерами і виділено напівжирним шрифтом. Синоніми терміна подаються через кому світлим шрифтом. У біографічних статтях виділено лише прізвища, а ім'я та по батькові подано світлим шрифтом.

Дати в енциклопедії вказуються переважно за старим (юліанським) календарним стилем. Події, що відбувались починаючи з 1 (14) лютого 1918 р., подаються за новим (григоріанським) календарним стилем. Деякі важливі події подаються за старим і новим (у круглих дужках) календарними стилями. Всі дати подані арабськими цифрами.

В кінці багатьох статей зазначено історичну літературу, яка містить більш докладну інформацію. Коли змісту статті стосується лише частина тексту зазначених творів, тоді вказуються сторінки, на яких розміщена потрібна інформація.

Застосована в енциклопедії система посилань дозволяє читачеві легко знайти відомості з проблеми, яка його цікавить. У тих випадках, коли інформація з даного питання викладається і в інших статтях, даються внутрішні посилання: курсивом позначено назви статей з такою інформацією. Наприклад, у статті *Військове мистецтво українського козацтва* згадуються *морські походи* запорожців та *прикордонна служба* козацтва, про які докладніше розповідається у спеціальних статтях.

Залежно від контексту окремі терміни, що виділяються в тексті статей курсивом, можуть подаватися як у повній формі (наприклад, *Визвольна війна українського народу середини 17 ст.*), так і в усіченій (*Визвольна війна*).

Більшість скорочень, застосованих в енциклопедії, є для української мови традиційними. У тих випадках, коли в статті часто зустрічається назва якоїсь історичної події, явища чи установи, то спочатку подається їх повна назва, а потім використовується їх абревіатура. Спеціальних скорочень, прийнятих лише в енциклопедичних виданнях, зовсім небагато. Слово чи словосполучення, які складають назву статті, всередині її скорочуються до перших літер (*Козацька медицина* – К. м.). Слова «місто», «острів», «річка» скорочені до початкових літер і вміщені перед власними географічними назвами (м. Київ, р. Самара, о. Хортиця). За енциклопедичною традицією при наведенні дат числа, які означають рік або роки, подаються без слів «рік», «роки» чи скорочень «р.», «рр.». Числівник «тисяча» скорочувався до «тис.» (наприклад, 3 тис.). Крім того, використовуються і такі скорочення, розшифрування яких не викликає труднощів (в т. ч. – в тому числі, т. зв. – так званий і т. ін.).

НЕМЕТРИЧНІ ОДИНИЦІ ВИМІРУ

Аршин	68,6 см
Вершок	4,5 см
Верста	1,066 м
Лікоть	38–46 см
Сажень	2 м 13,36 см
Стопа	32,5 см
Чверть	18 см

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

А	Б	В	Г	Ґ	Д	Е	Є	
Ж	З	И	І	Ї	Й	К	Л	М
Н	О	П	Р	С	Т	У	Ф	
Х	Ц	Ч	Ш	Щ	Ь	Ю	Я	

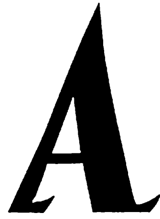

АБАЗИН Андрій (?–1703) – козацький полковник (1690–1703). Очолював *Брацлавський полк* після відновлення козацтва на Правобережній Україні у 1685. Брав участь у походах на турецькі фортеці Кизикермен, Буджак, Очаків, Тегиню. В 2-й пол. 80-х рр. 17 ст. разом з С. *Палієм*, С. *Самусем* та З. *Іскрою* формував козацькі полки, що вели боротьбу проти польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні. Під час війни проти поляків (1702) узяв фортецю Немирів, потім замкнувся в Ладижині, який уперто обороняв. Тут потрапив у полон і за наказом польського командування страчений (посаджений на палю).

АДАМЦЕВИЧ Євген Олександрович (1903–1972) – український кобзар, бандурист-віртуоз. Народився у с. Солониці, тепер Лубенського р-ну Полтавської обл. У дитинстві втратив зір, однак це не завадило йому успішно закінчити школу. Грав на скрипці, сопілці, бандурі. Від інших бандуристів відрізнявся тим, що грав тільки пучками пальців, збиваючи їх часом до крові. Живучи у м. Ромнах, багато їздив по всій країні, шліфуючи свою майстерність. У репертуарі мав багато українських народних пісень, присвячених козацтву (про Байду-Вишневецького, Морозенка, Супруна, Палія та ін.). Зберіг і доніс до сучасного слухача славетний *«Запорізький марш»*, що в обробці В. Гуцала став особливо популярним наприкінці 80-х рр. 20 ст. як символ державного й культурно-національного відродження України. Високу оцінку цій музичній перлині, яку талановитий бандурист передав майбутнім поколінням українського народу, дали Євген Станкович, Віктор Гуцал, Олесь *Гончар*, Іван Дзюба, Борис Олійник, Євген Патон та інші діячі вітчизняної культури і науки.

Літ.: Правдюк О. Роменський кобзар Євген Адамцевич. – К., 1971; Запорізький марш. – К., 1995; Євген Адамцевич: Спогади. Статті. Матеріали. – Суми, 1999. *В. А. Чабаненко*

АДЛЕРФЕЛЬД Густав (2-а пол. 17 – 1-а пол. 18 ст.) – шведський історик, королівський камергер. Автор книги «Життя Карла XII» (т. 1–3, 1740–42), в якій описано події та обставини, що зумовили шведсько-українську спілку проти Москви, зокрема подано цікаві подробиці переговорів І. *Мазепи* і К. *Гордієнка* з *Карлом XII* перед *Полтавською битвою* (березень 1709). *В. А. Чабаненко*

АДРІАНОПОЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1713 – мирний договір між Росією і Туреччиною після російсько-турецької війни 1711–13. Укладений 13 (24).6.1713 строком на 25 років. Згідно з А. м. д. Росія зобов'язувалася вивести з підвладних Польщі земель усі свої війська. Російсько-турецький кордон переносився аж до безпосередніх кордонів Лівобережної *Гетьманщини* – в межиріччя Самари й Орелі, далі на південний схід по Сіверському Дінцю. Отже, Росія втрачала східну частину Запорожжя і була повністю ізольована від Азовського моря.

АЗОВ (тат. Азак – Гирло) – місто на лівому березі Дону за 15 км від впадіння ріки в *Азовське море*. Поселення на місці А. існувало в еллінську добу, потім його контролювали хозари; в 10 – 1-й пол. 11 ст. входило до складу Тмутороканського князівства. У 1067 було захоплене половцями і отримало назву Азак. Із середини 13 ст. – під владою Золотої Орди. В середині 14 ст. А. перетворився на великий торговельний центр генуезців, які назвали місто Таною. У 1475 А. був захоплений турками і перетворений на міцну фортецю й великий ринок работоргівлі. Фортеця А. – одна з найвідоміших у Північному Причорномор'ї – мала три ряди кам'яних стін, 11 наріжних бастіонів; у ній розміщувався гарнізон чисельністю 4000 чоловік із 200 гарматами. Спираючись на А., турки й ногайці здійснювали набіги на Росію і вели наступ на Дон. Боротьба за А. стала яскравим прикладом бойової співдружності донських та запорозьких козаків. У 1559 А. взяв в облогу Д. *Вишневецький*. У 1637 донські та запорозькі козаки взяли А. і утримували його до 1642 (див. *Азовське сидіння*). Українські козаки брали участь в *Азовсько-Дніпровських походах 1695–96*, в результаті яких А. перейшов до Росії. За *Прутським трактатом 1711* А. знову перейшов до Туреччини. За Бєлградським мирним договором 1739 А. остаточно увійшов до складу Росії. Тепер А. – районний центр Ростовської обл. Російської Федерації.

Літ.: Смирнов Н. Россия и Турция в XVI–XVII вв. – М., 1946. – Т. 2. – С. 49–70; Челеби Э. Книга путешествий: Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667). – Симферополь, 1996. – С. 13–20; История Дона с древнейших времен до падения крепостного права. – Ростов-на-Дону, 1973. *Ю. П. Князьков*

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1832–66) – іррегулярне козацьке формування Російської імперії, створене указом від 27.5.1832. Його ядром стали козаки та сімейні люди некозацького стану (див. *Райя задунайська*), які на початку російсько-турецької війни 1828–29 на чолі з Й. *Гладким* перейшли під владу Росії (див. *Окреме Запорозьке військо*). До складу А. к. в. були приписані також міщани Петровського посаду, казенні селяни Новоспаського селища та лівобережні козаки Чернігівської губернії. Як елемент загальноімперської військово-адміністративної системи, А. к. в. підлягало Сенату на чолі з імператором і Військовому міністерству. З оселенням А. к. в. на півдні України ним управляв новоросійський та бессарабський генерал-губернатор. Військовими, цивільними та військово-судовими справами азовців відала військова канцелярія при генерал-губернаторові. Очолював військову канцелярію наказний отаман, який призначався урядом. Уряд не дуже довіряв колишнім втікачам із-за Дунаю, і на посади у військову канцелярію були призначені армійські офіцери. Їм наказувалося не тільки стежити за правильним ходом справ у канцелярії, а й пильно спостерігати за настроями козаків. Цивільні судові справи

А. к. в. розглядалися Олександрівським повітовим судом на загальних підставах.

Військовий устрій А. к. в. визначався за зразком інших козацьких військ Російської імперії. В 1837 була визначена зовнішня служба Азовського війська. З азовських козаків для охорони східного узбережжя *Чорного моря*, з метою припинення зносин турецьких контрабандистів з гірськими народами Кавказу, формується 10 патрульних команд по 20 осіб у кожній. Для патрулювання азовськими морськими командами чорноморського узбережжя було збудовано баркаси особливої конструкції – на зразок мальтійських човнів. Азовські морські команди базувалися на Сухумській та Костянтинівській станціях. Козаки несли службу позмінно. На зовнішній службі козак мав відслужити 25 років. У 1845 проведено реорганізацію азовських команд: вони були поділені на два відділення і мали патрулювати чітко визначені ділянки східного узбережжя Чорного моря. На момент ліквідації війська Азовська морська флотилія мала 26 команд і 42 човни.

Внутрішня служба азовських козаків була визначена в 1844. Для несення служби у військових установах та по війську сформовано команду з урядника, 14 піших і 10 кінних козаків. У 1853 на території іррегулярного формування створено також навчальну команду у складі офіцера, 2 урядників, 2 приказних, 4 канонірів та 30 козаків. Призначення цієї команди полягало в підготовці молодих козаків для служби на східному березі Чорного моря. 1862 в Азовському війську сформовано паромну команду – для служби на паромі через гирло Берди.

За 30 років (з 1832 до 1865) населення війська збільшилося в 5 разів, і на початок поетапного переселення азовців на Кубань воно нараховувало 10 911 осіб. А. к. в. було одним із найменших козацьких військ Російської держави.

Основою козацьких господарств стало хліборобство. Скотарство, рибальство, бджільництво, борошномельний та цегельний промисли відігравали допоміжну роль у господарстві козаків. З 1836 азовцям було дозволено вести торгівлю і займатися промислами нарівні з купецтвом із записом в уставні торгові розряди з отриманням узаконених свідоцтв і сплатою відповідних податків. Так оформилося Торгове товариство азовських козаків. Основним продуктом продажу та експорту була сільськогосподарська продукція, переважно пшениця. Азовські козаки показали свою економічну життєздатність. Ними було засновано і розбу-

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1832–1866 рр.)

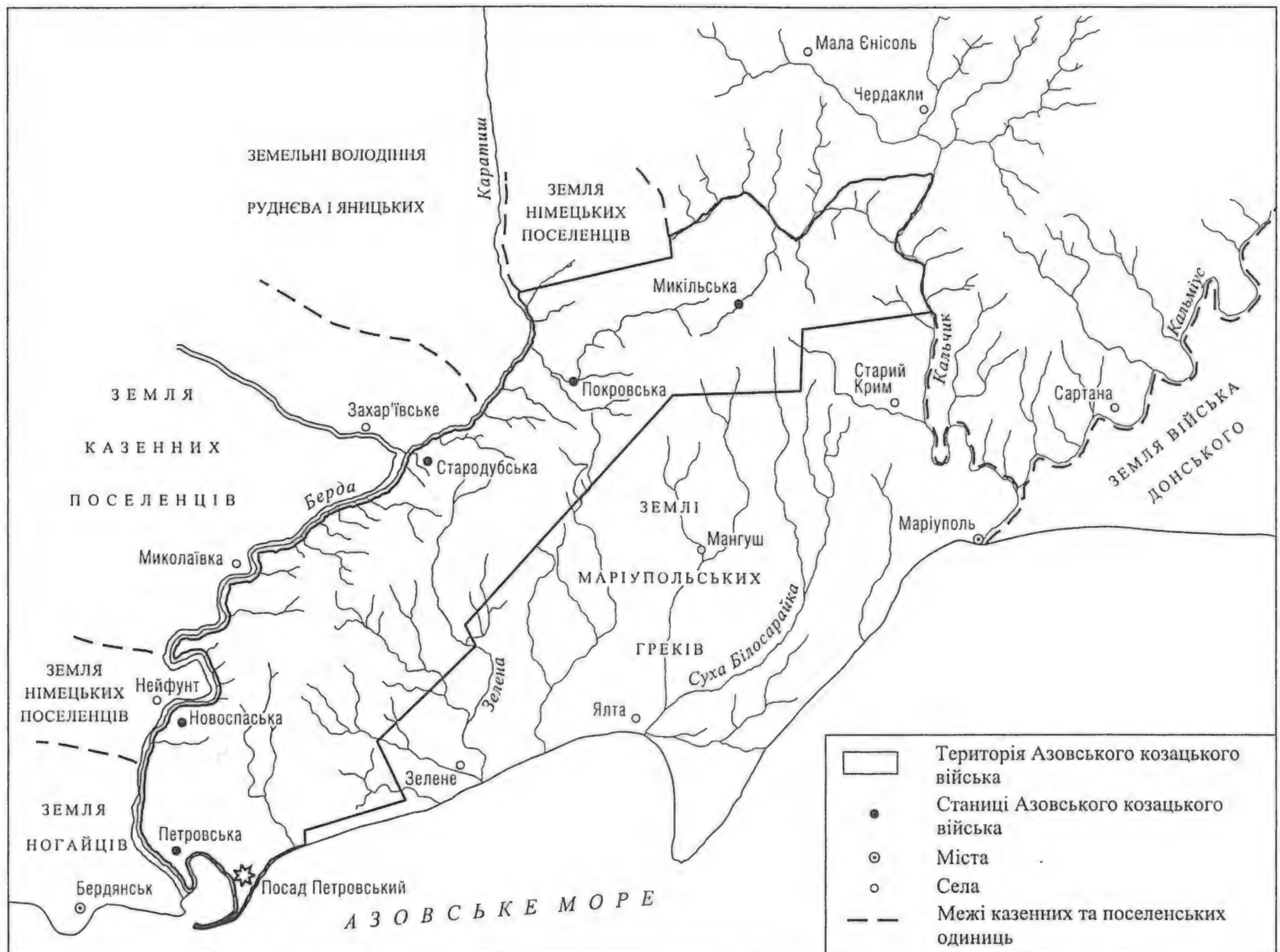

довано 5 станиць і 60 хуторів. На момент ліквідації А. к. в. мало 1699 кам'яних і 4 дерев'яних будинки, 2 церкви, 2 інструментальні заводи, 49 млинів та вітряків, 2 рибні заводи, 15 144 домашніх тварини і значну суму грошей.

Однак Азовське козацтво виявилося небезпечним для російського уряду. Діяльність колишніх задунайців, спрямована на створення монолітної системи, яка могла б успішно обстоювати козацькі права, звичаї, традиції, свою належність до козацького стану, з одного боку, і намагання нижчих верств населення регіону приєднатися до козацького формування, яке уособлювало традиції Запорожжя, з іншого боку, зумовлювали напружену ситуацію на півдні України. Незадоволення висловлювали і поміщики в Катеринославській губернії. Гостра потреба російського уряду в колонізації південно-східної окраїни держави визначила подальшу долю азовців. Протягом 1862–66 у західну частину Кавказу уряд переселив 1142 сім'ї азовських козаків. На поселення в Кубанську область у повному складі пішли мешканці тих станиць, які були засновані вихідцями із-за Дунаю. В Приазов'ї, на місцях попереднього поселення війська, залишилися колишні новоспаські селяни та петровські міщани. Близько 5000 душ обох статей було переведено до цивільних відомств і зараховано: рядових служилих козаків та їхні сім'ї – до розряду державних селян, офіцерів війська – до дворянства. Правами відставних козаків та урядників користувалися ті азовці, які не менше 9 років прослужили на східному березі Чорного моря. Азовське козацьке військо як самостійне військове і територіальне об'єднання остаточно перестало існувати із закриттям 27.8.1866 його військової канцелярії.

Літ.: Гаденко А. П. Азовское казачье войско. – Кашира, 1912; Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. – Запоріжжя, 1995; Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000. *Л. М. Маленко*

АЗОВСЬКЕ МОРЕ – мілке відгалуження *Чорного моря*, сполучене з ним Керченською протокою. Покриває частину тектонічної Причорноморської западини між Донецьким кряжем і Приазовською височиною на півночі та кримським і кавказьким передгір'ями на півдні. Розміщується між українською частиною материка на півночі, Кримським півостровом на заході й Кубанню на сході. Великі ріки, що впадають до А. м. (Дон і *Кубань*), опріснюють його, а на глибині Керченської протоки солоні води із Чорного моря надходять в А. м., що підвищує його солоність до 14–15 проміле. Площа А. м. – 38 тис. км², середня глибина – 9 м, найбільша (проти Керченської протоки) – 14,5 м; дно рівне. Багате на планктон та бентос, А. м. аж до 50-х рр. 20 ст. мало великі рибні багатства.

У 15 ст. Приазов'я належало *Кримському ханству*, яке невдовзі стало васалом *Османської імперії*. Остання володіла А. м. наступні 300 років. Запорозькі козаки вели активну боротьбу з турецьким пануванням на А. м. Форпостом турецьких володінь був *Азов*, перетворений турками ще з кінця 15 ст. на міцну фортецю. Один із шляхів запорожців на Чорне море пролягав через А. м.: *Дніпро – Самара – Вовча – Кальміус* – А. м. – Керченська протока. Цим же шляхом запорожці поверталися на Січ тоді, коли в гирлі Дніпра їх очікував турецький флот. Разом із донськими козаками запорожці брали участь в *Азовському сидінні*, *Азовсько-Дніпровських походах 1695–96*. З рік азовського басейну запорозьким козакам належали: Торець, Бахмут, Лугань, Кальміус, Кальчик, три річки Берди. Ці землі входили до *Кальміуської паланки*. Запорожці вели в А. м. промисловий лов риби. Головними місцями рибальства були Кальміуська, Бердянська, Білосарайська та Єйська коси.

Літ.: Старов Д. Гидрометеорологическая характеристика Азовского моря. – М.; Л., 1947; Истомин Ю. Океанография. – М., 1956; Зенкевич В. Берега Черного и Азовского морей. – М., 1958; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 285–289. *А. Л. Сокульський*

АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ – героїчна оборона *Азова* від татар і турків у 1637–42 спільними зусиллями донських і запорозьких козаків. Азов, захоплений наприкінці 15 ст. Туреччиною, був стратегічно важливою фортецею, яка перекривала донським козакам вихід в *Азовське море* і слугувала базою для наступу турецько-татарських військ на російські землі. Скориставшись війною Туреччини з Персією, запорозькі й донські козаки об'єдналися і 21.4.1637 з'явились під стінами фортеці. Після дев'яти тижнів облоги козакам удалося підвести міну під стіну, зробити в ній пролом і захопити фортецю. Російський уряд, до якого козаки звернулись по допомогу, побоюючись Туреччини, відмовився надіслати свій гарнізон у фортецю, і протягом 5 років козаки утримували Азов самотужки. Якраз у цей час посилились утиски польським урядом українських козаків, що й зумовило їх велику кількість серед захисників міста. Надіслані в 1638 турецькі війська не змогли захопити Азов. Не вдалося туркам і підкупити козаків. На початку червня 1641 турецько-татарське військо, яке майже в 20 разів переважало за чисельністю козацький гарнізон, що налічував 5,5 тис. чол., оточило місто. Ні багатоденні обстріли, ні численні штурми не змогли примусити козаків капітулювати. Програли турки і мінну війну – всі їхні підкопи під стіни міста були знешкоджені. Тому 27.9.1641 почався відступ турецького війська. Хоча значна частина захисників міста (3000 чоловік) загинула, та вони знайшли сили і атакували відступаючі турецькі війська й захопили в них великий корабель. 18.6.1642 за наказом російського царя козаки залишили місто, й Азов було передано Туреччині.

Літ.: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 128–141; Казачий словарь-справочник. – Т. 1. – М., 1992. – С. 25–30; Голобуцький В. Л. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 268–269. *С. Ф. Плецький*

АЗОВСЬКО-ДНІПРОВСЬКІ ПОХОДИ 1695–96 – походи російських військ і українських козацьких полків на *Азов* і пониззя *Дніпра* під час російсько-турецької війни 1686–99. Безпосередньою метою А.-д. п. було здобуття фортеці Азова у гирлі р. Дону.

Перший А.-д. п. розпочався весною 1695. Під Азов виступила російська армія (31 тис. чол., 170 гармат). Одночасно з наступом на Азов українська армія (120 тис. чол.) на чолі з гетьманом І. Мазепою і російський загін на чолі з Б. Шереметєвим захопили турецько-татарські фортеці *Кизикермен*, *Тавань* та ін. Облогу Азова розпочато 5.7. Невдалі штурми фортеці 5.8 і 25.9 призвели до великих втрат і змусили російську армію в листопаді 1695

відступити. Наприкінці цього року почалась підготовка до нового походу. На корабельнях у Преображенську і Воронежі було збудовано 30 військових суден.

У квітні 1696 російські війська (75 тис. чол.) вирушили на кораблях і суходолом до Азова. Наприкінці квітня з України виступив корпус (15 тис. чол.) на чолі з чернігівським полковником Я. Лизогубом. Друга частина російського війська і українська армія (70 тис. чол.) діяли в пониззі Дніпра. У травні 1696 Азов був оточений із суші і блокований російським флотом з моря. Після запеклого штурму 17–19.7 гарнізон фортеці капітулював.

АКЕРМАН, Білгород – в 15–17 ст. турецька фортеця на правому березі Дністровського лиману (тепер місто Білгород-Дністровський Одеської обл.). У 6 ст. до н. е. на місці, де й сьогодні стоїть фортеця, греки заснували місто Тіру. У 9 ст. давньоруські племена тиверців та уличів створили тут свій політичний, економічний і торговельний центр – місто Білгород. В 14 ст. місто захопили генуезці, перейменували його на Монкастро (Маврокастро) і розпочали спорудження укріпленого замку. У 15 ст. під назвою Четатя Альба (Біла Фортеця) місто перейшло до *Молдовського князівства*, і в ньому велись масштабні фортифікаційні роботи. У 1484 місто захопили турки, які перейменували його в Акерман.

Фортеця А. розташована на крутому березі Дністровського лиману, у східній частині міста. У плані фортеця була неправильним багатокутником з двома рядами оборонних стін, трьома дворами, 35 вежами, з'єднаними куртинами, п'ятьма брамами – двома зовнішніми і трьома внутрішніми. Вежі – круглі та багатокутні з підвальними приміщеннями. У стінах і вежах були вузькі діркоподібні стрільниці з широкими напівциркульними камерами з боку двору, по периметру якого в три яруси розташувалися галереї. Стіни завершувалися зубцями-мерлонами. Верхівка веж – шатрова, вкрита черепицею. Довжина зовнішніх стін – близько 2 км, висота – до 7 м, товщина – 5 м. Уздовж зовнішніх стін розташовано 20 веж – прямокутних, напівкруглих, восьмигранних і трикутних у плані. Внутрішні стіни ділили фортецю на три частини: Південний, або Цивільний, двір, де мирне населення могло заховатися під час облоги, Північний двір (гарнізонний) і Західний, або Портовий, двір, зовнішні стіни якого були укріплені масивними контрфорсами. Місто було обнесене глибоким ровом шириною 10 м.

А. був стратегічно важливим містом, опорним пунктом турецького панування в Північному Причорномор'ї. Із середини 16 ст. навколо А. турецький уряд розселив кочові ногайські племена, і він став центром *Буджацької орди*.

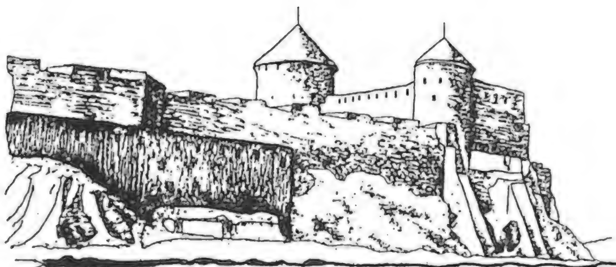
Фортеця у Білгороді-Дністровському (*За О. В. Лесиком*)

В 16–18 ст. на А. неодноразово здійснювали походи запорозькі козаки. Перший такий похід відбувся у 1541. Під час цих походів козаки кілька разів захоплювали місто. У 18 ст. А. захоплювали і російські війська, але за мирними угодами Росія двічі повертала його Туреччині, і лише у 1812 за Бухарестським мирним договором А. включено до складу Російської імперії.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область. – К., 1969. – С. 386–459; Л е с и к О. В. Замки та монастирі України. – Львів, 1993. – С. 24–25; Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 165–178, 179–192; Ч е л е б и Э. Книга путешествий: походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667 гг.). – Симферополь, 1996. – С. 45–49.

С. Ф. Плецький

«АКТЫ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ» – збірник документів, переважно з історії України та Білорусі. Повна назва: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией» (т. 1–15, Санкт-Петербург, 1861–92). Виходили за редакцією М. І. *Костомарова* (т. I–IX, XI, XIII) і Г. Ф. *Карпова* (т. X, XII, XIV, XV). Значну частину джерел складають актові документи: грамоти та акти, видані польськими королями і великими князями литовськими; різноманітні угоди; юридичні документи. В т. III вміщені документи з історії *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* та періоду *Руїни*.

АКЧЕ, ахче – 1) Дрібна срібна турецька монета 14–17 ст. Спочатку А. мала вагу 1,2 г срібла 900-ї проби, на поч. 17 ст. її вага зменшилася до 0,33 г, а наприкінці 17 ст. – до 0,19–0,13 г.

2) Дрібна срібна монета *Кримського ханства* в 15–18 ст. В 16 ст. вага кримського А. приблизно дорівнювала вазі турецького, а з 1725 – 0,15 г. На аверсі карбувалось ім'я хана, на реверсі – тамга (знак власності хана з його іменем і титулом арабською мовою), місце і рік карбування.

Літ.: З в а р и ч В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 9.

АЛЕБАРДА – тип колючо-рубаючої *холодної зброї*. А. мала вигляд списа, на кінці якого прикріплювалася бойова сокира. На обуху сокири часто робився гак для стягування вершника із сідла. В 14–16 ст. А. була на озброєнні європейської піхоти і застосовувалася запорозькими козаками.

Літ.: П о п е н к о В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 11–18, 175–183.

Наконечник алебарди-гізарми, виявлений на дні Дніпра поблизу о. Малої Хортиці

АНАСТАС – один з керівників оборони Ладижина від турецько-татарсько-ногайських військ у 1674. А. був греком за походженням, у російських джерелах його називають Дмитрієвим, що вказує на ім'я його батька. Прозивався він ще Черкесом, що може свідчити про його зв'язки з Північним Кавказом. Займався торгівлею, осів у Лисянці (тепер Черкаської обл.). Після взяття Лисянки московськими військами у березні 1672 А. перейшов від П. *Дорошенка* на бік іншого гетьмана – І. *Самойловича*, певний час знаходився у Переяславі. Тут дістав дозвіл на

формування у Подністров'ї загону добровольців для протидії турецькому наступові, а його самого було призначено ротмістром цього загону. Брав участь у боротьбі проти турецьких військ на Поділлі. Потім А. повернувся на Лівобережну Україну, об'єднав свої сили з військами полковника Д. Мурашка і знову рушив на Поділля, де відзначився у боях під Баром. Воював під Стіною, Кашницею, Тульчином, розгромив турецький загін під Тимонівкою. Потім зробив рейд у Молдову, захопив під Цецорою 18 турецьких «язиків» і прибув до Ладижина. Тут разом з полковниками Д. Мурашком і В. Сербином очолив оборону міста, яке обложила потужна армія *Османської імперії* (понад 150 тис.). Більше десяти днів невеликий український гарнізон разом з міщанами стримував турецькі штурми, знищивши майже 20 тис. ворогів. 19.8.1674 Ладижин впав і був спалений турками, а жителів знищено або ж забрано в неволю. А. зумів дістатись на волю, але його полонив один українець-потурнак, котрий продав цього воєначальника молдовському господареві Дуці. Згодом А. потрапив до *Валахії*, де його викупили на волю грецькі купці. Пройшовши через Угорщину й Польщу, А. дістався до Львова, потім – до Вінниці, Білої Церкви та Києва. У січні 1675 російський цар *Олексій Михайлович* звелів А. прибути до Москви. Подальша доля А. невідома.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1882. – Т. 12; М и ц и к Ю. Грек Анастас – оборонець Ладижина // Історичний календар'99. – К., 1998. – С. 227–229. *Ю. А. Мицик*

АНДРУСІВ Петро (1906–1981) – український художник, графік, громадський діяч, педагог. Народився у с. Кам'яноброді, тепер Яворівського р-ну Львівської обл. Закінчив Варшавську академію мистецтв (1936). З 1947 проживав у США: у Філадельфії, потім у м. Рівергеді (штат Нью-Йорк). Один із засновників та викладачів Української мистецької студії у Філадельфії (1952–72). Заступник голови Об'єднання митців-українців в Америці (ОМУА), співорганізатор і член редколегії журналу «Нотатки з мистецтва» (Філадельфія).
Відомий як автор художніх творів на історичну тематику, серед яких почесне місце займають твори, присвячені *козацтву*: «Бій під Конотопом», «Богдан Хмельницький», портрет гетьмана І. Мазепи, «На дворі гетьмана Розумовського», «Зустріч козацької старшини з козаками», «Зустріч гетьмана І. Мазепи з Костем Гордієнком», «Козацька старшина в поході», «Степова анекдота», «Два козаки в поході», «Побратими», «Лови з соколом», «Козацькі загони в погоні за ворогом», «Боротьба», «Атака козаків».
Автор картин на релігійні теми («Хрещення України-Руси князем Володимиром», «Княжа пристань у Києві»); розписав церкву Св. Йосафата у Філадельфії.

Літ.: К у з ь м а Л. Пам'яті Петра Андрусіва (1906–1981) // Нотатки з мистецтва (Філадельфія). – 1982. – Ч. 22. – С. 15–28.
О. В. Богуславський

АНДРУСІВСЬКИЙ МИР 1667 – договір між Росією і Польщею про припинення польсько-московської війни 1654–67 за рахунок розчленування України, укладений 30.1 (9.2).1667 в с. Андрусові поблизу Смоленська. За його умовами встановлювалось перемир'я на тринадцять з половиною років. Польща повертала Росії Смоленськ, Сіверщину й визнавала входження Лівобережної України до складу Російської держави. Київ на два роки залишався за Росією. Білорусь і Правобережна Україна залишалися за Польщею. *Запорозька Січ* мала перебувати під спільним управлінням обох держав. Андрусівським перемир'ям Росія остаточно відмовилася від свого зобов'язання 1654 про допомогу Україні в боротьбі з Річчю Посполитою. А. м., порушивши умови *Переяславського договору 1654,* закріпив насильницький поділ українських земель.

АНДРУСЯК Микола Григорович (1902–1995) – український історик, публіцист, громадсько-політичний діяч. Народився у с. Переволочному, тепер Буського р-ну Львівської обл.
Навчався на Львівщині в гімназіях Яворова, Бродів, Золочева. Закінчив Львівську академічну гімназію і філософський факультет Львівського ун-ту (1923–28). Активний учасник Львівської «Студентської громади» та молодіжного наукового товариства «Історичний кружок». Як історик сформувався під впливом праць М. *Грушевського* і наукових досліджень західноукраїнських вчених та громадсько-політичних діячів – К. Студинського, Б. Барвінського, М. *Кордуби*, І. Кокорудзи, І. Кревецького. В 1928 став доктором філософії. Брав активну участь в українському політичному житті. У 1918–20 перебував в Українській Галицькій Армії та у військових формуваннях Української Народної Республіки. В 30-х рр. співпрацював в українських періодичних виданнях – газеті «Діло», журналі «Нові шляхи», часописі «Новий час» та ін. Був членом *Наукового товариства імені Шевченка* та професором Українського вільного університету. З 1950 проживав у США.
А. – автор численних розвідок з історії Галицько-Волинського князівства, козаччини, національного відродження у Галичині, галицького стрілецтва, москвофільського руху, узагальнюючих праць з української історіографії та журналістських публікацій з українознавства.
Роботи з історії козаччини: «До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1669 рр.», «До історії правобічних козаків в 1689–1690 рр.», «Зв'язки Мазепи з С. Лещинським і Карлом XII» (1933), «Мазепа і Правобережжя» (1938), «Звідки взялася шляхта на наших землях? (Історичні нариси)» (1938), «Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч».
Праці з історії галицького стрілецтва: «Стрілецька вандрівка» (1931), «Серед останків УГА» (1931), «В юнацькій школі» (1931).
Праці з проблем галицького москвофільства: «Нариси з історії галицького москвофільства (з портретами москвофільських діячів)» (1935), «Генеза і характер галицького русофільства в 19 і 20 ст.» (1941).
Праці з історії культури та краєзнавства: «Juzef Szumlański» (1934), «Іван Хлопецький, перемиський православний єпископ – номінат у 1632–1633 рр.» (1927), «З історії українського культурного та національного руху Яворівщини (XVII–XIX ст.)» (1932), «З минулого Знесіння» (1992).
Загальні праці: «Українська історіографія» (1939), «Назва «Україна» («Країна» чи «окраїна»)» (1941), «Історія України» (1941), «Історичні нариси (Княжа доба)» (1940), «Етапи з розвитку української нації» (1941).
Автор численних оглядів та рецензій на художні твори, публіцистику, наукові праці.

Літ.: Глаголюк В. Андрусяк М. Г. // Українська журналістика в іменах / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1997. – Вип. IV. – С. 6–8.

О. В. Богуславський

АНТОНОВИЧ Володимир Боніфатійович (1834–1908) – український історик і громадський діяч. Народився у містечку Махнівці, тепер с. Комсомольське Козятинського р-ну Вінницької обл., у шляхетській сім'ї «польської культури». Студентом включився до хлопоманського руху, а потім – до українського громадівського руху. Закінчив медичний (1855) та історико-філологічний (1860) факультети Київського ун-ту. Був одним з організаторів і головою Київської громади. Антонович-історик – вихованець засновника київської документалістської школи М. Д. Іванишева. У 1863–80 – головний редактор «Тимчасової комісії для розгляду давніх актів» при київському генерал-губернаторі (*Київської археографічної комісії*). З 1870 – доцент і у 1878–90 – професор російської історії у Київському ун-ті. У 1881 очолив Історичне товариство Нестора-літописця при Київському ун-ті. Член багатьох наукових установ і товариств, з 1902 – член-кореспондент Петербурзької АН.

В. Б. Антонович

А. – автор понад 300 праць з історії, джерелознавства та археології. За його редакцією вийшло 15 томів «*Архива Юго-Западной России*»; матеріал 9-ти томів він зібрав і опрацював власноручно, а до 7-ми написав глибокі вступні нариси. Більшість його монографій, власне, були створені як аналітичні передмови до цих томів: «Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год» (1863), «Последние времена козачества на правой стороне Днепра по актам 1679–1716 г.» (1868), «Исследование о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг.» (1869), «Акты, относящиеся к истории заселения Юго-Западного края», «Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII ст.» (1870), «Акты об унии и положении православной церкви с половины XVII ст.» (1871), «Акты о гайдамаках» (1876). Його перу належать також: ґрунтовне дослідження «Очерк истории Великого княжества Литовского (до смерти Ольгерда)» (1878), нарис «Киев, его судьба и значение с 14 по 16 ст.» (1882), уміщені у збірнику «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» (1885) біографії українських гетьманів. А. разом з М. П. Драгомановим видав «Исторические песни малорусского народа» (1874–1875). Зусиллями слухачів українознавчого гуртка були зібрані і опубліковані лекції А. з історії козацтва – «Бесіди про часи козацькі на Україні» (1897). Основним напрямком історичних студій А. були соціальні відносини: козацтво (як суспільна сила), селянство й шляхта (як стани), міська громада, соціальні рухи, колонізаційні процеси.

А. був одним із засновників позитивістського методу в українській історіографії. Він фактично протистояв панівній за його часів державницькій школі російської історіографії. Позитивістська теорія «факторів», яку він послідовно проводив, передбачала всебічне висвітлення ходу історичного процесу, всіх сторін і проявів життя різних соціальних верств. Прикметними рисами А.-історика були суворий документалізм, що вимагав постійного введення нових архівних матеріалів, використання статистичних та актових даних; відхід від емоційного етнографізму; реалістичне висвітлення історичних процесів як прояву живого суспільного організму – нації.

А. належав до т. зв. народницької школи в українській історіографії. У пошуках рушійної сили історії основну увагу він звернув на народні маси. Однак при цьому розглядав не суцільну масу, а різні її групи й соціальні начала, боротьба яких і витворювала цілі історичні явища та епохи. Вважав, що кожен народ у своєму історичному розвитку реалізує певну і лише йому властиву «провідну ідею». Так, провідною ідеєю російського народу він бачив абсолютизм, польської нації – втілення принципу аристократизму. В історії українського народу провідна ідея втілена в принципі вічового устрою – широкого демократизму, тобто визнання за кожною особою повної рівності з іншими у правах. З іншого боку, іманентною рисою українського народу А. вважав його недержавність. Заснований на цих принципах ідеальний, на думку А., устрій знайшов своє повне відображення в українському козацтві, в Запорозькій Січі. Типовим для українського народу вважав вічовий громадський устрій. У козаччині А. бачив продовження старої вічової громади Київської Русі. У козацьких війнах вбачав вияв боротьби за збереження общинного соціального устрою, проти руйнування цих начал польською державою. Ці війни відображали сутичку двох національних ідей – демократичної і шляхетсько-аристократичної. Однак на початку козацтво захищало свої станові права. Лише коли воно зверталося до селянства, тоді здобувало хоч і тимчасову, але перемогу. З часом козацька верхівка знову зводить усе нанівець, прагнучи створити нове шляхетство на польський взірець. На відміну від своїх попередників П. *Куліша* і А. *Скальковського*, А. підкреслював плідний характер діяльності українського козацтва.

Серед учнів А. – видатні історики М. *Грушевський*, В. Ляскоронський, М. Довнар-Запольський, І. *Каманін*, Д. *Багалій* та ін.

Літ.: Томашівський С. Володимир Антонович. – Львів, 1906; Довнар-Запольский М. Исторические взгляды В. Б. Антоновича. – К., 1909; Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Т. III. – К., 1909. – С. 5–14; Матеріали для біографії В. Б. Антоновича. – К., 1929; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942; Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Олександер Оглоблин. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 201–218; Киян О. І. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 64–76; Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 5–76; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 127–136; Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.

С. Р. Лях

АНТОНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (1759–1816) – український та російський просвітитель, історик, перекладач, видавець. Народився у м. Борзні, тепер Чернігівської

обл. Починав службу в повітовому суді у Батурині. Одержав освіту в Києво-Могилянській академії та Московському ун-ті. Організатор московського студентського літературного товариства, що складалося в основному з українців і дотримувалося масонської орієнтації. Один із засновників у Санкт-Петербурзі Товариства друзів словесних наук. Служив в Адміралтейств-колегії, канцелярії командувача російського флоту, морському кадетському корпусі. Просвітницькі переконання та український патріотизм А. поєднувалися зі слов'янофільською, антизахідницькою орієнтацією.

Основними відомими працями А. з історії України можна вважати історико-етнографічні нариси про козаків, уміщені (анонімно) в 4-й частині російського перекладу праці І. Георгі «Описание всех обитающих в Российском государстве народов» (СПб., 1799). Серед них – окремі статті про козаків «узагалі», а також козаків малоросійських, запорозьких, чугуївських і чорноморських.

За характером згадані праці А. в основному компілятивні. Більшість фактичного матеріалу автор запозичив із праць І. *Болтіна*, а також відповідних статей «Нового полного географического словаря» Л. Максимовича (М., 1788).

Подібно до своїх попередників, А. підкреслював, що козаки – це не якийсь окремий народ, а «ті ж росіяни». Так само, як і І. Болтін, історик дотримувався «п'ятигорсько-черкеської» версії походження козацтва. А. визнавав існування в стародавні часи козаків, які походили нібито з бездомних волоцюг татарсько-сарматсько-половецько-слов'янської приналежності. Традиційними видаються й сюжети про привілеї, надані козацтву польськими королями, та про різницю між запорозькими і малоросійськими козаками, генеалогія козацьких гетьманів (А. починав її з П. *Лянцкоронського* та О. *Дашкевича*). Разом із тим А. висловив і деякі власні, оригінальні міркування про походження козаків. Він вважав їх нащадками «стародавнього коліна войовничих слов'ян», відомих з літопису Нестора під назвою «Севера» в значенні «кіннота» або «вершник». Їхнім етнічним відгалуженням А. називав сербів. В описанні історії козацьких повстань, *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, політичної історії *Гетьманщини* 18 ст. А. висловив цікаві погляди стосовно ролі польського короля *Владислава IV*, полковника І. *Барабаша* в українській історії; його перу належать гострі інвективи, спрямовані проти зловживань російських урядовців в Україні.

Літ.: Записки Михаила Ивановича Антоновского (начаты в 1806 году) // Русский архив. – 1885. – Кн. 1. – С. 145–178; Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. – К., 1988. – С. 44–46; Sounders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. – Edmonton, 1986. – P. 136–138.

В. В. Кравченко

АПАНОВИЧ Олена Михайлівна (1919–2000) – українська дослідниця історії козацтва. Народилася в с. Мелекес Симбірської губернії в сім'ї залізничного службовця. Дитячі роки провела у Північно-Східному Китаї, оскільки батько працював на Китайсько-Східній залізниці. Після повернення з Китаю у 1935 померла мати А., а у 1939 за несправедливим звинуваченням був репресований батько. Закінчивши середню школу у Харкові, А. вступає до ін-ту журналістики в Москві, який було ліквідовано наступного року. Вищу освіту А. здобула у Харківському педінституті (факультет російської мови та літератури). Закінчення ХДПІ збіглося в часі з початком війни, і А. змушена була евакуюватися до південного Казахстану, а потім – до Башкирії. У травні 1944 вона прибуває до Києва і починає працювати у Центральному державному історичному архіві України (науковий працівник, зав. відділу давніх актів), бере участь у підготовці збірника документів з історії України часів т. зв. «золотого спокою» (1639–1647; К., 1946), разом з колегами складає путівник по ЦДІА (1958). У 1950 захистила кандидатську дисертацію, присвячену участі *Війська Запорозького* в російсько-турецькій війні 1768–74, після чого перейшла працювати до Ін-ту історії АН УРСР, невдовзі ставши провідним спеціалістом у галузі козакознавства. У 1951 брала участь в археологічних дослідженнях на місцях Запорозьких Січей, які мали бути затоплені водами Дніпра у зв'язку з пуском Каховської ГЕС. У 50-х рр. А. відроджує історико-краєзнавчі дослідження козацької доби, публікує свої праці «Історичні місця Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.», «Запорозька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу», «Переяслав-Хмельницький та його пам'ятники», десятки статей до «Української Радянської Енциклопедії», «Радянської енциклопедії історії України», «Советской исторической энциклопедии» тощо. Велику увагу А. приділяла опису та збереженню історичних пам'яток, пов'язаних з історією *козацтва*, насамперед о. *Хортиці*. Склала науковий реєстр пам'ятних місць запорозького козацтва. Капітальна монографія А. «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969) відкрила новий етап дослідження *запорозького козацтва*, показавши, що запорозьке козацтво було прогресивним історичним явищем. Погляди А., її активна громадська діяльність не вкладалися в прокрустове ложе компартійної ідеології. У зв'язку з посиленням великодержавної політики Москви 1972 в Україні почались переслідування української інтелігенції. 12.9.1972 А., як і ряд інших істориків, переважно фахівців з історії України козацької доби, було звільнено з роботи в Ін-ті історії. Після 8-місячного вимушеного безробіття вона влаштувалася на посаду наукового співробітника відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР у Києві. Там вона розгорнула активну роботу по опису різноманітних архівних зібрань, наприклад О. П. та Я. П. Новицьких, вивчила 8000 рукописів, що дало їй можливість значно прояснити розвиток українського літописання у 17–18 ст., знайти, а почасти й видрукувати унікальні пам'ятки української історіографії, простежити роль козацтва як носія духовної культури українського народу. Ці спостереження відбилися у монографії «Рукописная светская книга XVIII века на Украине. Исторические сборники» (М., 1984). Упорядковуючи архів В. Вернадського, А. опублікувала понад 20 праць, присвячених цьому вченому зі світовим ім'ям.

О. М. Апанович

З початком новітнього національного відродження А. повертається до повноцінного дослідження історії запорозького

козацтва. З-під її пера виходять книги і статті, присвячені історії Запорозької Січі та Гетьманщини, їхнім вождям, окремим Січам, російсько-українському договору 1654; вона приділяє особливу увагу популяризації історії запорозького козацтва, виступає консультантом художніх і документальних фільмів, відроджує традицію фольклорних та археологічних досліджень козацтва, керує комплексною експедицією «Запорізька Січ – зруйноване й уціліле» (1989). У 1991 А. стала членом Спілки письменників України. У 1994 її удостоєно Державної премії України імені Т. Шевченка, а 1995 – премії Антоновичів (США).
Похована на Байковому кладовищі у Києві.

Літ.: С є р і к о в А. Січ уціліла?! // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 6–10; Козацька слава Олени Апанович // Українська газета. – 1994. – 17–30 березня (№ 6); Олена Михайлівна Апанович: Бібліографічний покажчик / НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. Інститут української археографії. – К., 1994; Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995; М и р о н е ц ь Н., С л ю с а р е н к о А. На пошану Олени Апанович // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 3; М и ц и к Ю. А. Олена Апанович про українське козацтво // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1997. – С. 191–195; М и ц и к Ю. А. Козацька мати // Слово «Просвіти». – 1999. – №№ 9(63), 10(64).

Ю. А. Мицик

АПОСТОЛ Данило Павлович (1654–1734) – гетьман України (1727–34). Народився в сім'ї вихідця з Молдови Павла Охрімовича Апостола, який був спочатку ротмістром у князя Я. *Вишневецького*, потім – хомутецьким сотником (1658), нарешті – гадяцько-миргородським (1671–73, 1676–78) полковником. Отримав добру освіту, можливо, в стінах Києво-Могилянської колегії. У 1682 він став миргородським полковником і обіймав цю посаду 45 років, по 1737. Як полковник А. брав участь у Північній війні, зокрема у битві під Ляховичами (1706). Підтримав гетьмана І. *Мазепу* в його антиколоніальному повстанні, але вже через місяць (листопад 1708) перейшов на бік Москви. За твердженням деяких істориків, причиною цього було прагнення Мазепи провести через А. таємні переговори з *Петром I*. Був одним з авторів Коломацьких статей 1723, за що з наказу Петра I був заарештований і засланий до Петербурга. У 1726 його було звільнено, однак його син Петро мусив залишитися заручником.
1.10.1727 на раді у Глухові А. обрано гетьманом. В умовах посилення колоніальної політики Російської імперії щодо України обстоював рештки суверенітету *Гетьманщини*, виявив себе як блискучий адміністратор і господарник, який велику увагу приділив економічному розвитку України, кодифікації її законів (*«Права, за якими судиться малоросійський народ»*), підтримці православної церкви, освітніх закладів. 28.4.1733 А. розбив параліч, а 15.1.1734 він помер. Похований у збудованій його ж коштом церкві у Сорочинцях.
А. був одружений з Уляною Василівною Іскрицькою, родичкою гетьмана П. *Тетері*; породичався з Горленками, Жураховськими, Кочубеями, Ломиківськими, Скоропадськими та ін. українськими козацько-старшинськими родами. Син Петро був полковником лубенським (1728–57), а син Павло – полковником миргородським (1727–36). На поч. 19 ст. рід Апостолів по чоловічій лінії перервався і був продовжений лише по жіночій, хоча з царського дозволу 1801 одна з гілок (Муравйови) зберегла прізвище предка-гетьмана. З цього коліна пішли Муравйови-Апостоли, двоє з яких стали відомими керівниками декабристського руху. Рід Муравйових-Апостолів існує і в наш час за межами України (Південна Африка).

Гетьман Данило Апостол.
Невідомий художник.
Олія. 18 ст.

Літ.: К р у п н и ц ь к и й Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Аусбург, 1948; Д з и р а Я. Данило Апостол // Гетьмани України. – К., 1991. – С. 209–214; Г е р а с и м е н к о П. О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727–1734) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 92–102; Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 338–345; Г е р а с и м е н к о Н. Данило Апостол // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 525–533; К р и в о ш е я В. В. Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. 1.

Ю. А. Мицик

АРҐАТИ (від тюрк. айрат, що означає напівзалежну категорію населення або окремі залежні племена на Сході, які мали віддавати частку здобутого власному володареві за його патронат) – одна з назв робітників у запорозьких хуторах-зимівниках, найманці із січовиків. Їх використовували для догляду за худобою, на якій вони добре розумілися. За певних організаторських здібностей А. могли обійняти посаду управителя всього господарства, окремої ватаги рибалок, скотарів, чумаків чи орачів. По закінченні терміну найму з робітниками проводились розрахунки згідно з попередньою домовленістю. Бажаючі могли вільно залишити господаря, якщо не мали наміру поновити договір за згодою власника господарства. Щороку, в разі необхідності, з наймитами поновлювався договір на наступний рік. Умови найму звичайно були різними, як і розрахунки з найманцями. У П. *Калнишевського* 44 робітники одержували по 7 крб. за рік. За службу одержували платню худобою – «заслужений скот», який випасали разом з хазяйським. Чабанам платили за рік по 4 вівці і 1 козі, чередникам – по 1 корові. Служникам окрім платні давали одяг, їжу та гроші.

Робітник-стадник діставав на рік 4–8 крб. плюс приплід, одяг і харч. Окремі наймити-козаки могли завести власне господарство через півроку роботи в наймах.

Літ.: Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. IV. – С. 235; Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина – Т. 1. – Мюнхен, 1965. – С. 205. *О. Л. Олійник*

АРКЕБУЗА, аркебуз, кулеврина – 1) Арбалет, призначений для метання свинцевих куль. Такий арбалет мав залізний чи мідний ствол зі щілинами по боках, у котрі виходили вушка циліндра, що рухався у каналі ствола. До вушок прив'язувалась тятива лука. В подальшому ця назва була присвоєна й першим рушницям.
2) Один з найдавніших ранніх зразків ручної *вогнепальної зброї*. У 14 ст. А. називали певний тип *гаківниці*. Заряджалась А. з дула, стріляли з неї круглими кам'яними й свинцевими кулями. Пороховий заряд підпалювався через запалювальний отвір у казенній частині ствола. Покращення конструкції А. обумовило великі відмінності пізніших зразків від попередніх і схожість з іншими типами ручної вогнепальної зброї. В 16 ст. А. називали легку вогнепальну зброю калібром від 12,5 до 18,5 мм, із стволом довжиною від 60 см і загальною довжиною від 1,2 до 2,4 м, з різними типами замків. У 17 ст. всі зразки легкої багато декорованої вогнепальної зброї для того, щоб відрізнити їх від важких бойових мушкетів, називали аркебузами. Вони мали *колісцевий замок* (хоча зустрічались А. і з іншими типами замків), приклади німецького типу, а їхній калібр дорівнював 10 мм. У 18 ст. А. називали різні типи ручної вогнепальної зброї. А. були на озброєнні в українських козаків.

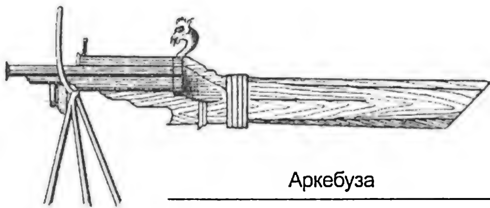

Аркебуза

Літ.: Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. – СПб., 1994. – С. 34–35, 61–70; Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 7–8. *С. Ф. Плецький*

АРМАТА – див. *Артилерія*.

АРМАТНІ СЛУЖИТЕЛІ – в козацькому війську команди, які забезпечували ремонт, обслуговування та бойове використання козацької артилерії. Номенклатура й штат А. с. були різними в усіх полках. Найчастіше у складі цих команд були армаші, пушкарі, вартові, ковалі, стельмахи, слюсарі.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 434; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 55.

АРМАШ – див. *Гармаш*.

АРТИЛЕРІЯ, армата – рід військ; вид *вогнепальної зброї*, призначеної для ураження противника та руйнування його оборонних споруд за допомогою вражаючих елементів великої ваги та розмірів (ядра, бомби тощо).
В Україні перші гармати з'явилися наприкінці 14 ст. Зважаючи на велику вагу і громіздкість перших гармат та їхню невисоку скорострільність, вони застосовувалися для оборони замків. Велика вартість перших гармат зумовила те, що в українських містах їх було ще небагато. В 1471 у Вінниці була 1 гармата, в Чуднові – 3, а в Житомирі – 4 великі гармати і 5 *тарасниць*. У 15 ст. в Україні вже почалося власне виготовлення гармат.
Були гармати й на озброєнні в козаків. Частина цих гармат була захоплена в татарських і турецьких містах. Інші потрапили до козаків після захоплення замків під час повстань, а деякі надавалися правителями тих держав, які бажали залучити запорожців до себе на службу. Кількість гармат, що перебували в козацькому війську, не перевищувала 20–30 штук. А., яка використовувалась у козацькому війську, була здебільшого малокаліберною. Це пов'язано з тим, що козацьке військо відзначалося великою мобільністю і тому використовувало легкі гармати. Крім того, польський уряд намагався не озброювати козаків гарматами, а особливо гарматами великих калібрів.
Б. *Хмельницький* надав А. статусу окремого роду військ. Гармати були зведені в окремий підрозділ, їм було виділене кінне прикриття. 15 невеликих гарматок були поставлені на двоколісні лафети і переведені на однокінну тягу, що збільшило їхню маневреність. В той час це було новинкою в артилерійській справі, й у використанні легкої кінної артилерії українські війська випередили Європу. Надалі в українському війську зростали і кількість гармат полкової артилерії, і парк важкої польової артилерії; в цьому компоненті українське військо не тільки не поступалося польському, а й переважало його. В поході під *Берестечко* в козацькому війську було 100 гармат. З них до трьох десятків великокаліберних гармат знаходилися при гетьмані, а при кожному полку було по 5–6 гармат менших калібрів. Було створено військову людвисарню (див. *Людвисарство*), в якій виготовлялися гармати і дзвони. Керував А. *генеральний обозний* з артилерійською старшиною: гарматними осавулом, писарем, хорунжим. Крім того, «на послузі при гарматі» було по 80 пушкарів і гармашів, довбиші, цирульник, ремісники, стадники, коновали. Розміщувалась військова А. в Переяславі, а потім у Корсуні. Згодом організація козацької А. ще більше вдосконалилася. На утримання А. були виділені спеціальні маєтності (Лохвиця та Ромни, а пізніше Короп). Поширеним у *Гетьманщині* було й виробництво гармат. Все це сприяло збільшенню кількості гармат у козацькому війську.
А. Гетьманщини поділялася на генеральну, полкову та сотенну. Загальне керівництво всією А. здійснював генеральний обозний. Був створений спеціальний орган для управління всією А. – канцелярія генеральної артилерії, яка підпорядковувалася обозному. Ця канцелярія займалась артилерійським спорядженням, стежила за ливарними, пороховими та кінськими заводами. Генеральна військова А. розміщувалася в гетьманській резиденції.

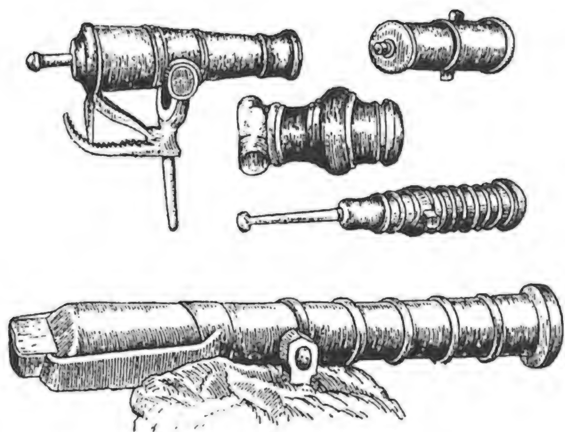

Козацькі гармати. Із зібрання О. Поля

Управління генеральною військовою А. здійснювала артилерійська старшина, номенклатура якої, як і склад артилерійських служителів, майже не змінилася від часів Б. Хмельницького. На поч. 18 ст. в генеральній військовій артилерії нараховувалося 40 гармат.

Полкова артилерія розміщувалася в полкових містах. Очолював полкову артилерію полковий обозний, який здійснював управління нею за допомогою полкової артилерійської старшини та артилерійських служителів. Кількість гармат у полковій А. була значною. Так, на поч. 18 ст. в одному Полтавському полку їх нараховувалось 20.

Сотенна А. призначалася для захисту населених пунктів (міст, містечок, великих сіл). До її складу входили і гармати, і *гаківниці*, яких у деяких сотнях було по 10 і більше. Купувалися ці гармати сотенними урядами, магістратами і окремими старшинами. В сотнях спеціальних артилерійських команд для обслуговування А. не існувало. До несення караулів та обслуговування гармат почергово залучались козаки сотні.

На *Запорозькій Січі* також була своя А. Загальне керівництво січовою А. здійснював військовий обозний. Військовий пушкар під керівництвом обозного завідував усією січовою артилерією і розпоряджався в січовій пушкарні, де зберігалися запасні гармати та боєприпаси (порох, свинець, ядра). До складу артилерійських команд на Січі входили виборні підпушкарі та гармаші. Частина гармат розміщувалась на січових укріпленнях, для охорони яких вони призначалися, а інші супроводжували козацькі команди в походах.

Занепад козацької А. почався після поразки антимосковського виступу гетьмана І. *Мазепи*. З України в Росію було вивезено всю генеральну та полкову А. Після цього склад генеральної та полкової А., незважаючи на всі зусилля козацьких властей, не був поновлений у тій кількості, яку він мав у 2-й пол. 17 ст. Навіть під час війни генеральна військова артилерія складалася всього з 6 гармат (4 трифунтових і 2 чотирифунтових). Козацький полк вирушав у похід з трьома півторафунтовими гарматами, яких було менше, ніж у російських піхотних та кавалерійських полках. Не кращим був стан і сотенної А. Так, у 1725 в 13 сотнях Полтавського полку було лише 2 гармати. З тих гармат, які залишилися в українських містах, значна частина була старих типів (із великими запалами), непридатних для стрільби.

Під час захоплення росіянами в 1709 Чортомлицької Січі до їхніх рук потрапила січова А. На Кам'янській та Олешківській Січах, які перебували під протекторатом кримського хана, запорожцям заборонялося тримати гармати. На Новій Січі А. було відновлено.

Разом із ліквідацією російським урядом Запорозької Січі та козацьких полків у Гетьманщині ліквідовано і козацьку А.

Літ.: Історія українського війська. – Ч. 1. – Львів, 1936. (Репринтне видання. – Львів, 1993). – С. 145–150; А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 51–55, 90–92; С т о р о ж е н к о І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996.

С. Ф. Плецький

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ. Археологія козацької доби – відносно молода галузь науки. Розкопки пам'яток цього часу довго велися спорадично. Вперше обстеження та опис запорозьких січей у Нижній Наддніпрянщині наприкінці 19 ст. провів Д. І. *Яворницький*. Значний внесок у розвиток археології козацтва зробили також В. І. Гошкевич, М. Міллер, Ф. Б. Копилов. Цілеспрямовані стаціонарні дослідження різних об'єктів починаються в 90-х рр. 20 ст. Вони реалізуються в межах діяльності постійно діючої міжвідомчої археологічної експедиції «Січі запорозькі» Науково-дослідного центру «Часи козацькі» Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Ін-ту археології НАН України, Запорізького краєзнавчого музею, Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавщини та ін. Значний внесок у дослідження різних типів пам'яток цього часу зроблено співробітниками різних наукових установ Д. Я. *Телегіним*, І. К. *Свєшніковим*, А. Козловським, О. М. Титовою та ін.

Археологи виділяють такі типи пам'яток українського козацтва:

1. **Січі.** Більшість січей у наш час затоплені Каховським водосховищем або ж значно зруйновані забудовами та земляними роботами. Розкопки проводилися на рештках частково вцілілих січей Нижнього Дніпра – «городку» Дмитра *Вишневецького*, Кам'янській, Олешківській, Томаківській, Чортомлицькій. Тут виявлені залишки укріплень, різних споруд, землянок, виробничих майстерень, матеріал військового та побутового характеру. Під час досліджень на о. Байди розкопано залишки двох споруд, оточені двома лініями оборони. Знайдена зброя та монети датують їх 2-ю чвертю – серединою 16 ст.

2. **Культурні нашарування полкових міст** (дослідження у Полтаві, Лубнах, Білій Церкві, Фастові), **сотенних центрів** (Лохвиця на Полтавщині), **сіл, міст та містечок** (Лубни, Полтава, Васильків, Вишгород, Гоголів Київської обл., Корсунь Черкаської обл.). Розкопки цих пам'яток утруднені тим, що життя тут продовжується й понині. Знайдено залишки споруд козацької доби, значний речовий матеріал. Серед знахідок переважають речі побутового характеру. Культурні нашарування козацької доби характеризують залишки господарчих споруд, побутові речі. Виявлено різні споруди, господарчі ями, горни, кахляні печі, багато побутових речей. Зафіксовано також поховання того часу.

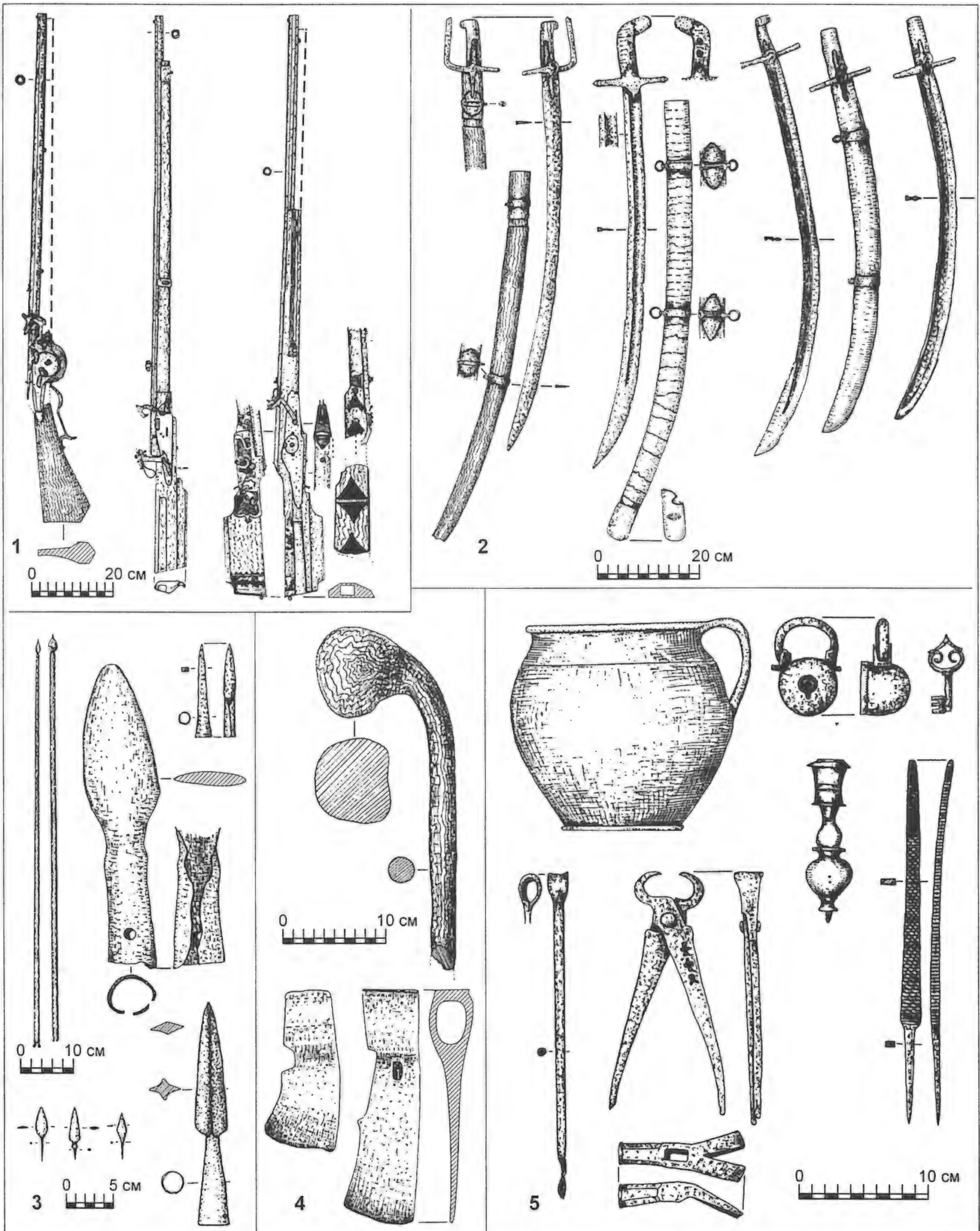

Речі козаків та селян-повстанців, виявлені під час розкопок місця Берестецької битви: 1 – рушниці; 2 – шаблі; 3 – стріли та наконечники списів; 4 – сокири, дерев'яна булава; 5 – посуд, підсвічник, замок, ремісничий інструмент

Велику кількість знахідок, серед яких переважає керамічний матеріал, знайдено під час досліджень колишнього села Монастирка у Трахтемирівському заповіднику.

3. **Замки, фортеці, городища** (Кременець, Львів, Луцьк, Умань, Любеч, Сосниця, Чернігів, Гайворон тощо). Більшість із них будувалася на місці давньоруських укріплених поселень чи міст. Археологічні розкопки проводилися лише на деяких із них (залишки Чигиринської фортеці 17 ст. – розкопки 1989–92). Краще досліджені городища – укріплення 16–18 ст. (с. Хохітва, Росава та ін. Київської обл.). Вони відзначаються наявністю валів, тут знайдені речі побутового характеру.

4. **Козацькі церкви та монастирі** (Києво-Межигірський, Успенський Заорільський, Нехворощанський, Суботів; Шестерня на Дніпропетровщині). Розкопками досліджено поодинокі споруди.

5. **Зимівники.** Невеликі хутори чи фільварки, які складалися з кількох хат (рідше землянок) для проживання людей та з господарських будівель (комори, стайні, загони для худоби). Внаслідок спорудження їх з недовговічного матеріалу до нашого часу не збереглися. Археологічно досліджених дуже мало (зимівник на о. Хортиці).

6. **Сторожові укріплення** (пости, пікети). Їх залишки зафіксовано під час досліджень курганів більш раннього часу (курган біля с. Світлогірського на Полтавщині, Запоріжжя).

7. **Залишки промислових виробництв** (*«майдани»* – місця видобування селітри, копальні, залишки млинів та ін. – Перещепинський майдан у Дніпропетровській обл., Маячка на Полтавщині тощо).

8. **Некрополі.** Козацькі могили виявлені у складі сучасних кладовищ, значна їх частина позначена своєрідними кам'яними хрестами та плитами (Куяльницьке та Кривобалківське в Одеській обл., Острів, Пристрома Київської обл.). Серед надмогильних монументів Подніпров'я виділяють грецькі, римські та «мальтійські» типи, більш різноманітними є монументи Причорномор'я (понад сотню типів). Некрополь досліджено у м. Чигирині, невеликий цвинтар виявлено розкопками І. К. Свєшнікова біля Михайлівської церкви.

9. **Місця історичних битв**. Детально обстежене місце *битви під Берестечком* (І. К. Свєшніков). Розкопки проводилися у 1970–92 на площі понад 2,5 га. Тут виявлені людські та кінські кістяки, знайдено понад 5 тис. козацьких речей. Зібрано багато речей, що чудово збереглися в специфічних умовах болотяного ґрунту: велику колекцію холодної та вогнепальної зброї, серед якої рушниці, порохівниці, натруски, ладівниці, шаблі, ножі, знаряддя праці козаків-ремісників – ковалів, теслярів, кушнірів, слюсарів, римарів, шевців та кравців. В цілому ж висвітлені нові сторінки козацького побуту, їх озброєння, одягу тощо. У 1990–91 проводилися невеликі за обсягом розкопки на місці *Пилявецької битви 1648* та замку-резиденції Б. Хмельницького.

10. **Монетно-речові скарби.** Найчисленнішими є приховані про всяк випадок монети, кошти казни тощо (Лубенський скарб – Полтавська обл., Києво-Печерський скарб та ін.). Складалися з монет 16–18 ст., більш ранніх грошей, головним чином Великого князівства Литовського, Польського королівства, Речі Посполитої, Московської держави, Австрії, Угорщини, Туреччини та ін. держав.

Деякі знахідки козацької доби (зброя – ручна пищаль, шабля, гармати, ядра, вістря стріл, сокири, ножі, побутові речі) знайдені також під час гідроархеологічних досліджень поблизу о. Хортиці на Дніпрі, на Орелі (дослідження Г. І. Шаповалова). Рештки човнів-однодеревок (дубів) виявлені на Горині у 1966–67, на Стирі у 1972 (Волинь); запорозьку чайку з двома гарматами (бомбардами) знайдено біля о. Хортиці у 1872. Човен 1-ї третини 18 ст. завдовжки близько 20 м піднято з Дніпра у 1999 (див. *Човен козацький 1736–39*).

Літ.: Козловський А. О., Ільїнський В. Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42–58; Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – К., 1992; Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993; Свєшніков І. К. Вогнепальна козацька зброя періоду Визвольної війни 1648–1654 на підставі знахідок під Берестечком // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 2. – К., 1993; Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. ІІ. – К., 1993; Козацькі старожитності Полтавщини: Збірник наукових праць. – Вип. 1. – Полтава, 1993; Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва: Збірка наукових праць. – Вип. 4. – К., 1995; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997; Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 7. – К., 1998; Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 1999.

Г. М. Тощев

АРХЕОЛОГІЯ ПІДВОДНА – див. *Підводна археологія.*

«АРХИВ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ» (АЮЗР) – серійне документальне видання *Київської археографічної комісії.* Протягом 1859–1916 вийшло 35 томів АЮЗР. Публікація документів здійснювалася в межах 8 серій, кожна з яких висвітлювала певну проблему: історію церкви; історію шляхетського стану; історію козаччини і гайдамацького руху; розвиток міщанства; становище селянства; заселення «південно-західного краю» (України); станову суспільну організацію, право і суд. Особливістю АЮЗР порівняно з іншими виданнями Київської археографічної комісії було поєднання археографічної частини з монографічними дослідженнями на основі публікованих документів. В АЮЗР опубліковано велику кількість джерел з історії України, багато з яких пізніше втрачено.

В межах частини III-ї, присвяченої *козацтву* і *гайдамаччині*, було видано 6 томів: 1-й том містив акти про козаків 1500–1648 і супроводжувався розвідкою В. *Антоновича* «О происхождении козачества» (1863); 2-й том містив акти про козаків 1679–1716 з розвідкою В. Антоновича «Последние времена козачества на правом берегу Днепра» (1868); 3-й том містив акти про гайдамаків 1700–68 з розвідкою В. Антоновича «Исследование о гайдамачестве» (1876); 4-й том містив документи 1648–54 з історії повстання Б. Хмельницького з розвідкою І. *Каманіна* «Участие южнорусского населения в восстании Б. Хмельницкого» (1916); 5-й том присвячений «волинській тривозі» 1789 з розвідкою В. Антоновича «О мнимом крестьянском восстании на Волыни» (1902); 6-й том, виданий за редакцією Н. Молчановського, містив акти Шведського державного архіву за 1649–60 про зносини шведського уряду з українськими гетьманами (1914).

С. Р. Лях

АРХІВ КОША НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ – комплекс джерел, що утворився внаслідок діяльності Коша

Нової Запорозької Січі і особливо Військової канцелярії Війська Запорозького Низового.

Після ліквідації Січі (1775) її архів було конфісковано російською владою. Частину цього архіву було вивезено до Петербурга, де вона, за деякими даними, і нині зберігається, хоча точно невідомо, в якій саме архівній установі. Іншу частину архіву було вивезено до фортеці Св. Єлизавети (Єлисаветград), згодом до Катеринослава, а в 40-х рр. 19 ст. – до Одеси. Тут його вперше активно використав А. О. *Скальковський*: після його смерті й інші дослідники дістали доступ до цього зібрання, були надруковані окремі документи. У 1931 архів було перевезено до Харкова, потім до Златоуста, нарешті (з 1944), він склав фонд № 229 Центрального державного історичного архіву України у Києві (365 справ, які охоплюють 1713–76, а почасти і більш ранній час). В радянський період було здійснено кілька спроб видати даний джерельний комплекс, але через штучні заборони вдалося видрукувати лише опис фонду (1931). Тільки в наші дні почала здійснюватися суцільна публікація справ фонду 229.

А. К. Н. З. С. є унікальним зібранням джерел з історії запорозького козацтва, різноманітних за формою, походженням, тематикою, інформаційними можливостями. Це насамперед внутрішня документація Коша: універсали, накази, листи, переписи населення і майна, реєстри шкод, заподіяних пошестями чи ординськими наскоками, тощо. Чимало джерел стосується листування Коша з *Гетьманщиною*, є тут чимало документів, що вийшли з-під пера керівників Гетьманщини (гетьмани І. *Мазепа*, П. *Орлик*, Д. *Апостол*, К. *Розумовський*, полковники, генеральна старшина).

Фрагмент документа з Архіву Коша Нової Запорозької Січі

Крім документів українського походження, є документи російські (імператорські укази та грамоти, накази й розпорядження, ордери командування російських військ, Сенату, Синоду), польські, турецькі й кримськотатарські.

Матеріали А. К. Н. З. С. (ф. 229) дозволяють всебічно висвітлити історію *Нової Січі*, її устрій, функціонування органів влади, особливості її військового ладу та військового мистецтва, принципи комплектування Війська Запорозького, нарешті, біографії багатьох запорожців, особливо з-поміж старшини. Вони дозволяють також простежити хід заселення та освоєння запорожцями Південної України, заснування ними хуторів, сіл і міст, спорудження православних храмів. Ці матеріали проливають світло на динаміку зростання чисельності міст і сіл, походження топонімів, систему господарювання на землях Січі, лісокористування, природоохоронні заходи Коша. Є чимало даних про участь запорожців у національно-визвольних рухах українського народу, насамперед у гайдамацькому, боротьбу Коша проти колоніальної політики Російської імперії, втечі кріпаків на Січ тощо. Дуже багато джерел стосуються прикордонних конфліктів, взаємовідносин із сусідніми державами, дипломатичних відносин, діяльності розвідки і особливо ролі запорожців у російсько-турецьких війнах 1735–39 і 1768–74. Матеріали А. К. Н. З. С. є надзвичайно цінним джерелом з історії всієї Східної та Південно-Східної Європи.

Літ.: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776. – К., 1994; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734 – 1775. – Т. 1-2. – К., 1998–2000; Апанович О. М. Архів Коша Запорозької Січі // Архіви України. – 1989. – № 6. – С. 13–27; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; Гісцова Л. З. Архів Коша Запорозького. Приватне листування Петра Калнишевського // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 11–21.

Ю. А. Мицик

АТАКУВАННЯ СІЧІ 1775 – воєнна операція російської армії (25.5 – 8.6.1775), внаслідок якої знищено *Нову* (Підпільненську) *Січ* і Запорозька Січ перестала існувати.

Внутрішньополітичні передумови ліквідації *Вольностей Війська Запорозького Низового* склалися в Російській імперії з кінця 1730-х рр. Зовнішньополітичні передумови остаточно утворилися на поч. 1775, внаслідок успішної для Росії війни з Туреччиною (1768–74), укладення Кючук-Кайнарджійського договору 1774 і посилення позицій Росії у причорноморському та центральноєвропейському регіонах.

Серед причин скасування Запорозьких Вольностей необхідно виділити: небажання російського уряду більше терпіти «держави в державі»; можливість у майбутньому унезалежнення Запорожжя; побоювання *Катерини II* можливого союзу Січі з Кримським ханством, спрямованого проти Росії; прагнення російських вельмож захопити багаті землі, природні багатства козацької республіки; намагання російського уряду шляхом поширення кріпосницьких порядків на окраїни імперії (Запорожжя) послабити ту кризу, в яку потрапила феодально-кріпосницька система Російської держави; прагнення уряду убезпечити себе на майбутнє від можливих соціальних потрясінь, ліквідувавши Запорожжя – осередок антикріпосницької і антифеодальної боротьби.

Прийняття остаточного рішення про зруйнування Нової Січі прискорила відчайдушна протидія козацтва, зокрема

шляхом збройного опору, колонізаторській політиці російського уряду в останні роки існування Війська Запорозького. Влітку 1774 російський уряд взяв курс на повне скасування запорозького козацтва. Остаточне рішення про ліквідацію Січі ухвалили на засіданні придворної ради 7.5.1775. Ініціатором скасування Січі була імператриця Катерина II. Воєнна операція проти Запорожжя готувалася ретельно і в цілковитій таємниці. Для її здійснення уряд зібрав значну кількість військ. Їх основу склали добре навчені частини 1-ї російської армії, що поверталися з російсько-турецької війни: 31 полк і 37 ескадронів (45 000 чоловік). Командування військами самодержиця доручила генерал-поручику П. А. *Текелію.* Лівобережні запорозькі паланки повинен був захопити з військами генерал-поручик О. О. Прозоровський. Загальна кількість військ, посланих на зруйнування Січі, дорівнювала близько 65 000 чол.

Наприкінці травня російські війська під проводом П. Текелія, поділені на 5 загонів, вступили на Запорожжя. Перед походом на Запорожжя російське керівництво з метою приховати свою акцію, приспати пильність козаків, поширило чутки про те, що нібито війська переходять через запорозькі землі для здійснення прикордонної служби. 4.6.1775 П. Текелій оточив Січ. 300 гусарів та піхотний полк захопили січове передмістя, артилерію, блокували запорозькі гавань і флот. Посланець П. Текелія поставив вимогу, щоб кошовий отаман з'явився у табір до генерала. П. Текелій дав запорожцям на роздуми 2 години. Старшинська рада за участю духовенства була бурхливою. Більшість рядового козацтва і дехто зі старшин були за те, щоб оборонятися. Проти збройного опору виступали кошовий П. *Калнишевський* і більшість старшин, які розуміли, що в ситуації, коли царські війська значно переважали, опір марний.

Врешті-решт старшина умовила січовиків підкоритися повелінню імператриці. На раді вирішили здати Січ без опору. 5.6, після оголошення указу Катерини II про скасування Січі, тритисячна січова залога склала зброю і присягла на вірність Катерині II. Конфісковано на користь Росії запорозьку скарбницю, де було приблизно 160 000 руб. монетою, вивезено військові клейноди, артилерію, зброю взагалі, боєприпаси, інші цінності та архів. Майже одночасно, так само без бою, було захоплено паланкові центри. Під час операції російські війська спиралися на фортеці *Дніпровської укріпленої лінії.* П. Текелій зайняв військами всі стратегічно важливі пункти на Запорожжі, насамперед по Дніпру: шляхи, перевози, пагорби тощо. У всіх запорожців відбиралася зброя. Частина старшини (а вища січова – вся) була репресована. Кошового отамана П. Калнишевського заслано до Соловецького, військового суддю Павла *Головатого* – до Тобольського, а військового писаря Івана *Глобу* – до Туруханського монастирів, звідки вони вже не повернулися.

Літ.: Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 233–266; Олійник О. Л. Ще раз про причини ліквідації Запорізької Січі // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 33–39; Александров П. Г. Ліквідація Запорозької Січі // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 115–121; Александров П. Г. До питання про причини ліквідації Запорозької Січі // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2000. – Т. 5. – С. 57–72.

П. Г. Александров

АТЕСТАТ (від лат. attestor – підтверджувати, посвідчувати) – різновид засвідчувальної документації, що мав поширення в Україні, зокрема на Січі у 40–70-і рр. 18 ст. А. становив собою посвідчення, послужний список з автобіографічними даними; видавався Кошем старшині й значним товаришам куренів і засвідчував їхнє походження та службу. А. видавались також козакам, які мали намір одружитися й через це залишали Запорозьку Січ. Збереглися А., засвідчені кошовим отаманом Війська Запорозького Низового Петром *Калнишевським.* Наративна (оповідна) частина атестатів містить розгорнуту інформацію про походження, родину, родинні зв'язки, освіту, службу, особливо участь у воєнних діях, про чини, посади, нагороди адресата, а також причини, з яких останній залишає Січ. Атестати є цінним джерелом з історії запорозької персоналіки.

Літ.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 38–39.

С. В. Абросимова

Б

БАГАЛІЙ Дмитро Іванович (1857–1932) – український історик і громадський діяч, академік ВУАН (з 1919). Учень В. Б. *Антоновича*. Народився в Києві в міщанській родині. Вищу освіту здобув у Київському та Харківському ун-тах. З 1883 – приват-доцент кафедри російської історії Харківського ун-ту, з 1887 – професор цієї ж кафедри, у 1906–10 – ректор Харківського ун-ту. Б. активно працював у громадських та культурно-освітніх установах Харкова, у 1914–17 був головою міської думи. З 1919 – перший голова Історико-філологічного відділу ВУАН. У 20–30-і рр. очолював створену в Харкові науково-дослідну кафедру історії України, Ін-т історії української культури та Ін-т Т. Г. Шевченка, був головою Центрального архівного управління при ВУЦВК. В 30-х рр. творчість Б. зазнала переслідувань як «буржуазно-націоналістична». Деякі його праці надовго осіли у спецхранах.

Д. І. Багалій.
Фото 10-х рр. 20 ст.

Б. – автор понад 200 праць. Його історичні погляди складалися під впливом В. Антоновича. Як історика Б. цікавило минуле окремих регіонів країни, в основному Слобідської, Лівобережної та Південної України 15–18 ст. На думку Б., важливим фактором народної колонізації півдня України, що існувала задовго до урядової, було *запорозьке козацтво*; козацтво відіграло важливу роль і в заселенні Лівобережної і Слобідської України. Б. ідеалізував соціальний уклад козацтва, перебільшував вплив географічного фактора в його появі. Характеризував *Запорозьку Січ* 16–17 ст. як суто військову організацію, утворену для боротьби з татарами. У 18 ст., на думку Б., вирішальною в житті Січі стала мирна господарська діяльність, освоєння нових земель. Б. засуджував ліквідацію Запорозької Січі в 1775. Головні праці Б.: «История Северской земли до половины XIV в.» (1882), «Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1887), «Колонизация Новороссийского края и первые его шаги по пути культуры» (1889), «Магдебургское право в Левобережной Малороссии» (1892), «Украинская старина» (1896), «Історія міста Харкова за 250 років його існування» (1905–12, у співавторстві з Д. П. Міллером); «Історія Слобідської України» (1918), «Нарис української історіографії» (1923–25), «Український мандрований філософ Г. Сковорода» (1926), «Нарис історії України на соціально-історичному ґрунті» (1928).

Літ.: Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1. Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. – Харків, 1999; Сборник Харьковского историко-филологического общества. Издан в честь проф. Д. И. Багалея (1880–1910). – Т. 20. – Харьков, 1911; Барвінський В. Д. І. Багалій як історик Слобідської України // Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. – Т. 1. – К., 1927. – С. 179–192; Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. – 1988. – Ч. 1–4. – Т. XXV. – С. 92–105; Кравченко В. В. Д. И. Багалей: Научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990; Багалій Д. Автобіографія // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 81–95; № 5. – С. 84–98.

Г. Ф. Турченко

БАЗАВЛУГ, Базавлуцькі плавні, Велика Плавня, Луг Базавлуг – нижня половина *Великого Лугу,* починаючи від *Микитиного Рогу* (на правому березі) та *Кам'яного Затону* (на лівому березі) і кінчаючи о. Скалозубовим у гирлі р. Базавлука. Протяжність Б. – понад 30 км, ширина – від 10 до 15 км, площа – близько 400 км². Для запорожців мав виняткове важливе військово-стратегічне і господарсько-економічне значення. На його берегах у різний час стояли *Чортомлицька, Базавлуцька, Микитинська* і *Нова Січі,* а також знаходилися численні козацькі зимівники. Археологічні дані свідчать, що запорозькі укріплення були і в самій товщі Б. (на островах Скалозубовому і Сулими, на лівому березі протоки Підпільної навпроти с. Покровського). Пам'ять про Запорожжя зберігали як уже згадані, так і низка інших топонімів Б.: Хмельницька (плавня), Павлюк, Сисина, Скарбна, Шабельна, Шахова (протоки), Шахівське (озеро), Січ (острів), Скалозубове (урочище).

Літ.: Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 416–428; Чабаненко В. Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999. – С. 12.

В. А. Чабаненко

БАЗАВЛУК, Базалук, Базовлук, Бузовлук (топонім турецького походження, етимологія якого пов'язана зі скотарством) – 1) Річка, права притока *Дніпра.* Початок бере поблизу с. Червоноіванівки Криничанського р-ну Дніпропетровської обл. Довжина до затоплення нижньої частини русла – близько 200 км (після затоплення – 150 км), ширина – від 25 до 150 м; глибина – до 2 м, басейн – 4600 км²; влітку місцями пересихала. Входила у *Великий Луг* (*Базавлуг*) із півночі поблизу с. Грушівки, а далі текла Базавлугом і зливалася з численними протоками та озерами. В Дніпро впадала біля о. Скалозубового. У Б. запорожці ловили рибу, на його берегах мали зимівники, випасали худобу, пасічникували. Назва річки була для козаків своєрідним вітанням-паролем при зустрічі:

– А пугу! Пугу!
– Козак з Лугу!
– Базавлук!
– Соломаха та тузлук!

2) Острів, який мав паралельні назви: Базавлуцький, Городище, Чортомлик, Чортомлицький. Місцезнаходження Б. точно не встановлене. Найімовірніше, що він знаходився

проти Чортомлицького Рогу і теперішнього с. *Капулівки* Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. посеред лиману, який утворювався злиттям р. *Чортомлика* та проток Скарбної, Павлюка й Підпільної. За формою нагадував прямокутний трикутник із катетами довжиною близько 2 км. В 1593–1636 на острові розташовувалась *Базавлуцька Січ,* що була місцем підготовки багатьох морських походів запорожців, опорним пунктом козацько-селянських повстань кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст.

3) Урочище й місцевість, де р. Базавлук входила в Базавлуг.

Літ.: Чабаненко В. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999. – С. 12–14. *В. А. Чабаненко*

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ – військовий та адміністративний центр *запорозького козацтва*, що в 1593–1638 знаходився на о. *Базавлуку* у гирлі річок *Чортомлика*, Підпільної і Скарбної. Місцевість навколо Б. С. була вкрита лісом, поросла високою травою та очеретом, перетиналась безліччю річок, лиманів та озер, завдяки чому дії татарської кінноти утруднювались, а турецькі галери легко знищувались козаками у лабіринтах річок і проток. Укріплювалася Б. С. валом, палями, вежами із встановленими на них гарматами. В центрі Б. С. містився майдан. Поблизу майдану стояли церква, будинок кошового, козацькі курені й пушкарня. Поперва на Б. С. були курені зі стінками, сплетеними з лози і накритими від дощу кінськими шкірами. На Б. С. вже існував традиційний для Запорозьких Січей устрій. Б. С. була центром підготовки козацьких сухопутних і морських походів на Туреччину і Крим. Стала Б. С. і центром національно-визвольної боротьби українського народу; її козаки брали участь в усіх козацьких повстаннях з кінця 16 ст. і до кінця 30-х рр. 17 ст. Вірогідно, що Б. С. була знищена польською каральною експедицією після придушення повстання 1637–38. Тепер місце розташування Б. С. затоплене водами Каховського водосховища.

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ

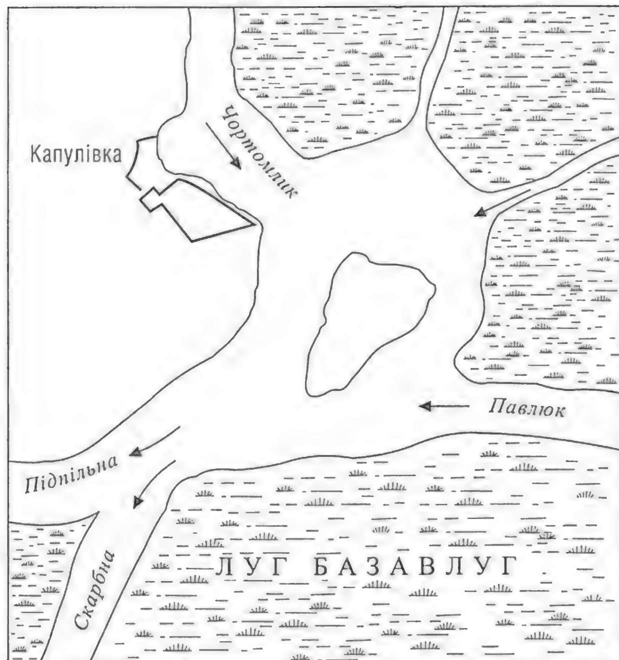

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 67–71. *С. Ф. Плецький*

БАЙБУЗА Тихон (2-а пол. 16 ст.) – ватажок *запорозького козацтва*. Син черкаського боярина Михайла Байбузи, який володів маєтностями в басейні рік Сули, Удаю і Солониці на Лівобережжі. В 90-х рр. 16 ст. Б. очолював реєстрове військо, брав участь в експедиціях на Чорне море. Влітку 1598 разом з кошовим отаманом Федором *Полоусом* здійснив похід із Базавлуцької Січі на «волость», але не одержав підтримки селян та міщан. Сини Б. Федір та Євстафій брали участь у козацько-селянських повстаннях 20–30-х рр. 17 ст., *Визвольній війні українського народу середини 17 ст.* *В. О. Щербак*

БАЙДАК – весельне палубне однодечне річкове судно, різновид стругів довжиною від 36 до 60 м зі шпринтовим такелажем та клівером, яке використовувалося для рибальства, перевезення людей та вантажів вагою 160–250 т. Воно будувалося досить швидко з кількох сортів дерева. Правили цими суднами одночасно носовим і кормовим стернами. На цих, здавалося б, неповоротких, але міцних суднах запорозькі лоцмани долали пороги, перевозячи вантажі з Києва до Січі. В основі конструкції цього судна був дубовий кіль зі шпангоутами, на які нашивались липові та вербові дошки. Такий тип суден був дуже поширений через свою простоту в будівництві та надійність в експлуатації. Окремі Б. служили до ста років.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 278–280; Богатирьов І. В. Суднобудівництво для Чорного моря в петровський період // Судостроение. – 1988. – № 1. – С. 52; Самойлов К. И. Морской словарь. – Т. 1. – М.; Л., 1939. – С. 61. *О. Л. Олійник*

БАЙРАК – 1) Балка або яр, порослі чагарником чи лісом. Б. були характерними для ландшафту *Вольностей Війська Запорозького Низо*вого.

2) Назва курінного значка на *Задунайській Січі*.

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 86–87.

БАЛКА – природне утворення, як результат глибоких старих вимоїн водою ґрунту, які з часом згладились і заросли травою, чагарником та лісом. На схилах багатьох Б. розташовувались запорозькі зимівники і хутори селян. Б. становили природний захисток, яким користались не тільки мирні мешканці Запорозьких Вольностей, а й загони татар і гайдамаків для перепочинку й переховування під час своїх військових виправ. Деякі Б. носять назви своїх перших мешканців – запорожців. Інколи їхні назви пов'язані з якимись подіями або явищами.

БАЛЮЗ Жан – французький дипломат кінця 17 – поч. 18 ст. У листі (грудень 1704), адресованому родичеві (лист зберігається у рукописному відділі Паризької національної бібліотеки), подав опис своєї подорожі до *Батурина*, де була резиденція І. *Мазепи*. З великою пошаною говорить

про гетьмана, зокрема про його високу освіченість, шляхетність, державницьку мудрість. На його думку, Мазепа «дуже поважаний у козацькій країні», він «привернув козаків до себе твердою владою, неабиякою військовою доблестю й розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини». Б. називає український народ волелюбним і гордим.

Літ.: Б о р щ а к І. Лист Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа. – К., 1992. – С. 76–77; С і ч и н с ь к и й В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 120–124. *В. А. Чабаненко*

БАНДОЛЕТ (польс. bandolet) – в 17–18 ст. легка *вогнепальна зброя*, що перебувала на озброєнні кавалерії. Б. називались різні типи карабінів, які носились на спеціальному поясі – бандолеті. Цей пояс за допомогою антабки з рухомим кільцем приєднувався до карабіна, і з нього можна було вести вогонь, не відчеплюючи зброю.

Літ.: K w a ś n i e w i c z W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 30–31.

БАНДУРА (від грец. πανδοῦρα – цитра)– український струнний щипковий музичний інструмент з овальним грушоподібним асиметричним корпусом і пласкою верхньою декою. Має короткий гриф із головкою для натягування струн (бунтів). Короткі приструнки розташовуються з правого боку деки. Б. відома з 15 ст. Походить від *кобзи*, яка в 15–16 ст. зазнала докорінних змін: додаванням струн до шийки інструмента був розширений її діапазон. Поступово Б. почала витісняти з ужитку кобзу, але дуже часто її теж так називали. Б. була одним із найулюбленіших музичних інструментів козаків.

Літ.: Г у м е н ю к А. І. Українські народні музичні інструменти. – К., 1967; Г о р н я т к е в и ч А. Кобза-бандура. Спроба історичного підсумку // Tributeto hruhoris on his Seventieth birthday. – New York, 1980. *А. Л. Сокульський*

БАНДУРКА Данило (Малий; 1738–?) – запорозький кобзар родом із Києва. Учень кобзаря Матвія Волошина з м. Богуслава. Близько 1754 прибув на Січ, тоді ж записаний до Корсунського куреня. В Коші жив протягом шести років. Пас громадські табуни коней, косив сіно у *Великому Лузі*, охороняв козацьке майно. Гарно грав на кобзі й співав, брав участь у бойових походах, відзначався особливою мужністю й відвагою. За дружбу з гайдамаками-коліями його арештовано й посаджено до в'язниці у фортеці Св. Єлизавети (1761). Подальша доля невідома.

Літ.: Я с т р е б о в В. Гайдамацький бандурист // Киевская старина. – 1886. – Т. XVI. – С. 379–388. *В. А. Чабаненко*

БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ Дмитро Миколайович (1788–1850) – український і російський історик, археограф, письменник, державний діяч. Народився в Москві в сім'ї відомого історика, археографа, керуючого архівом Колегії іноземних справ М. М. Бантиша-Каменського. Одержав домашню освіту. Перебував на службі в Московському архіві Колегії іноземних справ, готуючись до дипломатичної служби. У 1816 на запрошення новопризначеного малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна переїхав до Полтави, обійнявши посаду чиновника для особливих доручень, а згодом і правителя губернської канцелярії. Займав посаду цивільного губернатора в Тобольську (1825–28), Вільно (1836–38). Дійсний член Московського товариства історії та старожитностей російських.

Д. М. Бантиш-Каменський

Основна тематика наукової творчості Б.-К. пов'язана з вивченням історії Росії 17–18 ст. у жанрі історичної біографії, а також з археографією. Йому належать 5-томний «Словник достопам'ятних людей Російської землі» (СПб., 1847), «Біографії російських генералісимусів та генерал-фельдмаршалів» у 4 частинах (СПб., 1840), деякі інші праці. Як письменник Б.-К. відомий своїми перекладами, п'єсами, «Подорожжю до Молдавії, Валахії та Сербії» (М., 1810), романом «Княжна Марія Меншикова». Б.-К. був типовим представником російської художньої літератури та історіографії т. зв. карамзінського періоду кінця 18 – поч. 19 ст. У його творчості поєдналися ідеї просвітницького гуманізму, правового суспільства з освіченим консерватизмом. Літературні за формою, історичні праці Б.-К. базувалися, як правило, на солідній документальній основі, нових архівних джерелах.

Б.-К. не мав спеціальних наукових праць з історії українських козаків. Відповідні відомості можна знайти в його «Історії Малої Росії». Ця праця була створена автором протягом 1816–22 і опублікована п'ятьма виданнями в 1822, 1830, 1842, 1904 і 1993. Книга стала першою в Україні, другою (після Й. Х. *Енгеля*) в Європі спеціальною науковою, синтетичною публікацією з історії України. Вона охоплює період від розселення слов'янських племен до ліквідації Гетьманщини в 2-й пол. 18 ст. Головна увага історика присвячена періодові 2-ї пол. 17 – 18 ст. Основу джерельної бази праці склали документи Московського архіву Колегії іноземних справ, а також значний комплекс літописних і приватних джерел українського походження. Автор був знайомий також з усіма основними творами західноєвропейської українікп переважно 18 – поч. 19 ст. У концептуальному сенсі праця Б.-К. синтезувала елементи української козацької та дворянської історіографії з російською імперською. Автор, намагаючись зберігати безсторонність і об'єктивність, прагнув вписати українське минуле в загальноросійський історичний процес. За своїм жанром – це переважно політична історія України-Гетьманщини в особах.

Козацька проблематика зайняла спочатку незначне місце в 1-му виданні «Історії Малої Росії» (1822), що викликало нарікання з боку української громадськості. Для 2-го видання книги автор додав нові факти, зокрема про морські походи та повстання козацтва, користуючись в основному рукописною *«Історією Русів»*. Відомості з історії української козаччини дослідник черпав переважно з опублікованих і рукописних праць своїх попередників. Найпомітнішим був вплив на нього Г. Ф. *Міллера*.

Часом виникнення козацтва історик називав кінець 15 ст. З 2-ї пол. 16 ст., точніше, з т. зв. реформи Стефана *Баторія*, козаччина почала відігравати, на думку автора, основну

роль в історії України. Б.-К. вважав, що слово «козак» має татарське походження і означає легкоозброєного воїна, найманця або наїзника. Саме ж українське козацтво складалося з місцевої людності, до якої приєднувалися вихідці з інших країн і народів. Основною причиною виникнення козацтва Б.-К. вважав релігійні переслідування з боку польської шляхти. У 2-му виданні «Історії Малої Росії» дослідник сприйняв т. зв. кавказьку версію походження козацтва (очевидно, не без впливу І. *Болтіна*). Він намагався простежити у цьому зв'язку риси подібності запорозьких козаків і черкесів. Подібно до багатьох своїх попередників, Б.-К. не лише розрізняв, а й протиставляв запорозьких і реєстрових (малоросійських, городових) козаків. Про перших він писав у дусі офіційної історіографії, наголошуючи на їхній мінливості, непокорі, схильності до пияцтва та грабунку. Водночас автор подав чимало фактів про особисту хоробрість запорожців у бою, їх побут і звичаї, військово-адміністративний устрій *Запорозької Січі*. У висвітленні історії городового козацтва, його військових подвигів, повстань кінця 16 – поч. 17 ст., зображенні *Визвольної війни* під проводом Б. *Хмельницького* та подальших подій Б.-К. перебував здебільшого на позиціях козацько-старшинської історіографії.

Літ.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К., 1993; Кравченко В. В. Д. М. Бантиш-Каменський // Український історичний журнал. – 1990. – № 4. – С. 88–94; № 9. – С. 72–80.

В. В. Кравченко

БАРАБАШ Іван (?–1648) – полковий осавул реєстрового козацького війська. Відзначався лояльністю до польського уряду. Народився у вірменській сім'ї, але в дитинстві був викрадений козаками, виріс серед них. Мав авторитет серед реєстрового козацтва. Використовував підтримку козаків у власних інтересах. Проявив себе як талановитий дипломат. Належав до старшини, яка намагалася покращити становище реєстрового козацтва шляхом реформ. У 1646 вів переговори з польським королем *Владиславом IV* щодо залучення запорожців до організації великого походу на Чорне море проти турків. Здобув при цьому деякі привілеї для козаків. Король призначив Б. керівником козацького походу. Згідно з переказом, Б. отримав від польського уряду гетьманську булаву. Відмовився від збільшення чисельності реєстрового козацтва, як тільки політику Владислава IV було засуджено сеймом. На поч. *Визвольної війни*, не бажаючи втратити своє привілейоване становище, Б. виступив на боці поляків. Навесні 1648 разом з І. *Караїмовичем* очолював загін реєстрових козаків, посланих для придушення повстання у *Запорозькій Січі*. 4.5.1648 біля Кам'яного Затону вбитий повсталими реєстровими козаками.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 49, 79; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 86–88; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – К., 1998. – С. 142, 157–159.

БАРАБАШ (Барабашенко) Яків Федорович (?–1658) – кошовий отаман *Запорозької Січі* (1657–58). Був амбіційною людиною, використовував інтриги як засіб політичної боротьби. Добре знався у військовій справі. Дотримувався проросійської орієнтації. Підтримував активні дипломатичні зносини з Москвою. Суперник І. *Виговського* в боротьбі за гетьманську булаву. В листах до Москви називав себе «кошовим гетьманом», на противагу «городовому» гетьману. В кінці 1657 Б. очолив разом з М. *Пушкарем* заколот проти І. Виговського на Лівобережній Україні. Отримав декілька перемог над військами гетьмана. Після поразки в бою під Полтавою 11.6.1658 Б. втік до російського воєводи Г. *Ромодановського*. Під захистом останнього продовжував боротьбу проти І. Виговського. В серпні 1658 був захоплений людьми гетьмана і страчений за його наказом. Загальним наслідком його діяльності було зміцнення позицій Москви в Україні та послаблення української автономії.

Літ.: Соловьев С. М. Сочинения. – М., 1991. – Кн. 6. – Т. 11–12. – С. 17–31; Апанович О. М. Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 81–82; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1998. – Т. X. – С. 101–345.

БАТІГ – 1) Містечко у складі Брацлавського воєводства Речі Посполитої. У 1649 ввійшло до складу Олександрівської сотні *Брацлавського полку*. Розташоване на річці Батіг, при впадінні її у *Південний Буг*. Засноване на поч. 17 ст. За *Зборівським договором 1649* залишилось під гетьманською владою. Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* Б. відійшов до Польщі. 1672 за Бучацьким договором Б. опинився під владою Туреччини. В 1699 за *Карловицьким мирним договором* знову переходить під владу Польщі у складі поновленого Брацлавського воєводства. В 1793 Б. у складі Брацлавщини було приєднано до Росії. На поч. 20 ст. Б. одержав назву Четвертинівка. В урочищі біля Б. українські війська під керівництвом Б. *Хмельницького* оточили й знищили польські війська під командуванням коронного гетьмана М. *Калиновського*. Тепер Б. – село Тростянецького р-ну Вінницької обл.
2) Велике урочище під горою Батіг між річками Південним Бугом і Сожем. Розташоване на рівній, безлісій місцевості. Під час *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* українські війська під командуванням Б. *Хмельницького* 22–23.5.1652 оточили й знищили під Б. 20-тисячну польську армію (див. *Батозька битва 1652*).

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972. – С. 11, 627.

БАТОВИЙ СТРІЙ – бойовий порядок козацької піхоти, при якому стрільці шикувались у три шеренги. Вогонь

Козацький батовий стрій. З гравюри 17 ст.

вели шеренгами по черзі. Після залпу перша шеренга відступала назад, а дві інші робили два кроки вперед. Поки стріляли інші шеренги, козаки з першої встигали засипати у ствол заряд пороху і покласти кулю, звести курок, підсипати з натруски пороху на поличку біля запалювального отвору. Потім вони виступали вперед і, прицілившись, стріляли у ворога. Інколи, якщо потрібен був інтенсивний вогонь, стріляли лише козаки з першої шеренги, в якій збирались найвправніші стрільці, а інші тільки заряджали для них зброю.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 267. *С. Ф. Плецький*

БАТОЗЬКА БИТВА 1652 – видатна перемога українського війська під керівництвом Б. *Хмельницького* над польським у ході *Визвольної війни.* Відбулася 22–23.5 (1–2.6).1652 під горою Батіг біля с. Четвертинівки (тепер Тростянецького р-ну Вінницької обл.).
Невдала загалом для Української держави воєнна кампанія 1651 призвела до тяжкого *Білоцерківського договору.* Досягнені у попередні роки здобутки під час війни за незалежність України опинилися під загрозою. *Річ Посполита* прагнула ліквідувати *Гетьманщину* і реставрувати на її землях старий колоніальний режим. Зручну нагоду для цього польське командування побачило навесні 1652, коли до Молдови вирушив загін Тимоша *Хмельницького*, сина гетьмана. Метою цього походу було добитися від молдовського правителя Василя *Лупула* виконання умов українсько-молдовського договору і насамперед укласти династичний шлюб між Т. Хмельницьким і Розандою, дочкою господаря.
Поблизу *Батога* на березі *Південного Бугу* польний гетьман коронний Мартин *Калиновський* влаштував на шляху Т. Хмельницького потужний табір із 20-тисячним військом. Але ініціативу перехопив Б. Хмельницький, який із великим українсько-татарським військом вирушив за загоном сина. 31.5 за новим стилем союзні війська почали обхідний маневр, а 1.6 змусили польську армію залишити поле битви і сховатися в таборі. З підходом головних сил української армії, представлених Чигиринським, Черкаським, Корсунським і Переяславським полками, розпочався генеральний штурм польського табору (ранок 2.6). Під тиском українських козаків військо Речі Посполитої стало панікувати, Калиновський навіть дав наказ стріляти по втікачах. Полякам вдалося ще трохи протриматися, але після прориву їхньої оборони козаками Івана *Богуна* доля битви була вирішена. Армія Речі Посполитої була розгромлена вщент, сам Калиновський був забитий ординцем. Загинув командуючий артилерією Пшиємський, брат майбутнього короля Яна Собеського Марек та ін. Довідавшись про катастрофу під Батогом, польські воєначальники, які поспішали на допомогу Калиновському, повернули назад.
Б. б. її сучасники порівнювали зі славетною перемогою Ганнібала під Каннами у 216 до н. е. Вона засвідчила

БАТОЗЬКА БИТВА
Події 22 травня 1652 р. (*За І. С. Стороженком*)

БАТОЗЬКА БИТВА
Події 23 травня 1652 р. (*За І. С. Стороженком*)

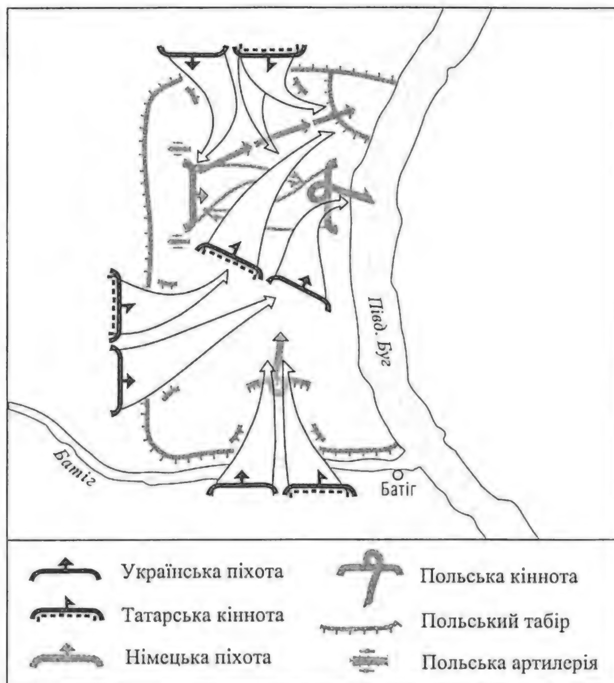

геній Б. Хмельницького як полководця і високий рівень воєнного мистецтва української армії. Польські загарбники мусили спішно покинути територію Гетьманщини, в певних пунктах якої вони стояли за умовами Білоцерківського миру; кордон знову проліг по р. Случі, як і за умовами *Зборівського договору 1649*. В результаті Б. б. зміцнилися українсько-молдовські зв'язки, відбувся шлюб між Т. Хмельницьким і Розандою Лупул, Молдова стала союзницею України.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. I. – К., 1996. – С. 430–440; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 309–311; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 274–282.

Ю. А. Мицик

БАТОРІЙ Стефан (1533–1586) – польський король (1576–86), син семигородського (трансільванського) князя Стефана IV. Навчався в Падуанському ун-ті. В 1571–76 – семигородський князь. Обраний польським королем при підтримці середньої шляхти. В квітні 1578 Б. видав королівський універсал, яким заборонялося допускати запорожців на «волость» і торгувати із Січчю зброєю та порохом. У вересні–грудні 1578, готуючись до війни з Московською державою і намагаючись використати в ній козацтво, Б. збільшив кількість реєстрових козаків до 500 чол., а в 1583 – до 600 чоловік, і надав їм ряд привілеїв, у т. ч. було вперше передано козакам клейноди (хоругву, бунчук, булаву і печатку) й надано у володіння *Трахтемирів* із Зарубинським монастирем, де містилися запорозький шпиталь та арсенал. В 1579–82 за Б. Річ Посполита брала участь у Лівонській війні 1558–83. У воєнних діях брали участь і українські козаки, зокрема в боях на Сіверщині.

Літ.: Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904.

Польський король Стефан Баторій.
Художник В. Стефановський. 1576

БАТУРИН – місто, столиця *Гетьманщини* (1669–1708), резиденція гетьманів Д. *Многогрішного* (1669–72), І. *Самойловича* (1672–87), І. *Мазепи* (1687–1708).

Б. розташований у центральній частині Лівобережної України, на високому лівому березі Сейму (притоки Десни). Точний час заснування Б. не встановлений. В 1625 на місці давнього поселення за королівським указом під керівництвом українського архітектора Матвія Стахорського було збудоване укріплене місто, яке король надав Ю. Оссолінському. Місто з трьох боків було захищене валом з дубовим палісадом. На початку *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Б. став сотенним містечком *Стародубського*, а з 1654 – *Ніжинського полку*. В 1669 за наказом царя *Олексія Михайловича* гетьман Д. Многогрішний переніс гетьманську резиденцію з *Чигирина* до Б. У 1708, після переходу козацьких полків І. Мазепи на бік шведського короля *Карла XII*, російські війська під командуванням О. Меншикова за наказом *Петра I* захопили і сплюндрували місто, винищили населення. В 1725 Б. з навколишніми землями був подарований О. Меншикову, а після падіння останнього (1727) знову взятий у «казну». В 1760 Б. перейшов у приватне володіння до гетьмана К. *Розумовського*.

Гетьман І. Самойлович був невибагливим щодо розбудови власної резиденції. Найбільшого розвитку і значення місто набуло за гетьманування І. Мазепи. Б. розбудовувався за зразком західноєвропейських столиць. Чисельність населення міста досягла 35 тис. У Б. розміщувалася Генеральна армата (70 гармат), діяли цегельня, суконна мануфактура, лісопильня, велось виробництво килимів, відливалися гармати. З-поміж інших споруд вирізнявся укріплений двір І. Мазепи з палацом-кам'яницею, збудований у стилі козацького бароко. Були зведені церква Святої Трійці та монастир Святого Сави. У Б. донині збереглася рідкісна пам'ятка українського житлового будівництва – будинок В. *Кочубея*. Гетьман К. Розумовський мав широкі плани щодо розбудови у Б. нової резиденції, заснування тут університету, які, однак, через опір російської влади не були реалізовані. У 1751 почалася реконструкція міста. Воно мало прямокутне планування, вулиці розташовувалися за променевою системою. Вже на схилі життя К. Розумовський у своєму батуринському маєтку спорудив палацовий ансамбль (1799–1803) та Воскресенську церкву (1790–1803). Палац становив єдиний комплекс із чудовим ланд-

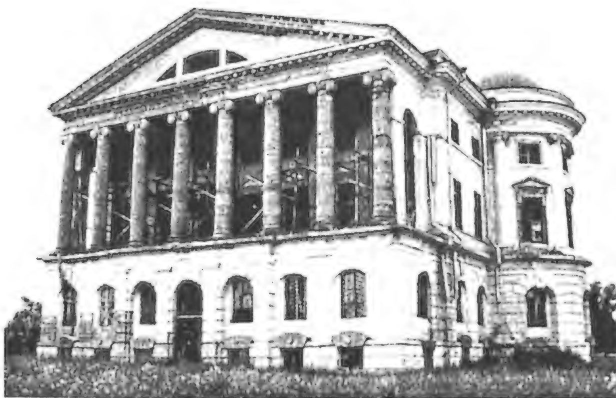

Палац К. Розумовського в Батурині

шафтним парком, створеним за проектом архітектора А. Рінальді.

Після ліквідації *полково-сотенного устрою* (з 1782) Б. опинився у складі Конотопського повіту Новгород-Сіверського намісництва. Тепер Б. – смт Бахмацького р-ну Чернігівської обл.

Літ.: Слюнькова І. Архітектурна спадщина Батурина // Дніпро. – 1990. – № 4. – С. 107–110; Шкляр Л. Батурин // Вісті з України. – 1993. – № 45; Апанович О. М. Столиці української гетьманської держави // Неопалима купина. – 1995. – № 7–8; Бичек В. Гетьманська столиця України // Наука і суспільство. – 1998. – № 9–10. – С. 49–53.

О. І. Коробов

БАТУРИНСЬКІ СТАТТІ 1663 – договір, підписаний в Переяславі гетьманом Лівобережної України І. *Брюховецьким* і представниками московського уряду в м. Батурині у листопаді 1663.

У 1660 *Гетьманщина* фактично розпалася на дві половини, які почали боротьбу між собою: одна – на боці Москви, друга – на боці Польщі. За таких умов у листопаді 1663 у м. *Батурині* гетьман Лівобережної України І. *Брюховецький* підписав т. зв. Б. с., які мали визначити статус України у складі *Московської держави*. Підтверджуючи «статті» Богдана і Юрія Хмельницьких, Б. с. містили 5 нових пунктів, за якими гетьманський уряд зобов'язувався постачати безоплатно продукти харчування московським гарнізонам в Україні, розіслати універсали про перейманя російських утікачів і повернення їх до місць колишнього проживання з найсуворішим попередженням про покарання смертю за приховування втікачів. Українським купцям суворо заборонялося вивозити з України і продавати в Росії горілку й тютюн, оскільки цим завдавалася шкода царській монополії на їх продаж у Росії; заборонявся також продаж хліба на Правобережжі та татарам. Було намічено скласти перелік усіх козаків, міщан і поселян із означенням їхніх земельних володінь.

Літ.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 129–131.

С. Р. Лях

БАХМАТ (тат., від перс. пахн – широкий і спільнотюркського ат – кінь) – порода татарських коней. Б. були низькорослими, сухорлявими й незграбними, але відзначались прудкістю, витривалістю і невибагливістю. Коней цієї породи використовували запорозькі козаки.

Літ.: Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 184; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 147.

БАХМУТ – місто на Донеччині. Розташований у середній течії однойменної річки, правої притоки *Сіверського Дінця*. Донедавна вважалося, що місту поклала початок Бахмутівська сторожа, котра вперше згадується в 1571. Нині доведено, що виникнення міста пов'язане із солеварінням на Бахмуті. Соляні джерела на території нинішнього міста були відкриті в 1683. Вони виявились утричі кращими, ніж на Торі. Тому після спалення в 1697 татарами соляних варниць у передмісті Тору місцеві солевари переселилися на Бахмут і заснували тут слободу. В 1702 вони звернулися до царського уряду за дозволом побудувати острог, щоб можна було за його стінами сховатися від «воїнських людей». Навесні 1703 було складено опис острогу, який займав 2 га і розташовувався по обидва боки р. Бахмута. Оскільки між слобідськими козаками, які складали основну частину населення, і донськими, які відкрили місцеві соляні джерела, розпочалися суперечки за промисли, царський уряд восени 1704 наказав промисли відписати на казну, а місцевих мешканців, що прийшли на Бахмут із сусідніх міст *Слобідської України*, приписати до слобідського *Ізюмського полку*, сформувавши з них Бахмутську сотню.

Наприкінці 1708 Б. разом із сусідніми укріпленими містами Слобожанщини був переданий новоствореній Азовській губернії, а після її розформування, згідно з умовами Адріанопольського договору, перейшов до Воронезької. В 1765–75 він був центром Бахмутської провінції Новоросійської губернії, в 1775–83 – центром Бахмутського повіту Азовської губернії, з 1783 й до 1919 – повітом Катеринославського намісництва, з 1796 – губернії.

З 1924 – Артемівськ, місто обласного підпорядкування Донецької обл.

Літ.: Горшков В., Грищенко А. Соль земли Донецкой. – Донецк, 1992. – Ч. 1; Пірко В. З приводу дискусії про час заснування деяких міст Донеччини // Історія України. – Т. 7. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 431–436.

В. О. Пірко

БАХМУТСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК – у 1701–64 військово-територіальна одиниця, підконтрольна російському уряду. Був розквартирований у містах *Бахмуті*, Торі, Маяках та їх околицях. У документах вказаного періоду відомий також як Бахмутський гарнізонний батальйон, або ж «Бахмутська козача кампанія». Утворення полку пов'язане з подіями 1701, коли на слобідських козаків Бахмутської провінції було покладено охорону соляних копалень. З 1721 Б. к. п. підлягав безпосередньо Військовій колегії. В той же час тривало переселення козаків зі Слобожанщини на околиці Бахмута: в 1732 тут уже нараховувалося 453 козаки з родинами. Не всі з них переселялися з дозволу уряду. Протягом 1730 – 40-х рр. 18 ст. російська влада всіляко перешкоджала подібним міграціям, намагаючись утримати українське населення в межах слобідських полків, де воно знаходилося у полі зору адміністрації та виконувало державні повинності. Однак російсько-турецька війна 1735–39 продемонструвала слабку обороноспроможність провінції, яка сильно постраждала внаслідок татарської навали 1736. А тому у 1745 до Бахмута і Тора уряд переселив 712 козаків (388 донських та 324 слобідських). Головною функцією Б. к. п. була охорона соляних заводів. Це відбилося і у гербі полку – на щиті французької форми (червоне поле) зображено дві золоті гармати, на верхній з яких сидить білий птах; під гарматами – зелена земля з пагорбком, під яким стоїть дерев'яний соляний магазин. У 1764 з бахмутських козаків було сформовано Луганський пікінерський полк.

Літ.: Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976; Казачьи войска: Хроники гвардейских казачьих частей. – М., 1992.

В. І. Мільчев

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1681 – укладений між Росією, Туреччиною і *Кримським ханством* 13.1.1681 в Бахчисараї (Крим) договір про перемир'я на 20 років. Лівобережна Україна, Київ і Запорожжя

визнавалися володіннями Росії. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Територія між Південним Бугом і Дністром мала залишатися незаселеною. Татари зберігали право кочувати в південних степах України. Росія повинна була щороку сплачувати кримському ханові «казну». Договір закріплював розчленування України між сильними сусідніми державами.

БАШЛОВКА – у запорозьких козаків збільшена пайка здобичі, що виділялась козакові, який відзначився своєю хоробрістю в боях.

Літ.: Величко С. Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 191; Казачий словарь-справочник. – М., 1992. – С. 58.

БАШТА – див. *Вежа.*

БЕЗБОРОДЬКИ – український козацький старшинський рід у *Гетьманщині.* За родинним переказом Безбородьків, їхній пращур-козак дістав своє прізвище після битви, в якій йому шаблею відтяли підборіддя. Найбільш відомі представники: Семен Б., Олександр Семенович Б. та Андрій Семенович Б.

Семен Б. обіймав посади сотника Березанської сотні *Переяславського полку* (1734–37), військового судді Переяславського полку (1737–39), обозного того ж полку (1739–64).

Андрій Семенович Б. (1711–80) – полковник Київського полку (1779), генеральний писар уряду Гетьманщини (1741–42, 1750–62). Службою у військових канцеляріях досяг високих чинів. У 1736 він володів трьома селами – Стольним, Пшеханами і Богданами. У званні генерального судді вийшов у відставку та оселився у Стольному.

Олександр Семенович Б. (1747–1799) виховувався у Київській академії. Був членом Генерального суду, командував Київським полком. Брав участь у бойових операціях на річках Ларга, Кагул, у штурмах укріплень під Силістрією. 10.7.1774 біля с. Кючук-Кайнарджа за його редакцією було підписано мирний договір з Туреччиною. У 1775 викликаний до Петербурга, де зробив блискучу кар'єру, спочатку як секретар імператриці *Катерини II*, а пізніше – як канцлер російського уряду. Все життя демонстрував феноменальну пам'ять, читав напам'ять цілі сторінки літописів, книг, текстів законів. Головний редактор Ясського миру 1792 між Росією та Туреччиною, що підтверджував право Росії на Крим і на утримання воєнного флоту у Чорному морі. Пізніше мав великий вплив на царя Павла І. Був співавтором *«Короткого літопису Малої Росії...»* В. *Рубана* (1777) та автором праці «Картина або коротке повідомлення про російські з татарами війни і справи, які почались у половині десятого століття і які тривають безперервно 800 років».

Літ.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1908-1914. – Т. 1. – С. 41–46, Т. 2. – С. 278; Денисенко А. Канцлер Олександр Безбородько // Старожитності. – 1991. – Квітень. – С. 15; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 201–209, 300–322, 652–694.

А. Л. Сокульський, В. І. Шевченко

БЕЗБОРОДЬКО Олександр Андрійович (1746–1799) – український і російський державний діяч, дипломат, історик. Походив з відомого козацько-старшинського роду. Службу починав в Україні як бунчуковий товариш, правитель канцелярії малоросійського генерал-губернатора П. О. Рум'янцева, член Генерального суду, київський полковник. Підтримував інтеграційні плани царського уряду щодо України, активно допомагав втілювати їх у життя. Здобувши довіру царського уряду, маючи блискучі здібності, Б. став секретарем імператриці *Катерини II* і зробив стрімку кар'єру, досягши посади канцлера Російської імперії, титулу найсвітлішого князя. Подібно до багатьох своїх сучасників, Б. поєднував загальноросійський імперський патріотизм із місцевим, українським. У Санкт-Петербурзі він протегував багатьом своїм землякам у службовій кар'єрі, здобутті російських чинів і нагород.

Б. брав участь у підготовці до видання *«Короткого літопису Малої Росії...»* (1777) і висловлював намір написати повну історію України, для чого збирав історичні документи та матеріали. Залишив рукописні записки і трактати, присвячені історії українського *козацтва*, російсько-татарських війн, минулому Молдови. Більшість підготовлених ним або за його участю праць мали безпосередній зв'язок із завданнями внутрішньої та зовнішньої політики російського уряду.

Б. не підтримав проект відродження українського козацтва, запропонований відомим українським поетом і громадським діячем В. *Капністом* у 1788. У 1794 Б. висловився проти організації українських козацьких формувань на Правобережній Україні. За його власними словами, він не бажав воскрешати «військову націю» та її державу – *Гетьманщину* з її «нелепыми свободами».

Деякі історики приписують Б. важливу роль у відновленні певних адміністративних і судових інституцій козацької держави за часів правління російського імператора Павла І. У літературі можна знайти також припущення щодо причетності Б. до написання славнозвісного історичного твору *«Історія Русів»*.

Літ.: Григорович Н. И. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородько: В 2 т. – СПб., 1879–1881; Sounders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. – Edmonton, 1986. – P. 75–81.

В. В. Кравченко

БЕЗПАЛИЙ Іван (?–1718) – один із старшин Уманського полку, згодом (1658–59) – наказний гетьман України. У боротьбі проти гетьмана І. *Виговського* спирався на підтримку Москви. В 1659–63, за гетьмана Ю. *Хмельницького*, був генеральним суддею. На поч. 18 ст. прийняв схиму.

БЕЗШТАНЬКИ, голоколінчики, *сірома* – незаможні козаки, бідна *райя* та наймані робітники на *Задунайській Січі.*

Літ.: Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828. – Одеса, 1994; Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 78.

БЕКЕТ, пікет – козацький спостережний пункт, за допомогою якого контролювалася приналежна до форпосту територія. Розміщувались Б. на могилах чи якихось інших підвищеннях. Б. могли обладнуватися спостережними вишками та землянками. У складі Б. було по 3–4 козаки, які вели цілодобове спостереження за степом.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 137.

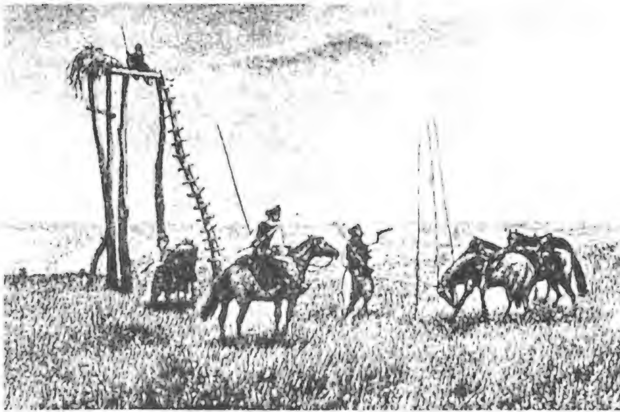

Запорозький бекет. Гравюра Ю. Шюблера з картини С. Васильківського. Кінець 19 ст.

БЕНДЕРИ – див. *Тегиня.*

БЕРДИШ (від угор. bárd – сокира, колун) – бойова сокира з довгим держаком і викривленим на зразок півмісяця лезом. Використовувався для боротьби з піхотою й кіннотою противника, а також як підставка при стрільбі з вогнепальної зброї. Б. користувалися українські козаки.

Літ.: Попенко В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 38; Kwaśniewicz W. 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – S. 19–20.

Бердиш Богдана Хмельницького

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 – сукупність документів, які були оформлені під час переговорів українських послів С. *Богдановича-Зарудного* і П. *Тетері* з представниками московського уряду в березні 1654 і зафіксували умови *Переяславського договору 1654.* До Б. с. належать 11 статей, затверджених царем *Олексієм Михайловичем* у відповідь на письмові пропозиції уряду Б. *Хмельницького*, та царські жалувані грамоти про Вольності Війська Запорозького, про права православної шляхти та міщан. Оригінали цих документів не збереглись: ті, що привезли додому Тетеря і Зарудний, ніколи не обнародувалися, після смерті Б. Хмельницького перейшли до його наступника І. *Виговського*, а після поразки останнього були вивезені за межі *Гетьманщини* і зникли; московські примірники загублено (чи знищено) в архівах, і їх не змогли відшукати вже в 60-х рр. 17 ст. Збереглися лише написані московськими дяками чернетки цих актів, які рясніють численними виправленнями.

Б. с. передбачали встановлення 60-тисячного козацького реєстру, виплату жалування старшині, збереження місцевої (козацької) адміністрації, збирання податків до царської казни, невтручання царських урядовців у внутрішні справи України, зобов'язання Москви розпочати війну проти Польщі і обороняти Україну. Разом з тим були відкинуті такі принципово важливі вимоги гетьмана Б. Хмельницького, як визнання незалежності української православної церкви і сплата податків у царську казну у вигляді данини; обмежувалися також дипломатичні відносини гетьмана з Кримським ханством, Туреччиною та Польщею.

Україна і після 1654 залишалася самостійною державою, а гетьманська влада не обмежувалась. Б. Хмельницький продовжував почуватися вільним у зовнішніх зносинах. Податки до Москви зовсім не надсилалися. Царські воєводи із залогами до українських міст, окрім Києва, не допускалися. Лише після смерті Б. Хмельницького Москві вдалося, всупереч духові Б. с., розгорнути наступ на суверенітет козацької України.

Літ.: Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1993. – С. 59–60, 79–94; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 107–117; № 7–8. – С. 115–131. *Р. Д. Лях*

БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 – визнання українсько-білоруською православною церквою зверхності папи римського і головних католицьких постулатів, яке мало глибокі наслідки в суспільно-політичному і релігійному житті українського народу. Б. ц. у. була спричинена внутрішньою кризою православної церкви за умов державно-правового протегування *Речі Посполитої* католицизмові, децентралізацією управління Київської митрополії після Флорентійської унії (1439), проникненням в ієрархію середньої та дрібної шляхти для здобуття матеріальних достатків. Полонізація української еліти, західні суспільно-політичні ідеї, з одного боку, та експансивні наміри створеного в 1589 московського патріархату, з іншого, також розхитували авторитет і вплив української православної ієрархії. Причетними до цього виявилися й церковні братства, які своїми діями по виходу з канонічної підлеглості єпископату порушували дисципліну і дезорганізовували церковне життя. Ініціатори унії – православні ієрархи – бачили в ній засіб припинення полонізаційного тиску Речі Посполитої на українське суспільство. Представники православної еліти (князь К. Острозький) прагнули до рівноправного об'єднання Східної та Західної церков, католики (єзуїти П. Скарга, А. Поссевіно) – до повного прийняття православними українцями католицьких догматів і обрядів. Еволюція концепцій унії (латинське unio означає союз) завершилася визнанням ієрархами українсько-білоруської церкви зміни ієрархічної підлеглості православному Вселенському Константинопольському патріархату на підпорядкування католицькому Римові при збереженні традиційних православних обрядів.

Берестейський церковний собор (червень 1595) прийняв умови укладення унії («Артикули, на які потребуємо гарантії від Панів Римлян перше, ніж приступимо до єдності з Римською Церквою»), які були затверджені папою римським Климентом VIII (конституція «Magnus Dominus» від 23.12.1595 та булла «Decet Romanum Pontificem» від 23.2.1596). Делеговані собором єпископи володимирський Іпатій Потій і луцький Кирило Терлецький 23.12.1595 урочисто склали сповідання віри перед апостольським престолом у Римі.

В Речі Посполитій угоду схвалив церковний собор у Бересті 6–10.10.1596, скликаний для ратифікації унії згідно з королівським привілеєм.

Реакція на ці події вилилася у тривалу антиунійну боротьбу, до якої з 1610 приєдналося українське *козацтво*, перетворившись згодом на головну силу цієї боротьби. Його заходами було дано відсіч спробам навернення в уніатство православних Києва (1610, 1618). Демонстрацією підтримки православ'я з боку козацтва став вступ до Київського Богоявленського братства гетьмана П. *Сагайдачного* з усім Військом Запорозьким (1620). Козацтво забезпечило перебування у Києві Єрусалимського патріарха Феофана, який у 1620 здійснив архієрейські свячення шести єпископів для Київської православної ієрархії. Новowисвячені владики у маніфесті (1621) привітали Запорозьке Військо словами високого визнання, називаючи козаків наступниками давнього князівського лицарства. Ідеї захисту православної віри від наступу унії і скасування уніатської церкви були поміж гасел *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*

Літ.: Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали. – Львів, 1996; Основні документи Берестейської унії. – Львів, 1996; Х а р и ш и н М. В. Українська церква між двома уніями (1659–1596) // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 24–34.

О. М. Ігнатуша

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 – одна з визначних битв у ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, в якій українська армія зазнала поразки. Відбулася 18–20.6.1651.

Після укладення *Зборівського договору 1649* відносини між козацькою Україною і Польщею залишалися вкрай напруженими. Збирання нових великих військ Польщею на кордоні з *Гетьманщиною*, *молдовські походи* Б. *Хмельницького*, небажання селянства коритися панству робили неминучим відновлення великої війни козацької України та Польщі. Дипломатичні успіхи українського гетьмана і його активність у розбудові потужної армії нарощували стурбованість у Польщі й консолідували її еліту. На сеймі у грудні 1650 польський король закликав до збройної боротьби проти Б. Хмельницького. Сейм ухвалив рішення про створення 50-тисячної регулярної армії та про скликання посполитого рушення. Районом зосередження польського війська було обрано спочатку район біля Старокостянтинова, а згодом містечко Сокаль. У відповідь на ці заходи Б. Хмельницький оголосив збір війська до Білої Церкви.

Прологом до війни стали бої загонів брацлавського полковника Д. *Нечая* і польного гетьмана М. *Калиновського* у прикордонній смузі за містечка Красне і Мурафу (лютий 1651). Козацькі загони були розгромлені, загинув і Д. Нечай. І. *Богуна* обложено у Вінниці. Сюди від Білої Церкви було направлено 4 козацькі полки, які завдали удару війську М. Калиновського і переслідували його до Кам'янця-Подільського й далі до Сокаля.

З Білої Церкви армія Хмельницького рушила окремими маршрутами у район Старокостянтинова. Хмельницький прагнув виманити на себе королівську армію і під час її пересування раптово атакувати. Намагаючись вдало перехопити польське військо, він ішов до Зборова. Проте король *Ян II Казимир* не пішов звичайним шляхом на Зборів, а з-під Сокаля повернув у напрямі на Дубно. Тоді Хмельницький повернувся до Збаража і нарешті зупинився на шляху до Вишнівця у Колодному (10 км північніше Збаража). Сюди ж після довгих затримок прибув і хан *Іслам-Ґірей III*. Загальна чисельність «доброго» (кадрового, регулярного) козацького війська становила 60–70 тис. чол. при 100–130 гарматах. Було тут також близько 170 тис. селян-повстанців, не менше 20 тис. татар і 5 тис. турків.

У польському таборі під Сокалем було зосереджено 70 тис. чол., з них 40 тис. посполитого рушення, 12 тис. піхотинців і драгунів, а також близько 200 тис. обозної челяді. Це було найбільше військо, яке будь-коли вдавалося зібрати польському урядові. Затримка хана перешкодила Хмельницькому упіймати королівську армію на марші і дозволила королівській армії зайняти вигідні позиції під *Берестечком*. Вона розташувалася на замкнутій з трьох боків місцевості над р. Стир, під самим Берестечком. Позиції польської армії були прикриті з тилу і лівого флангу рікою Стир, а рівне поле поперед табору давало змогу реалізувати переваги польської кінноти.

18 (28).6 у район розташування польської армії підійшли окремі загони татар і козаків; тоді ж і зав'язалися перші сутички. 19.6 атака татарської кінноти при підтримці козацької піхоти призвела до розгрому правого крила польського війська. Одночасно в бою полягло багато татар. Загинули, зокрема, члени ханської рідні, перекопський мурза *Тугай-бей*. Наступного дня, 20.6, хан звернувся до Б. Хмельницького з вимогою у наступні 2 дні, враховуючи настання мусульманського свята – байраму, проводити бій із мінімальним залученням татар.

Зранку 20.6 король Ян II Казимир вивів свої війська з табору, одночасно наказавши спалити мости через Стир, знімаючи можливість некерованого відступу свого війська. Хмельницький під прикриттям туману зранку розташував свої сили таким чином: праве крило і центр зайняли українці, ліве крило – татари. Козацька армія вийшла на поле бою 10-рядним табором із возів. Зупинившись, козаки негайно почали укріплювати табір. Український табір зупинився занадто близько від польських бойових порядків, бо стати далі заважала з тилу заболочена Пляшівка; таке його розташування позбавило українське військо маневровості, особливо на правому його фланзі, де зосередилася козацька піхота. Сюди був затруднений шлях підходу татарської кінноти, а остання відтак залишилась без мушкетно-артилерійської підтримки козаків. До несприятливих обставин розташування військ слід віднести і те, що командні пункти Хмельницького та Іслам-Ґірея опинилися в зоні вогню ворожої артилерії. Бойовий стрій обох армій, розташованих одна проти одної, простягнувся на 7–8 км. Іслам-Ґірей займав пагорб, який був навпроти правого флангу польського війська. Битва довго не розпочиналася, і тоді Я. *Вишневецький* (лівий фланг польської армії) з дозволу короля близько 3-ї години дня атакував правий фланг української армії. Йому вдалося розірвати частково не завершені українські укріплення, але козацька піхота при підтримці татарської кінноти перейшла у контратаку й почала громити лівий фланг польського війська. Розвинути успіх не вдалося: хоч хан і кинув на допомогу додаткові сили татарської кінноти, вона через зайнятість поля бою військами, обстріл з боку поляків і заболоченість тилу української армії не змогла вийти на правий фланг україн-

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА
18–20 червня 1651 р. (*За І. С. Стороженком*)

ської армії і повернулася назад. Можливість почати розгром польської армії була втрачена.

Пересвідчившись, що атака на козацьке військо успіху не принесе, король розпочав головними силами наступ на пагорб, зайнятий татарами. Хана, його оточення і все військо охопив жах, і вони почали рятуватися втечею. Б. Хмельницький, доручивши командування військом Ф. *Джалалію*, разом з І. *Виговським*, Л. Мозирею і невеликим загоном кинувся за ханом, аби умовити його повернутись на поле бою. Без підтримки татарської кінноти українська армія була приречена на поразку. Козацький табір перемістився до берега Пляшівки і був обложений ворогом. Залишившись без гетьмана, обложені протягом десяти днів під керівництвом полковників Ф. Джалалія, М. *Гладкого*, І. Богуна та інших героїчно відбивали атаки поляків.

Врешті керівництво відступом було доручене І. Богуну. Збудовано три переправи через Пляшівку і навколишні болота. В ніч проти 30.6 (10.7) розпочалась переправа. Не вдалося уникнути паніки серед мас непоінформованих повстанців, але все ж вдалося зібрати 20-тисячний корпус кінноти, який організовано прикривав відступ. В ар'єргарді йшов 2-тисячний загін готових на смерть козаків. А в самому таборі залишився загін із 300 козаків, який був повністю знищений у бою. Козакам удалося вивезти майже всю артилерію і порох. Того дня загинуло від 4 до 8 тис. повстанців, переважно внаслідок сум'яття на переправах. Всього ж під Берестечком загинуло близько 30 тис. козаків.

Тимчасом Хмельницький із надзвичайною енергією збирав підкріплення. Під Білою Церквою було зібрано 50-тисячне військо і збудовано сильний воєнний табір. Козацька армія з-під Берестечка відступила сюди ж. Переслідуючи її, за нею рухалася польська армія чисельністю понад 50 тис. чол. До неї приєдналося військо гетьмана литовського Я. Радзивілла, яке перед цим вступило в Україну з півночі і, розбивши під Лоєвом корпус чернігівського полковника М. *Небаби*, оволоділо Києвом. Після затяжних боїв під Білою Церквою 18.9.1651 було підписано *Білоцерківський договір*.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 174–186; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 240–274; Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. I. – К., 1996. – С. 257–371; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 234–265.

С. Р. Лях

БЕРЕСТЕЧКО – місто, розташоване у верхів'ї р. Стиру на стику сучасних Львівської, Волинської та Рівненської областей.

За часів Києво-Руської держави, до монголо-татарської навали, Б. було передмістям Перемиля (тепер село Горохівського р-ну Волинської обл.) – центру удільного князівства. Після 1241, коли Перемиль зруйнували монголо-татари, Б. стало самостійним поселенням. Під назвою Берестки воно згадується як село Перемильської волості у грамоті великого князя литовського Казимира IV Ягелончика під 1445.

Назва міста пов'язана, можливо, з берестяними лісами, які в той час росли навколо нього. У 15 – на поч. 16 ст. Б. належало князям Боговитинам. У 1544 перейшло до князя Ф. Пронського. Привілеєм великого князя литовського *Сигізмунда II Августа* у 1547 Б. надано магдебурзьке право, що сприяло його всебічному піднесенню. У 1573 тут засідав сеймик з виборів на сейм елекційний. На 1629 у місті нараховувалося 389 димів (господарств).

В кінці 16 ст. за сприяння луцького старости О. Пронського у місті поселилися аріани; згодом Б. стало головним центром аріанства на Волині.

У 1651 під Б. відбулася битва між українською армією гетьмана Б. *Хмельницького* та польськими військами короля *Яна II Казимира* – одна з найбільших битв у тогочасній Європі. Українська армія зазнала поразки (див. *Берестецька битва 1651*).

Внаслідок подій козацької революції 1648–57 Б. зовсім занепадає. Вже 1650 від нього не залишилося жодного вцілілого господарства. Місто швидко відбудувалося (у 1684 воно вже згадується як центр Берестецької волості), однак наприкінці 18 ст. епідемія чуми залишила в живих лише 5 чоловік.

У 1795, в результаті третього поділу Польщі, Б. переходить до Російської держави і включається до складу Дубнівського повіту Волинської губернії як центр Берестецької волості. Під час російсько-французької війни 1812 російські війська вели в Б. оборонні бої. Є відомості, що у 1846 Б. відвідав Т. *Шевченко*.

Під час Першої світової війни Б. опинилося в районі воєнних дій між російськими і німецькими військами. В 1917–20 жителі чинили активний спротив польським військам, весною 1919 вигнали їх із міста. У 1921, згідно з Ризьким мирним договором, Б. увійшло до складу Польщі. 19.9.1939 до Б. вступили радянські війська, а в січні 1940 воно отримало статус районного центру і міста районного підпорядкування.

Протягом 1943–46 у Б. та його околицях Українська Повстанська Армія вела бої проти гітлерівців та військ НКВС. Тепер у Б. діє історико-краєзнавчий музей, споруджені пам'ятники Б. Хмельницькому і Т. Шевченку; збереглися пам'ятки архітектури: Троїцький костел (1765) та дзвіниця (18 ст.). На околиці міста – капличка на кургані «Свята Текля» (місце загибелі українських дівчат під час татарського набігу у 1658).

Літ.: Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. 1. – Warszawa, 1880. – S. 139–140.; Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – Київ, 1970. – С. 179–191; Географічна енциклопедія України. – Київ, 1989. – Т. 1. – С. 88; Памятники истории и культуры Украинской ССР. – Киев, 1987. – С. 9; Свєшніков І. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 5, 107, 114, 136–137, 138–139. *П. М. Довгань*

БЕССАРАБІЯ, Бассарабія – історична область між Прутом, *Дністром*, гирлом Дунаю і *Чорним морем*. В 9–10 ст. Б. була у складі Київської держави, пізніше – Галицько-Волинського князівства. В середині 14 ст. увійшла до *Молдовського князівства*, а на поч. 16 ст. її частини – *Буджак* і Хотинська земля – були підкорені *Османською імперією*. Турки збудували і зміцнили в Б. багато міст-фортець: Білгород (*Акерман*), Кілію, Ізмаїл, Рені, *Тегиню* (Бендери), Сороки і *Хотин*, укріплюючи Б. проти Польщі. Наприкінці 16 і в 17 ст. у південно-східній частині Б. (у Буджаку) кочували ногайські (буджацькі) татари. Козаки неодноразово здійснювали походи до Б. на чолі з Д. *Вишневецьким* (1553, 1564), І. Свірговським (1574), І. *Підковою* (1577), С. *Наливайком* (1594). У 1621 П. *Сагайдачний* разом з поляками переміг турків під Хотином; в 1632 козаки під проводом І. *Сулими* зайняли Кілію. Під час *Визвольної війни українського народу* відбулися *молдовські походи 1650, 1652 і 1653*. В 1709 І. *Мазепа* разом з П. *Орликом* перебував у с. Варниці біля Тегині. *Р. Б. Шиханов*

БЄЛЬСЬКИЙ Йоахим – польський хроніст, син Мартина *Бєльського*. Після смерті батька продовжив його «Хроніку польську». Він не був таким підготовленим і спостережливим, як його батько. Незважаючи на це, в тій частині хроніки, яка належить йому (від 1575 до 1598), знаходимо важливі відомості про участь запорожців у повстанні під проводом Северина *Наливайка*. На відміну від батька, який утримувався від соціальної характеристики козацтва, Йоахим Б. був недругом козаків.

БЄЛЬСЬКИЙ Мартин (1494–1575) – польський хроніст. Шляхтич, сучасник Реформації і польського Відродження, Б. належав до передових діячів того часу. Виступаючи проти середньовічної схоластики, він писав свої твори рідною, польською мовою, а не латиною, як це було заведено. Для свого часу Б. був добре освіченою, а також спостережливою і проникливою людиною, яка цікавилася сучасним суспільним і політичним життям. Його перу належать широко відомі «Хроніка світу» та «Хроніка польська». Вперше «Хроніка польська» була видана 1597 його сином Йоахимом. Згодом вона видавалася ще кілька разів (1764, 1829, 1833, 1856).
Хроніка Б. – важливе джерело відомостей про початковий період історії козаччини. Описуючи під 1489 похід королевича Яна Альбрехта проти татар на Східне Поділля, Б. зазначає, що польське військо могло успішно просуватись у подільських степах лише завдяки тому, що шлях йому показували тамтешні козаки, які добре знали свою місцевість. Б. звернув увагу і на невпинне зростання козацтва; говорить він і про переслідування козаків польською владою, зокрема за Стефана *Баторія*. Порівняно багато місця Б. відводить боротьбі козаків з турецько-татарською агресією.

БИТВА НА ЖОВТИХ ВОДАХ – див. *Жовтоводська битва 1648*.

БИТВА НА СОЛОНИЦІ 1596 – заключна битва *повстання 1594–96* під проводом С. *Наливайка*, Г. *Лободи* і М. *Шаули*. Відбулася 25–28.5.1596 над річкою Солоницею. Відступаючи перед натиском кварцяного війська польного гетьмана С. Жолкевського, повстанці перейшли на лівий берег *Дніпра* і відступили до Лубен. Малорухливий, переповнений жінками, дітьми, селянським майном і худобою обоз нагадував радше валку переселенців, ніж козацький табір. Щоб заступити дорогу повстанцям, Жолкевський послав в обхід декілька рот кінноти на чолі зі Струсем, Ружинським і Михайлом Вишневецьким. Вони переправилися через Сулу нижче від Лубен і непомітно підійшли до козаків на лівому березі. Повстанці, які розташовувались у Лубнах, не помітили цього маневру, стежачи тільки за дорогою, якою мав іти Жолкевський. Коли вони дізналися про підхід Жолкевського, то почали спішно переправлятися по довгому мосту через *Сулу* та її широку заплаву. За собою вони підпалили міст і рушили на схід. Однак поява рот Струся змусила їх зупинити відступ і готуватись до бою. Вогонь на мосту через Сулу було погашено, і Жолкевський перебрався на лівий берег. Повстанці були оточені. У таборі знаходилося до 6 тис. придатних до бою людей; у Жолкевського було приблизно стільки ж.
Обложені козаки розташувались у досить зручному місці на узвишші над річкою Солоницею. Тут було влаштовано табір, оточений возами (4 чи 9 рядів). Навколо возів було насипано вал і вирито шанці (окопи). Були споруджені і спеціальні земляні башти типу редутів, на які поставлено гармати. Такий табір взяти з бою було непросто, тому обережний Жолкевський вдався до виснажливої облоги. У перші дні козаки вели активні дії: здійснювали вилазки, влаштовували герці. Обложеним не вистачало води і їжі для коней і худоби. Тільки-но коней випускали на пашу під табором, на них зараз же нападали поляки і відбивали. За кілька днів голод і спрага стали підточувати і сили самих повстанців. Велику небезпеку становила відсутність єдності і довіри у їхніх власних лавах. Жолкевський демонстративно вів переговори тільки з Лободою. Запідозривши Лободу у зраді, козаки вбили його й обрали гетьманом Криштофа *Кремпського*. Вилазки козаків активізувалися. На другому тижні облоги стало погіршуватись і становище урядового війська. Польного гетьмана врятувало прибуття загону князя Заславського і великого обозу, в якому були важкі гармати, продовольство і спорядження. Протягом двох днів – 25–26.5 – поляки вели вогонь по табору з гармат.
Виснажені двотижневою облогою, козаки пішли на переговори. Наливайко зі своїм полком намагався відбитися від прихильників капітуляції і прорватися з табору. Однак під час збройної сутички в таборі його противники отримали гору. 28.5 вночі Наливайка, Шаулу і Шостака було

схоплено і відразу видано Жолкевському. При видачі майна, у т. ч. речей, які козаки забрали у жовнірів у Білій Церкві, сталася велика колотнеча. Урядові війська порушили умови перемир'я і вчинили різанину.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 226–232; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 208–217. *С. Р. Лях*

БИТВА НА СТАРЦІ 1638 – одна з головних битв під час *повстання 1638*. Відбулася 12.6 – 29.7.1638.
Зазнавши 3 (13).6 поразки у *Жовнинській битві*, Я. *Острянин* з невеликим загоном залишив повстанський табір. Гетьманом обрано Дмитра *Гуню*, який продовжив керувати обороною. За умов безупинних приступів поляків у ніч проти 12.6 козаки Гуні спорудили міст через Сулу і перейшли на дві милі нижче, туди, де Сула впадає у Дніпро, і в урочищі *Старець*, над старим Дніпровим річищем, зайняли сильні позиції.
Обрана місцевість із півночі була прикрита болотами і лугами, з півдня – Дніпром. З тієї сторони, де не було ріки, був насипаний вал. Козаки дуже вміло зміцнили свій табір всілякими оборонними спорудами. Захищеність табору була така сильна, що польській кінноті тут не було що робити. Повстанці мали вдосталь деревини, води і паші для коней. Кілька днів пройшло у взаємних вилазках і боях. Після переговорів, які тривали близько двох тижнів, в останній день червня М. *Потоцький* відновив обстріл і дрібні напади. Потім переговори відновилися. Польське військо потерпало від нестачі продовольства, хвороб. Потоцький удавався до всіляких засобів, щоб змусити повстанців капітулювати. Намагався перервати довіз припасів козакам із правого берега; розсилав загони по околицях і нищив села; наказав звести високий редут із дубових паль, набитий землею, і, поставивши на ньому гармати, протягом десяти днів обстрілював середину козацького табору день і ніч; чинив дрібні напади, щоб змусити козаків розстріляти всі свої запаси пороху. Козаки скаржились і нарікали, але не піддавались. На атаки вони відповідали сміливими вилазками. Під час однієї з них поляки відкрили гарматний вогонь по знаках, які несли при гетьманові, і куля влучила в бунчужного; тоді Гуня підхопив бунчук і сам поніс його. 4.8 Потоцький здійснив великий штурм козацького табору. Стався великий бій.
На допомогу обложеним надійшов 2-тисячний загін Філоненка з обозом. Рухаючись човнами по Дніпру, йому назустріч вийшли реєстровці та полк С. Лаща і з засідки відкрили гарматний і рушничний вогонь, від чого загін Філоненка мав великі втрати, але все ж, хоч і з великими втратами, Дніпровими протоками, під охороною боліт і островів опівночі підійшов під козацький табір. Козаки Гуні, щоб відвернути увагу поляків, вчинили вилазку. Одночасно інша їх частина вийшла назустріч Філоненку, щоб захистити транспорт. І все ж Філоненко зміг прорватися до табору лише з кількома сотнями і невеликою частиною обозу. Ця невдача зневірила повстанців, і вони пішли на укладення угоди.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – К., 1995 – С. 302–310. *С. Р. Лях*

БИТВА ПІД БАТОГОМ – див. *Батозька битва 1652*.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ – див. *Берестецька битва 1651*.

БИТВА ПІД ГОВТВОЮ 1638 – одна з головних битв під час *повстання 1638* під проводом Я. *Острянина*. Відбулася 25–26.4.1638.
У відповідь на репресивні дії польського командування та реєстрової старшини у березні 1638 піднялося повстання. Головна частина повстанського війська (не менше 2 тис.) під проводом Острянина, взявши *Кременчук*, пішла вгору Пслом, на Омельник і Говтву. Місто розташовувалося в межиріччі Псла і Говтви й було оточене лісами та болотами, що сприяло організації оборони. У перших числах квітня Острянин отаборився між Говтвою і Пслом на зручних позиціях. Зайнявши тутешній замок і місто, укріплене острогом, він обвів його валом; між ріками вивів ще один вал; на могилі, що стояла перед валом, спорудив шанець.
Командуючий каральним військом С. Потоцький підійшов під Говтву у двадцятих числах квітня. 25.4 він здійснив невдалу спробу взяти приступом козацькі укріплення: звівши земляний вал навпроти окопів повстанців, карателі зробили спробу силами німецької піхоти і реєстрових козаків оволодіти мостом через Псел проти головних воріт міста, але були зупинені шквальним артилерійським вогнем. У цей час загін запорожців з кількох тисяч козаків зайшов у тил польського війська, влаштував завали на дорогах, щоб позбавити ворожу кінноту маневровості. Коли наступного дня поляки, відкривши стрільбу, приступили до табору повстанців, козаки ударили з однієї із засідок на німецьку піхоту і винищили її майже повністю, бо польська кіннота не змогла вчасно підтримати її. З іншої засідки козаки вдарили з тилу на польське військо, яке розпочало наступ на козацькі шанці. Зазнавши поразки, Потоцький відступив від Говтви під Лубни.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 292–294; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654. – К., 1989. – С. 80. *С. Р. Лях*

БИТВА ПІД ЖВАНЦЕМ – див. *Жванецька облога 1653*.

БИТВА ПІД ЖОВНИНОМ – див. *Жовнинська битва 1638*.

БИТВА ПІД ЖОВТИМИ ВОДАМИ – див. *Жовтоводська битва 1648*.

БИТВА ПІД ЗБАРАЖЕМ – див. *Збаразька облога 1649*.

БИТВА ПІД ЗБОРОВОМ – див. *Зборівська битва 1649*.

БИТВА ПІД КОНОТОПОМ – див. *Конотопська битва 1659*.

БИТВА ПІД КОРСУНЕМ – див. *Корсунська битва 1648*.

БИТВА ПІД КУМЕЙКАМИ 1637 – вирішальна битва в ході козацького *повстання 1637* під проводом Павла Бута *(Павлюка)*. Відбулась 6.12.1637.

Влітку 1637 Павлюк, якого нереєстрове козацтво проголосило гетьманом, виступив на *«волость»*, виславши поперед себе 3-тисячний загін на чолі з Карпом *Скиданом* і Семеном Биховцем. Для придушення повстання на Подніпров'я було послано кварцяну армію на чолі з польним гетьманом Миколою *Потоцьким*. Павлюк затримався з виходом на «волость» і не зміг вчасно опанувати театром майбутніх боїв, давши можливість Потоцькому зайняти майже все Правобережжя. Скидан зустрівся із сильною опозицією частини старшини і змушений був відступити з-під Корсуня до Мошен.

У грудні Потоцький швидким маршем пройшов з Рокитної на Богуслав – Корсунь. Перейшовши під Сахнівкою Рось, територія за якою вже знаходилася в руках у повстанців, польське військо стало на південно-східній околиці села Кумейок, між Россю і Мошнами. Врізавшись так глибоко в козацькі землі, поляки розірвали сполучення Павлюка з Лівобережжям. Через це Кизима не зміг перейти Дніпро і приєднатися до Павлюка. В цей час коронний стражник Самійло Лащ на чолі передового загону рушив через Білозір'я до Мошен із наміром захопити місто.

Павлюк підійшов до Мошен у середині грудня і 5 (15).12 мав бій із загоном С. Лаща. Відступивши, Лащ став табором на правому фланзі армії Потоцького. Потоцький, вивівши своє військо з-під Кумейок, розташував його на вигідних позиціях на підвищеній рівнині перед болотами, які прикривали його позиції з фронту; з іншого боку його захищали вози у 10 рядів; за табором стояла артилерія та піхотні полки, а фланги прикривала кіннота. 6 (16).12 Лащ зав'язав бій з Павлюком і, відступаючи, заманив його на позиції, зайняті Потоцьким. Козаки йшли табором, у 6 рядів возів з 23 тис. чол. всередині, маючи спереду шість гармат, всередині і ззаду по дві. Коли перед очима наступаючих відкрилася панорама польського війська, вишикуваного в 10 рядів, козаки дещо завагалися, але, підбадьорювані своїм ватажком, пішли на ворога рівниною. Натрапивши на болота, які, незважаючи на зимову пору, ще не встигли як слід замерзнути, пішли в обхід, повз село Кумейки. Це був невдалий маневр: Павлюк підставив противникові свій погано захищений фланг. До того ж селяни зробили Павлюкові погану послугу: вони підпалили село і сподівалися бити поляків, коли ті почнуть відступати. Але вітер повернув дим на козацьке військо й тим самим затруднив його орієнтацію. Коли козаки, стріляючи з гармат та здіймаючи великий шум, проминули болото, Потоцький кинув на них драгунів, а за ними піші полки. Козаки спинилися і почали перекидати проти ворожої піхоти кращу частину свого війська, але в цей час раптово наскочила польська кіннота. Була розірвана лінія козацьких возів, внесено замішання, підпалено порох, що лежав на возах. Погром тривав до пізньої ночі. Загинуло близько 6 тис. повстанців, у тому числі близько 1200 реєстровців. Надвечір, вважаючи бій програним, Павлюк із Скиданом та іншою старшиною покинули табір, щоб на півдні організувати нове військо. Командування повстанським військом перебрав на себе Дмитро *Гуня*. Під його керівництвом козакам вдалося замкнути табір і розпочати організований відступ. Польське військо затрималося під Мошнами на два дні для відпочинку після важкої кривавої битви. 9.12 Потоцький послав на повстанців передовий полк і сам поволі рушив за ними.

Покинувши табір під Кумейками, Павлюк і старшина, відступивши до *Черкас*, забрали тут гармати і підпалили місто, а потім відступили до *Боровиці*. До них приєдналися козацькі загони, що надійшли з Лівобережжя. Польське військо підійшло 10.12, обступило Боровицю і розпочало обстріл з гармат. Бойовий дух полишив повстанців. Вони видали Потоцькому Павлюка та інших ватажків, яких після жорстоких тортур страчено у Варшаві.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – К., 1995. – С. 268–272.

С. Р. Лях

БИТВА ПІД ЛОЄВОМ – див. *Лоївська битва 1649.*

БИТВА ПІД МАХНІВКОЮ 1648 – одне з масштабних зіткнень повстанських загонів із каральним корпусом магната Я. *Вишневецького* у межах першого періоду *Визвольної війни українського народу*. Відбулась 6–8.7.1648.

БИТВА ПІД МАХНІВКОЮ
6–8 липня 1648 р. (*За І. С. Стороженком*)

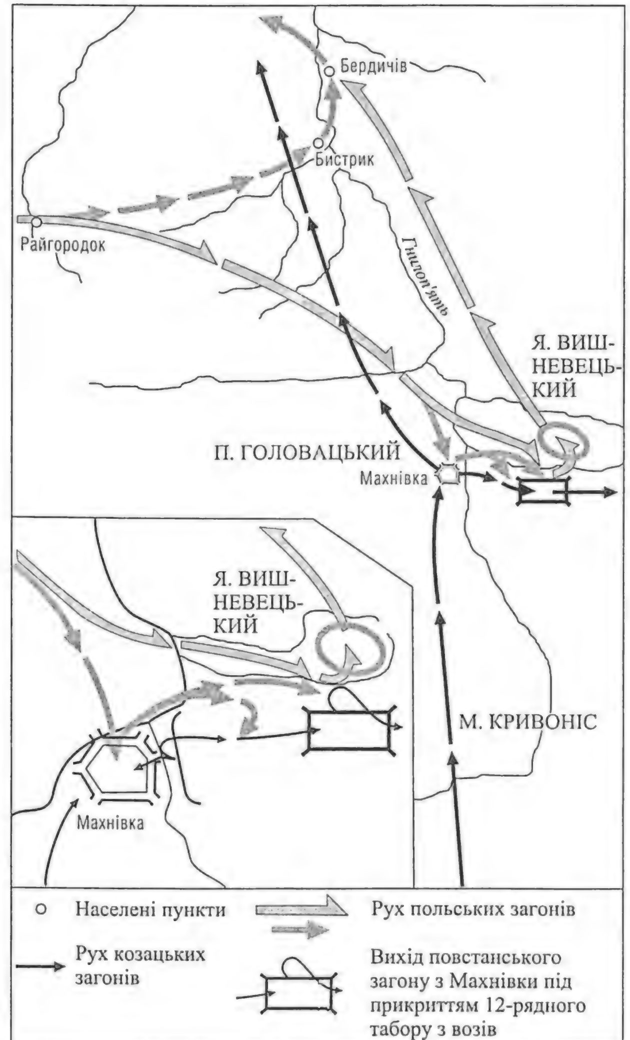

У липні 1648, враховуючи непевність перспектив на укладення тривалого перемир'я з польською владою і прагнучи надати підтримку повстанським рухам на Волині і Поділлі, які стали об'єктом каральних дій Я. Вишневецького, Б. *Хмельницький* дав завдання одному зі своїх полковників М. *Кривоносу* опанувати ситуацією в краї. Для здійснення цього завдання йому підпорядковувалися Білоцерківський, Уманський, Вінницький та Корсунський полки. Штаб М. Кривоноса розташувався у містечку Прилуках (18 км на південний схід від Вінниці).
6.7 повстанський загін під керівництвом білоцерківського полковника І. *Гирі* і сина М. Кривоноса Дмитра Кривоносенка почав штурм *Махнівки* (35 км північніше Прилук), родового маєтку шляхтичів Тишкевичів. Зважаючи на благання київського воєводи Я. Тишкевича врятувати його маєтки від повстанців, Я. Вишневецький, який перебував під Острополем (на Волині, 25 км на південний схід від Старокостянтинова), швидким маршем рушив на Махнівку і підійшов сюди в той момент, коли повстанці оволоділи містечком. Раптова атака кінного загону Я. Вишневецького була несподіванкою для повстанців. Того дня йшов сильний дощ, порох став вологим, і кінні корогви, які атакували повстанців, не зазнали вагомих втрат. Козаки негайно перейшли до оборони під захист 12-рядного табору з возів і, залишивши Махнівку, розташувалися в полі. Підійшов Я. Вишневецький з основними силами, оточив повстанців, але потім відійшов за р. Гнилоп'ять і зупинив своє військо за пагорбом.
Вранці 8.7 козацький табір, зберігаючи бойовий порядок, вирушив у напрямку Погребища. Посилившись підкріпленнями, які привів із Прилук М. Кривоніс, повстанці знову оволоділи Махнівкою. За Я. Вишневецьким була вислана погоня, від якої тому вдалося відірватися швидким маршем за маршрутом Бердичів – Чуднів – Чортория – Гриців – Росолівці (під Старокостянтиновом).

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 140–141; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 40–44; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 180–184. *С. Р. Лях*

БИТВА ПІД ПЕРЕЯСЛАВОМ – див. *Переяславська битва 1630.*

БИТВА ПІД ПИЛЯВЦЯМИ – див. *Пилявецька битва 1648.*

БИТВА ПІД П'ЯТКОЮ 1593 – вирішальний бій між козацьким і магнатсько-шляхетським військами у ході *повстання 1591–93* під проводом К. *Косинського*. Відбулась 23.1 (2.2).1593 під містечком П'яткою.
Козацькі «свавільства», прагнення козацтва до незалежності від місцевої адміністрації і тим більше від місцевої шляхти, різке зростання кількості селянських втеч змусили правлячу верхівку вдатися до рішучих дій. Переломним у цьому розумінні став січень 1593. 16.1 король видав універсал про «посполите рушення» (мобілізацію шляхетського ополчення) проти козаків шляхти трьох українських воєводств – Київського, Брацлавського і Волинського. Князі Острозькі вербували найманців у Польщі й навіть Угорщині.
Дізнавшись про приготування шляхти, Косинський, який стояв в Острополі, відійшов трохи на схід і розташувався у містечку П'ятці. Невдовзі підійшло військо київського воєводи В. К. *Острозького*. Сили противників становили близько 4 тис. чол. з кожного боку.
2.2 Косинський, передумавши оборонятись у місті, вийшов із нього табором, чи то для наступу на противника, чи для того, щоб відірватись від нього. Люди Острозьких стали у нього на шляху. Відкривши з табору стрільбу, козаки вбили понад двісті коней у противника. Ряди шляхетського ополчення Острозьких почали піддаватись. Однак у цей момент у бій вступив Я. *Острозький* із добірним загоном у 600 чоловік. У битві стався перелом. Я. Острозькому вдалося розірвати козацький табір. А це означало повне розладнання бойових порядків повстанців. Козаки почали безладно відступати. Глибокі сніги утруднювали втечу повстанців, і кіннота Острозького легко добивала втікачів. Частині козаків все ж вдалося закритись у місті, але Острозькі оточили їх з усіх боків.
Битва була важкою і кривавою. Втративши людей, гармати, хоругви, оточений Острозькими, Косинський змушений був просити у них миру. Переговори тривали близько тижня і закінчилися підписанням угоди 10.2.1593. Козаки пообіцяли: зняти Косинського з гетьманування; бути лояльними до короля і не ходити на сусідні держави; перебувати за порогами; не розташовуватися на «лежі» (постій) у маєтностях Острозьких, Вишневецького та їхніх прихильників; видавати селян-втікачів; повернути гармати, зібрані по замках; повернути речі, коней, худобу, забрану в маєтках князів. Після цього низовики були вільно відпущені на Запорожжя. Однак, як видно з наступних подій, вони фактично не визнали своєї поразки.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 188; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 74–76. *С. Р. Лях*

БИТИЙ ШЛЯХ – широка уторована дорога (див. також *Шляхи*).

БІДНОВ Василь Олексійович (1874–1935) – український історик, церковний, освітній та громадський діяч. Народився у містечку Широкому Херсонського повіту (тепер районний центр Дніпропетровської обл.) у заможній селянській родині. Навчався в однорічній земській школі, Херсонському духовному училищі, Одеській духовній семінарії та в Київській духовній академії. Після завершення навчання Б. викладав у різних духовних навчальних закладах. Одночасно він активно займався науковою роботою і став одним із головних співробітників *Катеринославської вченої архівної комісії*. Велику увагу Б. приділяв дослідженню церковної історії, колонізації запорозьких земель, їх адміністративному і церковному устрою. Серед головних його

В. О. Біднов

праць слід відзначити «Матеріали з історії церковного устрою на Запорожжі» (1907), «Матеріали з історії колонізації колишніх запорозьких володінь» (1916), «Запорожський зімовник» (1915), «Матеріали до історії Задунайської Січі» (1914). Одночасно він брав участь у просвітницькому русі, вів активну громадську роботу. Після 1917 викладав у вищих навчальних закладах, брав участь у політичній боротьбі. Після захоплення України більшовиками Б. змушений був емігрувати. В еміграції працював в Українському вільному університеті у Празі, був членом-засновником Українського історично-філологічного товариства, членом багатьох наукових організацій, викладав у Варшавському ун-ті.
Як дослідник козацтва Б. приділив багато уваги розвитку на Запорожжі земельної власності, промислів, торгівлі, подав обширний матеріал про освіту, культуру та церковну організацію на Січі. Для Б.-історика були характерні суворий документалізм та уважне ставлення до фактів. Саме це й забезпечує наукове довголіття його працям та обумовлює високу оцінку його внеску в дослідження історії козацтва.

Літ.: Пам'яті професора Василя Біднова: Засідання Українського історично-філологічного товариства в Празі дня 30 квітня 1935 року. – Прага, 1936; Ульяновський В. І. В. О. Біднов // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 80–94; Василь Біднов // Українська культура. – К., 1993. – С. 514–526; Абросімова С. Людина духу та вищих, небуденних вимог: Життя і творчість Василя Біднова // Монастирський острів. – 1994. – № 2; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 173, 204, 207. *С. Ф. Плецький*

БІЙ ГАЛАСОМ – див. *Галас.*

БІЙ ТРИАНГУЛОЮ – див. *Триангула.*

БІЛА ЦЕРКВА – місто на Київщині. Лежить на р. *Росі* (притока Дніпра). Історичним попередником Б. Ц. було м. Юр'єв, засноване в 1032 Ярославом Мудрим як фортеця Київської Русі проти кочівників. Нинішня назва вперше зустрічається в літописах 12 ст. Після зруйнування монголо-татарами та відбудови місто перейшло під володіння Литви (1363). В середині 16 ст. у Б. Ц. збудовано замок-фортецю для захисту Правобережної України від нападів кримських татар. Після Люблінської унії 1569 місто опинилося під владою Польщі, і його дістав у старостинське володіння магнат В. К. *Острозький.* У 1589 проти останнього вибухнуло повстання міського населення. Б. Ц. тісно пов'язана із селянсько-козацькими повстаннями К. *Косинського* та С. *Наливайка.* На початку *Визвольної війни українського народу* Б. Ц. стала полковим містом *Білоцерківського полку.* Після поразки у *Берестецькій битві 1651* Б. *Хмельницький* зібрав нові полки, побудував укріплення біля Б. Ц. і зупинив польську армію. Бої під Б. Ц. у вересні 1651 показали, що ні польська сторона, ні українська не мають сил для наступу; український гетьман змушений був підписати невигідний для України *Білоцерківський договір 1651.* За умовами *Андрусівського миру 1667* місто залишилося під владою *Речі Посполитої.* Коли в 1702 на Правобережжі вибухнуло повстання під проводом С. *Палія* проти шляхетської Польщі, козацько-селянські загони захопили серед інших містечок і сіл Б. Ц., яку зробили центром народної боротьби (1702–04). За договором з Росією місто в 1712 відійшло до Речі Посполитої. У 18 ст. населення Б. Ц. брало активну учать у гайдамацькому русі. В 1775 місто перейшло у власність магнатів Браницьких. Після другого поділу Речі Посполитої (1793) Б. Ц. відійшла до Росії. Тепер Б. Ц. – центр Білоцерківського р-ну Київської обл.

Літ.: Похилевич И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864; Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. – К., 1971. – С. 99–124. *Л. М. Маленко*

БІЛАС Іван Григорович – український вчений, політичний і громадський діяч, генерал-лейтенант Збройних Сил України, народний депутат України (з 1994), доктор права (з 1993) та історичних наук (з 1994), заслужений юрист України (з 1997). Закінчив Львівську школу міліції (1975), юридичний факультет Львівського ун-ту (1981) та правничий факультет Українського вільного ун-ту в Мюнхені (1993). Працював у підрозділах кримінального розшуку органів внутрішніх справ Львівської обл., старшим викладачем Львівської школи міліції та юридичного факультету Львівського ун-ту, з 1994 – проректор з наукової роботи Львівського ін-ту внутрішніх справ МВС України. Автор понад 80 наукових праць, зокрема монографії «Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953 (суспільно-політичний та історико-правовий аналіз)» (1994). У 1996 вступив до Українського козацтва. У 1998 Велика рада обрала Б. гетьманом Українського козацтва на період до жовтня 2001 із щорічним підтвердженням повноважень.

І. Г. Білас

У своїй діяльності на посаді гетьмана Б. зосередив увагу на співпраці з державними структурами України з метою здобути державну опіку і підтримку козацької інфраструктури. Водночас продовжив попередній курс В. С. *Муляви,* спрямований на широкомасштабне залучення до складу Українського козацтва впливових політичних і бізнесових діячів центрального та регіонального рівнів, розширення практики колективного членства в Українському козацтві, внаслідок чого на літо 1999 чисельність козаків, об'єднаних цією громадською організацією, зросла до 150 тис. чол.
Б. був кандидатом у Президенти України на виборах 1999, але під час збору підписів на свою підтримку відмовився від продовження боротьби на користь діючого Президента Л. Д. Кучми. У 2000 очолив десантування української козацької експедиції на Північний полюс. Очолює Координаційну раду з питань відродження Українського козацтва при Президентові України. *В. В. Задунайський*

БІЛГОРОДСЬКА ОРДА – див. *Буджацька орда.*

БІЛИЙ Сидір Гнатович – перший кошовий отаман *Чорноморського козацького війська* з моменту його створення (1788). Б. вступив до *Запорозької Січі* ще молодиком. Через виняткові особисті здібності його було обрано на поса-

ду військового осавула. Протягом 1760-х рр. неодноразово виконував особисті доручення кошового П. *Калнишевського*, зокрема ті, що стосувались приборкання гайдамацького руху. Б. користувався популярністю серед основної маси козаків, оскільки завжди обстоював інтереси січового товариства. У 1774 входив до складу запорозької депутації, що захищала інтереси Січі у Санкт-Петербурзі.
Після ліквідації Січі Б., уникнувши репресій, вийшов у почесну відставку в ранзі майора і зайнявся розбудовою власного господарства та громадською діяльністю. Одержавши дворянство, Б. протягом кількох місяців 1786 обіймав посаду дворянського голови Херсонського повіту. В цей же час він одержав більше 3,5 тис. десятин землі, на яких побудував млин, помешкання і займався прибутковим скотарством та землеробством.
Після виходу імператорського наказу від 1.7.1783 про залучення колишніх запорожців до військової служби Б., якому доручалося створити піший полк, розгорнув активну діяльність. Вже в листопаді того ж року до його відділу входило більш ніж 900 козаків. Під час подорожі *Катерини II* Тавридою (1787) Б. одержав від імператриці обіцянку створити на нових засадах військо з колишніх запорожців. З початком російсько-турецької війни 1787–91 підполковник Б. розгорнув активну діяльність по створенню нового формування і після виходу оголошення про створення Чорноморського козацького війська очолив Чорноморську козацьку флотилію, яка здійснювала блокаду гирла Дніпра від турецьких легких човнів та взяла активну участь у блокаді Очакова з моря і суходолу. Під час бою козацької флотилії з турецькими багатогарматними вітрильниками 10.7.1788 Б. було важко поранено картеччю, і 20.7.1788 його не стало. Похований в Олександрівській церкві фортеці Кінбурн.

Літ.: Казачьи войска: Хроники гвардейских казачьих частей. – СПб., 1912. (Репринтное издание АО «Дорваль», 1992); К о р о л е н к о П. П. Первые четыре кошевых атамана Черноморского (ныне Кубанского) казачьего войска. – Екатеринодар, 1892. *Р. І. Шиян*

БІЛОРУСЬКИЙ ПОЛК, Могилівський полк, Чауський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця на білоруських землях у складі *Гетьманщини* в 1654–59. Створений в ході *Визвольної війни* на звільнених українськими військами з-під влади *Речі Посполитої* білоруських землях. Центром Б. п. було м. Чауси (тепер Могилівської обл. Білорусі). Територія полку змінювалась через протидію російських воєвод. Сотенними містами Б. п. були Акулино, Вербіж, Гомель, Гори, Городенка, Заболоття, Заозеро, Межево, Могилів, Новий Бихів, Пропойськ, Рогоза, Святозеро, Слизьке, Смоляни, Уланів, Чауси, Чериків, Чичерськ. Очолював полк І. *Золотаренко*, який одночасно був наказним гетьманом українських військ у Білорусі, а згодом І. *Нечай*, який мав титул полковника білоруського, могилівського і гомельського. Після ліквідації Б. п. його територію захопила Росія.

Літ.: Д а ш к е в и ч Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 13; С а г а н о в і ч Т. Невядомая вайна: 1654–1667. – Мінск, 1995. *С. Ф. Плецький*

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1651 – договір, який Б. *Хмельницький* змушений був підписати з комісарами *Речі Посполитої* після поразки у *Берестецькій битві 1651* і воєнного протистояння під *Білою Церквою*. Укладений 18 (28).9. 1651. Б. д. був значно важчим для України, ніж попередній *Зборівський договір 1649*. Козацький реєстр скорочувався до 20 тис.; *випищики* мали повернутися під владу своїх панів. Під владою гетьмана залишалося тільки Київське воєводство, а Брацлавське й Чернігівське мали знову вийти з-під управління королівської адміністрації. Козаки могли мешкати тільки в Київському воєводстві, і то лише в королівщинах, а не в шляхетських маєтках. Шляхта отримувала право негайно займати свої давні маєтності. Гетьман зобов'язався розірвати союз із Кримом і відіслати татарське військо.
Польський сейм не затвердив Б. д., у зв'язку з чим Б. Хмельницький вважав себе звільненим від зобов'язання виконувати його. А перемога козацького війська у *Батозькій битві 1652* остаточно де-факто відновила дію Зборівського договору.

Літ.: Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. I. – К., 1996. – С. 334–371. *С. Р. Лях*

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ПОЛК – військовий підрозділ реєстрового козацького війська, а з середини 17 ст. – і адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні. Полковим містом була Біла Церква. За реєстром 1649 в Б. п. було 23 сотні (полкова з Білої Церкви, а також сотні з Чорного Каменя, Германівки, Кам'яного Броду, Фастова, Ольховця, Боярки, Антонева, Торчиці, П'ятигір, Сквири, Дідівщини, Карабчиєва, Паволочі, Ходоркова, Івниці, Бишева, Водотиї, Вільні, Брусилова, Рожева, Войташівки, Коростишева), в яких нараховувалося 2990 козаків. 1654 у Б. п. налічувалося 3048 козаків. Б. п. брав участь у найвизначніших битвах *Визвольної війни*. Полковниками Б. п. були: І. *Гиря*, М. Громика, С. Москаленко (наказний), Я. Клиша, С. Половець, Д. Гиря (наказний), А. Положний (наказний), І. Клиша (наказний), Я. Люто、ренко, М. Москаленко, І. Сулименко (наказний), І. Кравченко та ін. В кін. 70-х рр. 17 ст., у зв'язку з передачею Правобережної України Польщі та спустошеннями, яких зазнала територія Б. п., він занепав. У 1702 Б. п. відроджено, а в 1712 після передачі за Прутським трактатом Правобережної України Польщі його ліквідовано, а козаків переселено на Лівобережжя.

Літ.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 500–501; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge: 1978. – Vol. 2. – P. 570–578. *С. Ф. Плецький*

БОБЕРСЬКИЙ Іван (1873–1947) – педагог, організатор сокільсько-січового руху. Навчався у Львові, Відні, Граці. Подорожував по Європі з метою вивчення нових методів фізичного виховання. З 1900 – учитель Львівської гімназії. У 1908–14 очолював центральну організацію товариства «Сокіл» у Львові, відомого під назвою «Сокіл-Батько». За його головування товариство поширило свою діяльність на всю Галичину. Редагував «Вісті з Запоріжжя» (1910–14), «Січові Вісті» (1912–14), написав ряд підручників із проблем фізичного загартування молоді за козацькими традиціями. Став одним з основних організаторів сокільсько-січової маніфестації у Львові 28.6.1914. Входив до складу української Бойової управи, під керівництвом якої

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ПОЛК (*За І. П. Крип'якевичем*)

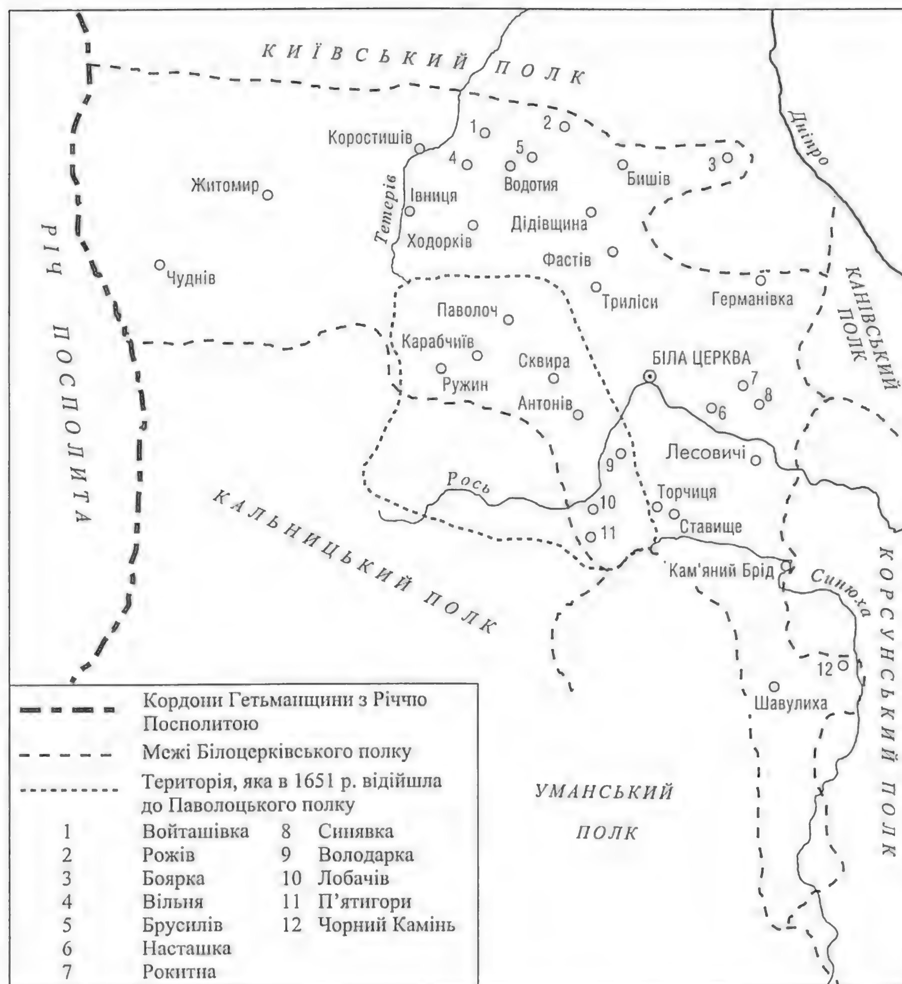

у роки Першої світової війни формувався і діяв легіон *українських січових стрільців*. Діяч ЗУНР. Виїхав за дорученням ЗУНР до США і Канади, де затримався на довгий час, беручи активну участь в українському житті Америки. З 1932 до кінця життя мешкав у Югославії.

Літ.: Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) – Львів, 1996. – С. 200; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанов З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) – Львів, 1992. – С. 299, 301, 356, 483.

В. М. Мороко

БОГ – див. *Південний Буг.*

БОГДАНОВИЧ-ЗАРУДНИЙ Самійло – військовий і державний діяч періоду *Гетьманщини*, сподвижник Б. *Хмельницького*, генеральний суддя (з 1654).

До *Визвольної війни* – реєстровий козак; був товаришем козацької хоругви королівської армії. У 1648 під Корсунем приєднався до повстанського війська. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького. У квітні 1650 вів переговори з представниками польського уряду у Варшаві, у квітні 1652 і березні 1654 очолював українські посольства до Москви, а в червні 1653 – до Туреччини. Разом з П. *Тетерею* брав участь у виробленні положень договору між Україною і Московським царством (див. *Березневі статті 1654).* У 1657 їздив з дипломатичною місією до *Трансільванії.*

Підтримував політику І. *Виговського.* Брав участь у виробленні умов і укладанні *Гадяцького договору 1658.* Після обрання гетьманом Ю. *Хмельницького* перейшов на його бік, схилив його до союзу з Польщею і *Кримським ханством.* Спільно з Г. *Лісницьким* і Г. *Гуляницьким* склав текст *Слободищенського трактату 1660.* У 1664 підтримував П. *Тетерю* і поляків у боротьбі проти гетьмана Лівобережної України І. *Брюховецького* та Росії.

БОГОРОДИЦЬКА ФОРТЕЦЯ – укріплений пункт, який було збудовано у нижній течії Самари на правому її боці біля запорозького містечка *Самари.* Спорудження Б. ф. було викликане необхідністю зміцнити тилову базу російсько-українських військ у їхній боротьбі проти *Кримського ханства*, а водночас посилити контроль уряду над *Запорозькою Січчю.* Фортецю почали будувати

12 (22).7.1687 і наступного року в основному завершили, причому важливу роль у цій справі відіграли гетьман І. *Мазепа* і російський воєначальник Л. Р. Неплюєв. Уже в 1687 там було поставлено російський гарнізон. Б. ф. відіграла важливу роль у *Кримському поході* 1689. У 1691 нею оволоділи повстанці *Петрика* (П. Іваненка); він же контролював її певний час і у 1692–93. Під час боїв Б. ф. була спустошена, і після походу 1697 військ І. Мазепи та князя Долгорукова на Кримське ханство було вирішено її відбудувати, що й було зроблено у 1698. Тут І. Мазепа поселив робітників, котрі мали виготовляти селітру, але у 1701 запорожці розігнали їх. Кіш Запорозької Січі писав протести цареві *Петру I*, вимагаючи ліквідувати Б. ф., але безрезультатно. У 1708 біля фортеці точилися бої між запорожцями, учасниками повстання К. *Булавіна* та урядовими військами. За умовами *Прутського трактату 1711* Б. ф. була зруйнована. Під час російсько-турецької війни 1735–39 укріплення було відновлене під назвою Самарський ретраншемент (1736), який після війни злився із Самарою (Старою Самарою). Після укладення російсько-турецького миру 1742 Самара стала прикордонною рікою, і вздовж її берегів збудовано *Українську укріплену лінію* із 17 фортець та 140 редутів. Старосамарська фортеця стала її складовою частиною. Того ж року ця територія тимчасово увійшла до складу *Гетьманщини*, і Стара Самара стала сотенним центром *Полтавського полку*; її населення швидко зростало за рахунок прибульців із Полтавщини. За сенатським указом 23.8 (3.9).1744 тут відновилася влада *Коша* Запорозької Січі, Самара (Стара Самара) стала паланковим центром *Самарської паланки*. На сьогодні залишки Б. ф. не збереглися.

Літ.: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1; Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994.

Ю. А. Мицик

БОГУН Іван Федорович (?–1664) – український військовий і державний діяч доби *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, полковник подільський, кальницький (вінницький) і паволоцький. Походив з української шляхти. Учасник визвольних повстань 1637–38. Брав участь у всіх битвах під проводом Б. *Хмельницького*. Особливо відзначився у *Берестецькій битві 1651*: бувши наказним гетьманом, зумів вивести українську армію з оточення. В 1653 вів запеклі бої з польськими частинами під командуванням С. Чарнецького під Монастирищем.

У січні 1654 відмовився присягнути на вірність російському царю. Був противником промосковської і пропольської орієнтації українських гетьманів. У 1658 брав активну участь у придушенні заколоту М. *Пушкаря* і Я. *Барабаша* проти гетьмана І. *Виговського*. Висловлював претензії Ю. *Хмельницькому* за укладення *Переяславських статей 1659*. У 1662 ув'язнений поляками у фортеці Марієнбург. На поч. 1663 король *Ян II Казимир* звільнив Б. і доручив йому командування правобережними козацькими полками. В 1663–64 Б. брав участь у поході гетьмана П. *Тетері* у Лівобережну Україну. В лютому 1664 був запідозрений у зносинах з росіянами і гетьманом І. *Брюховецьким*, схоплений поляками і 17.2 розстріляний біля Новгорода-Сіверського.

Літ.: Петровський М. Іван Богун. – Саратов, 1942; Гуржій О. І. Іван Богун: деякі міфи та реальність // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 99–111; Яковлева Т. Іван Богун-Федорович // Київська старовина. – 1992. – № 5. – С. 43–53; Яковлева Т. Іван Богун: проблеми біографії // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 147–157; № 4. – С. 144–152.

С. Р. Лях

БОГУСЛАВ – місто в Середньому Подніпров'ї. Розташований на берегах річки *Росі*. 1240 місто було зруйноване монголо-татарами. З 1362 у складі Великого князівства Литовського, з 1569 – Речі Посполитої. 1591 польський король Сигізмунд III віддав місто у володіння волинському воєводі Я. *Острозькому*. З цього часу Б. став центром староства. 1620 одержав магдебурзьке право і герб. Жителі міста активно відгукувалися на повстання під проводом К. *Косинського*, С. *Наливайка*, *Павлюка* та К. *Скидана*, Д. *Гуні* і Я. *Острянина*. 1648 Б. став сотенним містом *Білоцерківського полку*. Б. Хмельницький з військом перебував у Б. в 1651, 1654 і 1655. Тут гетьман приймав антіохійського патріарха Макарія (1654). Після укладення *Андрусівського миру 1667* Б. знову опинився під владою Польщі. Тепер Б. – райцентр Київської обл.

БОГУСЛАВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця Правобережної України із центром у м. *Богуславі*, тепер Київської обл. Утворений 1685. Охоплював також територію колишнього *Канівського полку*, який перестав існувати 1678. Сотенними центрами Б. п. були Богуслав, Медвин, Синиця, Стеблів та ін. Існував до 1712 – часу переселення його козаків у Лівобережну Україну згідно з угодою між Росією та Польщею. Полк брав участь у визвольній боротьбі українського народу проти польського гніту в Україні (бої 1702–04 поблизу *Білої Церкви*, Бердичева, Меджибожа, Немирова тощо), а також у походах проти кримських татар наприкінці 17 ст. Упродовж усього часу існування (1685–1712) полк очолював С. *Самусь*. У 1693 Самусь став наказним гетьманом. Гетьманські клейноди, зокрема булаву і прапор, він у 1704 передав І. *Мазепі*, який став гетьманом Лівобережної і Правобережної України.

Літ.: Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 252–372; Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – V. 2. – Cambridge, 1978. – P. 640.

Л. А. Сухих

БОГУШ Яким (2-а пол. 17 – 1-а пол. 18 ст.) – знатний запорожець, один із керівників оборони Січі від московських військ у травні 1709; очолював відступ козаків на пониззя Дніпра (Олешки, Кардашинський лиман), користувався великою повагою січовиків, був обраний кошовим отаманом. Підтримував І. *Мазепу*, П. *Орлика* й К. *Гордієнка* в їхніх змаганнях за незалежність України від Московії.

БОДЯНСЬКИЙ Осип Максимович (один із псевдонімів – Запорожець Ісько Матиринка; 1808–1877) – український та російський вчений, народознавець, філолог, письменник, археограф, один з основоположників наукового слов'янознавства в Російській імперії. Народився у містечку Варві, тепер – смт Чернігівської обл., в родині священика. Закінчив відділення словесності Московського ун-ту (1834). Вчителював в одній з московських гімназій. У 1837–42 перебував у закордонному науковому відрядженні в західно- і

О. М. Бодянський

південнослов'янських країнах. У 1842–68 (з перервою) – професор кафедри історії літератури слов'янських наріч Московського ун-ту. 1885 захистив докторську дисертацію.

Творча діяльність Б. надихалася почуттям палкого українського патріотизму, виступаючи в шатах фольклорного романтизму та широких слов'янознавчих зацікавлень. Б. вивчав українську мову, збирав пам'ятки усної народної творчості, виявляв інтерес до джерелознавчих студій. Українознавчі студії у творчості Б. були, як правило, складовою частиною слов'янознавчих. Б. дотримувався поширеної серед українських інтелектуалів теорії «двох Росій» – власне України та Великоросії. В уявленні дослідника кожна з них становила частину ширшої, загальноросійсько-слов'янської історико-культурної цілісності. При цьому Б. намагався довести пріоритетне право своєї Батьківщини на давньоруську спадщину, обґрунтовуючи відмінності в мові та національному характері обох народів.

Власні погляди Б. на історію України висловлювалися ним принагідно в його філологічних, слов'янознавчих та археографічних публікаціях. На його думку, український історичний процес розвивався безперервно з часів Київської Русі, зберігаючи власну цілісність і характерну особливість. У своєму розвитку він пройшов три основні стадії: бурлацько-гайдамацьку, громадянсько-воїнську та чумацько-землеробську. Перші дві були значною мірою або й переважно пов'язані з *козацтвом*. Історична місія козацтва полягала в захисті свободи, Вітчизни й релігії від «бусурман» – з одного боку, поляків і єзуїтів – з іншого.

Слово «козак» Б. вважав татарським, пояснюючи, що воно спочатку використовувалося як лайка щодо войовничих русичів, а згодом набуло поважного значення для означення благородного лицарства. Б. починав історію козацтва з епохи Київської Русі. Перші Січі були, на його думку, споруджені на дніпровських островах і лугах вільними дружинами бурлаків і гайдамаків для захисту від печенігів і половців. Згодом до них приєдналися вихідці зі степу – торки, берендеї, половці, асимілювавшись із основною масою русичів. З часом від цих перших козаків відділилися ті, хто бажав завести власну сім'ю. Вони були змушені селитися за межами *Коша*, просуваючись угору по *Дніпру* і наближаючись до міських поселень. Ці нові козаки одержали за свою вірну та хоробру службу литовським і польським володарям землі, пільги та привілеї. В такий спосіб вони перейшли до нового, громадянсько-воїнського побуту.

Найбільші заслуги Б. перед українською історичною наукою полягають у його археографічній діяльності. Під час свого перебування на посаді вченого секретаря Московського товариства історії та старожитностей російських (1845–48 та 1858–77) Б. надрукував значний за обсягом корпус джерел з історії України. Серед них – *«Історія Русів»*, *Літопис Самовидця*, Реєстр Війська Запорозького 1649, документальні матеріали, зібрані Г. Ф. *Міллером*, Д. М. *Бантишем-Каменським*, М. А. *Маркевичем*, історичні праці О. І. *Рігельмана*, С. Зарульського, П. *Симоновського*, О. Ф. *Шафонського*, І. І. *Квітки*. Ці публікації значною мірою сприяли становленню вітчизняної історичної науки, розвитку національної самосвідомості. Останнє стало причиною різкої критики та переслідувань Б. з боку окремих представників російського інтелектуального середовища.

Літ.: Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // Киевская старина. – 1903. – №№ 1–3, 5, 10–12; Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. – М., 1956; Франко І. Осип Бодянський // Франко І. Зібрання творів. – Т. 34. – К., 1981. – С. 438–455; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 90–94.

В. В. Кравченко

БОЙОВИЙ ГОПАК – див. *Гопак бойовий.*

БОЙОВИЙ ЦІП – див. *Ціп бойовий.*

БОКІВНЯ – на Запорожжі при продажу – партія риби, яка складалася з 500 невеликих рибин. Назву отримала від надрізів, які робилися в риби уздовж чи поперек живота.

Літ.: Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 288.

С. Ф. Плецький

БОЛБОЧАН Петро Никифорович (1883–1919) – командувач Запорізького корпусу та всіх військ Директорії на Правобережній Україні (кінець 1918 – поч. 1919). Народився у с. Гижцях у Бессарабії (тепер Хотинський р-н Чернівецької обл.) у родині священика. Закінчив Кишинівську духовну семінарію і Чугуївське юнкерське училище. З дитинства цікавився історією України, особливо історією козацтва. Учасник Першої світової війни. Після проголошення 22.1.1918 незалежності України сформував Український республіканський полк, який відзначився під час оборони Києва від більшовицьких військ М. Муравйова. Після створення Окремого Запорізького загону генерала К. Прісовського Б. очолив 1-й Запорізький курінь. Після реорганізації Окремого Запорізького загону в Запорізьку дивізію командував 2-м Запорізьким пішим полком і брав участь у розгромі більшовицьких військ на Лівобережжі. У квітні 1918 Б. очолив Кримську групу військ, яка провела блискучу операцію по розгрому радянських сил у Північній Таврії та в Криму. Після виведення на вимогу німецького командування українських військ із Криму вказана група деякий час перебувала в Мелітополі та Олександрівську, а восени була з'єднана з іншими частинами у складі Запорізької дивізії і передислокована на північний схід України для охорони українсько-російського кордону. За бойові заслуги гетьман Скоропадський підвищив підполковника Б. до рангу полковника. Восени 1918, в умовах переорієнтації Скоропадського на федерацію з Росією, Б. підтримав антигетьманські сили. З приходом до влади Директорії Б. був призначений головнокомандувачем усіх сил Лівобережжя і командиром утвореного на базі Запорізької дивізії Запорізького корпусу Армії УНР. Несприятлива воєнно-політична ситуація в кінці 1918 – на поч. 1919 спричинила відступ українських військ з Лівобережжя. Б. безпідставно звинувачено у державній зраді, наприкінці січня арештовано і вислано з меж УНР в Галичину. 6.6 Б. при сприянні правих політиків зробив спробу самовільно очолити корпус. Арештований і за вироком Військово-польового суду розстріляний.

Літ.: Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С. 122; Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995. *Ф. Г. Турченко*

БОЛОХОВСТВО – див. *Полювання.*

БОЛТІН Іван Микитович (1735–1792) – російський історик, державний діяч. Народився у с. Жданово Алатирського повіту Симбірської губернії у родовитій дворянській сім'ї. Одержав домашню освіту. Служив в армії. Займав посади директора Васильківської митниці, прокурора Військової колегії, дослужившись до чину генерал-майора. Перебував у приязних стосунках із впливовим князем Г. О. *Потьомкіним*, що допомогло Б. в його успішній кар'єрі.

Наукові інтереси Б. зосереджувалися в галузі російської історії, історичної географії та джерелознавства. Його історичні погляди формувалися під безпосереднім впливом М. В. Ломоносова і Г. Ф. *Міллера*, що забезпечило державницький, патріотичний і водночас науково-критичний характер усієї творчості Б. Основні публікації Б. мали характер розгорнутих рецензій на праці його сучасників, зокрема французького автора Н. Леклерка. Частина праць Б., присвячена історичному джерелознавству та історичній географії, залишилася в рукописах.

Історія України не була предметом спеціальних зацікавлень Б. Проте, рецензуючи українознавчі сторінки праці Леклерка, Б. дослідив деякі спеціальні джерела, в тому числі рукописні, і висловив при цьому низку спостережень, що надовго увійшли в науковий обіг історіографії України. Головну увагу Б. зосередив на *козацтві*, орієнтуючись при цьому здебільшого на праці Г. Ф. Міллера.

Б. рішуче заперечив так звану «козарську» теорію етногенезу козацтва, наголосивши на його «руському» походженні. Історик підкреслював соціальну, а не етнічну природу козаччини, заявляючи, що «...название козаки не есть имя народа, как иностранные по неведению называют, но земское войско, конная ландмилиция». Щодо походження та еволюції значення слова «козак», то, на думку Б., воно має татарське коріння і вживалося спочатку для визначення бездомного волоцюги, а потім – людини, що наймалася працювати за платню, чи легкоозброєного воїна. Б. відмежував, умовно кажучи, літописних козаків, які згадувалися в російських і візантійських джерелах, від українських (малоросійських). Перші, на його думку, складалися в основному з татар і сарматів та займалися виключно розбійництвом і грабунком. Другі, прийшовши їм на зміну пізніше, успадкували від своїх попередників назву і частково – спосіб життя. При цьому Б. приймав згадане ще В. М. Татищевим літописне повідомлення про кавказький (черкеський) родовід українського козацтва з 14 ст., але твердив, що вихідців з Кавказу поступово замінили «природні малоросіяни».

Б. вважав, що спочатку українське козацтво було єдиним і складалося лише із запорожців. Згодом, у 16 ст., від них відокремилися городові або малоросійські козаки, що осіли на землях вище від порогів і одержали від польських королів Сиґізмунда І і С. *Баторія* пільги за вірну службу. Ставлення Б. до малоросійських козаків було в цілому прихильним.

Щодо запорожців, то їхня історія трактувалася автором цілком у дусі офіційного царського маніфесту з приводу ліквідації *Запорозької Січі* 1775 і була далекою від об'єктивності. Б. заперечував насильства російських військ щодо запорожців, утиски останніх з боку прикордонної російської адміністрації, категорично відкидав саму можливість будь-яких зобов'язань, узятих на себе царським урядом під час повернення запорозьких козаків з кримсько-татарського підданства у російське в 1735. Обурення Б. викликали і свідчення про захоплення і розподіл приватними особами запорозьких земельних володінь. У цьому випадку автор захищав і свої власні інтереси, адже він був одним із тих, хто дістав свою пайку від запорозької спадщини.

Висловлені Б. погляди на історію українських козаків панували в російській історіографії довгий час, аж до публікації наприкінці 30-х рр. 19 ст. перших праць А. О. *Скальковського* з історії Запорозької Січі.

Літ.: Василенкова-Полонська Н. До історіографії Запоріжжя: Леклерк і Болтін // Записки історико-філологічного факультету Львівського університету. – 1940. – Т. 1. – С. 73–87; Бойко А. В. Французька історіографія XVIII століття у дослідженнях з запорізького козацтва // Проблемы историографии и источниковедения истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С. 19–23.

В. В. Кравченко

БОПЛАН Гійом Левассер де (бл. 1600–1673) – французький військовий інженер і картограф, автор унікальних історико-географічних свідчень про Україну 17 ст. Походив із знатної дворянської гугенотської сім'ї, яка осіла в Нормандії. Був сином відомого математика, гідрографа, картографа та океанського лоцмана, автора кількох наукових трактатів. Боплан-молодший працював на посаді військового інженера. Політичні заворушення, релігійна нетерпимість і неможливість зробити кар'єру у Франції спонукали Боплана покинути батьківщину. Наприкінці 1630 був призначений у польську артилерію під командуванням великого коронного гетьмана Станіслава *Конєцпольського*.

Перебуваючи на службі в Речі Посполитій, Б. займався будівництвом і реконструкцією фортець та укріплень, заснуванням нових міст, а також постійно вивчав і картографував навколишні території. Між 1631 і 1633 керував спорудженням укріплень у Барі і Бродах, а також на підступах до Кам'янця. В наступні роки Б. був зайнятий будівництвом і укріпленням Нового Конєцполя (1634), Кременчука (1634–35), Кодака (1635) та військового табору в Старці (1638). 1639 брав участь у відбудові Кодака, знищеного в серпні 1635 козаками Сулими. В 1635–40 разом з венеціанцем Андреа дель Аква працював у Підгірцях – укріпленій палацовій резиденції Конєцпольського. Нарешті, під час

Картуш генеральної карти Г. Боплана 1648 р.

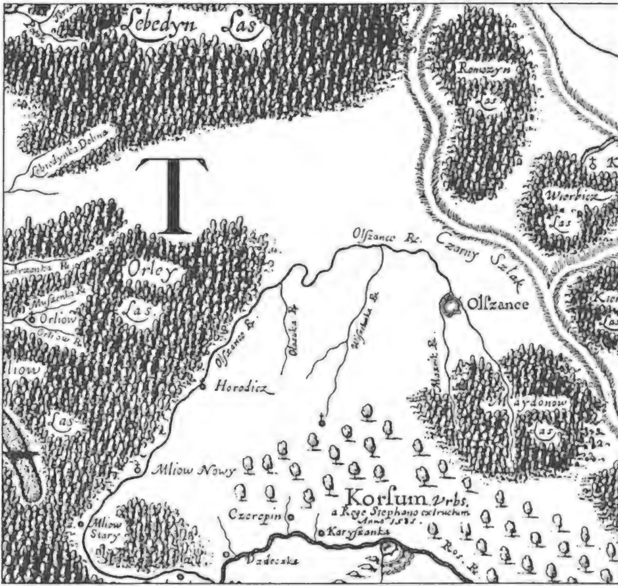

Фрагмент генеральної карти Г. Боплана 1648 р. Корсунь та його околиці

перебування в Барі, у штабі Конєцпольського, будував укріплення в Новому Городі (Верхівці). Був причетний до заснування 50 слобід в українських степах.

Б. брав участь у воєнних кампаніях проти шведів, московитів, турків, татар і козаків. Зокрема, він був учасником кампанії королівської армії проти козацьких повстань 1637 і 1638. Взяв участь у кампанії проти татар під час суворої зими 1646–47. 29.3.1647 з невідомих причин служба Б. в коронній армії, що тривала 16 років і 5 місяців, припинилася.

Після звільнення Б. виїхав з України до Гданська. Там він провів кілька місяців, перевіряючи, виправляючи й остаточно опрацьовуючи свої карти та малюнки, графічне оформлення яких він доручив відомому майстрові Вільгельму Гондіусу. Вдруге з цією самою метою Б. побував у Гданську в кінці 1650 або на поч. 1651.

Після повернення до Франції займав різні адміністративні посади, продовжував наукову роботу з географії, астрономії, картографії. Б. – автор книги «Опис України» (перше видання – 1651, повторні – 1660 і 1673). У своїй книзі Б. подає цінні відомості з історії, географії, господарства і культури України, дає докладний опис побуту і звичаїв українського народу. Елементи художньої образності надають більшої жвавості і колоритності його розповіді. Як свідок і безпосередній учасник подій розповідає Б. про козацьке повстання 1637–38, зокрема про *битву під Кумейками*. «Опис», який вперше так репрезентативно зображував Україну, викликав велике зацікавлення в Європі; був перекладений англійською (1704) та німецькою (1780) мовами. Один із найвидатніших картографів 17 ст., Б., використовуючи результати власних вимірювань, створив першу оглядову карту України (1639); у 1648–60 у Данцигу (тепер – Гданськ) видав спеціальну (1:450000) і «генеральну» (1:1800000) карти України. Завдяки Б. територія України була вперше реально відображена на основі математичних вимірювань. Після нового видання в Руані (1660) ці карти багато разів перевидавалися в різних країнах Європи. У 1662 Б. анонімно видав у Амстердамі карту нижнього Дніпра.

Літ.: Боплан Г. Л. Опис України. – К., 1990; Лясcoронский В. Г. Гием Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. – К., 1901; Материалы по истории русской картографии. – Вып. II. Карты всей России и западных ее областей до конца XVII в. / Собрал В. Кордт. Издание Комиссии для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1910; Боплан і Україна: Збірник наукових праць. – Львів, 1998; Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 178–185.

С. Р. Лях

БОРЕЦЬКИЙ Йов (?–1631) – український церковний і громадський діяч, київський православний митрополит (1620–31), видатний оборонець православної віри і палкий прихильник *козацтва*. Народився в с. Бірчі (Галичина). Походив із родини дрібного шляхтича. Ректор Львівської братської школи (1604) і київської Богоявленської школи (1615–16), ігумен київського Михайлівського монастиря (1618). Один з організаторів і перший ректор Київської братської школи, заснованої у 1615.

У критичний момент, коли православ'я фактично опинилося поза законом і залишилося без власної церковної ієрархії, на допомогу йому прийшла нова сила українського суспільства – козацтво. Випускник Острозької школи, гетьман Війська Запорозького Петро *Сагайдачний* зважився на сміливий і незвичний крок: потай висвятити нових владик. Під захистом козацького полку, яким командував Сагайдачний, у 1620 в Києві єрусалимський патріарх Феофан, який, повертаючись із Москви, проїздив через Київ, висвятив п'ятьох православних єпископів (для України й Білорусі) і митрополита, яким став ректор Київської братської школи Б.

Б. мав великий вплив на козацтво. У 1621 він звернувся до польського сейму з полемічним посланням на захист православної ієрархії – «Протестацією» (1621), в якій, зокрема, обстоював погляд на козаків як на лицарство, оборонців християнської віри. Тут він пояснює, що участь козацтва у таємному висвячуванні православних ієрархів не була результатом агітації з боку церкви: «Ми не керуємо серцями й помислами козаків. Господь ними керує, який сам знає, для чого він зберігає ці рештки старої Русі...». Так само гаряче Б. обстоює думку, що козацтво – це не розбійницьке гніздо, а оборонці християнства: «Щодо козаків, то про цих рицарських людей ми знаємо, що вони – наш рід, наші браття й православні християни... Се ж бо плем'я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство... Це ті, чиї предки разом з Володимиром охрещувались і віру християнську приймали від Константинопольської церкви, і по сьогоднішній день у ній народжуються, хрестяться й живуть. Живуть не як погани, а як християни: мають пресвитерів, учаться письма, знають Бога й закон свій... Коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що йдуть за віру християнську на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невільників... Це певно, що на цілім світі ніхто по Богу не чинить поневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупами, король іспанський своїм сильним флотом, а

Військо Запорозьке своєю сміливістю й перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують своїм ділом».

Літ.: Борецький І. Протестація // Пам'ятка братських шкіл на Україні кінця XVI – початку XVII. – К., 1998; Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель Іов Борецький. – Львів, 1963. *С. Р. Лях*

БОРЗНА – місто на Чернігівщині. Б. заснована наприкінці 15 ст. як хутір, у 16 ст. перетворилася в село, у 30-х рр. 17 ст. стала містом, якому було надане магдебурзьке право. У 17 ст. Б. була добре укріпленою фортецею, обнесеною стінами, з чотирма наріжними і двома надбрамними вежами. Під час *Визвольної війни* Б. стала полковим містом *Борзнянського полку* (1648–49, 1654–55). Після першої ліквідації цього полку (1649) вона була центром Борзнянської сотні *Чернігівського полку*, а після другої – передана до *Ніжинського полку*. В 1655 місто було надане наказному гетьманові І. *Золотаренку* «на ранг». 1663 у Б. гетьманом І. *Брюховецьким* страчено 8 представників старшини, яка виступила проти нього під час *Чорної ради 1663* в Ніжині. Після ліквідації російським урядом залишків української автономії на поч. 80-х рр. 18 ст. Б. стала повітовим центром Чернігівського намісництва. Тепер Б. – районний центр Чернігівської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К., 1972. – С. 199; Дашкевич Я. Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12. *С. Ф. Плецький*

БОРЗНЯНСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна й військова одиниця в *Гетьманщині* в середині 17 ст. Б. п. був створений на початку *Визвольної війни українського народу* з полковим центром у *Борзні* (тепер Чернігівської обл.). В 1649 полк був ліквідований, а його територія включена до *Чернігівського полку*. Після відновлення (1654) в 1655 знову ліквідований і приєднаний до *Ніжинського полку*. Полковниками Б. п. були П. Забіла та С. Курбацький.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 637. *С. Ф. Плецький*

БОРОВИЦЯ – містечко на Черкащині, укріплене поселення, своєрідний передовий форт, який захищав *Черкаси* з півдня. Розташована на правому березі Дніпра, на самому краю піщаної долини, що тягнулася між Дніпром з одного боку і р. Тясмином та непрохідними болотами р. Ідриня – з іншого. Назву Б. пояснюють її розташуванням серед густих борів. Як слобода Б. була заснована в 1613. На час люстрації 1616 у Б. нараховувалося 50 дворів посполитих і 100 дворів козацьких. У давні часи Б. була розташована не там, де пізніше село з такою самою назвою, а ближче до Дніпра, точніше, його правої притоки Гречанки. Б. належала до Черкаського староства і була укріпленим пунктом, що виступав перед Черкасами (за 22 версти) у *«дике поле»*. При Б. стояла невелика фортеця, оточена стінами з паль. Через Б. проходив головний військовий шлях, яким проходили коронні війська у їхніх виправах на козаків. Той шлях, починаючи від Мошен і далі до Б., йшов уздовж Дніпра. Коли у 1625 на Запорожжі розпочалося повстання під проводом М. *Жмайла*, коронний гетьман М. *Потоцький* з польським військом рухався саме цим шляхом. Ця виправа закінчилася кривавою битвою біля Курукового озера і Ведмежих Лоз. 1636 у Б. свій головний табір розташували повсталі козаки на чолі з *Павлюком*. Через Б. у квітні 1648 рухалися послані М. Потоцьким війська з наміром придушити підняте Б. *Хмельницьким* на Запорожжі повстання. Боровицькі козаки, влившись у повстанську армію, утворили окрему сотню у складі *Чигиринського полку*. Із середини 17 ст. Б. була сотенним містечком Чигиринського полку. Згідно з *Андрусівським миром 1667* Б. відійшла до Польщі. Коли 1677 в Україну прийшов Ю. *Хмельницький* з турками і татарами (див. *Чигиринські походи 1677–78*), то Б. разом з навколишніми селами була пограбована і понищена татарами. За *«Вічним миром» 1686* Б. знаходилась у нейтральній незаселеній зоні між Росією та Польщею. З Б. пов'язані такі історичні події, як гайдамацький рух, *Коліївщина*.
В 60-х рр. 18 ст. Б. стала селом. Після другого поділу Польщі (1793) Б. увійшла до складу Росії (Чигиринський повіт Брацлавського намісництва). Тепер Б. – село Чигиринського р-ну Черкаської обл.; розташоване далі від Дніпра, ніж стара Б.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – К., 1992. – С. 664–670. *С. Р. Лях*

БОРОДАВКА Яків – див. *Нерода Я.*

БОРОДАТА РУШНИЦЯ, губчаста рушниця – рушниця, в якій порох запалювався не ґнотом, а тліючою губкою, схожою на бороду. Б. р. використовувалася козаками.

Літ.: Історія українського війська. – Ч. 1. – Львів, 1936. (Репринтне видання). – С. 151; Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – С. 138. *С. Ф. Плецький*

БОРЩАК Ілько (1892–1957) – український історик, літературознавець і правознавець, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, професор Державної школи східних мов у Парижі (з 1938). Народився на Херсонщині. Отримав ґрунтовну освіту у Петербурзькому, Київському та Новоросійському (тепер – Одеському) ун-тах. У 1914 мобілізований до російської армії, брав участь у бойових діях. З початком Української революції у 1917 брав активну участь у суспільно-політичному житті Української Народної Республіки. Після поразки визвольних змагань емігрував до Франції. З 20-х рр. жив у Парижі, де видавав тижневик «Українські вісті» (1926–28). У 1949 Б. став директором Архіву української еміграції у Франції. В 1949–53 видавав науковий журнал «Україна». Б. – автор близько 400 наукових праць. Наукові інтереси Б. зосереджувалися на політичній історії України 17 – поч. 20 ст. Присвятив декілька праць видатним діячам козацької доби: «Пилип Орлик» (1924), «Григор Орлик – великий мазепинець» (1930), «Мазепа – людина і історичний діяч» (спільно з Рене Мартелем, 1932), «Слідами гетьмана К. Розумовського у Франції» (1957). Розглядав козацький устрій як феномен європейської демократії, що суперечив інтересам московської деспотії. Б. – автор багатьох праць

Боровиця, Мошни, Чигирин, Черкаси та їх околиці на генеральній карті Г. Боплана 1648 р.

(українською і французькою мовами), присвячених історичним і літературним зв'язкам України з Францією, Швецією та Англією. Найзначніші з цих праць: «Гетьман Пилип Орлик і Франція» (1924), «Вольтер і Україна» (1926), «Шведи на Україні і французька дипломатія» (1928), «Мазепа» (співавтор Р. Мартель, 1931), «Шевченко у Франції» (1933), «Наполеон і Україна» (1937), «Історична легенда України. Історія Русів» (1944).

Літ.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 46–47.

В. А. Чабаненко

БРАТКО – козацька страва: пшоняна каша, до якої під час кипіння додавалося прісне пшеничне чи якесь інше тісто. Готувалася на *кабиці* у великому мідному або чавунному казані; подавалася до столу дуже часто, як і *тетеря*.

БРАЦЛАВ, Браслав – велике місто на Поділлі. Розташований на р. Південний Буг. У 1362 вперше згаданий у писемних джерелах. У 1432 відійшов до Польщі, але скоро був повернутий Литві. 1497 місто було сильно поруйноване татарами. У 1541 в Б. сталося повстання міщан проти старости С. Пронського. 1564 місто одержало магдебурзьке право. З 1569 Б. – у складі *Речі Посполитої*, центр Брацлавського воєводства. Жителі міста брали активну участь у селянсько-козацьких повстаннях кінця 16 ст. та у *Визвольній війні*. Влітку 1648 загін під керівництвом І. *Ганжі*, об'єднавшись із козаками М. *Кривоноса*, визволив Б. від польських військ, і він став центром *Брацлавського полку*. У 1653 від 15-тисячного загону С. Чарнецького місто захищав гарнізон на чолі з І. *Богуном*. І в наступні роки Б. залишався опорним пунктом у боротьбі проти польських військ. У 1650 і 1655 у місті побував Б. *Хмельницький*. 1667 Брацлав відповідно до Андрусівського перемир'я був переданий Росією Польщі. Тепер Б. – смт Немирівського р-ну Вінницької обл.

С. Ф. Плецький

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця у складі Гетьманщини на Правобережній Україні. Був створений у 1648. Полковим містом став *Брацлав*. За реєстром 1649 у Б. п. налічувалося 22 сотні, в яких нараховувалося 2655 козаків. Сотенними центрами були: Райгород, Тульчин, Клебань, Красне, Браїлів, Вільшанка, Вербка, Гарячківка, Тиманівка, Олександрівка, Яланець, Ямпіль, Шаргород, Мурафа, Станіславчик, М'ясківка, Лука, Багланівка, Чечельник, Комаргород, Чернянка. У 1667 Б. п. був об'єднаний із *Вінницьким полком*. Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* Росія передала територію Б. п. Польщі. В період *Руїни* Б. п. був спустошений і на поч. 80-х рр. 17 ст. занепав. Відновлений А. *Абазином* в середині 80-х рр. 17 ст. Остаточно ліквідований за угодою між Росією та Польщею у 1712.

Серед полковників Б. п. були визначні українські військові та державні діячі: П. *Дорошенко* (згодом гетьман), Тиміш Носач (був генеральним обозним за гетьманів Б. *Хмельницького*, І. *Виговського*, П. *Тетері*), Д. *Нечай*. Крім них, полковниками Б. п. були Г. Кривенко (наказний), Іванкул, М. Зеленський, Ю. Сербин, І. Бут, В. Дрозд, В. Дворецький, Р. Дмитрашко-Райча, С. Коваленко, С. Кияшко-Манджос, П. Лисиця, Ф. Болюбаш (наказний), А. Абазин, Ф. Шпак, Г. Іваненко.

Літ.: Реєстр Війська Запорозького. – К., 1995. – С. 235–263; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 579–585.

С. Ф. Плецький

БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОЛК (*За І. П. Крип'якевичем*)

БРОДНИКИ – войовнича людність різноетнічного (здебільшого східнослов'янського) походження, що протягом 12–13 ст. жила в Північному Причорномор'ї. Відомі з давньоруських літописів під 1147 і 1216, візантійських та угорських джерел. Брали участь у міжусобицях давньоруських князів, мали тісні військові та соціально-економічні зв'язки з половцями, 1223 у битві на Калці виступили союзниками татар. Назву отримали від того, що постійно мандрували («бродили») по диких степах. Існують припущення, що Б. мають стосунок до походження запорозьких козаків.

В. А. Чабаненко

БРОНЬОВСЬКИЙ Мартин (16 – поч. 17 ст.) – польський дипломат і історик. У 1579 очолив посольство С. *Баторія* до Криму. В описі цього посольства («Опис Татарії», 1595), а також в описі походу українсько-польського війська на татар 1620 подав чимало відомостей про запорозьке козацтво, про українських бранців у Криму тощо.

В. А. Чабаненко

БРЮХОВЕЦЬКИЙ (Бруховецький) Іван Мартинович (?–1668) – гетьман Лівобережної України (1663–68). Народився біля Диканьки на Полтавщині. Вперше згадується в реєстрі Чигиринської сотні 1650. Був «старшим слугою» (дворянином) у Б. *Хмельницького*, виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана. У 1659 опинився на Запорожжі. Був обраний кошовим отаманом, а згодом і «кошовим гетьманом» (1661–63). Був умілим оратором і демагогом. Роздаючи демагогічні обіцянки (зменшити податки, обмежити старшинське землеволодіння), переміг суперників у боротьбі за гетьманську булаву на Лівобережжі. У червні 1663 на «чорній раді» у Ніжині при підтримці запорожців та козацької сіроми і під тиском царського представника Д. Великогагіна був обраний гетьманом Лівобережної України (див. *Чорна рада 1663*).

Ставши гетьманом, спочатку проводив відверто промосковську політику. Відразу після обрання гетьманом уклав з

Гетьман Іван Брюховецький.
Копія 19 ст. з портрета 18 ст.

Московською державою *Батуринські статті 1663*, які містили нові поступки царському урядові. Став першим з українських гетьманів, який поїхав до Москви. Під час перебування в Москві у вересні – жовтні 1665 отримав титул боярина. У грудні 1665 підписав *Московські статті*, які значно обмежили суверенітет *Гетьманщини*. Збільшення числа російських гарнізонів, проведення перепису населення Лівобережної України, посилення податкового тягаря, зростання маєтностей старшини – все це викликало різке незадоволення українського населення московською адміністрацією і особливо гетьманом. Б., відчуваючи наростання народного гніву і прагнучи утримати владу, вирішив сам очолити антимосковське повстання. У січні 1668 на старшинській раді в Гадячі він висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманщині та перехід України під турецький протекторат. Одночасно Б. вступив у переговори з правобережним гетьманом П. *Дорошенком* про спільну боротьбу за визволення України та об'єднання її під однією булавою. В травні 1668 війська Б., повиганявши московські залоги з частини українських міст, вирушили визволяти пограничне місто Котельву, яке обложила московська армія боярина Г. *Ромодановського*. В цей час на Лівобережну Україну вступили правобережні полки під проводом гетьмана П. Дорошенка і пішли на зустріч з військами Б., які стояли табором під Опішнею.
7 (18).6.1668 біля Диканьки відбулось об'єднання правобережних і лівобережних козацьких військ, під час якого лівобережні козаки буквально розтерзали Б. За наказом П. Дорошенка його тіло було перевезено до Гадяча і там поховано з усіма почестями в соборній церкві.

Літ.: Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883. – С. 65–69.

С. Р. Лях

БУБНИ – див. *Литаври.*

БУГОГАРДІВСЬКА ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця *Вольностей Війська Запорозького Низового* часів Нової Січі (1734–75). Площа Б. п. дорівнювала 20 984 км². Б. п. займала степи між лівим берегом *Південного Бугу* та правим берегом *Інгульця* – з одного боку та Дніпром і новосербським кордоном – з іншого. По території Б. п. протікали притоки Південного Бугу: Інгул, Мертві води, Синюха. В її межах було 373 зимівники. Крім того, тут були села: Соколи, Вербове, Балацьке, Мигія, Корабельне, Громоклія та ін. Центром паланки був *Гард.* Тут знаходились кращі рибні заводи запорожців. У Гарді знаходилась паланкова старшина та гарнізон прикордонної сторожі. Оскільки тутешні землі були не дуже родючими, то мешканці обробляли їх у мізерній кількості. Від інших паланок Б. п. відрізнялася своєю чітко вираженою господарською спеціалізацією: в основному її формували дві галузі – рибальство та мисливство. Артілі лисичників (головний об'єкт полювання – лисиці) мали свій курінний лад, окремого виборного отамана. Здобуті ними хутра високо цінували на закордонних ринках, і Б. п. була основним постачальником цього товару на ринки сусідніх держав.

Літ.: Слабченко М. Є. Паланкова організація запорозьких Вольностів // Праці для виучування західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 202–206; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – К., 1991. – Т. 1. – С. 128, 285, 398; Т. 3. – С. 490.

О. Л. Олійник

БУДА – поширена в Україні козацької доби назва підприємств, на яких із деревини виробляли поташ, дьоготь, деревне вугілля. Частина Б. належала Військовому скарбу, козацькій старшині. *С. Ф. Плецький*

БУДИЩА – див. *Великі Будища.*

БУДЖАК (тур. bucak – кут) – в 16–18 ст. історична область між гирлами Дунаю й Дністра (тепер південь Одещини), яка належала *Кримському ханству.* Для Б. характерний рівнинний рельєф та степовий ландшафт. У 17–18 ст. на території Б. розташовувались кочовища *Буджацької* (Білгородської) *орди*, з якою вели запеклу боротьбу запорозькі козаки.

Літ.: Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 48, 49, 64.

С. Ф. Плецький

БУДЖАЦЬКА ОРДА, Білгородська орда, Добрудзька орда – одна з *ногайських орд*, що мешкала на території південних районів сучасних Молдови та Одеської обл. (*Буджак*), а також у Румунії, між Сулинським та Георгіївським гирлами Дунаю (Добруджа). Головним чином Б. о. складалася з ногайців, які на поч. 17 ст. під тиском калмиків відступили з прикаспійських степів у володіння *Кримського ханства.* Хан Менглі-Ґірей оселив Б. о. на території між Чорним морем, Нижнім Траяновим валом (оборонні укріплення, побудовані ще римлянами на півдні Бессарабії) та гирлами Дунаю і Дністра. Характерною рисою Б. о., яка відрізняла її від інших ногайських орд, була наявність постійних поселень. Центральними поселеннями Б. о. були Ганкишла, Каушани, Комрат, Татарбунар і Тараклія (частина населених пунктів існує і зараз під тими самими назвами). На поч. 19 ст. на землях Б. о. нараховувалося 206 селищ (аулів). Б. о. мала свого власного правителя (сераскира) і поділялася на 5 колін (улусів). У Б. о. панували напівпатріархальні, напівфеодальні відносини. Абсолютна більшість Б. о. переселилася до балканських

провінцій Турецької імперії після російсько-турецької війни 1806–12, за результатами якої Бессарабію було включено до складу Російської імперії.

Літ.: Скальковский А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одесса, 1850; Скальковский А. О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Вып. 1. – Симферополь, 1867. *В. І. Мільчев*

БУЗДУГАН – 1) Булава з голівкою, укритою шипами. 2) *Пернач.*

Літ.: Попенко В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 45; Kwaśniewicz W. 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – С. 29. *С. Ф. Плецький*

БУЗЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – одне з козацьких формувань Південної України, створених за проектом князя Г. *Потьомкіна* з метою встановлення панування Російської імперії в цьому регіоні. Існувало в 1785–98; 1803–17.
Появі Б. к. в. передувало створення у складі російської армії П. Рум'янцева двох полків (1768), основу яких складали мешканці Правобережної України, молдавани, волохи, болгари та інші вихідці з турецьких задунайських провінцій. Перший з них – Нововербований – було створено з мешканців Правобережної України, розкольників та представників балканського населення. Інший – Новопоселений – під час війни у повному складі залишив турецьку службу і перейшов на російський бік. Починаючи з 1774, військові цих полків разом з родинами були поселені по річках Інгул та Південний Буг. Період 1774–85 характеризувався певною невизначеністю долі поселенців (проблеми із визначенням статусу, економічні та соціальні негаразди), що призводило до скорочення контингенту козаків через смертність, хвороби та втечі.

У 1785 згідно з наказом *Катерини II* було створене власне Б. к. в. у складі півторатисячного Бузького козацького полку. У 1786 Б. к. в. було поділено на 1-й та 2-й Бузькі козацькі полки на чолі з козацькими полковниками І. Касперовим та П. Скаржинським. У 1787 ці полки включено до складу *Катеринославського козацького війська* під назвою Бузького полку. З осені 1789 й до кінця 1791 полком командував підполковник В. Орлов. Козаки Бузького полку отримали однострої зеленого та білого кольорів. На озброєнні козаки мали списи, шаблі і рушниці. На травень 1792 до складу Бузького полку входило 1533 козаки (з них 68 офіцерів), які мали 3122 стройових та тяглових коней. На той час у 27 селищах бузьких козаків (Троїцьке, Федорівка, Касперівка та ін.) мешкало 3495 чол., до яких після переселення Чорноморського війська на Кубань (1792) приєдналася частина чорноморців. Окремої адміністративно-територіальної одиниці так і не було створено. Основними напрямками господарської діяльності бузьких козаків були: скотарство, хліборобство, садівництво, виноградарство.

Під час російсько-турецької війни 1787–91 бузькі козаки брали участь у штурмі Очакова, Ізмаїла, облозі Бендер, здобутті замку Хаджи-бей, битвах при Тульчі, Ісакчі, Терновці, Браїлові та Мачіні. Під час війни козаки Б. к. в. потерпали від нестачі продовольства, фуражу, коней; внаслідок бойових дій, хвороб і втеч різко скоротилася загальна чисельність працездатного населення, що призводило до занепаду господарств козаків.

1796 у зв'язку з ліквідацією Катеринославського козацького війська Б. к. в. як окреме іррегулярне формування було підпорядковане Чорноморському адміралтейському правлінню. З 1797 тривала робота російського уряду з переведення бузьких козаків до їх попереднього соціального стану та розформування війська.

У 1803 з огляду на загострення російсько-турецьких відносин Б. к. в. було відновлене. До нього було приписано 600 болгар та інших вихідців з Балканського півострова. Нове військо складалося з 3-х полків і брало участь у російсько-турецькій війні 1806–12 та «наполеонівських» війнах (1812–15). У 1814 до війська було записано українських селян, які мешкали у військових поселеннях. У 1816 за участь у боях при Вязьмі, Краоні, Лаоні та Арсисі Б. к. в. було нагороджене георгіївським штандартом.

Спроба включити бузьких козаків до кріпосницьких військових поселень призвела до повстання 1817, придушити яке уряд спромігся тільки з використанням військової сили.

У 1817 Б. к. в. було об'єднане з Українськими уланськими полками і перетворене на 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Бузькі уланські полки, які увійшли до складу військових поселень.

Літ.: Хиони И. К вопросу о происхождении и национальном составе бугского казачества // Записки Одесского археологического общества. – Т. 2. – Одесса, 1967; Хіоні І. До питання про господарську діяльність бузьких козаків у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1973. – № 2. – С. 77–81; Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на Півдні України 1775–1869. – Одеса, 1995. *Р. І. Шиян*

БУЛАВА (від лат. bulla – куля) – зброя ударної дії у вигляді стрижня (руків'я) із насадженою кулеподібною голівкою. З метою посилення сили ураження голівки деяких Б. вкривали шипами. В 14 ст. з'явилась Б. з голівкою у вигляді вертикальних пластин – *пернач.* Бойові булави виготовлялися з металу, дерева, кістки.

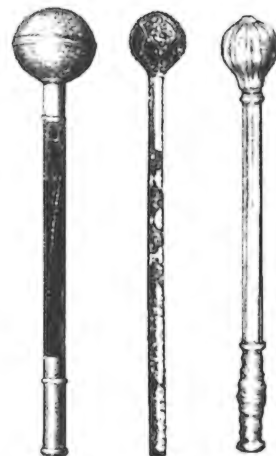
Гетьманські булави

З 16–17 ст. Б. втрачають бойове значення і перетворюються в один з *клейнодів*, який символізував гетьманську та полковницьку (пернач) владу. Б. вручалася *гетьманові* та *кошовому отаманові* за рішенням козацької ради. Під час виборів булава лежала на столі, а момент її прийняття означав, що даний кандидат «учинився гетьманом». Гетьман вручав наказному гетьманові серед інших клейнодів і Б. Як символ найвищої влади Б. завжди знаходилась на видному місці. В усіх урочистостях, під час прийому послів чи під час переговорів гетьман тримав Б. Після смерті гетьмана Б. несли на подушці за його труною.

Гетьманські Б. відзначались багатим декоруванням. Вони виготовлялися із срібла та золотилися, прикрашалися смарагдами, бірюзою й перлами. На них могли різьбитися герб, прізвище чи вензель власника. *С. Ф. Плецький*

БУЛАВІН Кіндрат Опанасович (бл. 1660–1708) – донський козак, у 1707–08 очолив повстання на Дону, користувався допомогою запорожців. Брав участь у походах на татар, обирався похідним отаманом. Потім був отаманом Бахмутських соляних промислів, за які вів боротьбу з ізюмським полковником Шидловським. У жовтні 1707 підняв повстання проти царської влади. Зазнавши поразки від донського отамана Лук'яна Максимова, втік у межі Запорозьких Вольностей. Почав запрошувати запорожців іти бити бояр, дворян, відкупників і піддячих. Із цього приводу в Січі тричі збиралася рада, і щоразу «молодята» вимагали від військової старшини походу на «волость», щоб бити панів і орендарів, але щоразу їх стримували «діди». Після цього Б. залишив *Чортомлицьку Січ* і піднявся вище у район фортеці *Кодак*. Навколо Б. зібралося кількасот запорозьких гультяїв, з котрими він перейшов з правого берега на лівий і зупинився на Вороній, нижче Звонецького порога, укріпився там окопом і звідти розіслав свої кличні грамоти.

На початку 1708 Б. був уже на Дону. Там він убив отамана Лук'яна Максимова, проголосив себе отаманом усього Війська донських козаків і оволодів Черкаським містечком. Звістки про успішні дії Б. на Дону незабаром надійшли і на Запорожжя. 13.5 зібралася військова рада, на якій козаки почали голосно висловлювати своє невдоволення курінними отаманами, які відговорили товариство від участі у справі Булавіна, й вимагали від них вести охочих під великоросійські міста. З приводу цього сталася запекла бійка, після якої вирішили замість великоросійських міст вчинити поки що напад на російські посамарські фортеці. Але пристрасті уляглися під впливом умовлянь ченців, які саме на той час прибули на Січ із Київського Межигірського монастиря замість попередніх. Побачивши, куди збираються в похід запорожці, ченці винесли із січової церкви на майдан Євангеліє і хрест і почали умовляти козаків не починати війну проти своїх православних братів. Перед такими умовляннями козаки не встояли і заспокоїлися.

Запорожці переходили до Б. окремими партіями по кількасот чоловік. Всьогоназбиралося близько 1200 чол. Охочих, які прийшли до нього, Б. поділив на загони під командою отаманів Голого, Драного і Безпалого. Після поразки повстання запорожці, які були із Драним, зуміли врятуватись і засісти у Бахмутському містечку. Але тут на них ударив бригадир Шидловський і оточив з усіх боків. Зазнавши великих злигоднів облоги, запорожці висловили Шидловському готовність скласти зброю; але Шидловський підпалив місто і перебив у ньому геть усіх запорожців.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків – Т. III. – Львів, 1992. – С. 237–243; Лебедев В. Булавинское восстание. – М.-Л., 1934; Пронштейн А. П., Мининков Н. А. Кондратий Афанасьевич Булавин. – М., 1988. *С. Р. Лях*

БУЛАТ (від перс. pūlād – сталь) – сталь із великим вмістом вуглецю (понад 2%) і з мінімальною кількістю шкідливих домішок. Виготовлені з Б. шаблі та кинджали відзначалися надзвичайною міцністю й гнучкістю: вони щербили найякісніші клинки. Ними можна було перерубати шовкову хустку в повітрі. Б. варився з високоякісного заліза, графіту і доломіту при високій температурі в тиглях без доступу повітря. Зливки Б. охолоджувались кілька днів разом із піччю. На відполірованому зрізі булатного зливку після слабкого протравлювання проступали характерні візерунки. Після цього з Б. при температурі не вище 700–750 градусів (щоб не зникли візерунки) виковували клинки *холодної зброї*. З огляду на те, що температуру ковалі визначали за кольором розігрітого металу, булат кували темними ночами, коли було найкраще видно найменші зміни відтінків. В подальшому булатні клинки загартовували за спеціальною технологією і шліфували протягом кількох місяців чи років. Виготовленою з Б. холодною зброєю озброювались козаки.

Літ.: Навроцкий А. Г. Кузнечное ремесло. – М., 1988. – С. 12; Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. – СПб., 1994. – С. 40–45. *С. Ф. Плецький*

БУЛЬДИНКА – див. *Гульдинка.*

БУНЧУЖНИЙ – див. *Генеральний бунчужний.*

БУНЧУК (крим.-тат; черепашки, кульки, намисто на шиї коня) – знак влади в Криму, Польщі та один із *клейнодів* українського *козацтва*. Б. мав вигляд довгого дерев'яного древка з маковицею (металевою кулею) або вістрям на вершині. Під цією кулею або вістрям кріпились пасма кінського волосся. В Туреччині, звідки він був запозичений, у Б. нараховувалось від одного до семи (найбільше – у султанському Б.) пасм. На Січі Б. виготовлялися з білого волосся та червоних мотузок, а з гетьманських звисали посріблені китиці. Як і *булава*, Б. був важливим атрибутом влади *гетьмана* й *кошового отамана*. Вручався він разом із булавою та іншими клейнодами. В бою Б. ставився на командному пункті поруч із корогвою. Охороняв і захищав Б. *генеральний бунчужний* та його помічники – *бунчукові товариші*, або підбунчужні.

Бунчук

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 170; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992. – С. 88. *С. Ф. Плецький*

БУНЧУКОВІ ТОВАРИШІ, бунчукове товариство, підбунчужні – почесна *генеральна старшина* без посад, помічники бунчужного, які утворювали гетьманське оточення (бунчукове товариство). Посади Б. т. були введені за гетьмана І. *Самойловича*; проіснували до 1764. Запровадження звання Б. т. пов'язане з процесом згортання демократії в Гетьманщині й перетворенням козацької старшини у відірваний від народу закритий стан. Чин Б. т. надавався юнакам з родин генеральної старшини, полковників. Крім того, як ознака підвищення по службі звання Б. т. надавалось полковій старшині, сотникам, військовим канцеляристам. Б. т. вилучалися з юрисдикції *полковника* і підлягали безпосередньо гетьманові. У старшинській ієрархії звання Б. т. вважались першими після полковника. Б. т. були резервом, з якого набиралася старшина для керівництва великими козацькими загонами і для заміщення старшинських посад (від сотенних урядів до посад генеральної старшини).

Головним обов'язком Б. т. була військова служба. В поході з Б. т. утворювався окремий загін під командуванням *генерального бунчужного*, який перебував при гетьмані, а Б. т. виконували функції його ад'ютантів. У мирний час вони брали участь у святкових церемоніях – несли малі бунчуки за гетьманом. Крім того, Б. т. відповідали за прийом провіанту для війська, стан шляхів, роботу поштових станцій, супроводжували гетьмана в поїздках, засідали в судах.
За свою службу Б. т. отримували значну винагороду. Кожному з них на чин належало 200 дворів, отримували вони і грошове жалування (в 1729 – по 60 крб. і по парі соболів).

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 63–64; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.); Панашенко В. В. Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 24–40.

С. Ф. Плецький

БУРДЮГ, бурдей, бурдій – примітивне архаїчне козацьке помешкання землянкового та напівземлянкового типу. В його основі була прямокутна яма, заглиблена в ґрунт на 1– 1,5 м, в яку по кутках вкопувалися стовпи. Між ними ставився плетений із хмизу каркас. Б. обмазували глиною, а інколи вибілювали вапном. Стовпи і каркас трохи піднімалися над землею. Перекриття – дво- або чотирисхиле – вкривалося очеретом, а зверху інколи накладався ґрунт. У Б. влітку було прохолодно, а взимку краще зберігалося тепло від примітивної печі-кам'янки. Цей тип житла виступав як основа запорозьких *зимівників*. За часів *Нової Січі* такий тип житла уже був анахронізмом і зустрічався дуже рідко, переважно на прикордонні, як сезонне тимчасове помешкання рибалок та мисливців. Йому на зміну прийшло наземне житло саманного типу, добре відоме як хата-мазанка.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 189–190. *О. Л. Олійник*

БУРЛЯЙ Кіндрат Дмитрович – гадяцький полковник (1648–55), один з найближчих сподвижників Б. *Хмельницького*. Походив з козаків. Виконував важливі доручення Б. Хмельницького. На поч. 1648 вів переговори з кримським ханом *Іслам-Ґіреєм III* про спільну боротьбу проти Польщі. Разом з С. *Мужиловським* у 1653 очолював українське посольство до Москви. В 1655 вдруге їздив до Москви, щоб дістати дозвіл на спільний виступ зі Швецією проти Польщі.

Літ.: Брехуненко В. Кіндрат Бурляй // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 27–38.

БУТ Павло Михнович – див. *Павлюк* П.

БУТИНКИ – здобич від «лупления» татарських чабанів і татарських ватаг, яких козаки захоплювали в полон, відбираючи в них овець, коней тощо.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 55.

БУТКОЛИ – назва задунайських козаків у Туреччині в останній чверті 18 – на поч. 19 ст.

БУТУРЛІН Василь Васильович (?–1656) – російський боярин, окольничий (з 1650), ближній боярин і дворецький (з 1652) царя *Олексія Михайловича*. Очолював російське повноважне посольство при укладенні *Переяславського договору 1654*, прийняв присягу гетьмана Б. *Хмельницького*, української старшини і населення ряду міст України на вірність російському цареві. В 1655 командував російськими військами, які разом з полками Б. Хмельницького вели воєнні дії проти Польщі на Правобережжі та в Галичині і дійшли до Львова. У грудні 1655 був відкликаний до Москви і незабаром помер.

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 – мирний договір між *Річчю Посполитою* і *Османською імперією*, укладений 18 (28).10.1672 у м. Бучачі (тепер Тернопільської обл.). Договір підвів підсумок першого періоду польсько-турецької війни 1672–76, в ході якої козацьке військо П. *Дорошенка* воювало проти поляків у союзі з турками. За умовами договору Подільське воєводство відходило до Туреччини; визнавалася влада П. Дорошенка на Брацлавщині і Південній Київщині. З цих земель виводилися всі польські залоги.
У квітні 1673 польський сейм відмовився затвердити Б. м. д., і польсько-турецька війна тривала до укладення *Журавненського мирного договору 1676*.

Літ.: История Польши. – Т. 1. – М., 1954; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. – К., 1991. – С. 82–84.

БУША – містечко на Поділлі. Розташовувалася на р. Мурафі при впадінні в неї р. Бушанки. Вперше згадується у джерелах 16 ст. Ймовірно, Б. була побудована князями Бучацькими для захисту від татар. У 17 ст. стала містом-фортецею *Брацлавського полку*, мала вигляд довгого вузького трикутника, дві сторони якого омивали води річок Мурафи та Бушанки, а третю – захищали вал, рів, ставки. Б. відома героїчною обороною від польсько-шляхетських військ. У січні і березні 1654 польські війська двічі намагалися оволодіти фортецею, однак змушені були відступити. В листопаді 1654 60-тисячне польське військо втретє підійшло до стін фортеці і взяло місто в облогу; 6-тисячний козацький загін, очолюваний сотником Гречкою, та місцеві жителі мужньо оборонялися. Коли в нерівному бою полягла більшість захисників і шляхта вдерлася у місто, дружина сотника Зависного, щоб не потрапити в полон, підпалила пороховий льох. Вибухом було знищено багато шляхтичів-поляків. Після загибелі оборонців фортеці Б. стала пусткою і лише в кінці 17 ст. почала відроджуватись. Подіям у Б. присвятив драму «Оборона Буші» та повість «Облога Буші» М. П. *Старицький*. Нині Б. – село Ямпільського р-ну Вінницької обл.

Л. М. Маленко

В

ВАГАНКИ, вагани – столова посудина у вигляді невеликого дерев'яного коритця. Використовувалися запорозькими козаками під час спільних трапез у куренях. Завдяки видовженій формі В. кілька козаків, які сиділи уздовж *сирна*, могли вживати страву з них із більшою зручністю, ніж із круглої миски.

ВАЛАХІЯ, Волощина – історична область в Румунії між Карпатськими горами та Дунаєм. Річка Олт поділяє її на дві частини: Мунтенію (Мультянія), або Велику В., з головним містом Бухарест, і Олтенію, або Малу В., з головним містом Крайова. Територія В. в 1 ст. входила до ранньодержавного об'єднання Дакії, в 2–3 ст. – до римської провінції Дакії. В 4–6 ст. на її територію проникають варварські союзи племен (гунни, авари тощо), розселяються слов'яни. На 10-е ст. на основі контактів слов'ян та місцевого романізованого гето-дакського населення виникла народність «влахи» (за латинськими та грецькими джерелами), або «волохи» (за слов'янськими джерелами) – предки румунів та молдаван. Вплив слов'ян проявився у розповсюдженні слов'янського письма, а також мови, яка стала мовою офіційного листування і церкви у В. до середини 18 ст.
З 10–11 ст. тут виникають феодальні об'єднання – кнезати, частина з них потрапляє в залежність від Болгарії, Угорщини, київських князів. Політичній консолідації В. заважали напади кочівників – печенігів (10–11 ст.), половців (12 ст.), монголо-татар (13 ст.). В 12–14 ст. В. стала розвиненим регіоном скотарства і землеробства. Міста В. перетворюються у центри транзитної торгівлі, що поєднувала Причорномор'я із Центральною та Західною Європою.
На поч. 14 ст. формується перше державне об'єднання в Мунтенії, що називалося Цара Роминяска (Румунська земля), пізніше з'являється інша його назва – Валахія. Розвиток державності В. відбувався у боротьбі з Угорщиною, Болгарією, Сербією. Валаські воєводи змушені були використовувати їх протиріччя, вступати в політичні союзи, передовсім із найближчим сусідом – Молдовою. Склався політичний устрій В. – монархія на чолі з воєводою, що носив титул «господаря». Він вибирався зборами світських і духовних феодалів, які також вирішували питання війни та миру, відносин з іншими державами. Влада господаря мала спадковий характер, але була обмежена боярською радою, до якої входили представники найвпливовіших боярських родів. Господар спирався на православну церкву, що знаходилась під владою Константинопольського патріарха. Характерною рисою політичного життя В. була боротьба, міжусобиці й чвари окремих боярських угруповань, які прагнули посадити на престол свого претендента.
З кінця 14 ст. на В. насувається османська загроза. В союзі з Угорщиною, Польщею, Молдовою деякий час В. успішно оборонялась, але вже з 1415 змушена була платити данину, а після вторгнення турків у 1462, при угодовстві частини боярства, яке бажало зберегти свої володіння, В. поступово перетворюється в залежне князівство. В. платила щорічну данину, посилала війська в османські походи, утримувала османську армію під час її розташування у В., виділяла робочу силу для будівництва укріплень тощо. На знак покори господарі посилали своїх синів та родичів заручниками до Стамбула. Частина південних районів В. перейшла під владу Туреччини. В 16–17 ст. автономія В. обмежується: господарів, яких султани спочатку тільки затверджували, з кінця 16 ст. почали призначати, їх посада ставала предметом торгу, турки розпалювали ворожнечу серед боярства, заборонялась самостійна зовнішня політика, встановлювалась османська монополія торгівлі.
Характерною рисою зовнішньої політики В. стало лавірування між великими державами, використання їх суперництва у своїх політичних інтересах. Це ускладнювалося спробами Польщі, Трансільванії, Габсбургів захопити В. Боротьба з татарами і турками зближала В. з Україною. В українські землі втікало населення В., не раз воно створювало спільні загони з козаками, які вели бойові дії в прикордонні, по Дунаю, чинили напади на турецькі гарнізони. Роль козацтва в регіоні зростає починаючи з молдовських походів у 60–70-х рр. 16 ст. (у 1563 – Д. *Вишневецького*, у 1574–78 – І. Свірчевського, І. *Підкови*), які надавали допомогу в боротьбі з турками, впливали на хід політичної боротьби в дунайських князівствах. Разом з українськими козаками В. стала членом антитурецької коаліції під час Довгої війни 1592–1606. В 1594–95 відбуваються дипломатичні переговори та спільні воєнні дії В., запорозьких козаків і загонів С. *Наливайка*. В союзі з козаками господарю Михаю Хороброму (правив 1593–1601) вдалося отримати перемогу над турками в 1595, звільнити від них усю В. Незважаючи на заборону польського уряду, запорозькі козаки постійно діяли у складі військ Михая Хороброго в 1599–1601. Саме завдяки їм Михай Хоробрий отримав перемоги в 1599 та 1600 і зміг об'єднати під своєю владою В., Трансільванію та Молдову. За Петра *Могили* зміцнились релігійні контакти В. та України: у 1642 тут приймається православний катехізис П. Могили («Православне сповідання віри», 1640), направляються з України місіонери та вчителі.
Під час *Визвольної війни* Б. *Хмельницький* встановив тісні дипломатичні зв'язки з господарем Матвієм Бесарабом (1634–54), який прагнув зміцнити державність В. Хмельницький бачив у В. реального учасника антипольського союзу, який формувався в 1656–57. В міжнародних умовах 2-ї пол. 17 ст., а також із втратою державності Україною та Трансільванією В. не могла протистояти *Османській імперії*, яка посилила її залежність. Тільки внаслідок російсько-турецьких війн 18–19 ст. за Адріанопольським мирним договором 1829 В. було надано автономію під протекторатом Росії. У 1859 В. об'єдналася з Молдовою в єдину державу (з 1861 – Румунію).

Літ.: История Европы. – Т. 3. – М., 1993; Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – Т. 1. – М., 1987; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. – М., 1984. *Л. О. Нестеренко*

ВАЛЛЕ П'єтро делла (1586–1652) – італійський мандрівник, вчений, письменник. Залишив опис своєї подорожі в 1616–20 до країн чорноморського басейну та Ірану – «Подорожі, описані в 54 листах». Радив перському шахові укласти спілку із запорожцями у боротьбі проти Туреччини. При дворі шаха зустрічався (березень 1618) із запорозьким посланцем Степаном, якого *Кіш* уповноважив вести переговори стосовно участі українських козаків у персько-турецькій війні (ці плани не здійснилися).

У другому томі своїх «Подорожей» В. докладно характеризує запорозьких козаків, найбільше уваги приділяє їхній військовій організації і воєнній тактиці, їхнім походам на Туреччину й Крим. Праця В. ґрунтується на італійських і східних джерелах, почасти на особистих враженнях автора. Для твору В. характерні окремі неточності й помилки, але вони компенсуються виразністю і яскравістю описів. В. чітко відрізняв козаків-московитів (донців) від запорожців. Перших він вважав ненадійними союзниками для шаха, оскільки всі вони «єретики або схизматики», «дуже погано дивляться на латинян», а їхнє «приятельство є тільки удаване». Натомість козаки-запорожці, на думку В., шляхетні, мужні, по-європейськи виховані й чесні люди. Італієць зауважує: «Я, студіюючи їхній стан та їхній спосіб життя, справді думаю, що вони одного дня створять для себе могутню республіку, бо з такими самими принципами починали й славні спартанці, лакедемоняни, як і сицилійці, карфагенці і навіть римляни, а в модерних часах – голландці».

Літ.: Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. – Вінніпег, 1985; Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 119–126. *В. А. Чабаненко*

ВАЛИ ЗЕМЛЯНІ – насипні оборонні споруди, які використовувалися для укріплення міст і замків і були основою польових укріплень. Основу міських валів складали дерев'яні зруби – «городні», в які насипали землю й каміння, зверху закидаючи ґрунтом. Використання городень надавало В. з. жорсткості й крутизни, запобігало їх сповзанню. Іноді всередину городень ґрунт не засипали, а використовували їх як житла й комори для зберігання майна населення, що переховувалося в замку. Вали польових укріплень будувалися без використання дерев'яних зрубів.

В Україні козацької доби В. з. широко застосовувались для оборони переважної більшості міст та містечок. Особливою майстерністю у насипанні В. з. у польових умовах відзначалося козацьке військо, яке за кілька годин могло побудувати неприступні укріплення. Іноді висота таких валів дорівнювала висоті двох вершників зі списами. При побудові козаками укріплених таборів В. з. були необхідним елементом останніх. У разі нагальної потреби спорудити В. з. козаки засипали землею свої вози, що дозволяло збудувати вали дуже швидко. *С. Ф. Плецький*

ВАРЕНУХА – козацький напій, що готувався таким чином: у великий глечик наливали горілку, додавали меду, гіркого перцю, кориці, сушених груш, родзинок, інжиру, винограду, а потім глечик накривали, обмазували зверху тістом, ставили в натоплену піч і запікали, щоб усе добре упріло. В. подавалася до столу здебільшого на десерт, водилася лише в сановитих козаків.

ВАРЧЕНКО Василь (?–1770) – козацький кобзар родом із м. Звенигородки на Черкащині. Разом із гайдамацькими повстанцями під час *Коліївщини* обійшов багато українських сіл і містечок. Граючи на кобзі й співаючи патріотичних пісень, закликав до боротьби проти польської шляхти. Потрапив у полон і 26.1.1770 був страчений поляками в Кодні.

Літ.: Лавров Ф. Кобзарі. – К., 1980. – С. 60–62. *В. А. Чабаненко*

ВАСИЛЕВСЬКА-БЕРЕЗИНА Людмила Олексіївна – див. *Дніпрова Чайка.*

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ Сергій Іванович (1854–1917) – живописець, один з найвидатніших українських пейзажистів кінця 19 – поч. 20 ст. Народився у м. Ізюмі (тепер – Харківської обл.). У 1876–85 навчався в пейзажному класі петербурзької Академії мистецтв у М. К. Клодта (1832–1902) і В. Д. Орловського (1842–1914). Успішне навчання доповнювалося враженнями від виставок передвижників та поїздок на батьківщину. За пейзажні етюди, в яких передавав мальовничість української природи, В. отримав 5 срібних і одну малу золоту медаль, а за картину «На Дінці» (1885, не збереглася) – велику золоту медаль і право на зарубіжну поїздку для фахового вдосконалення. В 1886–88 як пенсіонер АМ був за кордоном, переважно у Франції, де зазнав впливу художників барбізонської школи. Перебування за кордоном укріпило рішення спрямувати свій талант на розвиток пейзажного жанру в українському мистецтві. З 1888 живе у Харкові. Мандрує пішки Харківщиною, Полтавщиною, спускається Дніпром до Запоріжжя, малює українські праліси та левади, сільські хати і вулиці в різні пори року, часто з невибагливими жанровими мотивами, що органічно вписуються в природу, – уникаючи спрощення, поглиблюючи тональну просторовість і структуру образотворення. В канву сучасних образів української землі ліричні відступи вплітаються як історичні пейзажі на козацьку тематику.

В академічний період В. приваблювали мотиви сутичок козаків із татарами, і він відвідував батальну майстерню, де навчався його приятель М. *Самокиш*. Картини В. цього періоду – це здебільшого твори узагальненого характеру, в яких відсутня динамічна дія, або із поширеним на той час етнографічно-побутовим сюжетом (за винятком таких речей, як «Сутичка козаків з татарами», 1892, місцезнаходження невідоме; «Побачення»,

С. І. Васильківський. Фото 1895 р.

1894, Харківський художній музей, далі – ХХМ); вони трактовані романтично, споріднені за настроєм із народним пісенним фольклором.

Типовий сюжет В. – озброєний козак-вершник у степу або група козаків на сторожі, в кінному поході чи на відпочинку: «Козачий пікет» (1888, ХХМ); «Сторожа Запорозьких Вольностей» («Козаки в степу») (близько 1890, Національний художній музей України, далі – НХМУ); «На варті» (близько 1890, Одеський художній музей); «Козак в степу. Тривожні ознаки» (близько 1905, Сумський художній музей, далі – СХМ). До цієї групи творів близькі і краєвиди, в назвах яких народна пам'ять зберегла інформацію про історичне минуле («Козача гора», 1890, Харківський історичний музей; «Козача левада», близько 1890, СХМ).

У центрі картини «Козачий пікет» (1888) – троє коней на світанковому лузі; справа, біля багаття, сидять козаки, що несуть варту у степу. Жанрова сцена виступає невід'ємною частиною світу природи, тому картина, позначена рисами історичними, по суті, залишається пейзажем.

Картина «Сторожа Запорозьких Вольностей» вважається найзначнішим твором митця на історичну тему. Два вершники, зупинивши коней, вслухаються в тишу безлюдного, випаленого сонцем степу. В міцних постатях – упевненість і гідність. Зображені зі спини, в легкому повороті ліворуч; попереду, на горизонті, блищить смуга Дніпра, праворуч – курган; над ними високе небо з хмарами: невід'ємні від пейзажу, вони підсилюють його значимість. Вершники на сторожі. Їхня статичність тимчасова і в будь-яку мить може змінитись на рух. Відмовившись від зовнішньої оповідності, художник досягає внутрішнього заглиблення у простий сюжетний мотив, сутністю якого є ідея патріотизму.

«Козача левада» – один із кращих зразків пейзажного жанру в українському мистецтві кінця 19 ст. Стелиться вглибину затишний заливний луг. За ним голубіє смуга дерев. (В Україні луг з деревами біля ставка чи річки називають левадою – у таких місцях зупинялись перепочити або оселялись козаки, чумаки). Високе небо у світлих хмарах, правдиве, точно відтворене освітлення. Поєднання образу неминучої краси і величі природи з назвою – «Козача левада» – розширює асоціативний потенціал твору, виявляє його надчасність.

Високо цінуючи творчу незалежність, В. не зв'язував себе членством у якомусь одному об'єднанні і представляв роботи на виставки різних товариств Петербурга, Харкова, Києва. Від Академії В. відійшов. У 1900 організував у Харкові першу персональну виставку (120 творів). Усвідомлюючи суспільну роль мистецтва, брав участь у різних акціях: ініціював і очолив оздоблення будинку Полтавського земства (1901–06, за участю М. *Самокиша*, М. Ткаченка, М. Беркоса, М. Уварова); разом із Самокишем видав альбом «З української старовини» (1900, російською мовою; перевиданий видавництвом «Мистецтво» у 1991 українською мовою) та «Мотиви українського орнаменту» (1912); був серед організаторів художнього училища у Харкові (1912). З метою збору матеріалів до альбому і розписів будинку земства у 1890–1900 об'їздив Україну, побував на Кубані.

Для будинку Полтавського земства В. виконав три великоформатні композиції, в яких постав історичний образ Полтавщини у характерних сюжетах: «Козак Голота», «Чумацький Ромоданівський шлях», «Вибори полковника Мартина Пушкаря» (загинули разом з будинком під час фашистської окупації).

В 1912 на другій персональній виставці в Харкові В. представив серію акварельних зображень (27) історичних діячів – Б. *Хмельницького*, П. *Дорошенка*, В. *Кочубея*, П. *Могили* та інших, при створенні яких користувався старовинними гравюрами і живописними портретами (збереглися портрети Дорошенка і Мазепи в НХМУ та Лебединському художньому музеї). Того ж року експонував 33 роботи на великій виставці українського образотворчого мистецтва в Києві (383 твори, 47 учасників).

У станкову пейзажну канву В. до кінця життя продовжував вплітати козацьку тематику: близько 1905 створена картина «Козак в степу», в якій настороженість вершника зливається з тривожним настроєм вечірнього степу і неспокійного неба; 1911 – «Козак-Мамай», де в образі народного героя проступають портретні риси самого художника; близько 1915 – «Дума про трьох братів» (ХХМ), написана, як і панно «Козак Голота», на тему відомої історичної думи. В своїй останній картині – «Похід козаків» (1917, НХМУ) – В. розробляє улюблений сюжет більш узагальнено і піднесено: роздолля степу і простір неба, розмірений впевнений ритм потоку вершників, насичена колірна гама – все пронизане музикою козацького маршу (музикальність його творів відзначали сучасники, він любив малювати під кобзарський спів, грав на кількох музичних інструментах, захоплювався народною піснею). В своїй останній картині втілював життєстверджуюче світосприймання і відданість козацькій історії України.

Художник залишив по собі гідний набуток для українського мистецтва – майже 3 тис. робіт. В останні дні життя півтори тисячі з них передав Харківському художньому музею (більшість загинула під час Другої світової війни); тепер у музеях і приватних збірках нараховують близько 500 творів В.

Літ.: Безхутрий М. С. І. Васильківський. Нарис про життя та творчість. – К., 1954; Огієвська І. В. Васильківський Сергій Іванович. Життя і творчість. – К., 1980; Сергій Васильківський: Альбом. – К., 1987.

І. М. Ласка

ВАХНЯНИН Анатоль (Наталь) Климович (1841–1908) – український композитор, письменник, історик, громадський діяч. Народився в с. Синяві (нині – Сенява у Польщі). Закінчив Перемишльську духовну семінарію (1863), навчався у Віденському ун-ті (1865–68). З 1870 викладав українську мову в українській гімназії у Львові. Вів активну політичну і культурну діяльність. З 1860-х рр. – один з лідерів української партії «народовців». У 1870-х рр. – редактор часопису «Правда», в 1894–1900 – посол в Австро-Угорському парламенті. Автор першої в Галичині української опери «Купало» (1882). У 1903–08 – перший директор Вищого музичного ін-ту у Львові. Цікавився історією українського козацтва. Під час навчання у Віденському ун-ті заснував там і очолив студентське товариство «Січ» (1867). Автор розвідки «Взаємини проміж Козаччиною та Персією у літах 1618, 1619 і 1620» (1868).

В. А. Чабаненко

ВЕЖА, башта – оборонна споруда, складова частина фортечних мурів, яка виступала за площину стіни у бік поля і всередину фортеці та була вищою від неї в 1,5–2 рази.

Споруджувалися В. із каменю, цегли та дерева і мали круглу, прямокутну чи багатокутну форму. Через бійниці у В. забезпечувався поздовжній обстріл стін і підступів до них. Крім того, через «підсябиття» обстрілювався простір біля підошви В. На нижніх поверхах розташовувалися склади зі зброєю, продовольством, житлові приміщення для гарнізону. А вгорі на В. розміщувались гармати, гаківниці, каміння, яке скидали на ворога. В. стояли на укріпленнях переважної більшості міст у Гетьманщині та на оборонних спорудах Запорозьких Січей.

Літ.: Історія українського війська. – Ч. 1. – Львів, 1936. (Репринтне видання. – К., 1993). – С. 153–154; Советская военная энциклопедия. – Т. 1. – М., 1976. – С. 413–414. *С. Ф. Плецький*

ВЕЛЕГУРА Петро (рр. нар. і см. невідомі) – останній полковник *Кальміуської паланки* Нової Січі. В. був козаком Щербинівського куреня, відзначався твердим і рішучим характером. Вперше у документах *архіву Коша Нової Запорозької Січі* він згадується 1754. У 1772 призначений полковником Кальміуської паланки. Перед ним стояло завдання забезпечити надійний захист підконтрольної йому території від зазіхань донських козаків, російських регулярних військових команд тощо. У 1772–74 він не тільки сповіщав *Кіш* про знищення представниками російської влади запорозьких добр, а й відзначився рішучими діями із захисту останніх. Він прогнав російських рибалок, донських козаків з лівобережжя Кальміуса, відновив старий запорозький кордон по Міусу, поставив там свою паланку. Внаслідок його дій запорожці повернули собі Семенівську, Криву та деякі інші коси Азовського моря, а також степи у верхів'ях річок Кальміусу, Єланчиків та Кринки. В. заборонив росіянам рубати ліс у Кальміуській паланці. На поч. 1775 відомості про ці його дії дійшли до *Катерини II*, а також її фаворита Г. *Потьомкіна*, який погрожував полковникові арештом. На поч. червня 1775, під час атакування Січі, за наказом Г. Потьомкіна В. схопили донські козаки. 7.6.1775 останнього кальміуського полковника закутим у кайдани відправили до Москви на розправу до Г. Потьомкіна. Подальша доля В. невідома.

Літ.: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713–1776. – К., 1994. – С. 80, 145, 155; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1. – К., 1998. – С. 122; Александров П. Г. До портрета Петра Велегури // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 14. – С. 46–48. *П. Г. Александров*

ВЕЛИКА ПЛАВНЯ – див. *Базавлуг.*

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ – держава, що існувала у Східній Європі в 13–18 ст. В 30–40-х рр. 13 ст. князь Міндовг об'єднав частину литовських племен у державу – Велике князівство Литовське. За Ґедиміна (1316–41) відбулося зміцнення територіальної єдності В. к. Л., утвердження спадковості князівської влади. В 14 ст. до складу В. к. Л. увійшли білоруські землі, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Чернігівщина. В. к. Л. стало однією з найбільших держав Європи. Це була федерація великої кількості земель, влада в яких знаходилася в руках місцевої знаті під верховенством великого князя. З 1398 держава називалась Велике князівство Литовське, Жемайтійське і Руське, що відбивало велику роль українських, білоруських і російських земель у його розвитку в 14 ст. Ці землі становили 9/10 його території, мали великий економічний потенціал. Князівські литовські роди сприйняли їх політичну культуру, закони, звичаї, мову, релігію, зливалися з місцевою аристократією руських земель. Руська еліта в 14 ст. поділяла панівні позиції у В. к. Л. з литовською знаттю.
Для зміцнення зовнішньополітичного становища В. к. Л. у боротьбі з експансією Тевтонського ордену, посилення державної влади та централізації в 1385 князь Яґайло уклав Кревську унію з Польщею. Унія створила умови для перемоги над Тевтонським орденом у Ґрюнвальдській битві (1410), приєднання Жемайтії та земель за Німаном до В. к. Л., водночас сприяючи привласненню українських земель польським панством, поширенню в Україні польського шляхетського права та фільварково-панщинної системи. Ягайлу не вдалося створити єдину державу, але унія визначила процес зближення В. к. Л. і Польщі й поступове зменшення ролі руських елементів у державі, що стало ще помітнішим із переходом у католицтво правлячої верхівки В. к. Л. (1387). У 1447 Кревська унія 1385 перетворилася на династичну – через обрання великих литовських князів одночасно і польськими королями (до 1572 – Ягеллони, нащадки Ягайла).
Політичний та державний устрій В. к. Л. формувався у 15–16 ст. як станово-представницька монархія, влада в якій сконцентрувалася в руках литовської магнатсько-шляхетської верхівки. За Віленським привілеєм 1447 юридично оформлялися права «князів, панів, шляхти». На поч. 16 ст. князівська влада в різних юридичних актах закріпила та розширила майнові й особисті права шляхти, її судові імунітети, право на власний суд. Як вищий дорадчий орган складалася державна рада – Пани-рада. Формувався сейм – від надзвичайних з'їздів боярства-шляхти (перші з'їзди 1401, 1413, 1447) до постійно діючого органу. Відбувається посилення влади феодалів над селянством, оформлення їх особистої залежності, втрата прав на землю.
Радомська конституція 1505 визначила органи станової монархії В. к. Л. – двопалатний сейм (сенат, шляхетська ізба), шляхетські сеймики, що отримали право на законодавчу діяльність та деякі функції управління. В 1-й пол. 16 ст. під впливом соціально-політичних процесів у Польщі зростала активність литовської шляхти, посилилося прагнення обмежити всевладдя магнатів, розширити свої політичні права. З 1512 шляхта стала надсилати своїх депутатів до сейму. Виключне становище шляхти та магнатів у В. к. Л., закріпачення селянства оформили Литовські статути 1529, 1566, 1588. Одночасно князівська влада проводила політику ліквідації автономних князівств на руських землях, адміністративної централізації. За адміністративною реформою 1564–66 В. к. Л. було поділене на 13 воєводств; на українських землях утворено Київське, Волинське та Брацлавське воєводства.
З 2-ї пол. 15 ст. в становищі В. к. Л. відбуваються серйозні зміни: падіння Золотої Орди призвело до втрати союзника в боротьбі з Московським князівством, посилились зіткнення з *Московською державою* за кордони (у війні 1500–03 Литва втратила Чернігово-Сіверщину), з виникненням *Кримського ханства* починаються набіги татар на В. к. Л. (з 80-х рр. 15 ст.). Неспроможність протистояти тискові Московської держави в Лівонській війні (1558–83), а також прагнення шляхти обмежити магнатів, зрівняти права

з польською шляхтою дали поштовх до підписання у 1569 Люблінської унії. В. к. Л. утворило з Польщею федеративну державу – *Річ Посполиту*. У її складі В. к. Л. зберегло певну автономію: свої органи управління, військо, фінанси, судочинство, що велося на основі Литовських статутів, державну («руську») мову. Одночасно відбувається швидке спольщення В. к. Л. – переселення поляків, поширення польської мови, домінування польської культури. Майже всі українські землі за Люблінською унією було включено до складу Польщі. У межах В. к. Л. залишились тільки північно-західні руські землі: Берестейщина і Пінщина. Внутрішню та зовнішню політику Речі Посполитої визначала Польща. Але провідна роль магнатів у В. к. Л. зумовила посилення їхньої ролі і в Речі Посполитій. Розорення дрібної та середньої шляхти з кінця 16 ст. сприяло підпорядкуванню її магнатам та домінуванню магнатської верхівки в соціально-політичному житті держави. На поч. 17 ст. шляхта зробила спробу посилити свої позиції, використавши Реформацію та конфіскацію церковних земель. Але в 1606–07 Сигізмунд III розгромив рокош – масовий збройний виступ протестантської шляхти.

Виникнення козацтва відбувається на південних кордонах

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ у 1432–1569 рр.

В. к. Л. з кінця 15 ст. Правлячі кола, магнати В. к. Л. в 1-й пол. 16 ст. в основному прихильно ставились до козацтва як до вільних служилих людей нижчих прошарків; тут давалися взнаки прагнення зняти соціальну напругу, що виникала під час ревізій, а також необхідність оборони південних кордонів В. к. Л. В умовах турецько-татарської агресії в державі фактично не було створено систему оборони, бо така система вимагала постійної армії, великих податків, що могло посилити владу великого князя і привести до втрати станових привілеїв магнатів і шляхти. Знать В. к. Л., що одночасно виступала й державцями на місцевому рівні, розглядала козаків як союзників та як постійну силу, що вела боротьбу проти татар і турків.

Але вже в 1-й пол. 16 ст. козацтво починає формуватись як самостійна сила у В. к. Л., що діяла всупереч офіційній політиці польсько-литовського уряду стосовно Кримського ханства, *Османської імперії*, Московської держави. У 50-х рр. 16 ст. діяльність старости черкаського і канівського Дмитра *Вишневецького* сприяла виділенню козацтва в автономну, незалежну від В. к. Л. організацію, що вела власну міжнародну політику, утворенню військово-політичного центру козацтва – *Запорозької Січі*.

У 60-х рр. козаки брали активну участь у війні В. к. Л. та Росії. Уряд В. к. Л. і гетьман Г. Ходкевич використовували їх як гарнізони фортець, для розвідки, охорони. Козацькі загони підпорядковувались великому князю литовському. В 1568 створюється перший реєстр козаків у В. к. Л. – 300 чол., які служили князеві за плату. Як особливі частини литовської армії вони несли службу в гарнізонах у районі Вітебська, Орші. Після Люблінської унії політику щодо козацтва в Україні визначала Польща.

Як частина Речі Посполитої Литва в кінці 16 – 1-й пол. 17 ст. вела війни з Московською державою, Швецією, Туреччиною. Литовські магнати і шляхта були активними учасниками польської інтервенції в Московію на поч. 17 ст. Під час *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* війська В. к. Л. брали участь у боротьбі проти Української держави Б. *Хмельницького*. Литовський гетьман Януш Радзивілл (1612–1655) керував каральними походами в Україну, розправою над населенням у захопленому в 1651 Києві. В 1654 його війська були розгромлені українськими козаками в Білорусі.

Із середини 17 ст. спроби В. к. Л. зберегти свою широку автономію в Речі Посполитій закінчилися невдачею. Цьому сприяла шляхетська анархія, політика литовських магнатів, які прагнули задовольнити власні амбіції, а також зовнішні фактори. Поступово В. к. Л. втрачає елементи державності, перетворюється у провінцію Польщі. З 2-ї пол. 17 ст. вже не збирались окремі сейми В. к. Л.; його представників у сеймі Речі Посполитої було менше третини. А події Північної війни (1700–21) – воєнні дії на території В. к. Л., захоплення Швецією та Росією – призвели до економічного хаосу, загибелі третини населення. Рішеннями сейму в 1788–92 ліквідовано залишки автономії В. к. Л. – створено єдині для Речі Посполитої органи виконавчої влади, військо, фінанси. Як складова частина Речі Посполитої в 1795 більша частина В. к. Л. за третім поділом увійшла до складу Російської імперії, Клайпедський край – до Пруссії.

Історичним спадкоємцем В. к. Л. стала Литовська Республіка, що відновила державну незалежність у 1918. У 1940 Литву окупував СРСР; 1991 вона знову здобула державну незалежність.

Літ.: История Европы. – Т. 3. – М., 1993; История Литовской ССР. – Т. 1. – Вильнюс, 1978; П и ч е т а В. И. Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. – М., 1961; Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993.

Л. О. Нестеренко

ВЕЛИКИЙ ЛУГ – комплекс плавнів у долині *Дніпра*, від о. *Хортиці* до о. Скалозубового. Довжина (якщо міряти по річищу Дніпра) – близько 110, ширина – від 3 до 20 км, площа – понад 1000 км^2. Складався із двох масивів: Кінських плавнів (від о. Хортиці до *Микитиного Рогу* і *Кам'яного Затону*) і *Базавлугу* (від Микитиного Рогу і Кам'яного Затону до о. Скалозубового).

Основу гідросистеми В. Л. становили річки Дніпро, *Кінська* та *Базавлук*, що з'єднувалися між собою численними протоками. Найзначніші із цих проток: Кушугум, Клокунка, Лопушка, Рогова Плетениха, Тарас, Лапинка, Павлюк, Скарбна, Підпільна. Між густих чагарів, на заливних луках було безліч боліт, бакаїв, озер і лиманів. Із озер за величиною особливо виділялися Довге, Криве, Хрящувате, Сильчине, Цареград, Лебедине, Закітне і Домаха, а з лиманів – Кушугумський, Скелюватий, Грузький, Кузьминський, Великий, Ревин та Великі Води. Щороку у квітні–травні весь В. Л., за винятком його північно-східного закутка, затоплювався повінню; в середині червня вода починала спадати.

За козацьких часів В. Л. мав дуже багатий рослинний і тваринний світ. Тут росли верба, осокір, дуб, осика, дика груша, лоза; береги проток, озер і лиманів заростали очеретом, рогозом, осокою, кугою та оситнягом; гряди й луки вкривалися високими травами. В лісових пущах і чагарях водилися вовки, лисиці, дикі кози, вепри, тарпани, олені, зайці, борсуки, куниці. Протоки, озера й лимани кишіли рибою (осетер, щука, короп, лин, карась, окунь, сом, тараня, в'юн, краснопір) та раками. По всій долині розкошувало птаство: орли, лебеді, баклани, пелікани, чаплі, дикі голуби, зозулі, пугачі.

В. Л. та його мальовничі околиці здавна привертали увагу людей. Назва **Великий Луг** за Кінськими плавнями та Базавлугом закріпилася в добу козаччини (16–18 ст.) Її фіксує під 1687 *Літопис Самовидця*. Протягом віків у великолузькому регіоні тимчасово побували представники різних народів, племен і цивілізацій (скіфи, сармати, готи, перси, стародавні греки, печеніги, половці, татари, монголи, турки, італійці), але в усі відомі нам історичні періоди ця земля вважалася слов'янською, або ж українською.

Найяскравішими сторінками історії В. Л. є сторінки, пов'язані з козацьким Запорожжям. Цей зв'язок настільки міцний, що з деякого часу Кінські та Базавлуцькі плавні стали йменуватися не просто Великим Лугом, а Великим Лугом Запорозьким. Вказівка на дніпровські луги була навіть у титулі Війська Запорозького Низового, яким звичайно закінчувалися різні листи й грамоти, що виходили з *Коша*: «Військо Запорозьке, дніпровське, кошове, верхове, низове і будучеє на лугах, на полях, на полянах і на всіх урочищах дніпровських, і польових, і морських». Запорожці називали В. Л. своїм батьком. Він мав для них винятково важливе військово-стратегічне й господарсько-економічне значення. На його правому березі в різний час стояли *Томаківська, Микитинська, Чортомлицька, Нова та Базавлуцька Січі.*

А. Кащенко припускав, що найдавніша Січ була не на о. *Томаківці*, а в товщі В. Л. на Великому Городищі, яке знаходилося кілометрів за 5 від Дніпра майже навпроти теперішнього с. Біленького Запорізького р-ну Запорізької обл. Ця Січ могла існувати з поч. 16 ст. до 1552. Від 1557 до 1575 тимчасові оборонні укріплення козаків знаходилися також на островах Скалозубовому й Сулими, на лівому березі протоки Підпільної проти с. Покровського і біля оз. Радут. Особлива роль відводилась Військовій Скарбниці – у північно-східному куті Базавлугу між протоками Підпільною та Скарбною, де в таємних місцях зберігалися січовий скарб і гармати та де стояли бойові судна-*чайки*. По всьому В. Л. росли т. зв. баштові дерева (переважно вікові дуби), на верхах яких були влаштовані сторожові пункти із сигнальними засобами.

Через В. Л. із переправою Микитин Ріг – Кам'яний Затон пролягав Кримський шлях, а по всьому східному березі тягся Чумацький шлях (відгалуження *Муравського шляху*). Крім того, товщу плавнів від Микитиного Рогу до р. Янчокрака перетинав *Битий шлях* (функціонував улітку й восени). Усі ці транспортні артерії давали змогу *Кошеві* контролювати торгівлю й інші зносини Гетьманщини, Польщі, Росії та Литви з Кримським ханством, забезпечували його власний зв'язок із навколишнім світом.

У В. Л. запорожці займалися життєво необхідними промислами: рибальством, бортництвом, скотарством, мисливством. На високих грядах, на Кучугурах, побіля старих городищ було безліч козацьких *зимівників* та заводів, що заготовляли різний провіант (здебільшого в'ялену рибу) на замовлення Коша. Зимівники й заводи були й по берегах В. Л. На їх місцях згодом виникли такі слободи, як Балабине-Петровське, Кушугумівка, Краснокутівка, Розумівка, Біленьке, Вищетарасівка, Гологрушівка, Капулівка, Осокорівка та ін. На всю Європу славився кінський завод часів Нової Січі, який знаходився на місці сучасного с. Григорівки Запорізького р-ну Запорізької обл. (при вході р. Кінської у В. Л.).

До природних багатств В. Л. запорожці ставилися бережливо, по-господарськи. Тих, хто нівечив ліси, пасовиська, по-варварському виловлював рибу й полював на звірів та птахів, – суворо карали. Січовиків дуже обурювала поведінка московських фортечних гарнізонів (70-і рр. 18 ст.), які знищували діброви по берегах Дніпра, Кушугума й Кінської, запаскуджували озера нижче о. Хортиці, випалювали великолузькі сінокоси. Кошовий П. *Калнишевський* з цього приводу неодноразово скаржився в сенат і цариці, але на його скарги ніхто не зважав. Після скасування Запорозької Січі в 1775 угіддя В. Л. були роздані царицею Катериною II російським князям, графам і генералам: *Потьомкіну*, Попову, Розумовському, Каменському, Толстому, Чернишову та ін. За короткий час у володіннях цих вельмож колишні козацькі займанщини були сплюндровані й запаскуджені. Особливо постраждали лісові масиви плавнів.

Запорозькі козацькі сліди простежуються в топонімії В. Л.: протоки Мокра Шабельна, Павлюк, Сисина, Скарбна, Тарас, Шавулиха, Шахова; озера Богунові, Канциберівське, Савине, Цареград, Шахівське; острови Варавин, Козацький, Січ, Скалозубів, Сулими; урочища Сірківка, Паліївщина, Тарасове Гульбище; плавня Хмельницька і т. д. Пам'ять про В. Л. як пристанище запорожців зберігається у багатьох легендах і переказах, записаних протягом 19–20 ст. О. Стороженком, *Я. Новицьким*, *Д. Яворницьким* та ін. у селах і містечках Нижньої Наддніпрянщини.

В. Л. Запорозький як соціально-історичний і природний феномен справив значний вплив на духовність українського народу. Він оспіваний у піснях і думах, про нього згадується в прислів'ях і приказках, його описано в художніх творах і зображено на картинах. А головне – він став символом лицарської звитяги, символом військової слави, волі й незалежності України. В. Л., як і всі дніпровські

ВЕЛИКИЙ ЛУГ

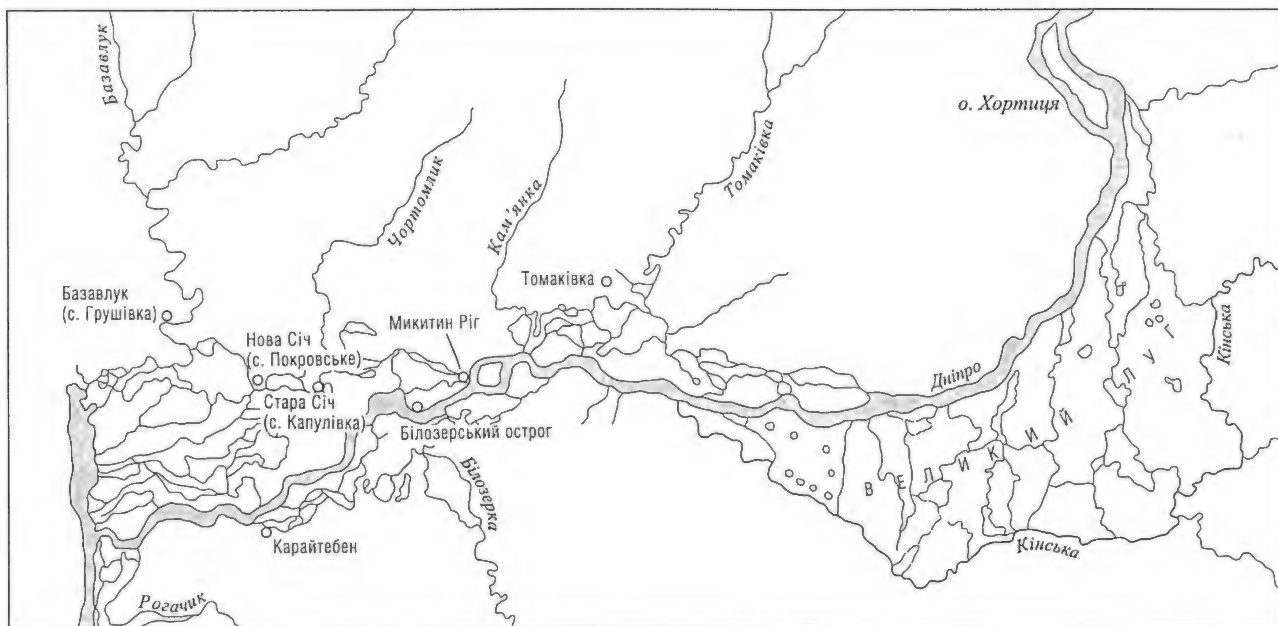

плавні, був затоплений водами Каховського водосховища протягом 1956–57.
Затоплення В. Л. було, окрім усього іншого, свідомою акцією імперського тоталітарного режиму, спрямованою проти історичної пам'яті українців. На дні Каховського водосховища опинився цілий материк вітчизняної і світової цивілізації.

Літ.: Эварницкий Д. И. Вольности запорожских козаков: Историко-топографический очерк. – СПб., 1890. – С. 124–125; Падалка Л. Над Великим Лугом дніпровським // Киевская старина. – 1897. – Май. – Т. LVII. – С. 300–315; Кащенко А. Великий Луг Запорожський. – Катеринослав, 1918; Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995.– Ч. І–ІІ. – С. 220–238; Чабаненко В. А. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999. *В. А. Чабаненко*

«ВЕЛИКИЙ ЛУГ» – поетичний альманах. Виданий 1992 в Запоріжжі (упорядник – П. *Ребро*). Представлено твори більш ніж ста поетів-земляків, відомих і молодих, зокрема поетичні добірки О. Абліцова, Б. Бездольного, О. Гончаренка, М. Ласкова, М. Лиходіда, Г. Лютого, І. Науменка, Т. Нещерет, В. Прудовського, П. Ребра, А. Рекубрацького, В. Сироватко, В. *Чабаненка*, В. Чубенка, І. Шостака та ін. Розділ «Наші незабутні» склали вірші І. Бауковаї, В. Діденка, М. Євдокимова, В. Лісняка, Г. Літневського, В. Моруги, М. Нагнибіди, В. Омельченка, С. Тельнюка, М. Шломи та ін. Головна тематика – історія і сьогодення.

Літ.: Шевченко Д. Первоцвіт «Великого Лугу» // Хортиця. – 1994. – № 3; Ребро П. Поезіє, ти наша берегиня // Запорозька Січ. – 1992. – 26 серпня. *П. П. Ребро*

ВЕЛИКІ БУДИЩА – село на Полтавщині, розташоване на річці Фіалці. Час заснування невідомий. З 1660 В. Б. – сотенне містечко *Полтавського полку*. У 1687–1709 воно перебувало у володінні гетьмана І. *Мазепи*, а з 1709 – полкового обозного М. Бороховича. Під час Північної війни (1700–21) з 2.3 до кінця квітня 1709 у В. Б. була штаб-квартира *Карла XII*. 27.3.1709 в селі велися переговори гетьмана І. Мазепи, кошового отамана Чортомлицької Січі К. *Гордієнка* і Карла XII. З 1775 В. Б. у складі Полтавського повіту Катеринославського намісництва, а з 1796 – Малоросійської губернії. Тепер В. Б. – село Гадяцького р-ну Полтавської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К., 1967. – С. 303–306.

ВЕЛИЧКО Самійло (1670–1728) – український козацький літописець, автор широко відомого літопису (див. *Літопис Величка*).
Народився на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській академії. Був вельми освіченою людиною, знав латинську, польську і німецьку мови. У 1690 почав службу у відомстві генерального військового писаря Василя *Кочубея*. У 1705 перейшов на службу до Генеральної військової канцелярії. 1702 брав участь у поході російського війська в Польщу, відправленого на підмогу союзникові *Петра I* Августу II. У зв'язку зі стратою Кочубея (1708) В. звільнено зі служби в канцелярії і ув'язнено. Після звільнення з ув'язнення вчителював, здебільшого в родині Кочубеїв. Свій літопис В. склав уже в похилому віці.

Літ.: Дзира Я. Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971.

ВЕЛЛІНГ Готтар (1624–1659) – шведський дипломат, посол шведського короля до Б. *Хмельницького* в 1657. Автор т. зв. «Реляції», в якій схвально поставився до незалежної від Москви політики українського гетьмана. Докладний опис подорожі В. до Чигирина подано в мемуарах К. Я. *Гільдебрандта*, який супроводжував посла. *В. А. Чабаненко*

ВЕРЖБОВСЬКИЙ Станіслав (1659–1728) – польський мемуарист. Народився у Кракові у шляхетській сім'ї. Дитинство провів у Варшаві і Вільні. Вчився у Варшаві, потім у єзуїтських колегіумах у Познані та Каліші. У 1677 вступив до Краківської академії, потім прослухав курс логіки у Самборі, два роки був у Німеччині, Голландії, Франції. Після повернення до Польщі дослужився до посади ленчицького старости. Бл. 1689 завершив написання своїх мемуарів під назвою «Коннотата (запис. – *Ред.*) подій, що відбувалися в сім'ї та країні з 1634 по 1689 р.». Таким чином, це насамперед фамільна хроніка, до якої автор додав власні спогади, свідчення очевидців, дані з деяких друкованих джерел, насамперед «Нової Гігантомахії» (1658) А. Кордецького. На сторінках «Коннотати» знайшли відображення події *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, до якої В. ставився відверто вороже. Дуже цінними є дані цих мемуарів про *Берестецьку битву 1651* та про службу в армії Речі Посполитої німецьких найманців.

Літ.: Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. *Ю. А. Мицик*

ВЕРЖЕН Шарль (1717–1787) – французький дипломат, міністр закордонних справ. Приятелював із Г. Орликом (сином гетьмана Пилипа *Орлика*), всіляко підтримував мазепинців на еміграції. Після скасування Запорозької Січі за його ініціативою було укладено «Матеріали про Україну й запорожців», у яких засуджено імперіалістичну політику Росії й високо оцінено боротьбу козаків за волю своєї батьківщини. *В. А. Чабаненко*

ВЕРИКІВСЬКИЙ Михайло Іванович (1896–1962) – український композитор, диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1944). Автор багатьох музичних творів на козацьку тематику. Народився в м. Кременці, тепер Тернопільської обл. Закінчив Київську консерваторію (1923). З часу навчання в Київській консерваторії і до 1960 (з перервами) викладав у ній (з 1946 – професор). У 1924–28 – голова правління товариства імені М. Леонтовича. В 1926–28 працював диригентом Київського, 1928–35 – Харківського оперних театрів.
Серед творів В. на козацьку тематику – фантазія «Гайдамаки» (1919), ораторія «Дума про дівку-бранку Марусю попівну Богуславку» (1923), драматична симфонічна поема «Петро Конашевич-Сагайдачний» (частина нездійсненого циклу «Симфонічні портрети державних діячів України», 1944), опера «Сотник» (1939) та ін. В оперних театрах Києва і Харкова здійснив постановки опер «Тарас Бульба» М. *Лисенка* та «Запорожець за Дунаєм» С. *Гулака*-

Артемовського. Зробив музично-оркестрову редакцію опер «Чорноморці» М. *Лисенка* і «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (до останньої написав додаткові музичні епізоди). Через велику кількість творів на козацько-патріотичну тематику В. був звинувачений радянськими критиками у «втечі від сучасності та споглядальному замилуванні минулим».

Літ.: Герасимова-Персидська Н. О. М. І. Верниківський. – К., 1959; Довженко В. Нариси з історії української радянської музики. – К., 1957; Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – К., 1994; Українська культура. Історія і сучасність / За ред. Д. С. Карпина. – Львів, 1994; Шурова Н. С. Михайло Верниківський. – К., 1972.

І. І. Федик, Д. П. Пилипчук

«ВЕСЕЛА СІЧ» – асоціація гумористів і сатириків (м. Запоріжжя). Створена в березні 1995. Спочатку об'єднувала майстрів гумору Запорізької обл. Після входження до асоціації гумористичних куренів Києва («Вишняк», «Веселі вісті»), Вінниці (імені С. Руданського), Черкас, Канади («Всесміх»), а також окремих гумористів Австралії, Росії, США та інших стала міжнародною. «В. С.» – співзасновниця літературної премії ім. П. Сагайдачного. Під її егідою проводиться Всеукраїнське свято гумору *«Весела Січ»*, видається альманах *«Веселий курінь»* (віднедавна – «Весела Січ»), працює запорізький клуб гумористів «Веселий курінь». Всього в асоціації понад 300 дійсних і почесних членів. Очолює «В. С.» П. *Ребро* (кошовий).

Літ.: «Серце радісне добре лікує...» // Веселий курінь. – 1997. – № 3; Асоціація гумористів як рушій прогресу // Хортиця. – 1998. – № 7.

П. П. Ребро

«ВЕСЕЛА СІЧ» – щорічне Всеукраїнське свято гумору, яке проводиться у м. Запоріжжі з 1995. Головна мета свята – пропаганда національної культурної спадщини, розвиток і примноження традицій українського, зокрема козацького, гумору, підтримка молодих талантів та ін. Автор ідеї, сценарист і ведучий свята – П. *Ребро*. Головний постановник – заслужений працівник культури України Б. Барський. Свято проводиться під патронатом Запорізької міськради. В його програмі – парад-шоу, козацька рада, концерт майстрів сміху «Кавунник», конкурс гумористів-виконавців «Пересмішник», народний ярмарок та інше. На святі також оголошуються імена лауреатів премії імені П. Сагайдачного. Приурочується «В. С.» до Дня міста, який відзначається у жовтні.

Літ.: Юрик П. Запоріжжя – нове Габрово? Ні, краще! // Запорозька Січ. – 1995. – 10 жовтня; Чемерис В. В нижній течії Дніпра, там, де острів Хортиця... // Літературна Україна. – 1995. – 16 листопада; Є столиця сміху // Хортиця. – 1996. – № 5; Жолдак О. Козацький сміх – це свято для усіх! // Літературна Україна. – 1998. – 12 листопада; Білокопитов М. Запоріжжя відзначило день сміху... // Літературна Україна. – 1999. – 4 листопада.

П. П. Ребро

«ВЕСЕЛА СІЧ» – щорічник Запорізької міськради, Асоціації гумористів і сатириків та дирекції Всеукраїнського свята гумору *«Весела Січ»*. Виходить з 1996. Головний редактор – П. *Ребро*. Побачили світ три випуски. Вони докладно розповідають про свято «Весела Січ», знайомлять з його програмою, головними учасниками, публікують кращі гумористичні твори, пісні, інтерв'ю, відгуки преси, фотоілюстрації зі свята. Із 1999 альманахи «Весела Січ» і *«Веселий курінь»* виходять під єдиною назвою («Весела Січ»).

Літ.: Кононенко Д. Наш гість – «Весела Січ» // Кримська світлиця. – 1999. – 29 жовтня.

П. П. Ребро

«ВЕСЕЛИЙ КУРІНЬ» – альманах Запорізької асоціації гумористів і сатириків. Виходить з 1993. Засновник і головний редактор – П. *Ребро*. Альманах знайомить із новими творами гумористів Запоріжжя, України, близького та далекого зарубіжжя, розповідає про Всеукраїнське свято гумору *«Весела Січ»*, друкує твори лауреатів премії імені П. Сагайдачного та ін. Під рубрикою «Із скарбниці» опубліковано маловідомі твори С. Руданського, *Вишні Остапа*, С. Олійника. Є також розділ «Діалог критиків». З 1999 альманах виходить під назвою *«Весела Січ»*.

Літ.: Жарти «Веселого Куреня» // Перець. – 1993. – № 15; Білокопитов М. Веселий альманах вийшов у Запоріжжі // Літературна Україна. – 1999. – 25 листопада.

П. П. Ребро

ВЕШНЯК Федір Якубович (?–1650) – чигиринський полковник (1648–50), один з найближчих сподвижників Б. *Хмельницького*. Походив з Полтавщини. Навчався у Києво-Могилянській колегії. Потім перебував на Запорожжі. Служив у реєстровому козацькому війську, у 1636–37 – військовий писар.

У квітні 1648 разом з Ф. *Джалалієм* очолив повстання реєстровців у Кам'яному Затоні та їх перехід на бік Б. Хмельницького. У 1648 був призначений чигиринським полковником. Учасник Жовтоводської і Корсунської битв. Користувався особливою довірою Б. Хмельницького. Мав великий вплив на військово-організаційні справи гетьманського уряду. У травні – червні 1648 очолив перше українське посольство до Варшави. У 1649 двічі їздив з дипломатичними місіями до Москви. 5 і 13.6 був на аудієнції з царем *Олексієм Михайловичем*. Під час Збаразької облоги і Зборівської битви призначався наказним гетьманом. Помер наприкінці 1650 у Чигирині.

ВИБОРНІ КОЗАКИ – привілейована частина українського козацтва, яка могла за власний рахунок відбувати військову службу і була залишена в козацькому реєстрі після реформування російським урядом козацтва на Лівобережній Україні в 1735. 20 тис. В. к. мали всі козацькі права й привілеї і повинні були за власний кошт особисто відбувати військову службу. Решта козаків, що були переведені в категорію підпомічників, повинні були постачати В. к. зброю, одяг, коней, провіант і фураж, обробляти їхні землі під час несення ними військової служби. На Слобідській Україні поділ на компанійців (В. к.) і підпомічників був запроваджений російським царем *Петром І* в 1700. У 1737 козацькі права там мали лише 4200 чоловік. Після ліквідації російським урядом українського козацтва В. к. були перетворені на військових обивателів і за своїм становищем прирівнювались до державних селян.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 416–417; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 21–23.

ВИГОВСЬКИЙ Данило Остапович (?–1659) – козацький полковник у роки *Визвольної війни українського народу*. Брат І. О. *Виговського*. Під час Хмельниччини брав

участь у воєнних діях і виконував дипломатичні доручення. В роки гетьманування свого брата підтримував його політику, спрямовану на забезпечення незалежності України. Намагався вибити московський гарнізон із Києва. Пізніше був захоплений у полон і закатований у Росії.

Літ.: Д о р о ш е н к о Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 294, 297; А п а н о в и ч О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 92.

ВИГОВСЬКИЙ Іван Остапович (?–1664) – гетьман України (1657–59). Походив із шляхетського православного роду (герба «Абданк») Овруцького повіту Київського воєводства (за іншими даними, міг народитися в містечку Гоголів на Полтавщині). Закінчив Києво-Могилянську колегію. Працював юристом у Луцькому братському монастирі, а згодом – у Луцькому ґродському суді. У 1635 став намісником луцького старости, а з 1638 – писарем при Яцеку Шемберку, комісарові *Речі Посполитої* над *Військом Запорозьким*. За одними даними, на цій посаді В. пробув до 1648; за іншими – напередодні виступу Б. *Хмельницького* служив ротмістром у канівського полковника Ю. Голуба. Наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. 17 ст. В. вперше одружився (хто була перша дружина, поки що з'ясувати не вдалося).

Гетьман Іван Виговський.
Копія 19 ст. з портрета 18 ст.

Факсиміле особистого підпису гетьмана І. Виговського

На початку *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* В. з військом С. Потоцького брав участь у *Жовтоводській битві*, під час якої потрапив у полон, і вже після *Корсунської битви* був викуплений Б. Хмельницьким у татар. Відтоді починається його стрімка кар'єра. У червні 1648 В. стає військовим писарем, а в реєстрі, укладеному за умовами *Зборівського договору 1649*, він записаний вже як *генеральний писар*. Поступово В. стає найближчим сподвижником і дорадником великого гетьмана. На службу до Б. Хмельницького вступають його брати і родичі. В. доклав багато зусиль до формування *Генеральної військової канцелярії*, яка під його керівництвом стала опорою державотворчих процесів. У 1656 одружився вдруге (з Оленою Стеткевич, дочкою новогрудського каштеляна Богдана Стеткевича).

Після смерті Б. Хмельницького В. до повноліття Юрія *Хмельницького* починає виконувати гетьманські функції і титулується «чигиринським гетьманом». Старшинська рада в Чигирині 5 (15).9.1657 обрала В. гетьманом на невизначений час («поки змужніє син гетьманський Юрій Хмельницький»). Нарешті, на старшинській раді в Корсуні 15 (25).10.1657 його проголошено повноправним гетьманом. У такий спосіб Юрія Хмельницького було усунуто від влади. На Корсунській раді було укладено договори зі *Швецією* та *Кримським ханством*. Ставши гетьманом, В. продовжив зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького, спрямований на зміцнення Української держави, що викликало занепокоєння у Москві. Відсутність на Корсунській раді запорозьких послів дала привід кошовому Січі Якову *Барабашу* поставити питання про легітимність обрання гетьмана. Проти В. виступив полтавський полковник Мартин *Пушкар*, який сам претендував на гетьманську булаву. Спілку Я. Барабаша з М. Пушкарем підтримала частина козацтва, невдоволена усуненням від влади Ю. Хмельницького та прорахунками нового гетьмана у внутрішній політиці (поширення практики оренди, збільшення поборів, часткове відновлення шляхетського землеволодіння в деяких південних полках). Дестабілізації ситуації сприяли уряди Росії та Речі Посполитої, кожна з яких мала свої політичні цілі. Заколот на Січі, очолений у жовтні 1657 Якушем Клишенком, гетьманові вдалося придушити. Тоді з Січі до Москви відправили посольство з вимогою провести перевибори гетьмана, обмежити його владу та надіслати в українські міста воєвод із залогами. Довідавшись про прихильне ставлення Москви до Січі, В. у січні 1658 розпочав переговори з путивльським воєводою Микитою Зюзіним. Спроба приборкати Січ у лютому 1658 незначними силами під командуванням Івана *Богуна* та Івана *Сербина* була невдалою.

Під тиском московського уряду в лютому 1658 В. скликає раду у Переяславі, на якій його знову обирають гетьманом. Визнання Москви коштувало дорого, бо гетьман змушений був піти на значні поступки (збільшення воєводських залог, зростання податків тощо). Подальші події показали: московський уряд не мав наміру твердо підтримувати гетьмана, що заохотило

Печатка гетьмана
І. Виговського

опозицію до виступу. Це змусило В. у кінці лютого – на початку березня 1658 укласти договір з Кримом. У травні 1658 за підтримки татар Карач-бея В. розпочав похід на Полтаву. Категорична позиція гетьмана під час переговорів із М. Пушкарем та Я. Барабашем не дала змоги уникнути кровопролиття. Бої під Полтавою у 2-й пол. травня 1658 закінчилися розгромом опозиції (М. Пушкар загинув; Я. Барабаш зумів втекти, але невдовзі був спійманий і страчений); у братовбивчій війні загинуло, за деякими даними, до 50 тис. чол. Перемога під Полтавою була короткочасним успіхом гетьмана, якому не вдалося повністю знищити опозицію. Це змусило В., який бачив егоїстичну позицію Москви, піти на переговори з Річчю Посполитою, що активно схиляла його до цього. 6 (16).9.1658 було укладено *Гадяцький договір*. Довідавшись про його існування, Москва розпочала підготовку війни з Україною. На кінець жовтня 1658 російські війська під командуванням Григорія *Ромодановського* почали наступ в Україну, і В., не маючи реальної допомоги з боку Речі Посполитої, пішов на переговори з московським урядом, який доручив у лютому 1659 воєводі Олексію Трубецькому укласти з В. договір, аналогічний Гадяцькому. Однак через саботаж Трубецького переговори були зірвані. У квітні 1659 почався новий наступ російських військ. З 1 (11).5 до 18 (28).6.1659 тривала облога російськими військами Конотопа, що дало змогу В. зібрати армію та отримати допомогу від поляків і татар. 28–29.6.1659 у *Конотопській битві* російська армія була розбита. Однак скористатись перемогою гетьман не зміг через протидію опозиції (Тиміш Цицюра, Василь *Золотаренко*, Яким *Сомко*). Не останню роль в ізоляції гетьмана відіграла ратифікація польським сеймом у травні 1659 Гадяцького договору із значними змінами на користь Речі Посполитої. За таких умов В. скликав козацьку раду в Германівці (Київське воєводство). На раді (11.9.1659) гетьманові не вдалося переконати козаків у своїй правоті, і він змушений був скласти булаву. На деякий час В. відходить від активного політичного життя, але коли стало очевидним, що Юрій Хмельницький не справляється з обов'язками, В. щораз більше втягується у вир політичної боротьби. Польський король *Ян II Казимир* у 1660 призначає його київським воєводою, що дало екс-гетьману сенаторське звання. У 1662 В. побував у Львові і записався до Львівського православного братства. Під час правління Павла *Тетері* В. узяв діяльну участь у підготовці повстання 1664, був викритий і розстріляний з наказу комісара Себастьяна Маховського 17 (27).3.1664 під Вільхівцем (Київське воєводство). За одними даними, похований у с. Йосиповичах, тепер – Жидачівського р-ну Львівської обл., за іншими – у Скиті Манявському, тепер Івано-Франківської обл.

Літ.: Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1904. – Т. 59–60; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1909. – Т. 87–89; Коренець Д. Зносини гетьмана Виговського з Польщею в р. 1657–1658 // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1900. – Т. 38; Сенютович-Бережний В. Рід і родина Виговських: (історично-родовідна розвідка) // Український історик. – 1970. – № 1–3; Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994; Мицик Ю. Конотопська битва очима гетьмана Виговського // Старожитності. – 1994. – № 5–6; Степанков В. С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. – К., 1994. – Вип. 1; Скрипник І. Легенда про гетьмана. Іван Виговський: від Конотопа до Скиту Манявського. – Івано-Франківськ, 1997; Герасименко Н. О. Історичні події на Україні 1657–1659 рр. (гетьманство І. Виговського) у висвітленні С. Величка. – К., 1999; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К., 1998; Горобець В. Гадяцька угода 1658 р. у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – № 1; Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1991. – Т. 222; Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 76–83; № 4. – С. 33–42.

А. Є. Заяць

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ 17 ст. – національно-визвольна війна українського народу на чолі з Б. *Хмельницьким* проти національного і соціального гніту. Причинами війни були політика польського уряду, спрямована на ліквідацію *козацтва* як стану, переслідування православної віри, утиски і здирства з боку магнатів, місцевої адміністрації та орендарів і зрештою – гострий конфлікт між аристократичною соціально вузькоегоїстичною колоніалістською системою польсько-шляхетського панування та демократичними волелюбними прагненнями українського народу.

Найважливішу роль у Визвольній війні відігравало козацтво, яке міцно тримало у своїх руках провід і винесло на своїх плечах основний тягар боротьби за незалежність. Саме воно стало кістяком армії, основою нової політичної еліти. Козацтво відіграло провідну роль у руйнуванні польських і становленні українських державних інституцій – центральних і місцевих органів влади, судових установ, армії, адміністративно-територіального устрою. Дуже активну участь у повстанні взяло селянство. Поголовно покозачившись у 1648, воно в наступні роки відчайдушно боролося за збереження «козацьких прав і вольностей». Активну участь у війні взяли також міщанство, частина дрібної шляхти і нижче православне духовенство. Боротьба мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її завдання полягали в тому, щоб добитися створення незалежної соборної держави і ліквідувати існуючу феодально-кріпосницьку модель соціально-економічних відносин та утвердити нову, в основі якої лежала б дрібна власність фермерського типу.

Починаючи з 1646, група старшини, очолювана чигиринським сотником Б. Хмельницьким, розпочала підготовку повстання. Для реалізації задуму вони намагалися скористатись намірами короля *Владислава IV* залучити козаків до війни з Туреччиною. Однак зрада з боку чигиринського осавула Р. Пешти зірвала виступ. Б. Хмельницького було ув'язнено. Вирвавшись за сприяння друзів на волю, він із кількома десятками осіб негайно подався на Запорожжя. Зважаючи на перебування польської залоги у Січі (Микитин Ріг), Б. Хмельницький зупинився на о. *Томаківці*, де відразу ж розпочав формування збройних сил і налагодив зв'язки із запорожцями. 21.1.1648 він оволодів Січчю. Через кілька днів на козацькій раді в Січі Б. Хмельницького обрано гетьманом. Саме ці події й знаменували початок Визвольної війни.

Хмельницькому вдалося досягти угоди з кримським ханом *Іслам-Гіреєм III* про спільну війну проти Польщі. На допомогу повстанцям хан направив 3–4 тис. вершників на чолі з перекопським мурзою *Тугай-беєм*.

На цьому етапі повстання Б. Хмельницький та його прибічники висували лише ідею автономії для козацького регіону. Козацька територія на заході, в уявленні гетьмана, мала доходити до Білої Церкви. Під час переговорів з послами коронного гетьмана Миколи *Потоцького* повстанці висунули вимоги: вивести польське військо із цих земель, ліквідувати на них «правління Речі Посполитої», надати їм права укладати договори із зарубіжними володарями.
Кампанія 1648 принесла блискучі перемоги над кварцяною коронною армією у *Жовтоводській* і *Корсунській битвах* та над шляхетським ополченням у *Пилявецькій битві* й завершилася походом повстанського війська під Львів і Замостя. Річ Посполита стояла на межі воєнної катастрофи. Але Б. Хмельницький ще не позбувся ілюзії, що сильна королівська влада зможе розв'язати українські проблеми, і пішов на перемир'я. Перебуваючи під Замостям, Б. Хмельницький активно впливав на вибори короля в Польщі.
1648-й рік завершився урочистим в'їздом гетьмана до стольного Києва. Народ захоплено вітав вождя. В урочистій зустрічі Хмельницького брало участь численне духовенство на чолі з митрополитом С. Косовим, присутній був і єрусалимський патріарх Паїсій. Гетьмана вітали посланці від Молдови, Туреччини, Семигороддя, Валахії. Всі ці обставини змінили настрої й плани гетьмана. Досі він не піднімався вище інтересів свого стану – козацтва; тепер же він усвідомив свої обов'язки щодо всього народу. В лютому 1649 у Переяславі розпочалися українсько-польські переговори. Їх перебіг показав, що на цей час гетьман, переосмисливши уроки минулорічної боротьби, вперше в історії української суспільно-політичної думки сформулював основні принципи національної державної ідеї. Протягом цього часу відбувалися серйозні зміни в самосвідомості українців: прискорюється розвиток ідеї Батьківщини, її єдності та незалежності, чуття спільної мети й національної ідентичності. Під час переговорів у Переяславі полковник Ф. *Джалалій* заявив польським послам: «Майте для себе Польщу, а Україна нам, козакам, належить». Значні зрушення у психології переможців виявилися в промові Б. Хмельницького перед польськими послами: «Визволю з лядської неволі народ руський увесь... Поможе мені в цьому вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша... Правда є, що я мала і незначна людина, але Бог дав мені, що я є єдиновладцем, самодержцем руським. За границю на війну не піду... Досить тепер маю вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві моїм, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи... Не залишиться тут нога жодного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорозькому Війську...». В цих словах гетьмана, обуреного зарозумілим небажанням польських послів сприйняти нові реалії, прохопилися його монархічні прагнення.
Польська влада була неспроможна піти на компроміс, і продовження війни було неминучим. У 1649 Б. Хмельницький з допомогою кримського хана отримав переконливі перемоги над шляхетським і королівським військами під час *Збаразької облоги* та у *Зборівській битві*. Але хан Іслам-Гірей III став на заваді завершенню розгрому польської армії; він вирішив проводити політику «рівноваги сил», яка вела б до взаємного виснаження України і Польщі й давала б можливість Кримові відігравати провідну роль у Південно-Східній Європі. 8.8.1649 Б. Хмельницький підписав *Зборівський договір*. Зміст останнього фактично означав, що польський уряд уперше визнав автономію козацької України на території трьох воєводств – Київського, Брацлавського і Чернігівського. Зборівський договір не задовольняв усіх прагнень українського народу, але все-таки дав можливість будувати армію і державність. На визволених землях, що обіймали близько 200 тис. км^2, – від Случі на заході до російського кордону на сході і від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні, – почала складатися нова військово-адміністративна і політична система, формувалась українська національна держава – *Гетьманщина*. На визволену територію переносився традиційний військовий і громадський устрій козацтва. До влади прийшла національна за складом козацька старшина. Досить впливову її частину становила православна українська шляхта. Проте завоювання народу не були закріплені законодавчо. Уряд молодої держави відстав від реального ходу подій і переважно перебував у полоні традиційних середньовічних уявлень про державну форму організації суспільства. На одне з центральних місць він ставив затвердження особливих пільг для козацтва як своєрідну плату за повалення польсько-шляхетського панування в Україні. Фактично козацтву відводилося те місце в суспільстві, яке раніше належало шляхті.
Під натиском народних повстань і бойових дій магнати й пани, католицьке духовенство, державці королівщин змушені були залишити свої маєтки і втікати. В результаті феодальне землеволодіння було суттєво обмежене, а кріпосне право знищене. Хмельницький якийсь час стримував зростання великого землеволодіння. Земельні угіддя, залишені панами, захопили козаки і селяни; частина угідь перейшла у власність військового скарбу. Козаки й селяни стали вільними дрібними землевласниками. Міщани отримали змогу вільно і безперешкодно займатися ремеслами, промислами і торгівлею. Козацтво остаточно оформилося в окремий стан суспільства. Зменшення розмірів поборів і повинностей сприяло зростанню економічної спроможності селянських господарств. У містах відкрилися нові можливості для прояву підприємницької ініціативи ремісників і торговців. Зміцнилися позиції православного духовенства. Православ'я стало універсальним ідеологічним вченням, яке об'єднало національні сили України в боротьбі проти іноземного панування.
Поразка у *Берестецькій битві* (червень 1651) негативно вплинула на бойовий дух армії. Хоч бої під Білою Церквою у вересні 1651 показали, що польська армія не в змозі подолати козаків, але й Хмельницький мав замало сил для наступу, а також не був певен у надійності хана, який міг стати на бік Польщі. Все це змусило обидві сторони піти на переговори, які закінчилися укладенням невигідного для України *Білоцерківського договору 1651*.
Навесні 1652 Б. Хмельницький у *Батозькій битві* вщент розгромив 30-тисячне польське військо. Фактично було відновлено дію Зборівського договору 1649. Боротьба продовжилася у *молдовських походах* та під час *Жванецької облоги 1653*. Однак чим далі тривала війна, тим більше Хмельницький і старшина переконувалися, що одними своїми силами, без допомоги ззовні Україна подолати Польщу не зможе, без сильного союзника війну не виграти. Трагедія

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ 17 ст.
Воєнні дії під проводом Б. Хмельницького 1648–1653 рр.
(За І. П. Крип'якевичем)

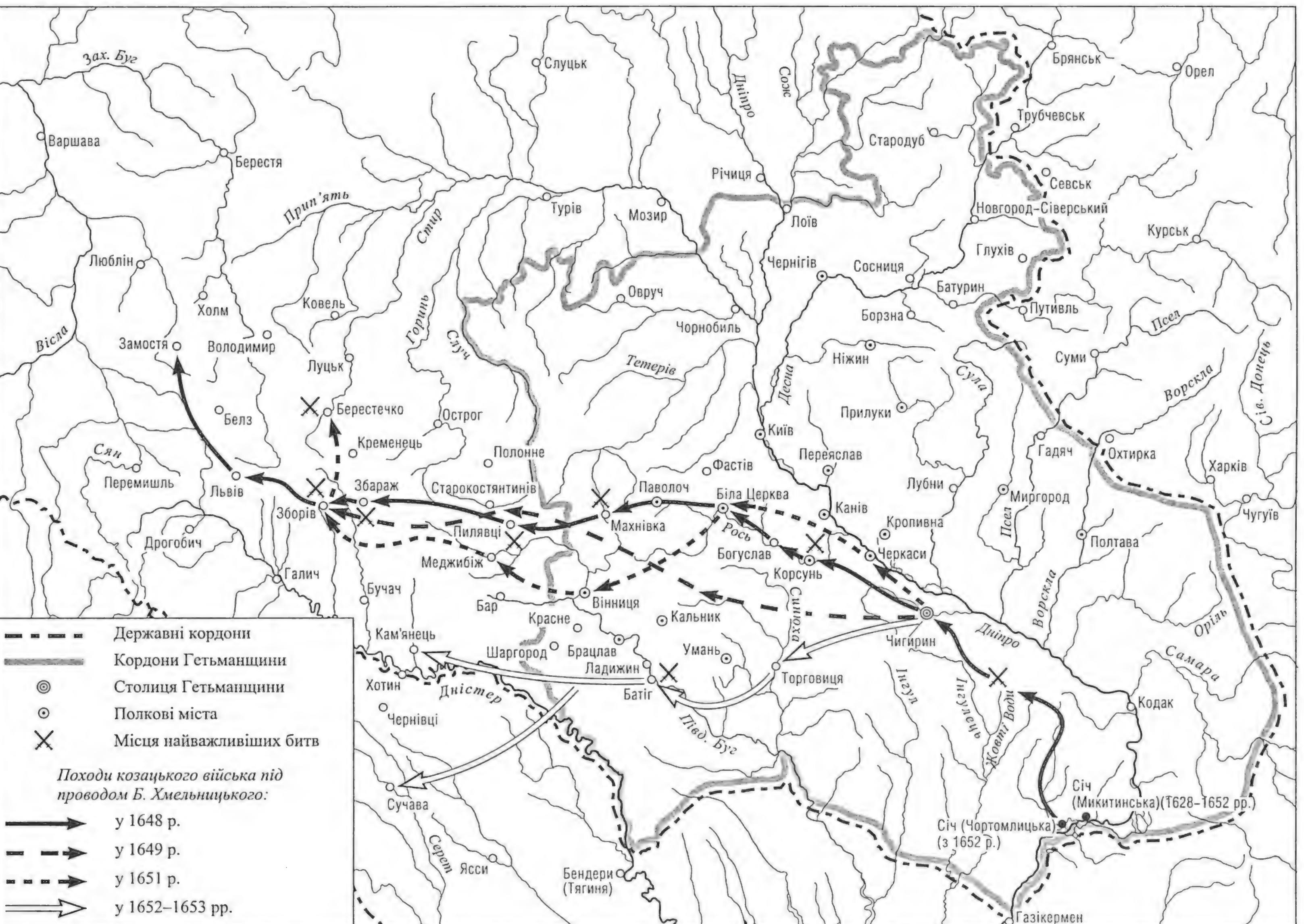

України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з сусідів; не було можливості здійснити перехід до незалежності без попереднього залежного періоду. Одним із можливих покровителів України був турецький султан. Але реальна допомога султана обмежувалася лише наказами кримському ханові приєднуватися до операцій Війська Запорозького. Татари ж були ненадійними союзниками, а своїми грабунками викликали вороже ставлення до себе з боку українського населення. Б. Хмельницький схилявся до переконання, що надійним союзником може стати тільки російський «єдиновірний» цар. З пропозицією укласти військовий союз і згодою на васальні відносини гетьман кілька разів звертався до Москви, починаючи з червня 1648.

Нова спроба домогтися визволення та об'єднання всіх українських земель у межах національної держави була зроблена у вигляді намагання спертися на допомогу Росії. 1.10.1653 Земський собор у Москві вирішив узяти Військо Запорозьке «під високу государеву руку». Для юридичного оформлення цього акту в Україну виїхало посольство В. *Бутурліна*, і в січні 1654 у Переяславі відбулися церемонії, що символізували перехід України під царську протекцію. Усні домовленості у Переяславі та затверджені в березні цього ж року в Москві документи утворили систему норм відносин між Гетьманщиною і Росією, відомі в літературі як *Переяславський договір 1654*. При всій його невизначеності Переяславський договір мав далекосяжні наслідки: на міжнародному рівні він засвідчував відокремлення й унезалежнення козацької України від Речі Посполитої; засвідчував визнання Москвою внутрішньополітичної суверенності Української держави і витвореної системи соціально-економічних відносин; відкривав перспективу довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити об'єднання земель у кордонах національної держави. Попри порушення його умов Москвою Переяславський договір слугував для наступних поколінь української еліти найсильнішим і найнезаперечнішим доказом суверенності України.

Навесні 1654 російська армія розпочала воєнні дії в Білорусі. Їй допомагав 20-тисячний козацький корпус І. *Золотаренка*. Союзники здобули Смоленськ, Мінськ, Вільно. Золотаренко захопив південну Білорусь. Але його заходи по запровадженню в Білорусі козацького ладу викликали перший конфлікт з московськими воєводами, які всі здобуті козаками землі вважали «царськими». Восени того ж року поляки, заручившись підтримкою кримського хана, вирушили в похід на Україну. У січні 1655 проти них виступив Хмельницький з козацьким і московським військом. Вирішальна *Охматівська битва*, що відбулася в останні дні січня, коштувала великих втрат обом сторонам, але не принесла успіху жодній. Це значно послабило надії українців на допомогу царя, який, до того ж, всіляко намагався через своїх воєвод підпорядкувати Україну своїй волі, а козацьке військо використати для завоювання Литви та Білорусі. Тому з 1655 Хмельницький розвинув активну дипломатичну діяльність, намагаючись іншими політичними комбінаціями забезпечити незалежність Української держави. Зокрема, налагоджувалися союзницькі відносини зі Швецією. Навесні 1655 шведський король *Карл X Густав* почав війну проти Польщі. Користуючись цим, Хмельницький з українським військом і корпусом Ф. Бутурліна восени рушив у Галичину, розгромив польську армію під Городком і почав облогу Львова. Оскільки Бутурлін від імені царя вимагав, щоб усі здобуті міста належали царю, то Хмельницький не став штурмувати Львів, а обмежився викупом. Українсько-московське військо здобуло й Люблін, і перед гетьманом відкрилися перспективи об'єднати всі українські землі під своєю булавою. Але тут на допомогу Польщі знову виступив хан. Це змусило Хмельницького відступити. 20. 11. 1655 під Озерною татари атакували українсько-московський табір, і все закінчилося переговорами та втратою досягнень кампанії 1655. З кінця 1655 Росія, налякана успіхами Швеції в Прибалтиці, пішла на зближення з Річчю Посполитою, щоб вступити в боротьбу зі Швецією. Розпочалася російсько-шведська війна. А у Вільні була підписана угода про перемир'я між Росією і Польщею (1656). На польсько-російські переговори українську делегацію не допустили. В Україні це було сприйнято як зраду.

Головною турботою Хмельницького в останній рік його життя було завершення визволення українських земель і унезалежнення від Москви. З метою створення протипольської коаліції він уклав угоди зі шведським королем Карлом X Густавом і семигородським князем *Юрієм II Ракоці*. На поч. 1657 Україна й Семигороддя почали воєнні дії проти Польщі. Козацькі війська оволоділи Волинню, Турово-Пінщиною і Берестейщиною. Шведи захопили більшу частину Польщі. Але незабаром почалися невдачі, і протипольська коаліція розпалася. Ці події були останнім ударом для хворого гетьмана, і 27.7.1657 він помер у Чигирині. Смерть Хмельницького значно ускладнила справу визволення України: вирвалися назовні внутрішні суперечності українського суспільства, розгорнулася боротьба старшинських груп, яка призвела до *Руїни*.

Період із серпня 1657 по січень 1667 позначений різким загостренням соціально-політичної боротьби й посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України. Гетьман І. *Виговський* повів рішучу боротьбу проти наступу царських воєвод і втягнувся у конфронтацію з Москвою, що логічно привело до укладення *Гадяцького договору* з Польщею (1658) і *Конотопської битви* з царським військом (1659). Але український народ не зрозумів політичних комбінацій свого гетьмана, і у внутрішній громадянській війні він зазнав поразки. Його наступник Ю. *Хмельницький*, випробувавши як промосковський, так і пропольський варіанти, теж зазнав поразки. Відбувся розкол Гетьманщини. Росія і Польща домовились про розчленування українських земель (*Андрусівський мир 1667)*.

На етапі Визвольної війни із січня 1667 до вересня 1676 боротьбу за звільнення і об'єднання України продовжив гетьман П. *Дорошенко*. На якийсь час йому вдається об'єднати всю Гетьманщину під своєю булавою, але втручання Польщі, Туреччини і Росії врешті-решт зводять його зусилля нанівець. На осінь 1676 становище Дорошенка стало критичним, і він склав гетьманські повноваження. Лівобережжя остаточно потрапило під владу російських царів, а на Правобережжі ліквідовано українські державні інституції. Визвольна війна завершилася.

Війна принесла численні жертви і руйнування. Але визвольні змагання мали велике історичне значення: вони привели до витворення національної держави (її лівобережна частина проіснувала у складі Російської імперії до

поч. 80-х рр. 18 ст.); в ході Визвольної війни формувалася національна державна ідея, що стала для наступних поколінь українців заповітом у боротьбі за незалежність; національно-визвольна війна стала могутнім імпульсом для розвитку національної самосвідомості, вона сформувала нову політичну еліту, що захищала національні інтереси.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. II, III. – К., 1995; Т. IX. – Кн. I. – К., 1996; Кн. 2. – К., 1997; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. *С. Р. Лях*

ВИНАР Любомир Іванович (нар. 1932) – український історик родом зі Львова. Закінчив Український вільний університет у Мюнхені. Тепер мешкає в США, професор Кентського державного ун-ту (штат Огайо), академік Української Вільної АН, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* та Українського історичного товариства, головний редактор журналу *«Український історик»*. Центральною ділянкою наукових досліджень В. є історія українського козацтва, зокрема її ранній період. Його перу належать праці: «Козацькі зв'язки з Ватиканом в 1593–1599 роках» (1957), «Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького» (1959), «Андрій Войнаровський» (1962), «Проблема періодизації козацької доби» (1963), «Князь Дмитро Вишневецький», «Дипломатична місія Олександра Комуловича в Україну 1594 року», «Початки українського реєстрового козацтва» (1964), «Огляд історіографічної літератури про початки української козаччини» (1965), «Габсбурги і українські козаки» (1975).

Л. Винар

Літ.: Жуковський А. Любомир Винар – провідний історик і організатор українського наукового життя в діаспорі // Українське слово. – Київ, 1997. – 12 квітня; Баран О. Любомир Винар (з нагоди 65-ліття) // Український історик. – 1997. – Т. 34. – С. 11–32; На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. *В. А. Чабаненко*

ВИПИЩИКИ, виписні козаки – козаки, виключені («виписані») із *реєстру*. Скорочення реєстру відбувалося за наполяганням польського уряду, який проводив політику обмеження козацтва. Найчастіше це відбувалося після придушення козацьких повстань. Так, згідно з *Куруківською угодою 1625* в реєстрі мали залишитися 6 тис. козаків із 40 тис., а за *«Ординацією Війська Запорозького реєстрового» 1638* з 20–30 тис. козаків мало залишитися 6 тис. Виписування проводила козацька старшина, намагаючись залишити в реєстрі заслужених і заможних козаків. Але при значних скороченнях реєстру до числа В. потрапляли не тільки голота та «своєвольці», а й люди, які довго служили у Війську Запорозькому, бували в різних походах, мали заслуги. Після виключення з реєстру В. втрачали всі козацькі права і привілеї. Вони повинні були перейти до одного зі станів *посполитих* (селянства, міщанства), що повертало їх під владу польської шляхти й старост і примушувало виконувати всі повинності. Намагаючись уникнути цього, В. втікали на Січ і були найактивнішими та непримиреннішими учасниками національно-визвольної боротьби. *С. Ф. Плецький*

ВИПОР, витічки – атака, яку здійснювали війська з обложеної фортеці чи табору; вилазка.

Літ.: Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 224.

ВИШИВАНИЙ Василь (справжнє ім'я – Габсбург-Льотрінген Вільгельм; 1895–1951) – військовий діяч, полковник *Українських січових стрільців*. В. – рідний племінник Карла І, останнього імператора Австро-Угорщини, ерцгерцог. Закінчив Військову академію імені Марії-Терези (1915). Отримав призначення до 13-го уланського полку, який складався з українців. Швидко вивчив українську мову. Один із солдатів подарував йому вишивану сорочку, яку той носив залюбки, що й принесло ерцгерцогу українське ім'я Василь Вишиваний. Зацікавився українською історією, особливо історією козацтва, та літературою. Зблизився з українськими політичними діячами. Обстоював їхні інтереси перед вищою австрійською владою. Восени 1917 В. познайомився зі старшинами легіону Українських січових стрільців. Весною 1918 очолив військову групу австрійської армії, до якої був включений патронований В. легіон УСС. Ця група наступала на півдні України і після запеклих боїв зупинилася в Олександрівську. Тут УСС стояли майже два місяці й увійшли в тісний контакт із козаками 2-го Запорізького полку і Запорізького полку піших гайдамаків імені К. Гордієнка, які входили до Кримської групи військ П. *Болбочана*. Серед старшин *Запорізького корпусу* генерала З. *Натіїва*, до якого входила Кримська група, виникла ідея проголосити В., як патріота України і члена імператорської родини, гетьманом України. В. пропонувався як альтернатива П. *Скоропадському*, до якого серед старшин Запорізького корпусу зріла опозиція. Але В. відмовився брати участь у цих планах. У червні УСС разом з іншими частинами групи В. було перекинуто до Єлисаветграда. Відмовлявся брати участь у каральних експедиціях проти селян і давав притулок переслідуваним німецько-австрійською військовою адміністрацією. Це стало однією з причин того, що січові стрільці на чолі з В. були виведені з Наддніпрянщини і передислоковані в Буковину. В. вітав утворення Західноукраїнської Народної Республіки. Під час відступу Української Галицької Армії потрапив у полон до румунів. На початку вересня 1919 В. був звільнений і прибув до Кам'янця-Подільського, де у той час перебували керівні установи Директорії. Тут йому було присвоєно звання полковника армії УНР і призначено начальником відділу закордонних зв'язків головного управління Генерального штабу. В міжвоєнний період жив у Відні. Тут виходить його україномовна поетична збірка «Минають дні», присвячена «борцям, що впали за волю України». У вірші «До збруї» є слова:

До збруї! До збруї, стрільці!
У рідну країну шагайте!
Повстаньте, як вірні козацькі сини,
Героями в хату вертайте!

Активної участі в житті еміграції не брав, хоча виявляв інтерес до українських справ. Під час Другої світової війни був під наглядом гестапо. В 1945–47 жив в англійському секторі Відня, контактував з українським оунівським підпіллям. Викрадений радянською контррозвідкою і засуджений на 25 років позбавлення волі. Помер у лікарні в'язниці № 1 у Києві.

Літ.: Габсбург Вільгельм (Вишиваний). Автобіографія. – Львів, 1996; Терещенко Ю. І., Осташко Т. С. Український патріот з династії Габсбургів. – К., 1999. *Ю. І. Терещенко, Т. С. Осташко*

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ (Байда) Дмитро Іванович (?–1563) – український політичний і військовий діяч, один з організаторів *запорозького козацтва*, засновник першої відомої *Запорозької Січі* (Хортицької). Походив із князівського роду Вишневецьких. Деякі дослідники пов'язують В. із туровопінськими Рюриковичами. Батько В. – Іван Михайлович (помер 1543) був старостою єйшинським і ворчинським (з 1533), старостою пропойським і чичерським (з 1536). Мати – Анастасія Семенівна Олизаровичівна (померла до 1541) була внучкою кн. К. І. Острозького по матері. В. вперше згадується у джерелах 1545. Ймовірно, він брав участь у боротьбі проти *Османської імперії* наприкінці 30-х – на поч. 40-х рр. 16 ст. З кінця 40-х обіймав посаду черкаського і канівського старости, спирався у своїй діяльності на запорозьке козацтво. У 1553 побував у Туреччині з метою визволення з неволі свого дядька Ф. М. Вишневецького. Після повернення В. з Туреччини король *Сигізмунд II Август* призначив його стражником на *Хортиці* (1554).

Князь Дмитро Вишневецький.
Портрет 17 ст. з Вишневецького замку, олія

У 1555 на о. Малій Хортиці В. зайнявся зведенням потужного укріплення, звідси здійснив ряд успішних походів проти Османської імперії та *Кримського ханства*, насамперед на Очаків та Ісламкермен. У 1556 відправив два свої посольства до Москви з метою розширення антиосманської коаліції; тоді ж двічі відбивав турецькі напади на Січ. У травні 1557 було відбито черговий ворожий наскок. У жовтні того ж року кримський хан Давлет-Ґірей І вчинив новий напад на Січ, зібравши татар, ногайців, а також турецькі й молдовські війська. В. змушений був покинути Хортицю і відступати до Монастирського острова (нині в межах Дніпропетровська). Оскільки польський уряд не надав йому обіцяної допомоги, В. перейшов на службу до Івана IV. Брав участь у організації оборони південних рубежів Московської держави від ординців. У 1558 В. і російський воєначальник Ржевський здійснили похід проти турків. У 1559 В. двічі ходив під Азов, воював у пониззі Дону, під Керчю. У зв'язку із втягненням Московської держави у Лівонську війну дії московських військ у Північному Причорномор'ї стали менш активними. В цей час В. діяв у даному регіоні фактично сам. У квітні 1562 він прибув до Москви, щоб схилити Івана IV до продовження антиосманської боротьби. Не досягнувши мети, повернувся в підданство до Сигізмунда II Августа. У 1563 В. разом з польським магнатом Альбрехтом Лаським здійснив похід на Молдову. Під час однієї з битв зазнав поразки, дістав поранення, потрапив у полон і був привезений до Стамбула. В. відмовився перейти на турецьку службу і був страчений разом із шляхтичем Пясенським. Героїчна смерть В. оспівана в народній історичній пісні про козака Байду; ця подія відбилася в ряді хронік та генеалогічних творів. Пізніше постать Байди-В. привертала увагу багатьох діячів української культури, зокрема П. *Куліш* присвятив йому свою п'єсу.

Літ.: Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Т. III. – К., 1909. – С. 108–139; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 114–127; Винар Л. Силуети епох: Історичні розвідки. (Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський). – Дрогобич, 1992. – С. 34–56; Денисенко А. Козацький гетьман Байда-Вишневецький // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 70–73; Сергійчук В. Байда-Вишневецький – ратник української землі // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 122–132. Сергійчук В. Дмитро Вишневецький // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. *Ю. А. Мицик*

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ Ярема (Єремія; 1612–1651) – польський магнат, воєначальник, воєвода руський, непримиренний ворог українських повстанців, організатор жорстоких каральних акцій.

Походив із знаменитого князівського роду Вишневецьких, що брав свій початок від Дмитра Корибута, брата великого князя литовського і короля польського Ягайла, який правив наприкінці 14 – на поч. 15 ст. Вишневецькі були споріднені із князями Збаразькими, Воронецькими, Порицькими та ін. Серед предків В. був знаменитий Дмитро *Вишневецький*-Байда та ряд інших діячів, котрі воювали разом з козаками і навіть очолювали запорожців. Його батьком був Михайло Вишневецький (загинув у 1616), овруцький староста. Мати В. – Раїна – була дочкою молдовського господаря Єремії Могили і сестрою київського митрополита Петра *Могили*. Одне ім'я було дано князеві на честь батька, друге – на честь діда по матері. Ім'я Корибут було родовим і давалося

на честь родоначальника династії. Рано залишившись сиротами (1619), В. і його сестра Анна потрапили під опіку свого дядька по батькові Костянтина, який уже перейшов у католицизм. Виховувалися разом із двома двоюрідними братами, синами Костянтина, вчилися в єзуїтському колегіумі у Львові, потім – у Римі, Падуї (1629), Болонському ун-ті (1630). У Голландії В. опановував військову науку (1630). Після повернення до Речі Посполитої перейшов у католицизм (поч. 1632). Перший військовий досвід здобув під час Смоленської війни 1632–34, брав участь у боях під Путивлем, Курськом, Севськом, але без особливих успіхів. Після закінчення війни активно займався адміністративними і господарськими справами своїх маєтностей, що знаходились на Волині (Вишневець) і особливо на Лівобережній Україні (Лубенщина). У 1639 взяв шлюб із Гризельдою Замойською, онукою видатного державного і політичного діяча Речі Посполитої, великого канцлера коронного і великого гетьмана коронного Яна Замойського, дочкою великого канцлера коронного Томаша Замойського. Від цього шлюбу народився син Михайло (1640–1673), що був королем Речі Посполитої у 1669–73.

В. брав участь у придушенні повстання 1638, діючи проти Я. *Острянина*, Д. *Гуні* під Лубнами. У 1635–46 брав досить активну участь у діяльності сейму Речі Посполитої. У 1640–42 був комісаром у справі розмежування кордонів Речі Посполитої з Московською державою і Молдовою. У 1646 став руським воєводою. 6.8.1643 розбив ординців на р. Сурі, у січні 1644 був одним з воєначальників Речі Посполитої, які розбили ординців під Охматовом. У вересні 1647 на чолі 26-тисячного війська здійснив похід у Надпорожжя проти ординців, але далі дрібних сутичок справа не пішла. Король *Владислав IV* закріпив за В. право на володіння о. *Хортицею*.

Вибух *Визвольної війни українського народу* застав В. у Лубнах. Довідавшись про поразки коронного війська на Жовтих Водах і під Корсунем, відступив із своїм надвірним військом на захід за маршрутом: Лубни – Переяслав – Чернігів – Мозир – Котельня – Погребище – Бердичів. На своєму шляху люто придушував повстання. Загін В. став ядром нової каральної армії. Особиста мужність В., намагання «вогнем і мечем» приборкати повстання, непримиренна позиція як лідера «партії війни» принесла йому значну популярність серед шляхти Речі Посполитої, особливо тієї, яка втратила на Україні свої маєтності. Пізніше брав активну участь у боях під Старокостянтиновом. Під час *Пилявецької битви 1648* часто конфліктував з офіційними регіментарями (командувачами) війська, що спричинилося до ганебної поразки польської армії. В. втік до Львова, але не залишився там всупереч сподіванням місцевої шляхти і потім займався укріпленням Замостя. Наприкінці 1648 став великим регіментарем коронних військ, але після коронації *Яна II Казимира* і посилення «мирної партії» на чолі з Ю. Оссолінським та А. *Кисілем* мусив скласти ці повноваження. Був фактично командувачем обложеного польського війська у *Збаражі* (1649), пізніше брав активну участь у *Берестецькій битві 1651*, командуючи лівим крилом коронного війська. Під час маршу на Білу Церкву захворів у Паволочі, де й помер.

Ідеалізований образ князя В. подав польський письменник Г. Сенкевич у першій частині своєї трилогії *«Вогнем і мечем»*.

Літ.: А п а н о в и ч О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 164–178; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – К., 1995. – С. 45–57; W i d a c k i J. Kniaź Jarema. – Katowice, 1984.

Ю. А. Мицик

ВИШНЯ ОСТАП (Губенко Павло Михайлович, 1889–1956) – український письменник-гуморист. Родом із хутора Чечви, тепер с. Грунь Охтирського р-ну Сумської обл. З 1917 навчався в Київському ун-ті (не закінчив). Працював у пресі. В 1934 репресований. Творець «Вишневих усмішок», у яких розвивав і примножував традиції козацького гумору. Цикл нарисів-усмішок «Запорожці» присвятив відбудові запорізького індустріального комплексу. Неодноразово бував на Запоріжжі, зокрема в 1928 разом з іншими українськими письменниками проплив через *Дніпрові пороги*. За свідченням академіка Л. Новиченка, М. Рильський Тараса Бульбу і В. О. називав найвідомішими українськими козаками. На похороні письменника хор співав пісню «Козака несуть…».

Літ.: Р е б р о П. Остап Вишня і Запоріжжя. – Запоріжжя, 1998.

П. П. Ребро

ВІВАТОВА ГАРМАТА – невелика гармата для салютів (див. *Мортира*).

«ВІЙНА ДОМОВА» – епічна поема польського поета, перекладача та історика Самуїла Твардовського. Її автор С. Твардовський (бл. 1600–1661) в 1616–17 взяв участь у Московській війні, потім у *Хотинській війні 1621*. Брав участь у дипломатичній місії до Туреччини. Результатом перебування Твардовського у цій країні стали його перші літературні спроби. Спостереження й спогади про Туреччину лягли в основу його подорожніх нотаток «Надзвичайне посольство Криштофа Збаразького...» (1633). С. Твардовський довго був в Україні при дворах великих магнатів українського походження Збаразьких і Вишневецьких. Найвизначнішими творами поета є епічні поеми «Владислав IV» (1649) і «Wojna domowa z Kozaki i Tatary, Moskwą... przez lat dwanaście tocząca się dotąd» («Міжусобна війна з Козаками, Татарами та Москвою... що точиться ось уже дванадцять літ»; в українській і польській історіографії – зазвичай скорочено: «Війна домова»; перше неповне видання – бл. 1651–55). У «Владиславі IV» мова йде, зокрема, й про участь козаків у Московській і Хотинській війнах; автор відзначає високу військову вправність і мужність українців. Показово, що поема не дає повного викладу життя короля до його смерті (1648), а доходить тільки до моменту найвищого злету і слави *Владислава IV* (1635).

«В. д.» публікувалася частинами. Спершу (1651–55) вийшов друком детальний опис битви під Берестечком (є свідчення, що С. Твардовський був безпосереднім учасником цієї битви). Цей опис згодом складе другу частину «В. д.», пізніше (1660) Твардовський опублікує першу частину; повний текст поеми із чотирьох частин з'явиться у 1681.

Твір пройнятий апологетикою Польщі, поляків, католицизму, зневагою і ненавистю до всього нерідного. Основною причиною війни С. Твардовський вважає помсту Б. *Хмельницького* за особисті образи. Козаків поет називає бестіями, гультяями, зухвалим хлопством, нещасливою голотою, хоча водночас гнівно засуджує шляхтичів на зразок Чаплинського. Основну увагу Твардовський зосереджує на переможних для поляків баталіях: Збаражі, Бере-

стечку тощо. Він намагається або не згадувати про поразки, або згадувати побіжно. Основними причинами поразок поляків поет вважає те, що вони вже давно не вели воєн і відвикли від бойових дій, втратили бойовий дух і запал. Серед причин невдач він називає також Божу кару за гріхи польської шляхти й підступність козаків. Натомість С. Твардовський детально описує жорстокість козацько-селянського війська, часто перебільшуючи її й зовсім не згадуючи про жорстокі вчинки поляків. Автор ідеалізує постаті короля *Яна II Казимира* й особливо Яреми *Вишневецького*, вважаючи останнього чи не єдиним шляхтичем, який думав виключно про захист і велич *Речі Посполитої* та католицької віри; тому поет сприймає раптову хворобу і смерть магната як страшну Божу кару для поляків, але зовсім не як відплату для безгрішного Вишневецького. Попри ненависть до козаків і звинувачення їх у розв'язанні громадянської війни Твардовський відзначає, однак, їхні військові таланти й відвагу.

Творові був притаманний полум'яний патріотизм і художня довершеність; крім того, він якнайповніше відтворював погляди й почування польської шляхти 2-ї пол. 17 ст., тому за Твардовським із часом закріпилося ім'я «польського Вергілія». «В. д.» мала значний вплив на подальший розвиток польської літератури, на сприйняття широкими масами населення і значною частиною культурної еліти подій середини 17 ст., аж до 20 ст. включно. Радикальні шанувальники творчості С. Твардовського навіть твердили, що всі нещастя Польської держави викликані тим, що не перевидавалися або не сприймалися достатньо серйозно твори цього польського поета. Твір С. Твардовського був одним із основних джерел для *Літопису Величка*, особливо щодо подій 1648–57, однак літописець не дотримувався «В. д.» «як сліпий держачися плоту» (власний вислів С. Величка), а часто доповнював польського автора, нерідко вступаючи з ним у відкриту полеміку.

Літ.: Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Франко І. Зібр. творів у 50-и тт. – Т. 31. – К., 1981; Соболь В. «Літопис» Самійла Величка як явище українського літературного бароко. – Донецьк, 1996; Sajkowski A. Barok. – Warszawa, 1987; Hernas Cz. Barok. – Warszawa, 1978. *М. С. Васьків*

ВІЙНИ КОЗАЦЬКІ – див. *Козацькі війни.*

ВІЙСЬКО – див. *Козацьке військо.*

ВІЙСЬКО ВІРНИХ КОЗАКІВ – див. *Чорноморське козацьке військо.*

ВІЙСЬКО ДОНСЬКЕ – іррегулярне військо Російської держави, яке розташовувалося по середній і нижній течії р. Дону та її притоках. Оформилося в кінці 16 – на поч. 17 ст. внаслідок організаційного об'єднання низових і верхових донських козаків (див. *Донське козацтво*). Роль «головного війська» перебрали на себе низовики.

Збройні сили на Дону творилися із територіального ополчення. Кожне козацьке містечко давало однаковий відсоток чоловіків, здатних носити зброю. Чисельність війська залежно від обставин коливалася від 2000 до 8000.

Необхідність боронитися від турецько-татарської агресії, з одного боку, і чинити опір спробам російської урядової адміністрації встановити повний контроль над населенням південно-східної окраїни держави – з іншого, сприяли оформленню не тільки військової, а й своєрідної адміністративно-політичної організації донського козацтва. В. Д. управлялося козацьким кругом (військовим, станичним, хутірським), на якому обиралася старшина (уряд) і вирішувалися найважливіші питання: війни і миру, звичаєвого права, церкви тощо. Постанови Військового Кругу фіксувалися військовим дяком, який очолював військову канцелярію і разом з писарями займав Станову Ізбу. Військова старшина – військовий отаман, два осавули, два судді – обиралася щорічно і протягом річного терміну зосереджувала у своїх руках адміністративну та військову владу.

Військовий Круг був одночасно і Народними Зборами повноправних представників усіх населених пунктів, оскільки кожна станиця поставляла у військо однаковий відсоток служилих козаків. Однак постанови Військового Круга могли бути скасовані чи змінені Валовим Кругом. Останній збирався в особливо важливих випадках, після повернення усіх донських козаків із військових походів, і складався з осіб, спеціально для цього вибраних населенням – «усіх рік козаками». Валовий Круг разом з Військовим вирішував найважливіші питання, пов'язані з життєдіяльністю мешканців земель В. Д. У зв'язку з цим після російської Смути за В. Д. закріпився титул «Великого Війська», а грамоти з Москви адресувалися: «Донським отаманам і козакам, і всьому Великому Війську».

У Військовому Крузі мало право брати участь усе донське козацтво. Однак з поглибленням майнового та соціального розшарування серед донців вирішальний вплив переходив до домовитих (заможних) козаків. Ряди бідного козацтва – *голоти* поповнювалися в основному – за рахунок селян-втікачів. Із середовища заможних козаків походила і старшина, яка пішла на компроміс із московським урядом і дозволила використовувати В. Д. в інтересах російської держави. До 1618 служба донців російському цареві обмежувалася в основному супроводом послів до Туреччини, за що вони отримували одноразову платню. З цього ж року була встановлена щорічна видача платні за службу. Уряд посилав на Дон жалування грішми, хлібом, сіллю, порохом, сукном, а донські козаки зобов'язувалися брати участь у походах російської армії та охороняти південно-східні кордони Російської імперії. 2000 донських козаків у 1623 поступили у відомство Посольського приказу і відтоді вважалися на царській службі. Однак при цьому донці не вважали себе підданими російського монарха і ставилися до нього тільки як до протектора та заступника. Спроби урядової адміністрації поставити В. Д. під свій повний контроль викликали з боку донців запеклий опір. У 1632 козаки відмовилися присягати *Олексію Михайловичу*, а в 1646 і 1648 не прийняли царської грамоти та платні. До 70-х рр. 17 ст. В. Д. повною мірою вдавалося зберігати право на самоврядування і неофіційно – на приймання втікачів.

У 1671, одразу після придушення повстання під проводом С. Разіна, В. Д. вперше офіційно було приведене до присяги на вірність цареві. Так із зміцненням самодержавної влади і розширенням державних кордонів Росії урядова адміністрація, спираючись на верхівку заможного козацтва, розпочала поступову, але планомірну й систематичну боротьбу за обмеження автономії донського козацтва, а потім і за повне його підкорення центральним органам

влади. Докорінна реорганізація В. Д. почалася після поразки селянського повстання під керівництвом О. Пугачова. Урядова адміністрація провела «чистку» козацтва від бідноти; заборонила приймати втікачів; постановила все некозацьке населення в межах проживання В. Д. віднести до розряду іногородніх і поставити в нерівноправне щодо козаків становище. Місце виборної зайняла призначувана урядом старшина, якій надавалися офіцерські звання та дворянство. В 1775 для взірця всьому донському козацтву з представників заможної верхівки був створений особливий Отаманський полк, який мав подавати собою приклад відданої служби царю і вітчизні.

У 1786 офіційно постала Земля Війська Донського як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії. За Донським козацьким військом закріплювалася земля, яка передавалася в користування козацьким станицям і безпосередньо козацьким сім'ям. У 1802 було затверджене положення про військову службу Донського козацького війська. Іррегулярне формування мало виставляти 80 п'ятисотенних полків, один тисячний (під час походу) Отаманський, один лейб-гвардії козацький полк і дві артилерійські роти. Щоб остаточно перетворити донське козацтво в замкнутий військовий стан, російський уряд і надалі здійснював заходи щодо регламентації внутрішнього устрою козацького війська. В 1835 були видані положення і штати Донського іррегулярного формування, за якими все чоловіче населення (з 18 років) зобов'язане було нести військову службу 25 років; у військо з'являтися з обмундируванням, спорядженням, холодною зброєю і конем, придбаними за власний кошт; за службу кожному козакові в постійне користування виділялися 30-десятинні земельні наділи (земля, що залишалася після розподілу, оголошувалася військовим запасом, який призначався для задоволення потреб зростаючого населення). Офіцери Донського козацького війська урівнювалися в правах з армійськими, а землі отаманів і старшини оголошувалися спадковою власністю. Земля Війська Донського в адміністративному і військовому відношенні вже з 1815 підлягала Головному штабові Військового міністерства (з 1875 – Головному управлінню козацьких військ, з 1910 – Козацькому відділові Головного штабу). Тепер козацьке військо очолював наказний отаман. При ньому був військовий штаб, який управляв справами В. Д. через отаманів відділів (округів). Військовий Круг був скасований. У ході проведення військових реформ Мілютіна був дозволений обмежений прийом до козацького стану і вихід із нього; термін служби скорочувався до 20 років; вводилися нові штати, які наближали військо до вимог буржуазної армії. Землі В. Д. офіційно були перейменовані в Область Війська Донського (1870–1920; включала територію сучасних Ростовської, Волгоградської областей Російської Федерації, Луганської і частково Донецької областей України) з адміністративним центром у Черкаську, а з 1806 – у Новочеркаську. На 1917 Область Війська Донського (понад 12 млн. десятин) складалася із 134 станиць і 163 селянських волостей. Населення становило 3,52 млн. чол.; з них 42,3% – козаки, 25,5% – «корінні» селяни, решта – «інородці».

Після жорсткого підпорядкування В. Д. органам центральної влади це козацьке формування брало участь у всіх війнах і походах російської армії 18–19 ст. В. Д. також використовувалося урядом для придушення польських повстань 1831 і 1863–64 та революційних рухів в Угорщині і Трансільванії в 1849. Кримська війна 1853–56 вимагала від Донського козацького війська повної концентрації сил для відсічі ворогу, бо на нього фактично покладалася охорона південної і південно-східної ділянок кордону, узбережжя Азовського, Чорного і Балтійського морів. Для участі у цій війні В. Д. виставило 84 козацькі полки і 14 кінно-артилерійських батарей. У війні з Японією (1904–05) брали участь 4 полки 4-ї Донської козацької дивізії і 2 батареї 3-го Донського козацького артилерійського дивізіону. У ході революції 1905–07 «для утримання порядку всередині Імперії» було мобілізоване майже все В. Д. У роки Першої світової війни донське козацтво зазнало великих втрат (було мобілізовано 57 полків), але одночасно здобуло собі гучну славу хороброго і відважного воїнства. Під час Лютневої революції 1917 на Дону виникли ради козацьких депутатів, однак вони не були підтримані більшістю козацького населення. У ході Жовтневої революції партія більшовиків, провівши в донських козацьких частинах велику агітаційну роботу, зуміла залучити на свій бік частину козацьких мас. Революція і громадянська війна розкололи донське козацтво на біле і червоне. Частина козацтва стала під знамена генералів Каледіна, Краснова, Богаєвського, увійшла в партизанські формування полковника Чернецова і генерала Сидорова. У лавах Червоної армії воювали козацькі частини, з'єднання під командуванням Будьонного, Думенка, Каширіна, Миронова та ін. Наступ Червоної армії в кінці 1919 – на поч. 1920 привів до розгрому білих козацьких частин і остаточного встановлення радянської влади на Дону. Постановою ВЦВК 1920 на В. Д. поширювалося діюче в РСФРР загальне законодавство про землеустрій і землекористування, яке поклало край існуванню козацтва як особливого стану. Область Війська Донського в 1920 була ліквідована, і більша її частина увійшла до складу Донської області, а в 1924 – в Північно-Кавказький край.

20. 4. 1936 ЦВК СРСР скасував існуючі для козацтва обмеження щодо військової служби в радянській армії. Перед війною 1941–45 із донців були сформовані козацькі кавалерійські дивізії, а в ході війни – і козацькі кавалерійські корпуси, які мужньо билися з ворогом.

З 90-х рр. 20 ст. на Дону пожвавився процес відродження козацьких традицій. Згідно з указами президента РФ від 16.04.1996 і 24.04.1998 Донське козацьке військо було офіційно визнане державною владою.

Літ.: К о р ч и н М. Донское казачество. (Из прошлого). – Ростов-на-Дону, 1949; К о з л о в А. И. Возрождение казачества: история и современность (эволюция, политика, теория). – Ростов-на-Дону, 1995; К о р о л е в В. Н. Азовская эпопея: последние операции донского казачьего флота // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1990. – С. 62–72; Л а з а р е в А. В. Донские казаки в гражданской войне 1917–1920 гг.: Исторические проблемы. – М., 1995.

Л. М. Маленко

ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ, Військо Запорозьке Низове – словосполучення, які в козацьку добу використовувались для означення різних понять. Військом Запорозьким називали адміністративно-політичний центр *запорозького козацтва – Запорозьку Січ*, збройні сили Запорозької Січі, Українську державу – *Гетьманщину*, її збройні сили, все українське козацтво.

ВІЙСЬКО КОЗАЦЬКЕ – див. *Козацьке військо*.

ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – див. *Кошова канцелярія.*

ВІЙСЬКОВА РАДА – див. *Козацька рада.*

ВІЙСЬКОВА СКАРБНИЦЯ, Скарбниця Військова – назва острова, який часто згадується в описах *Дніпра* 17 ст. В кінці 18 ст. була відомою річка Скарбна – притока правого рукава Дніпра – Підпільної, нижче Чортомлицької Січі, назву якої пояснювали скарбами, захованими козаками в цих місцях (див.: *Скарб Військовий*).

Літ.: Андрущенко В., Федосов В. Фінансово-скарбові інститути козацької України // Київ. – 1993. – № 7. – С. 128–136.

ВІЙСЬКОВА СТАРШИНА – 1) Вище керівництво на *Запорозькій Січі* (*кошовий отаман, кошовий суддя, кошовий писар, кошовий осавул*).
2) *Генеральна старшина* в *Гетьманщині (гетьман, генеральний обозний, генеральний писар, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний*).

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА – система методів і способів організації та ведення бойових дій українським козацьким військом.
Формування українського козацтва і становлення його військового мистецтва відбувалося за умов постійної боротьби з грабіжницькими нападами татар. В основі татарської тактики грабіжницьких нападів лежала велика мобільність їхніх загонів. Боротьба з таким противником, який міг з'явитись у будь-якому місці і в будь-якій кількості, вимагала від козаків достатньої мобільності і певних засобів, які б нейтралізували його кількісну перевагу. З іншого боку, козакам протистояла польська держава, яка несла в Україну поневолення, кріпацтво та денаціоналізацію. В боротьбі з польськими військами козакам треба було витримувати атаки важкої кінноти з її довгими списами і досконалим володінням холодною зброєю, протистояти артилерійському вогню й атакам піхоти. Брак власної державності означав передовсім відсутність державної підтримки у створенні українських збройних сил. За цих умов козацтво постало як результат самоорганізаційних зусиль українського народу. Це визначило народний характер козацького війська, відкрило широкі перспективи для його розвитку, але на початковому етапі цей розвиток обмежувався можливостями окремо взятого селянського господарства.
Відсутність державних організаційних заходів не дозволяла створити не тільки кінноту, а і будь-яке військо, формування якого вимагало б об'єднаних зусиль. Тому в козацькому війську кожен сам повинен був забезпечувати себе зброєю, спорядженням, кіньми, провіантом та фуражем. Формування в Україні легкої кінноти, традиційної для кочівницьких народів, також було неможливе. Адже історично склалося, що українці завжди були хліборобським народом. Тому на середину 17 ст. козацька піхота була основним родом військ. Прибулі на поле бою кінні козаки спішувались і вели бій у пішому порядку. Невисока скорострільність тогочасної вогнепальної зброї не дозволяла піхоті вести на відкритій місцевості успішні бої з кіннотою. Тому табір з возів став основним бойовим порядком козацької піхоти. На підступах до табору козаки копали *вовчі ями* та інші пастки.
Важливим фактором неприступності козацького табору був масований і влучний вогонь із ручної *вогнепальної зброї*. Висока виучка й використання найпередовіших досягнень у зброярській справі (*кремневих ударних замків* та *ладівниць* із готовими набоями) дозволили козацькій піхоті досягти найбільш можливої щільності вогню. Заряджання *мушкета* потребувало певного часу, і щоб досягнути безперервного вогню, піхотні підрозділи вели його шеренгами по черзі. Швидкість заряджання мушкетів з *ґнотовими замками* змушувала шикувати підрозділ, озброєний такою зброєю, у 10 шеренг. Озброєних мушкетами з кремневими ударними замками піхотинців шикували у 5 шеренг. Швидкість, з якою козаки стріляли з ручної вогнепальної зброї, дозволяла шикувати козацькі піхотні підрозділи у 3 шеренги. Це давало змогу залучити максимальну кількість стрільців для проведення залпу і зменшувало втрати від артилерійського вогню противника. Коли ж потрібно було ще більш посилити темп вогню, то стріляла лише перша шеренга, в якій збиралися найвправніші стрільці. Дві інші лише заряджали для них зброю. Найвразливіші місця табору прикривались артилерією, що у поєднанні з влучним вогнем із ручної вогнепальної зброї робило такий табір неприступною твердинею, яку противник не міг здобути, навіть маючи багатократну кількісну перевагу. За необхідності такий табір використовувався і в наступі. В 1628 М. *Дорошенко* з чотирма тисячами козаків за допомогою табору пройшов увесь Крим; 6 днів рухався козацький табір до Бахчисарая, відбиваючи запеклі атаки татар. А в *битві під Кумейками 1637* козаки *Павлюка* наступали табором на польські каральні війська. М. *Кривоніс* у липні 1648 під захистом табору здійснив наступ і розгромив поляків під Старокостянтиновом.
Артилерія, яка використовувалась у козацькому війську, була здебільшого малокаліберною. Це пов'язано з тим, що козацьке військо відзначалося великою мобільністю. У використанні гармат козаки теж виявляли високу майстерність. Так, у *Жовтоводській битві 1648* ефективність вогню козацької артилерії виявилася такою, що татари, які були тоді союзниками козаків, побоюючись того, що залишиться мало полонених, просили припинити вогонь.
Козацька кіннота не відзначалась такими самими відмінними якостями, як піхота. У переслідуванні противника, в боротьбі з татарами дії козацької кінноти були ефективними, але витримати протиборство з важкою польською кавалерією козацькій кінноті було важко. Хоча під час герців окремі козаки могли перемогти кількох польських кавалеристів за один день.
Досить ефективною була в козацькому війську *прикордонна служба*. На поч. 17 ст. степове прикордоння було вкрите мережею спостережних пунктів, із яких козаки спостерігали за появою татарських загонів. При виявленні татар спостерігачі оповіщали населення про небезпеку, а козацькі війська вирушали назустріч противнику.
З метою стримування агресії Туреччини й Кримського ханства та перенесення боротьби на їхню територію козаки успішно здійснювали *морські походи* на прибережні міста цих держав.
У 1-й пол. 17 ст. В. м. у. к. було на досить високому рівні. Козацька піхота використовувала тришеренговий бойовий порядок, який був найпридатнішим для використання у межах лінійної тактики, що починала панувати в Європі.

Козацька артилерія, в якій не було важких облогових гармат, а гармат середнього калібру було менше норми, все ж таки забезпечувала ведення козаками бойових дій, а її кадровий потенціал став основою для її розвитку в майбутньому. Відрізаність України від моря й труднощі у створенні власного морського флоту не завадили козацтву здійснювати походи проти наймогутнішої держави Причорномор'я і стримувати турецьку експансію. Проте відсутність сильної кавалерії обмежувала можливості козацького війська. Саме тому табір став основним бойовим порядком козацького війська. Він був базою, з якої козаки робили вилазки і переходили у контрнаступ. Козацька атака проводилась *лавою* – шеренгою із загнутими краями для охоплювання противника. Коли козацьке військо під час бою змішувалось із противником, то такий бойовий порядок називався *галасом*, а якщо бій вівся окремими не зв'язаними між собою загонами, – *розгардіяшем*. Коли ж козаків оточував ворог, то вони шикували свої підрозділи трикутником і билися на смерть (як 300 козаків під *Берестечком*, що прикривали відступ своїх побратимів).

Перевага польського війська в кавалерії, дії якої поєднувалися з діями піхоти й артилерії, змушували козаків використовувати оборонну тактику, що вело до поразки. Але подальше вдосконалення козацького військового мистецтва в межах чужої держави було неможливе.

Наступний етап розвитку В. м. у. к. пов'язаний з ім'ям Б. *Хмельницького*. Ще до 1648 він був відомий як знавець військової справи, добре обізнаний з тактикою турків, татар, із найновішими досягненнями європейського військового мистецтва. Вже в перших битвах *Визвольної війни* Хмельницький втілив у життя свою стратегію наступу й удару. Активні наступальні дії українських військ, вміла організація бою і взаємодія всіх родів військ, у тому числі й легкої татарської кінноти, обумовили нищівні поразки польських військ і відродження Української держави, що позитивно вплинуло на розвиток В. м. у. к. Згодом наступальна стратегія козацтва була ще більше вдосконалена Хмельницьким. Головним завданням гетьман вважав розгром основних сил ворога і тому не марнував сил на взяття фортець. Він блокував їх невеликими відділами козацького війська і залишав у тилу, а сам з основними силами рухався назустріч головним силам противника. Саме так він діяв у 1648, коли залишив нездобутий Кодак і ряд замків на кордоні з Литвою. А розгром основних сил противника визначав результат кампанії. Свою концепцію наступальної стратегії Хмельницький виклав у листі до командувача українського війська в Білорусі І. *Золотаренка*: «Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди, де голова, або де стояли окремі ворожі полки... А біля Бихова залиши, ваша милость, перевіривши піхоту і накажи біля воріт окопатися, а сам там людей не губи, а не барючись ... промишляй ... над головою, а з хвостом вже піде легше». Виходячи з наступальної стратегії, Хмельницький привчав козаків до наступальної тактики: «Коли прийде до битви, не покладайтеся на ваші лопати і ями... щоб слави і душ не погубити». Рішучі дії Б. Хмельницького змушували польські війська до ведення оборонних боїв. В 1649 під час *Зборівської битви* та *Збаразької облоги*, а в 1653 – *у Жванецькій битві* поляків було блоковано в їхніх укріпленнях, і тільки зрадницька політика кримського хана врятувала їх від цілковитої поразки.

Однією зі складових успіхів українських військ була тісна взаємодія між всіма родами військ. На марші козацькі війська рухались із максимально можливою швидкістю. Для завчасного виявлення ворога вперед йшов кінний розвідувальний загін, який висилав роз'їзди. По боках табору також висилались дозори, що контролювали місцевість, по якій просувались війська. Коли виникала потреба затримати ворога, то висувався сильний передовий загін, який зв'язував ворога боєм до підходу головних сил. При оточенні ворога навколо його позицій козаки копали шанці, будували редути і насипали вали. Під Збаражем було насипано «високі на два коні» вали, з яких проглядався увесь польський табір. Піхота під захистом шанців наближалась до ворога і сковувала його. Артилерія обстрілювала ворожий табір і підтримувала атаки піхоти й кінноти. Коли ворог виходив із табору і шикувався до бою, в центрі козацького бойового порядку розміщувалася кіннота, на флангах у *батовому строю* ставала піхота, а в проміжках між піхотними підрозділами займала позиції легка артилерія. Така побудова бойового порядку була основою для проведення комбінованих атак. При цьому кіннота наступала по фронту ворога, підтримувана вогнем артилерії та піхоти, які обстрілювали противника з флангів. Вміло використовував Хмельницький і резерви, які вводив у бій лише в найвирішальніші моменти, що викликало у ворога розгубленість і паніку. Застосовувались і охоплювання ворога, засідки, блокування комунікацій.

Водночас Б. Хмельницький доклав великих зусиль для вдосконалення козацького війська. При реорганізації артилерії гетьман надав їй статусу окремого роду військ. Гармати було зведено в окремий підрозділ, їм виділено кінне прикриття. 15 невеликих гарматок поставили на двоколісні лафети і перевели на однокінну тягу, що збільшило їх маневреність. На той час це було новинкою в артилерійській справі. З часом зростала і кількість гармат полкової артилерії, і парк важкої польової артилерії, і в цьому компоненті українське військо не тільки не поступалося польському, а й переважало його. Ще більше уваги приділяв Б. Хмельницький створенню української кавалерії. Гетьман готував кадри для кінноти, надаючи земельні наділи під умовою «кінної у війську служби». Хмельницький залучав на свій бік українську шляхту, бо ж, як відомо, в Речі Посполитій шляхта була основою кавалерійських підрозділів. Гетьман заборонив вивіз коней з України. І вже в 1649 під Лоєвом М. *Кричевський* атакував литовське військо на чолі 10 тисяч вершників. А в 1651 під Берестечком, коли татари відмовились іти у наступ, певний час українська кіннота з успіхом вела бій з польською кавалерією. В 1655 під Животовим півтори тисячі «найкращого комонника» були відправлені в «під'їзд». Започаткував гетьман і створення регулярних підрозділів українського війська, які відзначалися постійною боєготовністю. В цьому найманому війську служили і українці, і татари, і серби, і молдавани, і німці. Всі ці заходи перетворили українське військо в одне з найсильніших в Європі.

Згодом умови розвитку українського військового мистецтва погіршились. Громадянська війна в Україні та агресія Росії, Польщі й Туреччини призвели до втрати нею державної незалежності та до розподілу її земель між сусідніми державами. На Правобережній Україні козацтво було знищене. Лівобережжя потрапило під контроль Росії, яка про-

водила цілеспрямовану політику з ліквідації української державності та козацького війська. Створення в 1706 Української дивізії, в яку входили козацькі полки Гетьманщини і Слобожанщини, підпорядкувало українське військо російським генералам. Російське ж командування прагнуло використати козацтво як збройну силу, але намагалося перетворити його на другорядний складник російської армії. Великої шкоди завдало безоглядне використання козацьких військ у численних війнах, в яких гинуло багато козаків, а їхні господарства без господарів занепадали. Ще більше шкоди завдавало використання козаків на земляних роботах, де висока смертність від тяжкої праці й хвороб підривала бойовий дух козацтва. Поділ козацтва на *виборних козаків* і *підпомічників* справи не покращив. Усе більше козаків з'являлись на службу пішими, без зброї, боєприпасів, провіанту. Бойовий дух українського козацтва занепадав. Поширеним у 18 ст. стало дезертирство, ухиляння старшини від служби. В 1736 у Полтавському полку з 50 *значкових товаришів* у похід вирушило тільки 5. Незадовільним було становище в козацькій артилерії. Після вивезення в 1709 до Росії 40 гармат генеральної артилерії її парк не було поновлено, попри всі зусилля козацьких властей. І в 1738 в ній нараховувалось лише 6 гармат. Не кращим був і стан фортечної артилерії. В українських містах було багато гармат старих типів, із великими запалами, непридатних до стрільби.

З кінця 17 ст. козацьке військо прийнято вважати переважно кінним. У ньому панівне становище займає кіннота, придатна лише для ведення розвідки, переслідування розбитого противника, для несення сторожової служби. Російське командування широко використовувало козацьку кавалерію в авангардних боях. Найчастіше вона протидіяла татарській кінноті. Крім того, козаки вели розвідку, йшли в рейди під ворожі фортеці. Козацькі піхотні підрозділи існували й у 18 ст., але їх кількість і можливості зумовлювались матеріальним станом українського козацтва. Часто козацька піхота залучалася до земляних робіт, несла гарнізонну службу. Козацький гребний флот охороняв узбережжя, контролював переправи. Невеликі флотилії з кількох *дубів* захоплювали турецькі кораблі, перериваючи постачання прибережних ворожих фортець. Після завершення літньої кампанії козаки й зимою продовжували свою службу – охороняли кордони на форпостах. У 18 ст. В. м. у. к. деградувало. Перетворившись із могутньої європейського рівня армії в окремий рід військ (іррегулярну кавалерію) з обмеженими можливостями, козацьке військо не могло самостійно вести великомасштабні бойові операції. Козацькі підрозділи діяли в складі російської армії і застосовували ті самі бойові порядки, що й російські війська. Лише в розвідці, в рейдах, у діях на морі вони могли виявляти певну самостійність, а цього виявилось недостатньо для розвитку козацьких традицій ведення війни. У 2-й пол. 18 ст. після ліквідації російським урядом українського козацтва можливості для розвитку його самобутнього і оригінального військового мистецтва були вичерпані.

Підсумовуючи досягнення українського козацтва у військовому мистецтві, слід відзначити, що вони справили незаперечний вплив на розвиток європейської військової науки, і тому у процесі побудови сучасної української армії козацькі військові традиції уважно вивчаються.

Див. також *Козацьке військо*.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990; Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991; Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1. – Дніпропетровськ, 1996. *С. Ф. Плецький*

ВІЙСЬКОВИЙ ДОВБИШ, довбиш, добош, політаврник – військовий служитель на *Запорозькій Січі*, який відав військовими *литаврами*. В. д. ударами в литаври скликав козаків на раду і подавав сигнал про те, що кошовий став під корогву, а січова старшина під бунчук, і що раду можна починати. В. д. виконував поліцейські функції: перевозив із паланок у Січ злочинців, приковував їх до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків, стежив за своєчасною сплатою посполитими податків, контролював мобілізацію козаків із зимівників. Символами обов'язків В. д. були литаври.

ВІЙСЬКОВИЙ КАНТАРЖІЙ, кантаржій (від тур. «кантар» – вага) – військовий служитель *Запорозької Січі*, який був охоронцем військових ваг і мір, що правили за еталон для всіх торговців на Запорожжі. В. к. збирав із привезених на Січ товарів податок і розподіляв його між старшиною, куренями та церквою. Жив у окремому приміщенні на базарному майдані.

ВІЙСЬКОВИЙ ОБОЗНИЙ – військовий старшина *Запорозької Січі*. Очолював січову *артилерію*, керував побудовою *табору* та організовував інженерне забезпечення штурму ворожих укріплень. Займався обліком і комплектуванням війська.

ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ – див. *Кошовий осавул*.

ВІЙСЬКОВИЙ ПИСАР – див. *Кошовий писар*.

ВІЙСЬКОВИЙ ПУШКАР – військовий служитель *Запорозької Січі*, який під керівництвом *військового обозного* завідував усією січовою *артилерією*. Розпоряджався в січовій пушкарні, де зберігалися запасні гармати та боєприпаси (порох, свинець, ядра). Крім того, В. п. наглядав за злочинцями, яких тримали в пушкарні. Щороку їздив отримувати продовольство, порох і свинець, що надсилалися на Січ. Помічниками В. п. були підпушкар, кілька гармашів або канонірів, які вправно стріляли з гармат.

ВІЙСЬКОВИЙ СКАРБ – див. *Скарб Військовий*.

ВІЙСЬКОВИЙ СКОТАР – військовий служитель *Запорозької Січі*, який організовував догляд за стадами громадської худоби.

ВІЙСЬКОВИЙ СУДДЯ – див. *Кошовий суддя*.

ВІЙСЬКОВИЙ ТАБУННИК – військовий служитель *Запорозької Січі*, який організовував догляд за табунами громадських коней.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВАРИШ – почесне звання, яке надавалося представникам козацької верхівки (2-а пол. 17 – 18 ст.). В. т. перебували під юрисдикцією гетьмана. Не маючи постійних службових посад, вони виконували окремі доручення вищих посадовців.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВМАЧ, тлумач, толмач – військовий служитель на *Запорозькій Січі*, який був перекладачем. Знаючи мови сусідніх із Січчю народів, В. т. виступав посередником у відносинах козаків із мандрівниками-іноземцями. В. т. візував посвідки іноземців, оголошував їм вимоги *Коша*. Перекладав прислані в Січ листи. Використовувались В. т. і для збору розвідувальної інформації.

ВІЙСЬКОВИЙ ШАФАР, шапар (від польс. szafarz – економ, ключник) – військовий служитель *Запорозької Січі*, збирач податків на користь Війська Запорозького на перевозах. В. ш. разом із підшафарями, писарем та підписарем і козацькими командами розміщувались на Кодацькому, Микитинському, Бугогардівському, Самарському перевозах і слідкували за порядком при переміщенні вантажів через переправи, вели прибутково-видаткові книги.

Літ.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – К., 1983. – С. 156; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 147.

ВІЙСЬКОВІ КАНЦЕЛЯРИСТИ – військові служителі на *Запорозькій Січі*, які займалися діловодством *Коша* Війська Запорозького. В. к. поділялися на канцеляристів, підканцеляристів, писарів, підписарів і підлягали *кошовому писарю*.

ВІЙСЬКОВІ СЛУЖИТЕЛІ – нижче за рангом військове й адміністративне керівництво *Запорозької Січі*. До В. с. входили *військові довбиш, пушкар, шафарі, товмач, канцеляристи, табунник, скотар, шкільні отамани*. В межах своєї компетенції В. с. управляли певними сферами січового господарства чи запорозької військової організації. В. с. обирались на свої посади, а при виконанні своїх обов'язків використовували помічників (піддовбишів, підканцеляристів, підпушкарів).

Літ.: А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 107–108; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 146–147; С к а л ь к о в с ь к и й А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 64–66. *С. Ф. Плецький*

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО – українські добровільні озброєні формування, що виникли у процесі розвалу царської армії навесні 1917 з метою створення і захисту *Української держави* в умовах наростання революції, коли в містах і селах України загострилась проблема охорони громадського порядку.

Вільнокозацький рух виник у Звенигородському повіті на Київщині. У квітні 1917 кожна волость повіту мала загони В. к. На поч. квітня 1917 відбувся Звенигородський повітовий з'їзд В. к. На з'їзді було розроблено організаційну структуру, що копіювала давній козацький устрій, – з Генеральною козацькою радою та наказним отаманом на чолі, з козацькою старшиною: осавулом, писарем, хорунжим, скарбником. Основою організації В. к. стала сотня, що набиралася з громадян одного села чи міста не молодших за 18 років і не мала чітко означеної кількості. Сотні волості формувалися в курінь, курені – в полки, а полки губернії об'єднувалися в Кіш. Вільнокозацький рух став загальноукраїнським, поширившись на Київщину, Волинь, Херсонщину, Катеринославщину та інші регіони.

16–20.10.1917 в Чигирині відбувся перший Всеукраїнський з'їзд В. к., 200 делегатів якого були обрані від 60 тис. В. к. Київщини, Херсонщини, Катеринославщини, Чернігівщини та Кубані. Делегати з'їзду звернулися до населення із закликом озброюватися, рішуче боротися з ворогами народу, не допускати братовбивства, підтримувати республіканський демократичний федеративний устрій Росії на чолі із Тимчасовим урядом, створювати у селах сотні, у волостях – курені, у повітах – полки, у губерніях – коші на чолі із сотниками, курінними, полковниками, отаманами та іншою старшиною. На з'їзді було обрано Головну козацьку раду (Генеральну раду) В. к. у складі 12 осіб, яка мала розташовуватись у Білій Церкві. Почесним отаманом В. к. став командувач 1-го Українського корпусу генерал П. *Скоропадський*.

Центральна Рада підтримувала ідею організації загонів В. к., прагнула надати вільнокозацькому рухові чітких організаційних форм. 13.11.1917 Генеральний Секретаріат затвердив обов'язковий для вільнокозацьких організацій Статут «Вільного Козацтва на Україні». Статут суворо регламентував діяльність вільних козаків. У кожному селі чи місті, незалежно від чисельності, могла існувати лише одна громада В. к. з осіб будь-якої національності й статі. Її завданнями були боротьба з дезертирством при демобілізації, охорона громадського порядку та спокою населення, захист громадян та їхньої власності, запобігання грабункам, фізичний і духовний розвиток своїх членів, їх громадське виховання. Громади В. к. створювали піші й кінні загони, пожежні дружини, відкривали бібліотеки, видавали журнали і брошури, поширювали газети і літературу, організовували зібрання, лекції, читання, концерти тощо. Досить жорсткими були умови прийому до В. к. Це відбувалося тільки на загальних зборах громади при таємному голосуванні. Дійсним членом В. к. можна було стати лише за рекомендацією трьох членів В. к., які несли повну відповідальність за подальші вчинки свого підопічного. Вищим органом громади В. к. були загальні збори, що збиралися двічі на рік. Ухвали приймалися простою більшістю голосів. Сільські і міські ради В. к. обиралися на 1 рік і складалися з 5 членів: голови, його товариша, писаря, його товариша і скарбника. Фінансовими питаннями займались ревізійні комісії. Місцеві громади В. к. об'єднувались у волосні, волосні – у повітові, повітові – у губернські. Вищим органом кожної з них так само були загальні збори.

Кожна сільська або міська громада створювала муштрову сотню. Вільні козаки присягали на вірність Україні. Сотенні козацькі збори обирали старшину у складі сотника, підсотника й писаря та інших посадових осіб: бунчужного, скарбника, складника, обозного й кашовара. У межах волості сотні об'єднувалися в курінь. Вищим органом куреня були курінні збори та обрана на них курінна старшина у складі курінного, його заступника й писаря. У повіті з куренів створювався полк. Вищим його органом були полкові збори, до яких входили по одному від кожних 50 козаків.

Повітові полки в межах окремої губернії об'єднувалися в кіш. Кошовий отаман затверджувався спочатку загальними зборами губернської громади, а остаточно – генеральним секретарем внутрішніх справ. Зміщення кошового отамана входило до компетенції Генерального Секретаріату.
За соціальним та національним походженням вільні козаки були, головним чином, українськими селянами, службовцями, робітниками. Козацькі робітничі організації існували в Єлисаветграді, Катеринославі, Олександрівську та інших містах України. Були випадки участі представників національних меншин у загонах В. к.
В. к. активно залучалось до боротьби з більшовицькою агресією взимку 1917–1918. Саме тому керівництво В. к. поступово переходило від генерального секретарства внутрішніх справ до секретарства військових справ.
Наприкінці січня 1918 уряд УНР здійснив спробу заснувати Вільне реєстрове козацтво для організації внутрішньої охорони повітів. На платню козакам і старшині було асигновано 130 млн. крб. Наприкінці березня 1918 за вказівкою німців уряд УНР припинив організацію Вільного реєстрового козацтва. А 5.4.1918 наказом міністра УНР розформовувалися усі загони В. к. Перейшовши на нелегальний стан, вільні козаки зберегли багато зброї і брали активну участь у повстаннях проти гетьманської влади та німецької окупації.
Спробу відновлення загонів В. к. здійснено в еміграції у 20–30-х рр. (див. *Українське національне козаче товариство*).

Літ.: Історія українського війська: В 2 ч. (Репринтне видання). – Львів, 1990. – С. 378–381; Г у л а й Л. Відродження Вільного Козацтва в 1917 // Вільне Козацтво: Щоквартальник Українського Вільного Козацтва (Чикаго). – 1979. – № 6. – С. 6–12. *Г. Ф. Турченко*

«ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО» – бюлетень Українського вільного козацтва, який виходив за редакцією і коштом генерального осавула відділу преси Генеральної управи цього товариства В. Шостака в еміграції. В 1947–65 вийшло 8 випусків.

«ВІЛЬНИЙ КОЗАК» – щоденна газета Всеукраїнської генеральної козацької ради *Вільного козацтва*. Виходила у 1917–18 в Білій Церкві за редакцією М. Левицького.

ВІЛЬНИЙ ПОРІГ, Вовчок, Вольний, Гадючий – дев'ятий із *Дніпрових порогів*. В. п. лежав на 5,5 версти нижче *Лишнього порогу*. Мав довжину 464 сажні, падіння води 3 м. В. п. падав шістьома лавами: Сіренькою, Вовчим Горлом та Шинкаревою. Проти В. п. близько лівого берега підходила до Дніпра Вільна балка, а з правого – Гадюча балка. Через нагромадження підводного каміння В. п. становив одне з найскладніших місць для проходження човнів; його найвужче і найнебезпечніше місце називалося Вовчим Горлом. Після ліквідації Запорозької Січі 5 тис. десятин землі навпроти В. п. були передані у власність поміщика Болотіна.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д .І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 99. *О. І. Коробов*

ВІЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ СЕЛА – державна власність Війська Запорозького (*Гетьманщини*). Завоювавши в ході *Визвольної війни* особисту свободу, більшість селян перейшла в розряд вільних військових поселенців. Населені ними В. в. с. у 2-й пол. 17 ст. становили більше половини усіх населених пунктів Гетьманщини. Селяни В. в. с. були особисто вільними, але мусили платити т. зв. загальнонародні податки й виконувати різні повинності на користь Війська. Вони сплачували податки на утримання армії та старшинської адміністрації, забезпечували продовольством і фуражем найманe гетьманське (охотницьке) військо, харчовими продуктами, сіном, дровами гетьманський двір і т. ін. В. в. с. належали *Скарбу Військовому* Гетьманщини. Представники козацької адміністрації управляли цими селами, а не володіли ними. Прибутки, податки і повинності з них йшли на користь Військового Скарбу. Однак поступово землі В. в. с. переходили до рук козацько-старшинської верхівки, української шляхти і російського дворянства, а повинності на користь держави були перетворені на типові феодальні повинності на користь окремих осіб привілейованих станів. Наприклад, у Чернігівському полку за 1657–1708 було роздано у приватне володіння 185 В. в. с., у Стародубському – понад 120, Ніжинському – 86. Протягом 1654–1730 у 7 полках Лівобережжя (без Стародубського, Ніжинського і Лубенського) у феодальну залежність до приватних осіб потрапило 2/3 вільних посполитих. За 1730–52 чисельність вільних посполитих зменшилася ще у 5 разів (було близько 28 тис., стало трохи більше 5 тис. дворів). *С. Р. Лях*

ВІЛЬЧУРА, вінчура – кудлата вовняна бурка. В. використовувались запорозькими козаками в негоду.

ВІЛЬШАНСЬКА УГОДА 1617 – угода, укладена 28.10.1617 в урочищі Суха Вільшанка поблизу Таращі між представниками козацтва і польського уряду.
З поч. 17 ст. козацтво посилюється, зростає чисельно і починає все більше дошкуляти польським властям: ігнорує місцеву адміністрацію, втручається в церковні справи, своїми безупинними морськими виправами загрожує зірвати хиткий мир Польщі з Туреччиною і Кримським ханством. Польський уряд спробував підкорити козаків силою. У 1617 коронний гетьман С. Жолкевський з кварцяним військом перебував на Україні у зв'язку з очікуваним великим наступом турків. Його спроби залучити до виконання свого завдання козаків виявилися марними: козаки вдалися до абсолютно самостійного морського походу на турецькі володіння. У цей час схильний до поміркованості та компромісів П. *Сагайдачний* на якийсь час втратив владу над козацтвом: замість нього старшим (гетьманом) обрано прихильника рішучих і непримиренних дій – Дмитра Барабаша. Згідно з королівським універсалом для «приборкання свавільників» на Україну вирушила спеціальна комісія у складі князя Я. *Острозького*, князя Збаразького, воєводи руського і старости чигиринського Яна Даниловича разом з їхніми полками. Досягши мирної угоди з турками, Жолкевський у вересні, бувши у Барі, наказав козакам прислати своїх делегатів на переговори до Паволочі і сам рушив туди на чолі 4-х полків і з полками комісарів. Але замість делегації йому назустріч вийшло ціле козацьке військо. З-під Паволочі Жолкевський рушив назустріч козацькому війську під Білу Церкву, а звідти пішов униз Россю і розташував свій табір в урочищі Суха Вільшанка. Розуміючи,

що сил обмаль, Жолкевський більше покладався на дипломатію і погрози, аніж на саме застосування сили.
З огляду на рішучу демонстрацію Жолкевським військової сили козацьким гетьманом знову став П. Сагайдачний. До польського табору прибула козацька делегація і запропонувала все залагодити мирним шляхом. Після цього до козацького табору, який стояв неподалік на Росі, на переговори прибули польські парламентери. Вони запропонували вироблений польськими комісарами проект угоди, який відразу виявився неприйнятним для козаків. Врешті-решт 28.10.1617 була прийнята постанова у вигляді двох декларацій (комісарської і козацької), де в чому між собою відмінних. В історичній традиції вони відомі як В. у. Число козацького реєстру не визначалося (урядові комісари наполягали на обмеженні 1 тисячею), але говорилося, що козаки повинні виключити зі своїх лав («виписати» з реєстру) «збиранину», яка останніми роками поприставала до козацтва: «ремісників, купців, шинкарів, війтів, бурмистрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців та інших неприкаяних». Згідно з козацькою декларацією, козацький старший мав обиратися військом і тільки затверджуватись урядом. Козаки мали мешкати на своїх звичайних місцях, не виходячи на *«волость»* і не нападаючи на сусідні держави.
Прийнята з цього приводу сеймова постанова теж не відрізнялася чіткістю: на тлі розгортання нової московської воєнної кампанії у Польщі не було змоги для рішучого наступу на козаччину.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 356–365. *С. Р. Лях*

ВІМІНА Альберто (17 ст.) – італійський дипломат, посол Венеції до Б. *Хмельницького* в 1650. Автор «Реляції про походження і звичаї козаків...» (опублікована 1890 у Феррарі). Для праці В. характерна оцінка подій у дусі провіденціалізму. В. йменує козацьку землю Україною, а державний устрій козаків – республіканським, подає описи Запорожжя й запорожців, характеризує особу Б. Хмельницького. Зокрема, про січовиків посол каже, що «вони не простаки і не позбавлені бистрого розуму», що в них спартанське виховання, яке допомагає їм у важких походах. Італійця приємно вразили щирість, правдивість, товариськість і некорисливість козаків.

Літ.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 262–266; Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 77–81. *В. А. Чабаненко*

ВІНГРАНОВСЬКИЙ Микола Степанович (нар. 1936) – український поет, прозаїк, кіносценарист, кіноактор. Родом із м. Первомайська Миколаївської обл. Лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1984). Автор збірок «Атомні прелюдії» (1962), «Сто поезій» (1967), «На срібнім березі» (1978), «Губами теплими і оком золотим» (1984), де він, яскравий представник покоління «шістдесятників», еволюціонував від «космічної» метафори до пройнятої настроєм медитативного філософування «тихої лірики». У прозових творах «Первінка» (1971), «Сіроманець» (1977), «Літо на Десні» (1983), «Манюня» (2000) та ін., позначених тонким серпанком «кордоцентризму», письменник обґрунтовував концепцію гармонійного співжиття людини з довкіллям, принципи калокагатії. Неодноразово звертався до художньої інтерпретації національної історичної пам'яті, незрідка трагічної героїки козацького резистансу, як-от у поемі «Ніч Івана Богуна» (1965), іноді фіксуючи її ледь помітним штрихом у ліричних мініатюрах на кшталт «Затям собі на віки вічні» чи у віршованих деклараціях «Саду» тощо.
Подією літературного життя став роман В. «Наливайко» (1993), зі сторінок якого постав легендаризований образ провідника козацького *повстання 1594–96*. Спираючись на досвід романтичного дискурсу, передовсім Вальтера Скотта, М. *Гоголя* та П. *Куліша*, прозаїк запропонував свою художню версію бурхливих подій кінця 16 ст., заповнивши романний простір апріорно етноментальними характеристиками, наділеними провіденціальним значенням. На підставі цього твору з'явився невдовзі автокіносценарій «Северин Наливайко». Крім того, В. – автор низки публіцистично загострених історичних нарисів «Чотирнадцять столиць України» (1997), де обстоюється ідея тяглості національного буття від сивої минувшини до сьогодення; йому належить низка документальних фільмів: «Галич – столиця князя Данила Галицького», «Чигирин – столиця Богдана Хмельницького», «Батурин – столиця гетьмана Івана Мазепи» (всі – 1993), «Гетьман Сагайдачний» (1999), у яких висвітлюється проблема незнищенності українства, осмислюється фатальна тенденція неодноразової втрати багатьох його можливостей, акцентується сподівання на реалізацію його екзистенції як достеменного суб'єкта історичного поступу.

Літ.: Дзюба І. Історичний міф Миколи Вінграновського // Вінграновський М. Наливайко. – К., 1996. – С. 3–12; Пастух Т. Ліричне осягнення історії: Про роман М. Вінграновського «Северин Наливайко» // Дзвін. – 1999. – № 10–12. – С. 145–149. *Ю. І. Ковалів*

ВІННИЦЬКИЙ ПОЛК, Кальницький полк – адміністративно-територіальна та військова одиниця на Правобережній Україні у складі *Гетьманщини* в 1648–67. Створений на початку *Визвольної війни* (1648) з полковим центром у м. Кальнику (тепер с. Кальник Іллінецького р-ну Вінницької обл.). В тому самому році до Кальницького полку приєднали Животівський полк. За реєстром 1649 у ньому було 19 сотень (із сотенними містечками в Кальнику, Животові, Борщагівці, Тетієві, Липовці, Погребищі, Балабанівці, Іллінцях, Куні, Рахнах, Дашеві, Терлиці, Жорнищі, Ометинцях, Бабині, Прилуці, Вінниці, Немирові, Вороновиці), в яких нараховувалось 2050 козаків. З 1653 полковим містом стала Вінниця і полк перейменовано у Вінницький. У 1654 на території В. п. налічувалось 62 населені пункти. Порубіжне положення В. п. зумовило часту участь козаків цього полку в боях із польськими військами під час Визвольної війни. Полковниками В. п. були: О. Вінницький, І. Федоренко, О. *Гоголь*, І. *Богун*, І. *Сірко*, І. Вертелецький (Вертельницький), В. Лобойко, В. Вереница, С. Коваленко та ін. Після передачі Росією в 1667 Правобережної України Польщі В. п. занепав і був приєднаний до *Брацлавського полку*. Кілька невдалих спроб відновлення В. п. зробили гетьмани І. *Мазепа* та І. *Скоропадський*.

Літ.: Реєстр Війська Запорозького. – К., 1995. – С. 265–289; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 599–605. *С. Ф. Плецький*

КАЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК
(*За І. П. Крип'якевичем*)

ВІННИЦЯ (від давньорус. «віно» – посаг, викуп) – місто на Східному Поділлі. В. розташована на березі Південного Бугу при впадінні в нього правої притоки Вишні та лівої – Віннички. Вперше згадується під 1363 як фортеця, побудована литовськими князями Коріатовичами для захисту від татар. Першою великою спорудою був замок, побудований на високому лівому березі Південного Бугу. Його з трьох боків оточували круті неприступні схили, а з четвертого замок укріплено ровом, через який було перекинуто підйомний міст. Площа замку – 1100 м^2. Замок мав подвійні стіни, зроблені з дерева; простір між ними був засипаний землею. Над стінами здіймалося шість башт із

Верхній замок у Вінниці.
Реконструкція М. Козурука

бійницями. Для укріплення В. у 1558 було збудовано нову фортецю на о. Кемпа (Південний Буг). Після спорудження цієї фортеці на правому березі виникло «нове місто», а за лівим берегом закріпилася назва «старе місто». У 1640 В. отримала магдебурзьке право. У 1642 в місті відкрито єзуїтський, а у 1662 – і православний колегіуми.

У період 1400–1569 В. зазнала 30 великих нападів татар. У 1541 відбулося повстання міської бідноти, викликане підвищенням податків. Вже на початку *Визвольної війни*, 7. 7. 1648, козацькі загони на чолі з М. *Кривоносом* звільнили В. з-під польської влади. У 1653–67 В. була центром *Кальницького полку.* Протягом березня 1651 між козацькими військами на чолі з І. *Богуном* і польським військом під орудою Лянцкоронського точилася боротьба за В. У грудні 1653 до міста завітав Б. Хмельницький.

За Андрусівським договором 1667 В. перейшла під владу Польщі. Вінничани не визнали договору, і в 1671 сюди направлено польську каральну експедицію на чолі з *Яном III Собеським.* У 1672 за *Бучацьким мирним договором 1672* В. потрапила під владу Туреччини, і лише за *Карловицьким мирним договором 1699* ці землі знову перейшли під польську владу. Під час гайдамацького повстання 1734 повстанський загін на чолі із запорозьким козаком *Гривою* захопив В. З 1793 В. входить до складу Росії. В 1793–97 вона була центром Брацлавського намісництва, а з 1797 – повітовим містом Подільської губернії. Тепер В. – обласний центр.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972. – С. 76; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. IX. – К., 1996. – С. 127, 179, 193–200, 876, 1020, 1292. *Р. І. Шиян*

«ВІЧНИЙ МИР» 1686 – мирний договір між Польщею і Росією, підписаний 6 (16).5.1686 у Москві, який підводив підсумок багаторічній боротьбі цих двох держав за оволодіння українськими землями в період *Руїни.* В його основі лежали положення *Андрусівського миру 1667.* Текст договору складався з преамбули і 33 статей. Річ Посполита визнавала належність до Московського царства Лівобережної України, Києва, Запорожжя, Чернігово-Сіверської землі з Черніговом і Стародубом. Польща відмовлялася від претензій на Київ, за що отримувала 146 тис. руб. компенсації. Брацлавщина та південна Київщина мали залишатися нейтральною незаселеною зоною між двома державами. Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Польщі. Поділля залишалося під владою Туреччини (згідно з *Карловицьким мирним договором 1699* воно перейшло до Польщі).

«В. м.» остаточно затвердив насильницьке розчленування України.

ВЛАДИСЛАВ IV Ваза (1595–1648) – король *Речі Посполитої* (1632–48). Син короля Речі Посполитої та Швеції Сигізмунда III Вази і Анни Габсбург. Мав ще чотирьох братів, у т. ч. *Яна II Казимира* і сестру. Здобув добру освіту, знав кілька мов, любив мистецтво. Очолив похід на Москву (1617–18), у якому брало участь і *Військо Запорозьке.* Був формальним командувачем військ Речі Посполитої під час *Хотинської війни 1621.* У 20-х рр. 17 ст. здійснив воєнні походи проти Швеції, активно займався дипломатичною діяльністю, у 1624–25 здійснив велику подорож по країнах Західної Європи. Був обраний королем

Польський король Владислав IV. Портрет 17 ст.

13.11.1632 по смерті батька, а 6.3 – коронований. В. IV виявив себе як прихильник сильної центральної влади, хоча дещо пом'якшив позицію уряду Речі Посполитої щодо православної церкви, яка була легалізована у 1633, та до *запорозького козацтва*, яке він вважав опорою королівської влади в централізації управління та у боротьбі проти агресії *Османської імперії*. Одружився із Цецилією Ренатою Габсбург – дочкою імператора «Священної Римської імперії» Фердинанда II та сестрою імператора Фердинанда III. Мав від неї сина Сигізмунда-Казимира (1640–1647). По смерті Цецилії одружився вдруге з Марією Людвикою Гонзага де Невер (1646), що посилило французькі впливи в Речі Посполитій. Виграв Смоленську війну у Московської держави (1633–34), під тиском сейму погодився на криваве придушення національно-визвольних повстань в Україні у 1635 і 1637–38. Разом з коронним канцлером Є. Оссолінським задумав війну проти Османської імперії і *Кримського ханства*, в якій важливу роль мали відіграти запорозькі козаки. Король зустрічався тоді з Б. *Хмельницьким* та іншими керівниками запорожців, але під тиском магнатів і частини шляхти мусив відмовитись від походу в Північне Причорномор'я. Крах планів «турецької війни», смерть єдиного сина посилили хворобу В. IV, від якої він помер. Похований у королівському замку Вавелі (Краків).

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – К., 1995; Мицик Ю. Розумів Богдана Хмельницького // Історичний календар'98. – К., 1997. – С. 140–142; Czapliński W. Władysław IV i jego czasy. – Warszawa, 1976. *Ю. А. Мицик*

ВОВК (Волков) Федір Кіндратович (псевдоніми – Кондратович Ф., Лупеску, Сірко Ф., Яструбець та ін.; 1847–1918) – український антрополог, археолог, етнограф і фольклорист. Народився у с. Крячківцях, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл. Походив із старовинного козацького роду. По закінченні Ніжинської гімназії вступив до Новоросійського ун-ту (м. Одеса), потім перейшов до Київського ун-ту на природничий відділ. У Києві він захопився порівняльною анатомією, анатомічною антропологією, а потім – під впливом М. Драгоманова та В. *Антоновича* – етнографією, історією культури. У 1874–76 обіймав посаду помічника ревізора губернського секретаря в канцелярії Київської контрольної палати; водночас працював у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства як його засновник і дійсний член. У 1875–76 брав участь у роботі археологічної експедиції в Київській та Волинській губерніях. Був активним учасником Київської громади. Разом із М. Драгомановим, В. Антоновичем, Т. Рильським, П. Чубинським, П. Житецьким займався організацією недільних шкіл, виданням літератури українською мовою, збиранням етнографічних матеріалів.

За участь в українському національному русі В. зазнав переслідувань з боку царського уряду. В 1879–1905 – в еміграції (Болгарія, Австрія, Італія, Швейцарія, Франція), де пише цілу низку праць з етнографії, застосовує новий на той час у Європі порівняльно-історичний метод систематизації, класифікації та наукової обробки етнографічного матеріалу. 1900 В. бере діяльну участь у влаштуванні археологічного відділу Всесвітньої виставки в Парижі. В 1901–05 викладає у відкритій у Парижі І. Мечниковим та М. Ковалевським Російській вищій школі суспільних наук; водночас працює над докторською дисертацією. У 1903 приїжджає до Львова, у 1904–06 здійснив кілька експедицій на території Галичини, Буковини та Закарпаття. Брав участь у випуску журналів «Антропологія» (паризьке видання французькою мовою) та «Матеріали до українсько-руської етнології», що виходив у Львові з ініціативи І. Франка.

В 1906 повертається до Росії, де спочатку читає лекції з антропології у Вищій школі П. Лесгафта, а з 1907 – у Петербурзькому ун-ті, спочатку на посаді приват-доцента, а з 1917 – професора; водночас організовує український розділ експозиції етнографічного розділу Російського музею в Петербурзі. В цей же час здійснив експедиції у Волинську, Чернігівську, Херсонську губернії, на Кубань і на півострів Тамань, працював у Румунії, Угорщині, Скандинавії, де вивчав етнографічні та археологічні колекції, закуповував експонати для Російського музею.

У 1917, відгукнувшись на заклик уряду УНР до діячів української культури й науки повернутися в Україну і взяти участь у розбудові національної держави, В. виїхав до Києва, але по дорозі захворів і в червні 1918 помер у білоруському м. Жлобині, де його й поховано.

Ф. К. Вовк

Залишив після себе 455 друкованих наукових і публіцистичних праць різними мовами. З української антропології головні: «Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» (1908),

«Антропологічні особливості українського народу» (1916), «Етнографічні особливості українського народу» (1916). Дійшов висновків, що українці становлять окремий антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів, але близький до південних слов'ян. Головні етнографічні праці: «Исследование ярмарок в этнографическом и экономическом отношениях» (1874), «Основные черты южнорусской орнаментики» (1878), «Задунайська Січ за місцевими спогадами та оповіданнями» (1883), «Українське рибальство в Добруджі» (1899) та ін. Археологічні розвідки В. вміщені в «Матеріалах до українсько-руської етнології», «Записках Наукового товариства імені Шевченка» та ін.
Досліджуючи «козацьку» етнічну самосвідомість на побутовому рівні, В. підтверджує думку, що у своїй першооснові українська етнічна спільнота складалася із земельних спільнот, кожна з яких становила субетнос; зокрема, козацтво було частиною етносу, яка мала власну етнічну структуру, свої говірки і крайову самосвідомість. З іншого боку, роль козацтва у соціальному, економічному й політичному житті була настільки великою, а зв'язки з народом настільки міцними, що українців називали «нацією козаків», або «українською козацькою нацією», а Україну – «країною козаків».

Літ.: В о в к Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995; Г р у ш е в с ь к и й М. Пам'яті Федора Вовка // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 2–3. – С. 3–7; С т е л ь м а х Т., П р и х о д ь к о М. Ф. К. Вовк // Український історичний журнал. – 1967. – № 3. – С. 124–126; Н а у л к о В., Ф р а н к о О. Учений надзвичайно широкого профілю // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 37–41; Ф р а н к о А., Ф р а н к о О. Невгамовний Федір Вовк // Слово і час. – 1997. – № 8. – С. 24–30.

О. Г. Скворцов

ВОВНІГІВСЬКИЙ ПОРІГ, Вовнізький поріг, Внук-поріг – шостий, один з найбільших *Дніпрових порогів*. Розташовувався на 30 верст нижче *Ненаситця*. Його довжина була 270 сажнів, падіння води – 1,14 сажня. Вода падала чотирма лавами: Близнюками, Плоскою, Грозою та Помийницею.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 65.

О. І. Коробов

ВОВЧА, Вовчі Води – річка у Східній Україні, ліва притока *Самари* (басейн *Дніпра*). Одержала свою назву через те, що у лісах, які оточували річку, водилося багато вовків. Головні притоки: Мала Терса, Верхня Терса, Гайчур, Сухі Яли, Мокрі Яли – ліві, Солона – права. При впадінні В. у Самару росли чудові дубові ліси. В річці водилося багато риби, по берегах – багато дичини. У минулому В. була глибоководнішою. Через Самару – Вовчу та її ліву притоку Осикову запорожці на чайках добиралися до річки Широкої, правої притоки Кальміуса, а звідти – в Азовське море, у випадку блокування турецьким флотом гирла Дніпра. На поч. 17 ст. при прийнятті Вовчою Солоної знаходилась водна станція, де запорожці зберігали чайки для морських походів. Уздовж В. проходив суходільний шлях, по якому запорожці добиралися на Дон, а донські козаки – на Січ.
У період *Нової Січі* В. розмежовувала *Самарську* і *Кальміуську паланки*. На її берегах розташовувалось багато козацьких зимівників та уходів, які до кінця 18 ст. переросли в людні села.

Літ.: С к а л ь к о в с ь к и й А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 48; Ф е о д о с и й (М а к а р ь е в с к и й). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Вып. 2. – С. 32, 48, 356, 503–507; Б а й о в А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб., 1906.

В. О. Пірко

ВОВЧІ ЯМИ – замасковані ями із вбитими у дно загостреними кілками, які уражали противника, що потрапляв до них. Розміщувались на підходах до козацьких укріплень і утруднювали ворогові доступ до останніх.

«ВОГНЕМ І МЕЧЕМ» – роман класика польської літератури Генрика Сенкевича (1846–1916), присвячений героям Хмельниччини.
Публікація роману (1882–84) викликала бурхливу реакцію польської й української громадськості. Поляки в переважній більшості захоплено вітали появу цього твору, критичні голоси демократичної інтелігенції (Б. Прус, П. Хмельовський, О. Свєнтоховський) тонули в масі шовіністично налаштованого загалу. Роман на довгі роки почав визначати ставлення поляків до українців як до нижчої верстви населення (особливо в 20–30-і рр. 20 ст.); водночас він став могутнім стимулом для боротьби за незалежність Польщі, був своєрідною Біблією для польських легіонерів. Українська критика відразу дала різко негативну оцінку творові Г. Сенкевича. Насамперед це зробив В. *Антонович* («Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме» // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5). З часом до нього приєдналися І. *Новицький*, О. Пипін, В. Гнатюк, О. Маковей та ін., в основному повторюючи аргументи Антоновича. Прагненням примирити польські й українські оцінки роману «Вогнем і мечем» позначена наукова діяльність польського історика Ольгерда Гурки. На його думку, у Сенкевича не було антиукраїнської упередженості; у всьому винні польські історики, від яких письменник запозичив неточні, перекручені факти про події 17 ст. Полеміка стосовно історичної достовірності «Вогнем і мечем», а також того, чи можна цей твір вважати історичним романом, чи це не більш ніж вестерн, триває у польському літературознавстві й досі.
Оцінюючи твір Г. Сенкевича, необхідно розмежувати три моменти: ідейний задум роману; роман як замкнуту структуру; сприйняття цього роману широким загалом читачів. Задум твору передбачав підняти національний дух поляків за умов бездержавності, нагадати про часи національної могутності. Український чинник тут зовсім не брався до уваги. Як окрема замкнута структура роман «Вогнем і мечем» є художнім твором з виразними романтичними рисами. Це «польський» погляд на події Хмельниччини, з виразною стилізацією під мову творів-гавенд 17 ст. та їхньою апологією Я. *Вишневецького* і *Яна II Казимира*, через що виникає виразна антиукраїнська спрямованість, яка набула гіперболізованого характеру у сприйнятті читачів, які дивилися на роман крізь призму багатовікового українсько-польського протистояння. Г. Сенкевич прагнув зняти таке викривлене бачення роману: у подальші редакції твору він ретельно вніс етнографічні й топонімічні виправлення на основі зауважень В. Антоновича; в останньому романі трилогії – «Панові Володийовському» – Г. Сенкевич в уста польських офіцерів вкладає слова про необхідність єдності двох народів, взаємоповаги між ними

і релігійної терпимості. Але роман «Вогнем і мечем» і надалі справляє враження, особливо для української громадськості, антикозацького та антиукраїнського.

Літ.: Антонович В. Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем») // Киевская старина. – 1885. – Кн. 5. – С. 44–78; Грабович Г. Грані міфічного: образ України в польському й українському романтизмі // Грабович Г. До історії української літератури. – К., 1997; Bujnicki T. Sienkiewicz i historia. – Warszawa, 1981; Wyka K. O nową drogę do Sienkiewicza // Miesięcznik Literacki. – 1967. – № 1.
М. С. Васьків

ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ – зброя, в якій для викидання із каналу ствола вражаючого елемента (куля, ядро тощо) використовується сила тиску газів, що утворюються при згорянні пороху.

В Європі В. з. з'явилась на поч. 14 ст. Перші гармати були короткими й нагадували ступку; заряд пороху підпалювався з дула. Пізніше запалювальний отвір почали робити в казенній частині ствола. Спочатку гармати зварювали із залізних смуг і скріплювали кільцями, а потім стали лити із бронзи. Перші гармати були громіздкими, відзначались низькою скорострільністю і були непридатні до застосування в маневровій боротьбі. В Україні В. з. з'явилася наприкінці 14 ст. Але з огляду на велику вагу та громіздкість перших гармат, їхню невисоку скорострільність і велику вартість (у 15 ст. вартість гармати дорівнювала вартості череди з 442 голів великої рогатої худоби, а один постріл коштував стільки ж, скільки коштували 9 корів) їх застосовували тільки для оборони замків. У 1471 у Вінниці була 1 гармата, в Чуднові – 3, а в Житомирі – 4 великі гармати і 5 *тарасниць*. У Кам'янці-Подільському у 1494 налічувалось 11 гармат. Ручна В. з. у скорострільності, влучності та у зручності користування поступалась лукам.

Кінець 15 – поч. 16 ст. позначений прогресом у розвитку В. з. Гармати почали лити із цапфами (циліндричними виступами з обох боків ствола, на яких він рухався у вертикальній площині), що полегшувало наведення їх на ціль і дозволяло використовувати менш громіздкі лафети. Крім того, ширше стали застосовуватись металеві ядра замість кам'яних. Це зумовило зменшення калібру гармат та їх ваги. В Україні з'явились нові типи гармат (серпентини, колюбрини, октави, *фальконети*), збільшилась їх кількість (у Львові в 1570 нараховувалось 8 гармат, у Вінниці в 1552 – 3, а у Києві – 29).

У 16 ст. гармати перебували на озброєнні козаків. Козаки Д. *Вишневецького* мали трофейні гармати з турецьких фортець. Частина гармат надавалась козакам правителями тих держав, які бажали залучити їх на свою службу. Під час повстань козаки захоплювали артилерію, яка перебувала в українських замках. Тому всі типи гармат, які згадуються в описах замків, перебували на озброєнні козаків. Але в козацькій артилерії переважали фальконети й інші гармати невеликих калібрів, що найбільше пасували до маневрової боротьби. *Визвольна війна українського народу середини 17 ст.* сприяла розвиткові козацької артилерії. Було організовано виготовлення гармат, запроваджено польову артилерію і сформовано парк генеральної артилерії.

У 16 ст. великі зміни відбулись і в конструкції ручної В. з. Були винайдені й поступово запроваджувались у практику *ґнотовий, колісцевий* і *кременевий ударний замки*. Усе це підвищило надійність ручної В. з., її влучність, зручність користування нею і сприяло її поширенню. Подібні тенденції у розвитку В. з. були характерні і для України. Адже вона була тісно пов'язана з Європою, і до неї проникали всі новинки європейського зброярства. Тому дуже швидко В. з. стала найпоширенішим типом зброї у козаків. Надалі на озброєнні козаків перебували всі відомі в Європі типи В. з.: *аркебузи*, *мушкети*, *гвинтівки*, *гаківниці* тощо. Крім того, постійно ведучи боротьбу з Туреччиною, козаки могли на практиці знайомитися із досягненнями східного зброярства і запозичати їх. У В. з. козаків часто використовувались східні (іспано-мавританські) замки. А *яничарки* були одним із поширених типів рушниць. Але найбільше сприяло поширенню В. з. серед козаків її масове виготовлення українськими ремісниками. Уже в 16 ст. вона виготовлялась навіть у невеликих містечках і за ціною була доступною для селян (на початку Визвольної війни Я. *Вишневецькому* вдалося конфіскувати у своїх селян кілька десятків тисяч *самопалів*). Природно, що озброїти багатотисячні козацькі армії часів Хмельниччини імпортною зброєю було неможливо.

З 18 ст. почався занепад козацької артилерії. Після поразки протимосковського виступу І. *Мазепи* українська артилерія була вивезена в Росію, а запорожці, які перебували під турецькою протекцією, не мали права володіти гарматами. Виробництво гармат в Україні занепало, озброєння артилерією козацького війська знаходилось під контролем російського уряду. Занепад козацького війська призвів до того, що ефективна для 17 ст. традиційна козацька тактика використання В. з. за нових умов виявилася застарілою. Козацтво не використовувало рушниці з багнетами: вони могли ефективно застосовуватися лише в щільних бойових порядках піхотних підрозділів, а козацтво на той час уже було перетворене в допоміжний рід військ – іррегулярну кавалерію – і не змогло сприйняти найновіші тенденції у розвитку В. з. та її використанні. А після ліквідації російським урядом українського козацтва були втрачені будь-які можливості розвитку козацьких традицій виготовлення й застосування В. з.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991; Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. – СПб., 1994; Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987.
С. Ф. Плецький

ВОЖАЇ – емісари *Задунайської Січі*, які в Україні таємно збирали групи втікачів і приводили їх на Дунай.

Літ.: Кондратович (Вовк) Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 91.

ВОЗНЯК Михайло Степанович (1881–1954) – український літературознавець, академік АН УРСР (1929–33; 1939–54). Народився у с. Вільки-Мазовецькі Рава-Руського повіту (тепер – с. Волиця Жовківського р-ну Львівської обл.) у селянській родині. У 1904–08 навчався на філософському факультеті Львівського ун-ту. З 1911 – дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. З 1939 – професор, з 1944 – зав. кафедри української літератури Львівського ун-ту; з 1951 одночасно – зав. відділу Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові. Автор близько 600 друкованих праць. Один з фундаментальних дослідників жит-

тєвого шляху та творчості І. Франка й М. Шашкевича. Автор низки публікацій про творчість Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. *Шевченка*, Л. Боровиковського, *Українки Лесі* та багатьох інших письменників. Особливий науковий інтерес вченого викликала українська література 11–18 ст. В. – автор 3-томної «Історії української літератури» (видано у Львові накладом товариства «Просвіта»: т. 1, до кінця 15 в., 1920; т. 2–3, віки 16–18, 1921, 1924; перевидано там же у 1992, 1994). У цій праці широко висвітлено літературу та фольклор козацької доби, проаналізовано *козацькі літописи* Самовидця, Г. *Граб'янки*, С. *Величка*, *«Історію Русів»*; окремий розділ присвячено козацькому епосу та історичній пісні.
В. уперше зробив глибоке текстологічне дослідження та зіставлення різних варіантів «Пісні про Байду» («Цікава пам'ятка української пісенності XVII ст.», 1929). Опублікував українську думу про козака-нетягу в записі кінця 17 ст.
У доробку В. – чимало праць на історичну тематику, зокрема «Три документи до історії Руїни» (1914), «Роля Богдана Хмельницького» (1918), «Проба рятунку української державності при допомозі Туреччини» (1918), «Проба рятунку української державності через союз з Швецією» (1918), «Чужинець про Україну напередодні Хмельниччини» (1924), «Мартин Пашковський про козацькі сутички з татарами й долю ясиру», «Битва під Загалєм у сучасній польській пісні» (1927), «Козацтво під Хотином 1621 р. у сучасній поезії» (1928), «Виправа запорожців на Перекоп у 1608 р.» (1929), «Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика. («Історія русов» у літературі й науці)» (1939) та ін. Серед козацьких гетьманів особливий інтерес В. викликала постать І. *Мазепи*. З'ясуванню дати його народження, а також обставин його смерті вчений присвятив декілька наукових розвідок: «Коли народився Мазепа і про місце його спочинку» (1932), «Ще про дату народження Мазепи»; «Як то було з похоронами Мазепи» (1932), «До справи архіву Мазепи» (1933), «Пилип Орлик у пісні про Ведмедівку» (1933), «Хто ж автор т. зв. «Літопису Самовидця»?» (1935), «Бендерська комісія по смерті Мазепи» (1938).
За життя вченого-патріота і ще понад три десятиліття після його смерті тоталітарний режим закидав йому «вплив буржуазної методології і буржуазно-націоналістичних концепцій», водночас відзначаючи, що праці В. «насичені багатим матеріалом».

Літ.: Нечиталюк М. Невтомний трудівник науки // Жовтень. – 1959. – № 11. – С. 148–152; Гонтар П. та ін. Вчений каменярської снаги // Українське літературознавство. – 1981. – Вип. 36. – С. 112–117.
М. П. Крупач

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Андрій (бл. 1680–1740) – український військовий діяч, дипломат, племінник І. С. *Мазепи*. Народився від третього шлюбу рідної сестри гетьмана Мазепи Олександри Степанівни з овдовілим шляхтичем Київського воєводства Яном Войнаровським. Перше його ім'я було Станіслав, друге – Андрій; але, мабуть, під впливом матері В. майже завжди вживав ім'я Андрій. Київсько-волинський рід Войнаровських належав до знатних українських родів 17 ст. Через конфлікт із чоловіком на релігійному ґрунті (батько був ревний католик, а мати – православна) Олександра Степанівна переїхала із сином у Київ до своєї матері Марії Магдалини. Після смерті матері В. залишився під опікою бабусі та дядька. Освіту отримав у Києво-Могилянській академії. І. Мазепа поклав на нього великі надії, бажаючи передати йому згодом гетьманську булаву, і навіть намагався посватати за В. сестру кн. О. Меншикова, але з цього нічого не вийшло. Напередодні протимосковського виступу в жовтні 1708 Мазепа доручив племінникові одну з найбільш делікатних і небезпечних місій у штабі Меншикова, біля Горська на Сіверщині. В. не тільки виконав доручення, а й попередив гетьмана про просування військ Меншикова до Борзни, де знаходився Мазепа, урятувавши таким чином не тільки життя дядька, але і його українсько-шведські задуми. Дії В. як командувача козацьких військ у боях під Гадячем і Веприком високо оцінив шведський король *Карл XII*.
Після поразки під Полтавою В. постійно перебував при гетьмані аж до його смерті. Мазепа залишив у спадок племінникові свої багатства, визнані Карлом XII приватною власністю В., а не козацтва, що призвело до гострого конфлікту В. з українською старшинською еміграцією. В. відмовився від гетьманства. Разом з П. *Орликом* він завдавав великої шкоди російській дипломатії, підбурюючи уряди Туреччини, Кримського ханства й ряду західноєвропейських країн до війни з Росією, намагався утворити антиросійську коаліцію європейських держав й залучити до цієї коаліції Англію. За наказом *Петра I* у 1716 В. був підступно заарештований російським консулом у м. Гамбурзі (Німеччина) за сприяння місцевого магістрату і відправлений до Москви. Незабаром В. заслали до Якутська, де він і помер у 1740. Відомий російський поет К. Ф. *Рилєєв* присвятив йому поему «Войнаровський».

Літ.: Костомаров Н. И. Собрание сочинений. – Кн. 6. – Т. 16. – С. 253; Винар Л. Андрій Войнаровський. – Мюнхен, 1962; Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. – Львів, 1991; Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994. – С. 51–56, 109–180. *Б. А. Бровко*

ВОЛИНСЬКИЙ ПОЛК, Звягельський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця, яка в ході *Визвольної війни* формувалась на Волині. Створення В. п. почалося в 1648, але укладення *Зборівського договору 1649*, за яким Волинь вилучалася з-під влади гетьмана, припинило цей процес. Наприкінці гетьманування Б. Хмельницького українські війська знову зайняли прикордонну смугу Волині, що поклало початок відновленню В. п. За гетьмана І. *Виговського* спроби відновлення В. п. були продовжені: козацькі залоги стояли в Степані, Гощі, Межирічі, Корці, Острозі, Полонному, Ізяславі, Старокостянтинові.

Літ.: Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 643. *С. Ф. Плецький*

«ВОЛОСТЬ» – антитеза запорозькому Низу, густозаселена територія Середнього Подніпров'я, Правобережжя і Лівобережжя з містами і селами, урядовою адміністрацією. «Вийти на волость» для козаків означало покинути *Запорожжя* і вступити в межі територій, на яких знаходились королівщини (державні маєтності) і панські маєтки, міцно трималася влада королівських намісників – воєвод, старост і підстарост. Несанкціоновані переміщення козацького війська у цьому напрямі, як правило, означали непослух властям, демонстрацію сили, а то й просто початок повстання.

ВОЛОЩИНА – див. *Валахія*.

ВОЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО, Запорозькі Вольності, Запорожжя – назва території, якою володіли запорожці. Кордони вольностей запорозьких козаків у різний час і за різних обставин постійно змінювались. У 1734–75 запорожці займали велику територію. Площа цієї території дорівнювала близько 80 555 км^2, що більше території сучасної Литви. Володіння запорожців лежали в межах сучасних Дніпропетровської, частково – Запорізької, Херсонської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Донецької областей. Ці землі на півночі по лівому берегу Дніпра та по р. Оріль межували зі Слобожанщиною та Гетьманщиною, на сході по верхів'ях річок Самари та Вовчої – зі Слобожанщиною, а по Кальміусу – із землями Війська Донського, на півдні по Берді та Кінських Водах – з кочів'ями ногайських татар, по правому берегу Дніпра на півночі по річці Омельник межували з Новосербією, на заході по Сухому Ташлику і Синюсі – з Польщею, а на південному заході і півдні – по Бугу і степами між гирлом Ташлика та по Інгульцю – з татарськими кочовищами. У 1709 *Чортомлицька Січ* за наказом *Петра I* була зруйнована, а запорожцям як зрадникам було заборонено влаштовувати Січ у межах російських володінь. Запорожці перейшли під протекцію кримського хана і в пониззі Дніпра заснували *Олешківську Січ*. Хоч кримський хан формально й надав запорожцям права в землекористуванні, промислах, торгівлі та у внутрішньому устрої, але ці права постійно порушувались. Тому у 1734 майже 30 тис. козаків Олешківської Січі повернулися на Середнє Подніпров'я й заснували на Підпільній *Нову Січ* (1734–75). Вся територія Запорожжя в цей час поділялася на *паланки*, яких спочатку було п'ять, а пізніше – вісім: *Бугогардівська*, *Протовчанська*, *Орільська*, *Кодацька*, *Інгульська*, *Прогноїнська*, *Самарська* і *Кальміуська*.

Запорожжя періоду Нової Січі стрімко набувало обрисів держави. Російський царизм не міг терпіти держави в державі, особливо після оволодіння Північним Причорномор'ям. На останньому етапі російсько-турецької війни 1768–74 російський уряд узяв курс на повне знищення запорозького козацтва (див. *Атакування Січі 1775*).

Літ.: Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 203–240; Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в XVIII ст. – Т. 1–2. – Мюнхен, 1960; Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. I, II. – Мюнхен, 1965–1967; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; Скальков-

ВОЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО у 16 – 1-й пол. 17 ст.

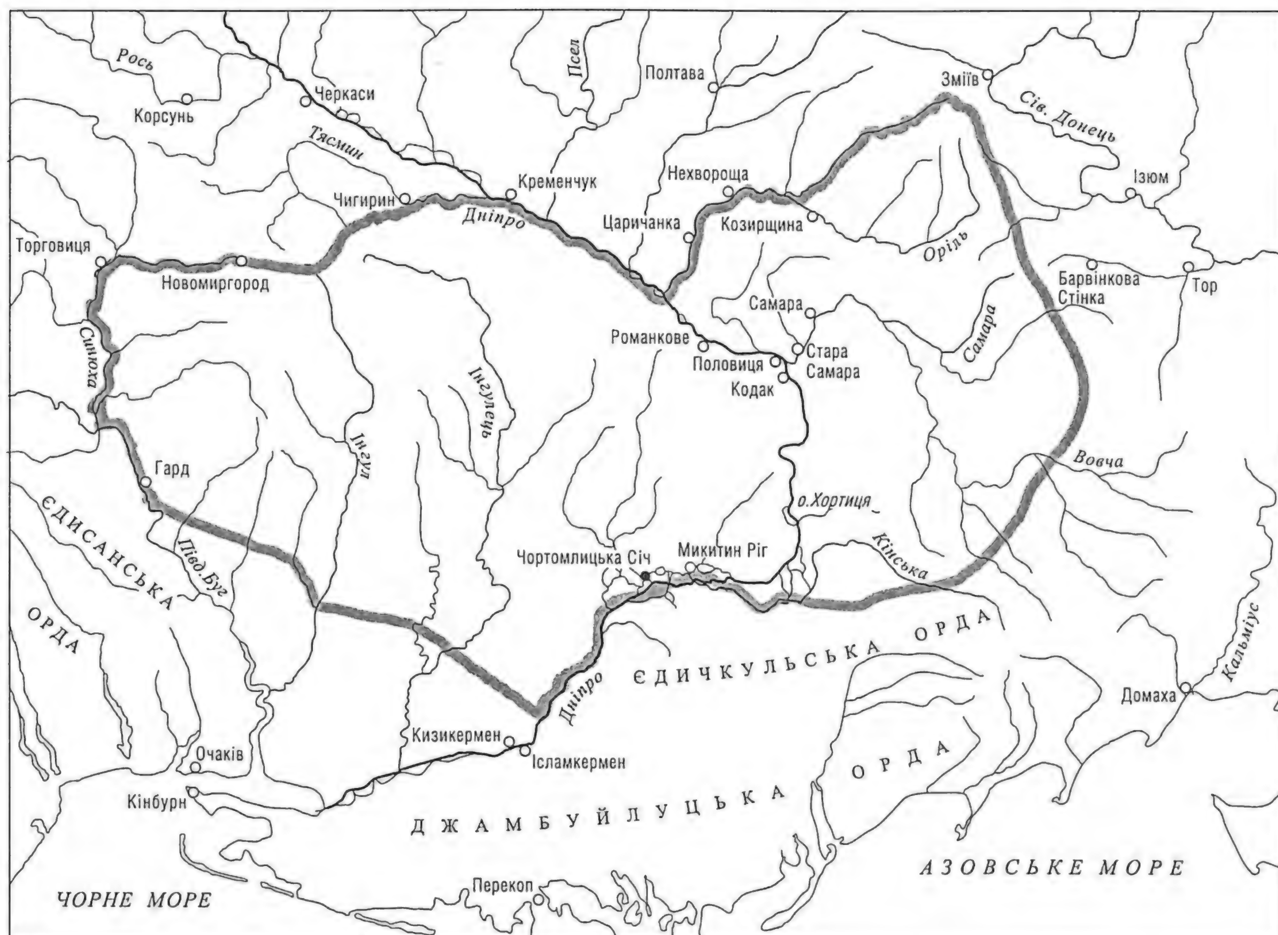

ВОЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ

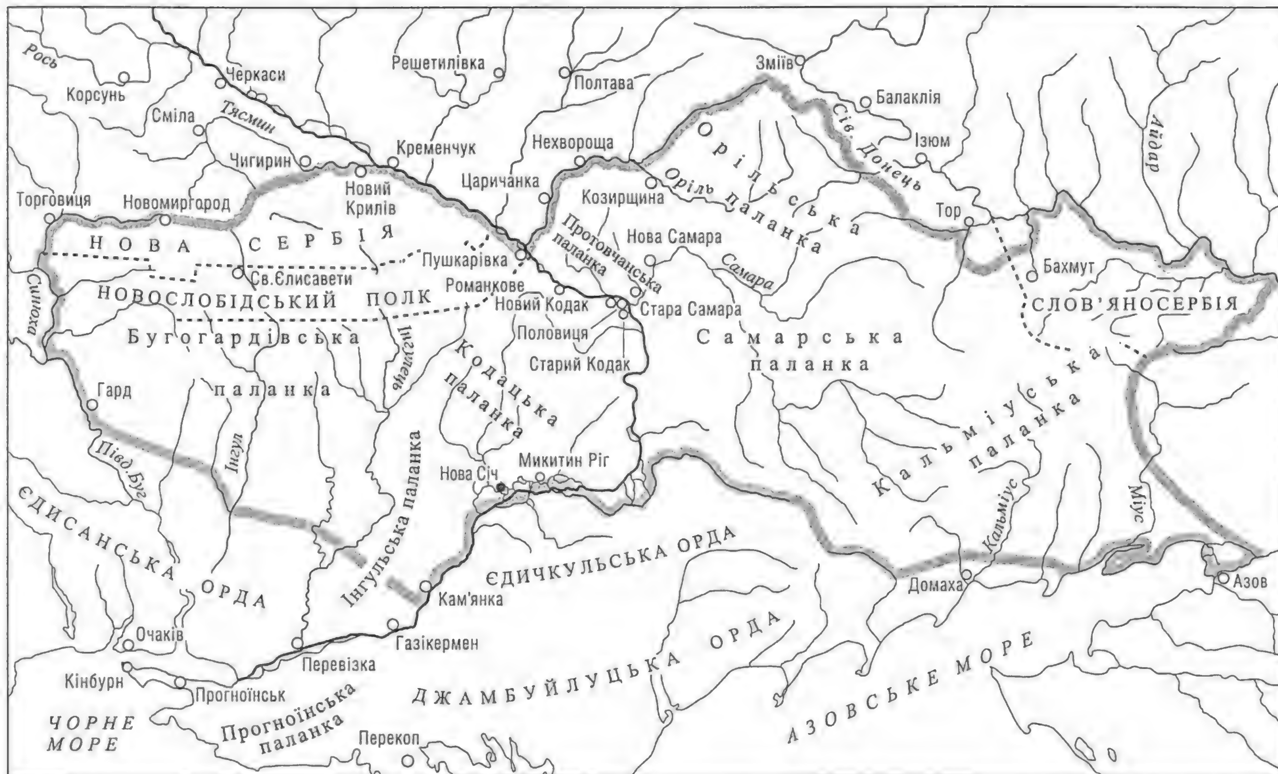

с ь к и й А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1–3. – Львів, 1990–1991. *О. Л. Олійник*

ВОЛЬТЕР (справж. Марі Франсуа Аруе; 1694–1778) – французький філософ-просвітитель, письменник, історик, енциклопедист, член Французької академії (з 1745), почесний член Російської АН (з 1746). Народився й помер у Парижі, освіту здобув у єзуїтському коледжі Людовіка Великого. Цікавився Україною, українським *козацтвом*. Автор знаменитої книги «Історія Карла XII» (Руан, 1731), у якій дуже прихильно висловився про змагання І. *Мазепи* і його насоратників за волю свого народу. Для В. Україна – це «край козаків», вона «завжди прагнула до свободи»; а гетьман Мазепа для великого француза – це «відважна людина, далекозора, невтомна у праці», мудрий політик, що «приніс королю надію» і «любов усіх козаків», які «були розлючені на московитів». Своїй книзі В. надавав неабиякого значення. Вже через багато років після її виходу в світ (1767) він писав у листі до Шуазеля: «Що б не казали, а над історією Карла XII я багато працював… Треба мати на увазі, що я був перший, хто писав про це. Наприклад, про Україну. В нас знали тільки книжку Боплана, але ж написану людиною, прихильною до поляків. Протягом усього часу Україна була за гетьмана Хмельницького майже незалежною державою… Я колись багато матеріалів збирав про Мазепу».

Літ.: Б о р щ а к І. Вольтер і Україна // Україна. – 1926. – Кн. 1 (16). – С. 34–42. *В. А. Чабаненко*

ВОРСКЛА – ріка, ліва притока *Дніпра*. Бере початок на південно-західних схилах Середньоросійської височини. Протікає по Лівобережній Україні і нижче Кременчука впадає в Дніпро. Довжина 452 км. Правий берег високий, порізаний ярами та балками, лівий – низький, пологий. Заплава В. вкрита луками, листяними лісами, частково заболочена. До 18 ст. В. була судноплавною. Головні притоки В.: праві – Ворсклиця, Боромля; ліві – Мерла, Коломак, Тагамлик. На В. розташовані міста *Полтава*, Гайворон, Кобеляки, містечка Кишенька, Нові Санжари, Сокілки. При впадінні у Дніпро, у куті при злитті рік, була одна з головних козацьких переправ – *Переволочна*. Так само називалася й розташована тут фортеця.

У басейні В. знаходилася основна частина маєтків князів Вишневецьких – так звана Вишневеччина. За часів *Гетьманщини* тут був розташований *Полтавський полк*. Уздовж В. знаходилися козацькі млини, прибутки з них отримували запорожці.

У 1709 саме біля В. розгорталися бойові дії між російською армією та шведами і запорожцями. Шведський король *Карл XII* з І. *Мазепою* втікали з місця *Полтавської битви* (27.6.1709) уздовж правого берега В.

Літ.: Ю д е н и ч О. М. По річках України. – К., 1968; Д р о з д Н. И. Гидрографические характеристики рек Украинской ССР. – К., 1991.

ВУЙЦІК Збігнєв (нар. 1922) – польський історик, професор, доктор габілітований. Народився у Варшаві. Під час гітлерівської окупації розпочав навчання на історичному

факультеті підпільного Варшавського ун-ту. Брав участь у русі Опору, належав до Армії Крайової. У 1944–47 навчався у Католицькому ун-ті в Любліні та Варшавському ун-ті. Під керівництвом проф. В. Томкевича захистив магістерську дисертацію «Політика Рудольфа II щодо козацтва» і докторську дисертацію «Україна у 1660–1663 рр.» (1950). Працював у Національному музеї в Неборові (1947–48), в архівній системі, насамперед в АГАД (Головному архіві давніх актів у Варшаві, 1948–61), керував відділом наукових праць цього архіву (з 1953). У 1959 написав монографію «Андрусівський трактат 1667 року і його генеза», на підставі якої габілітувався у Варшавському ун-ті (1960). З 1959 працює в Ін-ті історії Польської Академії наук, продовжуючи розробку проблем історії Східної Європи, серед яких важливе місце належить історії України та українського *козацтва*. В. провадив довготривалі архівні дослідження в СРСР, Франції, Англії, Австрії, викладав у вищих навчальних закладах Польщі, США (Гарвардському, Колумбійському ун-тах). Член Української Вільної Академії наук (УВАН).

В. – автор понад 300 наукових праць, присвячених, зокрема, історії Правобережної Гетьманщини 17 ст., Запорозької Січі, польсько-українським і польсько-російським, польсько-татарським відносинам: «Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyznie w dawnej Rzeczypospolitej» (1968), «Rzeczpospolita wobec Rosji i Turcji 1674–1679» (1976), «Wojny kozackie w dawnej Polsce» (1989). В. виявив у архівах і видав незнані доти документи гетьманів Богдана і Юрія *Хмельницьких*, Павла *Тетері* та ін., написав ряд біографічних статей про діячів козацької доби (Г. *Чорний*, М. Громика, Г. *Гуляницький*, Д. *Гуня*, Л. *Капуста*, К. *Косинський*). Важливе місце у творчому доробку В. посідає капітальна біографія короля *Яна III Собеського* «Jan Sobieski. 1629–1696)» (1983).

Літ: Kułecki M., Makowski M. P. Bibliografia prac Zbigniewa Wójcika // Między Wschodem a Zachodem: Rzeczpospolita XVI–XVIII w. – Warszawa, 1993. *Ю. А. Мицик*

ВУХНАЛЬ, ухналь – спеціальний цвях для прибивання підкови до кінського копита. Для того щоб уникнути провертання В. у копиті, вони робились не квадратними, а прямокутними в перетині. Забивалися В. під певним кутом у спеціальні отвори в підкові, а їхні кінці, що виходили на зовнішній бік копита, загиналися і відкушувались ковальськими кліщами.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 259.

ВУЯХЕВИЧ-ВИСОЧИНСЬКИЙ Михайло (1625–1697) – військовий писар у канцелярії наказного гетьмана *Я. Сомка*. Після перемоги І. *Брюховецького* на *Чорній раді 1663* в Ніжині засланий до Московії. Відбувши заслання, став генеральним писарем у П. *Дорошенка* (1668), виконував різні дипломатичні доручення. В 1683–91 – генеральний суддя. З 1691 – архімандрит Києво-Печерської лаври. *В. А. Чабаненко*

Г

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 – договір, укладений гетьманом І. *Виговським* з урядом Речі Посполитої 16.9.1658 у м. Гадячі. Г. д. був спробою зберегти суверенітет України в умовах експансії *Московської держави*. З українського боку переговори вели представники від усіх полків, які обмірковували всі пункти договору і скріплювали його підписами.

За Г. д., Україна (в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств) мала входити на рівних правах до федерації з Польщею і Литвою як незалежне Велике князівство Руське. Всі три республіки мали проводити спільну зовнішню політику. На чолі князівства Руського мав стояти гетьман, який обирався на Раді пожиттєво і затверджувався королем. Раді, до якої входили представники козаків, міщан, духовенства та шляхти від усіх українських земель, належала законодавча влада. В Україні мала бути власна державна скарбниця, карбуватися власна монета, існувати армія (30 тис. козаків та 10 тис. найманого війська), повинен був діяти найвищий судовий трибунал. Польські і литовські війська могли перебувати на території України тільки під командуванням українського гетьмана. Церковна унія скасовувалась, а православна церква в усьому зрівнювалася з католицькою. В Україні мало бути засновано два університети, а колегіумів та гімназій з латинською та грецькою мовами навчання – «скільки потрібно». Передбачалось вільне книгодрукування. Козакам гарантувалися давні соціальні права, а за поданням гетьмана 100 козаків із кожного полку отримували шляхетство. Г. д. узаконював українську державність і забезпечував можливість боротьби за об'єднання всіх українських земель.

Надзвичайно сильні протипольські настрої в українському суспільстві зумовили несприйняття Г. д. переважною більшістю козацтва. Невдоволення населення політикою Виговського посилювалось підривною політикою Москви. Польська сторона також не виявила готовності до встановлення рівноправних стосунків з Україною. Все це разом узяте унеможливило реалізацію Г. д. і призвело до зміщення І. Виговського з гетьманства.

Літ.: Гарасимчук В. Виговський і Гадяцький трактат // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 87–89. – Львів, 1912–1913; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – К., 1998. – Ч. 1. – С. 329–381; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 230–350; Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 46–60.

Р. Д. Лях

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК – у *Гетьманщині* адміністративно-територіальна і військова одиниця, яка з перервами існувала з 1648 по 1782 (1648–49, 1659–60, 1672–1782). Г. п. був створений на початку *Визвольної війни*, а полковим містом було визначено Гадяч. Центрами сотень були Бірки, Веприк, Гадяч, Грунь, Зіньків, Котельва, Куземин, Лютенька, Опішня. В 1649 Г. п. був об'єднаний з *Полтавським полком*. Відновлений у 1658, він проіснував до 1660, коли і був приєднаний до *Миргородського полку*. В 1672 знову відновлений і проіснував без перерв до скасування у 1782, після чого його територія увійшла до Чернігівського намісництва. Полковниками Г. п. були: Я. Хмеленко, К. Бурляй, П. Апостол, В. Шиман-Шиманський, Г. Василевич, М. Безпалий, С. Остренко, І. Дуб'яга, Я. Тищенко, Ф. Криницький, Ф. Донець, М. Василевич-Самойлович, М. Борухович, Р. Корецький (наказний), С. Трощинський, В. Велецький (наказний), І. Чарниш, М. Милорадович, Г. *Граб'янка*, М. Штишевський, Г. Милорадович, П. Галецький, І. Родзянка (наказний), В. Розумовський, А. Крижановський, І. Тарновський, С. Милорадович, Р. Пламенець.

ГАДЯЦЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

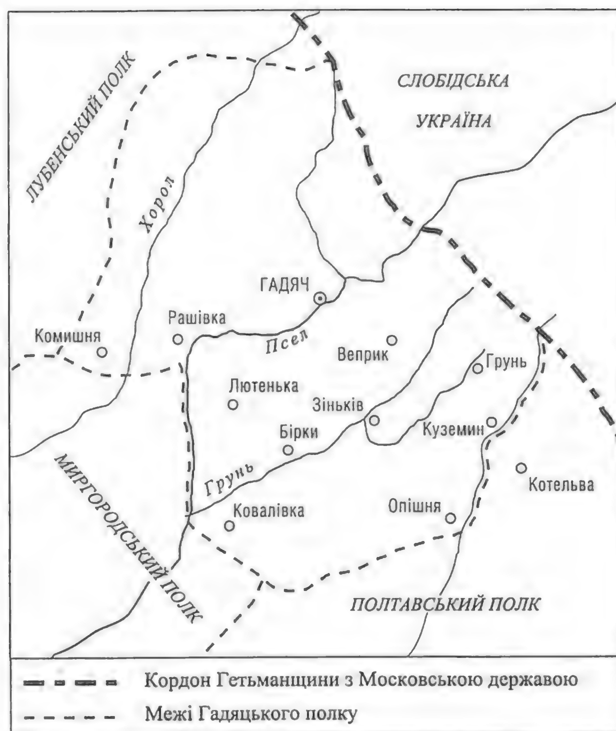

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1. – P. 354–366.

С. Ф. Плецький

ГАДЯЧ – місто на Полтавщині, резиденція гетьмана Лівобережної України І. *Брюховецького* (1663–68). Розташований при впадінні р. Груні у Псел. Г. вперше згадується у 17 ст. в «Книге Большому Чертежу» під назвами «Гадське городище» та «Гадяче».

Статус міста Г. отримав у 1634. В 1-й пол. 17 ст. за наказом польського короля у Г. був споруджений замок. Він був обнесений дубовим частоколом, а із заходу його оточували земляний вал і глибокий рів. Згодом навколо замку утворився посад, де жили ремісники й торговці. На середину 17 ст. Г. налічував понад 800 господарств; більшість його населення становили феодально залежні селяни. Г. був відомим центром гончарства, селітроваріння та гутництва. Місто було власністю польського магната С. *Конєцпольського*. В 1646 Я. *Вишневецький* під час магнатських міжусобиць захопив Г., пограбувавши при цьому населення. Населення міста брало участь у *Визвольній війні українського народу середини 17 ст.* У 1648 Г. став центром *Гадяцького полку*. В 1649 Г. у складі гетьманської рангової маєтності (Гадяцького староства) був приєднаний до *Полтавського полку*. На поч. 60-х рр. 17 ст. Гадяцьке староство було ліквідоване, і Г. увійшов до складу *Зіньківського полку*, який на поч. 70-х рр. 17 ст. був перейменований на *Гадяцький полк*.

Після смерті Б. *Хмельницького* Г. опинився в епіцентрі боротьби між І. *Виговським* та М. *Пушкарем*. У Г. було підписано *Гадяцький договір 1658*. З 1663 місто стає резиденцією гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького. У 1709 Г. захопили війська шведського короля *Карла XII*.

Після ліквідації російським урядом у 1782 полково-сотенного устрою Г. увійшов до складу Чернігівського намісництва. Тепер – місто Полтавської обл., центр Гадяцького р-ну.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К., 1967. – С. 145–148. *О. І. Коробов*

ГАЗИР (можливо, пов'язане з крим.-тат. азыр – готовий) – специфічний атрибут військового обладунку горян Кавказу, що використовувався для зберігання мірки пороху для одного пострілу з вогнепальної зброї. Г. мав вигляд металевої чи дерев'яної втулки, яку для зручності розміщували на верхньому одязі (на черкесці) в один ряд (одну біля одної) на грудях по обидва боки розрізу. Після впровадження капсульно-гільзових патронів для вогнепальної зброї в 2-й пол. 19 ст. Г. поступово втрачають своє військово-обладункове застосування і продовжують використовуватись уже як прикраси чоловічого костюма горян.

У зв'язку з переведенням *Чорноморського козацького війська* на кавказьку військову уніформу Г. безпосередньо використовувались козаками спочатку як військовий обладунок, а згодом – як прикраса військового одягу. У Кубанському козацькому війську черкеска з газирями також була основою військових одностроїв.

Під час Української революції 1917–20 у *Вільному козацтві* та деяких кінних підрозділах Наддніпрянської Армії УНР («Чорні запорожці», «Гайдамацький полк» та кінна бригада ім. К. Гордієнка) і в особистій охороні гетьмана П. *Скоропадського* як військові однострої використовували всілякі різновиди черкесок з Г.

Літ.: Б і л и й Д. Малиновий клин. – К., 1994. – С. 56.

В. В. Задунайський

ГАЙДАМАКА – 1) Учасник гайдамацького руху на Правобережній Україні у 18 ст. (див. *Гайдамаччина*).

2) Боєць українських військових формувань Армії УНР у 1917–20. Створювалося гайдамацьке військо з добровольців, а також з українізованих частин російської армії. Формування гайдамацьких військ називалися по-різному: «полк», «курінь», «кіш». Про спорідненість із запорозькими козаками нагадувала і форма одягу гайдамаків. Найвідоміші формування: Гайдамацький кіш Слобідської України на чолі з отаманом С. *Петлюрою* та Гайдамацький кінний полк ім. кошового Костя Гордієнка.

Г. К. Швидько

ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІШ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ – українське добровольче військове формування, що виникло в листопаді 1917. Назву було утворено від запорозької, козацькослобожанської і гайдамацької військово-повстанських структур. Г. к. С. У. складався з куреня червоних і куреня чорних гайдамаків, відповідно до кольору шликів. Наприкінці 1917 це військово-добровольче формування нараховувало близько 300 чол. – переважно з військовослужбовців і учнів військових навчальних закладів. Згодом, після відставки з посади генерального секретаря військових справ, Г. к. С. У. очолив С. *Петлюра*. Військові якості цього формування були досить високими: гайдамаками були здебільшого люди, добре обізнані з військовою справою; до того ж вони були добровольцями. Структурний поділ коша відповідав козацьким традиціям: десятки, сотні, курені. Це саме стосується й військової форми – вона була різноманітною, але містила елементи традиційного одягу.

Під час першої реорганізації військових формувань УНР у лютому 1918 Г. к. С. У. не увійшов до складу Окремого Запорозького загону, а разом з відділом *Вільного козацтва* отамана М. Ковенка залишався самостійною військовою структурою під керівництвом отамана С. Петлюри. На початку весни 1918 Г. к. С. У. вже входив до складу 1-ї Запорозької бригади як «Гайдамацький кінний курінь Слобідської України», а в кінці квітня – як «Гайдамацький полк». Надалі це формування постійно перебувало в складі «запорозького» об'єднання і виявляло високий бойовий дух, боєздатність і дисципліну, чим залишило по собі гідну пам'ять.

Літ.: Д о р о ш е н к о Д. Історія України 1917–1923. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. 277–295. *В. В. Задунайський*

ГАЙДАМАЧЧИНА – у 18 ст. широкий повстанський рух на Правобережній Україні, спрямований проти феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту. Вперше в історичних джерелах гайдамаки згадуються під 1714. Терміни «гайдамака», «гайдамаччина» виникли в середовищі польської шляхти, маєтності якої були головними об'єктами дій повстанців, але незабаром стали самоназвою учасників народно-визвольного руху. Гайдамацькі загони діяли з весни по осінь, а зиму перебували головним чином на Лівобережній Україні та Запорожжі, з якими були тісно пов'язані, бо звідти гайдамацькі загони також поновлювалися козаками, міщанами і селянами, а запорозькі козаки часто очолювали гайдамацькі загони, сформовані на Запорожжі. Тактика дій гайдамаків була партизанською, методи – розбійницькими (нападали на маєтки, вбивали шляхтичів, нападали на торговельні валки і відбирали гроші та майно тощо), але оскільки вони боролися проти гнобителів українського народу, проти утисків православної віри, то їхні дії підтримувалися діячами православної церкви: за легендою, ігумен Мотронинського Тро-

їцького монастиря Мельхиседек (М. *Значко-Яворський*) навіть освячував зброю гайдамаків напередодні повстання 1768, а їхня боротьба набувала характеру національно-визвольної. Це визначення характеру гайдамацького руху підтверджується і широкою підтримкою з боку народних мас на Лівобережній Україні та запорозької сіроми. Гайдамацький рух тричі переростав у великі повстання – в 1734 (очолив сотник Верлан з Поділля; найвідоміші ватажки гайдамацьких загонів – *Грива*, Г. *Голий*, Моторний, Писаренко, Темко), 1750 (ватажки – Ведмеденко, Лях, Письменний, Сухий, Тесля та ін.), 1768 (керівники – Максим *Залізняк*, І. *Гонта*, І. Бондаренко, А. Журба, С. Неживий, М. Швачка та ін.). Наймогутнішим було повстання у 1768 під проводом М. Залізняка, відоме під назвою *Коліївщина*. У всіх трьох випадках широкі народні повстання були придушені спільними силами польсько-шляхетських і царських військ. Гайдамацький рух на Правобережній Україні протягом майже всього 18 ст. поглиблював внутрішню кризу в *Речі Посполитій* та прискорив її поділ між монархічними державами – Пруссією, Австрією і Росією. За другим поділом (1793) Правобережна Україна була возз'єднана з Лівобережною Україною у складі Російської імперії. Але, як вважають деякі дослідники, гайдамацький рух прискорив і остаточну ліквідацію Запорозької Січі. Царський уряд і запорозька старшина переслідували гайдамаків на Запорожжі, участь у гайдамацтві передбачала найвищу міру покарання на Січі. Тому гайдамаки скупчувалися у найбільш віддаленій і найменш контрольованій урядовими військами Бугогардівській паланці, на Мигійському острові (на Південному Бузі), що мав стратегічно вигідне розташування на перетині важливих шляхів. Для викорінення гайдамацтва уряд посилав на Запорозьку Січ військові команди, посилював гарнізони в ретраншементах і шанцях. Запорозька старшина усвідомлювала небезпеку такого посилення царських військ на кордоні із Запорозькими Вольностями і в їхніх межах, тому рішуче боролася із гайдамацтвом. Тим більше, що участь сіроми у гайдамацькому русі впливала і на зростання напруги у відносинах у самій Запорозькій Січі та сприяла періодичним вибухам повстань козацької сіроми проти козацької старшини й заможних козаків.

Літ.: Антонович В. Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 372–457; Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні в 20–60-х рр. XVIII ст. – К., 1965; Коліївщина 1768: Зб. статей. – К., 1970; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст: Зб. док. – К., 1970; Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк, 1973.

Г. К. Швидько

ГАКІВНИЦЯ – один з найбільш ранніх зразків довгої (1,5–1,8 м) ручної *вогнепальної зброї* (відома з 14 ст.). Мала вигляд металевої трубки з гаком і довгим металевим хвостовиком. Вогонь з Г. вели залізними і свинцевими кулями калібром 22–33 мм (великі Г. називались козами). Гаком Г. зачіплювалася за мур, що послаблювало віддачу, а за хвостовик вона утримувалася стрільцем, який і здійснював наведення на ціль. Через запалювальний отвір, розміщений зверху казенної частини ствола, за допомогою розпеченого прута чи вуглинки помічник стрільця підпалював пороховий заряд. Пізніше замість металевого хвостовика Г. стали оснащуватись дерев'яним прикладом, запалювальний отвір стали робити збоку, а для запалювання

Гаківниці

заряду почали використовувати ґнотові чи кремінні замки. Козаки використовували Г. при захисті міст і в польових умовах для оборони табору.

Літ.: Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 64–65.

С. Ф. Плецький

ГАЛАС

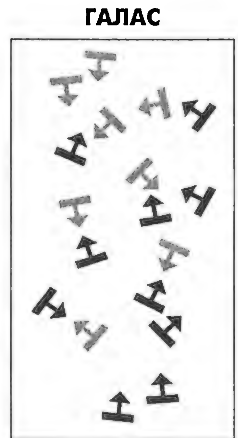

ГАЛАС, бій галасом – бойовий порядок, при якому козацькі війська змішувалися з противником, підрозділи розпорошувались, а бій набував запеклого характеру і перетворювався в низку єдиноборств. Такі бої велись на найкоротшій дистанції із застосуванням шабель, кинджалів, ножів (труднощі з перезаряджанням *вогнепальної зброї* при зближенні з противником зумовлювали обмежене використання її). Вирішальне значення в таких боях мали майстерність володіння *холодною зброєю*, взаємовиручка й воля до перемоги.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 267.

С. Ф. Плецький

ГАЛЕРА (від італ. galera) – веслово-вітрильне військове судно. Упродовж багатьох століть майже до кінця 18 ст. Г. була одним із найпоширеніших типів суден у басейні Чорного моря і, зокрема, у військовому флоті Туреччини.
Існували два типи Г.: галери-зензілі (вузькі, швидкі і маневрові) та бастард-галери (ширші, з круглою кормою, менш швидкі та маневрові).
Г., екіпаж якої складав 450 чоловік, мала довжину від 40 до 50 м, ширину – близько 6 м, осадку – до 2 м. На кожному борту Г. розміщувалось від 26 до 30 банок, які встановлювалися під кутом до борту. На кожній банці було по троє веслярів, кожен з яких мав своє весло (система терцаруоло). У 15 ст. банки на Г. розміщувалися вертикально одна над одною, і на кожне весло садили від трьох до шести веслярів (система скалочччо). Веслярів-невільників приковували до ніжних упорів. Весла встановлювали на постиці – балці, яка панувала над бортом і лежала на поперечних балках – бакалярах. На постицю ставили фальшборт для захисту веслярів від пострілів противника. Палуба Г. поділялась поперечними дошками – мужлуками – на три частини: ніс, середню частину і корму. В носовій частині Г. розташовувався майданчик з бортами коло краю. На ньому перебували вояки перед битвою. В кормовій частині споруджувалась «альтанка» – приміщення з

балдахіном нагорі, яка звичайно прикрашалася дорогими тканинами та килимами. Середня частина, в якій знаходились веслярі, поділялася на дві частини поздовжнім переходом – куршеєю, по якій ходили наглядачі – коміти та підкоміти. Подовжений ніс Г. закінчувався надводним тараном.
Звичайно на Г. було дві щогли з латинськими (скісними) вітрилами: фок-щогла на носовому майданчику і грот-щогла – на відстані 1/3 довжини Г. від носа. В тиху погоду Г. розвивала швидкість до 7 вузлів (13 км/год).
З 14 ст. на озброєнні Г. з'являються гармати. В носовій частині під узвишшям палуби, зазвичай посередині, на куршеї, стояла важка куршейна гармата. По дві менші гармати встановлювали по боках від неї. Техніка бою Г. полягала в тому, що як тільки таран врізався у надводну частину ворожого судна, вояки кидалися на абордаж, застосовуючи як вогнепальну, так і холодну зброю.
В ході морських походів запорозькі козаки розробили досконалу тактику боротьби чайок проти турецьких галер.

Літ.: К у р т и О. Постройка моделей судов: Энциклопедия судомоделизма. – Л., 1988. *Г. І. Шаповалов*

ГАЛУЩИНСЬКИЙ Михайло (1878–1931) – громадський і освітній діяч Галичини. Перший командир легіону *українських січових стрільців* (УСС; до березня 1915), надалі представник січових стрільців при вищому командуванні австро-угорської армії. Професор підпільного ун-ту у Львові, автор спогадів про УСС.

Літ.: Г а л у щ и н с ь к и й М. З українськими січовими стрільцями. – Львів, 1934. *В. М. Мороко*

ГАМАЛІЇ – козацький рід, представники якого разом із Лукашевичами та Огроновичами протягом багатьох років обіймали посаду сотника Лохвицької сотні *Лубенського полку*. Найвидатніші представники: Григорій *Гамалія* – сотник Пирятинської сотні (1663), полковник Лубенського полку (1664–66, 1668–69, 1670, 1684–88), полковник *Паволоцького полку* (1671–72); Яків Григорович Г. – полковник Паволоцького полку (1674); Андрій Г. – сотник Лохвицької сотні (1679–87), генеральний осавул (1688, 1689–94); Михайло Г. – полковник *Черкаського полку* (1662), генеральний осавул (1674), далі посідає значні посади в уряді *Гетьманщини* часів гетьмана І. *Мазепи*: сотник Лохвицької сотні (1690–93), генеральний бунчужний (1701–02), тимчасовий полковник *Полтавського полку* (1702–03), генеральний осавул (1703–07), генеральний суддя (1707–09); Антон Г. (брат Михайла Г.) – полковник *Білоцерківського полку*, генеральний осавул гетьмана І. Мазепи після переходу його на бік короля Швеції *Карла XII* (1708–09); Іван Михайлович Г. – сотник лохвицький (1721–27).

Літ.: М а к с и м о в и ч М. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б. Хмельницкого // Собр. соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 655–747; М о д з а л е в с к и й В. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 241; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 64, 296–438, 439–445, 590–662. *Р. І. Шиян*

ГАМАЛІЯ Григорій Михайлович (?–1702) – військовий діяч 2-ї пол. 17 ст. Походив з відомого козацького роду. Брав участь у визвольних походах Б. *Хмельницького*, був його послом до турецького султана. При гетьмані І. *Брюховецькому* став лубенським полковником (1665), брав участь у його походах. У 1665 – член посольства гетьмана до московського царя *Олексія Михайловича*. У 1666 через підозру з боку І. Брюховецького щодо зв'язків з П. *Дорошенком* Г. було заарештовано. У 1668 Г. був послом І. Брюховецького до турецького султана. У 1669 перейшов на Правобережну Україну до гетьмана П. Дорошенка. Був паволоцьким полковником (1672–73), генеральним осавулом (1674), наказним гетьманом (1674). Після втрати влади П. Дорошенком перейшов на Лівобережну Україну до гетьмана І. *Самойловича*. У 1687 разом з іншою старшиною підписав донос на нього московському царю. Продовжив службу у гетьмана І. Мазепи. У 1687–88 – лубенський полковник. Г. був заможним, мав у власності с. Хоружівку Костянтинівської сотні Лубенського повіту, с. Бодакву з млином та Святинську греблю на р. Сулі. В 1665 отримав дворянство. Помер у 1702 бездітним. Похований у с. Лохвиці біля храму Різдва Богородиці.

Літ.: М о д з а л е в с ь к и й В. Малоросійський родословник // Родослав. – 1991, грудень. – С. 6. *Т. В. Вinарчук*

ГАМАНЕЦЬ (запозичення з тюрк.; пор. чув. хаман – шкіряний мішок, узб. хамен – торбинка для грошей, кишеня) – невелика широка сумка (її ширина була більша від висоти), яку козаки носили на поясі. Призначалась для зберігання кресал, кременів для вогнепальної зброї, зливків свинцю, куль, монет та інших дрібних предметів. Г. часто виготовлялись із шкіри, мали 1–3 відділення, закривались фігурно обрізаним клапаном. Підвішувалися або підв'язувались до пояса за допомогою петельок чи шкіряних зав'язок. Деякі Г. декорувалися фігурними прорізами, під які підкладалась яскрава тканина, прошивалися кольоровими нитками.

Літ.: С в є ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 190–191.

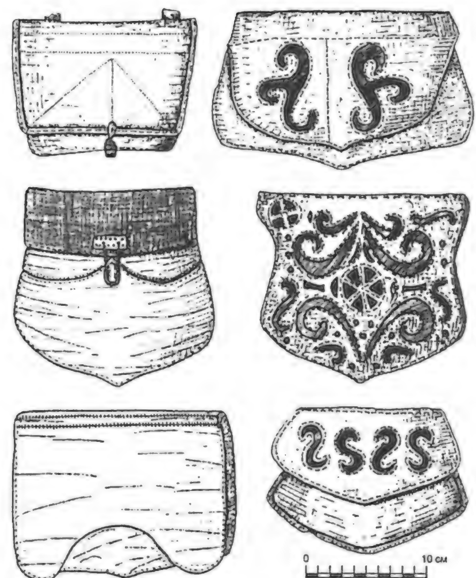

Козацькі гаманці з-під Берестечка

ГАМАРНЯ (від нім. Hammerwerkstatt – кузня) – кузня, яка була частиною рудні і в якій з отриманого в димарні крицевого заліза виготовлялися готові вироби. У приміщеннях Г. розміщувалися ковальські горна, міхи, кувадла. Частина продукції Г. вилучалась як податок у Військовий Скарб, а деякі вироби належали козацькій старшині.

Літ.: Стрішенець М. М. Рудні України XVI – першої половини XVII ст. // Питання історії СРСР. – Вип. 19 – С. 104; Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – М., 1960.

ГАММЕР-ПУРГШТАЛЬ Йозеф (1774–1856) – німецький історик-сходознавець, автор книги «Османська імперія: державний устрій та управління» (1816), в якій містяться важливі дані про боротьбу українського козацтва з турками й татарами, зокрема про *морські походи* запорожців, про взяття січовиками турецьких укріплень Тягина, Оди, Акермана та ін. *В. А. Чабаненко*

ГАНЖА (Ганджа) Іван (поч. 17 ст. – 1648) – уманський полковник, активний діяч початкового етапу *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Був козацького походження, служив у надвірному війську хорунжого коронного О. *Конєцпольського*. На самому початку Визвольної війни перейшов на бік повстанців, схилив на бік Б. *Хмельницького* реєстрових козаків, посланих М. Потоцьким на придушення повстання. Брав активну участь у *Жовтоводській* і *Корсунській битвах* (травень 1648). Пізніше взяв участь у поході корпусу наказного гетьмана М. *Кривоноса* (5 полків) на Волинь і Поділля, діючи дещо південніше головної групи на чолі Уманського полку та разом із Вінницьким полком. Після тяжкого бою під Прилуками на Волині, де Уманський полк зійшовся з карателями Я. *Вишневецького*, Г. обложив Тульчин, домігся від обложеної шляхти викупу і видачі євреїв (чоловіки-євреї були перебиті), після чого оволодів Баром, Брацлавом, Шаргородом, Вінницею та ін. подільськими містами. Під час походу на Кам'янець-Подільський Г. з наказу Б. Хмельницького мусив спішно йти з Уманським полком на Старокостянтинів, де вів тяжкі бої. Вистоявши до підходу головних сил української армії на чолі з Б. Хмельницьким, Уманський полк разом з іншими рушив під Пилявці. На самому початку *Пилявецької битви 1648* під час герців (поєдинків) Г., за даними деяких джерел, був убитий; похований неподалік поля битви. Однак є чіткі свідчення інших джерел, що якийсь Іван Ганжа разом із кількома іншими козаками-ренегатами був нобілітований (дістав польське шляхетство) на сеймі Речі Посполитої (грудень 1649 – січень 1650). Якщо це справді той самий Г., – тоді, очевидно, під Пилявцями він не був убитий, а потрапив у полон. Цей Ганжа-ренегат згадується і під 1651 як командувач однієї з хоругов королівського війська, що воювало проти української армії і рухалося на Берестечко. Існував і Григорій Ганжа, котрий в червні 1649 командував Київським полком Гетьманщини (мабуть, як наказний полковник), а жив у Чигирині. Ймовірно, це якийсь близький родич Г. *Ю. А. Мицик*

ГАРАСИМЧУК Василь (1880–1944) – український історик, педагог. Народився в с. Ільківцях, неподалік від Сокаля на Львівщині, у селянській родині. 1900 записався на філософський факультет Львівського ун-ту, де слухав лекції і відвідував семінар з історії проф. М. *Грушевського*. 1904–05 перебував у австрійській армії. 1907–13 вчителював у гімназіях Станіслава і Львова. 1912 захистив докторську дисертацію. У роки Першої світової війни знаходився при війську. У 20-х рр. – викладач Стрийської гімназії. 1925 – член Комісії ВУАН з вивчення історії Західної України. За її дорученням опрацьовував джерела в архівах Львова і Кракова до історії козаччини. Однак видати документи в Радянській Україні не вдалося. У 30-х рр. – вчитель однієї з гімназій Львова. В 1940–41 – науковий співробітник Львівського відділу Ін-ту історії України.
Як історик дебютував 1904 розвідкою в «Записках НТШ» «Іван Виговський і Юрій Хмельницький». У 1909 в «Записках НТШ» (т. 87, 88, 89) з'явилося ґрунтовне дослідження «Виговщина і Гадяцький трактат», у якому представлена широка панорама історичних подій, пов'язаних із генезою, реалізацією та наслідками цієї угоди. 1912 в «Записках НТШ» (т. 113) опублікував статтю про Чуднівську кампанію 1660.
У багатьох працях історик торкався проблеми української політичної еліти середини і 2-ї пол. 17 ст. та її здатності забезпечити побудову Української держави. У цьому плані найбільшої уваги заслуговує праця про «Статті» 1654 Б. Хмельницького, яка з'явилася у ювілейному збірнику «Записок НТШ» на пошану академіка К. Студинського (1930).
Г. вніс багато нового у вивчення історії України доби *Руїни*. Його праці, попри деякі застереження і дискусійність, не втратили своєї наукової вартості до сьогодні. 1994 науковці Львівського відділення Ін-ту української археографії ім. М. Грушевського опублікували частину зібраних вченим документів, що збереглися.

Літ.: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. – Львівські історичні праці. Джерела. – Вип. 1. – Львів, 1994; Федорук Я. Василь Гарасимчук: Його життя і відносини з М. Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій. – Львів, 1999. – С. 212–216.

К. К. Кондратюк

ГАРД – споруда для лову риби чи полегшення переправи у вигляді штучної перепони, яка перегороджувала річку. Для влаштування Г. вибиралась неглибока і неширока ділянка річки, яка загачувалася за допомогою каміння, забитих у дно й переплетених хмизом кілків, опущених у воду тинів тощо. На певній відстані від цього місця ставилися ще кілька додаткових перегородок. Кожна з перегородок складалася з двох половин, що ставились під кутом одна до одної. Широкою основою перегородки спрямовувались туди, звідки мала йти риба, а вершинами, в яких були вузькі щілини для проходу риби, – до суцільної перегородки. Завдяки цим перегородкам, що виступали як своєрідні лійки, риба спрямовувалася, концентруючись між загородами. Зібрана між загородами риба виловлювалася або вичерпувалась.
Упіймана риба в'ялилася, солилася й сушилася. Для житла працівників і для зберігання риби на березі у районі Г. будувалися постійні або тимчасові приміщення. За спорудженням Г., за ловом і переробкою риби наглядав *гардівничий*, який був керівником усього промислу. Належали гарди компаніям із 2–4 козаків. Для роботи на промислі власники наймали рибальську артіль (15–20 чол.). Найбільший запорозький Г. розміщувався в однойменному урочищі (поблизу сучасного с. Богданівки Доманівського р-ну

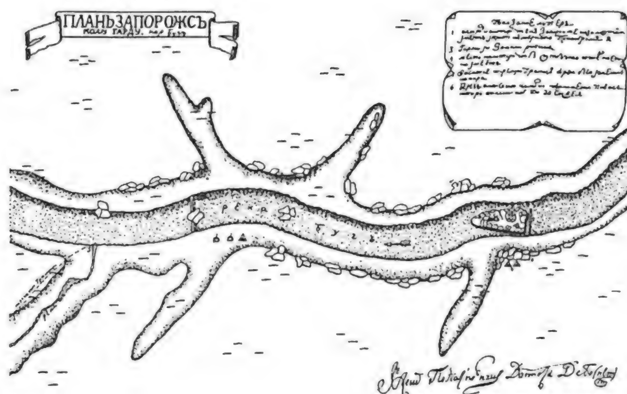

План запорозького гарду з карти Д. де Боксета 1742 р.

Миколаївської обл.). Спочатку в цьому місці була переправа через *Південний Буг* і рибальський промисел. А в 17 ст. Г. перетворився у центр *Бугогардівської паланки*, з козацьким гарнізоном, укріпленнями, церквою і цвинтарем. Всього на Запорожжі налічувалось 34 Г.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 285; Товкайло М., Будник М. Запорозький гард // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 82–84.

С. Ф. Плецький

ГАРДІВНИЧИЙ – на Запорожжі керівник рибальського промислу, який організовував спорудження *гарду*, його обслуговування, лов риби та її переробку. Г. обирався з числа найдосвідченіших у рибальстві козаків.

ГАРКУША (Миколаєнко) Семен Іванович (бл. 1739–1784) – запорозький козак, ватажок повстанських загонів в Україні у 70–80-х рр. 18 ст.
Народився у Березані (Білорусь) в сім'ї кріпака. З 9 років жив на Запорозькій Січі, де одержав прізвисько Гаркуша. Під час російсько-турецької війни 1768–74 у складі *Війська Запорозького* брав участь у походах на Очаків і Хаджибей. Учасник *Коліївщини*. На поч. 70-х рр. Г. організував повстанський загін, який (як і наступні організовані ним загони) за характером своїх дій та складом учасників нагадував радше розбійницьку ватагу. На чолі загону Г. вчинив ряд нападів на поміщицькі маєтки на Слобідській, Лівобережній та Правобережній Україні, які іноді здійснювались із помсти за покривджених козаків та селян. Влітку 1773 Г. спіймано і заслано на каторгу у Таганрог. У 1776 він тікає і організовує із запорозької сіроми новий загін. У 1778 Г. знову заарештовано у Ромнах, але через рік він утік із в'язниці. Після цього повстанський загін, очолений Г., здійснив ряд вдалих нападів на поміщицькі маєтки в Лівобережній і Правобережній Україні та Білорусі. В 1783 у м. Ропську (тепер – у Білорусі) Г. знову потрапляє до рук влади, але йому і втретє вдається втекти із в'язниці, і він знову організовує новий повстанський загін. 17.2.1784 в Ромнах Г. був востаннє заарештований і після жорстоких катувань засланий на довічну каторгу в м. Херсоні, де й помер у місцевій каторжній в'язниці того самого року.
Народна пам'ять залишила про Г. ряд оповідань, які використовували у своїх творах Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко, Г. Данилевський та інші. *Т. В. Винарчук*

ГАРМАШ, армаш – 1) Козак-артилерист, вправний стрілець із гармати.
2) Помічник військового підпушкаря.

Гармаш часів гетьмана І. Мазепи.
С. Васильківський. Акварель. 1900 р.

ГАРРАН ДЕ КУЛЛОН (2-а пол. 18 – поч. 19 ст.) – державний діяч Франції, член Конвенту й генеральний прокурор. Автор книги «Політичне дослідження про стан давньої і сучасної Польщі, приурочене до її останньої революції» (Париж, 1795), 6-й розділ якої – «Про козаків України» – відзначається апологією українського козацтва. У запорожцях Г. вбачав соціально-політичну силу, подібну до французьких революціонерів, а суспільно-політичний устрій *Запорозької Січі* оцінював як втілення «суспільного договору» Руссо. Г. беззастережно засуджував політику російського уряду в Україні, яка зводилася до обмеження й ліквідації козацької автономії та закріпачення вільного селянства. Відповідальність за цю політику він покладав на *Петра I*. Виправдовував дії І. *Мазепи*, витлумачуючи їх як боротьбу проти царської тиранії за свободу і незалежність України. Він зауважував: «...Можливо, недалеко вже той час, коли разом із кримськими та кубанськими козаками під проводом нового Пугачова українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолювана в різні періоди своєї історії, не зазнаватиме більше ганьби...». Г. з осудом поставився до зруйнування *Катериною II* Запорозької Січі, викрив жорстокість і підступність московських колонізаторів, із великою втіхою заявляв, що «геній незалежності ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків».

Літ.: Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937. – С. 30–31; Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 404–409. *В. А. Чабаненко*

ГАСАН-БАША – передмістя *Нової Січі*, крамовий базар. Г.-Б. був окремою укріпленою територією і займав площу

200×70 сажнів, де провадилась торгівля як місцевими, так і іноземними товарами. Тут розміщувалось близько 500 невеликих будівель, торгові ряди, крамниці, майстерні і житлові помешкання торговців з усіх країв. Частина цих будівель була споруджена на кошти куренів і належала Війську, частина ж була власністю приїжджих купців. Для нагляду за порядком на цій території в Січі призначали базарного отамана і *військового кантаржія*. Вони жили у спеціально влаштованих для них приміщеннях і відповідали за правильне ведення торгівлі, збір мита й регулювали взаємні претензії торгівців і покупців. Вхід до Г.-Б. увінчувала сторожова вежа з ворітьми та гарматами. Будь-якої пори року Г.-Б. завжди був найбільш людним місцем у Січі. Оскільки торговельні оборудки приносили Війську значний зиск, то торгівля тут практично ніколи не припинялася. Особливо жваво вона йшла восени, коли до Січі прибували на ярмарок іноземні купці з найрізноманітнішим крамом, а запорожці пропонували товари з власних зимівничих господарств та продукцію ремісників Січі.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 300; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 59, 179. *О. Л. Олійник*

ГВАНЬЇНІ (Ваньїні, Гвагнін) Алессандро (1534–1614) – італійський і польський історик. Народився у Вероні, яка тоді входила до Венеційської республіки; був старшим сином Амброджіо Гваньїні дель Ріццоні та Бартоломеї Гваньїні, представників збіднілого дворянського роду. Амброджіо Гваньїні з причин фінансового та політичного характеру виїхав до Польщі (1551), а з ним – і його син Алессандро (1558). У 1561 великий коронний гетьман Миколай Сенявський рекомендував обох королю *Сигізмунду II Августу* як досвідчених спеціалістів у фортифікаційному мистецтві. Обидва брали участь у Лівонській війні (1558–83, зокрема Алессандро брав участь у бойових діях на території Естонії та Латвії, на західних рубежах *Московської держави*), а також у *молдовських походах*. За свої заслуги Г. був посвячений королем у рицарі, а у 1571 отримав польське шляхетство. Ще перед цим Г. здобув диплом на дворянство і від австрійського імператора. У 1574 з ласки короля Генріха Валуа Г. одержав Філіповське староство на прусcько-литовському пограниччі, певний час займався господарством і торгівлею, але без особливого успіху. Повернувшись на королівську службу вже за часів Стефана *Баторія*, взяв участь у поході на Гданськ (1576). Восени 1578 виїхав до Італії у почті королівського посла до Ватикану Павла Уханського. Після повернення брав участь у поході Баторія на Великі Луки, а в 1581 – в облозі Пскова. Восени 1581 в особистих справах побував у Швеції. Одруженим не був. Помер у Кракові.

Ще у 1578 Г. видав у Кракові латиномовну хроніку «Sarmatiae Europeae descriptio» («Опис Європейської Сарматії»), присвячену королю Стефанові Баторію. Ця фундаментальна праця (203 с.) з багатьма ілюстраціями містила в собі історико-географічний опис Речі Посполитої (Польщі, Литви, України-Русі та Білорусі, Пруссії, «Інфляндії», Московської держави і «Таврії») й охоплювала період від давнини до 1574. У 1581 вийшло 2-е видання праці у м. Спіра, до котрого було долучено опис московського походу Баторія й документ від 5.9.1580. У 1582 в Базелі цю хроніку передруковано втретє, а її фрагмент (про релігію у Московській державі) подано у праці польського історика Ласицького. Тоді ж вийшов німецькомовний переклад опису жорстокостей царя Івана IV. Італомовний переклад хроніки, зроблений Діоном де Фано, було вміщено у відомому збірнику Рамузіо (Венеція, 1584), примірник якого зберігається в Ін-ті книги Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У 1584 було повторено у дещо зміненому вигляді латиномовне видання хроніки, а у 1590 – чеський переклад її московської частини.

Ще після виходу в світ першого видання хроніки пролунало звинувачення Г. у плагіаті. Його підлеглий (знаменитий потім польський хроніст) Матвій *Стрийковський* поскаржився королю на те, що Г. видав під своїм прізвищем його працю. 14.7.1580 король Стефан Баторій підтвердив права Стрийковського на цю хроніку, і той у 1582 видав у Кенігсберзі польський текст своєї «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі». Цей твір і латиномовне видання Г. 1578 мають чимало спільних рис (при описі Польщі, Литви, певною мірою і України-Русі), але й багато відмінного. Хоча дискусія щодо того, чи допустив Г. плагіат, ще триває, є вагомі підстави вважати, що Г. здійснив також і важливу самостійну працю. Особливо це стосується польського перекладу його хроніки (Краків, 1611), який було значно розширено (852 с.) за рахунок сюжетів про країни Європи та Близького Сходу й Північної Америки, а також додатків, що стосуються періоду 1574–1611. Щоправда, вірші до цього видання, а можливо, і якусь частину додатків, писав М. Пашковський, але принаймні Стрийковський вже явно не міг бути їхнім автором.

Польське авторське видання хроніки («Kronika Sarmacyi Europskiej») є найповнішим, складається з 10 книг. У них велика увага надається Україні (крім книги 3-ї, де вміщено опис Русі, відомості про неї трапляються у кн. 8-й (опис Татарії), московській, турецькій та ін. частинах. Так, при описі Османської імперії Г. називає козаками мамлюків і друзів, пише про козацькі шляхи, якими ходили поляки на хрестоносців у Прибалтиці у 13 ст., хоча тут допущено явний анахронізм. Чимало місця Г. відводить запорозькому козацтву, хоча пише також про донське, описує походи запорожців проти Османської імперії, молдовські походи І. *Підкови* та його наступників. Є опис о. Хортиці. Г. з великою симпатією ставиться до козаків, підкреслює важливе значення їхньої боротьби проти агресії Османської імперії. Хроніка Г., особливо у польському перекладі 1611, здобула значну популярність у Європі, несла європейській громадськості досить повні й достовірні відомості про Україну та запорозьке козацтво, вплинула на ряд важливих праць європейської історіографії 17–18 ст. Зокрема, в Україні цю хроніку використовували такі видатні літописці і письменники-полемісти, як З. Копистенський, Ф. Сафонович, П. Кохановський, у Московській державі – Андрій Лизлов.

Літ.: Гваньїні О. Хроніка про Татарську землю. – Запоріжжя, 2000; Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 55–58; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Мицик Ю. Опис Чехії в «Хроніці» Олександра Гваньїні // Хроніка. – 2000. – Вип. 25–26. – К., 1999. – С. 30–42. *Ю. А. Мицик*

ГВИНТІВКА – ручна вогнепальна зброя з довгим стволом, у каналі якого зроблені гвинтові нарізи (спеціальні

канавки). Винахідником гвинтових нарізів визнають Августа Коттера з Нюрнберга (1500–15), хоча дехто вважає, що їх винайшов винахідник прямих нарізів – Гаспар Цольнер із Відня. При заряджанні Г. куля загорталась у шматок просаленої ганчірки чи тонкої шкіри і заганялася у ствол ударами дерев'яного молотка. Під час пострілу нарізи надавали кулі обертального руху, що сприяло покращенню купчастості бою і збільшувало далекобійність Г. Але через те, що куля туго входила у ствол, на заряджання Г. потрібно було у 5–6 разів більше часу, ніж на підготовку до пострілу гладкоствольної рушниці. Тому в козацькі часи Г. використовувались для ведення прицільної стрільби на далекі відстані.

Літ.: Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. – СПб., 1994. – С. 84–87; Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 63.

С. Ф. Плецький

ГЕЙДЕНШТЕЙН (Гайденштайн) Рейнгольд (1553–1620) – польський хроніст 16–17 ст., юрист і дипломат. Походив із старовинного німецького роду графів Гейденштейнів, який за короля Казимира IV (1445–1492) переселився з Франконії на територію Тевтонського ордену. Орден у 1525 став васалом Польщі, і Г. разом зі своїм братом Конрадом отримав польський індигенат (визнання польським шляхтичем). Навчався у Кенігсберзькому, Віттенберзькому, Падуанському, Сієнському і, можливо, Орлеанському ун-тах. Чимало подорожував Італією, Німеччиною, Францією. Пізніше служив секретарем при прусському герцогу Альбрехтові II Фрідріху (1568–1618), потім – секретарем великого канцлера коронного Яна Замойського. З кінця 1581 Г. стає секретарем короля Стефана *Баторія*, отримує доступ до документів королівського архіву. Добре знав тогочасну історіографію, особливо польські хроніки А. *Гваньїні*, О. Речицького, Я. Соликовського, М. *Стрийковського*, щоденник Гурки та ін. Г. був учасником ряду посольств Речі Посполитої до Пруссії, Курляндії, Інфляндії, Гданська (1582, 1586, 1609, 1611, 1612, 1616), мав міцні контакти з рядом видатних політичних та культурних діячів Європи, особливо Речі Посполитої. У 1594 брав участь у поході Я. Замойського проти татар, які напали на південну Галичину.

Г. є автором ряду історичних та історико-літературних праць, присвячених Лівонській війні, життю Яна Замойського; відомі і його праці з історії держави та права. Головною працею Г. є його латиномовний твір «Справи польські від смерті Сигізмунда-Августа» (Франкфурт-на-Майні, 1672), що охоплює події історії Речі Посполитої від 1572 по 1601. Тут є важливі описи Дніпра, ряду українських міст (Київ, Біла Церква, Брацлав, Очаків, Переяслав). Велику увагу хроніст приділяє запорозькому козацтву, зупиняється на його походженні, розрізняє старшину і рядове козацтво, причому до останніх ставиться особливо вороже. Найважливіші сюжети у цьому творі: повстання під проводом К. *Косинського* та С. *Наливайка* 1591–96, *молдовські походи* І. *Підкови* та Олександра Підкови, боротьба запорожців проти ординських наскоків у 70–80-х рр. 16 ст. тощо. При описі цих подій Г. активно використав «Продовження хроніки Польщі» Йоахима *Бельського*.

Літ.: Ковальский Н. П. Рейнгольд Гейденштейн и его известия об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в. // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1976. – С. 124–141; Heidenstein R. Dzieje od śmierci Zygmunta Augusta do r. 1594, ksiąg 12. – Petersburg, 1857. – Т. 1–2.

Ю. А. Мицик

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – вища адміністративна установа *Гетьманщини* в 17–18 ст. Створена в ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Спочатку виникла як канцелярія при *гетьмані*, а з часом перебрала на себе також функції ради *генеральної старшини*. Місцем перебування Г. в. к. була гетьманська резиденція – *Чигирин*, а згодом *Гадяч*, *Батурин*, *Глухів*.

У руках Г. в. к. знаходилися важелі безпосереднього керівництва Гетьманщиною і козацьким військом. За тимчасової відсутності гетьмана Г. в. к. керувала Гетьманщиною від його імені. Під час воєнних дій Г. в. к. відала комплектуванням, озброєнням та забезпеченням козацького війська. На канцелярію покладалася перевірка звітності й фактичний контроль за різними грошовими операціями, для чого на місця відправляли особливих уповноважених. Г. в. к. вела діловодство у земельних справах. У канцелярії складалися накази, що стосувалися служби козацького війська, здійснення правосуддя, торгівлі. У ній же оформляли справи про призначення на уряди, велося листування з російськими центральними органами. Канцелярія приймала й вирішувала або доручала вирішити різні державні, військові і позовні справи. Вона мала право на затвердження нижчої старшини. Канцелярія мала також право затверджувати надання нових маєтностей, право т. зв. «протекції», тобто звільнення окремих осіб і навіть цілих корпорацій (наприклад, цехів) з-під влади місцевої адміністрації й суду та звільнення від деяких податків.

У Г. в. к. зберігалися всі документи. Архів військової канцелярії охороняли спеціальні «доглядачі» та окрема стрілецька варта. Г. в. к., крім основних функцій, виконувала ще й функції підготовки кадрів для адміністративно-судових установ Гетьманщини. Цим займався, зокрема, спеціальний канцелярський курінь у Глухові. Це був навчальний заклад напіввійськового типу, який підпорядковувався генеральному писареві, а безпосередньо ним керував старший канцелярист.

Усе діловодство в Г. в. к. фіксували протокольні книги, куди записувалися (з поданням досить докладного змісту) всі папери, що надходили до канцелярії і виходили з неї. Крім того, велися ще окремі «діаріуші», що мали характер записок, у яких фіксувалося все, що діялося в оточенні гетьмана; в них також заносився зміст найважливішої кореспонденції Г. в. к. Діаріуші були повними щоденниками адміністративної діяльності вищої управи Гетьманщини. Ці офіційні документи велися старшими канцеляристами за дорученням гетьмана, записи в них здійснювалися зі слів самого гетьмана або генеральних старшин. Діаріуш був не лише офіційним документом, а й мав нерідко правове значення – тут записувалися протести сторін, які вели якийсь важливий судовий процес. Водночас у ньому, поряд із публічними справами і кореспонденціями, записувалися і приватні гетьманські «оказії» та кореспонденції. Якщо протокольні книги занотовували суто бюрократичну діяльність Г. в. к., то діаріуші повідомляли про діяльність живих осіб, представників правлячої старшинської верхівки, певною мірою розкривали закулісний бік тодішньої політики в Гетьманщині.

У 18 ст. Г. в. к. складалася з двох частин – розпорядчої і виконавчої. До першої входили гетьман, генеральний писар, генеральний суддя, обозний і осавул.
До виконавчої частини Г. в. к. (апарату) входили старші військові канцеляристи, просто канцеляристи і служителі – підписки, протоколісти, реєстратори, копіїсти, товмачі (перекладачі). Наприклад, за І. *Скоропадського* штат Г. в. к. складався з 25 осіб: реєнта, двох старших канцеляристів, 18 канцеляристів і 4 «сторожів». Була і позаштатна група без посад та без оплати, яка зараховувалася для навчання письму і справозданню. Очолював увесь канцелярський персонал реєнт, а з 1729 – двоє старших військових канцеляристів. Штати канцеляристів Г. в. к. комплектувалися здебільшого з вихованців Києво-Могилянської академії.
Справи в Г. в. к. вели *військові канцеляристи*. Усі папери, що надходили до Г. в. к. (якщо не були подані самому гетьману), насамперед потрапляли на розсуд генерального писаря, який доповідав про їхній зміст гетьманові; перед цим писар попередньо сортував папери, відбирав листи, скарги, рапорти тощо. На поданих генеральним писарем документах гетьман накладав власну «резолюцію», тобто вказував, у який спосіб належить уладнати відповідну справу чи який їй дати напрям. Із цими паперами генеральний писар повертався до Г. в. к. – у т. зв. «столову» – й передавав їх старшому канцеляристові, який сортував папери, роздаючи їх для реферування відповідного документа й складання проекту відповіді гетьмана (універсалу, указу, листа тощо) по кожній із цих справ. Після редагування цих «чорних отпусков» писарем або старшим канцеляристом чернетки переписувалися «на біло», і генеральний писар вносив їх до гетьмана «для подпису руки гетманской». Підписані гетьманом документи поверталися до Г. в. к. – для запису в протокольну книгу, а відтак у присутності генерального писаря їх запечатували й відсилали адресатові.
Саме такий характер Г. в. к. як інституції, цілковито залежної від волі гетьмана (гетьманського органу), і викликав різке невдоволення царизму: поки Г. в. к. була в руках гетьмана, царському урядові було важко або й неможливо контролювати гетьмана, на що постійно скаржилися цареві російські *резиденти* при гетьмані. З 20-х рр. 18 ст. Г. в. к. внаслідок втручання російського уряду з особистої, гетьманської, перетворювалася на суто бюрократичну установу – державну канцелярію. Всі справи суду й судочинства передавалися з Г. в. к. до *Генерального суду* – у створену при ньому судову канцелярію.
Г. в. к. діяла до ліквідації гетьманства у 1764.

Літ.: Д ж и д ж о р а І. До історії Генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині XVIII віку: Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 110–118; А п а н о в и ч О. Генеральна військова канцелярія // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2 (6–7). – С. 140–142; П а н а ш е н к о В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995. – С. 76–79; М е л ь н и к Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 78–81.
С. Р. Лях

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА – найвищий орган управління в Україні часів *Гетьманщини*. Участь у Г. в. р. могли брати всі, хто належав до козацького стану, іноді – делегації від міщан, запорожці, в окремих випадках – селяни. Число присутніх доходило до кількох тисяч. Постійного місця зборів Г. в. р. не було, найчастіше вона збиралася на Росаві (Київщина) та в *Переяславі*. Г. в. р. скликали окремими універсалами гетьмани й самі їх проводили. За порядком наглядав *осавул*. Правильного голосування не було, рішення приймалося за згодою більшості, яку визначали приблизно. Г. в. р. обирала гетьмана і вищу козацьку старшину, розглядала питання війни і миру, обговорювала зовнішньополітичні питання (зокрема про союзи з Росією 1654, Швецією 1657, Туреччиною 1669), а іноді й справи внутрішньої політики та судочинства. Повноваження Г. в. р. частково конкурували з функціями гетьмана і ради старшин. За гетьманування Б. *Хмельницького* (1648–57) Г. в. р. скликалася рідше, під час *Руїни* – частіше; спостерігалася тенденція перетворення Г. в. р. із суто військової козацької установи в державний орган Гетьманщини. З останньої чверті 17 ст. внаслідок посилення ролі ради старшин та втручання російського уряду в діяльність Г. в. р. вона втрачає свій демократичний характер і скликається лише для санкціонування рішень, прийнятих радою старшин. Під кінець 17 ст. Г. в. р. втратила значення центрального державного органу за рахунок переходу її повноважень до гетьмана і ради старшин. У 18 ст. Г. в. р. стає лише формою урочистого військового параду при обранні нового гетьмана.

Літ.: О к и н ш е в и ч Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII вв. // Праці комісії для виучування історії західноросійського та українського права. – Вип. VI. – К., 1929. – С. 253–425; М е л ь н и к Л. Боротьба за українську державність. – К., 1995. – С. 170–171.
О. І. Коробов

ГЕНЕРАЛЬНА СКАРБОВА КАНЦЕЛЯРІЯ, Військова скарбова канцелярія, Канцелярія Скарбу Військового – вищий фінансовий орган гетьманської адміністрації в Україні 18 ст. Діяла з перервами протягом 1723–81. Знаходилася у *Глухові*. Очолювали Г. с. к. двоє *генеральних підскарбіїв*. Апарат Г. с. к. складався з канцеляристів, секретаря, калькулятора. На Г. с. к. покладалися обов'язки збирання податків з населення, відання прибутками і видатками, військовими і ранговими маєтностями. Функції державного контролю при Г. с. к. виконувала Лічильна комісія (1734–76), яка керувала діяльністю осіб, відповідальних за збирання податків. Після ліквідації гетьманства у 1764 Г. с. к. підпорядковувалася Другій *Малоросійській колегії* і виконувала ревізійні функції щодо українських фінансів.

Літ.: Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1990. – С. 355; М е л ь н и к Л. Боротьба за українську державність. – К., 1995. – С. 174–175.
О. І. Коробов

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА – вище військове і цивільне керівництво *Війська Запорозького*, яке здійснювало управління усім козацьким військом та його окремими службами (артилерією, навчанням військ, діловодством тощо). Із середини 17 ст. Г. с. зосередила у своїх руках також управління органами державної влади і перетворилась на державну адміністрацію *Гетьманщини*. До складу Г. с. входили: *гетьман*, *генеральний обозний*, *генеральний писар*, *генеральний суддя*, *генеральний підскарбій*, *генеральний осавул*, *генеральний хорунжий*. Примикали до Г. с. і *бунчукові товариші*. Спочатку Г. с. обиралася на козацьких радах, потім стала призначатися гетьманами, а згодом – російським урядом. Після скасування Росією залишків української державності посади Г. с. ліквідовано.

Літ.: Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII ст. // Праці комісії для вивчування історії західноросійського та українського права. – Вип. 2. – К., 1926. – С. 84–175; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995. *С. Ф. Плецький*

ГЕНЕРАЛЬНЕ СЛІДСТВО ПРО МАЄТНОСТІ 1729–30 – ревізія державних (рангових), церковних, монастирських, приватних маєтків у межах десяти лівобережних полків – Гадяцького, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького, Стародубського і Чернігівського. Поштовхом до проведення ревізії стали *«Рішительні пункти»* 1728, вручені від імені імператора Петра II новообраному гетьманові Д. *Апостолу*. Проводилася урядом гетьмана Д. Апостола з метою впорядкування земельних відносин у *Гетьманщині* і повернення до фонду *рангових маєтностей* тих маєтків, які незаконно перейшли у приватну власність. Перевірялися права державців на маєтності, встановлювалися їхні державні, службові та податкові повинності. Слідство проводили канцеляристи *Генеральної військової канцелярії*, розіслані по всіх десяти полках. Зібраний матеріал впорядковувався у полкових канцеляріях. Наприкінці 1730 полкові книги надіслано до Глухова. На поч. 1731 один примірник «Слідства...» надіслано до Петербурга. Маєтності поділялися на шість категорій (рангові, за заслуги, ратушеві, вільні, спірні, монастирські). Слідство тимчасово припинило подальший перехід у приватну власність рангового земельного фонду. Переходи селян у рангових маєтностях обмежувалися, а отже, слідство стало черговим етапом у процесі поступового закріпачення селян. Зібраний у «Слідстві...» величезний правно-статистичний матеріал має історичне значення як джерело до вивчення соціально-економічних відносин в Україні 1-ї пол. 18 ст.

Літ.: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Аусбург, 1948. – С. 178; Гуржій В. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України. – К., 1994. – С. 5; Горобець В. Гетьман Д. Апостол // Історія України. – 1997. – № 5. – С. 5.
О. І. Коробов

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ, бунчужний – старшинська посада в гетьманській адміністрації України із середини 17 ст. і до кінця 18 ст. В старшинській ієрархії у складі *генеральної старшини* Г. б. посідав одне з найнижчих місць; його посада вважалася нижчою за посаду полковника. Г. б. повинен був охороняти і захищати гетьманський *бунчук*. Фактично Г. б. займався військовими справами, виконував адміністративно-господарчі доручення, зустрічав і проводжав послів.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОБОЗНИЙ – старшинська посада в гетьманській адміністрації України із середини 17 ст. і до кінця 18 ст. В ієрархії *генеральної старшини* Г. о. посідав чільне місце – був другою після *гетьмана* особою. Г. о. відав генеральною артилерією, яка знаходилась при гетьманській резиденції, полковою та сотенною артилерією і обозом. Обов'язково брав участь в усіх військових походах. У *Генеральній військовій канцелярії* вів усі військові справи. Крім того, Г. о. засідав у *Генеральному суді*, був присутній на прийомах послів, при необхідності виконував обов'язки *наказного гетьмана*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ – старшинська посада в гетьманській адміністрації України із середини 17 ст. і до кінця 18 ст. Належав до середнього щабля *генеральної старшини*. Формально посади Г. о. (їх було дві) вважались виборними, але на них призначав *гетьман*, який пізніше узгоджував свої рішення із царським урядом. Г. о. контролювали стройову частину в полках, наглядали за складом полків, веденням реєстрів (компутів), за організацією постачання, підготовкою до походу, а також стежили за правопорядком, розслідували особливо важливі справи. Іноді вони виконували обов'язки *наказного гетьмана*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР – старшинська посада в гетьманській адміністрації України із середини 17 ст. і до кінця 18 ст. Належав до найвищого щабля в ієрархії *генеральної старшини*. Зберігав військову *печатку*, керував *Генеральною військовою канцелярією*, вів усе гетьманське листування, в тому числі таємне та дипломатичне, брав участь у засіданнях *Генерального суду*, міг виконувати обов'язки *наказного гетьмана*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБІЙ – старшинська посада в гетьманській адміністрації України із середини 17 ст. і до кінця 18 ст. Входив до складу *генеральної старшини*. Відав фінансами *Гетьманщини*. Визначав і розподіляв грошові й натуральні податки, встановлював розмір мита, очолював *Генеральну скарбову канцелярію*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ РЕЗИДЕНТ – див. *Резидент*.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД – головний спеціалізований судовий орган *Гетьманщини*. Г. с. був судом першої інстанції для особливо важливих справ, які передавав *гетьман* у ході розслідування дій *генеральної старшини*, *полковників*, *бунчукових товаришів*. Крім того, Г. с. розглядав апеляції на рішення полкових та сотенних судів, затверджував їх рішення. Ним давалися інструкції нижчим судам, коли ті просили допомоги у вирішенні складних справ. При цьому для участі в засіданнях нижчих судів надсилалися довірені або приїздив *генеральний суддя*. За дорученням гетьмана Г. с. міг вести досудове слідство у справі. Для вирішення особливо нагальних справ Г. с. виїздив на місця. Г. с. підпорядковувався гетьману, який затверджував смертні вироки й рішення у найважливіших справах. Переглядав гетьман і ті рішення Г. с., якими були незадоволені сторони. Крім того, в окремих випадках вирок Г. с. міг бути переглянутий радою генеральної старшини.

Засідання Г. с. вели двоє генеральних суддів. У них також брали участь представники генеральної старшини, полкової, сотенної та міської адміністрацій, судовий писар. Діловодство Г. с. вів судовий писар, якому підпорядковувалися судові канцеляристи. Рішення Г. с. вносилися до судових книг і скріплювалися печаткою. До цих книг вносилися й універсали гетьмана, які остаточно вирішували окремі судові справи. Охоронявся Г. с. козаками «куреня судді генерального».

Відповідно до «*Рішительних пунктів*» (1727) Г. с. був перетворений в апеляційну інстанцію, і з 1728 до його складу входили по троє членів від української та від російської сторін, які засідали під керівництвом гетьмана. Зазнав перетворень Г. с. і під час судової реформи гетьмана

К. *Розумовського* в 1760–63. До його складу було введено представників від полків.
Г. с. був ліквідований під час скасування російським урядом залишків української автономії на поч. 80-х рр. 18 ст.

Літ.: Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 327, 330–333; Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1994. – С. 9–19; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 114–115.

С. Ф. Плецький

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ – старшинська посада в гетьманській адміністрації України із середини 17 ст. і до кінця 18 ст. В ієрархії *генеральної старшини* займав одне з чільних місць. До 1750 було двоє Г. с., і один з них вважався головним, а потім такий суддя був один. Г. с. очолював Генеральний суд, брав участь у дипломатичних переговорах, міг виконувати обов'язки наказного гетьмана.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ – старшинська посада в гетьманській адміністрації України із середини 17 ст. і до кінця 18 ст. В ієрархії *генеральної старшини* посідав одне з найнижчих місць, яке було перехідним до полковництва. Г. х. вважався охоронцем гетьманської корогви. Міг очолювати гетьманську надвірну корогву (особисту охорону *гетьмана*). Крім того, відав військовими справами, виконував окремі доручення гетьмана, брав участь у засіданнях генерального суду, проводив слідство на місцях, міг призначатись *наказним гетьманом.*

ГЕРБ (польс. herb, від нім. Erbe – спадщина) – особливий символічний знак держави, міста, іншої території, стану, роду, корпорації, який встановлений згідно з відповідними нормами і, як правило, передається у спадщину. Г. зображуються на *прапорах*, грошових знаках, *печатках*, документах, зброї, будинках, одязі та ін. За феодального ладу Г. чітко визначав місце його власника в суспільстві: верству і професійну належність особи, її місце в соціальній стратифікації суспільства та всередині панівної верстви.
Створення в Україні *реєстрового козацтва* мало наслідком надання цій військовій корпорації Г., на якому було зображено лицаря-козака із самопалом. Його можна побачити на найстарішій зі збережених запорозькій печатці 1596. Від 1620 лицар-козак на печатці «Коша Війська Запорозького» має на плечі мушкета. За гетьманування Богдана *Хмельницького* лицар-козак із шаблею та мушкетом залишився гетьманським знаком, а в Г. *Війська Запорозького* до основного зображення лицаря-козака із мушкетом було додано однобічну геральдичну відзнаку – спис, устромлений у землю поруч із постаттю козака. У такому вигляді цей Г. став знаком усіх запорозьких володінь, а зображення козака із мушкетом широко використовувалося на печатках 18 ст. як національний Г. Уміщували його на гетьманських печатках та запорозьких військових *прапорах* – полкових і сотенних.
У добу козацько-гетьманської держави мали Г. і використовували їх на своїх печатках численні козацькі старшинські роди. Іноді Г. дозволяють встановити родовід більш точно, ніж численні писемні та інші джерела. Зовнішній вигляд цих Г. майже за весь час до 18 ст. не мав усталеного характеру, через що неможливо говорити про Г. як родову емблему. Однак з 18 ст., і особливо з часу надання малоросійському дворянству жалуваної грамоти 1785, Г. набув незмінного малюнку.

Літ.: Румянцева В. В. Історія, карбована в гербах. – К., 1987; Заруба В. Козацькі печатки // Національна символіка. Бібліотека журналу «Пам'ятки України». – Кн. 1. – К., 1991. – С. 44–46; Малороссийский гербовник. – К., 1993; Гречило А. До питання про виникнення гербів українських міст XIV–XVII ст. // Третя наукова геральдична конференція: Збірник тез, повідомлень та доповідей. – Львів, 1993. – С. 30–31.

О. В. Старух

ГЕРМАЙЗЕ Йосип (1892–?) – український історик родом із Києва, у 20-х рр. – професор Київського Ін-ту народної освіти і науковий співробітник ВУАН (керівник Археологічної комісії). Важливі події з історії козаччини описав у працях «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів» (1924), «Україна та Дін у 17 ст.» (1928). Заарештований 1929 у справі СВУ, засланий на Соловки. Подальша доля невідома.

ГЕРМАНІВКА – село, тепер Обухівського р-ну Київської обл. Розташоване біля р. Красної, правої притоки Дніпра, поблизу Трипілля. Відоме з давньоруських часів під назвою Германич. У 1240 Германич був спалений монголо-татарами. У козацькі часи на його місці виникає Г.
У вересні 1659 під Г. зібралося близько 10 тис. прибічників Ю. *Хмельницького*, опозиційно настроєних проти гетьмана І. *Виговського*. Щоб урятувати ситуацію, останній прибув під Г. і скликав *чорну раду*. Рада позбавила І. Виговського гетьманського уряду; гетьманом обрано Ю. Хмельницького.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. – К., 1969. – С. 493.

ГЕРЦЬ, татарський танець – окремі сутички і поєдинки українських козаків з ворогами перед вирішальною битвою. Противника, який уникав поєдинків, викликали на Г. насмішками, дошкульними і образливими жартами. В Г.

Козаки викликають ворогів на герць.
Гравюра Ю. Шюблера. Малюнок А. Кандаурова. 1895 р.

брали участь найдосвідченіші козаки, які інколи проводили по кілька поєдинків за день. Г. використовувались для розвідування сил противника, підносили бойовий дух козаків і сприяли вдосконаленню їхньої військової вправності.

С. Ф. Плецький

ГЕТЬМАН (запозичене через польс. hetman із середньоверхньонім. houbetman, häptman=Haeptman – командир, командувач) – в Україні 16–18 ст. керівник козацького війська, а з 1648 – і правитель держави – *Гетьманщини*. У Польщі, Литві, Чехії так називали головнокомандувачів. У польсько-литовській державі було четверо Г.: двоє – польські (коронні) і двоє – литовські, причому один з них був головним (великим) Г., а другий – його заступником (польним Г.).

Питання про першого Г. *Війська Запорозького* досі не з'ясоване. Українська літописна традиція вважає ним Предслава *Лянцкоронського*, діяльність якого припадає на 1-у третину 16 ст., хоча з інших джерел відомі імена козацьких вождів ранішого періоду, котрих, однак, гетьманами ще не називають. В 1576 польський король Стефан *Баторій* вперше офіційно пойменував Богдана *Ружинського* «Гетьманом Запорозьким» і пожалував йому ознаки гетьманської влади (клейноди). З того часу розгорнулась боротьба між урядом, який вважав, що лише король має право призначати Г., і *козацтвом*, котре боронило своє право обирати собі керівника. В *Речі Посполитій* існували вищі військові посади Г., і тому, щоб уникнути небажаних аналогій, в офіційних польських документах українського (козацького) Г. здебільшого іменували «старшим Війська Запорозького». В цей час військова і судова влада Г. поширювалася лише на козацтво. Але в результаті перетворення козацтва в значну військову та політичну силу, яка почала відігравати вирішальну роль у національно-визвольній боротьбі українського народу, гетьманська влада поступово почала поширюватись на все українське суспільство. Г. починають займатися справами, що раніше не входили в їх компетенцію. Вони захищають православну церкву, клопочуться про відновлення її адміністрації. Під час повстань під владою Г. перебували значні території України, і вони зверталися з *універсалами* до всього українського народу. Після придушення поляками козацьких повстань і запровадження *«Ординації Війська Запорозького реєстрового» 1638* посаду Г. було скасовано, а керівництво реєстровими козаками до 1648 здійснював урядовий комісар.

Відновлення гетьманської посади відбулося на початку *Визвольної війни*. Після відродження незалежної Української держави (Гетьманщини) роль Г. значно зросла, його влада поширюється на всі визволені українські землі, і тому його можна називати Г. України. Першим Г. України (офіційно – Війська Запорозького) як незалежної держави був Б. *Хмельницький*. Г., який раніше був лише керівником козацького війська, став верховним головнокомандувачем збройних сил Української держави (включаючи і наймані підрозділи). Крім того, Г. був найвищою інстанцією в адміністративних, фінансових і судових справах. Він надавав землі, санкціонував створення нових населених пунктів, встановлював розміри податків і порядок їх стягування, давав дозвіл на заняття певними видами господарської діяльності. Гетьманські універсали були обов'язкові для виконання всім населенням. Влада Г., який затверджував на посадах вищих церковних діячів, надавав маєтки монастирям і встановлював обов'язки їх підданих, поширювалась і на церкву. Свої повноваження Г. здійснював, спираючись на раду старшин, що складалася з *генеральної старшини* і *полковників*. Влада Г. обмежувалась *генеральною військовою радою*, яка і обирала його на цю посаду. Утримувались Г. за рахунок доходів від наданих їм рангових маєтностей. Ознаками гетьманської влади були *булава, бунчук, прапор, печатка*. Гетьманські резиденції знаходилися в *Чигирині* (1648–76), *Гадячі* (1663–68), *Батурині* (1669–1708) та *Глухові* (1708–64).

У 2-й пол. 17 ст. почався занепад влади українських Г. Після 1660, коли Росія з Польщею розчленували Україну, своїх Г. мали правобережна і лівобережна частини Гетьманщини. Російський уряд все частіше втручався в її внутрішні справи. Якщо раніше його лише сповіщали про обрання нового Г., то потім він став затверджувати результати гетьманських виборів. Поступово втручання Росії в гетьманські вибори було доведене до того, що обраним міг бути лише бажаний для царя кандидат. Крім того, обмежувались і повноваження Г. При них були запроваджені царські *резиденти*, які контролювали їхню діяльність.

Внаслідок колоніальної політики Російської імперії інститут Г. в Україні ліквідовувався спочатку тимчасово (1722–27 та 1734–50), потім – остаточно (1764). В ці періоди замість Г. Україною управляли *Малоросійська колегія* та *Правління гетьманського уряду*. Відновлення посади Г. в 1727–34 та 1750–64 було зумовлене зовнішньополітичними обставинами та особистими уподобаннями російських цариць. Г. цілковито залежали від російського уряду. Будь-яка їхня спроба поліпшити становище в Україні і зміцнити свою владу вела до чергового скасування посади Г. Остаточно посада Г. була ліквідована в 1764, коли останнього Г. України К. *Розумовського* змусили відмовитись від гетьманської булави. З близько ста осіб, що з більшим чи меншим правом титулувалися як Г., найвідомішими були: П. *Сагайдачний*, Б. *Хмельницький*, І. *Виговський*, П. *Дорошенко*, І. *Мазепа*.

У травні – грудні 1918 в *Українській Державі* було зроблено спробу відновлення інституту гетьманства. Г. Української Держави став тоді Павло *Скоропадський*. Згодом термін «гетьман» використовували деякі громадські та політичні діячі діаспори, називаючи так своїх керівників.

У сучасній Україні цей термін відродився разом із відродженням козацтва як громадської організації. Г. Українського козацтва були В. *Чорновіл*, В. *Мулява*, а тепер – І. *Білас*.

Літ.: Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. *Ю. А. Мицик*

ГЕТЬМАН НАКАЗНИЙ – див. *Наказний гетьман*.

«ГЕТЬМАН САГАЙДАЧНИЙ» – флагманський корабель Військово-Морських Сил України, фрегат, названий на честь гетьмана Петра *Сагайдачного*. Споруджений на керченському заводі «Залив». Екіпаж – 180 чоловік; дальність плавання – 900 миль. Після спуску на воду 29.3.1992 та ходових випробувань, 4.7.1993 на кораблі було піднято Військово-морський прапор України. Місце базування «Г. С.» – Севастопольська бухта.

Символіка корабля – щит, на якому поєднані зображення малинового прапора, прапора Військово-Морських Сил України, родового герба Петра Конашевича-Сагайдачного, стилізованого силуету вовка (символ сили і могутності) та девізу екіпажу: «Готові – негайно».

Протягом 90-х рр. «Г. С.» відвідав з офіційними та дружніми візитами Болгарію, Францію, Об'єднані Арабські Емірати та інші країни. 20.8 – 19.10.1996 відбувся трансатлантичний похід «Г. С.» та великого десантного корабля «Костянтин Ольшанський» з ротою морської піхоти до берегів Сполучених Штатів Америки. Протягом двох місяців українські моряки відвідали військово-морські бази НАТО: Гібралтар (Великобританія), Понта Дельгадо (Португалія), Норфолк (США), провели спільні навчання з амфібійними силами й кораблями США та Італії.

В. Г. Ткаченко

ГЕТЬМАНАТ – державне утворення, що існувало за часів правління гетьмана П. *Скоропадського* (29.4.1918 – 14.12.1918). Офіційна назва – *Українська Держава*. Г. об'єднував у собі риси монархії та козацького устрою. Проголошений 29.4.1918 П. Скоропадським, якого було обрано гетьманом України на з'їзді земельних власників – представницькому органі заможних мешканців України. Вдаючись до самобутньої форми Г., українські консервативні сили намагалися здобути авторитет широких народних мас, досягти суспільного консенсусу в державі і протистояти революційному екстремізму. 29.4.1918 було опубліковано «Закони про тимчасовий державний устрій». Згідно з цим документом замість УНР проголошувалося нове державне утворення – Українська Держава; вся повнота виконавчої і законодавчої влади переходила до гетьмана України; гетьман призначав отамана (голову) Ради Міністрів, був Верховним головнокомандувачем Української армії і флоту. П. Скоропадський іменувався такими титулами: Гетьман всієї України, Ясновельможна особа Гетьмана всієї України, Гетьман України обох боків Дніпра та військ Козацьких і запорозьких, Найвищий вождь Української армії і флоту.
Заклики створити Г. лунали ще в 1917, особливо серед вищого офіцерства українського походження. Українська Держава, утворена в умовах кризи республіканського режиму в УНР, будувалася на консервативних принципах і традиціях. До керівництва державою прийшли найдосвідченіші фахівці, нащадки старовинних козацьких родів. Головою гетьманського кабінету міністрів був полтавський поміщик, виходець із старовинного козацького роду Ф. Лизогуб. Міністерство закордонних справ очолив Д. *Дорошенко*, який також походив з козацько-дворянського роду. Міністр освіти М. Василенко, за фахом історик і юрист, походив із селян Чернігівської губернії. М. Чубинський – син відомого українського етнографа і громадського діяча – очолив міністерство юстиції. Військовим міністром України був призначений генерал О. Рогоза – нащадок давнього українського роду.

Однією з провідних ідей ідеологів Г. було повернення в Україну кращих стародавніх традицій гетьманства і *козацтва*. Розбудова великокозацької України вважалася неможливою без створення власного національного війська, яке мало увібрати в себе козацький дух і стати великою Українською козацькою армією. В основу військових рангів української армії була покладена козацька ієрархія. До генеральної старшини належали генеральний бунчужний (відповідав рангові генерала в російській армії), генеральний значковий (генерал-лейтенант), генеральний хорунжий (генерал-майор), полковник, військовий старшина (підполковник), сотник (капітан-ротмістр), значковий (штабс-капітан), хорунжий (підпоручик). Найбоєздатнішими військовими підрозділами Української Держави були окрема Запорозька дивізія, організована на базі *Запорізького корпусу*, Сердюцька дивізія тощо. В процесі організації військового флоту кораблям давалися назви, що відображали лицарське минуле України: крейсери «Гетьман Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко», міноносці «Київ», «Львів», «Чигирин», «Батурин», «Кость Гордієнко», крейсери «Гетьман Петро Дорошенко», «Гетьман Петро Сагайдачний».

Гетьман Скоропадський та його оточення вважали, що саме козаччина уособлює цвіт української нації й повинна стати головною силою у втіленні українського національної ідеї у життя. 16.10.1918 окремим універсалом відновлювалось козацтво як окремий стан населення у всіх місцях його історичного існування. Як підкреслювалося в універсалі, ця акція мала за мету відновлення славного минулого України. Вступ до козацьких громад відбувався на ґрунті добровільності. Нащадки колишніх українських козаків для запису використовували козацький стан своїх пращурів. З інших громадян записатись до козацтва могли тільки особи православної віри і визнані гідними цього. У межах повіту організовувався *полк* на чолі з полковим отаманом. Полки поділялися на *сотні*. В межах губернії полки та сотні об'єднувалися у *кіш*. Кошові отамани безпосередньо підпорядковувалися гетьманові, який очолював Велику козачу раду. На місцях при сотенних, полкових і кошових отаманах діяли козачі ради. Вся територія України поділялася на 8 кошових округ, кожна кошова округа – на 12 полкових, а кожна полкова – на 6 сотенних округ.

Сім з половиною місяців гетьманської державності були періодом відносного соціального і громадського спокою. Проте вже в середині травня 1918 був створений опозиційний гетьманській владі Український національно-державний союз (у серпні 1918 перетворений в Український національний союз). 14.12.1918 після вступу військ Директорії УНР до Києва гетьман підписав зречення від влади на користь уряду, який передав її Директорії.

Літ.: Кульчицький С. В. Українська держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 60–80; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Ч. 1. – Торонто, 1994; У 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто, 1978; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія // Вітчизна. – 1995. – № 11–12. – С. 131–141.

Г. Ф. Турченко

ГЕТЬМАНКА – 1) Загальна назва грошей, що випускалися за гетьмана П. *Скоропадського*. В академічному «Словнику української мови» (1971, т. 2) наведено приклад вживання цього слова (у множині) в романі М. Стельмаха «Кров людська – не водиця».
2) За часів Української революції народна назва купюри номіналом у 1000 карбованців. Один з найкращих грошових знаків того періоду. На купюрі було зображено дві жінки, одна з них тримає в руці булаву. Купюра мала розміри 117х190 мм. Виготовлялася за малюнком Г. Золотова в Києві, потім у Кам'янці-Подільському та Варшаві. Напис на купюрі: **Українська Держава** – свідчить про те, що вперше її виготовлено за *гетьманату*. Введена в обіг 13.11.1918 (за іншими даними – із серпня 1919).

Літ.: Влад М. [Без назви] // Літературна Україна. – 1990. – 4 січня; Національні паперові гроші України: 1918–1920 / Упор. О. І. Рудченко. – Донецьк, 1992. – С. 52–53.

Д. П. Пилипчук

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТІ 17–18 ст. – документи державно-правового характеру, які визначали суспільно-політичний устрій Української держави – *Гетьманщини* 17–18 ст. та порядок її взаємовідносин з Російською державою. Здебільшого Г. с. укладалися з нагоди виборів кожного нового гетьмана як своєрідна угода між козацькою старшиною на чолі з гетьманом та представниками московського царя. Вважалося, що в основі всіх цих договорів лежали т. зв. Статті Богдана Хмельницького (див. *Березневі статті 1654*), але в кожний новий договір вносилися нові зміни, майже всі в напрямі обмеження української автономії і влади гетьмана. І хоча до деякого часу вдавалося зберегти ті права, які в сукупності забезпечували особливий політико-правовий статус Гетьманщини, наступ царизму на її права посилювався, і це стосувалося передусім самостійності гетьманської влади. Відомі *Переяславські статті* Ю. *Хмельницького* (1659), *Батуринські* та *Московські статті* І. *Брюховецького* (відповідно 1663 і 1665), *Глухівські статті* Д. *Многогрішного* (1669), *Конотопські* та *Переяславські статті* І. *Самойловича* (1672 і 1674), *Коломацькі статті* І. *Мазепи* (1687), *Решетилівські статті* І. *Скоропадського* (1709), т. зв. «*Рішительні пункти*» Д. *Апостола* (1728).

Літ.: Я к о в л і в А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 97–117; № 7–8. – С. 115–131; № 9. – С. 122–128; 1994. – № 1. – С. 129–138; № 2–3. – С. 134–145; № 4. – С. 133–143; № 6. – С. 123–135; 1995. – № 2. – С. 145–159; № 6. – С. 132–137. *С. Р. Лях*

ГЕТЬМАНЩИНА – українська козацька держава (1649–1764), яка утворилася в ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Офіційна назва – *Військо Запорозьке*. З 1663 Г. виявилася розколотою на лівобережну і правобережну, і такий стан був закріплений поділом України між Росією та Польщею. У 1676 правобережна частина Г. була скасована польською владою, і з цього часу Г. зберігалася тільки в межах Лівобережної України. Столицями Г. в різні часи були *Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів.* До 1654 Г. номінально вважалася залежною від *Речі Посполитої*, а її територія обмежувалась Київським, Брацлавським та Чернігівським воєводствами (за *Білоцерківським договором 1651* – лише Київським воєводством). Однак фактично вона була незалежною, а влада гетьмана поширювалася на значно більшу територію, включаючи також частину Волині. Напередодні укладення *Переяславського договору 1654* територія Г. окреслювалася такими містами і містечками: Ямпіль – Чернівці – Мурафа – Красне – Вінниця – Пилявці – Полонне – Овруч – Чернігів – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Конотоп – Ромни – Гадяч – Полтава – Кременчук – Чигирин. З російсько-українсько-польської війни 1654–56 до її складу входила також південна Білорусь.

У 1660–63 Г. була поділена на лівобережну (під контролем Росії) і правобережну (під контролем Польщі). Цей поділ був закріплений *Андрусівським миром 1667* і «*Вічним миром» 1686.* Після скасування козацтва Польщею у 1700 на Правобережжі Г. продовжила існування лише в межах Лівобережної України; в російських документах вона офіційно називалася Малоросією.

Г. мала самобутній адміністративно-територіальний устрій, який склався на основі традицій козацького самоврядування. Вона поділялася на *полки* і *сотні*. На Правобережжі *полково-сотенний устрій* проіснував до 1714; на Лівобережжі він зберігся до 1782. Кількість полків і сотень не була сталою. Так, на Лівобережній Україні у 1672 нараховувалося 117 сотень, а наприкінці 17 ст. – 163 сотні. Наприкінці 17 ст. в лівобережній Г. було близько 2 тис. населених пунктів, у яких проживало близько 1,5 млн. чол.

За типом правління Г. становила державну форму автономії, яка була в тодішній Європі звичайним явищем. З 1659 Г. перебувала у державно-правовій залежності від *Московської держави* (на Правобережжі – від Польщі), спочатку у формі номінального васалітету, а потім – обмеженої автономії. На початковому етапі державний устрій Г. характеризувався наявністю власного військово-адміністративного управління, єдиною податковою, судовою, фінансовою, військовою системою, повною свободою у зовнішніх зносинах. Після укладення Переяславського договору 1654 московський уряд розпочав систематичне обмеження суверенітету Г., поступово довівши її до стану автономії, повноваження якої постійно звужувалися, що знайшло своє відображення у *гетьманських статтях.*

Державний устрій Г. поєднував у собі риси як республіканського, так і авторитарного ладу. Вищу владу представляли три інституції – *Генеральна військова рада, гетьман* і рада старшин. За гетьманів Б. *Хмельницького*, І. *Виговського* та І. *Мазепи* відчувалася тенденція до утвердження монархічного режиму. Вищим органом влади в Україні вважалася Генеральна військова рада, але гетьман і генеральна старшина, як правило, вміло маніпулювали нею, і значення останньої поступово зменшувалося. Іншим органом влади була рада генеральної старшини. Принцип виборності був властивий усім формам центральної та місцевої адміністрації.

Акти гетьманської влади – *універсали* – мали в Україні загальнообов'язкове значення. Підвалиною гетьманської влади була система військово-адміністративного управління. Вищі військові органи – гетьман, Генеральна військова рада, рада генеральної старшини та гетьманський уряд – були водночас і вищими органами адміністративного управління.

Г. мала свій бюджет, свою фінансову систему та грошовий обіг, що було істотними атрибутами державності. Існувала широка система податків до *Скарбу Військового.* Одним з найбільших джерел надходжень були податки на млинарство. Доходи з млинів («військову мірочку») збирали спеціальні «дозорці». Існувала оренда на горілку, дьоготь і тютюн. Значний збір надходив до Скарбу від пасік. Стягувалися довізні, транзитні і внутрішні митні збори. У Г. існувала система прямого оподаткування населення. При обкладанні податками брали до уваги загальний добробут податної особи: поділ здійснювався на убогих, піших, мізерних, заможних. Розмір збору був не зовсім визначений. Збори мали переважно натуральний характер. Характерною рисою оподаткування в Г. було звільнення від податків привілейованих верств: пільги мали генеральна й полкова старшина, монастирі, церкви, військові товариші й значні козаки. Якщо ж їм і доводилося платити, то в менших розмірах. Окремо існували ратушні та церковні збори – вони йшли на утримання органів місцевого самоврядування й церковні потреби. Своя система фіску існувала в полках. У збиранні цих коштів єдиних правил не було.

ГЕТЬМАНЩИНА (1648–1676 рр.) (*За І. П. Крип'якевичем*)

Фінансово-фіскальна система в Г. була складною, а відтак вельми обтяжливою для населення. Фінанси гетьманського двору і Військового Скарбу не були чітко розмежовані. В полках полковники могли на свій розсуд збільшувати, а то й вводити нові збори, безконтрольно розпоряджатися полковим скарбом, зловживаючи своїм становищем, нерідко привласнювати частину коштів.

В Г. було закріплено поділ суспільства на старшинсько-шляхетську еліту (старшину), козацтво і посполитих (міщанство, селянство). У 18 ст. помітна тенденція до стирання відмінностей між формами земельних надань – у спадкову чи тимчасову власність. Відбувається перетворення рангових маєтностей у повну власність. Головним фондом роздачі земельних володінь були *вільні військові села*.

Довгий час Г. була помітним політичним чинником на сході Європи, зокрема відігравала значну роль у боротьбі проти Туреччини.

Під час Північної війни (1700–21) посилився наступ царизму на автономні права України. З 1708 почав запроваджуватися губернський адміністративний устрій, який спочатку співіснував з поділом території на полки й сотні. Після переходу Мазепи на бік *Карла XII* гетьмана оголошено зрадником. Новим гетьманом став І. *Скоропадський*. Влада гетьмана суттєво обмежувалася. У 1709 цар приставив до гетьмана Скоропадського свого *резидента*, який мав контролювати зносини гетьмана із сусідніми державами, не допускати звільнення і призначення старшини без відома царя, контролювати фінансову політику. За Скоропадського почалося призначення російських офіцерів на полковницькі уряди, активне роздавання українських земель царським вельможам. Російський уряд дедалі більше використовував економічний і людський потенціал України у власних цілях. Справжнім лихом для козацтва став обов'язок виконувати важкі роботи далеко від батьківщини.

Після укладення Ніштадського миру 1721 цар *Петро I*, здобувши остаточну перемогу над Швецією та утвердивши свою самодержавну владу, зробив рішучий крок задля обмеження суверенітету Г. та фактичної ліквідації гетьманського «уряду» – введенням *Малоросійської колегії* у 1722.

У зв'язку з обставинами, не пов'язаними з Україною, гетьманство було на деякий час відновлене. Новим гетьманом став Данило *Апостол* (1727–34), а Малоросійська колегія припинила своє існування. Після смерті Данила Апостола російський уряд не дозволив обирати нового гетьмана. Для управління Україною було запроваджене *Правління гетьманського уряду* (1734–50). У 1750 царський уряд, зважаючи на різні обставини (як зовнішньополітичні, так і приватні), відновив гетьманство. Новим гетьманом було призначено молодшого брата фаворита цариці *Єлизавети Петрівни* Кирила *Розумовського* (1750–64). За гетьманування Розумовського були відновлені головні атрибути української автономії. Але її подальший розвиток був неможливим за умов централізаційних прагнень Російської імперії. Стривожена прагненням старшини до перетворення гетьманства у спадковий інститут, *Катерина II* примусила Розумовського подати у відставку. Замість гетьмана і Генеральної військової канцелярії верховним органом стала друга Малоросійська колегія з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин (1764–86).

У 1765 царський уряд скасував полково-сотенний устрій Слобожанщини, а натомість створив Слобідсько-Українську губернію. У 1781 було запроваджено поділ Лівобережної України на три намісництва – Новгород-Сіверське, Чернігівське і Київське. Полково-сотенний адміністративний устрій перестав існувати. У 1783 замість козацьких полків було створено 10 кавалерійських регулярних полків, пізніше перейменованих у карабінерські. Україна втратила свої національні збройні сили і була зведена до звичайної окраїни Російської імперії.

Літ.: Слабченко М. Господарство Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Т. 1: Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини. – Одеса, 1923; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Аугсбург, 1948; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. *С. Р. Лях*

ГИРЯ Іван (?–1655) – білоцерківський полковник (1648–49). У 20–30-х рр. 17 ст. – запорозький полковник і військовий суддя. Брав участь у багатьох битвах у ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Помер під час епідемії чуми в Умані.

ГІЛЬДЕБРАНДТ Конрад Якоб (1629–1679) – німецький священик (пастор), який супроводжував шведське посольство Г. *Веллінга* в Чигирин до Б. *Хмельницького* 1657. Свою подорож описав у мемуарах «Подорожні нотатки» (1668), що зберігаються в Штеттині. Крім усього іншого, подав цікаві відомості про українських козаків. На його думку, вони «відважні та меткі вояки», «кожний із них міг би щасливо боротися з чотирма татарами». Яскраво описані пастором звичаї, побут, зовнішність та місця перебування козаків. Розповідаючи про похід до Польщі козацького корпусу А. *Ждановича*, де він діяв спільно зі шведськими і трансільванськими військами, Г. вказує, що причиною невдачі походу була дворушницька політика трансільванського князя Юрія II Ракоці, який загравав з поляками. В мемуарах Г. містяться колоритні замальовки, які показують гетьмана Б. Хмельницького в побутовій обстановці. Г. був притаманний об'єктивний та співчутливий погляд на козацтво, він вказує на виправданість повстання. Цікаве свідчення Г. про те, що незважаючи на тривалу війну, становище народу стало кращим, ніж за польського панування.

Літ.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 204–207; Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 94–101. *В. А. Чабаненко*

ГЛАДКИЙ Іван (17 ст.) – знатний запорозький козак. Залишивши посаду охтирського полковника, 1663 подався на Січ. Відзначався особливою мужністю, користувався великою прихильністю кошового І. *Сірка*. Виявляв неабиякі дипломатичні здібності, неодноразово очолював посольства до Москви (у квітні й грудні 1663). Учасник походу запорожців на Перекоп (жовтень 1663) і штурму кримсько-татарської фортеці. Вмілими діями допоміг І. Сіркові здобути перемогу в цьому штурмі. *В. А. Чабаненко*

ГЛАДКИЙ Йосип Михайлович (?–1866) – останній кошовий отаман *Задунайської Січі*, наказний отаман *Азовського козацького війська*, генерал-майор. Народився в селі Мельниках Золотоніського повіту Полтавської губернії в сім'ї сільського старости. В 1820 Г. залишив свою сім'ю на утриманні брата Максима і пішов на заробітки. Він чумакував, був теслею, бондарем. Відсутність схильності до якогось одного виду діяльності і явна недосвідченість у тих галузях, де він працював, свідчать про надмірну самовпевненість, дещо ледачу вдачу і прагнення до швидкої наживи. В Одесі Г. намагався одружитися зі служницею свого работодавця. Коли стало відомо, що він вже одружений і має чотирьох дітей, Г. спішно залишив Одесу і спочатку об'явився в Керчі, а згодом утік на Задунайську Січ. За Дунаєм він укотре приховав правду про свій сімейний стан і був прийнятий у січове товариство, в Платнірівський курінь. З прийняттям у козаки Г. отримав і нове прізвисько – Бондар. За Дунаєм Г. успішно просувався по сходинках військової кар'єри. В складі п'ятитисячного козацького загону у флотилії, яку очолював головнокомандувач турецьких та єгипетських військ Ібрагім-паша, Г. брав участь у війні турків із греками. Під командою кошового Якова Мороза ходив походом під Міссолунгу, брав участь в облозі та штурмі фортеці. Після цього походу був обраний курінним отаманом Платнірівського куреня.

Такі риси характеру курінного Бондаря, як завзятість, винахідливість, розум, хитрість, найяскравіше виявилися саме на Січі. В 1827 він при підтримці *райї* стає кошовим отаманом Задунайської Січі. Осередок козацької вольниці за Дунаєм у цей час переживав кризу. Г. був поставлений у такі умови, коли треба було враховувати інтереси різних груп населення, вести гнучку політику і вирішувати, на чиєму боці виступати у війні, що незабаром мала початися. Г. почав таємно готуватися до переходу в межі Росії. Він відвів 2000 козаків – противників ідеї повернення Задунайського Коша в межі Росії – до Силістрії для участі в російсько-турецькій кампанії 1828–29, а сам повернувся на Січ, де зібрав козацьку раду, яка за відсутності найзавзятіших козаків підтримала пропозицію кошового перейти до Росії. 9.5.1828 частина задунайців та райї вийшла в межі Росії.

Першим бойовим хрещенням задунайського козацтва в лавах російської армії був штурм добре укріпленої турецької фортеці Ісакчі. За проявлену відвагу й хоробрість під час штурму Г. одержав із рук імператора золотий Георгіївський хрест і полковницькі погони. Тоді ж Г. призначено наказним отаманом Окремого Запорозького війська. У 1829 Г. отримав дворянство. Разом з титулом йому надавався і дворянський герб, на якому були зображені човен між двома берегами з піднятим російським прапором і гербом та найвища нагорода отамана – Георгіївський хрест. У 1830 Г. був нагороджений діамантовим перснем, через рік – орденом Святої Анни 2-го ступеня, 20.7.1840 йому вручено орден Святого Володимира 3-го ступеня, а 11.4.1843 він отримав звання генерал-майора. В 1832–51 обіймав посаду наказного отамана Азовського козацького війська. На цій посаді Г. зарекомендував себе як сумлінний і дбайливий офіцер, який опікувався як долею всього війська, так і кожної окремої козацької сім'ї.

У 1851 наказний отаман Г. вийшов у відставку. Він відійшов від справ і повністю присвятив себе сім'ї та власному господарству. Жив у межах військових земель – у Новоспасівській станиці у власному будинку. Згодом, не витримавши нарікань азовців та їхніх постійних надокучань, виїхав за межі війська до придбаного за 6000 руб. хутора Ново-Петриківки. В ньому відставний офіцер зі своєю дружиною прожив до 1862 і, очевидно, після смерті сина Дем'яна переїхав до Олександрівська. В повітовому місті він жив на Покровській вулиці у власному будинку. Був «середнього зросту, дуже кріпенький, широкогрудий, натоптаний; лице йому округле, округла, неначе обточена, голова, вуса вниз по-запорозьки, для своїх років на диво молодявий. Він здавався навіть молодшим од свого сина, підполковника у відставці». Влітку 1866 Г. поїхав на Катеринославський ярмарок і там заразився холерою. 5.7 він помер. Наступного дня померла і його дружина, що опікувалася хворим. Поховано їх на старовинному козацькому Пилипівському кладовищі в Олександрівську (тепер – м. Запоріжжя).

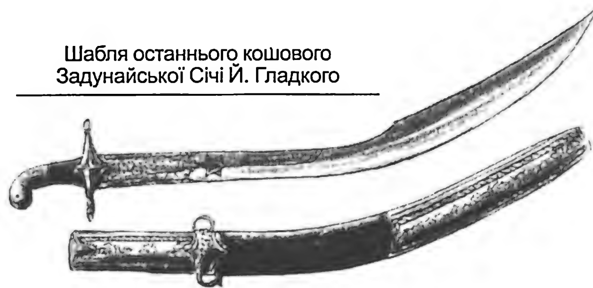
Шабля останнього кошового Задунайської Січі Й. Гладкого

Літ.: Гладкий В. О. Осип Михайлович Гладкий – кошевой атаман Задунайской Сечи. 1789–1866 // Русская старина. – 1881. – № 2; Русский биографический словарь. – М., 1916. – Т. V. – С. 247–248; Яворницький Д. Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий // Ювілейний збірник академіку М. С. Грушевському. – К., 1927. – С. 298–304; Маленко Л. М. Азовське козацьке військо. – Запоріжжя, 2000. – С. 27–65; Маленко Л. М. Йосип Гладкий: людина і діяч // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 240–251.

Л. М. Маленко

ГЛАДКИЙ Максим (17 ст.) – козацький полковник у війську Б. *Хмельницького*. Потрапив у польський полон під с. Загалем на Поліссі і страчений 20.11.1649.

В. А. Чабаненко

ГЛАДКИЙ Матвій (?–1652) – військовий діяч Хмельниччини, полковник миргородський. Учасник *Корсунської* та *Пилявецької битв* (обидві – 1648), походів на Львів та під Замостя. Восени 1648 керував козацькими військами, які вели боротьбу проти польсько-литовських частин на півночі України і в Білорусі. У грудні 1648 Г. разом з Б. Сокальським був посланий гетьманом Б. *Хмельницьким* на елекційний сейм у Варшаву, на якому Військо Запорозьке підтримувало кандидатуру *Яна II Казимира*. В ході *Берестецької битви*, після того як Б. Хмельницький кинувся за татарами, що втікали з поля бою, Г. тимчасово виконував обов'язки наказного гетьмана. Належав до радикального крила старшинського оточення Хмельницького; був в опозиції до гетьмана у 1649–50. Виступав проти укладення *Білоцерківського договору 1651*, вимагаючи продовження воєнних дій. Разом із козацькими загонами Л. Мозири та Бугая протидіяв вступові польських військ на ту частину Гетьманщини, яка мала повернутися під польську владу. За наказом гетьмана схоплений і страчений 8.5.1652 разом з Л. Мозирою і А. *Хмелецьким* на вимогу польської сторони.

ГЛОБА Іван Якович (?–1791) – останній (четвертий) писар Нової Січі (1765–75). Вперше згадується у справах архіву Коша Нової Січі під 1754. Спочатку був писарем на перевозах і в паланках Запорожжя, проте завдяки своєму розуму та знанням уже 1762 на вальній раді був обраний військовим писарем. Того ж року відвідав Петербург у складі запорозької депутації. Належав до правлячої верхівки Запорозької Січі. З 1765 і до скасування Січі залишався незмінним військовим писарем Запорожжя. Був однодумцем кошового отамана П. *Калнишевського*, виконував важливі його доручення. Послідовно обстоював інтереси Запорозької Січі, зажив слави «найрозумнішого козака у війську». У 1765 разом з П. Калнишевським їздив до російського імператорського двору з чолобитною Війська про повернення анексованих запорозьких земель.

Брав участь у воєнній кампанії 1770 проти Туреччини і Кримського ханства, за що отримав від імператриці *Катерини II* золоту медаль.

Г. був заможною людиною, володів трьома зимівниками: два були розташовані у Самарській паланці на р. Малій Тернівці, а третій – на р. Базавлуку. Це були великі скотарські господарства, що експортували коней, волів, овець на ринки Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України, Польщі та Пруссії. 1775 його майно було оцінене у 31 267 руб. Тоді ж у нього конфіскували 21 648 руб. готівкою та векселі на чималу суму.

На його кошти у 1773 збудовано церкву у с. Гупалівці.

У червні 1775 під час атакування Січі Г. за наказом генерала П. *Текелія* був заарештований і відправлений до Москви. Згідно з резолюцією імператриці Катерини II на поданні Г. *Потьомкіна* щодо покарання кошових старшин, Г. заслано на «вічне утримання» до Туруханського монастиря, де він і помер.

Зберігся портрет Г. на копії запорозької ікони Покрови Богородиці (поч. 1770-х). На ній останній військовий писар зображений зліва на долішньому ярусі з піднятою вгору головою.

Літ.: Ефименко П. Последний писарь Войска Запорожского Глоба // Киевская старина. – 1882. – Кн. VIII. – С. 369–370; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 388; Александров П. Г. Новий документ до історії скасування Запорозької Січі // Під знаком Кліо: Збірник праць на пошану О. Апанович. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 179; Абросимова С. В., Могульова С. М. Зимівник останнього військового писаря Івана Глоби (Документи з архіву Дніпропетровського історичного музею) // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 30–47; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – С. 143, 164–169, 205.

П. Г. Александров

ГЛОБА Лазар (бл. 1691–1793) – запорозький полковий осавул. Народився в містечку Ведмедівці на Чигиринщині. З 1743 перебував на Запорожжі, оселився на правому березі Дніпра навпроти Монастирського острова. Влаштував там 4 млини, сукновальню. У тій самій місцевості, поблизу запорозької слободи Половиці, заклав 3 фруктові сади.

Брав участь у російсько-турецькій війні 1768–74 – у битвах з османськими військами у придністровських степах. Був лояльним щодо російського уряду як до, так і після зруйнування Запорозької Січі.

Наприкінці 80-х рр. 18 ст. сади Г. придбав князь Г. *Потьомкін*. У 1793 Г. помер при слободі Половиці у віці за 100 років. На місці його могили спорудили кам'яний стовп.

Літ.: Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки Н. Л. Коржа. – Одесса, 1842. (Репринтное издание. – Днепропетровск, 1991). – С. 35–36; Беднов В. А. К истории бывших запорожских старшин и казаков. – Екатеринослав, 1915. – С. 21–26. *П. Г. Александров*

ГЛУХІВ – остання столиця *Гетьманщини*, резиденція гетьманів Лівобережної України І. *Скоропадського* (1708–22), Д. *Апостола* (1727–34) та К. *Розумовського* (1750–64). В 1722–27, 1764–86 – місце перебування *Малоросійської колегії*.

Місто було розташоване на пласкій вершині високого пагорба, із заходу омивалося р. Єсманню (притока Клевені, басейн Десни), а з півночі – струмком Нетечою (Починком; нині пересох). При впадінні струмка у річку і було збудоване місто. Ця місцевість була заболочена, тут було багато озер, проток, невеликих островів. Місто лежало на жвавому Київсько-Московському шляху. Вперше Г. згадується в Іпатіївському літописі під 1152 як місто Чернігівського князівства. В 50-і рр. 14 ст. Г. перейшов під владу Литви, а в 1503 – Росії. У 1618 увійшов до складу Польщі. Тоді ж місту надане магдебурзьке право. Польська влада перейменувала Г. у Новий Острог, але ця назва не прижилася. На поч. 60-х рр. 17 ст. Г. – сотенне містечко *Ніжинського полку*, у 1655–65 – полкове місто. З кінця 17 ст. разом з Ромнами, Коропом і Кролевцем Г. став місцем постійної дислокації козацької артилерії.

У 1708, після переходу гетьмана І. *Мазепи* на бік шведського короля *Карла XII*, до Г. з *Батурина* перенесено гетьманську резиденцію, оскільки місто розташовувалося неподалік від російського кордону, і російська влада могла контролювати діяльність гетьманів. Г. був одним із традиційних місць проведення козацьких рад. Зокрема, у 1708 гетьманом обрано І. Скоропадського, а в 1750 – К. Розумовського. Із набуттям ним статусу гетьманської столиці Г. став центром державного та адміністративного життя Гетьманщини. В Г. розташовувалися *Генеральна військова канцелярія*, *Генеральна скарбова канцелярія* і Канцелярія генеральної армати.

Складна система зовнішніх і внутрішніх укріплень (рови – сухі й заповнені водою, вали з дубовим частоколом, п'ять дерев'яних брам) робила Г. неприступним, що засвідчила невдала облога міста польським королем *Яном II Казимиром* наприкінці 1663 – на поч. 1664. Замок був оточений земляним валом і двома ровами. У 1685 під час пожежі згорів старий замок. Після цього спорудили загальноміську лінію укріплень, а вали і рови давніших фортифікацій було знівельовано. В 1-й пол. 18 ст. Г. складався із «города», тобто фортеці, і передмість – Білополовки, Усівки, Красної Горки та інших.

З кінця 17 ст. Г. – квітучий культурний і соціально-економічний центр Лівобережної України з активною внутрішньою та зовнішньою торгівлею (щороку тут відбувалося три ярмарки). Г. став одним із найбільших в Україні центрів виготовлення виробів з міді. Місто славилося своїми майстрами ювелірної справи та художнього поліхромного керамічного виробництва. На високому рівні стояло виробництво гармат, а також шевське, кравецьке, гончарне, столярне ремесла.

Архітектура Г. 17 ст. мала прикмети українського бароко і класицизму (палац гетьмана К. Розумовського, будинки генеральної старшини, будівля першої Малоросійської ко-

легії); будівля Другої Малоросійської колегії стала найбільшою спорудою в Україні. Місто пережило дві великі пожежі (1746, 1784), тому до нашого часу збереглося небагато архітектурних пам'яток козацької доби. Серед них Миколаївська церква (тут присягали на вірність російському цареві гетьмани І. Скоропадський, Д. Апостол, К. Розумовський) – типовий зразок українського бароко. Цікава також Спасо-Преображенська церква, яка мала вигляд однокупольної, хрестоподібної в плані споруди з лаконічною композицією. «Восьмим дивом світу» називали сучасники палац гетьмана К. Розумовського, в якому вдало поєднувалися архітектурні стилі класицизму і бароко. В різний час, за гетьманів І. *Самойловича* та І. Мазепи, були збудовані Михайлівська, Троїцька церкви, Спасо-Преображенський (згодом Успенський) собор. Унікальною пам'яткою фортифікаційного мистецтва Гетьманщини є одна з п'яти брам – Київська (Тріумфальна), збудована в 1761–69. У 30-х рр. 17 ст. у Г. діяла музично-хорова школа, яка готувала співаків для придворного імператорського хору. Тут навчалися Д. Бортнянський, М. Березовський. Було створено театр, що належав К. Розумовському.

З 1782 у зв'язку з ліквідацією полково-сотенного устрою Лівобережної України Г. став повітовим центром Новгород-Сіверського намісництва, з 1796 – Малоросійської губернії, а з 1802 – Чернігівської губернії. Нині Г. – місто Сумської обл., центр Глухівського р-ну. У 1994 в межах історичної частини міста створено Державний історико-культурний заповідник.

Літ.: Ш к л я р Л. Глухів – останній форпост // Вісті з України. – 1993. – № 46; В е ч е р с ь к и й В. Глухівська старовина // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 57–62; А п а н о в и ч О. М. Столиці гетьманської держави. Глухів // Неопалима купина. – 1995. – № 7–8; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 139, 296–297.

О. І. Коробов

ГЛУХІВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* у 1663–65. Г. п. був утворений з частини *Ніжинського полку*, а полковим містом визначено *Глухів* (тепер Сумської обл.). Полковниками Г. п. були К. Гуляницький і В. Черкащениця. Після ліквідації Г. п. його територія була передана в Ніжинський полк.

Літ.: Д а ш к е в и ч Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 13; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 636.

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 – договір, укладений 16.3.1669 у м. Глухові гетьманом Лівобережної України Д. *Многогрішним* і представниками московського уряду.

У ході народного повстання на Лівобережній Україні 1668 загинув гетьман І. *Брюховецький*. Захиталася і влада російських воєвод, на яких він спирався. Гетьманом всієї України був проголошений П. *Дорошенко*, але він не втримав владу і відступив на Правобережжя. На раді в Новгород-Сіверському в 1668 гетьманом Лівобережної України обрали Дем'яна Многогрішного. Він визнав владу царського уряду. Російські воєводи, налякані недавніми подіями, теж були готові на поступки. З дозволу царського уряду в березні 1669 у Глухові зібралася рада, яка підтвердила обрання Многогрішного гетьманом і схвалила нові т. зв. Глухівські статті.

Г. с. складалися з 27 пунктів. Вони починалися із заяви про збереження «прав і вольностей», підтверджених за Б. *Хмельницького*. Щоб послабити невдоволення населення України свавіллям царських воєвод, а старшин – обмеженням їхньої влади, царський уряд залишив своїх воєвод з військами лише в п'ятьох містах (Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові та Острі), де вони мали відати тільки своїми ратними людьми і не втручатись у справи місцевої адміністрації. Суди над обвинуваченими росіянами мали відбуватися за участі українців. Заборонялися постої російського війська в козацьких дворах, дано амністію полоненим росіянами українцям, які зуміли втекти на рідну землю, та ін. Податки мала збирати козацька старшина, а не воєводи. Підтверджуючи *Березневі статті 1654*, царський уряд одночасно заборонив гетьманові вступати у зносини з іноземними державами. Але гетьманські посли повинні були запрошуватися на посольські з'їзди, де вирішувалися питання, пов'язані з Україною. У Москві мав жити вибраний від гетьмана і старшини представник, якому й повинен був писати гетьман, а вибраний мусив ті листи давати приказним людям, які доповідали їх цареві. Встановлювався 30-тисячний козацький реєстр. Крім того, гетьманові надавалося право утримувати наймане військо (1000 чол.), т. зв. *компанійців*, для несення охоронної служби і приборкання повстанських рухів. Одночасно було заборонено перехід селян у козаки. На подання гетьмана царський уряд обіцяв надавати старшині дворянські звання. Обмежувався перехід селян у козацтво, гетьман зобов'язувався повертати селян-кріпаків, що втекли з Росії в Україну. Українцям заборонявся вільний продаж горілки й тютюну в Московській державі. Резиденцією лівобережних гетьманів стало місто *Батурин*.

Літ.: Я к о в л і в А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1994. – № 2–3. – С. 134–135.

С. Р. Лях

ГОГОЛЬ Микола Васильович (1809–1852) – український і російський письменник. Народився у с. Сорочинцях (тепер Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.). В 1821–28 навчався у Ніжинській гімназії вищих наук. Був нащадком славних і знатних козацьких родів. Через бабусю Т. Лизогуб продовжував роди *Лизогубів*, Танських та *Забіл*, був прямим нащадком гетьманів М. і П. *Дорошенків* та І. *Скоропадського*. Залишається гіпотезою твердження про спадкоємний зв'язок письменника з волинськими Гоголями, насамперед із козацьким полковником 17 ст. Остапом *Гоголем*, хоча батько Г. наполягав на цьому без наміру отримати будь-яку вигоду; він посилався на грамоту короля *Яна III Собеського*, і, головне, його аргументи були визнані сучасниками. Мати Г. теж була з козацько-старшинського роду – роду Косяровських, близькою родичкою Д. Трощинського, який також мав глибоке козацьке коріння, відзначався українофільськими настроями, влаштував у своєму маєтку Кибинцях

М. В. Гоголь

театр і взагалі осередок української культури; управителем його маєтку був батько письменника – Василь Панасович Гоголь (1777–1825; також письменник; писав українською і російською мовами, був автором кількох інтермедій з українського життя).
З 1828 Г. жив у Петербурзі, в 1836–48 – за кордоном. Після повернення із-за кордону деякий час перебував в Україні (Полтавщина, Одеса). Помер за загадкових обставин у Москві.
З дитинства Г. цікавився українським фольклором та історією, насамперед часів козаччини. Інтерес до рідного краю не втратив і за його межами. У 1830–32 Г. працював над романом, у якому головним героєм мав бути *Я. Острянин* (Остряниця). 1831 написав роман «Гетьман», у 1834 – «Кровавый бандурист», який цензура не дозволила до друку, тому письменник переробив його на «Пленника». Крім того, Г. планував написати історію України в 6 томах. У 1846 у книзі відомих відвідувачів у Карлсбаді він записався українцем. Рідною землею для письменника завжди залишалася Україна, яка асоціювалася в нього з періодом *Гетьманщини* – добою автономної козацької держави.
Козаччина і посткозаччина – одна із центральних тем збірок повістей Г. «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1832) і «Миргород» (1835). Повість «Пропала грамота» відтворює часи поступового занепаду козацтва у 2-й пол. 18 ст. Письменник захоплюється звитягою і безмежним розгулом запорожців, але з жалем констатує безповоротність тих часів. Тому з іронією ставиться автор до розповідей діда про свої героїчні пригоди, натякаючи, що тут чимало хвастощів. Прикметна тут і поява нечистої сили, яка ще більш знаковою стає у наступній повісті з козацьких часів – «Страшній помсті». Події повісті належать до періоду між П. *Сагайдачним* і Б. *Хмельницьким*, коли шляхетський гніт був найтяжчим і не було надії на повернення колишньої вольниці. Однак місце колишньої шляхти перебирає козацтво, яскравим представником якого постає доблесний Данило Бурульбаш. Сміливий, безстрашний, він мріє тільки про битви, не лякаючись жодного, навіть наймогутнішого, супротивника. В останній свій бій він іде з притаманними козакам жартами і приповідками, хоча твердо переконаний, що з бою вже не повернеться. Причиною ж прокляття над родом чаклуна і Катерини, а заодно й України, знову стає незлагода, страшний гріх – убивство побратима.
Одним із найвизначніших творів Г. й усієї російської літератури 1-ї пол. 19 ст. є повість *«Тарас Бульба»*, написана 1835, потім доповнена й перероблена автором у 1842 (цей текст вважається канонічним), але до неї автор повертався протягом всього життя аж до своєї трагічної смерті. Час дії цього твору дуже близький до часу дії «Страшної помсти». Повість відтворює насамперед загальний дух козаччини; твір сповнений патетики у зображенні демократизму *Запорозької Січі*, могутності й непохитності постатей тих героїчних часів. Тому немає прив'язаності сюжету твору до конкретних історичних подій, є значні топонімічно-географічні неточності тощо. Попри узагальнюючий характер образу Тараса Бульби, дослідники вказують на його певну подібність до Тараса *Трясила*, єдиного козацького ватажка 20–40-х рр. 17 ст., який не зазнав поразки від поляків. Автор повісті наголошує на високому рівні освіченості козаків. Це не тільки випускники Київської академії Остап і Андрій, а й Тарас, який, виявляється, добре знає творчість Горація. Але основна доблесть козака – бойова звитяга. Г. із захопленням говорить про мобільність козаків, про їхню здатність у найкоротший термін зібрати могутню боєздатну армію. Та найбільше захоплення письменника викликає козацька вдача та устрій Запорозької Січі, який він неодноразово порівнює з республіканським. Становище козаків у повісті надзвичайно драматичне: їм доводиться боротись на два фронти – з поляками і з татарами. Але козаки навіть не задумуються про інший шлях, аніж шлях безкомпромісної боротьби з ворогами. Батьківщина і козацьке товариство, побратимство їм найдорожчі. Саме тому Тарас ставить рідну землю і товариство вище за батьківські почуття, вбиваючи з почуття священного обов'язку сина Андрія. Та, попри всю патетику, романтичне захоплення героїзмом і величчю козацьких характерів, «Тарас Бульба» закінчується на напруженій ноті: у пам'яті нащадків назавжди залишиться подвиг Тараса, але туманно-невизначеною залишається доля козацтва й України.
Своєрідною художньою антитезою до «Тараса Бульби» постають «Старосвітські поміщики» і «Повість про те, як посварилися Іван Іванович із Іваном Никифоровичем». Усі ці три повісті входять до збірки «Миргород». Українські дослідники часто стверджують, що «Старосвітські поміщики» – це невимовний жаль за тим славним козацтвом, яке виродилося в добродушних і незлобливих Товстогубів (прикметним є саме прізвище), зосереджених виключно на поглинанні їжі чи поповненні припасів цієї їжі. Інший випадок виродження славного колись козацтва постає у «Повісті про те, як посварилися…». На зміну звитяжним Тарасові Бульбі та його синам і побратимам, які колись вирішували долю своєї й чужих націй, приходять дріб'язкові миргородські обивателі.
Щонайвищу оцінку М. В. Гоголеві, його заслугам перед українцями дав Т. Г. Шевченко у поезії «Гоголю» (1844).

Літ.: Филипович П. Українська стихія в творчості Гоголя. – Вінніпеґ, 1952; Рильський М. Наш Гоголь // Рильський М. Твори. – Т. 3. – К., 1956; Крутікова Н. Є. Гоголь та українська література. – К., 1957; Маланюк Є. Гоголь-Ґоголь: Нариси з історії нашої культури // Маланюк Є. Книга спостережень: У 2 т. – Торонто, 1962–1966; Стромецький О. Як творив Гоголь. – Гантсвіл, 1975; Оглоблин О. Предки Миколи Гоголя // Оглоблин О. Студії з історії України. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995; Дзира Я. Заповіт великого українця // Українознавство: Календар-щорічник. 2002. – К., 2001.

М. С. Васьків

ГОГОЛЬ Остап (?–1679) – козацький полковник, наказний гетьман. У джерелах його ім'я звичайно подається як Євстафій, рідше – Остафій. Народився в українській шляхетській родині, можливо, в с. Гоголях Летичівського повіту Подільського воєводства Речі Посполитої (тепер – Віньковецького р-ну Хмельницької обл.). Мав належну освіту: його листи засвідчують добре знання української книжної мови, а також польської і латинської мов. Перша відома згадка про Г. датується 3.8.1648 – на цей час він був козацьким ватажком у Подільському воєводстві. У цій же ролі він виступає 1649. Припускається, що в квітні – липні 1654 Г. міг бути уманським полковником.
Згідно з вірогідними джерельними відомостями, Г. був полковником Війська Запорозького у 1654–61, 1663–69, 1673–75; є підстави вважати, що полковницький уряд він

О. Гоголь

займав і в 1662 та 1670 та в перші два місяці 1671, тобто у час, коли про нього бракує джерельних згадок. Був полковником подільським (могилівським, подністрянським: центром Подільського полку, який займав південно-східну частину однойменного воєводства, було м. Могилів над Дністром, нині районний центр Вінницької обл.), за винятком періоду з весни 1664 до весни 1665, коли займав брацлавський полковницький уряд. У межах 1654–75 Г. полковником не був: три останні квартали 1665, з травня по вересень 1671, з червня по грудень 1672, у 1-у кварталі 1673 – з нез'ясованих причин; у березні – квітні 1671, коли виконував за дорученням П. *Дорошенка* функції наказного гетьмана; з жовтня 1671 по травень 1672, коли перебував у Молдовському князівстві, куди перебазувався з Могилева під натиском польського війська, керованого маршалком великим коронним і гетьманом великим коронним Яном Собєським, а також у Волоському князівстві.

Якщо в перші роки свого полковництва Г. був малопомітним ватажком, то з 1658 його авторитет зростає. Найбурхливішими в його полковницькій кар'єрі видалися 1664 і особливо 1674, коли він пережив складну еволюцію – був змушений кілька разів змінювати свою політичну позицію. Як полковник Г. належав до висуванців і відданих сподвижників Б. *Хмельницького*, І. *Виговського* (в основному як гетьмана), Ю. *Хмельницького* (від початку перебування П. Дорошенка на гетьманському уряді до листопада 1674). Навесні 1674 виступав на боці гетьмана І. *Самойловича*, а згодом пішов на зближення з поляками. Навесні 1669 приєднався до П. *Суховія* як суперника П. Дорошенка. Співпрацював Г. і з гетьманом П. *Тетерею*, але між ними були серйозні розходження, про причини яких можна лише здогадуватись. Г. поділяв, хоч, напевно, із застереженнями, курс І. Виговського, Ю. Хмельницького і П. Тетері на союз козацтва з Річчю Посполитою. Звідси цілком ймовірна підтримка ним козацько-польських Гадяцького 1658 і Слободищенського 1660 договорів, звідси ж його причетність до походу короля *Яна II Казимира* в Лівобережну Україну 1663–64. Із розумінням ставився він до опори П. Дорошенка на Туреччину і Кримське ханство. Цим, зокрема, пояснюється його участь у поході турецького султана в Правобережну Україну 1674, використання ним татарських загонів для досягнення своїх цілей. Натомість насторожено, а то й вороже Г. дивився на зближення частини козацтва з Московською державою. Тому він взяв участь у *Конотопській битві 1659* на боці І. Виговського, тому, мабуть, не взяв участі у Переяславській раді 1659, яка замість скинутого І. Виговського під тиском московських посланців обрала гетьманом Ю. Хмельницького; тому короткочасним виявлялося щоразу його підданство російському цареві, якому він як полковник присягав на вірність у 1658, 1659 і 1674. У 1674, коли орієнтація П. Дорошенка на Туреччину і Крим зазнавала відчутних невдач і перед Г. серйозно постала дилема, з ким бути надалі – з Росією чи Річчю Посполитою, – він вибрав останню: 22.11 під містом Баром Подільського воєводства він зі старшиною Подільського полку присягнув на вірність королю *Янові III Собеському*, його «королівським наступникам» і Речі Посполитій. Тим самим числом датовано королівський привілей про призначення Г. «пожиттєво» подільським полковником; за цим привілеєм під владу Г. передано і південну частину Брацлавського полку. Ставленням Г. до Москви зумовлювалось і несприйняття ним лівобережних гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича.

Ян III Собеський 4.4.1675 призначив Г. наказним гетьманом правобережного козацтва – городових полків Подільського («Могилівського»), Брацлавського, Кальницького і Уманського та трьох городових («охотних») полків. Уряд наказного гетьмана Г. займав до кінця 1678. З квітня 1675 по листопад 1676 він діяв на терені Подільського і Брацлавського полків. Другий період гетьманства Г. (листопад 1676 – грудень 1678) можна йменувати «димерським» – від його резиденції – містечка Димера Київського воєводства (тепер смт Вишгородського р-ну Київської обл.); в районі Димера було дислоковане його військо.

Незадовго до своєї смерті, наприкінці 1678, Г. відійшов від мирського життя – поселився у Спасо-Преображенському Межигірському монастирі, який існував до 1787 між Києвом і містечком Вишгородом на правому березі Дніпра, – на території, підвладній російській адміністрації та лівобережному гетьманові, і став ченцем цього монастиря. Він подарував останньому знаки своєї гетьманської влади – срібну булаву, бунчук і військову корогву. Помер у Межигірському монастирі і був похований у «склепі» монастирської церкви.

Г. мав кількох дітей, з яких на ім'я і за даними про діяльність відомий тільки Балацко.

Літ.: Герасименко Н. Остап Гоголь – гетьман // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 78–83; Крикун М. Подільський козацький полк: періоди існування і полковники // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової зустрічі (Львів, 12–13 квітня 1995 р.). – Львів; Люблін, 1996. – С. 116–144; Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття.

Полковник Остап Гоголь // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1997. – Т. CCXXXIII. – С. 398–441; К р и к у н М. Остап Гоголь – гетьман козацтва Правобережної України // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 37–58; Ч у х л і б Т. В. Є. Гоголь – полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 94–103; Ч у х л і б Т. Євстафій Гоголь // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 63–80. *М. Г. Крикун*

ГОЛДОВНИК – див. *Характерник.*

ГОЛИЙ Гнат (18 ст.) – уславлений запорожець, герой багатьох легенд і пісень, у 1730–40-х рр. гайдамацький ватажок на Правобережжі (верхів'я р. Інгулу). Карав шляхту, знищував польські військові загони, убив зрадника С. *Чалого.* *В. А. Чабаненко*

ГОЛІЦИН Василь Васильович (1643–1714) – російський державний і військовий діяч, фаворит царівни Софії. З 1676 – боярин. В 1672–77, 1680–81 перебував в Україні, де брав участь у бойових діях під час *Чигиринських походів 1677–78.* У 1682–89 очолював різні прикази, в тому числі Малоросійський. Домігся укладення вигідного для Росії мирного договору з Польщею (*«Вічний мир» 1686*), який оформив розчленування України між Росією та Польщею. Г. був організатором та керівником *Кримських походів 1687 і 1689.* Не виявив належних організаторських і воєнних здібностей, тому похід 1687 закінчився поразкою. Всю вину за невдалий похід Г. переклав на гетьмана І. *Самойловича*, якого було скинуто з гетьманства. Натомість гетьманом був обраний І. *Мазепа*, який був у дружніх стосунках з Г. У 1689 почався другий Кримський похід. Дійшовши до Перекопу, Г. несподівано (можливо, підкуплений татарами) відступив. У 1689, після приходу до влади *Петра І*, Г. був позбавлений боярства і вотчин, засланий в Архангельський край, де й помер.

ГОЛКОВА ГОЛОВА – на *Запорожжі* партія риби, яка складалася з 1000 найдрібніших рибок. Назву отримала від того, що цю рибу для в'ялення нанизували на мотузку за допомогою голки (див. *Голова*).

ГОЛОБУЦЬКИЙ Володимир Олексійович (1903–1993) – український історик, доктор історичних наук (з 1948), професор (з 1949). У 1930 закінчив Північно-Кавказький ун-т (Ростов-на-Дону). Над історією українського *козацтва* почав працювати в середині 30-х рр. Вивчав історію Чорноморського козацтва, архів якого зберігся у Краснодарі. Був науковим співробітником Ін-ту історії АН УРСР. Один з небагатьох істориків радянської доби, що працювали над козакознавчою тематикою. Його твори відзначаються професіоналізмом і компетентністю, хоч і несуть на собі відбиток притаманного радянській системі вульгарного соціологізму. Головні праці: «Черноморское казачество» (1956), «Запорожское казачество» (1957), «Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775)» (1961). Вихід цих праць припав на період «хрущовської відлиги»: тоді в межах СРСР стало можливим, хоч і в тісних рамках офіційної ідеології, працювати над тематикою історії козаччини. У 1993 побачило світ ретроспективне видання – «Запорозьке козацтво», в якому автор відкинув багато з того, що нав'язувалося компартійною цензурою, збагатив своє дослідження новими матеріалами і поглядами.

В. О. Голобуцький

Літ.: Г о л о б у ц к и й В. А. Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 229–237. *С. Р. Лях*

ГОЛОВА – на *Запорожжі* при продажу партія риби, яка складалася з рибин одного розміру. Залежно від розмірів риби, способів її обробки та позначок на ній виділялися такі назви Г.: *крошевня*, або крошеня; *рубанка*, або рубань; *боківня* та *голкова.* Так само залежно від розмірів риби її кількість у Г. варіювалась так, що крошевня, складена з малої кількості великих рибин, була рівною голковій Г., в яку входила велика кількість дрібної риби.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 282–283. *С. Ф. Плецький*

ГОЛОВАТИЙ Антін (Антон) Андрійович (1744–1797) – український військовий діяч. Походив із старшинської родини. Вдома здобув непогану, як на той час, освіту, що надалі сприяло його блискавичній кар'єрі. У свої неповні 13 років Г. потрапляє до Кущівського куреня Підпільненської Січі (1757). Ймовірно, що цей крок пояснювався бажанням Г. надати власній освіті завершеного вигляду, адже на той час саме через військову службу старшинські нащадки намагалися досягти успіху у житті.

На поч. 1760-х рр. Г. було обрано курінним отаманом, що відкрило йому шлях до подальшого просування по службі. Вже у 1764 Г., завдяки писемності та природному розуму, надано ранг полкового старшини й обрано на посаду військового писаря. Того самого року у складі запорозької делегації, яку очолював кошовий Федорів, Г. був на коронації *Катерини II* і отримав пам'ятну срібну медаль. Г. одним із перших зрозумів, що існуванню Січі у тому вигляді, в якому вона перебувала на поч. 1770-х рр., приходить край. Намагаючись зберегти все те із Запорозьких Вольностей, що ще можна було зберегти, він у 1774 подав Катерині II і Г. *Потьомкіну* проект реформування *Війська Запорозького* за моделлю *Війська Донського.* Втім, на той час уряд уже вирішив знищити Січ, і місія Г.

Антін Головатий – кошовий отаман Чорноморського козацького війська. Олія. 18 ст.

не мала успіху. Крім того, проект Г. не залишився таємницею для запорозького загалу, і до кінця свого життя Г. відчував недовіру з боку «старих» запорожців.

Репресії проти запорозької верхівки, що відбулися після ліквідації Січі (1775), оминули Г. Маючи російський чин капітана, він вийшов у відставку і займався розбудовою власного господарства.

Після створення *Чорноморського козацького війська* Г. було призначено на посаду військового судді, а після загибелі під Очаковом кошового С. *Білого* Г. перебрав на себе керівництво запорозькою флотилією і пішими командами (1788). Серед військових операцій, в яких Г. проявив найкращі військові здібності, були нічний перехід через Бузький лиман і напад на турецькі селища Аджидол і Яскі, здобуття штурмом фортеці на о. Березань, блокування турецьких сполучень по Дунаю і участь у здобутті фортець Тулча, Ісакча, Кілія, Ізмаїл (1790). За винятково хоробрі дії під час даної операції його було нагороджено орденом Св. Володимира та Ізмаїльським хрестом.

Коли після смерті Потьомкіна козаки-чорноморці вирішили просити Катерину II про надання їм для поселення «Кубанської сторони», саме Г. очолив козацьку делегацію, що обумовило успіх місії. Протягом 1792–94 Г. займався переселенням та влаштуванням козацтва на нових землях. При цьому не забував і про розбудову власного господарства – після його смерті залишилось декілька сот тисяч карбованців у вигляді готівки, майна та цінних паперів.

Після відрядження кошового З. *Чепіги* з двома полками до Польщі (1794) бригадир Г. фактично виконував обов'язки кошового. У 1796 Г. з двома полками і козацькою флотилією брав участь у т. зв. Перському поході, з якого не повернулося багато козаків.

Після смерті Чепіги Г. був кошовим отаманом Чорноморського козацького війська (1797 або 1796–97); помер через виснаження і хворобу на 53-му році життя. Похований у м. Катеринодарі.

Його ім'я згадує у творах і листах Т. Г. *Шевченко*.

Літ.: Короленко П. П. Первые четыре кошевых атамана Черноморского (ныне Кубанского) казачьего войска. – Екатеринодар, 1892; Казачьи войска: Хроники гвардейских казачьих частей / Под ред. Шенк В. К.; сост. Казин В. Х. – СПб., 1912. (Репринтное издание АО «Дорваль», 1992); Уманець М. Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар // Дерево пам'яті: Книга українського історичного оповідання. – Вип. 2. – Київ, 1992. – С. 341–374. *Р. І. Шиян*

ГОЛОВАТИЙ Павло (бл. 1715–1795) – останній військовий суддя запорозьких козаків. Після зруйнування Січі (1775) заарештований і засланий до Тобольська у Знаменський монастир, де й помер. *В. А. Чабаненко*

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН – посада верховного головнокомандувача всіх військових формувань і структур УНР протягом 1918–20. Цю посаду весь час обіймав С. В. *Петлюра*. Повна офіційна назва цієї посади – «Головний Отаман Республіканських Військ» (листопад 1918 – жовтень 1920) і «Головний Отаман Військ і Флоту УНР» (з 12.11.1920). Використання такої назви обумовлювалось поверненням до вітчизняних військово-козацьких традицій минулих часів і потребою підкреслити верховенство єдиного військового керівника.

Посада Г. о. знову з'явилась під час відновлення Українського козацтва як громадської структури на першій Великій раді 13–15.9.1990 у м. Києві. Тоді було прийнято рішення обрати головного отамана як вищу посадову особу в Українському козацтві. Першим головним отаманом Українського козацтва було обрано Олексу Починка. До цього він очолював київське козацьке товариство «Просвіта»; за фахом – журналіст, працював на державному телебаченні та радіо. Протягом 1990–91 структури Українського козацтва з'явились у більшості регіонів України. В жовтні 1991 на Великій раді Українського козацтва було прийнято рішення про необхідність обирати гетьмана як найвищу посадову особу в Українському козацтві, а головного отамана – як першого заступника-помічника. Першим гетьманом Українського козацтва став В'ячеслав *Чорновіл* (жовтень 1991 – жовтень 1992); другим головним отаманом був Євген Петренко (1991 – жовтень 1994). Тепер на посаді головного отамана перебуває Віталій Каленяк.

В. В. Задунайський

ГОЛОКОЛІНЧИКИ – див. *Безштаньки.*

ГОЛОТА – див. *Сірома.*

ГОЛУБ Олифер (17 ст.) – гетьман реєстрового козацтва (1622–23), соратник Петра *Сагайдачного* і Михайла *Дорошенка*. Брав участь у *Хотинській війні 1621* та козацькому *повстанні 1625* під проводом Марка *Жмайла*. Г. виступав захисником козацьких прав і привілеїв, відстоював православ'я, боровся проти уніатства і католицизму. Керував одним із козацьких полків у ході Смоленської війни (1632–34). Загинув під час походу запорожців до Криму.

В. О. Щербак

ГОЛУБИ – козацький рід, представники якого несли службу ще до початку *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Так, Юрій Голуб обіймав посаду полковника Канівського полку (1646). Інший представник роду Г. – Костянтин Голуб – виконував обов'язки генерального бунчужного (лютий 1678 – грудень 1687) за часів гетьманування І. *Самойловича*. У подальшому представники роду не залишили більш-менш значного сліду в історії України.

Літ.: Максимович М. Обозрение городовых полков и сотен бывших на Украине со времени Б. Хмельницкого // Собр. соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 655–747; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate – Cambridge, 1978. –Vol. 2. – P. 606, 672. *Р. І. Шиян*

ГОМОЛЯКА Вадим Борисович (1914–1980) – український композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1958), лауреат Державної премії СРСР (1951). Народився у Києві. Закінчив Київську консерваторію (1946). Автор багатьох музичних творів, зокрема балету «Запорожці» (1954). *В. А. Чабаненко*

ГОНТА Іван (?–1768) – один з керівників національно-визвольного повстання в Україні 1768 – *Коліївщини*.

Походив із селян. Народився у с. Росішках поблизу *Умані* (тепер село Христинівського р-ну Черкаської обл.). Був ктитором у Воздвиженській церкві містечка Володарки. Пізніше служив у надвірній міліції магната Ф. Потоцького. В 1757 Г. був призначений сотником надвірних козаків

Іван Гонта. 1822 р.

в Умані і дістав у володіння села Орадівку і Росішки. Був одружений, мав п'ятеро дітей: чотирьох доньок і одного сина. В сім'ї Г. сповідували православ'я. У с. Росішках Г. власним коштом збудував православну церкву.

Під час Коліївщини, очолюючи загін надвірних козаків, мав боронити Умань. На чолі сотні був висланий уманським комендантом проти гайдамаків. Із гайдамацьким військом, яке очолював М. *Залізняк*, Г. зустрівся біля с. Соколівки. Погодився на переговори з ватажком повстанців, після чого із загоном надвірних козаків перейшов на бік повсталих. Разом із М. Залізняком 9–10.6.1768 керував штурмом Умані. Після взяття міста гайдамаки вчинили в ньому «уманську різанину». У поемі Т. Г. *Шевченка* «Гайдамаки» Г. – ідеал борця за волю народу, відданий захисник православ'я, який навіть зарізав двох малолітніх синів, бо ті перебували під впливом матері-католички і навчалися у василіанській школі. Однак Т. Шевченко вже в післямові до поеми писав: «Гонта й Залізняк, отамани того кривавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були, – за це не ручаюсь». Насправді Г. робив усе можливе, щоб урятувати життя як окремим особам, так і цілим групам шляхтичів, священнослужителів, учням католицьких шкіл. Він не тільки не вбивав власних дітей, а й дарував життя трьом дітям свого управителя уманського губернатора Младановича, ставши їхнім хрещеним батьком. Щоб урятувати якомога більшу кількість мешканців Умані, він дозволив козакам вибирати, кого хто захоче, для одруження та для хрещення у православну віру. Тому «злодіяння» Гонти, як і сама картина нищення поляків в Умані, в поемі Т. Шевченка та в інших творах значно перебільшені.

Після взяття Умані рада повстанців проголосила Г. уманським полковником. З метою підкріпити успіхи повстання проти польсько-шляхетського гніту й заручитися військовою підтримкою Г. і М. Залізняк вступили у прямі зносини з командуванням російських військ на Правобережній Україні. 26.6.1768 Г. по-зрадницьки схоплено загоном полковника Гур'єва і передано до рук польського воєначальника К. Браницького. В липні 1768 у с. Сербах (нині Гонтівка) після нелюдського катування Г. стратили, порубавши на шматки. Кару переніс із великою витримкою і мужністю. Похований у Сербах.

Літ.: Історія України в особах IX–XVII ст. – К., 1993. – С. 371–374; З і н ч у к С. С. Іван Гонта // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 73–83.

Л. М. Маленко

ГОНЧАР Олесь (Олександр) Терентійович (1918–1995) – український письменник, громадський діяч, академік НАН України (з 1978). Родом із с. Сухої, тепер Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Закінчив Дніпропетровський ун-т (1946). Учасник Великої Вітчизняної війни. Голова Спілки письменників України (1959–71). У 1959–86 – секретар правління Спілки письменників СРСР. Голова Українського республіканського комітету захисту миру (з 1973). Герой Соціалістичної Праці (1978), лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1962), Ленінської премії (1964), Державних премій СРСР (1948, 1949, 1982). Твори Г. перекладені більш як сорока мовами світу. На Запоріжжі бував десятки разів, активно підтримував ініціаторів увічнення *запорозького козацтва* (Хортицький меморіал), вітав народження альманахів *«Хортиця», «Веселий курінь»,* багато років спілкувався і листувався з М. Ф. Сидоренком, М. П. *Киценком,* П. П. *Ребром* та іншими запоріжцями; у виступах і листах невтомно закликав: «Бережіть Хортицю – історичне серце України!». Реалії Запоріжжя частково відтворені в повісті «Микита Братусь» (1951), в романах «Людина і зброя» (1960), «Циклон» (1970). Проблеми історичної пам'яті, духовної культури, «екології душі» висвітлені в романі «Собор» (1968). Матеріали, зібрані Г. на Запоріжжі, частково прислужилися йому в роботі над повістю «Бригантина» (1973), низкою новел і статей («Українські степи», 1972; «Спогад про океан», 1987). У 1995 на честь Г. в Запоріжжі на головному корпусі Запорізького державного ун-ту відкрито меморіальну дошку, у 2001 в Києві – пам'ятник.

О. Т. Гончар

Літ.: Р е б р о П. Олесь Гончар і Запоріжжя. – Запоріжжя, 2001.

П. П. Ребро

ГОНЧАРЕНКО Агапій (Гумницький Андрій Онуфрійович; 1832–1916) – український громадський діяч, журналіст, перекладач, священик. Родом із с. Кривина (тепер с. Криве Попільнянського р-ну Житомирської обл.). Навчався в Київській бурсі й семінарії (1840–53). В 1857–60 – ієродиякон при російському посольстві в Афінах, із 1860 – на еміграції (Англія, США). Палкий козакофіл і популяризатор творчості Т. Г. *Шевченка.* Планував заснувати Січ на горі Афон у Греції. Був знайомий з О. Герценом, друкувався в «Колоколе». У США видавав газети «The Alaska Herald» (1868–72) і «Свобода» (1872–73). Вивчав історію української еміграції до Америки. Довів американському урядові, що у відкритті та освоєнні Аляски брали участь запорозькі козаки. Опікувався долею козацьких нащадків. Опублікував у журналі М. Павлика «Народ» статтю «Країна козаків у Північній Америці, або Аляска» (1894, № 2).

Літ.: Гончаренко А. Спомини. – Коломия, 1894; Савченко В. Запорожці в Америці та їх оборонець о. Агапій Гончаренко // Визвольний шлях. – 1966. – № 4; Зорівчак П. Піонер англомовної Шевченкіяни // Всесвіт. – 1973. – № 3. *В. А. Чабаненко*

ГОНЧАРСТВО – виготовлення різноманітних виробів із глини. В козацьку добу Г. було одним із найпоширеніших ремесел. Базою українського керамічного виробництва були численні поклади високоякісних глин, поблизу яких і утворилися найвідоміші гончарні осередки: Опішня, Потелич, Дибинці.

Продукція українських гончарів широко використовувалась козаками. Мальований глиняний посуд не соромилися ставити навіть на парадний стіл гетьмана. Навіть у похідних умовах козаки користувалися керамічними баклагами, порохівницями. На Січ теж завозились керамічні вироби. Крім того, там побутувало власне гончарне виробництво. Саме січові гончарі виготовляли більшість керамічних виробів, якими користувалися козаки. Козацькі люльки виготовляли в дерев'яних чи керамічних формочках. У них заливався чи запресовувався глинистий розчин, вологу з якого всотувала форма, а глина осідала на стінках, утворюючи виріб. Кахлі, якими обличковувались груби в козацьких куренях, виготовлялися за особливою технологією. При цьому застосовувались і гончарний круг, і спеціальні форми. Плоску пластину робили на крузі, а потім відформовували у формі з вирізьбленими в ній у негативі зображеннями декоративних елементів. Після цього пластина набувала прямокутної форми, а на її лицьовій стороні відбивався орнамент. До тильної сторони пластини приєднувалася сформована на крузі стрічка, яка ставала боковими стінками кахлі. Крім того, як і по всій Україні, виготовляли на Січі і кухлі, і горщики, і миски, і чарки. Правда, більшість козаків користувалася металевими казанами, дерев'яними ночовками та ковшами.

Літ.: Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. – К., 1974; Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. – К., 1993. *С. Ф. Плецький*

ГОПАК – український народний танець імпровізаційного характеру. Назва походить від дієслова «гопати» (стрибати, скакати). Г. входив до структури бойових танців українського народу, де займав провідне місце. Г. був досить поширений у Війську Запорозькому як бойовий танок, виконання його завжди проходило в дусі запальності та змагання. Основу Г. складають досить важкі для виконання дії – стрибки, присядка, розтяжка в повітрі, кидки, плазунці й таке інше. Нині Г. виконують разом чоловіки і жінки. Провідна партія – чоловіча. Існує кілька варіантів Г. – сольний, парний, груповий. Темп танцю швидкий, музичний розмір 2/4. Музичну форму Г. досить широко використано в українській класичній музиці, у творах С. *Гулака-Артемовського*, М. *Лисенка*, А. Штогаренка. Г. входить до репертуару багатьох сучасних танцювальних колективів. Див. також *Гопак бойовий.*

Запорозькі розваги. Гравюра Т. Калинського. 70-і рр. 19 ст.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. *О. П. Кривошкий*

ГОПАК БОЙОВИЙ – один із різновидів бойового мистецтва, що культивується в наш час у процесі відродження давніх козацьких традицій. Засновником цього напрямку українських бойових мистецтв став В. Пилат, котрий у 1985 відкрив у м. Львові експериментальну школу гопака. В основі цього мистецтва покладено елементи лицарської культури українського народу, збережені у танцях, та власний бойовий досвід В. Пилата. Міфологічна концепція сучасної школи Г. б. спирається на теорію арійського походження українського народу. У технічному арсеналі Г. б. домінує рукопашна система ударного спрямування, що має зв'язок з відповідними рухами ніг у чоловічих танцях-змагах козацької доби. Оволодіння цим мистецтвом є своєрідним «шляхом» до «волхва». Сьогодні після процесу розмежування існує дві школи Г. б.: «Центральна» – на чолі з В. Пилатом та «Бойовий гопак» – «Патріот України» на чолі з М. Величковичем. У школі М. Величковича головну увагу приділено спортивному напрямку – на кафедрі боксу і кікбоксингу у Львівському ін-ті фізкультури відкрито спеціалізацію з Г. б.

Літ.: Пилат В. Бойовий гопак. – Львів, 1994. *В. В. Задунайський*

ГОРБАНЬ Микола (1899–?) – український історик і письменник родом із Полтавщини. У 20-і рр. 20 ст. був співробітником Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Автор ряду досліджень, дотичних до історії козацтва, зокрема: «Гайдамаччина 1750 р.», «Глухівські стички 1750 року», «Записки о Малой России» Шафонського» (всі – 1926) та ін. Написав повість «Козак і воєвода» (1929). Репресований на початку 30-х рр. і засланий до Сибіру. Подальша доля невідома.

В. А. Чабаненко

ГОРДІЄНКО Кость (?–1733) – кошовий отаман *Запорозької Січі* (1702–28, з перервами). Народився на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській колегії. Як кошовий отаман виступав проти посягань московського уряду на Запорозькі Вольності. Очолював операції запорожців проти гарнізонів російських фортець, збудованих у межах Вольностей Війська Запорозького Низового. Спочатку знаходився в опозиції до гетьмана І. *Мазепи.* У березні 1709 на чолі 8-тисячного загону запорожців приєднався до Мазепи у Диканьці. За посередництвом гетьмана 28.3.1709 уклав угоду зі шведським королем *Карлом XII* про шведську протекцію і про спільну боротьбу проти Московського

Кам'яний хрест на могилі кошового К. Гордієнка. Гравюра кінця 19 ст.

царства. Поразка шведів під Полтавою змусила Г. відступити за межі України, у Бендери (Молдова), разом з Мазепою і Карлом XII. Після смерті Мазепи підтримував гетьмана П. *Орлика*. Весною 1711 очолював загін запорожців у невдалому поході П. Орлика на Правобережну Україну. Після укладення Росією і Туреччиною *Прутського трактату 1711* Г. перейшов у *Олешківську Січ*, де перешкоджав поверненню козаків до Росії. В 1711–28 обирався кошовим отаманом Олешківської Січі. Помер там само.

Літ.: Кащенко Адріан. Кость Гордієнко-Головко. Останній лицар Запорожжя // Дніпро. – 1991. – № 4. – С. 148–165. *С. Р. Лях*

ГОРДОН Патрик (1635–1699) – генерал-майор, інженер-фортифікатор і дипломат, шотландець за походженням. Перебував на польській службі, брав участь у Чуднівській кампанії, потім перейшов на московську службу й понад 15 років прослужив в Україні. Під час облоги *Чигирина* турецько-татарськими військами (1678) після загибелі воєводи Ржевського Г. очолив московську залогу. Завдяки діям Г. фортеця протрималася ще тиждень. Не отримавши допомоги, Г. уночі запалив укріплення і з боями пробився з рештками оборонців до головних сил московських військ на чолі з Ромодановським.

Протягом 1678–83 Г. вів «Щоденник», із якого дізнаємося багато цікавого про життя та бойові дії козаків, про гетьмана І. *Самойловича*, козацьку старшину, а також про тодішню політику Москви щодо запорозької вольниці.

Літ.: Гордон П. Дневник / Перевод, статья и примечания Д. Г. Федосова. – М., 2000; Вітішний А. Київські сторінки в щоденнику Патрика Гордона // Хроніка-2000. – 1997. – № 17–18. – С. 62–69; Київські щоденники Патрика Гордона // Там само. – С. 71–89.

В. А. Чабаненко

ГОРІЛКА, оковита – міцний спиртний напій, який виготовлявся шляхом дистиляції зброджених зернових продуктів. Виготовлення Г. шляхом перегонки вина, вірогідно, почалося в 12 ст. в Південній Італії. Довгий час Г. була лікарським засобом і лише наприкінці 15 ст. почало поширюватися її немедичне вживання. Винокуріння в Україні розпочалося в 16 ст. і у зв'язку з відсутністю розвиненого виноградарства та виноробства велося на основі зернової сировини. При виробництві Г. в Україні застосовували перегінні куби – алембіки (від арабського артикля al у поєднанні з грецьким ambios – посудина з довгим носиком). Виробництво Г. та торгівля нею були одним з головних привілеїв *козацтва* і важливою складовою його господарства. Виготовлення Г. було прибутковою справою. Сировина для виробництва Г. була недорогою. До цього слід додати і зручність транспортування та зберігання Г., її легкий збут. Тому козацтво завжди болісно сприймало спроби позбавити його права виробництва і збуту Г.

У козацьку добу вживання алкоголю було характерним для військових будь-яких країн; так само в козацькому середовищі. У порівнянні з городовими козаками в житті запорожців вживання Г. було більш поширеним, що зумовлювалося особливостями їхнього побуту та життям, повним небезпек. У запорожців навіть побутувала приказка: «У нас в Січі норов – хто отченаш знає, той вранці встав, умиється та й чарки шукає». На Запорожжі козаки вживали Г., яку в переважній більшості привозили з України. Популярність Г. зумовила велику кількість шинків, які торгували нею. У Запорозьких Вольностях у 18 ст. їх нараховувалось 371; крім того, ще 50 шинків утримували в зимівниках нежонаті козаки.

Слід зазначити, що Г. козаки пили з певним молодецтвом, весело, з жартами та примовками: «Чоловік не скотина, більше відра не вип'є», «Розступись, душе козацька, обіллю», «Вонзім копія в душі своя». Але вживали алкоголь лише на відпочинку. В похідних умовах спиртні напої були заборонені, а порушників чекала смертна кара. І лише у 18 ст., можливо під впливом російської практики видачі солдатам щоденної «чарки», у козацькому війську поширилась практика вживання горілки і в поході. Деякі старшини навіть возили в обозах діжки з горілкою та продавали її. Але, попри таку поширеність серед запорожців вживання алкоголю, у них не було хворих на алкоголізм. Насамперед тому, що ослаблений, з порушеною координацією рухів пияк не міг вижити в повному небезпек житті. На Новій же Січі, для історії якої були характерні довгі мирні періоди, вірогідно, ця проблема могла виникнути; свідченням цього є невиразні чутки про те, що невиправних пияків козаки відвозили на один з островів Дніпра.

Крім того, козаки використовували Г. з лікувальною метою (для дезинфікування ран та приготування багатьох ліків).

С. Ф. Плецький

ГОРЛЕНКО Дмитро Лазарович (2-а пол. 17 – 1-а пол. 18 ст.) – знатний козацький старшина, прилуцький полковник (1692–1708), наказний гетьман українських козацьких полків, що брали участь у Північній війні (1705). Сподвижник І. *Мазепи*. В 1709–15 жив у Москві під наглядом царської спецслужби, 1731 повернувся в Україну, подальша доля невідома. *В. А. Чабаненко*

ГОРОДОВА АРМАТА, сотенна армата – артилерія, призначена для захисту населених пунктів (міст, містечок, ве-

ликих сіл). До складу Г. а. входили і гармати, і гаківниці, яких у деяких сотнях нараховувалось по 10 і більше. Але частіше в сотнях було по 1–2 гармати, а в деяких Г. а. не було взагалі. Купувались гармати для Г. а. сотенним урядом, магістратами та окремими старшинами. Після придушення антимосковського виступу І. *Мазепи* почався занепад Г. а. У 1725 в 13 сотнях Полтавського полку було лише 2 гармати.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 52–55. *С. Ф. Плецький*

ГОРОДОВІ КОЗАКИ – назва українських козаків, які, на відміну від січовиків, проживали не на *Запорожжі*, а в «городах» (в Україні). Найчастіше так називали *реєстрових козаків*. Назва «городові козаки» чітко відмежовувала їх від запорозьких козаків, які проживали на Запорожжі і називалися «низовими» козаками.

ГОРОХОВА ДІБРОВА, Крута Балка, урочище Глибоке – урочище біля сучасного с. Виграєва Корсунського р-ну Черкаської обл. Лежить над потоком, що впадає в Рось. Г. Д. має вигляд вузької долини, порослої лісом, із сильно пересіченим ландшафтом. Г. Д. – місце заключного етапу *Корсунської битви 1648*, в якій повстанська армія Б. Хмельницького завершила розгром польського війська на чолі з М. Потоцьким та М. Калиновським.

Літ.: Апанович О. М. Исторические места событий Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1954. – С. 14–16.

ГОСПОДАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ КОЗАЦТВА – економічна система, яка забезпечувала існування українського козацтва. Формування козацького господарства відбувалось одночасно з процесом формування козацтва як суспільного явища.

На початковому етапі формування козацтва (кін. 15 – 1-а пол. 16 ст.) основними його заняттями були степові промисли (полювання, рибальство, бортництво тощо) та прикордонна боротьба з татарами. В цей час економічною основою козацтва були прибутки від *уходництва* та *бутинки* від «луплення татарських чабанів» і татарських ватаг, що дозволяло за короткий проміжок часу здобути значні кошти. Прибутковість цих занять була такою високою, що ними було вигідно займатись і при виплаті місцевій адміністрації до половини здобичі. Розвиток же сільського господарства в місцевостях, на які постійно нападали татарські загони, був утруднений. Тому все більше міщан, бояр та селян втягувались у козакування.

Створення *реєстрового козацтва* привело до легалізації козацького землеволодіння. Основною формою землекористування у козаків був хутір. При хуторах бували всякі «пожитки» – ниви, луки, сіножаті, стави, пасіки, гаї та ліси. Козакам дозволили курити горілку і шинкувати нею, звільнили від сплати податків. Уряд став виплачувати козакам платню за службу. За цих умов почало формуватись господарство городового козацтва (див. *Городові козаки*). В ньому велике значення мали гуральництво, млинарство, торгівля. Для існування в шляхетській Польщі козацьке господарство мало бути досить заможним: крім забезпечення існування родини, воно повинно було забезпечити козака зброєю, спорядженням, кіньми, запасом провіанту на кілька місяців, що разом складало значну суму; в той же час платня від уряду була недостатньою і виплачувалась нерегулярно; крім того, тривала відсутність господаря, його поранення чи смерть руйнували мале господарство. І тільки багатопрофільні й заможні господарства були життєздатними. Прикладом може слугувати господарство чигиринського козака Тишка Волевича. Він мав власний будинок у Чигирині, один хутір на Чутці, другий на Березівці. При цих хуторах у нього були пасіки (одна з них мала 120 вуликів), орні поля, сіножаті та байраки. В хуторах були худоба, вівці й табуни коней. Волевич варив мед, курив горілку, торгував худобою, займався лихварством. На хуторі Б. *Хмельницького* в *Суботові* було чотири рибні ставки, млини, лани, сіножаті і сто кіп збіжжя на току.

Разом з тим для переважної більшості козацтва, яке залишалося поза реєстром, козацькі привілеї були недосяжні. Тому для них єдино можливим був господарський устрій, в якому визначальну роль відігравали степові промисли і військова здобич. Найхарактернішим такий устрій був для Запорожжя, де для нього існували найсприятливіші умови. Переслідування польсько-литовським урядом учасників походів на Крим і Туреччину також сприяло утвердженню на Січі такого господарства: адже саме на *Запорожжі* рятувались від урядових репресій степові здобичники і лише там вони могли існувати. Тому ще довго в господарстві *Запорозької Січі* ремесла, промисли й торгівля відігравали другорядну роль.

У господарському устрої городового козацтва значні зміни відбулися після 1648. Насамперед збільшилася кількість козаків (у 1654 їх нараховувалось понад 60 000). Поліпшились і умови для розвитку козацьких господарств. Запроваджені польським урядом обмеження були скасовані, і козаки вільно користувалися своїми привілеями. Козаки й селяни захопили переважну більшість покинутих шляхтою земель. Здобуті землі були використані для розвитку сільськогосподарського виробництва. І через кілька років після початку *Визвольної війни* життєвий рівень населення *Гетьманщини* був вищим від життєвого рівня українського населення втримуваних польською шляхтою українських земель. Згодом умови для розвитку дрібного та середнього козацького господарства погіршилися. Тривалі війни й використання російським урядом козацьких військ у далеких походах, на будівництві міст, фортець, каналів руйнували козацькі господарства. Зубожіння козаків, яке робило неможливим несення військової служби, призводило до втрати ними козацького звання. І якщо в 1730 на Лівобережній Україні було 20 000 козацьких дворів, у 1743 вже тільки 11 000, а в 1764 – лишень 1100. Дрібні та середні козацькі господарства, у зв'язку з ліквідацією російським урядом наприкінці 18 ст. козацького війська та запровадженням в Україні кріпацтва, перетворились у селянські.

З початком Визвольної війни особливо сприятливі можливості відкрилися для розвитку заможного, переважно старшинського, господарства. Посідаючи вищі військово-адміністративні посади, старшина стала розпоряджатися майном покинутих шляхтою та королівською адміністрацією маєтків. Землі, будинки, млини, поташні буди, гути, селітряні майдани були перетворені в рангові маєтності, прибутками від яких користувалася старшина. За життя Б. Хмельницького ці маєтки надавалися лише в тимчасове користування за умови несення військової чи державної

служби. Намагаючись зберегти командні кадри війська й запобігаючи зростанню в суспільстві соціального напруження, гетьман стримував розширення старшинського землеволодіння і протидіяв перетворенню рангових маєтностей у вотчини. Наступники Б. Хмельницького не змогли проводити таку саму виважену політику, і в Україні почало зростати землеволодіння заможного козацтва та старшини. Зловживаючи своїм становищем, старшини відбирали землі у рядових козаків, а рангові маєтності перетворювали на спадкові. Частину землеволодінь вони здобували, займаючи неосвоєні землі, вирубуючи ліси й засновуючи нові слобідки та хутори. Окрім того, землі старшиною купувалися. У 30-х рр. 18 ст. 52% земель Гетьманщини опинилися в руках великих землевласників. У зв'язку з відродженням великого землеволодіння в Україні почалось і відновлення знищеного на початку Визвольної війни кріпацтва. Сприяла цьому залежність України від деспотичної Росії. Російський уряд був опорою старшини в політиці відновлення кріпосницьких відносин. Рангових селян, збіднілих козаків та селян старшина перетворювала на посполитих. І вже на поч. 18 ст. у Гетьманщині існувала дводенна панщина. Наприкінці 18 ст. у зв'язку з ліквідацією російським урядом в Україні козацтва та наданням старшині прав російського дворянства заможне козацьке господарство перетворилось на поміщицьке.

В 17–18 ст. у господарстві Запорозької Січі також відбулися значні зміни. На Запорожжі російські впливи були набагато слабшими, ніж у Слобідській Україні чи в Гетьманщині, які феодалізувалися в міру цих впливів. Тому розвиток січового господарства відбувався у природному для українського народу напрямку – становленні буржуазних відносин. Основою січового господарства була громадська власність на землю, яка гармонійно співіснувала з приватною власністю. Власність *Війська Запорозького*, з його ефективними демократичними традиціями, на січові землі забезпечувала їхню охорону та справедливий розподіл. Ефективне використання запорозьких земель забезпечувала приватна власність, у якій перебували козацькі зимівники, пасіки, млини тощо. Ще однією особливістю січового господарства було те, що воно велося з використанням найманої праці. Як і раніше, основними складовими січового господарства були степові промисли, військова здобич, сільське господарство, ремесла та торгівля. Але умови, в яких господарювали запорожці, змінилися. Перебування Січі під протекторатом турецького султана, а пізніше мирні угоди між Росією і Туреччиною зумовили зменшення бойової активності Війська Запорозького. А це привело до зменшення частки воєнної здобичі у прибутках запорожців. Зменшення небезпеки татарських нападів і приплив населення сприяли освоєнню запорозьких земель і розвиткові сільського господарства та ремесел, поширенню торгівлі. Основою січового господарства був козацький зимівник, який мав переважно скотарський напрямок розвитку. Разом з тим на Запорожжі існувало й рільництво. Найрозвиненішим воно було в Кодацькій, Орільській, Протовчанській, Самарській паланках. Розвиток рільництва на Запорожжі відбувався так динамічно, що міг порушити залежність Січі від царського хлібного жалування. Заняття ремеслом не було дуже прибутковим, і тому ремісниче виробництво на Запорожжі не набуло великого розмаху. Але основні потреби січового товариства в ремісничих виробах задовольнялися запорозькими ремісниками. Ремісниками були козаки, які приписувались до куренів, але проживали на передмісті Січі. Всі роботи виконувались ними за плату. Серед ремесел, поширених на Запорожжі, слід відзначити комплекс металообробки. Ковалі та слюсарі ремонтували й виготовляли зброю, спорядження, інструмент і предмети побуту. Теслі, стельмахи та бондарі будували житло та укріплення, виготовляли й ремонтували човни, вози, бочки. Серед степових промислів найприбутковішим і найпоширенішим залишалось рибальство. Численні громадські та приватні рибальські заводи забезпечували запорозьку торгівлю одним з найголовніших експортних продуктів – соленою та сушеною рибою, а товариство – одним з найулюбленіших продуктів харчування. Зручне географічне положення Запорозької Січі та розвиток січового господарства перетворили її у значний центр міжнародної торгівлі. Турецькі торговельні кораблі приходили прямо на Січ, де для них була влаштована зручна бухта. Вони привозили зброю, свинець, шовк, вина, лимони, родзинки, рис, каву та інші східні товари. З Правобережної та Лівобережної України, Польщі та Росії на Січ везли залізо, скло, ножі, коси, полотно, рибальські сіті, нитки, хліб, тютюн, люльки тощо. Гурти худоби, вовна, шкіра, масло, лій, віск, сушена риба, хутра вивозилися запорожцями в Гетьманщину та на Правобережжя, в Польщу, Росію, Крим, Туреччину. Велика частина цих товарів йшла до цих країн транзитом через Січ. Найважливіше місце в січовій транзитній торгівлі займала сіль, переважна більшість якої в Україну надходила через Запорожжя.

Розвинуте господарство було економічною базою, за рахунок якої у 18 ст. фінансувалося Військо Запорозьке. Адже грошового жалування (6600 карбованців на 10 000–12 000 січовиків), що видавалось російським урядом, було недостатньо хоча б для утримання коней у воєнний час. Хлібне жалування (1300 четвертей) теж не задовольняло потреб Війська у борошні та крупах. Зменшення частки воєнної здобичі у доходах запорожців компенсувалося збільшенням надходжень від зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Усі купці, які торгували по слободах, селах та козацьких зимівниках, вносили певну платню до військової скарбниці. Особливо велике мито сплачували шинкарі. Крім того, із кожної привезеної на Січ бочки горілки, вина, меду чи пива брався *куфовий збір* (певна сума грошей або частка товару). Збиралися ці податки *військовими кантаржіями*, які були на кожному запорозькому базарі. Важливим джерелом доходів була плата, яку запорожці збирали з купців, промисловців та чумаків при переїзді через ріки й річки на запорозьких землях, – мостове. Тільки Мишуринорізький перевіз давав у військову скарбницю 12 000 карбованців на рік. Подимний податок, який сплачувався підданими Війська Запорозького, становив 12 000–18 000 карбованців. Розміри цих зборів не гальмували розвиток січової економіки і були достатніми для забезпечення існування Війська Запорозького. Життєздатність базованого на передових відносинах січового господарства була такою високою, що і після знищення Запорозької Січі російському урядові довелося докласти чимало зусиль для знищення козацьких хуторів і запровадження на запорозьких землях кріпацтва.

Літ.: Голобуцкий В. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 55–86, 237–234; Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – С. 85–

98; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства. К., 1988. – С. 37–50; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 22, 31–33, 51, 159–160, 176–189, 213–214; Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 240; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 281–301; Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (другої половини XVII – XVIII ст.). – К., 1994. – С. 14–19; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 123–189.

С. Ф. Плецький

ГОСТРИЙ КАМІНЬ – урочище біля сучасного с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. Г. К. – місце битви козацько-селянських військ С. *Наливайка* з польською армією С. *Жолкевського*, яка, зазнавши втрат, відступила до Білої Церкви (3.4.1596). Під час *Визвольної війни*, 12.9.1651, в урочищі Г. К. відбувалися невдалі переговори козацької делегації, очолюваної А. Одинцем, з представниками М. *Потоцького*.

ГРАБ'ЯНКА Григорій Іванович (?–1738) – військовий діяч, козацький літописець, автор широко знаного літопису (див. *Літопис Граб'янки*).
Навчався у Києво-Могилянській академії, володів польською, латинською, німецькою мовами. З 1686 – на військовій службі. Спочатку був гадяцьким сотником, полковим осавулом, а з 1717 – гадяцьким полковим суддею. На посаді полкового судді проявив неабияку громадянську мужність, вступивши в боротьбу з полковником Милорадовичем, відомим своїми зловживаннями владою, брутальністю, утисками. Стійкість і мужність Г. проявив і як учасник старшинської депутації на чолі з наказним гетьманом П. *Полуботком* до царя *Петра I*; під Коломацькими чолобитними, що вимагали повернення козацтву старих прав і дозволу на вибори нового гетьмана, підпис Г. стояв першим серед підписів Гадяцького полку. Після цієї акції Г. в числі інших старшин восени 1723 був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, звідки його звільнила лише смерть Петра І. У цій історії Г. постає як один з найпослідовніших і найбезкорисливіших захисників автономії України і козацьких демократичних інститутів. У 1730 Г. стає гадяцьким полковником. На цій посаді він також виявив себе справедливою, непримиренною до хабарництва і утисків простого народу людиною. Загинув під час походу у Крим.

Літ.: Григорія Грабянки Дъйствія презѣльной брани Богдана Хмелницкого / Вступ Ю. Луценка / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Т. IX. – Гарвард, 1990; Луценко Ю. Н. Летопись Григория Грабянки. – К., 1989; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.

ГРАМОТНІ КОЗАКИ – козаки, записані в «грамоту» (реєстр); одна із назв *реєстрових козаків* (див. також *Реєстрове козацтво*).

ГРЕБІНКА Євген Павлович (1812–1848) – український письменник. Народився в с. Мар'янівці, тепер Гребінківського р-ну Полтавської обл. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук (1831). Служив у 3-му Малоросійському козацькому полку (1831–34), після чого мешкав у Петербурзі. Знайомий Т. *Шевченка*. Автор багатьох художніх творів, зокрема й на козацьку тематику: роману «Чайковський» (1843), повісті «Ніжинський полковник Золотаренко» (1842), поем «Гетьман Свирговський» (1839) і «Богдан» (1843). Писав українською і російською мовами.

Літ.: Гребінка Є. Твори: В 5 т. – К., 1957; Деркач Б. А. Євген Гребінка. – К., 1974.

В. А. Чабаненко

Є. П. Гребінка.
Художник А. М. Мокрицький.
Олія. 1840 р.

ГРЕЦЬКА ХАТА – назва будинків, які на *Запорозькій Січі* призначалися для проживання іноземних послів.

ГРЕЧКОСІЇ, гніздюки – так січові запорожці трохи іронічно називали тих із козаків, які займалися землеробством у власних *зимівниках*, а також посполитих (селян), які жили на території *Вольностей Війська Запорозького Низового*.

ГРИВА (18 ст.) – запорозький козак, відомий ватажок гайдамацьких загонів, що діяли на Правобережжі після придушення повстання 1734.

В. А. Чабаненко

ГРИШКО Василь (1897–?) – український історик-правознавець, професор Українського вільного ун-ту в Мюнхені, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка. Протягом 1930–34 – співробітник Комісії з вивчення історії українського права при ВУАН та Київського архіву давніх актів. Останні роки життя провів на еміграції у США. Автор розвідок про козацьке звичаєве право: «До суспільної структури Хмельниччини» (1948), «До інституту виборних і підпомочних козаків на Україні», «Давність в монастирському землеволодінні Гетьманщини» (1930-і рр.) та ін.

В. А. Чабаненко

ГРОМУШИНА БАЛКА – природна балка, що знаходиться на лівому березі о. *Хортиці*. Традиційно Г. б. за часів Запорозької Січі була місцем проведення різноманітних козацьких нарад і забав під час урочистих календарних свят. Зокрема, в цій балці часто проводились кулачні бої між запорожцями: як лава на лаву, так і індивідуальні. В наш час Г. б. є не тільки пам'яткою історії козацької доби, а й місцем свят сучасних козацьких громад. Щороку, починаючи з липня 1997, тут традиційно відбуваються козацькі бойові забави між представниками різних напрямків козацького і традиційного бойового мистецтва України і зарубіжжя. Як і сотні років тому, сходяться в цій балці козаки в кулачному бою лава на лаву, доводячи, що «Козацькому роду нема переводу!».

В. В. Задунайський

ГРОШОВИЙ ОБІГ В УКРАЇНІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ. До середини 17 ст. в Україні не існувало історичних умов для розгортання карбування власної монети. *Визвольна війна* створила передумови для налагодження карбування українських монет, але посилення з 2-ї пол. 17 ст. залежності *Гетьманщини* від Москви перекреслило ці можливості. Тому в грошовому обігу на українських землях за козацької доби знаходилися переважно монети Литви та

Польщі (держав, до складу яких входили українські землі). Оскільки монети тоді виготовлялися переважно з дорогоцінних металів, то на грошовому ринку їх приймали не за державною приналежністю, а за їх вагою та вмістом у них золота чи срібла. Тим більше, що практика міжнародної торгівлі примушувала більшість європейських держав карбувати монети основних номіналів приблизно однакової ваги і вартості, щоб їм було вільно долати державні кордони. Тому на українському грошовому ринку, як і на грошових ринках переважної більшості європейських держав, вільно курсували іноземні монети. І український грошовий обіг нічим істотно не відрізнявся від грошового обігу європейських країн. На українському грошовому ринку з'являлися, хоч і з невеликим запізненням, усі нові європейські монети. Як і європейський грошовий ринок, український також страждав від «псування монети» (зменшення державною владою ваги і проби монет) та від курсування в обігу значної кількості фальшивих монет. В Україні теж траплялася «стрижка» (обрізання країв монет) недобросовісними власниками. Все це у поєднанні з недорозвиненістю феодального ринку обумовило відсутність сталих грошових курсів протягом більш-менш тривалого часу. Тому й розрахунки на українському ринку були ускладнені. Під час будь-якої торговельної операції доводилося враховувати курси конкретних монет, оцінювати якість кожної монети й визначати їхню вартість.

У 16 ст., як і в усі наступні часи, найавторитетнішими платіжними засобами на українському грошовому ринку були золоті монети (*флорини* і *дукати*), які тоді в Україні називали червоними золотими, бо високоякісне золото, з якого їх карбували, мало червонуватий відтінок. Здебільшого такі монети використовувалися для накопичення скарбів, при укладанні міжнародних торговельних угод, при сплаті великих сум. У 16 ст. на українських землях з'явилися великі срібні монети – *талери*. Спочатку талери, як і золоті монети, були «монетою для багатих», але дуже швидко їх почали використовувати і середні верстви українського населення. Переважна ж більшість населення користувалася срібними монетами менших номіналів. З таких монет доброю монетою вважався *празький гріш*. Хоча в 15 ст. його карбування тимчасово припинялося, але празькі гроші старих випусків продовжували курсувати в грошовому обігу України, а їхній курс зростав, чому сприяла поява на грошовому ринку низькопробної польської та литовської монети. Тому саме в празьких грошах намагалися збирати податки, стягували судові штрафи тощо. Литовські грошеві монети були на 20% дорожчими від сучасних їм польських грошів і вважалися на українському ринку авторитетною монетою, хоча й гіршою за празький гріш, талер та золоті дукати. Тому литовські гроші приймалися українським населенням охочіше, ніж польські. Крім того, в обігу курсували й монети інших номіналів: шостаки (шестигрошевики), трояки (монета у 3 гроші). Дрібнішими номіналами були напівгріш, шеляг або солід вартістю у 1/3 гроша, литовський пенязь і польський денарій (1/8 чи 1/10 гроша). З монет дрібних номіналів найпоширенішими були денарії-пенязі. Польські денарії важили кілька десятих грама і містили менше 10% срібла, тому в обігу вони швидко чорніли. Вміст срібла в литовських пенязях був трохи більшим, ніж у польських денаріях, і тому їх ще називали білими пенязями. У 1578 польським королем С. *Баторієм* була проведена грошова реформа, в ході якої монети Польщі та Литви були уніфіковані. Після реформи вони могли відрізнятися за іконографічними ознаками, а не за вагою та пробою металу.

Курсування на українському грошовому ринку литовських, польських монет, монет європейських держав не тільки ускладнювало розрахунки, а й утруднювало лічбу. Найбільш поширеною була литовська лічба грошей на копи (копа – 60 монет). Зрідка зустрічалася стара литовська лічильна одиниця – рубль (100 монет). Побутувала і польська лічильна одиниця – золотий або злотий (30 грошів). Траплялися випадки, коли польські монети лічили за допомогою литовських лічильних одиниць, а литовські – за допомогою польських.

В 1-й пол. 17 ст. в грошовому обігу на українських землях курсували монети прибалтійських володінь Швеції, Бранденбурзько-Прусської держави, Об'єднаних Нідерландських Провінцій, Германської імперії з її численними світськими і духовними володіннями, Силезії, Австрії, Італії, Шотландії та інших держав. У цей час посилився приплив польської монети, яка почала витісняти литовську. В обігу з'явилися нові номінали: орти (вартістю 10 грошів), півтораки (вартістю у 1,5 гроша), *левкові талери*. У зв'язку з погіршенням срібної монети дрібних та середніх номіналів в обігу збільшилася питома вага червоних золотих і талерів. Водночас погіршення якості дрібної та середньої монети призводило до криз та інфляції.

У 2-й пол. 17 ст. в українському грошовому обігу сталися значні зміни. Було відроджено українську державність, що створювало передумови для розгортання карбування власної монети. Існує кілька письмових свідчень про карбування власної монети Б. *Хмельницьким*. За свідченням московського урядовця, який перебував в Україні, гетьман створив монетний двір і почав випуск монет із зображенням на одній стороні меча, а на іншій – «його, Богданового імені». Про випуск Б. Хмельницьким власних монет повідомляв короля *Яна II Казимира* С. Потоцький. Про це ж 21.12.1652 повідомляла і *«Ґазетт де Франс»*. У *Гадяцькому договорі 1658* за Україною було застережено право карбування власної монети. Хоча швидке зміщення гетьмана І. *Виговського*, можливо, не дозволило йому почати випуск українських монет. З ім'ям гетьмана П. *Дорошенка* пов'язані звістки про карбування монет у Торговиці та Лисянці, хоча невідомо, яку монету він карбував: свою, відповідно до Гадяцького договору, чи польську – незаконно. На жаль, письмові звістки про карбування в Україні власної монети ще не підтверджені монетними знахідками. Але карбування власної монети, якщо воно й мало місце, кардинально на грошовий обіг не вплинуло. На українському грошовому ринку продовжували курсувати монети західноєвропейських країн та *Речі Посполитої*. В результаті «псування монети», а особливо польської, знецінилися монети дрібних і навіть середніх номіналів, їх не хотіли брати за товари навіть нижчі верстви населення. Крім того, на грошовому ринку курсувало багато фальшивих і витертих монет. У зв'язку із знеціненням дрібних монет найпоширенішою монетою в грошовому обігу Гетьманщини став чех (півторагрошевик). Ширше стали використовуватися монети більших номіналів: орти, шостаки, шаги (монети в три гроші), тимфи (неповноцінна польська напівсрібна монета). Частіше у розрахунках – навіть щоденних – став брати участь талер. Зростали курси золотих і великих срібних монет. Посилилося проникнення на український грошовий ринок російської монети.

Монети козацької доби:
1 – солід коронний, 1650 р.;
2 – литовський напівгріш, 1513 р.;
3 – прусський гріш (під владою Польщі), 1533 р.;
4 – півторак коронний, 1614 р.;
5 – два гроші литовські, 1565 р.;
6 – трояк коронний, 1591 р.;
7 – чворак литовський (4 гроші), 1569 р.;
8 – шостак коронний (6 грошів), 1627 р.;
9 – орт гданський, 1612 р.; 10 – тимф, 1664 р.

Ослаблення Гетьманщини під час *Руїни* та посилення її залежності від Москви призвело до того, що цар намагався взяти під свій контроль і український грошовий ринок. Для того щоб вилучити з обігу України іноземні монети, було вирішено карбувати для неї російську монету. В 1686–87 у м. Севську карбувалася російська монета, схожа на польські півторагрошевики-чехи. За місцем карбування ці монети називалися севськими чехами. За якістю ці російські монети виявилися гіршими за європейські та польські монети у півтора гроша, і населення не хотіло їх приймати. Спроба опанувати українським грошовим ринком провалилася.

Система грошового рахунку в 17 ст. продовжувала залишатися складною і суперечливою. При лічбі монет панівною залишалася литовська система їх обрахунку на копи. Як сталий еквівалент вартості, що часто зустрічався в обігу, талер став і лічильною одиницею. Поруч із цими лічильними одиницями лічба на польські золоті (злоті) зустрічалася рідше.

На поч. 18 ст. становище на грошовому ринку України мало змінилося, і на ньому курсувало багато монет європейських держав. В обігу були майже всі номінали попереднього століття. Однак змінилася питома вага різних монет. Гріш, який був найпоширенішою монетою в 16 ст. і відігравав помітну роль в обігу 17 ст., у 18 ст. майже зник. Досить часто зустрічалися в грошовому обігу Гетьманщини чехи. Ними користувалися понад 100 років, і тому серед них часто зустрічалися витерті монети. Нерідко траплялися й шаги, шестигрошевики, тимфи.

Грошовий обіг на *Запорожжі* відрізнявся від грошового обігу Гетьманщини лише більшою кількістю на ньому турецьких та кримських *акче*, *пар*, *левів* (піастрів), башликів, що зумовлювалося значним обсягом торгівлі запорожців із Кримом і Туреччиною.

У 18 ст. посилилося проникнення на український грошовий ринок російських срібних карбованців, полтин, гривеників, мідних копійок, денег, полушок тощо. Спочатку утвердилися російські срібні монети; пізніше, особливо у 2-й пол. 18 ст., в українському грошовому обігу з'явилася велика маса російських мідних монет. Українське населення не дуже охоче приймало мідні монети, і тому для їх впровадження російський уряд застосовував адміністративні методи. Так, наприклад, з 1764 жалування запорозьким козакам виплачували лише мідними монетами. Намагався російський уряд вилучати з обігу європейські монети. Але, попри всі ці заходи, до кінця козацької доби на українському грошовому ринку продовжували курсувати монети різних держав.

Літ.: Зварич В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980; Котляр М. Ф. Нариси з історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 174–181. *С. Ф. Плецький*

ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик, державний, політичний і громадський діяч. Народився у м. Холмі (тепер Хелм, Польща). Закінчив історико-філологічний факультет Київського ун-ту. У 1894 захистив дисертацію «Барське староство» і отримав ступінь магістра. Наукову діяльність розпочав під керівництвом В. Б. *Антоновича*; за його ж рекомендацією посів кафедру «всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи» (фактично – історії України) Львівського ун-ту (1894–1914). Був завідувачем історико-філософської секції (з 1894) і головою (1897–1913) *Наукового*

М. С. Грушевський. Художник Ф. Красицький. Олія. 1907 р.

товариства імені Шевченка. Створив наукову школу істориків України. Серед його учнів – С. *Томашівський*, С. Рудницький, О. *Терлецький*, М. *Кордуба*, І. *Крип'якевич*, І. *Джиджора* та ін.
Г. – один з визнаних лідерів українського національного руху поч. 20 ст. У квітні 1917 – квітні 1918 – голова Української Центральної Ради. У 1919–24 перебував в еміграції, де розгорнув широку наукову і публіцистичну діяльність. Під час перебування в Австрії заснував у Відні Український соціологічний інститут (1919). Після повернення на Україну очолив історичну секцію Української академії наук, організував низку академічних комісій для дослідження української історії і фольклору, керував підготовкою кадрів істориків при кафедрі історії України. З 1923 – академік УАН, з 1929 – академік АН СРСР. У 1929 став об'єктом репресивних переслідувань. У 1931 Г. вислано до Москви, створені ним наукові установи ліквідовано, співробітників та учнів заарештовано. Помер у Кисловодську за нез'ясованих обставин під час незначної операції. Похований у Києві на Байковому кладовищі.
У 1904 виступив з програмною статтею «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», в якій відкинув офіційну концепцію російської історіографії і обгрунтував погляд на історію України як на самостійний процес історії українського народу, окремого від своїх сусідів і походженням, і політичним, господарським та культурним життям. Г. створив цілісну концепцію історії України і реалізував її в монументальній «Історії України-Руси» в 10-ти томах (1898–1937). Тут він уперше дав системний виклад історії України від найдавніших часів до середини 17 ст., довів наступність і безперервність історичного процесу українського народу. Інші праці: «Очерк истории украинского народа» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), 5-томна «Історія української літератури» (1913–27). Загальне число опублікованих праць Г. перевищує 1800.
Історичні погляди Г. складалися під впливом М. *Костомарова*, В. *Антоновича* і М. Драгоманова, ідей народництва і федералізму. Для його концепції спочатку був характерний примат соціальних інтересів над інтересами державно-національними. Але в процесі дослідження історії козаччини і гетьманщини та під впливом вивчення сучасної йому європейської соціології Г. все більшого значення надає державно-політичному чинникові. Перші томи своєї «Історії України-Руси» Г. написав як позитивіст і «народник». Народ для нього – єдиний герой історії. Козацтво (т. VII–X) показується не як окрема сторінка історії, а як фаза, стадія життя українського народу і як провідний фактор української історії. Історія української козаччини ототожнюється вченим з історією зародження української нації.
Г. розрізняє козаччину як «побутове явище» і як суспільну верству: на етапі зародження козацтво мало певний зв'язок з різними своїми попередниками, як-от бродники, берладники, степові «промисловці» та ін., але як окрема суспільна група сформувалося в результаті дії історичних причин протягом 16 ст., а певні організовані форми й певне правове визнання дістало аж на зламі 16 і 17 століть. Козаччина з цього часу, за Г., притягує до себе великі маси селянського і міщанського елементу і набуває рис соціального протесту проти польсько-шляхетського режиму. Козацтво стає соціальною верствою, провідною силою українського суспільства, «стає центром українського життя більш як на століття». Г., відповідно до своєї історіософської системи, бачить у козаччині не просто окрему сторінку історії, а фактор української історії: з виходом на історичну арену козацтва український народ стає творцем свого майбутнього, перетворюється в націю.
Твори Г. відіграли визначну роль у становленні нової української історіографії.

Літ.: Л е в и ц ь к и й І. Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 1–64; В и т а н о в и ч І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – Рік 3. – Ч. 1–2. – Нью-Йорк, 1966. – С. 32–51; П р і ц а к О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. І. – К., 1991. – С. XL–LXXVI; В и н а р Л. Життя і наукова діяльність М. Грушевського // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 15–31; О г л о б л и н О. Михайло Сергійович Грушевський // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 6–14; В и н а р Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) // В и н а р Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992; Д о р о ш е н к о Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 185–200.

С. Р. Лях

ГУБЧАСТА РУШНИЦЯ – див. *Бородата рушниця.*

ГУДОВИЧ Андрій Васильович (1731–1808) – державний діяч, дипломат, нащадок давнього козацького роду. Народився в родині генерального підскарбія Василя Андрійовича Гудовича і його першої дружини, доньки прилуцького полковника Ганни Петрівни Білецької-Носенко. Навчався в Кенігсберзькому ун-ті, де студіював математику, філософію, історію. Призначений спочатку камергером, а згодом флігель-ад'ютантом великого князя Петра III, швидко став улюбленцем імператора, зайнявши в 1761 посаду генерал-ад'ютанта. За наказом Петра III брав участь у переговорах з прусським королем Фрідріхом II, виконував дипломатичні доручення в Курляндії. За службу отримав від імператора маєтки в Чернігівському і Стародубському полках. Був знаний як чесна і непідкупна людина. В петербурзьких урядових колах Гудовича вважали реальним претендентом на посаду майбутнього гетьмана України. З приходом до влади *Катерини II* Г. вийшов у відставку.

Літ.: О г л о б л и н О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 7–13; С в е р б и г у з В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С. 101.

Т. С. Геращенко

ГУДОВИЧ Василь Андрійович (?–1764) – генеральний підскарбій гетьмана К. *Розумовського,* нащадок давнього козацького роду. Разом з представниками української козацької старшини клопотався перед російською імператрицею *Єлизаветою Петрівною* про відновлення посади гетьмана. В 1745 відвідав Петербург у складі української делегації.

Літ.: О г л о б л и н О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 7.

Т. С. Геращенко

ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ (справжнє прізвище – Артемовський) Семен Степанович (1813–1873) – український композитор, оперний співак, драматург. Із родини священика. Народився в містечку Городищі Київської губернії (тепер місто Черкаської обл.). Протягом 1824–30 навчався в Київському духовному училищі, а потім (1835–38) – у Київській духовній семінарії. З 1838 за рекомендацією російського композитора М. Глінки, маючи рідкісної краси і сили голос, співав у складі придворної (Санкт-Петербург) капели. Вокальну майстерність удосконалював в Італії (1839–42). Виступав у Флорентійському оперному театрі (1841). З 1842 по 1864 входив до трупи імператорських театрів. У кінці 1838 познайомився з Т. *Шевченком*, творчість якого справила на нього значний вплив.
Перу Г.-А. належать інтермедія «Українське весілля» (1851), водевіль «Ніч на Івана Купала» (1852), а також музика до багатьох вокально-хореографічних дивертисментів. В активі композитора – кілька романсів і пісень на слова Т. Шевченка. Найбільшим творчим досягненням Г.-А. є опера *«Запорожець за Дунаєм»*, написана за власним лібрето 1862. Існує думка, що ідею й сюжет опери авторові підказав М. *Костомаров*. Твір присвячений життю й побутові козаків, які після скасування *Запорозької Січі* оселилися в межах турецьких володінь на Дунаї. В опері, що складається з 22 музично-вокальних номерів і кількох прозово-оповідних епізодів, розвиваються дві сюжетні лінії: комедійно-гумористична, пов'язана з образами літнього запорожця Івана Карася і його дружини Одарки, та лірико-романтична, пов'язана з молодиком Андрієм і його коханою Оксаною. Хоча композитор у фіналі опери дещо й відступив від реального розвитку подій (як відомо, повернення козаків із-за Дунаю в Україну пройшло не стихійно, а було таємною, чітко організованою отаманом Йосипом *Гладким* акцією під час російсько-турецької війни 1828–29), однак загалом твір позначений реалістичністю, пройнятий народністю, а головне – глибоким патріотизмом. Він будить національну свідомість українців, нагадує їм про волелюбне запорозьке товариство, яке нікому й ніколи не підкорялося, боролося за незалежність своєї батьківщини. Саме ця обставина й спричинила те, що царська цензура упродовж 20 років (70–80-і рр. 19 ст.) забороняла постановку опери, а також те, що твір, як і вся музична спадщина Г.-А., не дуже популяризувався за радянських часів. Патріотична, козакофільська ідея опери найяскравіше втілена в образі колишнього січовика, веселуна і життєлюба Івана Карася. Партію цього бувалого запорожця в різний час виконували, крім самого автора, такі видатні митці, як М. Кропивницький, М. Донець та І. *Паторжинський*. Останній блискуче зіграв роль головного героя і в кінематографічному варіанті опери режисера І. Кавалерідзе (1937).
Г.-А. відомий не тільки як видатний співак та композитор, а й як талановитий художник-мініатюрист. Випробовував свої сили маестро і в сфері науки. У 1854 він склав «Статистико-географічні таблиці міст Російської імперії», а 1858 – проект петербурзького водогону.
На батьківщині митця, в м. Городищі, 1966 йому встановлено пам'ятник та відкрито його літературно-меморіальний музей. Чимало експонатів цього музею засвідчують глибоке зацікавлення Г.-А. історією українського козацтва.

Літ.: Кауфман Л. С. С. Гулак-Артемовський. – К., 1962; Стеценко Л. На захист Івана Карася. – К., 1964. *В. А. Чабаненко*

ГУЛЬДИНКА, бульдинка – один з типів гвинтівок.

Літ.: Сидоренко В. О. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1966. – С. 274.

ГУЛЯЙ-ГОРОД – польове рухоме укріплення з дерев'яних щитів на колесах. За щитами розміщувалась піхота, яка, рухаючи ці щити, під їх прикриттям наближалася до ворога, що знаходився в укріпленнях. Додатково за щитами Г.-г. могла розміщуватись і артилерія, яка вела вогонь через прорізані бійниці. З розвитком артилерії, від ядер якої не могли захистити Г.-г., вони втратили своє значення.

ГУЛЯНИЦЬКИЙ Григорій (?–1675) – український військовий та державний діяч, полковник ніжинський (1656–59) і корсунський. Сподвижник гетьманів Б. *Хмельницького* та І. *Виговського*, активний прихильник їх незалежницької політики. Походив зі шляхетської родини на Волині. У 1649 та в серпні 1654 (разом з Марком Левоновичем і Іваном Дяченком) за дорученням Б. Хмельницького очолював українське посольство до Москви. У 1654 відмовився прийняти присягу на вірність московському цареві. У 1657–58 брав участь у придушенні антидержавного заколоту Я. *Барабаша* і М. *Пушкаря*. В 1659, бувши наказним сіверським гетьманом, з 5-ма тисячами козаків протягом трьох місяців обороняв Конотоп від стотисячного московського війська під командуванням князя Трубецького. Після зречення І. Виговського від гетьманства Г. було усунуто з полковництва. В 1659 перейшов на бік Ю. *Хмельницького*. Разом із С. *Богдановичем-Зарудним* та Г. *Лісницьким* став ініціатором укладення *Слободищенського трактату 1660*. За гетьманування П. *Тетері* кілька разів їздив з посольством до Варшави. У 1663–64 Г. брав участь у поході польсько-українського війська на чолі з *Яном II Казимиром* і П. Тетерею на Лівобережну Україну. В 1664 на вимогу польського коронного гетьмана С. Чарнецького був заарештований і без суду ув'язнений разом з митрополитом київським Й. Тукальським і Ю. Хмельницьким у фортеці Мальборк (Пруссія). У 1667 Г. звільнено, і він приєднався до гетьмана П. *Дорошенка*. З 1675 перебував на службі у польського короля. Того самого року загинув у Білій Церкві (очевидно, від рук поляків).

Літ.: Апанович О. М. Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 89; Літопис Самовидця. – С. 32, 66, 78–81, 84, 91, 96, 102; Степанков В. Григорій Гуляницький // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 81–100.
О. І. Коробов

ГУМЕНЮК Феодосій Максимович (нар. 1941) – український художник. Народився у с. Рибчинцях, тепер Хмільницького р-ну Вінницької обл. Закінчив Дніпропетровське художнє училище (1965) і Ленінградський ін-т живопису, скульптури і архітектури ім. І. Рєпіна (1971). Лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка (1993). Професор Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури (з 1999), керівник майстерні історичного живопису. Працює в галузі станкового живопису і графіки.
Початок творчості Г. позначений новітніми віяннями 70–80-х рр., що виявилися у прагненні художників нового покоління надати своїй творчості національних рис, у намаганні відродити основи української образотворчості, у зверненні до знакових джерел національної ідентичності –

Ф. М. Гуменюк

народного мистецтва, давньої фрески та ікони, народної картини і пошуків «бойчукістів».
Коло тем Г. пов'язане з найбільш усталеними проявами народності – релігійними святами і народними обрядами, піснями і образами – символами козацької епохи. Переважають архітектонічно продумані, пронизані нескінченним діагональним рухом композиції, в яких нашаровуються і пересікаються фрагменти колірних площин і плавні лінії контурів, населені узагальнено-стилізованими народними образами й побутовими предметами – святково-пісенні, в насичених червоно-жовтогарячих тонах, чи поетично-піднесені, у стриманих голубувато-лілових: «Посвячення в гетьмани» (1988, олія), «Обжинки», «Полтавські вечорниці. Ворожіння» (обидві 1990, акварелі) та ін.
У них сучасний художник виявляє своє розуміння простору і форми, свій життєстверджуючий, звільнений від буденності зріз народного буття, в якому виразно присутня козацька тема: «Козацький натюрморт», «Зелені свята» (1974, олія); «Гетьман Дорошенко» (1975, олія); «Гонта і Залізняк», «Сивий гетьман. Іван Мазепа» (обидві 1976, олія); «Козак-дзвонар» (1980, олія), «Роксолана», «Маруся Чурай», «Коляда» (всі 1986, олія), «Великдень» (1988, олія) та ін.
Картини наступного десятиріччя засвідчують зумовлені часом світоглядно-мистецькі зміни у творчості митця, які спричинили перехід до нової системи образотворення, орієнтованої на класичні зразки світового мистецтва. Переймаючись ідеєю розвитку історичного жанру в мистецтві незалежної держави, Г. прагне до нового засвоєння національної традиції, до сучасного художнього осмислення історії козацтва у формі реалістичної картини. Тепер він створює історичні полотна героїчного змісту, які утверджують високі ідеали і розширюють пізнання національних символів – козацьких, релігійних, обрядових та ін. Художник вибудовує монументалізовані класицистичні композиції – багатофігурні, в урочистих сповільнених ритмах, з умовністю сюжету і першоплановою подачею постатей з розкішшю костюмів та ідеалізацією типажу, з прагненням до гармонії і рівноваги, які Г. вирішує в теплій насиченій гамі, притаманній українській малярській традиції: «Мазепа і Карл XII» (1994–95), «Конотоп. Зустріч гетьмана Виговського» (2000), «Обрання гетьмана Полуботка» (2001) – всі олійні. Два останні полотна – про Виговського та Полуботка – митець вважає для себе етапними; в них він об'єднав усі свої творчі пошуки національного самовираження.
Дух історизму, глибокий символічний зміст несуть і портретні композиції Г.: «Вересай» (1993), «Кобзарі» (1995), «Портрет Лисавети Гулевичівни» (1997) – всі олійні.

І. М. Ласка

ГУНАШЕВСЬКИЙ Михайло Гнатович (після 1610 – після 1672) – український літописець і дипломат, церковний діяч. Походив із дрібної української подільської шляхти. У 1621 помер його батько – Гнат Гунашевський. Того самого року Г. почав навчання у дяка Дмитра Щирецького в Меджибожі, пізніше навчався у Замойській академії (Замостя). Десь у 1-й пол. 40-х рр. 17 ст. одружився з Мар'яною Виговською, дочкою майбутнього гетьмана України І. *Виговського* від першого шлюбу. У 1646 став іподияконом, дещо пізніше – дияконом і священиком. Мав міцні зв'язки з львівським єпископом Арсенієм *Желиборським*, луцьким єпископом Афанасієм Пузиною, Львівським Успенським православним братством. Тривалий час жив у Львові і, очевидно, у Ярославі; можливо, був на Наддніпрянщині під час повстання 1630–31. З вибухом *Визвольної війни українського народу* взяв у ній активну участь, служив у канцелярії генерального писаря І. Виговського. Брав участь у ряді посольств Гетьманщини, зокрема до Москви у 1651, у Переяславській раді 1654. Не пізніше 1657 став київським протопопом. У 1659 був одним з учасників українського посольства до Речі Посполитої, яке брало участь у сеймі, що ратифікував *Гадяцький договір 1658*. Тоді ж Г. добився королівського привілею на ряд маєтностей, зокрема на Крехаїв і Євминку (тепер села Козелецького р-ну Чернігівської обл., на межі із сучасною Київщиною), які згодом перейшли у власність Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Після відставки гетьмана Виговського мусив тікати із сім'єю з Києва. Останній раз згадується у джерелах як протопресвітер (протоієрей кафедрального собору) у Перемишлі під 1672.
У 30–40-х рр. 17 ст. Г. створив рукописний збірник, куди увійшли православні полемічні твори, прислів'я тощо. Найважливішим у складі цього збірника є пам'ятка, умовно названа дослідниками *Львівським літописом*. Його творцем був сам Г. У цій пам'ятці відбилися події 1339, 1498–1649. При написанні свого літопису Г. спирався на стислий галицько-волинський літопис, у якому висвітлювалися події до поч. 17 ст. Другу частину пам'ятки склали оригінальні свідчення Г. щодо національно-визвольної боротьби українського народу, особливо повстань 1630–31, 1637–38, початкового етапу Визвольної війни, а також боротьби православних проти унії. Г. виступає у своєму творі як патріот, прихильник незалежної Української держави, православної церкви та запорозького козацтва.

Літ.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971; Грушевський М. С. О так называемой «Львовской летописи» (1498–1648) и ее предполагаемом авторе // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – М., 1931. – № 5; Мицик Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978.

Ю. А. Мицик

ГУНЯ Дмитро (17 ст.) – один з керівників козацького *повстання 1638*. Здобув авторитет серед запорожців як талановитий і відважний полководець. Після невдалої *битви під Кумейками* (грудень 1637) Г. з частиною повстанців, прорвавши вороже кільце, зайняв нові позиції в Боровиці. На поч. 1638 козаки на чолі з Г. розгромили каральний загін ротмістра К. Мелецького, який намагався здобути *Запорозьку Січ*. А в березні Г. у складі війська гетьмана Я. *Острянина* виступив на «волості», керуючи козацьким загоном, який піднімався вгору по Дніпру для захоплення головних переправ через річку. Здобувши Кременчук, Пилявець і Чигирин, повстанці здійснили рейд по Лівобережжю, вступаючи у боротьбу з коронним військом та магнатськими загонами. Після битви поблизу Жовнина Я. Острянин відійшов на територію Слобідської України, і козаки обрали гетьманом Г. У гирлі Сули повстанці спорудили добре укріплений табір «на Старці», де більш як

місяць (до 28.7) відбивали атаки переважаючих сил ворога. Невеликому загону під проводом Г. в серпні вдалося вийти з оточення і відступити на Запорожжя. Із Січі козацький ватажок пішов на Дон, де відзначився у боротьбі проти турків і татар. *В. О. Щербак*

ГУСАРИ – різновид кавалерії. Вперше Г. з'явилися в 15 ст. в Угорщині як особливі кінні загони шляхетського ополчення. В козацьку добу в Польщі Г. – важка шляхетська кіннота. Г. були ударною силою польського війська і призначалися для завдавання важких таранних ударів по бойових порядках противника з метою їх прориву.
Головною особливістю озброєння польських Г. були довгі (за *Бопланом* – довші за 4 м) списи. Крім того, Г. озброювалися шаблями, палашами, довгим чотиригранним мечем, який приторочувався (прив'язувався тороками) до сідла і слугував для ураження ворога, скинутого на землю. До захисного обладунку Г. входив панцир, наруччя, наколінники, шолом. Доповнювався захисний обладунок крильми – залізними стрижнями із закріпленим у них пір'ям, що вивищувалося над головою гусара і загиналося наперед. Крила перешкоджали накиданню на вершника аркана, а тріпотіння пір'я під час швидкого руху (під час атаки) лякало коней противника.
Основним гусарським підрозділом була корогва (до 100 вершників). Очолювалися гусарські корогви ротмістрами, які не тільки керували цими підрозділами, а й набирали до нього вояків. До служби в гусарських корогвах набирали заможних шляхтичів. Це було пов'язано з тим, що гусарське озброєння, захисний обладунок та коні коштували дуже дорого і не кожен шляхтич міг їх придбати. Крім того, товариші гусарської корогви, які складали її першу шеренгу, мали утримувати ще чотирьох бійців – свій почт, який під час бою шикувався за своїм товаришем. Найчастіше в почті товаришів служили дрібні безземельні шляхтичі.
На поч. 40-х рр. 17 ст. у польському війську нараховувалось 1100 гусарів. Крім того, гусарські корогви були у складі надвірних військ великих магнатів. Г. часто використовувалися польським урядом проти козаків.
Атакам гусарів козацька піхота найбільш вдало протидіяла з укріплених позицій. При цьому польські вершники не завжди могли навіть наблизитися до козацького табору – козаки їх вибивали із самопалів ще на підходах до своїх укріплень. Боротьба козацьких піхотних підрозділів з Г. на відкритій місцевості була утруднена. Тільки щільні бойові порядки та залповий вогонь з вогнепальної зброї допомагали козакам відбивати атаки Г. *С. Ф. Плецький.*

ГУСЛИСТИЙ Кость Григорович (1902–1973) – український історик, дослідник історії України періоду середніх віків, української культури та етнографії. Доктор історичних наук (з 1963), професор (з 1965), член-кореспондент АН УРСР (з 1969), заслужений діяч науки УРСР (з 1968). Народився у м. Олександрівську Катеринославської губернії (тепер – м. Запоріжжя).
Життя і творча діяльність Г. тісно пов'язані з історією українського козацтва, запорізьким краєм. У 1926 закінчив Катеринославський (з 1926 – Дніпропетровський) ін-т народної освіти. Любов до української історії, наукові зацікавлення козацькою тематикою були прищеплені Г. відомими вченими-істориками Д. І. *Яворницьким* та Д. І. *Багалієм*, під керівництвом яких майбутній історик навчався в аспірантурі при Катеринославському ІНО (1928–30) та Харківському НДІ української культури (1930–31). Працював науковим співробітником (1931–34), старшим науковим співробітником (1931–34) Ін-ту історії української культури, старшим науковим співробітником Ін-ту Т. Шевченка (1934–35), а в 1936–54 – в Ін-ті історії АН УРСР. З 1954 по 1973 працював в Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії – заступником директора, завідувачем відділу, старшим науковим співробітником. У 1963 захистив докторську дисертацію «Питання історії України і етнічного розвитку українського народу (період феодалізму)».

К. Г. Гуслистий

Г. є автором понад 130 наукових і науково-популярних праць із проблем історії України. Помітне місце у його творчості займали питання виникнення і діяльності українського козацтва, козацько-селянських повстань в Україні кінця 16 ст. – 30-х рр. 17 ст., етногенезу та етнічного розвитку українського народу. У 2-му і 3-му випусках «Нарисів з історії України» (1939–41) Г. спеціально розглядає причини виникнення і початковий етап розвитку козацтва, його зростання і роль в історії України 16–17 ст. В 1954 у співавторстві з О. М. *Апанович* видав працю «Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу», в якій питання історії запорозького козацтва розглядалися в комплексі – від початку виникнення до ліквідації Запорозької Січі в 1775. Г. вважав феномен козацтва «суспільно-історичним явищем», давав позитивну оцінку Д. *Вишневецькому* – «фундатору Запорізької Січі»; як і М. С. *Грушевський*, ототожнював його з героєм української думи Байдою.
Г. був членом президії і заступником голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії і культури (1966–71), брав активну участь у русі за увічнення історії українського козацтва, у проекті створення Державного історико-культурного заповідника Запорозького козацтва в 1960-х рр.

Літ.: Рильський М. Т. Слово про історика // Вечірній Київ. – 1958. – 27 жовтня; Сарбей В. Г. Гуслистий Кость Григорович: Некролог // Український історичний журнал. – 1973. – № 5. – С. 158; Чабан М. Нащадок козацького роду // Зоря. – 1994. – 3 вересня; Апанович О. М. К. Гуслистий – історик України // Під знаком Кліо: на пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995; Білокінь С. Гуслистий К. Г. // Вчені Інституту історії України: Бібліографічний довідник. – К., 1998; Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998.
О. А. Удод

ГУТА – в 16–18 ст. в Україні підприємство з виробництва скляного посуду, віконного скла тощо методом видування. Г. мала вигляд дерев'яної повітки з однією чи кількома печами для виплавляння скла. Крім склоробних майстерень, біля Г. будувалися житло для персоналу та господарчі будівлі. Частина Г. входила до *рангових маєтностей* і належала козацькій старшині.

«ҐАЗЕТТ ДЕ ФРАНС» («Gazette de France» – «Газета Франції») – французький тижневик, орган королівського уряду, виходив у Парижі (17–18 ст.). Систематично вміщував матеріали, присвячені Україні, зокрема українському *козацтву*. Вже в першому номері (початок травня 1631) повідомляв: «Становище Туреччини погіршилося ще тому, що козаки на своїх чайках увійшли в Чорне море, прямуючи до Царгороду. По дорозі вони зруйнували Мізену та інші міста, що належать султанові». Подав цікаві факти про участь козацького загону під проводом Тараського у французько-іспанській війні (№ 81), а також про повстання козаків проти польського короля (№ за 14.9.1638). Особливо багато уваги тижневик приділяв І. *Мазепі* та його змаганням за незалежність України (№№ за 6.12.1687, 14.02.1688, 19.06.1688, 5.11.1699, 23.03.1702, 15.04.1702, 10.04.1706, 9.06.1708). Майже в кожній замітці про діяльність гетьмана кореспонденти «Ґ. де Ф.» наголошують на тому, що його підтримують козаки.

Літ.: Іван Мазепа: Зб. – К., 1992. – С. 77–78; Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 65–66.

В. А. Чабаненко

ҐАЛАҐАН Гнат Гнатович (?–1748) – син українського козака із с. Омельника на Полтавщині. У 1706 на *Запорозькій Січі* обраний полковником. На Лівобережній Україні за гетьмана І. *Мазепи* також був полковником і командував компанійським кінним полком. Разом з Мазепою перейшов на бік шведського короля *Карла XII*, але незабаром у 1708 привів свій полк у табір російського війська і склав присягу на вірність *Петру І*. Ґ. зі своїм полком допомагав російському війську навесні 1709 руйнувати Запорозьку Січ і винищувати запорожців, за що був нагороджений Боровицею, Верем'євкою та іншими селами Чигиринського полку. Деякий час був правою рукою київського губернатора Дмитра Голіцина. У 1709–14 – полковник чигиринський, 1714–39 – полковник прилуцький. Відзначався жорстокою експлуатацією селян, кар'єризмом та здирництвом.

Р. І. Шиян

ҐАЛАҐАНИ – козацький рід, представники якого протягом 18 ст. обіймали посаду полковника *Прилуцького полку* (вона переходила від батька до сина). Найвидатніші представники: Гнат (Ігнат) *Ґалаґан* – у 1709 на боці російських військ брав участь у поході та зруйнуванні *Чортомлицької Січі*, полковник *Чигиринського полку* (1709–12), полковник Прилуцького полку (1714–21, 1722–23, 1730–34); Семен Ґ. – осавул *Миргородського полку* (1723–30), діючий полковник Миргородського полку (1736); Григорій Ґ. – полковник Прилуцького полку (1739–64); Іван Ґ. – протягом 1750-х рр. обіймав посаду військового судді Прилуцького полку, діючий полковник Прилуцького полку (1763–67).

Літ.: Максимович М. Обозрение городовых полков и сотен бывших на Украине со времени Б. Хмельницкого // Собр. соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 655–747; Лазаревский А. Описание старой Малороссии: В 3-х томах. – Т. 1. – К.: Киевская старина, 1888–1902. – С. 4; Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909. – С. 61–66; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1, 2. – P. 8, 247–255, 557–598, 699.

Р. І. Шиян

ҐІРЕЇ – найвпливовіший рід феодальної верхівки кримських татар, який користувався правом займати престол. Першим кримським ханом був Хаджи-Ґірей (правив у 1427–66), який очолив боротьбу татарської знаті за незалежність Кримського улусу від Золотої Орди і в 1449 офіційно проголосив самостійне державне утворення – *Кримське ханство*. З 1487 воно стало васалом *Османської імперії*, а правляча династія Ґіреїв – васалами турецького султана.

Турецькі султани не порушували прав династії Ґ. на престол, однак на власний розсуд або під впливом кримських беїв та мурз призначали, скидали, відправляли на заслання або страчували ханів із роду Ґ. Згідно з давнім мусульманським правом, до поч. 17 ст. наступником хана ставав не найближчий потомок по генеалогічній лінії, а старший у роду Ґ. У 1607 хан Газі-Ґірей (1588–1608) для зміцнення ханської влади запровадив новий порядок успадкування кримського престолу – від батька до сина, на що отримав султанський фірман. Однак через внутрішню боротьбу за владу між Ґ. цей принцип часто порушувався, і сини хана зазвичай відсилалися з двору на посади сераскирів або на виховання до Туреччини.

З 20-х рр. 17 ст. у політиці правлячої династії Ґ. почалися серйозні зміни. Відбувається посилення адміністративно-управлінського апарату. Кримські хани намагаються звільнитися з-під впливу родової кримсько-татарської знаті і позбутися залежності від Османської імперії. Нова військова знать (капи-кулу) стає опорою хана в політиці послаблення родової знаті і зосередження всієї повноти влади у його руках. Часті палацові перевороти в Османській імперії 17 ст. сприяли тому, що кримські хани вели досить незалежну політику від Порти. *Іслам-Ґірей III* (1644–54) взагалі не рахувався з малолітнім турецьким султаном Мухаммедом IV (1648–86) і неодноразово погрожував вищим сановникам султанського двору.

Згідно з даними К. Босфорта, династія Ґ. правила в Криму протягом 1427–1792: Хаджи-Ґірей (1427–56), Хайдар-Ґірей (1456), Хаджи-Ґірей (1456–66), Нур-Девлет-Ґірей (1466), Менглі-Ґірей І (1466), Нур-Девлет-Ґірей (1476–78), Менглі-Ґірей І (1478–1514), Мухаммед-Ґірей І (1514–23), Газі-Ґірей (1523–24), Саадат-Ґірей І (1523–32), Іслам-Ґірей І (1532), Сахіб-Ґірей І (1532–51), Девлет-Ґірей І (1551–57), Мухаммед-Ґірей II (1557–84), Іслам-Ґірей II (1584–88), Газі-Ґірей II (1588–96), Фатих-Ґірей (1596), Газі-Ґірей II (1596–1608), Тохтамиш-Ґірей (1608), Селямет-Ґірей І (1608–10), Джанбек-Ґірей (1610–23), Мухаммед-Ґірей III (1623–27), Джанбек-Ґірей (1627–35), Інаєт-Ґірей (1635–37), Бехадир-Ґірей І (1637–41), Мухаммед-Ґірей IV

(1641–44), Іслам-Ґірей III (1644–54), Мухаммед-Ґірей IV (1654–66), Аділь-Ґірей (1666–71), Селім-Ґірей I (1671–78), Мурад-Ґірей (1678–83), Хаджі-Ґірей II (1683–84), Селім-Ґірей I (1684–91), Саадат-Ґірей II (1691), Сафа-Ґірей (1691–92), Селім-Ґірей I (1692–99), Девлет-Ґірей II (1699–1702), Селім-Ґірей I (1702–04), Газі-Ґірей III (1704–07), Каплан-Ґірей I (1707–08), Девлет-Ґірей II (1708–13), Каплан-Ґірей I (1713–16), Девлет-Ґірей III (1716–17), Саадат-Ґірей III (1717–24), Менглі-Ґірей II (1724–30), Каплан-Ґірей I (1730–36), Фатих-Ґірей II (1736–37), Менглі-Ґірей II (1737–40), Селямет-Ґірей II (1740–43), Селім-Ґірей II (1743–48), Арслан-Ґірей (1748–56), Алім-Ґірей (1756–58), Крим-Ґірей (1758–64), Селім-Ґірей III (1764–67), Арслан-Ґірей (1767), Максуд-Ґірей (1767–69), Крим-Ґірей (1769), Девлет-Ґірей IV (1769–70), Каплан-Ґірей II (1770), Селім-Ґірей III (1770–71), Максуд-Ґірей (1771–72), Сахіб-Ґірей II (1772–75), Девлет-Ґірей IV (1775–77), *Шагін-Ґірей* (1777–83). У липні 1783 Шагін-Ґірей відмовився від влади, і Кримське ханство припинило своє існування. 5.2.1787 Шагін-Ґірей з дозволу імператриці *Катерини II* залишив межі Російської імперії і переїхав до Туреччини, де був ув'язнений. Його відправили на о. Родос до в'язниці, а згодом покарали на смерть.

Літ.: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887; Босворт К. Мусульманские династии. – М., 1971; Туманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991.

Л. М. Маленко

ҐНОТОВА ТРУБКА – пристосування для зберігання тліючого ґнота. Ґ. т. мала вигляд жерстяної трубочки з кришками і маленькими отворами для доступу кисню. Зберігання ґнота в Ґ. т. дозволяло зберігати його запаленим у негоду та зменшувало демаскуючий вплив від його вогника під час бойових дій вночі.

ҐНОТОВИЙ ЗАМОК – механічне пристосування для запалювання порохового заряду у *вогнепальній зброї* за допомогою ґнота. Ґ. з. з'явився в 15 ст. і мав вигляд S-подібно вигнутого важеля, розміщеного у прорізі або іззовні ложа й прикріпленого цвяхом або шурупом через спеціальний отвір у його середній частині. Нижнє плече важеля, яке було спуском, робилося важчим, щоб воно під власною вагою опускалося донизу й утримувало верхнє плече

Схема вдосконаленого ґнотового замка: 1 –курок; 2 – спуск; 3 – поличка; 4 – пружина

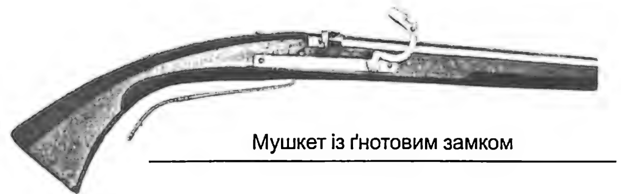
Мушкет із ґнотовим замком

із затиснутим ґнотом у піднятому положенні. Коли притискали нижнє плече важеля до ложа, то верхнє плече опускалось, і затиснутий у ньому тліючий ґніт торкався пороху на поличці і запалював його. Пізніше Ґ. з. робились більш складними: між ложею і нижнім плечем ставилась пружина, яка відводила це плече вниз, що запобігало випадковим пострілам при опусканні важеля від струсів, різких нахилів тощо. Простота й ефективність Ґ. з. зумовили те, що такими замками часто оснащувалась козацька вогнепальна зброя.

Літ.: Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI–XIX веков. – М., 1953. – С. 97.

С. Ф. Плецький

ҐРОНДСЬКИЙ Самуель (17 ст.) – польський історик, дипломат. Був послом шведського короля *Карла X Густава* до Б. *Хмельницького*. Автор праці «Історія козацько-польської війни» (видана 1789 у Будапешті), в якій детально описав події 1648–57 і показав роль у цих подіях українського козацтва.

ДАМАСК, дамаська сталь – високоякісна сталь, яку отримували шляхом ковальського зварювання з подальшим проковуванням прутків або штаб із сталей з високим і низьким вмістом вуглецю чи зі сталі із залізом. У результаті багатократного повторення цього процесу утворювалось багато зварювальних швів, які були схожі на булатні візерунки. Найкращі дамаські сталі твердістю й гнучкістю дорівнювали *булату*. Технологія виготовлення Д. як замінника булату винайдена на Сході. Виникнення назви пов'язане з містом Дамаском, яке славилось виробництвом з індійського булату високоякісних клинків, на які були схожі виготовлені з нового матеріалу клинки. Козаки мали виготовлену з Д. зброю.

Літ.: Навроцкий А. Г. Кузнечное ремесло. – М., 1988. – С. 12; Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. – СПб., 1994. – С. 40–45.
С. Ф. Плецький

ДАМАСЬКА ШАБЛЯ, демешка, домаха – високоякісна коштовна шабля, виготовлена з булату в місті Дамаску, або шабля, вироблена з дамаської сталі (див. *Дамаск*). Крім характерного візерунку на металі, для Д. ш. були характерні надзвичайна гострота, твердість і гнучкість (ними можна було перерубувати в повітрі шовкові хустки, а голову бику відрубати одним ударом). Д. ш. були на озброєнні в українських козаків.
С. Ф. Плецький

ДАНИЛОВИЧІ (герба «Сас») – родина магнатів (кінець 16 – середина 18 ст.), які походили з Галичини. Найвідомішими її представниками були великі коронні підскарбії Миколай та Ян Миколай Д., надвірний коронний підскарбій Ян Кароль Д., руський воєвода Ян Д. та його син Станіслав Д. У 90-х рр. 16 ст. – на поч. 17 ст. вищеназвані брати Миколай та Ян Д. брали участь у воєнних походах під проводом Яна Замойського та Станіслава Жолкевського. Миколай Д. був одним із призначених Сигізмундом III опікунів Костянтина, сина молдовського воєводи Яреми, членом комісії 1601 для огляду, підрахунку та означення «пустих місць» на українських землях, які мали бути роздані шляхті для подальшої колонізації. Саме на нього, як на великого коронного підскарбія (з 1616), ліг основний тягар фінансового забезпечення коронного війська та запорозьких козаків під час московсько-польської (1618) та польсько-турецької (1620–21) війн. Ян Д. (з 1612 – львівський каштелян, з 1613 – воєвода руський) та його син Станіслав були корсунськими старостами (з липня 1594 по 1636). З ім'ям Яна Д. пов'язують переїзд батька Богдана *Хмельницького* Михайла (був на службі у Яна Д.) на Наддніпрянщину до *Чигирина*. За однією версією, це відбулось у середині 90-х рр. 16 ст. після отримання Д. староства, за іншою – після одруження Яна Д. на дочці коронного гетьмана Станіслава Жолкевського Софії (травень 1605). Ян Д. був одним з небагатьох наддніпрянських урядовців, які активно колонізували надані їм землі, зокрема осадив у своєму старостві кілька поселень і містечок. Був одним з урядових комісарів при укладанні Вільшанської та Раставицької угод, під час переговорів з козаками у 1625. Його син Станіслав Д. становив тип шляхтича-козака, який вже за життя зажив собі певної військової слави. На поч. 30-х рр. брав участь у польсько-московській та польсько-шведській війнах, де проявив себе з якнайкращого боку. З кінця 1634 він осідає на Наддніпрянщині, де разом з власним надвірним військовим загоном та козаками корсунського староства здійснив кілька успішних воєнних походів проти татар. Під час одного з таких походів восени 1636 Станіслав Д. потрапив у полон до татарського мурзи Нелшея, який передав його начальному вождю буджацьких орд Кантемиру. Кантемир, прагнучи помсти за смерть свого сина від рук поляків, наказав відрубати Станіславу Д. голову. Після загибелі Станіслава Д. корсунським старостою (до 1643) був двоюрідний брат Станіслава Д., син Миколая Д., великий коронний підскарбій Ян Миколай Д. Саме він забезпечував грошове покриття витрат польського війська у початковий період *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*

Літ.: Целуйко О. Коронний підскарбій Миколай Данилович // Наукові зошити історичного факультету. – Вип. 3. – Львів, 2000. – С. 32–40; Barącz S. Kronika Oleska // Towarzycz duchowieństwa katolickiego. Rocznik pierwszy. – Tarnopol, 1864. – S. 396–485; Czapliński W. Daniłowicz Stanisław // Polski słownik biograficzny. – T. IV. – Kraków, 1938. – S. 417; Hejnosz W. Daniłowicz Jan Mikołaj // Polski słownik biograficzny. – T. IV. – Kraków, 1938. – S. 415–416; Herbarz Polski. – Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wydał Adam Boniecki. – T. IV. – Warszawa, 1901. – S. 86–92; Lepszy K. Daniłowicz Jan // Polski słownik biograficzny. – T. IV. – Kraków, 1938. – S. 414–415; Tyszkowski K. Daniłowicz Mikołaj // Polski słownik biograficzny. – T. IV. – Kraków, 1938. – S. 416–417.
О. П. Целуйко

ДАШКЕВИЧ (Дашкович) Остафій (Остап, Євстахій) (?–1535) – представник давнього роду української аристократії. Народився у м. Овручі на Поліссі. На поч. 16 ст. одержав від великого князя литовського Олександра Кричевське староство, яке межувало з Московією. Під час однієї із сутичок з московитами Д. потрапив у полон. Зважаючи на його заслуги, вороги запропонували йому перейти на службу до князя Івана III. Однак уже в 1507 Д. повернувся в Україну і зайняв посаду канівського, а згодом і черкаського старости. Перебуваючи на південному прикордонні, організував оборону *Великого князівства Литовського* від нападів кримських татар. Разом з тим Д. встановив тісні контакти з козацтвом. Без дозволу вищої влади він надавав козакам матеріальну підтримку, насамперед зброєю та продовольством. При допомозі козаків Д. здійснив цілий ряд походів на Крим, а в 1515 та 1521 – на московські землі. У 1531 відбив напад кримського хана Саадат-Гірея на Черкаси. А через два роки подав на розгляд пьотрковського сейму проект оборони України від татар, в якому пропонував звести на нижньому Дніпрі ряд

фортець. Через брак коштів реалізувати задум не вдалося. Однак до кінця життя Д. зміцнював обороноздатність українських земель, спираючись також на козаків, що дало підставу історикам (Д. *Бантиш-Каменський*, М. *Маркевич*, Д. *Дорошенко*) вважати його одним з перших козацьких гетьманів та організаторів *запорозького козацтва*. Насправді ж стосунки Д. з козаками мали неофіційний характер, а відзначився він передовсім як військовий і державний діяч литовської доби. *В. О. Щербак*

ДАШКЕВИЧ Роман Микола Іванович (1892–1975) – український громадсько-політичний і військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР.

Народився у с. Тустановичах (тепер – у складі м. Борислава Львівської обл.). Закінчив Перемишльську гімназію (1911), навчався на юридичному факультеті Львівського ун-ту (1911–14). У студентські роки брав активну участь у національно-визвольному русі в Галичині (Українська академічна громада, Український студентський союз, Просвітня комісія). Був одним з організаторів і діячів товариства Січових Стрільців у Галичині. У роки Першої світової війни – старшина артилерії австрійської армії на російському фронті; був полонений та інтернований до Забайкалля. У листопаді 1917 разом з Є. *Коновальцем*, І. Чмолою, Г. Лисенком, Ф. Черником був організатором Галицько-Волинського куреня січових стрільців у Києві; у січні – березні 1918 брав участь у боях проти радянських частин М. Муравйова, зокрема визволяв Київ. Мав талант організатора артилерійської справи. За часів *гетьманату* командував батареєю легкого гарматного полку у *Запорізькому корпусі* генерала З. *Натіїва*; відзначився у боях під Мотовилівкою. При Директорії в ранзі полковника командував гарматною бригадою в окремому корпусі січових стрільців Є. Коновальця, який брав участь у всіх бойових операціях Армії УНР на більшовицькому і денікінському фронтах.

У 1920 в Празі разом з Є. Коновальцем заснував Українську військову організацію. У 1921 повернувся до навчання у Львівському ун-ті, здобув ступінь доктора права. У 20–30-і рр. займався адвокатською практикою. В 1925 Д. займався організацією товариств «Луг», які в 30-х рр. налічували бл. 50 тис. членів. Одночасно був редактором «Січових вістей» (1921–25) та «Вістей з Лугу» (1926–39).

У 1943 Д. виїхав до Австрії (м. Куфштайн). У повоєнний час викладав історію України у школі в таборі для біженців. Підтримував тісні стосунки з урядом УНР в екзилі. Вже на еміграції був підвищений урядом УНР у званні до генерал-хорунжого. Д. – автор спогадів, мемуарних записок, зокрема «Артилерія Січових Стрільців в боротьбі за Золоті Київські ворота» (Нью-Йорк, 1965).

Дружина – Олена Степанів (померла 1956) – старшина УСС, УГА, нагороджена медаллю «За хоробрість», доктор філософії. Син Ярослав *Дашкевич* – історик, директор Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України.

Літ.: Історія січових стрільців. 1917–1919: Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 85, 100, 112, 136, 190–197; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С. 61–62; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 181–185. *С. М. Ляшко*

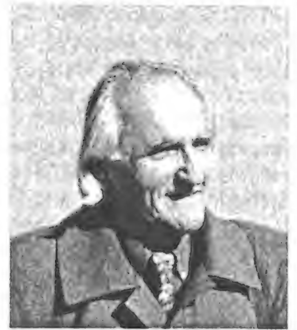
Я. Р. Дашкевич

ДАШКЕВИЧ Ярослав Романович (нар. 1926) – український історик, джерелознавець, бібліограф, археограф, архівіст, доктор історичних наук (з 1994), професор (з 1996) Львівського державного ун-ту імені І. Франка. Провідний науковий співробітник Ін-ту сходознавства імені А. Кримського НАН України, лауреат премії Антоновичів (США, 1993), дійсний член Української вільної академії наук (США, з 1994), член Міжнародної асоціації істориків паперу (Німеччина, з 1974). Син Р. М. *Дашкевича*. Закінчив Львівський ун-т (1949). Працював у Науковій бібліотеці імені В. Стефаника, бібліографом відділу історії України Ін-ту суспільних наук, старшим науковим співробітником, завідувачем відділу Музею етнографії та художніх промислів АН УРСР, начальником відділу допоміжних історичних дисциплін Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. З 1990 очолює Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Був репресований (1949–56), перебував в ув'язненні, реабілітований 1995.

Досліджував пам'ятки вірменського середньовіччя, вивчав джерела, що висвітлюють міграційно-демографічні процеси в Україні, проблеми топоніміки, картографії, краєзнавства, етнології. Предметом дослідження вченого виступають окремі галузі джерелознавчих знань, серед яких геральдика, сфрагістика, символіка, емблематика, генеалогія. У науковому доробку вченого, що складає біля 900 праць, в останні роки переважають дослідження з проблем джерелознавства, історії релігії, інституту гетьманства, персоналії окремих гетьманів. Серед них – «Дискусійні питання національного будівництва півдня України», «Основні етапи етнічної історії української нації» (1991), «Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. (підсумки, джерела, методи дослідження)» (1992), «Українці в Криму (XV – початок XX ст.)» (1992), «Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема» (1993), «Іван Мазепа і Росія» (1994), «Павло Тетеря, незрозумілий гетьман» (1995), «Родинний клан Хмельницьких» (1996), «Боплан в українській та російській історіографії (до 1990 р.)» (1998), «Покрайні нотатки про українські степи у «Географії» Птолемея 1562 р.» (1998), «Територія України на картах XIII–XVIII ст.» та ін.

Літ.: Ярослав Романович Дашкевич: Бібліографічний довідник. – К., 1993; Mappa mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його сімдесятиріччя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. *О. Г. Скворцов*

ДВОРЕЦЬКИЙ Василь Федорович (1609 – після 1673) – один з активних учасників *Визвольної війни українського народу* та подій часів *Руїни*, полковник київський. Походив з міщанської або козацької сім'ї, народився і провів молоді роки у Києві. Мав власний герб. Брав участь у повстаннях 30-х рр. 17 ст., пізніше – у Визвольній війні. Ще за життя

Б. *Хмельницького* став наказним військовим полковником, у 1658 перейшов на бік антигетьманської опозиції. Разом з московськими воєводами брав участь у боях під Києвом влітку 1658, в яких київський полковник Павло Яненко-Хмельницький та Данило *Виговський*, що очолювали вірні гетьманові І. *Виговському* війська, зазнали поразки. Д. став київським полковником і був визнаний Ю. *Хмельницьким*; був одним з тих, хто підписав *Переяславські статті 1659*. У 1659 виступав як претендент на гетьманську булаву.
Брав участь у *Чуднівській кампанії* 1660 на московському боці, потрапив у полон; разом з князями Г. Козловським, Щербатовим та боярином Акінфіним його було відвезено у Краків до короля *Яна II Казимира*. Пізніше визволився і, вірний своїй промосковській орієнтації (визнавав її як менше зло), перейшов у 1663 на бік гетьмана І. *Брюховецького*; на посаді київського полковника став його правою рукою. На поч. 1664 відзначився як керівник оборони *Глухова* від військ Яна II Казимира, що тривала понад місяць. Після падіння Брюховецького потрапив у полон до гетьмана П. *Дорошенка*, який тримав його у чигиринській в'язниці близько року. 3 (13).5.1669 зумів утекти з в'язниці і дістатися невдовзі до Переяслава. Звідти разом із сином Юрієм (Д. був одружений з 1638) колишній київський полковник прибув до Москви, де добився жалуваної грамоти від царя *Олексія Михайловича*. Після повернення до Києва у 1670 його було звинувачено у зраді (разом із сином Іваном, тоді – остерським сотником), але підозри не підтвердилися. У 1671–72 Д. займався укріпленням Київської фортеці, пізніше – церковними і літературними справами. За безпосередньої участі Д. та його сина Івана, що у 1690 був київським полковим суддею, було складено «збірник Дворецьких». Сюди входить насамперед «Літописець» – переробка «Кройніки о землі Полской» (третьої частини «Кройніки» Феодосія Софоновича), куди було вміщено яскраві доповнення у дусі «козацьких літописів»; там-таки вміщено перший відомий український історико-політичний трактат «Пересторога» (1669), антиуніатський твір «Навіти» тощо. Рід Дворецьких був досить відомий у Київському полку, особливо в Остерській сотні, і у 18 ст.

Літ.: Мыцык Ю. А. «Літописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. – 1984. – М., 1984. – С. 219–234; Мицик Ю. А. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 129–138.

Ю. А. Мицик

ДЕЖМА (від лат. decima – десята частина) – податок, який у *Задунайській Січі* платили на користь свого куреня козаки-хлібороби та рибалки, що мешкали поза Січчю. Д. складала одну десяту їхніх прибутків.

Літ.: Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 345.

ДЕЛАРАК Франсуа-Поль (псевдонім: кавалер де Божо; ? – після 1681) – французький дипломат і мемуарист 2-ї пол. 17 ст. Чимало подорожував, побував у Австрії, Голландії, Данії, Німеччині, Швеції. Перебуваючи на службі Речі Посполитої як секретар королеви Марії Казимири (дружини *Яна III Собеського*) і як дипломат, Д. прожив у *Речі Посполитій* 13 років (з перервами). Був свідком багатьох важливих подій, наприклад, переговорів московських і польських дипломатів у Варшаві (1685), оборони Відня (1683). Під Віднем потрапив у турецький полон, провів у неволі 14 місяців. У 1679–81 двічі супроводжував Яна Собеського в його подорожі з Варшави до Львова і вже тоді глибоко зацікавився історичним минулим України. У 1698 були видрукувані мемуари Д. (під псевдонімом «кавалер де Божо»), в основі яких лежать власні спостереження, а також свідчення очевидців та інформація польських і французьких географів та хроністів. Д. з великою симпатією змалював Україну, український народ, українську мову, музику, одяг. Д. вірно вказав на деякі причини *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, зокрема на тяжкий економічний гніт з боку Речі Посполитої. Значне місце займає в мемуарах Д. опис *запорозького козацтва*; він віддає належне мужності та військовим якостям запорожців. Автор мемуарів широко змальовує *Руїну*, в якій опинилася Україна в 2-й пол. 17 ст. Показану Д. картину української Руїни (пустелі) помітили в західних літературах часів Просвітництва й романтизму («Історія Карла XII» Вольтера; поема «Мазепа» Д. Байрона та однойменна поема В. Гюго).

Літ.: Pamiętniki kawalera de Beaujeu. – Kraków, 1883; Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985; Мицик Ю. Французький мемуарист Ф. Деларак про Україну XVII ст. // Хроніка 2000. – 1995. – Вип. 2–3. – С. 92–103; Наливайко Д. Очима Заходу. – К., 1998. – С. 352–356.

Ю. А. Мицик

ДЕЛЬБУРК (17 ст.) – французький історик, мандрівник. Протягом 1674–96 побував у Польщі й Україні. Автор книги «Історія Польщі в таємних мемуарах короля Яна Собеського» (1699), в якій подано описи життя українських козаків.

В. А. Чабаненко

М. Г. Дерегус

ДЕРЕГУС Михайло Гордійович (1904–1997) – український живописець і графік, професор (з 1995), народний художник СРСР (з 1963), член-кореспондент Академії мистецтв СРСР (з 1958), лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1969). Народився в с. Веселому (тепер Харківського р-ну Харківської обл.). Навчався у Харківському художньому ін-ті (1922–30). У 1956–62 був головою Спілки художників України. Автор картин історичного жанру: «Тарас на чолі війська» (1952), «Кам'янець-Подільська фортеця» (1966); створив графічну серію «Українські народні думи та історичні пісні» (1947–50). Головні теми творчості Д. – Україна і героїчне минуле українського народу: серія «Хмельниччина» (1941–45), триптих «Дума про козака Голоту» (1960), «Народження пісні» (1967). Картина «Дума про козака-бандуриста» передає душевний стан самотньої старої людини, що відчуває неминучість смерті й прощається зі своєю «бандурою-подорожньою». Д. рано знайшов себе, знав собі ціну, не піддавався віянням тієї чи тієї художньої моди. Для художньої техніки Д. притаманні розкутість і розмаїття.

І. М. Ласка

ДЕЦИК Данило Васильович (17 ст.) – полковник Овруцького козацького полку, один із ватажків козацько-селянських повстань на Правобережжі (1663–65). Керовані ним загони завдали жорстокої поразки польсько-шляхетському війську під Білою Церквою (1665), а потім перейшли на Лівобережжя (на територію Переяславського полку). Тут Д. було заарештовано й заслано московським урядом до Сибіру (в Даурію, 1666), де він і загинув. *В. А. Чабаненко*

ДЖАЛАЛІЙ (Джелалій, Джеджалій) Філон – військовий діяч, дипломат, один з визначних полководців *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, сподвижник Б. *Хмельницького*. За походженням татарин. У 30-і рр. 17 ст. – сотник реєстрового *Переяславського полку*. У квітні 1648 під час *Жовтоводської битви* разом із Ф. *Вешняком* очолив повстання реєстровців у Кам'яному Затоні і перехід їх на бік повсталих. У 1648 призначений прилуцьким, згодом кропивнянським (ічнянським) полковником. Брав участь у *Жовтоводській* (1648), *Корсунській* (1648), *Пилявецькій* (1648), *Зборівській* (1649) *битвах*. Виконував важливі дипломатичні доручення Б. Хмельницького. У жовтні – листопаді 1648 очолював українську дипломатичну місію в Стамбулі, яка підготувала союзний договір з *Османською імперією*. У вересні 1650 Д. очолював посольство до молдовського господаря В. *Лупула*. Під час *Берестецької битви 1651* якийсь час був наказним гетьманом. Призначався генеральним осавулом. Після 1654 його доля невідома.

ДЖАМБУЙЛУЦЬКА ОРДА, Перекопська орда – одна з *ногайських орд*. Д. о. з'явилася на території Північного Причорномор'я після розпаду Золотої орди та переходу ногайських племен із прикаспійських земель у 2-й пол. 16 ст. У 2-й пол. 18 ст. Д. о. отримує паралельну назву – Перекопська орда. Кочувала між Перекопом, *Дніпром* і Бердою. Кордони проживання постійно змінювалися. Д. о. знаходилася у васальній залежності від *Кримського ханства*. На чолі орди стояв каймакан – генерал-губернатор Перекопу, що призначався особисто кримським ханом. Найвідомішим із керівників Д. о. був мурза *Тугай-бей* – союзник Б. *Хмельницького* у боротьбі з поляками. Під час російсько-турецької війни 1768–74 Д. о. визнала зверхність Російської імперії (1770). На той час Д. о. нараховувала 5000 кибиток. У 1771 Д. о. була примусово переселена російським урядом на Кубань, але у 1790 ногайців Д. о. повернули на попередні місця мешкання. Від цього часу вони перейшли до осілого способу життя, освоїли землеробство. Після Кримської війни 1853–56 залишки Д. о. переселилися до Туреччини (1860).

Літ.: Сергеев А. А. Ногайцы на Молочных водах (1790–1832 гг.): Исторический очерк // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 48. – Симферополь, 1912. – С. 1–144; Скальковский А. О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Вып. 1 – Симферополь, 1867; Кокошинский А. Н. Расселение, общественное устройство и занятие ногайских татар на территории запорожского края // Из прошлого Запорожья. – Вып. 1. – Запорожье, 1992. – С. 10–18. *В. І. Мільчев*

ДЖЕДИСАНСЬКА ОРДА – див. *Єдисанська орда*.

ДЖЕДИШКУЛЬСЬКА ОРДА – див. *Єдичкульська орда*.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. Джерельна база історії козацтва є деформованою, вона дійшла до нашого часу з великими втратами. Збереглися переважно джерела іноземного походження, створені особами чи установами, які здебільшого були вороже налаштованими щодо козацтва. Архів Старої Січі знищений; його незначні рештки (головним чином дипломатичне листування) розпорошені по архівосховищах Росії (Москва, Петербург), Польщі (Варшава, Краків), Туреччини (Стамбул), Швеції (Стокгольм) тощо. Кращою є ситуація з *архівом Коша Нової Запорозької Січі*, хоча його документація стосується періоду кінця 17–18 ст., переважно 1734–75.

Головним типом джерел з історії українського козацтва є писемні, котрі поділяються на два види – документальні і наративні, або ж розповідні, – а ті у свою чергу – на різновиди, групи та інші категорії. Серед писемних джерел слід вказати передовсім на розпорядчу й дипломатичну документацію *Коша*. Якщо говорити про добу Нової Січі, то документів, створених гетьманами й кошовими отаманами, збереглося дуже мало, причому це переважно дипломатична кореспонденція.

З численних колись документів П. Конашевича-*Сагайдачного* збереглося всього 4, Я. *Нероди* (Бородавки) – 2, С. *Кішки* – 7. Лише документація І. *Сірка* становить певний виняток (понад 40), причому це листи, писані ним до гетьманів України, російських царів, кримських ханів. Документація Б. *Хмельницького* складає понад 500 *універсалів* та листів. У невеликій кількості збереглися інструкції, дані *Кошем* його послам на сейми *Речі Посполитої*, до російських царів, тексти мирних переговорів та угод, укладених Січчю з іншими державами, наприклад *«Ординація Війська Запорозького реєстрового»* 1638, козацько-татарський договір 1625. У козацькому середовищі складалися і *реєстри* Війська Запорозького, котрі затверджувалися королем і сеймом Речі Посполитої.

Архів Коша Нової Запорозької Січі подає значно більший і різноманітніший джерельний комплекс, створений внаслідок діяльності державно-адміністративного апарату Січі. Це універсали, накази, ордери, листи керівників Січі, паланкової адміністрації. Вони досить повно висвітлюють економічне, військове, церковне життя Січі, процес заселення та освоєння запорожцями земель Південної України, розвиток ремесла і торгівлі, виникнення і розвиток населених пунктів. Надзвичайно цінними є десяток атестатів, що містять у собі важливі біографічні дані, послужні списки запорожців, які дозволяють простежити їхнє походження (як правило, з Правобережної та Лівобережної України), їхню участь у російсько-турецьких війнах. Збереглося й дипломатичне листування Коша, яке стосується взаємовідносин з Російською імперією, Річчю Посполитою, *Османською імперією*, *Кримським ханством*, ногайськими ордами, *Військом Донським*, врегулювання прикордонних конфліктів, розмежування спірних земель. Ці самі документи дозволяють простежити процес поступового обмеження автономії Січі російським урядом у 18 ст. і, зрештою, ліквідації Січі.

Документи й матеріали, що утворилися внаслідок функціонування органів влади *Гетьманщини*, – це передовсім тексти мирних договорів, у яких йшлося про Запорозьку Січ (польсько-турецькі мирні договори 1617, 1621, 1623, 1640 та ін.; *Андрусівський мир 1667*, *«Вічний мир» 1686*).

Сюди ж можна віднести і різноманітні документи дипломатичного характеру (посольські донесення, «статейні списки» московських дипломатів, особливо посольств на Січ, дипломатичне листування, матеріали, що стосуються прийому запорозьких посольств). У «Донських справах», що зберігаються у Російському державному архіві давніх актів у Москві, є чимало даних про взаємовідносини між Військом Донським та Військом Запорозьким у 16–17 ст. У сотнях томів архіву *Великого князівства Литовського* («Литовської метрики») міститься ряд важливих даних, що стосуються історії козацтва 16–17 ст. Взагалі документи судово-адміністративних і фінансових органів сусідніх держав як джерела до історії козацтва вивчалися явно недостатньо. Тимчасом тут є значні потенційні можливості, зокрема чимало даних про втечі української людності на Січ, національно-визвольну боротьбу українського народу в 15–18 ст., про переселення козаків на Слобожанщину, про втечі колишніх запорожців за Дунай і на Кубань. Інвентарі й люстрації, що проводилися в Речі Посполитій, особливо в Київському воєводстві, дозволяють встановити місця козацьких *уходів*, починаючи з 1550; вони є цінним джерелом з історії *реєстрового козацтва*.

Проміжне місце між документальними і наративними джерелами займають епістолярії. Крім власне січового листування, важливим джерелом до історії козацтва є кореспонденція гетьманів України (в першу чергу І. *Самойловича*, І. *Мазепи*, П. *Орлика*), королів Речі Посполитої (Стефана *Баторія*, Сигізмунда III, *Яна III Собеського* та інших), російських царів (*Петра I*, *Катерини II*), кримських ханів (*Мухамед-Ґірея III*, *Іслам-Ґірея III*, *Мухаммед-Ґірея IV*). Значний комплекс даних щодо козацтва міститься у листах коронних гетьманів (С. Жолкевського, Я. Замойського, С. *Конецпольського*), папських нунціїв, італійських дипломатів (Ф. і Д. *Руджієрі*, А. і Є. Ліппомано).

Наративні джерела можна поділити на три головні категорії: 1) історико-публіцистичні твори; 2) мемуари (щоденники і спогади); 3) літописи та хроніки. До перших слід віднести насамперед твори української літератури 16–18 ст. Вони небагаті фактажем, зате в них зафіксоване ставлення українських церковних і культурних діячів до козацтва та його керівників. Як приклад можна назвати вірш К. *Саковича*, викладача Києво-Могилянської академії, присвячений смерті П. Сагайдачного (1622). Тут наводиться також і єдине тогочасне зображення гетьмана. Далі йдуть історико-публіцистичні трактати. З українських зберігся лише один – «Пересторога України» (1672), писаний колишнім київським полковником В. Дворецьким або кимось із його оточення. Значно повніше представлено аналогічні трактати, створені у Речі Посполитій у 17 ст. Серед їхніх творців був і українець, польський дипломат А. *Кисіль*, особи, близькі до князя Яреми Вишневецького. В цих творах аналізувалися причини *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, роль козацтва у цій війні, шляхи виходу з кризи у польсько-українських відносинах, розглядалися питання походження козацтва, шляхи розв'язання козацької проблеми, передавалися важливі деталі стосовно устрою Війська Запорозького, ментальності запорожців. Тут, між іншим, висловлювалася думка про черкеське походження козаків – і тут же аргументовано спростовувалася. Окрему значну групу творять «летючі листки», газети, як рукописні, так і друковані. Досить сказати, що тільки збережені комплекти старонімецької преси нараховують понад 1000 томів, – і майже у кожному з них є дані про українське козацтво, його роль у Тридцятилітній війні, Хотинській війні 1621, обороні Відня 1683. Італійські друковані брошури Т. Марнавізіо були присвячені також повстанням невільників-гребців на турецьких галерах у Середземному морі (1627 і 1643), в яких важливу роль відіграли колишні запорожці.

Серед щоденників на чільному місці знаходиться твір Е. *Лясоти*, посла австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга на Січ для укладення військового союзу проти Османської імперії. Лясота прибув на Базавлуцьку Січ у 1594, успішно виконав свою місію і описав Січ. Зокрема, він першим з іноземних авторів вжив слова «Січ», «Кіш», першим описав козацьку раду на Січі. Дуже цінним є фундаментальний твір Павла Алепського, який супроводжував свого батька – антіохійського патріарха Макарія в його подорожі на Україну (у 1654 і 1656) і детально описав «країну козаків», не приховуючи своєї глибокої пошани і симпатії до козаків. Серед численних польських авторів варто вказати на твори В. Мястківського, А. С. Радзивілла, С. *Окольського*. Перший з них був послом до Туреччини і в ході переговорів чимало уваги приділив запорожцям, їхнім морським походам, підкреслив, що козаки з'явилися у Північному Причорномор'ї ще до турків, навіть до того, як турки висадилися на Балканах (отже, у 14 ст.). С. Маскевич описав Кодак, збудований у 1635, пороги, довколишній степ, похід Я. *Вишневецького* у пониззя Дніпра у 1647. Радзивілл і Окольський зосередилися на подіях польсько-українських війн 17 ст. Цій самій тематиці присвячені численні табірні щоденники, що велися при штабах польського військового командування. Тільки битвам 1648–51 присвячено понад 20 таких джерел.

Серед мемуарів чільне місце займає твір колишнього запорожця Микити *Коржа*, який описав зсередини Січ, запорозькі звичаї і традиції. У цьому ж ряду стоїть і твір українського православного ченця Луки Яценка-Зеленського, що побував на Новій Січі двічі і описав козацьку раду, повсякденне життя запорожців, їхню ментальність, церковний устрій. Дуже цінним є твір французького інженера Гійома де *Боплана*, який 17 років (1630–47) прожив в Україні. Боплан описав особливості військового мистецтва запорожців і ординців, морські походи козаків, славетну «чайку», подав історико-топографічний опис запорозьких земель, створив прекрасну карту із зображеннями козаків. Цей твір був дуже популярним, на нього спирався, зокрема, П'єр *Шевальє*.

Літописи і хроніки є значним, різноманітним і недостатньо дослідженим різновидом писемних джерел. Слід вказати насамперед на існування «традиційного літопису», котрий не зберігся, але частини якого увійшли до низки українських пам'яток 17–18 ст. Тут є дані щодо перших гетьманів Війська Запорозького, якими традиційно вважають Предслава *Лянцкорнського* (1506), Венжика Хмельницького, Остафія *Дашкевича*. Один з перших узагальнюючих літописів з історії України, а саме Густинський літопис, створений на поч. 17 ст. З. Копистенським, мав поміж трьох його завершальних повістей розповідь про початок запорозького козацтва. Копистенський торкнувся історії козацтва і в своїй «Палінодії». Про козаків розповідали й інші українські письменники-полемісти, насампе-

ред Йов *Борецький*, Андрій Мужиловський, які залишили також цікаві листи зі свідченнями про події під час підготовки запорожців до нових походів після Хотинської війни 1621. Важливе значення мають т. зв. *козацькі літописи*, в першу чергу Г. *Граб'янки* та С. *Величка.* У першому найважливішими сюжетами є ті, що стосуються походження козацтва, способу життя запорожців; у другому – дані про козацтво часів *Руїни*, про кошового отамана І. Сірка.

Про українське козацтво свідчать також білоруські, молдовські (М. Костин, Г. Уреке), кримськотатарські (Мехмед Ганджі Селай з Криму), турецькі (Наїма) і польські літописці та хроністи. Це передовсім Мартин та Йоахим *Бєльські*, які у 2-й пол. 16 ст. створили «Хроніку Польщі» та «Продовження хроніки Польщі». Тут вони подали першу достовірну згадку про запорозьких козаків: 1489 козаки виступають провідниками війська Великого князівства Литовського у подільських степах і сприяють розгрому ординців під Копистирином на Вінниччині. Під 1573 було описано Томаківську Січ, є дані і про Хортицьку Січ та про її засновника – Дмитра *Вишневецького*-Байду. У продовженні хроніки Й. Бєльський зупинився на повстаннях К. *Косинського* та С. *Наливайка.* Цей твір вплинув на подальші польські хроніки, які містять також чимало оригінальних даних. Їх авторами були А. *Гваньїні*, М. *Стрийковський*, П. *Пясецький*, В. Коховський, Р. Гейденштейн, С. *Ґрондський*, С. *Старовольський*, В. Рудавський, С. Твардовський, С. Темберський та інші автори 16–18 ст. А. Гваньїні, зокрема, зупинився на проблемі походження козацтва, описав о. Хортицю, чимало уваги приділив антиосманській боротьбі козацтва, насамперед молдовським походам 1577–78. Він же провів цікаву паралель між козаками-запорожцями та друзами (Ліван). Багато уваги він приділив також суперникам запорожців – ординцям і туркам. М. Стрийковський навів дані про участь козаків у Лівонській війні на боці Речі Посполитої. Невідомий автор «Віршованої хроніки» (1682), що був сполонізованим подільським шляхтичем, виклав історію козацтва та його війн переважно за 1648–80, хоча торкнувся і раніших часів. Він з пієтетом ставився до козацтва, яке виступало проти Османської імперії, написав навіть цілу поему-панегірик, присвячену І. Сірку, водночас засуджував його повстання проти Речі Посполитої. Ряд історичних творів, присвячених запорозькому козацтву, було створено або ж переписано німецьким істориком на російській службі Г. *Міллером.* Вони стосуються переважно Нової Січі. Інший німець – Й. Міллер – написав і видав першу дисертацію про запорозьких козаків (Лейпциг, 1684); він підкреслив тюркське походження слова «козак», стисло виклав історію козацтва до 1684.

Доповнюють наші знання про українських козаків джерела інших типів, насамперед археологічні, фольклорні, етнографічні, лінгвістичні. Перші з них (див. *Археологічні пам'ятки козацької доби*) стосуються Хортицької Січі (матеріали розкопок Д. *Телегіна*, В. Іллінського, С. Пустовалова та інших), розкопок місця *Берестецької битви 1651* (І. *Свєшніков*), певною мірою і Кам'янської Січі; підводні дослідження о. Хортиці (Г. Шаповалов) проливають світло на одяг, зброю, деталі побуту запорожців, дозволяють точніше реконструювати зовнішній вигляд Нової Січі (дослідження В. Ленченка), однак головні місця Січей затоплені водами Каховського моря і навряд чи можна говорити про дослідження їх у найближчій перспективі. Лінгвістичні джерела дозволяють простежити походження термінів, вживаних запорожцями («Січ», «козак», «гетьман» та ін.), зв'язки запорожців із тюркським світом. Фольклорні та етнографічні джерела, в першу чергу українські думи, історичні пісні, легенди й перекази (записи М. *Максимовича*, Д. *Яворницького*, Я. *Новицького* та інших), засвідчують ставлення українського народу до запорозького козацтва і його лідерів, нерозривний зв'язок запорожців з українським народом.

При всій неповноті й деформованості джерельної бази з історії українського козацтва, вона, проте, є репрезентативною і дозволяє реконструювати головні етапи і події його історії.

Літ.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 1. – К., 1999; Листи Івана Сірка. – К., 1995; Литвиненко М. А. Джерела з історії України XVIII ст. – Харків, 1970; Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVIII вв. – Днепропетровск, 1977–1979. – Ч. 1–4; Ковальский Н. П. Записки современников по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вып. 2. – С. 116–146; Мыцик Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Национально-освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985; Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; Марчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів, 1999.

Ю. А. Мицик

ДЖЕРЕМЕ – на *Задунайській Січі* штраф на користь товариства, що стягувався із козака, засудженого до покарання бичами. Найчастіше Д. вносився у натуральній формі (горілка, вино).

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 88–89.

ДЖИДЖОРА Іван Миколайович (1880–1919) – український історик, громадський діяч і публіцист; улюблений учень і співпрацівник М. *Грушевського*, бібліотекар (1906–14) і дійсний член історично-філософської секції *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1913), секретар археографічної, член бібліографічної і статистичної комісій НТШ, співробітник київської редакції «Літературно-наукового вісника» (1907–08), член Історичного товариства Нестора-літописця. Народився у с. Заставцях Підгаєцького повіту (нині Монастириського р-ну Тернопільської обл.). Закінчив Бучацьку гімназію (1902) і Львівський ун-т (1907). З 1903 – член і бібліотекар товариства «Академічна громада» у Львові. Зі студентських літ за дорученням археографічної комісії НТШ працював в архівах Києва, Харкова і Москви. У 1916 – торгово-промисловий референт при окружній команді австро-угорських військ у Любліні. До грудня 1918 – військовий комендант ЗУНР у Раві-Руській.

І. М. Джиджора

Досліджував історію *Гетьманщини* 18 ст. Головна праця – «Економічна політика російського правительства

супроти України в 1710–1730-х рр.» – захищена як докторська дисертація у Львівському ун-ті (1912). Висновки її стосувалися передусім вивчення торгівлі в Гетьманщині у контексті меркантилістської політики Російської імперії періоду *Петра I* та його наступників, коли в імперії наростали тенденції до автаркії. Це спричинило цілу низку обмежень для української торгівлі у вигляді системи «заповідних товарів», переорієнтації торговельних шляхів на північні ярмарки і порти (що вело до поступової ліквідації вроцлавського, ґданського і кенігсберзького напрямків української торгівлі), регламентації міжрегіональних та міждержавних торговельних контактів, дискримінації щодо окремих категорій купців, зокрема євреїв, протиставлення російського і українського купецтва тощо. Така проколоніальна економічна політика російського абсолютизму, на думку Д., не лише нівелювала господарську самостійність Гетьманщини, а й була спрямована на остаточний занепад її політичної автономії.
Інші опубліковані в «Записках НТШ» праці: «Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.» (1904), «Україна в першій половині 1738 р.» (1906), «Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722–23 рр.» (Наук. зб. на пошану М. Грушевського, 1906), «Матеріали московського «Архива Министерства юстиции» до історії гетьманщини» (1908), «До історії Генеральної Військової канцелярії» (1912). Одним з перших серед дослідників Д. проаналізував перший ліквідаційний період між гетьмануванням І. *Мазепи* і К. *Розумовського*.
Автор рецензій, політичних оглядів та статей у «Записках НТШ», «Літературно-науковому віснику» (часто під псевдонімом Ignotus – «Незнайомець») та «Ділі». У березні 1930 історична секція ВУАН видала окремим 36-м томом збірку його праць «Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки» з передмовою М. Грушевського.
Могилу Д. в с. Голгочі Бережанського р-ну Тернопільської обл. відновлено і освячено 22.4.1990.

Літ.: Хроніка НТШ. – Ч. 63–64. – Львів, 1920. – С. 54–56; Пришляк В. Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали засідань і конференцій. – Вип. 1. – Нью-Йорк; Львів, 1995. – С. 196–205.

В. В. Пришляк

ДЖУРА – молодий вихованець, зброєносець і помічник досвідченого козака. Інститут джур був дуже поширений і авторитетний, бо існував протягом усієї історії козацтва. Стати джурою міг не кожен, а лише той, хто годився до козацької служби, пройшовши певні випробовування як фізичні, так і моральні. Причому духовна загартованість передувала фізичній, якої набували упродовж кількох років. Виховувалась перш за все розважливість та поміркованість, впевненість у собі і власних силах. За існуючою у Війську Запорозькому традицією кожен козак на схилі життя мав підготувати для служби у Війську замість себе молодого юнака. У джури брали своїх молодших родичів (якщо вони були), а частіше сторонніх підлітків, яких спочатку привчали до ведення козацького господарства, а пізніше на Січі навчали військовій справі. Система виховання була досить жорсткою. І далеко не всі вихованці годилися для військової служби. Часто вони успадковували від своїх вихователів не тільки військовий досвід, а й усе майно і господарство. В перших воєнних походах патрон-вихователь пильно опікувався своїм джурою, доки той не набуде певного досвіду і не стане повноцінним козаком. У свою чергу джура мав усіляко дбати про свого патрона-вихователя і беззаперечно виконувати всі його накази, демонструючи при цьому швидкість, дотепність та кмітливість.

О. Л. Олійник

Я. І. Дзира

ДЗИРА Ярослав Іванович (нар. 1931) – український історик, літературознавець, публіцист. Кандидат філологічних наук, академік Української Могилянсько-Мазепинської академії наук (м. Оттава, Канада; з 1991). Народився в с. Трушевичах, тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл. Закінчив філологічний факультет Київського ун-ту (1958). Науковий співробітник Ін-ту історії НАН України, автор більш як 300 наукових праць, зокрема розвідок про Т. *Шевченка*, І. Франка, М. *Гоголя*, М. *Грушевського*. Упорядкував і видав Літопис Самовидця (1971), додавши до цього видання ґрунтовну передмову та наукові коментарі. Упорядкував біографічний збірник «Гетьмани України» (1991), умістивши в ньому передмову «Згадаймо праведних гетьманів» та нариси про життя й діяльність Михайла *Ханенка* і Данила *Апостола*. Низка праць Д. присвячена джерелознавству історії козацтва: «Українська історіографія другої половини XVII – початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького» (1968), «Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України» (1969), «Самійло Величко та його літопис» (1971), «Хроніка Мартина та Йоахима Бєльських про історію козацтва» (1972), «Третій президент» (1989), «Михайло Грушевський та козацькі літописання XVII–XVIII ст.» (1991–92), «Автопортрет нації» (1997), «"Історія Русів" – нові дані про її автора» (1997). У роки тоталітарного радянського режиму дослідження Д. кваліфікувалися як прояв «українського буржуазного націоналізму». Був звільнений з роботи, зазнав переслідувань. Публікація дисертації Д. «Літопис Самійла Величка і творчість Тараса Шевченка» (1961) була заборонена. В 1971–88 праці вченого не друкувалися.

Літ.: Шевчук В. Один із шістдесятників // Молодь України. – 1989. – 8 січня; Брайчевський М. Ярославу Дзирі – шістдесят // Літературна Україна. – 1991. – 20 червня.

В. А. Чабаненко, Д. П. Пилипчук

ДИКЕ ПОЛЕ, Дикі Поля, Campi desente – термін, яким починаючи з 2-ї пол. 15 ст. означували степи Південної України, не заселені осілим населенням. У 11–13 ст. цю територію половці йменували Половецьким полем (Дешт-і-Кипчак). В українській літописній традиції вживалася нейтральна назва «Поле», у кримськотатарській – майже так само («Гейгат»). Історичні джерела, особливо іноземні (італійські, німецькі, французькі, польські та ін.), із захватом описують Д. п.: розкішну природу, найродючіші в світі землі, багатющу флору та фауну, відзначають, що

через постійні ординські наскоки тут важко займатися хліборобством і засновувати постійні оселі. Д. п. оспівувалося в українському фольклорі та літературі насамперед як арена славних звитяг запорозьких козаків над турецько-татарсько-ногайськими завойовниками.
Історики 19–20 ст. нерідко перебільшують незаселеність Д. п., не враховують суттєві і довготривалі зміни його північних кордонів. Ці кордони змінювалися залежно від співвідношення сил на Великому Кордоні, на якому лежить більшість українських земель ще з доісторичних часів. Саме в цій зоні точилася боротьба, відбувалися й мирні контакти між осілим хліборобським, слов'янським, а згодом – християнським населенням і кочівниками переважно тюркського походження, що прийняли в 14–15 ст. іслам.

Ю. А. Мицик

ДИПЛОМАТІЯ КОЗАЦЬКА – див. *Українське козацтво в міжнародних відносинах.*

ДІВОВИЧ Семен (рр. нар. і см. невідомі) – український письменник середини 18 ст., козак м. Семіонівки Топальської сотні Стародубського полку. Навчався в Київській академії у класі риторики, з 1754 – у Петербурзькому ун-ті на математично-природничому факультеті. На запрошення К. *Розумовського* став перекладачем при Генеральній військовій канцелярії. В 1762 написав велику поему патріотичного змісту «Разговор Великороссии с Малороссией», яка через цензурні перепони була надрукована лише через 120 років проф. М. Петровим.

Літ.: Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 14–19.

Т. С. Геращенко

ДІДЕНКО Андрій (17 ст.) – козацький полководець, соратник Тараса *Федоровича*, брав участь у козацько-селянському *повстанні 1630*, виступав захисником козацьких прав і привілеїв. Восени 1632 очолював реєстрове військо, відзначився під час польсько-російської війни 1632–34. Подальша доля невідома. *В. О. Щербак*

ДІЛО (від польського działo – та з чеського delo – гармата) – поширена в Україні у 16–17 ст. загальна назва гармат.

ДНІПРО – головна ріка України, третя за величиною (після Волги й Дунаю) в Європі. Бере початок на Валдайській височині (Смоленщина) і впадає у Дніпровський лиман *Чорного моря*. Довжина – 2285 км, площа басейну – 503 тис. км^2. Навряд чи знайдеться на земній кулі ріка, що мала б стільки (понад 60) назв (варіантів і паралелей), як їх має центральна водна артерія нашої Батьківщини. Таке явище пояснюється тим, що Д. відігравав виключно важливу роль у житті численних племен і народів, у розвиткові цілого ряду людських цивілізацій. Українці, споконвічні мешканці його берегів, вживають назви **Дніпр, Дніпер, Дніп, Ніпро, Славут, Славутець, Славута, Славутиця, Славутич.** Літературно-нормативною, стилістично нейтральною є форма **Дніпро**, походження якої досі остаточно не з'ясоване. Різні вчені думають по-різному. Так, скажімо, П. Безсонов припускав, що в її основі лежить санскритський корінь «дун» (на позначення ріки взагалі) і спільноарійське слово **апер** (козел); звідси **Дніпро** (первісно **Дунапер** чи **Данапер**) – це нібито «ріка диких козлів (кіз)». М. Надеждін вважав, що даний гідронім походить від уже згадуваного санскритського **дун** (**дън**) і давньогрецького **боріс** (**поріс** або **пріс**), тобто «північний вітер»; отже, **Дніпро** (первісно **Дунаборіс, Дунапоріс, Дунапріс**) слід розуміти як «ріка північного вітру» чи просто «ріка півночі». М. Нікольський виводив етимологію назви зі скіфських слів **дон** (ріка) і **прх** (бризки, піна); таким чином, **Дніпро** (первісно **Донпрх**) означає «ріка бризок» або «ріка, що піниться» (згадаймо, як вона справді бризкала й пінилась на порогах). За П. Шафариком, гідронім складається із санскритського **дан** або **дон** (ріка) та фракійського чи готського **паріс** або **перес** (потік, течія); виходить, що **Дніпро** (первісно **Данпаріс, Данперес**, або **Донпаріс, Донперес**) треба перекладати як «ріка-потік» чи «вода-течія». На думку Д. Іловайського, у слові **Дніпро** (первісно **Данапраг** або **Данапер**, окрім скіфського **дан** чи **дана**, заховане слов'янське **праг** (поріг) або **Перун** (ім'я божества); значить, **Дніпро** можна тлумачити як «порожиста ріка» чи «Перунова ріка». До цієї думки схилявся і Д. *Яворницький*. В. Абаєв у гідронімі **Дніпро** вбачає поєднання двох скіфських мовних елементів, а саме: **дан** (ріка) й **апр** (глибокий); тоді **Дніпро** (первісно **Данапр**) означає «глибока ріка» або «водяна глибина». Версію В. Абаєва підтримував А. Білецький. Оригінальну гіпотезу висунув О. Трубачов; за його припущенням, компонент іранського походження **дан** (ріка) давні слов'яни (праукраїнці) Середньої і Нижньої Наддніпрянщини запозичили через фракійців у формі **дун**. Компонент же **іпр** семантично пов'язаний із назвою лівої притоки р. Тетерева Ібр; отже, **Дніпро** (первісно **Дуніпр, Дунібр**) – це «ріка біля Ібру», подібно до того, як **Дністер** (первісно **Дуністр**) – це «ріка біля Істру» (**Істр** – стара назва Дунаю). В. Шаян доводить, що в основі гідроніма лежать два протослов'янські (праіндоєвропейські) корені: **дану** (течія) і **пр** чи **пер** (поборювати, перемагати); отже, первісне значення назви **Дніпро** могло бути «Ріка-переможець» або «Поборник рік» чи «Володар рік». За О. Братком-Кутинським, первісною формою назви **Дніпро** була форма **Данапрісно**, тобто вона утворилася з двох праукраїнських слів: **Дана** (ім'я богині води) і **прісно** (вічно, завжди).
Варіант **Дніпр** у сучасній українській літературній мові має дещо архаїчний і стилістично забарвлений відтінок. Він уживається здебільшого в поетичних, публіцистичних та інших експресивно насичених текстах. Форми **Дніп, Дніпер, Ніпр** і **Ніпро** зустрічаються у розмовному мовленні. Цікаво, що, наприклад, у деяких говірках Запорізької області варіанти **Ніпро** і **Дніпро** виступають як іменники середнього роду («Ніпро замерзло», «широке Дніпро»).
Назви **Славут, Славута, Славутець, Славутиця, Славутич** тепер осмислюються як похідні від прикметника **славутний** (тобто славетний) і відзначаються емоційно-експресивним забарвленням, а тому функціонують у мовленні високого стилю. Однак можливо й те, що вони є найдавнішими, власне українськими, назвами Д., які етимологічно пов'язані з праслов'янським коренем **слав** чи **слов** у значенні «текти» або «плисти». З ранньоукраїнських писемних джерел до нас дійшли форми **Днѣпр, Дънѣпр, Нѣпрь, Днѣпръ, Дънѣпръ, Днѣпьръ.** У казках та билинах давньокиївського періоду на позначення Д. вживаються назви **Ріка-Славута, Змія-Дівиця, Змій-Горинич.**
Є підстави твердити, що на Д., зокрема на ділянці від його гирла до о. *Хортиці*, в 5 ст. до н. е. побував «батько історії»

старогрецький учений Геродот, який називав велику ріку **Бористеном** (від **Бореос** – Борей і **стена** – протока), тобто «протокою Борея» або «північною протокою».

Ще довго після Геродота його співвітчизники, а також римські географи та історики Скімн Хіоський (1 ст. до н. е.), Страбон, Помпоній Мела, Пліній Молодший та Діон Хрізостом (усі 1 ст. н. е.), а також Клавдій Птолемей (2 ст. н. е.), Юлій Солін (3 ст. н. е.) називали Д. **Бористеном.** І тільки в 4 ст. н. е. анонімний грецький автор посібника для мореплавців «Плавання уздовж усіх берегів» уперше вживає назву **Данапріс**. У творі єпископа з м. Кротона (Італія) Йордана «Про походження та історію готів» (551–552) Д. згадується кілька разів як **Борисфенес, Борісфеніс, Данапер, Вар** та **Ерас**. Давні скандинави – варяги вживали назву **Данп** і **Данпар**. Візантійський імператор Константин Багрянородний (10 ст.) у своїй праці «Про управління імперією» вживає форму **Донар**, а також послуговується печенізькою назвою **Варух**, що знову ж таки означає «Широкий», та паралелями з нез'ясованою етимологією **Алікс, Елікс** і **Лякс**. Арабський письменник 10-го ст. Ібн-Саїд європейські варіанти **Данапер, Данабер** передає як **Танабор, Такабар**. У середньовічних угрів Д. – це **Атель**, тобто «Велика ріка». Тюркомовні народи (половці, каракалпаки, татари, турки та ін.) дібрали для Д. такі імена: **Озі-су, Озі, Озу, Узу-су, Узі, Узу, Іоза, Юзен, Озю**. Гідронімічною основою для всього цього ряду послужило значення «ріка», елемент же **су** означає «вода». У візантійських церковних пам'ятках 10–13 ст. Д. згадується як **Елісс**. Венеціанські і генуезькі купці 13–14 ст., які мали в пониззі Д. колонії та опорні пункти, називали українську ріку так: **Елексе, Леллексе, Еліче, Ексі, Ерессе, Лерессе, Ерексе, Люксом, Люксоні, Луосен, Лозо**. Ф. Браун вважав, що гідроніми **Елексе, Леллексе, Ерресе, Ерексе** походять від назви міста Олешшя (Олешок), що **Ексі** – це переінакшене **Аксу** («Біла вода» або «Чиста вода»), а всі інші мають тюркський корінь **уз** чи **оз** (ріка), прикритий типово романським препозитивним елементом **л** (**Л'уосен, Л'озо** тощо). Італійські картографи й мандрівники 14–15 ст. використовували вже згадувані варіанти **Еліче, Ерексе, Ерессе, Елексе** та **Лерессе**.

Із Д. щонайтісніше пов'язана історія українського *козацтва*. Як соціальний стан, козацтво виникло саме в наддніпрянському регіоні. У перших документальних згадках (кінець 15 ст.) про них говориться як про людність, що мешкає по Д., зокрема біля Києва, Канева та Черкас. На поч. 16 ст. частина згаданої людності проникає на південь за *Дніпрові пороги* й іменує себе запорозькими козаками. Вже у 1527 кримський хан Сахіб-Гірей скаржився литовському урядові на канівських і черкаських козаків, які оселялися по Д. біля самих татарських кочовищ.

Одне з перших запорозьких військових укріплень з'явилося в 50-х рр. 16 ст. на одному з Дніпрових островів – Малій Хортиці (Хортицька Січ). Згодом на правому березі Д. (у районі *Великого Лугу* й нижче) містилися всі інші Запорозькі Січі: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Кам'янська, Олешківська і Нова (Підпільненська). Починаючи від гирла р. Орелі (на півночі) й закінчуючи островом Скалозубовим (на півдні), Д. перетинав *Вольності Війська Запорозького Низового* і був для козаків головною транспортною артерією. Січовики й реєстровці так його й назвали: Козацький Шлях. Цим шляхом товариство не тільки тримало економічний зв'язок із *Гетьманщиною*, а й виходило в Чорне море з військовою метою. В межах Вольностей на Д. налічувалося майже 300 островів, які мали для козаків виключно важливе стратегічне значення. Це особливо стосується Хортиці і таких островів, як Таволжаний, Кухарський, Перунів (затоплені після побудови Дніпрогесу), Біляїв, Орлів, Томаківський, Британ, Сулимовий (затоплені Каховським водосховищем). Біля самого Д. і по берегах його приток (Самара, Мокра Сура, Верхня Хортиця, Кінська, Томаківка, Чортомлик, Базавлук та ін.) знаходилося чимало запорозьких *зимівників*, рибних і кінських заводів, січових продовольчих баз та різного роду майстерень. Д., його саги і заплави слугували для козаків невичерпними коморами харчів (риба, водоплавна птиця), а вікові ліси (зокрема дубові), що росли по берегах великої ріки, забезпечували суднобудівні потреби козацького війська.

Могутня течія Д., труднощі в подоланні порогів і забор гартували козацьку відвагу, виховували мужність і завзяття братчиків. На Д. виникло й розвинулося специфічне ремесло запорожців – лоцманування: проведення суден через річкові пороги. Ставлення до Д. у козаків було мірилом синівської любові і найвищого патріотизму. Славні лицарі часто говорили: «Січ – мати, а великий Дніпр – батько».

Д. згадується в численних історичних та ліричних козацьких піснях. І в одній з них така згадка особлива. Вона засвідчує, що той, хто складав пісню, добре усвідомлював роль козаків у примноженні слави священної для українців ріки: «Дніпре-брате, чим ти славен: / Чи зеленими лугами, / Чи крутими берегами ?» / «Ой я славен козаками, / Молодими бурлаками...»

Українського козацтва не можна уявити без Д., як і навпаки – Д. без українського козацтва. Обидві ці реалії стали національними символами України, потужними чинниками її волелюбності і духовності.

Літ.: Максимович М. Днепр и его бассейн. – К., 1901; Білецький А. О. Борістенес – Данапріс – Дніпро // Питання топоніміки та ономастики. – К., 1962. – С. 54–61; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 26–27; Чабаненко В. Великий Луг Запорозький. – Запоріжжя, 1999. – С. 69–72.

В. А. Чабаненко

ДНІПРОВА ЧАЙКА (Василевська-Березина Людмила Олексіївна, 1861–1927) – українська письменниця, яка пов'язала свій псевдонім із *Дніпром* і *козацтвом*. Народилася в с. Карлівці Ананьївського повіту Херсонської губернії (тепер Доманівського р-ну Миколаївської обл.) в родині сільського священика. Закінчила Одеську приватну жіночу гімназію (1879). З 1879 працює як домашня вчителька, згодом – у сільській школі, з 1884 – у приватній гімназії Карпової в Одесі. До 1895 перебувала разом з чоловіком у с. Королівках на Київщині під гласним поліційним наглядом. У 1904 заарештована за пропаганду антиурядової літератури. У 1908 переїздить до Києва, де співпрацює з київською культурно-освітньою організацією «Просвіта». З 1914 тяжко хворіє. З цього часу вже мало пише, майже не друкується.

Розповіді про славні козацькі часи мали вплив на формування естетичних поглядів Д. Ч. (про це вона сама писала в «Автобіографічних матеріалах» у 1924). Вона захоплювалась історичними та художніми творами про добу

козаччини Є. *Гребінки*, П. *Куліша*, О. Стороженка, Т. *Шевченка*. Певний вплив на неї мало і безпосереднє знайомство з українськими істориками В. *Антоновичем* і Д. *Яворницьким*, яким було присвячено поезії – «В. Б. А.» та «Д. І. Я.».

Д. Ч. прославляла козацьку звитягу, описувала нелегкі, хоча й героїчні будні у творах «Знову чайкою літаю», «Молитва», «Чайчина праця». Образ козака сприймається як символ – він «мина шляхи биті, вільного шукає». Письменниця не ідеалізувала козацтво, а прагнула до об'єктивного відображення його. У «Буревіснику» вона змалювала козаків-бранців у дусі українського фольклору, підкресливши такі легендарні риси характеру козаків, як витривалість, мужність, сміливість, здатність зберігати у найтяжчі часи витримку, гідність, навіть залишатись жартунами та сміхотворцями, піддаючи осуду схильність до розбрату. Віщуном біди, горя, птахом буревісником стає Гордій, честолюбний козацький осавул, з вини якого загинули втікачі з неволі. У поезії в прозі «Дівчина-чайка» виведено образ юної рятівниці козаків, а в мініатюрі «Скеля» – образ свавільної цариці як натяк на імператрицю *Катерину II*, котра розігнала запорозьких козаків, знищивши Січ. В оповіданні «На Солоному», вказуючи на духовну деградацію селян, авторка будить у них пам'ять про славне козацьке минуле. Опосередковано звертається Д. Ч. до опису козацької звитяги у новелах «Плавні горять» та «Кобза».

Літ.: К о н о щ е н к о А. Дніпрова Чайка (спогади) // Україна. – 1927. – № 5; П і н ч у к В. Дніпрова Чайка. Життя і творчість. – К., 1984; В и ш н е в с ь к а Н. Дніпрова Чайка і її твори // Дніпрова Чайка: Вибрані твори. – К., 1987.

Т. В. Хом'як

ДНІПРОВІ ПОРОГИ, Дніпровські пороги – кам'янисті пасма, які повністю перегороджували *Дніпро* та утворювали власне 9 порогів – *Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнігівський,* Будильський, *Лишній, Вільний* (існував ще Таволжанський поріг, який у кінці 19 ст. став заборою). Довжина порожистої частини Дніпра досягала 65 км, загальне падіння води становило близько 31 м, ширина річища – від 38 до 900 м. Д. п. були значною перешкодою для судноплавства. Влітку і восени Д. п. були повністю непрохідні; тільки навесні, коли Дніпро розливався, можна було подолати пороги. На *Запорожжі* виділився прошарок козаків, які займалися проведенням суден через Д. п., – *лоцмани*.

Поріг Ненаситець. Гравюра 19 ст.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ

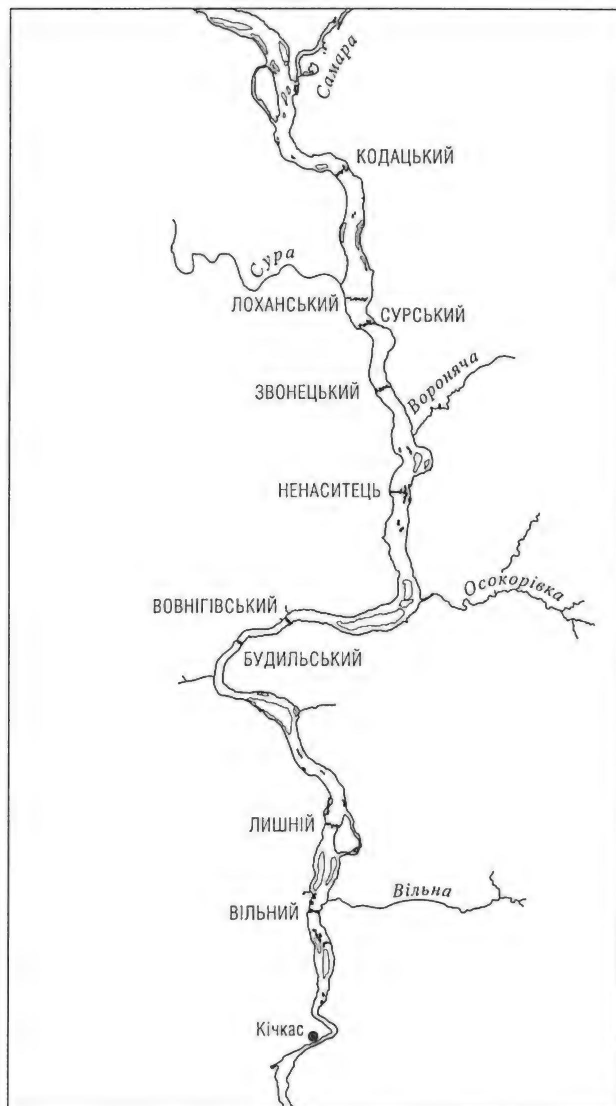

Д. п. слугували природним захистом *запорозького козацтва* від інтервенції польської адміністрації. Д. п. дали навіть назву козацтву – «запорозьке», тобто те, яке проживало «за порогами».

Щоб зробити плавання по Дніпру вільним, у 18–19 ст. пробували зробити канали в порогах із накладного каміння. Такі спроби робилися в 1798, 1807, 1854. Однак повністю судноплавним Дніпро став після спорудження у 1932 греблі Дніпрогесу – води штучного моря затопили Д. п. У роки Другої світової війни, коли була зруйнована гребля, Д. п. частково оголилися. Після відбудови греблі Дніпрогесу Д. п. знову опинилися під водою.

Д. п. своєю величною силою та неповторною красою справляли сильне враження на сучасників. У різний час про Д. п. писали Константин Порфирородний, Е. *Лясота* та Г. *Боплан*.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995.

О. І. Коробов

ДНІПРОВСЬКА УКРІПЛЕНА ЛІНІЯ – система прикордонних укріплень, збудована за розпорядженням російського уряду для захисту від турецько-татарських нападів під час війни з Туреччиною в 1768–74, а також з метою встановлення контролю над запорозькими землями. Лінію було спроектовано таким чином, що всі фортеці розміщувалися вздовж кордону з *Кримським ханством*, визнаного Бєлградським миром 1739 та додатковими договорами 1740. Лише Олександрівську фортецю збудували трохи північніше, спочатку при впадінні р. Мокрої Московки, а згодом і Сухої Московки у Дніпро. Будівництво Д. у. л. було розпочато влітку 1770. При зведенні Д. у. л. використовувалася праця державних селян, діючої армії, каторжників. Д. у. л. простягнулася на 180 км від Дніпра до Азовського моря вздовж рік *Кінської* та Берди. Д. у. л. складалася із семи окремих фортець: Олександрівської при Дніпрі, Микитівської і Григорівської на правому березі Кінської, Кирилівської на вододілі Кінської та Берди, Олексіївської, Захарівської і Петрівської на лівому березі Берди. Найміцніше укріпленими з них були центральна Кирилівська, що перегороджувала *Муравський шлях,* та флангові Олександрівська і Петрівська фортеці. Під час будівництва Д. у. л. виселялися козацькі зимівники, для забезпечення будівництва матеріалами вирубувалися ліси. Службу в укріпленнях лінії несли 3 козацькі полки і регулярні війська. Під прикриттям фортець у селах розміщували відставних солдатів і державних селян. Побудова Д. у. л. завершила процес оточення *Вольностей Війська Запорозького Низового* російськими поселеннями і вплинула на подальшу долю Запорозької Січі. Після приєднання у 1783 Кримського ханства до Російської імперії Д. у. л. втратила своє значення. Проте флангові фортеці Олександрівська та Петрівська, завдяки їх стратегічному розташуванню, утримувалися урядом до кінця 18 ст. Згодом вони переросли у міста Олександрівськ (тепер Запоріжжя) та Бердянськ.

ДНІПРОВСЬКА УКРІПЛЕНА ЛІНІЯ

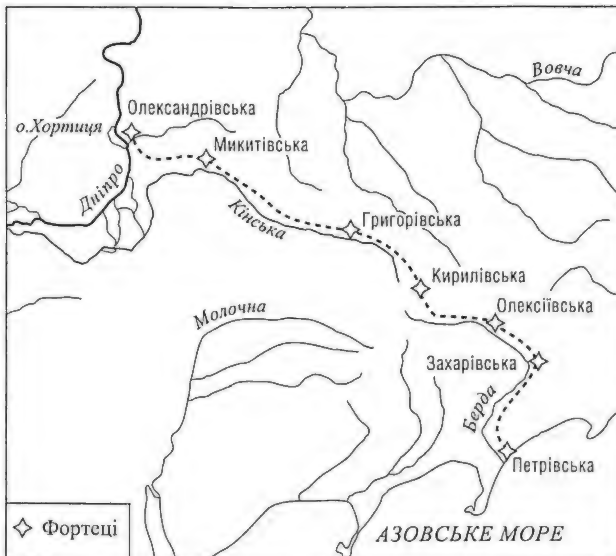

Літ.: С к а л ь к о в с к и й А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Ч. І – Одесса, 1836; Н о в и ц к и й Я. П. История г. Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806. – Екатеринослав, 1905; П і р к о В. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 74–77; П і р к о В. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1989. – Вып. 34. – С. 91–98.

В. І. Мільчев, В. О. Пірко

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМЕНІ АКАДЕМІКА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО – науково і культурно-освітня установа, яка збирає, вивчає, зберігає та популяризує пам'ятки, пов'язані з історією *козацтва*. Заснований 1849 з ініціативи і при безпосередній участі губернатора А. Я. Фабра та директора училищ Катеринославської губернії Я. Д. Грахова як Громадський музей, що розташовувався спочатку в Потьомкінському палаці, а згодом – у Катеринославській класичній чоловічій гімназії. З 1887 в Катеринославі відкривався приватний музей старожитностей почесного громадянина міста, підприємця, колекціонера О. М. *Поля*. Його зібрання складалося з 4770 одиниць музейних предметів і оцінювалось у 200 тис. карбованців сріблом. Серед скарбів Полівського музею одне з провідних місць належало реліквіям *запорозького козацтва* (зброя, клейноди, одяг, різноманітні побутові речі). В 1902 у приміщенні Катеринославського комерційного училища засновується музей імені О. М. Поля, куди протягом 1903–17 вливалися зібрання всіх громадських, навчальних, приватних музеїв, що існували тоді на Катеринославщині. З 1905 музей займає спеціально побудоване для нього приміщення. Одним з фундаторів і першим директором музею був Д. І. *Яворницький*, тоді приват-доцент Московського ун-ту, відомий історик, археолог, знавець історії запорозького козацтва, власник цікавої колекції козацьких старожитностей, яку він збирав протягом 1880–1900-х рр. і передав музею.

У 1929 музейна збірка налічувала понад 40 тис. одиниць найрізноманітніших пам'яток історії та культури України й краю з найдавніших часів до початку 20 ст., старожитностей стародавнього Єгипту, Греції, різних країн Сходу та Західної Європи. Протягом 1927–32 музей поповнився майже 40 тис. пам'яток археології з розкопок Дніпробудівської археологічної експедиції, які потребували наукової обробки та обліку. Значних втрат зазнав музей під час німецько-фашистської окупації, але вже в 1948 в ньому зберігалось майже 33 000 музейних предметів. У 1968–77 продовжено реконструкцію музею, внаслідок якої він перетворився на музейний комплекс, до складу якого нині входять: історичний музей (8 експозиційних та 4 виставочні зали), діорама «Битва за Дніпро» з виставочним та кінолекційним залами, меморіальний будинок-музей академіка Д. І. Яворницького та музей «Літературне Придніпров'я».

У фондах музею нині зберігається 220 тис. музейних предметів, серед яких унікальні пам'ятки з історії запорозького козацтва – близько 500 одиниць. Козацькі старожитності розпорошені по багатьох групах фондового зберігання. Наочно, у зібраному вигляді, з ними можна ознайомитись у залі № 2 історичного музею, де розташована експозиція на тему «Україна і край у XIV–XVIII ст. Історія

запорозького козацтва». Тут експонуються найкращі зразки козацької зброї (шаблі, гармати, рушниці, пістолі, келепи 17–18 ст.), клейнодів (булави, прапор, тулумбас), одягу, побутових речей та скляного, дерев'яного, керамічного посуду; козацькі глиняні «люльки-носогрійки», писарські каламарі, портфель та тростина, запорозький календар тощо. Найціннішими із цих предметів є козацька шабля 17 ст. та запорозький прапор 1772. В музеї зберігаються 14 народних картин 17–18 ст. *«Козак Мамай»* (три з них експонуються), в яких невідомі майстри відтворили образ запорозького козака – оборонця рідної землі, що уособлює волелюбність, нескореність українського народу.
Серед архівних джерел музею – документи архіву Коша Запорозької Січі, Генерального військового суду, канцелярій Переяславського, Полтавського, Миргородського полків, отаманів Івана Малашевича, Костянтина Малашевича та Петра *Калнишевського*, рапорти й універсали гетьмана Кирила *Розумовського* тощо. Складовою частиною запорозької козацької колекції є різноманітні археологічні пам'ятки: ядра, кулі, фрагменти кераміки, кахлі, залізні підкови, пряжки, гудзики, персні, люльки, замки, ключі, натільні хрести, гвіздки, знайдені на місці фортеці Кодак, Томаківської Січі на Нікопольщині, Новобогородицької фортеці, на Ігренському півострові.
У книжковому зібранні музею чимало Євангелій та інших релігійних книг, які запорозькі козаки жертвували церквам. Серед культових предметів, зокрема напрестольних хрестів, ікон, церковного начиння, багато речей з козацьких церков, *Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря* тощо. Свого часу Д. І. Яворницьким були зроблені копії портретів діячів козацької доби, а також зібрані портрети: гетьманів Б. *Хмельницького*, П. *Полуботка*, І. *Мазепи*, І. *Скоропадського*, полковника Ковпака, «дикого попа» Кирила *Тарловського* та інших. У живописній колекції музею козацька тематика представлена досить широко. Особливо слід відзначити твори М. *Самокиша* та М. *Струнникова*. *В. М. Бекетова*

ДНІСТЕР – друга за величиною ріка України. Починається на північно-східних схилах Карпат, тече по Західному Поділлю. Впадає у Дніпровський лиман *Чорного моря*. Береги Д. круті. Урвисті схили ріки вкриті лісом з багатою рослинністю. Скелі та обриви надають місцевості мальовничості й неповторності. Наприкінці 14 ст. на Д. були засновані міста Білгород, Бендери, Жванець. Як природний кордон України і Молдови Д. довгий час був ареною суперечок між Туреччиною, Кримом, *Річчю Посполитою* і *Гетьманщиною*. Міста на правому березі Д. – *Акерман*, Бендери, Сороки та *Хотин* – Туреччина перетворила на міцні фортеці. Пониззя Д. відійшло до Російської імперії за Кючук-Кайнарджійським миром 1774. Після поділів Польщі й приєднання Бессарабії до Російської імперії Д. опинився в межах Австрійської та Російської імперії.

Літ.: Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Ч. II.: Очерки Днестра. – СПб., 1863; Пузыревский Н. Днестр, его описание и предложения по улучшению. – СПб., 1902.

ДОВБИШ – див. *Військовий довбиш.*

ДОВЖЕНКО Олександр Петрович (1894–1956) – український письменник, сценарист, кінорежисер, драматург, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1939), народний артист РРФСР (з 1950), професор ВДІКу (з 1955), лауреат Ленінської премії (1959), Державних премій СРСР (1941, 1949). Родом із с. В'юнище, тепер у складі смт Сосниці Чернігівської обл. Як свідчить в «Автобіографії» сам Д., його сім'я належала до козацького стану. Закінчив Глухівський вчительський ін-т (1914), навчався у Києві – в Комерційному ін-ті та Академії мистецтв (1917–19). Класик українського і світового кінематографа, зокрема постановник фільму «Земля» (1930), який вважається шедевром світового кіно і який на Міжнародному кінофестивалі в Брюсселі (1958) визнано одним з 12 найкращих фільмів «усіх часів і народів». Тема Запорожжя присутня у фільмах Д. «Звенигора» (вершники – запорожці, зняті прискореною зйомкою, мовби ширяють над просторами України), «Іван» (знятий на будівництві Дніпрогесу), «Щорс» (типовий запорожець – «батько» Боженко). Асоціації з історією козацтва у Д. часто виникають тоді, коли геніальний художник думає про велич або ж, за принципом контрасту, – про мізерність людську. Думки про історичну спадщину українського народу, зокрема про козацтво, Д. раз по раз висловлює у своїх оповіданнях та сценаріях, п'єсі «Потомки запорожців» та «Щоденнику». Тема козацького героїзму присутня в багатьох публіцистичних творах періоду війни. Тоді ж письменник запропонував встановити орден Б. Хмельницького (пропозицію було прийнято). Домагався встановлення пам'ятника Б. *Хмельницькому* на Нікопольській дамбі. Все життя мріяв екранізувати повість *«Тарас Бульба»* М. *Гоголя* (за власним сценарієм), називав цю роботу «моїм Євгенієм Онєгіним», «Королем Ліром». У найдраматичніші хвилини життя писав у щоденнику: «Чи не пора мені податися на Запоріжжя? Пора, пора». Бував у Запоріжжі неодноразово.

Літ.: Ребро П. П. Олександр Довженко і Запоріжжя. – Запоріжжя, 1998. *П. П. Ребро*

ДОЛИНСЬКИЙ Григорій Карпович (бл. 1722–1799) – бунчуковий товариш гетьмана К. *Розумовського*, в 1764–79 – підкоморій Батуринського повіту. Походив з роду Батуринського сотника і бунчукового товариша Якова Долинського та його сина бунчукового товариша Карпа Долинського. З 1739 – канцелярист, з 1754 – осавул Ніжинського полку, економ К. Розумовського. Активний учасник «ніжинської історії». Звинуватив делегата до Законодавчої комісії земського суддю Селецького в ігноруванні намірів ніжинського шляхетства і Запорозької Січі добиватися перед імператрицею дозволу на обрання нового гетьмана, примусив його скласти повноваження на свою користь. У 1767 – депутат до Законодавчої комісії від Ніжинського полку; клопотався про дозвіл на обрання нового гетьмана. За участь у «ніжинській історії» був засуджений на довічне ув'язнення; згодом амністований. У 1784 – голова 1-го департаменту Новгород-Сіверського верхнього земського суду. Нагороджений орденом св. Володимира IV ст. У 1786–87 відмовився виконувати урядове розпорядження про витрати на зустріч імператриці, піддаючи небезпеці своє життя і майно. Останні роки життя провів у власному маєтку в Чернігові, де служив головою Чернігівського верхнього земського суду. Український патріот, не приховував антиросійських настроїв.

Літ.: Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 27–31; Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С. 86–87.
Т. С. Геращенко

ДОМАНИЦЬКИЙ Василь Миколайович (1877–1910) – український етнограф, фольклорист, історик. Народився в с. Колодистому (тепер Тальнівського р-ну Черкаської обл.). Закінчив Київський ун-т (1900). Учень В. *Антоновича*. Редактор «Історії України» М. Аркаса, а також першого повного «Кобзаря» Т. Шевченка. Автор праці «Козаччина на переломі 16–17 віків» (1905) та історико-фольклористичної розвідки «Пісня про Нечая» (1907). *В. А. Чабаненко*

ДОМАХА – козацьке поселення на березі *Азовського моря*. Точну дату заснування запорожцями Д. (назву якої виводять від генуезько-венеційського поселення 14 ст.) при гирлі річки Кальміус ще не встановлено. Найімовірніше, що Д. засновано на поч. 17 ст. як форпост і базу козацького флоту, який потайними шляхами через Самару – Вовчу – Кальміус виходив у *Чорне море* в разі блокади турецьким флотом гирла Дніпра і через Керченську протоку та Азовське море повертався назад. За *Нової Січі* тут у Кальміуській слободі знаходилась адміністрація *Кальміуської паланки*. Під час останнього набігу кримської орди на українські землі в 1768–69 слобода була зруйнована. Але уже восени 1773, як відзначав академік Й. А. Гільденштедт, у «земляному окопі» при гирлі Кальміуса «сидів» полковник з іншими паланковими старшинами та 200 козаками. За розпорядженням царського уряду після створення Азовської губернії на місці Кальміуської слободи планували побудувати м. Павловськ, однак з різних причин цього на сталось. У липні 1780 тут було поселено виведених із Криму греків, вірменів, грузинів, а поселення греки назвали Маріуполем. Козаків, що знаходились тут, перевели до новозаснованого м. Павлограда.

Літ.: Пірко В. З приводу дискусії про час заснування деяких міст Донеччини // Історія України. – Т. 7. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 433–434. *В. О. Пірко*

ДОМАХА – див. *Дамаська шабля.*

ДОНЕЦЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ЗЕМЛЯЦТВО – перше неформальне об'єднання родових козаків на Донеччині, що діяло на історичному факультеті Донецького державного ун-ту. Земляцтво було засноване у вересні 1984 з ініціативи Д. Білого (коріння роду якого походить від слобідських та кубанських козаків) та В. Задунайського (коріння роду сягає Нової і Задунайської Січей та Азовського і Кубанського козацьких військ). Окрім пропагування козацьких традицій і звичаїв з неодмінним спілкуванням українською мовою, члени земляцтва здійснили низку поїздок та експедицій по козацьких місцях. Так, узимку 1986–87 представники земляцтва на чолі з Д. Білим відвідали Краснодар і Новочеркаськ, у червні 1987 під керівництвом В. Задунайського здійснили експедицію по козацьких та махновських місцях Донецької, Дніпропетровської та Запорізької областей. Згодом саме в середовищі Д. к. з. розпочався процес створення громадських структур Українського козацтва на Донеччині (див. *Донецький курінь*). *В. В. Задунайський*

ДОНЕЦЬКИЙ КУРІНЬ – перша громадська організація Українського козацтва, що виникла в жовтні 1989 на основі *Донецького козацького земляцтва*. Одночасно із козацькою діяльністю Д. к. значну увагу приділяв культурно-просвітницькій роботі в молодіжному середовищі м. Донецька. Саме тому це товариство спочатку діяло як історико-етнографічне товариство «Курінь» у Донецькому державному ун-ті. Найактивніше свою роботу «Курінь» проводив у студентському середовищі історичного, філологічного і хімічного факультетів. У товаристві діяло 3 секції: козацька (отаман В. Задунайський); науково-історична (отаман Д. Білий); фольклорно-етнографічна (голова Л. Пришляк). Першим головою «Куреня» став Д. Білий. У серпні 1990 під час святкування 500-річчя українського козацтва козацька секція «Куреня» започаткувала створення громадської організації «Українське козацтво». Протягом 1989–92 Д. к. здійснив низку культурно-просвітницьких заходів на Донеччині та за її межами: видавав щомісячну університетську козацьку стінну газету; провів цикл передач на обласному радіо і телебаченні; здійснив кілька етнографічно-історичних експедицій по Донеччині; організував першу козацьку спортивну секцію у м. Донецьку; взяв участь у загальноукраїнських акціях у Києві, Львові та Запоріжжі; здійснив перший кінний козацький перехід Україна – Дон – Кубань до 200-річчя переселення запорожців на Кубань. Восени 1992 Д. к. об'єднався з Кальміуською паланкою Українського козацтва; нині входить до складу Азовського козацького війська Українського козацтва. *В. В. Задунайський*

ДОННЕРСМАРК Яків Генкель фон (2-а пол. 16 – 1-а пол. 17 ст.) – німецький дипломат, посол цісаря Матвія до Московії та Польщі. У звіті про свою місію 1614 до Москви подає цікаві відомості про українських козаків, загін яких обороняв його під час подорожі по Смоленщині від різного роду нападників. Залишив щоденникові записи, що також містять цінні дані про українське козацтво. *В. А. Чабаненко*

ДОНСЬКЕ КОЗАЦТВО – з кінця 15 ст. вільні поселенці на Дону та його притоках, які проживали у межах сучасних Ростовської, частково Волгоградської, Воронезької областей Російської Федерації, почасти – Донецької та Луганської областей України; з 18 ст. до 1917 – складова частина особливого військового стану Російської держави, зобов'язаного виконувати військову службу за пільгове користування землею. Першим офіційним письмовим свідченням про існування Д. к. є грамота царя Івана Грозного від 3.1.1570 про те, щоб козаки, які живуть на *Сіверському Дінці*, зі своїм отаманом Михайлом Черкашеніновим у всіх державних справах слухалися царського посланця Івана Новосильцева, що їде в Царгород через Дон та Азов, і цим послужили цареві, за що будуть жалувані за службу. На відміну від українського *козацтва,* Д. к. не є окремим етносоціальним організмом. Його формували представники низових суспільних верств різних етносів – українського, російського, тюркських. У закозаченні різних частин Дону брали участь українські козаки, вихідці з московсько-рязанського прикордоння та азовські козаки. Низ Дону опанувало переважно українське козацтво, на середньому Дону скупчувалися вихідці з московсько-рязанського прикордоння та представники тюркомовних етносів. Витоки донської козаччини як етносоціальної спільноти спочатку з'являються на низових теренах. Найдавніші козацькі укріплені пункти розташовувалися саме у пониззі (Нижні Роздори, Верхні Роздори, Черкаський, Манич). Умовна межа між осередками низових і верхових козаків проходила по Верх-

ніх Роздорах. Поділ Д. к. на низовиків і верховиків, що становили два ядра донського козакотворчого процесу, залишився назавжди. Низовики перебрали на себе роль «головного війська». Вже з 70-х рр. 16 ст. вони перебували на службі у московського царя, а в кін. 16 ст. досягли організаційного об'єднання. У 18 ст. згідно з офіційними розпорядженнями урядової адміністрації до складу Д. к. були включені юртові калмики (1729), калмики Дербетовської орди (1799), 400 осіб чугуївських і доломанівських калмиків (1803) і 4000 малоросійських козаків, які мешкали на військових землях (1811).

Основою господарського життя Д. к. були скотарство і різного роду промисли (охота, рибальство, бортництво), а з 2-ї пол. 17 ст. – і землеробство. Важливими джерелами існування Д. к. в 16–17 ст. були військова здобич, торгівля і жалування від держави. В 16–17 ст. Д. к. на чолі з Єрмаком, В. Атласовим, С. Дежнєвим, О. Хабаровим та ін. брали активну участь в освоєнні росіянами Далекого Сходу і Сибіру.

Постійна військова небезпека, необхідність вести безперервну збройну боротьбу зумовили складання у Д. к. своєрідної адміністративно-політичної та військової організації (див. *Військо Донське*). Спираючись на українську козаччину, Д. к. протягом кінця 16–17 ст. активно чинило опір намаганням російського уряду позбавити Дон суверенітету. Українські ж козаки в кін. 16 – 1-й пол. 17 ст. намагалися залучити донців до участі в антипольських повстаннях, погрожували польському урядові масовим виходом на Дон тощо. Під час *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Д. к. не надало Б. *Хмельницькому* і *Війську Запорозькому Низовому* конкретної військової допомоги й ігнорувало прохання українського гетьмана припинити морські походи на Крим. Однак поступово усвідомлюючи роль татарського фактора у внутрішній політиці, Д. к. стало активніше взаємодіяти з кошовим отаманом І. *Сірком* та правобережним гетьманом П. *Дорошенком*. Останній через посередництво кошового отамана І. Сірка неодноразово слав листи на Дон до С. Разіна із закликом разом рушити походом на Лівобережну Україну і обіцянками не жалкувати для донських загонів ні хліба, ні солі. 2000 донських козаків спільно із запорозьким та лівобережним козацькими військами брали участь у *Чигиринському поході 1676–77*. 700 донських і запорозьких козаків у 1694 здійснили успішний похід на Перекоп, захопили 7 гармат і взяли у полон значну кількість татар. Протягом 1695–97-х рр. 5000 донських козаків брали участь у *Азово-Дніпровських походах* та у взятті *Азова*. Разом з українськими козаками донці під прикриттям земляного валу підійшли до вежі фортеці, захопили її і кілька годин відбивали атаки ворога. Успіх донських і українських козаків став прологом вирішального штурму Азова російськими військами і його взяття у турків. Д. к. взаємодіяло з українськими козаками у роки російсько-турецьких війн 1736–39 та 1764–74. В останній російсько-турецькій війні брало участь 22 000 донських козаків.

Російський уряд рахувався з Д. к. як з реальною військовою силою. До 70-х рр. 17 ст. Д. к. повною мірою зберігало свій суверенітет. Однак вже в 1671 воно вперше офіційно було приведене до присяги на вірність царської служби. Процес ліквідації автономії Д. к. викликав запеклу боротьбу рядового козацтва за збереження традиційних козацьких прав та привілеїв: землі, волі, права вибору і т. д. Як наслідок – активна участь Д. к., переважно голоти, у селянських повстаннях та війнах під проводом С. Разіна (1670–71), К. *Булавіна* (1707–08), О. Пугачова (1773–75). Козацькі повстання, що спалахнули на Дону, були активно підтримані не тільки рядовим запорозьким козацтвом, а й козаками *Гетьманщини*. Під час повстання 1670–71 на *Слобідській Україні* діяли донські загони під проводом найближчих соратників С. Разіна – Ф. Разіна, Ф. Шадри, О. Хромого та ін. Видатну роль у повстанні на Слобожанщині зіграв полковник Острогозького полку І. Дзиковський, який ще в 1668 домовився із С. Разіним про спільні дії. І хоч повстання в Острогозьку і Ольшанці було придушене, воно поступово перекинулось і на інші міста Слобідської України – Тор, Маяцьк, Цареборисів, Богодухів, Зміїв, *Харків*, Чугуїв. У боротьбі народних мас проти політики царського уряду взяла участь і частина козацької старшини Лівобережної та Слобідської України. Булавінське повстання мало в Україні ще більший резонанс, ніж попереднє. Ватажок повстання в листопаді 1707 разом із 12 товаришами прибув на Запорожжя і, розмістившись у фортеці *Кодак*, закликав запорожців підтримати повстання. Під тиском рядового запорозького козацтва січова старшина дозволила К. Булавіну до весни 1708 знаходитися в Кодаку і вербувати серед запорожців добровольців для участі в повстанні. Зібравши кілька сотень запорозьких козаків-добровольців, ватажок повстання наприкінці лютого 1708 поблизу Кічкаса переправився через Дніпро і, розбивши російський табір в урочищі р. Вороновиці, рушив на Дон. Перебування К. Булавіна на Запорожжі з листопада 1707 по березень 1708 сприяло активізації антифеодального руху в усій Україні. Повстанці ставили перед собою широкі плани і мали намір оволодіти столицею Донського козацького формування – Черкаськом, взяти Борисоглібськ, Азов, Таганрог, Саратов, Тамбов та інші міста-фортеці, визволити територію Війська Донського, Запорожжя, Лівобережної України, об'єднати сили і виступити походом на Москву, а потім на Правобережну Україну і в Білорусь. У війську Булавіна діяв півторатисячний загін запорозьких козаків (кіннота і піхота), що брав участь у багатьох битвах проти російських регулярних військ. Декілька тисяч селян та козаків з України влилось у загони повстанців, які діяли на Дону, Поволжі та на Слобожанщині. Незважаючи на розмах повстання, воно було жорстоко придушене частинами регулярної армії. Згідно з наказом *Петра І* було страчено понад 7000 козаків-булавінців, знищено 48 містечок і станиць разом з їх населенням; селяни-втікачі після покарання були відправлені на попередні місця проживання, а землі, які належали зруйнованим поселенням, були включені до державного земельного фонду. Незначна кількість учасників повстання (до 2000 козаків та близько тисячі родин) на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на *Кубань*, де з'єдналися з липованським старообрядським населенням, що осіло на цій території в 80–90-х рр. 17 ст. Так утворилася своєрідна козацька громада, яка відома під назвою Кубанського війська некрасовських козаків (у 40–70-х рр. 18 ст. *некрасовські козаки* внаслідок внутрішніх суперечностей та політики російського уряду почали переселятися на *Дністер* та в пониззя Дунаю).

Д. к. брало активну участь у селянській війні під проводом О. Пугачова. Виступ селянства і козаків-донців у 1773 мав

великий вплив на посилення антифеодального руху на Україні. В межах Слобожанщини і Лівобережжя діяли пугачовські загони під керівництвом Утвенка і Неустроєва. У 1774 активізувалася боротьба гайдамацьких загонів на Слобідській Україні. Прокотилася хвиля селянських виступів у Харківській та Ізюмській провінціях. Навесні 1774 пугачовські загони з'явилися на Запорожжі. Посилилася боротьба селян проти магнатів і шляхти на Правобережжі. Ще в січні 1774 на бік повсталих перейшла 1000 українських козаків із слобідських пікінерських полків. У складі загонів О. Пугачова воювали вихідці з Лівобережжя, Слобожанщини, запорозькі козаки, учасники гайдамацького руху та *Коліївщини 1768*. Окремі полки головної армії О. Пугачова очолювали вихідці з України – отамани С. Черкашин, В. Журба, І. Захлиста, М. Карманько.

Кожна поразка народних мас була для російського уряду приводом для обмеження прав донців. Підкорення Д. к. російському уряду відбулося в кінці 18 ст., після придушення селянської війни під проводом О. Пугачова. Козацьке формування перетворилося в іррегулярне військо російських збройних сил. Назву отримало за територіальною ознакою. За військом закріплювалася земля, яка передавалася в користування козацьким станицям. У козацькому формуванні ліквідовувалася виборність отаманів і старшини. Місце виборної зайняла призначена урядом старшина. З виходом у 1835 положення і штатів Війська Д. к. остаточно перетворилося в замкнутий військовий стан Російської держави.

Наділивши донців рядом прав і привілеїв та перетворивши його в замкнутий військовий стан, російський уряд використовував Д. к. у своїх політичних планах, для охорони державних кордонів та придушення визвольних рухів усередині країни. Д. к. змушене було брати участь у колонізаторській політиці Російської імперії. Воно стало базою для формування інших козацьких військ на території Росії (Терського, Уральського, Кубанського та ін.). Після жорсткого підпорядкування Донського козацького війська органам центральної влади донці брали участь у всіх війнах та походах російської армії 18 – поч. 20 ст.

Під час Лютневої революції 1917 частина Д. к. відмовилася підтримувати царський уряд і почала організовувати ради козацьких депутатів. Заможна верхівка Д. к. утворила Донський військовий уряд на чолі з отаманом О. Каледіним з метою повалення радянської влади і створення тимчасового контрреволюційного уряду Росії. 7.11.1917 О. Каледін заявив про повну підтримку Тимчасового уряду і до його сформування перебрав на себе всю повноту влади в Області Війська Донського. З його допомогою російські генерали М. Алєксєєв, Л. Корнілов, А. Денікін почали формувати Добровольчу армію. В грудні 1917 у Новочеркаську був створений центр, який очолив білогвардійський рух на Дону. Враховуючи серйозність заколоту Каледіна, ЦК партії більшовиків та уряд Радянської Республіки звернулися з відозвою до козацької бідноти Дону із закликом виступити проти О. Каледіна. У зверненні «До всього трудового козацтва» від 22.12.1917 РНК РРФСР, зобов'язуючись найближчим часом розв'язати аграрне питання в інтересах трудового козацтва, сповіщала про надання козакам ряду пільг і скасування обов'язкової військової повинності. У донських козацьких частинах більшовиками була проведена велика агітаційна робота, наслідком якої стало залучення на бік радянської влади частини козацьких мас. 23–24.1.1918 у станиці Каменській відбувся з'їзд фронтового козацтва, який проголосив повалення військового уряду в Новочеркаську й утворив Донський козацький ТРК на чолі з фронтовиками Ф. Подтьолковим і М. Кривошликовим. Загальний наступ Червоної Армії в 1919 привів до розгрому білих козацьких частин і встановлення радянської влади на Дону. 1-й Всеросійський з'їзд трудових козаків, який відбувся у лютому – березні 1920, закріпив перехід козацтва на бік більшовицької влади. У цьому ж році уряд РРФСР поширив на Область Війська Донського чинні в державі загальні законоположення про землеустрій і землекористування, чим поклав край існуванню не тільки козацької області на Дону, а й козацтва як стану. Більша частина колишньої Області Війська Донського в 1920 увійшла до складу Донської області, а в 1924 – в Північно-Кавказький край.

З пожвавленням у 1990-х рр. процесу відродження козацьких традицій на теренах колишнього Радянського Союзу на Дону була відновлена козаччина, і в 1996 новостворене козацьке військо було офіційно визнане державною владою.

Літ.: Корчин М. Донское казачество (Из прошлого). – Ростов-на-Дону, 1949; Козлов А. И. Возрождение казачества: история и современность (эволюция, политика, теория). – Ростов-на-Дону, 1995; Королев В. Н. Азовская эпопея: последние операции донского казачьего флота // Дон и Северный Кавказ в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1990. – С. 62–72; Лазарев А. В. Донские казаки в гражданской войне 1917–1920 гг.: Исторические проблемы. – М., 1995; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. – Київ-Запоріжжя, 1998; Кириенко Ю. К. Крах калединщины. – М., 1976; Собрание законов Российской Федерации. – 1996. – № 17; 1998. – № 18.

Л. М. Маленко

ДОНЦОВ Дмитро Іванович (1883–1973) – український політичний діяч, публіцист, літературний критик, ідеолог українського націоналізму, засновник інтегральної його течії. Народився на Мелітопольщині. У політологічній концепції Д. *козацтво* займає особливе місце. Держава, вважав Д., може бути міцною тільки тоді, коли суспільство ієрархізоване, а на вершині ієрархії знаходиться сильна, активно діюча каста. З кінця 16 ст. функцію такої касти в українському суспільстві, на думку Д., почало виконувати козацтво. У цей період козацтво характеризується усіма необхідними для провідної верстви рисами: «чином», «комбативністю», мужністю; ним керують розумні провідники. Це верства войовників, «номадів», із властивим їм фанатизмом; вони не займаються господарством, нагромадженням добра. Їхні постійні війни призводять до економічної руїни, але закладають міцні підвалини для столітнього існування гетьманської держави. Як тільки козаки уподібнюються до «гречкосіїв», віддаючи перевагу матеріальному добробутові, а не військовій звитязі, вони втрачають характер провідної верстви, що призводить до державно-національного занепаду. Ці процеси

Д. І. Донцов

знаходять своє відтворення, вважає Д., у літературі. Якщо твори 17 – поч. 18 ст. позначені бароковою одержимістю, національно-релігійною нетерпимістю і фанатизмом, то ідеалом літератури 18 – поч. 19 ст. стає спокійне, сите життя з культом споживання їжі й напоїв.

Літ.: Ш е р е х Ю. Думки проти течії. – Мюнхен, 1949; Є н д и к Р. Донцов – ідеолог українського націоналізму. – Мюнхен, 1955; С о с н о в с ь к и й М. Дмитро Донцов – політичний портрет. – Нью-Йорк, Торонто, 1974; Д о н ц о в Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991; К в і т С. Трагічний оптимізм Дмитра Донцова // Слово і час. – 1993. – № 3. – С. 32–45. *М. С. Васьків*

ДОРОШ (?–1756) – старець, колишній запорозький осавул, що присвятив себе служінню Богові. Близько 1730 з Малої Тернівки переселився до лісу поблизу Самарського монастиря, де влаштував невелику каплицю з іконою Святителя Христового Миколи з лампадою. Перед цією іконою Д. читав Святе Письмо для зимівчан, які приходили до нього на бесіди. Щосуботи за допомогою ієромонахів Самарського монастиря Д. служив відкриті панихиди. Відомий випадок, коли він схилив до охрещення у православ'я знатного і заможного татарина. Старець утримував велику пасіку, всі прибутки від якої жертвував на бідних та Самарський монастир. Збереглися розповіді про те, як у 1749 до Д. прийшли розбійники і намагалися забрати кошти, зібрані для монастиря. Коли в грабіжника, який взяв гроші з-під ікони Святителя Миколи, віднялася рука, Д. дав йому пораду, як вилікуватись, і відпустив, давши на дорогу все необхідне. Похований у Самарському монастирі.

Літ.: Ф е о д о с и й (Макарьевский). Краткие сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Епархиальные ведомости: часть неофициальная. – 1872. – С. 320–321; Ф е о д о с и й (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав, 1880. – Ч. 1. – С. 515. *І. І. Лиман*

ДОРОШЕНКО Дмитро Іванович (1882–1951) – український історик, громадсько-політичний і державний діяч. Походив зі старого козацько-дворянського роду на Чернігівщині, з якого вийшли два українські гетьмани – М. *Дорошенко* і П. *Дорошенко*. Вищу освіту здобував, навчаючись в ун-тах Варшави, Петербурга, Києва. У 1903 очолював Українську студентську громаду в Петербурзі. Вів політичну діяльність, спочатку як член Революційної української партії, а згодом – Товариства українських поступовців. Активно займався публіцистикою. У 1909–13 проживав у Катеринославі і працював викладачем комерційного училища, редактором тижневика «Дніпрові хвилі», секретарем *Катеринославської вченої архівної комісії*. У 1913 переїхав до Києва, де на запрошення М. *Грушевського* став секретарем Українського наукового товариства. Під час Першої світової війни обраний уповноваженим Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті (з 1915), очолював відділ допомоги українцям на окупованих російськими військами землях Галичини та Буковини. У 1917 – член Української партії соціалістів-федералістів. Із квітня 1917 входив до складу Української Центральної Ради. 22.4 призначений Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора. Восени 1917 – губернський комісар Чернігівщини. У травні–листопаді 1918 – міністр закордонних справ в уряді П. *Скоропадського*. У зв'язку з наступом більшовицьких військ виїхав спочатку до Кам'янця-Подільського, а потім до Німеччини. Викладав в Українському вільному ун-ті (Відень, Прага, Мюнхен, 1921–51), Карловому ун-ті у Празі (1926–36), Варшавському ун-ті (1936–39), Колегії святого Андрія (Вінніпег, Канада, 1947–50). У 1926–31 був співробітником Українського наукового ін-ту в Берліні, в 1945–51 – президентом Української вільної академії. Д. належав до школи українських істориків-державників. Він першим дав науковий огляд історії України як процесу розвитку української державності.

Д. І. Дорошенко

Д. – автор близько 1 тис. праць з історії України, української історіографії, історії культури, церкви, релігії. Глибокий синтетичний виклад української історії здійснено в його «Нарисі історії України» (1932–33). Визначне місце в працях Д. належить історії козаччини. Монографія «Гетьман Петро Дорошенко», видана уже по смерті історика (Нью-Йорк, 1985), розкриває широку панораму подій у *Гетьманщині* періоду *Руїни*.

Літ.: Бібліографія праць проф. Дорошенка Д. за 1899–1942 рр. – Прага, 1942. *С. Р. Лях*

ДОРОШЕНКО Михайло (бл. 70-х рр. 16 ст. – 1628) – гетьман *запорозького козацтва* (1623–28, з перервами). Походив із козацько-шляхетського роду, мав власний герб. Вперше згадується в джерелах часів «Смутного времени» в *Московській державі*, куди він ходив з походом разом із П. *Сагайдачним* на боці *Речі Посполитої*. У серпні 1618 козацькі війська, якими командував полковник Д., пройшли з боями Рязанщину, взяли Лебедянь, Данков, Скопин, Ряжськ, далі – Переяслав-Заліський (сучасна Ярославська обл.), Єлець; після того разом із військами Сагайдачного штурмували Москву. Повернувшись із московського походу, Д. подарував одній з київських церков «Кормчу» і залишив на ній свій дарчий напис. Перед початком *Хотинської війни 1621* Д. очолив козацьке посольство, яке прибуло під Хотин до королевича Владислава і литовського гетьмана К. Ходкевича 23.8.1621. Це посольство узгодило плани ведення війни проти турецької навали. Д. відзначився в ході Хотинської війни 1621. Навіть турецькі хроністи (М. *Наїма*) вказували, що він «славний і хоробрий вождь». Був оспіваний у народних піснях поруч із Сагайдачним.
Вперше очолив *Військо Запорозьке* як гетьман на поч. 1623 (після О. *Голуба*), вдруге – по смерті гетьмана Б. Конші у травні 1623, втретє – наприкінці 1623 (після О. Голуба). Як гетьман Д. проводив політику, спрямовану на недопущення збройного конфлікту між українським козацтвом та Річчю Посполитою, продовжуючи тим самим політику Сагайдачного та Олифера Голуба. 13.2.1624 на раді на Базавлуцькій Січі Д. було скинуто, а на його місце запорожці обрали

Марка *Жмайла*, який того ж року очолив антипольське повстання. Після поразки повстання Д. знову стає гетьманом і 5.11.1625 підписує *Куруківську угоду*. Упорядкував новий реєстр Війська Запорозького; з цією метою побував у Ніжині, в Прилуках, Лубнах та ін. містах; змушений був спалити козацькі човни на Січі у травні – червні 1626. Ймовірно, брав участь у воєнних діях проти Швеції у Прибалтиці того ж року. Восени 1624 на Січ прибував калга-султан *Кримського ханства Шагін-Ґірей*, з ініціативи якого було досягнено усного порозуміння між Військом Запорозьким та Кримським ханством, а 3.1.1625 (за новим стилем) на о. Каратепе у пониззі Дніпра укладено військово-політичний союз. У травні 1628 Д. виступив на чолі 4-тисячного війська на Крим для відновлення на престолі хана Мухаммед-Ґірея III та його брата Шагін-Ґірея. Шлях від Перекопа до Бахчисарая козаки долали з боями 6 днів, але добилися поставленої мети, взявши Бахчисарай. Під час походу загинуло бл. 1000 козаків, у т. ч. Д. (при переправі через р. Альму). Син Д. – Дорош, що теж брав участь у поході, вивіз його тіло з Криму на Січ. Цей Дорош пізніше стане козацьким полковником, а його три сини – теж полковниками (один з них – Петро *Дорошенко* – стане гетьманом України у 1665–76). До віддалених нащадків Д. належать М. Гоголь, Н. Гончарова (дружина О. Пушкіна), Д. *Дорошенко* (історик та політичний діяч доби УНР) та ін.

Літ.: Мицик Ю. Михайло Дорошенко // Україна у минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 156–171. *Ю. А. Мицик*

ДОРОШЕНКО Петро Дорофійович (1627–1698) – державний, політичний і військовий діяч, гетьман України (1665–76). Народився в Чигирині, походив зі старого козацького роду, внук гетьмана М. *Дорошенка*. Мав добру освіту. 20-річним юнаком втік разом з Б. *Хмельницьким* у складі невеликого загону на Запорожжя, де незабаром розпочалося повстання, яке вилилося у *Визвольну війну українського народу*. Брав участь у цій війні як козак і писар Чигиринського полку. Виконував важливі доручення Б. Хмельницького, вів переговори з польським і шведським урядами. У 1655 обіймав посаду наказного полковника. У 1657 був призначений полковником прилуцьким. Підтримав гетьмана І. *Виговського*. У 1660 у ранзі полковника чигиринського їздив до Москви, де домагався скасування деяких пунктів *Переяславських статей 1659*. Був серед тих, хто підписав *Слободищенський трактат 1660*. У 1663–64 – генеральний осавул у гетьмана П. *Тетері*, з 1665 – полковник черкаський. У 1665, розправившись з авантюристами, що претендували на гетьманську булаву (Д. *Дециком*, С. *Опарою*, В. *Дрозденком*), став гетьманом Правобережної України.

Серед інших діячів тієї доби Д. вирізнявся аналітичним розумом, палким патріотизмом, глибоким розумінням завдань і перспектив боротьби, послідовністю і непохитністю у досягненні поставленої мети, розвиненим почуттям власної гідності. Мав твердий характер. Його стратегічною метою було об'єднання всієї України. Для досягнення цієї мети випробував усі можливі політичні комбінації: лояльність щодо Польщі; війна з Польщею в союзі з кримськими татарами; протекторат Туреччини; угода з лівобережним гетьманом І. *Брюховецьким*; звернення по допомогу до Росії. Зміцнивши свої позиції на Правобережжі,

Гетьман Петро Дорошенко. Гравюра 17 ст.

Д. за домовленістю з І. Брюховецьким на початку літа 1668 перейшов на лівий берег Дніпра, де в цей час відбувалось антимосковське повстання. Під Опішнею в момент з'єднання двох військ лівобережні козаки вбили Брюховецького; Д. був проголошений гетьманом всієї України. Але Д. відразу змушений був повернутись на Правобережжя, щоб боронитися від наступу польських військ і від нового претендента на гетьманство – ставленика *Кримського ханства* П. *Суховія*. На поч. 1669 Д. за допомогою І. *Сірка* розбив П. Суховія. Тут же змушений був почати боротьбу із ставлеником Польщі *М. Ханенком* (1670–71). Восени 1669 Д. уклав союзний договір з Туреччиною, і відразу розпочалася війна з Польщею, яка завершилася укладенням *Бучацького мирного договору 1672*, за яким Польща зрікалася претензій на Правобережну Україну. Але в боротьбу за Правобережну Україну вступила Росія. У березні 1672 на козацькій раді в Переяславі за участю представників частини правобережних полків було організовано проголошення І. *Самойловича* гетьманом всієї України, а в червні 1674 російська армія під командуванням Г. *Ромодановського* і козацькі полки на чолі з І. Самойловичем перейшли Дніпро і взяли в облогу гетьманську столицю – Чигирин. Втручання турецьких військ врятувало Д., але його авторитет був підірваний остаточно: край був зруйнований, турки своїми грабунками, насильствами і розправами викликали ненависть місцевого населення. Розчарований і зневірений, Д. на раді в Чигирині восени 1675 склав гетьманські клейноди, а І. Сірко прийняв від нього присягу на вірність цареві. Але московський уряд вимагав від Д. з'явитись на лівий берег і капітулювати особисто перед І. Самойловичем і царським представником Г. Ромодановським. Д. рішуче відмовився, і 30-тисячна російська армія та полки Самойловича знову обложили Чигирин. Д., розуміючи всю безвихідь становища, здався. Після зречення Д. оселився в Сосниці на Чернігівщині, а потім був вивезений на почесне заслання до Москви, у 1679–82 був воєводою у В'ятці, а згодом жив у пожалуваному йому

царем с. Ярополчі Волоколамського повіту під Москвою, де й помер 9.11.1698.

Літ.: Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883. – С. 65–69; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985; Смолій В. А., Степанков В. С. Гетьман Петро Дорошенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 84–102; Ку-рас Г. Життя і смерть Петра Дорошенка // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 48–55; Степанков В. Петро Дорошенко // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 101–120.

С. Р. Лях

ДРАГУНИ – вид кавалерії. Вперше Д. були введені у французькому війську в 16 ст. як посаджена верхи піхота, що спішувалася при зустрічі з противником. Шведський король Густав Адольф у 30-річній війні запровадив Д. як кавалерію, котра могла вести бій і в кінному, і в пішому порядку. Д. озброювались холодною (списи, піки, шаблі, палаші тощо) та вогнепальною (карабіни, пістолети, мушкети та ін.) зброєю.

У війську *Речі Посполитої* були драгунські підрозділи, створені за західноєвропейським зразком. Польський уряд використовував Д. для придушення козацько-селянських повстань. Зважаючи на те, що в Д. часто набирали українців, ці підрозділи не відзначалися надійністю під час придушення національно-визвольної боротьби українського народу, і бували випадки переходу цілих підрозділів на бік повстанців. Саме так сталося під час *Жовтоводської битви 1648*, коли на бік Б. *Хмельницького* перейшли не тільки козаки Переяславського та Білоцерківського полків, а й Д.

С. Ф. Плецький

ДРИЖИПОЛЕ – 1) Історична подія – див. *Охматівська битва 1655*.

2) Урочище поблизу Охматова (тепер село Жашківського р-ну Черкаської обл.), де над річкою Багвою (між Охматовом і Жашковом) у січні 1655 стояв табір українського війська. Великі морози і брак палива призвели до того, що учасники битви страждали від холоду, звідки й пішла назва – Дрижиполе.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 312–314; Смолій В. А. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 404–407.

ДРОЗДЕНКО Василь (?–1665) – полковник брацлавський, один з керівників повстання проти польського панування на Правобережній Україні (1664–65). У 1656 був сотником українського козацького війська, що діяло в Білорусі. Навесні 1665 виступив проти гетьмана П. *Тетері* і розбив його під Брацлавом. Після усунення Тетері став брацлавським полковником і заявив претензії на гетьманську булаву, але був узятий у полон П. *Дорошенком* і розстріляний.

ДРУГА МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – див. *Малоросійська колегія*.

ДУБ – велике плоскодонне, безпалубне, однощоглове, вітрильно-гребне судно запорозьких козаків. Протягом 17–18 ст. використовувалось для воєнних походів і перевезення вантажів. Довжина судна сягала 20 м, ширина – 3,6 м, висота кормової і носової частини – близько 3 м, середньої частини – до 2 м. Д. мав 12 банок на 12 пар весел, вантажопідйомність – 25 т, екіпаж – 50–70 чол. По дну судна від носа до корми йшов дубовий брус завтовшки у 5 вершків (24 см). Інколи брус складався з 2-х частин і скріплювався посередині човна. Шпангоут і обшивка Д. також були виготовлені з дуба. Верхня частина бортів, банки та настили на кормі і носі судна виготовлялися з інших порід дерев (сосна, ялина). Технологія виготовлення Д. подібна до виготовлення *чайок*. Запорозький Д. мав замість навісного керма кормове і загрібне весло. За допомогою загрібного весла, яке знаходилося на носовій частині судна, при мілководді *Дніпрових порогів* і плавнів Д. міг легко маневрувати, оскільки «загрібний», що був одночасно і лоцманом, міг завчасно помітити небезпеку. Для плавання у вітряну погоду уздовж бортів Д. закріплювалися в'язки сухого очерету. Як на веслах, так і під вітрилами дуби легко розвивали швидкість у 8 вузлів (до 15 км/год), дістаючись навантаженими до турецького берега в середньому за 36 годин. У воєнний час на річках запорозькі Д. зазвичай ходили без вітрил, щоб не видати свого місцезнаходження. На озброєнні Д. були *фальконети* – трифунтові легкі гармати на вертлюгах. На кожному Д. можна було встановити до шести фальконетів. Проте, як правило, на озброєнні Д. було по одному фальконету, який розміщувався на носовій частині судна. Бойовий запас одного фальконета під час походу становив 100 ядер і 30 зарядів картечі.

З кінця 18 ст. в Північному Причорномор'ї, гирлах Дніпра, Дону і Південного Бугу Д. називали велике однопалубне кільове судно з транцевою кормою, форштевнем і навісним кермом. Це судно мало дві щогли, на яких несло по рейковому вітрилу та клівер на бушприті; довжина 20–22, ширина 5–7, висота борту до 2-х м; 12 пар весел; вантажопідйомність 50–100 т.

Протягом 16–19 ст. на Нижньому Подніпров'ї невеликі за розмірами човни, будівельним матеріалом для яких слугував головним чином дуб, називались «дубівками» і «дубками». «Дубок» був невеликим вітрильно-гребним судном зі шпринтовим вітрилом: довжина 8–10, ширина близько 2,5, осадка 0,5–0,6 м, вантажопідйомність 3–3,5 т, екіпаж 5–10 чол. «Дубівка» була рибальським човном: довжина 6–7,5, ширина близько 1,6, висота борту 0,5–0,7, осадка 0,3–0,4 м, вантажопідйомність близько 2 т, екіпаж 3–5 чол. У воєнний час «дубки» і «дубівки» призначалися для розвідки і посильної служби, а в мирний час – для рибальства і перевезення вантажів.

Літ.: Мышецкий С. И. История о казаках запорожских. – Одесса, 1851; Баиов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 годах. – Т. 1: Первые три года войны. – СПб., 1906. – С. 60 (Приложения); Головизнин А. Русский флот в Чёрном море // Морской сборник. – СПб., 1885. – Октябрь. – С. 77.

Г. Г. Шпитальов

ДУВАН (від крим.-тат. divan – рада, збори) – розподіл між козаками захоплених у ворога трофеїв, рибальської та мисливської здобичі («дуванити» – розподіляти). Трофеї розподілялися залежно від проявленої хоробрості і внеску в перемогу. Козаки, які показали в бою відвагу, отримували *башловку*. Крім того, частка здобичі виділялася церкві та старшині. При розподілі здобичі у промислових ватагах найчастіше половина її виділялась власникові знарядь праці, а інша половина ділилася між працівниками.

ДУКАТ, цехін (італ. dukato – монета; zecchino від zecca – монетний двір) – високопробна золота монета, яка з 13 ст. карбувалася у Венеції. Спочатку Д. мав більшу вагу, ніж *флорин*, але дуже швидко зрівнявся з ним (3,5 г золота 979-ї проби). За зразком Д. золоті монети почали карбувати в Угорщині, Чехії, німецьких державах, Польщі. В Європі назва «дукат» стала синонімом золотої монети і витіснила назву «флорин». У грошовому обігу на українських землях найпоширенішими були угорські, чеські та голландські Д. Як найавторитетніший платіжний засіб Д. використовувався при укладанні великих торговельних угод, при виплаті великих сум та накопиченні скарбів. У 16–18 ст. Д. не лише курсували в українському грошовому обігу, а й використовувалися як прикраси.

Дукат Леопольда II, 1675 р. Чехія

Літ.: З в а р и ч В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 71.

ДУМИ – ліpико-епічні твори української усної народної творчості про події з життя козацької України. Виникнення Д. відносять приблизно до середини 15 ст. Від інших ліpико-епічних та історичних творів Д. відрізняються способом виконання та формою. Д. не співаються, а виконуються декламацією речитативом у супроводі музичного акомпанементу на бандурі, кобзі або лірі. Для Д. характерні відсутність строф, дієслівне римування, імпровізаційність, стала композиція, розгорнутий сюжет, повільна епічна розповідь, постійні епітети. В музичній рецитації Д. багато спільного з голосіннями. Виконують Д. переважно професійні народні співці – кобзарі та бандуристи. Д. тісно пов'язані з іншими жанрами українського фольклору – історичними піснями, голосіннями, казками, легендами. За тематикою Д. поділяються на два цикли. До першого, хронологічно старішого, належать Д. про боротьбу з татарами й турками. Серед них виділяються такі групи: Д. про турецьку неволю («Втеча трьох братів з Азова», «Маруся Богуславка» та ін.); про лицарську смерть козака («Три брати самарські », «Іван Коновченко», «Хведір Безродний» та ін.); про щасливе врятування козаків з неволі, про повернення з походу («Самійло Кішка», «Олексій Попович»). До найстарішого циклу належать і побутово-моралістичні Д. («Бідна вдова і три сини»). До другого циклу належать Д. про козацько-польську боротьбу. За змістом ці твори поділяються на дві групи: Д. про Хмельниччину («Хмельницький і Барабаш», «Про Хмельницького та Василя Молдавського», «Перемога корсунська» та ін.); Д. на соціальні теми («Хвесько Ганжа Андибер», «Козак Голота»).
Найвидатнішими виконавцями Д. були такі талановиті кобзарі, як І. Стрічка, А. Шут, П. Братиця, О. Вересай, І. Кравченко-Крюковський, Ф. Холодний, Т. Пархоменко, П. Древченко, М. Кравченко, І. Кучугура-Кучеренко, Ф. Кушнерик, Є. Мовчан.

Літ.: Р и л ь с ь к и й М. Героїчний епос українського народу. – К., 1955; Л а в р о в Ф. Кобзарські думи та пісні // Дніпро. – 1976. – № 1. – С. 131–134.

О. П. Кривоший

ДУНАЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ – козацьке військове з'єднання, яке діяло на Дунайському театрі під час російсько-турецьких воєн 1771–91. З огляду на нагальну необхідність активної боротьби з турецьким флотом на Дунаї та відсутність досвіду такої боротьби у російських військ Д. в. ф. була сформована запорозькими козаками. 16.4.1771 із *Запорозької Січі* вирушила команда із 1000 козаків на 19 човнах; очолив її полковник піхотної команди Я. Сідловський. Проминувши Кінбурн і Очаків, 16.4.1771 запорозька флотилія прибула на Дунай, де й розпочала бойові дії. Козаки ліквідовували сторожові бекети противника, аванпости та берегові укріплення. Під Тульчею відбувся жорстокий бій з турецькою ескадрою. Козацька флотилія захопила у противника чотири галери, кілька бакчебасів, напівбакчебасів, інші військові трофеї та полонених. Флотилія щоденно робила роз'їзди по Дунаю, вступала в перестрілку з ворогом і здійснювала десантні операції по знищенню аванпостів противника. Були проведені операції під містами Гірсове, Девно, Чорноводи та інші. Наприкінці серпня вели успішні бойові дії на воді та знищували ворожі берегові пости в пониззі Дунаю. 20.8 під Браїловом (тепер Бреїла, Румунія) розбили турецьку ескадру, відбили кілька військових галер, багато інших допоміжних суден та 26 гармат. Крім того, козацька флотилія забезпечила Генеральний штаб російської армії вичерпним щоденником, який точно характеризував становище на театрі воєнних дій.
У наступні роки запорозькі човнові команди під командуванням полковників Мандра, Дуплича і Гука також долали цей маршрут і приходили на Дунай. Запорозькі флотилії, знищуючи турецькі кораблі, переривали постачання й зв'язок турецьких військ. Козаки висаджували десанти і знищували ворожі бекети, батареї, населені пункти, брали участь у штурмі турецьких фортець. Дії Д. в. ф. були надзвичайно ефективними, а мужність і героїзм запорожців неодноразово відзначалися російським командуванням. Але козаки зазнали значних втрат: понад 200 чоловік загинуло і кілька суден потонуло під час шторму. Загинули полковники Сідловський і Дуплич, курінні отамани; тільки під Силістрією та Ватровкою полковник Мандро втратив 120 козаків. Після укладення в 1774 миру з Туреччиною російський головнокомандувач М. Каменський наказав козакам повернутись на Січ. Уряд виношував плани ліквідації Січі та низового козацтва, незважаючи на їхній величезний внесок у перемогу.

Літ.: Л а з а р е в с к и й А. М. Запорожская реляция о победе над турецким флотом в Днепровских гирлах // Киевская старина. – 1884. – Кн. 9; С к а л ь к о в с ь к и й А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 496–509; С о к у л ь с ь к и й А. Л. Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ,1995.

А. Л. Сокульський

ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО, Новоросійське козацьке військо (1828–69) – іррегулярне козацьке військо, створене на початку російсько-турецької війни 1828–29 із усть-дунайських козаків та задунайців, які повернулися в межі Росії до 1828, а також волонтерів із балканських країн. Після закінчення війни у 1829 Д. к. в. було поселене в Акерманському повіті. Російський уряд змушений був визнати, що боєздатне козацьке формування спроможне вирішувати ті злободенні завдання, які постали перед Російською імперією в південному регіоні, а саме: зміцнити охорону кордонів, поповнити російську армію боєздатними

підрозділами легкої кінноти, згуртувати населення. З метою збільшення кількості служилого козацтва в 30-х рр. 19 ст. до війська були приєднані інші категорії населення: з 1832 до складу козацького формування стали включати дворянських дітей та синів обер-офіцерів із Херсонської губернії та *Бессарабії*; протягом 1832–36 склад війська поповнили відставні нижні чини належної поведінки, селяни-переселенці з Курської губернії; в 1839 до Д. к. в. приєднано кочових та осілих циган Бессарабії.

Офіційне визначення статусу козацького формування відбулося в 1844. Дунайське іррегулярне військо зрівнювалося в правах та обов'язках з іншими козацькими формуваннями Російської держави. На нього поширювалася встановлена в Російській імперії система підпорядкованості державній владі. Безпосереднє керівництво військом здійснювало військове правління на чолі з кошовим отаманом. Служиле козацтво Д. к. в. складало два шестисотенні кінні полки. Вони несли внутрішню і прикордонну службу на території Херсонської губернії та Бессарабії, тримали залоги в Одесі, Ізмаїлі та Акермані. В 1854 на території війська був створений третій кінний полк, який проіснував до закінчення Кримської війни 1853–56. У 1856 у зв'язку із втратою Росією придунайської частини Бессарабії Д. к. в. було перейменоване в Новоросійське і мало нести прикордонну службу на лінії Болград – Татарбунари й далі по чорноморському узбережжю.

Основу господарства війська становило землеробство і тваринництво. Однак рівень розвитку господарства дунайських козаків був низьким і ледве забезпечував прожитковий мінімум. На території Д. к. в. було розвинене млинарство. В межах військових земель велася періодична і стаціонарна торгівля, однак остання не набула значного поширення. Проіснувавши 40 років на півдні України, Д. к. в., згідно з поясненнями урядовців, було скасоване через нездатність повноцінно виконувати військові обов'язки.

Літ.: Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України. 1775–1869. – Одеса, 1995; Бачинська О. Дунайське козацьке військо. – Одеса, 1998.

Л. М. Маленко

ДЮРАН (18 ст.) – французький дипломат, посол при російському уряді в Петербурзі. Йому приписують авторство анонімного твору «Фальшивий Петро III, або Життя й пригоди бунтівника Омеляна Пугачова» (Лондон, 1775). У цьому творі є цікаві місця про Україну, про зруйнування *Запорозької Січі* й катування непокірних козаків московитами. «Коли Україна стала поневолена Росією, багато нещасних її мешканців емігрували… і заприсяглися непримиренно ненавидіти все, що було російським», – пише Д. На особливу увагу заслуговують ті сторінки книжки Д., де розповідається про московську колонізацію *Запорожжя*.

В. А. Чабаненко

ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1828–1858 рр.)

Є

ЕЙЛЕР Христофор (1743–1812) – астроном, метеоролог, картограф, генерал-майор російської армії, син відомого математика Леонарда Ейлера. Керівник астрономічно-геодезичної експедиції 1770 на півдні України.

Народився у Берліні, де здобув освіту артилериста. Добре знався на астрономії й геодезії і до 1767 служив поручиком у прусській королівській артилерії. На поч. 1767 звільнився зі служби в Берліні й переїхав до Росії, де одержав призначення до артилерійського полку у Петербурзі. Очевидно, під впливом батька Е. незабаром потрапляє до академічної експедиції, що у 1769 досліджувала район Нижнього Уралу і Прикаспію. Виконуючи обов'язки «астрономічного обсерватора», він визначає географічні координати багатьох міст і поселень цього краю, нотує географічні описи, провадить метеорологічні спостереження. Отже, в Україну 27-річний Е. прибув досвідченим астрономом, метеорологом, картографом.

В Україні докладні дослідження експедиції Е. розпочалися у Кременчуці, куди вона прибула на початку травня 1770 після тривалої подорожі з Уралу через Дон і Слобожанщину, де були визначені географічні координати Азова, Черкаська, Бахмута та інших міст. Завданням експедиції було визначення географічних координат певних населених пунктів України, проведення астрономічних і метеорологічних спостережень, складання й уточнення карти *Дніпра* з прилеглими районами від *Запорозької Січі* до Києва. Обставини не сприяли роботі – перед тим над Україною прогула *Коліївщина*, а потім розпочалася російсько-турецька війна 1769–74. Татарські напади сягали фортеці Св. Єлисавети й докочувались до Лівобережжя. Уздовж Української лінії, у Подніпров'ї, на Запорожжі провадилися фортифікаційні роботи, пересувалися військові команди з довгими валками обозів. Поява в цих краях легких візків експедиції з тендітними астрономічними й геодезичними приладами була несподіваною й викликала подив і зацікавленість у місцевих жителів та військових. 13.5.1770 з Кременчука експедиція вирушила до фортеці Св. Єлисавети, куди прибула через декілька днів. Шлях пролягав через Крюків, Золотарівку, Федорівку, Красний Кут та слобідку Чернігівську. У фортеці експедиція затрималася, а 20.6 вирушила до одного з головних пунктів свого маршруту – Запорозької Січі.

1.7.1770 експедиція була вже на Січі, де відразу розпочала наукові спостереження. Під час перебування на Січі експедиція здійснила важливі астрономічні, метеорологічні й інші спостереження, а також ряд картографічних зйомок. Вимірювалася температура повітря, визначався барометричний тиск і напрямок вітру, коротко нотувалися особливості атмосферних явищ – хмарність, дощ, гроза тощо. Запорожці на знак поваги до вченого прийняли його в число почесних товаришів Кущівського куреня Запорозької Січі. 5.5.1770 експедиція залишила Січ і, рухаючись правим берегом Дніпра, 7.8 прибула в Нові Кодаки (тепер – у межах м. Дніпропетровська). Далі перебралися на лівий берег і дісталися *Самари* – козацького містечка й фортеці на однойменній річці (поблизу сучасного м. Новомосковська). 15–20.8 експедиція перебувала в *Переволочній* – фортеці й містечку біля впадіння Ворскли в Дніпро. Незабаром після повернення експедиції наукові спостереження в Україні були систематизовані у великій (розміром 264×157 см) карті, що зображує Середнє і Нижнє Подніпров'я від Києва до Чорного моря. Карта ілюмінована аквареллю у кілька кольорів. Вона охоплює величезну територію, але особливо ретельно відбито на ній район Надпорожжя та Запорожжя, де пролягали головні маршрути експедиції. Тут вказані численні населені пункти, фортеці, польові укріплення, шляхи, річки, кордони. Зображено Українську лінію з її фортецями й прилеглими селами й містечками, позначено Кременчук, Переволочну, Мишурин Ріг, численні села й слободи в районі фортеці Св. Єлисавети, Старий і Новий Кодаки та багато безіменних поселень і запорозьких зимівників. На р. Самарі біля гирла на лівому боці позначено «прежде бывшой Самарский ретранжемент, а ныне пустой», тобто колишню фортецю Усть-Самару, а вище по течії на правому березі – «ретранжемент Самарской, Богородичной тож», далі розташовано Самарський монастир Війська Запорозького. На карті показано *Дніпрові пороги* й острови: «Кайдацкой, Сурской, Лаханской, Стрелчой, Звонецкой...» Зображено острів *Хортицю*, вгору від нього, на Кичкаському мисі позначено «фарпост Кичкасы», а проти острова, на правому березі Дніпра, – річки Верхню, Середню та Нижню Хортицю з розташованими на них поселеннями. Від Хортиці до Січі на правому березі Дніпра й окремих його островах позначено понад 20 поселень, серед них «Белянки, Тарасовской, Перебоины, Голои, Никитинский, Никитин Перевоз». Документи академічної експедиції 1770 – «Подорожня книга», журнали наукових спостережень, донесення учасників до Академії, картографічні матеріали – знаходяться тепер в архіві та бібліотеці Академії наук Російської Федерації у С.-Петербурзі. Наукові досягнення експедиції Е. в Україні знайшли відображення у першому географічному словнику, надрукованому в Москві в 1773, – «Географическом лексиконе Российского государства» Федора Полуніна; в ньому вперше наведені географічні координати багатьох міст Російської держави, а серед них і українських – Глухова, Києва, Єлисаветграда, Кременчука, Запорозької Січі, Самари, Харкова та інших, більшість із яких були визначені Е. Сукупність нових географічних відомостей та астрономічних спостережень, одержаних цією та іншими академічними експедиціями, дала матеріал для складання й видання «Новой Генеральной карты России» 1773 та наступних картографічних праць Академії наук.

Літ.: Скальковский А. Астроном Эйлер в Сечи Запорожской в 1770 г. // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV. – № 10. – С. 117–119; Академия наук СССР: Краткий исторический очерк. – Т. 1. 1724–1917. –

М., 1977; История АН СССР. – М.; Л., 1958. – С. 361; Ленченко В. О. З історії географічних досліджень України Російською АН у XVIII ст. // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 124–131. *В. О. Толок*

ЕЛЕК – турецька куртка, яка носилася задунайськими козаками замість жилета.

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 118.

ЕНГЕЛЬ Йоган Християн фон (1770–1814) – австрійський історик. Навчаючись у Геттінгенському ун-ті, був учнем А. Шлецера, під керівництвом якого здобув ґрунтовні знання з історії України. Е. – автор «Історії України й українських козаків» (1796), що була першим масштабним і систематизованим викладом історії України від давніх часів до кінця 18 ст. і відзначалася науковістю та об'єктивністю, багатою джерельною базою.

На думку Е., козацтво було породженням масової втечі українських селян на небезпечні, зате вільні землі на Придніпров'ї, де не було кріпосного рабства. Поряд з тим він зазначав, що українське козацтво виникло як самозахист народу від руйнівних татарських нападів. Е. не поділяв козацтво на «запорозьке» й «городове», воно виступає у нього єдиною військово-політичною силою. Козацькі повстання проти Польщі і *Визвольну війну* Е. розглядає як боротьбу пригнобленого народу за своє національне і соціальне визволення. Приєднанню України до Росії Е. надає великого значення як факторові зростання російської могутності. До політики царського уряду, спрямованої на ліквідацію автономії *Гетьманщини*, Е. ставиться негативно. Видана невдовзі після того, як була зруйнована *Запорозька Січ*, праця Е. сприймалася тогочасною передовою громадськістю Європи як протест проти загарбницької, колонізаторської політики російського царизму.

Літ.: Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 395–402. *В. А. Чабаненко*

«ЕНЕЇДА» – поема видатного українського письменника І. П. *Котляревського* (1762–1838), опублікована у 1798 (частково) та 1842 (повністю). «Заховавши» своїх козаків під імена й одяг троянців, Котляревський змушений був перелицювати фабулу «Е.» давньоримського поета Вергілія і наснажити її своїм, рідним йому українським, козацьким духом: «Яка ж одвага в смутне врем'я! / Так не пропало наше плем'я?» / – Троянці всі тут заревли». Одчайдухи і веселуни, козаки Котляревського збратані святими узами козацького товариства: «З тобою рад в огонь і в воду, / На сто смертей піду з тобой».

Сповнена оптимізму незнищенності, «Е.», на думку академіка О. Білецького, стала «одним із важливих моментів не тільки збереження нації, а й її утвердження». Для нащадків лівобережної козацької старшини колишня козацька держава мала значення як основа їхніх прав та привілеїв. І все ж у громадській думці вищих верств українського суспільства панував негативний стереотип запорожців, на відміну від образу запорожця в думах, вертепах, народних піснях. «Е.» ж Котляревського не тільки «реабілітує запорожців» (вислів літературознавця М. Павлишина), а й наближає їхній образ до вже утвердженого у читача позитивного уявлення про козацьку державу.

Описи воєнних подій сприяли асоціативному зближенню образів *Гетьманщини*, *Запорожжя* і *гайдамаччини*. В поемі відсутній наголос на становій окремішності козаків, їхніх правах і привілеях. Поет синтезує в «Е.» українську золоту добу, в якій ідеї волі та рівності асоціюються з козацьким минулим. Згадки про військо Гетьманщини сповнені захоплення його демократизмом: «Так просто військо шиковало, / Не знавши: Стій, не шевелись!» Вражаюче наголошує автор поеми на тому, що оплотами волі й незалежності були козацькі полки, на які за Гетьманщини поділялася Україна: «Славнії полки козацькі / Лубенський, Гадяцький, Полтавський / В шапках було, як мак, цвітуть». І так змальовує їхню відвагу: «Як грянуть, сотнями ударять..., / То мов мітлою все метуть».

Поет закликав присвятити себе для добра народу, пройнятися гордістю за свою батьківщину, за Україну: «Де общеє добро в упадку, /Забудь отця, забудь і матку – / Лети повинность ісправлять».

Літературознавці сходяться на думці, що «Е.» становить складну ідейно-художню систему, в якій народне світобачення переплітається з просвітницькими ідеями, комічне – із серйозним, знижене – з високим, героїчним.

Письменник вдається до ретроспекції (пригадування подій, колізій), бо вільне виявлення природного козацького духу за часів Котляревського у кріпосницькій державі було неможливим. Поема відображає стійкі елементи традиційної побутової культури, патріархальні звичаї та обряди, народні вірування та прикмети, ворожіння, народну медицину, одяг, житло, харчування, розваги, ігри, танці тощо. Поет наголошує на таких рисах національного характеру, як добродушність, доброзичливість, гостинність, працьовитість, чесність, відвага й вірність обов'язку.

Котляревський художньо відтворює вміння персонажів поеми майстерно розповідати, підмічати смішні риси в інших і передавати їх у жартівливому тоні. Поет показує і «темні сторони характеру запорозьких козаків» (вислів Д. *Яворницького*): прагнення шиконути перед чужими, похизуватись одягом, силою чи зброєю, пристрасть до спиртних напоїв.

Про «Е.» знали запорожці за Дунаєм; її вивіз із собою Наполеон, вертаючись із нещасливого походу на Росію.

Окрему й досить цікаву сторінку складає історія видання та ілюстрування «Е.». Перше видання поеми мало місце у 1798 (до 1902 видавалася 27 разів), а перші ілюстрації до неї з'явилися друком лише на поч. 20 ст. Це був виданий 1903 у Москві коштом міста Полтави альбом, що містив 13 малюнків олівцем (в 1912 – з текстом), які виконав у 1873–74 студент петербурзької Академії мистецтв П. Мартинович (1856–1933). У 1904, 1909 були надруковані 11 ілюстрацій В. Корнієнка (1867–1904, олівець). Обом митцям притаманна художня спрямованість на українізацію типажу. У Мартиновича – це побутові сцени з народними образами і етнографічними подробицями, у Корнієнка – більш академічний, монументальний, більш героїзований характер композицій.

У 1919 видатний український художник Г. Нарбут (1886–1922) виконав гуашшю ілюстрацію «Еней з військом» (задумувалось 12), яку відносять до шедеврів ілюстративної графіки. Святкова декоративна композиція, поєднуючи

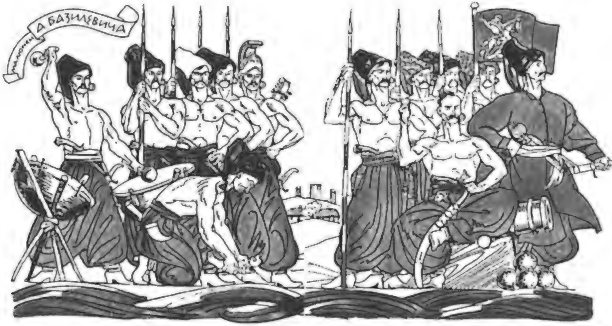

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда»

риси українського бароко та античні елементи, відзначається тонким почуттям стилю. Попереду, в центрі, – репрезентативна постать Енея; він у червоній киреї, квітчастій голубуватій туніці, підперезаний слуцьким поясом, у золотому шоломі, з шаблею при боці. За ним компактним блоком з рушницями на плечах виступають запорожці у візерунчастому одязі. У стилізованих чорновусих і чорнобрових обличчях проступають риси «Козаків Мамаїв». Лінійно-площинний ритм постатей і рушниць підсилений колірним ритмом дзвінких барв, серед яких, у контрасті з відтінками голубого, домінує насичений червоний. Тлом виступає умовний лаконічний краєвид, деталі якого мають знаковий характер: фрагмент античної капітелі, на який вказує Еней, та вітряк вдалині, у прорізі арки. Цей мистецьки довершений твір відбиває прагнення української суспільності поч. 20 ст. до національного самовиразу.

Активно працюючи у різних видах графіки, Нарбут вводить стилізоване зображення козака Мамая – на повен зріст, із рушницею, – в ілюстрації до «Української абетки», в композиції обкладинок (журнали «Наше минуле», 1/1918, «Мистецтво» 3/1919, фронтиспис до збірки віршів В. Нарбута «Алілуя», 1919).

У 1933 ілюстрацію «Еней на чолі війська» створив І. Падалка (1894–1937), талановитий представник школи М. Бойчука. В ній сюжет трактується скорше як мотив української історії, відчувається вплив давньої української гравюри (навіть у виборі техніки – гравюра на дереві). Його герой – народна маса, що піднялась на заклик Енея. Кремезні, дещо грубуваті козацькі постаті і обличчя, сповнені сили і рішучості, тісно заповнюють аркуш, пронизаний динамічним напруженим ритмом.

У 1937 вийшло виконане на високому поліграфічному рівні видання «Е.» з ілюстраціями М. *Дерегуса* (літографія, акварель). В артистично скомпонованих композиціях виведені виразні національні типи, але художник, трактуючи їх гротескно, звертає увагу на почуттєві, звичаєві, етнографічні моменти, відтіснивши, таким чином, героїко-драматичну лінію.

Багато ілюстроване видання «Е.» (до 150-річчя поеми, 1948, 1950) оформили І. *Їжакевич* (1864–1962) та Ф. Коновалюк (1891–1994). Це олійні малюнки в кольорі і рисунки пером, які панівним в українській повоєнній графіці реалістичним, жанрово-описовим методом розкривають основні сюжетні колізії.

У 1961 в Харкові поема вийшла російською мовою з ілюстраціями О. Довгаля (1904–1961). В об'ємному циклі ілюстрацій (70) різними техніками і прийомами художник виявляє своє обдарування, вдало передаючи народний гумор та іронію, але вільно поводиться з текстом, вводячи місцями малюнки на сучасну тематику, що дисонує із самою «Е.».

Ілюстрації А. Базилевича до видання «Е.» (1968) – здобуток його невтомної дев'ятирічної праці. Червона суперобкладинка з чітким білим написом «Енеїда», на оправі – узагальнений портрет Енея, лаконічний титул, на фронтисписі – зображення Енея і троянців в образах запорозьких козаків. Ідея мужності і волелюбності українського народу, закладена в цій першій ілюстрації, проходить через весь ілюстративний ряд. Кожна ліва сторінка – текстова, а права – ілюстративна. Ілюстрації виконані в техніці контурного малюнка, підфарбованого аквареллю; домінують чорний і червоний кольори силуетів і козацького вбрання. Характерними чітко окресленими пластичною лінією колірними площинами створена галерея образів у героїчному, жартівливому, побутовому планах. 130 ілюстрацій та стилістично єдине у всіх деталях оформлення і макет «Е.» – результат тривалих пошуків. У простих, пройнятих оптимізмом і повагою до людини ілюстраціях художникові вдалося відтворити ідеї народності, патріотизму і гуманізму, закладені в поемі.

Ілюстрації В. Гордійчука (нар. 1947) представляють гротескно-бурлескну тенденцію «Е.» до зниження героїчних образів античної міфології. (Попередньо, вживаючись в епоху, художник створив серію натюрмортів із предметів козацького побуту). Енергійні композиції передають напруження чи вибух сильних емоцій; наприклад, у зображенні сцен бою його манера достатньо експресивна (починаючи із знаковості яскраво-червоного і глухого темно-зеленого кольорів костюмів): на здибленому коні козак з піднятою шаблею над поваленим противником; коні на скаку в різних ракурсах; літають знесені голови-маски з виразом жаху; кров'ю вершника з відтятою головою на тьмяно-вохристому тлі написано від руки рядок поеми… Як у Котляревського, театралізована, перелицьована, зворотна сторона героїчного; художник пропонує свою версію наближення до літературної першооснови. Витоки цього стилю – у народному примітиві минулого століття, в давніх традиціях народного театру.

Літ.: Дашкевич Н. Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды» // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 145–188; Шамрай А. Проблема реалізму в «Енеїді» І. П. Котляревського // Шамрай А. Вибрані статті і дослідження. – К., 1963; Мороз М. Іван Котляревський. Семінарій. – К., 1969; Хропко П. Іван Котляревський. Біографічний нарис. – К., 1969; Яценко М. На рубежі літературних епох. «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі. – К., 1977; Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. – К., 1982; Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського. – Львів, 1994; Ханко В. Графічні інтерпретації «Енеїди» // Образотворче мистецтво. – 1998. – № 2. – С. 41–57.

В. Ф. Шевченко, І. М. Ласка

Є

ЄДИСАНСЬКА ОРДА, Джедисанська орда, Очаківська орда – одна з *ногайських орд*, що перебувала у васальній залежності від *Кримського ханства*. У 17–18 ст. Є. о. кочувала на правому березі *Дніпра*, від р. Кам'янки до р. Кодими (правобережної притоки Південного Бугу). Головні селища Є. о. розташовувалися навколо турецької фортеці *Очаків*. Звідси ще одна назва Є. о. – Очаківська орда. Є. о. була найчисленнішою серед ногайських орд: в 2-й пол. 18 ст. вона налічувала близько 40 000 кибиток. З Є. о. вели запеклу боротьбу запорозькі козаки. У 1770 Є. о. визнала протекторат Росії і згодом була переселена у степи між Доном та Кубанню. Звідси у 1790 частину Є. о. переселено у прикаспійські степи та долини Дагестану, а частина покинула межі Російської імперії та відкочувала до Південної Бессарабії, де злилася з *Буджацькою ордою*.

Літ.: Мейер А. Повествовательное землемерное и естественное описание Очаковской земли. – СПб., 1794; Скальковский А. О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Вып. 1. – Симферополь, 1867. – С. 358–412; Вахрушин С. Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе. – 1936. – № 3. – С. 29–61; Туман. Крымское ханство. – Симферополь, 1991.

В. І. Мільчев

ЄДИЧКУЛЬСЬКА ОРДА, Джедишкульська орда – одна з *ногайських орд*, що перебувала у васальній залежності від *Кримського ханства*. Із 2-ї пол. 16 ст. кочувала у *Буджаку*, між Дністром та Дунаєм. У середині 18 ст. за наказом хана перейшла на лівий берег Дніпра, де зайняла територію від Кизикермена до гирла р. *Кінської* (з півдня на північ) і від Дніпра до верхів'їв р. Кінської та р. Берди (із заходу на схід). Після поразки Кримського ханства в російсько-турецькій війні 1768–74 Є. о. визнала протекторат Росії. В 1771 ногайців Є. о. було переселено на *Кубань*. У 1776 в Є. о. нараховувалося 20 000 кибиток. На Кубані Є. о. мешкала недовго. Значна частина ногайців цієї орди втекла до турецьких володінь, а незначна решта на поч. 19 ст. з дозволу уряду повернулася в приазовські степи, де й осіла на землях уздовж р. Молочної. Тут у 1806 ними було утворено два поселення (1388 душ чоловічої статі). Після Кримської війни 1853–56, під впливом мусульманського духовенства, залишки Є. о. емігрували до Туреччини.

Літ.: Сергеев А. А. Ногайцы на Молочных Водах (1790–1832): Исторический очерк // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – № 48. – Симферополь, 1912 – С. 1–144; Скальковский А. О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Вып. 1. – Симферополь, 1867. – С. 358–412.

В. І. Мільчев

ЄЛИЗАВЕТА ПЕТРІВНА (1709–1761) – російська імператриця (1741–61), дочка *Петра І* та Катерини І. Проголосила повернення до політики Петра І, але державними справами практично не займалася, проводячи час у розвагах. Уряд Є. П., у якому значна роль належала фаворитам, проводив політику зміцнення кріпосної системи та розширення привілеїв дворянства. Завдяки зусиллям Є. П. було проведено окремі зміни: поновлено систему управління часів Петра І, скасовано внутрішні митниці (1754), німців виведено з державних посад, відкрито Московський ун-т (1755). У 1740-х рр. великий вплив на Є. П. мав фаворит Олексій *Розумовський*, який привернув увагу Є. П. до України. Тому Є. П. у відповідь на прохання старшини відновила в Україні гетьманство. За її розпорядженням у 1750 гетьманом було обрано брата О. Розумовського – 22-річного Кирила *Розумовського*. При Є. П. наступ російського уряду на автономні права України послабшав. Водночас розгорнувся активний процес закріпачення селянства і рядового козацтва та зростання старшинського феодального землеволодіння.

Російська імператриця Єлизавета Петрівна. Невідомий художник 18 ст.

Літ.: Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. III. – М., 1992. – С. 213–350; Валишевский К. Дочь Петра Великого: (Елизавета Петровна). – Репринтное воспроизведение издания 1911 г. – М., 1990; Анисимов Е. Б. Россия в середине XVIII. Борьба за наследие Петра. – М., 1986.

Ю. П. Князьков

ЄЛИСАВЕТИ СВЯТОЇ ФОРТЕЦЯ – фортеця, адміністративний центр Новосербського поселення (*Нової Сербії* та *Новослобідського козацького полку*). Названо на честь імператриці *Єлизавети Петрівни*. Мала форму правильного шестикутника периметром (разом із зовнішніми укріпленнями) до 6 верст. Є. С. ф. була головним поселенням (штаб-квартирою) Новослобідського козацького (згодом Єлисаветградського пікінерного) полку. Є. С. ф. була одним з оплотів російського впливу у регіоні: протягом 1753–64 фортеця була місцем перебування вищого російського командування на півдні України; у ній діяла слідча комісія у гайдамацьких справах (з 1756). Під час російсько-турецької війни 1768–74, коли у межі Єлисаветградської провінції вдерлися татари, гарнізон Є. С. ф. не тільки вдало витримав облогу, а й відбив турецько-татарське військо від навколишніх селищ. З 1775 Є. С. ф. остаточно втрачає своє оборонне значення; у 1784 з неї було вивезено до Херсона всю артилерію. З 1785 вона перетворюється на місто Єлисаветград (тепер – місто Кіровоград, адміністративний центр Кіровоградської обл.).

Літ.: Соколов К. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – 1848. – С. 386–395; Пашутин А. Н. Исторический

очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград, 1897; Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська обл. – К., 1972. *В. І. Мільчев*

ЄРИК – споруда для лову риби, що широко застосовувалась на *Задунайській Січі*. Для влаштування Є. від озерця чи лиману прокопувалася канава (яка також називалась єриком) до Дунаю чи одного з його гирл. Після весняного проходу риби на мілководдя вихід у Дунай перекривався щільною стінкою із забитих у дно кілків, які переплітали-ся хмизом. З іншого боку канави ставилися дві перегородки. Кожна з перегородок складалася з двох половин, що ставились під кутом одна до іншої. Широкою основою перегородки спрямовувались до мілководдя, звідки мала йти риба, а вершинами, де були вузькі щілини для проходу риби, – до річки. Восени риба, що поверталася в Дунай, цими перегородками, які були ніби своєрідними лійками, спрямовувалась і скупчувалася між загородками, звідки вичерпувалась черпаками чи підсаками.

Літ.: В о в к Хв. Українське рибальство в Добруджі // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. *С. Ф. Плецький*

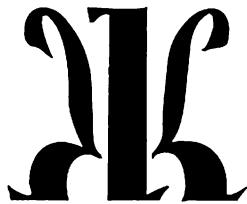

ЖАК (від народнолатинського saccare – грабувати) – на *Запорожжі* тимчасове займання землі для занять сільським господарством. Розорана ділянка землі засівалась кілька років підряд, а після її виснаження покидалась. У степу розорювалась інша ділянка, куди переносився і *зимівник*. За користування землею *Кошу* сплачувався податок у 10% від врожаю. *С. Ф. Плецький*

ЖВАНЕЦЬ – місто-фортеця на Поділлі, розташоване на лівому березі *Дністра*, при злитті його зі Жванчиком, у мальовничій місцевості, що дістала назву «Подільська Швейцарія». Фортеця у формі п'ятикутника займала кінець високого мису, обмеженого з півдня Дністром, а із заходу й півночі – глибокими закрутами річки Жванчика та потічка Вільшанки. В історичних документах Ж. згадується з 1431, коли польський король Ягайло за військові заслуги подарував його рицареві Свичку з Ленчика. Від нього Ж. переходить до кам'янецького старости Федора Бучацького та Язловецького, а по смерті останнього в 1450 – до його брата Михайла. У 16 ст. Ж. був у володінні О. *Конєцпольського*, Яна Лянцкоронського. На поч. 17 ст. Ж. укріплений поляками на противагу турецькій фортеці *Хотин* на протилежному березі Дністра; тому Ж. був місцем частих боїв. У 16 – на поч. 17 ст. у Ж. сформувався потужний стратегічний оборонний вузол, який за своїм значенням поступався тільки Кам'янецькому замку. У 1620 Ж. був зруйнований турками. Після *Хотинської війни 1621* власник Ж. Лянцкоронський відбудував замок. У 1646 король Владислав IV надав Ж. магдебурзьке право. У 1653 Б. *Хмельницький* обложив тут військо польського короля *Яна II Казимира* (див. *Жванецька облога*). Після Карловицького миру 1699 Ж. знову перейшов до Польщі. У 1672–99 Ж. знаходився в руках у турків. У 1673 зруйнований за наказом *Яна III Собеського*. У 1768–89 тут ішли бої між польськими конфедератами і російськими військами. Згодом Ж. як стратегічний центр занепав. Тепер Ж. – село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К., 1971. – С. 324–326; П л а м е н и ц ь к а Є. Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі // Пам'ятки України. – 1997. – № 3. – С. 88–91. *С. Р. Лях*

ЖВАНЕЦЬКА БИТВА – див. *Жванецька облога 1653*.

ЖВАНЕЦЬКА ОБЛОГА 1653 – облога українською армією на чолі з Б. *Хмельницьким* польського королівського війська під *Жванцем* (тепер село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) під час *Визвольної війни українського народу* у вересні–грудні 1653.

Польські можновладці і шляхта вперто не бажали надати автономію козацькій Україні і не приймали вимогу гетьмана Б. Хмельницького відновити *Зборівський договір 1649* навіть після знищення коронної армії у *Батозькій битві 1652*. Тому решта 1652 і весь 1653 пройшли у напруженому протистоянні. На поч. 1653 польські війська зробили ряд нападів на *Гетьманщину*, заходячи аж під Чорнобиль, Паволоч і Брацлав. Зокрема, у березні 1653 8-тисячне військо на чолі з С. Чарнецьким і С. Маховським вдерлося у східні райони Брацлавщини. У жорстокому бою під Монастирищем І. *Богун* зупинив ворога. Тимчасом Тиміш *Хмельницький* на чолі з козацьким корпусом пішов походом у Молдову і згодом опинився в облозі у м. Сучаві. Б. Хмельницький і хан *Іслам-Ґірей III*, об'єднавши свої сили, рушили в напрямку до Кам'янця. Тут гетьман отримав звістку про загибель свого сина.

Польський король *Ян II Казимир* розмістив своє військо під Кам'янцем в окопах і очікував звістки про падіння Сучави, після якого чекав об'єднання зі своїми союзниками – волохами та угорцями. З-під Кам'янця він рушив до Бару. Отримавши звістку про приєднання хана до Хмельницького, король скликав військову раду, яка вирішила відступити в район *Жванця*, стати там обозом і дочекатись підходу угорських і волоських військ. 28.9 під містом і замком, між ріками Дністер і Іванчик, польська армія зупинилася табором, який укріплювався ровами і валами. Через Дністер було збудовано міст для отримання продовольства і фуражу з Буковини. Чисельність війська досягала 50 тис. чол. Тимчасом під Сучавою було укладено перемир'я. Майже двомісячна оборона Сучави продемонструвала правителям Молдови, Валахії і Семигороддя залізну стійкість козацької піхоти, завдала серйозних втрат їхнім військам і розвіяла ілюзії щодо можливості легких перемог у боротьбі з Україною. Саме під впливом сучавських подій Ракоці і Георгіце обмежилися відрядженням до Яна II Казимира всього відповідно 2 тис. і 1 тис. воїнів.

Враховуючи складне становище польського війська (гостра нестача продовольства і фуражу, настання холодів, дезертирство), а також ненадійність свого союзника – кримського хана, Б. Хмельницький вирішив, відмовившись від генеральної битви, оточити і блокувати ворога та примусити його капітулювати. Армія Хмельницького налічувала 30–40 тис. чол. На кінець жовтня українські і татарські з'єднання міцно блокували польське військо під Жванцем. Було зайнято навколишні подільські містечка. В околицях були розгромлені окремі польські під'їзди і загони. Козацькі загони ходили глибоко в Галичину і на Волинь. Облога тривала понад два місяці. У польському таборі почався голод, спалахнули епідемії.

Побачивши безпорадне становище Яна II Казимира, Іслам-Ґірей III намагався не допустити його розгрому. Тимчасом надійшли повідомлення про рішення Земського собору Росії від 1.10.1653 щодо протекції над Україною і готовності розпочати війну з Польщею. В таких умовах Польща і Крим відчувають потребу замирення перед лицем російської загрози, а Б. Хмельницький втрачає інтерес до тих куцих поступок, на які погоджувалася польська

сторона навіть під тиском хана. Довга серія двосторонніх переговорів наприкінці листопада – на початку грудня закінчилася укладенням угоди 5 (15).12.1653, згідно з якою *Білоцерківський договір* скасовувався, відновлювалася дія *Зборівського договору 1649*, і польський король зобов'язувався сплатити кримському ханові контрибуцію у розмірі 100 тис. злотих. Після цього війська розійшлися. Хмельницький вирушив до Переяслава, де 8.1.1654 був укладений союзницький договір з Росією (див. *Переяславський договір 1654*).

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 192–193; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 319–353; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. I. – К., 1996. – С. 650–720. *С. Р. Лях*

ЖДАНОВИЧ Антон Микитович (? – після 1660) – наказний гетьман (1656–57), полковник київський (1649–53, 1655–56). Походив з дрібної української шляхти на Київщині. До 1648 – сотник реєстрового Чигиринського полку. В 1648 був призначений київським полковником. Під час *Визвольної війни* очолював походи козаків на Польщу, Литву, брав участь в обороні Києва (1651). Проявив себе як розсудливий політик, талановитий дипломат, юрист і полководець. Ж. був сподвижником Б. *Хмельницького*, виконував дипломатичні місії: 1650 – посольство до Туреччини, 1653 – до Польщі, 1654 – до Московії. З 1656 Ж. – голова судової комісії, потім генеральний суддя (розглядав справу І. *Нечая*, І. Дорошенка та ін.). У 1656–57 – наказний гетьман над 20-тисячним українським військом, яке Б. Хмельницький послав на допомогу королю *Карлу X Густаву* та князю *Юрію II Ракоці* у війні проти Польщі. Після смерті Б. Хмельницького Ж. підтримав І. *Виговського*, пізніше став його радником. Наприкінці 50-х – на поч. 60-х рр. Ж. очолював дипломатичні місії до Варшави та Стамбула. Після переходу гетьманської булави до Ю. *Хмельницького* відбув до Польщі. У лютому 1660 під час боїв під Могилевом-Подільським був у складі польського війська. Подальша доля Ж. невідома.

Літ.: Крип'якевич І. Б. Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 90, 151, 153, 180, 187, 198, 242, 309; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – К., 1997. – С. 60, 127, 156, 323–325, 1260–1262, 1314; Гурбик А. Полковник Антон Жданович // Пам'ять століть. – 1998. – № 3. – С. 61–70; Гурбик А. Антон Жданович // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 120–140. *С. Р. Лях*

ЖДАХА (Ждаха-Смаглій) Амвросій Андрійович (1855–1927) – український графік. Працював у галузі книжкової графіки і декоративно-ужиткового мистецтва. Народився в Ізмаїлі. Батько – із задунайських запорожців, мати – селянка з Київщини. Згодом сім'я переїхала до Очакова, потім до Одеси. Закінчивши повітове училище (1871), працював креслярем; службові відрядження по селах давали можливість знайомитися з народним побутом і фольклором. Брав приватні уроки у О. Ковальова (1822–1894). Знайомство з Ковальовим вплинуло на формування світогляду Ж., визначило коло його творчих інтересів і, найголовніше, прагнення ілюструвати «Кобзар». У 1881 відвідував Одеську малювальну школу. Оформляв та ілюстрував книжки, переважно з української історії: *«Чорна рада»* П. *Куліша*, «Оповідання про Антона Головатого» М. Комарова – обидві 1901; «Слово о полку Ігоревім», 1904; збірник «Весілля», 1905; «Чайковський» Є. Гребінки, 1914; близько 500 різних малюнків – сюжетних типажів, заставок – до українського Євангелія. У 1883–85 виконав ескізи українських історичних костюмів та народного одягу для першої української професійної трупи М. *Старицького* та М. Кропивницького. У 1887 петербурзький тижневик «Звезда» надрукував 40 зразків поданих ним візерунків українських писанок. Уклав альбом «Український стиль». За ескізи обкладинки і заставок до петербурзького журналу «Искусство и художественная промышленность» (1900) отримав першу і другу премії.

А. А. Ждаха.
Автопортрет. Папір, олівець

Проте популярність прийшла до художника з виданням серій поштових листівок на теми українських народних пісень (з текстами і нотами), які випускало київське видавництво «Час» (1893–1914), друкуючи їх у Лейпцигу і Празі (перша серія листівок – 1911, друга – 1912); в 1914 підготував третю і четверту, але у зв'язку з початком Першої світової війни видати їх не вдалося. В кожній серії був ряд сюжетів на козацьку тему: «Ой, на горі запорожці», «Засвистали козаченьки», «Ой, запив козак, запив» (1-а серія); «Ой, на горі женці жнуть», «Ой, у полі могила» (2-а серія); «Ой, ішли наші славні запорожці», «Ой, п'є Байда», «Максим козак Залізняк» (3-я серія) та ін. З 1896 почав ілюструвати «Кобзар»: задумав 26 великих (22×16) і 14 менших ілюстрацій, 22 заставки, 15 кінцівок, 20 ініціалів, обкладинку, титул, шрифт на зразок рукописного. Поезії доповнив ілюстрованою біографією, використавши офорти з «Живописної України» та маловідомі твори з альбому «Офорти Т. Г. Шевченка з колекції В. В. Тарновського» (К., 1891), а також власні замальовки з подорожі по батьківщині поета. Тема козацтва, героїчні сюжети розвиваються у ряді ілюстрацій. У заставці до вірша «Думи мої, думи мої» Т. *Шевченко* зображений над книгою в оточенні кінних козаків; у вірші «Іван Підкова» козацький ватажок поданий на носі байдака під час походу на Цареград по розбурханому морю та ін. На жаль, результат тривалої і наполегливої праці – підготовлені до друку ілюстрації до «Кобзаря», що так достовірно відтворюють побут і дух українського сільського середовища, дух часу у прочитанні Шевченкових поезій, – не побачили світу і не дійшли до широкої народної аудиторії, якій були адресовані.

Літ.: Козирод І. Неопубліковані ілюстрації до «Кобзаря» // Образотворче мистецтво. – 1996. – № 2. *І. М. Ласка*

ЖЕЛИБОРСЬКИЙ Арсеній Андрій (1618–1663) – львівський православний єпископ (1641–63), засновник друкарні при соборі св. Юра (1646). Під час облоги міста військом Б. *Хмельницького* (1648) вів переговори з гетьманом від імені польського короля. Активно сприяв укладенню *Гадяцького договору 1658* з І. *Виговським*. *В. А. Чабаненко*

ЖМАЙЛО Марко (17 ст.) – гетьман нереєстрового козацтва, учасник *Хотинської війни 1621*, козацький дипломат. Очолив козацьке *повстання 1625*, яке охопило майже все Подніпров'я. Найважливіші битви проти коронного війська відбулися поблизу Черкас в гирлі р. Цибульника та біля Курукового озера. Спроби розгромити козаків силою не мали успіху, і коронний гетьман Станіслав *Конєцпольський* був змушений розпочати переговори. Результатом стала *Куруківська угода 1625*, підписана від імені повстанців Михайлом *Дорошенком*; згідно з нею козацький реєстр збільшувався до 6 тис. і були утворені шість реєстрових полків, що проіснували аж до початку *Визвольної війни*. Ж. з частиною козаків не визнали угоди і відійшли на Запорожжя.

В. О. Щербак

ЖОВНИНСЬКА БИТВА 1638 – вирішальний поєдинок українського козацтва і польського війська під час *повстання 1638* під проводом *Я. Острянина*.

Після перемоги над польським військом у *битві під Говтвою 1638* Острянин опанував південно-східною Україною і, маючи сполучення із Запорожжям, Доном і Слобожанщиною, поповнив свої сили і приготувався до подальших боїв. Підбадьорений першими перемогами, Острянин, не чекаючи загонів, які йшли до нього із Запорожжя та інших місць, покинув свій табір під Говтвою і пішов слідом за С. Потоцьким до Лубен. Недооцінивши сил противника, Острянин напав на нього з маршу і зазнав великих втрат. 6 (16).5, як тільки військо Острянина наблизилося, Потоцький, не даючи йому отаборитися, вдарив усіма силами і, безперервно поновлюючи атаки, зумів розірвати лінію козацьких возів. З великими зусиллями повстанці замкнули свій табір. Коли стемніло і головне польське військо відступило, а в шанцях залишилися лише реєстровці і німецька піхота (які мали закривати доступ козакам до води), Острянин наказав вигнати на них коней. Противник прийняв останніх за кінноту, відкрив стрілянину, і в цій метушні Острянин відступив узбережжям Сули під Лохвицю.

Щоб затримати Острянина, польське командування послало вперед частину кінноти; слідом рушило і головне військо. У двох милях за Лубнами ці сили наткнулися на загін запорожців і донців (біля 2,5 тис. чол.) під проводом Путивльця і Ріпки, які йшли на допомогу Острянинові, але розминулися з ним, бо він не попередив їх про свій маневр. Утворивши табір, козаки боронилися цілий день, але зазнали поразки, і ні капітуляція, ні видача ватажків не врятувала їх від повного винищення.

Тимчасом Острянин поповнив свої сили і припаси і зайняв позиції під Лукомлем, за 20 км від Лубен. Дізнавшись про наближення Яреми *Вишневецького* з військом, що поспішав на допомогу коронному війську Потоцького, Острянин склав план дій, який не зміг реалізувати. Залишивши в таборі під Лукомлем тільки частину війська, він з основними силами зайняв нові позиції – на захід від табору Потоцького, на шляху руху Вишневецького до Лубен, між Яблуневим і Лубнами. Одному зі своїх полковників – Секирявому – він доручив зайти полякам із заходу, захопити коней противника, а потім зайняти Лубни і звідти разом з Острянином ударити на Потоцького. Але Вишневецький із 3-тисячним військом підійшов раніше, ніж його очікували: 29.5 він вже був під Лубнами. Потоцький з Вишневецьким рушили під Сніпорід і тут зав'язали битву з Острянином. З настанням ночі Острянин нашвидку, покинувши обоз, із самою артилерією відвів свої загони до лукомльського табору. Секирявий, нічого не знаючи про відступ Острянина, пішов на Сніпорід: сам потрапив у полон, а його загін був розсіяний. Запаливши міст на Сулі, повстанці рушили униз Сулою під Жовнин. Але полякам удалося врятувати міст, і польське військо, переправившись, рушило услід за Острянином і, наздогнавши його нижче Жовнина, біля гирла Сули, на світанку 3 (13).6 відразу пішло у наступ. Зав'язалася запекла битва. Польській кінноті вдалося розірвати козацький табір. Острянин з кінним загоном покинув табір і, перейшовши на правий берег Сули, пішов геть. А повстанці під керівництвом Кудрі і Пешти замкнули табір і, оточивши польські кінні корогви, яким удалося до нього прорватися, приступили до їх знищення. Однак Вишневецький почав штурмувати козацький табір, і лише на третій раз зміг, прорвавши його, дати змогу своїм вийти з пастки. Ніч перервала битву. Гетьманом після відходу Острянина був обраний Д. *Гуня*. Козаки зайняли виступ на березі Сули, який майже з усіх сторін омивався рікою. Стомлене військо всю ніч працювало над його укріпленням. З тієї сторони, де не було ріки, насипали вал. Поляки навпроти козацького валу насипали свій вал, під самим козацьким табором спорудили свої шанці. Наступного дня (4.6) поляки розпочали обстріл козацького табору. Велика кількість трупів, людських і кінських, у літню спеку створювали гнітючий настрій. Повстанці розпочали переговори про капітуляцію, але, дізнавшись про наближення з-за Дніпра загону Скидана, перервали переговори. Скидану не вдалося прорватися до оточених товаришів. У запеклому бою він був розбитий і повернувся до Чигирина. За умов безупинних приступів поляків у ніч проти 12.6 козаки Гуні спорудили міст через Сулу і перейшли на дві милі вниз, туди, де Сула впадає у Дніпро, і в урочищі Старець, над старим Дніпровим річищем, зайняли сильні позиції і там ще майже два місяці тримали оборону (див. *Битва на Старці*).

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. І. – С. 297–302.

С. Р. Лях

ЖОВТІ ВОДИ – ріка, притока *Інгульця*. У своїх верхів'ях мала дві гілки: більшу західну – Жовту і меншу східну – Очеретну балку. Під час *Визвольної війни*, 19.4 – 6.5.1648, на Ж. В. відбулася переможна битва армії Б. *Хмельницького* з польсько-шляхетськими військами (див. *Жовтоводська битва 1648*).

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА 1648 – перша значна перемога повсталих у ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Відбулася 19.4 – 6.5.1648.

21.1 на Січі розпочалося повстання під проводом Б. *Хмельницького*. Головні польські сили під командуванням коронного гетьмана М. *Потоцького* в цей час розташовувалися між Черкасами і Чигирином. Одержавши в перших числах лютого повідомлення про повстання на Запорожжі, М. Потоцький вирішив якнайшвидше придушити повстання в його зародку. Для цього він кинув на Запорожжя авангард – 3–3,5 тис. жовнірів і 6 козацьких полків під командуванням свого сина Стефана; його помічником був призначений комісар реєстрового козацького війська Яків Шемберк. 11 (21).4 ці сили, розбиті на два

ЖОВТОВОДСЬКА БИТВА
19 квітня – 6 травня 1648 р. (*За І. С. Стороженком*)

загони, вирушили такими маршрутами: чотири козацькі полки (Чигиринський, Черкаський, Корсунський і Канівський) на чолі з Іваном *Барабашем* та Ілляшем *Караїмовичем* (всього 4 тис. чол.) та 1200 найманців спускалися вниз по Дніпру на човнах, а польські кварцяні корогви і два інші полки реєстровців (Переяславський і Білоцерківський) під командою Якова Шемберка і С. Потоцького (близько 4 тис. чол.) просувалися суходолом. У районі Кам'яного Затону вони мали з'єднатися і разом вдарити на бунтівників і якщо не знищити їх, то принаймні змусити зайняти оборону. Сам коронний гетьман після завершення мобілізації і прибуття команд магнатів збирався з головними силами і обозом рушити услід цим частинам. Таке розпорошення військ виявилося стратегічною помилкою: Б. Хмельницький отримав можливість кожну з груп противника ліквідувати окремо.

Дочекавшись підходу 3–4-тисячного загону перекопського мурзи *Тугай-бея* і дізнавшись про те, що Потоцький роз'єднав свої сили, Хмельницький 15 чи 16.4 залишив *Томаківку* й на чолі козацьких (4–5 тис.) і татарських (3–4 тис.) загонів швидким маршем вирушив назустріч коронним військам. Під захистом табору його загони швидко рухалися *Микитинським шляхом* уздовж р. *Базавлук*.

Тимчасом С. Потоцький, пройшовши Крилів, Цибульник, Омельник, надвечір у вівторок 18.4 зупинився в урочищі *Княжі Байраки*. Вранці наступного дня, пройшовши ще декілька кілометрів, поляки зупинилися на великий привал в урочищі на березі *Жовті Води*. Під час привалу їх атакував Тугай-бей, який випередив козацькі загони Хмельницького на півпереходу (15–20 км). Сюди ж наближався Б. Хмельницький. Після перших сутичок з татарськими роз'їздами Потоцький і Шемберк наказали утворити міцний табір. Незабаром підійшли козацькі полки Б. Хмельницького і під захистом табору, побудованого з возів, зупинилися неподалік від польського обозу. Перший штурм польських позицій відбувся 20.4 й закінчився безрезультатно. Від цього часу боротьба набула затяжного характеру.

Тим часом у Кам'яний Затон прибули реєстровці і під впливом агітації посланців Хмельницького та звісток про напад повстанців на польський табір підняли повстання, забили декого із старшин, у тому числі Барабаша й Караїмовича, і перейшли на бік повсталих. 2.5 ці полки, вишикувані у бойовий лаштунок, демонстративно пройшли повз обложений табір С. Потоцького, зробили вітальний залп із самопалів на честь Хмельницького і вступили до його табору. Пізніше під впливом цієї демонстрації козаки Переяславського і Білоцерківського полків, а також мошенські драгуни (українці за походженням) теж покинули польський табір і приєдналися до козацького гетьмана. Тепер чисельність козацько-татарського війська становила 13–15 тис. чол. Становище обложених у таборі С. Потоцького стало критичним, і він змушений був піти на переговори, які закінчилися згодою польських командирів віддати гармати з порохом, а також козацькі клейноди. Зі свого боку Хмельницький дав слово забезпечити вільний відступ польського обозу до Крилова. Але Тугай-бея не задовольнили такі умови, і він наполягав на штурмі польського табору. 5.5 зав'язався жорстокий бій, що тривав до вечора. Під покровом ночі С. Потоцький зробив відчайдушну спробу прорватися на «волость». Тугай-бей, не бажаючи втрачати здобич, кинувся переслідувати польський табір, не повідомивши козаків. Жовніри рішуче відбивалися. Нарешті, коли вони вже майже минали Княжі Байраки, Тугай-бей запросив допомоги запорожців. Хмельницький прибув негайно, і в одній з балок польський обоз було оточено. Розпочався штурм. Козаки й татари зламали опір жовнірів і вдерлися до табору. Розгром був повним. Багато польських солдатів загинуло, у полон потрапило близько 3 тис. жовнірів і 50 шляхтичів. Стефан Потоцький помер від ран. Шемберк разом з іншою старшиною потрапив у полон.

Після перемоги на Жовтих Водах військо під командуванням Хмельницького вирушило проти головних польських

військ, які з-під Чигирина почали відступати до Корсуня і тут окопалися.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 124–129; Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років // Військо України. – 1993. – № 6; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 70–84; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – К., 1995. – С. 174–186; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 104–136.

С. Р. Лях

ЖОЛДАКИ (від нім. solt та пол. żołd – плата за службу) – окрема рота гетьманської охорони, бійці якої охороняли гетьманську резиденцію і використовувались для виконання різних доручень. Утримувались Ж. за рахунок військового скарбу, з якого їм видавались гроші, хліб і одяг. За гетьмана І. *Скоропадського* поблизу с. Стара на Сеймі для проживання гетьманської охорони було засноване поселення Жолдаки.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. – К., 1959. – С. 134; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 95.

ЖУПАН (від італ. giubbone, giuppone – селянський каптан) – в Україні в 16–19 ст. довгий (нижче колін чи до кісточок) верхній чоловічий одяг. Ж. шились приталеними, з призбираною спинкою і полами, які ледь сходилися, з відкладним або стоячим коміром, з манжетами та кишенями. Деякі з них не мали коміра і нагадували свиту. Шилися Ж. з китайки чи сукна. В козацькі часи Ж. носились козаками і шляхтою.

Козацький жупан

Літ.: Николаева Т. А. Украинская народная одежда. – К., 1987 – С. 59; Воропай О. Звичаї нашого народу. – Т. 2. – К., 1991; Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 164.

С. Ф. Плецький

ЖУРАВНЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1676 – мирний договір між *Річчю Посполитою* та *Османською імперією*, укладений 17 (27).10.1676 в с. Журавному (тепер – Жидачівського р-ну Львівської обл.). Договір завершив польсько-турецьку війну 1672–76. За його умовами скасовувалася данина, яку Польща сплачувала Туреччині на підставі зобов'язань *Бучацького мирного договору 1672*. Поділля залишалось у складі Османської імперії; значна частина Правобережної України (за винятком колишніх Білоцерківського і Паволоцького полків) визнавалася козацькою територією під управлінням гетьмана П. *Дорошенка*. Польський сейм не ратифікував Ж. м. д., що призвело згодом до нової війни між Польщею і Туреччиною, яка завершилася укладенням *Карловицького мирного договору 1699*.

ЖУРАКОВСЬКИЙ Василь (кінець 17 ст. – 1730) – знатний козацький старшина, генеральний осавул (1710–24). Разом з генеральним бунчужним Яковом Лизогубом керував *Гетьманщиною* (1723–24). Наполегливо домагався від московського уряду автономії України, за що був заарештований та ув'язнений у Петербурзі (1724). Через деякий час звільнений з темниці, але без права повертатися на батьківщину. Доживав віку на засланні в Москві під наглядом царських агентів.

В. А. Чабаненко

ЖУЧЕНКО Федір (рр. нар. і см. невідомі) – полтавський полковник (1659–91, з перервами). Мав виразно промосковську політичну орієнтацію. Підтримував політику гетьмана Ю. *Хмельницького*. Брав участь у змові старшини, спрямованій проти гетьмана Д. *Многогрішного*. В 1672 Ж. заарештував кошового отамана І. *Сірка* як небажаного для російського уряду кандидата на гетьманство. Перебував у опозиції до гетьмана І. *Мазепи*. Тесть В. *Кочубея* та І. *Іскри*.

З

ЗАБІЛИ – одна з найвизначніших козацьких династій. Протягом всієї історії *Гетьманщини* представники цієї династії обіймали посаду сотника Борзнянської сотні *Ніжинського полку* лише з однією 10-річною перервою. Всього ж відомо сімнадцять З. Найважливіші представники: Петро З. – сотник борзнянський (1652–61), генеральний суддя (1663–69), генеральний обозний (1669–85); Тарас З. – сотник борзнянський (1669–72); Степан Петрович З. – сотник борзнянський (1674–77), генеральний хорунжий (1678–82), полковник ніжинський (1687–94); Василь З. – сотник Борзнянської сотні (1680), генеральний хорунжий (1687); Михайло З. – сотник Борзнянської сотні (1680-і рр., 1725), осавул Ніжинського полку (1696–1708), писар того самого полку (1708–10); Юрій Тарасович З. – сотник Борзнянської сотні (1690), хорунжий Ніжинського полку (2-а пол. 1690-х рр.); Тарас З. – сотник Борзнянської сотні (1690–1709, 1713); Михайло Тарасович З. – сотник Борзнянської сотні (1710–27); Пантелеймон Михайлович З. – сотник Борзнянської сотні (1729–57) та ін.

Літ.: Максимович М. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б. Хмельницкого // Собр. соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 655–747; Лазаревский А. Описание старой Малороссии: В 3-х т. – К., 1888–1902; Модзалевский В. Малороссийский родословник: В 4-х т. – К., 1908–1914; Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909; Окиншевич Л. Значне військове товариство на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. – Мюнхен, 1948; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1, 2.

Р. І. Шиян

ЗАБУЗЬКИЙ Семен (17 ст.) – козацький старшина пропольської орієнтації. 1649 король призначив З. на посаду гетьмана *Війська Запорозького* замість Б. *Хмельницького*. Не визнаний січовиками і після *Зборівського договору 1649* змушений був перейти до поляків; відтоді доля його невідома.

ЗАГІРНЯ Марія (Грінченко Марія Миколаївна; 1863–1928) – українська письменниця, перекладач, лексикограф, етнограф, педагог. Народилася у місті Богодухові на Харківщині, дружина Б. Грінченка. Закінчила Богодухівську прогімназію (1881). Авторка багатьох поезій, книг оповідань «Під землею» (1897), «Чередник та дівчата» (1898), читанки «Наша рідна мова» (1918) й цілої низки науково-популярних брошур, серед яких виділяється історичний твір про козаччину «Гетьман Петро Сагайдачний».

В. А. Чабаненко

ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ Павло Архипович (нар. 1924) – український письменник, лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1974), Державної премії СРСР (1980). Родом із с. Солошиного, тепер Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Закінчив Дніпропетровський ун-т (1951). Учасник Великої Вітчизняної війни. Очолював Спілку письменників України (1979–86), Комітет з Державних премій Української РСР (1979–87). Автор більш як двох десятків романів, серед яких чи не найпопулярніші – історичні: «Роксолана» (1980; безпосередньо *Запорожжю* присвячені розділи «Байда», «Дніпро» та ін.), «Я, Богдан (Сповідь у славі)» (1983; у центрі уваги автора – *Визвольна війна українського народу середини 17 ст.*, героїчне і драматичне життя найвидатнішого гетьмана України – Б. *Хмельницького*). З. належить також цикл публіцистичних статей, досліджень і есе з історії Української держави, її культури і мови. Твори З. перекладені 23 мовами світу.

П. А. Загребельний

Літ.: Шаховський С. Романи Павла Загребельного. – К., 1974; Дончик В. Істина – особистість: Проза Павла Загребельного. – К., 1984; Шпиталь А. Історична проза Павла Загребельного. – К., 1986.

П. П. Ребро

ЗАГРЕБИ – козацьке печиво; пшеничні коржі, що пеклися в *мечеті* або на *кабиці* й загрібалися (звідси й назва) в жар або в гарячий попіл. Вважалися ласощами й тому подавалися здебільшого до святкового столу чи гостям.

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ – осередок козацької вольниці за Дунаєм, дев'ята і остання Січ українського *козацтва*. Її основу становили запорозькі козаки, які протягом 70-х рр. 18 ст. тікали за Дунай у межі *Османської імперії*. Початок історії Задунайського Коша поклали запорозькі козаки, які брали участь у дунайських експедиціях часів російсько-турецької війни 1768–74. Після замирення Росії з Туреччиною частина козаків, потерпаючи від утисків російського офіцерства, не повернулася на Січ, а осіла в гирлах Дунаю і *Дністра*. Потік козацтва в межі володінь Османської імперії збільшився після ліквідації *Нової Січі* в 1775, продовжувався декілька років і досяг свого апогею в 1777–78. На кінець 1778 їх було вже 12 000 чоловік. Організованого компактного переходу запорожців до Туреччини не було. Козаки невеликими групами суходолом і водними шляхами діставалися гирла Дунаю, у пониззя Дністра, на Березань, Тилігул, в Очаківську округу, у Буджак. Турецький уряд не чинив перешкод запорозькому козацтву, бо був зацікавлений у ньому як у засобі тиску на Росію. 30.8.1778 запорозькі козаки офіційно були прийняті в турецьке підданство і присягнули на вірність султану. Для поселення їм були надані землі в пониззі Дністра в Кучурганах. У нових умовах запорожці зберегли свій традиційний спосіб життя, який передусім ототожнювався із степом, плавнями і вольницею. Саме в Кучурганах запорозькі козаки зро-

били спробу утворити Кіш, однак це їм не вдалося. Через втручання турецького і російського урядів у справи задунайського населення, через невдале розташування та збройні сутички з *некрасовськими козаками* задунайці змушені були декілька разів змінювати місце розташування Січі. Напередодні російсько-турецької війни 1787–91 задунайські козаки заснували Кіш на р. Дунавці у Катерлезі. У 1795 уряд Туреччини наказав задунайцям перейти в район Сеймен, що на Сухому Дунаї. Значна частина козаків перейшла на вказану місцевість і заснувала там новий Кіш з відповідним устроєм. У 1803–04 задунайські козаки повернулися до гирла Дунаю і, витісниввши некрасовсько-липованське старообрядське населення з цієї місцевості, знову заснували в Катерлезі Кіш. Катерлезька Січ проіснувала до 1805 і того самого року була зруйнована турецьким феодалом Пехлеван-оглу і некрасовськими козаками. Коли почалась російсько-турецька війна 1806–12, задунайське козацтво перебралося до Браїлова (тепер Бреїла, Румунія) під захист браїлівського паші. Після закінчення воєнної кампанії 1806–12 задунайці повели наступ на некрасовських козаків з метою повернути відвойований ними Катерлез з околицями та закріпитися в гирлі Дунаю. У 1812 вони двома загонами рушили по берегах Дунаю на некрасовсько-липованські села. Сутички переросли у справжню війну. В ході воєнних дій задунайці навесні 1813 оволоділи Катерлезом, проте вирішили там не відбудовувати Січ, а рушили далі, до Дунавця. Тільки на поч. 1814 задунайські козаки оволоділи головним центром некрасовців – селищем Великий Дунавець, що на Георгіївському гирлі, і заснували там Кіш. У 1814–28 існувала т. зв. Дунавецька Січ. Вона розташовувалася на підвищенні і була захищена з півночі й заходу ровами і валами, зробленими ще генуезцями й відновленими некрасовськими та задунайськими козаками. З півдня Січ була захищена р. Дунавцем із високими берегами, зі сходу підступи до неї охороняли непрохідні плавні. Там, де фортеця прилягала до р. Дунавця, козаки влаштували зручну пристань, до якої прибували річкові й морські судна. Напередодні війни Росії з Туреччиною в 1828–29 на території Січі проживало близько 15 000 населення.

Дунавецька Січ устроєм та будовою нагадувала останню Запорозьку Січ – Нову. На її території знаходилося 38 куренів, із тими самими назвами, які були і в *Новій Січі*, приміщення, де розташовувалася кошова старшина, титарня і церква. Управлялося задунайське козацтво своєю власною старшиною. Саме вона зосереджувала у своїх руках всю повноту адміністративної, військової, судової влади на Січі й відала певними господарськими справами. Турецький уряд не втручався у внутрішні справи задунайців і вимагав від них лише виконання військової служби. Задунайські козаки змушені були стояти залогами в турецьких фортецях, охороняти кордони Османської імперії, брати участь у походах і каральних експедиціях турецьких військ для придушення національно-визвольних рухів християнських народів Балканського півострова. За виконання військового обов'язку перед Туреччиною задунайці одержували платню і харчі. Військова служба на користь султана стала для задунайських козаків тяжкою і небажаною роботою. Використання козацтва для придушення визвольних рухів християнського населення Османської

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ (1775–1828 рр.)

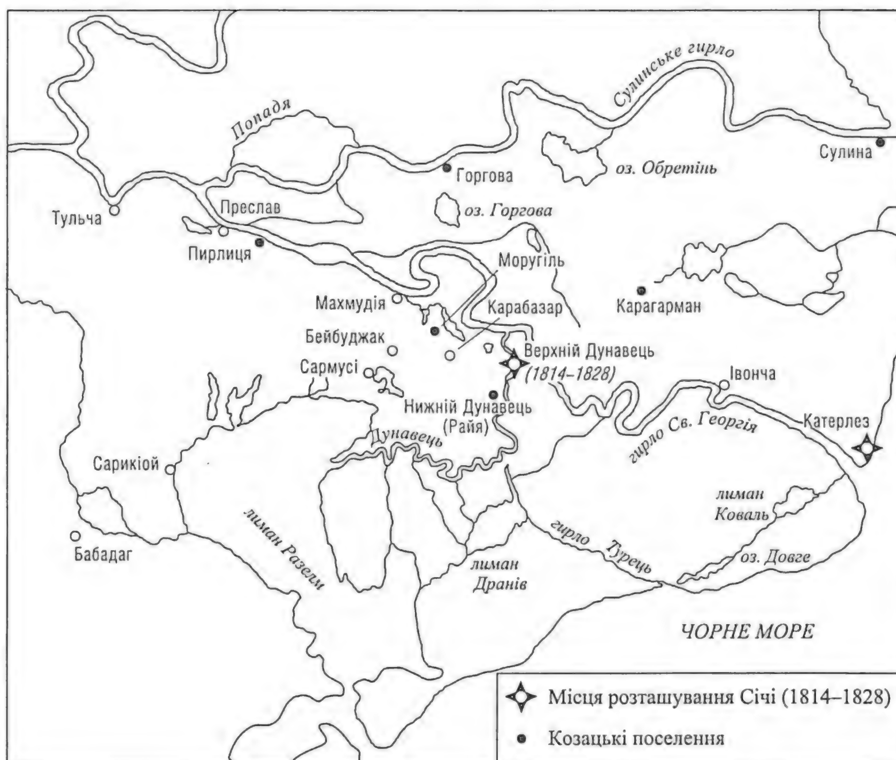

Задунайський козак. Художник С. Васильківський. Акварель. 1900 р.

імперії викликало протест задунайців. Військові найми на Січі, коли заможні козаки наймали сірому й відправляли її у військо замість себе, стали звичайним явищем. Крім того, З. С., на відміну від попередніх Січей, не мала конкретного, постійного, добре озброєного ворога, який би змушував козацтво удосконалювати свою військову майстерність і зміцнювати військову організацію. Саме тому зникає власна козацька кіннота та артилерія. В походи козаки вирушали пішки або на човнах по воді (власного флоту вони також не мали).

Турецький уряд надав задунайським козакам у «повне користування» ділянку землі навколо Січі та по Свято-Георгіївському гирлу Дунаю. На цій місцевості виникло 6 сіл: Райя, Озаклія, Саранасув, Карагарман, Чукурова, Іглиця. В них мешкали одружені козаки та райя (див. *Райя задунайська*). Однак відомі й інші села, де компактно проживала задунайська райя (Моругіль, Катерлез, Горга, Нижній Дунавець та ін.). Фактично З. С. була тим центром, навколо якого консолідувалося християнське населення Добруджі. Розташування козацького Коша в дельті Дунаю та на чорноморському узбережжі визначило економічні пріоритети задунайського населення. Основним заняттям задунайських козаків стало рибальство. Із поступовим збільшенням чисельності райї зростає значення землеробства в господарстві Січі. Наприкінці 18 ст. на З. С. з'явилися заможні козаки, які використовували робочу силу задунайців. Вони ставали господарями рибних заводів, сільськогосподарських маєтків і торгових домів. Підприємства належали заможним козакам – «дукам» чи «сріблявикам», або ж заможній райї. Працювала на цих підприємствах січова сірома – «голоколінчики», «безштаньки», які наймалися на роботу і отримували заробіток у натуральному вигляді.

На поч. 19 ст. на Січі поширюються явища, які свідчать як про її кризовий стан, так і про певну еволюцію. Катастрофічних масштабів набуває зубожіння сіроми, поширюються пияцтво, хвороби серед «голоколінчиків», розбійництво серед найбідніших козаків. Саме криза З. С., про наявність якої свідчили вкрай загострені економічні, соціальні, політичні протиріччя серед задунайців, породила новий тип козаків-робітників, для яких тиск із боку Росії й Туреччини став вирішальним. Обидві держави – за умов підготовки війни між собою – намагались різними засобами (мирними і немирними) підпорядкувати собі козаків. Не витримавши політичного тиску великих імперій, частина задунайців схилялася до союзу з російською державою. Поява на політичній арені Й. *Гладкого* підштовхнула хід подій на Січі і сприяла швидкому переходу задунайського населення в межі Російської імперії. На початку російсько-турецької війни 1828–29 218 січових козаків та 578 душ райї на чолі з кошовим отаманом Й. Гладким вийшли в межі Росії. Вихідці із турецьких володінь принесли із собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, атрибути влади – бунчук та булаву. Відтак цей перехід можна було трактувати як повернення козацького Коша в межі Російської імперії. Подія, що сталася, поклала край З. С. і водночас наразила на смертельну небезпеку українське населення, що залишилося в Подунав'ї. Вжиті за наказом турецького султана заходи мали жахливі наслідки для райї та козаків. На Січ було послане турецьке військо. Воно вчинило погром усього населення Добруджі, яке було під захистом З. С. Сама ж Січ була повністю зруйнована і після того вже не відродилася.

Літ.: Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994; Задунайська Січ // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. II. – Одеса, 1998; Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000. – С. 11–32.

Л. М. Маленко

ЗАДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦТВО – див. *Задунайська Січ.*

ЗАЙМАНЩИНА – узвичаєний спосіб закріплення земельної власності на правах першості в зайнятті вільних земель. Була поширена серед козаків і селян України у 15–18 ст., пізніше практикувалася селянами півдня. Ця норма йде з глибини віків, і шукати її початки слід у звичаєвому праві доби Київської Русі. Земельна власність у Запорозьких Вольностях ґрунтувалась виключно на цій правовій основі. Юридично цей звичай не був оформлений і діяв як норма звичаєвого права. В її основі лежало традиційне уявлення людей про те, що їхня праця, вкладена у землю в будь-якій формі, давала право на володіння і розпоряджання нею. Раніше здійснена З. визнавалася законною. Вона могла бути груповою та індивідуальною. Часто зайнята територія або і вся місцевість носила ім'я першого володільця (Цимбалове урочище, Ґалаганове займище, Чутова забора й т. ін.). Способи та обсяги З. не скрізь були однаковими. У північних районах вона здійснювалася шляхом розчищання лісових ділянок, у степових районах – підняттям цілинних земель. У такий спосіб відбувалось масове покозачення селян під час національно-визвольних змагань. Вони переходили в інші місця, осаджували

там хутори й оголошували себе козаками. На правах З. покозачене селянство України в ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* оволоділо землями коронної шляхти і магнатів. *О. Л. Олійник*

ЗАЙМИЩЕ – певна, обмежена природними ознаками (балками, річками, гаями тощо), територія на якій господарювали – один чи група господарів.

О. Л. Олійник

ЗАЛІЗНИЙ ЧАСНИК – див. *Якірці.*

ЗАЛІЗНЯК Максим (1740–?) – керівник *Коліївщини* – гайдамацького повстання 1768. Народився у містечку Медведівці на Черкащині. Після смерті батька 13-річним хлопцем пішов на Запорожжя, де був приписаний до Тимошівського куреня. Працював на рибних промислах на Дніпрі. Деякий час наймитував у Очакові. В 1767 перебрався на Київщину, де став послушником спочатку Онуфріївського, а потім Мотронинського монастиря (поблизу Чигирина). Навесні 1768 у *Холодному Яру* під Чигирином зібрав гайдамацький загін, який розпочав боротьбу проти польської шляхти. 9–10.6.1768 З. разом з І. *Гонтою* оволоділи *Уманню*, де З. був проголошений гетьманом і князем смілянським. Повстання охопило Київське і Брацлавське воєводства, на цій території впроваджувався козацький лад. Російська армія допомогла польському урядові придушити Коліївщину. Коли російська армія за наказом *Катерини II* перейшла Дніпро, повстанці сприйняли це як допомогу у боротьбі проти польської шляхти. 27.6 під Уманню З. разом з Гонтою та іншими ватажками були підступно захоплені в полон: полковник Гур'єв під приводом обговорення спільних воєнних дій проти конфедератів викликав їх до свого табору і наказав заарештувати. Тимчасом російське військо несподівано вдерлося до табору повстанців і роззброїло їх. Російське командування, вважаючи З. царським підданим, засудило його до покарання батогами, таврування та заслання на довічну каторгу до рудників у Нерчинськ, де він і помер.

Максим Залізняк.
Невідомий художник. Олія. 18 ст.

Літ.: Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов // Киевская старина. – 1890. – №№ 2–8; Гуслистий К. Г. Коліївщина. – К., 1947; Голобуцкий В. А. Максим Железняк. – М., 1960. *С. Р. Лях*

ЗАМОК ҐНОТОВИЙ – див. *Ґнотовий замок.*

ЗАМОК КОЛІСЦЕВИЙ – див. *Колісцевий замок.*

ЗАМОК КРЕМНЕВИЙ УДАРНИЙ – див. *Кремневий ударний замок.*

ЗАМОСТЯ – місто в південно-західній частині Холмщини. Розташоване над Лабунькою. Засноване у 1580 коронним канцлером Яном Замойським. У 17–18 ст. – центр ординації (маєткового комплексу) Замойських, важливий культурний і господарський осередок. Потужна фортеця складалася із семи бастіонів (будівництво завершене у 1617–19).

На завершальному етапі кампанії 1648 фортецю облягала (з 28.10) козацька армія під проводом Б. *Хмельницького.* Залога фортеці, яку очолював ельблонгський каштелян Людвік Вейгер, нараховувала близько 4500 чол.: 2120 піхоти, 200 рейтарів, бл. 1400 шляхти (переважно з Белзького і Волинського воєводств та Холмської землі) і бл. 1000 міщан. Укріплений козацький табір був розташований при Львівському тракті, гетьманська ставка – у селі Лабунє. Проводився обстріл міста козацькими батареями, розташованими на півночі і сході від міста; пошкоджено ординацький палац, колегіату, ратушну вежу, костьол францисканців та ряд будинків. Однак тісна блокада фортеці і кілька приступів, якими керували полковники Максим *Кривоніс*, Петро Головацький і Матвій *Гладкий*, не дали результату. З огляду на епідемію, голод, брак коней і важкої артилерії та наступ холодів українським командуванням було прийнято рішення припинити облогу. Після сплати мешканцями міста викупу (20 тис. злотих) та укладення перемир'я з польським урядом козацькі підрозділи 14.11 залишили околиці Замостя і вирушили назад на Україну.

8–9.7.1657 повз Замостя, відходячи з-під Варшави на Україну, проходили угорські загони трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці та козацькі полки наказного гетьмана Антона *Ждановича.*

Нині З. – повітовий центр Люблінського воєводства Республіки Польща.

Літ.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Herbst S., Zachwatowicz J. Twierdza Zamość. – Warszawa, 1936. *О. О. Вінниченко*

«ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА» (ЗНТШ) – головне видання *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові. Виходили у 1892–1937, спочатку як орган усіх секцій, а з 1897 – історично-філософічної та філологічної секцій. Перші чотири томи (1892–94) вийшли як неперіодичні збірники (редактори Ю. Целевич, О. Барвінський, фактичне редагування здійснював О. Кониський), у 1895 (т. 5–8) як квартальник; наступні томи виходили раз на два місяці, з 1914 – неперіодично. Всього вийшло 155 томів. Томи 5–116 редагував М. *Грушевський*, 117–155 – І. *Крип'якевич*, К. Студинський, В. Сімович та ін. У ЗНТШ висвітлювались питання української історії, історії мови та літератури, етнографії. В них друкувалися монографії, статті, історичні документи, бібліографічні огляди, рецензії на видання, що побачили світ в Україні та за її межами. До співпраці були залучені визначні науковці Галичини, Буковини, Наддніпрянської України, іноземні члени НТШ.

Значне місце у ЗНТШ посідали праці з історії українського козацтва; перші з них з'явились у 1896. Львівські учні М. Грушевського взяли активну участь у реалізації запропонованого ним у 1904 плану видання «Корпусу матеріалів до історії козаччини» – документів, що лягли в основу численних публікацій, вміщених у ЗНТШ: «Козацько-польська війна 1625», «Українські козаки в 1630–1635 рр.» С. Рудницького; «Матеріали до історії Хмельниччини»,

«Причинки до історії Мазепинщини», «Один момент під Зборовом» С. *Томашівського*; «Венецьке посольство до Хмельницького», «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею», «Між Замостям і Зборовом» М. *Кордуби*; «Українські козаки в європейських політичних планах 1620–1630 рр.», «Учитель Б. Хмельницького», «Студії над державою Б. Хмельницького» І. Крип'якевича; «Виговський і Гадяцький трактат», «Виговський і Юрій Хмельницький», «До питання про «Статті» Б. Хмельницького» В. *Гарасимчука*; «Зносини Виговського з Польщею в 1657–1658 рр.» Д. Коренця; «Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.», «Україна в першій половині 1738 р.», «До історії Генеральної військової канцелярії», «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.» І. *Джиджори*. За період 1896–1934 у ЗНТШ було опубліковано близько 60 праць, присвячених козацько-гетьманській добі.

Відновлені у післявоєнні роки осередки НТШ (у Франції, США, Канаді та Австралії) продовжили видання ЗНТШ (у 1947–88 вийшло 52 томи). У жовтні 1989 відновлено НТШ у Львові, і його зусиллями видано 12 томів ЗНТШ (т. 221–232).

Літ.: Д о р о ш е н к о В. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові (1873–1892–1912). – К.; Львів, 1913; Видання Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. 1945 – 1980-ті рр.: Покажчик. – Львів; Г н а т ю к В. Наукове товариство імені Т. Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). – Львів, 1923; Д о р о ш е н к о В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Т. Шевченка. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951; К у б і й о в и ч В. М. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991.

Я. І. Серкіз, М. М. Хить

«ЗАПИСКИ О ЮЖНОЙ РУСИ» – фольклорно-етнографічна та історична збірка, впорядкована й видана П. О. *Кулішем* (у 2-х томах, 1856–57). В основу збірки лягли матеріали, зібрані у 1844–45 під час етнографічних подорожей по Київській губернії; автор використав також матеріали М. *Максимовича* та Л. Жемчужникова. Перший том містить повір'я, перекази, легенди – наприклад, про Золоті Ворота у Києві, про Богдана *Хмельницького*, Семена *Палія*, боротьбу козацтва проти унії, а також думи та пісні українського народу, переважно козацької тематики. Подано прозовий переказ дум російською мовою, а також історичні коментарі до них. Куліш вказував, де, з чиїх слів, ким записано твір, подавав короткі дані про виконавців. Вміщено також художні твори: поема Т. Г. *Шевченка* «Наймичка» (анонімно) та «Орися» Куліша. Том містить статті автора про методи етнографічного дослідження, про характерні риси українського фольклору. У другому томі фольклорного матеріалу значно менше. Том складається в основному зі статей етнографічного, літературознавчого, мовознавчого та історичного характеру.

В «З. Ю. Р.» помітні перші ознаки критичного ставлення П. О. Куліша до козацтва та гайдамацьких рухів, відходу від їх романтичної ідеалізації.

Літ.: К у л і ш П. О. Записки о Южной Руси. – К., 1994; К и р д а н Б. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. – М., 1974. – С. 203–246. *О. І. Коробов*

«ЗАПИСКИ ОДЕССКОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИИ И ДРЕВНОСТЕЙ» – видання *Одеського товариства історії та старожитностей*. Виходили з 1844 по 1919. Усього вийшло 33 томи. До 1893 «Записки» виходили нерегулярно, а потім – щорічно. Опубліковані на сторінках «Записок» матеріали з історії *козацтва* становлять дві великі групи: 1) археографічні видання документів; 2) нариси, нотатки та статті. За хронологією переважна кількість опублікованих матеріалів належить до періоду *Нової Січі* та запорозької спадщини. Серед опублікованих матеріалів виділяється ґрунтовністю збірка документів «Справи, що стосуються запорожців з 1715–1774 р.», які були вилучені О. Андрієвським з архіву Київського губернського правління. Навіть попри археографічну недосконалість такої публікації (відсутність заголовків, легенд опублікованих документів, наявність значних купюр) ця публікація привернула увагу. Для розуміння військових та господарських змагань *запорозького козацтва* в останні часи існування Січі важливе значення мають публікації: наказів командувача 2-ї армії князя В. Долгорукова стосовно *Війська Запорозького*; опису запорозьких постів 1772; топографічного опису Очаківської області 1774 та подорожніх записок академіка Й. Гільденштедта. Однак головну кількість публікацій документів з історії козацтва становлять документи щодо устрою запорозьких земель та долі запорозького населення після скасування Січі. Слід назвати публікації П. Іванова «Матеріали з історії Запорожжя у XVIII ст.» та «До історії Запорозьких козаків після зруйнування Січі»; М. Мурзакевича стосовно О. Ковпака; П. Короленка щодо отамана Чорноморського козацького війська С. *Білого*; Є. Феліцина «Матеріали для історії війни з Туреччиною 1788–1791 рр., які зберігаються в Кубанському військовому архіві» та «Акти 1787–1797 рр., вилучені із справ Кубанського військового архіву».

Нариси, огляди та дослідження з історії козацтва представлені у рубриці «Матеріали до історії Запорожжя», яка велася упродовж майже всього періоду виходу «Записок». Вони представлені розвідками та нотатками П. Іванова, В. Ястребова, А. Мартоса, М. Мурзакевича, В. Яковлева, О. Поля щодо запорозьких слобід та хуторів, козацьких родів та запорозького духовенства. На поч. 20 ст. орієнтація упорядників змінюється. Поряд із невеличкими нарисами з історії Запорожжя на сторінках «Записок» з'являються ґрунтовні дослідження окремих проблем з історії Нової Січі. Показовими в цьому плані є розвідки А. Флоровського «Депутати Війська Запорозького в Законодавчій комісії 1767 р.» та Є. Загоровського «Взаємовідносини Запорожжя та російської урядової влади за часів Нової Січі».

Літ.: Указатель работ, помещенных в I–XXX томах «Записок Одесского общества истории и древностей / Сост. М. Г. Попруженко. – Одесса, 1914; З а р е м б а С. З. Питання історії України другої пол. XVIII ст. на сторінках збірника «Записок Одесского общества истории и древностей» // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 2. – К., 1976. – С. 87–95. *А. В. Бойко*

ЗАПОРІЖЖЯ – див. *Запорожжя*.

«ЗАПОРІЖЖЯ» – підводний човен Військово-Морських Сил України. Споруджений на ленінградському Новоадміралтейському заводі під стапельним номером С–260. Екіпаж – 70 чоловік; озброєння – 10 торпед; автономність плавання – 90 діб. Після підняття на кораблі військово-морського прапора СРСР та спуску на воду 20.1.1971 він став до ладу. У травні того ж року підводний човен впер-

ше вийшов на бойову службу в Атлантичний океан та Середземне море, яка тривала понад 8 місяців. За час свого існування здійснив 14 далеких походів та пройшов понад 120 тис. морських миль.
У серпні 1972 екіпаж підводного човна брав активну участь у військових навчаннях «Південь». Протягом 70-х рр. відвідав з офіційними та дружніми візитами Республіку Куба, югославський порт Рієка, сирійський порт Тартус та марокканський порт Сафі. У 70–80-і рр. ніс бойове чергування в північній Атлантиці, Середземному та Баренцовому морях. У торпедних стрільбах на приз головнокомандувача ВМФ СРСР виборював перше (1973) та друге (1989) місця. За мужність підводники отримали ряд державних нагород.
Влітку 1990 здійснив перехід з Північного до Чорноморського флоту та ввійшов до складу 14-ї дивізії підводних човнів. За підсумками бойового вишколу за 1995 зайняв перше місце у з'єднанні і визнаний кращим за морською культурою серед підводних човнів Чорноморського флоту. Згідно з актом від 11.7.1997 переданий до складу Військово-Морських Сил України. 1.8.1997 на підводному човні піднято Державний прапор України та прапор Військово-Морських Сил України; човен названо «Запоріжжя». Постійне місце базування – Балаклавська бухта.

В. Г. Ткаченко

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – див. *Запорозька Січ.*

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – культурно-освітня установа, яка збирає, зберігає, вивчає та експонує пам'ятки, що розповідають про природу, економіку, культуру та історію Запорізької обл. Заснований у грудні 1921. Його першим завідувачем був відомий краєзнавець, археолог, етнограф і фольклорист Я. П. *Новицький.* У січні 1922 для розміщення музею було виділено приміщення Народного Дому. Колекцію музею склали знахідки Я. П. Новицького, зібрані ним під час археологічних та етнографічних розвідок, речі музейного значення, які зберігалися у навчальних закладах міста, архіви колишніх установ Олександрівська (з 1921 – Запоріжжя). До середини 1922 визначилася структура фондів музею: кам'яний вік, бронзовий вік, залізний вік, історична епоха, класичні старожитності, нумізматика. При музеї було сформовано історичний архів з матеріалами за період від 1797 до 1858, науково-історичну бібліотеку, газетний архів (1901–22). 15.6.1923 відкрито першу експозицію. Активна діяльність музею припиняється у зв'язку зі смертю Я. П. Новицького (травень 1925).
Новий етап історії музею пов'язаний з ім'ям літератора, художника і краєзнавця М. Г. Філянського, який у 1931 енергійно взявся за створення у Запоріжжі музею історії Дніпрогесу. Від самого початку він створювався як краєзнавчий і після створення у 1939 Запорізької області отримав статус обласного. При окупації Запоріжжя під час Другої світової війни колекції музею були повністю втрачені. Від довоєнних часів випадково збереглися лише дві гармати 1-ї пол. 18 ст.
Музей відновив діяльність у січні 1944 спочатку у м. Мелітополі, а з 1949 – у м. Запоріжжі. В 1961 музей переїхав у двоповерховий будинок на центральному проспекті у старій частині міста. Тут у 1965 було відкрито експозицію з 22 залів відділів природи та історії краю. Однією з кращих і найбільшою за площею була експозиція залу, присвяченого історії *запорозького козацтва.* В 1977 музеєві надано нове приміщення. Це побудована в 1913 колишня міська земська управа, одна з найкрасивіших будівель Запоріжжя, яка є пам'яткою архітектури. В 1977 тут було відкрито першу краєзнавчу виставку. Знадобилося понад 10 років для проектування та проведення повної реконструкції будівлі з метою пристосування її для потреб музею. Всього в ЗДОКМ діє 10 залів експозиції відділів природи, археології та історії і 6 стаціонарних виставок за краєзнавчою тематикою. Колекція музею нараховує близько 100 тис. експонатів, з яких кілька сотень пов'язані з історією козацтва. Це клейноди, холодна та вогнепальна зброя, речі козацького побуту, монети, документи 16–18 ст., представлені здебільшого в експозиції, що розповідає про історію краю в період існування запорозького козацтва.

Літ.: Запорізький краєзнавчий музей: Путівник / За ред. А. Д. Мільської. – Дніпропетровськ, 1972; А р х и п о в а Л. Н. Запорожскому областному краеведческому музею – 75 лет // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1997. – № 6. – С. 3–4.

Г. І. Шаповалов

ЗАПОРІЗЬКИЙ ДУБ – унікальна пам'ятка природи Придніпров'я, що знаходиться в межах сучасного м. Запоріжжя, на території колишнього селища Верхньої Хортиці. Висота дерева – 36 м, діаметр крони – 43 м, довжина обводу стовбура – 6 м 32 см. Вік дерева – 600–700 років. Своєю назвою З. д. завдячує традиції ототожнення його з історією запорозьких козаків. Згадка про це дерево вперше з'являється в книзі Я. П. *Новицького* «С берегов Днепра», в якій повідомляється про те, що дуб знаходився на садибі німця-менонита з роду Гарднера і мав добрі умови для росту. Початок систематичному й кваліфікованому доглядові за дубом поклало Хортицьке товариство охоронців природи, яке було організоване у селищі Верхній Хортиці в 1910 з ініціативи вчителя місцевої школи П. Ф. Бузука. В 1970-і рр. біля З. д. діяв музейний комплекс «Запорізький дуб» та виставочний салон (філіал *Національного заповідника «Хортиця»*), де влаштовувалися експозиції, присвячені знаменним датам в історії країни, краю, міста.
Під час будівництва Дніпрогесу рівень води Дніпра був піднятий у верхньому б'єфі і дійшов до коріння З. д., що спричинило його хворобу. Заповнення Каховського водосховища (рівень води в межах Запоріжжя піднявся на 2 м) і подальше збільшення індустріальних викидів у повітря й воду ще більше погіршило стан дерева. На сьогодні З. д. майже всох – залишається зеленою лише одна гілка. З метою збереження цієї пам'ятки в 1999 прийнято рішення щодо консервації дуба і створення фольклорно-історико-етнографічного ландшафтного ансамблю «700-річний запорізький дуб». Головний проект розробляється народним художником України, лауреатом Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка А. Гайдамакою.

Літ.: Запорізький дуб: Фотобуклет. – К., 1979; В і л і н о в Ю. Останній зі славетної династії // Запорозька старовина. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1995.

Ю. М. Волкова

ЗАПОРІЗЬКИЙ КОРПУС, Запорожці – регулярна частина української армії в 1918–20. Початок формування З. к. було покладено Окремим Запорізьким загоном, який

склався внаслідок об'єднання розрізнених частин Центральної Ради, що відступали з Києва під натиском військ М. Муравйова наприкінці січня 1917. Командиром загону було призначено генерала К. Присовського. Загін складався з двох куренів: 1-го Запорізького на чолі з О. Загродським і 2-го Запорізького під командуванням П. *Болбочана*. Разом у загоні було близько 3000 козаків. Окремий Запорізький загін брав участь в оборонних боях з більшовицькими військами на Правобережжі і в контрнаступі української армії на Лівобережжі. Після повернення до Києва Окремий Запорізький загін у першій половині березня був розгорнутий в Запорізьку дивізію. На чолі дивізії Центральна Рада поставила генерала З. *Натіїва*. До складу дивізії входили: 1-й піший полк імені гетьмана Дорошенка з куренем О. Загродського, який і залишився його командиром; 2-й Запорізький піший полк під командуванням П. Болбочана; 3-й Гайдамацький піший полк (командир В. Сікевич); гарматний полк Парфенова; кінний полк імені Гордієнка і ряд інших з'єднань. У ході наступу Запорізька дивізія 6.4.1918 вступила в Харків. Тут за наказом воєнного міністра О. Жуковського для виконання окремих завдань у Донбасі й Криму на базі Запорізької дивізії було утворено Окремий Запорізький корпус у складі двох військових груп – Кримської і Донецької. Кримська група під командуванням П. Болбочана одержала завдання наступати по лінії Харків – Лозова – Синельникове – Олександрівськ – Перекоп – Севастополь і захопити Чорноморський флот, випередивши при цьому німців. Донецька група під командуванням В. Сікевича одержала наказ взяти під контроль Донбас, що і було зроблено. Що ж до Кримської групи, то вона прорвалася у Крим, розбивши там радянські війська, але змушена була під тиском німців, які претендували на Чорноморський флот, покинути півострів. У червні – листопаді Запорізька дивізія була передислокована на охорону кордону з радянською Росією на північний схід. У листопаді 1918 під час антигетьманського повстання дивізія перейшла на бік Директорії. В листопаді–грудні дивізія була переформована в З. к. Армії Української Народної Республіки. Командиром З. к. призначено П. Болбочана, який перебував на цій посаді до кінця січня 1919. Його наступником став О. Волох. У квітні 1919 після важких боїв з радянськими військами З. к. був відрізаний від решти українських частин і змушений був перейти на територію Румунії, а потім – без військового майна – через Галичину знову вийшов у межі УНР на Волині. У травні на базі військ З. к. була утворена Запорізька група. У Зимовому поході 1919–20 вояки З. к. брали участь як окрема збірна група. Після Зимового походу запорізьке з'єднання одержало назву 1-ї Запорізької стрілецької дивізії і брало участь у всіх боях Армії УНР аж до переходу через Збруч 21.11.1920.

Літ.: Монкевич Б. Спомини 1918 р. – Львів, 1928; Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954; Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995. *Ф. Г. Турченко*

«ЗАПОРІЗЬКИЙ МАРШ», «Козацький марш» – старовинний музичний твір для бандури, що дійшов до наших днів завдяки сліпому роменському бандуристові Євгенові *Адамцевичу* (1903–1972), який виконував цей твір публічно з 2-ї пол. 1950-х рр. «Це було десь року 1958-го, – пригадував академік Іван Дзюба. – Тоді цей твір був ніби напівлегальним і сам бандурист, м'яко кажучи, не мав офіційного визнання, але ім'я його було знане і славне... Я тоді вперше почув і легендарного бандуриста, і його скорюючий «Запорізький марш». Це було щось незрівнянне, фантастичне. Ніби нескорений дух народу підносився попри всі недуги й заборони, – гідно, красиво й переможно». Високої думки про «З. м.» був і Олесь *Гончар*: «Козацький марш» – це справжня перлина української музики, невмирущий твір, явлений самим народом. Україна завжди буде вдячна народному кобзареві Євгену Адамцевичу, який у найчорніші часи зберіг цей твір для світової культури...».

В. О. Гуцал

Ще величніше зазвучав «З. м.» у майстерній обробці для оркестру народних інструментів (1969), яку зробив відомий диригент, народний артист України (з 1990) В. О. Гуцал (нар. 1944). День першого публічного виконання «З. м.» в обробці В. Гуцала (12.4.1970) вважається днем народження Державного оркестру народних інструментів. До 1974 «З. м.» виконувався в усіх концертах оркестру по декілька разів, слухачі стоячи вітали музикантів. Однак після повернення оркестру з гастрольної поїздки до Москви твір був заборонений. «З. м.» перестав звучати по радіо, плівку розмагнітили.

Новий злет популярності твору припав на кінець 80-х – поч. 90-х рр., з розвитком національно-демократичного руху в Україні.

Емоційно насичений, сповнений світлих патріотичних і героїчних почуттів та оптимізму, поліфонічно-вогнистий, «З. м.» в обробці В. Гуцала став одним з найдовершеніших музичних творів про українське козацтво, символом відродження державності України. «Наш Запорізький марш – / музичний вогонь України!» – так емоційно висловився про цей шедевр поет і перший голова Народного Руху України Іван Драч.

Літ.: Запорізький марш. – К., 1995. *Д. П. Пилипчук*

«ЗАПОРОЖЕЦЬ» – ілюстрований літературний журнал, що видавався культурно-освітнім відділом Першої Запорізької дивізії на шапірографі у таборі інтернованих осіб у Вадовіце (Польща). Виходив у 1920–21.

«ЗАПОРОЖЕЦЬ» – журнал державницько-гетьманської орієнтації, орган «Товариства Запорожців». Виходив у Парижі (Франція) за редакцією Віктора Болобана в 1936–39. Розмножувався на циклографі.

«ЗАПОРОЖЕЦЬ ЗА ДУНАЄМ» – перша українська опера С. С. *Гулака-Артемовського* (1813–1873).

Відомий в Петербурзі оперний співак, учень М. І. Глінки, С. С. Гулак-Артемовський наприкінці 50-х рр. 19 ст. почав писати музичні твори і незабаром приступив до створення лірико-комічної опери «З. за Д.». Надихнув і допо-

міг авторові здійснити задум відомий історик М. *Костомаров*. Після зруйнування Запорозької Січі 1775 частина запорожців втекла за Дунай на турецькі землі. Тільки після російсько-турецької війни (1828–29) за умовами мирного договору козаки отримали право повернутись на батьківщину. Ці події і лягли в основу вистави, але Гулак-Артемовський переніс їх у 18 ст.

Оперу (в 3-х діях) було закінчено у 1862. С. С. Гулак-Артемовський написав і лібрето до неї. За структурою цей твір близький до «Наталки Полтавки» І. *Котляревського*. 14.4.1863 відбулась прем'єра «З. за Д.» на сцені петербурзького Маріїнського театру. Роль Івана Карася виконав сам автор. Опера сподобалася слухачам, але її зняли з постановки через цензурну заборону. У 70-і рр. оперу почали включати до свого репертуару аматорські, а пізніше – професійні українські трупи. Згодом вона набула великої популярності як на Україні, так і по всій Росії. Кращими виконавцями партії простодушно-лукавого Карася у різні роки були М. Кропивницький, П. Саксаганський та І. *Паторжинський*, а його сварливої жінки Одарки – М. Литвиненко-Вольгемут.

Головна тема опери – туга вимушених емігрантів за рідною землею, бажання одержати з неї хоча б вісточку, повернутися на батьківщину. Склад дійових осіб відповідає традиціям комічної опери: пара молодих ліричних персонажів – Оксана і Андрій – та двоє літніх комічних – Одарка і Карась. Образи головних героїв глибоко реалістичні з чітко вираженим національним характером. Опері притаманна щира любов до народу та соковитий гумор. Твір ґрунтується на українській пісенності й відзначається своєю мелодійністю. «З. за Д.» і сьогодні належить до золотого фонду української класичної опери.

Літ.: Гулак-Артемовський С. С. Запорожець за Дунаєм: Лібрето. – К., 1960; Височинська Л. І. Видатний український співак та композитор: Про С. С. Гулака-Артемовського. – К., 1985; Кауфман Л. С. С. Гулак-Артемовський. – К., 1981. *Б. А. Бровко*

ЗАПОРОЖЖЯ, Запоріжжя, Запороги – історико-географічна область на півдні України, яка стала місцем розташування *запорозького козацтва*.

З. займало степову територію, прилеглу до обох берегів *Дніпра* в його нижній течії, південніше *Дніпрових порогів* (у межах сучасних Дніпропетровської, частково – Запорізької, Херсонської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Донецької областей).

Територія З. була вкрита мережею великих і малих річок. До чорноморського басейну належали Дніпро і *Південний Буг*, а також Сухий Омельник, Мокрий Омельник, Домоткань, Самоткань, Сура, *Томаківка*, *Базавлук*, *Інгулець* – праві притоки Дніпра; *Оріль*, *Самара*, Осокорівка, Суха Московка, Мокра Московка, *Кінська*, Рогачик, Білозірка – притоки Південного Бугу. До азовського басейну належали Торець, Бахмут, Лугань, *Кальміус*, Кальчик. Тут було багато лиманів, озер; на берегах Дніпра їх налічувалося до 465, на берегах Орелі – 300, на берегах Самари – 24. Найбільшими з лиманів були Червоний лиман, Великі Води, Плетенецький, Білозірський, Кардашинський, Дніпровський, Бузький.

У межах З. існували Дніпровські, Самарські, Інгулецькі та Орільські плавні. Клімат З. був сухий. Цьому сприяли такі фактори: піднесене положення території З. над рівнем моря, мала кількість лісів, переважання в основному сухих вітрів (східного і північно-східного напрямків), мілководдя річок. Ландшафт З. був степовий. Північна частина – горбиста, більш волога і родюча, південна – рівнинна. Територію З. вкривали численні балки, урочища та байраки (Звонецька, Тягинська, Будилівська, Лишня, Хортицька, Люта, Золота, Дурна, Середня, Лоханна, Дубова, Лишня, Кичкаська, Широка балки, Княжі Байраки). Лісів було мало, розташовувались вони переважно в западинах, вологих місцях. Найбільш лісистими були північно-східні *паланки* (Протовчанська, Орільська, Самарська).

Через територію З. проходило чимало шляхів, найвідоміші з них – Муравський, Чорний. Серед менш значних – Крюковський, Кримський, Переволочанський, Микитинський, Кизикерменський, Саксаганський, Гардовий, Січово-Вищий, Січово-Нижчий. На Дніпрі було багато бродів (зокрема Кременчуцький) і переправ (Успенська, Мишуриноргівська, Кичкаська, Білозерська, Кам'янська).

За козацьких часів на території З. водилися дикі свині, дикі коні (тарпани), ведмеді, зайці, лисиці, лосі, олені, видри; лебеді, качки, гуси, дрохви, лелеки, журавлі, голуби, куріпки, тетереви. В річках краю було багато різноманітної риби: білуга, стерлядь, севрюга, сом, короп, судак, окунь, щука, тараня, карась.

З середини 15 ст. на цій території розгорнулась козацька колонізація.

Див. також *Вольності Війська Запорозького Низового*.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 26–37. *О. І. Коробов*

«ЗАПОРОЖСКАЯ СТАРИНА» – історико-літературно-фольклорний збірник, виданий в Харкові у двох частинах, шести книгах протягом 1833–38. Видавцем і редактором збірника став письменник-початківець і науковець І. І. *Срезневський*, лідер гуртка харківських романтиків-народознавців. Серед авторів збірника були учасники зазначеного вище гуртка, брати О. С. і Ф. С. Євецькі, а також кореспонденти І. І. Срезневського з інших міст і регіонів Росії та України.

Збірник, побудований за принципом альманаху, включав у себе історичні пісні та думи, уривки з українських літописів, літературно-історичні нариси, джерелознавчі студії. Представлений у збірнику фактичний матеріал висвітлював історію України переважно 16–17 ст. Історичне минуле інтерпретувалося тут у дусі фольклорно-етнографічного романтизму. Значна частина вміщених у «З. с.» текстів, зокрема історичних пісень і літописів, виявилася результатом творчості авторів збірника, які наповнювали світ українського минулого багатьма вигаданими персонажами і фактами. Водночас автори «З. с.» висловили низку новаторських ідей та критичних зауважень щодо окремих історичних джерел і дослідників, подій та явищ української історії.

Значну увагу автори та укладачі «З. с.» приділили історії українського козацтва. Зокрема, вони розглядали різні версії походження *козацтва*, описували його воєнні походи і повстання, боротьбу з татарами, військовий та суспільний устрій, одяг, житло й побут запорожців; робилася спроба змалювати портрети деяких гетьманів і ватажків. Автори йшли шляхом історичної реабілітації *Запорозької Січі*, зображуючи події козацької історії в дусі романів Вальтера Скотта. Загалом «З. с.», поряд з працями

Д. М. *Бантиша-Каменського* та «*Історією Русів*», справила помітний вплив на романтичну історіографію історії України 2-ї третини 19 ст.

Літ.: Запорожская старина. – Ч. 1. – Кн. 1–3. – Харьков, 1833–1834; Ч. 2. – Кн. 4–6. – Харьков, 1834–1838; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 41. – К., 1984. – С. 194–470; Харківська школа романтиків: У 3 т. – Харків, 1930. – Т. 1; Срезневський В. І. Про збирачів українських пісень: з гуртка І. І. Срезневського на початку 1830-х років // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1927. – Т. 13–14. – С. 76–82; Дзира Я. І. Творець «Запорожской старины» (До 155-річчя з дня народження І. І. Срезневського) // Український історичний журнал. – 1967. – № 6. – С. 138–140; Кирдан В. Собиратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. – М., 1974; Бернштейн С. Б., Досталь М. Ю. Срезневский И. И. // Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1979. – С. 318–321; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996.

В. В. Кравченко

«ЗАПОРОЖЦІ ПИШУТЬ ЛИСТА ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНУ» – картина Іллі *Рєпіна*.

Задум написати картину «Запорожці» виник влітку 1878 в Абрамцево, підмосковному маєтку російського мецената С. І. Мамонтова, коли М. В. Прахов, давній знайомий Рєпіна по Академії, звернув його увагу на лист козаків до турецького султана як на сюжет для картини. Тоді ж, в Абрамцево, Рєпін намалював олівцем перший ескіз до картини (Державна Третьяковська галерея), що зображав сцену складання запорожцями листа до турецького султана Мухамеда IV у відповідь на його пропозицію (1676) підкоритись і прийняти турецьке підданство. (Лист був поширений на Україні в декількох варіантах, хоч не зафіксований як конкретна подія в історичних документах). І. Рєпін працював над картиною впродовж майже 14 років, вдосконалюючи побудову і образний ряд – заглиблювався в історію *козацтва*, перечитував М. В. *Гоголя*, збирав матеріал у поїздках по Україні і на Кубань (одночасно створив ряд значних картин з російської історії та сучасності). Вважається, що картина постала як живописна паралель до *«Тараса Бульби»*. В ній козацтво ожило на полотні очищеним від суперечностей, піднесено героїчним. У тогочасній українській і російській історіографії були поширені погляди, що ідеалізували козацтво, і Рєпін поділяв їх, про що свідчать висловлювання в листах до В. Стасова, М. Лєскова, Л. Толстого та інших, де він захищав свою картину, бо вона – в основному зі світоглядних причин – неоднозначно сприймалась у культурно-мистецькому середовищі.

В 1879 Рєпін приступив до роботи над ескізом, що зображав фрагментарно групу козаків на тлі Дніпра скорше як жанрову сцену. Згодом, уже в картині, художник розвивав героїко-монументальні риси, але цей ескіз цінував за життєвість і експресію (пізніше запропонував його Третьякову).

На перших порах Рєпін консультувався в історика М. І. *Костомарова*; за його порадою у 1880 разом з юним В. Сєровим здійснив незабутню поїздку по місцях Запорозьких Січей, побував на *Хортиці* (привіз декілька альбомів замальовок – побутових речей, зброї, пейзажів і портретів, зокрема з колишнього Олександрівська (тепер – Запоріжжя). В Одеському міському музеї замалював козацьку зброю, портрети-парсуни братів Шиянів, ктиторів Нікопольської січової школи. По дорозі на Чернігівщину, до Качанівки, маєтку В. В. *Тарновського* (молодшого), зупинявся у Києві в академічного приятеля М. І. Мурашка; в університетському музеї зробив акварельну копію з народної картини *«Козак Мамай»*, а в Братському музеї змалював списи часів Б. Хмельницького (Київський музей російського мистецтва). В Качанівці знайшов багатий матеріал для картини і намалював ефектний портрет господаря в червоному жупані біля старовинної гармати («Гетьман. Портрет В. В. Тарновського», 1880, Сумський художній музей).

Після поїздки на Україну у піднесеному настрої починає працювати над картиною – ймовірно, над полотном, що зберігається в Харківському художньому музеї (далі – ХХМ).

Із середини 1883 «Запорожці» були відкладені на 4 роки – творчу уяву Рєпіна захопила російська дійсність та історія. Знайомство з українським істориком Д. І. *Яворницьким*, який все своє життя присвятив вивченню історії Запорозької Січі, повернуло його до картини. У 1888 Рєпін у пошуках нових вражень поїхав на Кубань, де жили нащадки запорожців. У музеї Кубанського війська виконав ряд малюнків-копій зі старовинних козацьких портретів; у станиці Пашківській робив портретні зарисовки. Повернувшись, дещо інакше побачив композицію картини – і почав писати її заново, у більшому розмірі (217х361; перший варіант – 170х265). Працював над нею ще 4 роки; вона стала тією основною, що зберігається в Державному російському музеї.

І. Ю. Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану. Олія. 1880–1891 рр.

...Гурт козаків, що оточили писаря і отамана Сірка, поданий крупним планом, наближений до глядача. Сцена зображена з власти-

вою для творів Рєпіна безпосередністю і психологічною гостротою. Продуманий композиційний зв'язок окремих постатей передає не тільки атмосферу веселого збудження (хоч є і такі, що не підтримують загальний настрій), викликаного складанням гідної відповіді султану, а й духовну єдність різних за віком, походженням і соціальним станом людей, які представляли легендарне, нескориме запорозьке лицарство. Хтось намагається придумати гостре слівце, а хтось сміється над уже придуманим кимось іншим. Художник групує основну масу козаків у кругову композицію, і богатирський сміх, що зародився біля столу, розходиться хвилями і виступає як вираз презирства до погроз і віри у свою непереможність (різноманітні відтінки сміху передані з надзвичайною майстерністю). Високий горизонт у поєднанні із замкнутістю загального силуету групи стримує експресивний рух всередині її, надаючи композиції врівноваженості (остаточно художник досяг цього, коли обмежив її постатями на повен зріст, зображеними зі спини – у чорно-білому вбранні і масивному білому кобеняку). Засмаглі, загартовані в походах обличчя, картинно широкі пози, яскраві плями козацького одягу, неспокійний ритм списів – все це передає своєрідний побут і характери волелюбного козацтва 17 ст.

Яворницький надавав допомогу не лише у збиранні історичного матеріалу, предметів козацької старовини, а й у доборі типажу (сам позував для образу писаря). Для основних постатей моделями слугували переважно знайомі, але в картині Рєпін переробляв портретні етюди, підпорядковуючи їх задумові. Так, для образу Сірка позував генерал М. Драгомиров (виходець з України, широко освічений, цікавився українським мистецтвом); для Тараса Бульби – професор Петербурзької консерваторії О. Рубець (український музикант, збирач народних пісень) та російський письменник В. Гіляровський; для осавула – артист Ф. Стравінський (родом з Чернігівщини); для січового судді – В. Тарновський; для козака, що опустив руку на плече сусіда, – художник Я. Ціонглінський; для синів Тараса Бульби – Остапа (з пов'язкою на голові) і Андрія (в круглій шапці) – художник М. Кузнєцов і син В. Тарновського. Два діди увійшли в картину з етюдів 1880: той, що сидить біля судді, змальований на пристані в Олександрівську, а той, що показує рукою на Туреччину, – качанівський кучер. На другому плані зліва козак з палицею віддалено нагадує портрети Шиянів.

Картина (і етюди до неї) була основною на персональній виставці І. Рєпіна в Академії (1891), мала успіх (хоч сучасники сприйняли її по-різному), експонувалася на міжнародних виставках, була дуже популярною на Україні, поширилась у репродукціях.

В 1893 Рєпін завершив перший варіант «Запорожців» і представив на виставку в Мюнхені, де вона отримала золоту медаль (зберігається в ХХМ).

Літ.: Я в о р н и ц к и й Д. И. Как создавалась картина «Запорожцы» // Художественное наследство. И. Е. Репин. – Т. II. – М.; Л., 1949. – С. 57–106; И. Е. Репин. Запорожцы. – Л., 1960; Б є л і ч к о Ю. Україна в творчості І. Ю. Рєпіна. – К., 1963.

І. М. Ласка

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ, Запорізька Січ – військовий і адміністративний центр *запорозького козацтва*, що існував за порогами *Дніпра* із середини 16 ст. до 1775. Утворення З. С. пов'язане з процесом формування українського козацтва і освоєння ним раніше спустошених татарами українських земель між Дніпром і *Південним Бугом*. Численні козацькі загони, які займалися господарським освоєнням цих земель і вели постійну боротьбу з татарами, змушені були будувати на *уходах* укріплення для власної безпеки. Поява ж за порогами укріпленого пункту, який би був постійною базою для наступу на *Кримське ханство*, пов'язана з ім'ям Д. *Вишневецького*. В 1-й пол. 50-х рр. 16 ст. (існує кілька версій щодо часу заснування Хортицької Січі від 1552 до 1556) він заснував на о. Мала Хортиця (тепер – острів Байда) замок, який став козацькою твердинею і опорним пунктом для масштабних походів проти татар (див. *Хортицька Січ)*. Пізніше місце розташування козацької столиці неодноразово змінювалось, і в історії козацтва зафіксовано кілька З. С.: *Томаківська*, *Базавлуцька*, *Микитинська*, *Чортомлицька*, *Кам'янська*, *Олешківська* та *Нова Січ*. Невдалий досвід побудови Хортицької Січі, яка розташовувалася на приступній для противника місцевості і була знищена військами кримського хана, навчив козаків обирати для Січі важкодоступну місцевість. Тому надалі майже всі наступні козацькі центри розташовувались у *Великому Лузі* – місцевості, вкритій лісами, *плавнями*, перерізаній численними річками і протоками, із безліччю боліт і озер. Крім того, козаки обирали для них місця, які самою природою були зроблені неприступними, – острови й півострови, а укріплювали їх за допомогою дерев'яно-земляних споруд. Такі укріплення вимагали менших зусиль при їхній побудові і протистояли артилерійському вогню краще, ніж кам'яні. З. С. обкопувались ровом, а навколо них насипався вал, висота якого сягала за 10 метрів. На вершині валу встановлювався частокіл із загострених паль. Найприступніші для противника місця укріплювались дерев'яними вежами із встановленими на них гарматами. Більшість виходів із фортеці робилися вузькими і прикривались бійницями. Взимку на річках, що оточували Січ, козаки вирубували кригу, утруднюючи ворогові доступ до З. С.

Всередині З. С. знаходився майдан із січовою церквою. На Кам'янській та Олешківській Січах кримський хан забороняв будувати постійні храми, – і там існували похідні церкви. Навколо січового майдану стояло 38 довгих казарм – куренів, у яких мешкали козаки. Крім куренів, навколо січової площі стояли курінні скарбниці, комори, будинки окремих старшин, пушкарня. Хоча на ранніх Січах, коли існувала небезпека їх захоплення польськими чи татарськими військами, артилерію й цінності козаки зберігали в потаємних місцях Великого Лугу. Пізніші Січі були й великими торговельними центрами. Тому поруч із січовою фортецею розміщувалося передмістя з базаром. На січовому базарі стояли численні лавки, ятки, будки й шинки. Там же знаходились і ремісничі майстерні.

З. С. була центром, в якому зосереджувались найвищі органи управління *Вольностями Війська Запорозького Низового – Кіш*. У З. С. знаходилась резиденція *кошового отамана*, який разом з військовою старшиною здійснював найвищу військову, судову та адміністративну владу на всій території Запорожжя. Адміністрації З. С. були підпорядковані всі запорозькі *паланки*. У Січі розміщувався і її гарнізон. Він не був дуже численним і налічував кілька тисяч козаків, які постійно мешкали в З. С. Вони забезпечували постійну боєготовність Війська Запорозького, яке будь-якої миті могло дати відсіч ворогові. Коли ж

виникала потреба зібрати більше військо, то до служби закликалися запорожці, які проживали в *зимівниках* і перебували на промислах, та жонаті козаки. На більш ранніх З. С. для цього досить було пострілу з гармати, а коли козаки стали мешкати по всій території Запорозьких Вольностей, то в паланки із З. С. надсилались ордери, за якими паланкові полковники проводили мобілізацію. І за кілька днів Військо Запорозьке збільшувалось у кілька разів. Крім того, в З. С. відбувалися ради, на яких козаки вирішували найголовніші питання свого життя, обирали старшину та ділили за жеребом угіддя.

Створена для боротьби з грабіжницькими нападами татар, З. С. відіграла визначну роль і в загальноєвропейській боротьбі з турецькою агресією. З. С. не тільки захищала Україну від татарських нападів, а й стала плацдармом для багатьох козацьких походів на *Кримське ханство* й *Османську імперію*. Під час цих походів звільнялися невільники, знищувались військові сили та підривалась економічна могутність противника. Посилення наприкінці 16 ст. національно-релігійного гноблення в *Речі Посполитій* перетворило З. С. у центр національно-визвольної боротьби українського народу. З огляду на віддаленість та автоном-

РОЗТАШУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ СІЧЕЙ 16–18 ст.

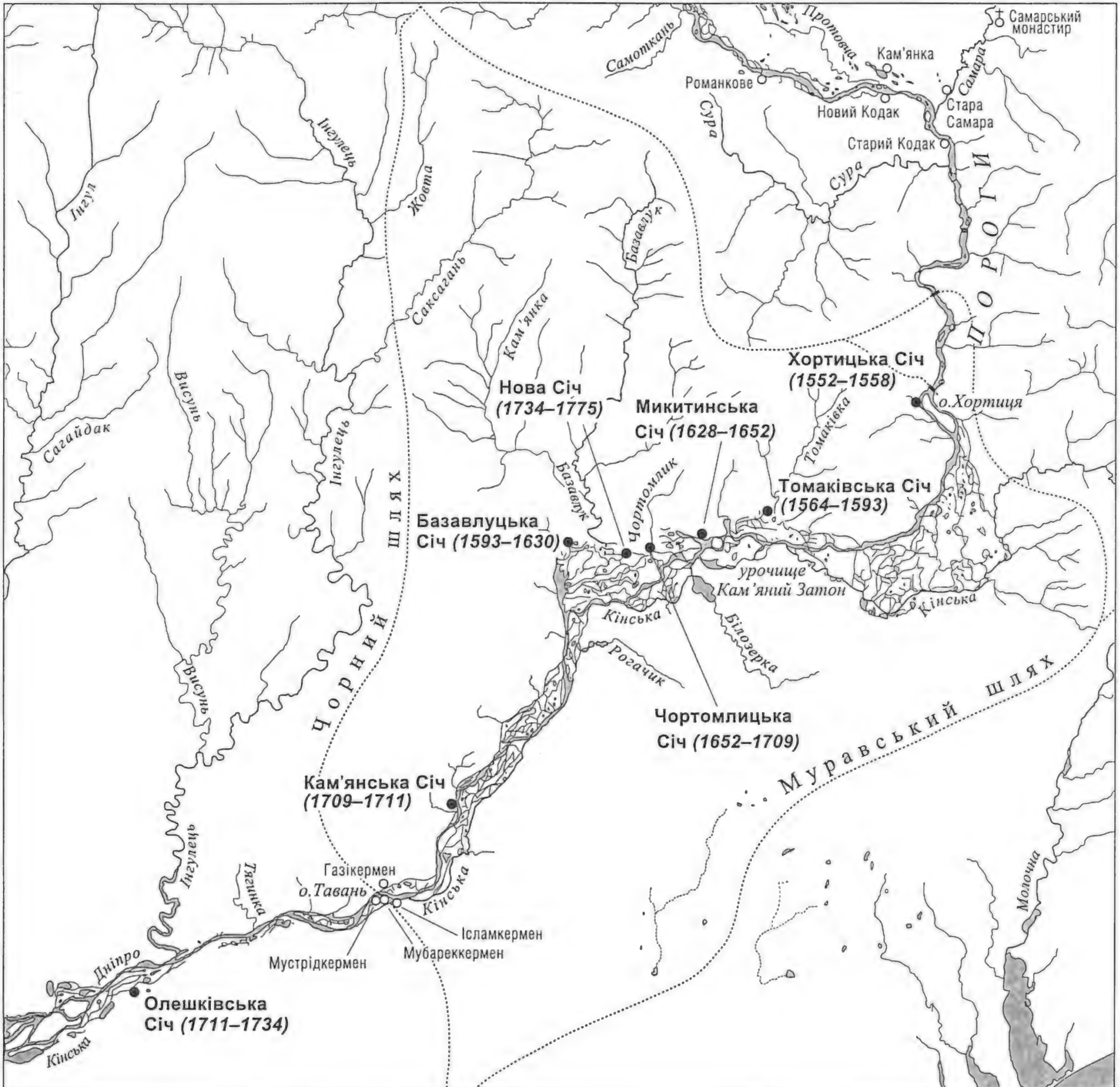

МІСЦЯ ЧОРТОМЛИЦЬКОЇ І ПІДПІЛЬНЕНСЬКОЇ СІЧЕЙ НА ДНІ КАХОВСЬКОГО МОРЯ

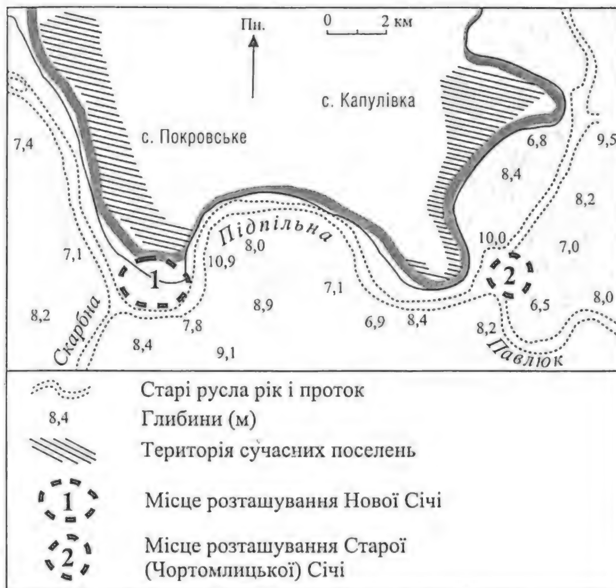

не становище З. С., вплив польської держави на неї був мінімальним. Це сприяло концентрації на З. С. невдоволених польсько-шляхетським режимом і перетворювало її в базу, на якій можна було зібрати сили й організувати повстання проти іноземних поневолювачів. Існування З. С. надавало українському козацтву відпорності й перетворювало його на головну силу визвольних змагань українського народу. З. С. і запорозькі козаки відіграли значну роль у повстаннях К. *Косинського*, С. *Наливайка*, П. Бута (*Павлюка*) і К. *Скидана*, *Я. Острянина* і Д. *Гуні*. Визначальною була роль З. С. і на початковій стадії *Визвольної війни українського народу* під проводом Б. *Хмельницького*.

Після відродження Української держави З. С. почала втрачати політичне значення. Недовгий час існування З. С. у рамках Української держави не дозволив частині січової старшини і товариства позбутися інерції січового автономізму і набути державницького мислення. Тому запорожці брали участь в антидержавному заколоті М. *Пушкаря* і не відразу підтримали П. *Дорошенка*. Але вже під час антимосковського виступу І. *Мазепи* запорожці підтримали гетьмана, що було ще одним свідченням визвольної спрямованості З. С.

Пізніше, коли З. С. була підконтрольна російському уряду, а козацьке військо було неспроможне самостійно протистояти військовій силі Російської імперії, розвиток січової економіки став головною небезпекою для російського панування над Україною. Економічна незалежність Запорожжя в поєднанні з козацьким військом і привабливим для українського населення устроєм могли знову перетворити З. С. у центр національно-визвольної боротьби, що й стало головною причиною її ліквідації російським урядом в 1775 (див. *Атакування Січі 1775*).

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990; Телегін Д. Я. Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. – К., 1991; Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. *С. Ф. Плецький*

ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО – див. *Військо Запорозьке*.

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО – вільне самоврядне товариство воїнів-промисловиків на *Запорожжі* 15–18 ст., на пограниччі *Великого князівства Литовського* (згодом – *Речі Посполитої*, ще пізніше – *Московської держави*) і *Кримського ханства*.

Природні багатства Запорожжя в 15–16 ст. приваблювали, незважаючи на близьке сусідство з татарами, сміливих і підприємливих людей. Тут з тимчасового промислу козакування перетворювалось на спосіб життя і закріплювалося у традиціях та характері людей особливої вдачі – *козаків*-запорожців. Особливо приваблювали козаків багаті рибою та дичиною місця понад *Дніпровими порогами* і за ними – місця при впадінні в *Дніпро* рік *Орелі* та *Самари* (тепер це територія сучасного м. Дніпропетровська та його околиць), у *Великому Лузі* і далі на південь по Дніпру. Через те козаки й отримали назву запорозьких. Через *уходництво* відбувалось поступове заселення козаками земель на схід і на захід від Середнього та Нижнього Дніпра – від *Дністра* до *Сіверського Дінця*. Переважаючими *господарськими заняттями* запорожців у 15–17 ст. були *рибальство*, скотарство і *мисливство*. З часом коло їхніх занять розширювалось. На новоосвоєних землях, насамперед у північній частині Запорожжя, козаки займалися *землеробством*, бджільництвом, різними ремеслами. Вони прокладали шляхи, засновували поселення, будували мости, млини, укріплення. В гирлах річок, на островах, у балках та ярах будували собі хутори або, як їх називали, зимовища (від цього походить і назва запорозьких хуторів – *зимівники*), де зимувала, готуючись до наступного промислового сезону, частина промисловців.

Постійно маючи справу з татарською небезпекою, запорожці добре призвичаїлись до способів степової боротьби, вивчили татарські звичаї, знали їхні стежки, за різними прикметами вміли вгадувати наближення ворога. Багато хто з них знав і татарську мову. Від татар козаки запозичили чимало елементів побуту. Через козацтво в українську мову ввійшли такі слова, як **козак, кіш, сагайдак, кобза, чабан, паланка, кармазин** та ін. Невід'ємною складовою козацького побуту ставали «луплення» татарських чабанів, переймання степових грабіжників на переправах. Від оборони козаки з часом перейшли до наступу на ординців.

Ріст чисельності козацтва, зосередження в його руках зброї, зокрема гармат, створювали передумови для заснування постійних укріплених поселень – засік, городків, січей. Спроби польського уряду підпорядкувати собі українське козацтво, жорстко обмеживши його чисельність, приводять до поділу козацтва на реєстрове та нереєстрове (низове) і стають додатковим поштовхом до появи запорозького *Коша* і його укріпленого центру – *Запорозької Січі*. Запорозька Січ стала не тільки центром низового козацтва, а й форпостом народної колонізації степової України. З утворенням в середині 16 ст. Запорозької Січі та оформленням Війська Запорозького Низового, яке взяло

на себе захист православного населення від татарських набігів, території козацьких *уходів* починають заселятися постійним населенням. Успіхи запорожців у боротьбі з татарською агресією у 2-й пол. 16 – на поч. 17 ст., зростання престижу Війська Запорозького як захисника українського народу посилили притік населення на південь та освоєння незаселених степів. У результаті в степовому порубіжжі поруч із сезонними формами проживання поширюються різні форми постійної осілості.

Напередодні ліквідації Запорозької Січі (1775) на території Запорожжя існувало понад 150 сіл. Тут проживало понад 200 тис. осіб обох статей. У період *Нової Січі* більшість населення Запорожжя становило вже не козацьке воїнство, а так зване *посполитство* – селяни, ремісники, промисловці, наймити, які не належали до козацьких куренів.

Основна маса запорожців проживала за межами Січі: на уходах, у зимівниках, хуторах, селах та містечках Запорозьких Вольностей. На Січі вони збиралися, як правило, в разі важливих оказій: на великі свята, до яких приурочували ради, під час підготовки бойового походу чи після його завершення. Боєздатні мобілізовані до військової служби козаки утворювали січове товариство. Тільки вони мали право брати участь у січових радах, обирати старшину, вирішувати політичні питання. Решта населення Запорожжя мала сплачувати податки й виконувати повинності на користь січового козацтва.

Володіння запорозьких козаків прийнято називати *Вольностями Війська Запорозького Низового* або Запорозькими Вольностями. Їх межі в різний час і за різних обставин змінювалися, але в основних рисах залишалися стабільними. У цілому землі З. к. займали велику площу степової України – близько 80 555 тис. км². Запорозькі козаки часто виходили за межі своїх Вольностей, вважаючи границі своїх володінь значно ширшими за вказані в трактатах і постановах.

Козацька громада виробила своєрідні звичаї й закони, пристосовані до суворих умов постійної війни. Січові козаки не були зв'язані ні майновими інтересами, ні сімейними клопотами. Вони мали дбати тільки про січове товариство і про оборону рідного краю. Великої сили додавала запорожцям традиція *побратимства*. Щоб зовсім розстатися з вантажем «цивільного» минулого, запорожці користувалися на Січі не старими прізвищами, а прізвиськами. Кожен міг вільно покинути Січ, як вільно і прийшов до неї, але в такому разі він втрачав право участі у військових радах.

З. к. підпорядковувалося лише своїй старшині, яку обирало зі свого середовища. На чолі З. к. стояв *кошовий отаман* з військовою старшиною (*кошовими суддею*, *кошовим писарем*, осавулами, військовим обозним). Вони складали Запорозький *Кіш* – центр січової адміністрації. Безпосереднє керівництво Запорозькими Вольностями та управління січовим господарством Кіш здійснював через *паланкову старшину* та похідну старшину і військових служителів (*військовий пушкар*, *військовий довбиш*, *військовий товмач*, *військовий кантаржій*, *військовий шафар*). Обраний козаками кошовий отаман мав над січовим товариством необмежену владу протягом усього терміну своїх повноважень. Але у зносинах із сусідніми державами він не міг діяти без відома всього товариства. На Січі існував звичай усі листи розпечатувати і зачитувати привселюдно, на раді. Запорозька козацька громада поділялася на курені. *Курінь* був основною адміністративно-господарською та військово-організаційною одиницею Запорозької Січі.

Військове мистецтво З. к. поєднувало європейський військовий досвід з найбільш ефективними тактичними прийомами східного військового мистецтва. Військо, яке виставляло Запорожжя, ніколи не було особливо великим. У більшості походів запорожців виступало 3–5 тисяч. Небагато було таких походів, коли Військо йшло у похід у складі 10 тис. На своєму озброєнні З. к. мало *вогнепальну* і *холодну* зброю. З вогнепальної зброї запорожці застосовували не тільки *аркебузи*, *гвинтівки*, *мушкети*, *пістолі*, а й *артилерію*. З холодної зброї запорожці користувалися *шаблями*, *списами*, *келепами*, *піками*, *рогатинами*, *кинджалами*, *ятаганами*. Козаки виробили тактику ведення бою *табором* у степу. В такому випадку вони могли відбити напади вдесятеро сильнішого ворога. Часто запорожці застосовували такі прийоми, як засідки, удари в обхід, різноманітні воєнні хитрощі. Ефективними у З. к. були *прикордонна служба* та *розвідка*. Завдяки цьому запорожці неодноразово громили ворожі загони і попереджали населення України про небезпеку. Досконалою в запорожців була і тактика проведення *морських походів*.

Ставши потужною силою, козацтво звернуло на себе увагу литовського і польського урядів, а також урядів інших європейських держав, заклопотаних проблемою турецько-татарської агресії. Спираючись на свою січову організацію й на здобуті власними силами засоби, низове козацтво не тільки дозволяло собі самовільні походи на татар і турків, а й почало провадити свою власну міжнародну політику. З. к. активно проводило морські операції. Флотилії козацьких *чайок* знищували на морі кораблі *Османської імперії* і висаджували десанти на її узбережжя. Козацький флот будувався у певних місцях: у плавнях в районі Січі, так званій військовій скарбниці; на р. Самарі, де було багато лісу. Запорожжя було центром всього українського козацтва. Тут знаходилася лицарська школа козацької молоді. Вишкіл проходили *молодики*, *джури*, хлопці, слуги-товариші. З. к. виступало в ролі арбітра у стосунках між «городовим» і реєстровим козацтвом. Із Запорожжя приходили на *«волость»* загони для розправи над душителями народу. З кінця 16 ст. Запорозька Січ перетворюється на політичний центр українського народу. Січ дала видатних полководців, керівників народних рухів, політичних діячів: Тараса *Федоровича*, Павла *Бута*, Івана *Сулиму*, Дмитра *Гуню*, Петра *Сагайдачного*, Богдана *Хмельницького*, Івана *Сірка*, Семена *Палія*, Костя *Гордієнка*. На Запорожжі почалися події *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Запорожжя продовжувало впливати на хід подій в Україні і в наступні десятиліття, особливо після смерті Б. Хмельницького. Розбрат у козацтві в період *Руїни*, послаблення Гетьманщини дали З. к. відносну свободу від волі гетьманів. Запорожжя стало гніздом опозиції проти гетьманів і старшинської верхівки *Гетьманщини*. Запорожці висувають своїх кандидатів у гетьмани – І. *Брюховецького*, П. *Суховія*, Петрика (*Іваненка*). З кінця 17 ст., коли окреслюється прагнення Московської держави встановити свій контроль над Запорожжям, З. к. вступає у запеклу боротьбу із царськими властями за свій суверенітет – аж до переходу на бік бунтівного гетьмана І. *Мазепи* і шведського короля *Карла XII*; цей раунд боротьби за незалежність закінчився *зруйнуванням Січі 1709* та наступ-

ним переходом запорожців у тодішні межі Кримського ханства, під протекторат Криму і Туреччини.

Протягом останнього періоду свого існування – за Нової Січі (1734–75) – З. к. знаходилося під протекторатом Росії. Після скасування гетьманства у 1764 в межах Російської держави певний час залишався лише один осередок козаччини – Запорожжя.

У 50–60-і рр. 18 ст. царський уряд і його місцева адміністрація розгорнули наступ на права і повноваження січового товариства: вводилися обмеження на торгівлю, всупереч волі Коша здійснювалася урядова колонізація запорозьких земель, створювалися військово-колонізаційні округи *Нова Сербія* і *Слов'яносербія*, будувалися *Українська* і *Дніпровська укріплені лінії*.

Після зруйнування Січі традиції З. к. продовжувалися на *Задунайській Січі*, у *Дунайському козацькому війську, Усть-Дунайському Буджацькому козацькому війську, Чорноморському козацькому війську, Кубанському козацтві, Бузькому козацькому війську, Катеринославському козацькому війську, Азовському козацькому війську.*

Літ.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII–X. – К., 1995–1998; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. I–III. – Львів, 1990–1991; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. *С. Р. Лях*

ЗАПОРОЗЬКІ ВОЛЬНОСТІ – див. *Вольності Війська Запорозького Низового.*

ЗАРУДНИЙ Самійло – див. *Богданович-Зарудний* С.

ЗАСІДКА – тактичний прийом, що полягав у прихованому розміщенні військ на місцевості, вичікуванні ними появи противника з наступним несподіваним ударом по ньому. Завдяки раптовості нападу противник не встигав підготуватись до бою, в його лавах виникала паніка, що дозволяло легко його знищувати, захоплювати полонених, трофеї.

В бойовій практиці українських козаків дії із засідок займали одне із чільних місць. У боротьбі з мобільною татарською кіннотою лише діями із З. можна було завдати їй найбільшої шкоди (у відкритому бою татари могли розпорошитись і зібратися у заздалегідь умовленому місці). Крім того, лише діями із З. невеликі козацькі підрозділи могли зірвати переправу через річку багатотисячної татарської орди. Не менш успішно використовували козаки З. і проти поляків. Класичним прикладом таких дій козаків була З. у Гороховій Діброві під час *Корсунської битви 1648.* Практикували козаки і заманювання противника у З. Під час *Конотопської битви 1659* у З. були залишені частина козаків і татар, а І. *Виговський* з невеликим військом атакував російські війська й, імітуючи втечу, заманив переслідувачів під удар із З.

Рівнинний ландшафт Запорозьких Вольностей не сприяв організації З. Але козаки дуже вміло використовували місцевість – найменший лісок, балка, байрак слугували укриттям для їхньої З. Навіть під час дій на морі козаки використовували прибережні зарості очерету, де їхні флотилії вичікували появи турецьких кораблів. Удари по противнику козаки намагалися завдавати під час його привалів, на переправах. Саме так атакували козаки війська польського короля під час *Зборівської битви 1649.* Відпрацьована тактика З., знання місцевості і майстерне її використання у поєднанні з раптовістю і стрімкістю ударів були запорукою успіху козацьких З. *С. Ф. Плецький*

ЗАСЛАВСЬКИЙ Домінік (Острозький Володислав Домінік; не пізніше 1617 – 1656) – князь; луцький староста, коронний конюший (з 1636), воєвода сандомирський (з 1645) і краківський (з 1649). Походив зі спольщеної української родини *Заславських.* 1620 успадкував маєтки Острозьких і став найбагатшим магнатом Волині. Під час Хмельниччини з 9.6.1648 був головним із трьох командувачів війська *Речі Посполитої.* Після поразки польської армії у *Пилявецькій битві 1648* сейм увільнив Заславського з цієї посади. «Перина» – так назвав його Б. *Хмельницький* за великопанські манери.

ЗАСЛАВСЬКІ – український князівський рід 15–17 ст. На поч. 17 ст. З. прийняли католицтво. Володіли великими маєтками на Волині і Поділлі. Засновник роду – Іван Острозький – наприкінці 15 ст. став власником м. Заслава (тепер Ізяслав Хмельницької обл.), від якого пішло прізвище З.

З. займали важливі державні посади у Польщі. Найвідоміші представники роду: Єжи З. (1592–?) – володимирський староста, учасник *Хотинської війни 1621*, брав участь у придушенні повстання 1625 під проводом М. *Жмайла* та разом з С. *Конєцпольським* – в укладанні з козаками *Куруківської угоди 1625.* Януш З. (?–1629) – воєвода підляський (1591) і волинський (1604, 1620); в 1596 і 1614 входив до складу комісій, створених польським урядом для вироблення компромісних угод між козаками і польським урядом. Олександр З. (?–1625) – каштелян волинський (1605), воєвода брацлавський (1615) і київський (1628), син Януша З. Владислав-Домінік З. (не пізніше 1617 – 1656) – луцький староста, коронний конюший (з 1636), воєвода сандомирський (з 1645) і краківський (з 1649), син Олександра З.; з 9.6.1648 був головним з трьох командувачів (разом з О. *Конєцпольським* і М. Остророгом) польського війська, розгромленого українською армією на чолі з Б. *Хмельницьким* в *Пилявецькій битві 1648.* Б. Хмельницький із сарказмом називав Домініка З., відомого своєю розніженістю і лінивістю, – «периною». У 1673 рід З. перестав існувати. Їхні родові маєтності успадкував рід Любомирських. *Р. М. Шуст*

ЗАТЯГА – на *Задунайській Січі* ватага козаків, яка виходила «на здобич» (розбійничати).

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 106.

ЗБАРАЖ – місто на галицькому Поділлі (тепер – районний центр Тернопільської обл.). Розташоване на берегах р. Гнізни, притоки Серету.

Археологічні розкопки городища та могильника часів Київської Русі свідчать про давнє заселення території міста. Перша письмова згадка про З. зустрічається у Галицько-Волинському літописі під 1211.

З 2-ї пол. 15 ст. місто закріпилося за князями Несвицькими. Після смерті Василя Несвицького (1463) князівський рід розпадається на декілька гілок, одну з яких почали називати князями Збаразькими.

В 15–16 ст. З. зазнав спустошливих набігів турків і татар. У 1474 татарська орда зруйнувала Збаразьку фортецю, розібравши навіть кам'яні мури. На поч. 16 ст. замок відбудували. В 1598 татари знову зруйнували цей замок.
Після Люблінської унії 1569 й утворення *Речі Посполитої* З. увійшов до складу Волинського воєводства. Місто залишалось одним з багатьох володінь князів Збаразьких. Один з них, Януш Збаразький, у 1575 розбив під З. татарські загони. Водночас князь Я. Збаразький, бувши брацлавським воєводою, в останній чверті 16 ст. придушував козацькі заворушення. Ворогом козаччини був і син Януша – краківський каштелян Юрій Збаразький.
Зі смертю у 1631 Юрія; який не мав спадкоємців, князівська гілка Збаразьких закінчилася. З Юрієм Збаразьким пов'язане будівництво нового замку (20-і рр. 17 ст.). Старе оборонне городище з 13 ст. знаходилось на території нинішнього села Старий Збараж (3 км на південь від З.). На частині городища були руїни замку з 15 ст., а на сусідній «Бабиній горі» – укріплений монастир княжих часів і погребище.
Новий фортифікаційний комплекс почали споруджувати на лівому березі р. Гнізни. Будівництво йшло у 1626–31. Оборонна споруда поєднувала у своїй архітектурі риси, властиві замку, із пізнішими будовами палацового типу. В ряді видань зроблено припущення, що проект замку в З. розробив італієць Вінченцо Скамоцці (1552–1616). Безпосередньо керували будівельними роботами голландець Ван Пеен та італієць Андреа Дель Аква. Нова фортеця у З. складалася із замку-палацу, укріпленої замкової гори та водоймищ. У 1636 З. перейшов у власність Я. *Вишневецького*.
Під час *Визвольної війни українського народу* під проводом Б. *Хмельницького* З. стає ареною важливих історичних подій. Наприкінці 1648 козацькі загони після перемоги під Пилявцями вступили у З. Реєстрові козаки, що стояли у місті, перебили рейтарів і відкрили браму загонові Максима *Кривоноса*. Козаки оволоділи також бернардинським монастирем, де переховувалась польська шляхта (монастир збудовано у 1627–30). Після того, як головні військові сили Б. Хмельницького відійшли на Наддніпрянщину, Я. Вишневецький знову укріпив замок.
Після поразки під Старокостянтиновом і Меджибожем влітку 1649 польське військо на чолі з Я. Вишневецьким відступило до З. Сюди ж 30.6 підійшли головні козацькі сили і татари з ханом *Іслам-Ґіреєм III*, який діяв у союзі з Б. Хмельницьким. Керівництво козацьких загонів приготувалося до тривалої облоги, зважаючи на добре укріплення замку. Перший наступ на польський табір відбувся 3.7. У цьому бою відзначились козаки полковника Бурляя. Однак через пасивність татарського війська козакам не вдалося закріпити успіх. Протягом місяця було проведено 6 штурмів, один з яких, головний, почався 27.7. Внаслідок цього козацького наступу польське військо опинилося у безнадійному становищі. Однак під час облоги З. козаки також зазнали втрат. Загинув корсунський наказний полковник Н. *Морозенко* (С. Мрозовицький), був важко поранений вінницький полковник І. *Богун*.
Поки козацьке військо утримувало облогу фортеці, король *Ян II Казимир* спішно зібрав 30-тисячне військо і вирушив на допомогу оточеним у З. польським силам. Знаючи про наближення королівського війська, Б. Хмельницький під прикриттям ночі підняв козацькі полки і вирушив назустріч королівській армії під Зборів, залишивши під З. частину козаків під командуванням генерального обозного І. *Черняти*. Підписання *Зборівського договору 1649* врятувало польські сили у З. від повного розгрому. 14.8.1649 було знято облогу З. Влітку 1651 повстанські загони по дорозі на *Берестечко* знову оволоділи замком у З.
Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667*, З. залишився під владою Речі Посполитої. В 2-й пол. 17 ст. З. піддавався татарським нападам (1655, 1666, 1667, 1675). У ході останнього турецько-татарського набігу місто було майже повністю зруйноване.
Ще один сюжет в історії міста пов'язаний із діями повстанців-*гайдамаків*. У 1734 один з керівників гайдамацьких загонів полковник Верлан із повстанцями вирушив на Поділля і звідти на З. Населення підтримало гайдамацького ватажка, і повсталі здобули місто без облоги і людських жертв.
Нині у З. відреставровано фортифікаційний комплекс. На його основі створено Державний історико-архітектурний заповідник у м. Збаражі (постанова Кабінету Міністрів України від 8.2.1994). Основні реставраційні роботи провело за рахунок держбюджету Тернопільське СП «Реставратор». Основні напрями діяльності заповідника – це облік, охорона, реставрація, утримання пам'яток історії та архітектури, вивчення та комплектування предметів музейного значення, організація екскурсій, виставкової роботи та ін. У З. споруджено пам'ятник Б. Хмельницькому; відкрито пам'ятну дошку корсунському полковникові Н. Морозенку та закладено камінь на місці, де буде споруджено пам'ятник цьому козацькому ватажку.

Літ.: Козацтво і Тернопільщина: Бібліографічний список. – Тернопіль, 1996; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область. – К., 1973. – С. 280–293; Збаражчина. Збірник статей, матеріалів і споминів / Ред. В. Жила. – Т. 1 – Нью-Йорк, 1980; Малевич А. Літопис землі Збаразької: В датах, подіях, фактах і особах. – Збараж, 1996; Frąś L. Obrona Zbaraża w r. 1649. – Kraków, 1932. *О. М. Сухий*

ЗБАРАЗЬКА БИТВА – див. *Збаразька облога 1649*.

ЗБАРАЗЬКА ОБЛОГА 1649 – облога українським військом на чолі з Б. *Хмельницьким* війська *Речі Посполитої* у м. *Збаражі* (нині райцентр Тернопільської обл.). У зв'язку із завершенням перемир'я, укладеного 24.2.1649 в Переяславі, знову розпочалася воєнна кампанія. Український уряд прагнув очистити етнічні українські землі від панування Польщі, а Польсько-Литовська держава – придушити *Визвольну війну українського народу*. Поки король *Ян II Казимир* збирав головні свої сили у Варшаві, на Україні розпочався наступ передових сил коронних військ на чолі з белзьким воєводою Адамом Фірлеєм. Однак він був швидко перерваний, і Фірлей відвів свою армію, в якій були зі своїми загонами також князь Я. *Вишневецький*, О. *Конецпольський*, Я. Остророг та ін., у Збараж, що був тоді першокласною фортецею. 10.7 головні сили української армії на чолі з Б. Хмельницьким почали облогу. З-під стін Збаража значні козацькі загони, зокрема Брацлавський полк Д. *Нечая*, робили глибокі рейди на захід, визволяючи волинські й подільські міста. Разом з українськими військами облогу Збаража проводили також союзні їм війська *Кримського ханства* на чолі з ханом *Іслам-Ґіреєм III*.

ПЛАН ОБОРОННОГО ТАБОРУ КОРОННОГО ВІЙСЬКА ПІД ЗБАРАЖЕМ 1649 р.
(*За гравюрою 17 ст. В. Радванського*)

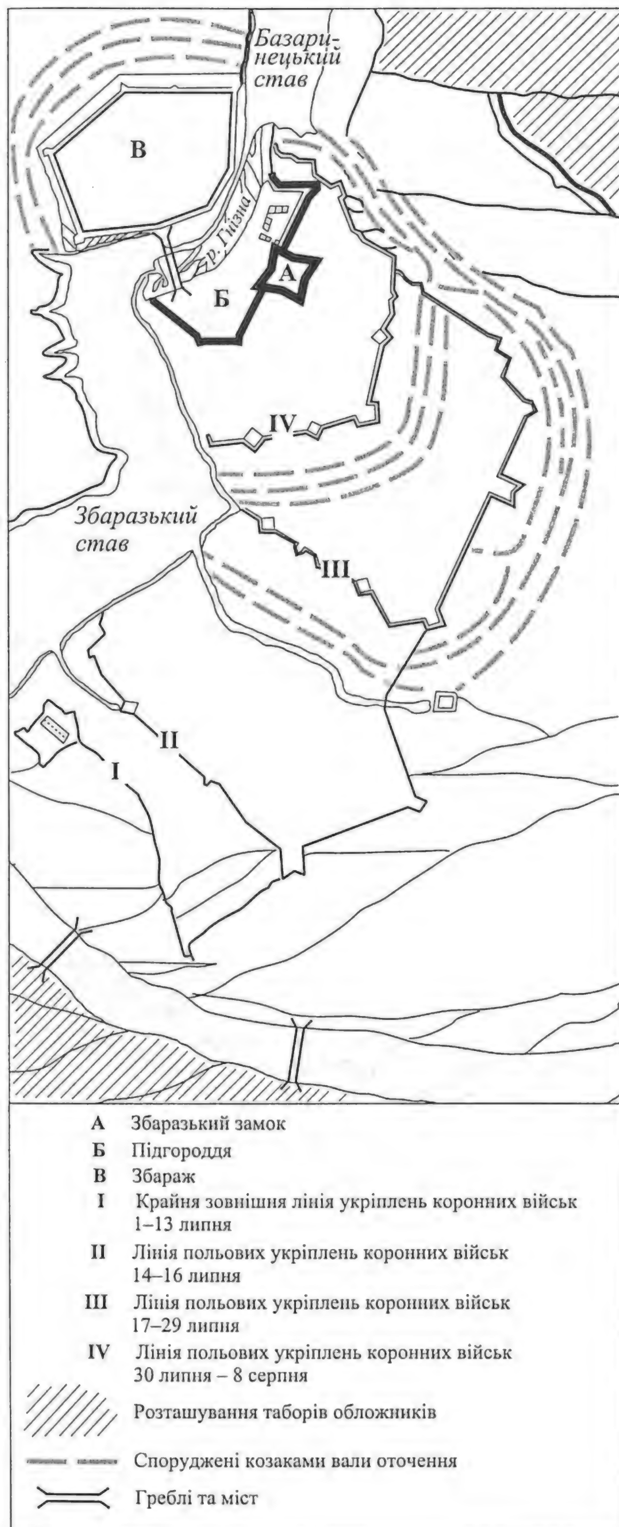

3 (13).7 відбувся перший штурм Збаража, в якому повстанці 17 разів йшли на приступ. 17.7 відбувся другий генеральний штурм, причому лише дощ зірвав успіх повстанців. 21.7 відбувся третій генеральний штурм. Зазнавши невдачі і на цей раз, Хмельницький змінив тактику. Було насипано вали з українського боку і на них поставлено гармати, що завдавали обложеним полякам значних втрат. Взято кілька бастіонів і максимально звужено місце облоги. 6.8 відбувся останній значний штурм, в якому полягло чимало вояків з обох сторін. Зокрема, загинув корсунський полковник Н. *Морозенко*. Але в польському війську все сильніше давався взнаки голод, від якого гинуло багато вояків, почалися тяжкі хвороби. Від падіння Збараж був врятований швидким маршем короля Яна II Казимира, який вів потужне військо. Однак королівське військо було зненацька атаковане українсько-кримсько-татарським військом під *Зборовом*, взяте в облогу і зазнало тяжкої поразки. В цей час Збараж облягали невеликі сили повстанців, оскільки майже всю армію Б. Хмельницький непомітно перекинув під Зборів. За умовами *Зборівського договору* 8 (18).8.1649 блокаду Збаража було знято, але чимало обложенців померли на шляху додому. По суті, армія Фірлея майже вся була винищена українським військом. Тому не випадково З. о. ставиться в один ряд з переможними битвами української армії на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та ін.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 160–165; Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років // Військо України. – 1993. – № 7. – С. 74–86; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 178–186; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 167–192; Мицик Ю. Облога Збаража // Військо України. – 1995. – № 7 (8). – С. 31–35; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 222–225; Мицик Ю. Облога Збаража // Історичний календар'99. – К., 1998. – С. 223–226.

Ю. А. Мицик

ЗБОРІВ – місто на Волино-Подільській височині, по обидва береги Стрипи (притоки *Дністра*). Відоме з 15 ст. У 16 ст. З. – власність польських шляхтичів Зборовських; у 1624 перейшов у власність Якуба Собеського, батька майбутнього короля *Яна III Собеського*. Стояв на важливому торговому шляху, який зв'язував Львів з Тернополем. Входив до складу Руського воєводства *Речі Посполитої*.

З. був розташований на підвищенні і мав форму чотирикутника, обнесеного валами з частоколом і парканом. З північного і південного сходу його омивала Стрипа з великим ставом, з північного заходу місто прикривав ще один великий став, а з південного заходу піднімався досить стрімкий пагорб. У місто вели одні ворота з південного заходу.

Під час *Визвольної війни*, 5–6.8.1649, тут відбулась велика битва української і польської армій (див. *Зборівська битва*), а 8.8 був підписаний *Зборівський договір*. У 1667, 1672, 1675, 1688 місто зазнавало нападів кримських татар. За першим поділом Польщі 1772 З. відійшов до Австрії. Тепер З. – місто Тернопільської обл., центр Зборівського р-ну.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 103; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область. – К., 1973. – С. 318–320.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА 1649 – одна з визначних битв у ході *Визвольної війни українського народу*, у якій військо гетьмана Б. *Хмельницького* поставило королівську армію на межу капітуляції.

Після тяжких поразок польської армії 1648 уряд *Речі Посполитої* уклав перемир'я, але, зібравши нові сили, навесні 1649 порушив його і розпочав воєнні дії. На Волині було сконцентровано шляхетські війська, а король *Ян II Казимир* у Любліні збирав коронне військо. Великому гетьману литовському Я. Радзивіллу було наказано наступати через Білорусь і зайняти Київ. Частина козацьких полків на чолі з М. *Кричевським* виступила на Полісся, де у важкій *Лоївській битві 1649* зазнала поразки, але наступ литовського війська на Київ зірвала. Б. Хмельницький з головними силами рушив на Волинь і під Збаражем оточив армію Я. *Вишневецького* (див. *Збаразька облога 1649*). Отримавши звістку про оточення шляхетської армії під Збаражем, король Ян II Казимир вирушив з Любліна через Замостя – Сокаль – Золочів – Зборів на допомогу обложеним. Королівська армія мала 18–20 тис. чол., з них 11–12 тис. – кіннота. Рухаючись без прикриття і розвідувального забезпечення, королівська армія наприкінці 3.8 зупинилася на відпочинок на правому березі Стрипи біля Млинівців (4 км на північний захід від Зборова). Стрипа мала заболочені береги, а навпроти *Зборова*, з правого берега, в неї впадала Мала Стрипа, яка не дозволяла здійснити маневрування військом. Це була пастка для польського війська, якою вирішив скористатися Б. Хмельницький.

Знаючи все про пересування королівської армії, в ніч проти 4.8 Б. Хмельницький таємно зняв з облоги Збаража 40–50 тис. свого війська та до 30 тис. татарської кінноти і вирушив до Зборова. Першим рухався передовий загін у складі татарської кінноти, підсиленої козацькими підрозділами з вогнепальною зброєю, за ним на відстані півпереходу (15–20 км) – головні сили і обоз. Зранку 5.8 передовий загін під прикриттям туману підійшов до Зборова і став чекати сигналу до атаки. Окремий загін татар обійшов польське військо з півночі, переправився через

ЗБОРІВСЬКА БИТВА
Події 5 серпня 1649 р. (*За І. С. Стороженком*)

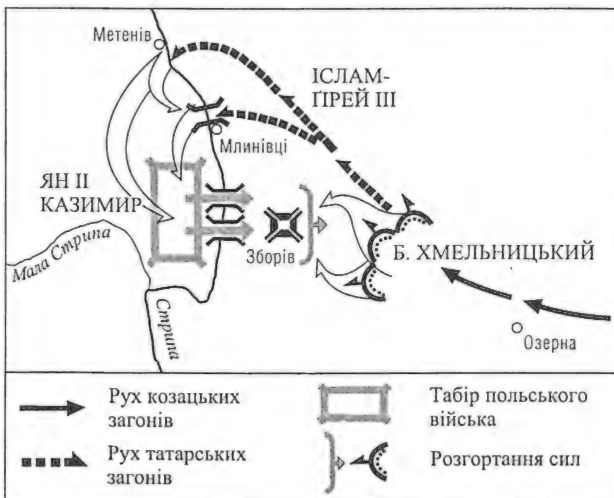

Стрипу і підійшов до польського табору, що розтягнувся на 7 км.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА
Події 6 серпня 1649 р. (*За І. С. Стороженком*)

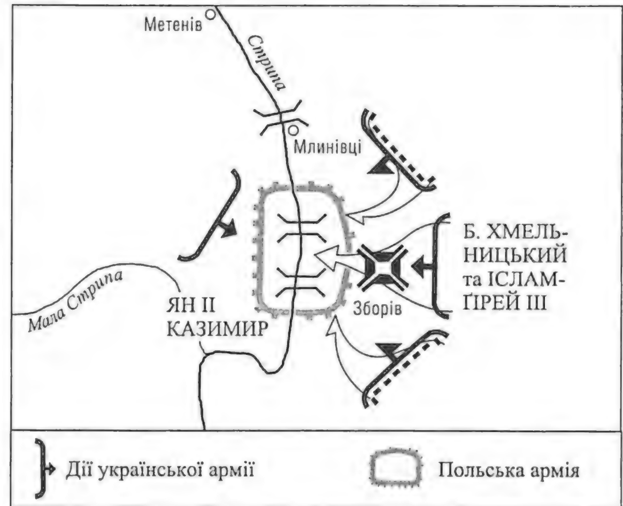

Польські війська просувалися вздовж річки Стрипи, розтягнувшись на кілька кілометрів. В останні дні перед тим випали великі дощі, річка широко розлилася і позривала мости. Протягом дня 4.8 польське військо навело два мости біля Зборова через Стрипу, плануючи розпочати переправу наступного дня. Коли на лівий берег була переправлена польська артилерія, піхота і частина кінних хоругов, а табір на правому березі фактично розпався, у Зборові вдарили дзвони (сигнал до атаки). Татарська кіннота і козаки атакували тих, що переправились на лівий берег, але головний удар спрямували на військо, що залишилося на правому березі Стрипи (необстріляне посполите рушення без мушкетно-артилерійської підтримки і обоз). Польське військо, що не встигло переправитись на лівий берег Стрипи до Зборова, зазнало значних втрат (4 тис. чол.). Під час бою до Зборова прибув Хмельницький на чолі основних сил.

6.8 з настанням ранку битва була продовжена. Козацька піхота при підтримці татарської кінноти розпочала штурм Зборівського замку і польського табору біля нього. Козаки двічі проривалися в розташування польського табору. Здобувши Зборів, вони повернули його фортечну артилерію на польський табір. З години на годину очікувався повний розгром польського війська. Але раптом у другій половині дня було подано команду припинити бойові дії – розпочалися переговори, які завершилися укладенням компромісного *Зборівського договору 1649*.

Хан *Іслам-Ґірей III* всіляко намагався уникнути повного розгрому Польщі; в його розрахунки, зрозуміло, не входило перетворення України у сильну православну незалежну державу. У зв'язку з цим в українській історіографії значного поширення набула версія про «зраду» хана як головну причину поступливості Б. Хмельницького під Зборовим. Є й інше пояснення поведінки гетьмана (В. *Липинський*, М. *Грушевський*, В. *Смолій* і В. *Степанков*): бувши в полоні автономістичних уявлень, Б. Хмельницький на той час сам не наважувався піти на повний розрив з Річчю Посполитою.

12.8 Хмельницький та Іслам-Гірей прибули під Збараж. Поляки сплатили татарам викуп за свою свободу, після чого українська армія зняла облогу.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 165–168; Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років // Військо України. – 1993. – № 7. – С. 74–86; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 186–197; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 193–219; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 225–229.

С. Р. Лях

ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР 1649 – договір Б. *Хмельницького* з Польщею, укладений 8 (18).8.1649 під *Зборовом*. З. д. завершив воєнні дії 1649, в ході яких селянсько-козацьке військо завдало нищівних ударів польсько-шляхетській армії (див. *Збаразька облога* і *Зборівська битва*). З огляду на ненадійність свого союзника хана *Іслам-Гірея III* Б. Хмельницький був змушений прийняти не зовсім вигідні для України умови, які не відповідали ні фактичному успіхові козацького війська, ні тим широким надіям, які мали народні українські маси.

З українського боку переговори вів сам Хмельницький, разом з І. *Виговським*, а з польського – Є. Оссолінський, Я. Радзивілл, князь Д. *Заславський*, А. *Кисіль* та ін. В ролі посередника виступав кримський хан Іслам-Гірей III. Козацька старшина поставила свої вимоги у «пунктах про потреби Запорозького війська», які складалися із 17 статей і в цілому мали компромісний характер. Але в процесі переговорів вони були ще більше урізані. Зокрема, козацьким представникам не вдалося добитися необмеженого козацького реєстру; під гетьманську юрисдикцію підпадала тільки частина українських земель; розв'язання вимог релігійного характеру відкладалося до ухвали сейму. Складений договір підписали король *Ян II Казимир*, сенатори, урядники і багато панів; з українського боку, як свідчить в «Історії України-Руси» М. *Грушевський*, «зложив присягу на згоду гетьман».

Згідно з договором, козацький реєстр обмежувався 40 тисячами; решта повсталих селян і міщан мала повернутися до своїх домівок і віддавати «належне послушенство» своїм панам королівським державцям. Під владою гетьмана Хмельницького визнавалася територія трьох воєводств – Київського, Брацлавського і Чернігівського. Підрозділам польських військ заборонялося прибувати сюди і розташовуватися на постій. Державні посади тут могли обіймати лише особи православної віри (українці). Західна межа козацької території встановлювалася по лінії Ямпіль – Вінниця – Коростишів. Чигирин переходив у володіння гетьмана. Шляхта могла повернутись у свої маєтки і відновити свої права власників. Православний київський митрополит діставав місце в польському сенаті. Питання про ліквідацію уніатської церкви в Україні мав розв'язати польський сейм. Мала бути проголошена загальна амністія, а крім того, ще спеціальна амністія для шляхти, яка приєдналася до козацького повстання.

Польський уряд опублікував договір як односторонній акт під назвою «Декларація ласки короля й. м. на пункти прохання Запорозького війська». Одночасно король видав привілей, яким підтвердив давні права Війська Запорозького, зокрема щодо суду, вказавши, що козаків не мають права судити старости, державці і намісники, що це право належить тільки гетьману. У січні 1650 польський сейм затвердив статті Зборівського договору в дуже загальних виразах, але Польща не збиралася і їх виконувати. Так, православний митрополит не дістав обіцяного місця в сенаті, бо проти цього рішуче запротестувало католицьке духовенство, і взагалі справу релігійну було відкладено «до майбутнього сейму». Польські політичні кола не хотіли примиритися з думкою про самостійне існування козацької України.

Отже, у 1649 польський уряд вперше змушений був офіційно визнати козацьку автономію. Але значна частина українських земель залишалася під іноземним пануванням, договором було проігноровано соціально-економічні інтереси міщан, селян і козацьких низів. Все це викликало невдоволення широких народних мас; у багатьох місцях вибухали повстання проти польських панів, які намагалися повернутися до своїх володінь. З. д. по суті означав лише перемир'я між козацькою Україною і шляхетською Польщею, і раніше чи пізніше мав виникнути новий воєнний конфлікт. Вже навесні 1651 почалися нові воєнні операції.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 170–172; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 205–227. *С. Р. Лях*

ЗБРОЯ ВОГНЕПАЛЬНА – див. *Вогнепальна зброя*.

ЗБРОЯ ХОЛОДНА – див. *Холодна зброя*.

ЗБРУЯ – див. *Коня козацького спорядження*.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – сукупність усталених, як правило, письмово не зафіксованих, але обов'язкових до виконання нарівні із писаними законами, звичаїв. У житті українського суспільства козацької доби З. п. відігравало значну роль в усіх сферах його життя. Воно регулювало порядок несення козаками служби, порядок судочинства, що здійснювався *козацьким судом*, правила користування лісами та угіддями. На З. п. базувалися земельна *займанщина*, майнові відносини тощо.

Характерною особливістю З. п. була його обрядовість. Певні дії, в яких реалізовувались окремі норми З. п., нерозривно з ними пов'язувались і сприяли фіксації в народній пам'яті цих норм. Поступово вони перетворилися на своєрідні обряди-символи, порушення чи невиконання яких вважалось порушенням норм З. п. Особливо багатою була обрядовість у судочинстві, де від розслідування злочину до винесення вироку відбувалася ціла низка дій-обрядів. Велике значення мало «лице» – доказ-символ. «Лицем» вважались крадені речі, рани на тілі, які свідчили про напад, тощо. Якщо хтось упізнавав украдені у нього речі, то повинен був їх позначити перед тим, як подати їх до суду: у вкраденої худоби відрізували вухо, птиці надрізували крила чи лапки, відрізували поли у пійманих на подружній невірності. Сам судовий процес починався обрядом оголошення про факт здійснення злочину – «обволанням», чи «поволанням». Складався він, наприклад, з того, що судовий урядник із родичами вбитого вивозив труп убитого на ринок чи возив його по вулицях і публічно оголошував, хто вбитий, ким. В українському судовому процесі вживався і особливо рішучий спосіб доказу у формі застави. Відповідач

відкидав звинувачення і на знак своєї невинності заставляв певну суму грошей чи майно, з тим щоб воно перейшло владі, якщо його провина буде доведена. Найчастіше сторона, яка робила заставу, клала перед суддями свою шапку, і під неї клалися гроші чи якісь речі, які і були заставою; заключним моментом застави було піднімання шапки представником суду. Виконання вироку теж мало свої обряди. Так, убивцю приковували до труни жертви і залишали в такому стані до похорону; конокрадам вішали на шию хомут чи вуздечку, а злочинцям – крадені речі.

Поступово сфера застосування З. п. звужувалася у зв'язку із більш широким застосуванням кодексів та поточного законодавства.

На *Запорозькій Січі* козацькі звичаї визначали порядок вибору і зміщення січової старшини. Ця процедура супроводжувалась численними обрядами. Це і покладення колишнім кошовим булави на шапку біля прапора, і обов'язкова відмова обраного кошового отамана від запропонованої йому честі, і посипання його голови землею. Звичаями регулювався і розподіл запорозьких угідь між куренями, який відбувався за допомогою жеребкування. Козацькими звичаями визначалась і процедура судочинства на Січі. Вони ж визначали і те, що вважалось на Запорожжі злочином, і міру покарання за його скоєння. Найбільшими злочинами на Січі вважалися вбивство, крадіжка у товариша, переховування краденого, приховування здобичі, приведення жінки на Січ. При покаранні за такі злочини найчастіше застосовувалася смертна кара. Найстрашнішим покаранням було закопування живого вбивці в могилі разом із вбитим. Вішали злочинців на шибеницях, які стояли в різних місцях Запорозьких Вольностей уздовж шляхів. Засудженого садовили на коня і підводили до шибениці у вигляді двох стовпів з перекладиною. Йому накидали на шию петлю і відганяли коня. Траплялося на Запорожжі, особливо на ранніх етапах його історії, і утоплення злочинців. За вживання спиртних напоїв під час морських походів винного просто викидали з чайки. В інших випадках козака, який вчинив тяжкий злочин, чи старшину, що зрадив інтереси товариства, міцно підперізували, насипали за пазуху піску й кидали у воду.

Побиття киями біля ганебного стовпа було найпоширенішим покаранням на Січі. За рішенням суддів злочинець приковувався на кілька днів до ганебного стовпа, який стояв на січовому майдані біля дзвіниці. Поруч зі стовпом клали оберемок сухих дубових палиць з потовщенням на кінці – київ. Ними злочинця і били козаки, які проходили повз стовп. Якщо злочин, вчинений засудженим, викликав у товариства осуд, то і одноденне перебування злочинця біля стовпа могло закінчитися його смертю.

Застосовувалися на Запорожжі й покарання, пов'язані із пошкодженням частин тіла. За поранення товариша на сходці ламали руку чи ногу.

За несплату боргу боржника на Січі приковували до гармати і залишали там доти, доки він сплатить борг або хтось за нього поручиться. При вирішенні грошових претензій застосовувалась і конфіскація майна відповідача. Конфіскацією супроводжувалась і смертна кара. По одній третині худоби і майна засудженого до страти розподілялося між військом, старшиною та сім'єю злочинця.

Але суворість покарань на Січі була спрямована лише проти невиправних злочинців. Порука товариства чи священиків могла врятувати засудженого до смертної кари козака, який користувався авторитетом. Крім того, від страти засудженого могла врятувати дівчина, яка погоджувалась вийти за нього заміж.

До останніх днів існування Запорозької Січі саме З. п. регулювало все життя запорозьких козаків. Тим, що запорозькі звичаї були найбільш пристосованими до козацького способу життя і січового громадського устрою, і пояснюється високий рівень правопорядку на Запорожжі.

Див. також *Козацький суд*, *Козацьке судочинство*, *Покарання*.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 149–154; Левицький О. По судах Гетьманщини. – Харків, 1919; Яковлів А. Українське право // Українська культура. – К., 1993. – С. 230–236; Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1994. – С. 9–19; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 112–114.

С. Ф. Плецький

ЗВОНЕЦЬКИЙ ПОРІГ, Дзвін-поріг, Дзвонецький, Звонець – четвертий із *Дніпрових порогів*. Знаходився на 5 верст нижче *Лоханського порога*, навпроти балки Звонецької з правого боку. Довжина З. п. була 102 сажні, падіння води – 0,72 сажня; вода падала чотирма лавами: Плоскою, Чорною, Глухою, Кобилиною.

Літ.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 40.

О. І. Коробов

ЗВЯГЕЛЬСЬКИЙ ПОЛК – див. *Волинський полк*

ЗДОБИЧНИЦТВО – традиційна козацька діяльність, спрямована на захоплення здобичі. В переважній більшості здобичництвом називали степову партизанську війну, яку вели козацькі ватаги проти татар. Промишляючи на уходах поблизу татарських кочовищ, козаки постійно зазнавали шкоди від татарських нападів і ніколи не пропускали нагоди помститися їм. Козаки підстерігали в степу татарські загони, громили кримських купців, нападали на татарські улуси. Дуже скоро ця боротьба перетворилася на своєрідне змагання: «хто кого – татари наших чи наші татар». Дуже часто бажання виявити хвацькість і покарати татар за страх, що його зазнавала Україна від їхніх нападів, були головним мотивом цієї боротьби. Крім того, «лупління» татар супроводжувалося захопленням здобичі (полонених, худоби тощо), яка стала одним із джерел козацьких доходів. Разом з тим ця прикордонна війна була нерозривно зв'язана зі степовими промислами козаків, здобич від яких також була джерелом існування козацтва.

В подальшому, особливо у 18 ст., Запорожжя потрапило в залежність від Росії, уряд якої забороняв козакам нападати на Крим, і запорожці вже не могли відкрито вести прикордонну війну. Проте напади на татар і захоплення у них здобичі повністю не припинилися. Адже татари продовжували нападати на козаків, захоплювати їх у полон, грабувати їхні зимівники. Тому боротьба козаків з татарами повністю не припинялася. Але козаки змушені були діяти таємно, не захоплювали полонених, а найчастіше обмежувались відгоном худоби. В ці часи під З. більше розуміли рибальство та полювання (див. також *Хліб козацький*).

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 52–65.

С. Ф. Плецький

ЗЕЛЕНСЬКИЙ Дмитро (2-а пол. 17 ст. – 1-а пол. 18 ст.) – знатний козацький старшина, свояк і сподвижник І. *Мазепи*. Протягом 1701–08 обіймав посаду лубенського полковника. Після поразки шведсько-українського війська під Полтавою арештований і засланий до Сибіру, де й помер.

ЗЕМЛЕРОБСТВО – одна з галузей господарства на Запорожжі. Попри споконвічні традиції землеробства, які були характерні для українців, та родючі землі Запорожжя З. було не найпоширенішим заняттям мешканців Запорозьких Вольностей. Таке становище було зумовлене передовсім постійною небезпекою татарських нападів. Навіть у пізніші часи З. концентрувалося на північних (найвіддаленіших від Криму) землях Запорозьких Вольностей.
Спочатку З. на *Запорожжі* мало «бродячий» характер. Землю для засіву хліба вибирали біля річок чи по схилах балок, у долинах. Хлібом засівалося стільки землі, скільки могли обробити її власники *зимівника*. Підняття цілини в запорозьких степах було дуже трудомістким, і тому розорана ділянка засівалася кілька років поспіль. Поступово врожайність (сам 9–10) знижувалась (по 12% за рік). Після виснаження розораної ділянки до такого ступеня, що її вже було невигідно експлуатувати, ця земля покидалася, а в степу вибиралася інша ділянка, яка розорювалася; туди ж переносився зимівник. Таке тимчасове займання землі – *жак* – обкладалося податком у 10%.
Здебільшого на Запорожжі культивувалися найменш трудомісткі культури: овес, гречка, ячмінь. Менше засівалося жита, а ще менше – пшениці.
Вирощений хліб зберігався у спеціальних ямах. Для влаштування такої ями поблизу зимівника вибиралося відкрите і сухе місце. Копали круглу яму з вузькою горловиною. Цю яму обмазували глиною, підсушували, а потім добре випалювали. Завдяки високій температурі під час обпалу яма дезинфікувалася, а шар глини набував щільності та твердості і надалі оберігав зерно від просочування дощових чи ґрунтових вод. Після вистигання яму заповнювали зерном, накривали дошками, засипали землею і маскували. В таких сховищах зерно могло зберігатись кілька років.
З середини 18 ст. З. почало поступово розвиватися. Насамперед зменшилась небезпека татарських нападів, що дозволяло спокійно займатися землеробством. Крім того, збільшилася кількість населення Запорозьких Вольностей, що збільшило потребу в хлібові і водночас забезпечило велику кількість робочих рук для його вирощування. На Запорожжі з'явились цілі слободи, в яких мешкали *гречкосії*, або «гніздюки», котрі займалися хліборобством. Намагаючись протидіяти захопленню січових земель сусідами, *Кіш* намагався заселяти прикордонні з *Гетьманщиною*, Новосербією та Слов'яносербією місцевості землеробським населенням. Крім того, сприяючи розвиткові З., січова адміністрація намагалася зменшити залежність від урядового «хлібного жалування». Завдяки цьому збільшилася кількість поселень, мешканці яких займалися хліборобством, збільшилися площі оброблюваних земель і кількість вирощеного зерна; його навіть вивозили в Крим. Почало розвиватися млинарство, торгівля зерном.
Крім хліборобства, розвивалося на Запорожжі і городництво. З городини розводили огірки, капусту, кавуни, гарбузи, часник, цибулю, тютюн.
Завдяки розвитку З. наприкінці 18 ст. Запорожжя почало задовольняти значну частину потреб у хлібові власним зерном.

Літ.: Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 143–144; Слабченко М. Є. Паланкова організація запорозьких Вольностів // Праці для вивчування західноруського та українського права. – Вип. VI. – К., 1929; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 281–283.
С. Ф. Плецький

ЗИМІВНИК – господарський осередок і житло запорозьких козаків. Він з'являється разом із першими ватагами колонізаторів-добичників як опорна база промисловців і форпост колонізації. Питання про час виникнення З. і досі залишається відкритим. У щоденнику Еріха *Лясоти*, який перебував на Січі в 1598, зимівчани згадуються вже як цілком стала і давно відома спільнота. Сама назва осередку пов'язана із зимівлею певної ватаги на промисловій території, а документальні дані про їхню діяльність датуються 15 ст.
З. завжди залишався основою господарської діяльності на *Запорожжі*. Разом із *козацтвом* він пройшов складний і суперечливий процес розвитку. В архітектурному плані з примітивного помешкання землянкового та напівземлянкового типу З. поступово перетворюється в добре відому охайну хату зі значною садибою, яка в окремих випадках нагадувала досить заможний маєток. Первісний, примітивний тип житла землянки називався *бурдюг*. В економічному плані з осередку ватаги рибалок і мисливців З. перетворився у багатогалузеве господарство скотарсько-землеробського типу. Він становив вельми оригінальну і на той час найбільш прогресивну економічну систему. За часів *Нової Січі* із широким розвитком землеробства кількість З. швидко зростає. Їхні розміри та кількість найманих працівників у них залежали від господарської спеціалізації і заможності господарів. Існували невеличкі господарства і багатопрофільні господарства поміщицького типу – переважно козацької старшини. Сюди щосезону приходили на заробітки тисячі найманців не тільки із Січі, а й з центральної України. Заробітчан приваблювала сюди можливість добрих заробітків. З. могли засновуватись на приватній чи кооперативній основі, коли декілька хазяїв об'єднували свої матеріальні і трудові ресурси для спільного господарювання на паях. У З. стосунки між господарем і найманцем завжди ґрунтувалися на ринкових засадах – використовувалась

Запорозький зимівник. Гравюра кінця 19 ст.

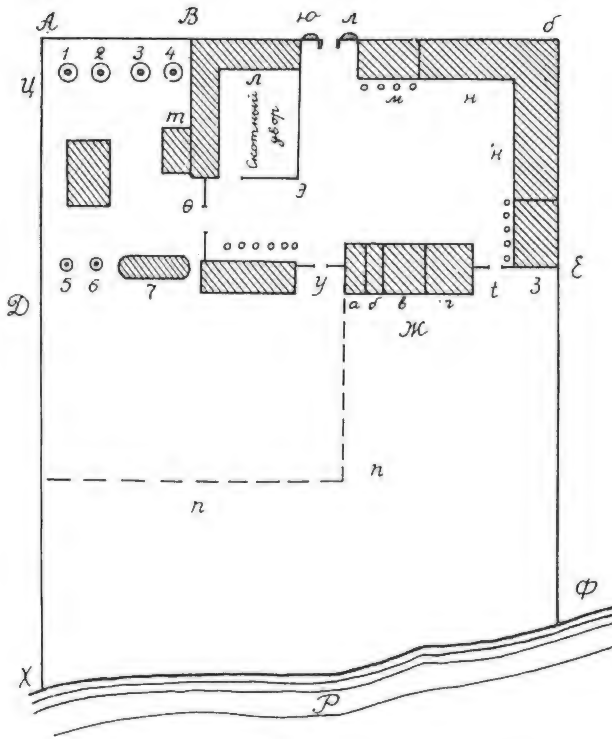

План запорозького зимівника. Малюнок кінця 19 ст.:

А б Х Ф – все обійстя;
А В г Д – тік;
б к – клуня;
1, 2, 3, 4, 5, 6 – скирди хліба;
7 – скирда сіна та соломи;
т – половник;
В б г Е – двір;
Ж – хата (а – комора, б – сіни, в – кухня, г – світлиця);
З м – комори, хижка;
В ю Э θ – скотний двір;
л л л – повітки;
ю л – ворота з вулиці;
θ – ворота на тік;
И – ворота з поля;
У – ворота з двору в город чи сад;
н н – повітка для возів та знарядь;
t – хвіртка в сад;
Р – річка

вільна наймана праця. Заробітчанин міг розірвати трудову угоду і знайти собі нову роботу. Кріпацтва не існувало. Це забезпечувало З. високий рівень продуктивності і рентабельності порівняно з існуючими господарськими моделями в сусідніх країнах. По суті, це були багатопрофільні фермерські господарства. Окремі господарі власним коштом будували й утримували в З. каплицю, а то й церкву. З. можна розглядати і як військову одиницю. Відомо, що окремі З., особливо на прикордонні, були досить добре укріплені і нагадували невеликі фортеці. Вельми корисною для *Війська Запорозького* була й розвідувальна інформація, яку збирали купці-зимівчани на території супротивника. Деякі З. були базами-осередками гайдамацького руху. Як економічна основа господарства Вольностей, З. значною мірою впливали і на соціально-політичні процеси на Запорожжі. Саме тут народжувався і зосереджувався той заможний середній клас козацтва, який, маючи значну економічну потугу, і мав би обов'язково поставити питання про політичну самостійність. Є певні факти про зростання авторитету цієї частини козацтва, яка все сміливіше заявляла про свої інтереси керівництву Вольностей і активно впливала на події. Не випадково проведення операції з ліквідації Січі царські війська розпочали із захоплення стратегічно важливих З. і паланкових центрів. З. набагато пережили свого захисника – Січ. Вони проіснували аж до 1804, хоча, звичайно, це вже були не такі багатопрофільні й заможні господарства, як за часів Нової Січі.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 181; Г о л о б у ц ь к и й В. А. Запорозьке козацтво. – К., 1991. – С. 498–502. С к а л ь к о в с ь к и й А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 201; Б о й к о А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С. 53; О л і й н и к О. Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997.
О. Л. Олійник

ЗІНЬКІВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна й військова одиниця в *Гетьманщині* у 1661–71. Полковим містом був Зіньків (тепер Полтавської обл.). З. п. складався з 12 сотень, центри яких розміщувались у Бірках, Веприку, Гадячі, Груні, Ковалівці, Комишні, Котельві, Куземині, Лютеньці, Опішні, Рашівці. Першим полковником З. п. був В. Шиман-Шиманський. У 1672 З. п. скасовано; більшість його території передано новоствореному *Гадяцькому полкові*, а решту – *Полтавському*.

Літ.: Д а ш к е в и ч Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 638.
С. Ф. Плецький

ЗЛОТИЙ, золотий (польс. złoty) – в козацьку добу лічильна і грошова одиниця в Польщі. В 15 ст. еквівалентом золотої монети в срібних монетах була сума у 30 грошів. І хоча вартість *дуката* в межах 30 грошів не втрималась і в середині 16 ст. вона дорівнювала вже 50 грошам, але за сумою 30 срібних грошів закріплювалася назва злотого. Поняття З., відірвавшись від поняття дуката, стало означати грошово-лічильну одиницю, яка дорівнювала половині копи (в копі було 60 грошів). У результаті грошової реформи 1526–28 у Польщі запроваджено злотову грошову систему: З. дорівнював 5 шостакам, 10 троякам, 30 грошам; гріш дорівнював 2 напівгрошам, 3 шелягам, 18 денаріям. Реальна срібна монета в один злотий була викарбувана в 1564. Як реальна монета і лічильна одиниця З. був поширений на українських землях, де на злоті лічили не тільки польські, а й литовські та західноєвропейські монети.

Літ.: З в а р и ч В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 75–76.
С. Ф. Плецький

ЗНАЧКОВІ ТОВАРИШІ, значкове товариство – привілейована група заможних козаків у межах сотень, які входили до найближчого оточення полковника. Почесне старшинське звання З. т. запроваджується у 2-й пол. 17 ст., що було пов'язано з тенденцією перетворення козацької старшини у закритий стан. Спочатку це звання надавалось полковниками, а згодом – *Генеральною військовою канцелярією* та *Малоросійською колегією*. До числа З. т. потрапляли сини заможного козацтва, полкової та сотенної старшини, канцеляристів, міських урядовців, духовенства. За особливо великі військові заслуги звання З. т. надавалось простим козакам, а полковим і сотенним урядовцям – при виході у відставку як нагорода за службу. З. т. вилучалися

з-під судово-адміністративної влади сотенної адміністрації і підлягали безпосередньо полковнику. Вони були резервом для заміщення старшинських посад і часто користувалися старшинськими привілеями.
Головним обов'язком З. т. була військова служба, яку вони відбували власним коштом. Крім того, їх залучали до роботи в різних комісіях, виконання різних доручень (збирання коштів, провіанту тощо).
У зв'язку з ліквідацією російським урядом залишків автономії Гетьманщини звання З. т. було скасоване, а тим з них, хто залишився на службі, присвоїли звання унтерофіцерів.

Літ.: Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині 17–18 ст. // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 157. – 1948; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – поч. XVIII ст. – К., 1959. – С. 220; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 68; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (Друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1995. – С. 72–76; Панашенко В. Значкові товариші // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 126–141. *С. Ф. Плецький*

ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ Матвій Карпович (чернече ім'я – Мельхиседек; 1720–1809) – український церковний діяч, архімандрит. Народився у м. Лубнах (тепер – райцентр Полтавської обл.) у сім'ї сотника 1-ї Лубенської сотні Карпа Ілліча Значка, який у 1766 одержав офіційне свідоцтво про належність до роду шляхтича Олександра Яворського (нащадка рицаря Геліяша Яворського), який жив у 17 ст. на Лубенщині, і таким чином став носити подвійне прізвище – Значко-Яворський. Дістав спочатку домашню освіту, а згодом продовжив навчання в Києво-Могилянській академії (до 1738). По закінченні навчання прийшов у Мотронинський Троїцький православний монастир Переяславської єпархії (під Чигирином). У 1745 за благословінням єпископа переяславського і бориспільського Н. Срібницького прийняв чернечий постриг. Був трапезним та намісником монастиря, а 1753 затверджений ігуменом. Відновлював православні парафії, зміцнював монастирі, налагоджував зв'язки з лівобережними церковними колами. Енергійними діями, спрямованими проти насадження в краї унії, завоював пошану серед місцевого населення. У вересні 1761 єпископ переяславський і бориспільський Г. Линцевський надав З.-Я. почесний чин «благочестивого правителя» православних конфесій усієї Правобережної України. Для координації діяльності З.-Я. створив Чигиринське духовне правління. Встановив контакти з архієпископом мстиславським, оршанським і могильовським Г. Кониським. У 2-й пол. 1765 добився кількох аудієнцій в імператриці *Катерини II*. Цариця надала грошову допомогу монастирю й видала рескрипт російському послові у Варшаві М. В. Рєпніну, що зобов'язував останнього домогтися від польського уряду припинення релігійних утисків православних. У 1-й пол. 1766 З.-Я. здійснив візит до Варшави, де добився від короля Станіслава Августа Понятовського привілею, яким монарх, за словами самого ігумена, гарантував захист прав православного населення. Дії З.-Я. викликали негативну реакцію вищого духовенства і польської адміністрації. Його неодноразово заарештовували. Після зустрічі з єпископом Г. Линцевським на переправі через Дніпро 23.7.1766 З.-Я. закували в кайдани, після допитів і тортур замурували в тісній кам'яниці м. Грудків. Тільки завдяки широким протестам, клопотанням його батька та братів, єпископа Г. Линцевського, царського уряду польський король Станіслав Август Понятовський віддав наказ про звільнення З.-Я.
Діяльність З.-Я. значною мірою вплинула на розгортання народного повстання 1768–69 (*Коліївщини*), осередком якого став Мотронинський Троїцький монастир. Хоча участь З.-Я. у підготовці повстання доведено не було, польська влада оголосила його натхненником і організатором Коліївщини. Царський уряд, реагуючи на вимоги польської сторони, у 1768 перевів опального ігумена настоятелем Переяславського Свято-Михайлівського монастиря, заборонивши йому з'являтися на Правобережжі. Наприкінці 1771 З.-Я. було переведено до Києва, де він став членом Київської консисторії та намісником Київського Софіївського монастиря (на цій посаді, незважаючи на наступні призначення, залишався до 1783). У 1774 возведений у сан ігумена Київського Видубицького монастиря, у 1781 – Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря. У 1783 одержав сан архімандрита. 1785 (за іншими даними – 1786) З.-Я. переведено настоятелем Глухівського Петропавлівського монастиря Новгород-Сіверської єпархії. Одночасно виконував обов'язки члена Новгород-Сіверської консисторії. Похований у Глухівському Петропавлівському монастирі.

Літ.: Лебединцев Ф. Г. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский: Краткий формуляр архимандрита Мельхиседека Значко-Яворского // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 2–3. – К., 1864; Яновский И. Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский // Полтавские епархиальные ведомости. – 1885. – № 22–23; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 168; Павловский И. Ф. Полтавцы. – Полтава, 1914; Гермайзе О. Коліївщина... // Україна. – 1924. – Кн. 1–2.
В. М. Горобець, В. Н. Жук

ЗНАЧОК – в козацькому війську прапор невеликих розмірів. Кольори З. відповідали кольорам *корогов*, а їхнє полотнище мало форму трикутника чи прямокутника з трикутно оформленим кінцем.

Літ.: Ісаєвич Я. С. Бойові прапори козацького війська // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С. 86. *С. Ф. Плецький*

Значок Шкурятинського куреня

ЗОЛОТАРЕНКО Василь Никифорович (?–1663) – ніжинський полковник (1655–56, 1659–63). Брат Івана *Золотаренка*. Походив з міщан Корсуня. В 1654–55 разом з братом Іваном брав участь у поході українських військ у Білорусь. Призначався наказним гетьманом. Деякий час підтримував гетьмана І. *Виговського*. Був нобілітований у шляхтичі. У вересні 1659 приєднався до промосковськи налаштованої старшини, яка готувала змову проти Виговського. Восени 1659 разом з Я. *Сомком* допоміг російським військам захопити Лівобережну Україну і склав у Ніжині присягу на вірність цареві *Олексію Михайловичу*. Намагаючись захопити гетьманську булаву, разом з ніжинським протопопом М. Филимоновичем писав доноси до Москви на наказного гетьмана Я. Сомка. Був одним із кандидатів на гетьманство на *Чорній раді 1663*. У вересні 1663 за наказом новообраного гетьмана І. *Брюховецького* був страчений разом з Я. Сомком у м. Борзні на Чернігівщині.

Літ.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – К., 1888. – С. 13, 19, 154; Т. 2. – К., 1893. – С. 3, 5–7, 124, 292; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 177; Сагановіч Т. Невядомая вайна: 1654–1667. – Мінськ, 1995; Панашенко В. Василь Золотаренко // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 151–162.

ЗОЛОТАРЕНКО Іван Никифорович (?–1655) – полковник корсунський (1652) і ніжинський (1653–55), наказний гетьман (1654–55). Брат Василя *Золотаренка* і Ганни – третьої дружини Б. *Хмельницького*; належав до найближчого оточення гетьмана. Походив із міщан Корсуня. У серпні–жовтні 1651 у складі посольства вів переговори з царським військом у Москві. Брав участь у *Батозькій битві 1652*. З поч. 1652 – полковник корсунський, а з 1653 – полковник ніжинський. У травні 1654 призначений наказним гетьманом і на чолі 20-тисячного козацького корпусу посланий у Білорусь, де у взаємодії з російськими військами воював проти польсько-литовських військ. У червні – вересні 1654 його війська захопили Гомель, Чичерськ, Новий Бихів, Пропойськ, а на поч. 1655 – Бобруйськ, Річицю. У червні – липні 1655 українські і російські війська зайняли Мінськ і столицю Великого князівства Литовського – Вільну. На визволених з-під польської влади білоруських землях З. запроваджував козацький устрій, що призвело до конфлікту із царськими воєводами. У серпні – вересні 1655 українські війська під проводом З., продовжуючи наступ, перейшли Німан і здобули Ліду, Новогрудок та Несвіж. 7.7.1655 під час одного з боїв під Старим Биховом З. був смертельно поранений. Похований у Корсуні.

Літ.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – К., 1888. – С. 10, 12; Т. 2. – 1893. – С. 3–5, 255; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 177.

ЗОРКА Самійло – «писар і секретар» при Б. *Хмельницькому*. З., за твердженням С. *Величка*, вів щоденник, який не зберігся. Уривки його відомі з численних цитат (іноді непевних щодо їх походження), наведених у *літописі Величка*. Останній подав поміж іншого зворушливу промову Зорки на похороні Б. Хмельницького.

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 1709 – напад російських військ на *Чортомлицьку Січ* і зруйнування її з наступною забороною запорожцям перебувати в межах Російської держави. Це було пов'язане з переходом запорожців на чолі з кошовим К. *Гордієнком* на бік гетьмана І. *Мазепи* і шведського короля *Карла XII*.

Після відходу кошового Костя Гордієнка з козаками на з'єднання з гетьманом Мазепою і королем Карлом XII у Січі залишилось небагато війська. Січові козаки, поставивши при Дніпрі сторожу, безвихідно сиділи в Січі й усіляко намагались не допускати до себе московських ратних людей Кам'яного Затону.

Знищити «гніздо бунтівників» було наказано полковнику Петрові Яковлєву. Останній сів із полками на судна у Києві й рушив униз по Дніпру; слідом за ним повинна була йти кіннота, щоб не дати запорожцям можливості відрізати російські війська, що рухались по Дніпру. Полковник Яковлєв, спускаючись по Дніпру, 16.4 напав на містечко Келеберду біля лівого берега річки, спалив його, мешканців частково розігнав, частково перебив. Від Келеберди спустився до *Переволочної*; тут на той час було 1 тис. запорожців та 2 тис. навколишніх жителів. Вони відмовилися здатися, але змогли вистояти лише дві години: після нещадного бомбардування росіяни увірвалися в містечко, тисячу чоловік убили на місці, частину людей підпалили в хатах і стодолах; у полон було взято лише 12 чоловік. Після погрому Переволочної полковник Яковлєв увійшов спочатку до Нового, а тоді й до Старого *Кодака*, де не зустрів великого опору. Основна маса мешканців добровільно здалася росіянам і була відіслана у Богородицьку фортецю, незначна частина втекла на острови і в степ, але й з них декого було спіймано й знищено на місці; обидва ж містечка, Старий і Новий Кодаки, було спалено дотла. Пропливши пороги і минувши острів Хортицю, полковник Яковлєв 7.5 прибув до *Кам'яного Затону*, майже навпроти Чортомлицької Січі.

В Січі не було кошового Петра *Сорочинського*: він пішов у Крим просити татар допомогти запорожцям оборонитись від царських військ. Кошового заміняв «добрий», тобто хоробрий і моторний, козак Яким Богуш. З огляду на епідемію в Кам'яному Затоні якоїсь заразної хвороби Яковлєв не ввійшов у місто, а став неподалік від нього і звідти послав до запорожців козака Сметану з напутливим листом від князя Меншикова. Але запорожці втопили того Сметану в річці. Тоді Яковлєв послав їм другого листа, особисто від себе. Очікуючи з хвилини на хвилину свого кошового з Криму, запорожці, бажаючи виграти час, навіть вдали, що схиляються на бік російського царя. Яковлєв чекав відповіді протягом трьох діб, але потім вирішив здобути Січ приступом.

Це було 10.5, коли вода у Дніпрі та його рукавах досягала найвищого рівня після весняної повені; але на той час повінь була такою високою, що Січ, звичайно залита лише з трьох боків водами різних річок, цього разу і з четвертої, степової, сторони, де влітку звичайно була суха дорога на Січ, була залита водою. Тоді росіяни вирішили спочатку спорудити шанці, а на шанці підняти гармати і з гармат обстріляти Січ через воду. Але ця спроба не дала бажаних результатів: виявилося, що через велику відстань постріли гармат не досягали мети. Після цього було оголошено про атакування Січі на човнах. Запорожці зустріли росіян вогнем з гармат і рушниць, і ті змушені були відступити. Але в цей час на допомогу росіянам від генерал-майора князя Григорія Волконського з'явився з компанійським полком і

драгунами полковник Г. *Ґалаґан*. Це було 14.5. Запорожці, здалека побачивши військо, що мчало до Січі, вирішили, що то до них поспішає кошовий Петро Сорочинський з татарами, і влаштували проти росіян вилазку. Росіяни скористалися цим щасливим для них моментом, раптово вдерлись у Січ і викликали серед козаків сум'яття. Козаки довго і вдало відбивалися. Але тут уперед вискочив Гнат Ґалаґан і закричав запорожцям: «Кидайте зброю! Здавайтеся, бо всім буде помилування». Запорожці спершу не повірили й продовжували далі відбиватися, але Ґалаґан поклявся перед ними у правдивості своїх слів, і тоді козаки покидали зброю. Але це був обман. Росіяни кинулися на беззбройних запорожців, 300 чоловік узяли в полон, кількох убили, кількох повісили на плотах і пустили вниз по Дніпру на пострах іншим. Всі клейноди – прапори, бунчуки, булави, литаври – і всю амуніцію забрали й відіслали в московський табір, а всі курені та всі будівлі в Січі спалили, багато зимівників навколо Січі знищили. Пізніше на місці колишньої Чортомлицької Січі виникло село *Капулівка* Катеринославської губернії і повіту.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. III. – Львів, 1992. – С. 280–284; С у д и е н к о М. Материалы для отечественной истории. – Т. 2. – К., 1855. – С. 332.

С. Р. Лях

ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ 1775 – див. *Атакування Січі 1775.*

ЗРУЙНУВАННЯ КОДАКА 1635 – виступ козаків під проводом І. *Сулими* проти блокади *Запорожжя* польською владою. Для здійснення контролю над Запорожжям і переймання селян-втікачів польська влада спорудила на його північній межі *Кодак* – фортецю на *Дніпрі* при *Кодацькому порозі*. Там знаходилася залога з 200 найманців-драгунів. Начальник фортеці полковник Ж. Маріон чинив козакам різні прикрості, забороняючи ловити рибу і звіра. У серпні 1635, користуючися з того, що увага уряду була прикута до прусської воєнної кампанії, реєстрові козаки на чолі з Іваном Сулимою напали на фортецю. В ніч проти 12.8, скориставшися з того, що вартові спали, козаки по драбинах вилізли на вали фортеці. Хоч сторожа і схаменулася, було вже пізно – фортеця була в руках козаків.
Але Польща якраз уклала перемир'я зі Швецією, і коронний гетьман С. *Конєцпольський* повернувся з кварцяним військом на Україну, з рішучим наміром розправитися зі своєвільниками. Старшина, прагнучи уникнути розправи, відкупилася видачею Сулими та інших головних учасників нападу на Кодак. Дехто із старшин був, крім того, підкуплений. Частина реєстровців, яка бажала довести свою лояльність урядові, захопила зненацька сулимівців, зруйнувала запорозький Кіш і понищила човни. Сулиму з п'ятьма його товаришами відправили до Варшави, де їх страчено.

Літ.: Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 218–226; Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 291–295; Щ е р б а к В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654. – К., 1989. – С. 43–51.

С. Р. Лях

ЗУЄВ Василь Федорович (1751–1794) – російський вчений-натураліст, академік Петербурзької АН (з 1787). За планом Географічного департаменту АН після 7-річної перерви в організації академічних експедицій у 1781 очолив наукову експедицію на південь країни. Після дворічної подорожі подав до АН природо-географічний і економіко-статистичний опис колишніх запорозьких та новоприєднаних внаслідок російсько-турецької війни 1768–74 земель. Його праця «Подорожні записки від Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 і 1782 рр.» (СПб., 1782) насичена відомостями про природу, заселення і господарство Півдня України. З. першим описав знайдені біля Кривого Рога залізні руди, солоні озера на Полтавщині, Чортомлицький курган, склав детальну карту Дніпровського лиману. Його праця є цінним історичним джерелом для всебічного дослідження історії і природи запорізького краю.

Г. К. Швидько

І

ІВАНЕНКО (Петрик) Петро Іванович (рр. нар. і см. невідомі) – політичний діяч кінця 17 – поч. 18 ст. Родом з Полтави. Служив канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії І. *Мазепи.* Був високоосвіченою та інтелігентною людиною. Мав власний будинок у *Батурині*, але несподівано у 1691 кинув усе і втік на Запорожжя, де став військовим писарем. Проводив чітку антимосковську і антипольську політику. Зорганізувавши свою партію на Січі, І. виїхав до Криму, проголосив себе гетьманом і в 1692 уклав у Кизикермені союзний договір з *Кримським ханством*, скерований проти Москви. В договорі говорилося, що «…Князівство Київське і Чернігівське з усім Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути незалежне при всяких своїх вольностях». Обраний кошовим, розпочав боротьбу з допомогою кримського війська проти Москви і Мазепи, яка закінчилась його поразкою. У 1696–1712 (з перервами) – гетьман т. зв. Ханської України (частина південної України між *Південним Бугом* і *Дністром*), яка належала до Кримського ханства. Радянська історіографія називала І. «політичним авантюристом».

Літ.: О г л о б л и н О. Договір П. Іваненка (Петрика) з Кримом // Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. – Т. 1. – К., 1927. – С. 720–744; О г л о б л и н О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). – К., 1929; О г л о б л и н О. Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXIII. – К., 1929. – С. 189–219; О г л о б л и н О. Петрик, ханський гетьман України // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – № 89. – 1930. – С. 40–63.

ІВАНИС Василь Миколайович (1888–1974) – історик, педагог, публіцист, державний, громадський та церковний діяч, дійсний член НТШ. Народився в станиці Настасівській на Кубані у старій козацькій родині. Навчався в Московському комерційному ін-ті та Новочеркаському політехнічному ін-ті. Під час Першої світової війни – офіцер-артилерист. Після революції 1917 – офіцер Кубанської армії. У 1920 – голова уряду Кубанського Краю та Військовий отаман. Як останній військовий отаман, вже перебуваючи в еміграції, зберігав булаву кошового І. *Сірка*, сподіваючись передати її в незалежну Україну.

В еміграції – один з організаторів і перших професорів Української господарської академії у Подебрадах (Чехія). Після 1945 жив у Канаді, працював інспектором середніх шкіл Східної Канади. Співпрацював у періодичних виданнях «Український голос», «Нові дні» (Канада), «Українські вісті» (Німеччина), був кореспондентом «Голосу Канади». Автор книг «Козацтво й Україна» (1950; під псевдонімом О. Болотенко), «Симон Петлюра – Президент України» (1952), спогадів «Стежками життя» (1958).

О. В. Богуславський

ІВАСЮК Микола Іванович (1865–1937) – український художник-живописець. Син сільського столяра. Навчався у віденській (1884–89) і мюнхенській (1890–96) академіях. Організував у Чернівцях першу на Буковині художню школу (1899–1908), в якій могли здобувати освіту діти з незаможних родин. У 1908–17 працював у Львові, 1926 виїхав у Радянську Україну, де згодом репресований.

М. І. Івасюк. Автопортрет. Олія. 1887 р.

Автор «Автопортрета» (1887), портретів Ю. Федьковича, О. Кобилянської, О. Мишуги, Т. *Шевченка*, І. Франка, жанрових картин («Біля криниці», «Гуцул під деревом», «Жнива», «Буковинець», «Мати» та ін.). Створив ряд полотен на сюжети визвольної боротьби українського народу – «Битва під Хотином» (1903), «Кубанські козаки у Львові» (1917), «Богун під Берестечком» (1919). До козацької теми звернувся під впливом перших вчителів Ю. Погуляка та К. *Устияновича.*

Найвідоміший твір – «В'їзд Богдана Хмельницького у Київ» (1892–1912). Картина зображає гетьмана, який на білому коні, у супроводі старшин і козацьких ватажків Івана *Богуна* та Максима *Кривоноса* під'їжджає до Софійського собору, де їх урочисто зустрічають високе духовенство і вдячні кияни. Художник передає піднесеність, значимість зображеної події. Проте при намаганні передати історичний сюжет як правдиву життєву сцену, що відбувається на київській площі, автор припускається академічної умовності в композиційному і колірному рішенні, деякої театральності. В роботі над картиною художник мав за зразок рєпінських «Запорожців» (І. *Рєпін* сам бачив берлінську репродукцію у майстерні молодого живописця). Це великоформатне полотно, як і «Похорон кошового» О. *Мурашка*, постійно експонується в ***Національному художньому музеї України.***

І. М. Ласка

ІЗЮМ – місто в *Слобідській Україні*, адміністративний центр *Ізюмського полку.* В 2-й чверті 17 ст. на лівому березі *Сіверського Дінця* поблизу річки Ізюмця був побудований «острожок» для сторожових постів. Тут у 2-й пол. 17 ст. група українських переселенців на чолі з Я. Чернігівцем побудувала невелику фортецю на лівому березі Сіверського Дінця. В 1681 харківський полковник Г. Донець збудував нову фортецю на правому березі Сіверського Дінця поблизу впадіння в нього Ізюмця. Місто мало вигляд великої фортеці, оточеної дерев'яними стінами, довжина яких становила 1800 сажнів. Навколо фортеці пролягали рови, заповнені водою. В середині великої фортеці, займаючи чверть її площі, на горі Кременець стояв замок. Між замком і великим містом були споруджені земляні вали, укріплені надовбами. Довжина стін замку становила 334 сажні.

І замок, і місто були укріплені 14 чотирикутними та однією шестикутною баштами. В 1685 із Харківського козацького полку було виділено Ізюмський полк, полковим містом якого став І. У 1708 І. включено до Азовської губернії, а у 1718 – до Білгородської провінції Київської губернії. Після ліквідації у 1765 російським урядом слобідських козацьких полків І. увійшов до Слобідсько-Української губернії. Тепер – районний центр Харківської обл.

Літ.: Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 34–35, 58, 67–69; Слюсарський А. Слобідська Україна. – Харків, 1954; Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К., 1967. – С. 528–529. *С. Ф. Плецький*

ІЗЮМСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Слобідській Україні в 1685–1765. Початок заселення українськими переселенцями території І. п. та заснування м. *Ізюма* належать до 60-х рр. 17 ст. До 1685 ця територія належала до *Харківського полку*. І. п. межував із Харківським та Острогозьким полками, а також із запорозькими землями. Полковим центром був Ізюм, а сотенні центри знаходилися в Андріївці, Балаклії, Вовчанську, Гороховатці, Дворічному, Кам'янці, Куп'янці (тепер Куп'янськ Харківської обл.), Лимані, Мартовому, Мохначі, Печенігах, Савинцях, Сватовій Лучці, Торі, Цареборисові (тепер Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.) та Ямполі. У 1732 в 17 сотнях І. п. нараховувалось 3550 виборних козаків і 11 997 підпомічників, в 1763 – відповідно 7166 і 21 013. Козаки І. п. несли прикордонно-сторожову службу і захищали південні землі російської держави від татарських набігів. І. п. використовувався російським урядом в *Азовсько-Дніпровських походах 1695–96*, Північній війні (1700–21), в російсько-турецькій війні (1735–39), Семилітній війні (1756–63). Полковниками І. п. були К. Г. Донець-Захаржевський, Ф. В. Шидловський, А. І. Шидловський, М. К. Донець-Захаржевський, І. Квітка, Ф. К. Краснокутський. У 1765 І. п. був ліквідований, козаки перетворені у військових обивателів, а територія увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

Літ.: Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1993 – С. 34–35, 68–69; Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964.

С. Ф. Плецький

ІЗЮМСЬКИЙ ШЛЯХ – одне з відгалужень *Муравського шляху*. Відходив від останнього біля витоків Сухого Торця і йшов у напрямку *Сіверського Дінця*. Переходив Донець у межах Ізюмської переправи (нині м. Ізюм Харківської обл.). Далі проходив правим боком Осколу (лівої притоки Дінця) і з'єднувався знову з Муравським, не доходячи 115 верст до м. Ливни. Це був найкоротший і найзручніший шлях з *Криму* до Москви, тому не дивно, що ним найбільше користувалися не лише московські дипломати, дістаючись до Криму, а й кримські купці, а також орди, що здійснювали напади на українські та російські землі в 16 – на поч. 18 ст.

Літ.: Пирко В. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. – К., 1988. – С. 8. *В. О. Пірко*

ІКВА – річка на Поділлі, ліва притока *Південного Бугу*. Початок бере на Волині. Пливучи із заходу на південний схід, утворювала численні стави. Саме І. відокремлювала козацький табір від польського під час *Пилявецької битви 1648*. Після поразки українських військ у *Берестецькій битві 1651* через переправу на І. козаки відступили до Білої Церкви.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 19; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 72; Т. IX. – Ч. 1. – С. 272.

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА – визначна пам'ятка архітектури 17 ст. в с. *Суботові* (тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Побудована в стилі, що поєднує елементи раннього українського бароко та європейського ренесансу. Зведена в 1656 за наказом і коштом гетьмана України Б. *Хмельницького* як церква-усипальниця. Справляє враження монументальної оборонної споруди. У плані майже квадратна (її зовнішні розміри 18,19×15,91 м) із шестигранним вівтарним виступом на сході. Внутрішній простір одного нефа поділено навпіл підпружною аркою, а перекрито церкву коробовим склепінням, яке в інтер'єрі зорово полегшується розпалубками біля вікон. На хори й горище ведуть сховані у товщі стіни вузькі сходи. За своїм призначенням церква одночасно виконувала і функції оборонної споруди (її міцні мури мають товщину до 2 м).

За свідченням літописців, у серпні 1657 Б. Хмельницького було поховано саме в І. ц. Як фундатора цієї споруди, гетьмана було поховано на найпочеснішому місці – праворуч від вівтаря біля південної стіни споруди в поховальній ямі розміром 2,3х0,7 м, яку накрили великою кам'яною брилою з місцевого пісковику. Згідно з Чернігівським літописом 18 ст., у 1664 польсько-шляхетські війська за наказом коронного обозного Речі Посполитої С. Чарнецького напали на Суботів, зруйнували Замчище і викинули тіло Б. Хмельницького з домовини, зробивши у зовнішній стіні І. ц., напроти поховання, два проломи, оскільки підняття кам'яної брили потребувало як часу, так і значних зусиль. Про особу першого настоятеля храму невідомо. Найвідомішим настоятелем І. ц. був Роман Орловський. Саме завдяки його активному клопотанню в 60–70-х рр. 19 ст. було здійснено першу серйозну реставрацію І. ц. У 1861 було збудовано дзвіницю та галерею, яка з'єднувала її з церквою (в 2-й пол. 70-х рр. 20 ст. галерею було розібрано). Наступні реставраційні роботи відбувалися наприкінці 19 ст., в 1-й пол. 50-х рр., у 2-й пол. 70-х рр. та на поч. 90-х рр. 20 ст. Останню зовнішню реставрацію було проведено за активного сприяння прем'єр-міністра України В. Ющенка восени 2000.

У 20 ст. І. ц. двічі закривали: в 1923–41 у ній влаштували сільський клуб, а потім колгоспне зерносховище; в 1962–90 тут діяв музей-усипальниця Б. Хмельницького. В 1954 за проектом архітектора І. Шмульсона в церкві встановлено символічний гранітний надгробок Б. Хмельницькому. В 1969–73 експедицією Ін-ту археології АН УРСР було проведено архітектурно-археологічне обстеження, під час якого було остаточно з'ясовано, що труна з прахом гетьмана в церкві відсутня. У народі до цього часу ходять легенди про те, що труну гетьмана напередодні нападу польських військ в 1664 було врятовано й перепоховано у Холодному Яру.

З 1990 в І. ц. відновлено богослужіння. У 1993–95 тут встановлено новий іконостас за зразком того, який був наприкінці 19 ст. Церква належить до Української православної церкви Київського патріархату.

ІЗЮМСЬКИЙ ПОЛК (*За А. Г. Слюсарським*)

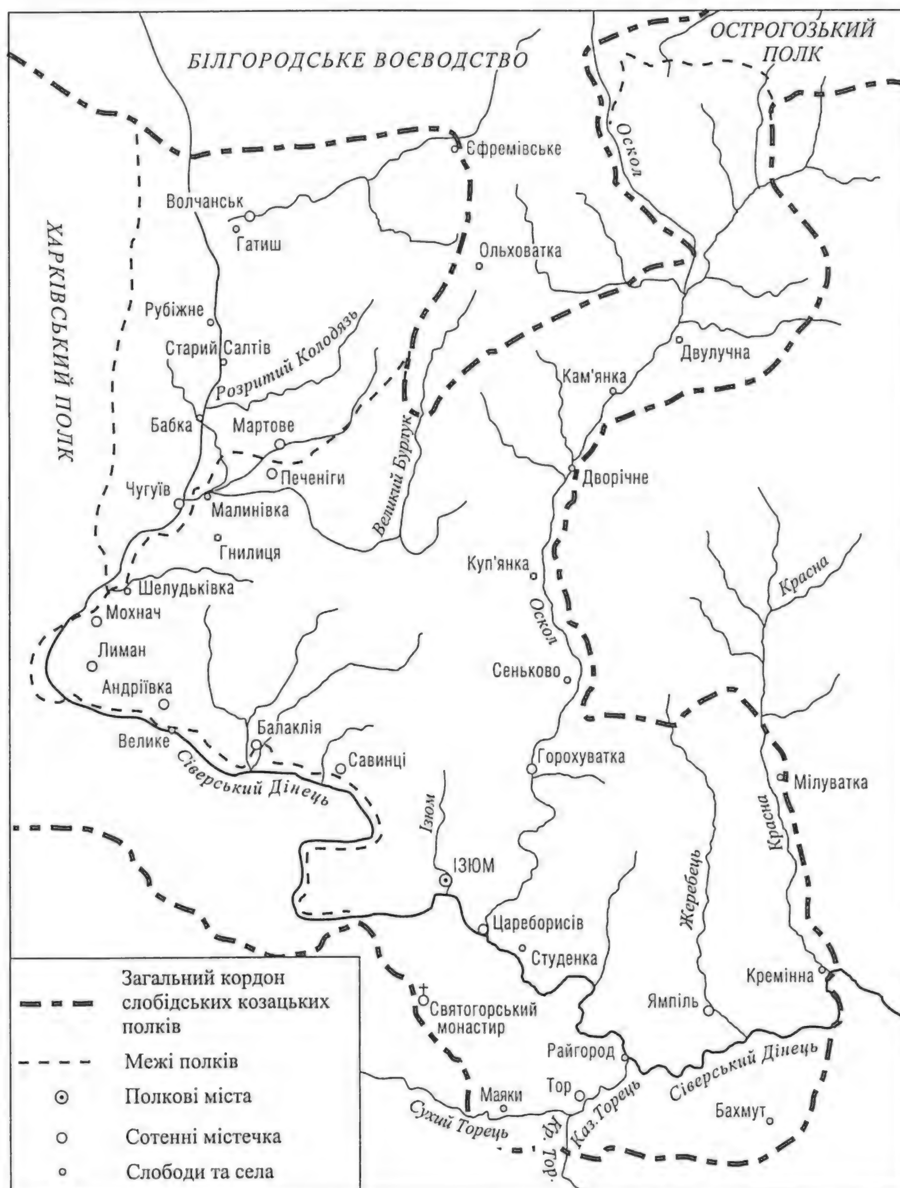

Літ.: Логвин Г. Н. Чигирин – Суботів: (Архітектурно-історичний нарис) – К., 1954; Ушета І. І. Стежками Холодного Яру. – К., 1988; Чигирин. Суботів. Холодний Яр: Короткий фотопутівник. – К., 1992; Кілессо С. К. Суботів // Пам'ятки України. – 1994. – № 3. – С. 69–73; Чигирин та Суботів: Карта-буклет. – Вінниця, 1997; Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000.

В. М. Лазуренко

ІЛЬЧЕНКО Олександр Єлисейович (1909–1994) – український письменник. Народився у м. Харкові. В 1930 екстерном закінчив Харківський ун-т. Працював на видавничій та журналістській роботі. Друкуватися почав 1926. У 1942–52 – спеціальний кореспондент газети «Известия». Писав нариси, оповідання, повісті, п'єси. За кіносценарієм І. поставлено фільм «Роман і Франческа».

У 1958 з'явився його «український химерний роман з народних уст» «Козацькому роду нема переводу, або Мамай і Чужа Молодиця», події якого відбуваються в Україні та Московії у 2-й пол. 18 ст. Критика відзначила, що цей роман є спробою «створити щось подібне до українського "Тіля Уленшпігеля", поєднати оригінально переосмислений «фольклоризм», етнографічність, гумор з відтворенням героїки народної боротьби проти зрадників та поневолювачів» (В. Дончик). Головний герой твору – легендарний козарлюга, невмирака-невмирайло Мамай, живе втілення нескореного українського духу. Завдяки химерному стилю автора оповідь постає перед читачем то епічною, то романтично-легендарною, то жартівливо-бурлескною, то публіцистичною; відтак ця стилістична свобода робить образи

О. Є. Ільченко

роману символічно-багатозначними і, підтримана щедрим багатством українського народного слова, поглиблює художність зображуваного. Пісні та вірші, набрані в тексті твору курсивом, «склав до цього роману» в 1944–57 Максим Рильський.

Літ.: Історія української літератури: У 8 т. – Т. 8. – К., 1971. – С. 473–474; Кравченко А. Є. Художня умовність в українській радянській прозі. – К., 1988; Гуцало Є. Особистість // Ільченко І. Вибрані твори. – Т. 1. – К., 1989.

О. В. Богуславський, Д. П. Пилипчук

ІНГУЛ – річка, одна з найбільших лівих приток *Південного Бугу*. Протікає з півночі на південь. Довжина 375 км, площа басейну 9890 км². Бере початок на Придніпровській височині. В середній течії І. виходить на Причорноморську низовину, ширшає, стає багатоводним. Течія річки спокійна. Дно глинисто-піщане, окремі ділянки замулені. Головні притоки І.: Сугоклія, Громоклія, Березівка. Береги у вершині річки були залісненими, ґрунти родючими, багатотравними. За козацьких часів на І. знаходилися запорозькі *зимівники*, де провадились мисливські, рибальські, бортні промисли запорозьких козаків. Береги нижнього І. традиційно були пасовиськами татарської худоби. Басейн І. входив до *Бугогардівської паланки*. У 1772 по берегах І. налічувалося кілька десятків зимівників, серед яких було й кілька багатих старшинських господарств. За часів *Нової Січі* на берегах І. знаходили собі притулок окремі досить численні гайдамацькі загони, що були основою гайдамацького руху на території Вольностей.

Літ.: Словник гідронімів України. – К., 1973. – С. 222; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 3. – Львів, 1991. – С. 124.

О. Л. Олійник

ІНГУЛЕЦЬ, Малий Інгул – річка, права притока *Дніпра*. Бере початок із заболоченої балки поблизу с. Топила. У заплаві є заболочені стариці (старі річища), місцями – солончаки. У гирлі І. утворює Інгулецький лиман. Береги високі, подекуди круті. Частково судноплавний. Головні притоки: праві – Бешка, Бокова, Висунь; ліві – Зелена, Жовта (Жовті Води), Саксагань. І. був західним кордоном *Вольностей Війська Запорозького Низового*.

Територія у басейні І. була улюбленим місцем козацьких промислів: мисливського, рибальського, бортницького. Тут розташовувалися козацькі *зимівники*. У 18 ст. сформувалася *Інгульська паланка*. Під час гайдамацьких рухів район І. став центром формування повстанських загонів. Наприкінці 18 ст. І. став кордоном між Херсонською та Катеринославською губерніями.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Херсонська область. – К., 1972. – С. 15, 46, 231–234, 273–286.

ІНГУЛЬСЬКА ПАЛАНКА, Перевізька паланка – адміністративно-територіальна одиниця *Вольностей Війська Запорозького Низового* (1734–75). Розташовувалася на правому березі *Дніпра*, між Дніпром та *Інгульцем* і верхів'ями Інгульця та *Базавлука*. Площа І. п. дорівнювала близько 9781 км². Центром І. п. було село Перевізьке біля гирла Інгульця, а за іншими даними – село Кам'янка, де в 1709–11 розташовувалась *Кам'янська Січ*. Окрім того, тут були ще й такі села: Білі Криниці, Давидів Брід, Блакитне, Осокорівка, Тернівка, Ракова та ін. І. п. мала паланкову старшину та 219 курінних козаків. Щільність населення у паланці була не дуже високою. Землеробство було слабко розвинене. На території І. п. існувало кілька рибних заводів. Разом із Бугогардівською та Кальміуською паланками І. п. була найважливішим центром рибальства у Нижньому Подніпров'ї. Іншим джерелом доходів жителів паланки було збирання «мостового» (платні з проїжджих купців, торговців, чумаків за перевіз через Інгул та інші річки). Ліквідована І. п. одночасно з *Новою Січчю* влітку 1775. Нині ця територія належить до Херсонської обл.

Літ.: Слабченко М. Є. Паланкова організація запорозьких Вольностів // Праці для вивчування західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 202–206; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 124, 128, 282, 286; Скальковський А. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 51–52.

О. Л. Олійник

ІНОХІДЬ – особливий хід коня, при якому кінь-іноходець виносить вперед ноги не по діагоналі (праву передню і ліву задню, ліву передню і праву задню), а дві праві чи дві ліві ноги. Завдяки цьому вершника не трясло, а погойдувало, що зменшувало втомлюваність під час довготривалої їзди.

ІРКЛІЇВ – містечко на Черкащині. Заснований 1601. Замок в І. був обнесений високим дубовим частоколом та трьома земляними валами. 1620 польський король Сигізмунд III подарував І. князеві К. Вишневецькому, а невдовзі містечко було успадковане Я. *Вишневецьким*. Жителі І. брали участь у повстаннях 1637 і 1638. Навесні 1648 іркліївські козаки у складі загону реєстрових козаків брали участь у повстанні в Кам'яному Затоні, а 6.5 на Жовтих Водах вони приєдналися до Б. *Хмельницького* і брали участь у наступних битвах. У 1648 був створений *Іркліївський полк*, і І. став його центром. У 1649 цей полк було ліквідовано; І. став сотенним містечком *Кропивнянського полку*. З 1658 після відновлення Іркліївського полку І. був полковим містом до 1663. Потім він став сотенним центром *Переяславського полку*. Тепер І. – село Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – К., 1972. – С. 714–716.

С. Ф. Плецький

ІРКЛІЇВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна й військова одиниця в *Гетьманщині*, яка існувала в середині 17 ст. (з перервами). І. п. був створений на поч. *Визвольної війни* з полковим центром в *Ірклієві* (тепер Черкаської обл.). Сотенними містами були Бурімка, Васютинці, Ірклїів, Малі Канівці. Полковниками І. п. були М. Телюченко і М. Панкевич. У 1649 І. п. скасований, а його територія поділена між *Лубенським* і *Кропивнянським полками*. Після відновлення в 1658 І. п. знову скасований у 1663, а його землі приєднані до *Переяславського полку*.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 634–635.
С. Ф. Плецький

ІРРЕГУЛЯРНІ ВІЙСЬКА – війська, що не мали сталої організації і за комплектуванням, проходженням служби, навчанням, озброєнням та обмундируванням значно відрізнялися від військових частин регулярної армії. В російській імператорській армії такими були козацькі війська, полки, батареї і пластунські батальйони з козаків і місцевого населення, що служили на підставі особливих положень. Призвані на дійсну службу в І. в. повинні були прибути у свої частини з власною холодною зброєю, спеціальним одягом, взуттям і білизною; в кінні полки та батареї – із власним конем, сідлом і збруєю. І. в. формувалися за принципом спільної служби родичів чи близьких сусідів, станичників тощо. Козацькі війська отримували назви за територіальною ознакою; служба в них визначалася спеціальними козацькими статутами, із козацькою термінологією і назвами військових чинів та звань.

ІСКРА Захар Юрійович (? – бл. 1730) – полковник корсунський (1684–1707). У 1683 брав участь у боях польсько-українських військ під командуванням *Яна III Собеського* проти турецької армії під Віднем. З дозволу польського уряду сформував козацький полк, який заселив значну частину Корсунщини. У 1686–87 у складі козацьких полків здійснив похід проти турків у Молдову. В 90-х рр. 17 ст. разом із С. *Палієм*, С. *Самусем*, А. *Абазином* очолив збройну боротьбу на Правобережній Україні проти польського панування. Став одним з керівників повстання 1702–04 (див. *Правобережне козацтво*). У жовтні–листопаді 1702 *Корсунський полк* на чолі з І. розгромив польські війська під Немировом і Бердичевом (26.10.1702) і примусив капітулювати шляхетську залогу у Білій Церкві (10.11.1702). Під натиском переважаючих військових сил під командуванням польного гетьмана А. Сенявського І. мусив зі своїм полком відступити на Лівобережжя. Після укладення *Прутського договору 1711* обіймав старшинські посади в *Стародубському полку*.

ІСКРА Іван Іванович (?–1708) – полтавський полковник (1696–1703), виходець із знатного козацького роду. На чолі *Полтавського полку* брав участь у поході російсько-українських військ 1696 на турецько-татарські фортеці у пониззі Дніпра *Тавань*, *Кизикермен*, *Ісламкермен* та ін. В 1700 очолив великий козацький загін у Ліфляндії і відзначився в боях проти шведської армії. В 1703 був позбавлений полковництва гетьманом І. *Мазепою*. Керуючись власними інтересами, змовився з В. *Кочубеєм* і звинуватив Мазепу перед царем у державній зраді. За наказом *Петра I* був заарештований разом з Кочубеєм і підданий допиту. Під тортурами признався у безпідставності своїх звинувачень, викликаних ненавистю до гетьмана. Був разом з Кочубеєм відданий Мазепі для справедливого покарання. Вранці 15.7.1708 у військовому таборі під Борщагівкою (тепер Погребищенського р-ну Вінницької обл.) при великім зборі козаків і простого люду І. відрубано голову. Згодом перепохований у дворі Печерської лаври.

Літ.: Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1992. – С. 217–222; Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 183–184.

ІСЛАМ-ҐІРЕЙ III (1604–1654) – кримський хан (1644–54). Один із 14-ти синів кримського хана Селямет-Ґірея. Людина освічена, із сильним характером, прагнув проводити незалежну політику своєї країни.

Замолоду навчався у духовній школі Зінджирли-медресе. Бувши сином хана, брав участь у поході татарських орд і в 1629 під Бурштином на Покутському шляху був узятий в полон козаками, яких очолював гетьман Григорій Чорний. 7 років просидів у в'язниці в Мальборку. Був викуплений із польського полону в обмін на 10 польських аристократів, які утримувалися в турецькому адміралтействі на каторгах. Після смерті хана Бехадир-Ґірея в жовтні 1641, як старший брат і калга, мав стати його наступником. Однак несподівано для себе був ув'язнений і відправлений на заслання в дарданелльську фортецю Султаніє (о. Родос). У 1644 І.-Ґ. був перепроваджений із Родосу до турецької столиці й у червні призначений новим правителем *Кримського ханства*.

Становище І.-Ґ. в країні було складним. Кримські феодали майже не рахувалися з владою хана. Коли в 1646 І.-Ґ. зробив спробу зміцнити своє становище в державі, замінивши ставленика великих феодалів на посту візира своїм однодумцем; у Бахчисараї почався бунт, який переріс у криваву міжусобну війну двох феодальних груп за трон. І.-Ґ. змушений був поновити на посаді усуненого бея. Надалі всередині держави дотримувався політики примирення, лавіруючи між двома могутніми феодальними групами, що змагалися між собою за ханський трон. Положення І.-Ґ. у державі погіршувалося і через складне становище Кримського ханства на міжнародній арені. Польща відмовлялася платити щорічну данину ханству, бо не визнавала І.-Ґ. законним правителем. Нерегулярно відсилало данину до Криму і Московське князівство. На Запорозькій Січі згуртовувалося українське козацтво і будь-якої миті готове було напасти на кримські улуси. Тимчасом *Османська імперія* вимагала від І.-Ґ. кримсько-татарського війська для поповнення армії

Хан Іслам-Ґірей III. Гравюра Б. Монкарната

султана у війні з Венецією. За таких складних для кримської держави і хана обставин до Бахчисарая в лютому 1648 прибуло посольство з України від гетьмана Б. *Хмельницького* з проханням надати військову допомогу козакам у боротьбі з Польщею. І.-Ґ. уклав договір із Б. Хмельницьким і послав в Україну 4-тисячний загін перекопського мурзи *Тугай-бея*. Погоджуючись на союз із козаками, хан розраховував, перш за все, зміцнити своє внутрішнє становище і досягти незалежності від великих феодалів. Досягнення цієї мети відкрило б перед ним широкі можливості для подальшої централізації держави і беззастережного панування у власній країні. У зв'язку з цим він послав у похід Тугай-бея – одного з найвпливовіших керівників опозиційної до нього феодальної групи. Позиція хана мала ще й ту перевагу, що в разі невдач на війні та невдоволення Туреччини за самовільний похід на Річ Посполиту І.-Ґ. міг перекласти відповідальність на опозиційних до нього феодалів. Успіх у війні міг дати ханові надію на послаблення залежності Криму від Османської імперії і можливість проводити незалежну від свого сюзерена політику. Союз із українськими козаками розглядався ханом і як широка можливість збагачення своїх підлеглих у землях Речі Посполитої. Тактика хана була такою: брати участь в окремих битвах, зіштовхнути між собою Україну й Польщу, отримуючи якомога більше користі для себе, і не допускати переваги будь-якої із сторін. Татари, завдяки такій політиці хана, виявилися ненадійними союзниками козаків і своїми грабунками тільки дратували населення України. Коли ж Б. Хмельницький з усім Військом Запорозьким піддався «під високу государеву руку» московського царя, І.-Ґ. і польський король 5.12.1653 уклали між собою договір про спільні дії проти України та Москви.

Помер І.-Ґ. у 1654. За народними переказами, його отруїла бранка-українка за зраду інтересів українського народу.

Літ.: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887; Андриевский А. Крым и крымские татаре. – К., 1892; Голобуцкий В. А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962; Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. *Л. М. Маленко*

ІСЛАМКЕРМЕН (тур. Іслам-Керман – Замок Ісламу, укр. Іслам-городок, Ослам-город) – перша і довгий час єдина турецька кам'яна фортеця в районі *Тавані*. Збудований у 1504. Розташовувався на невеликому острові біля лівого берега *Дніпра* за 12 км від сучасної Каховської греблі в межах м. Каховки при впадінні *Кінської* у Дніпро. Завдяки своєму розташуванню фортеця контролювала гирло р. Кінської і основне річище Дніпра. І. був позначений на багатьох картах України 16–17 ст., у тому числі й на картах Г. *Боплана*. І. повинен був забезпечувати охорону найважливішої татарської Таванської переправи, в тому числі і переправу військ під час набігів на українські землі; він став місцем збору татарських загонів. І. перешкоджав *морським походам* запорозького козацтва в пониззя Дніпра, Дніпро-Бузького лиману та в акваторії Чорного моря. Ось чому він був об'єктом запеклої боротьби козаків із турками і татарами. 1.10.1556 І. було взято загоном Д. *Вишневецького*; гармати з фортеці вивезли в Хортицьку фортецю. У 1576 Б. *Ружинський* загинув при спробі підірвати мури І. В 1628 М. *Дорошенко* взяв фортецю штурмом і зруйнував її. І. *Сірко* здійснив успішні походи на І. у 1660, 1671, 1672 і 1673. І. неодноразово відновлювався турками і був остаточно зруйнований під час Дніпровського походу російсько-українського війська у 1695. Тепер місце розташування І. затоплено водами Каховського водосховища.

Літ.: Дашкевич Я. Д. Коментарі // Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 162. *Ю. П. Князьков*

ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА. Спроби з'ясувати історію походження та суспільну роль козацтва робили ще в 16–17 ст. польські хроністи М. *Бєльський*, П. *Пясецький*, В. Коховський та ін. Вони підкреслювали «хлопське» походження козацтва.

На поч. 17 ст. в українському суспільстві виникає і поширюється інтерес до особистості в історії. Козацько-старшинські літописці кінця 17 – 18 ст. (див. *Літопис Самовидця*, *Літопис Граб'янки*, *Літопис Величка*) прагнули передусім обґрунтувати право старшини й українського шляхетства на привілейоване становище в суспільстві і створили версію про виникнення козацтва як привілейованої верстви. В центрі їхньої уваги були події політичної та воєнної історії доби козаччини і Хмельниччини. Головними дійовими особами в них були гетьмани, полковники, сотники, митрополити, монарші особи, дипломати. Центральною постаттю тут виступала особа Богдана *Хмельницького*, наділена всіма нормативними рисами героя відповідно до уявлень тодішньої доби. Т. зв. *козацькі літописи* уже не були традиційними літописними оповіданнями по роках, а мали вигляд історичних повістей – прагматичних оглядів української історії, переважно історії козаччини. Це були компіляції з вітчизняних та іноземних авторів, записок учасників подій, офіційних документів, народних переказів та легенд. Всім їм були властиві барокові риси: риторичність, велемовність, поєднання реальних та вигаданих подій, елементи алегорії, прийоми контрасту, несподівані метафори, вживання гіпербол, нанизування епітетів, введення вигаданих промов і діалогів.

У 2-й пол. 18 – на поч. 19 ст. українська історіографія остаточно вийшла за межі літописної, компілятивної історичної літератури і впритул підійшла до того рубежу, з якого починалася історична наука. В цей час українська історична думка все ще не мала суто професійного, наукового характеру. Історична література творилася зусиллями окремих любителів старовини. Вона була компілятивна, еклектична за характером, синкретична щодо жанру, з ознаками фрагментарності джерельної бази та довільним етимологізуванням (коли пояснення явищ шукали у значенні окремих назв).

У творах кінця 18 – поч. 19 ст. просвітницька критика козацької держави поєднується з героїко-романтичною ідеалізацією ранніх періодів історії; відчувається відгомін старої, козацької доби. Домінує козацька патріотична концепція. Найпопулярнішими творами цього напряму були історична компіляція П. *Симоновського* «Краткое описание о казацком малороссийском народе» (1765), різні редакції *«Короткого літопису Малої Росії...»* (70-і рр. 18 ст.), поема-діалог С. *Дівовича* «Разговор Малороссии с Великороссией» (1762) та деякі ін. Вони здебільшого повторювали або розвивали основні ідеї літопису Г. Граб'янки. Вершиною цього напряму стала *«Історія Русів»*.

В «Історії Русів» знайшли своє логічне завершення історичні концепції козацьких патріотів кінця 17 – 18 ст. Керуючись естетикою просвітницького історизму, автор «Історії Русів» створював апологію українського народу, його героїко-патріотичний міф. Історію він зображав такою, якою вона могла чи повинна була стати, але якої не було насправді. Автор «Історії Русів» всіляко підкреслював шляхетську гідність козацтва, вважав його єдиним репрезентативним станом українського суспільства, його елітою.

В історичних творах кінця 18 – поч. 19 ст. переважала автономістська, героїко-патріотична модель історії України, в якій зроблено наголос на військових подвигах та особливих правах і вольностях козацтва й створеної ним держави при одночасному підкресленні політичної лояльності до російського престолу. Провідною ідеєю цих творів було обстоювання старожитніх прав і привілеїв козацько-старшинської еліти. Численні посилання на грамоти та пожалування польських королів та російських царів давали можливість авторам обґрунтовувати законність козацьких повстань 16 – поч. 17 ст. та *Визвольної війни* під проводом Б. Хмельницького, які, на їхнє переконання, велися не проти короля, а проти шляхти, що порушувала затверджені монархами права та привілеї станів. Цим творам було властиве ототожнення козацтва з усім народом, підкреслення загальнонаціонального характеру *Гетьманщини* та її адміністративних установ, прославляння військового героїзму і доблесті козаків та їхніх воєначальників на службі у різних монархів. Ця література створила справжній культ навколо імені Богдана Хмельницького. Всіляко підкреслювався високий статус гетьманської посади, а козацькі права і вольності ототожнювалися зі шляхетськими, причому проводилася чітка лінія на розмежування українських городових і запорозьких козаків на користь перших.

Шляхетська концепція історії України цієї доби була представлена творами Г. А. *Полетики*, В. Г. Полетики, О. Ф. *Шафонського* та ін. Автори цього напряму визнавали заслуги козацтва перед Україною, але при цьому заперечували претензії козаків на шляхетство. О. Ф. Шафонський в історичному нарисі, вміщеному до топографічного опису Чернігівського намісництва (1786), обстоював думку про «мужицьке» походження козацтва, узурпацію козацькими гетьманами влади на Україні; Визвольну війну зображав як бунт свавільної черні проти держави і суспільства; заперечував претензії козацтва і старшини на автономію. Така сама позиція відчувається в анонімному політичному трактаті «Замечания, до Малой России принадлежащие» (поч. 19 ст.).

Розвиткові української історіографії сприяли окремі праці російських та іноземних істориків.

Великодержавницький напрям історіографії доби Просвітництва представлений працями Г. Ф. *Міллера*, О. І. *Рігельмана*, Г. Теплова. Цьому напряму притаманні тенденція до зниження соціального статусу козацтва, заперечення історичної легітимності місцевих прав і свобод, засудження самостійницької політики українських гетьманів, виправдовування централізаторської політики російського уряду щодо України.

Започаткуванню традиції застосування наукових, критичних прийомів дослідження джерел з козацької історії сприяли праці німецького історика на російській службі Г. Ф. Міллера. Одночасно його можна вважати одним із творців великодержавної російської І. і. у. к. Концепція історії українського козацтва, розроблена наприкінці 18 ст. російським істориком І. М. *Болтіним*, поєднувала в собі незаперечні наукові досягнення з політичною тенденційністю, спрямованою на заперечення історичної окремішності українців від росіян, «зниження» соціального статусу українських військових і суспільно-адміністративних інституцій та козацької верхівки.

О. І. Рігельман у своїй величезній 4-томній компіляції «Літописна повість про Малу Росію та її народ і козаків взагалі» з авторськими коментарями і ремарками намагався комбінувати окремі елементи великодержавницької і автономістської концепції українського минулого. Тут теж відчувається тенденція до певного «зниження» статусу та дегероїзації козацтва.

З кінця 18 ст. посилюється інтерес західноєвропейських істориків до історії України. Це було викликано кардинальними змінами в житті Європи, в яких Україні належала помітна роль (занепад Речі Посполитої, падіння Кримського ханства, посилення могутності Російської держави). Сама Україна стала прикладом трагічної боротьби за свободу і незалежність. Особливо велику увагу Україні приділяли німецькі просвітителі, і серед них – Й. Гердер, А. Бюшінг, А. В. Гупель, К. Хаммерсдорфер, Л. Гебгарді, Й. Хоппе, Й.-Х. *Енгель*. Великий інтерес до минулого України виявляли французькі історики та мислителі *Вольтер*, П. Ш. Левек, Н. Г. Леклерк, Ш. Рюльєн, Ж. Ф. *Гарран де Кулон*, Ж. Б. *Шерер*.

На зламі століть під впливом новітніх здобутків європейського Просвітництва відбувалася еволюція української історичної думки, що відчувається, зокрема, у працях Я. М. Марковича, М. І. *Антоновського*, М. Ф. Берлинського. Зокрема, це виявилося у розширенні предмету історичного дослідження за рахунок подолання станової обмеженості; пошуках об'єктивних підходів до пояснення основних сторін козацької історії; прагматизації історичної думки; подоланні літописно-компілятивної форми історіописання; зростанні інтересу до історії громадянського суспільства, яка включала історію громадянського устрою, стан навколишнього середовища, релігію, побут, звичаї, історію торгівлі, фінансів, господарства, армії, характер народу тощо.

Якісно нові можливості для авторського осмислення історичного процесу відкрила художня література. Белетризація історії України знайшла яскраве втілення в «*Енеїді*» І. *Котляревського*, соціально-побутових романах В. Т. Наріжного. Протягом 1-ї чверті 19 ст. під впливом ідей романтизму відбувається переорієнтація історичної думки з просвітницької критики минулого на його романтичну ідеалізацію. Розвиток демократичної суспільно-політичної думки, пожвавлення фольклорно-етнографічних і славістичних студій, певний поступ західноєвропейського українознавства об'єктивно працювали на утвердження героїко-патріотичного образу минулого України. У добу романтизму увагу істориків привертали передусім найбільш яскраві, героїчні сторінки історії народу. Соціокультурні функції історіографії виразно домінували над науково-пізнавальними. В результаті дещо міфологізована картина українського минулого здобула перевагу над реальною. Головне місце посіло козацтво з притаманним йому культом військового героїзму та лицарської відваги.

Основи романтичного розуміння історії України були закладені в кінці 20-х – на поч. 30-х рр. 19 ст. не професійними дослідниками, а численними ентузіастами, аматорами з числа чиновників, журналістів, письменників, фольклористів, серед яких слід відзначити М. О. *Максимовича*, М. А. *Маркевича*, М. В. *Гоголя*, І. І. *Срезневського*, А. О. *Скальковського*. Гурток харківських романтиків 20–30-х рр. 19 ст. під неформальним керівництвом І. І. Срезневського реалізував своє бачення історії у фольклорно-літературному збірнику *«Запорожская старина»* (1833–38). Козацька Україна повністю заступила собою Київську Русь та літописні племена, історія яких так цікавила Г. Граб'янку, автора «Історії Русів», В. *Капніста* та О. *Мартоса*. Завдяки цьому було створено цілісну картину минулого українського народу як єдиного організму, розширено регіональні, соціальні та жанрові рамки української історії. В романтичній історіографії історії України козацтво зазнає помітної ідеалізації. Авторів романтичних творів особливо приваблювали релігійне підґрунтя козацьких повстань 16 – поч. 17 ст., героїка козацьких виправ проти Туреччини і Кримського ханства, піднесених до рівня хрестових походів середньовічного лицарства. У творах істориків-романтиків минуле «демократизується». До числа активних діячів історії «допускаються» не лише верхівка суспільства, а й інші соціальні групи, в тому числі гайдамаки, запорожці, розбійники. Об'єктом особливої уваги стає селянство.

Поєднання фольклорних текстів з історичними (критично-дослідницькими), відсутність спеціальної методики їх опрацювання, орієнтація на художню історичну літературу в дусі Вальтера Скотта зумовили відверту белетризацію української історії. Романтики апелювали передусім до почуттів свого читача. Історик ототожнював себе з кобзарем, перетворюючись разом з ним на співтворця історії. Він активно втручався у минуле, нерідко наповнюючи його витворами власної фантазії. Ідеалізовані персонажі народних пісень та дум потіснили героїв козацько-старшинських літописів. Головним критерієм в оцінці історичних осіб стає їхнє місце в історичній пам'яті народу, розуміння ними національних інтересів. До пантеону історичних героїв України вводяться С. *Наливайко*, Н. *Морозенко*, І. *Гонта*, М. *Залізняк*, С. *Гаркуша*. Намітилися зміни у трактуванні особистості І. *Мазепи*: його образ поступово звільнявся від нашарувань офіційної пропаганди, набуваючи рис живої людини, неоднозначної у своїх вчинках. Гарячі дискусії точилися навколо питань про історичну роль запорозького козацтва, гайдамаччини, І. Мазепи. Творчу уяву авторів цього напряму полонили сюжети, пов'язані з іменами Тимоша *Хмельницького*, Н. Морозенка. Поряд з ними виникли фігури вигаданих осіб: полковника Овари, хорунжих Саула і Шашка, козаків Сомини, Лаурини, Балики, Харлаки, Стосури та ін.; деякі з них виростали до рівня народних героїв.

Чотиритомна «Історія Малої Росії» Д. М. *Бантиша-Каменського* знаменувала собою перехід від белетризованої літописної традиції до наукової історіографії історії України. Вона проклала шлях до створення об'єктивної картини українського минулого. Для праці Д. М. Бантиша-Каменського характерним є синтез елементів української патріотичної концепції і великодержавницьких, загальноросійських, просвіченого консерватизму і лібералізму, загальноросійського патріотизму і українофільських симпатій, літературного сентименталізму і документальної об'єктивності.

Найяскравішою і водночас найбільшою за обсягом працею з історії України періоду переходу від романтичної до наукової історіографії стала «Історія Малоросії» М. А. *Маркевича* в 5-ти томах. Вона була позбавлена станової упередженості козацьких і дворянських істориків, регіональної обмеженості та враховувала не лише соціально-політичні, а й фольклорно-етнографічні особливості вітчизняної історії. Лицарська героїка «Історії Малоросії», оспівування нею козацького минулого поєднувалися з археографічними достоїнствами. «Історія Малоросії» стала лебединою піснею українського дворянсько-козацького патріотизму, який досить швидко поступився місцем ідеології демократичного народництва. Вона стала містком, перекинутим від історіографії епохи Просвітництва через романтичну культуру до позитивістсько-народницької історичної думки.

Одночасно з Маркевичем на ниві історіографії виступив одеський дослідник А. О. Скальковський (1808–1898), автор монографій з історії Південної України, Запорозької Січі та гайдамацького руху, зорієнтованих на наукові взірці більшою мірою, ніж на літературно-фольклорні.

Із середини 20-х рр. 19 ст. зростає інтерес до письмових джерел, а у 40-і рр. стався справжній інформаційний вибух у вивченні минулого, пов'язаний з публікацією основних пам'яток української історичної думки, багатьох джерел з історії України. Систематичні археографічні публікації з історії України розпочинають О. *Бодянський* у Москві, *Київська археографічна комісія* і *Одеське товариство історії та старожитностей*. А. О. Скальковський знайшов *архів Коша Нової Запорозької Січі*, у Харкові надруковано реєстр українських документів Московського архіву колегії іноземних справ, введено до наукового обігу значний масив польських джерел. Документальні, рукописні джерела у свідомості істориків стали переважати за своїм значенням фольклорно-етнографічні. М. О. Максимович, який починав свій шлях в історіографії з фольклорних публікацій, згодом перейшов до критики джерел та літератури. Водночас відбувалося звільнення істориків від безпосереднього впливу суспільно-політичної думки і художньої літератури, створення власного простору для існування в системі наукових, професійних знань. Разом з тим відсутність організаційної основи, відірваність від освітніх і наукових закладів та осередків гальмували професіоналізацію української історіографії, засвоєння нею новітніх досягнень історичної науки в галузі філософії, методології та методики історичних досліджень.

Поруч зі змінами у ставленні до джерел відбувається еволюція в розумінні істориками предмету своїх досліджень, їх методики. Дослідники звертаються до соціально-економічної та загально-культурної тематики, історії соціальних структур і груп, розвитку громадянського суспільства. Вплив природничих і суспільних наук, поширення позитивістської філософії привели до чергового торжества раціоналізму в історіографії. Скрупульозний аналіз достовірних фактів та їх систематизація стали витісняти з історичних праць поетичне натхнення, літературну риторику та інші романтичні вільності. Від ідеалізації, оспівування вітчизняної історії вчені все частіше переходили до її критики.

Видатним кроком вперед у дослідженні історії українського козацтва стали праці істориків середини і 2-ї пол. 19 ст. М. І. *Костомарова*, П. О. *Куліша*, М. О. Максимовича. В їхній творчості помітне поєднання романтичних і позитивістських елементів (долучалися й просвітницькі). Одночасно утверджуються народницькі симпатії та переконання. Цій тенденції суперечила своєрідна аристократизація А. Скальковським запорозького козацтва та приниження ним ролі гайдамацького руху.

В 2-й пол. 19 ст. – на поч. 20 ст. завдяки становленню української історичної науки й визріванню національної самосвідомості в суспільстві виникли умови для синтезу патріотичного натхнення із сучасною (позитивістською) методикою історичного дослідження. М. І. Костомаров був першим з професійних істориків, які глибоко досліджували історію українського козацтва; його монографії про Хмельниччину, Руїну, добу І. Мазепи спиралися на багатий джерельний матеріал й написані яскраво. В. Б. *Антонович* започаткував погляд на козацтво як на соціальне явище. Продовжуючи цю лінію, М. С. *Грушевський* показав козацтво як фактор української історії.

Учні і наслідувачі М. Грушевського М. *Андрусяк*, М. *Кордуба*, О. *Терлецький*, І. *Джиджора*, О. *Целевич* значно розширили тематику козакознавчих студій, дослідивши устрій і політичну історію Гетьманщини, козацький рух у Білорусі доби Хмельниччини, події періоду Руїни, діяльність гетьмана І. Мазепи, взаємини української старшини з царським урядом.

О. М. *Лазаревський* у серії праць розкрив соціальну історію Лівобережної Гетьманщини. Різноманітну тематику історії козацтва розробляв О. *Левицький*. Ґрунтовне дослідження історії запорозького козацтва здійснили Д. І. *Яворницький*, В. О. *Біднов*. Історію слобідського козацтва досліджував Д. І. *Багалій*.

Наприкінці 19 – на початку 20 ст. яскравими творами з історії України, і перш за все з історії козаччини і Гетьманщини, звернула на себе школа українських істориків-державників. Один з її засновників В. *Липинський* бачив завдання новітньої української історіографії у відновленні історичної традиції доби козацько-гетьманської держави і, досліджуючи історію української шляхетської верстви, присвятив багато уваги студіям над державою Б. Хмельницького. С. *Томашівський* досліджував відгомін Хмельниччини в Галичині, історію Гетьманщини періоду правління І. Мазепи, місце і значення української проблеми в європейських політичних відносинах початку 18 ст.

Л. *Окиншевич*, А. Яковлів досліджували державні установи і право України-Гетьманщини 17–18 ст.

Видатний російський історик С. М. *Соловйов*, розглядаючи історичний розвиток як зміну державних форм, засуджував народні рухи і звеличував роль сильної державної влади. Для нього козацтво – анархічна антидержавна сила. Учень С. М. Соловйова Г. Ф. *Карпов* присвятив себе виключно українській історії, працюючи в московських архівах і беручи участь у роботі московського Товариства історії та старожитностей. З позицій великодержавництва він гостро виступав проти української історіографії в особі М. Костомарова і П. Куліша.

Досліджували в своїх працях історію українського козацтва й польські автори. Ф. *Равіта-Ґавронський* (1845–1930) – найхарактерніший представник «української школи» в польській історіографії. Його монографії «Історія гайдамацького руху в XVIII ст.» (1899–1901) та «Богдан Хмельницький» (1905–09) справляють враження історичного памфлету, пройнятого особливою ненавистю до української козаччини та її діячів. З такою ж непримиренною неприязню ставиться він і до представників української історіографії, таких як В. Антонович, який у його висвітленні постає як зрадник, перевертень і фальсифікатор. Класичні праці Л. *Кубалі*, К. *Шайнохи*, О. Яблоновського та ін. і досі не втратили своєї наукової вартості. В 1948 з'явилась праця відомого польського історика Владислава Томкевича. В ній автор продовжує, як і багато його попередників, польських істориків 19 і поч. 20 ст., поділяти ідею про суто лицарське походження козацтва, приписуючи роль його організатора лише польській шляхті.

У перші післяреволюційні роки в Україні велася велика наукова робота з вивчення історії козацтва. Повернення з еміграції в 1924 М. Грушевського значно пожвавило науковий рух в радянській Україні. Навколо видатного вченого зосереджується ціла школа істориків, які починають розробляти різні ділянки історії України, не оминаючи історії українського козацтва. У численних наукових збірниках, «Записках», «Працях», в журналі «Україна» та інших виданнях з'являються дослідження, присвячені різним питанням українського козакознавства.

Наприкінці 20-х рр. виходять праці М. *Слабченка*, які дають цінні відомості про соціально-правову структуру, організацію господарства, центральні та периферійні установи на Запорожжі.

Серед дослідників, які плідно працювали над історією українського козацтва спочатку на батьківщині, а пізніше в еміграції, особливе місце належить професору Н. *Полонській-Василенко*.

Наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. в Україні брутально зупинено процес національно-культурного ренесансу, що згодом буде названий «розстріляним відродженням». У галузі історичних дисциплін замість об'єктивних досліджень і свободи творчості вимагалася «єдність думок». Досягалося це розгромом наукових установ і забороною цілих наукових галузей, ліквідацією українознавчої преси. Українські історики, яких на той час залишилось небагато (більшість їх або знищено фізично, або відправлено на заслання), потрапили під тотальний контроль партійних функціонерів, що позаймали місця колишніх організаторів української науки. Справжню наукову інтелігенцію було поставлено перед вибором: бути знищеною або «вчитись» у партійних функціонерів теорії класової боротьби при аналізі історичних подій, до того ж в інтерпретації, яку визначали пропагандисти періоду сталінізму і застою. Великої шкоди завдала русоцентристська схема, запроваджена в цей час тими, хто керував історичною наукою. За цією схемою вся історія України зводилась до «віковічного бажання» народу «возз'єднатися» з російською державою. У такому ж дусі трактувалася й історія Визвольної війни, що нібито закінчилась возз'єднанням України з Росією. Елементарно нехтувались питання становлення української державності, політики різних кіл української старшини, ролі української шляхти і духовенства тощо. Однак і в ці часи в неймовірно складних умовах продовжувались дослідження української історії, в тому числі запорозького козацтва. Ще перед війною вийшли праці М. *Петровсько-*

го і К. *Гуслистого*. Своєю дослідницькою потужністю звертає на себе увагу монографія І. П. *Крип'якевича* «Богдан Хмельницький». У 50–60-і рр. одним з небагатьох дослідників, які активно розробляли тематику історії козацтва, був В. О. *Голобуцький*.

О. М. *Апанович* присвятила вивченню історії козацтва ряд праць, які збагачують наші відомості про запорозьке козацтво в його боротьбі проти турецько-татарської агресії, його устрій, комплектування, озброєння, постачання, тактичні прийоми, а також про участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–74. Різних проблем українського козацтва торкаються у своїх працях І. Д. Бойко, Я. Р. *Дашкевич*, Я. І. *Дзира*, В. А. Дядиченко, О. С. *Компан*.

Плідно працюють над козацькою тематикою українські письменники, зокрема, І. Ф. Драч, Р. І. Іваничук, В. О. *Шевчук*, С. П. Плачинда, Ю. М. *Мушкетик*, Ю. М. Хорунжий.

У Західній Європі, США та Канаді помітний внесок в І. і. у. к. зробили такі відомі історики, як Олександр *Оглоблин*, Борис *Крупницький*, Домет *Олянчин*, Аркадій Жуковський, Іван Холмський, Теодор *Мацьків*, Френк *Сисин*, Любомир *Винар*, Орест *Субтельний*, Зенон *Когут*, Юрій Гаєцький, Ярослав *Падох*.

Проголошення незалежності України (1991), демократизація суспільного життя в країні, національно-культурне відродження стали потужними стимулами активізації козакознавчих досліджень. Нині активно працюють над тематикою історії козацтва В. І. *Сергійчук*, Ю. А. *Мицик*, І. С. Стороженко, В. А. *Смолій*, В. С. *Степанков*, Г. К. *Швидько*, І. С. Стороженко, В. В. Панашенко, О. І. Гуржій, В. О. Щербак, П. П. Сас, С. А. Леп'явко, С. М. Плохій, В. А. Брехуненко, В. М. Заруба.

Літ.: Полонська-Василенко Н. Історики Запоріжжя // Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. – Т. 1. – К., 1927. – С. 811–824; Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козаччини // Український історик. – Нью-Йорк, 1965. – Ч. 1–2. – С. 28–37; Бєляков Г. Ф., Бєлякова О. Г. Польська історична література про українське козацтво // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 73–78; Зарубежная историография истории запорожского казачества: Сб. статей. – Запорожье, 1992; Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ в західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992; Проблемы историографии и источниковедения истории запорожского казачества: Сб. статей. – Запорожье, 1992; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1995; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996; Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historical Study. – Edmonton, 1982.

С. Р. Лях

«ІСТОРІЯ РУСІВ» – історико-політичний твір, написаний невідомим автором російською мовою приблизно наприкінці 18 – на поч. 19 ст. і присвячений історії України з найдавніших часів до кінця 60-х рр. 18 ст. Поєднує в собі жанри історіографії, публіцистики, художньої літератури, історіософії. Вважається одним з яскравих маніфестів українського національного відродження, витвором патріотичної суспільно-політичної думки, спрямованим на утвердження ідеального, героїчного образу українського минулого. Мав величезний вплив на новітню українську культуру епохи романтизму, формування національної самосвідомості українського суспільства.

Перші натяки на існування «І. Р.» можна знайти в публікаціях українських і російських авторів, починаючи від П. П. Гулака-Артемовського, Д. М. *Бантиша-Каменського* та К. Ф. *Рилєєва*, тобто принаймні з 1818 – поч. 1820-х рр. Широко відомою «І. Р.» стала з кінця 20-х – поч. 30-х рр. 19 ст. Перша публікація «І. Р.» була здійснена О. М. *Бодянським* у 1846. Багатьма істориками та літераторами вона сприймалася тоді як автентичний твір, написаний чи то Г. Кониським, чи то Г. А. *Полетикою*. Проте уже в 2-й пол. 19 ст. стала зрозумілою справжня природа «І. Р.». Відтоді вона розглядалася як пам'ятка української історичної та суспільно-політичної думки кінця 18 – поч. 19 ст. Незважаючи на значну кількість спеціальних досліджень, присвячених «І. Р.», таємниця її походження й досі не розгадана.

Історична концепція автора твору визначалася його прагненням довести стародавність походження українського народу, величну героїку, цілісність і самостійність його історії, право на гідне місце в сім'ї цивілізованих народів. Цій концепції підпорядковані майже всі історичні відомості та факти, наведені у творі. Абсолютна більшість із них є переосмисленням уже відомих на той час матеріалів або витвором авторської фантазії.

Козацька тематика займає помітне місце в «І. Р.». Автор демонструє обізнаність із деякими поширеними теоріями походження *козацтва* та його назви, у тому числі скіфською, хозарською, кавказькою (черкеською). Він заперечує їх, наполягаючи на слов'янській приналежності козаків. Для того, щоб довести слов'янське коріння назви козаків, він приймає навіть давно відкинуту істориками версію про її походження від «козьего скоку».

В «І. Р.» проводиться думка про стародавність існування українського козацтва, що розглядається як окремий військовий стан, а не як окремий народ. Автор доводить князівський родовід українських гетьманів і водночас скептично ставиться до тези про начебто організуючу роль польських королів у процесі формування козацького стану. Усі основні реформи козацького війська в «І. Р.» здійснюють самі українські гетьмани, а не польський уряд чи шляхта. Відповідний матеріал дозволив автору заперечити також поширене в історичній літературі уявлення про відсутність у козацького війська належної «екзерциції», тобто регулярної військової системи та належного вишколу. При цьому, наполягаючи на існуванні козацтва в Україні з давніх часів, автор проводив межу між т. зв. старими козаками і новими, записаними до козацького стану лише після *Зборівського договору 1649*.

Ставлення автора до запорозьких козаків було приблизно таким самим, як і в інших козацько-старшинських істориків. Запорожці трактувалися як військова прикордонна сторожа, підпорядкована гетьманам, як «менші» і непутящі брати, відгалуження основного війська. Претензії січовиків на самостійну політичну роль відкидалися.

Автор «І. Р.» послідовно проводив думку про рівність козацтва шляхті. Він вважав, що козаки мали шляхетські права та привілеї включно до володіння підданими. З цих позицій він виступав проти польської та російської нобілітації як такої, що суперечить історичним традиціям українського народу.

Літ.: История Руссов или Малой России / Репринтне відтворення видання 1846. – К., 1991; Грушевский А. К судьбе «Истории Руссов»: Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1906. – Кн. XIX. – Вып. 2. – Отд. 2. –

С. 1–20; Г р у ш е в с к и й А. К характеристике взглядов «Истории Руссов» // Известия отделения русского языка и словесности. – 1908. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 394–427; J a n o w s k i L. O tak zwanej «Historii Rusów» // Pamiątkowa księga ku uczczeniu 45-letniej pracy literackiej prof. dr. Józefa Tretiaka. – Kraków, 1913. – S. 257–300; В о з н я к М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («История Русов» у літературі і науці). – К.-Львів, [б. р].; B o r s c h a k E. La legende historique de l'Ukraine «Istorija Rusiv». – Paris, 1949; О г л о б л и н О. П. До питання про автора «Истории Русов». – К., 1998; К р а в ч е н к о В. В. «Поема вольного народу...» («Історія Русів» та її місце в українській історіографії»). – Харків, 1996; М и ш а н и ч Я. О. «Історія Русів»: історіографія, проблематика, поетика. – К., 1999; М и ш у к о в О. Європейський контекст «Історії Русів». Монографія. – К.; Херсон, 1999. *В. В. Кравченко*

ІЧНЯНСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна й військова одиниця в *Гетьманщині* в 1648–49. Створений на поч. *Визвольної війни* з полковим центром в містечку Ічні (тепер – місто і районний центр Чернігівської обл.). Полковниками І. п. були П. Головацький і С. Головацький. У 1649 І. п. скасований, а його територія передана *Прилуцькому полку*.

Літ.: Д а ш к е в и ч Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 637. *С. Ф. Плецький*

Ї

ЇЖА КОЗАЦЬКА – див. *Козацьке харчування.*

ЇЖАКЕВИЧ Іван Сидорович (1864–1962) – український живописець і графік, народний художник УРСР (з 1951). Родом з Уманщини. Дванадцятирічним хлопчиком з багатодітної сільської родини приїхав у Київ до дядька, псаломщика Лаври, який влаштував його на службу до Братського монастиря. Навчався у Лаврській іконописній майстерні (1876–82), в малювальній школі М. Мурашка (1882–84), в петербурзькій Академії мистецтв (1884–88, вчителі – К. Б. Веніг, А. І. Куїнджі, І. Ю. *Рєпін*). Розв'язуючи проблему коштів, за рекомендацією художника Дмитрашка, земляка, який його підтримував, зайнявся книжковою і журнальною ілюстрацією (російська періодика виявляла особливий інтерес до українікн). З часом став одним з найвідоміших ілюстраторів петербузьких журналів «Живописное обозрение», «Всемирная иллюстрация», «Север» та ін. Після закінчення 4-го курсу перейшов в один з найпопулярніших російських журналів – «Нива», де пропрацював 29 років (до закриття у 1917), став визнаним майстром малюнка олівцем і пером. З демократичних позицій відтворював сцени із сучасного життя та історичного минулого українського народу. Для збору матеріалу часто їздив по Україні, бував на Київщині, Полтавщині, Запорожжі, замальовуючи історичні місця, народні типи, сільські краєвиди. Поряд із побутовими сценами і релігійно-народними святами, краєвидами у різноманітних композиціях зображав життя козаків Запорозької Січі (здебільшого рядових): «Запорожець», «Прийом новобранців», «Приготування козаків до походу», «Запорожці у розвідці», «У засідці», «Максим Залізняк» та ін.

В 90-і рр. набули популярності його ілюстрації в журналах до творів Т. *Шевченка*; серед них – «Причинна» (1893–94), «Катерина» (1895–96) і особливо – «Гайдамаки» (1897).

На поч. 1900-х рр. за станом здоров'я переїхав до Києва, де прожив решту життя на Куренівці. Малював краєвиди історичних місць Києва, які репродукувалися в альбомах і листівках. У 1912 в с. Пляшевій (тепер Радивилівського р-ну Рівненської обл.) з групою майстрів Лаврської іконописної майстерні розписав Покровську церкву-мавзолей, зведену над могилою козаків, що геройськи загинули в нерівній битві з поляками під *Берестечком* (1651) – сцени страстей Христових, композиції на історичні теми (11) і «Голгофа» – велика композиція на зовнішній частині західного фасаду.

І. С. Їжакевич

В 1917 вчителював у школах на Куренівці. Належав до художників «академічного» напряму в Асоціації художників Червоної України (АХЧУ, 1921–31), члени якої в 1929 виділилися в Українське мистецьке об'єднання (УМО, 1929–32), маючи на меті розвивати реалістичні традиції українського мистецтва. З 1930 тривалий час працював над живописним оформленням музеїв України (це були переважно великоформатні олійні полотна): геологічного (15 картин), історичного (5), музеїв Т. Шевченка – в Києві (6) і Каневі (6), Дніпропетровського (9) і Харківського (понад 20), Вінницького, Житомирського, Чернігівського історичних музеїв.

У 1936 Держвидав України розпочав випуск ілюстрованих видань класиків, запросивши Ї. до співпраці («Катерина» Т. Шевченка, «Сорочинський ярмарок» М. *Гоголя* – обидві 1936; «Фата моргана» М. Коцюбинського, «Лісова пісня» *Українки Лесі*, «Бориславські оповідання» І. Франка – всі 1937; «Пан Халявський» Г. Квітки-Основ'яненка, 1941; «Наливайко» І. Ле, 1949 та ін.).

До козацької теми звертався у ряді живописних творів 30-х рр., що повторювали композиції журнальних ілюстрацій: «Перебендя» (журнал «Нива», 1897, № 36), «Козаки у розвідці» (журнал «Нива», 1898, № 17) та ін.; в ілюстраціях до ювілейного «Кобзаря» (1940) та *«Енеїди»* (1950) (у співавторстві із Ф. З. Коновалюком.)

Літ.: Б е л і ч к о Ю. Співець козацтва // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 154–159; Митці України. – К., 1992. – С. 280; Иван Сидорович Ижакевич: Альбом. – М., 1955. *І. М. Ласка*

К

КАБИЦЯ – вогнище дляваріння страви. Над нею клали залізну перекладину з гаками, а на гаки підвішували казани. Ставили К. посеред сіней кожного січового *куреня*, в *бурдюгах*.

КАЛАМАР – чорнильниця, один з козацьких *клейнодів*, символ влади *військового писаря*. Похідний К. мав вигляд продовгуватого футляра для пер із спеціальним відділенням для чорнильниці або посудини із звуженим горлечком і вушками для підв'язування до пояса. Стаціонарні К. складалися з кількох з'єднаних посудин для чорнила різного кольору та кришки, якою вони накривались. Виготовлялися К. з бронзи, срібла тощо.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 131; В е л и ч к о С а м і й л о. Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 133–134; С в є ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 233–236. *С. Ф. Плецький*

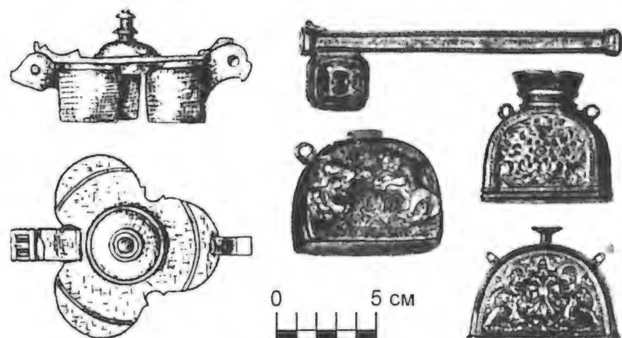

Козацькі каламарі

КАЛИНОВСЬКИЙ Мартин (?–1652) – польський магнат, політичний та військовий діяч *Речі Посполитої*. Походив з польського шляхетського роду, що мав великі земельні володіння в Україні. Був київським каштеляном (1635), старостою брацлавським (1638–43) і любецьким (1638–43), чернігівським воєводою (1635–45), польним гетьманом (1646–48), великим гетьманом коронним (1651–52). У 1648 К. разом з М. *Потоцьким* очолював польські війська у *Корсунській битві*. Під час битви потрапив у полон до татар. Викупився з полону в січні 1650. Після смерті М. Потоцького виконував обов'язки гетьмана. К. був талановитим полководцем, розумною, але водночас жорстокою і владною людиною. З презирством ставився до простого народу, нещадно розправлявся із селянськими рухами на Поділлі. Був покровителем єзуїтів, обдаровував їх земельними маєтками. Війська під його командуванням протягом усього 1651 були дестабілізуючим фактором у районі Поділля. В серії боїв з українськими полковниками Д. *Нечаєм*, І. *Богуном* проявив нечувану жорстокість, але змушений був відступити до Кам'янця. Під час *Берестецької битви 1651* командував лівим крилом польської армії. У 1652 намагався перешкодити походу українських військ у Молдову. У *Батозькій битві 1652* його війська зазнали поразки, а сам К. загинув.

КАЛИНСЬКИЙ Тимофій Васильович (бл. 1-ї пол. 1740-х – 1808) – нащадок давнього шляхетського роду, що існував у Мстиславському воєводстві на Білорусі та в Овруцькому повіті на Поліссі. Навчався в Київській академії, студіював літературу, історію, захоплювався малюванням. З 1771 – канцелярист Стародубського полку, з 1776 – Новомиргородської прикордонної митниці, у 1778–81 – Новоросійської губернської канцелярії, з 1782 – Новгород-Сіверського намісницького правління. Високоосвічений український патріот, член Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, попри ймовірну лояльність до російського уряду, твердо стояв на позиціях українського державництва, «палаючи любов'ю до вітчизни», поклявся «відшукувати все, що може допомогти справі», «захищати до останніх сил славу свого народу і працювати на його користь». Завдяки шлюбові з дочкою бунчукового товариша Іллі Тамиловського Ганною наблизився до новгород-сіверської верхівки, особисто знав І. *Котляревського*, Г. *Полетику*, М. Милорадовича. Був знавцем документальних джерел (статутів, указів, договорів, конституцій) та архівних матеріалів, на підставі яких відстоював права лівобережного українського дворянства, ідею вищості українського шляхетства над російським дворянством, необхідність надання права на дворянство не тільки українській старшині, а й простим козакам. Автор творів «Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам для их внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть» (1805), «Примечание о малоросссийском дворянстве» (1808), співзвучних з *«Історією Русів»*.

Літ.: О г л о б л и н О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 33–49; С в е р б и г у з В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С. 102, 170. *Т. С. Геращенко*

КАЛНИШЕВСЬКИЙ (Калниш) Петро Іванович (бл. 1690–1803) – останній кошовий отаман *Запорозької Січі*. Походив із козаків с. Пустовітового Роменської сотні, за менш вірогідними даними – з української шляхти *Лубенського полку*. Мав сестру, яка була заміжня за козаком Стефаном (?) Лук'яновичем із с. Троцівки на Лохвиччині. Його племінниця була дружиною лубенського хорунжого Стефана Вертильяка, а двоюрідний племінник – Йосип Парфенович Калнишевський-Підгайний – кодацьким полковником Війська Запорозького Низового (1765–70). Іншим племінником був Сава Нестерович Бутенко; поміж родичів названо Нечипора Ющенка. Кум К. – Максим Яновський, військовий товариш Лубенського полку (1760), – ймовірно, далекий родич М. *Гоголя*.

Вперше К. згадується у джерелах під 1750. Був приписаний до Кущівського куреня, у 1754 – військовий осавул, брав участь у каральних акціях проти гайдамаків. Був також військовим суддею, у 1762 знову згадується як військовий осавул (представник *Коша* в Уложенній Комісії); з цієї посади був уперше обраний кошовим отаманом того самого року. Відзначився як дипломат, брав участь у дипломатичних місіях і переговорах з представниками Османської імперії, Кримського ханства, ногайських орд, Російської імперії. Тричі очолював дипломатичні місії до Петербурга. Вперше це сталося у 1755–56. Тоді запорозьке посольство мало добиватися від російського уряду скасування мита і повернення земель, загарбаних з волі Петербурга *Військом Донським*, та територій, виділених урядом під *Нову Сербію*. Якщо мито було скасовано, то другу проблему в умовах наступу Російської імперії на автономію Січі вирішити позитивно для Коша не вдалося. Пізніше К. ще двічі очолював дипломатичні місії до Петербурга (1758–61, 1764–65), діючи разом з військовим писарем І. *Глобою*, колишнім кошовим Павлом Козелецьким, писарем Василем Пишмичем. У 1759–61 К. згадується також як похідний полковник Війська Запорозького. 1.1.1765 обраний знову кошовим отаманом і потім десять разів поспіль переобирався запорожцями, – отже, був на цій посаді з 1765 до 1775. Зарекомендував себе як талановитий адміністратор, господарник, велику увагу приділяв заселенню південноукраїнських степів, заснуванню нових населених пунктів, розвиткові хліборобства, ремесла й торгівлі, будівництву храмів тощо. Сам став одним з найзаможніших на Січі козаків, збагатившись переважно на торгівлі. Під час повстання Корсунського куреня 28.12.1768 К. з групою старшин мусив рятуватися під захистом російського гарнізону. Брав активну участь у російсько-турецькій війні 1768–74, відзначився разом із запорожцями при взятті Очакова, Кінбурна та ін., налагодив діяльність козацької розвідки в Криму. Важливий внесок запорожців у перемогу Російської імперії був відзначений царським урядом. З волі *Катерини II* К. був нагороджений золотою медаллю з діамантами, група старшин – золотими медалями. Власним коштом К. збудував ряд православних храмів: св. ап. Петра й Павла у Межигірському монастирі під Києвом (1768), Покрова Пресвятої Богородиці у Ромнах (1770), храми в Лохвиці (1763–64) і Петриківці (1769–75). Під час його перебування на посаді кошового отамана Кіш фінансував будівництво ряду храмів, особливо у Посамар'ї, зокрема Троїцький собор у Самарі (тепер Новомосковську) та Пооріллі (Могилів, Байбаківка, Личківка, Гупалівка та ін.); були відправлені багаті дари для храму Гроба Господнього в Єрусалимі.

Під час знищення Січі, яке стало виявом колоніальної політики Російської імперії, К. відмовився вчинити збройний опір військам генерала П. *Текелія*. А проте К., як і значну групу вищої старшини, було заарештовано й заслано, а маєток конфісковано. К. був кинутий у земляну в'язницю в Соловецькому монастирі, де провів близько 25 років. Був звільнений з волі імператора Олександра І. Після звільнення залишився в монастирі, де й помер. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором. Могилу К. віднайшов Д. *Яворницький*. Життя й трагічний кінець К. привертали увагу ряду українських письменників і художників, у першу чергу Р. Іваничука (роман «Журавлиний крик»).

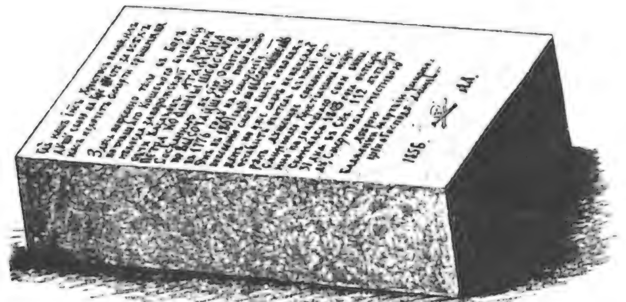

Плита на могилі П. Калнишевського

Літ.: Полонська-Василенко Н. Останній кошовий отаман Запорізької Січі П. Калнишевський // Вісник ООЧСУ. – Нью-Йорк, 1954. – Ч. 2–3; Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961; Ефименко П. С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи, 1691–1803 // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 122–131; Кулиняк Д. Соловецький в'язень, або Останній гетьман України // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 137–151; Апанович О. М. Останній кошовий отаман Запорозької Січі // Гетьмани України та кошові отамани Запорозької Січі. – К.,1993; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.

Ю. А. Мицик

КАЛЬМІУС, Кармія – річка, що бере початок на південних схилах Донецького кряжу і впадає в *Азовське море*. У верхній та середній течії долина К. переважно вузька, глибока, розчленована ярами та балками, у нижній течії схили долини пологі, широкі. Річище звивисте, подекуди порожисте. Згідно з рішенням Сенату, з 1746 К. від витоків і до гирла став кордоном між *Вольностями Війська Запорозького Низового* та землями *Війська Донського*. Вздовж правого його берега проходив *Кальміуський шлях*, яким татари робили наскоки на *Слобідську Україну* та південні повіти *Московської держави*. К. був багатий на рибу, а навколишні землі на дичину, тому територія у басейні К. була улюбленим місцем козацьких промислів. При його витоках у 17 ст. розміщувалися численні козацькі *зимівники*, на місці яких виросло с. Олександрівка, що входить нині до складу м. Донецька. Нерідко тут відбувалися сутички між українськими промисловиками та ногайськими татарами. Басейн річки став територією формування *Кальміуської паланки* з центром у фортеці *Домаха*, при гирлі К.

В. О. Пірко

КАЛЬМІУСЬКА ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця *Вольностей Війська Запорозького Низового*. Була утворена в 1734 і знаходилася після розмежування запорозьких земель з Військом Донським в 1746 між річками *Вовчою*, *Кальміусом* (звідси й назва) та *Азовським морем*. З 1754 центром К. п. стає фортеця Кальміус, збудована на місці городища *Домахи* біля гирла річки Кальміусу при її впадінні в Азовське море. К. п. здійснювала захист запорозьких промисловців, які ходили по сіль на Бердянські озера і провадили рибальство на косах Азовського моря та в тутешніх річках, від донських козаків і ногайців, з якими весь час конфліктували запорожці за угіддя. Вона мала укріплені пости для спостережень за ногайцями Кубанської орди, про пересування і дії якої старшина К. п. постійно доповідала кошовому начальству.

Земля в К. п. за родючістю вважалася найгіршою з усіх земель Запорозьких Вольностей, а тому мало використовувалась для землеробства. Ця паланка була найменш заселеною порівняно з іншими територіями Запорожжя. Згідно з відомостями про кількість населення на кінець 1774, найзаселенішими були землі по р. Вовчій та при витоках Кальміусу і Торця. Тут знаходились найбільші села – Ясинувате і Макарове. Незважаючи на те, що К. п. найбільше потерпіла від останнього набігу орди наприкінці 1768, в ній нараховувалось не менше 500 дворів. З ліквідацією у 1775 Запорозької Січі К. п. було перетворено у Кальміуський повіт Азовської губернії. На місці фортеці Кальміус планували збудувати місто Павловськ, але в липні 1780 тут поселились виведені з Криму греки, і місто назвали Маріуполем. У 1784 Кальміуський повіт перейменовано у Маріупольський. Частина земель розформованої К. п. входила також до складу Олександрівського та Бахмутського повітів.

Літ.: Слабченко М. Є. Паланкова організація запорозьких Вольностів // Праці для виучування західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 202–206; Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. – К., 1970. – С. 12, 13, 391; Яворницкий Д. История запорожских казаков. – Т. 1. – К., 1990. – С. 79, 129, 155, 161; Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 49, 52–53; Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – С. 28. *В. О. Пірко*

КАЛЬМІУСЬКИЙ ШЛЯХ – одне з відгалужень *Муравського шляху*, яким користувалися загони кримських та ногайських татар для розбійницьких нападів на Слобідську Україну і *Московську державу* в 16 – на поч. 18 ст. К. ш. відокремлювався від Муравського при витоках Молочної, лівим боком Берди доходив до *Кальміуса*, від якого і отримав свою назву. Далі К. ш. прямував на північний схід. К. ш. проходив по р. *Сіверському Дінцю* і йшов на північ вододілом річок Красної і Айдар (лівих приток Дінця), піднімаючись далі прямо на північ вододілом Осколу і Дону. Вище верхів'їв р. Осколу біля м. Ливни К. ш. знову з'єднувався з Муравським шляхом. К. ш. від Берди проходив через *Кальміуську паланку* земель запорозького козацтва.

Літ.: Книга Большому чертежу. – М.; Л., 1950. – С. 76–77; Лащенко Х. До історичної географії часів Нової Січі: шляхи, броди, переправи як елементи єдиної системи сполучень // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 98; Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. – К., 1988. – С. 8. *В. О. Пірко*

КАЛЬНИЦЬКИЙ ПОЛК – див. *Вінницький полк*.

КАМАНІН Іван Михайлович (1850–1921) – історик, архівіст-дослідник, багаторічний співробітник (з 1883) і директор Київського центрального архіву давніх актів, у 1920–21 – голова Комісії ВУАН по виучуванню історії західноруського і українського права. Активний співробітник журналів *«Киевская старина»* і *«Записки наукового товариства імені Шевченка»*. К. досліджував історію України 17–18 ст., видав великий обсяг архівних матеріалів, зокрема з історії Хмельниччини. Серед його праць – «К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого» (1894), «Очерки гетманства Петра Сагайдачного» (1901), «Битва казаков с поляками под м. Берестечком 1651 г.» (1910), «Документы эпохи Богдана Хмельницкого 1656 и 1657 гг., извлеченные из Главного Московского архива Министерства иностранных дел» (1911). Вважав, що Січ була заснована не можновладцями-феодалами, а козаками, що вийшли з народних мас. Прагнув з'ясувати окремі явища (наприклад, утворення реєстрового козацького війська) з урахуванням соціальних суперечностей серед козацтва.

Літ.: Щербина В. І. Іван Михайлович Каманін. Біографія // Записки соціально-економічного відділу Української академії наук. – 1926. – Т. 2–3; Василенко Н. Наукова діяльність І. М. Каманіна // Записки соціально-економічного відділу Української академії наук. – 1926. – Т. 2–3; Панашенко В. В. Український історик-архівіст І. М. Каманін // Український історичний журнал. – 1971. – № 5. – С. 100–102. *Ю. П. Князьков*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ – місто, розташоване на Західному Поділлі над р. Смотричем. Відоме з 12 ст., входило до складу Галицько-Волинського князівства. З 1360-х рр. потрапило під владу *Великого князівства Литовського*, з 1430 – під владу Польщі. 1432 отримало магдебурзьке право. Центр транзитної торгівлі зі Сходом. Адміністративний центр Подільського воєводства (1434–1792).

У 16–18 ст. К.-П. – найпотужніша фортеця на українських землях; відігравав особливу роль у системі захисту південно-східного кордону Польщі від турецько-татарських нападів; у тогочасних документах цю фортецю образно називали «antemurale christianitatis» (твердинею християнства). Старе місто розташоване на скелястій височині у петлі (у формі підкови) р. Смотрича, єдиний вступ до нього прикриває замок, спочатку дерев'яний, згодом – кам'яний. Поза укріпленнями знаходилися передмістя (Польські Фільварки, Руські Фільварки, Карвасари, Підзамче). Фортеця складалася з міських укріплень, зосереджених переважно біля Польської і Руської брам, і замку. Після перебудови у першій половині 16 ст. замок нараховував 11 веж (Папська, Колпак, Тенчинська, Ляцька або Архієпископська, Нова, Мала, Рожанська, Лянцкоронська або Друга Ляцька, Водна, Чорна, Донна). У першій чверті 17 ст. (у 1618 або 1621) під керівництвом королівського надвірного інженера Теофіла Шомберга до південно-західного боку замку прибудовано так званий «Новий замок» – систему високих земляних валів (з казематами під ними) та широких і глибоких ровів, обкладених тесаним камінням.

Під час козацьких воєн 17 ст. К.-П. використовувався польським командуванням як опорна база для наступу на козацькі території; околиці міста неодноразово були ареною бойових дій. У свою чергу козацькі війська кілька разів безрезультатно намагалися здобути фортецю.

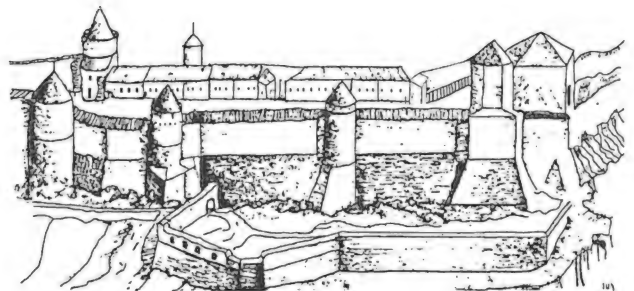

Фортеця у Кам'янці-Подільському (*За О. В. Лесиком*)

Вже в липні 1648 православні священики К.-П. звернулися до Б. *Хмельницького* з проханням звільнити місто. 9 або 10.8.1648 до К.-П. підійшли козацько-повстанські загони Станіслава Мрозовицького (Н. *Морозенка*) і після кількох боїв з гарнізоном, який очолював галицький каштелян Станіслав Лянцкоронський, обложили місто. Кількатижнева облога не дала результату. За перемир'ям, укладеним 15.2.1649, через Кам'янець проходила лінія розмежування між козацькою Україною і *Річчю Посполитою*. В той же час однією з цілей кампанії 1649 Б. Хмельницький вважав захоплення К.-П.

Під час кампанії 1651 К.-П., після того як його покинуло польське військо під командою Мартина *Калиновського*, з 29.4 по 2.5 облягав козацький корпус на чолі з наказним гетьманом Демком Лисовцем. Козацький табір був розташований у районі Зінківців та Мукши. Основний удар було спрямовано через Карвасари на укріплення Руської Брами. Штурмом керував кальницький полковник Іван *Богун*. Мали місце таємні контакти кам'янецьких міщан з козацьким командуванням. Облогу було припинено за наказом Б. Хмельницького. Згодом гетьманом на блокаду К.-П. було скеровано тритисячний загін під командою полковника Чуйка.

Після розгрому польської армії у *Батозькій битві* на поч. червня 1652 під К.-П. підійшов авангард на чолі з Тимошем *Хмельницьким*, а 6.6 – основні сили козацької армії під проводом Б. Хмельницького – і розпочали облогу міста. Але 13.6 через скрутне становище війська (нестача провіанту й фуражу, загроза пошесті), брак важкої артилерії та невдоволення татар облогу з К.-П. було знято.

На поч. серпня 1655 під Кам'янець підійшла українсько-російська армія під проводом Б. Хмельницького і боярина Василя *Бутурліна*. Раптово з'явившись під мурами міста, козацький авангард ледве не оволодів міськими брамами. Перший приступ, очевидно, відбувся 9.8. Бої у наступні дні були безрезультатними. 24.8 облогу було припинено, і армія вирушила на Львів.

27.8.1672, після десятиденної облоги, гарнізон фортеці капітулював перед турецькою армією султана Мегмеда IV, татарською ордою хана Селім-Ґірея та козацькими загонами гетьмана Петра *Дорошенка*. 2.9 відбувся урочистий в'їзд султана до міста. Відтоді К.-П. – адміністративний центр створеної на території окупованого турками Подільського воєводства провінції (еялету) у складі *Османської імперії*; був повернутий Речі Посполитій за умовами *Карловицького мирного договору 1699*.

Нині – районний центр Хмельницької обл.

Літ.: Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історично-археологічні нариси). – К., 1928; Історія міст та сіл Української РСР: Хмельницька область. – К., 1971. – С. 297–323; Лесик О. В. Замки та монастирі України. – Львів, 1993. – С. 21; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 32–33, 355, 433–478; Т. IX. – Кн.1. – К., 1996. – С. 13–14, 70–76, 200–278, 421–494; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S. 56–59; Woliński J. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1983; Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / Pod red. Feliksa Kiryka. – T. 1. – Kraków, 2000. *О. О. Вінниченко*

КАМ'ЯНИЙ ЗАТОН – урочище на лівому березі *Дніпра* біля однойменної затоки, навпроти впадіння р. *Кінської* у Дніпро. К. З. слугував межею між *Великим Лугом* і *Базавлуком*. Береги урочища скелясті, звідси й назва. У цьому місці річище Дніпра було загромаджене камінням (лоцмани називали його Кам'яна забора), що полегшувало переправу. У районі К. З. татари переправлялися через Дніпро, коли ріку сковувала крига. У К. З. стояла татарська залога й митниця, тут відбувався викуп полонених. Через К. З. проходив Чумацький шлях.

У ході *Визвольної війни* біля К. З. 26.4.1648 збунтувався загін реєстрового козацтва, що знаходився у складі польської армії: реєстровці потопили реєстрову старшину й приєдналися до Б. Хмельницького.

У 1696 з ініціативи І. *Мазепи* та за наказом *Петра I* на лівому березі Дніпра навпроти К. З. була збудована фортеця під такою самою назвою як стратегічний пункт у боротьбі проти Туреччини. Гарнізон фортеці налічував 6 тис. солдатів і офіцерів. Фортеця використовувалася для контролю за діями запорожців. Через це січовики виступали проти її спорудження. У 1709 вони зруйнували фортецю. У 1736 під час російсько-турецької війни 1735–39 на місці фортеці було споруджено Кам'янозатонський редут, в якому розташовувалася військова команда – 1 тис. солдатів та запорожців, – яка несла сторожову службу. Наприкінці 18 ст. поблизу редута виникло село Кам'янка. Після приєднання Північного Причорномор'я та Криму до Росії потреба у фортеці відпала, гарнізон було виведено, К. З. поступово зруйнувався.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – К., 1970. – С. 321–322; Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове. – К., 1982. – С. 227; Яворницкий Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1992. – С. 171. *І. М. Кривко*

КАМ'ЯНКА – річка, права притока *Дніпра*. Протягом 16–18 ст. була надзвичайно багата рибою. З правого берега річки знаходилися гаї великих дубів і масивні скелі, через які вона й одержала свою назву. З лівого берега простягалися вербові гаї.

У 1709 після того, як російськими військами було зруйновано *Чортомлицьку Січ*, біля К. запорожці влаштували *Кам'янську Січ*. Втім, постійна загроза з боку росіян змусила козаків перенести місце розташування Січі до Олешківського урочища. Під 1711 на К. згадується Кам'янський базар.

Літ.: Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонаддніпрянське Лівобережжя). – К., 1967. – С. 41; Яворницький Д. І. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995. – С. 339–340. *Р. І. Шиян*

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ – військово-адміністративний центр *запорозького козацтва* в 1-й третині 18 ст. Розміщувався при впадінні *Кам'янки* в *Дніпро* (поблизу теперішнього села Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл.). К. С. була заснована в 1709 запорозькими козаками після зруйнування *Чортомлицької Січі* російськими військами. К. С. знаходилась під протекторатом турецького султана. Її володіннями визнавалися землі від Кам'янки, Олешок, Переволочної та Очакова понад Дніпром і Чорним морем до Буджака. Козаки мали право збирати мито з перевозів на Дніпрі і Бузі. Відомо, що К. С. була укріплена валом і ровом. У Січі знаходились похідна церква, курені, кількість яких майже дорівнювала їх кількості на Чортомлицькій

КАМ'ЯНСЬКА СІЧ (1709–1711, 1728–1734 рр.)

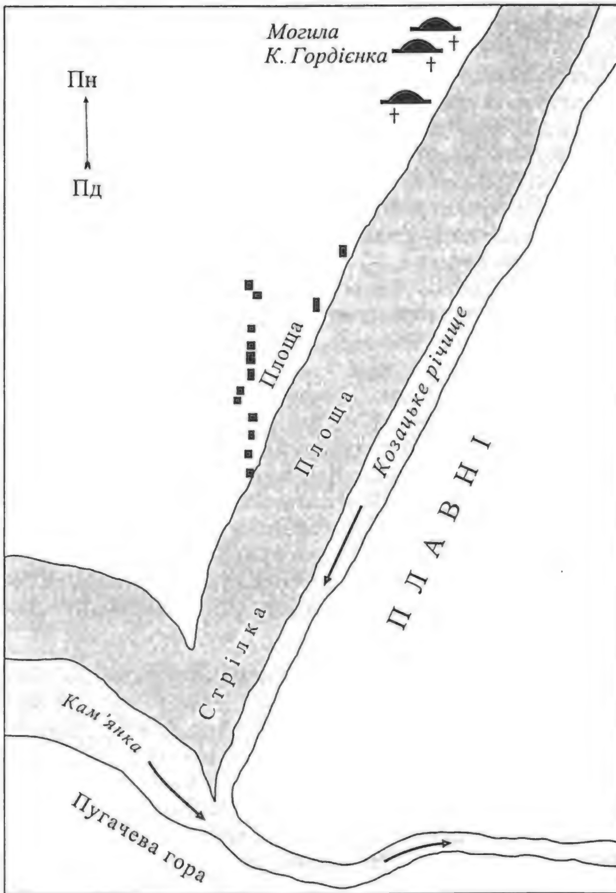

Січі. На К. С. було передмістя з ремісничими майстернями (серед них – кузня та майстерня-зброярня) і шинками. Було на К. С. кісткообробне виробництво, лиття кольорових металів, виробництво заліза на основі сиродутного процесу, гончарне виробництво посуду, кахлів, козацьких люльок.
Існування на кордонах України ворожого Москві козацького угруповання непокоїло російський уряд, і в 1711 за наказом царя *Петра I* К. С. була знищена. Після розгрому К. С. запорожці заснували *Олешківську Січ*, а в 1728 знову осіли в Кам'янці, де до перенесення на р. Підпільну ще сім років перебувала Січ.
В наш час частина території К. С., на якій розміщувалися курені, розмивається водами Каховського водосховища, а передмістя руйнується водами затоки, що утворилася на місці р. Кам'янки.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 146; К о з л о в с ь к и й А. О., І л ь ї н с ь к и й В. Є. Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. – 1991. – № 4 – С. 48–56; Г о л о б о р о д ь к о Ю. Кам'янська Січ // Вітчизна. – 1994. – № 3-4. – С. 137–139.

С. Ф. Плецький

КАНДИБИ – один з козацьких родів *Гетьманщини*. Найважливіші представники: Федір К. – один з можливих авторів *літопису Самовидця*, полковник *Корсунського полку* за гетьмана І. *Самойловича* (1669–72, 1674–75), сотник Конотопської сотні (29.4.1681–89), обозний Ніжинського полку (1698–1700); Андрій (Андронік) К. – сотник Конотопської сотні (1698–1707), полковник Корсунського полку (1708–10). Протягом 1690-х рр. Андрій та Костянтин К. обіймали посаду обозного *Миргородського полку*.

Літ.: М а к с и м о в и ч М. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Б. Хмельницкого // Собр. соч. – Т. 1. – К., 1876. – С. 655–747; Л а з а р е в с к и й А. Описание старой Малороссии: В 3-х томах. – К., 1888–1902; М о д з а л е в с к и й В. Малороссийский родословник: В 4-х т. – К., 1908–1914; С л а б ч е н к о М. Малорусский полк в административном отношении. – Одесса, 1909; О к и н ш е в и ч Л. Значне військове товариство на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. – Мюнхен, 1948; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Vol. 1, 2. – Cambridge, 1978.

КАНІВ – місто на правому березі *Дніпра*, один із політичних центрів українського *козацтва*. Перші козацькі ватаги тут з'явилися вже у 15 ст. Канівські урядовці були організаторами козацтва. На поч. 16 ст. місто знаходилось під охороною козацького загону, на чолі якого стояв Остафій *Дашкевич*. Створення *Запорозької Січі* пов'язане з діяльністю іншого канівського старости – князя Дмитра *Вишневецького*. У К. народився і похований зачинатель *морських походів* українського козацтва гетьман Самійло *Кішка*.
Важливу роль у житті козацтва відігравав Канівський Успенський православний монастир. Тут знаходили притулок старі й поранені у воєнних походах козаки. Тут опинялися козацькі ватажки, що потрапили в неласку. Зокрема, у 1562 «за самовільне вторгнення в сусідні землі» польським урядом сюди був засланий гетьман Яків *Шах*. Того самого року козаки поховали в монастирі страченого у Львові за наказом короля Стефана Баторія Івана *Підкову*. Успенський монастир також був місцем святкування українським козацтвом своїх перемог.
Зі створенням реєстрового козацького війська К. стає резиденцією його гетьманів і традиційним місцем проведення козацьких рад.
На поч. 17 ст. К. був містом із практично повністю покозаченим населенням. У 1616 в ньому нараховувалось 1346 козацьких і тільки 160 «послушних» дворів. Жителі К. брали участь в козацько-селянських повстаннях кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст. під керівництвом Северина *Наливайка*, Тараса *Федоровича* (Трясила), Павла Бута (*Павлюка*) та ін. Активно проявили себе канівці під час *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Влітку 1648 жителі самі звільнили місто від польської адміністрації та військ, захопили арсенал зі зброєю і вирушили до табору Б. Хмельницького. Із повстанців був сформований *Канівський полк* на чолі з полковником Семеном Савичем (Савицьким) та Юрієм Голубом. У складі полку було 16 сотень, чисельність яких разом досягала 3 тис. Канівський козацький полк брав участь у всіх найважливіших битвах Визвольної війни. В середині 17 ст. К. був одним з найбільш укріплених міст України.
За часів *Руїни* К. втрачає своє значення одного із політичних центрів українського козацтва, перетворюється на майже безлюдне місто, яке періодично опинялося під контролем різних держав.
На Чернечій горі біля К. знаходиться одна з найбільших святинь українського народу – могила Т. Г. *Шевченка*.

Літ.: К і л е с с о С. К. Канів (Історико-архітектурний нарис). – К., 1962; С о р о к о п у д І. В бойових походах // Дніпрова зірка. – 1979. – № 5. – 11 січня; І щ е н к о Й. Є. Канів. – Дніпропетровськ, 1982; Ш а к а л о М. Під захистом Дніпра // Дніпрова зірка. – 1982. – № 101. – 24 серпня; Б е р е з а Б. П. Канів – Kaniv. – Дніпропетровськ, 1988; М и ц и к Ю. Канів козацький. – Канів, 1997. *І. А. Фареній*

КАНІВСЬКИЙ ПОЛК – військовий підрозділ реєстрового козацького війська, а з 1648 – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні, у складі *Гетьманщини* з полковим центром у м. *Каневі*. К. п. брав активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу, особливо під час *Визвольної війни* середини 17 ст. Його козаки брали участь практично у всіх важливих битвах (Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька, Зборівська, Берестецька та ін.). За *Зборівським договором 1649* К. п. став одним із 16 полків Української козацької держави – Гетьманщини. Тоді до К. п. входили 16 сотень (полкова сотня, 9 іменних – з Канева – та по сотні з Межиріччя, Трахтемирова, Ржищева, Стайок, Михайлівки, Маслового Ставу), в яких налічувалося 3167 козаків. У 1654 в К. п. було 11 сотень (зменшилась кількість канівських сотень до 4 і додалися сотні з Бубнівки і Конончі), в яких нараховувалось 3152 козаки. К. п. послідовно підтримував гетьмана Б. *Хмельницького* у його боротьбі за незалежну Українську державу. Після смерті Хмельницького К. п. належно підтримував його спадкоємця – І. *Виговського*, брав участь у *Конотопській битві 1659*. Після приходу до влади Ю. *Хмельницького* новий гетьман відправив на *Чортомлицьку Січ* частину козаків К. п. разом з *Черкаським полком* для протидії ординським наскокам.

Після підписання *Слободищенського трактату 1660* К. п., як і Переяславський, опинився у центрі воєнних дій, які вели між собою Ю. Хмельницький та наказний гетьман (на Лівобережній Україні) переяславський полковник Я. *Сомко*. Боротьба за Канів і за стратегічну канівську переправу через Дніпро загострилася з приходом до влади у 1663 І. *Брюховецького* (на Лівобережній Україні) та походом на Сіверську Україну короля *Яна II Казимира* у 1663–64. Після поразки на Сіверщині польських військ і повстання на Правобережній Україні Канів взяли війська І. Брюховецького, і кілька років (1664–68) місто було плацдармом для їхнього наступу на Правобережжі.

Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* територія К. п. була передана Польщі. З короткочасним об'єднанням України гетьманом П. *Дорошенком* Канів переживає певне піднесення, тут деякий час мав свою резиденцію київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський. У 1674–78 К. п. опиняється в центрі тяжких боїв, які вели між собою російські, польські, турецькі й татаро-ногайські війська, у самому Каневі домінували тоді російські війська і вірні їм сили канівських полковників (І. Гурський, Д. Пушкаренко). Під час другого турецького походу на Чигирин (див. *Чигиринські походи 1677–78*) війська Османської імперії 14 (4).9.1678 захопили Канів, винищили чимало місцевих жителів. Вбили тоді і св. Макарія. Пізніше за Канів і К. п. вели боротьбу Ю. Хмельницький та Семен Самойлович – син І. *Самойловича*, гетьмана Лівобережної Україні. За умовами Бахчисарайського (1681) та «Вічного» (1686) мирних договорів усі міста на правому боці Дніпра від Стайок до гирла Тясмина, в тому числі

КАНІВСЬКИЙ ПОЛК (*За І. П. Крип'якевичем*)

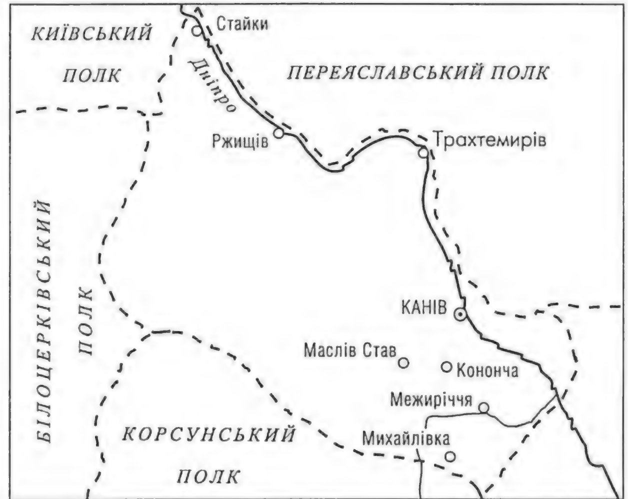

і територія К. п., мали залишатися незаселеними. Під час відродження правобережного козацтва у 80-х рр. 17 ст. К. п. базувався в *Богуславі*. Цей полк взяв активну участь у національно-визвольному повстанні 1702–04, підтримував гетьмана П. *Орлика*. Після поразки Орлика у 1712 К. п. було ліквідовано урядом Речі Посполитої.

Полковниками К. п. були: С. Савич, І. Голота (наказний), Гулак або Кутак (наказний), І. Шангірей (наказний), Заблоцький (наказний), Ф. Стародуб, А. Бутенко, І. Стародуб, Семенець (син С. Савича) І. Лизогуб, С. Трушенко, І. Дмитренко, Я. Лизогуб, М. Павлович, І. Гурський, Д. Пушкаренко.

Літ.: Реєстр Війська Запорозького. – К., 1995. – С. 504; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Vol. 2. – Cambridge, 1978. – P. 606–611; М и ц и к Ю. Канів козацький. – Канів, 1997.

Ю. А. Мицик

КАНТАРЖІЙ – див. *Військовий кантаржій*.

КАНЦЕЛЯРИСТ – службовець канцелярії (генеральної військової, генеральної скарбової, полкової, сотенної). К. призначали з-поміж випускників Київської академії та дітей козацької старшини. К. складали прошарок світської української інтелігенції 18 ст. Посада К. була однією з перших сходинок службової кар'єри; пізніше К. займали вищі полкові або генеральні посади. Старший К. – урядовець *Генеральної військової канцелярії* – був заступником *генерального писаря*. К. брали участь у вирішенні господарських, адміністративних, судових, дипломатичних справ, працювали над упорядкуванням законодавства. Компетенція К. Генеральної військової канцелярії (військових канцеляристів) поширювалася й на інші установи – скарбову, похідну, полкову і сотенну канцелярії, де вони вирішували питання розмежування земель та виконували функції мирових суддів. Кількість військових К. не була сталою: у 1728 – 25 чол., 1742 – 179 чол. На К. відводилися *рангові маєтності*.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII – поч. XVIII ст. – К., 1959. – С. 183; А п а н о в и ч О. Генеральна канцелярія // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. –

С. 140–142; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 7–9; Пріцак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66. *О. І. Коробов*

КАНЦЕЛЯРІЯ ВІЙСЬКОВА – див. *Військова канцелярія.*

КАНЦЕЛЯРІЯ КОШОВА – див. *Кошова канцелярія.*

КАНЦЕЛЯРІЯ ПОЛКОВА – див. *Полкова канцелярія.*

КАПАРАН, антерев – турецька сукняна куртка. Дорогі К. шилися з тонкого сукна, а прості – з верблюжого чи овечого. К. носили козаки *Задунайської Січі.*

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 57, 271.

КАПЛИЦЯ – невеличка церква без вівтаря або простий стовп з іконою. В період *Нової Січі* каплиці діяли принаймні в 19 населених пунктах Запорожжя.

КАПНІСТ Василь Васильович (1758–1823) – український і російський поет, драматург і громадський діяч. Його батько – миргородський полковник грецького походження Василь Капніст – загинув під час російсько-прусської війни в 1757, ще до народження сина. Виховувався в патріотичному дусі під впливом матері С. Дуніної-Борковської, що походила з давнього старшинського роду. Деякий час перебував у Петербурзі, де став відомим поетом. У 1783 повернувся в Україну, де був обраний предводителем дворянства (маршалком шляхетства) Миргородського повіту, а у 1785 – маршалком Київського намісництва. Того ж року став членом Петербурзької академії наук. Відзначався опозиційністю щодо російського царизму, зокрема у питаннях його політики в Україні. Після остаточного скасування малоросійських козацьких полків у 1783 написав і поширив у рукописних копіях «Оду на рабство», яка була виявом протесту проти скасування автономії України. У 1787 К. очолив групу аристократів-автономістів, яка розробила проект відновлення козацького війська. Цей проект був відкинутий. У 1791 за дорученням патріотичних кіл (можливо, пов'язаних із Новгород-Сіверським гуртком) разом із братом Петром приїхав до Берліна, де звернувся з листом до королівського канцлера Герцберга з проханням допомогти в разі повстання в Україні проти російської влади. Ствердної відповіді не одержав. Уряд Пруссії в умовах зміни міжнародної обстановки діяв стосовно Росії обережно. У 1798 К. написав комедію «Ябеда», у якій засуджував російський централізм в Україні. Під час формування козацького ополчення в 1812–13 захищав українські інтереси. У сфері літературної творчості був прихильником класицизму. Одним із перших здійснив переклад російською мовою «Слова о полку Ігоревім», в коментарі до якого підкреслював українське походження твору. Помер в с. Обухівці.

Літ.: Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 281–283; Оглоблин О. Василь Капніст // Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 49–144; Дашкевич Я. Василь Капніст – український політичний діяч // Український історичний журнал. – 1991. – № 7. – С. 78–82. *Ф. Г. Турченко*

КАППЕЛЕР Андреас (нар. 1943) – швейцарський славіст, професор, доктор габілітований. Працював у Цюріхському ун-ті, з 1982 був керівником Ін-ту східноєвропейських досліджень Кельнського ун-ту (ФРН), з кінця 90-х рр. працює у Віденському ун-ті. К. – автор узагальнюючих праць з історії Росії, України, монографії «Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Drückschriften seiner Zeit» («Іван Грозний у дзеркалі іноземних друкованих видань свого часу», 1972) та ін. Його праці відзначаються глибоким знанням джерел, новими підходами у висвітленні історії країн і народів Східної Європи. В узагальнюючих працях з історії Російської імперії велику увагу К. приділяє неросійським народам, а також *козацтву*. К. підкреслює походження української державності від Київської Русі, відзначає велику роль *запорозького козацтва* у відродженні Української держави у 17 ст., позитивно оцінює діяльність Б. *Хмельницького*, І. *Мазепи* та деяких інших гетьманів України.

Літ.: Oberländer E. Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990. – Stuttgart, 1992. *Ю. А. Мицик*

КАПТАН – 1) *Піджупанник.*
2) Іноді так називали *жупан.*

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 158–159.

КАПУЛІВКА – село, яке виникло після зруйнування у 1775 *Нової Січі* на місці Старого Коша поблизу злиття річок *Чортомлика* і Підпільної. Неподалік села знаходиться курган Сторожова Могила – поховання І. *Сірка*. В селі знаходилася церква Св. Покрова Богоматері. З 1775 К. перебувала у межах Нікопольського повіту Новоросійської губернії.
Тепер К. – село Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К., 1969 – С. 252, 456–458; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 569, 595, 605, 607. *О. І. Коробов*

КАПУСТА Лаврін – гадяцький полковник (1648–49), чигиринський отаман (1653), один з найближчих сподвижників Б. *Хмельницького*. У 40-х рр. 17 ст. перебував на Запорожжі. У квітні 1648 брав участь у повстанні реєстрових козаків у *Кам'яному Затоні*, разом з якими приєднався до Б. Хмельницького під час *Жовтоводської битви*. З 1648 – полковник гадяцький. Учасник Жовтоводської (1648), *Корсунської* (1648) та *Пилявецької* (1648) *битв*. У лютому 1649 призначений суботівським отаманом. Очолював розвідку Б. Хмельницького. Брав участь у розслідуванні справ про шпигунство на користь Польщі дружини гетьмана М. Чаплинської (страчена за наказом Тимоша *Хмельницького*), про підготовку змови проти гетьмана полковником М. Федоровичем і організацію замаху на гетьмана польським шпигуном Я. Смяровським. Виконував окремі дипломатичні доручення, зокрема в 1653 двічі їздив з листом від гетьмана до Москви, де брав участь у Земському соборі, мав зустріч з царем *Олексієм Михайловичем*. У квітні 1655 і в березні 1657 очолював українське посольство до Туреччини. Подальша його доля невідома.

КАРАБІН (франц. carabine, від араб. carab – зброя) – вкорочена і полегшена *рушниця*. К. з'явились у 15 ст. Завдяки меншій довжині, що полегшувало заряджання, К. широко використовувались кавалерією. Один з типів К., яким озброювались кіннотники, був *бандолет*. К. перебували на озброєнні у козаків.

Літ.: Советская военная энциклопедия. – Т. 4. – М., 1977. – С. 76. Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 72.

КАРАЇМОВИЧ Илляш (?–1648) – козацький старшина. В 1634 – наказний гетьман козацьких військ на Сіверщині під час московсько-польської війни. У 1637 – полковник переяславський, з 1646 – військовий осавул реєстрових козаків. Прихильник польської влади. Учасник переговорів представників козацької старшини з польським королем *Владиславом IV* Вазою у Варшаві. У квітні 1648 разом з І. *Барабашем* очолював загін реєстрового війська, що був відправлений коронним гетьманом М. *Потоцьким* для придушення повстання на Запорожжі під проводом Б. *Хмельницького*. У *Кам'яному Затоні* на чорній раді 24.4 реєстровці вирішили приєднатися до повстання і вбили деяких старшин, у т. ч. й К.

КАРАФФА-КОРБУТ Софія (1924–1996) – українська художниця, книжковий графік. Народилася у Львові в родині інтелігентів з давнім козацько-шляхетським корінням. Навчання К.-К. у Львівській художньо-промисловій школі було перерване Другою світовою війною. Закінчила Львівський ін-т прикладного та декоративного мистецтва (відділення кераміки, 1953).

Працювала на Львівській скульптурно-керамічній фабриці. В 1957 виконала роботи на порцеляні «Данило Галицький» і «Богдан Хмельницький». Одночасно пробувала сили у техніці вітражу та мозаїчних панно. За проектом К.-К. виконано вітраж в одному з будинків відпочинку у Трускавці. Реалізувати ідею створення мозаїчного панно на о. *Хортиці* в Запоріжжі художниці не вдалося через ідеологічні перешкоди.

Працюючи в техніці живопису, віддала перевагу графіці. Персонажами графічних робіт художниці були герої національно-визвольної боротьби, героїка України, велич її історії. К.-К. вабили постаті величні, герої-провідники. Вони повинні були нагадати народові про його історію, про велич їхніх предків, нагадати про те, ким і чим стали «славних прадідів великих правнуки погані». Козацькій тематиці присвячені роботи: «Максим Залізняк», «Іван Гонта», «Гамалія», «Байда», «Іван Підкова».

Всього за своє творче життя К.-К. проілюструвала 53 книги, зокрема такі як «Кобзар» Т. Шевченка (1967), «Чорногора» Б. Загорудька (роман про опришків 18 ст. та їхні зв'язки із запорожцями, т. 1–2, 1980–84), «Останні орли» М. Старицького (1990).

Літ.: Горак Р. Її дорога на Афон // Дзвін. – 1997. – Ч. 5. – С. 154–160.

О. В. Богуславський

КАРЛ X ГУСТАВ (1622–1660) – король Швеції (1654–60). У 1648 дістав чин генералісимуса шведської армії. Корону отримав після зречення своєї сестри Христини від престолу. Виношував плани щодо підкорення *Речі Посполитої*. Б. *Хмельницький* розглядав К. Х Г. як можливого

Шведський король Карл X Густав

союзника у боротьбі з Польщею. 30.10.1654 відбулися переговори української дипломатичної місії, яку очолював Д. Грек, з К. Х Г. На переговорах порушувалося питання створення антипольської коаліції, до якої мали увійти Україна, Швеція, Семигороддя, Молдова та Волощина. В 1655 К. Х Г. розпочав війну проти Польщі, захопив Познань, Варшаву та Краків. Тоді ж заявив претензії на Західну Україну. Згодом, потрапивши у скрутне воєнне становище, дав принципову згоду на включення у майбутньому Галичини й Волині до складу *Гетьманщини*. Вже після смерті Б. Хмельницького, в жовтні 1657, було укладено українсько-шведський військовий союз, який через падіння уряду І. *Виговського* не був реалізований.

КАРЛ XII (1682–1718) – король Швеції (1697–1718), визначний полководець 18 ст. За його правління Швеція вела війни проти Данії, Речі Посполитої, Росії, Саксонії. Основна діяльність К. XII припала на час Північної війни (1699–1721). В 1705 з К. XII через польського короля Станіслава Лещинського (ставленика К. XII) встановив контакти гетьман України І. *Мазепа*. Переговори, які провадилися до 1708, торкалися умов участі *Гетьманщини* в антиросійській коаліції. 21.9.1708 К. XII несподівано для Мазепи вступив на територію України (в районі с. Дрокове на Стародубщині). 28.3 (8.4).1709 К. XII уклав з гетьманом Мазепою та кошовим отаманом К. *Гордієнком* договір, за яким визнавав Україну незалежною державою та зобов'язувався надати допомогу Україні в боротьбі проти Росії. 27.6.1709 К. XII зазнав поразки у битві з російськими військами під Полтавою і змушений був відступити до *Бендер*. Після смерті І. Мазепи уклав договір з новообраним гетьманом П. *Орликом* для продовження спільної боротьби проти

Шведський король Карл XII.
Гравюра Танже. 1717 р.

Росії. 5 (16).4.1710 К. XII підтвердив договір між Швецією і Гетьманщиною та як «протектор України» взяв на себе обов'язки гаранта безпеки України. В 1710–13 К. XII робив невдалі спроби організувати спільний шведсько-українсько-турецький похід проти Росії. Загинув під час облоги норвезької фортеці Фрідріхсгалле. Політика К. XII щодо України визначалася необхідністю пошуку союзників Швеції у боротьбі проти Росії.

КАРЛОВИЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1699 – мирний договір між *Річчю Посполитою* та *Османською імперією*, укладений 16 (26).1.1699 під час міжнародного конгресу, який відбувся у Карловицях (Словенія). Конгресу передував ряд тяжких воєнних поразок Османської імперії, у тому числі повний розгром турецьких військ у 1683 під Віднем, в якому значну роль відіграли українські козаки. За умовами миру до Польщі відійшли Поділля і частина Правобережної України.

КАРМАК (тюрк. – вудка, від карма – зачепити, ухопити) – на Задунайській Січі рибальське знаряддя з багатьох переметів (від 200 до 400), кожен з яких мав вигляд міцного шнура з 60 прив'язними гаками. К. розміщувались на морських відмілинах навпроти річкових гирл, куди з моря йшли білуга, осетри, стерлядь. У не занадто мілких місцях у дно забивались дерев'яні кілки. До них прив'язувалися перемети (шнури з великою кількістю гачків). Довгими мотузками до переметів прикріплювались поплавки, які утримували снасть від опускання на дно. До поплавків теж прив'язувались гачки. Рибалки об'їжджали К. кілька разів на добу; виловлена риба оброблялася на березі.

Літ.: В о в к Хв. Українське рибальство в Добруджі // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 275; К о н д р а т о в и ч Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 101.

КАРМАШНІ ЗАВОДИ – морські рибальські промисли задунайських козаків, які ловили рибу (найчастіше білугу, осетра, стерлядь) за допомогою *кармаків* (переметів). К. з. розміщувалися на морському узбережжі або біля пристані в гирлі Дунаю, куди виловлена риба привозилася на обробіток. Там будувалися приміщення для обробки риби і зберігання запасів та інвентаря і житло для працівників. Будівлі на К. з. були не тимчасовими, а використовувались протягом тривалого часу.

Літ.: В о в к Хв. Українське рибальство в Добруджі // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 275–276.

КАРПАТСЬКА СІЧ – військова організація Карпатської України, створена у листопаді 1938 на базі заснованої за два місяці перед тим Української Національної Оборони. Її формування було викликане необхідністю протидії угорським і польським диверсійним групам, які з метою ліквідації автономії Закарпаття у складі Чехословаччини намагалися дестабілізувати ситуацію в краї.
Керівники К. С. будували її діяльність на традиціях *Запорозької Січі*. Як і козацьке військо, підрозділи К. С. поділялися на сотні, курені і полки. У Головній Команді К. С. важливою, як і в козацькі часи, була посада головного писаря.
К. С. мала 10 районних команд і підлеглі цим командам місцеві організації, які забезпечували військову і політичну підготовку своїх членів. У великих селах і містах відділи Січі нараховували 500–1000 членів. У 5 постійних гарнізонах (м. Хуст та вузлові пункти краю) проводилася повномасштабна військова підготовка, а частина січовиків виконувала допоміжну службу та несла прикордонну варту. Очолювали підрозділи К. С. переважно старшини з практичним досвідом, набутим в Армії УНР та УГА. В Січі було багато добровольців з Галичини, головним чином членів ОУН. Серед них такі відомі діячі, як полковник М. Колодзінський, який очолював К. С. у березні 1939, З. Коссак і Р. Шухевич.
Після проголошення 15.3.1939 Карпатської Української Республіки Січ стала її національною армією. Їй одразу ж довелося вступити в бій. Ще напередодні проголошення незалежності, у ніч проти 14.3, український кордон перетнули угорські моторизовані з'єднання, а вдень у Хусті точився жорстокий бій із чеськими військами, які спробували роззброїти українців. Маленьке (біля 12 тис. вояків) з майже виключно легким стрілецьким озброєнням військо Карпатської України протягом п'яти днів чинило запеклий опір 40-тисячним угорським силам вторгнення, що кидали в бій танки, авіацію, артилерію. Ще впродовж трьох тижнів тривала партизанська війна, а прикордонну з Галичиною смугу угорці захопили лише в травні 1939. К. С. втратила вбитими 5 тис. своїх вояків. Але ті, що залишилися, склали основу загонів, які боролися протягом усього часу угорської окупації.

Літ.: Р о с о х а С. Карпатська Січ (1938–1939) // Історія українського війська (1917–1995) – Львів, 1996; Я к и м о в и ч Б. Збройні Сили України. – Львів, 1996; М і р ч у к П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1920–1939. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968.

В. М. Мороко, І. З. Підкова

КАРПЕНКО-КАРИЙ Іван (сценічний псевдонім Тобілевича Івана Карповича; інші псевдоніми – Гнат Карий, Неплюй, Тугай та ін.; 1845–1907) – український драматург, актор, режисер, театральний і громадський діяч. Народився у слободі Арсенівці (тепер – у складі с. Веселівки Ново-

миргородського р-ну Кіровоградської обл.) у сім'ї збіднілого шляхтича. Навчався в повітовому училищі в м. Бобринці. З 1859 протягом майже 20 років служив на різних урядових посадах у містах півдня України. У Бобринці замолоду грав у драматичному гуртку роль козака Назара Стодолі в однойменній драмі Т. *Шевченка* (звідти – від імені козака Гната Карого – узяв частину свого псевдоніма). У старшому віці грав і роль сотника Хоми Кичатого, а також козака Тупиці в п'єсі Я. *Кухаренка* «Чорноморський побит на Кубані» й Тараса Бульби.

На матеріалі історичного минулого К.-К.-драматург осмислював долю української нації, що постійно опинялася перед проблемою вибору.

У драмі «Мазепа» (1897; творча переробка п'єси О. Пушкіна «Полтава») гетьман постає як трагедійний персонаж – не тому, що зазнав поразки він як особистість, а тому, що не вдалося виконати взяту на себе історичну місію. На рівні побутовому залишаються постаті козака Василя Незбієнка – нареченого Марії (історичне ім'я – Мотря), який намагається політично скомпрометувати суперника, та батька Марії – Василя *Кочубея*.

Етичні опозиції «вірність – зрада», «відданість – підступність», «послідовність – крутійство» є основою творів К.-К., як реалістичних («Сава Чалий», 1899), так і романтичних («Бондарівна», 1884; «Лиха іскра поле спалить і сама щезне», 1896; «Гандзя», 1902).

Дія драми «Бондарівна» відбувається у 17 ст. Драматург узяв за основу сюжету народну пісню-баладу про Бондарівну: козацька донька красуня Тетяна, вихована на ідеалах вольності й честі, викрадена, гине, не скорившись хтивому польському шляхтичеві. Романтично умовними є й постаті Гната Бондаря, який згадує козацьку молодість, та запорожця Тараса, котрий пережив і родинні трагедії, і турецький полон, а нині, загартований боями, бере участь у підготовці повстання, яке очолить Богдан *Хмельницький*. *Запорозька Січ* трактується у творі як джерело сили характеру, зміцнення волі й розуму справжнього чоловіка.

У роботі над трагедією «Сава Чалий» (І. Франко оцінить її як один з «архітворів нашої літератури», кваліфікуватиме як «трагедію перевертня») К.-К. глибоко вивчав історичні джерела. Цензура не дозволила п'єсу до виконання на сцені саме з тієї причини, яку К.-К. розглядав у «Записці до всеросійського з'їзду сценічних діячів»: «...писати з історичного минулого, такого багатого й цікавого для слухача – забороняється. Слова: «запорожець», «козак», «рідний край» – жупел для цензури, і якщо п'єсу більш-менш пристойно скомпоновано і вона має ці слова, то ліпше не надсилати її до цензури – однаково не дозволять». Герой народних пісень, гідний наступник батька-запорожця Сава Чалий очолює гайдамацьке військо (така взаємодія часто виникала у реальній історичній ситуації), та на певному етапі сахається невтримності й некерованості народного бунту – стихії, що здатна «все обернути в руїну». Трагедія в тому, що альтернативу він шукає у компромісі з польською шляхтою; цей шлях приводить його до зради не лише вчорашніх побратимів, а й цілої України.

За стійкою фольклорною традицією, ідеальними героями постають «значний [заможний] козак» полковник Платон – носій мудрості, проникливості, загалом, гармонізуючого начала, та молодий козак Данило. Їхнім антиподом є підступний лиходій Юліан – запорожець; походженням із роду молдовських князів, він хоче повернути своє право на трон, а для того використати чималі кошти й маєтності Платона, заволодіти якими намагається причарувавши сестру Платонову – Ялину, довірливу дівчину, якій доти не було знайоме пристрасне почуття («Лиха іскра...»).

За концепцією драми з доби Руїни «Гандзя», однією з причин історичної трагедії України (її символізує складна доля Гандзі, яку то викрадають, то передають з рук до рук вражені її красою політики й вояки) є чвари між українськими гетьманами. Серед центральних героїв драми – гетьман польської частини Правобережної України М. *Ханенко* та гетьман Правобережної України П. *Дорошенко*, який Гандзю «готував у дарунок падишахові» (історичний П. Дорошенко вступав у спілку з турками супроти польського війська). Воюючи між собою, Ханенко й Дорошенко, за текстом п'єси, «спустошили весь край, руїну зробили там, де медом і молоком ріки текли...». У досить складних історичних та особистісних колізіях драматург бачить і трагедію перетворення козачки Гандзі на польську шляхтянку-католичку («бо наша віра не панська»).

З огляду на одіозну для радянської історіографії та літературознавства постать П. Дорошенка і не менш одіозну тему державної незалежності України драма «Гандзя» в останні десятиріччя тоталітарного режиму не друкувалася.

Літ.: Шнайдер Б. І. Трагедія «Сава Чалий» Карпенка-Карого і українська історична драма XIX ст. – К., 1959; Спогади про Івана Карпенка-Карого. – К., 1987; Дем'янівська Л. С. Іван Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Життя і творчість. – К., 1995; Мороз Л. З. Іван Карпенко-Карий (Іван Тобілевич) // Історія української літератури XIX століття. – Кн. 3. – К., 1998.
Л. З. Мороз

КАРПОВ Геннадій Федорович (1839–1890) – російський історик. Учень С. М. *Соловйова*. Закінчив юридичний факультет Московського ун-ту. Магістерська дисертація «История борьбы Московского государства с Польско-Литовским (1462–1508)». Докторська дисертація «Критический разбор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся» (1870). Певний час був доцентом Харківського ун-ту (1867–70), з 1871 – у Москві. К. досліджував історію України 17 ст., працюючи в московських архівах і беручи участь у роботі московського Товариства історії та старожитностей. З позицій великодержавництва він гостро виступав проти української історіографії в особі М. *Костомарова* і П. *Куліша*. Головні праці К.: «Костомаров как историк Малороссии» (1871), «Киевская митрополия и московское правительство в 1654 г.» (1871), «Начало исторических деяний Б. Хмельницкого» (1873), «Малороссийские города в эпоху присоединения Малороссии» (1877).

Літ.: Барсов Е. В. Геннадий Федорович Карпов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1890. – № 6; Ключевский В. О. Памятник Г. Ф. Карпову // Чтения общества истории и древностей российских. – 1892. – Кн. 1.
Ю. П. Князьков

КАТЕРИНА II Олексіївна (уроджена Софія Фредеріка Августа, принцеса Ангальт-Цербстська; 1729–1796) – імператриця всеросійська (з 1762). Походила з німецького князівського роду. У 1745 видана заміж за спадкоємця російського престолу, майбутнього Петра III. Прийшла до влади в результаті державного перевороту та вбивства свого чоловіка.

За роки правління К. II відбулися значні зміни в територіально-адміністративному устрої держави, були захоплені

Російська імператриця Катерина II

значні території. Внутрішня політика К. II, відома як політика «освіченого абсолютизму», проводилася з метою зміцнення кріпосницької системи та панування дворянства в умовах розвитку буржуазних відносин. Ці заходи, поширені і в Україну, остаточно перетворили українську старшину на поміщиків-кріпосників.

В Україні К. II проводила кріпосницьку політику, яка користувалася підтримкою місцевої старшини. Був підтверджений універсал гетьмана К. *Розумовського*, який обмежував селянські переходи. Указом від 3.5.1783 було юридично оформлено кріпосне право на Лівобережній та Слобідській Україні. Колоніальна політика централізації, яку проводила К. II, призвела до повної втрати Україною автономії. Було остаточно скасовано гетьманство (1764), ліквідовано *полково-сотенний устрій* України, скасовано колишню старшинську козацьку адміністрацію, запроваджено загальноросійську систему державного управління. На території України було створено ряд обласних адміністративно-територіальних одиниць, кордони яких постійно змінювалися: Слобідсько-Українська (1765–70), Новоросійська (1764–83), Азовська (1775–83), Вознесенська (1795) губернії; Київське (1781–96), Чернігівське (1781–96), Харківське (1780–96) та Катеринославське (1783–96) намісництва. Генерал-губернаторами та намісниками були вельможі й фаворити К. II, які відіграли важливу роль у політичній і військовій історії Росії та України того часу. Козацьке військо було перетворене на регулярні полки російської армії (1775, 1783). Більшість козаків стали державними селянами, багато з них потрапили у кріпосну залежність від старшини та російських дворян. К. II указом від 28.7.1767 ліквідувала слобідське козацтво, перевівши заможне козацтво до регулярних гусарських частин, а більшість козаків – у селяни.

Зовнішня політика К. II відзначалася активністю на Півдні. Впродовж російсько-турецької війни 1768–74 російське військо разом з українськими козаками розгромили турків на річках Ларзі та Кагулі (1770), здобули штурмом сильну турецьку фортецю – Бендери (1770), оволоділи Перекопом і зайняли Крим (1771), розгромили турецькі війська на Дунаї (1773–74). Головний тягар робіт з обслуговування армії, перевезення боєприпасів, спорядження, постачання продовольства, будівництва мостів і переправ російський генералітет поклав на українське селянство й рядове козацтво. Значним успіхом для дипломатії К. II стало укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору з Туреччиною (1774). До Росії були приєднані Азов і землі між Південним Бугом та Дніпром. Перемога у війні дозволила К. II та її оточенню перейти до повної ліквідації *Запорозької Січі*. Щодо запорозького козацтва повною мірою проявиласія соціальна демагогія К. II. В ході війни імператриця не раз висловлювала подяки запорожцям за військову службу і заявляла про милість до них. Насправді ж К. II розцінювала запорозьких козаків як небезпечних підданих. За розпорядженням К. II у 1771–75 було побудовано *Дніпровську укріплену лінію* і 1775 знищено Запорозьку Січ (див. *Атакування Січі 1775*). Хоча потреба в козацтві ще не минула і згодом російський уряд створював нові козацькі формування. У 1785–88 були сформовані *Бузьке козацьке військо*, *Катеринославське козацьке військо*, «Військо вірних козаків», перейменоване на *Чорноморське козацьке військо*. За Ясським мирним договором з Туреччиною (1791) до Росії приєднувалися землі між Південним Бугом і Дністром, включаючи Очаків, закріплювалося захоплення Криму. Іншим зовнішньополітичним кроком К. II було включення до складу Російської імперії Київщини, Брацлавщини, Волині, Білорусі, Литви, Курляндії в результаті другого та третього поділів *Речі Посполитої* (1793, 1795).

Під час правління К. II почалась роздача російським вельможам і дворянам земель ліквідованої Запорозької Січі. Свідченням особливого інтересу К. II до щойно приєднаних земель Південної України стала її подорож по цій території у квітні–травні 1787, під час якої вона взяла участь у церемонії заснування м. Катеринослава на місці козацького поселення Половиці, спостерігала за проведенням каравану суден через *Дніпрові пороги*. К. II відвідала також Київ, Кременчук, Нікополь, Херсон і Крим.

Ю. П. Князьков

КАТЕРИНОСЛАВСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ – науково-історичне товариство катеринославських істориків, етнографів, краєзнавців та громадських діячів (1903–1916). Виникла з ініціативи історичної секції Катеринославського наукового товариства. Почесним головою комісії став губернський предводитель дворянства М. І. Миклашевський. Фактичне керівництво роботою товариства здійснював товариш голови А. Синявський – директор Катеринославського комерційного училища. Активними членами комісії були В. *Біднов*, О. Богумил, В. Данилов, Д. *Дорошенко*, В. Машуков, *Я. Новицький*, В. Пічета, А. Синявський, Д. *Яворницький*. Почесними членами комісії були В. *Антонович*, Д. *Багалій*, М. *Грушевський*, М. *Любавський*, М. Сумцов та ін. Головним завданням комісії було визначено збереження та збирання вцілілих архівів з історії південного краю. Особливе місце відводилося пошукові та збиранню запорозьких пам'яток. Вже на перших засіданнях комісії були поставлені питання щодо дослідження архіву *Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря*, передачі запорозького хреста музеєві імені О. Поля, розшуку портрета «дикого попа» К. *Тарловського*, купівлі могили І. *Сірка*, публікації матеріалів Січового архіву, які зберігалися у катеринославських архівах, встановлення пам'ятного хреста на місці *Жовтоводської битви 1648*. За пропозицією Д. І. Явор-

ницького було розпочато пошук матеріалів з історії *козацтва* у фамільних архівах старовинних козацьких родів Малами та Байдаків, в архівах губернського правління та духовної семінарії. Результатами пошукової роботи стали публікації на сторінках «*Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии*» документів та розвідок з історії козацтва. Особливу увагу комісія приділяла поширенню та популяризації знань з історії запорозького козацтва. На засіданнях комісії доповіді з історії *запорозького козацтва* також посідали чільне місце. Подіями в науковому житті стали доповіді В. Біднова стосовно останнього кошового Запорозької Січі П. *Калнишевського* та козацького села Половиці, Д. Дорошенка щодо історіографії історії запорозького козацтва, Д. І. Яворницького про *Дніпрові пороги*.

Літ.: Ковальский Н. П., Абросимова С. В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52–57; Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915): Бібліографічний довідник. – К., 1991; Заруба В. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К., 1993; Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 98–107; До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903–1916 рр.): Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1993; Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 105–112. *А. В. Бойко*

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО, Новодонське козацьке військо (1787–96) – одне з козацьких формувань, що були створені на півдні України за проектом князя Г. *Потьомкіна*. К. к. в. було створене як особливий корпус за зразком *Війська Донського*. Наказ про утворення нового формування вийшов менш ніж за два місяці до початку російсько-турецької війни 1787–91. Військо комплектувалося з однодворців, розкольників, міщан, купців, козаків колишньої *Гетьманщини* та особисто вільних селян Катеринославського та Харківського намісництв. З 11.2.1788 по 23.7.1789 військо називалось «Корпусом передової стражі [варти] регулярних козаків». На лютий 1788 у бригадах корпусу нараховувалось 3684 козаки. На травень 1792 кількість козаків у 11 полках та двох командах сягнула 14 445 чоловік на 18 766 конях. На чолі війська було поставлено отамана М. Платова. Серед командирів полків та офіцерів війська переважали донські козаки (Мартинов, Іловайський, Платов, Денисов та ін.). На озброєнні козаки мали списи, шаблі, рушниці (від 20 до 30% козаків). Обмундирування основної маси козаків було блакитного кольору; козаки Чугуївського і Конвойного полків були одягнуті у червоні мундири.

Під час російсько-турецької війни 1787–91 катеринославські козаки відзначились у боях під Яссами, Бендерами, Очаковом та Ізмаїлом.

Поселення К. к. в. станом на 1794 знаходилися у 115 містах, містечках, селищах і 7 фортецях, де мешкало приблизно 50 000 чоловік. Окремої адміністративно-територіальної одиниці військо не утворювало. Основними господарськими заняттями катеринославських козаків були: розведення великої рогатої худоби, овець, коней, похідні від тваринництва промисли, землеробство, утримання горілчаних відкупів у селищах К. к. в., дрібна торгівля.

Після підписання Ясського мирного договору 1791 стали помітними вади організації війська як політичного та соціально-економічного утворення. Вкрай загострилися стосунки з представниками російської адміністрації та поміщиками.

5.6.1796 вийшов імператорський наказ, згідно з яким усі відділи К. к. в., крім Чугуївського, Конвойного та Бузького полків, під приводом створення нового Вознесенського козацького війська було розформовано, а козацьке населення переведене в попередній соціальний стан.

Літ.: Анцупов И. А. Казаки и военные поселенцы на Днепре и Буге в конце XVIII – начале XIX веков // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – № 1. – Тирасполь, 1997; Мицик Ю. А. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVII ст. – Дніпропетровськ, 1997; Шиян Р. І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. // Запорозька спадщина. – Вип. 7. – Запоріжжя, 1998.

Р. І. Шиян

КАТІРЖНИЙ Роман (?–1654) – активний учасник *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Прізвище Катіржний є, очевидно, прізвиськом, дуже популярним серед тих запорожців, які тривалий час були невільниками-гребцями на турецьких галерах (*каторгах*). Активний учасник *морських походів* запорожців проти *Османської імперії*. Потрапивши до полону, К. опинився на турецькій галері Анти-паші Маріоля із Стамбула як невільник-гребець. Через деякий час він разом з групою однодумців підняв повстання невільників на турецькій галері в Середземному морі (30.1.1643), внаслідок чого було вбито Антипашу та багатьох інших турків, визволено 207 християнських невільників-русинів, тобто українців, а також 70 невільників-християн з інших країн, взято у полон 40 турків і 4 багатих єврейських купців. Повстанці привели корабель до о. Сицилії, до Неаполя і Рима. На о. Сицилії К. вступив на військову службу до віце-короля Королівства Обох Сицилій Фердинанда III Габсбурга і перебував тут аж до вибуху *Визвольної війни* у 1648. Після повернення на батьківщину став одним із сподвижників Б. *Хмельницького*, одним з його дипломатів, спеціалістів у морських справах. Зокрема, він був у числі української делегації, яка вела переговори з дипломатами *Речі Посполитої* під Білою Церквою і уклала *Білоцерківський договір 1651*, особливо наполягав на свободі мореплавання і походів запорожців на *Чорному морі*. Пізніше К. був ніжинським наказним полковником, до нього звертався із своїми листами Б. Хмельницький у жовтні 1654. Наприкінці 1654 К. помер від хвороби чи від ран і був, очевидно, похований у Ніжині.

Повстання на галері 1643 було оспіване в українській народній думі (щоправда, при цьому сплутано події повстань 1627 і 1643). Цьому повстанню присвячено також спеціальну італомовну брошуру, видрукувану в Римі у друкарні Лодовіко Гріньяні: «Relazione della presa della galera capitana di Constantinopoli sotto il commando dell'antibascia Marioli cjn la liberazione di 207 schiavi cristani ruteni del Regno di Polonia». Судячи з того, що творові передує присвята Антонія Джерарді до єпископа Джіроламо Маскамбруні, можна припустити, що саме А. Джерарді був її автором. Того ж року було видано (у Кракові?) польський переклад цієї брошури під назвою «Relacja albo nowiny o poimaniu gałery carogrodzkiej i wybawieniu 207 niewolników chrześcian...» *Ю. А. Мицик*

КАТОРГА, галера (від грец. κάτεργα – галера, примусова праця) – тип весельно-вітрильного судна, поширений за

козацьких часів на *Чорному морі*. К. оснащувалась 1–3 щоглами та 50 довгими (до 16 м) веслами, кожним з яких веслували 4–6 веслярів. Веслярами на турецьких К. були невільники. Їх приковували до лав ланцюгами, і вони змушені були повсякчас перебувати біля весел; коли пошкоджена К. тонула, вони гинули. Напівголі невільники, яких заливали хвилі, страждали від холоду, голоду і непосильної праці. Нещадно шмагаючи невільників, турки змушували їх безперервно веслувати важкими веслами. К. були основою турецького флоту, і проти них успішно діяли запорозькі козаки (див. *Морські походи*). Крім того, серед веслярів було багато українських невільників, у т. ч. і козаків, яких турки намагались використовувати на найважчих роботах. Тому К. стала в українській мові символом важкої непосильної праці і назвою найтяжчого покарання.

Літ.: Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. *С. Ф. Плецький*

КАФА, Кефе – назва міського поселення на місці сучасної Феодосії у період з кінця 13 ст. до 1787. Упродовж століть цим розташованим у надзвичайно зручному місці селищем володіли Боспорське царство, Рим, Візантійська імперія, Хазарський каганат, половці, генуезці та інші завойовники. У 1475 місто захопили турки; назва його набуває тюркського звучання – Кефе. Відтоді К. стала адміністративним центром турецьких володінь у Криму – Кефинського пашалика – та головним невільничим ринком Причорномор'я. Подібна «спеціалізація» міста та його мешканців призводила до неодноразових актів помсти з боку запорозького та донського козацтва: документально зафіксовано напади на це гніздо работоргівців у 1561, 1562, 1577, 1608, 1609, 1616, 1628, 1655, 1659, 1661 та 1668. Особливо вдалими були операції у 1616 (під проводом гетьмана П. *Сагайдачного*), у 1628, коли К. тримав у облозі козацький загін М. *Дорошенка*, та у 1667 – під час захоплення К. запорожцями на чолі з І. *Сірком*. Всі ці акції супроводжувалися звільненням бранців та поверненням їх до рідних домівок. Під час російсько-турецької війни 1768–74 запорожці спільно з російськими військами здобули К. штурмом. У 1787, після приєднання *Кримського ханства* до Російської імперії, К. перейменовано на Феодосію.

Літ.: Броневский М. Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 333–367; Барсамов Н. С. Феодосия и ближайшие окрестности. – Феодосия, 1933. *В. І. Мільчев*

А. Ф. Кащенко

КАЩЕНКО Адріан Феофанович (1858–1921) – український письменник. Народився на хуторі Веселому поблизу с. Московки (тепер Вільнянського р-ну Запорізької обл.). Навчався у класичній гімназії та юнкерському училищі в Катеринославі. Декілька років перебував на військовій службі, згодом працював контролером в управлінні залізниць у багатьох містах Росії. З 1914 знову жив у Катеринославі. Брав активну участь у національно-культурницькому русі. У 1917–19 організував і очолив «Українське видавництво А. Кащенка у Катеринославі», яке популяризувало українську історичну літературу.
К. – автор багатьох прозових творів історичної тематики, серед яких найвідоміші: «На руїнах Січі» (1907), «Зруйноване гніздо» (1914), «З Дніпра на Дунай» (1914), «Великий Луг Запорожський» (1917), «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове» (1917), «Запорожская слава» (1918). Завдяки легкості викладу і романтичному розкриттю історичної тематики його твори набули значної популярності.

Літ.: Біднов В. Спомини про Адріана Кащенка // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923.– № 7. – С. 229–237; Пінчук С. Слово про Адріана Кащенка // Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – К., 1992. *С. Р. Лях*

КАЮК (тур., крим.-тат. – човен) – невеликий плоскодонний човен з двома веслами.

Кафа. Гравюра Г. Боденера. 40-і рр. 17 ст.

КВАРЦЯНЕ ВІЙСЬКО – наймане військо у Польщі 16–17 ст. Створене у 1562. Використовувалося здебільшого для охорони державних кордонів та придушення національно-визвольної боротьби українського народу. Утримувалося за рахунок четвертої частини (кварти) доходів від королівських маєтків (звідси й назва). У 1632 до складу К. в. було введено кавалерію. Значна частина К. в. (4–6 тис. вояків) була зосереджена у селах і містах України. Вояки К. в. відзначалися свавільним ставленням до українського населення і припускалися численних зловживань. Використовувалося польським урядом для придушення козацько-селянських повстань 16–17 ст. Не-

одноразово зазнавало поразок від козацького війська (на Жовтих Водах, під Корсунем та під Пилявцями).

КВІТКА Ілля Іванович (1745 – після 1817) – український історик, дядько українського письменника та історика Г. Ф. Квітки. Служив у Харківському козацькому полку, російській армії. Вийшов у відставку у 80-х рр. 18 ст., маючи чин прем'єр-майора. Мешкав у родовому хуторі Основа під Харковом, ведучи відлюдний спосіб життя.

К. є автором першої у вітчизняній історіографії узагальнюючої праці з історії Слобожанщини, а також статей з історії України, надрукованих у харківському журналі «Украинский вестник» (1816). На думку деяких дослідників, К. належить «Короткий історичний опис про Малу Росію до 1765 р.», закінчений в 1789 і опублікований в 1848 з доповненням про запорозьких козаків без імені автора. Проте цю версію не можна вважати остаточно доведеною.

К. з молодих років збирав документи та матеріали з історії України, листувався з цього приводу з Г. Тепловим, С. В. Кочубеєм, І. Ф. Тимковським. Він був одним з перших українських істориків, які ще в 2-й пол. 18 ст. зацікавилися давньою історією України на підставі археологічних знахідок.

У спеціальній праці з історії Слобожанщини, анонімно надрукованій у Харкові (1812), К. здійснив спробу з'ясувати причини та початок заселення Слобожанщини, визначити особливості адміністративно-військового устрою краю та його еволюцію протягом 17–18 ст., соціальну та етнічну структуру суспільства, описати участь слобідських козацьких полків у воєнно-політичних подіях на Україні та війнах, які вела Росія в 2-й пол. 17 – 18 ст. Праця К. побудована на оригінальних, у т. ч. офіційних, документах, фамільній усній та писемній традиції, насичена документальним матеріалом, включає деякі відомості історико-географічного характеру.

Погляди на українську історію, висловлені К. в кількох журнальних публікаціях 1816, не відзначаються глибиною і містять велику кількість фактичних помилок. При цьому їхня джерельна основа видається досить бідною порівняно з «Коротким історичним описом про Малу Росію» 1789 і свідчить про використання автором здебільшого творів деяких козацьких і польських істориків. Щоправда, заслуговує на увагу той факт, що К. звертався до історичної географії та етнографії України. Він намагався чітко розрізняти Лівобережжя – Малоросію та Правобережжя – Україну, а також занотовував певні регіональні відмінності української мови.

Історію України К. розглядав як місцеве відгалуження загальноросійського історичного процесу. З числа українських гетьманів на позитивну оцінку К. заслужили лише Б. *Хмельницький* та І. *Скоропадський*; обидва були, за його словами, віддані Росії. Щодо козацтва, то, на думку історика, воно виникло незадовго до приєднання України до Польщі, тобто в 16 ст., з числа жителів Волині та сусідніх з нею провінцій для боротьби з татарами. К. вважав, що поляки ніколи не довіряли козакам і постійно намагалися їх ослабити або знищити. С. *Баторій*, згадуваний К., подається не як реформатор чи засновник козацтва, а лише як людина, що натрапила на «щасливу думку» використати його у своїх інтересах.

Літ.: Шугуров Н. В. Илья Иванович Квитка, неизвестный писатель конца прошлого и начала текущего столетия // Киевская старина. – 1890. – Кн. 3. – С. 444–453.
В. В. Кравченко

КЕЛЕП (очевидно, від тур. kel[e]pe – жердина, розсоха) – молоткоподібна ударна зброя з вузьким вигнутим дзьобоподібним клинком і розвиненим обухом. Застосовувались козаками для пробивання панцирів противника.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 233–236; Попенко В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 122.

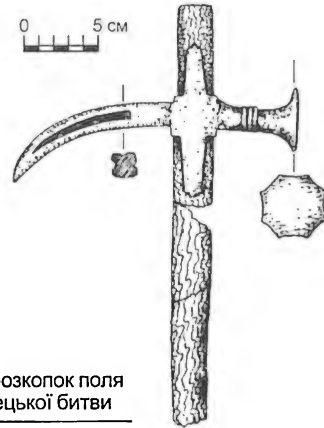

Келеп з розкопок поля Берестецької битви

КЕРСТЕН Адам (1930–1983) – польський історик, професор, доктор габілітований. Працював в ун-ті імені М. Склодовської-Кюрі (Люблін), в Ін-ті історії Польської Академії наук. Блискучий знавець польських архівів *Речі Посполитої* 16–17 ст., автор низки фундаментальних праць з історії цієї держави; значне місце в них відводиться українському *козацтву*, *Гетьманщині* часів Богдана та Юрія *Хмельницьких*, Івана *Виговського*, Павла *Тетері*. Написав глибокі монографії, присвячені коронному канцлерові Єроніму Радзейовському («Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji», 1988), повстанню Костки Наперського 1651 («Na tropach Napierskiego. W kręgu mitów i faktów», 1972), переклав і прокоментував видання частини хроніки Веспасіана Коховського, а саме тієї, де йдеться про роки т. зв. «Потопу» 1655–57, видав з ґрунтовним вступом класичну монографію В. Чермака про Яна Казимира. Був науковим консультантом фільму Є. Гофмана «Потоп» (1969, за романом Г. Сенкевича). Праці К. відзначаються розумінням глибинних причин національно-визвольного руху українського народу у 17 ст., провідною силою якого стало *запорозьке козацтво*, прагненням до об'єктивного висвітлення його історії, у зв'язку з чим він розвінчав ряд міфів, створених Г. Сенкевичем.

Літ.: Wójcik Z. Adam Kersten 1930–1983 (In memorial) // Wieś. – 1983. – № 3. – S. 107–112.
Ю. А. Мицик

«КИЕВСКАЯ СТАРИНА» – перший в Україні науковий історичний журнал (1882–1906). Виходив щомісяця в Києві російською мовою. Засновником і першим редактором «К. с.» був Ф. Лебединцев. Після нього журнал редагував і підтримував стародубський поміщик О. Лашкевич, потім недовгий час Є. Кивлицький; нарешті, в 1893–1907

його вів В. Науменко при матеріальній допомозі В. Тарнавського і В. Симиренка. «К. с.» об'єднала навколо себе кращі українські наукові і культурні сили того часу. Тут друкували свої праці найвідоміші українські вчені, літератори і громадські діячі – В. *Антонович*, М. Драгоманов, І. Франко, М. *Костомаров*, О. *Лазаревський*, подружжя О. і П. Єфименків, П. Житецький, В. Горленко, І. *Новицький*, О. *Левицький*, В. Науменко, М. Василенко, М. Біляшівський, В. Гнатюк, М. *Грушевський*, Д. *Багалій*, Ол. Русова, М. Сумцов, А. *Кримський*, Я. Шульгін, Ф. Щербина та ін. В «К. с.» вийшли праці А. *Скальковського*, В. М'якотіна, А. Востокова, С. Венгржиновського, Л. Падалки, Ф. Николайчика, присвячені різним питанням історії козаччини.

«К. с.» стала справжньою енциклопедією українознавства. Тут було опубліковано багато цінного матеріалу з історії українського козацтва. У 1907 журнал перейшов на українську мову і дістав назву «Україна», але проіснував лише один рік.

Літ.: Дорошенко В. Систематичний покажчик до «Киевской старины» і «України» // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1912. – Т. 109. – Кн. III. – С. 166–177; Павловский И. Ф. [и др.] Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906). – Полтава, 1911; Житецький П. Перші роки «Київської старовини» та М. І. Костомаров // Україна. – 1926. – № 4; Житецький П. «Киевская старина» сорок років тому // За сто літ. – 1928. – № 3.

С. Р. Лях

КИЗИКЕРМЕН, Казикермен (тур. «Судейська фортеця» від «кази» – суддя) – турецька кам'яна фортеця біля Таванської переправи. Побудована в кінці 1660-х рр. Була розташована в районі сучасної пристані м. Берислава і складалася з малого, середнього і великого містечок. Мале містечко (цитадель) знаходилось на кам'яній скелі поруч балки Кизикерменки. У 1678–79 фортецю було значно розширено – зі східного боку замку було добудоване «середнє» містечко з кам'яними стінами. К. оточував великий форштадт (передмістя) із земляними укріпленнями. К. забезпечував охорону татарської переправи разом з іншими сусідніми фортецями – *Таванню*, *Ісламкерменом*, Шагін-Керменом. Був серйозною перешкодою для *морських походів* козацтва і плацдармом для нападів на Україну. Запорозьке та інше українське козацтво вело з К. постійну боротьбу. У 1670 І. *Сірко* взяв в облогу К. – тоді «Нову фортецю». Через рік К. був частково зруйнований козаками І. Сірка. У 1698 під час Кримського походу російсько-українське військо взяло К. в облогу. 31.7.1695 фортеця була захоплена і зруйнована під час успішного Дніпровського походу під керівництвом боярина Б. Шереметєва і гетьмана І. *Мазепи*. За умовами Константинопольського договору з Туреччиною К. повинен було тимчасово залишатися незаселеним. Залишки фортеці зберігалися до середини 19 ст. Фактично місто К. продовжувало існувати у 18 ст., а у 1784 було перейменоване на Берислав (тепер районний центр Херсонської обл.). У минулому до Берислава сходилися сухопутні, в тому числі і чумацькі шляхи, а на найбільшій переправі через Дніпро в 19 ст. на поромах щороку перевозилося до 100 тис. возів вантажу.

Літ.: Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империи землям. 1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1868. – Т. 7. – С. 179; Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 473–483, 551–558.

Ю. П. Князьков

КИЇВ – місто, адміністративний центр Київського воєводства, з 1648 – центр *Київського полку* (існував до 1782). Лежить на обох берегах *Дніпра* в його середній течії, південніше гирла лівої притоки – Десни. Характерні форми рельєфу – гори-останці (Печерська, Старокиївська, Щекавиця, Хоревиця, Замкова, Чорна, Лиса), а також яри: Бабин, Смородинський, Кмитів, Протасів, Цимбалів.

За даними археології, К. було засновано в кінці 5 – 1-й пол. 6 ст. Перша згадка в писемних джерелах датується 862. З кінця 9 ст. К. стає центром могутньої середньовічної держави – Київської Русі. В 1240 зруйнований монголо-татарами. З 1362 – під владою *Великого князівства Литовського*; центр удільного Київського князівства; з 1471 – центр воєводства. В 1494–97 К. надано магдебурзьке право. На поч. 16 ст. в місті розквітають торгівля і ремесло, виникає цехова організація. В 70–80-х рр. 15 ст. литовською владою в К. побудовано дерев'яний замок на горі, піднесеній на 70 м над Подолом, яку відтоді почали називати Замковою горою. В 1482 під час нападу кримського хана Менглі-Ґірея на К. замок спалено. В 1532–45 за проектом українського зодчого І. Служки його відновлено і перебудовано. Замок був одним з найбільших на Подніпров'ї: його площа становила понад 16 тис. м². Замок було збудовано із соснового дерева. Для його захисту існувало 15 триповерхових чотирикутних веж із бійницями. В замку були 38 гармат різного калібру та 82 гаківниці, значні запаси пороху, селітри, свинцю. Тоді ж відбудовано Михайлівський Золотоверхий та Софійський собори. Згідно із Люблінською унією 1569 К. переходить під владу Польщі.

У 1-й пол. 17 ст. місто стає значним економічним і культурним центром України; його населення зросло до 15 тис. чоловік. У 1615 при Київському Богоявленському монастирі виникає перше братство, починає діяльність братська школа. У 1632 засновано колегіум, який очолив митрополит П. *Могила*. Покозачене населення К. брало участь у козацьких повстаннях під проводом К. *Косинського*, С. *Наливайка*, Т. *Федоровича*, П. Бута (*Павлюка*).

Кияни взяли активну участь у *Визвольній війні українського народу середини 17 ст.*, 1.12.1648 в К. відбулося повстання, яке ліквідувало польську владу в місті. К. стає центром козацького полку. 23.12.1648 відбувся урочистий в'їзд у К. козацьких військ на чолі з Б. *Хмельницьким*. Влітку 1651 під К. точилися оборонні бої козацьких загонів проти литовських військ Я. Радзивілла. Не маючи змоги оборонятися, 24.7.1651 захисники залишили місто. Три дні в К. тривали грабежі; сталася пожежа, після якої замкові будівлі вже не відновлювалися. Невдовзі, 1.9.1651, місто було визволене. К. перебував на території, яка за умовами *Переяславського договору 1654* контролювалася гетьманською адміністрацією. Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* К. на два роки відходив до Росії, а потім мав бути повернений до складу Польщі. За «*Вічним миром» 1686* місто остаточно увійшло до складу Росії.

Архітектура К. козацької доби мала прикмети українського бароко та класицизму. Йдеться, зокрема, про церкви та ансамблі монастирів, побудовані коштом гетьманів, полковників, козацької старшини у 17–18 ст. (Воскресенська церква 1698, церква Миколи Доброго 1716, Троїцька церква 1763–69, Покровська церква 1766–72, Дмитрівська церква 1757–1865, Михайлівський Золотоверхий собор, ансамблі Братського та Микільського монастирів).

Києво-Печерський монастир. Рисунок А. ван Вестерфельда. 1651 р.

З 1797, після ліквідації полково-сотенного устрою, К. стає центром губернії. Тепер К. – столиця України та обласний центр Київської обл.

Літ.: А п а н о в и ч Е. М. Исторические места Освободительной войны. – К., 1954. – С. 50–54; Киев: Энциклопедический справочник. – К., 1985. – С. 208. *О. І. Коробов*

КИЇВСЬКА АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ – наукова установа, що впорядкувала і опублікувала значну кількість джерел з історії України 16–18 ст. Офіційна назва – Тимчасова комісія для розбору давніх актів при генерал-губернаторі київському, волинському і подільському. Заснована у 1843. Існувала до 1917 як урядова установа при київському генерал-губернаторі. Завданням К. а. к. було збирати, опрацьовувати і публікувати актовий та документальний матеріал, переважно з історії Правобережної України, який, на думку уряду, міг би обгрунтувати русифікаторську політику в цьому регіоні. Однак із самого початку справа опинилася в руках людей, які керувалися або виключно науковими інтересами, або українським патріотизмом. Внаслідок діяльності К. а. к. у Києві утворився «Центральний архів», куди було звезено велику кількість актового матеріалу не тільки з Правобережжя, а й з Лівобережжя. Першим головою К. а. к. був управитель канцелярії генерал-губернатора Н. Писарєв. Але скоро його місце зайняв Михайло Судієнко (1848–57) – великий прихильник української старовини. Членами комісії і редакторами її видань були М. *Максимович*, М. Іванишев, В. Домбровський, а співробітниками у різні роки – П. *Куліш*, Т. *Шевченко*, Н. *Рігельман*, М. Владимирський-Буданов, І. *Новицький*, О. *Левицький*, М. *Стороженко*, С. Голубєв, І. *Каманін*, М. Довнар-Запольський, В. Кордт та ін. Багато років секретарем і редактором К. а. к. був В. *Антонович*.

Комісія видала низку важливих матеріалів до української історії, палеографії, картографії тощо. Протягом 1846–48 в 4 томах «Памятников...» опубліковано велику кількість документів з історії України 15–17 ст., зокрема документи з історії Хмельниччини. Далі виходило 8 серій (які називалися частинами) випусків «*Архива Юго-Западной России*». Кожна частина відповідала певній проблемі. Зокрема, частина III вмістила 6 томів актів про козаччину і гайдамаччину. Окремими серіями видавалися козацькі літописні пам'ятки: *літопис Самовидця*; *літопис Граб'янки*; *літопис Величка*; Хмельницький літопис. Видані й інші тематичні збірники документів і матеріалів. Серед них слід згадати 2-томний «Сборник материалов по истории Юго-Западной России», в якому опубліковано документи Б. *Хмельницького*, договори Хмельницького з Польщею, Швецією і Росією. У 1921 К. а. к. була приєднана до ВУАН.

Літ.: Ж у р б а О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. *С. Р. Лях*

КИЇВСЬКА КОЗАЧЧИНА 1855 – масовий селянський рух у Київській губернії, спрямований проти кріпосницьких порядків. Приводом до селянських виступів стало опублікування під час Кримської війни 1853–56 царського маніфесту, який передбачав створення рухомого державного ополчення. По селах Київщини, де ще свіжими були згадки про *запорозьке козацтво*, почали поширюватись чутки, нібито тих, хто запишеться в ополчення («в козаки»), буде звільнено від кріпосної залежності, і вони одержать поміщицькі землі та майно. Селяни примушували священиків чи інших письменних людей складати списки «вільних козаків», а записавшись у ці списки, відмовлялися відробляти панщину і виконувати розпорядження місцевої адміністрації, створювали власні органи самоврядування («сільські громади»). Селяни висували своїх ватажків, таких як Василь Бзенко, Іван та Микола Бернадські, Яків Романовський, Михайло Гайденко, Корній Захарченко та ін. Почавшись у лютому 1855 у Васильківському повіті, рух у березні–квітні охопив 8 із 12 повітів Київської губернії – Таращанський, Васильківський, Київський, Звенигородський, Черкаський, Уманський, Сквирський, Канівський (понад 500 сіл). На придушення «козаччини» уряд кинув регулярні війська. У ряді сіл сталися криваві сутички селян з військами. Найзапеклішими були сутички покозачених селян з військами і поліцією у селах Биковій Греблі (Васильківський повіт), Березні (Сквирський повіт), Корсуні і містечку Таганчі (Канівський повіт).

Виникнувши як стихійний протест на соціальному ґрунті, К. к. вилилася у прагнення відновити козацтво як суспільний стан і військове формування.

Літ.: Т о м а ш і в с ь к и й С. Київська козаччина 1855 року. – Львів, 1902; Ш а м р а й С. Селянські розрухи в Правобережній Україні в середині XIX ст. // Україна. – 1929. – Кн. 1, 2. *С. Р. Лях*

КИЇВСЬКЕ БРАТСТВО – національно-релігійна та громадсько-освітня організація, що виникла 1615 при Богоявленському монастирі в Києві (Поділ) за матеріального сприяння патріотки-шляхтянки Єлизавети Гулевичівни. К. б. виступало на оборону православ'я, заснувало Київську братську школу, яку 1632 об'єднано із Лаврською гімназією й перетворено на Києво-Братський колегіум – перший вищий навчальний заклад України. Членами К. б. були переважно міщани, дрібна шляхта й духовенство. 1620 до нього вступило все *Військо Запорозьке* на чолі зі своїм гетьманом П. *Сагайдачним*. Козаки цим дуже пишалися і завжди приймали братчиків до Коша.

В. А. Чабаненко

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* у 1648–1782. К. п. був утворений 1648 на початку *Визвольної війни*, а полковим містом став Київ. У 1708 полковий центр К. п. перемістився

КИЇВСЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

до Козельця (тепер Чернігівська обл.). За реєстром 1649 К. п. складався із 17 сотень, і в ньому нараховувалось 2010 козаків. У Києві розміщувались центри полкової та трьох іменних сотень, а інші – у Василькові, Білогородці, Ходосівці, Трипіллі, Обухові, Переварці, Гостомелі, Броварах, Ясногородці, Макарові, Мотовилівці, Ворсівці, Овручі. Територія К. п. неодноразово змінювалась, і в нього входили сотні і з Правобережжя, і з Лівобережної України. В різні часи сотенними містами К. п. були Бобровиця, Бориспіль, Заворичі, Кобижча, Козелець, Морівськ, Мрин, Нова Казар, Носівка, Олишівка, Рожівка, Семиполки, Бородянка, Вишгород, Горностайполе, Димер, Житомир, Карпилівка, Стайки, Чорнобиль. У 1667 після поділу України між Росією та Польщею утворилось два К. п. Правобережний К. п. підпорядковувався гетьманові П. *Дорошенку* і проіснував з 1667 до 1672. А до території лівобережного К. п. у 1669 були приєднані сотні *Переяславського* та *Ніжинського полків*, що компенсувало втрату правобережних земель. За ревізією 1764, в 11 сотнях К. п., розташованих на Лівобережжі (Бобровицькій, Бориспільській, Гоголівській, Київській, Кобижчанській, Козелецькій, Мринській, Морівській, Олишівській, Остерчанській і Носівській), налічувалося 3 міста, 14 містечок і 448 сіл. Козаки К. п. брали участь у Визвольній війні й у всіх значних воєнних конфліктах, які в 17–18 ст. точилися в Україні. Полковниками К. п. були: О. Теплуцький. М. *Кричевський*, А. *Жданович*, Є. Пішко, П. Іваненко-Хмельницький, В. *Дворецький*, С. Третяк та ін. Серед полковників К. п. був О. *Безбородько*, який згодом став канцлером Російської імперії. У зв'язку з ліквідацією в Україні полково-сотенного устрою російський уряд в 1781 ліквідував К. п. як адміністративно-територіальну одиницю, а в 1783 його реорганізовано в регулярний карабінерний полк.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1. – P. 197–241. *С. Ф. Плецький*

КИЙ ЗАЛІЗНИЙ – найдавніший зразок *вогнепальної зброї*, який з'явився в Україні у 14 ст. Мав вигляд залізної чи бронзової трубки із запалювальним отвором зверху казенної частини ствола. Крім того, К. з. мав «гудзик» – подушку, яку стрілець під час пострілу притискав до плеча.

Літ.: Сидоренко В. О. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 2. – К., 1966. – С. 272.

КИНДЖАЛ, чингал – вид *холодної зброї* з коротким, загостреним з обох боків, прямим чи викривленим клинком. За часів *Запорозької Січі* К. широко використовувались козаками, але не мали єдиної форми. Тільки у 19 ст. було запроваджено єдиний зразок кинджала для *Чорноморського козацького війська* (пізніше – Кубанського козацького війська). Так, у Чорноморському козацькому війську під час переходу на нові однострої (черкеска, папаха, башлик, бешмет і вузькі штани) були затверджені протягом 1840–41 типи кинджалів для нижчих стройових чинів та офіцерів. Їх відмінність від класичних кавказьких кинджалів (які було взято за основу) виявлялась у таких деталях: голівка руків'я є повтором основи; орнамент на руків'ї симетричний і здебільшого має вигляд розеток, листків та стеблин; орнамент виконували гладким чорнінням піхов і руків'я; розмір клинка – до 43 см довжини і 5 см ширини; дві доли розміщені з обох сторін від центральної лінії.
Як правило, К. використовувався для завдавання колючих ударів і був допоміжною зброєю ближнього бою.

Літ.: Руа. История рыцарства. – СПб., 1898. – С. 57–58; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 163–168; Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа. – М., 1995. – С. 9–86. *В. В. Задунайський*

Кинджали

КИРГАН (можливо, від тур. kurgan – фортеця, укріплення) – у задунайських козаків зроблений із хмизу чи очерету курінь на рибному заводі. В К. зберігали сітки, відра, весла, сіль, а в негоду різали та солили рибу.

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 57, 271.

КИРЕЯ – див. *Кобеняк*.

КИСІЛЬ Адам Григорович (1599–1653) – політичний і державний діяч *Речі Посполитої* 1-ї пол. 17 ст. Походив з овруцько-житомирської шляхти. Закінчивши Замойську академію (1616), К. пішов до війська. Брав участь у битві польського гетьмана С. Жолкевського з турками під Орининому (1619) і в битві під Цецорою (1620). Служив під начальством гетьманів К. Ходкевича і С. *Конєцпольського*. У 1621 відзначився особистою хоробрістю у боях з турками під Хотином, а в 1626 – у битві зі шведами під Гневом. У 1634 брав участь у російсько-польській війні. За воєнні заслуги в цій війні отримав земельні пожалування у Чернігівському воєводстві, зокрема Носовське староство. З 1630 К. був представником волинської шляхти на сеймі Речі Посполитої.

К. багато зробив для відновлення правового та економічного статусу православної церкви в Речі Посполитій. Будував церкви, був благодійником для Києво-Могилянської академії. У 1634 вступив до Львівського церковного братства. У 1632 К. проявив політичну активність під час обрання королем *Владислава IV*. На поч. 1633 розпочав службу при королівському дворі в ранзі «королівського дворянина». Займав посади черкаського підкоморія (1633–39), чернігівського каштеляна (1639–45), київського каштеляна (1646–48), воєводи брацлавського (1648) та київського (1649–51). У ході *повстання 1637* під проводом *Павлюка* К. був посередником між польським урядом і козаками. Під час *Визвольної війни українського народу* К. виступив на боці Речі Посполитої, очолював урядові комісії під час переговорів із Б. *Хмельницьким* (лютий 1649 – у Переяславі, серпень 1649 – у Зборові, вересень 1651 – у Білій Церкві). К. розглядав повстання Б. Хмельницького лише як спробу козаків полегшити своє становище і відновити свої стародавні права, але виступав проти встановлення будь-якої автономії українських земель. Його позиція сприймалася і козаками, і поляками як зрадницька.

Адам Кисіль.
Копія 1809 р. з оригіналу 1630-х рр.

У 1652 К. відійшов від політичної діяльності через тяжку хворобу, а також внаслідок неприхильного ставлення до нього польського короля *Яна II Казимира*. Похований у підземеллі Успенської церкви родинного села Низкиничі на Волині.

Літ.: Б у г о с л о в с к и й Г. Киевский воевода Адам Кисель и выстроенная им в селе Низкиничах Владимир-Волынского уезда церковь // Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой. – М., 1916. – С. 232–248; М и х а л ь ч у к Л. Дилема Адама Кисіля // Пам'ять століть. – 1998. – № 3. – С. 41–60; S y s y n F. E. Between Poland and Ukraine. The Dillema of Adam Kysil, 1600–1653. – Cambridge, Mass., 1984.

І. М. Кривко

КИТАЙКА – щільна, переважно синя шовкова гладкофарбована тканина полотняного переплетення, яку завозили з Китаю.

КИЦЕНКО Микола Петрович (1921–1982) – журналіст, краєзнавець, партійний і радянський працівник. Народився в селянській родині в с. Куркулак Велико-Токмацького р-ну Дніпропетровської (з 1939 – Запорізької) обл. Закінчив Новомосковський педтехнікум. У 1939–46 – на службі в Радянській армії. Учасник Великої Вітчизняної війни. Після демобілізації 5 років працював на партійній роботі. В 1954 закінчив Вищу партійну школу при ЦК КПУ (за спеціальністю «Журналістика»). До 1957 був головним редактором Запорізької обласної редакції радіомовлення, потім – начальником облуправління культури, завідувачем відділу пропаганди та агітації обкому партії, з 1963 – секретар сільського обкому партії, а з кінця 1964 – заступник голови Запорізького облвиконкому.

М. П. Киценко

Глибоко знав історію Запоріжжя, дбав про відродження та збереження національної історико-культурної спадщини та духовності, історичної пам'яті українства. Очолював Запорізьку обласну організацію охорони пам'ятників історії та культури (1964–73). Тоді було взято на облік для охорони і затверджено облвиконкомом 1182 пам'ятки історії та культури. У 1965, під час підготовки до 200-річчя м. Запоріжжя, К. разом з начальником обласного управління культури С. Кириченком ініціював розгляд у ЦК КПУ та уряді республіки питання про оголошення о. *Хортиці* заповідником і створення на ньому козацького історико-культурного меморіалу, після чого Президія ЦК КПУ 31.8 і Рада Міністрів УРСР 18.9.1965 прийняли постанову «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». Острів Хортиця оголошувався Державним історико-культурним заповідником. К. цілковито поринув у створення названого меморіалу. Він постійно поглиблює свої знання з історії запорозького козацтва, глибоко вивчає наукові розвідки академіка

Д. *Яворницького*, праці інших істориків-козакознавців, і вже 1967 виходить його книга «Хортиця в героїці і легендах» про місце й роль острова в історії запорозького козацтва. Крім цієї книги, перу К. належать книги «Запоріжжя в бурях революції» (1969) та «Хортиця» (1970).
На поч. 70-х рр. політична обстановка в Україні стала вкрай несприятливою для української культури. Розпочато політичну кампанію боротьби з т. зв. українським буржуазним націоналізмом. У 1972 зміщено з посади першого секретаря ЦК КПУ П. *Шелеста*, якого також, по суті, звинувачено в націоналізмі. У такій обстановці було марно сподіватися на спорудження козацького меморіалу. Всупереч протестам К., його однодумців, учених Академії наук республіки, у квітні 1973 з ініціативи секретаря обкому В. Петрикіна Запорізький обком партії звернувся з листом до ЦК КПУ, в якому запропонував замість Хортицького музею історії запорозького козацтва спорудити музей історії Запоріжжя, в якому відобразити будівництво соціалізму в цьому краї. 25.9.1973 політбюро ЦК КПУ скасувало згадану постанову від 31.8.1965 і зобов'язало будувати на о. Хортиці історико-культурний комплекс як філіал Запорізького краєзнавчого музею. К. та його однодумців звинуватили в акцентуванні уваги на національних питаннях. 20.3.1973 постановою бюро обкому партії у зв'язку із «серйозними методологічними прорахунками» вилучено з бібліотек і книжкових крамниць книжку К. «Хортиця в героїці і легендах», а 21.3.1973 її автора звільнено з посади заступника голови облвиконкому.
16.4.1992 на Всеукраїнській конференції «Козацька спадщина в музейній експозиції», що проводилась на о. Хортиці, академік П. *Тронько* вручив диплом лауреата премії ім. Д. Яворницького, лауреатський знак № 1 та грошову нагороду вдові покійного К. У видавництві «Січ» перевидано його заборонену свого часу книгу «Хортиця в героїці і легендах» (1991). Восени 1995 на приміщенні Хортицького козацького музею була встановлена меморіальна дошка з портретом К. Нове життя здобула й ідея розбудови козацького меморіалу на легендарному острові: 6.4.1993 Прем'єр-міністр України Л. Кучма підписав постанову Кабінету Міністрів «Про Національний заповідник «Хортиця».

Літ.: А п а н о в и ч О. Син козацького степу // Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 119–149; Збережемо тую славу: громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: Зб. документів та матеріалів. – К., 1997; І г н а т у ш а О.М., Т е д е є в О.С. Архівний фонд краєзнавця М. П. Киценка як джерело знань про творчу діяльність дослідника запорозького козацтва // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р.). – Секції І, ІІ. – Запоріжжя, 1997. – С. 153–156.

С. М. Кириченко

КІЛІЯ – місто за 40 км від *Чорного моря*. Перші відомості про К. збереглися з 12 ст. У 1353 місто захопила Угорщина. З кінця 14 ст. і до захоплення турками (1484) належала *Молдовському князівству*. Протягом 16–17 ст. фортеця Кілія, як і Аккерман та Ізмаїл, була важливим турецьким стратегічним пунктом у Подунав'ї, що призвело до численних нападів запорозьких козаків на місто: під проводом С. *Наливайка* (1595), І. *Сулими* (1635), С. *Палія* (90-і рр. 17 ст.) та ін. Під час російсько-турецьких воєн фортецю тричі (1769, 1790, 1806) займали російські війська. Після включення у 1812 Бессарабії до складу Російської імперії К. повністю втратила своє військове значення, залишившись суто торговельним осередком, і отримала статус заштатного міста Ізмаїльського повіту.

КІНБУРН, Килбурун – турецька фортеця, побудована у 16 ст. Назву отримала завдяки формі Кінбурнського мису, на якому була розташована (від тур. – «мис [вузький як] волосина»). К. був розташований на лівому березі *Дніпра* біля його гирла, навпроти *Очакова*. Внаслідок свого стратегічного положення (можливість контролювати вихід у *Чорне море*) К., разом з Очаковом, відігравав важливу роль у боротьбі турків із запорожцями. Тут був один із центрів работоргівлі. Фортецю було побудовано з каменю; висота стін сягала 40 аршин; елементами західної стіни були дві арсенальні башти та кована залізна брама. Рову не існувало (очевидно, через особливості піщаного грунту). В межах фортеці розміщувалося 80 будинків і одна мечеть. К. неодноразово зазнавав нападів запорозьких козаків: у 1669, 1688, 1692. За результатами російсько-турецької війни 1768–74 перейшов до Росії. Під час війни 1787–91 турки спробували повернути собі фортецю, але російське військо під командуванням О. Суворова під К. завдало їм поразки.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Миколаївська область. – К., 1971. – С. 310, 590, 616; С а н и н Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987; Е в л і я Ч е л е б і. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997.

В. І. Мільчев

КІНСЬКА, Кінські Води, Конка (тат. Yilki Su – «Вода диких коней») – річка, ліва притока *Дніпра*. Тече степами з південного сходу на північний захід у сучасних Куйбишевському, Пологівському, Оріхівському та Запорізькому р-нах Запорізької обл. До створення Каховського водосховища К. текла серед плавнів паралельно до основного річища Дніпра уздовж лівого берега дніпровської долини, то зливаючись із Дніпром, то віддаляючись від нього. При цьому ширина К. становила до 120 м при глибині до 4 м. При впадінні у *Великий Луг* К. з'єднувалася з основним річищем Дніпра численними протоками. Вдруге К. з'єднувалася із Дніпром біля *Кам'яного Затону* і через 2 км знову утворювала самостійне річище. В урочищі Карай-Тебен біля сучасного с. Бережанки Херсонської обл. К. знову впадала у Дніпро. Після цього відрізок самостійної течії К. становив близько 9 км. Далі К. знову текла окремим річищем від сучасного с. Князе-Григорівки Великолепетиського р-ну до с. Любимівки Каховського р-ну протягом 45 км. Наступне окреме від Дніпра річище К. починалося на 7,5 км вище сучасної Каховської греблі й закінчувалося на 2,5 км нижче, відділяючи від лівого берега дніпровської долини о. Тавань. Названі відрізки течії К., як і всі дніпровські плавні, тепер затоплені Каховським водосховищем. Нижче греблі окрема від Дніпра течія К. залишається і нині. Рукав Козачелагерна Кінська починається на 24 км й закінчується на 42 км нижче греблі Каховської ГЕС. Рукав Верхня Кінська бере свій початок на 47 км нижче греблі і переходить у судноплавний рукав Цюрупинська Кінська, впадаючи окремим річищем у Дніпро-Бузький лиман. Вода в К., порівняно із жовтуватою водою Дніпра, здавалася зовсім синьою і прозорою.

Навіть там, де місцевість примушувала К. злитися з водами Дніпра, вона виділялася своєю синьою течією.
У 17–18 ст. по берегах К. знаходились ногайські поселення. З К. тісно пов'язана історія запорозького козацтва. Через К. в її степовій течії проходили татарські Муравський і Кримський шляхи з переправами в урочищі Кінські Роздори біля сучасного с. Кірове (в минулому Аул) та Григорівки (колишня слобода Кінсьководська) Запорізької обл. Українські козаки, особливо у воєнний час, несли сторожову службу по берегах К. У гирлі одного з рукавів К. в 1696–1711 знаходилася велика російська фортеця Кам'яний Затон.
Урочище Карай-Тебен у гирлі другого відрізка течії К. слугувало запорожцям місцем для переговорів та обміну полоненими. У гирлі іншого відрізка течії К. знаходилася турецька фортеця *Ісламкермен*. У минулому К. була судноплавною. Козацькі флотилії під час своїх військових походів не раз проходили рукавом К. біля цієї фортеці, залишаючись непоміченими для турків і татар. Вважають, що по Берді та степових відрізках К. запорожці поверталися на Січ після вдалих походів на Чорноморське узбережжя. Біля рукава Цурюпинська Конка знаходилась *Олешківська Січ*. У 18 ст. по берегах К. знаходились козацькі *зимівники*. У 1705 по К. був проведений кордон із *Кримським ханством* та Туреччиною. В 1770 по ріках К. і Берді почалося будівництво *Дніпровської укріпленої лінії*.

Літ.: Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 43, 161; Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонаддніпрянське Лівобережжя). – К., 1967. – С. 56–58; Кащенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 403–405, 417; Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 49–50; Чабаненко В. А. Великий Луг Запорозький. – Запоріжжя, 1999. – С. 106–109.

Ю. П. Князьков

КІНСЬКІ ВОДИ – див. *Кінська*.

КІНСЬКІ ПЛАВНІ – див. *Плавні*.

КІНЬ КОЗАЦЬКИЙ – обов'язковий елемент спорядження і неодмінний супутник запорозького козака. В першу чергу це було пов'язане з тим, що найголовнішим противником *запорозького козацтва* була татарська кіннота, якій могло протистояти лише дуже мобільне кінне військо. Крім того, успішна діяльність і саме існування серед неозорих українських степів було неможливе без такого засобу пересування, як кінь. Тому не можна уявити козака без коня. Він тільки тоді був козаком, коли мав коня, і тільки верхи на коні він був особливо небезпечним для ворогів. Дуже часто життя і свобода козака залежали від прудкості кінських ніг. Тому й звав козак свого коня вірним другом, нерозлучним товаришем, милим братом.
Запорозькі козаки використовували коней, які були поширені в той час на Україні, захоплювали коней у турків, татар, поляків. Але найпристосованішими до місцевих умов і того способу життя, який вели козаки, були коні, вирощені на запорозьких кінних заводах. Запорозькі коні були невеликого зросту, непоказні на вигляд, з маленькими круглими копитами. Але, за свідченнями очевидців, К. к. відзначався незвичайною міцністю, силою, твердістю в ногах, витривалістю у довгих походах, неперебірливістю у харчуванні, спокійним норовом. Проскакати кілька десятків верст без перепочинку, не бачачи корму протягом дня, було для нього звичайною справою. Крім того, запорозькі коні відзначалися винятковою кмітливістю і добре дресирувалися: прибігали на голос хазяїна, за командою могли лягати на землю, повзти тощо.
Див. також *Коня козацького спорядження*. *С. Ф. Плецький*

КІЧКАС (осет. кочкоз – «струмок», болг. каскас – «переходити», тур. кишкас – «короткий», коч-кос – «проходь») – за часів існування *Запорозької Січі* одна з найзручніших переправ через *Дніпро*. Знаходилася на 2,5 км вище сучасної греблі Дніпрогесу в районі сучасного о. Леніна. Річище Дніпра в цьому місці звужувалось до 300 м у кам'яних берегах. Відкриті околиці не дозволяли влаштовувати засідки.
Виступ правого берега Дніпра на 3 км вище сучасної греблі Дніпровської ГЕС в районі повороту річища Дніпра на південний захід називався в минулому Кічкаським мисом. Ці історико-географічні об'єкти нині затоплені водами Дніпровського водосховища. Відома також балка Кічкас на лівому боці Дніпра (тепер у промисловій зоні Заводського р-ну м. Запоріжжя). У 18 ст. в районі балки були козацькі *зимівники*, що підлягали *Кодацькій паланці*. З 1781 згадується слобода Кічкас, що з 1782 отримала назву Павло-Кічкас, – можливо, від імені генерала Павла Сергійовича Потьомкіна, який отримав у володіння 12 000 десятин місцевих земель. Тепер Павло-Кічкас – район м. Запоріжжя, розташований на північ від сучасної Кічкаської затоки Дніпровського водосховища. Кічкасом називалася також колонія німців-менонітів Ейнлаге на схід від сучасної вулиці Каховської на правому березі Дніпра.

Літ.: Падалка Л. Г. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожского козачества // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 264–276; Фоменко В. Г. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 110–122; Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 42–43, 160; Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Південна Україна. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 45.

Ю. П. Князьков

КІШ, Кош – військове товариство, громада козаків *Запорозької Січі*; центральний орган управління Запорозькою Січчю. Слово походить від татарського слова «кхош», що означало велику отару овець, яка складалася з багатьох менших отар і управлялася радою чабанів з одним вибраним старшим – «отаманом». Найпоширеніше значення цього слова тотожне слову «Січ». Але його слід розуміти не тільки в значенні центру, столиці *Війська Запорозького*, а й у значенні уряду чи адміністрації, які склалися з багатьох інституцій, котрими керувала певна кількість козацьких посадовців. Тут його слід розуміти як «уряд» з відповідною інфраструктурою. Тому в документах запорозького архіву зустрічаються підписи: «Дано з Коша при Бузі», «Дано з Коша Січі Запорозької», «Писано в Коші».
К. розумівся також як тимчасове місце перебування козаків, їх військового табору, ставки, навіть у значенні табору якоїсь окремої козацької артілі, яка перебувала на ловах. Запорожець М. *Корж* подає ще одне значення цього терміна: «для захисту пастухів від негоди вони мали коші і котиги. Кіш – це палатка, обшита повстями і на колесах, аби з місця на місце її легко можна було перевозити. В ньому була *кабиця* – для вогню. Біля неї пастухи від негоди грілися, сушилися й варили собі та собакам їжу».

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 58–59; Устное повествование бывшего запорожца Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. – С. 23.

О. Л. Олійник

КІШКА (Кошка, Кушка) Самійло (70-і рр. 16 ст. – 1628) – гетьман *реєстрового козацтва*. Походив із козацької чи міщанської родини, можливо, з Києва. На поч. 17 ст. К. подарував власний будинок у Києві під шпиталь, причому у 30-х рр. 17 ст., вже по смерті К., цим будинком заволоділи католицькі ченці. Вперше ім'я К. з'являється у джерелах 1599, коли його обрано гетьманом замість Семена Скалозуба, який загинув під час морського походу проти *Османської імперії*. Ймовірно, К. відзначився у цьому поході. В липні 1600 на заклик великого коронного гетьмана Яна Замойського К. виступив із *запорозьким козацтвом* у похід із Базавлуцької Січі. Піднявшись угору Дніпром і подолавши пороги, запорожці через Черкаси – Канів – Білу Церкву – Брацлав – Кам'янець-Подільський рушили проти Молдови, де точилися бої військ *Речі Посполитої* і молдовсько-валаського господаря Михая Хороброго. Одночасно К. послав до короля Сигізмунда III своїх представників (Радкевича та Оноприя), котрі мали добиватися повернення старих прав і вольностей, а також жолду (платні) реєстровому козацтву, зняття баніції з учасників повстання С. *Наливайка* тощо. Під час молдовського походу К. був запідозрений у симпатіях до Михая Хороброго і скинутий з гетьманства. Однак через деякий час у 1601 його було знову обрано гетьманом, і саме він повів запорожців у похід проти шведських військ у Лівонію. Звідти К. вислав до короля Сигізмунда III нове посольство, добиваючись задовільнення вимог щодо «прав і вольностей», написав ряд листів до короля і членів уряду Речі Посполитої. За деякими даними, К. убито в Лівонії, і вже у березні 1602 гетьманом обрали Івана Куцьковича. Однак є підстави твердити, що К. залишився живим (можливо, був там тільки поранений), брав участь у Цецорській битві 1620, де й потрапив у турецький полон. Бувши невільником-гребцем, зумів увійти в довіру до турків, а в листопаді 1627 підняв повстання на турецькій галері в порту Мітіліні (о. Лесбос на Егейському морі). Пізніше він зумів провести галеру до Італії. Було визволено 220 невільників, переважно українців. Пізніше К. з групою невільників повернувся на батьківщину. Цей подвиг оспівано в українській народній думі. Очевидно, невдовзі після повернення К. помер. Похований у Каневі.

Літ.: Самійло Кішка: Історичні розвідки, думи, оповідання / Серія «Кошові Запорозької Січі». – К., 1993; Мицик Ю. Гетьман Самійло Кішка і його незнаний лист // Вежа. – Кіровоград, 1996. – № 3. – С. 204–210; Мицик Ю. Київський шпиталь Самійла Кішки // Народна газета (Київ). – 1999. – 8–14 березня.

Ю. А. Мицик

КЛЕЙНОДИ (нім. Kleinod, польс. kleinot – дорогоцінність) – відзнаки та атрибути влади *козацької старшини*, які після відродження в середині 17 ст. української державності стали державними символами. До К. належали *корогва*, *бунчук*, *булава*, *пернач*, *печатка*, *литаври* і *каламар*. Вперше К. були надані українському козацтву в 1578 польським королем Стефаном *Баторієм*. Надалі К. надсилались тими монархами, під протекцією яких знаходилось *запорозьке козацтво*, чи тими, котрі бажали отримати від козаків допомогу. У 1594 австрійський імператор Рудольф II, який хотів залучити козаків до війни з Туреччиною, вирішив подарувати їм цісарську корогву та 8000 дукатів. А коли запорожці після придушення антимосковського виступу І. *Мазепи* перейшли під протекторат султана, він подарував їм корогву, освячену царгородським патріархом. К., які вже були у *Війська Запорозького*, вручалися новообраному *гетьманові* за рішенням *ради козацької*. Траплялося немало випадків, коли козаки самовільно відбирали у своїх гетьманів знаки їх влади і без королівської згоди передавали їх новому гетьманові. Саме так їх отримав Б. *Хмельницький*, який на козацькій раді в Січі був обраний гетьманом.

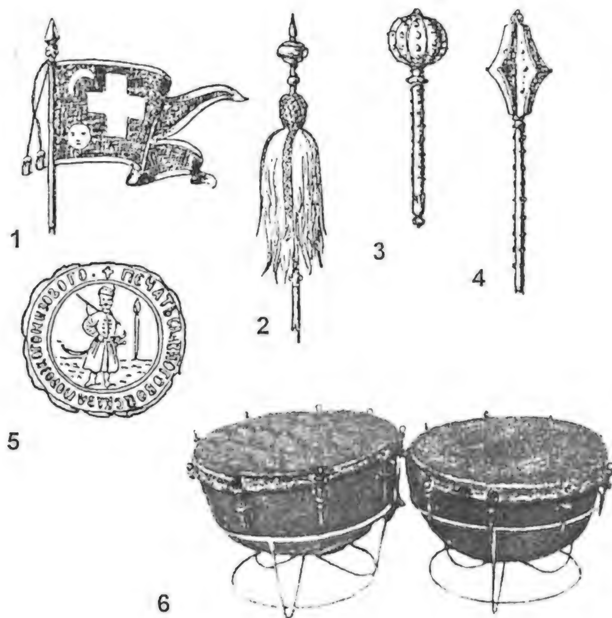

Козацькі клейноди:
1 – корогва; 2 – бунчук; 3 – булава; 4 – пірнач; 5 – печатка; 6 – литаври

До середини 17 ст. К. виступали як символи влади *козацької старшини*. Вони були спільними для городових і запорозьких козаків. У походах вони перебували при козацькому війську, а в мирний час зберігалися у військовій скарбниці. З 1648 гетьманські К. стають державними символами *Гетьманщини*. Новообраним гетьманам К. надсилались польськими королями, турецькими султанами, російськими царями. Наказним гетьманам, полковникам та сотенній старшині їхні знаки влади надавав гетьман.

У цей час на Січі теж існували свої К. Номенклатура січових К. не відрізнялася від номенклатури К. Гетьманщини. Хоча певні відмінності між ними були. Так, на січовій печатці збоку від козака з мушкетом зображувався курган зі списом, що символізувало прикордонну службу запорозьких козаків. На Січ К. надсилались російськими царями чи турецьким султаном, під протекторатом якого запорожці перебували в 1708–34. За рішенням січової ради К. вручались військовій старшині і кошовому отаманові, а він надавав символи влади паланковій старшині. Курінні печатки та корогви вручались новообраним курінним отаманам курінною радою.

Після смерті гетьманів чи після відсторонення їх від влади К. передавалися на зберігання *генеральному підскарбію*.

Функціонували козацькі К. до кінця 18 ст. А коли в 1775 за наказом *Катерини II* була знищена Запорозька Січ, втратили силу і регалії січової старшини. Після ліквідації російським урядом на поч. 80-х рр. 18 ст. козацьких полків були скасовані і клейноди полкової та сотенної старшини. Історична доля козацьких К. була складною. Частина з них після поразок козацького війська в 1651 під Берестечком, під Черніговом та Києвом опинилась у ворожих руках, і тепер вони, очевидно, знаходяться в запасниках польських музеїв. Але переважна більшість козацьких К. була захоплена Росією. Після ліквідації російським урядом гетьманської посади К. Розумовський залишив у *Глухові* золоту булаву з діамантами, срібні литаври і труби, перначі, печатки, прапори. Після зруйнування Січі у 1775 її К. потрапили до рук Г. *Потьомкіна*, після смерті якого вони зберігались як «непотріб» у його управителя на горищі будинку. І лише після смерті вдови управителя січові К. були передані до Царськосельського арсеналу, а згодом – до імператорського Ермітажу. Крім того, в Ермітажі зберігались і українські гармати художньої роботи, козацькі рушниці, пістолі та шаблі, булава гетьмана Д. *Апостола*. У Преображенському соборі в Петербурзі на поч. 20 ст. зберігались курінні знамена, три бунчуки, срібна булава, вісім козацьких панікадил – К. *Задунайської Січі*. У 1811 старший Кубанського козацького війська звернувся до царя з проханням передати кубанцям К. Запорозької Січі, які зберігалися в Ермітажі, Артилерійському музеї, Преображенському соборі. Але йому було відмовлено. Наступну спробу повернення українських К. зробила Центральна Рада, яка звернулася з таким клопотанням до Тимчасового уряду, а після більшовицького перевороту – до Ради Народних Комісарів. Хоча Раднарком і прийняв рішення про повернення К. в Україну, але виконано його не було. У 30-і рр. переважна більшість козацьких К. зникла з російських музеїв, і це зникнення не можуть пояснити й досі. В рамках політики, спрямованої на повернення в Україну належних їй українських культурних цінностей, урядом країни ведеться, зокрема, робота з пошуку козацьких К.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 169–172; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992. – С. 87–101; Апанович О. Привласнення козацьких клейнодів – викрадення історичної пам'яті нації // Українська газета. – 1994. – № 16 (58). – 1–14 вересня. – С. 6–7. *С. Ф. Плецький*

КЛІЩИНЦІ – село Жовнинської сотні Лубенського полку (тепер у складі Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.). У 1767–70 в К. відбулося повстання місцевих козаків, викликане їх закріпаченням генеральним суддею Лисенком і генеральним писарем Туманським. Повстанці побудували укріплений табір і упродовж кількох років чинили опір урядовим військам.

Літ.: Гуржій І. Повстання селян в Турбаях. – К., 1950. – С. 52.

КНОЛЛЕС Ріхард (2-а пол. 16 – поч. 17 ст.) – англійський історик. 1603 у Лондоні видав монументальну «Історію Туреччини», в якій чимало відомостей про українських козаків, зокрема про їх боротьбу з турками. Ці відомості особливо цінні тим, що вони ґрунтувалися на інформації, яку автор одержував безпосередньо з Царгорода.

В. А. Чабаненко

КНЯЖІ БАЙРАКИ – урочище на Черкащині у верхів'ях річки Дніпрової Кам'янки. Балка під такою самою назвою починалася від лівої притоки Інгульця – р. *Жовтих Вод* – і виходила до правої притоки *Дніпра* – Мокрого Омельника; загальний напрямок – з південного заходу на північний схід; загальна довжина – 16 км; найбільша глибина – майже 130 м. Місцевість нерівна й лісиста (порізана балками та ярами). Цими природними умовами і скористався Б. *Хмельницький* у *Жовтоводській битві 1648*. У К. Б. в ході переслідування польський загін був повністю знищений.

Літ.: Апанович Е. М. Исторические места событий Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1954. – С. 12–14.

КОБЕНЯК, кирея, сіряк – верхній розстібний одяг у вигляді довгої і широкої свити з великим відкладним коміром і каптуром. К. носився в негоду поверх кожуха. Тому К. шили з найгіршого, але щільного сукна, щоб він не пропускав воду.

Літ.: Воропай О. Звичаї нашого народу. – Т. 2. – К., 1991. – С. 408–410.

КОБЗА (від тур. kopuz, kobuz – вид однострунної гітари) – український струнний щипковий музичний інструмент. К. складається з круглого чи довгастого корпусу з опуклим дном, верхньої деки, короткого грифа з кілочками для натягування довгих струн (басів). Короткі струни (приструнки) розміщувалися з правої сторони деки. Найчастіше К. мали 6 басів і 6 приструнків. Хоча зустрічались К. з більшою чи меншою кількістю струн. У 15–16 ст. К. стала витіснятися *бандурою*. К. була відома з часів Київської Русі. Вона була найулюбленішим музичним інструментом у козаків. Запорожці вважали, що К. придумав Бог. А у піснях її називали «дружиною вірною». Багато хто з козаків, в тому числі й гетьмани, вміли грати на К. Кобзарі супроводжували козацьке військо в походах, були учасниками битв, складали думи та пісні про подвиги своїх побратимів. Назва «кобза» збереглася донині і часто вживається стосовно бандури.

Літ.: Вертков К. А. Атлас музыкальных инструментов СССР. – М., 1975; Гуменюк А. І. Українські народні музичні інструменти. – К., 1967; Горняткевич А. Кобза-бандура. Спроба історичного підсумку // Tributeto hruhoris on his Seventieth birthday. – New York, 1980.

А. Л. Сокульський

Запорозька кобза. Малюнок І. Рєпіна

КОБЗАР – український співець при лицарському братстві Запорожжя. Запорожці вважали К. «святою людиною». За традицією він – хранитель козацьких легенд, співець лицарських звитяг, визволитель невільників з полону, натхненник військових походів, повстань та інших подвигів низового лицарства.

Г. Р. Козак-бандурист. Туш. 18 ст.

На Січі діяла школа кобзарів. Кобзарі відігравали величезну роль не лише в історії *козацтва*, а й усієї України.

Літ.: З а л і з н я к Л. Чи були запорожці європейськими лицарями? // Старожитності. – 1991. – Ч. 4. – С. 9. *А. Л. Сокульський*

КОВПАК (Колпак) Опанас Федорович (рр. нар. і см. невідомі) – запорозький полковник. Син українського старшини Федора Ковпака. З 1745 – козак Шкуринського куреня, згодом обраний його курінним отаманом. Згадується в запорозьких документах 1764 як осавул, був у складі депутації Січі до столиці за царським жалуванням. З 1767 полковник Протовчанської, а з 1768 – Орільської паланки. Восени 1767 разом з іншими старшинами старанно виконував наказ Коша про виведення зайд-поселенців із запорозької території вздовж Орелі до Кальміусу. Відзначався хоробрістю. Уславився під час російсько-турецької війни 1768–74; був запорозьким похідним полковником. У 1771 на чолі півтисячної козацької команди у складі авангардних військ 2-ї російської армії відзначився в боях з татарськими військами за Перекоп та в інших місцях Криму. Дії його загону в 1771 мали вирішальне значення в оволодінні російським військом Кримом. За це К. отримав у нагороду спеціальну золоту медаль.

Опанас Ковпак. Кінець 18 – початок 19 ст.

Був заможним запорожцем, володів двома великими зимівниками на лівобережжі Орелі. Один з них, у гирлі Багатої, заснував у 1760-х рр., другий – у 1770.

Після зруйнування Січі (1775) К. – полковник Полтавського пікінерного полку. 1775 отримав на місці свого зимівника при р. Багатій як рангову дачу 4950 десятин землі. Там же 1780 заснував слободу Опанасівку. Отримав дворянське звання. У грудні 1781 вийшов у відставку в чині армійського полковника. У 2-й пол. 1780-х рр. обраний предводителем дворянства Олексопільського повіту Катеринославського намісництва. Під кінець життя мешкав у Опанасівці.

Займався благодійною діяльністю. В 1771 спорудив поблизу Шангірейського ретраншементу похідну запорозьку церкву. 1773 за його поданням було засновано церкву у с. Гупалівці на Орелі. Після 1775 збудував 2 церкви у слободах Ковпаківці та Опанасівці.

Збереглося 3 поясні портрети К.

Літ.: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. 1713–1776. – К., 1994. – С. 80, 100, 101, 131, 134; С к а л ь к о в с ь к и й А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 508–514; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 282, 290, 308, 312, 313; М о р о з В. Меценат з Приорілля // Козацтво. – № 2 (3). – Дніпропетровськ, 1994. – С. 6–12.

П. Г. Александров

КОГУТ Зенон Євген (нар. 1944) – український історик, фахівець з історії та історіографії України й Росії. Народився в Україні. Освіту здобув у США. Докторську дисертацію захистив у Пенсильванському ун-ті, де згодом займався викладацькою роботою. Працював у Мічиганському та Гарвардському ун-тах. Укладач і редактор серійного видання «Американська бібліографія слов'янських і східноєвропейських студій». Експерт Бібліотеки Конгресу США з питань СРСР та Східної Європи. З 1994 – директор Канадського інституту українських студій Альбертського ун-ту, керівник низки наукових програм і проектів.

З. Когут

К. – автор спеціальних досліджень з історії України переважно 18–19 ст., історії Російської імперії, історичної думки та національної ідентичності східнослов'янських народів, українсько-російських відносин.

У монографії «Російський централізм і українська автономія. Поглинення Гетьманату імперією, 1760–1830-і роки» (англомовне видання

1988, український переклад 1996) здійснив комплексне дослідження історії українського суспільства після ліквідації козацької державності та її інституцій, зокрема висвітлив соціально-економічне та політичне становище козацького стану, козацьких військових формувань на території Російської імперії, історико-політичні концепції козацької історіографії .

В. В. Кравченко

КОДАК, Старий Кодак – фортеця, заснована у 1635 на правому березі *Дніпра* біля першого Дніпрового порога (Кодацького). Назва «Кодак» має тюркське походження («кой» – поселення, «даг» – гора, пагорб). Будівництво К. було пов'язане з реалізацією давнього плану захисту південних рубежів України і в цілому польсько-литовської держави, під владою якої перебували на той час українські землі, від ординських нападів. Рішення про будівництво К., прийняте королем *Владиславом IV*, у лютому 1635 ухвалив сейм *Речі Посполитої*. Панівна верхівка Речі Посполитої прагнула також узяти під жорсткіший контроль *Запорозьку Січ*: К., який стояв на стратегічно важливому пункті, перешкоджав зв'язку Січі з *«волостю»*. Будівництво К. здійснювали українські козаки й селяни під керівництвом досвідчених інженерів: француза Г. Л. де *Боплана* і німця Ф. Гетканта. Загальний нагляд над будівництвом здійснював великий гетьман коронний Речі Посполитої С. *Конєцпольський*.

Невдовзі після збудування фортеці вибухнуло національно-визвольне повстання під керівництвом гетьмана Івана *Сулими*. В ніч проти 12.8.1635 (за н. ст.) повсталі козаки оволоділи К., перебили польський гарнізон і частково зруйнували фортецю (див. *Зруйнування Кодака 1635*). Після придушення повстання К. швидко відбудовується і зміцнюється, в межах фортечних стін виникають православна церква і католицькі костьол і монастир, навколо К. виникає торговельно-ремісницьке передмістя. Відтоді К. потрапляє на головні європейські карти. К. стає важливим опорним пунктом колонізації південноукраїнських степів. Вище по Дніпру (за 25 км) виникає Новий Кодак (1645), між Старим і Новим Кодаками і поруч з ними виникає наприкінці 17 – у сер. 18 ст. ряд поселень (Лоцманська Кам'янка, Мандриківка, Половиця, Новобогородицька фортеця), які дали початок деяким районам сучасного Дніпропетровська. У К. бував Богдан *Хмельницький*, тут служили його майбутні сподвижники, полковники І. *Богун*, П. Головацький, С. *Победайло* та ін.

Коли вибухнула *Визвольна війна українського народу*, К. був блокований повстанцями, але не був узятий. Наприкінці літа 1648 гетьман Б. Хмельницький наказав виступити під К. трьом полкам української армії, в т. ч. й Ніжинському, очолюваному Прокопом Шумейком. Іншими полками командували Максим Нестеренко та Яків Вовченко. 1.10.1648 внаслідок успішних дій цих полків гарнізон К. капітулював. З цього моменту він став найважливішою твердинею Української держави на її тодішніх південних кордонах. К. було передано у підпорядкування Кошеві Запорозької Січі. Однак гетьмани України постійно дбали про обороноздатність К., про постачання місцевого гарнізону провіантом і боєприпасами, нерідко особисто бували у К. (І. *Самойлович*, І. *Мазепа*, Д. *Апостол*, кошовий отаман І. *Сірко*, К. *Гордієнко* та ряд інших, полковники Д. *Чечель*, Д. *Горленко*, П. *Полуботок*). К. відігравав важливу роль під час *Кримських походів 1687 і 1689*, саме тут у 1687 козаки остаточно схилилися на бік І. Мазепи, відмовившись підтримувати Г. Самойловича, сина колишнього гетьмана. Кодачани підтримали антиколоніальне повстання І. Мазепи 1708–09. У 1709 російські каральні війська захопили й зруйнували Старий і Новий Кодаки. Руйнацію фортеці і міста довершив *Петро I*, спираючись на умови *Прутського трактату 1711*. Однак під час перебування К. у складі *Османської імперії* запорожці швидко відновили Кодаки, поселяючи тут втікачів з Правобережної України, де була поновлена влада Речі Посполитої, а пізніше і з Лівобережної Гетьманщини.

Після повернення запорожців під російський протекторат (1734) край швидко розвивається. Центр *Кодацької паланки* (однієї з 8) було поставлено у Новому Кодаку, який швидко обганяє у своєму розвитку Старий К. Однак і Старий К. не втрачає свого значення. Зокрема, тут у 1760 створюється *Старокодацьке духовне намісне правління*. У 1736–37 на місці старої церкви тут було збудовано нову, яка стала визначною пам'яткою української дерев'яної архітектури. (Її було варварськи зруйновано у 1937 з волі компартійних керівників).

У 1784 *Катерина II* наказала перенести на ці землі губернський центр під назвою Катеринослав. Його центр мав бути розташованим на місці с. Половиці, а Старий і Новий Кодаки мали утворити передмістя. Почався новий етап в історії міста, котре в різні часи мало різні назви (Кодак, Катеринослав, Новоросійськ, *Січеслав*, Катеринослав, Дніпропетровськ).

У 1944 на місці власне фортеці було відкрито гранітний кар'єр, який існує і донині. Внаслідок варварських дій весь пагорб, на котрому стояла фортеця, знищений. Залишився тільки незначний фрагмент залишку валів у найвіддаленішій від Дніпра частині. Тут же стоїть пам'ятник, поставлений у 1910 з ініціативи історика Д. *Яворницького* на честь оволодіння українськими військами Кодаком у 1648.

Літ.: Мицик Ю. А. Козацький край. – Дніпропетровськ, 1997; Dubiecki M. Kudak, twierdza kresowa i jej okolice. – Warszawa, 1879.

Ю. А. Мицик

КОДАК НОВИЙ – див. *Новий Кодак.*

КОДАЦЬКА ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця *Вольностей Війська Запорозького Низового*, одна з найбільш залюднених і економічно розвинених частин *Запорожжя*. Назву отримала від містечка *Кодак*. Ця північна паланка мала досить значну територію площею 12 092 км². У її межах знаходилося більше тисячі *зимівників*, більшість із яких належала найбагатшим запорожцям. Центром К. п. було місто Новий Кодак, де містилась резиденція паланкової старшини на чолі з паланковим полковником. Новий Кодак мав досить оригінальні і потужні фортифікаційні укріплення та власну канцелярію із сильним гарнізоном і був значним торговим центром, де на ярмарках здійснювався продаж широкого асортименту зимівничої продукції. Крім того, тут знаходилося 673 родини «посполитих козаків». З 1750, після заснування Нової Сербії і Новослобідського козацького поселення, територія К. п. значно скоротилася. У віданні цієї паланки знаходилися такі найбільші населені пункти: Старий Кодак, Половиця, Микитине, Тарамське, Карнаухівка, Тритузне, Романкове, Бородаївка, Мишурин Ріг, Комісарівка, Лихівка, Томаківка та ін.

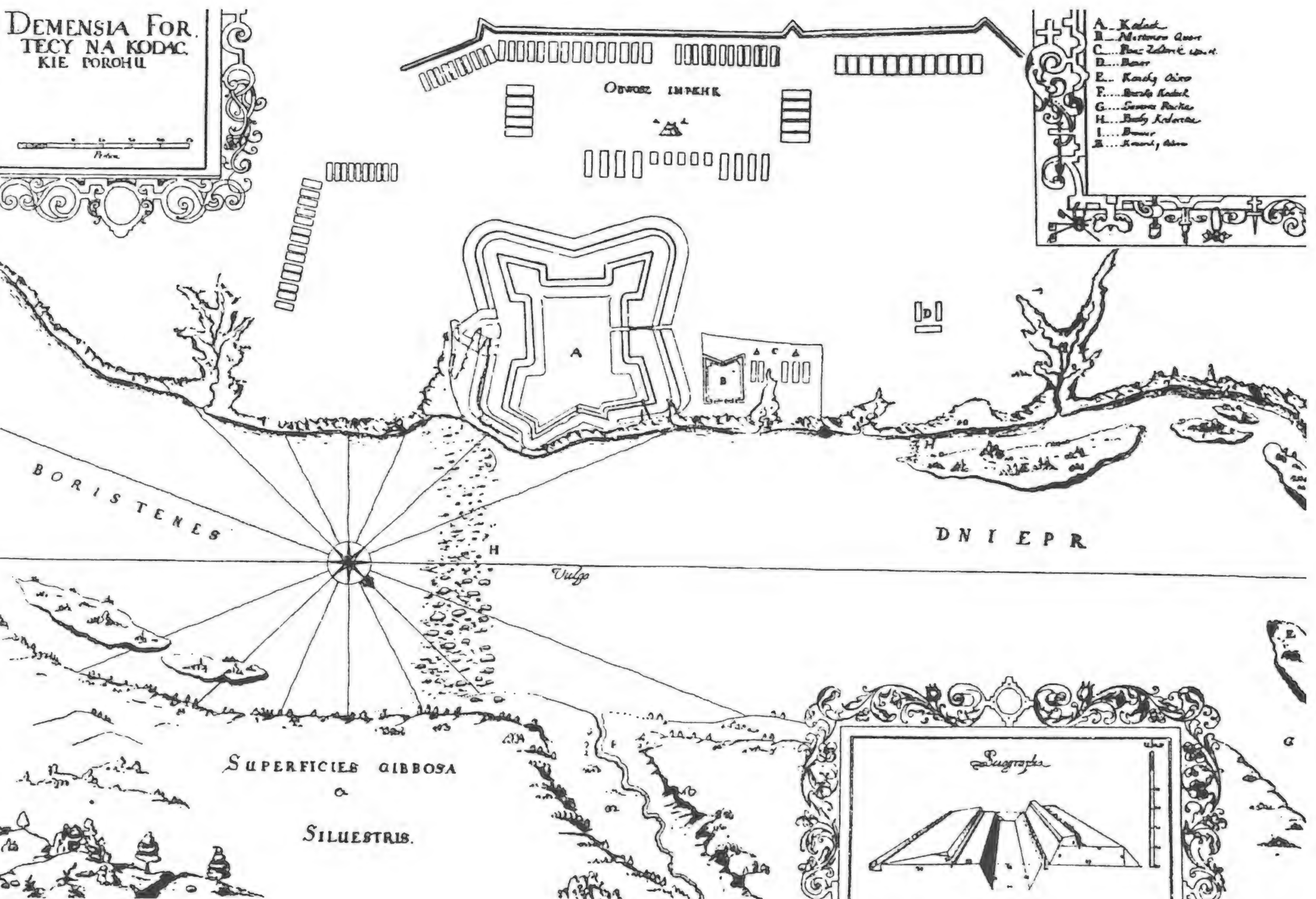

План Кодацької фортеці, відбудованої 1639 р. З атласу Ф. Гетканта

Літ.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 50; Слабченко М. Є. Паланкова організація запорозьких Вольностів // Праці для вивчування західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 202–206; Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 25–26, 30; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 18–30, 57, 82.

О. Л. Олійник

КОДАЦЬКИЙ ПОРІГ – перший з *Дніпрових порогів*. Довжина порогу була понад 500 сажнів, падіння води – близько двох сажнів. Навпроти К. п. польською владою було збудовано фортецю *Кодак*.

Літ.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 29.

О. І. Коробов

КОЗАК – вільна людина, воїн-промисловик, представник *козацтва* – одного із станів українського суспільства. Слово **козак** – тюркського походження; вживалося у значенні «вільна, озброєна людина». За даними відомого українського орієнталіста О. Пріцака, термін **козак** вперше фіксується у тюрків, що у 6 ст. н. е. кочували на Далекому Сході (Манчжурія): там він означав юнаків, котрі проходили обряди ініціації (посвячення у повноправні члени племені), у зв'язку з чим повинні були певний час прожити окремо від орди, вижити у боротьбі з природою та ворогами. Пізніше тюрки переносять цей термін у Середню Азію, на Близький Схід і, нарешті, в Європу. Так, у 1240 його фіксує Початкова монгольська хроніка у значенні «схильний до завоювання»; у 1271 турецько-арабський словник, створений у Єгипті, подає термін **козак** у значенні «вільна, озброєна людина»; під 1303 словник половецької мови перекладає його як «страж». Популярні в польській та німецькій історіографії 16–17 ст. спроби вивести термін **козак** від слів «коза», «коса», якогось вождя на ім'я Козак (Й. Гербіній, П. *Пясецький*, Й. Пасторій та ін.) не витримують елементарної критики, на що було вказано ще Й. Мюллером, німецьким істориком, автором першої дисертації про козаків, надрукованої у Лейпцигу 1684. Він же застерігав від сплутування українських (запорозьких) козаків із тюркськими козаками та казахами (кайсаками). У тюрків термін **козак** набув значного поширення, навіть став означати певні племена. Згідно з хронікою А. *Гваньїні* (1611), північніше Казанського ханства існувала татарська «Козацька орда».

На українському ґрунті слово **козак** набуло іншого значення, ніж у тюрків. Перші достовірні згадки про українських К. датовані 1489 та 1492. У першому випадку «Хроніка Польщі» М. *Бєльського* згадує про К., що були провідниками війська польсько-литовської держави у подільських степах і посприяли розгрому ординців під Коперстином (на Вінниччині), у другому – великий князь литовський Олександр відповідає на скаргу кримського хана Менглі-Ґірея на козаків (киян, черкащан та канівців), які захопили турецький корабель під *Тягинею* (сучасні Бендери або місцевість поблизу сучасної Каховки). Цілком ймовірно, що українське козацтво виникло раніше (у 14 – 1-й пол. 15 ст.), але в усякому разі після Батиєвої навали.

Козацтво як стан формується наприкінці 15 ст. з представників усіх станів та прошарків українського суспільства. Але основна його маса складалася з українських селян та міщан. Відносно невелику частину козацтва становили представники інших народів, насамперед білоруського, татарського, молдавського, але вони швидко асимілювалися. Після ліквідації *Річчю Посполитою*, а пізніше і Російською імперією, *Гетьманщини* та *Запорозької Січі* верхівка козаків стала шляхтичами (в Польщі) чи дворянами (у Російській імперії), частина зберегла свій статус на інших землях (задунайське козацтво, чорноморське кубанське козацтво тощо), але основна маса козаків поповнила лави селян та міщан, іноді зберігаючи за собою козацьке звання.

Ім'я козаків відродили бійці військових частин УНР у 1917–21, організатори окремих частин «червоних» військ (*Червоне козацтво*), члени багатьох політичних та громадських організацій українців на еміграції. У наш час здійснюється спроба відродження українського козацтва, але вже тільки як громадської організації.

Козаками називалися також представники військового (козацького) стану у 12 козацьких військах, що існували в Російській імперії до Жовтневої революції. Більшовицьким урядом козацтво було ліквідоване як стан у 1918–20. Після громадянської війни (у ній козацтво переважно виступало на боці «білих») воно зазнало тяжких репресій, К. були позбавлені привілеїв, значної частини земельних володінь і поповнили лави селянства. В наш час у Росії робляться спроби відродити козацтво, але, як і в Україні, лише у формі громадських організацій.

Літ.: Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII–X. – К., 1995–1998; Мицик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.

Ю. А. Мицик

«КОЗАК» – часопис, що в 1919 видавався 16-м кінним загоном Армії УНР; пізніше став вісником 3-ї пішої дивізії Армії УНР.

«КОЗАК МАМАЙ» – найпопулярніша народна картина 17–19 ст. Якщо нащадки *козацької старшини* розміщували у своїх житлах портрети іменитих предків, то селяни, потомки простих козаків, у 17–19 ст. прикрашали свої хати

Козак Мамай. Невідомий художник. Олія. 18 ст.

зображенням козака-бандуриста. Його малювали на дверях і стінах хат, на скринях, кахлях і посуді. Це була найулюбленіша картина – одна із форм образотворчого фольклору, що відбивала світогляд народу; своєрідне уособлення *козацтва*. Була поширена по всій Україні, особливо на Полтавщині, Чернігівщині, Харківщині, рідше на Правобережжі.
Образ козака-бандуриста остаточно сформувався наприкінці 18 ст.: молоде обличчя, широко відкриті очі, довгі вуса й оселедець, багатий одяг. Промовисті аксесуари – бойовий кінь біля списа, зелений дуб, козацька зброя, шапка, люлька, пляшка і чарка – доповнюють образ. Підібгавши ноги «по-турецьки», козак Мамай самотньо сидить серед степу, сумовито занурений у свої думки, і грає на бандурі, викликаючи асоціації з народними думами.
Під зображенням часто розміщений віршований текст (переважно гумористичного забарвлення), що походить з монологу козака, героя вертепної комедії (з різними доповненнями). Створюючи не завжди подібний словесний образ, текст контрастно відтінює образ пластичний.
Народні малярі зображують козака Мамая в статичній позі, з бандурою (хоч бойове життя козака проходило в битвах), зброя відкладена, і стоїть кінь. Козак Мамай виступає як мирний страж своєї землі, мужній, зосереджений і водночас мрійливо-задумливий. Висока міра узагальнення переводить образ на рівень символу, що зберігає історичну пам'ять народу й утверджує народні ідеали. Причини такого потрактування образу вбачаються в тому, що він сформувався в часи, коли козацька вольниця відійшла в минуле.
В цих народних творах відчувається дух барокової епохи. Мова їх виражальних засобів проста і лаконічна. Плавні заокруглені лінії окреслюють спокійно-елегійні постаті, в одязі домінує червоний колір, гармонійно поєднаний з відтінками чорного, вохристого, зеленого. Спрощені узагальнені риси і форми надають композиціям монументальності, а колірна насиченість, декоративність містять приховану патетику образу.
Віддаляючись у часі, зображення все більше відходить від первинних зразків, але традиційна поза головного персонажа залишається незмінною (її виводять із східної іконографії, підмічаючи таємничу подібність «мамаїв» до зразків мистецтва скіфських часів і давніших – аж до індоарійської прадавньої спільноти). Схема картини вже не змінюється, а лише доповнюється побічними сюжетами чи персонажами, що свідчить про давність однофігурної композиції. Із середини 18 ст. під впливом *гайдамаччини* у композицію вводяться інші персонажі, подані здебільшого дрібним планом; текст зникає, а козакові надають ім'я «Мамай», яке переходить на копії старих «козаків-бандуристів» і закріплюється за всіма варіантами (Мамай, за однією з версій, – історичне прізвище гайдамацького ватажка). Головна постать мало пов'язана з другорядними, що представляють різні сцени з гайдамацького життя (п'ють горілку, танцюють, б'ються, стріляють із мушкетів, варять юшку і т. д.).
У свідомості народу ватажки і учасники *Коліївщини* були героями, оборонцями від гнобителів і месниками. Існує зображення Максима Залізняка в образі козака Мамая в традиційній позі, з бандурою (Флейшер. Максим Залізняк, 1858, Державний музей етнографії, С.-Петербург). Початком 19 ст. датують картину, де поряд з козаком сидить гротескно зображений панок у міському костюмі і частує його горілкою; на іншій біля козака з бандурою танцюють дівчата.
В українському образотворчому мистецтві до середини 19 ст., фактично, лише народна картина «К. М.» зберігала ідеальний образ степового лицаря, залишалась носієм історичної пам'яті. Кобзарі та малярі несли в народ історію України.

Літ.: Білецький П. Козак Мамай – українська народна картина. – Львів, 1960; Лиша Р. Сторони Всесвіту // Образотворче мистецтво. – 1996. – № 1. – С. 40–41.
І. М. Ласка

КОЗАКИ ГОРОДОВІ – див. *Городові козаки.*

КОЗАКИ НАДВІРНІ – див. *Надвірні козаки.*

КОЗАЦТВО – з кінця 15 ст. збірна назва *козаків* в Україні та в порубіжних державах. Слово «козак» на письмі вперше вжито в «Початковій історії монголів» під 1240 у значенні людини самітної, не зв'язаної ні з домівкою, ні з сім'єю. У словнику половецької мови (1303) це слово трактувалося як «страж, конвоїр». Такі козаки займалися охоронною службою в прикордонних місцевостях, охороняли купецькі каравани або й самі займалися степовим розбоєм. З'явившись у пратюркській мові, слово «козак» в українського народу набуло значення особисто вільної, мужньої та хороброї людини, незалежної від офіційних властей, захисника України і оборонця православної віри. Перші документальні згадки про українських козаків належать до кінця 15 ст. Польський хроніст М. *Бєльський* (середина 16 ст.), описуючи похід Яна Альбрехта, сина Казимира IV, у Східне Поділля на татар 1489, зазначає: польське військо могло успішно просуватися в подільських степах лише тому, що провідниками його були тамтешні козаки, добре обізнані зі своїми місцями. Кримський хан Менглі-Гірей у своєму листі до великого князя литовського 1492 скаржився, що кияни і черкасці розбили під Тягинею (при гирлі *Дніпра*) турецький корабель, і у відповідь на це князь обіцяв «потрусити отих козаків». У грамоті великого князя литовського Олександра Яґеллона від 1499 київському воєводі про правила регламентації торгівлі читаємо: «Которие козаки з верху Дніпра і с наших сторон ходят водою на низ до Черкас и далей и што там здобудут, с того со всего десятое мают давати».
Колискою українського К. стали землі, які відігравали роль буфера між *Кримським ханством* та володіннями польських і литовських володарів. Ці землі перебували поза будь-яким політичним контролем і не мали постійного населення. Природні багатства цього краю вабили до себе людей. Втікачі та уходники осідали й заводили господарство на незаселених землях Поділля й Південної Київщини, які вражали сучасників своїми природними багатствами. Але життя в цьому благодатному краї проходило на межі смертельного ризику. Майже щорічні вторгнення татарських орд завдавали непоправної шкоди насамперед господарству. Тому *уходники* воліли займатися тими видами господарства, які не так страждали від татарських нападів, насамперед скотарством, мисливством, *рибальством* і бортництвом. Вони заводили свої *зимівники* і *слободи* на *Південному Бузі*, Синюсі, *Росі*, *Тясмині*, а також на лівому березі Дніпра – вздовж Трубежа, Сули, Псла.

Невдовзі козацькі селища зайняли цілу смугу на українському пограниччі – від середньої течії Дніпра майже до Дністра. На поч. 16 ст. К. розселилося по староствах Київському, Канівському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмільницькому та ін. Багата здобич, вільне життя мали особливу привабливість. Для тих, хто прийшов сюди на промисел, уходництво ставало способом існування. «Козакування» перетворювалося на їхнє основне заняття, стаючи для них соціальною нішею. Однак тут на випадок татарських наїздів доводилося завжди бути напоготові. Умови прикордоння витворювали своєрідний тип людини, коли в одній особі поєднувався воїн і трудівник. Тож із плином часу «ватаги» промисловиків набували необхідного досвіду і, призвичаївшись до місцевих обставин, не лише могли дати відсіч татарам, а й самі починали громити їхні улуси.
Склався своєрідний козацький побут. Частково він увібрав у себе елементи побуту сусіднього тюркського етносу – у назвах, побуті, звичаях.
Деякі магнати та великокнязівські урядники порубіжних земель знайшли спільну мову з козаками й використовували їх у боротьбі зі степовиками, а то й для з'ясування стосунків між собою. Тому офіційні власті вважали їх ватажками козацького люду. При замках-фортецях (у *Каневі*, *Черкасах*, *Корсуні*, *Білій Церкві*, *Вінниці*, Хмільнику, Брацлаві, Барі та ін.) формувалося К., організатором якого були місцеві старости (урядники). Гучної слави своїми подвигами, здійсненими на чолі козацьких загонів, набули намісник канівський і черкаський О. *Дашкевич*, хмільницький староста П. *Лянцкоронський*, барський староста Б. *Претвич*, Б. *Ружинський*, староста канівський і черкаський Д. *Вишневецький*. Далі К. очолюють народні ватажки незнатного походження. Імена перших із них мало відомі. У 70–80-х рр. з'являється цілий ряд козацьких ватажків: Яків *Шах*, Іван *Підкова*, Матвій Самоватий, Костянтин Лакуста, Корній Перевальський, Федір Кишевич, Якуб Осовський, Андрій Рогачковський, Войтех Чановицький, Лук'ян Чорнинський.
Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах сторожових постів та укріплених «городків». Створювалася ціла система козацьких укріплених осередків – засік. У процесі боротьби степових «уходників» із татарськими нападами десь у середині 16 ст. виникає *Запорозька Січ*, яка стає військовим і організаційним центром українського К., його символом і найвищою інстанцією. Січ виконувала функцію акумуляції та збереження козацьких традицій і моральних цінностей. Невід'ємними рисами запорозького лицаря стали військова доблесть, шляхетність і готовність до самопожертви заради товариства. Січовому братству був притаманний своєрідний аскетизм; він проявлявся насамперед у готовності до смерті, чим козаки завжди дивували іноземних спостерігачів, а також у спартанській здатності зносити страждання, у байдужості до побутового комфорту. Серед найважливіших традицій запорожців були також високий статус свободи, побратимство, пошуки лицарської слави і здобичі, культ Покрови Пресвятої Богородиці.
Як окрема соціальна верства зі своїм окремим устроєм, організацією, звичаями К. сформувалося лише в 16 ст. Українське К. виробило власну громадську організацію, яка найповніше відповідала національному характерові українців і потребам часу. Найвища влада належала *раді козацькій* (колу). Рада вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя, обирала *старшого* (*гетьмана*) і старшину. Старшому (гетьману) надавалася вся повнота влади, що поєднувалося з високою відповідальністю.
К. формувалося з представників різних соціальних станів: міщан, бояр, шляхти, селянства. В середині 16 ст. численний прошарок ненобілітованих дрібних рицарів – боярства – і слуг відчув на собі весь удар правових реформ, пов'язаних із ревізією прав на шляхетство. Під загрозою перетворитися у державних або феодально залежних селян вони масово покозачилися. Відштовхнуте польською владою дрібне рицарство Придніпров'я перейшло в К. і стало його організаційним ядром. Покозачившись, придніпровське боярство внесло в К. новий суспільний зміст і вже під новим іменем стало вимагати визнання своїх прав.
У часи соціальних заворушень існувала також тенденція до масового покозачення селянства, і починаючи з кінця 16 ст. силу та безперервне поповнення лав К. забезпечувало передовсім селянство. Після Люблінської унії різко посилився кріпосницький гніт, і селянство, рятуючись від панської сваволі, масово втікало з Волині, Західного Поділля і півночі Київщини на південні й південно-східні землі. Селянські втечі набули характеру переселень. Покозачені селяни, не визнаючи юрисдикції старост, відмовлялися коритися королівським старостам і панам. Вливаючись до лав К., селяни й міщани перетворили його на значну суспільно-політичну силу. Першими визначними подіями, в яких українське К. показало свою силу, були *козацькі війни* кінця 16 ст.
Успіхи К. в обороні краю звернули на себе увагу уряду, який намагається поставити його собі на службу. Так формується *реєстрове козацтво*. Для козаків було встановлено власний «присуд», тобто козаків було вилучено з-під юрисдикції місцевої адміністрації та підпорядковано «старшому і судді над усіма низовими козаками». Цей судовий імунітет поширювався не тільки на реєстрових козаків, а й на тих, що виходили з Низу на *«волость»*. Так абстрактна ідея козацьких «вольностей» наповнилася конкретним змістом і здобула офіційну санкцію, а К. в адміністративно-правовому відношенні було відокремлене від решти населення *Речі Посполитої* й почало оформлятися в окрему станову групу, яка інтенсивно зростала внаслідок покозачення селянства й міщан. Ще одним важливим критерієм, за яким козаки відрізнялися від інших станів українського суспільства, була військова служба, оплачувана з державної казни. В умовах періодичного залучення великих мас покозаченого люду до участі у війнах, що їх вела Річ Посполита, встановити межу між реєстровим і нереєстровим К. було надзвичайно важко, і привілеї стихійно поширювалися практично на все К. Реєстрове К. не стало слухняним знаряддям політики польського уряду, і під час повстань основна маса реєстровців переходила на бік повсталих.
Яскравою сторінкою в історії українського К. була боротьба проти турецько-татарської агресії. У 70-х рр. 16 ст. К. боролося з турецькими силами у Молдові. У 1574 запорожці на чолі з Іваном Свирговським вели бої з турецькими військами в союзі з молдовськими повстанцями. У 1577 ватажок запорожців І. *Підкова* захопив Ясси і на короткий час став молдовським господарем. З 2-ї пол. 70-х рр. 16 ст. активізуються *морські походи* козаків проти

Козак. Малюнок із книги О. І. Рігельмана. 70-і рр. 18 ст.

Кримського ханства й Туреччини. Чергове піднесення воєнної активності К. було пов'язане з ім'ям гетьмана С. *Кішки* (1599–1602).

До захоплення Наддніпрянської України Польщею (1569) переважало в основному доброзичливе ставлення знаті до козаків як до спільників у боротьбі проти татар і турків. Козаків і шляхту на цьому етапі об'єднував військовий характер їхньої діяльності, а князі й пани з їхніми організаційними можливостями становили ніби офіцерський (командирський) корпус козацьких загонів. Доброзичливі стосунки між К. і верхівкою панівного класу закінчуються наприкінці 16 ст. Відстоювання козацьких прав переростає у збройні конфлікти К. з владою.

Поступово К. починає проводити власну, незалежну від польського уряду, зовнішню політику (втручання у молдовські справи, зносини з цісарем Рудольфом II). *Молдовські походи 1594–95* сприяли різкому зростанню і посиленню К. На поч. 17 ст. Польща вступила в період безупинних воєн і раз у раз мусила звертатись по допомогу до козаків. Потреба Речі Посполитої у військовій силі змусила польський уряд на поч. 17 ст. послабити репресивний тиск на К. й повернути йому скасовані раніше (після поразки повстання С. *Наливайка*) права та привілеї.

В умовах посилення національно-релігійного гніту в Україні К. виступало гарантом збереження давніх традицій, передусім православної віри. Воно боролося проти засилля уніатства, добивалося офіційного визнання православної церкви урядом Речі Посполитої. Піднесенню авторитету К. надзвичайно допомогла діяльність гетьмана П. *Сагайдачного* (1616–22). Він був найвидатнішим козацьким ватажком до Б. *Хмельницького* й одним з найталановитіших українських дипломатів, полководців і державних діячів. Як і його попередник С. Кішка, він вміло використовував потребу поляків у козацькому війську для закріплення лицарського статусу *Війська Запорозького*, яке за його гетьманування, всупереч обмежувальним реєстрам, мало кільканадцять тисяч, а при потребі досягало сорока (див. *Вільшанська угода 1617*, *Раставицька угода 1619*). Видатною заслугою Сагайдачного було й те, що він зумів поєднати інтереси і дії двох найактивніших частин українського громадянства – К. та міщансько-духовної інтелігенції. Виявом цього стало вписання гетьмана з усім Військом Запорозьким до Київського братства. Завдяки Сагайдачному відбулося й висвячення православних ієрархів у 1620. Його стараннями К. вперше включилося в загальнонаціональні справи, а міщанство й духовенство вперше відчули підтримку великої збройної сили, що допомогло їм набути більше певності і сміливості у своїх планах та діях. Одним із результатів участі козацького війська у *Хотинській війні 1621* стало усвідомлення К. своєї сили у міждержавних відносинах.

Хоч повстання кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст. зазнали поразки, вони відіграли велику роль в історії визвольної боротьби українського народу. У ході цих повстань народні маси набували досвіду збройної боротьби, сповнювалися віри у свої сили. Завдяки масовим повстанням прискорювалося визрівання національної самосвідомості українського народу. На досвіді повстанської боротьби селяни, козаки й міщани дедалі більше переконувалися, що в їхньому намаганні визволитися з-під гніту надійною опорою можуть бути тільки згуртованість, монолітність і воля у досягненні незалежності.

Утвердження К. як суспільного стану остаточно завершилося в ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Наступ польського уряду і магнатів на права і вольності К. привів у 1648 до повстання Б. *Хмельницького*, що переросло у загальнонародну війну, наслідком якої стало утворення української козацької держави – *Гетьманщини*, в якій К. було привілейованим станом, *козацька старшина* – провідною верствою, а козацький устрій став основою всієї державної організації. За Гетьманщини були узаконені привілеї К. Воно звільнялося від загальних повинностей і поборів, мало право власності на землю і ряд пільг у торговельно-промисловій діяльності. Судити козаків могли тільки *козацькі суди* різних рівнів. Права їх передавались у спадок. Кількість козаків після *Переяславського договору 1654* визначалась у 60 тис. Але за умов масового народного руху гетьманський уряд не міг обмежити чисельність К., і його кількість коливалася від 100 до 300 тис. чол.

Одночасно існувала автономна козацька організація у *Вольностях Війська Запорозького Низового* (до 1775). Після смерті Б. Хмельницького, в умовах послаблення гетьманської влади і загострення боротьби старшинських груп Запорожжя знову дистанціюється від урядових структур, ухиляючись з-під гетьманської влади, і набуває відносної незалежності.

До українського К. належало також *слобідське козацтво*, яке сформувалося протягом кінця 16 – 17 ст. Воно мало

багато спільного з лівобережним козацтвом і до 1765 користувалося досить широкою автономією в межах Російської держави.

Старшина, шляхта і монастирі різними шляхами прагнули перетворити козаків у своїх підданих. Цей процес часто супроводжувався насильством і зловживаннями. Зубожіння частини К. привело до реформи і поділу його на *виборних козаків* та *підпомічників*. Підриву боєздатності козацького війська особливо сприяли систематичні відрядження козацьких частин на важкі роботи по будівництву фортець і риття каналів. На Правобережній Україні К. було скасоване постановою польського сейму 1699, але існувало до 1714. У 18 ст. надвірні міліції польських магнатів мали подекуди устрій, подібний до козацького.

Після ліквідації Гетьманщини значна частина К. на території Лівобережної України (Чернігівська і Полтавська губернії) існувала як окремий стан вільного сільського населення, маючи свої, юридично закріплені, права і привілеї. Після зруйнування Запорозької Січі 1775 К. на деякий час продовжило своє існування у вигляді пізньокозацьких формувань. Традиції запорозького К. продовжили: *Задунайська Січ* на території турецьких володінь (1775–1828); *Бузьке козацьке військо* (1785–98; 1803–17); *Чорноморське козацьке військо* (1788–60), яке після переселення на Північний Кавказ дістало назву Кубанського козацького війська (див. *Кубанське козацтво*); створене з частини задунайського козацтва *Азовське козацьке військо* (1832–66).

У нові часи нащадки козацьких родів дали значну кількість інтелігенції – діячів українського національного відродження та визвольного руху. Вплив козацьких традицій відбився в українських визвольних змаганнях 1917–20, зокрема в організації *Вільного козацтва*, регулярних військових частин і в будівництві гетьманської *Української Держави* (1918).

Літ.: Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII–X. – К., 1995–1998; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. I–III. – Львів, 1990–1991; Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 61–72; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 27–44; Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991; Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998; Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. – Мельбурн; К., 1999; Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 1999; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. *С. Р. Лях*

КОЗАЦТВО В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ – див. *Українське козацтво в міжнародних відносинах.*

КОЗАЦТВО В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ. Зміни в суспільній свідомості козацької доби відбились насамперед у козацькому портреті. В ньому утверджувалися світські, гуманістичні ідеали, цінність людської особистості. Панегірик ректора Київської братської школи Касіяна *Саковича*, який декламувався на похороні славного козацького гетьмана Петра Конашевича-*Сагайдачного*, ілюструвався трьома гравюрами, що відтворювали похоронну хоругву з кінним портретом Сагайдачного і двома сюжетами: угорі – «Здобуття Кафи запорожцями», внизу – «Герб Війська Запорозького» (постать козака з мушкетом через плече). Похоронні хоругви із зображенням у молитовній позі увійшли у звичай в 16 ст. (разом із похоронними портретами). Їх шили з дорогих шовкових тканин, прикрашаючи золотом і тороками. Кінний портрет – суто козацька риса, внесена у похоронний ритуал. Похоронні хоругви виготовлялись і за Б. *Хмельницького*. (Таку хоругву відзначає у похоронному ритуалі сина гетьмана – Тимоша – антіохійський мандрівник Павло Алепський (1653). Перейнятий з польського середовища звичай тримався недовго і з 2-ї пол. 17 ст. зникає).

Більшість портретів Б. Хмельницького виконувалася за гравюрою на міді голландського художника Вільгельма Гондіуса (1597–1658). Напевно, вона вважалася найдостовірнішим зображенням (намальовані з натури портрети не збереглися). Портрет поясний, овальний, репрезентативний. Кирея з широким хутряним коміром і атласний жупан прикрашені рядами металевих гудзиків, щедро оздоблених, як і булава та ефес шаблі. Обшита хутром і прикрашена двома страусовими перами шапка. Виразне обличчя – складка на переніссі, запалі щоки під вилицями, опущені темні вуса. Впевнений, але невеселий погляд. Масивна статична постать. Праворуч угорі – герб *Війська Запорозького*. Під овалом – напис латиною: «Богдан Хмельницький, Війська Запорозького командувач, вірний слуга, ініціатор козацького повстання і українського народу князь». Гондіус, очевидно, користувався оригіналом, автором якого вважають голландця Абрахама ван Вестерфельда, що був придворним художником литовського гетьмана Януша Радзивілла, який влітку 1651 стояв табором у Білій Церкві, де після важких боїв підписувався мирний договір. Зображуючи найпопулярнішого з українських гетьманів, художники прийдешніх поколінь орієнтуватимуться на цей графічний портрет.

Портрет Б. Хмельницького (без головного убору, не подібний до гравюри Гондіуса) вміщений у літописі Самійла *Величка*. Ще одне зображення гетьмана з козаками, позначене правдивими життєвими рисами, є на історичній ілюстрації «Освячення козацької корогви» до Служебника єпископа Лазаря Барановича, написаного в Новгород-Сіверському монастирі (1665, Москва, Державний історичний музей).

У 17–18 ст. Хмельницького шанували як національного героя, батька Хмеля; його оспівували кобзарі, в оселях козацької старшини висіли його портрети, київські школярі поставили на його честь п'єсу (1728). Картина «Богдан Хмельницький з полками», виконана у 18 ст. простим маляром (не збереглася), передавала зміст п'єси. На ній зображений Хмельницький, який стоїть на українській землі; біля його ніг – Дніпро з притоками, з боків – сцени, що передають текст. Картина знаходилася в Чигиринській церкві, в кінці 19 ст. була придбана відомим колекціонером В. В. *Тарновським*.

Події *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, її козацькі óбрази яскраво відображені у ряді творів іконопису, зокрема у «Козацьких Покровах», в яких ідея небесного заступництва набула значення національної ідеї. Найвідомішою є «Покрова» із села Дашки на Київщині (кінець 17 ст., Національний художній музей України, далі – НХМУ) з портретним зображенням Б. Хмельницького.

Покров Богородиці. Ікона із Сулимівки. 1741 р.

Покров Богородиці. Ікона із Сулимівки. 1741 р. Деталь

Покров Богородиці. Ікона із Сулимівки. 1741 р. Деталь

Богоматір прикриває плащем (гіматієм) осіб, котрі навколішки звертаються до неї з молитвою. Зліва під покровом – єпископ Лазар Баранович, архієрей з ченцями, праворуч – російський цар *Олексій Михайлович* в золотій короні, за ним – Хмельницький із золотою булавою і два жіночі обличчя. На гетьманові така ж шапка, як і на гравюрі Гондіуса. Його образ ідеалізований в дусі образотворчого фольклору (молодий, чорновусий, чорнобровий). Плавні ритми видовжених постатей, складок вбрання, насичений колорит, поширена в українському іконописі гама червоних і синіх кольорів, квітковий народний орнамент – все це створює святковий, урочистий настрій.

У Покровській церкві м. Нікополя зберігалася січова ікона з портретом Петра *Калнишевського*, останнього кошового отамана (копія 19 ст., Одеський історико-краєзнавчий музей, далі – ОІКМ). Вгорі – невелике зображення Богородиці з патронами Січі – св. Миколою і архістратигом Михаїлом, внизу – картуш з військовою арматою, з боків – дві групи сивих запорожців (у правій – Калнишевський), що виступають узагальнено, як уособлення всього Війська Запорозького і водночас – як *ктитори* своєї церкви.

Ктиторські портрети – зображення осіб, які підтримували церкву або монастир (частково посмертні), – з часів Київської Русі включалися в інтер'єри православних храмів для прославлення благочинності і заслуг зображених. У розписах Лаврського Успенського собору в галереї ктиторських зображень був портрет Б. Хмельницького на повний зріст (18 ст.). У *Гетьманщині* ктиторами виступали гетьмани і козацькі старшини, які виконували й адміністративні функції. З кінця 17 ст. на зміну настінним ктиторським зображенням поширилися станкові портрети (прижиттєві чи посмертні) козацької верхівки, які стали неодмінними в церковних інтер'єрах (їх несли поміж ікон під час процесії). Вони призначалися для широкого загалу глядачів і передавали уявлення про визначну особистість; їх стиль увібрав риси української фольклорної образотворчої традиції. Європейські впливи на українському ґрунті давали унікальні зразки переплетіння релігійних і світських прикмет. Прагнення до світськості вносить виразні зміни у стиль і характер українського іконопису. На іконах з'являються зображення козацької верхівки, а святі наділяються портретними рисами. На іконі «Розп'яття» (кінець 17 ст., НХМУ) представлений лубенський полковник Леонтій *Свічка* з молитовно складеними руками на тлі пейзажної гірки і монастиря (фінансував спорудження монастирської церкви в околицях Лубен). У центрі композиції – образ розп'ятого Христа на тлі крупних золотих орнаментальних завитків. Біля нього ліворуч – полковник у червоному кунтуші (зелена шапка, підбита хутром, – за звичаєм, на землі перед хрестом), праворуч святі – Марія та апостол Іван у вишневому із рожевим та зеленому з червоним біблійному вбранні. Просте і мужнє, виразне у набожному настрої обличчя полковника близьке до світського портрета, а постать, написана площинно і чітко, виступає на глухому зеленуватому тлі. Стильове протиріччя виявляє тенденцію до посилення світського начала, реалістичних елементів в українській іконі, а розп'яття, золоте орнаментальне тло, виразна лінійно-ритмічна побудова, використання світлотіні свідчать про барокові впливи. «Св. Уляна» (В. Реклинський, бл. 1732, НХМУ) – одна з найкращих ікон Преображенської церкви с. Сорочинців на Полтавщині. Це ікона-портрет Уляни Апостол, дружини гетьмана Данила *Апостола*, представника козацького старшинського роду миргородських полковників. Церква була побудована гетьманом як родова усипальниця у 1732 і славилась виняткової краси бароковим іконостасом (понад 100 ікон).

Посилення світського начала проявляється і в настінних розписах Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, які вважаються найвизначнішою пам'яткою

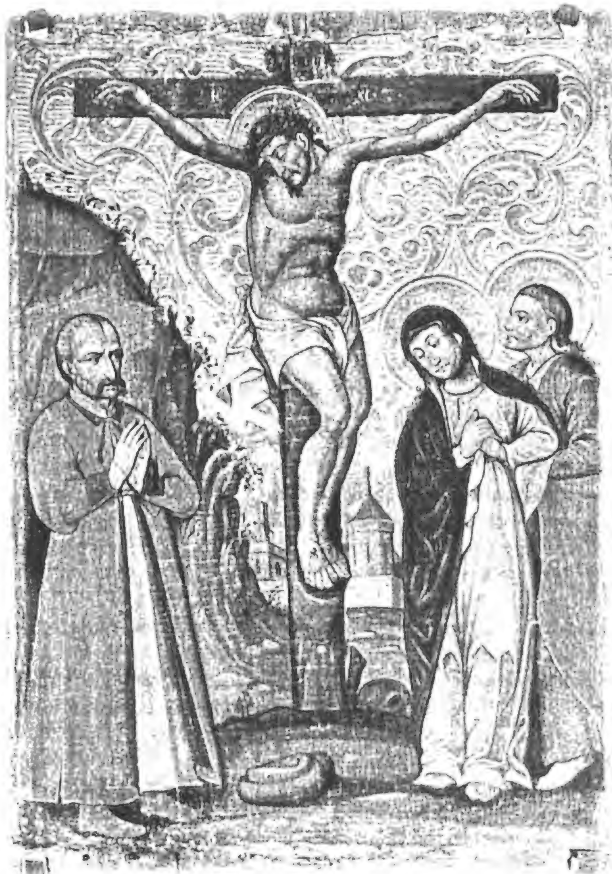

Розп'яття. Ікона з Пирятина. Кінець 17 ст.

українського монументального мистецтва 18 ст. (30-і рр.). У композиції «Перший Нікейський собор» поряд з духівництвом зображена група представників козацької старшини на чолі з гетьманом Іваном *Скоропадським*.

В галереї станкових портретів, різних за призначенням, втілилися риси козацького ідеалу, що утверджувався в суспільстві. З часом сформувались їх стильові особливості – площинність постаті, застиглість пози і підкреслено гордовита постава, індивідуальна виразність ледь промодельованого обличчя; посилена увага до відтворення одягу і аксесуарів, декоративність і орнаментальність; обов'язкові атрибути влади (пернач чи булава), герб, предмети релігійного вжитку і напис (ім'я, титул і дата). Серед них високими художніми якостями виділяється репрезентативний портрет отамана Війська Донського Данила Єфремова (1752, НХМУ), який на схилі літ відвідав Києво-Печерську лавру і зробив щедрі пожертвування. Подібними стильовими рисами характеризується і портрет полковника Михайла *Миклашевського* (фундатор двох храмів у Видубицькому монастирі), що, як і ряд репрезентативних зображень 18 ст., дійшов до нашого часу у пізнішій копії (НХМУ) та інші.

Розп'яття. Ікона з Пирятина. Кінець 17 ст. Деталь

В кінці 17 – на поч. 18 ст. створювалися жіночі ктиторські портрети на весь зріст – переконливі живописні свідчення про статус жінки у суспільстві козацької доби. Художник Іван Паєвський у 1697 намалював дружину новгород-сіверського сотника Лук'яна Журавки – Євдокію.

Портрет Феодосії, дружини фастівського полковника Семена *Палія* (1711, також втрачений) був створений посмертно і знаходився в Білій Церкві у храмі, заснованому Палієм. Відомо, що героїня портрета, як дружина полковника, за відсутності чоловіка командувала козаками і гідно приймала московських купців.

В кінці 18 ст., коли мінялися світогляд, побут і вбрання, а церква поступово втрачала авторитет, репрезентативний ктиторський портрет виходив з ужитку. В останніх за часом виконання ктиторських портретах братів Івана та Якова *Шиянів* (1794, ОІКМ) виразніше виявляються реалістичні тенденції. У Нікопольській церкві, побудованій колишніми запорожцями вже після скасування Січі, коштом братів було споруджено іконостас, по боках якого розміщувались ці портрети. Вони справляють сильне враження історичною правдивістю, рідкісним мистецьким поєднанням рис суворої достовірності і типовості, надчасності козацьких образів. Козаки зображені на повен зріст у коричневих тонах – одна рука на поясі, у другій – шапка, традиційний антураж відсутній, написи збережені. Увагу привертають обличчя – худорляві, обвітрені, виконані з натури і матеріально написані кольором і світлотінню, широким мазком з енергійними світловими відлисками. Вольове, замислене обличчя Якова і більш просте, з довгим оселедцем – Івана. Невідомий церковний маляр представив світські портрети типових виразників широких народних кіл, простих, вже немолодих козаків, відданих минулим часам бойової слави, які з гідністю, мужньо дивляться у вічі прийдешності.

До середини 17 ст. портретний жанр переважно пов'язаний з іконописом, але з 2-ї пол. 17 – 18 ст. поширюється і розвивається світський портрет, якому ще довго були притаманні риси іконописності й репрезентативності. В кінці 17 – 18 ст. на Лівобережній Україні поширились парадні козацькі портрети. Портрет прославляв нового героя – представника козацької верхівки, що постає втіленням ідеальних якостей – воїнської доблесті і мужності. Портрети українських гетьманів, козацьких полковників, військових товаришів утверджували також їхню станову значимість і знатність. Все це сформувало стиль парадних репрезентативних портретів з монументальною узагальненістю композиції, урочистою статуарністю фігур, декоративною силою живописних рішень. На відміну від ктиторських портретів, що виставлялися в церкві, світські портрети призначалися для житла. У 18 ст. в середовищі козацької старшини набули розповсюдження камерні портрети, створювалися родові галереї – Сулим, *Ґалаґанів*, Дараганів. Меморіальний характер портретів не допускав нічого випадкового; обличчя поєднують типові риси з індивідуальною виразністю; парадні, статичні пози, урочисті костюми (чоловічий костюм з часом мінявся швидше, а жінки до кінця 18 ст. продовжували носити вбрання минулого століття). Авторами портретів були іконописці і цехові ремісники, випускники

Київської академії та Харківського колегіуму, кріпосні художники. Портрети малювалися з натури або за описом чи вже наявним оригіналом; була поширена практика замовляти копії з портретів іменитих предків, яка продовжувалась і в 19 ст. (так, Т. Г. *Шевченко* у 1859 на замовлення нащадка генерального судді запорозького війська В. *Кочубея* виконав портрет, спираючись на один із його овальних портретів 1-ї пол. 18 ст.).

За цих обставин народжувались такі типові і водночас достовірні портретні зображення з українського козацького середовища, як портрети значкового товариша І. Забіли та його дружини (бл. 1713, НХМУ).

Рядом портретних зображень представлений відомий на Україні рід Ґалаганів, який у 19 ст. залишив по собі слід у доброчинництві і меценатстві. Портрет Олени Ґалаган (середина 18 ст., Чернігівський історико-краєзнавчий музей), дружини чигиринського і прилуцького полковника Гната *Галагана*, ще у дослідженнях кінця 19 ст. визнаний кращим серед старовинних українських портретів.

З-поміж портретних зображень 18 ст. особливою вишуканістю вирізняється репрезентативно-парадний портрет значкового товариша Василя Гамалії (1750-і рр., НХМУ). Втративши з ліквідацією *Запорозької Січі* свою суспільну нішу, *козацтво* відходить у минуле, а з ним і його образотворча сторінка – унікальна портретна галерея 17–18 ст., проте образ козацтва впродовж віків зберігався в історичній пам'яті українського народу як символ та ідеал, і з плином часу, в атмосфері революційно-демократичних визвольних ідей і національного самоутвердження, в процесі осмислення суспільством свого минулого постав, овіяний легендами, героїзований в образотворчості кінця 19 – поч. 20 ст.

Геніальний народний поет і художник Т. Г. *Шевченко* був покликаний воскресити овіяну романтизмом козацьку епоху у всій складності її зв'язків і впливів на долю України, що знайшло відображення і в його образотворчості. В серії офортів «Живописна Україна» (1844) Т. Г. Шевченко уперше в українській станковій графіці поставив за мету показати картини сучасного життя народу у зв'язку з його історичним минулим. Створена під глибоким враженням від першої подорожі з Петербурга на Україну (1843), серія задумувалась як періодичне видання (по 12 естампів щороку) і мала розвивати 3 жанрово-тематичні лінії: українські краєвиди, народний побут та історичні події. Шевченкові вдалося випустити 6 офортів («Дари в Чигирині 1649 року», «Старости», «Судна рада», «Казка», «У Києві», «Видубицький монастир у Києві»); вони стали одним з найвидатніших явищ української художньої культури і не мають аналогів у мистецтві слов'янських народів.

На обкладинці першого випуску офортів було подано список творів, які планувались далі до видання: пейзажі історичних місць, пов'язаних з козацтвом, – *Чигирина*, *Батурина*, *Суботова*; історичні сюжети – «Іван Підкова у Львові», «Павло Полуботок у Петербурзі», «Семен Палій у Сибіру». Висувається припущення, що в числі цих творів мав бути ще сюжет, присвячений Б. Хмельницькому.

У 1845 після закінчення академії Шевченко приїздить до Києва і влаштовується художником Археографічної комісії при ун-ті (1845–46), що давало йому можливість пізнавати Україну. В його завдання входило точне відображення архітектурних об'єктів та краєвидів. Серед акварельних малюнків художника – «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», «Козацькі хрести» (всі – 1845, Національний музей Т. Г. Шевченка, далі – НМШ), на тлі яких у цей час народжуються вірші, присвячені Б. Хмельницькому. Шевченко підходив до своєї праці творчо, вносячи особисте в зображення архітектурних пам'яток, краєвидів, пов'язаних з темою козацтва («Будинок І. Котляревського в Полтаві», «Мотрин монастир» – обидві 1845, НМШ; «Чумаки серед могил», «Коло Седнева» – обидві 1846, НМШ, та ін.).

Безперечно, особа і творчість Шевченка неабияк вплинули на зростання уваги російських художників до України. В українському мистецтві працювали його послідовники – Л. М. Жемчужников (1828–1912), І. І. Соколов (1823–1919), К. О. Трутовський (1826–93) – митці передових демократичних поглядів. Л. Жемчужников був художником, етнографом, критиком, нащадком гетьмана К. *Розумовського*, походив з багатого дворянського роду. Вийшовши у відставку з військової служби, навчався в академії, відвідував майстерню К. Брюллова. У 1852, залишивши навчання, 4 роки провів на Україні, де близько зійшовся з українською інтелігенцією – родинами *Лизогубів*, Ґалаганів, де Бальменів. Захопившись Шевченком, вивчив українську мову. Вдосконалювався в опануванні офортом у Парижі. В 1860, повернувшись до Петербурга, познайомився з Т. Шевченком і К. Трутовським. Свою творчість присвятив Україні. Найзначніша картина – «Кобзар на шляху» (1854, НХМУ) – навіяна Шевченковою «Катериною». Відома також його акварель «Козак їде на Січ» (1887, НХМУ), яка відзначається романтичним піднесеним настроєм. Працюючи в першому українському журналі «Основа» (1861–62), випустив після смерті Шевченка (на згадку про «Живописну Україну» і як її продовження) однойменну серію офортів (49 офортів як додаток до журналу). Він залучив до участі у виданні І. Соколова, К. Трутовського, В. Верещагіна, Л. Лагоріо та ін. Виконані з любов'ю і співчуттям до простих людей, етнографічні за характером, офорти знайомили зі старовиною, сучасним народним побутом і краєвидами України, представляли народні типи – селян, чумаків, козаків.

У 2-й пол. 19 ст. відбувається становлення і розвиток національної художньої школи в Україні, осягнення сучасного народного життя, національного укладу, побуту і національної історії. На тлі загального утвердження жанрів історичний жанр вперше постає значним мистецьким явищем. Зверненням до сільської тематики та історичного минулого митці прагнули розвивати демократичне національне мистецтво, яке б утверджувало народ у національній гідності і правоті. Відродження історичної пам'яті зусиллями української інтелігенції, зокрема вихованців Академії художеств (насамперед Т. Шевченка), зумовило появу в образотворчому мистецтві 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. теми козацтва, яка вирішувалась виходячи з принципів побутової та історичної правдивості. Ця тема посідає важливе місце у творчості таких українських художників, як П. Д. *Мартинович*, О. Г. *Сластіон*, С. І. *Васильківський*, М. С. *Самокиш*, М. К. *Пимоненко*, Ф. С. *Красицький*, О. О. *Мурашко*, А. А. *Ждаха*, І. С. *Їжакевич*, К. М. *Устиянович*, М. І. *Івасюк*, А. І. *Манастирський* та ін. Однак ці митці працювали не лише в історичному жанрі; всі вони належали до реалістично-демократичного напряму і, згідно з духом часу і власними мистецькими уподобаннями, розв'язували тему в

побутово-етнографічному чи героїко-епічному ключі, а тісний зв'язок з народом зумовив яскраву національну своєрідність їхньої творчості.

Побутово-етнографічне вирішення теми притаманне картинам О. Сластіона «Проводи на Січ» (1898), Ф. Красицького «Гість із Запоріжжя», (1901), М. Пимоненка «В похід» (1902), поштовим листівкам з ілюстраціями до народних пісень А. Ждахи та ін.; тенденція до героїко-епічного зображення сюжету виступає в окремих творах С. Васильківського – «Козаки в степу» (1890–1900), «Похід козаків» (1917), О. Мурашка – «Похорон кошового» (1900). М. Івасюк присвятив свою картину «В'їзд Б. Хмельницького в Київ» (1892–1912) конкретній історичній події, а С. Васильківський через архітектурний пейзажний мотив (слідом за Шевченком) залучав глядача до осмислення особистості Б. Хмельницького («Руїни в Суботові», 1890-і рр., НХМУ). При розмаїтті підходів до вирішення козацької теми все-таки переважав героїзований, овіяний бойовою романтикою образ запорозького козацтва. Насамперед це стосується полотна славетного російського художника І. *Рєпіна* «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1880–91, Державний російський музей), яке вважається апофеозом героїки України.

Вплив «Запорожців» на учнів Рєпіна був такий значний, що навіть ті з них, хто потім ніколи не звертався до історичного жанру, малювали конкурсні роботи на сюжети з історії козацтва (з України в його майстерні навчалися О. Мурашко, Ф. Красицький, П. Шарварок, О. Курінний, С. Прохоров, Ю. Бершадський, Г. Цисс, С. Чуприненко, І. Шульга та ін.). Закінчили академію, отримавши звання художника за конкурсні роботи на сюжети з історії українського козацтва, такі учні Рєпіна, як П. Шарварок («Мазепа, спійманий козаками в степу», 1899), О. Мурашко («Похорон кошового», 1900), С. Чуприненко («У похід збираються», 1900), Ф. Красицький («Гість із Запорожжя», 1901), І. Шульга («Козаки пішли», 1909). Не були безпосередніми учнями рєпінської майстерні, але відчули на собі її вплив А. Кандауров («Запорожці викликають ворога на герць», 1894) та Г. Крушевський («Тривога», 1899).

Значним внеском у розвиток і популяризацію козацької теми була творча праця ряду художників – вихідців з України – в петербурзьких ілюстрованих журналах, і найбільше – в «Ниві» (М. Ткаченко, М. Зінов'єв, М. Глоба, Г. Крушевський, М. Сергєєв, П. Левченко, М. Кравченко, Х. Платонов, П. Шарварок, К. Крижицький та ін.). Вони виконували ілюстрації до українських сюжетів, що користувалися популярністю (зокрема, це були сцени з козацького життя). З-поміж них вирізнявся обдаруванням І. Їжакевич; його композиції сприймалися як продовження альбомів «Живописна Україна» Т. Шевченка та Л. Жемчужникова.

З'являється ряд монументальних і станкових скульптурних творів, що увійшли в історію мистецтва, і серед них один з кращих монументів 19 ст. на Україні – популярний пам'ятник Б. Хмельницькому у Києві (1888), створений російським скульптором М. *Микешиним*.

У 1910–14 було проведено 4 конкурси на проект пам'ятника Т. Шевченку для Києва. Серед представлених робіт яскраво вирізнявся монументальністю та внутрішнім динамізмом проект скульптора з Полтави М. Гаврилка (1882–1920), особливо нереалізовані композиції на козацьку тему – «Бандурист», «Прощання», «Козак на коні», група з гетьманом (1910–11, гіпс, місцезнаходження невідоме).

На західних землях України в останній третині 19 – поч. 20 ст. станковий живопис розвивався у дещо відмінних політичних, економічних і культурних умовах Австро-Угорської монархії; крім того, він перебував під впливом інших художніх центрів – Віденської і Краківської академій (при віддаленості від художніх центрів Наддніпрянщини) та ін. Одначе досить стійкі традиції академізму починали поступатися реалістичним тенденціям, посилювався інтерес митців до народного життя та історії, що зумовлювало виразну національну своєрідність окремих жанрів, особливо побутового та історичного. Прикметно, що до козацької теми, крім К. Устияновича, М. Івасюка та А. Манастирського, виявляли інтерес ще багато менш знаних художників: Т. Д. Копистинський (триптих «Гальшка Острозька»), С. Томасевич («Напад татар на церкву»), О. Скруток (Скрутка; композиції на теми козацтва), Я. В. Пстрак (портрет Б. Хмельницького, 1906; «Козак з полоненим яничаром», 1904; «Козак-литаврист»), Ю. Г. Пігуляк (портрет Б. Хмельницького, 1887), О. П. Курилас («Визволена») та ін. Поширення козацьких сюжетів в образотворчості було виразом більш широкого інтересу в суспільстві до часів визвольної боротьби і одним з проявів наближення громадської думки до ідеї національного самоусвідомлення.

У напружених суспільно-політичних умовах, що склалися в Україні на межі століть, на тлі обмежень і утисків, в т. ч. у сфері культури, інтерес до героїчного минулого і зокрема козаччини сприяв піднесенню історичного жанру, що, в свою чергу, було одним із чинників відродження національної ідеї. Українське суспільство тимчасом вступало в добу небувалих революційних змагань та кардинальних змін, які несло 20 ст. На відміну від 19 ст., де мистецтву властива була певна ідейно-стильова єдність, поч. 20 ст. відрізнявся значною стильовою різноманітністю (художні напрями об'єднувались навколо соціальної чи національної ідеї або за вибором способів інтерпретації світу). Частина процесів, важливих для мистецтва 20 ст., розпочинається у 19 ст., частина ж виникає згодом, у ході мистецького розвитку.

Після перемоги більшовиків компартійна влада та її ідеологічний апарат виявляли зацікавленість у мистецтві, проводячи «класову» культурну політику, залучаючи художників до розв'язання політичних завдань. Роль політичного фактора в житті мистецтва посилювалась; відтак гострішою ставала проблема свободи творчості, що стосувалось передовсім визначення художником своєї громадянської позиції. Це надало нового спрямування станковим видам мистецтва; відтепер гостро ставляться питання «соціальної дієвості змісту і форми»; інтенсивно розвиваються види мистецтва, розраховані на контакти з масовою аудиторією: тиражна графіка, агітаційно-масове мистецтво, монументальна скульптура тощо. У досить короткий період національного відродження, позначений прагненням до синтезу нових ідей з формами народної творчості, в українському мистецтві 20-х рр. сильно прозвучала козацька тема в мистецтві книги і театру: вона блискуче втілилась в ілюстраціях Г. *Нарбута* (до «*Енеїди*» І. *Котляревського* та до «Української абетки»); знайшла розвиток у творах талановитих митців із кола М. Бойчука – І. Падалки, В. Седляра (ілюстрації до творів Котляревського, Шевченка); розкрилася у

творчих пошуках молодих художників українського театру – А. Петрицького, В. Меллера, К. Єлеви («Тарас Бульба» М. *Лисенка*, «Мазепа» Ю. Словацького, «Гайдамаки» Т. Шевченка). Активізувалось художнє життя – інтенсивно виникали і працювали творчі угруповання, натхненно велись пошуки нових форм для відтворення революційних змін, розвивались різні варіанти поєднання комуністичної ідейності і реалізму, але вже на поч. 30-х рр. всі вони вольовим чином були злиті у формулі «соціалістичного реалізму». Закладена в ній нормативність передбачала обов'язкову художньо-ідеологічну програму, що націлювала митців на «правдиве зображення життя в революційному розвитку» (в дусі «історичного оптимізму») і сприяла насадженню єдиного методу «соціалістичного реалізму».

Основний наголос у мистецтві ставився на відображенні сучасного життя. Провідною стала історико-революційна тема, що передбачала зображення невідворотного революційного руху історії в типових образах вигаданих чи ідеалізованих реальних героїв; картини відзначалися конкретною предметністю і героїчно-пафосною піднесеністю. Селянська тема занепала, втративши традиційно притаманну їй правдивість. Мистецтво, не маючи можливості об'єктивно відбивати процеси життя, створювало уявну прикрашену реальність – соціалістичний міф.

У цьому ідеологічно-мистецькому контексті окремо виділяється цикл картин з історії Запорозької Січі М. Самокиша, присвячений конкретним іменам і подіям, над яким художник наполегливо працював у 30-і рр. Найвідоміше полотно – «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким» (1934, НХМУ), яке оспівує героїку козацтва як захисника українського народу від іноземних поневолювачів, – утверджує ідею справедливості. Визнаний майстер батального жанру, який у 20-і рр. виступив з картинами, що відтворювали бойові подвиги «червоної кінноти», захоплювався історією козацтва ще із студентських літ; події громадянської війни збудили задуми, які не вдалося здійснити в минулому.

Серед молодих художників того періоду козацька тема найбільше приваблювала М. *Дерегуса*. Він талановито звернувся до неї у життєствердних ілюстраціях до «Енеїди» (1936), в історичній картині «Кодня» (1941, не збереглась), де в зображенні конкретної події – трагічної розправи польської шляхти з козаками у 1768 – відчувається намагання передати непереможний дух свого народу; в ряді творів, пов'язаних із ім'ям Б. Хмельницького, образ якого він розкривав у сюжетах серії «Хмельниччина» (1943–45); у відомих олійних ілюстраціях до *«Тараса Бульби»* (1952); у двох портретах звитяжного гетьмана – молодого, мужнього (1945) і поважного державного діяча (1953, за В. Гондіусом); в картині «Переяславська рада» (до сюжету звертався тричі – в 1948, 1951 і 1954), де гетьман зображений у святковому червоному вбранні, з булавою у простягнутій руці в момент звернення до народу, що півколом оточив поміст, на якому поряд з Богданом – російський посол Бутурлін, козацькі ватажки і старшини. Офіційна парадність і штучна патетика властива не тільки останній із названих картин Дерегуса; риси офіційної урочистості, нівелюючого узагальнення присутні і в двох відомих великих полотнах, що були виконані викладачами Київського і Харківського художніх ін-тів у межах державної програми відзначення «300-річчя возз'єднання України з Росією», – М. Хмелька «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» (1951–54) та О. Хмельницького «Навіки разом» (1953).

На картині «Навіки з Москвою» представлена театрально-парадна сцена: на площі перед Переяславським собором козаки вітають Б. Хмельницького, який вийшов у супроводі російського посла. Шапки, що злітають над натовпом, блиск піднятих шабель, яскраве вбрання, корогви і прапори на тлі засніжених дахів і церковних бань – все це покликане передати загальне піднесення багатолюдного зібрання людей. О. Хмельницький (це його дипломна робота в Харківському художньому ін-ті), перенісши головних дійових осіб на другий план, в інтер'єр собору, зосередив свою увагу на зображенні простих людей, різних відтінків їхніх настроїв. (Цю сюжетно-композиційну схему першим розробив російський художник О.Ківшенко (1851–1895) в акварельній ілюстрації «Переяславська рада» (1880) до книги «Отечественная история» (укладена С. Рождественським, СПб., 1905). Майстерністю живописного виконання, психологічною виразністю образів гетьмана і його соратників позначена картина І. Задорожного (1921–1988) «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському хану свого сина Тимоша» (1954).

У перші роки після закінчення Другої світової війни в історичному жанрі переважала воєнна тематика. Перед героїкою сучасності давня історія відійшла на другий план. Поодиноким винятком стали картини, які ілюстрували історію козацтва, що їх на замовлення Центрального історичного музею в Москві виконав учень Рєпіна І. Шульга. В 1944 він намалював картину «Московські посли вручають грамоту Б. Хмельницькому», пізніше ще дві закінчував у Харкові – «Дума козацька» та «Переяславська рада». З роками коло тем ширшає, виступає тенденція до художнього узагальнення. Поширенню інтересу до історико-патріотичної тематики сприяло, зокрема, урочисте відзначення «300-річчя возз'єднання України з Росією», в т. ч. організація всесоюзної виставки (1954). З історичною достовірністю відтворена сцена проводів козаків і селян у картині «Весна 1648» (1954) К. Трохименка (1885–1979) і В. Кравченка (нар. 1924). Поетично-пісенним трактуванням козацької теми вирізнялася картина М. Кривенка (нар. 1921) «Їхав козак на війноньку...» (1954, НХМУ), де на першому плані зображена вродлива дівчина в народному вбранні, яка стоїть одиноко серед степу, проводжаючи козацький загін. М. Дерегус у триптиху «Дума про козака Голоту» (1961) та в картині «Перебендя» (1964) передав величний ритм українських дум, їхню пісенну романтику. Львівський живописець М. Федюк (1885–1965) намалював гостропсихологічний портрет Б. Хмельницького (1950-і рр., Запорізький художній музей, далі – ЗХМ). Героїку козацьких морських походів передав луганський художник П. Бондаренко (нар. 1915) у живописному полотні «Гамалія» (1964) за поемою Т. Шевченка.

Відомий український пейзажист М. Глущенко (1901–1977) майстерно виконав сонячний літній пейзаж «Площа Богдана Хмельницького» (1970, ЗХМ).

Серед сучасних живописців козацьку тему наполегливо і концептуально розробляє Ф. *Гуменюк*. Живописець В. Цимбал (нар. 1952) працює в Черкасах; повернувшись додому після закінчення Пензенського художнього училища, розвиває сучасну образотворчу стилістику в національних формах. Картина «Кубанський мотив» (1989, ЗХМ),

нагадуючи мелодію української пісні, щемливо відтворює далекий образ рідної землі; на ній опустив голову білий кінь, проступають постаті в українських костюмах і рветься світлим стовпом у небо пісня-душа… В картині «Шумлять тополі про козацькі долі» (1991) ясніше видно елементи власного стилю, що випливають із народних джерел.

У 60-х рр. на тлі деякої лібералізації радянського суспільства та ідеологічної «відлиги» в мистецтві оформився «суворий стиль», який в Україні живився з джерел народної культури (подібний процес відбувався в кожній національній школі). Новий стиль подолав монополію, характерну для попередніх десятиліть, утвердивши право на різноманітність шляхів мистецтва. Зростає інтерес до власної національної художньої специфіки. Шлях пошуків витоків веде до фольклорної поетики, до тих часів, коли українське мистецтво переживало піднесення, – до народних дум і народної картини, до мистецтва козацької доби і творчого сплеску 20-х рр. Національна спадщина виступає по-новому осмисленою або відродженою стилізаторськими прийомами. До пошуків вираження національної самосвідомості звернулися Т. Яблонська, М. Глущенко, В. Задорожний, М. Грицюк, С. *Караффа-Корбут*, В. Зарецький, Г. Гавриленко, М. Компанець та ін. Завдяки зусиллям цього покоління народне мистецтво ставало духовно необхідною частиною життя суспільства. Після перелому, що відбувся в 60-х рр., покоління 70–80-х рр. вже без особливих перешкод входили зі своїми ідеями в художнє життя, де співіснували різні ідейно-образні концепції.

Оглядаючи історію розвитку українського образотворчого мистецтва 20 ст., не можна оминути особливої ролі в цьому процесі мистецтва книги. Тема козацтва в українській книжковій графіці щойно минулого століття представлена такими талановитими і різними митцями, як Г. Нарбут, І. Падалка, В. Касіян, М. Дерегус, О. Кульчицька, С. Караффа-Корбут, О. Данченко, Г. Якутович, А. Базилевич, В. Перевальський, В. Лопата та ін.

Г. Нарбут (1886–1920), видатний майстер, з ім'ям якого пов'язані визначні досягнення української книжкової графіки, в обкладинці до журналу «Мистецтво» (1919, № 3) використав образ козака Мамая з бандурою, а в малюнках до «Української абетки» (1919–20) – постать козака з мушкетом. У 1919 виконав відому ілюстрацію до «Енеїди» І. Котляревського – «Еней з військом», що блискуче передає дух твору і старовинної української гравюри у витонченому індивідуальному стилі.

А. Середа (1890–1961) у нарбутівських традиціях декоративно-шрифтової культури виконав обкладинки до книг «Кобзар» (1927, з центральною постаттю козака Мамая) та «Козацькі пісні» (1928, із постаттю козака з мушкетом в овалі), а І. Падалка (1894–1938) – обкладинку до «Енеїди» (1931, з романтизованою постаттю Енея на тлі козацьких човнів). В. Седляр (1889–1937) створив у техніці малювання пензлем оформлення «Кобзаря» (1931, з ритмічно і пластично організованими, виразними масовими сценами, позначеними простотою та експресією).

Визначний майстер графіки В. Касіян (1896–1976) в 1934 артистично оформив поезії Т. Шевченка (туш, пензель), досягнувши єдності стилю. Наполегливо працював над ілюструванням «Кобзаря» І. Їжакевич (1939, 30 малюнків). У 1936 вийшла друком «Енеїда» з ілюстраціями М. Дерегуса (1904–97). Майстерно побудовано багатофігурні композиції; образні характеристики позначені незвичним поєднанням академічних, містичних і гротескних рис. У 1943 М. Дерегус задумав серію картин під назвою «Хмельниччина» – «Заспів», «Зустріч Богдана Хмельницького з реєстровими козаками», «Після Корсунської перемоги» та ін.

У Львові відома художниця О. Кульчицька (1877–1967) звернулася до козацької теми в дереворитах «Козаки в поході» (1934), «Гамалія» (1936); серію образів-типів козацької старшинської верхівки (гуаш) виконав М. Бутович (1895–1962); над темою Запорозької Січі працював графік Е. Козак (1902–1992). В окупованому Львові О. Кульчицька продовжує розвивати в дереворитах сюжети з історії козацтва («Хмельницький під Львовом», «Кривоніс здобуває Високий замок» та ін.).

У книжковій ілюстрації повоєнних років помітним явищем стали ілюстрації І. Їжакевича до «Енеїди» (1950, у співавторстві з Ф. Коновалюком), В. Касіяна до «Кобзаря» (1954), М. Дерегуса до «Тараса Бульби» (1952) та до «Переяславської ради» (1953). Серед створених у 1954 до «300-річчя возз'єднання України з Росією» станкових графічних творів виділялася серія офортів О. Данченка «Визвольна війна українського народу 1648–1654 років», позначена виразністю образів, сповнена героїчного пафосу й виконана на високому професійному рівні.

Лірико-епічна серія (кольоровий офорт, акватинта) М. Дерегуса «Українські народні пісні та думи» (1958), охопивши широку пісенну тематику, виявила обізнаність художника з історією й побутом українського народу, глибоке розуміння народного епосу, його героїко-романтичного ладу. Серія набула популярності й увійшла до української образотворчої класики 20 ст. Образ козака, що виділяється великим планом на тлі тривожного неба, став для художника одним із улюблених і присутній у подальшій його творчості.

Помітним явищем образотворчого мистецтва стали портретні зображення керівників козацько-селянських повстань, образів Шевченкової поезії – Максима *Залізняка*, Северина *Наливайка*, Григорія *Гамалії* та ін. – відомої львівської художниці С. Караффи-Корбут (1963, кольорова ліногравюра), які у 1967 видано у вигляді ілюстрацій до «Кобзаря».

У 60-і рр. графіки молодшого покоління почали втілювати нову систему образотворчості, відійшовши від побутового «соцреалізму».

Із семи кращих ілюстрованих книг, що вийшли в 60-х рр., чотири були присвячені темі козацтва: «Козак Голота» М. Пригари з ілюстраціями Г. Якутовича (1965), «Козацькому роду нема переводу» О. Ільченка з ілюстраціями О. Данченка (1967) і дві «Енеїди» І. Котляревського, ілюстровані А. Базилевичем (1968) та О. Данченком (1969). Вони представляли досягнення української графіки, що відроджувалась як мистецтво умовної площинної форми, мистецтво створення образу книги через синтез літературного тексту й образотворчих та поліграфічних елементів. Не випадково цей процес збігався з поверненням до історичних (козацьких), національно-фольклорних сюжетів (М. Дерегус, В. Перевальський, С. Караффа-Корбут, Г. Якутович, О. Данченко та ін.).

Нова для українського мистецтва графіки система образотворчості, в якій етнографічні риси піднесені до метафори,

стала особливо відчутною у працях художників 60–80-х рр. Звернення до джерел національної культури було однією з визначальних рис українського мистецтва 60-х рр.

Різні пласти народного мистецтва надихали і графіків «нової хвилі» 70–80-х рр., зокрема у творах, пов'язаних із козацькою тематикою. У цій сфері художники демонструють широкий діапазон пошуків самовираження – через народну картину і давню гравюру, через нарбутівські стилізації, космічно-просторові візії чи живописну експресію (В. Гордійчук, М. Кочубей, Я. Волкотруб, Є. Харькова, Ю. Харьков, О. Лисенко, Г. Гончаренко та ін.). Світ елегійно-ліричних образів створювали О. Івахненко та В. Ульянова. О. Івахненко (нар. 1949) у 80-і рр. гідно заповнив ще одну сторінку шевченкіани (ілюстрації до «Гайдамаків», 1981, кольор, ліногравюра; до книги «Поеми» Т. Г. Шевченка, 1984, темпера). За ці роботи художника удостоєно Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка. Гротескно-бурлескну картину українського життя пропонує талановитий графік В. Гордійчук (нар. 1947) в ілюстраціях до «Енеїди» (1986–87). М. Компанець (нар. 1939) для ілюстрацій до повісті М. *Гоголя* «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» (1980, перо, акварель) обрав світ селянсько-козацької фантасмагорії, дивних і поетичних перетворень, які відбуваються з літературними героями (породженими щедрими фольклорними джерелами).

Про неперервність творчого осмислення Шевченкової поезії, пребагатої на твори козацької тематики, свідчать нові роботи О. Данченка (1984) та В. Лопати (1993). Йдеться про нові видання «Кобзаря» з їхніми ілюстраціями.

Внаслідок складних соціально-політичних подій 1917–45 українські художники опинились по різні боки державних та ідеологічних кордонів. В діаспорі до козацької теми звертались відомі митці – П. Андрусів («Зустріч Мазепи з Костем Гордієнком», 1968, полотно, олія), Ю. Кульчицький («Погоня», 1998, дереворит). В останнє десятиріччя українська громадськість починає ширше пізнавати мистецький доробок художників української діаспори, Національний художній музей України комплектує зібрання їхніх творів. Поміж митців, які вже представляли свою творчість в Україні, – О. Мазурик (нар. 1937), відомий працями в галузі релігійного мистецтва. У 1980–90-і рр. він виступив із серією «Козаків Мамаїв».

В українському театральному декоративному мистецтві козацька тема розроблялася вже з перших пореволюційних років. В Українському народному театрі визначний живописець, професор Київського художнього ін-ту Ф. Кричевський (1879–1947) в 1918 створив барвисті костюми до п'єси М. *Старицького* «Богдан Хмельницький». З оформлення опери М. Лисенка «Тарас Бульба» у новоствореному Київському театрі музичної драми (1919) бере початок розвиток національних традицій в історії українського декораційного мистецтва.

У 1920 в Першому державному драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка новаторське оформлення п'єси з історії козаччини («Мазепа» Ю. Словацького) здійснив видатний діяч українського театру В. Меллер (1884–1962), а К. Єлева (1887–1950) в тому самому театрі оформив славетну інсценізацію «Гайдамаків» Т. Шевченка за режисурою Л. Курбаса.

У 1927 на сцені Київського театру опери та балету з'явилася опера «Тарас Бульба» в оформленні А. Петрицького (яскраві образи і костюми, об'ємні декорації, звернення до народної будівельної традиції у зображенні хати Тараса Бульби та куренів Запорозької Січі).

В 1933 Ф. Кричевський оформив оперу «Тарас Бульба» у Харківському театрі опери та балету. В 1936 О. Хвостенко-Хвостов (1895–1968), який успішно працював над оформленням оперних вистав, звернувшись до кращих традицій українського мистецтва, підготував декорації і костюми до опери *«Запорожець за Дунаєм»* С. Гулака-Артемовського в Київському театрі опери та балету.

У 1939 А. Петрицький створив художнє оформлення до вистави О. Корнійчука «Богдан Хмельницький» у Київському театрі імені І. Франка, а в 1940 цю саму виставу оформив у Малому театрі у Москві. У 1941 українські художники оформили виставу «Тарас Бульба» В. Соловйова-Сєдого у Великому театрі СРСР.

У 1939 Ю. Стефанчуком (нар. 1908) було оформлено виставу «Гайдамаки» у Запорізькому українському драматичному театрі імені М. Заньковецької, а Д. Власюком (1902–1994) – виставу «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука в Одеському театрі імені Жовтневої революції.

У 1954 А. Петрицький у Київському театрі опери та балету створив декорації до опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький», позначені творчою фантазією, історично правдиві, просторово та емоційно насичені. Серед спектаклів, в оформленні яких художники успішно використовували прийоми театральної умовності, була вистава Чернівецького українського музично-драматичного театру імені О. Кобилянської «Тарас Бульба» (Д. *Нарбут*, кінець 1950-х рр.). З конструктивною чіткістю і лаконізмом оформив виставу «Гайдамаки» у Львівському українському драматичному театрі імені М. Заньковецької М. Кипріан (1964). В 1980-х рр. В. Грипич поставив «Енеїду» в Запорізькому і Чернігівському театрах. М. Кипріан оформив цю виставу в Київському театрі імені І. Франка, в 1989 – «Гайдамаки» у Львівському та Черкаському театрах. В 1992 в Запоріжжі пройшов всеукраїнський мистецький фестиваль «Козацькому роду нема переводу», присвячений 500-річчю запорозького козацтва, в якому взяли участь 6 обласних театрів – з Дніпропетровська, Миколаєва, Тернополя, Херсона, Чернігова (а місцевий театр показав виставу «Байда, князь Вишневецький» за п'єсою П. *Куліша*). У 1994 у Запорізькому театрі відбулась прем'єра вистави «Богдан Хмельницький» за п'єсою С. Носаля «Судна ніч» (художник А. Пельковський).

На межі століть в нових суспільних умовах українське мистецтво переживає етап осмислення свого місця у світовому мистецькому просторі. Найактуальніше постає питання національної ідентичності, тісно пов'язане з проблемами новаторства і традицій через осягнення мистецьких вартостей минулого – від глибинних джерел народної творчості до здобутків національного мистецтва 19 – поч. 20 ст. – в сучасній образотворчій інтерпретації. Ці процеси прослідковуються, зокрема, в загальній спрямованості журналу «Образотворче мистецтво», у різнопланових виставкових проектах і акціях: трієнале живопису (1998, 2001); бієнале «Відродження» (1991, Львів); «Пан-Україна» (1992, 1995, Дніпропетровськ); «Імпреза» (1989, 1991, 1993, Івано-Франківськ); програма «Мистецтво XX століття» (1999, 2000, Київ); виставки: до 500-річчя українського козацтва (1991–1992); «Козаки Мамаї» (1993), «Хутір I, II» (1994,

1995); до 400-річчя до дня народження Б. Хмельницького (1996); «Кум Мамай» (1998) та ін.

Звернення до теми козацтва митців різних творчих орієнтацій свідчить, що в сучасному суспільному контексті вона посідає чільне місце серед консолідуючих духовних ідей; поза нею неможливо говорити про національну ідентичність.

Літ.: Попова Л. І. Лев Михайлович Жемчужников. – К., 1961; Історія українського мистецтва. – Т. 3–6. – К., 1967–1970; Владич А. Живописна Україна Тараса Шевченка. – К., 1968; Жаборюк А. Український живопис доби середньовіччя. – К., 1968; Словник художників України. – К., 1973; Жолтовський П. Український живопис XVII – XVIII ст. – К., 1978; Міляєва Л., Логвин Г. Українське мистецтво другої пол. XVII – XVIII ст. – К., 1978; Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. – Ленинград, 1981; Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. – К., 1981; Полевой В. М. Двадцатый век. Изобразительное искусство и архитектура стран и народов. – М., 1989; Петрова О. Фольклорные традиции в современной русской иллюстрации // Искусство. – 1989. – № 5. – С. 1–6; Овсійчук В. Українське малярство X–XVII ст. – К., 1996; Проблеми колориту. – Львів, 1996; Бушек С. «Мамаї» та барокова культура // Образотворче мистецтво. – 1998. – № 2; Міщенко Т. Надчасність героїки України // Образотворче мистецтво. – 1998. – № 2; Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – Розд. 4, § 3.

І. М. Ласка

КОЗАЦТВО І МУЗИЧНЕ ТА ВОКАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО – музичне та вокальне мистецтво самих козаків і музичне та вокальне мистецтво, стимульоване феноменом козацтва (самодіяльна народна та професійна композиторська творчість і виконавська діяльність).

Серед українських козаків, особливо серед запорожців, було багато талановитих музик, співаків і танцюристів. 116-літній Іван *Розсолода* наприкінці 80-х рр. 19 ст., розповідаючи Д. *Яворницькому* про життя та звичаї січовиків, говорив: «Після люльки найбільш усього вони любили музику. Оце, було, як зберуться та як уріжуть, так і самі танцюють, і земля танцює, і ліс, і вода танцює. Уже проти них ніхто в світі не витанцює. Увесь день музики будуть грати, і весь день запорожці будуть танцювати. А як перестане музика, то вони й самі танцюють». На запитання історика «На чому ж грали?» оповідач відповів: «На всякій усячині: на ваганах, на ріллях (лірах. – *В. Ч.*), на басах, на цимбалах, на сопілках, на свистунах, на скрипках, на кобзах, на козах – на чім попало, на тім і грають». Подав І. Розсолода і опис деяких із згаданих ним козацьких музичних інструментів: «Кобза – це така штука, що вона скидається на вагани, тільки з ручкою, з дірочками на ручці із срібними струнами. Довжина буде аршина півтора. Я добре пам'ятаю її, бо скільки раз держав у руках... [А коза] – це така кожа, з ніжками та з пищалками, зодрана з кози: надме її, положе під пахву, пищалки у рот уставе, рукою придавлює та й грає».

Найулюбленішим музичним інструментом у козаків була *кобза*. На ній уміли грати майже всі – від простого нетяги до кошового отамана чи гетьмана (наприклад, сучасники Б. *Хмельницького* повідомляють, що той і сам захоплювався грою на кобзі й дуже любив слухати, як грають на ній інші). Козаки, зокрема запорожці, вважали, що кобза подарована їм Богом і Його святими. До неї вони зверталися як до живої істоти, називаючи її «дружиною вірною». Про неабияку популярність цього інструмента серед січовиків свідчать і численні варіанти народної картини *«Козак Мамай»*: на них лицар-веселун завжди зображується з кобзою в руках.

Ті козаки, які грали на кобзі найвправніше, називалися *кобзарями*. Кобзарі не тільки розважали товариство в Січі чи в таборах, а й супроводжували його в походах. Один із таких походів добре показаний на гравюрі Ю. Коссака «Похід Богдана Хмельницького з Тугай-Беєм» (1885). Бувши учасниками походів і битв, козацькі барди складали думи й пісні про героїчні вчинки своїх побратимів і їх ватажків, а повернувшись на Січ, співали ці думи й пісні під акомпанемент подруги-кобзи. За те братчики їх дуже шанували та обдаровували хто чим міг.

Збереглися документальні дані й народні перекази про деяких козацьких кобзарів 18 ст., зокрема про Данила *Бандурка*, Прокопа *Скрягу*, Василя *Варченка*, а також якихось Михайла та Грицька.

Данило Бандурка (він же Малий) був козаком-кобзарем Корсунського куреня, брав участь у бойових походах; під час *Коліївщини* був арештований і посаджений до фортеці св. Єлисавети.

Прокопа Скрягу, Василя Варченка й кобзаря Михайла скарано в Кодні поляками (січень 1770) як таких, що своїми піснями й грою на кобзі підбурювали козацько-селянських повстанців проти шляхти. Про кобзаря Грицька відомо, що під час одного бою він потрапив у полон до турків разом з іншими двадцятьма запорожцями. За те, що організував побратимам утечу, бусурмани викололи йому очі. По якомусь часі сліпець вирвався на волю, дістався на Січ і почав грати на кобзі та співати товариству про турецьку каторгу. За народним переказом, Грицько під час Коліївщини покинув *Запорожжя* і став гайдамацьким ватажком. Загинув він нібито недалеко від Канева у бою з ляхами й похований на горі, яка тепер зветься Кобзарів Шпиль.

Співу та гри на різних музичних інструментах молоді козаки навчалися не тільки в селах і містечках *Гетьманщини*, а й у самому Запорожжі. В Січі й по всіх *паланках* існували загальноосвітні і музичні школи. Особлива увага в цих школах приділялася духовному хоровому співу та військовій музиці. Недарма остання на Запорожжі досягла такої високої досконалості. Особливою популярністю в козаків користувалася маршова, похідна музика, що виконувалася на сурмах, тулумбасах та бубнах. Зразки цієї музики зберігаються й понині (наприклад, мелодія *«Запорізького маршу»* в обробці В. Гуцала).

Музика і мелос козаків, особливо виконавців дум, справили потужний вплив на розвиток українського кобзарства 19–20 ст. Новітні кобзарі перейняли від своїх козацьких попередників як репертуар, так і особливості виконання творів: оригінальний синтез ораторсько-патетичного або трагічно-романтичного речитативу з імпровізованим струнним супроводом і дивовижну узгодженість ритміко-звукового начала з образно-тематичним змістом. Сказане стосується репертуару й виконавської манери насамперед таких кобзарів, як О. Вересай (1803–1890), І. Кравченко-Крюковський (1826–1885), Г. Гончаренко (1835–1917), Т. Пархоменко (1872–1910), М. Кравченко (1858–1917), Г. Кожушко (1880–1924), І. Запорожченко (1872–1932), І. Кучугура-Кучеренко (1878–1943), Ф. Кушнерик (1875–1941), П. Гузь (1898–1959), П. Косач (1890–1966), Є. Мовчан (1898–1968), Є. *Адамцевич* (1904–1972).

Козацька героїка, козацька самодіяльна і кобзарська музика потужно вплинули і на професійну творчість українських композиторів. Найяскравішим прикладом цього впливу є славнозвісна опера С. *Гулака-Артемовського* (1813–1873) *«Запорожець за Дунаєм»* (1862). Автором лібретто й виконавцем головної партії в перших постановках (1863–64) був сам композитор. Через багато десятиліть по тому неперевершений образ Карася створив І. *Паторжинський*, який, до речі, був родом із запорозького села Петро-Свистунового (тепер Вільнянського р-ну Запорізької обл.). Опера С. Гулака-Артемовського стала класичним здобутком українського музичного мистецтва, взірцем майстерного поєднання козацьких культурних традицій із творчими пошуками українських митців посткозацької доби.

Запорозька тематика, козацько-кобзарські мотиви є домінантою творчості великого українського композитора М. *Лисенка* (1842–1912). Його опери «Тарас Бульба» (1890) й «Енеїда» (1911), оперета «Чорноморці» (1872) та численні обробки народних історичних пісень і пісень на слова Т. Шевченка становлять блискучі зразки духовного вираження феномену козацтва через інтелект обдарованої особистості, зокрема через талант музи́ки-патріота.

Історія козацтва, музично-пісенне надбання славних лицарів бентежили творчу уяву і таких українських композиторів, як П. Ніщинський (1832–1896; хор «Закувала та сива зозуля», обробки народних пісень «Байда», «Козак Софрон», «Ой гук, мати гук»), М. Леонтович (1877–1921; обробка народної пісні «Козака несуть»), П. Козицький (1893–1960; симфонічна сюїта «Козак Голота»), М. *Вериківський* (1896–1962; опера «Сотник», симфонічна поема «Петро Конашевич-Сагайдачний», кантата «Дума про дівку-бранку»), Л. Ревуцький (1889–1977; зб. «Козацькі пісні», обробка народних мелодій), К. Данькевич (1905–1984; опера й сюїта «Богдан Хмельницький»), В. *Гомоляка* (1914–1980; балет «Запорожці», музична драма «Маруся Чурай»), А. Філіпенко (1912–1983; оперета «Людолови» за однойменним романом З. *Тулуб*), Г. Майборода (1913–1992; вокально-симфонічна поема «Запорожці») та ін.

Твори на козацьку тематику (пісні, партії з опер) посідали чільне місце у виконавській діяльності видатних українських співаків: О. Мишуги (1853–1922), М. Менцінського (1876–1935), М. Донця (1883–1941), І. Козловського (1900–1994), М. Гришка (1901–1973), Б. Гмирі (1903–1969), А. Солов'яненка (1932–1999).

Шедеври українського мелосу, пов'язаного з козацтвом, набули світового розголосу і давно увійшли в музичне життя народів багатьох країн. Жвавий інтерес іноземців проявився насамперед стосовно кобзарського мистецтва козаків, зокрема щодо створення й виконання ними дум. З відомих причин першими зацікавились козацькими думами поляки. Сучасний польський музикознавець А. Хибінський, працюючи над архівними матеріалами, знайшов у одному із рукописів, датованому 1589, анонімний музичний інструментальний твір під назвою «Завершальна дума». Дослідник спостеріг, що своїм епічним складом, стилістичними особливостями й речитативним наспівом цей твір дуже близький до музики українських історичних дум 16–17 ст. Л. Шербицька-Шленя припускає, що знахідка її колеги є не чим іншим, як нотним записом мелодії до віршованої стилізації польського поета 2-ї пол. 16 ст. А. Чагровського «Дума українська». Про популярність українських козацьких дум у Польщі свідчать хроністи й письменники 16–17 ст. С. Сарницький, С. Петрицій, І. Морштин, С. Старовольський, А. Корчинський та ін.

Дещо пізніше українськими козацькими думами захопилися німці. Один із них, сановник Бергольц, який служив у Росії, у своєму щоденнику відзначив, що він протягом 1721–23 слухав козаків-кобзарів у палацах кількох російських князів і навіть у покоях самої цариці. Гра й спів цих українських бардів справили на нього дуже сильне враження. На поч. 18 ст. російські пани, подорожуючи по Європі, інколи брали із собою й кобзарів. Так, наприклад, потрапив до Німеччини кобзар Білоградський, яким вельми зацікавився відомий дрезденський лютніст Вайс і взяв його до себе в науку. Німецький музикознавець 18 ст. Я. Штеллін характеризував українських кобзарів як носіїв високої музичної культури (праця «Відомості про музику на Русі»). Неабияке значення для популяризації українського мелосу, мистецтва кобзарів у Німеччині мала ґрунтовна робота Г. Трітена «Про народні пісні запорозьких козаків» (1840). У ній автор писав: «В Україні від села до села і від хати до хати ходять похилі віком дідусі-кобзарі і співають пісні про минулу славу, про зруйновану могутність хоробрих козаків, пісні, в яких правдиво... змальована історія, звичаї цього народу, пісні великої історичної вартості... В жодного слов'янського народу національний історичний епос так своєрідно не розвинувся, як в українців... Навіть те, про що історія, літописи, які зберігаються в монастирях, не дають жодної довідки, – збереглося в народних піснях неспотвореним і правдивим». Творцями і першими виконавцями дум Г. Трітен справедливо вважає козаків.

Щодо французів, то дехто з них (наприклад, Г. Л. де *Боплан* і П. *Шевальє*) мав можливість слухати козацькі думи у виконанні кобзарів безпосередньо на Запорожжі ще в середині 17 ст. Широкий же культурно-мистецький загал Франції познайомився з думами лише 1845, коли паризький часопис «Британський огляд» (червневий номер) опублікував статтю «Козацькі пісні України», підписану криптонімом «І. Д.». Автор цієї публікації подає переклади й докладну характеристику фольклорних творів «Брати Азовські», «Смерть Свірговського» та «Ой на нашій славній Україні», зазначаючи, що їх виконують кобзарі – «українські барди, менестрелі, або, радше, рапсоди». Глибоке зацікавлення українським козацьким епосом виявив професор Сорбонни, міністр освіти Франції Альфред Рамбо. У 1874 він був учасником Третього археологічного з'їзду в Києві, де слухав виступ О. *Вересая*. Повернувшись на батьківщину, Рамбо пише рецензії на фольклорні збірки І. Рудченка, В. Антоновича та М. Драгоманова, а також велику розвідку «Український епос». В останній він розповідає про кобзарів («рапсодів степу»), зокрема про О. Вересая – «Гомера в українському селянському костюмі», дає детальний опис кобзи і принципів гри на ній, а також переказує зміст дум «Федір Безрідний», «Плач невольників», «Маруся Богуславка», «Олексій Попович», «Самійло Кішка», «Ганжа Андибер», «Про битву під Корсунем» і «Смерть бандуриста». Протягом 20 ст. українські думи (їх походження, мовно-стилістичні, ритміко-мелодичні та інші особливості) були предметом пильної уваги таких французьких вчених, як А. Мазон, П. Бойє, А. Мейє, А. Мартель, М. Шерер (всі – професори Інституту слов'янознавства Паризького ун-ту). Завдяки їхнім

стараниям (особливо стараниям М. Шерера) на сьогодні французькою мовою перекладено майже весь героїчний козацький епос України.

Слава про козацькі думи дійшла й до Британських островів. Про це свідчать статті англійського вченого Ф. С. Бартлета, надруковані 1913 у лондонських часописах «Комментейтор» (квітневий номер) і «Мюзикл Стендарт» (серпневий номер): «Українські народні пісні» та «Музика українських народних пісень». У них містяться відомості про думи як фольклорний жанр, наводиться приклад нотного запису цих народних творів, описується кобза, говориться про життя й побут кобзарів. Знайомлячи своїх співвітчизників із «новими українськими сагами», з мелодіями козацького епосу, автор спирався на розвідки М. Лисенка в царині музичного фольклору.

Після виступу О. Вересая на Третьому археологічному з'їзді українськими думами зацікавилися й музикознавці США. Показовою щодо цього є розвідка Сари Б. Вістер «Балади та барди України», опублікована 1875 у виданні «Lippincot's Magazine of Popular Literature and Science». Тут знаходимо цікаві виклади з історії українського козацтва та кобзарства, а також розлогі міркування про мелодику дум. Дослідниця наголошує, що думи «присвячені переважно подвигам запорожців та скорботам неволі», що «їхні мелодії ...монотонні, обмежені звуковим рядом нот мінорного ладу, але зустрічаються численні модуляції й повороти до мажору, які надають цій простій мелодії незвичайної різноманітності та експресії». Згодом зацікавлення американців козацьким історичним епосом спричинилося до появи двох англійськомовних збірок: «Українські народні пісні» (Бостон, 1925) та «Українські думи» (Торонто – Кембридж, 1979).

Не меншою популярністю, ніж думи, користуються в зарубіжжі й українські козацькі пісні та українські пісні про козаків. Передовсім слід сказати про їх побутування в слов'янських країнах, звернувши особливу увагу на такі факти: 1. У 1882 в Женеві вийшла збірка польських революційних пісень, серед яких було вміщено й пісню «Ой не було», а в примітці до неї сказано, що виконується вона на мотив української «Ой не гаразд, запорожці»; ясно, що останню, як і багато інших українських пісень, поляки знали давно, адже недарма ще у 1840 поет О. Рипінський писав про українські народні пісні: «Є в них якась незрозуміла сила, що міцно притягує до себе серця..., а проста, природна їх поезія, висока гармонія їх мелодій, єдність вислову і найвдаліші вирази – додають чару»; 2. Чеський письменник Ф. Челаковський протягом 1822–27 у Празі видав три томи «Слов'янських народних пісень», куди потрапили й історичні козацькі «Сава Чалий» (т. 2) та «Гомін, гомін по діброві» (т. 3); 3. П. Атанасов у статті «Українська драма і музика в Болгарії» («Літературна газета», 9.09.1958) повідомляє, що під час російсько-турецької війни 1877 солдати-українці, перебуваючи біля м. Плевена, співали пісню «Закувала та сива зозуля» (твір П. Ніщинського); почувши її, місцеві жителі почали й собі співати, а згодом вона стала такою популярною серед болгар, що була включена до репертуару учнівських та інших самодіяльних хорів; 4. Під впливом українського козацького фольклору видатний словенський вчений і громадський діяч Я. Крек (1865–1917) прибрав собі псевдонім «Остап-запорожець», а словенський поет Й. Абрам (1875–1938) – просто «Запорожець».

Маємо багато даних щодо популярності українських козацьких пісень і пісень про козаків у країнах Західної Європи. Першою з цих країн треба назвати Німеччину.

У 80-х рр. 18 ст. Україною двічі подорожував видатний німецький вчений-природознавець Й. Міллер. То був час, коли в українського народу ще не пригасло обурення від зруйнування Запорозької Січі російським царизмом. Скрізь (у Києві, Черкасах, Білій Церкві, Кременчуку, Балті, Бердичеві, Чуднові, Кременці) Міллер чув, як співали про цю сумну подію кобзарі, і навіть записав, а згодом і переклав українську пісню про втрату козаками своїх вольностей. Цікаво, що в Кременчуку він зустрів зукраїнізованого німця, якогось Шіка, котрий жив на Запорожжі, знався із січовиками і був свідком знищення Коша в 1775. Шік розповів ученому землякові чимало цікавого про козаків і проспівав йому пісню про ліквідацію Січі. Певна річ, що Й. Міллер сприймав Україну, козаччину й козацьку фольклорну спадщину, вже будучи підготовленим до цього. Він, звичайно, знав працю видатного німецького просвітителя й письменника Й. Гердера «Про культуру народів...», опубліковану в кінці 60-х рр. 18 ст., в якій, між іншим, є така думка: «Україна стане новою Грецією: прекрасне небо, під яким живе тамтешній народ, весела вдача цього народу, його природні музичні здібності, його родючі ґрунти і т. д. разом виявляють свій благотворний вплив...». Традиції Й. Гердера і Й. Міллера в царині німецького українознавства, зокрема козакознавства, продовжив Я. Йордан (з походження слов'янин – лужицький серб). Йому належить вельми змістовна стаття «Про українську народну поезію» (1840), де сказано про Запорозьку Січ і козаків таке: «То були часи великої слави і честі. Протягом п'яти століть шабля не ховалася в піхви... Козак співає на коні, поспішаючи в бій. Він співчутливий до людського горя, але не дасть себе скривдити й осміяти. Його пісні – ніби щоденник життя та подвигів усього народу». Крім того, Я. Йордан зауважує, що козацькі пісні відзначаються мелодійністю, драматизмом, лаконічністю і поетичною красою. Знайомству німців із козацькою фольклорно-музичною культурою прислужилися також дослідження Тальві «Козаки та їх історичні пісні» (1866) і П. Кремара «Україна та її історичні пісні» (1916).

Немало видатних людей, які цікавилися й цікавляться українським козацтвом, його мистецтвом співу, зустрічаємо серед австрійців. Внаслідок цих зацікавлень з'явилися популярна брошура Ф. Прінцгаузена «Козацькі пісні» (1846), зб. перекладів українських народних пісень С. Каппера – «Козацькі романси» (1839), драма Р. Готтшаля «Гонта» (1899), героєм якої є кобзар О. Вересай.

У 30-і рр. 19 ст. українські козацькі пісні стали фактом і французького музичного життя. Почалося з того, що у 1836 в Парижі було опубліковано роман Я. Чинського «Козак», де зображені події *Визвольної війни українського народу* під проводом Б. Хмельницького. Щоб зробити цей твір привабливішим для читача, в його текст було вплетено кілька пісень, стилізованих під козацьку лірику. Написав стилізації поет Г. Демольєр, а поклав їх на музику, теж стилізуючи під українські мелодії, німецький композитор Й. Манцер. Останній дуже добре знав українську народну музику, про що свідчить його публікація в «Паризькій музичній газеті» (1838) під назвою «Пісні козаків».

Здавна знали про українські пісні італійці, причому не просто знали, а й чули їх у виконанні невільників, яких у

15–16 ст. привозили венеціанські та генуезькі купці з Криму й Туреччини. Тогочасні архівні матеріали показують, що кожен третій привезений на будівництво Рима невільник був козаком-українцем. Але наукове осмислення козацький мелос дістав в Італії лише під кінець 19 ст., коли вийшла у світ книга Д. Чамполі «Слов'янські літератури» (Мілан, 1889). У цій праці охарактеризовано кілька дум, а також пісні «Засвіт встали козаченьки» і «Гомін, гомін по діброві». Про творців і виконавців названих фольклорних зразків автор відгукується так: шабля – їхній хрест, перемога – їхній Бог, а пісня – їхня молитва.

Українські козацькі пісні добре знані й на американському континенті. Як у Північній, так і в Південній Америці козацькі пісні поширилися завдяки просвітницькій і культурно-масовій роботі численних українських емігрантських товариств. Ці пісні особливо вразили місцевих поетів – і вони почали перекладати їх тексти англійською мовою. Так, 1916 у Торонто (Канада) вийшов збірник «Пісні України з русинськими віршами», в якому вміщено переклади Ф. Лайвсей, зокрема таких народних творів, як «Пісня про Байду», «Пісня про Перебийноса», «Пісня про Морозенка», «Пісня про Нечая», «Гомін, гомін по діброві» та ін. 1939 у США (Нью-Йорк) видано текст і ноти хору П. Ніщинського «Закувала та сива зозуля». Переклад тексту зробила А. Маттулант, аранжування – П. Вільговський. Цікаво, що видавці випустили цей твір під назвою «Козацький заклик».

Завдяки європейським (переважно англійським) та американським друкованим джерелам, а також українській еміграції козацький пісенний фольклор став відомим і в Австралії. Зі згаданих джерел найпоширенішими тут були збірки з нотами «Народні пісні багатьох країн» (1911, Лондон, упорядник С. Кервен) і «Народні пісні в англійських перекладах американських поетів» (1921, Нью-Йорк, упорядник Ф. Бостфорд). Український мелос у цих збірках репрезентують широкознані народні твори, в т. ч. й такі, як «Ой на горі та й женці жнуть» (переклад Е. Лімі) і «Чи це тая криниченька?» (переклад Г. Сімонде). Подібні збірки видаються і в самій Австралії. Для прикладу можна взяти збірку «Книга пісень», що побачила світ у Сіднеї 1979 заходами Ешемської музичної школи. Поряд із піснями різних народів світу в ній знаходимо й українську «Плач козака» (такий заголовок дано пісні «Ой кряче, кряче чорний ворон», переклад К. Сколлард). Чимало зусиль до справи пропагування козацьких пісень серед австралійців докладає талановитий бандурист українського походження В. Мішалов.

З українських пісень, що набули світового розголосу, найпопулярнішою є пісня на слова С. Климовського (поета й філософа 18 ст.) «Їхав козак за Дунай». Її знають на всіх континентах, вона включена майже до всіх відомих фольклорно-музичних збірок, що видані за кордоном (Чехія, Німеччина, Угорщина, Франція, Англія, Італія, США, Австралія). Крім того, її обробляли, створювали музичні варіації на її тему німецькі, польські, американські та австралійські композитори: Л. Бетховен, К. Вебер, В. Фіня, І. Шнейдер, Й. Гуммель, Г. Прегер, К. Липинський, Р. Керрол, Е. Декамерон, Г. Стосат, Д. Гершвін, С. Ламберт та ін.

Ставлення багатьох зарубіжних композиторів до українського козацького мелосу й до козацької теми взагалі не обмежується їхнім зацікавленням піснею «Їхав козак за Дунай». Про це дозволяє судити чимало красномовних фактів. Так, Л. Бетховен увів до своєї 8-ї сонати для фортепіано мелодію українського «Козачка». Крім того, великий маестро використав мелодії українських козацьких пісень в «Апасіонаті» та у славнозвісній 9-й симфонії. Героїко-романтичні, козакофільські настрої Бетховена підтримувалися сином останнього гетьмана України Андрієм Кириловичем Розумовським. Бувши царським послом у Відні, граф у 1794 познайомився, а згодом і заприятелював із геніальним композитором. А. Розумовський захопив чарами українських козацьких пісень і В. А. Моцарта. Наслідком цього захоплення було те, що видатний австрійський музика скористався українськими мелодіями, створюючи 12-у фортепіанну симфонію та оперу «Викрадення із сералю», і виявляв бажання поїхати в Україну для ближчого знайомства з народним мистецтвом козацького краю. На жаль, поїздка Моцарта не відбулася.

Небайдужим до українського пісенно-музичного мистецтва, до козацької героїки був і визначний угорський композитор і піаніст Ф. Ліст. Давні українські народні мелодії звучать у його фортепіанних п'єсах «Скарга» й «Українська балада»; він є автором симфонічної поеми «Мазепа».

Не приховував свого захоплення козацьким музичним фольклором Ф. Арая – відомий італійський композитор і диригент 18 ст. До участі у виставах, які давала його оперна трупа протягом 1755–56 в Петербурзі, він залучав співаків з України, а опери «Селевк» та «Цефал і Прокріс» написав за українськими мотивами.

Після того, як у 70-х рр. 19 ст. данський поет Т. Ланге переклав і опублікував рідною мовою близько півсотні українських пісень, козацьким мелосом зацікавилися й данські композитори, зокрема Ф. Рунге, К. Ліндгард, П. Ланге-Мюллер, Г. Кнудсен, Х. Барнек, В. Гельбут і С. Гаген. Це завдяки їхнім старанням покладені на музику й виконуються в Данії такі українські козацькі пісні, як «Ой на гору козак воду носить», «Із-за гори кам'яної», «Стоїть явір над водою» та ін.

Значний вплив історія української козаччини та українська козацька музична культура справили на всесвітньовідомого композитора П. Чайковського (1840–1893), який походив з українського козацького роду (прадід композитора Федір Опанасович Чайка був козацьким сотником). Сам композитор щороку приїздив на батьківщину своїх предків. Тож зовсім не випадковою була з'ява таких творів Чайковського, як опери «Мазепа», «Черевички», 2-а (українська) симфонія і низка обробок та українських пісень і танців. Багато про що свідчить і той факт, що автор «Лебединого озера» свого часу активно добивався постановки опери М. Лисенка «Тарас Бульба» в Петербурзі (цю оперу Чайковський слухав у 1890 в Києві, куди він приїздив до М. Лисенка).

Козацьку пісню, козацьку музику пропагували й пропагують як в Україні, так і в зарубіжжі, численні професійні та самодіяльні хори, капели, ансамблі. Із професійних найвідомішими можна безпомильно назвати Український національний хор О. Кошиця, Український народний хор Г. Верьовки (з 1965 цей колектив носить ім'я свого засновника), Державну заслужену капелу бандуристів України, Черкаський народний хор. Щодо самодіяльних, то їх важко перерахувати, особливо тепер, у час національно-культурного відродження

України й посилення уваги до традицій українського козацтва. Колективами з великими творчими можливостями зарекомендували себе хор Запорізької обласної «Просвіти» «Запорозькі козаки» (керівник – заслужений працівник культури України Петро Степкін); ансамбль пісні й танцю «Запорожець» при Будинку культури імені Т. Шевченка заводу «Мотор-Січ» у Запоріжжі (керівник – заслужений працівник культури України Петро Процько) та ін.

Літ.: Грушевська К. Українські народні думи. – К., 1927; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 237–238; Яворницький Д. І. Запорожжя (Запорожье в остатках старины). – К., 1995. – С. 253, 255; Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 74; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 17; Грица С. Музыкальные особенности украинских народных дум // Украинские народные думы. – М., 1972. – С. 52–65; Із української старовини: Альбом.– К., 1991. – С. 186; Лавров Ф. Кобзарі. – К., 1980; Сперанский М. Южно-русская песня и современные её носители. – К., 1904; Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Львів, 1910; Горленко В. Кобзари и лирники. – К., 1884; Каманін І. Українські богатирі козацької доби. – К., 1913; Кудрик Б. Українська народна пісня і всесвітня музика. – Львів, 1927; Кагарлицький М. Пам'ятаймо тую славу // Вітчизна. – 1969. –№ 1. – С. 194–196; Кулик І., Лайвсей Ф. Р. Пісні України // Червоний шлях. – 1924. – № 6; Нудьга Г. Українська пісня в світі. – К., 1989.

В. А. Чабаненко

КОЗАЦТВО І УКРАЇНСЬКА МОВА. Такий соціально-історичний феномен, як українське *козацтво*, не міг не відбитися в українській мовній дійсності останнього півтисячоліття. З цим феноменом пов'язаний передусім процес збагачення і становлення лексичної системи загальнонародної української мови. Особливо відчутний вплив реалії козацького життя справили на формування українського військового лексикону. Саме завдяки *військовому мистецтву українського козацтва* у нашій мові утвердились такі слова і словосполучення переважно термінологічного вжитку, як **битва, бійниця, булава, бунчук, варта, ватаг (ватажок), відсіч, військо, військова музика, військовий табір, військовий трубач, галера, гармата, гармаш, гаківниця, гетьман, джура, довбиш, дріб, загін, залога, зброя, козак, комонник, компанієць, кошовий, кошовий отаман, куля, кресало, курінний, курінний отаман, курінь, лава, литаври, лицар, мушкет, морська гармата, наказний отаман, наступ, обозний, осавул, отаман, пернач, пищаль, пістоль, піхотинець, полк, полковник, полкова гармата, порох, порохівниця, похід, редут, реєстровець, рушниця, самопал, сердюк, січовик, сотник, сотня, спис, стрій, хорунжий, чайка** (судно), **чата, шабля** та ін. Звичайно, значна частина їх тепер перейшла в розряд історизмів. Цілий ряд лексем відбивають побут, звичаї господарювання козаків: **махан, загреби, малай, варенуха, пастрама, путря, кабиця, котига, бурдюг, мечеть, саламаха, жупан, шапка-бирка, кирея, кульбака, зимівник, сидень, чабанець, табунник** та ін.

Помітний відбиток козаччина наклала на український ономастикон, зокрема на українську топонімію. Майже у всіх областях України зустрічаються власні географічні назви (населені пункти, ріки, потоки, балки, урочища та ін.), які семантично пов'язані із цим історичним явищем. До таких топонімів слід віднести назви населених пунктів: **Атаманське** (Сумщина), **Бунчуківка, Гарматівка** (Луганщина), **Гетьманівка** (Харківщина), **Гетьманка** (Полтавщина), **Гетьманці** (Одещина), **Запоріжжя** (Луганщина, Дніпропетровщина, Донеччина, Кіровоградщина, Херсонщина, Чернігівщина), **Запорізька Балка** (Дніпропетровщина), **Запорізьке** (Дніпропетровщина, Донеччина, Запоріжжя, Херсонщина), **Запорожці** (Полтавщина), **Козак** (Житомирщина, Рівненщина), **Козаки** (Львівщина), **Козаківка** (Вінниччина, Луганщина, Івано-Франківщина), **Козаківське** (Запоріжжя), **Козакова Балка** (Кіровоградщина), **Козакове** (Одещина), **Козацьке** (Вінниччина, Донеччина, Одещина, Сумщина, Херсонщина, Черкащина, Чернігівщина), **Козача Лопань** (Харківщина), **Козачани** (Черкащина), **Козаче** (Запоріжжя, Одещина, Полтавщина, Сумщина, Черкащина), **Козачий** (Луганщина), **Козачий Гай** (Дніпропетровщина), **Козачий Яр** (Одещина), **Козачі Лагері** (Херсонщина), **Козачі Майдани, Козачка** (Харківщина), **Козачки** (Тернопільщина, Хмельниччина), **Кошове** (Дніпропетровщина), **Осавульщина** (Полтавщина), **Полкова Микитівка** (Харківщина), **Полкове** (Донеччина), **Полковниче** (Київщина), **Хорунже** (Харківщина); річок – **Козак** (Херсонщина), **Козакове** (Черкащина), **Козацька** (Херсонщина, Вінниччина, Черкащина), **Козача** (Сумщина), **Козачка** (Черкащина), **Кошова** (Херсонщина); балок – **Запорізька** (Донеччина), **Козацька** (Харківщина), **Козацький Яр** (Одещина), **Козача** (Запоріжжя, Донеччина, Черкащина), **Козачка** (Дніпропетровщина), **Козаччина** (Донеччина), **Кошова** (Луганщина, Херсонщина); потоків – **Козаки** (Буковина), **Козацький** (Закарпаття, Львівщина, Івано-Франківщина); ярів – **Запорізький, Козацький** (Донеччина); урочищ – **Козацький Терник** (Запоріжжя) і т. ін.

Чимало власних географічних назв, що виникли за часів козаччини, знаходимо серед мікротопонімів, поширених на території колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового. Особливо багато їх у Самарських плавнях і в затопленому Каховським водоймищем Великому Лузі (**Бандура, Богуш, Лободиха, Нова Сисина, Павлюк, Скарбна, Суха Шабельна, Тарас, Хмельницька, Шавулиха, Шахова** – протоки; **Скарбниця, Стара Сисина, Тарасова** – ділянки протоків; **Богунове, Закляте, Канциберівське, Редут, Царград, Шахівське** – озера; **Васюринський, Заклятий, Тарасівський** –лимани; **Варавин, Козацький, Микитинський, Січ, Скалозубів, Скарбний, Сулимовий, Хмельницький** – острови; **Богунова, Калнишиха, Паланка** – гряди; **Васюрине, Микитине, Паліївщина, Сірківка, Тарасове Гульбище** – місцевості; **Військова Скарбниця, Хмельницька** – ділянки плавнів).

Пильної уваги заслуговує козацька мовотворчість у царині антропонімії. Можна з цілковитою певністю сказати, що вона відіграла провідну роль у становленні системи українських прізвищ і прізвиськ та в набутті цією системою яскраво виражених національних своєрідностей. Дуже показовою в соціолінгвістичному і в лінгвостилістичному планах є антропонімічна практика запорозьких козаків. Один із сучасників останньої Січі, 97-літній Микита *Корж*, у 1827 розповідав Олексі Стороженку таке: «Наші запорожці були народ веселий, сказано – вольний: любили і жарти, і сміхи; ледве було підстережуть що-небудь особливе в чоловіку або що-небудь таке зробить не до шпети, то зараз йому і прізвище приложать. Спалить курінь – от він і Палій, не проворний – Черепаха. Малого на сміх

прозвуть Махина, а здоровенного – Малюта. І мене прозвали Коржем от з чого: раз повертався з товаришами з Нових Кодаків у Кіш, проїжджаючи біля могили Чортомлика, недалеко од Коша, де тепер Покровська слобода, схотілось нам з неї глянути на Кіш. От ми й зійшли по протоптаній стежці на самий верх, а могила була дуже висока і крута. Наглядівшись, стали сходить по стежці, а я змолоду був дуже швидкий і метнувся навпростець; як посковзнувся – трава, бач, присохла, так слизька – та так як прослався, зверху аж до самого низу скотився боком, мов той корж: от мене і прозвали Коржем. Приїхавши, розказали козакам і хрещеному батькові, так він і каже: «Та нехай буде і Корж. Що ти будеш, сину, тут робить, коли тут така поведенція? Терпи, хлопче, будеш козаком, а з козака зробишся і отаманом: з посміху люди бувають!»

Свідчення М. Коржа доповнює видатний козакознавець Д. *Яворницький*: «З природних якостей, властивих справжньому українцеві, запорожці відзначались умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати їх в жартівливому, але ні для кого не образливому тоні… Цією рисою запорозьких козаків частково пояснюються й ті дивні прізвиська, котрі вони давали новачкам, що приходили в Січ: Гнида, Півторакожуха, Непийпиво, Неїжмак, Лупиніс, Загубиколесо, Задерихвіст, Держихвістпістолетом тощо».

Спогади М. Коржа і дослідження Д. Яворницького дають підстави твердити, що в антропонімічній практиці запорожців найтиповішими були два способи словотворення, а саме: лексично-семантичний (переведення слова із розряду загальних назв у розряд власних назв) та синтаксично-морфологічний (поєднання двох коренів чи основ).

Зв'язок українських прізвищ із феноменом козацтва простежується не тільки в способах їх творення, а й у семантиці їхніх твірних основ: **Гарматій, Гармаш, Гетьман, Гетьманчук, Гетьманюк, Довбиш, Довбуш, Запорожець, Запорожченко, Козак, Козакевич, Козаченко, Козачинський, Козачишин, Козачківський, Козачок, Козачук, Компанієць, Осавуленко, Отаманчук, Отаманюк, Пушкар, Пушкаренко, Сердюк, Сотник, Сотниченко, Сурмач, Хорунжий** і подібні.

Вплив козаччини не міг не позначитись на такій чутливій до екстралінгвістичних чинників частині українського мовного надбання, як фразеологія. Справді, цей вплив вражаючий. Наслідком його є, зокрема, наявність в українській мові сотень прислів'їв та приказок про життя, звичаї й подвиги козаків, про козацьких ватажків, про козацьку зброю, про Запорозьку Січ і Великий Луг та ін. Найпоказовіші з них: «Де байрак – там і козак»; «Де козак – там і слава»; «З роду-віку козак не був і не буде катом»; «Козак журби не має»; «Козак мовчить, а все знає»; «Не втекти козаку від Січі»; «Козацькому роду нема переводу»; «Місяць – козаче сонце»; «Степ та воля – козацька доля»; «Як череді без личмана, так козакам без гетьмана»; «Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались здорові»; «Од Богдана до Івана не було гетьмана»; «Славний козак Максим Залізняк – славніше є Запорожжя»; «Хто про що, а він про Наливайка!»; «Висипався хміль із міха та наробив ляхам лиха»; «До булави треба і голови»; «Січ – мати, а Великий Луг – батько».

Усе, що пов'язане з козаччиною, зокрема із Запорожжям, історична пам'ять українського народу зберігає оповитим у серпанок романтики, героїки, душевної теплоти і глибокого ліризму. Тому цілий ряд лексем української мови, зокрема таких, як **козак, запорожець, лицар, січовик, братчик,** – набули внутрішньої експресивності, певних емоційно-оцінних коннотацій і збагатили нашу мову лінгвостилістичними засобами. Виражально-зображальна спроможність подібних слів підтримується тим, що вони служать опорними елементами значних в якісному розумінні, важливих із стилістичної, соціолінгвістичної та психолінгвістичної точок зору граматично-дериваційних і лексично-семантичних комплексів. Наприклад, слово **козак** виступає опорним (вихідним) для таких утворень, якот: **козаків** (присвійний прикметник), **козакування, козакувати, козарлюга, козацтво, козацький, козача, козаченько, козачий, козачина, козачище, козачковий, козачок, козаччина, по-козацьки, по-козацькому, покозачений, покозачення, покозачити, покозачитися.** Прикметно, що окремі із цих слів можуть використовуватися сучасними письменниками для творення яскравих авторських неологізмів-оказіоналізмів: «Це він тут поетом став, а в нас йому, пригадуєте, скільки разів перепадало за вибрики в повітрі, за його авіакозакування» (О. Гончар).

Щодо лексично-семантичних комплексів, то тут досить характерним є ряд словосполучень із опорним елементом **козацький: козацький дух, козацький звичай, козацький край, козацька воля, козацька доля, козацька відвага, козацька сила, козацька слава, козацька вдача, козацька душа, козацька правда, козацьке здоров'я, козацьке життя, козацькі жарти** та ін. Неабиякі лінгвостилістичні можливості того ж таки слова **козак** виявляються ще й у тому, що, скажімо, його пестлива форма **козаченько** функціонує з подвійним наголосом (**коза́ченько – козаче́нько**), тобто для українського мовця (автора) є акцентологічний вибір, коли цього вимагає ритмомелодика чи стильова приналежність вислову (тексту).

Про значний виражально-зображальний потенціал лексеми **козак** свідчить і те, що в говірковому українському мовленні вона часто виступає синонімом до слів **сердега, неборака, бідолаха** (коли про чоловіка, молодого хлопця говориться із співчуттям, жалем). Таке слововживання спостережено в запорізьких степових говірках, наприклад: «А Василя, козака, як узяли на війну, так його з тих пір ніхто і не бачив» (с. Балки Василівського р-ну).

Внутрішньою експресивністю позитивно-емоційного характеру в мовній свідомості українців наповнилися імена славних ватажків козацького війська, видатних борців за свободу й незалежність України. До таких імен відносимо: Байда (*Вишневецький*), Петро Конашевич-*Сагайдачний*, Самійло *Кішка*, Іван *Богун*, Максим *Кривоніс*, Іван *Підкова*, Северин *Наливайко*, Богдан *Хмельницький*, Іван *Виговський*, Іван *Мазепа*, Іван *Сірко*, Пилип *Орлик*, Кость *Гордієнко*, Максим *Залізняк*, Іван *Гонта*, Петро *Калнишевський* (Калниш) та ін. Те ж саме стосується і топонімів – назв міст, містечок, сіл, місцевостей, урочищ, пов'язаних із героїчною боротьбою козацтва проти іноземних загарбників (*Жовті Води*, *Корсунь*, *Пилявці*, *Зборів*, *Берестечко*, *Конотоп*, *Хортиця*, *Великий Луг*, *Запорозька Січ*, *Запорожжя*, Савур-могила та ін.).

Внутрішньо експресивні антропоніми й топоніми такого типу стали соціально-історичними символами, потужними чинниками національно-патріотичного виховання, незгасними знаками-маяками на шляху українського народу

до своєї державності. Не випадково так урочисто-піднесено і заклично звучать вони в ораторському мовленні та в художніх і публіцистичних текстах. Для прикладу: «Гуляй, козаче! Слава Кривоносу! – / Гуде навколо, мов церковний дзвін»; «До Жовтих Вод нестриманим розгоном / Пливуть полки – мов грози на блакить» (Яр Славутич); «Згадували Запорожжя, козацькую славу» (Т. Шевченко); «Іван Сірко не любив тих, кому добре в неволі» (Д. Павличко); «Бережіть Хортицю і Запоріжжя, бережіть свої сонячні степи!..» (О. Гончар).

Ідеологічна, соціокультурна значущість козацького ономастикону завжди дуже добре усвідомлювалася патріотично настроєною частиною українського суспільства. Це усвідомлення значною мірою перешкоджає ворожим силам вилучити з ужитку дорогі для українців власні назви або ж стимулює справедливе прагнення перейменувати деякі топооб'єкти, враховуючи їх зв'язок із козацьким минулим. Так, приміром, за часів УНР і *гетьманату* м. Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) було перейменовано в **Січеслав**.

У процесі набуття внутрішньої інтенсифікованої виразності загальні і власні назви з історичного козацького лексикону здатні естетизуватися. Про це свідчать сучасні найменування вокальних гуртів (**«Гетьман»**, **«Бунчук»**), народних хорів (**«Запорозькі козаки»**), різного роду фірм і підприємств (**«Байда»**, **«Мотор-Січ»**), будинків відпочинку (**«Великий Луг»**), кав'ярень (**«Січ»**), суден (**«Сагайдачний»**), газет (**«Запорозька Січ»**) та ін.

Крім того, в певні історичні періоди експресивність відзначених назв може супроводжуватись їх особливою соціальною актуалізацією. Згадаймо хоча б численні Січі – військові формування українських вояків часів Першої та Другої світових воєн.

Збагачення лінгвостилістичних засобів української мови, спричинене феноменом козацтва, відбувається, крім усього іншого, ще й у сферах парафразування та структурно-семантичної трансформації фразеологізмів. Це явище помічаємо на таких зразках, як **Козацький Шлях** (Дніпро), **козацьке сонце** (місяць), **козацький батько** (кошовий або курінний отаман, ватажок), **козацький товариш** (кінь); «Хліборобському роду нема переводу» (замість традиційного «Козацькому роду нема переводу»).

Різнорідні міграційні хвилі на територію Південної України, пов'язані з козацькими рухами, сприяли виникненню й початковій стадії розвитку степових говорів південно-східного наріччя української мови, а також інтенсивній міждіалектній взаємодії, що, в свою чергу, позитивно впливало на процес формування єдиної національної мови (як розмовної, так і нової літературно-писемної).

У межах володінь Запорозької Січі були ідеальні умови не лише для міждіалектних українських контактів, а й для взаємодії різних мов. До того ж міжмовна інтерференція уможливлювалася тут і жвавими військовими, економічними та дипломатичними стосунками козаків з іншими народами. Саме в період існування Запорожжя лексика української мови інтенсивно поповнювалася іншомовними елементами, в першу чергу тюркізмами і полонізмами; саме завдяки славі Запорожжя і запорожців чимало українських (або українізованих чужорідних) слів стали відомими майже в усіх європейських та деяких східних мовах. До іншомовних запозичень козацької доби можна беззастережно віднести, наприклад, такі слова: **отаман**, **бунчук**, **осавул**, **гетьман**, **мушкет**, **пістоль**, **галера**, **каторга**, **сагайдак**, **амуніція**, **фортеця**, **штурм**, **жовнір**, **герць**, **алярм**, **вікторія**, **байрак**, **гасло**, **редут**, **шанець**, **башта**, **універсал**, **комісар**, **генерал**, **кримінал**, **канцелярія**, **декрет**, **апеляція**, **екзекуція**, **документ**, **атестат**, **архів**, **ордер**. Їх фіксують відповідні історичні джерела. А до українізмів, що стали відомі в іноземних мовах завдяки козаччині, належать: **козак**, **запорожець**, **Січ**, **Кіш**, **чайка** (судно) та деякі інші.

Серед козаків, зокрема запорозьких, дуже високий престиж мала рідна, українська мова. Її добре знання було неодмінною умовою при вступі до низового товариства. Але разом із тим, скажімо, в Січі великою повагою користувались іноземні мови й ті, хто цими мовами володів. Це, звичайно, впливало на характер міжмовних контактів у козацькому середовищі. Впливало також і те, що козацькі драгомани (перекладачі) були майстрами своєї справи, а кошова, гетьманська і почасти полкова канцелярії вели дипломатичне листування польською, латинською, німецькою, французькою, угорською, турецькою, кримськотатарською та російською мовами. Крім того, в школах Війська Запорозького і Гетьманщини викладали латинь, старогрецьку і старослов'янську мови.

Козацькі часи – золота пора українського фольклору (див. *Козацтво і фольклор*). Незліченні думи, історичні і ліричні пісні, легенди, перекази, створені запорожцями і реєстровиками-гетьманцями, а також їх родичами, близькими і симпатиками, мали величезний вплив на складання поетичного лексикону, збагачення виражально-зображальних засобів, активізацію естетичної функції та розвиток художньо-белетристичного стилю української мови. Мовні скарби козацького фольклору і фольклору про козаків заяскравіли у творах Г. Сковороди, І. *Котляревського*, Л. Боровиковського, В. Забіли, А. Метлинського, Т. *Шевченка*, Марка Вовчка, П. *Куліша*, Ю. Федьковича, Я. Щоголева, Л. Глібова, Українки Лесі, С. Черкасенка, П. Тичини, В. *Сосюри*, А. Малишка, Л. *Костенко*, В. Симоненка, М. *Вінграновського* та інших письменників.

Непересічне значення козацька мовотворчість мала і для становлення офіційно-ділового, епістолярного, ораторського, літописно-мемуарного та дипломатичного стилів української мови. Переконливими доказами цього є документи сотенних, полкових, гетьманських і січових канцелярій, матеріали козацьких судів різного рівня, гетьманські універсали, листування гетьманів та іншої старшини (в тому числі дипломатичне з владними особами зарубіжних країн), промови (орації) гетьманів і кошових отаманів, козацькі реєстри, *літописи Самовидця*, Самійла *Величка* та Григорія *Граб'янки*. У пізнавальному плані перелічені складники мовної дійсності козацьких часів важливі не тільки як свідчення бурхливого розвитку певних функціональних різновидів тодішньої української мови, а і як цінні пам'ятки, багаті джерела лінгвістичних студій. Без цих джерел були б неможливими повноцінні дослідження нашої мови періоду 16–18 ст.

Під заступництвом козацької військової потуги довгий час перебували православні монастирі, численні братські школи й колегіуми, а головне – Києво-Могилянська академія з її знаменитою друкарнею. Таким чином, козацтво значною мірою сприяло розвиткові освіти (в т. ч. й мовної), розбудові мовознавчої науки в Україні. Вплив козаччини на

українську мовну дійсність слід розглядати й оцінювати в контексті тих міцних зв'язків, які здавна існують між явищем українського козацтва й духовністю українського народу взагалі.

Літ.: Курс історії української літературної мови. – Т. 1. – К., 1958. – С. 44–110; Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К., 1983. – С. 496–508; Редько Ю. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – С. 41–43, 96–100, 174–178; Осташ Р. І. Імена в козацьких реєстрах // Жовтень. – 1984. – № 4. – С. 105–107; Худаш М. Л. Українські козацькі особові назви (композити і словосполучення) XVII ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. 6. – К., 1964. – С. 146–157; Українські приказки, прислів'я і таке інше: Уклав М. Номис. – К., 1993; Січова скарбниця: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упорядкування, мовна редакція, переднє слово і примітки Віктора Чабаненка. – Запоріжжя, 1999. – С. 238–385; Чабаненко В. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999.

В. А. Чабаненко

КОЗАЦТВО І ФОЛЬКЛОР. Феномен козацтва (особливо запорозького) в уяві українця завжди асоціюється з такими морально-естетичними поняттями, як воля, героїзм, честь, вірність, справедливість, патріотизм і самопожертва в ім'я добробуту батьківщини. Тому цілком закономірним, логічно вмотивованим є тісний зв'язок цього феномену з народною уснопоетичною творчістю (фольклором).

Із методологічної й пізнавальної точок зору важливо розрізняти власне козацький фольклор (народні уснопоетичні твори, складені самими козаками) і фольклор про козаків (народні уснопоетичні твори, що виникали поза козацьким середовищем).

Про власне козацький фольклор дають підстави говорити свідчення сучасників і дослідників козаччини. Так, наприклад, польські письменники і вчені 16–17 ст. С. Сарницький, Б. Папроцький, Петрицький та Морштин у своїх писаннях про Україну відзначають, що серед козаків були досить поширені історичні пісні та думи, які вони складали самі й вельми майстерно виконували під акомпанемент кобзи. Д. *Яворницький* твердить також: «Бувши високими поцінувачами пісень, дум і рідної музики, запорожці любили послухати своїх боянів, сліпців-кобзарів, нерідко самі складали пісні та думи й самі бралися за кобзи…».

Щоб визначити належність уснопоетичного твору до власне козацького фольклору, слід враховувати два головні моменти: час виникнення і першого запису цього твору (якщо є такі дані) та тематику й сюжетно-версифікаційні його особливості. Перевага другого моменту для доказовості більш очевидна, оскільки така структурно-семантична ознака фольклорного тексту, як точність і деталізація опису події (подій), може беззаперечно вказувати на те, що автором твору про цю подію (ці події) є її (їх) учасник, очевидець. Беручи до уваги сказане, до власне козацького українського фольклору можна з певністю віднести історично-героїчні *думи* 15–17 ст., переважну більшість історичних пісень 15–18 ст., окремі давні ліричні пісні, легенди й перекази, а також цілу низку прислів'їв та приказок.

Найхарактернішу частину усно-епічного надбання козаків (запорозьких і реєстрових) становлять думи. Вони виникли в кінці 15 ст. Сам термін «дума» як визначення жанру народних творів уперше фіксується в хроніці згадуваного С. Сарницького, датованій 1506. Перший їх запис датується кінцем 17 ст., а перша їх збірка опублікована в 1819 М. Цертелєвим у Петербурзі під назвою «Опыт собрания старинных малороссийских песней».

Історично-героїчні думи козацького походження поділяються на три цикли : 1) думи 15–16 ст.; 2) думи середини 17 ст.; 3) думи 18 ст. До дум 1-го циклу належать «Козак Голота» (запис кінця 17 ст.), «Отаман Матяш старий», «Федір безрідний, бездольний», «Три брати самарські», «Іван Богуславець», «Самійло Кішка», «Івась Коновченко, Вдовиченко», «Олексій Попович», «Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі», «Розмова Дніпра з Дунаєм» (запис 1805), «Смерть козака в долині Кодимі», «Плач невольника в турецькій неволі» (запис 1832), «Маруся Богуславка», «Невольники на каторзі» (запис середини 19 ст.), «Сокіл і соколя» (запис 70-х рр. 19 ст.). Героями цих творів виступають покозачені злидарі – борці за соціальну справедливість – і прості запорожці та їх ватажки, що потрапили в бусурманську неволю. Самі ж твори яскраво відбивають початковий період козаччини, причини та обставини її виникнення.

Другий цикл складають думи «Іван Богун», «Про Сулиму, Павлюка та про Яцька Остряницю» (запис 1928), «Хмельницький і Барабаш», «Богдан Хмельницький і Василь молдавський», «Смерть Хмельницького» (запис 1814), «Корсунська перемога» (запис 1849), «Вдова Івана Сірка і Сірченки» (запис 1805). Вони присвячені подвигам видатних козацьких проводирів періоду *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, а також долі їх родичів та близьких.

Думи «Козак-нетяга Хвесько Ганжа Андибер» (запис 1853), «Козацьке життя» (запис 40-х рр. 19 ст.), «Проводи козака» (запис 1805) становлять третій цикл. Від дум 1-го й 2-го циклів названі твори відрізняються тим, що в них, крім героїко-романтичного мотиву, сильно звучить мотив соціально-побутовий. Це й природно, бо у 18 ст. українське козацтво під дією внутрішніх і зовнішніх чинників зазнало глибоких соціальних змін, які врешті призвели до його занепаду.

Тематично й художньо-стилістично до козацьких дум близькі численні історичні пісні козацького походження. Вони поділяються в хронологічному плані на такі ж цикли, як і думи.

Пісні першого циклу оплакують долю України, яка зазнає грабіжницьких нападів кримськотатарської орди («Зажурилась Україна, бо нічим прожити», «За річкою вогні горять», «Із-за гори, гори, з темненького лісу»), розповідають про муки козаків-невільників («В Туреччині та й на брамі кам'яній») та героїчну смерть їхніх ватажків («В Цареграді на риночку»), прославляють молодиків за бажання потрапити на Січ і стати на захист рідної землі («Туман поле покриває», «Не жур мене, стара нене»).

В історичних козацьких піснях другого циклу опоетизовано визвольну боротьбу 1648–54 та змагання за волю Вітчизни видатних учасників цієї боротьби: Б. *Хмельницького* («Чи не той то хміль», «Ой Богдане, батьку Хмелю», «Ой послав Бог Хмельницького»), М. *Кривоноса* («Не дивуйтеся, добрії люди», «Ой усе лужком та все бережком»), Д. *Нечая* («Ой з-за гори високої»), Н. *Морозенка* («Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче»). До цього ж циклу належать пісні про *Жванецьку облогу* («Ой з города з Немирова») та про *Берестецьку битву* («Висипали козаченьки з високої гори»).

З історичних пісень третього циклу постають образи І. *Мазепи* («Ой пише, пише та гетьман Мазепа»), С. *Палія*

(«Годі, коню, в стайні спати»), І. *Гонти* («Да стояв, стояв сотник Гонта», «Виїхав Гонта та з Умані»), М. *Залізняка* («Максим козак Залізняк»), М. Швачки («Ой виїхав із Гуманя козаченько Швачка»), С. *Чалого* («Ой був в Січі старий козак»). Пісні цього ж циклу передають тугу з приводу національної трагедії українського народу – зруйнування царським військом Запорозької Січі («Ой з-за гори, з-за лиману», «Ой не жалуйте ви, славні запорожці», «Ой полети, галко, ой полети, чорна», «Ой тепер наші славні запорожці», «Та славне ж було Запорожжя», «Пішло наше славне Запорожжя», «Ой Боже наш милостивий», «Чорна хмара наступає, дрібен дощик з неба»).

Для козацької уснопоетичної творчості не чужими були й ліричні пісні. В цьому переконує пісня «Про козака і Кулину», записана у 1625 (варіант назви – «Пісня про козака Плахту»).

У козаків, зокрема запорожців, була багата фантазія, вони вміли майстерно розповідати про власні пригоди, про різні події та про різних людей. Д. Яворницький пише, що вони «нерідко самі розпускали про свою силу та непереможність неймовірні оповідання й змушували вірити в те інших». Особливо любили братчики переказувати про своїх богатирів і характерників. Усе це, безумовно, сприяло виникненню в середовищі січового й реєстрового товариства таких фольклорних жанрів, як легенда та переказ. Не чим іншим, як плодом козацької творчості, можна вважати легенди «Хмельницький і Барабаш», «Герць Хмельницького», а також перекази «Ян Потоцький попав у полон», «Про запорожців та царицю Катерину», «Як запорожці пішли із Січі до турка», «Запорожці за Дунаєм». Є відомості про те, що Б. Хмельницький, приймаючи в жовтні 1655 послів польського короля *Яна II Казимира*, розповів їм легенду про вужа і невдячного господаря. Цим гетьман виразно натякнув на непримиренність його війська та шляхетської Речі Посполитої. Цілком можливо, що використана українським державним діячем легенда виникла й побутувала в його козацькому оточенні.

Образність, дотепність, влучність висловів із козацького мовлення породжували прислів'я й приказки. Такі, скажімо, прислів'я, як «Висипався Хміль із міха та показав ляхам лиха» (про Б. Хмельницького) або «Іван носить плахту, а Настя булаву» (про І. Скоропадського, яким керувала його дружина) могли з'явитися тільки в козацьких колах. Немає сумніву щодо козацького походження й цілого ряду інших (записаних здебільшого в 17–18 ст.) паремій, хоча б оцих: «Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява», «До булави треба й голови», «Од Богдана до Івана не було гетьмана», «Славний козак Максим Залізняк – славнішеє Запорожжя», «Гляди, козаче, щоб татари сидячого не взяли», «Де байрак, там і козак», «Козак журби не має», «Козацькому роду нема переводу», «Терпи, козаче, отаманом будеш», «Наш Луг – батько, Січ – мати: от де треба помирати», «Хто любить піч, тому ворог Січ», «Краще живий хорунжий, ніж мертвий сотник».

У фольклорі про козаків найпоширенішими жанрами є легенди та перекази. Ті чи ті історії з елементами фантастики й художнього вимислу, пов'язані з козаччиною, побутують майже в кожному населеному пункті сучасної України, а також на Кубані, на Дону та в деяких інших регіонах. Особливо часто їх можна почути на теренах колишнього Запорожжя (Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Кіровоградська, Миколаївська, Донецька області). Не випадково саме тут протягом 19–20 ст. збирачі фольклору зафіксували цих творів найбільше (записи О. Стороженка, І. *Срезневського*, О. Афанасьєва-Чужбинського, *Я. Новицького*, І. Манжури, Д. Яворницького, Г. Данилевського, Яра *Славутича*, М. *Киценка* та ін.).

Подібно до дум та історичних пісень, що виникли в козацькому середовищі, легенди й перекази новішого часу, присвячені козацькій тематиці, поділяються на цикли: 1) історико-героїчні легенди та перекази; 2) топонімічні легенди та перекази; 3) соціально-побутові легенди та перекази.

Серед історико-героїчних легенд і переказів, записаних, як правило, від нащадків запорожців, домінують твори про боротьбу козаків із ханськo-татарськими, турецькими, польськими і московськими завойовниками, а також твори про життя й подвиги Б. Хмельницького, Н. Морозенка, М. Кривоноса, С. Палія, І. Сірка, П. *Калнишевського* та інших козацьких ватажків («Як козаки взяли Азов», «Про козака Щербія», «П'ятницькі хрести», «Подвиги Семена Палія», «Великий воїн», «Його жахались вороги», «Як Сірко переміг татар» і т. п.). У всіх цих творах дуже виразно звучить патріотична ідея.

Такі легенди й перекази, як «Річка Чортомлик», «Річка Кінська», «Озеро Лебедеве», «Тарасове Гульбище», «Урочище Сірківка», «Острів Лаптухівський», «Урочище Сагайдаче», «Думна скеля», «Баштові дуби», «Селище Кривий Ріг» та подібні, належать до топонімічного циклу. В них ті чи ті сучасні географічні назви тлумачаться у зв'язку з подіями періоду козаччини, у зв'язку з іменами запорожців та їх отаманів.

Соціально-побутові легенди й перекази 19–20 ст., які пов'язані з козацькою тематикою, розповідають про походження запорожців, їх побут, звичаї, характерство і про їх стосунки з іншими соціальними верствами та іноземцями. За приклади таких творів можуть правити: «Запорожці – із маленьких дітей», «Люди браві і чепурні», «Козацькі жарти», «Запорозька вдача», «Як запорожціману напускали», «Як запорожці прізвища давали», «Як запорожці голодну кутю проганяли», «Козацький обід», «Як запорожець провідував жінку», «Як запорожці перехитрили Потьомкіна» і т. п.

Справжніми перлинами українського фольклору є ліричні пісні про козацьку долю, про козацьких матерів і дружин, про козацьке кохання («Ой мандрував молодий козак», «Гомін, гомін по діброві», «Ішли козаченьки, ішли з України», «Стрів козак дівчину», «Ой, дівчина козака любила», «Козак од'їжджає, дівчинонька плаче», «Запорожець, мамцю, запорожець», «Там, де Ятрань круто в'ється», «Козаченьку, куди йдеш?», «Ішов козак через байрак». Такі пісні творилися зазвичай людьми, близькими до козаків, здебільшого їх родичами та коханими. Дехто з цих людей тепер відомий. Йдеться, зокрема, про українського поета і філософа 18 ст. Семена Климовського та легендарну поетесу з Полтавщини Марію (Марусю) *Чурай* (17 ст.). Перший – автор знаної у всьому світі пісні «Їхав козак за Дунай», яку обробив Л. Бетховен; друга ж залишила нащадкам шедевр української піснетворчості – «Засвіт встали козаченьки» (або «Засвистали козаченьки»).

Лише зрідка козаки виступають героями українських народних казок. Це, мабуть, пояснюється тим, що в післякозацьку добу казка як жанр українського фольклору вже майже перестала творитися, а також тим, що для казкового зображення якихось подій чи якихось людей потрібне значне часове дистанціювання казкаря від цих подій або цих людей.

Казками про козаків можна назвати хіба що такі народні твори, як «Про запорожців та царицю Катерину» і «Як запорожці висватали наймита» (хоча за своїми художньо-стилістичними ознаками названі твори є скорше легендами, аніж казками).
Історична пам'ять про козаччину стимулює виникнення в україномовному середовищі різного роду фразеологічних сполучень, зокрема прислів'їв і приказок на зразок: «Життя собаче, зате слава козача», «Зовсім козак, та чуб не так», «Козак не без долі, дівка не без щастя», «Козак хороший, та не має грошей», «Козацька миля довга», «Піч – річ бабська, а пляшка – козацька», «То не козак, що боїться собак», «Якби хліб та одежа, їв би козак лежа». Прикметною рисою прислів'їв і приказок на козацьку тему, але створених не козаками, є ухил їх морально-філософської семантики у бік побутовізму.
Козацький фольклор і фольклор про козацтво становлять вагому частину духовного, культурного і художньо-естетичного надбання українців.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 236–238; Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. – К., 1893; Сумцов Н. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. – Харьков, 1896; Колесса Ф. Українські народні думи. – Львів, 1920; Гоголь М. В. Про малоросійські пісні // Твори в 3-х томах. – Т. III. – К., 1952. – С. 393–400; Грушевська К. Українські народні думи. – К., 1927; Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955; Історичні пісні. – К., 1961; Кирдан Б. П. Украинские народные думы. – М., 1962; Українські народні пісні: Пісні суспільно-побутові. – К., 1967; Українські народні казки. – Львів, 1970; Франко І. Студії над українськими народними піснями // Зібрання творів у 50 т. – Т. 42. – К., 1984. – С. 7–491; Т. 43. – К., 1986. – С. 7–193; Легенди та перекази. – К., 1985; Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми. – К., 1991; Січова скарбниця: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 2000. *В. А. Чабаненко*

КОЗАЦТВО СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ – див. *Сучасне українське козацтво.*

«КОЗАЦЬКА ВЕЖА» – товариство, що культивує на Донеччині українське козацько-лицарське бойове мистецтво на засадах характерництва. Специфіка цього напрямку бойового мистецтва виявляється в таких особливостях: оволодіння в першу чергу шаблею (шашкою) та списом (ратищем); залежність рукопашних бойових дій від техніки рухів з козацькою *холодною зброєю*; постійна зміна рівнів атаки і захисту за умови домінування в рукопаші повзунців (ударні рухи ногами на нижньому рівні); використання пісенно-дихально-енергетичних вправ задля поглиблення внутрішньої сутності; поширення світоглядних засад та обрядово-ритуальних дійств характерницької спадщини.
Витоки сучасної «К. в.» сягають *Донецького козацького земляцтва*, а як обласне товариство вона офіційно зареєстрована в лютому 1997. Очолює «К. в.» родовий козак В. Задунайський (в українському козацькому русі з 1984).
В. В. Задунайський

«КОЗАЦЬКА ВОЛЯ» – бюлетень 5-ї станиці Українського вільного козацтва в Канаді.

«КОЗАЦЬКА ДУМКА» – військова газета, що в 1919–20 видавалася культурно-освітнім відділом штабу Дійової армії Української Народної Республіки.

«КОЗАЦЬКА ДУМКА» – вісник Української військової ради російського Південно-Західного фронту, який видавався з грудня 1917 у Бердичеві.

«КОЗАЦЬКА ДУМКА» – газета, що з грудня 1918 видавалася інформаційним бюро II-го Подільського корпусу армії Української Народної Республіки.

«КОЗАЦЬКА ДУМКА» – газета, яка наприкінці 1917 видавалася корпусною радою 26-го Українського корпусу російської армії, що дислокувався у Білорусі.

«КОЗАЦЬКА ДУМКА» – двотижневик товариства «Просвіта» у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Перший номер вийшов 1.5.1921. Друкувалися матеріали патріотичного характеру, підписані псевдонімами (Сірий, Батіг-гора) та криптонімами (І. К., К-ий). Останній номер – 2/3 за 1921.

КОЗАЦЬКА МЕДИЦИНА – організація лікування та охорони здоров'я козаків. В основі К. м. лежала українська народна медицина.
Постійна участь козаків у походах та їх тривале перебування в ненаселених місцевостях зумовили поширеність у них практики самолікування. Дуже часто ліки, які застосовували козаки, були досить оригінальними. Г. *Боплан* спостерігав, як козаки лікувалися від лихоманки гарматним порохом чи попелом, розведеними на горілці, а рани від стріл перев'язували за допомогою невеликої кількості землі, змішаної зі слиною.
Постійна участь козаків у бойових діях супроводжувалась появою великої кількості поранених та інвалідів. Тому вже в 16 ст. в Трахтемирові при монастирі був створений шпиталь – притулок для поранених, хворих, покалічених і старих козаків. Подібні шпиталі, в яких лікували козаків, існували і при деяких монастирях.
Початок *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* поставив особливо масштабні завдання перед К. м. Медичну допомогу козакам надавали знахарі та костоправи, які рухались разом із військом. Саме таку знахарку, яка збирала на полі під Берестечком цілющі трави, зарубали поляки, котрі вважали її відьмою, що зачакловує поле

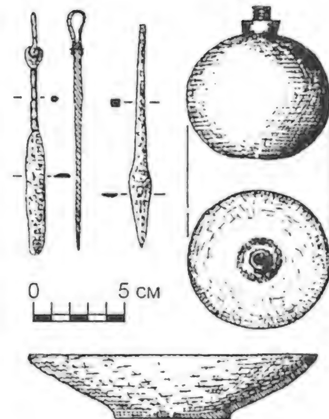

Медичний посуд та хірургічні інструменти з-під Берестечка

бою. Під час археологічних досліджень Берестечка були виявлені аптекарські посудини, мазь на основі популярного тоді антимоніту та хірургічні інструменти. Це свідчить, що допомога хворим козакам надавалась не лише знавцями народної медицини. В переважній більшості медичну допомогу козакам надавали цирульники, що було загальнопоширеною практикою. Адже, крім перукарського мистецтва, цирульники вміли накладати і сухі банки, і банки з насічками, могли розтинати нариви, перев'язувати рани, накладати лубки при переломах, вправляти вивихи, проводити кровопускання. Виступаючи в похід, цирульники заготовляли «пасочки» для перев'язок, лубки, морову губку, яка була добрим кровоспинним засобом, топлене сало, пластирі з оливи, каніфолі та воску. Згодом ця система була вдосконалена. До складу деяких козацьких підрозділів входили цирульники, які лікували козаків. Крім того, за наявності великої кількості поранених для їх розміщення використовувались приходські шпиталі, монастирі й приватні будинки. А медичну допомогу пораненим надавали і знахарі, і костоправи, і цирульники. У 18 ст. запорожці уже наймали лікарів-іноземців, які надавали медичну допомогу Війську Запорозькому.

Практикувались козаками і деякі заходи, що сприяли запобіганню захворюванням. Насамперед, виставлялися пости, які перешкоджали поширенню інфекції з місцевостей, уражених епідеміями. Пізніше запорожці стежили за поширенням чуми в Криму та обмежували контакти з ханством під час епідемій. Крім того, в козацькому побуті існували певні традиції, які стримували поширення інфекційних хвороб. Так, неможливість організації в похідних умовах прання одягу компенсувалось практикою просочування вбрання дьогтем чи риб'ячим жиром, що допомагало від паразитів. Традиційна для запорожців охайність при приготуванні їжі запобігала виникненню інфекційних кишкових хвороб. Під час археологічних досліджень *Кам'янської Січі* було виявлено, що в сміттєвих ямах відходи пересипалися вапном.

Всі ці заходи забезпечували козакам не гірше, ніж в інших арміях, лікування та охорону їх здоров'я.

Літ.: Верхратский С. А. Медицинская помощь в Запорожской Сечи // Врачебное дело. – 1954. – № 5. – С. 451–453; Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 83; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 166–167. *С. Ф. Плецький*

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА – система принципів, методів роботи та осередків виховання за козацької доби. К. п. формувала у підростаючих поколінь синівську любов до рідної землі, готовність захищати її від чужоземних загарбників, глибоку духовність. Головна мета К. п. полягала у вихованні вільної й незалежної особистості, козака-лицаря, мужнього громадянина. Характерною особливістю К. п. було те, що вона діяла не лише в родинному вихованні та навчально-виховних закладах різного типу, а й у багатогранному народному житті. Формування високих якостей особистості здійснювалося під впливом численних соціальних факторів (економічних, культурних, моральних, правових та ін.) козацького життя, завдяки чому культурність, освіченість і вихованість ставали невід'ємними складовими характеру козаків.

Свої розвивальні й виховні функції К. п. виконувала у процесі формування численних і стійких козацьких об'єднань-гуртів, братств, побратимств, товариств та інших громад. Заслуговують на повагу вірність і відданість козаків, зокрема тих, що браталися між собою. Багатьох іноземців дивувало те, що козаки часто йшли один за одного на тортури і навіть на смерть.

Козацька система виховання й освіти мала кілька чітко окреслених ступенів. Перший – дошкільне родинне виховання. Українська родина прищеплювала дитині дошкільного віку повагу до старших, любов до праці, милосердя, увагу і піклування про довколишній тваринний і рослинний світ, любов до слова, музики, співів. Батько в родині уособлював справедливість, надійність, авторитет; мати – побожність, лагідність, милосердя. На другому ступені відбувалося поєднання родинного та шкільного козацького навчання і виховання (в козацьких, братських, дяківських та інших школах). На третьому – козацька молодь одержувала підвищену і вищу освіту у вітчизняних колегіумах, академіях та зарубіжних ун-тах. Четвертий ступінь козацької системи виховання і освіти – перебування молоді на військовій службі, в куренях *Запорозької Січі*, в козацьких формуваннях. Тут молодь одержувала поглиблене фізичне і психофізичне загартування, патріотичнонаціональну підготовку.

Перша козацька школа, за даними І. В. Пухи, була відкрита наприкінці 16 ст. недалеко від нинішнього м. Новомосковська Дніпропетровської обл., у фортеці, спорудженій запорожцями на острові, оточеному з трьох боків р. *Самарою* та її рукавом Самарчуком. У школі могли навчатися всі бажаючі, малолітні й дорослі. Тяжка доля судилася цій першій запорозькій школі. Не раз вона разом з фортецею стримувала навалу ворогів, не раз гинула у вогні. Та козаки щоразу відбудовували її. Існувала школа загалом 200 років, аж до зруйнування Запорозької Січі в 1775 царськими віськами (див. *Атакування Запорозької Січі 1775*). У 1750 в цій школі двоє вчителів навчали 87 учнів. На той час це було досить багато. Слідом за першою школою в різних землях *Вольностей Війська Запорозького Низового* було відкрито ще кілька шкіл. 1659 на *Чортомлицькій Січі* збудували січову військову церкву і школу при ній, яка вважалася головною, центральною. У *Новій Січі* працювала школа, в котрій навчалося 50 малолітніх учнів і 30 молодиків.

Найпоширенішими на Запорожжі були парафіяльні школи – при церквах, у центрах *паланок*, слободах, селах. У 1766 на загальній військовій раді козаки ухвалили відкрити школи при церквах майже всіх парафій, що було в основному зроблено. На Запорожжі існували, крім загальноосвітніх, і спеціальні школи, які готували співаків, музик, канцеляристів. При *школі січовій* співу навчалися в особливому відділенні, котре згодом виділилося в самостійну школу «вокальної музики і церковного співу». Сюди приїздили вчитися з Києва і навіть із Польщі.

У 1754 була організована школа, яка готувала полкову старшину, військових канцеляристів та інших фахівців для різних адміністративних посад у козацькому управлінні. Вона проіснувала 15 років. Запорозькі козацькі школи продовжували освітні традиції братських шкіл. Козацтво активно боролося за збереження національного характеру школи, прищеплювало в ній любов до народу, його мови, культури, звичаїв. Це насамперед проявлялося в тому, що навчання велося тогочасною українською діловою мовою. Учні вивчали старослов'янську мову, письмо і лічбу, Закон

Божий, співи, музику. На уроках співу й музики, крім псалмів і кантат, розучували і співали народні пісні, думи. У січовій школі, крім згаданих предметів, вивчали латинську мову, піїтику, риторику, геометрію, географію, астрономію, військову справу. Майже в усіх школах обов'язковим був курс військово-фізичного виховання. І це зрозуміло, бо суворі умови життя, постійна загроза ворожого нападу вимагали від козаків всебічної фізичної та військової підготовки. В процесі навчання учні засвоювали системи козацьких єдиноборств.

Методика роботи в козацьких школах носила гуманний характер. У навчально-виховній роботі козаки цінували позитивний приклад з боку вчителя і дорослих, умовляння, роз'яснення, а також «самовільне каяття» та «словесне катування». Учні мали свої «вольності» (широкі права). За бажанням учень міг залишити школу в будь-який час і зайнятися іншою справою. Оскільки термін навчання у школі не був визначений, деякі учні залишалися в ній надовго, при цьому в їхні обов'язки входила допомога священикові у церкві. За зразком усього війська учні мали особливий «общинний лад». У них було виборне «курінне управління», тобто свій отаман і кухар. Січова школа мала двох отаманів: одного – для учнів старшого, другого – для учнів молодшого віку. Їх обирали самі учні у кінці кожного року. Шкільні отамани завідували «загальною шкільною сумою» – коштами, що їх заробляли учні на підставі «виключного права» колядувати, вітати зі святами, дзвонити у церкві, продавати ладан, читати псалтир над померлими чи вбитими в бою козаками. Такі «вольності» були притаманні й паланковим школам.

Учителювали в козацьких школах головним чином особи духовного сану; вони були високоавторитетними й поважними людьми. Їм надавалося звання «військових служителів», за свою працю вони отримували необхідне забезпечення. Учительські посади в запорозьких школах займали також старші учні, які добре вчилися. Мало місце взаємне (на «артільних засадах») навчання: учні, в міру засвоєння ними шкільної премудрості, самі ставали вчителями і під керівництвом головного майстра – «дидаскала» – навчали менших. Таких учнів-вчителів називали «виростками шкільними», або «молодиками».

Найхарактернішою особливістю освіти на Запорожжі було те, що керівництво і контроль за роботою шкіл покладалися на світських осіб. Загальне управління всіма школами зосереджував у своїх руках кошовий отаман, а для безпосереднього контролю за їх роботою обирали з-поміж старшин начальника «світської освіти дітей». Школи утримувалися на кошти Війська. За традицією запорожці при розподілі платні, провіанту, доходів від шинків, лавок, рибних і звіриних ловів і навіть воєнної здобичі віддавали узаконену звичаєм частину на школу. Навіть коли козак умирав, то знов-таки за звичаєм заповідав частину свого майна на школу. Монастирі відраховували двадцяту, а церкви – тридцяту частину свого річного доходу на потреби школи.

Вихованці запорозьких шкіл – писарі та інші канцеляристи – завжди користувалися у козаків більшою повагою, ніж прибулі. Значна частина випускників козацьких шкіл ставала паламарями, дяками та дияконами у парафіях Запорозьких Вольностей, які в той час заселялися.

При церквах і монастирях України здавна існували початкові (церковно-приходські) школи, в яких дітей вчили читати, писати і співати. В середині 18 ст. у семи полках Лівобережної України, в яких налічувалося 35 містечок, 998 сіл і 11 слобід, було 866 шкіл, зокрема в Ніжинському полку – 217, Лубенському – 172, Чернігівському – 154, Переяславському – 119, Полтавському – 98, Прилуцькому – 69, Миргородському – 37. Отже, в більшості населених пунктів, де були приходи, існували і школи, в яких навчалася значна кількість дітей. Читати й писати в початкових школах вчили переважно приходські дяки, що одержували особливу, згідно з домовленістю із прихожанами, платню. Але в краї не вистачало грамотних людей. За таких умов полковник І. Кулябка розпочинає власний «проект», що передбачав навчання грамоті козацьких дітей. За його наказом були складені списки синів (віком 12–15 років) виборних козаків і найнезаможніших підпомічників і «способнейших к науке» для навчання в церковно-приходських школах. «Проект» І. Кулябки був схвалений гетьманом і рекомендований іншим полковникам. У травні 1765 *Генеральна військова канцелярія* розіслала в усі полки ордер про організацію навчання козацьких дітей грамоти. Дітей вчили читати й писати; вони вивчали буквар, граматику, часловець, псалтир, а інколи латинську мову або якесь ремесло. Причому учні віком від 5 до 13 років вивчали буквар або граматику, а старші (від 9 до 18 років) – навчалися писати. Отже, спочатку навчали читати, а згодом – писати. Діти навчалися при сотенних канцеляріях, при канцеляріях земського суду або при інших установах. Таким чином, сотенні канцелярії та інші установи були також своєрідними школами, де навчали переважно канцелярського письма і діловодства, оскільки хлопчики водночас училися в дяків. Навчання тривало приблизно рік. Починаючи із середини 18 ст., на Лівобережній Україні початкове навчання козацьких дітей, особливо дітей старшини, було обов'язковим. Загальне керівництво й контроль за навчанням зосереджувалось у генеральній військовій та полкових канцеляріях.

Літ.: Пуха І. В. Про школи в Запорізькій Січі // Український історичний журнал. – 1969. – № 3. – С. 100–106; Панашенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 103–108; Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М., 1988; Руденко Ю. Д. Українська козацька педагогіка: відродження, пошуки, перспективи // Рідна школа. – 1994. – № 5. – С. 13–18; Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. – К., 1995; Любар О. О., Федоренко Д. Т. Історія педагогічної думки і освіти в Україні. – Ч. 4: Козацька республіка. – К., 1999; Любар О. О., Стельмахович М. Г., Федоренко Д. Т. Історія української педагогіки. – К., 1999.

С. О. Терно

КОЗАЦЬКА РАДА – див. *Рада козацька.*

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА – військово-адміністративна верхівка українського *козацтва*, а з 2-ї пол. 17 ст. і до кінця 18 ст. – і правляча еліта Української держави. К. с. виникає одночасно з українським козацтвом наприкінці 15 ст. В основі формування К. с. лежали зусилля козацтва по створенню власного самоврядування. Козацькі загони, які в пониззі *Дніпра* вели боротьбу з татарами, займалися рибальством, мисливством, обирали з досвідчених і авторитетних товаришів ватагів і отаманів. Найвідомішими отаманами у 1-й пол. 16 ст. були Яцько Білоус, Вороча, Карпо, Масло, Солтанець. Поява *Запорозької Січі* і виникнення потреби в управлінні її складним господарством

зумовила появу посад *кошового отамана, обозного, писаря, осавулів, судді, курінних отаманів.* При створенні польським урядом реєстрового козацтва була затверджена посада *старшого* реєстрових козаків, яка згодом перетворилася на посаду *гетьмана*; було введено також посади його помічника та писаря. Спочатку посади гетьмана і кошового отамана не завжди чітко відокремлювались одна від іншої. В початковий період джерелами засобів до існування К. с. були певна частка від здобичі і трофеїв, доходи від власного господарства, платня від уряду та доходи від маєтків, наданих королем.

К. с. не була однорідною соціальною групою. Серед неї зустрічались і українські шляхтичі, і прості козаки, вихідці з міщанства і селянства. Існували певні групи К. с., які відрізнялися своїм ставленням до польського уряду, поглядами на методи і цілі боротьби. Але виборність і близькість К. с. до козацтва робили захист його прав її головною функцією. Тим більше, що інтереси К. с. і прагнення всього козацтва мало чим відрізнялися. Саме тому К. с. і очолила національно-визвольну боротьбу українського народу. Її представники очолювали повстання проти національного та соціального гноблення, захищали українську церкву і культуру. Тимчасом польський уряд намагався відірвати К. с. від простих козаків і перетворити її в інструмент свого панування над козацтвом. З цією метою влада намагалася скасувати виборність К. с. і призначати на старшинські посади вірних собі людей.

Після придушення козацьких повстань 30-х рр. 17 ст. польському уряду вдалося нав'язати козацтву *«Ординацію Війська Запорозького реєстрового» 1638*, яка скасовувала «на вічні часи» право козаків обирати старшин. Але знищити К. с. як військово-політичну еліту українського козацтва не вдалося. Через десять років К. с. виявилася спроможною очолити боротьбу українського народу за відродження власної держави.

Визвольна війна українського народу під проводом Б. *Хмельницького* стала важливим етапом і в розвитку К. с. – вона з військового керівництва козацтва перетворилася у правлячу еліту Української держави. Створюючи державний апарат, Б. Хмельницький використав козацькі організаційні структури. Козацький *полк* став основною адміністративно-територіальною одиницею України, а К. с., крім військової влади, стала здійснювати адміністративну і судову. Рівень державних обов'язків, які виконували певні групи К. с., став основою для її чіткого ієрархічного поділу на генеральну, полкову і сотенну старшину. Гетьман став главою держави і разом з *генеральною старшиною* здійснював владу на загальноукраїнському рівні. *Полковники* з *полковою старшиною* мали владу на території полку, контролювали *сотенну старшину*, а самі підлягали гетьману. Сотенна старшина, спираючись на міських і сільських отаманів, урядувала на території сотні. Запорозька Січ після відродження Української держави підкорялася гетьманській владі, але мала свою окрему старшину. На чолі Запорозької Січі стояв кошовий отаман з військовою старшиною (військовими суддею, писарем, осавулами, обозним, *хорунжим*, булавничим і перначним). Нижчою ланкою січової старшини були військові служителі (*військові пушкар*, *довбиш*, *товмач*, *кантаржій*, *шафарі*, *шкільні отамани*, канцеляристи) і курінна старшина (курінні отамани і хорунжі). Похідна старшина (полковник, осавул, писар) вважалась вищою за військових служителів. Січова старшина здійснювала військове керівництво Запорозькою Січчю, виконувала судові функції та управляла січовим господарством.

Крім того, і в *Гетьманщині*, і на *Запорожжі* існувала артилерійська старшина, яка була відповідальною за козацьку артилерію. Очолювали артилерійську старшину генеральний, а на Запорожжі – січовий – *обозні. Генеральний обозний*, спираючись на канцелярію генеральної військової артилерії, артилерійських осавулів та хорунжих, в тому числі і в полках, відповідав за утримання, ремонт, постачання та бойове використання артилерії. Подібні функції виконував і січовий обозний, який керував військовим пушкарем, підпушкарями та гармашами.

За Гетьманщини відбулося поповнення К. с. людьми з великим військовим та адміністративним досвідом. Б. Хмельницький проводив політику залучення української шляхти до державного будівництва, і знайшлося чимало шляхтичів, які свої знання й досвід поставили на службу своєму народу. Шляхтичами були полковники І. *Богун*, Д. *Виговський*, О. *Гоголь*, М. Громика, Г. *Гуляницький*, В. *Дворецький*, А. *Жданович*, М. Зеленський, М. Криса, М. *Кричевський*, Г. *Лісницький*, І. Миньковський, Данило та Іван *Нечаї*, генеральний суддя С. *Богданович-Зарудний*, генеральний писар І. *Виговський*. Постійний стан війни і важке зовнішньополітичне становище України, ускладнення завдань, які поставали перед козацькою адміністрацією, зумовили деяке обмеження принципу виборності К. с.; гетьман почав призначати полковників.

В забезпеченні К. с. Б. Хмельницький проводив політику, спрямовану на збереження залежності її добробуту від несення нею державної служби. Гетьман практикував роздачу *рангових маєтностей*. Найчастіше він надавав К. с. у тимчасове користування млини, прибутки з яких були платнею за виконання старшиною своїх службових обов'язків. Б. Хмельницький протидіяв зростанню приватних земельних володінь К. с. Січова старшина утримувалася за рахунок платні, яку Січ діставала від польських королів, українських гетьманів і російських царів. Крім того, їй належала певна частка військових трофеїв і прибутків від промислів та торгівлі.

Згодом негативний вплив на розвиток К. с. як соціальної групи справили громадянська війна та агресія сусідніх держав, які поставили Україну в залежність від Росії. Знищуючи українську державність, російський уряд намагався перетворити К. с. з правлячої еліти Української держави в регіональну верхівку. Крім того, деспотична і кріпосницька Російська імперія придушувала в українському суспільстві всі демократичні елементи, посилювала його феодалізацію і спрямовувала розвиток у напрямі посилення кріпосництва. Російський уряд послідовно обмежував повноваження К. с., узурпував право призначення на полковницькі посади і часто призначав на них російських дворян. Було майже повністю скасовано виборність К. с. Посади К. с. поступово перетворювались у довічний і спадковий привілей. Деякі старшини по кілька десятиліть утримували свої посади і передавали їх своїм родичам. Про перетворення К. с. у відірваний від народу закритий стан свідчить і запровадження звань *бунчукових* і *значкових товаришів*, до яких зараховувались діти чи родичі впливових старшин, заможні козаки. І лише на Січі продовжували зберігатись

демократичні козацькі традиції. Попри укази царського уряду про скасування виборів на Січі (1753, 1756) там продовжували старшин обирати. Хоча сходка курінних отаманів і ухвалила (в 1762) рішення про вибори січової старшини лише на старшинських радах, але опір козацьких мас і незгоди в середовищі старшини привели до того, що до кінця існування Січі ці бажані для російського уряду нововведення не були реалізовані.

Паралельно з обмеженням повноважень К. с. зростало її землеволодіння. Поширеним стало надання рангових маєтностей у вигляді земель із селянами, яких припадало по кілька сотень дворів на одного старшину. Пізніше при сприянні російського уряду рангові маєтки К. с. ставали приватними, а самі старшини перетворювалися в поміщиків. Крім того, російські царі надавали К. с. землі у спадкове володіння. Відбулася швидка феодалізація К. с., яка почала перетворювати осілих на її землях селян і збіднілих козаків на кріпаків. А запровадження російським урядом в Україні кріпацтва (1783) і надання К. с. прав російського дворянства (1785) завершили розкладання К. с.

Літ.: Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – Ч. 2: Рада старшини // Праці комісії для вичування історії західноросійського та українського права. – Вип. VII. – К., 1930; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства. – К., 1988. – С. 68–95; Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII). – К., 1995; Щербак В. Нова влада (до початків формування козацької старшини) // Неопалима купина. – 1995. – № 5–6. – С. 187–192; Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI – XVII століть // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 3–11.

С. Ф. Плецький

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – збройні формування українського *козацтва*, які з середини 17 ст. стали основою збройних сил Української держави.

К. в. у своєму розвитку пройшло шлях від невеликих ватаг козаків-уходників до війська європейського рівня. На початковому етапі розвитку К. в. його кількість визначалася правителями держав, від яких залежала Україна, і коливалася від кількох сотень до кількох тисяч чол. У 1572 на державну службу було закликано 300 козаків, у 1617 польський сейм затвердив тисячний козацький *реєстр*, а на *Хотинську війну 1621* разом з польською армією виступило 40 000 козаків. За *Гетьманщини* доцільність була головним фактором у визначенні кількості К. в. За часів Б. *Хмельницького* реєстр доходив до 60 тис., а в окремі періоди у бій ішло 150–200 тис. чол. Після втрати Україною державної незалежності кількість К. в. зменшилася: в 1735 на Лівобережній Україні нараховувалось лише 20 тис. *виборних козаків*.

Співвідношення родів військ у К. в. на різних етапах його існування не було однаковим. Спочатку переважала козацька піхота, а кавалерія була слабкою. Формування повноцінної кінноти, реорганізація *артилерії* в окремий рід війська та гармонізація співвідношення між родами військ пов'язані з ім'ям Б. Хмельницького. Завдяки заходам гетьмана К. в. перетворилося в одну з найкращих армій Європи.

На початковому етапі існування К. в. вище військове управління ним номінально здійснювали великий князь литовський і польський король, хоча реальну владу над К. в. польські державці мали лише з 1638 по 1648. У дійсності ж управління К. в. здійснювали козацькі гетьмани, котрі виконували лише ті розпорядження польського уряду, які не йшли в розріз із інтересами козацтва. За Гетьманщини українські гетьмани були правителями України і верховними головнокомандувачами К. в. Управління військом вони здійснювали за допомогою *генеральної старшини*, спираючись на *генеральну військову канцелярію*, яка була штабом К. в. З кінця 17 ст. верховне військове керівництво К. в. поступово переходить до російського уряду. Спочатку російське командування ще узгоджувало свої дії з гетьманами, які брали участь і у військових нарадах. Але в 1706 К. в. було підпорядковане командирові Української дивізії; російське військове командування ставило завдання козацьким полкам, визначало кількість козаків для спорядження в похід, для несення сторожової служби, для укомплектування фортець і форпостів. Українське вище військове керівництво фактично було ліквідоване, а козацька старшина тільки керувала окремими козацькими підрозділами, що підпорядковувались російському командуванню.

Основним тактичним з'єднанням у К. в. був *полк*. Кількість полків у К. в. не завжди була однаковою. Згідно з «*Ординацією Війська Запорозького реєстрового*» *1638* у ньому налічувалось 6 полків. Після початку *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* кількість полків зросла в кілька разів. Поділ України між Польщею та Росією призвів до ослаблення К. в. На Правобережжі К. в. було ліквідоване, а на Лівобережжі збереглося лише 10 полків. Кількість *сотень* у козацьких полках і кількість козаків не були однаковими. Як правило, полк складався з 10–22 сотень і нараховував від кількох сотень до 3 тис. козаків. Сотня була основним тактичним підрозділом полку. В сотнях нараховувалось від кількох десятків до кількох сотень козаків. Нижньою ланкою в сотні були *курені*, котрі виступали як організаційно-господарчі одиниці, що забезпечували мобілізацію козаків, які до них належали. Чисельність особового складу козацького полку і його озброєння дозволяли вести бойові дії самостійно. Крім того, для вирішення локальних завдань практикувались дії лише частини полку під командуванням *наказного полковника*.

Озброювались козаки *холодною* та *вогнепальною зброєю*. У кіннотників, крім *шабель* та *списів*, були *карабіни* та *пістолі*. В той же час і піхотинці, крім *мушкетів*, *яничарок* та *рушниць*, мали шаблі, *кинджали*, ножі.

Організація збройних формувань Запорозької Січі дещо відрізнялася від військової структури городового козацтва. В них були відсутні полки та сотні. Основним тактичним з'єднанням січового війська була партія, в яку входило більше 2 тис. козаків з різних куренів. Для виконання локальних завдань формувалися команди, що нараховували від 20 козаків до 2 тисяч козаків.

Для вирішення масштабних завдань: прикриття певного стратегічного напрямку, проведення операцій на віддалених від України театрах бойових дій – формувалися з'єднання з кількох козацьких полків, які очолювались *наказними гетьманами*. Якихось певних усталених кількісних значень таких з'єднань не існувало, і їх чисельність визначалася силами противника, якому вони повинні були протидіяти. Партії і команди спроможні були діяти і самостійно, і могли включатись до більших з'єднань К. в. При вирішенні стратегічних завдань, від яких залежали результати всієї кампанії чи навіть доля України, під гетьманський бунчук збиралась якомога більша кількість козацьких полків та запорозьких збройних формувань із власною

артилерією. Крім того, в походах такі з'єднання посилювалися всією генеральною військовою артилерією; їх супроводжувала велика кількість допоміжного персоналу, який використовувався на земляних роботах при побудові табору, для лагодження доріг та мостів тощо.

Важливим родом козацького війська була артилерія. Вона поділялася на генеральну, полкову і фортечну (сотенну) та артилерію Запорозької Січі. Управління всією артилерією, крім січової, зосереджувалося в руках генерального обозного, який здійснював його за допомогою канцелярії генеральної військової артилерії та штату артилерійської старшини. В 17 ст. за кількістю гармат К. в. не поступалося найкращим арміям Європи. Використовувалась козацька артилерія у взаємодії з піхотою та кіннотою.

К. в. комплектувалося за становим принципом: до служби в ньому закликалися лише козаки. Точно встановлених вікових меж для служби в К. в. не існувало. Небажаними були лише дуже старі і малолітні. Хоча в К. в. зустрічались і 60-річні козаки. Але їх було небагато, а переважна більшість козаків мала найбільш придатний для військової служби вік – 20–30 років.

Мобілізація К. в. проводилася згідно з його організаційною структурою за територіальним принципом. Гетьманський універсал чи розпорядження Генеральної військової канцелярії про мобілізацію надсилалися в полкову канцелярію, а звідти – до сотенних правлінь, які пересилали їх курінним отаманам. Курінні отамани доводили зміст цих розпоряджень до козаків свого населеного пункту, які, спорядившись усім необхідним, вирушали у своє сотенне містечко. З козаків, що туди прибували, формувалися сотні, які відправлялися в полкове місто, де збирався полк. На Запорожжі мобілізація відбувалася з деякими відмінностями. Частина козаків, які постійно мешкали в Січі, становили постійно готову до бою частину січового Війська. При підготовці масштабних військових акцій ордери *Коша* про мобілізацію направлялися в *паланки*, які проводили мобілізаційні заходи. Мобілізовані козаки направлялися на Січ, де з них формувались команди.

Крім дій на суші, К. в. проводило і морські операції. Флотилії козацьких *чайок* знищували на морі кораблі противника і висаджували десанти на його узбережжя. Кількісний склад козацьких флотилій не був сталим – від кількох десятків до кількох сотень чайок. Війни 2-ї пол. 17 ст. і залежність від Росії, яка забороняла козакам морські походи на Туреччину, призвели до занепаду козацького флоту. У 18 ст. флотилії козацьких човнів лише чатували на переправах та діяли проти прибережних турецьких фортець, перешкоджаючи їх постачанню.

К. в., яке було одним з елементів української державності, послідовно і неухильно знищувалось російським урядом. Останній зменшив кількісний склад К. в., обмежив його можливості ведення самостійних бойових дій. На поч. 80-х рр. 18 ст. російський уряд ліквідував К. в.

Див. також. *Військове мистецтво українського козацтва*.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 163–168, 264–280; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 91–106, 195–198, 445–534; Путро О. Українське козацьке військо // Київська старовина. – 1997. – № 3–6. – С. 3–33; 1998. – № 1. – С. 3–24; Стороженко І. С. Збройні сили України від останньої третини XVI до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 87–93.

С. Ф. Плецький

КОЗАЦЬКЕ ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – див. *Звичаєве право*.

КОЗАЦЬКЕ КОЛО – 1) Загальна *військова рада* козаків, вищий орган козацького самоврядування. Тут вирішувалися найважливіші питання: про війну і мир, про розподіл між *куренями* угідь, про переобрання *січової старшини* тощо.
2) Порядок розташування козаків на площі під час військової ради. Він описаний в історичних джерелах 18 ст. щодо Січі. Перед початком ради під звуки *литаврів* військовий осавул виносив із церкви військовий *прапор*. Січова старшина, виходячи на площу, після поклонів товариству ставала в один ряд в порядку старшинства за посадою: першим ставав *кошовий отаман*, а останнім у шерензі був осавул. Курінні отамани розташовувалися великим півколом так, що перший стояв на правому фланзі побіля кошового отамана, а останній – на лівому фланзі поблизу осавула, утворюючи разом з кошовою старшиною широке замкнене коло. За кожним курінним отаманом стояли козаки одного куреня. Ті, що не могли вміститися на площі, сиділи на дахах куренів, на валах, на березі річки, до якої примикало січове укріплення. *Г. К. Швидько*

КОЗАЦЬКЕ СУДОЧИНСТВО – процедура здійснення правосуддя козацькими судами. Найвища судова влада в *Гетьманщині* належала *гетьману*. Йому ж підпорядковувався найвищий спеціалізований судовий орган – *генеральний суд*. У полках судовими органами були *полкові суди*; *полкові канцелярії* також виконували деякі судові функції. Правосуддя на території сотень здійснювали сотенні правління чи канцелярії. Найнижчою ланкою судової системи Гетьманщини були сільські суди.

Порядок судочинства визначався *звичаєвим правом* та поточним законодавством.

Судовий процес у козацькому суді починався оголошенням («обволанням») про факт здійснення злочину. Потерпілий, його родичі чи особи, які виявили злочин, повинні були повідомити про це сотенний або міський суди чи засвідчити вчинену шкоду перед «добрими людьми». Свідчення останніх та заяви потерпілих вписувалися в урядові книги.

Розслідування справи починалося з опитування місцевих жителів. Проведення розшуків і трусу з метою затримання запідозрених у вчиненні злочину чи виявлення вкрадених речей проводилося сільським осавулом з дозволу місцевої адміністрації.

Попередній допит проводився отаманом і старостою. Під час проведення цього допиту необхідно було встановити обставини вчинення злочину. При допитах застосовували побиття і тортури, що за тих часів було загальноєвропейською практикою. Складений у результаті попереднього слідства запис («розиск», або «інквізиція») направлявся до полкового суду. Якщо злочин був тяжким (убивство, грабунок, підпал, виготовлення фальшивих грошей), то розглядом справи починала займатись полкова канцелярія. Матеріали справи з полкової канцелярії передавалися на розгляд до полкового суду.

Наступним актом у процесі судочинства був позов – звернення потерпілого до суду з проханням притягти до

відповідальності особу, звинувачену у злочині. Після отримання заяви потерпілого суд через «посильників» чи «осавульників» викликав відповідача. Якщо він зникав, за ним споряджали погоню коштом позивача. Місцева влада доставляла в суд свідків. Коли було необхідно, суд посилав своїх уповноважених для обслідування на місці речових доказів, знімання завданих побоїв і каліцтв.

Засідання полкових судів, які часто засідали спільно з магістратським судом, проходило в ратуші, що забезпечувало відкритий характер судового процесу. Дуже часто полковий суддя роз'їжджав по території полку і на місці вирішував земельні справи, справи про спадок, про порушення громадського порядку тощо.

Суд починався у присутності обох сторін. Позивач викладав свою скаргу, називав свідків, пред'являв речові докази. Якщо обвинувачений не визнавав себе винним, суд розпочинав вислуховувати свідків і місцевих урядовців. Свідків попереджали про необхідність говорити правду, але присягали вони, цілуючи хрест, у виняткових випадках. Показання свідків однієї сторони мали збігатися з показаннями іншої. Коли вони розходилися, то суд їх не визнавав. За неправдиві свідчення винні підлягали покаранню.

У козацькому судочинстві поширеною була порука. Родичі обвинуваченого чи інші особи давали поруку в тому, що обвинувачений з'явиться на суд, своєчасно поверне борг. Характерним для судочинства був і «заклад» (застава): відповідач відкидав звинувачення і на знак своєї невинності ставив певну суму грошей чи майно, з тим що воно перейде владі, якщо його провина буде доведена. В окремих випадках суд виносив пом'якшений вирок. Молодість злочинця, вчинення злочину вперше, важкий матеріальний стан, який не дозволяв сплатити штраф, враховувалися судами при визначенні міри покарання. Зважав суд і на думку місцевої громади. Поступово заступництво громади поступається місцем втручанню в судочинство місцевої старшини, церковних ієрархів, а пізніше – російських урядовців.

Відшкодування збитків потерпілому проводилося через сплату грошового штрафу, повернення вкраденого майна, або потерпілому надавалося право забрати ґрунти й худобу відповідача. У винних у державних злочинах конфісковувалося все майно, яке відписувалося на військовий скарб. При вчиненні тяжких злочинів злочинців засуджували до смертної кари. У таких випадках найчастіше засуджених вішали, відрубували голову мечем і рідко – четвертували. За менш тяжкі злочини винних били біля стовпа нагаями, шворками тощо. Поширеним було засудження до вигнання з даного полку. Вигнання проводилося катом у ярмарковий чи базарний день. Всім мешканцям заборонялося давати притулок вигнанцям. Як покарання використовувалось і ув'язнення у в'язницях, що були при ратушах у багатьох містах. Залежно від вироку засудженого забивали в колодки, заковували в кайдани, приковували до гармати. В ув'язненні засуджені перебували «до упокори» (до повернення вкраденого), до 4–12 тижнів, рідше – до року.

Правосуддя на *Запорожжі* – через відсутність спеціалізованих судових органів – здійснювалося січовою старшиною. Найвищим суддею був *кошовий отаман*, який мав верховну владу над військом. Військовий суддя розглядав справи, давав поради сторонам, але його вироки затверджувалися кошовим чи старшинською радою. Розслідуванням справ займався військовий осавул, який розглядав на місці скарги, наглядав за виконанням вироків та рішень Коша. Курінні отамани виконували роль суддів у своїх куренях. У *паланках* судова влада належала *паланковому полковнику* із старшиною.

Судочинство на Запорожжі цілковито базувалося на козацьких звичаях. Відсутність писаного законодавства, яке б могло породити тяганину і сваволю суддів, компенсувалася демократичним устроєм *Запорозької Січі* і відповідальністю старшини перед товариством. Це робило запорозький суд простим, швидким і справедливим.

Розслідування кримінальних справ проводив *військовий довбиш* або паланкова старшина. Затриманих злочинців утримували в січовій пушкарні. Під час допитів на Січі теж застосовувалися тортури.

Скривджений і кривдник усно викладали перед суддями свою справу. При потребі заслуховували свідків. Свідчень двох свідків було цілком достатньо для засудження обвинуваченого у скоєнні тяжкого злочину на смерть. Якщо сторони не погоджувались із рішенням, то розгляд їх справи переносився до наступного за рангом старшини. Після паланкового полковника справу розглядав військовий суддя, а потім кошовий отаман, рішення якого було остаточним.

Військовий довбиш був помічником військового осавула та приставом при екзекуціях, зачитував присуди старшини на місці страти чи на загальній раді. Через відсутність в Січі ката, ремесло якого козаки вважали ганебним, виконання страт у запорожців проводили злочинці. Якщо на момент страти не було іншого злочинця, то засуджений залишався в ув'язненні до появи нового, який потім його страчував.

Практикувалось на Запорожжі і призначення м'яких покарань. Зважаючи на наявність сім'ї та дітей у злочинця, навіть смертну кару могли замінити киями.

Особливості К. в. зумовлювалися впливом на нього українського звичаєвого права, яке вносило в судочинство демократичні традиції та народний ідеал справедливості. Багато в чому це й забезпечувало, особливо на Запорозькій Січі, простий, швидкий і справедливий суд.

Див. також *Козацький суд*.

Літ.: Левицький О. По судах Гетьманщини: нариси народного життя другої половини XVII віку. – Харків, 1931; Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.) – К., 1994; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 112–131.

С. Ф. Плецький

КОЗАЦЬКЕ ХАРЧУВАННЯ – система забезпечення козацького війська продуктами харчування та організація їх споживання. Вдома харчування городових козаків не відрізнялось від харчування українських селян та міщан. І лише в похідних умовах та на *Запорозькій Січі* К. х. мало певні відмінності, зумовлені особливостями січового господарства і побуту.

В оцінці козаками їжі, як і у селян, її поживність мала першочергове значення. Тому на закиди про споживання їжі з коритець січовики відповідали: «Хоч з корита, так досита, а хоч з блюда, та до худа». Смакові якості їжі, безперечно, теж були важливими – від смачної страви козаки не відмовлялись, і коли була можливість, любили смачно попоїсти. Але перебільшена увага до їжі і занадто ревна турбота про покращання харчування, що не узгоджувалися з військовим побутом, не викликали схвалення товариства. Навіть незначні прояви гурманства викликали глузування. Коза-

ка, який не любив тетері і варив собі кашу, могли прозвати Кашкою (розкішником). Розкішні ж бенкети польської шляхти були зовсім чужими козацькому товариству. І козаки висміяли в своїй пісні коронного гетьмана М. *Потоцького*, який замість того, щоб їсти вдома «курку з шапраном», виступив проти козацького війська і потрапив у полон. Найкраще про ставлення козаків до їжі сказано в приказці: «Запорожці – як діти: дай багато – все з'їдять, а дай мало – вдоволені будуть».

Великий вплив на К. х. справляла християнська релігія. Характерні для неї пости ревно витримувались багатьма козаками (сім тижнів Великого посту, від трьох до шести тижнів Петрівки, два – Спасівського, шість – Пилипівського, які разом із щотижневими постами в середу та п'ятницю складали 189 днів, у які козаки не вживали продукти тваринного походження). Крім того, багато хто постував за обітницею.

Певні особливості К. х. були зумовлені й особливостями запорозького господарства. Слабкий розвиток землеробства на Запорожжі означав його залежність від постачання борошна і круп та меншу кількість овочів у козацькому раціоні, а поширеність рибальського промислу – добру забезпеченість товариства рибою, *кав'яром*, риб'ячим жиром, які, з огляду на велику кількість днів посту, посідали в К. х. значне місце.

При створенні харчових запасів козаки застосовували традиційні для українського народу методи їх обробки для тривалого зберігання. Зерно на Січ завозили вже переробленим на борошно та крупу, а вирощене на Запорожжі – теж переробляли млинарським способом. Соління і квашення овочів та фруктів не набуло значного поширення. Натомість соління масово застосовувалось при заготівлі м'яса та риби, які також сушили та в'ялили. Деякі методи консервування були запозичені козаками у татар. Молочні продукти переароблялись на сир і масло. Для зберігання продуктів харчування використовувались козаками і льохи з льодом.

Але найбільший вплив на К. х. справляв їхній спосіб життя. Переважна більшість нежонатих козаків, які постійно проживали в Січі, харчувалися в куренях за спільним столом. Для приготування їжі використовували мідні і чавунні котли, які підвішувалися залізними гаками над *кабицями*, що стояли в сінях усіх куренів. Варив їжу курінний кухар. Він же закуповував за громадські кошти продукти на січовому базарі. Кухареві допомагали хлопчики, які носили до куреня воду, тримали в чистоті котли й посуд тощо. Тричі на день в кожному курені готувалася гаряча страва, розливалась у ваганки і розставлялася по краях *сирна* (стола). Крім того, на стіл ставились і коновки з різними напоями (*горілкою*, *пивом*, наливками, медом та *варенухою*), на які вішались *михайлики* (черпаки). О 12-й годині кухар ударами в казан скликав козаків на обід. Після молитви козаки сідали на вузькі лави, що стояли уздовж сирна. Кошовий отаман завжди сидів під іконами на покуті. Рідку страву їли ложками, які носили не в чоботях, а в спеціальних шкіряних футлярах, які прив'язували до пояса. Козаки, крім деяких старшин, виделками здебільшого не користувалися; тверду страву брали руками, хоча в них водилися похідні однозубі виделки у вигляді залізних загострених на одному кінці стрижнів з петелькою та кільцем на іншому (їх використовували і як рожни – для підсмажування невеликих шматків м'яса). Посуд у козаків переважно був дерев'яним. Керамічні горщики, чарки, сільнички, миски, скляні пляшки, склянки використовувались рідше. Хоча в побуті козаків, що жили не в куренях, та у старшин такий посуд не був рідкістю. Після обіду козаки хрестилися, дякували отаманові та кухарю. В кого були гроші, кидали дрібні монети в карнавку для закупівлі продуктів на наступний день. Коли грошей на закупівлю потрібної для харчування куреня кількості продуктів в карнавці не вистачало, то курінний отаман додавав з курінних коштів. Він же видавав кухареві борошно і крупи, що припадали на долю куреня з хлібного жалування. Однією з особливостей харчування козаків на Запорозькій Січі було те, що печеного хліба ними споживалось мало. Адже борошна на хліб на Січі не завжди було достатньо. Крім того, випікання хліба на велику кількість людей вимагало значних витрат праці. Хоча окремими старшинами і козаками в *зимівниках* він споживався частіше. Інколи замість хліба пекли коржі-*загреби*. Назву вони отримали від способу приготування – тісто загортали в жар. Дуже часто на Січі готували кашоподібні страви з борошна різних злаків – *саламаху*, *тетерю* і *щербу*. Широко практикувалося приготування з різних круп каш та кулешів. Дуже часто їх вживали з медом, молоком, рибною юшкою. Готували козаки і *мамалигу* (малай), яку споживали з бринзою, сиром, *пастромою*. Крім того, на козацькому столі часто з'являлась варена, сушена та в'ялена риба, кав'яр. Коли ж козаки хотіли поласувати м'ясом, дичиною, варениками чи галушками, то складали артіль, збирали гроші, закуповували продукти і передавали їх кухареві.

В харчуванні козаків, які жили в зимівниках, було більше відмінностей, що зумовлювалися рівнем їх заможності. У великих зимівниках, де у хазяїв були запаси зерна, а їжу готували кухарі, частіше випікався хліб. У декого в сінях стояли бочки з медом чи горілкою, якими могли пригощатись гості. У козаків, що поодинці проживали в бурдюгах, не було можливості присвячувати багато часу своєму харчуванню. Тому куліш із салом чи сушеною рибою та саламаха частіше зустрічалися на їхньому столі. Лише у святкові дні К. х. втрачало притаманну йому простоту і скромність. Повернувшися з походу, козаки тішились гарматними та мушкетними громами і весело гуляли. Водили із собою

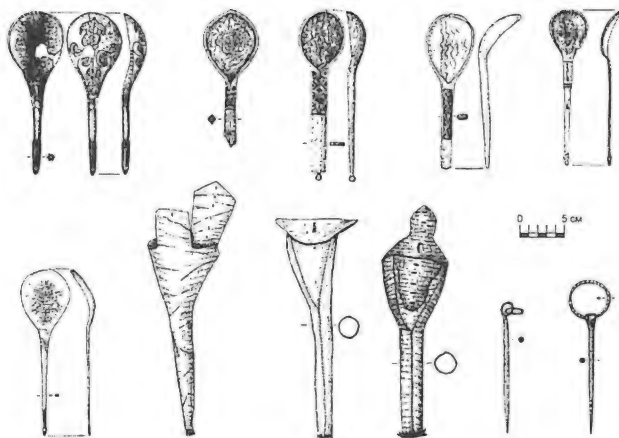

Козацькі дерев'яні та металеві ложки, футляри для ложок, однозубі виделки-рожни з розкопок поля Берестецької битви

Козацькі казани

юрбу музик та півчих, за ними несли у відрах наливку, варенуху та горілку, якими вони всіх пригощали. Подібним був і ритуал прощання козака зі світом. Перед тим, як піти в монастир, прощальник купував кілька возів напоїв, хліба, ковбас, м'яса, шинки і по дорозі всіх пригощав і веселився востаннє.

В похідних умовах залежно від бойової обстановки змінювались режим харчування, набір продуктів і козацьке меню. Дуже часто стрімкі марші козацьких військ та цілоденні битви взагалі не дозволяли приготувати їжу. У морських походах козаки харчувались лише взятими з дому сухарями, саламахою та вареним пшоном, які зберігалися в бочках. Вирушаючи в похід, кожен козак повинен був узяти запас продуктів, яких йому мало вистачити на кілька місяців. Природно, що в дорогу бралися лише ті продукти, які добре зберігались і приготування яких не викликало труднощів. Тому основу раціону в походах становили сухарі, крупи, борошно. З м'ясопродуктів найпридатнішим для похідних умов було сало, яке добре зберігалось і було висококалорійним продуктом. Вживання спиртних напоїв у похідних умовах заборонялось. Порушення цієї заборони каралося смертю. На морі п'яничку просто викидали з чайки. Хоча пізніше ця заборона перестала виконуватись, і багато хто із старшин у походах возив у обозі куфи з горілкою і торгував нею. Під час *Визвольної війни* продукти козацькому війську постачало українське населення. На Запорожжі козацькі команди, які охороняли степи від татар і харцизів, коли у них закінчувались продукти, отримували їх від чумаків. Біля дороги козаки втикали в землю ратище і простеляли хустку. Чумацькі валки, що проїжджали мимо ратища, залишали дещицю продуктів, які пізніше забирались козаками. Крім того, козацьке меню покращувалось, коли у ворога вдавалося захопити худобу та продукти. Під час дій поза межами України козацькі війська закуповували і реквізували будь-які продукти харчування. Провіант і казани для приготування їжі в походах тримали на возах. На десять козаків припадав один віз, а коли військо рухалось без обозу, то продукти перевозилися у в'юках. Під час дій у сухому безводному степу козаки возили воду в дерев'яних чи керамічних баклагах, що приторочувались до сідла. Козацькі казани, знайдені під час археологічних досліджень під Берестечком, були виготовлені із склепаного мідного листа. Вони були неглибокими і мали дужку, на якій підвішувались над багаттям. У таких казанах їжі можна було приготувати приблизно на 10 чоловік. При потребі козаки могли варити їжу в будь-якому посуді. Дуже часто продукти, які бралися в похід козаками, закінчувались, і вони харчувалися тим, що вдавалося роздобути. Бувало, що козакам доводилося споживати конину, вживання якої церква забороняла ще з часів Київської Русі. Князь Д. *Вишневецький* і козаки, оточені татарами в замку на острові Малій Хортиці, змушені були з'їсти коней. А в 1596 наливайківці переховувалися в уманських лісах і теж змушені були різати коней на м'ясо. В козацькому житті випадки вживання конини були такими частими, що заборона на її вживання нехтувалася свідомо. І полювання на диких коней та споживання їх м'яса траплялися частіше, ніж до цього спонукали скрутні обставини. Крім того, в походи козаки брали рибальські сіті, якими ловили рибу. Але бували випадки, коли козакам доводилось голодувати. Найчастіше це траплялося під час дій у пустельних чи у сплюндрованих війною місцевостях, де неможливо було дістати провіанту.

К. х. відзначалося простотою й раціональністю. Воно не вимагало занадто великих витрат, було пристосоване до козацького способу життя і забезпечувало підтримання життєдіяльності козацького війська на потрібному рівні.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 183–184, 187, 189–190; М а р к е в и ч Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 156–169; Культура і побут населення України. – К., 1993. – С. 136–146. *С. Ф. Плецький*

«КОЗАЦЬКИЙ ГОЛОС» – військова газета, орган Пресквартири Начальної команди Української Галицької Армії. Почала виходити у Кам'янці Струмиловій 16.3.1919 як орган Першого корпусу УГА. Після 15.5 виходила у Тернополі, а з переходом УГА за Збруч – у Кам'янці-Подільському. Редактор – Михайло Старосольський. Основні рубрики: передові статті найактуальнішої тематики, оперативні звіти штабу Головного отамана, ситуаційні звіти 1-го та 2-го Галицьких корпусів, телеграми, «Зі світу». Всього вийшло 68 номерів газети (з них у Галичині – 24).

КОЗАЦЬКИЙ КІНЬ – див. *Кінь козацький*.

«КОЗАЦЬКИЙ КЛИЧ» – громадсько-політичний квартальний бюлетень, що видавався станицею імені Б. Хмельницького Українського вільного козацтва в м. Перт (Австралія). Виходив протягом 1970–74 за редакцією О. Менцинського.

КОЗАЦЬКИЙ КОСТЮМ – традиційний одяг українських козаків. Формування К. к. відбувалося на основі українського народного одягу. Близькість козацтва до українського селянства та міщанства обумовила використання в К. к. традиційних народних видів одягу, фасонів та тканин, які використовувались при його пошитті. З народним одягом зближувала К. к. і його традиційність. Великий вплив на К. к. справив східний і шляхетський одяг. Але

визначальним для К. к. був спосіб життя, який вели козаки. З огляду на те, що їм часто доводилось брати участь в бойових діях, у козацькому вбранні ще й у 18 ст. зустрічались елементи, які виконували захисну функцію. Одяг «на дротах», із вшитими залізними дротинами, оберігав власника від серйозних уражень після ударів холодною зброєю. Те, що кожен козак мав екіпіруватись самостійно, робило неможливим запровадження в козацькому війську одностроїв. Хоча видача козакам тканин замість платні робила їх одяг схожим на форму. Такий самий ефект мало і масове використання козаками дешевих домотканих тканин та традиційного одягу. Крім того, практикувалось пошиття однакових шапок, що полегшувало управління козацькими підрозділами в бою.

К. к. поділявся на буденний та парадний. Участь у бойових діях, заняття полюванням і рибальством сприяли швидкому зношуванню одягу. В народній думі про Ганжу Андибера відбита типова ситуація повернення козака, що воював «сім год ще й чотири». На ньому була «опанша рогозовая», «поясина хмельовая» і «сап'янці – видно п'яти й пальці». Тому головними якостями буденного К. к. були зручність та невисока ціна. Для пошиття буденного одягу використовувалось домоткане полотно, дешеві сорти сукна, шкіра, смушок, недорогі дерев'яні, кістяні та металеві ґудзики. Часто ґудзики виготовлялися з латуні, свинцю та інших недорогих металів. Вони були порожнистими всередині і мали вушко для їх пришивання до одягу. Найчастіше ґудзики були куле- чи яйцеподібними і прикрашались геометричним чи стилізованим рослинним орнаментом. Поверхня деяких ґудзиків була ребристою. Рідше зустрічалися ґудзики кубічної форми чи плаські. Іноді одяг застібався за допомогою гапликів – вигнутих із дроту маленьких гачків, що зачіплялися за спеціально нашиті кільця. При виготовленні парадного одягу використовувалось хутро соболя, куниці, вивірки, рисі тощо. Тканину, з якої шився такий одяг, привозили з Англії, Нідерландів, Франції, Чехії, а також зі Сходу. Парча, оксамит, штоф прикрашались елементами стилізованого рослинного орнаменту, вписаного у різні медальйони. Ґудзики для парадного одягу часто робилися із срібла, перлів, дорогоцінних каменів і були мистецькими витворами. Дороге взуття шилося із високоякісної шкіри – сап'яну. У забезпеченні одягом козаків не було єдиної системи. Городові козаки і носили пошитий вдома одяг, і замовляли його кравцям та шевцям, яких було багато в українських містах. На Запорожжі значна частина козаків купувала одяг, який завозився на Січ із українських міст, Польщі та Криму. Крім того, на Запорожжі теж були кравці й шевці, послугами яких користувалась і старшина. Ще одним джерелом забезпечення козаків одягом, особливо розкішним, була військова здобич. Після перемог під Жовтими Водами та Корсунем козацьке військо, яке до цього було скромно одягнене, убравшись у вбрання польської шляхти, стало нагадувати ниву «проквітнувшу красноцвітущим голендерським чи волоським маком».

Основним елементом К. к. були широкі шаровари, які були добре пристосовані до верхової їзди. Козацькі шаровари шилися з чотирикутною вставкою іззаду, що утворювала матню і з'єднувала холоші. На поясі робилася широка вшита складка, в яку затягувався очкур (мотузяний пояс). При цьому утворювалось багато пишних складок, які облягали стан козака. Особливістю козацьких шароварів була їх ширина (іноді для пошиття використовувалось до 10 метрів тканини). Шилися шаровари із сукна або китайки яскравого кольору. В парадних шароварах кишені облямовувалися золотими позументами, кінці очкурів та китиці зав'язок на холошах робилися срібними чи золотими. Холоші шароварів не заправлялись у чоботи, а прив'язувались зав'язками поверх чобіт. Необхідним елементом К. к. була сорочка. Ширина домотканого полотна (45–50 см) визначала особливості крою сорочок. Вони складалися з трьох частин з асиметричним розташуванням швів. Українські сорочки мали тунікоподібний крій або прямокутні вставки на плечах (полики). Чоловічі сорочки мали на грудях прямий розріз – пазушку. Зав'язки сорочок робились із шовкових шнурів чи стрічок. По поликах, коміру, пазушці та чохлах рукавів сорочки оздоблювались вишивкою. В парадному костюмі іноді поверх сорочки надягалася верхня сорочка – кошуля. Кошулі шилися з високоякісного полотна (часто закордонного) і оздоблювались вишивкою шовком, сріблом та золотом. Важливим елементом К. к. була й шапка. Парадні шапки мали смушкову околицю, сукняне зелене або червоне дно, прикрашене золотим позументом, китицю та гачок для її підв'язування. Дорожчі шапки шили з парчі або інших багатих тканин, оторочували дорогим хутром. Околиця шапки часто правила козакам за кишеню: вони ховали там кисет, люльку, кресало тощо. В походах козацький одяг підперізували шкіряним поясом. Пояси мали вигляд шкіряного паска шириною до 4 см і довжиною до 1,5 м. Пряжки таких поясів мали рухомий язичок і робилися із заліза. Деякі пояси виготовлялися з оздобленої тисненням шкіри й мали посріблені пряжки. Дорогі пояси робили із шовку, їх довжина доходила до 10 аршинів, а кінці були оздоблені золотими чи срібними китицями. При надяганні такого пояса без сторонньої допомоги один його кінець козак кріпив до забитого в стіну цвяха, а інший, обертаючись, намотував на себе. На поясі козаки носили сумки, гаманці, порохівниці та шаблі.

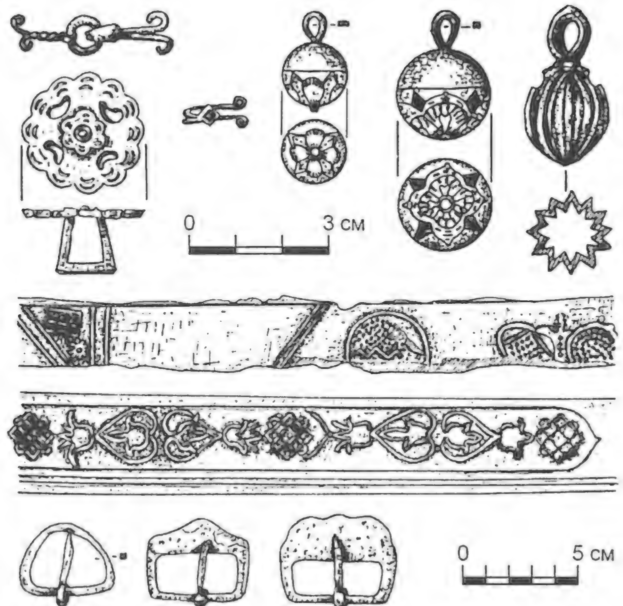

Гаплики та ґудзики від козацького одягу, пояси та пряжки

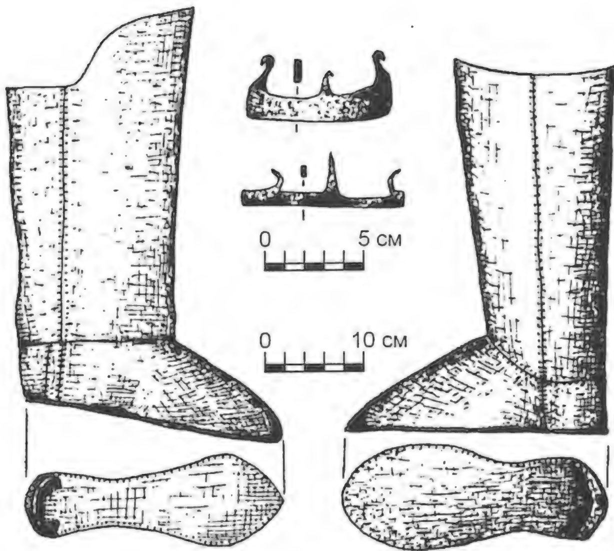

Козацькі чоботи та підковки з розкопок поля Берестецької битви

Найпоширенішими видами козацького взуття були чоботи та *постоли*. Найчастіше чоботи шилися з юхти і мали високі халяви. Ще у середині 17 ст. не у всіх козацьких чоботях підошва мала більший виріз з одного боку (що розрізняло чоботи для правої та лівої ноги). Крім того, вони ще не мали підборів. Замість них до підошви за допомогою трьох металевих шипів кріпилися металеві підківки. Таке взуття було найкраще пристосоване для верхової їзди. Згодом козацьке взуття стали шити з підборами. Вдома чи на роботі козаки носили постоли. Парадні чоботи шилися із сап'яну й мали мідні або срібні підківки.

Крім сорочок та шароварів, у К. к., залежно від пори року, погоди та фінансових можливостей кожного козака, комбінувалися різні види одягу. Поверх сорочки надягався *піджупанник*, а потім і *жупан*. Іноді на сорочку надягалися черкеска, *кунтуш* або свита. Часто козаки носили куртки – *юпки*, *капарани*. В холодну пору року козаки користувалися кожухами, шубами. Старшина носила кожухи з хутра лисиці, покриті дорогим сукном, або шуби з лисиці, бобра, соболя. У негоду вдягали *кобеняки*, *вільчури*, опанчі, які захищали від дощу, снігу та великого морозу.

Запорозький одяг (малюнок І. Ю. Рєпіна)

Найчастіше в буденні дні та в походах козаки носили кожухи, кобеняки, свити, *каптани*, жупани, юхтові чоботи тощо. Робочий одяг козаків був ще скромніший. Замість чобіт носили постоли; часто вбирались у саморобні шкіряні куртки. Сірома, яка складала значну частину товариства, задовольнялася найскромнішим одягом; дехто не мав власного господарства і не міг купити дорогий одяг; інші не вважали турботу про одяг справою лицарською і ставились до одягу зневажливо; зароблені гроші та захоплена у ворога здобич швидко ними розтрачувалися. Саме такі козаки могли дерти дорогі тканини на онучі. Часта участь козацтва у походах, де догляд за одягом був неможливий, та наявність серед товариства великої кількості козаків, що не мали змінного одягу, породили практику просочування вбрання риб'ячим жиром або дьогтем. Оброблений таким чином одяг не потребував прання і захищав його власника від паразитів. Парадний одяг був предметом гордощів козака, бо свідчив про його заможність та високе суспільне становище. Найхарактернішим такий дорогий одяг був для козацької старшини. Навіть звиклі до розкоші польські шляхтичі на переговорах дивувались багатому вбранню старшини. Особливо багатим був одяг запорозьких козаків при їх поїздках «в Україну». Адже розкішне вбрання було своєрідною рекламою козацького життя й могло спокусити сміливців шукати слави на Запорожжі. Пошите з дорогих і високоякісних тканин парадне вбрання в козацьких сім'ях могли використовувати кілька поколінь. Завдяки цьому види козацького одягу і його фасони були сталими і майже не змінювались.

Функціональність К. к., його декоративність та близькість із українським народним одягом зумовили те, що і після скасування російським урядом козацтва деякі елементи козацького одягу довго побутували серед українських селян та міщан.

Літ.: Матейко К. І. Український народний одяг. – К., 1977. – С. 32–44; Николаева Т. А. Украинская народная одежда – К., 1987. – С. 545–56, 74–75; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 156–163; Воропай О. Звичаї нашого народу. – Т. 2. – К., 1991. – С. 20; Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 159–169. *С. Ф. Плецький*

КОЗАЦЬКИЙ СУД – система органів, які здійснювали правосуддя в *Гетьманщині* і на *Запорозькій Січі*. Становлення козацької судової системи відбувалося одночасно з формуванням козацтва. Уже в перших козацьких ватагах правосуддя здійснювалося їх отаманами та козацькою радою. В литовсько-польській державі боротьба козаків за власний суд була однією із складових їх боротьби за свої права. За *Куруківською угодою 1625* польська влада визнала право козаків судитися власним судом. Але тільки після початку *Визвольної війни* стало можливим реалізувати принцип К. с.: «Де три козаки, то два одного судять». Саме тоді К. с. зайняв домінуюче становище. Хоча поруч

із К. с. в Гетьманщині продовжували діяти магістратські, церковні та доменіальні (панські) суди, але їхня компетенція звузилася, а значення зменшилось.

В основі діяльності К. с. лежали козацькі звичаї. Окрім *звичаєвого права*, до джерел права, якими керувались у своїй діяльності К. с., належали також зводи законів попередньої доби (зокрема Третій Литовський статут 1588 та книги магдебурзького права), із середини 17 ст. – положення поточного українського, а згодом – і російського законодавства.

Найвища судова влада в Гетьманщині належала *гетьману*. Він і *генеральна старшина* розглядали апеляції на рішення *генерального суду*. Гетьман затверджував смертні вироки і рішення в особливо важливих справах, давав розпорядження про розгляд справ у генеральному суді. Він розбирав конфлікти, які виникали між козацькою старшиною, посилав своїх уповноважених для проведення слідства, а іноді і суду. Гетьман давав полковим та сотенним судам вказівки і роз'яснення щодо судочинства і вироків.

Вищою спеціальною судовою інстанцією в Гетьманщині був генеральний суд. Він був судом першої інстанції в особливо важливих справах, у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів. Генеральний суд розглядав апеляції на рішення судів нижчих інстанцій. На території полку найвища судова влада належала *полковнику*. Спеціалізованим судовим органом був *полковий суд*. Крім того, певні судові функції виконувала і полкова канцелярія: тут вирішувались деякі військові, адміністративні й судові справи, засвідчувались заповіти та угоди купівлі-продажу майна. В полкових судах розглядалися кримінальні та цивільні справи, вирішувалася переважна більшість справ першої інстанції, переглядалися рішення сотенних судів. Підпорядковувалися полкові суди гетьману, генеральному урядові (генеральній старшині) та генеральному суду.

У сотнях правосуддя здійснювали сотенні правління або сотенні канцелярії, які були військово-адміністративними та судовими органами. Сотенні правління очолювалися сотниками, а в судових справах підпорядковувалися полковому суду. Якщо міста не управлялись магістратами, сотенні суди засідали разом з війтами, бурмістрами і називались ратушними судами. У кримінальних справах сотенний суд проводив слідство, але остаточний вирок передавали на розгляд полковнику.

Сільські суди були найнижчою ланкою судової системи Гетьманщини. Справи козаків у них вирішував отаман з кількома найшанованішими козаками. Сільські суди займалися незначними справами: крадіжками, дрібними бійками, справами про спаш. Важливіші справи передавалися на розгляд сотенних та полкових судів.

К. с. в Гетьманщині мав становий характер, і посилення розшарування козацтва, згортання його демократичних традицій позначились на ефективності судової системи. У 18 ст. в К. с. дуже поширилися зловживання та хабарництво. Це і стало однією з головних причин проведення гетьманом К. *Розумовським* у 1763 судової реформи і запровадження системи судів згідно з Литовським статутом 1588.

Особливістю судової системи на Запорозькій Січі була відсутність спеціалізованих судових органів і відсутність писаних законів. Основним джерелом права на Запорожжі були козацькі звичаї. Найвища судова влада належала *кошовому отаманові*, який вважався вищим суддею. Військовий суддя розглядав кримінальні й цивільні справи і виносив вирок, який подавався на затвердження кошовому, котрий остаточно його ухвалював. У паланках найвища судова влада належала *паланковому полковнику*. Разом з паланковими осавулом та писарем він здійснював правосуддя на території паланки. *Курінні отамани* також виконували певні судові функції. Вони розглядали спори між козаками і могли карати винних тілесно.

До останніх днів існування Запорозької Січі її судова система функціонувала в умовах відповідальності старшини перед товариством, що робило неможливими будь-які зловживання і забезпечувало високий рівень правозахисту всього січового товариства.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 149–155; Левицький О. По судах Гетьманщини. – Харків, 1919; Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.) – К., 1994; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 90, 114–119.

С. Ф. Плецький

КОЗАЦЬКИЙ ТАБІР – див. *Табір козацький*.

КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ – масштабні збройні виступи українського козацтва кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст. у союзі із селянськими масами проти режиму польської влади. Залежно від розуміння їх характеру К. в. різними авторами називаються ще козацькими (селянсько-козацькими, козацько-селянськими) повстаннями.

Наприкінці 16 ст. українське козацтво зростає чисельно і посилюється. Номінально визнаючи над собою суверенітет польсько-литовської держави, українське козацтво тримається зовсім незалежно, втручається у справи сусідніх держав, веде дипломатичні зносини з чужими урядами, чим викликає гостре незадоволення уряду Речі Посполитої. Одночасно наростає соціальний антагонізм козацтва і шляхетства. У 2-й пол. 16 ст. шляхта посилила експансію на українські землі, особливо у Подніпров'ї, але тут її інтереси зіткнулися з інтересами козацтва і вільних поселенців, завжди готових відстоювати свої землі й права зброєю.

Прагнення козацтва поширити свій вплив на якомога більші території виявилося вже під час першого значного козацького *повстання 1591–93*, очоленого Криштофом *Косинським*, учасники якого примушували населення присягати їм у «послушенстві». Козаки захопили Білу Церкву, Трипілля, Переяслав. З Київщини повстання перекинулося на Волинь та Брацлавщину і не припинилося навіть після смерті Косинського, підступно вбитого в Черкасах у травні 1593.

Сприятливі умови для зростання військової могутності й авторитету козацтва склалися наприкінці 16 ст. В умовах загострення боротьби народів Південно-Східної Європи проти султанської Туреччини уряд Речі Посполитої не забороняв козакам воювати проти турків і татар. Тому з літа 1594 козаки й добровольці почали робити часті походи в Молдову. Плацдармом стало Поділля. Оскільки уряд не давав козакам платні, то вони збирали на свою користь податки з місцевого населення, перш за все з шляхти, і заводили свої порядки. Саме конфлікт місцевої шляхти з козаками і призвів до повстання 1594–96 під проводом С. *Наливайка*, Г. *Лободи*, М. *Шаули*. Наприкінці 1595 – на поч. 1596 повстання охопило Київщину, Брацлавщину,

Волинь, Поділля, перекинулося у Білорусь, ставши серйозною загрозою пануванню шляхетської Польщі. На захопленій території повстанці запроваджували козацький устрій, приводили до присяги Війську Запорозькому місцеве населення, в тому числі й шляхту. Северин Наливайко виношував проект створення незалежного від Речі Посполитої українського князівства.

Різке посилення козацтва як головний підсумок козацьких воєн кінця 16 ст. висунуло козацьку проблему на чільне місце у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої.

Протягом 1-ї чверті 17 ст. конфлікт козацтва з панівною системою продовжував наростати, хоч завдяки зусиллям П. *Сагайдачного* вдавалося уникнути кривавих зіткнень і розв'язувати проблеми шляхом переговорів.

По закінченні *Хотинської війни 1621* козацькі умови не були виконані, що стало джерелом нового конфлікту з Польщею. Смерть Сагайдачного, якому вдавалося втримувати рівновагу між козаччиною і польською державою, означала для України вступ у довгий період неспокою і бродіння. Посилення козацтва і його втручання в турецько-татарські справи надзвичайно занепокоїли польський уряд. Тож у 1625 на Україну було вирядженo війська під проводом гетьмана Конєцпольського. Гетьманові реєстровців М. *Жмайлу* не вдалося швидко мобілізувати необхідні сили. Але й за цих умов поляки не змогли завдати козакам повної поразки (див. *Повстання 1625*). На Куруковому озері було укладено угоду, за якою кількість реєстровців обмежувалася 6 тис. чол. (тобто подвоювалася порівняно з попередньою угодою 1619). Крім того, козакам заборонялося провадити самостійну політику щодо Криму й Туреччини та втручатись у релігійну боротьбу.

Після цього в Україні панував відносний спокій. Однак уже на поч. 1630 Подніпров'я охопило повстання на чолі з Т. *Федоровичем* (Трясилом). Повстанці вирушили із Запорожжя на *«волость»*, заволоділи низкою населених пунктів і зупинились у Переяславі, куди невдовзі підійшли польські війська під проводом С. *Конєцпольського*. Тут поляки зазнали таких значних втрат, що коронний гетьман мусив піти на переговори з козаками. За укладеною між ними угодою *реєстр* зростав до 8 тис. чол.

Для налагодження контролю над Півднем України уряд у 1635 спорудив фортецю *Кодак*, але реєстровці на чолі з І. *Сулимою* того самого року захопили її і зруйнували.

Ще з більшою силою виявилися суперечності під час повстання 1637 під проводом Павла Бута (*Павлюка*), коли було страчено гетьмана реєстровців та частину старшини. І хоч після поразки у *битві під Кумейками* (6.12.1637) козацько-селянське військо капітулювало, вже навесні наступного року боротьба спалахнула з новою силою; очолив її Я. *Острянин* (Остряниця), а потім – Д. *Гуня* (див. *Повстання 1638*).

Хоч повстання кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст. зазнали поразки, вони відіграли велику роль в історії визвольної боротьби українського народу. У ході цих повстань народні маси набували досвіду збройної боротьби, сповнювалися віри в свої сили. Завдяки масовим повстанням прискорювалося визрівання національної самосвідомості українського народу. На досвіді повстанської боротьби селяни, козаки й міщани дедалі більше переконувалися, що у їхньому намаганні визволитися з-під гніту надійною опорою можуть бути тільки згуртованість, монолітність і воля в досягненні незалежності.

Літ.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. // Нариси з історії України. – Вип. III. – К., 1941; Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. – К., 1989; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII, VIII. – К., 1995; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996; Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. – Львів; Люблін, 1996.

С. Р. Лях

КОЗАЦЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ЧИТАННЯ. Відбулися на Запоріжжі з нагоди 500-річчя *запорозького козацтва*. Проводилися під егідою Запорізької обласної організації Спілки письменників України. Проходили в чотири етапи. У серпні і грудні 1990 та в травні і листопаді 1991 у К. л. ч. взяли участь поети і прозаїки, які пишуть на історичну тему, зокрема перший секретар правління Спілки письменників України Ю. *Мушкетик*, лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка Д. Міщенко, російський письменник, уродженець України, автор епопеї «Війна» І. Стаднюк, київські поети Г. Булах, С. Зінчук, Ю. Сердюк, а також С. Жуковський (Донецьк), В. Мороз (Одеса), Г. Петрук-Попик (Тернопіль) та ін. Активну участь у читаннях взяли запорізькі письменники П. *Ребро*, М. Ласков, Г. Лютий, В. Чубенко, О. Шостак, професор В. *Чабаненко*, літературна молодь. Майстри слова виступили в молодіжному центрі «Славутич» на о. *Хортиці*, в Запорізькому державному ун-ті, в радгоспі «Запорозька Січ», у педучилищі № 1, у Січовому колегіумі, зустрілися з активом Товариства «Просвіта» і працівниками обласної ради народних депутатів, побували в гостях у трудівників Запорізького, Приморського та Бердянського районів.

Літ.: Оксанченко О. Осінення історією // Хортиця. – 1992. – № 2.

П. П. Ребро

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ – умовна назва групи українських літописів, яка усталилася ще у 18 ст. Тоді під терміном «козацький» розуміли «український», але дослідники 19–20 ст. звузили його до суто соціального. До К. л. відносять зазвичай три класичні пам'ятки української історіографії – *літописи Самовидця*, Г. *Граб'янки* та С. *Величка*, однак є підстави розширити їх число.

Першим козацьким літописом був т. зв. «Традиційний літопис», котрий висвітлював на своїх сторінках історію козацтва від 1506 або 1516 (похід козацького гетьмана П. *Лянцкоронського* проти ординців) і головну увагу приділяв національно-визвольним повстанням кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст. Цей літопис зберігся лише у складі пам'яток пізнішої доби. *Визвольна війна українського народу середини 17 ст.* спричинилася до появи ряду історичних творів, у т. ч. і К. л., серед яких вирізняється «Уманський літопис» (зберігся частково у складі хроніки Ф. Сафоновича та літопису Самовидця), де висвітлювалися події 1648–72.

Першим повноцінно збереженим К. л. є «Літописець» (1673) Василя *Дворецького*, колишнього київського полковника. Поклавши в основу свого твору третю частину «Кройніки» Ф. Сафоновича, Дворецький скоротив її дані щодо польської історії і, навпаки, розширив свідчення з української історії, активно використавши усні джерела і власні спогади про події часів Визвольної війни та *Руїни*.

На поч. 18 ст. були створені головні твори з групи К. л., які у свою чергу справили надзвичайно потужний вплив на

українську історіографію 18 – поч. 19 ст. Так, на підставі літопису Г. Граб'янки було створено «Короткий опис Малоросії», котрий у свою чергу вплинув на ряд інших пам'яток («літописці» Г. *Покаса*, І. Ананієвича, С. *Дівовича* та ін.). Численні копіїсти та редактори вміщували К. л. в історичні збірники, в яких подавали тексти гетьманських статей, договорів з Російською імперією та Річчю Посполитою, імператорські та королівські грамоти, що стосувалися козацтва, тощо.

Характерною особливістю К. л. було те, що їх творцями виступають представники козацького стану, причому не тільки з числа старшини, а й нижчих верств, які мали добру освіту, знали іноземні мови, мали доступ до архівів, бібліотек. Вони значно збагатили джерельну базу літописів, критичніше ставилися до використаних джерел і ґрунтовніше осмислювали історичний процес, ніж їхні попередники. Власне, термін «літописи» вже не зовсім відповідає жанрові, в якому вони працювали. Їхні твори поєднують у собі риси літопису, історичної повісті, щоденників, мемуарів тощо, розраховані на широке коло читачів і несуть у собі потужний публіцистичний заряд. У своїй більшості К. л. писані мовою, близькою до тогочасної української народної мови.

Рисою, яка об'єднує авторів К. л., є палкий патріотизм, зацікавленість історією української козацької державності, самостійницькі або принаймні автономістські погляди, позитивне ставлення до козацтва та очолюваної ним національно-визвольної боротьби українського народу в 16–18 ст. Їх вирізняє також світський характер. Головна увага в К. л. приділяється воєнно-політичним подіям історії України, хоча вони є православними віруючими і засуджують політику дискримінації Української Православної Церкви, яка проводилася насамперед Річчю Посполитою. Водночас автори К. л. нерідко розходилися в оцінці того чи того політичного чи державного діяча України (насамперед це стосувалося гетьманів), тієї чи тієї події, – а це дає досить цікавий матеріал для вивчення картини ідеологічної боротьби у 18 ст.

Дуже сильним був вплив К. л. не тільки на українську історіографію, а й всю українську культуру 18–20 ст. Це виявилося, зокрема, у впливі літопису С. Величка на творчість Т. *Шевченка*, літопису Самовидця – на творчість П. *Куліша*, літопису Г. Граб'янки – на твори М. *Костомарова*.

Літ.: Літопис Самовидця. – К., 1971; Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1–2; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1993; Мыцык Ю. А. «Літописець» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. – 1984. – М., 1984. – С. 219–234; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 81–94.

Ю. А. Мицик

«КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ» – музей-заповідник у с. Пляшевій Радивилівського р-ну Рівненської обл., козацький меморіал, до якого входять архітектурний ансамбль на острові Журавлиха (Георгіївський храм, Михайлівська церква, експозиція музею в колишньому монастирі) та поле *Берестецької битви 1651* (острів Гайок, урочище Монастирщина, Козакова яма, місця козацьких переправ через Пляшівку). Створений у 1966 рішенням уряду України, однак історія його становлення сягає початку 20 ст., коли місцеві жителі під час сільськогосподарських та будівельних робіт почали знаходити численні старовинні предмети озброєння та побуту. Їх однозначно пов'язували з подіями 1651. У 1908 виник задум побудови пам'ятника загиблим козакам. Ініціатором його був Віталій Максименко – архімандрит Почаївської лаври. Відомий монархіст, він ототожнював українське *козацтво* з російським, а увічнення подвигу козаків пов'язував насамперед з необхідністю зміцнення ідеологічних позицій російського самодержавства на західній околиці імперії. Було організовано збір коштів серед населення. Пожертви надійшли від царя та промисловців із Москви та Петербурга, від дворян та духовенства інших регіонів. Проект Георгіївської церкви як храму-мавзолею розробив В. Максимов, учень О. Щусєва. Влітку 1910 розпочалося будівництво (керівник – інженер В. Леонтович). У 1912 на острів Журавлиху із с. Острова перевезено дерев'яну Михайлівську церкву. Почаївська лавра збудувала тут невеликий монастир (36 ченців та послушників). У червні 1914 будівництво Георгіївської церкви завершилося. Відбулося відкриття всього комплексу, названого «Козацькими могилами». Перша світова війна не дозволила завершити спорудження дзвіниці та стіни-огорожі навколо всього архітектурного ансамблю. Георгіївська церква – найвеличніша і найголовніша його частина. Висота її 28 м. Побудована у стилі українського бароко 17–18 ст., завершується п'ятьма куполами з овальними видовженими банями, увінчаними позолоченими хрестами. Церква має три поверхи (яруси). Перший ярус, підземний, займає церква св. Параскеви – це храм-пантеон. Тут у саркофазі та в нішах стін зберігаються останки загиблих козаків. Другий ярус – церква св. Георгія. Західна стіна цього приміщення зовні є іконостасом із картиною «Голгофа». Третій ярус займає церква святих Бориса і Гліба.

Більшість внутрішніх і зовнішніх розписів Георгіївського храму виконав І. *Їжакевич*. Михайлівська церква – пам'ятка української дерев'яної архітектури 17 ст., трибанна зрубна споруда. Побудована у 1650 з іконостасом високохудожньої роботи. У центрі церкви – сходи, що ведуть у підземний хід (довжина 50 м), який з'єднує її із церквою св. Параскеви Георгіївського храму. На місці первісного місцезнаходження Михайлівської церкви у с. Острові дослідженнями І. *Свєшнікова* виявлено поховання коринфського митрополита Йоасафа.

Храм-пам'ятник на могилах козаків, які полягли під час Берестецької битви

У приміщенні колишнього монастирського будинку – експозиція музею. Відкритий 17.6.1967. У його залах і фондах – тисячі оригінальних знахідок із місця Берестецької битви.
Із західного боку острів Журавлиху оточує цегляна стіна (висота 4 м) із брамою. На її зовнішньому боці в 9-ти нішах на мідних таблицях були картини І. Їжакевича із зображеннями епізодів Берестецької битви (вивезені в 1915 австро-угорськими військами; доля їх невідома).
За півтора кілометра на південний схід від острова Журавлихи знаходиться острів Гайок – місце оборони і загибелі 300 козаків. За 0,5 км на південний схід від острова Гайка – озерце Козакова Яма, пов'язане із загибеллю останнього із козаків. Між островом Гайком і Козаковою Ямою, на невисокому пагорбі – урочище Монастирщина, місце перших розкопок 1910. Тут – дві козацькі могили з хрестами 1651, огороджені металевою огорожею у формі хреста у 1990.
У 20–30-і рр. 20 ст. «Козацькі могили» стали символом боротьби за національне визволення. Польська влада забороняла відвідування місця Берестецької битви. У 1960-і рр. музейний комплекс використовувався під склади, тваринницьку ферму та лікарню.
У червні 1991 у святкуванні 340-річчя Берестецької битви брали участь сотні тисяч людей зі всієї України. Відкрито пам'ятник учасникам битви поблизу острова Журавлихи. «Козацькі могили» оголошено Державним історико-меморіальним музеєм-заповідником «Поле Берестецької битви» (з 1992).

Літ.: Свєшніков І. К. Музей-заповідник «Козацькі могили»: Путівник. – Львів, 1990. *П. Довгань*

КОЗАЦЬКІ ПРІЗВИЩА. Вперше додані до імен назви, що їх можна розглядати як прізвища, з'являються в українців зрідка в 13 ст., а прізвища в сучасному розумінні в основній масі стабілізувалися й закріпилися як офіційно-юридичні спадкові родинні найменування наприкінці 18 – в 1-й пол. 19 ст.
Звичайно прізвищеві назви складалися в побуті мимовільно, стихійно, ніхто їх не творив спеціально, однак у козаків існував звичай навмисного надавання певного роду прізвиська у відповідних обставинах. Запорозькі прізвиська надавалися в різні часи і з різних мотивів, та все ж основа їх появи – у характерному, пам'ятному вчинку людини, або в події у її житті, або в рисах характеру, поведінки чи зовнішнього вигляду. В основі прізвищевих назв дуже часто був закладений жарт або гумор, містилася критична насмішка, тому ці прізвиська експресивні, емоційно-оцінювальні, хоча тепер цю експресивність важко або й неможливо знайти і тому вони не відрізняються від особових назв, даних колись як генетично автохтонні власні імена. Так, старий запорожець Микита *Корж* розповідав, що своє прізвисько одержав тому, що, сходячи з могили Чортомлик, упав і скотився вниз, ніби корж. Малому на зріст козакові дали прізвисько **Махина**, великому – **Малюта**, неповороткому – **Черепаха**; **Прислiпою** назвали козака, який не зауважив, перебуваючи на чатах, як підійшла польська частина. Таких прізвиськ козак міг мати кілька. Нині ці прізвиська (прізвища) без прив'язки до ситуації, за якої їх дали козакам, сприймаються емоційно нейтральними.
На думку І. Я. Франка, *Запорозька Січ* була великою кузнею свіжих прізвищ (у І. Франка – прозвищ); значна частина людей, що знаходила там захист, мала різні причини заховати від світу свої давні родові прізвища і взяти собі нове.
У прізвищевих найменуваннях козаків широко відображена українська топонімія: Грицько **Боярський**, Павел **Фастовець**, Ігнат **Зощутинець** (з Ощутинець), Семен **Лучанський**, Максим **з Гавриловки**, Пилип **Зомчара** (з Омчара); військові звання й назви посад козаків: Матвій **Асаул**, Гринець **Рудий Сотник**, Михайло **Писар**; родинні чи інші відношення козаків: Фесько **Топихин братанич**, Мисько **Петров сестринець**, Протас **Лисого пасинок**, Наум **Чигиринчин муж**, Семен **Зінцев онук**, Андрій **Бсарчий мужик**.
В Україні поряд з українцями мешкали окремими групами представники інших народів, які за часів козаччини, а особливо під час визвольних походів, з усіх країв стікалися до козаків, і їх етнічна належність знайшла відображення у прізвищевих найменуваннях. У визвольних війнах брало участь багато росіян, на що вказують їхні прізвища **Москаль** (так в Україні називали росіян), **Донець** (виходець з Війська Донського), **Солдат** (той, що служив у солдатських полках Росії), **Болоховець, Торчанин** (вихідці з відповідних місцевостей). Разом з козацькими загонами, які побували в Білорусі, посилився потік білорусів в Україну в пошуках кращої долі. Вони мали прізвища **Литвин** (так в Україні називали в ті часи білорусів), **Биховець, Кричевець, Мозирянин, Пінчук, Туровець** та ін. (за назвою місцевості, з якої прибули). Польські селяни й міщани, які селилися в Україні, вже в другому поколінні розмовляли українською мовою й переходили в «хлопську віру» – православ'я. Польський мовний компонент знаходимо переважно у прізвищах, що трапляються в старих правобережних полках: **Ляховчин, Адамович, Казимиренко, Полулях, Мазуренко** та ін. Козацькі прізвища вказують на те, що їх носії могли бути представниками балтійських країв (**Мєрєцкий** – з містечка Мереч, **Вільня** – за назвою річки в столиці Литви, **Лотиш, Лотвищенко**; волохами й мунтянами (**Волошин, Мультяненко, Басарабей, Мирча, Пинтя, Радул** та ін.), сербами й болгарами (**Воксич, Милкович, Болгариненко, Думич, Сербин, Капнич, Іртач**), греками (**Грек, Заларій**), албанцями (**Арнаут**; у той час албанців називали «арнаутами»), угорцями (**Венгерський, Ференценко, Угрин**), чехами (**Чехович, Цирулик, Жишка**), німцями (**Німець, Острогман, Цимерман**), шведами (**Швед**), євреями (**Перехрист, Лейба, Коган, Жидовкин, Зраїтель, Юдай**), циганами (**Циган, Циганчук**), вірменами, грузинами (**Ормененко, Маджар, Груксин, Іберець, Обиз** («обезами» в Україні здавна називали грузинів), татарами, турками, ногайцями (**Басман, Котлубай, Татарчин, Турченко, Потурнак, Ногаєць**), чемерисами (**марійцями**), черкесами (**Чемерис, Черкес, Оліферович**) та представниками інших народностей. Носіями таких прізвищ не обов'язково були представники неукраїнської національності: відомі випадки, коли, наприклад, Москалем або Прусом називали тих, хто з якихось причин побував у Москві чи Пруссії.
У словотвірному плані переважна більшість козацьких прізвищних назв має патронімічний суфікс **-енко** (56%). Прізвищні назви на **-ич** (**-ович, -евич, -инич** (майже 5% утворень) трапляються переважно у вихідців з Черкащини і Київщини, які були осередками козацтва, а отже, тут

більше було козаків старших за віком або тих, які мали особливі заслуги в козацькому війську, і цей суфікс надавав патронімічним утворенням відтінку пошани. Щоправда, поміж прізвищних імен на **-ич** є багато утворень від жіночих імен: **Варчич** (Варка), **Веклич** (Векла), **Домнич** (Домна), **Катрич** (Катря), **Настич** (Настя) та ін. Крім згаданих, трапляються суфікси на **-ко** (понад 1% серед усіх прізвищних найменувань), **-еня, -ук**. Близько 1% козацьких прізвиськ – складні слова й лексикалізовані словосполуки типу **Кривошапка, Непийвода, Сиротадобрий**. Такі назви використовуються і в юридичних документах.
Трапляються прізвищні двоосновні давні слов'янські імена та назви із запереченням **не-**: **Нечай, Невгад, Ненад, Ненайда, Несин** та ін.
Багато прізвищних назв – субстантивовані присвійні прикметники із суфіксами **-ин (иш-ин), -ов (-ев)**. Та найчастіше (близько 5%) у ролі прізвищних назв вживаються відносно-присвійні прикметники на **-ський (-зький, -цький)**. Вони йшли на заміну описовим найменуванням типу **Бахмат з Кропивной, Хома с Подварка, Іван Долган з Рокгинець**.
У творенні прізвищних назв від одного кореня виявляються багаті словотвірні можливості української мови; пор.: **Рудавчий, Руданенко, Руденко, Руденський, Руденченко, Руденчен, Руденький, Рудика, Рудик, Рудина, Рудиненко, Рудич, Рудкевич, Рудко, Рудковський, Рудненко, Рудницький, Рудниченко** та ін.
Прізвищними назвами нерідко виступають загальні назви професій (**Желізняк, Солодовник, Шаповал** та ін.), побутових речей (**Драбина, Куделя, Кухлик**), страв (**Каша, Куліш, Кулага**) тощо. Цікавим є те, що в ролі прізвищних назв часто виступають іменники, співвідносні за формою з демінутивами (**Діжечка, Жабка, Жилка, Дудочка, Кашка, Ковбаска, Кулачок** та ін.), причому значна їх частина (близько 80%) на той час не мала своїх відповідників серед загальних назв.

Літ.: Непокупний А. П., Отін Є. С., Шевченко Ф. П. та ін. Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст. («Реєстри всього Війська Запорозького» 1649 і мовно-територіальні контакти). – К., 1989; Худаш М. Л. Із спостережень над українськими козацькими особовими назвами-композитами середини XVII ст. // Ономастика. – К., 1966. – С. 136–145.
П. І. Білоусенко

КОЗАЧОК – український народний танець у такті 2/4 жвавого темпу, належить до жанру побутових танців. К. виник серед *запорозького козацтва*, згодом поширився по всій Україні. Існує багато різновидів танцю – диканський К., гуцульський К. («гонивітер»), кубанський К., терський К. та ін. У збірнику «Українські народні танці» (1969) подано 10 різновидів К.
Міг виконуватися сольно (чоловіком), парою, але найчастіше в трійках (юнак посередині, двоє дівчат по боках). К. виконується у швидкому і дуже швидкому темпі. Композиція танцю має чітку послідовність чергування окремих фігур та їх повторень (цим відрізняється від *гопака*). Характерна ознака мелодій К. – дрібний (бісерний), ритмічний малюнок. Мелодії К. емоційно виразні та яскраві, в них проявилися оптимізм, радість, нестримні веселощі – важливі риси вдачі запорозького козацтва.
Яскраві мелодії козачків використовувалися в балетах та операх українських, польських та російських композиторів.

Літ.: Збірник українських народних танців. – К., 1957. – С. 50–67; Українські народні танці. – К., 1969.
О. І. Коробов

КОЗЕЛЕЦЬ – місто на Лівобережній Україні. К. відомий з 17 ст. У 1649 став адміністративним центром Козелецької сотні *Переяславського полку*. У 1656 отримав магдебурзьке право. У 1662 в К. відбулася старшинська рада, на якій гетьманом був обраний переяславський полковник Я. *Сомко* (не був затверджений російським урядом). З 1708 став полковим містом *Київського полку*. В 2-й пол. 18 ст. в місті було збудовано кілька великих споруд: собор Різдва Богородиці (за проектом В. Растреллі), дзвіниця, будинок полкової канцелярії. Після ліквідації російським урядом залишків української автономії на початку 80-х рр. 18 ст. К. увійшов як повітове місто у Київське намісництво. Тепер К. – районний центр Чернігівської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К., 1972. – С. 301–303; Дашкевич Я. Гетьманська Україна. Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12–13.
С. Ф. Плецький

КОЛІЇВЩИНА – наймогутніший вибух гайдамацького руху в 1768 на Правобережній Україні, повстання, спрямоване проти кріпацтва, національного та релігійного гніту шляхетської Польщі. Поштовхом до широкого виступу народних мас стала, з одного боку, діяльність Барської конфедерації польської шляхти, спрямована на усунення короля, виведення російських військ за межі польської держави, ліквідацію православних монастирів і церков, запровадження уніатства й католицизму на всій території Правобережної України; з іншого боку – вступ на Правобережжя корпусу російських військ для боротьби проти конфедератів.
Повстання почалося в травні 1768 в районі Мотронинського монастиря, швидко охопило південно-східні повіти Київського, а також Подільського і Брацлавського воєводств, перекинулося на Волинь і Галичину, знайшло відгомін на Лівобережжі, Слобожанщині, *Запорожжі*, на Поволжі й Дону.
Головною рушійною силою К. стало українське селянство. У повстанні взяли участь міщанство, окремі загони запорозьких козаків, представники православного духовенства, солдати і селяни-втікачі з Росії, Білорусі, Молдови, Волощини. Очолив К. запорозький козак, виходець із селян-кріпаків містечка Медведівки на Черкащині М. *Залізняк*. Навесні 1768 він привів із Запорожжя загін козаків, який і став ядром майбутнього гайдамацького війська. Загонами повсталих керували Семен Неживий, Микита Швачка, Андрій Журба, Іван Бондаренко, Микита Москаль, Василь Шило, Василь Бурка та ін. На бік повстанців перейшов посланий проти них уманським комендантом загін надвірних козаків, на чолі із сотниками Іваном *Гонтою* і Пантелеймоном Уласенком.
Протягом другої половини травня – на початку червня 1768 повстанці (близько 1300 осіб) оволоділи Медведівкою, Жаботином, *Смілою*, *Корсунем*, *Каневом*, *Богуславом*, Лисянкою, визволили багато сіл на Смілянщині, Уманщині, Чигиринщині. 9.6.1768 гайдамацьке військо оточило *Умань* – один із тогочасних центрів польсько-шляхетського панування на Правобережжі, оплот католицизму й уніатства. Посланий проти гайдамаків кінний

загін надвірних козаків перейшов на бік повсталих. 10.6 після переговорів М. Залізняка й І. Гонти з уманським комендантом місто було здане повстанцям. Після взяття Умані гайдамаки вчинили в ній погром. Щоб урятувати якомога більшу кількість мешканців міста, ватажки повстання дозволили козакам вибирати, кого хто захоче, для одруження та для хрещення у православну віру.

Після взяття Умані рада повстанців передала управління містом у руки сотника П. Уласенка, І. Гонту проголосила уманським полковником, а М. Залізняка – гетьманом. Керівники повсталого народу оголосили про скасування панщини і різного роду повинностей, про визволення Правобережної України з-під польсько-шляхетської влади, про об'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною.

Для подальшого розгортання визвольного повстання проти польсько-шляхетського панування було ухвалене рішення готуватися до майбутніх боїв з конфедератами. Під Уманню гайдамацьке військо (16 сотень, очолюваних сотниками) стало табором, і досвідчені запорожці протягом червня проводили військові навчання в сотнях, готуючи повстанців для боротьби проти шляхти. М. Залізняк виділив від головних сил повстанської армії кілька значних загонів, які рушили у призначені для них райони Правобережжя. В червні – липні 1768 на Правобережній Україні діяло близько 30 повстанських загонів, які контролювали значну територію і створили у визволених містечках і селах органи самоврядування. М. Залізняк та І. Гонта вступили в прямі зносини з командуванням російських військ на Правобережній Україні, сподіваючись заручитися їхньою підтримкою, але 27.6.1768 ватажки повстання були по-зрадницьки захоплені загоном полковника Гур'єва. І. Гонта був переданий у руки польського воєначальника К. Браницького. В липні 1768 у с. Сербах (нині Гонтівка) його після нелюдського катування стратили. У липні – серпні 1768 російські війська розгромили більшість повстанських загонів, а захоплених у полон гайдамаків передали польській адміністрації. На території Правобережжя діяли спеціальні шляхетські суди, які люто розправлялися з учасниками гайдамацького руху. М. Залізняка та інших підданих російської держави після екзекуції було заслано на каторгу в Сибір.

Бувши антикріпосницькою, національно-визвольною за характером, К. знайшла широку підтримку не тільки на теренах України, а й у самій Польщі (повстання селян в 1769 на Люблінщині), Молдові, Угорщині, на території *Османської імперії*.

Події К. лягли в основу поеми Т. Г. *Шевченка* «Гайдамаки». Див. також *Гайдамаччина*.

Літ.: Коліївщина 1768: Зб. статей. – К., 1970; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. – К., 1970; Л о л а О. П. Гайдамацький рух на Україні в 20–60-х рр. XVIII ст. – К., 1965; Г у с л и с т и й К., Коліївщина (Історичний нарис). – К., 1947; М і р ч у к П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк, 1973.

Л. М. Маленко

КОЛІСЦЕВИЙ ЗАМОК – механічне пристосування для запалювання порохового заряду у *вогнепальній зброї*. Основою конструкції К. з. було сталеве коліщатко з насічкою. Воно розміщувалось на рівні *полички затравочної* і під час пострілу під дією пласкої пружини починало обертатися. До нього притискався курок із затисненим у ньому кременем. Від тертя кременя по сталевому коліщатку виникали іскри. Вони запалювали порох на поличці, від спалаху якого займався заряд у стволі. Пружина заводилася спеціальним ключем, який надягався на гранований кінець осі коліщатка.

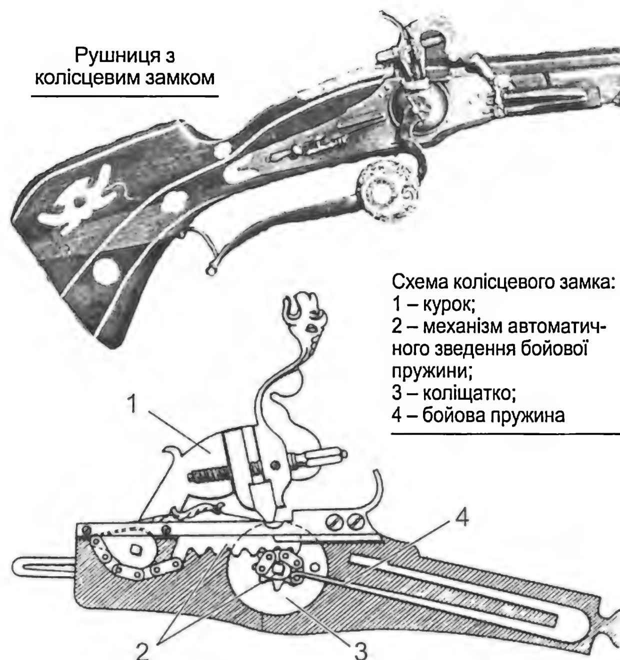

Рушниця з колісцевим замком

Схема колісцевого замка:
1 – курок;
2 – механізм автоматичного зведення бойової пружини;
3 – коліщатко;
4 – бойова пружина

Пізніше К. з. ще більше вдосконалено: пружина стала заводитися автоматично при зведенні чи опусканні курка, а з полички при цьому знімалася кришка. Іноді в К. з. ставився ще один курок, у якому розміщувався ґніт, що дозволяло зробити постріл при недіючому колісцевому механізмі. К. з. були набагато зручніші в користуванні, ніж ґнотові, але вони забруднювались пороховою кіптявою і давали осічки. Крім того, К. з. був дорожчим за цілу ґнотову рушницю.

Літ.: М а р к е в и ч В. Е. Ручное огнестрельное оружие. – СПб., 1994. – С. 78–84.

С. Ф. Плецький

КОЛОГРИВИЙ Григорій Карпович (рр. нар. і см. невідомі) – осавул генеральної артилерії *Гетьманщини*. Народився у Глухові в 1-й чверті 18 ст. у давній козацькій родині. Спочатку призначений хорунжим, з 1759 – осавул генеральної артилерії. В листопаді 1750 через негативне висловлювання на адресу російського війська в Україні потрапив під слідство. За вказівкою П. Рум'янцева в 1768 втихомирював бунтівних запорозьких козаків, обравши для цього незвичну форму: він прочитав бунтівникам промову, в якій згадав відому латинську мудрість, як дрібні чвари руйнували великі держави. Сказане підкріплювалося прикладами з української історії періоду *Руїни*. Зміст промови, витриманий у дусі старої української державницької історіографії, як і її літературна форма, свідчили, що автор був обізнаний з тогочасною українською політичною літературою та історіографією, добре знав історію України, орієнтувався в політичній психології. За вказівкою К. промову щодня читали бунтівникам. Дослужився до рангу полковника. Помер у 80-і рр. 18 ст.

Літ.: Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 27–31.
Т. С. Геращенко

КОЛОМАК – ріка, ліва притока Ворскли, за козацьких часів протікала по території Полтавського та Охтирського слобідського полків. Довжина 102 км, площа басейну 1650 км². Ширина річища – від 20–30 до 100 м, глибина – до 6 м.
На К. проходила козацька рада 1687, на якій гетьманом було обрано генерального осавула І. *Мазепу*, а також прийняті т. зв. *Коломацькі статті*. В 1723 у військовому таборі на К. з ініціативи Д. *Апостола* прийнято Коломацькі петиції (чолобитні) до російського уряду, в яких порушувалося питання відновлення державних прав України.

КОЛОМАЦЬКІ СТАТТІ 1687 – договір, підписаний 25.7.1687 на р. *Коломаку* новообраним гетьманом І. *Мазепою* (зі старшиною) і представниками московського уряду. У 1687 внаслідок змови старшини усунуто з гетьманства І. *Самойловича*. 25.7.1687 у військовому таборі над р. Коломаком було обрано на гетьмана генерального осавула І. Мазепу. Він присягнув царевичам Іванові і Петру та царівні Софії на вірність і підписав складені напередодні нові статті.
К. с., в основі яких лежали *Глухівські статті 1669*, мали 22 пункти, з них нових було 5 статей. Підтверджено права й вольності, даровані гетьману Б. *Хмельницькому*, але одночасно статті закріплювали посилення царської влади на Лівобережній Україні та обмеження української автономії. Так, гетьман не мав права знімати з посад генеральну старшину без царського дозволу, а старшина – переобирати гетьмана. Старшина й козаки мали стежити за гетьманом, і коли він розпочне якісь «ссоры», мусили доносити цареві. Московські воєводи із царським військом залишалися в Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині та Острі, але не повинні були втручатися в місцеві справи. Козацький реєстр мав становити 30 тис. Резиденцією гетьмана призначено м. *Батурин*. Для його «охорони» виділявся полк московських стрільців, що мав утримуватися за місцевий кошт. Гетьманові заборонялося мати зносини з чужоземними державами. Гетьман не повинен був порушувати «Вічного миру» з Польщею, мав на вимогу царя посилати свої війська проти Криму.
Якщо раніше цар міг видавати жалувані грамоти на маєтності лише особам, яким ці маєтності надані за гетьманськими універсалами, то тепер законну силу отримували будь-які царські грамоти, видані старшині або значним особам і без гетьманських універсалів. Найбільш заслуженим із старшин обіцяно надавати дворянські звання. Половина конфіскованого майна Самойловича переходила в царську казну, а половина – до скарбу Війська Запорозького. Вимагалося, щоб гетьман строго заборонив українським купцям торгувати тютюном і горілкою в Росії. Заборонялася українцям також торгівля з Кримом. Було наказано приймати російські «чехи» (гроші, випущені спеціально для плати війську) нарівні з іншою чужоземною монетою, а за невиконання цього наказу загрожувала кара на горло. Козацькій старшині надавалися права й привілеї: свободу від будь-яких податків і натуральних повинностей, спокійне володіння своїми ґрунтами, сіножатями, лісами, млинами тощо. Гетьман і старшина зобов'язувалися дбати про зближення з великоросами, особливо через змішані шлюби, для чого дозволялося малоросійським мешканцям мати вільний перехід до великоросійських міст.

Літ.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 123–135.
С. Р. Лях

КОЛЧАН – пласка сумка або круглий футляр для зберігання стріл. Іноді всередині К. ділились на відділення за числом стріл. Для захисту від вологи на К. надягалися чохли (див. *Тафтуй*). К. виготовлялися зі шкіри, дерева, тканин та інших матеріалів і відзначалися розмаїттям розмірів і форм. К. носили на правому боці, пристебнутим до шабельного чи спеціального паска.

КОМАНДА – на *Запорозькій Січі* тимчасова тактична одиниця січових збройних формувань, призначена для виконання окремих завдань. К. налічувала від 20 до 2 тис. козаків. Залежно від кількісного складу й важливості завдання К. очолювали полковий писар, осавул, полковник або військовий старшина.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 118. *С. Ф. Плецький*

КОМПАН Олена Станіславівна (1916–1986) – український історик. Народилася в м. Єнакієвому на Донеччині. Закінчила історичний факультет Київського державного ун-ту (1939). Кандидатська дисертація «Формування робітничого класу залізорудної та металургійної промисловості Півдня України» (1950), докторська дисертація «Міста України в другій половині XVII ст.» (1964). Досліджувала історію міст України доби середньовіччя. Розкривала зв'язки міст із *козацтвом*. Працювала в Інституті історії АН УРСР, за участь у русі шістдесятників була звільнена з роботи, позбавлена можливості публікуватись. Праці: «Вплив Визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі» (К., 1954); «Участь міського населення у Визвольній війні українського народу (1648–1654)» (К., 1959); «Міста України в другій половині XVII ст.» (К., 1963); «Єдність світового історичного процесу» (К., 1966). *Р. Д. Лях*

КОМПАНІЙСЬКІ ПОЛКИ, компанія, охочекомонні полки – кінні наймані полки, які в 17–18 ст. створювалися гетьманами для несення поліцейської, прикордонної та військової служби. Комплектувалися К. п., крім тяглих селян і козаків з лівобережних полків, добровольцями з усієї України та іноземцями. За устроєм К. п. були подібні до козацьких реєстрових полків. К. п. знаходились на повному гетьманському забезпеченні. Йменувалися за прізвищем полковника (полк Новицького, полк Пашковського). Розміщувалися у вказаних гетьманом населених пунктах. У 70-і рр. 18 ст. К. п. були перетворені російським урядом в гусарські і драгунські полки.
Див. також *Охотницькі полки*.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 94–98; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. CCXXV. – С. 235–256. *С. Ф. Плецький*

КОМПАНІЙЦІ – 1) У 17–18 ст. в Гетьманщині військовослужбовці компанійських полків. Див. *Охотницькі полки.* 2) Виборні козаки у 18 ст. на Слобідській Україні.

КОМПУТИ (від лат. computo – лічу, рахую, обчислюю) – списки козацького війська в *Гетьманщині*, на основі яких вівся облік козацького *реєстру*. У К. подавалися відомості про майнове становище козаків, проходження ними військової служби та ін. Укладалися вони полковими канцеляристами у вигляді перепису козацьких дворів. К. мали значення правових актів, на підставі яких визначалася належність до козацтва як привілейованого суспільного стану. Вперше К. було укладено у 1654; наступного разу – у 1666. У 18 ст. укладалися ще й окремі К. *значкових товаришів*, до яких записувалися відомості про військові і службові доручення, виконувані кожним членом цієї привілейованої групи старшини. К. були скасовані разом з ліквідацією автономного устрою українських земель у складі Російської держави: в 1765 – у Слобідській Україні, у 80-х рр. 18 ст. – у Лівобережній Україні. *С. Р. Лях*

КОМУЛОВИЧ (Комулео) Олександр (2-а пол. 16 – 1-а пол. 17 ст.) – римо-католицький священик, дипломат. Протягом 1593 перебував в Україні як посол папи Климента VIII. Вів переговори з українськими церковними ієрархами та князем К. Острозьким про залучення українського козацтва (зокрема запорозького) до бойових дій проти Туреччини. *В. А. Чабаненко*

КОНАШЕВИЧ Петро Кононович – див. *Сагайдачний* П.

КОНВІСАРСТВО – галузь ливарництва, лиття з олова та його сплавів. У переважній більшості конвісарі виготовляли багато декоровані тарілки, кубки, бутлі, свічники, дарохранительниці тощо. Продукція К. використовувалась козацькою старшиною і заможними козаками.

Літ.: Голод І. В. Міське ремесло Західної України XIV–XVIII століть. – Львів, 1994 – С. 95–96; Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст. – С. 100–108.

КОНЄЦПОЛЬСЬКИЙ Олександр (1620–1659) – військовий і державний діяч *Речі Посполитої*, коронний хорунжий (1641–56), сандомирський воєвода (1652–59), староста переяславський (з 1637), корсунський і канівський, проскурівський (з 1643), чигиринський (з 1643), кам'янсько-струмилівський (з 1652), один з найбагатших польських магнатів. Син Станіслава *Конєцпольського* та його другої дружини Кристини Любомирської. Вчився у Новодворському колегіумі у Кракові, потім у Падуанському та Болонському ун-тах в Італії (1641), чимало подорожував по Західній та Центральній Європі зі своїми вихователями й вчителями – відомими польськими історикамии і мемуаристами С. Освенцімом та С. *Старовольським*. На поч. 40-х рр. 17 ст. служив у військах австрійського імператора, дістав титул князя Священної Римської імперії, набував також військового досвіду під наглядом батька, зокрема у підготовці до війни проти Швеції у 1635. В 1642 одружився з Яною Барбарою Замойською – дочкою покійного Т. Замойського, воєводи київського, коронного канцлера.
На відміну від батька, був прихильником безоглядного придушення *запорозького козацтва*, переслідував Б. *Хмельницького*, підтримав Д. Чаплинського у його нападі на *Суботів*, що стало безпосереднім приводом для вибуху *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* К. був одним з організаторів каральних акцій в Україні, після взяття в полон коронних гетьманів під Корсунем (травень 1648) став одним з трьох регіментарів (командувачів) коронних військ Речі Посполитої (разом із Д. Острозьким-Заславським та М. Остророгом), хоч був недостатньо зрілий для такої посади (Б. Хмельницький назвав його «дитиною»); ніс пряму відповідальність за ганебну поразку польських військ від українських повстанців під *Пилявцями* (вересень 1648). Згодом К. брав участь в інших каральних операціях на Україні, зокрема в *Берестецькій битві 1651*. Мав дітей, серед яких відзначився Станіслав Конєцпольський (помер у 1682), обозний коронний (1676–79), подільський воєвода (1679–82), краківський каштелян (1682).

Літ.: Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. *Ю. А. Мицик*

КОНЄЦПОЛЬСЬКИЙ Станіслав (між 1591 і 1594 – 1646) – військовий і державний діяч *Речі Посполитої* 17 ст., староста велюнський (1606–27), сандомирський (1625–33), а також жарновицький, радомський, проскурівський, буський, белзький, ковельський, стрийський, переяславський; підстолій коронний (1615–18), каштелян краківський (1633–46), гетьман польний коронний (1632–46). К. походив із старовинного польсько-шляхетського роду Конєцпольських гербу «Побуг», який мав своїм фамільним гніздом м. Конєцполь, що у 35 км на схід від Ченстохова. Батько К. – Олександр (бл. 1552–1605) – був сенатором Речі Посполитої, активним учасником Лівонської війни. К. навчався у Краківській академії. Бойове хрещення дістав під час облоги Смоленська (1610–11), де загинув його брат Пшедбур, потім брав участь у поході на Москву. Вів активну боротьбу проти агресії *Османської імперії*. Уклав перемир'я з турками під *Бушею* над Дністром (23.09.1617), завдав потужних поразок ординцям і туркам під Мартиновим, що північніше Галича (червень 1624), під *Кам'янцем-Подільським* (22.10.1633), під Охматовом, що північніше Умані (30.1.1644). В ході битви під Цецорою (1620) потрапив у турецький полон, звідки був визволений завдяки старанням дипломата Речі Посполитої князя Збаразького (1623). Відзначився також і у боротьбі проти Швеції в Помор'ї (1627) та Пруссії (1628–29).
К. був прихильником жорсткої лінії щодо *запорозького козацтва*, але розумів необхідність компромісів, підтримки козацької верхівки. Завдяки цьому К. вдалося досягнути порозуміння з *Військом Запорозьким*, очолюваним П. Конашевичем-*Сагайдачним*, закріпленого *Вільшанською* (1617) та *Раставицькою* (1619) *угодами*. Він же командував каральними польськими військами, які придушували повстання М. *Жмайла* (1625), Т. *Трясила* (1630), П. Бута (*Павлюка*), Д. *Гуні, Я. Остряниnа* (1637–38). З метою посилення контролю над *Запорозькою Січчю* та протидії ординцям К. домігся позитивного рішення сейму Речі Посполитої щодо збудування *Кодака* (березень 1635). Після зруйнування Кодака повстанцями гетьмана І. *Сулими* К. відбудував його.
К. виступив ініціатором будівництва фортеці у Бродах, палацу в Підгірцях тощо, заснував мануфактуру у Бродах, де з допомогою італійських і грецьких майстрів було налаго-

джено виробництво шовку і сукна, килимів. К. підтримував талановитих людей, серед його найближчого оточення були французький мемуарист та інженер Г. *Боплан*, польські історики і мемуаристи С. Освенцім, С. *Старовольський*. Був власником величезних маєтностей, в т. ч. на Україні (Брацлавщина, Волинь, Галичина, Київщина, Поділля), належав до найбагатших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої. Був тричі одружений: у першому шлюбі – з Катериною Жолкевською, у другому – з Кристиною Любомирською, у третьому – із Софією Опалинською. Від другого шлюбу мав сина Олександра *Конєцпольського*.

Літ.: P o d g o r o d e c k i L. Stanisław Koniecpolski, ok. 1592–1646. – Warszawa, 1978. *Ю. А. Мицик*

КОНКА – див. *Кінська*.

КОНОВАЛЕЦЬ Євген (1891–1938) – військовий та політичний діяч, активний учасник визвольних змагань. До національно-визвольного руху прилучився студентом Львівського ун-ту. У 1913 став членом головної управи «Українського студентського союзу», який здійснював активну роботу по розбудові *січового руху*. У складі австро-угорської армії брав участь у боях *українських січових стрільців* за гору Маківку, де потрапив у полон. Звільнившись восени 1917, у листопаді того ж року виступив у Києві як співорганізатор Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Полковник К. був незмінним командиром цього підрозділу, що переріс згодом у полк, дивізію, корпус. Під орудою К. січові стрільці проявили себе одним з найбоєздатніших національних військових формувань. У січні – лютому 1918 УСС обороняли Київ від більшовицьких військ Муравйова, у березні 1918 відновлювали в Україні владу Центральної Ради. Очоливши в *Українській Державі* П. *Скоропадського* Окремий загін січових стрільців, К. після рішення гетьмана про союз із Росією підтримав Директорію і значною мірою забезпечив їй перемогу. Керовані ним УСС (дивізія, корпус, загін) до самодемобілізації у грудні 1919 залишалися одним з найкращих підрозділів армії УНР. Влітку 1921 К. очолив у Львові Українську Військову Організацію. Надалі став безпосереднім організатором ОУН і першим головою її Проводу. Загинув від рук агента НКВС. Похований на кладовищі Кросвік у Роттердамі.

Літ.: Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974; М і р ч у к П. Євген Коновалець. Лідер українського визвольного руху. – Львів, 1990. (Репринтне видання); Життя і смерть полковника Коновальця: Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів, 1993; Г о л о в к о Т. Людина з псевдонімом «Віра» (портрет Євгена Коновальця) // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 70–75. *В. М. Мороко*

КОНОНОВИЧ Сава (?–1637) – переяславський полковник, гетьман реєстрового війська (1637). Наприкінці травня 1637 в умовах гострого протистояння пропольської і антипольської партій козацька старшина обрала його старшим реєстрового козацького війська замість В. *Томиленка*, який не влаштовував польські власті через відмову від рішучих дій проти повстання, піднятого *Павлюком*. К. був страчений козаками в серпні 1637 під час повстання під проводом Павлюка за звинуваченням у зраді.

КОНОТОП – місто на півдні Чернігівщини. Розташований на р. Єзучі (притока Сейму). Перша писемна згадка належить до 1638, коли польська влада побудувала в місті фортецю. Місто було оточене земляним валом. У К. розташовувався «дворовий острог» – укріплений панський двір, що був захищений із трьох боків валом і ровом, а з четвертого – рікою.

Козаки з К. брали участь у *Визвольній війні*. З 1648 по 1781 К. – сотенне містечко *Ніжинського полку* (з перервами). У 1659, з кінця березня по кінець червня, К. витримав облогу 100-тисячного російського війська на чолі з О. Трубецьким. Обороною міста керував ніжинський полковник Г. *Гуляницький*. 28–29.6.1659 на р. Соснівці, неподалік від К., відбулася вирішальна битва, в ході якої московська армія була вщент розгромлена військами гетьмана І. *Виговського* (див. *Конотопська битва 1659*). У 1664 К. був зруйнований польськими військами. Конотопська козацька сотня брала участь в обороні *Чигирина* 1677–78. При обранні гетьмана І. *Самойловича* під К. було укладено *Конотопські статті 1672*. Під час виступу І. Мазепи проти російського панування К., який мав бути одним із центрів опору російській владі, 2.11.1708 захопили війська О. Меншикова. З 1751, за універсалом гетьмана К. *Розумовського*, К. на 30 років став особистою власністю генерального обозного С. Кочубея. Викликане цим погіршення становища міста стало причиною хвилі повстань; один із повстанських загонів очолював С. *Гаркуша*. З 1782 К. – повітове місто Новгород-Сіверського намісництва, з 1796 – повітовий центр Малоросійської, а з 1802 – Чернігівської губерній. Тепер К. – місто Сумської обл., районний центр.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. – К., 1973. – С. 249–251. *О. І. Коробов*

КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 – переможна битва українського війська, очолюваного гетьманом І. *Виговським*, з російським військом князів Трубецького, Ромодановського, Пожарського та Львова. Після укладення між Україною та Польщею *Гадяцького договору 1658* більш ніж стотисячна московська армія навесні 1659 вдерлася в Україну. Вона була зупинена під *Конотопом*, в якому оборонялись 5 тис. козаків Ніжинського і Чернігівського полків під командуванням ніжинського полковника Г. *Гуляницького*. З 21.4.1659 протягом 70 днів козаків не змогли примусити капітулювати ні запеклі штурми, ні безперервний обстріл, ні підкопи з мінами, ні знищення росіянами їхніх сімей у Ніжині та Борзні. 24.6 військо Виговського (16 тис. козаків та кілька тисяч найманців) разом з невеликим польським загоном і татарами хана Мехмет-Ґірея вирушило на допомогу обложеним козакам. Для битви гетьманом була обрана місцевість за 15 верст від Конотопа. У засідці було залишено частину козаків і татар, а з іншими Виговський атакував росіян та, імітуючи втечу, заманив переслідувачів під удар із засідки. А 27.6 після атаки українських військ у таборі росіян виникла така паніка, що вони не змогли організувати переслідування. Лише наступного дня з 30-тисячним військом Пожарський рушив наздоганяти Виговського. Козаки, що були в засідці, позбавили військо Пожарського можливості відступу. Вони перекопали шлях, розібрали міст і загатили річку Соснівку, яка розлилася. Пожарський, зрозумівши небезпеку, повернув назад. Але шляхи відступу були перерізані, і під ударами козаків і татар його військо було знищене. Втрата

КОНОТОПСЬКА БИТВА 24–28 червня 1659 р.

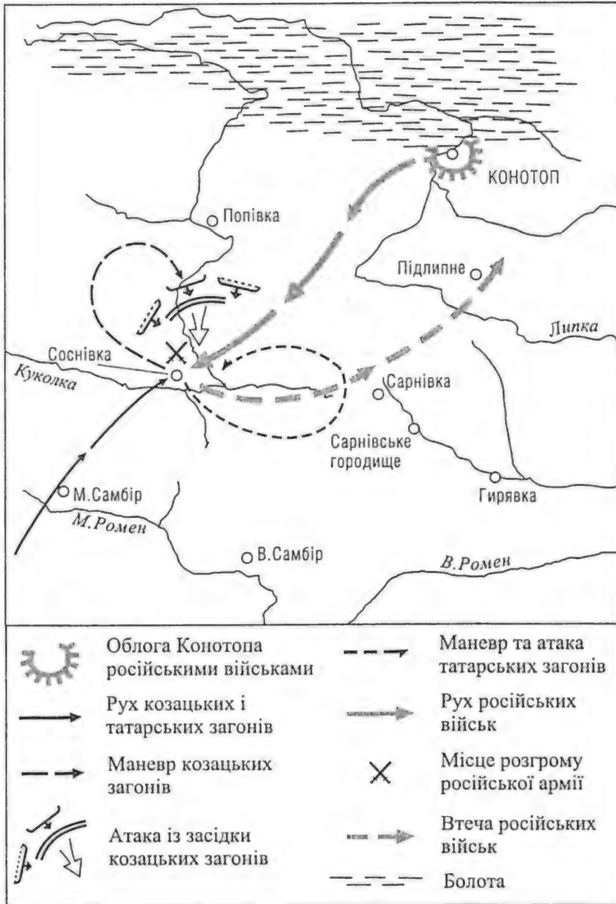

найкращої російської кінноти примусила залишки московського війська відступити з України. Побоюючись наступу козаків і татар на Москву, російський уряд терміново почав її укріплювати. Блискуча перемога відкривала перспективу для успішного завершення війни з Московією і припинення громадянської війни. Однак реалізувати її гетьманові І. Виговському не вдалося.

Літ.: А п а н о в и ч О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 88–90; Конотопська битва 1659 року: Матеріали наукової конференції «Конотопська битва 1659 року та її значення в національному поступі України». – К., 1996; Б у л ь в і н с ь к и й А. Б. Конотопська битва 1659 // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 76–83; № 4. – С. 33–42. *С. Ф. Плецький*

КОНОТОПСЬКІ СТАТТІ 1672 – договір, підписаний новообраним гетьманом Лівобережної України І. *Самойловичем* і представниками московського уряду.
17.6.1672 на старшинській раді біля містечка Козачої Діброви (між Путивлем і Конотопом) у присутності московського воєводи Г. *Ромодановського* лівобережним гетьманом був обраний генеральний суддя Іван *Самойлович*. Там же були прийняті нові статті з 10 пунктів, які дістали назву «Конотопські». Вони підтверджували попередні *Глухівські статті 1669* і доповнювали їх деякими додатками про обмеження гетьманської влади: гетьманові поставили умови не судити й не карати представників старшини, а також не вступати у зовнішні зносини, не проконсультувавшись із старшинською радою. Було виключено пункт про участь українських послів у посольських з'їздах російських дипломатів з іноземними державами. На прохання козацької старшини посилювався її вплив на гетьмана, але послаблювалася автономія України. Гетьман сам, без ради старшини, не мав права її карати і позбавляти посад. Без царського указу й ради старшин він не міг посилати послів до чужоземних монархів. Йому заборонялося також листуватися і зноситися з гетьманом Правобережної України П. *Дорошенком*. Установлювався твердий кордон з Польщею, який козакам заборонялося порушувати; лівобережним козакам заборонялося допомагати П. Дорошенку. Обумовлювалося вільне пересування російських ратних людей водними шляхами, для чого нищилися козацькі греблі. На вимогу старшини ліквідовувалися наймані *компанійські полки*, які були підпорядковані безпосередньо гетьманові і на які він міг спертися. Гетьман і старшина обіцяли не приймати втікачів-селян з Росії, а тих, що вже втекли в Україну, повернути назад.

Літ.: Я к о в л і в А. Українсько-московські договори XVII–XVIII віків // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 133–143. *С. Р. Лях*

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА – визначна пам'ятка суспільно-політичної думки України поч. 18 ст.; договір, укладений між гетьманом у вигнанні П. *Орликом* та вірним йому козацтвом.
Після смерті гетьмана І. *Мазепи* на раді під Бендерами гетьманом був обраний Пилип Орлик. У цей самий період між гетьманом, старшиною, запорожцями і шведським королем *Карлом XII* було укладено договір (конституцію), що регламентував державне життя *Гетьманщини*, протектором якої оголошувався король Швеції. Документ мав повну назву «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького. Між ясновельможним Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, в Бендерах». 10.5.1710 Карл XII затвердив договір і підписав звернення до українського народу, обіцяючи продовжити війну проти Росії та обороняти кордони Гетьманщини після її визволення з-під влади московського царя.
К. П. О. відзначається певним антиросійським спрямуванням. Документ вийшов із кола старшин, які зазнали поразки та опинилися в еміграції і намагалися привернути на свій бік населення Гетьманщини, яка опинилася під владою російських воєвод і воєначальників. У К. П. О. визначається лад Гетьманщини після визволення та відторгнення її (як планували П. Орлик і старшина) від Росії з допомогою іноземної військової сили.
К. П. О. має преамбулу і 16 параграфів. У преамбулі схематично викладено історію «Війська Запорозького і всього малоросійського народу». Виправдовується протекторат Швеції та допомога *Кримського ханства* у передбачуваній війні П. Орлика та його прихильників проти Росії. Тут

же говориться про мотиви, які спонукали гетьмана й старшину укласти договір.

В основному тексті Конституції проголошуються головні принципи побудови гетьманської держави – Гетьманщини (§ 1–3). Оголошується панівний статус православ'я, підпорядкування української православної церкви константинопольській патріархії. Кордони Гетьманщини визначаються відповідно до *Зборівського договору 1649*. Гетьман мав охороняти цілісність і непорушність території України, а король Швеції виступав протектором України і гарантом недоторканності її законів, суверенітету та кордонів. Також проголошувався курс на дотримання «стійкого союзу і братерства» з Кримським ханством.

Два параграфи (4-й і 5-й) стосувалися забезпечення інтересів *Запорожжя*. Йшлося про звільнення його від московських укріплень і фортець, передачу під юрисдикцію запорозького *Коша* міст Трахтемирова і Переволочної, укріплення Келеберди, млинів та угідь по Ворсклі, Кодацької фортеці.

У § 6–11 мова йде про Україну і проблеми її управління. Передусім відчувається намагання запобігти узурпації влади з боку гетьманів. Досягненню цієї мети мало слугувати утворення виборного верховного органу – Генеральної ради у складі генеральної старшини, полковників і, крім того, обираних від кожного полку генеральних радників. Генеральна рада отримувала право «давати поради» гетьманові у найважливіших справах. Всі члени ради мусили тричі на рік – на Різдво, Великдень і на Покрову – збиратись у резиденції гетьмана. У час між засіданнями Генеральної ради вирішувати питання державного життя і здійснювати зовнішньополітичну діяльність гетьман повинен за порадою генеральної старшини; не повинно бути таємної кореспонденції. Члени Генеральної ради отримували право публічного оскарження дій гетьмана. Про всі публічні справи, що були у віданні генеральної старшини, слід було доповідати гетьманові особисто, без посередництва наближених слуг гетьмана.

Гетьман і полковники були повністю відсторонені від розпорядження військовим скарбом; цією справою відав генеральний скарбник, по два присяжних скарбники у полках. Гетьман не повинен був допускати зловживань і чинити утиски козацтву і поспільству.

«Конституція» містить особливу заборону застосовувати підкуп і встановлює виборність посад. Обрання мало відбуватися, однак, зі згоди гетьмана і ним затверджуватися. § 12 і 13 затверджували права і привілеї міст.

Окремий (14-й) параграф стосувався законодавчого обмеження зловживань старшинських урядовців та судової тяганини.

До 1714 «Конституція» П. Орлика діяла на частині території Правобережної України, де зберігався військово-територіальний полковий устрій; тут полкові та сотенні канцелярії мали копії з неї.

Літ.: Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика // Ученые записки Института истории РАНИОН. – М., 1929. – Т. IV; Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 25–37; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. – К., 1997. – С. 15–23.

С. Р. Лях

КОНТРРОЗВІДКА – система заходів, спрямованих на обмеження й ліквідацію розвідувальних сил противника і їх використання для отримання повної та об'єктивної інформації щодо сил і планів ворожих підрозділів.

К. як напрямок діяльності склалася уже на перших етапах формування *козацтва*. Здійснюючи військові походи, перебуваючи в умовах постійного ворожого оточення, козаки вживали заходів щодо виявлення у своєму середовищі ворожих шпигунів і недопущення захоплення ворогом «язиків», пильно наглядали за пересуванням людей на Січ.

У період *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* значення К. значно зросло, і вона у козацтва цього періоду набула найвищого рівня розвитку. Контррозвідувальними діями керував особисто *гетьман*, а конкретні заходи здійснювала *генеральна військова канцелярія*.

Особисто гетьман з метою забезпечення заходів з недопущення отримання ворогом відомостей про чисельність війська та його оперативно-тактичні плани контролював впровадження серед вояків дезінформації щодо майбутніх дій війська; скеровував дії командування на недопущення захоплення польськими роз'їздами «язиків», обмежував кількість осіб, які знали військову таємницю. Ефективність таких дій визнавали і поляки, які говорили про Б. *Хмельницького*: «Швидше під обозом нашим побачимо, аніж про нього почуємо».

На контрольованій українським козацтвом території здійснювалися заходи із розкриття польської агентури. При цьому Б. Хмельницький особливу увагу приділяв агентурним провокаціям ідеологічного характеру, спрямованим на дискредитацію козацького війська, його розкол та дискредитацію керівництва. Завдяки налагодженій роботі К. вдалося розкрити впливових польських агентів – посла Я. Смяровського (травень 1649) та ротмістра Могильницького (весна 1654), розкрити змови за участю дружини Б. Хмельницького Мотрони (квітень – травень 1651) та полковника Федоровича (листопад 1653), вчасно протидіяти спробам фізичного знищення керівника Української держави та інтригам окремих старшин.

Особлива увага приділялася збереженню таємниці та організації діяльності К. у військових таборах, особливо під час проведення походів. Наприклад, лише за день до битви польські війська дізнались про наближення військ Б. Хмельницького до *Жовтих Вод*. Є свідчення джерел, що, обравши вигідне місце для табору під *Пилявцями*, гетьман запровадив у ньому сувору дисципліну, щоб ворожі сили не могли захопити собі там «язика».

З весни 1649, коли польська сторона почала частіше засилати розвідників на території, контрольовані козаками, увага до організації К. значно зросла.

Система контррозвідувальних заходів зосереджувалась на виявленні польської агентури, хоча з початком 50-х рр. 17 ст. рішучих заходів було вжито і проти розвідувальної діяльності російських агентів.

Поряд з організацією внутрішньої К. велика увага приділялася контролю з боку уряду за діяльністю його представників і залучених до зовнішньополітичної діяльності осіб за кордоном.

Все це дозволяло вживати необхідних заходів для захисту інтересів молодої Української держави, зберігати у таємниці плани найважливіших кампаній, протидіяти спробам ворожих Україні сил спровокувати міжусобну боротьбу в українському суспільстві, внести розкол у лави національно-патріотичних сил.

Літ.: Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (нариси). – К., 1995; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993; Джеджула Ю. Таємна дипломатія Хмельницького // Політика і час. – 1993. – № 10–12; 1994. – № 2–6.

С. М. Тимченко

КОНЯ КОЗАЦЬКОГО СПОРЯДЖЕННЯ – комплекс предметів, які забезпечували використання козацького коня для верхової їзди. Основними елементами К. к. с. були вуздечка, сідло, підкови.

Вуздечка призначалася для управління конем. Основним елементом вуздечки були вудила. Вони складалися з двох частин. Кожна з них мала вигляд овального у перетині металевого стрижня із зігнутими в кільце кінчиками. Кільцями на одному з їх кінчиків ці стрижні з'єднувалися між собою, а до кілець на іншому кінці приєднувалися більші у діаметрі кільця. До цих великих кілець приєднувалися нащічні ремені, що проходили з обох боків уздовж кінської морди і охоплювали потилицю коня. Для того, щоб запобігти легкому скиданню вуздечки, лівий і правий нащічні ремені з'єднувалися ремінцями, які охоплювали голову коня на лобі, на носі, під нижньою щелепою. Завдяки такій конструкції металеві вудила завжди знаходились у роті коня, і він не міг їх позбутися. Безпосередньо для управління слугував повід – довгий шкіряний ремінь. Кінці повода прив'язувались до великих кілець на кінцях вудил, а його петлю тримав у руках вершник. При натягуванні вершником одного з країв повода (лівого чи правого) відповідне вудило врізувалося коневі в губу і змушувало його повертати в потрібний бік.

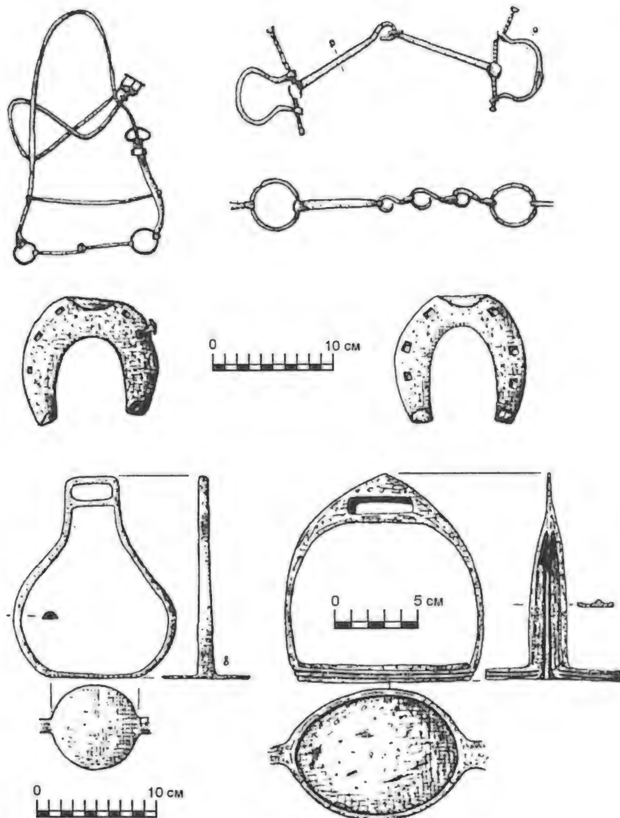

Вуздечка, вудила, стремена, підкови з розкопок поля Берестецької битви

Парадні сідло та збруя

Найважливішим елементом К. к. с. було сідло (кульбака). Основа сідла складалася з полиць (дубових повздовжніх дощок) і передньої та задньої лук. Луки мали вигляд дугастих дерев'яних конструкцій, виріз яких охоплював кінську спину. Луки прив'язувалися до полиць за допомогою шнурів, для протягування яких у них свердлилися спеціальні отвори. Задня лука сідла була нижча від передньої і трохи нахилена назад. Така конструкція забезпечувала легке перенесення над нею ноги вершника при сіданні на коня. Верхня частина лук обтягувалася шкірою, тканиною і т. п. Під дерев'яну основу сідла підстеляли повсть, прикриваючи її зверху шкірою. Зверху на сідло вкладали подушку із кінського волосся і прикривали сідло шкіряним чохлом. Для міцного утримання сідла на спині коня слугувала попруга. Вона складалася з двох широких пасів, одні кінці яких кріпилися до основи сідла, а інші за допомогою великої пряжки стягувалися на животі коня. До сідла ж кріпились і шкіряні паси, що звисали по обидва боки коня, до яких прикріплювалися стремена, на котрі вершник міг спиратись ногами. Стремена складалися з металевої рамки і плитки для опертя ноги. Рамки стремен були найрізноманітніші за формою (аркоподібні, дзвоноподібні

тощо). У верхній частині рамки був прямокутний отвір для протягування паса, до якого кріпилося стремено. В нижній частині рамки прикріплялася або становила з нею одне ціле плитка для опертя ноги вершника. Найчастіше ці плитки мали круглу, овальну чи прямокутну форму.
Підкови слугували для захисту копит коня і дозволяли рухатись по слизькому ґрунтові. Кріпилися підкови до копита з допомогою спеціальних цвяхів – *вухналів*. При підковуванні коней ковалем спочатку розчищалося та вирівнювалося копито, підбиралася відповідна до його розміру підкова. Під невеликим нахилом вухналі забивалися в копито через спеціальні отвори в підкові. Кінці вухналів, які виходили назовні копита, загинались і обкушувались обценьками.
Залежно від заможності козаків кінське спорядження, яке ними використовувалося, відрізнялося матеріалом, з якого воно виготовлялося, і декоруванням. При виготовленні недорогого спорядження використовувалась сиром'ятна шкіра, повсть; заклепки, бляшки, пряжки найчастіше виготовлялись із заліза, рідше – з бронзи та міді. Крім того, іноді стремена робили з дерева, а замість металевих пряжок використовували дерев'яні ґудзики. Навіть не дуже дороге спорядження прикрашалося майстрами. Вудила робилися з витих стрижнів, пряжки були фігурними, шкіряні деталі прикрашалися тисненим орнаментом, їх краї фігурно обрізувалися (зубчиками, півколами тощо). Бідність декорування простого К. к. с. та недорогі матеріали, з яких воно виготовлялося, нітрохи не знижували його якостей – воно було зручним у користуванні та ефективним.
При виготовленні розкішного кінського спорядження використовувалася кольорова шкіра, сап'ян, коштовні тканини, килими, коштовні хутра. Стремена, бляшки, пряжки та заклепки посріблювалися, золотилися, інкрустувалися золотом чи сріблом. Іноді вони повністю виготовлялися із срібла та золота, прикрашалися коштовним камінням. Але така розкішна збруя у козаків зустрічалася рідко. Лише гетьман, старшина та окремі козаки-щасливці (які здобули багаті трофеї) в урочистих випадках могли похизуватись нею.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 257–261.
С. Ф. Плецький

КОРБ Йоган Георг (бл. 1670 – бл. 1741) – австрійський дипломат посольства цісаря Леопольда I в Москві (1698–99). 1701 видав у Відні книгу «Diarium itineris in Moscoviam Perillustris» («Щоденник подорожі до Московії»), де подані цікаві відомості про українське козацтво й різні військові події на терені України, а також уміщені гравюри турецьких фортець Північного Причорномор'я, штурмованих запорожцями. Привертає увагу таке місце у праці К.: «Важливою підмогою для царських сил є козаки. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками і намагаються втримати їх вірність найщедрішими обіцянками, щоб вони не здумали перекинутись до поляків, бо разом зі своїм переходом вони можуть забрати із собою цілий нерв московського війська; цей народ (козаки) сильний і перевищує московитів і військовим умінням, і хоробрістю».

Літ.: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 124–128.
В. А. Чабаненко

КОРДИБАН, кордоба, кордобейська шкіра – назва тисненої або позолоченої, часто оздобленої розписом, шкіри. Технологія виготовлення К. була розроблена іспанськими чинбарями міста Кордови, а її запозичення в Польщі та Україні обумовило виникнення цього терміна. К. використовувався при виготовленні дорогих поясів козацької старшини та інших виробів із шкіри, ним оббивалися меблі.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 176.
С. Ф. Плецький

КОРДУБА Мирон Михайлович (1876–1947) – український історик, географ, бібліограф, публіцист, письменник, громадсько-політичний діяч, учень М. *Грушевського*. Народився в с. Острові, тепер Тернопільського р-ну Тернопільської обл. Закінчив академічну гімназію у Львові, навчався у Львівському (1893–95) та Віденському (1895–98) ун-тах, у Відні захистив докторську дисертацію. Вчителював у гімназіях Чернівців (1900–18), Львова (1920–28 і 1942–44), Холма (1940–41). Професор Варшавського ун-ту (1929–39), з 1944 – професор і завідувач кафедри південних і західних слов'ян Львівського державного ун-ту імені І. Франка. Дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* з 1903, член багатьох комісій цього товариства, у 1920–34 – керівник історично-філософічної секції НТШ. Репрезентував НТШ на міжнародних з'їздах істориків (Варшава, Цюріх). Член багатьох наукових інституцій і товариств (Український ін-т громадознавства в Празі; історична секція та археологічна комісія УАН у Києві; Інститут досліджень національних справ; Товариство любителів історії у Варшаві; Угорське товариство імені Ш. Петефі у Варшаві; Український науковий інститут у Варшаві; Українське історично-філософське товариство у Празі), один з керівників Федерації істориків Сходу і слов'янства. Президент студентського товариства «Січ» у Відні, член Української національної ради, лідер Української трудової партії, радник посольства ЗУНР у Відні.
К. – автор близько 500 публікацій. Основні праці: «Перша держава слов'янська» (1896), «Писанка на Галичині і Волині» (1899), «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві в половині XIII ст.» (1899), «Утраквізм в гімназії» (1904), «Молдавсько-польська границя на Покутті по смерті Стефана Великого», «Ілюстрована історія Буковини» (обидві – 1906), «Венецьке посольство до Хмельницького» (1907), «Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею» (1908), «Становище України і політика Мазепи перед битвою під Полтавою» (1909, німецькою мовою), «Народна просвітня діяльність Грінченка» (1910), «Акти до Хмельниччини 1648–1657 рр.» (вступна стаття і упорядкування зібраних К. документів, 1911), «Початки українського козацтва» (1912), «Північно-західна Україна», «Етнографічна територія України» (обидві – 1917), «Територія і населення України» (українською, німецькою і французькою мовами – 1918), «Між Замостям та Зборовом» (сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею, 1922), «Земля – свідок минулого. Географічні назви як історичні джерела» (1924), «Територія і населення Радянської України», «Михайло Грушевський як історик» (обидві 1926), «Причинки до урядничої служби Куліша» (1930), «Шевченко як краєзнавець і археолог» (1935), «Болеслав-Юрій II, останній самостійний володар Галицько-Волинської держави» (1940), «Історія Холмщини і Підляшшя» (1941), співавтор «The Cambrige History of Poland» (т. I, 1950). У «Польському біографічному словнику»

К. опублікував нариси про І. *Брюховецького*, М. *Ханенка*, Богдана, Юрія, Михайла, Тимоша та Павла *Хмельницьких*, М. *Дорошенка* та інших.
Рукописна картотека К. (понад 50 тис. карток) з історії України зберігається в Інституті суспільних наук НАН України (м. Львів). *Я. І. Серкіз*

КОРЖ Микита Леонтійович (1731–1835) – запорозький козак-довгожитель. У семирічному віці опинився на *Запорозькій Січі*, де був молодиком при курені та *зимівнику* хрещеного батька Я. Качалова. Одружившись осів у зимівнику, де займався хліборобством, скотарством та садівництвом. Згодом був призначений осадчим слободи Михайлівки.
Свій вік старий козак доживав у хаті, яка була збудована ще його хрещеним батьком і зберігала колорит старовинного козацького житла. Місцевість господи була обсаджена віковими деревами, а маленька річка, що протікала між цими деревами, утворювала острів. По знайомстві К. з Гавриїлом (Розановим), архієпископом херсонським і таврійським, останній протягом 1828–31 записав розповіді старого козака про Запорозьку Січ, звичаї та традиції *запорозького козацтва*, атакування Січі П. *Текелієм*, опубліковані у 1842 під назвою «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтиевича Коржа».

Літ.: Біднов В. «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значення. – Прага, 1925; Стороженко О. Спомини про Микиту Леонтійовича Коржа // Твори. – Т. 1. – К., 1957. – С. 223–284; Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. *А. В. Бойко*

КОРОГВА, хоругва – 1) Прикріплене до древка полотнище, прапор. Гетьманська К. була державним прапором України, січова – символом *Війська Запорозького*, а полкові – бойовими прапорами козацького війська. Під час походів прапор завжди майорів на чолі війська. Під час битв біля К. точилася запекла боротьба, бо втрата прапора для

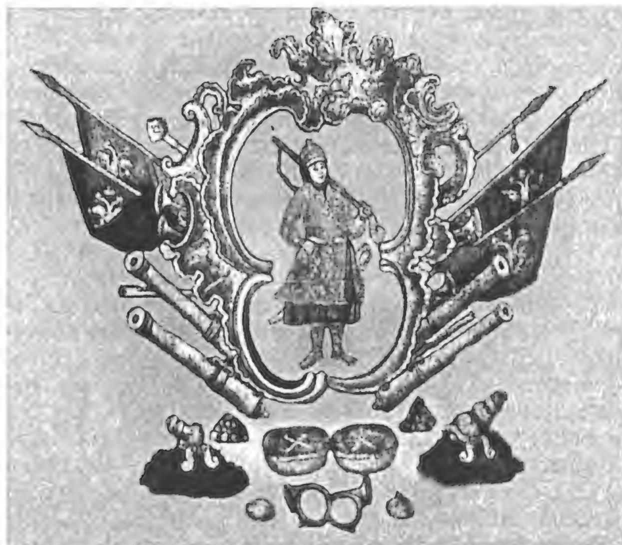

Козацька корогва

Прапор Війська Запорозького 1-ї пол. 70-х рр. 18 ст. та його деталь

козаків означала поразку. К. була одним з найшанованіших козацьких *клейнодів*. К., як і всі інші клейноди, була обов'язковим атрибутом усіх козацьких ритуалів. У бою та під час найбільших урочистостей гетьманська К. свідчила про присутність *гетьмана*. Після винесення К. із січової церкви починали скликати і проводили *раду козацьку*. Під час похорону гетьмана за труною несли схилену К.
Почесними охоронцями К. були генеральні, військові, полкові, курінні та сотенні хорунжі.
2) Підрозділ польської шляхетської кінноти (50–120 чол.).

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 170; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992. – С. 87. *С. Ф. Плецький*

КОРОПЧЕВСЬКИЙ Павло Григорович (бл. 1741 – 1808) – хорунжий Генеральної артилерії *Гетьманщини* (1745–77). Народився в родині значкового товариша Григорія Коропчевського з Конотопської сотні. Після закінчення Київської академії – канцелярист при Генеральній військовій канцелярії. В 1768 притягнений до відповідальності за підозру у зв'язках з ватажками повсталого пікінерського полку. Виступав посередником у зносинах

пікінерських ватажків з гетьманськими депутатами в Москві та їхніми прихильниками у Глухові. Був у цій справі під слідством. Знявши із себе підозри, К. швидко просувається по службі: від полкового писаря до голови 1-го департаменту Новгород-Сіверського верхнього земського суду (1794) та Новгород-Сіверської палати цивільного суду (1796). Був членом Новгород-Сіверського патріотичного гуртка. Мав широке коло знайомств з українськими автономістами: генералом А. В. Гудовичем, міністром юстиції, українським меценатом Д. П. Трощинським, відомим церковним діячем архімандритом Мельхиседеком (*Значком-Яворським*).

Літ.: О г л о б л и н О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 120–125. *Т. С. Геращенко*

«КОРОТКИЙ ЛІТОПИС МАЛОЇ РОСІЇ...» – скорочена назва компілятивного українознавчого видання, здійсненого В. Г. *Рубаном* у 1777 в Санкт-Петербурзі завдяки підтримці колишнього гетьманського урядовця П. Хлєбнікова за участю О. А. *Безбородька*. «К. л. М. Р.» присвячений малоросійському генерал-губернаторові П. О. Рум'янцеву. Містить у собі відомості історичного, географічного, статистичного характеру, покажчики імен вищих урядовців, чиновників, церковних ієрархів.

Основною є історична частина «К. л. М. Р.», яка становить авторську редакцію «Короткого опису Малої Росії...», доповнену даними про новітній стан історії колишньої Гетьманщини. Охоплює період з 1320 до 1776 включно. Вважається, що зміни до початкового тексту зробив О. А. *Безбородько*.

Літопис втілює в собі традиційні для козацько-старшинської історіографії постулати, зокрема про рівність української, польської та російської дворянської верхівки в правах, договірний характер взаємин *Гетьманщини* з польською та російською сторонами, русоцентричну орієнтацію тощо.

Козацтво займає одне з головних місць у зазначеному творі. В ньому перелічені численні козацькі походи та битви, повстання, гетьмани, причому всіляко підкреслюється, що останні призначалися монархами, а не обиралися вільними голосами. Перші гетьмани походили, на думку автора, з числа знатної польської шляхти.

Літопис містить у собі сліди т. зв. козарської етногенетичної теорії. Стверджується, зокрема, що від козар, які тут оголошуються «слов'яноросійським» народом, було запозичено назву козаків. У творі висловлено різко негативний погляд на *запорозьке козацтво*, цілком у дусі Маніфесту 1775 про знищення Запорозької Січі. *В. В. Кравченко*

КОРСУНСЬКА БИТВА 1648 – одна з перших великих перемог повсталих у ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Відбулася 15–16.5.1648.

Після перемоги у *Жовтоводській битві 1648* військо Б. *Хмельницького* рушило проти головних польських військ, які з-під *Чигирина* почали відступати до *Корсуня* і тут окопалися. На всьому шляху просування повстанського війська до нього вливалися селяни і міщани. 13.5 військо форсувало Тясмин. Хмельницький також послав загони, які знищили човни та пороми на переправах через *Дніпро*, щоб не допустити об'єднання М. *Потоцького* і Я. *Вишневецького*.

Польське військо 12.5 зупинилося табором за Корсунем, під фільварками на лівому березі *Росі*. Узнавши, що військо Хмельницького уже на підході, знервований Потоцький віддав Корсунь на грабунок жовнірам і водночас наказав копати шанці з трьох боків табору (з четвертого боку його захищав старий вал, який лише трохи поправили). Військо М. Потоцького складалося з 5,5 тис. кінноти і 1600 чол. піхоти при 30–40 гарматах. Разом з обозними і слугами загальна кількість людей у польському таборі становила понад 20 тис. чол.

Б. Хмельницький послав наперед полк М. *Кривоноса* й частину татар із наказом – затримати противника до підходу основних сил козацько-татарського війська. Увечері 14.5 загін Кривоноса діяв за Россю, в тилу Потоцького. Під Стеблевом, за милю на захід від Корсуня, козаки Кривоноса загатили ріку Рось, щоб полегшити доступ до польського табору. На світанку 15.5 у район Корсуня підійшли основні сили козаків і татар, почали переправлятися через Рось і скупчуватися в Корсуні. Військо Б. *Хмельницького*, яке вийшло у район Корсуня, мало понад 20 тис. козацької піхоти і не менше 20 тис. татарської кінноти; його артилерія мала 26 гармат. Потоцький наказав запалити фільварки. Вогонь швидко перекинувся на місто, й незабаром увесь Корсунь вигорів, за винятком замку та церкви. Увесь день 15.5 пройшов у дрібних сутичках невеликих загонів, розвідці та перестрілці.

Пізно ввечері 15.5 в наметі М. Потоцького відбулася військова рада. Серед польського командування не було одностайності. Польний гетьман Мартин *Калиновський* та інші досвідчені воїни радили зміцнити табір і відбиватися. Проте налякана перебільшеними чутками про чисельність татар більшість, і серед них М. Потоцький, наполягали на відступі. Врешті-решт, враховуючи великі сили козаків і татар, відсутність надії на допомогу, відсутність корму для коней, було вирішено на світанку наступного дня відступити на *Богуслав* під захистом табору з возів. Б. Хмельницькому стали відомі наміри польського командування. Він вирішив ударити по ворогові на його марші й обрав для цього дуже вдале місце – *Горохову Діброву* – глибоку балку на лівому березі Росі поблизу с. Виграєва (8–10 верст від Корсуня), яку на шляху до Богуслава поляки ніяк не могли обминути. Вночі туди пішов Кривоніс із піхотою й 10 гарматами: він перекопав дорогу, а з боків зробив шанці, де поставив гармати і розмістив стрільців.

На світанку 16 (26).5 польське військо під захистом табору з возів рушило з-під Корсуня по Богуславському шляху. Козаки і татари вільно пропустили ворожий табір, супроводжуючи його із боків і позаду. Рухаючись в умовах повного оточення, М. Потоцький не мав змоги здійснювати контроль маршруту й організовувати розвідувальне та інженерне забезпечення просування свого війська. Кілька разів зчинялася перестрілка. Під прикриттям чагарників козакам вдалося непомітно наблизитись до польського табору, відкрити вогонь і знищити частину запряжних коней, від чого помітно зменшилася кількість возових рядів табору. Опівдні поляки, зазнавши відчутних втрат, увійшли в балку, густо зарослу лісом і чагарником. Долаючи пагорби та яруги під постійним обстрілом козаків і татар, вони наблизилися до пагорбів, між якими проходила широка (близько 3,5 км) і глибока балка. Польське військо, затиснуте ліворуч заболоченою Виграївкою, а праворуч

КОРСУНСЬКА БИТВА
15–16 травня 1648 р. (*За І. С. Стороженком*)

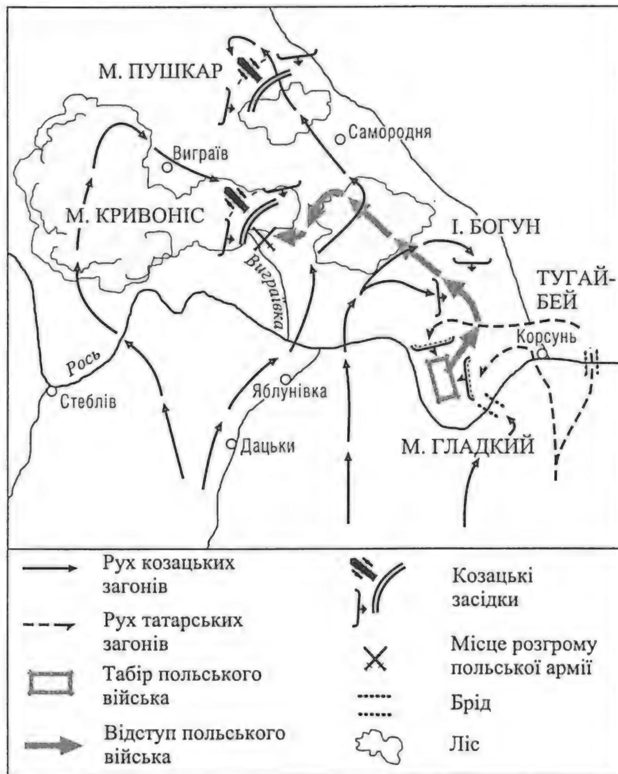

кручами, наткнулося на перекоп та завали на шляху і змушене було зупинитися. Схил балки був таким урвистим, що під час спроб обійти перешкоду вози переверталися. Табір утратив порядок. Розгорнути до бою артилерію не вдавалося, бо вози застрягли в багні. Тіснота і висока динаміка бою не дозволили стати до бою кавалерійським хоругвам тилової частини. Спереду і з боків по поляках вдарили з гармат і самопалів козаки Кривоноса, які засіли в заздалегідь викопаних шанцях. З тилу спантеличеного ворога атакували козаки самого Хмельницького і татари *Тугай-бея*. За чотири години польське військо було повністю розгромлене. Близько другої-третьої години дня польська армія припинила своє існування. Переважна більшість жовнірів загинула, інших (понад 8,5 тис.) взяли в полон (у тому числі Потоцького і Калиновського). Козаки захопили обоз, 41 гармату. Більш як 30 км переслідувала польських втікачів татарська кіннота. З усього війська від полону й загибелі врятувалося тільки 1,5 тис. чол.

Внаслідок перемог під Жовтими Водами і Корсунем було знищено польську окупаційну армію, склалися умови для широкого розгортання національно-визвольної боротьби українського народу. Незабаром Б. Хмельницький з усім військом, рухаючись понад Россю, підійшов до *Білої Церкви*, яка була крайнім містом старої козацької території. Відсвяткувавши перемогу і укріпивши місто, він відпустив полки на відпочинок, а сам переїхав до Чигирина.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 129–130; Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років // Військо України. – 1993. – № 6; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 84–88; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. II. – К., 1995. – С. 186–190; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 136–169.

С. Р. Лях

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК – військовий підрозділ реєстрового козацького війська, а із середини 17 ст. – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні. Полковим містом К. п. був *Корсунь* (тепер Корсунь-Шевченківський Черкаської обл.). К. п. оформився, очевидно, близько 1625 і став одним із шести перших (найдавніших) реєстрових полків. Першим полковником К. п. став Тарас *Федорович* (Трясило). Згодом на цій посаді був Филоненко, під проводом якого К. п. брав активну участь у Смоленській війні 1632–34 на боці Речі Посполитої проти *Московської держави*. Козаки К. п., його населення в цілому брало активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу, особливо у повстаннях під проводом Т. Трясила (1630–31), П. *Павлюка*, Д. *Гуні*, Я. *Острянина* (1637–38), *Визвольній війні*. Під самим Корсунем 26 (16).5.1648 українські повстанці здобули блискучу перемогу. Потім К. п. очолювали видатні українські полководці: І. Шангірей, Н. *Морозенко*, Л. Мозиря, Г. *Гуляницький*, А. Кандиба тощо.

За умовами *Зборівського договору 1649* К. п. став одним із 16 полків *Гетьманщини*. Тоді в К. п. було 19 сотень (полкова і 10 іменних сотень – з Корсуня, по 3 сотні – з Млієва і Лисянки, по 1 – в Ольшаному і в Ситниках), у яких нараховувалось 3472 козаки. В 1654 у складі К. п. перебувало 5105 козаків. Крім старих сотенних центрів (за винятком Ситників), сотні розміщувалися у Стеблеві, Богуславі, Звенигородці, Синиці, Медведині, Водяниках, Кальниболоті, Гуляйполі, Капустяній Долині, Тарасівці, В'язовці, Новому Млієві, Деренковці, Сахнівці.

Після укладення тяжкого *Білоцерківського договору 1651* частина козаків К. п. підняла повстання, яке швидко приборкав Б. *Хмельницький*; 8.1.1652 за участь у повстанні було страчено корсунського полковника Л. Мозирю.

У травні–червні 1658 К. п. на чолі з І. Креховецьким брав участь у придушенні антиурядових виступів, очолюваних кошовим «гетьманом» Я. *Барабашем* та полтавським полковником М. *Пушкарем*. Пізніше К. п. бився у переможній *Конотопській битві 1659*. К. п. відігравав дуже активну роль у роки *Руїни*, виступав з позицій державної незалежності України. Тут часто бували гетьмани (Ю. *Хмельницький*, П. *Тетеря*, П. *Дорошенко* та ін.), проводилися козацькі ради. Загальний занепад Гетьманщини в роки Руїни, особливо на Правобережжі, розорення Корсуня у 1675–78 російськими, польськими та турецькими військами, внутрішні усобиці призводять до запустіння К. п., переселення багатьох його жителів на Лівобережну Україну. Негативне значення у цьому плані мали ухвали Бахчисарайського (1681) та «Вічного» (1686) мирних договорів, постанови сейму Речі Посполитої 1699 щодо правобережного козацтва. Однак і в цих тяжких умовах К. п. продовжував існувати, хоч і з деякими перервами. Його найвизначнішим полковником був тоді З. Іскра (1686–1707, з перервами). К. п. був одним з найактивніших під час національно-визвольного повстання 1702–04. У 1711–12 полк був важливим опорним центром гетьма-

КОРСУНСЬКИЙ ПОЛК (*За І. П. Крип'якевичем*)

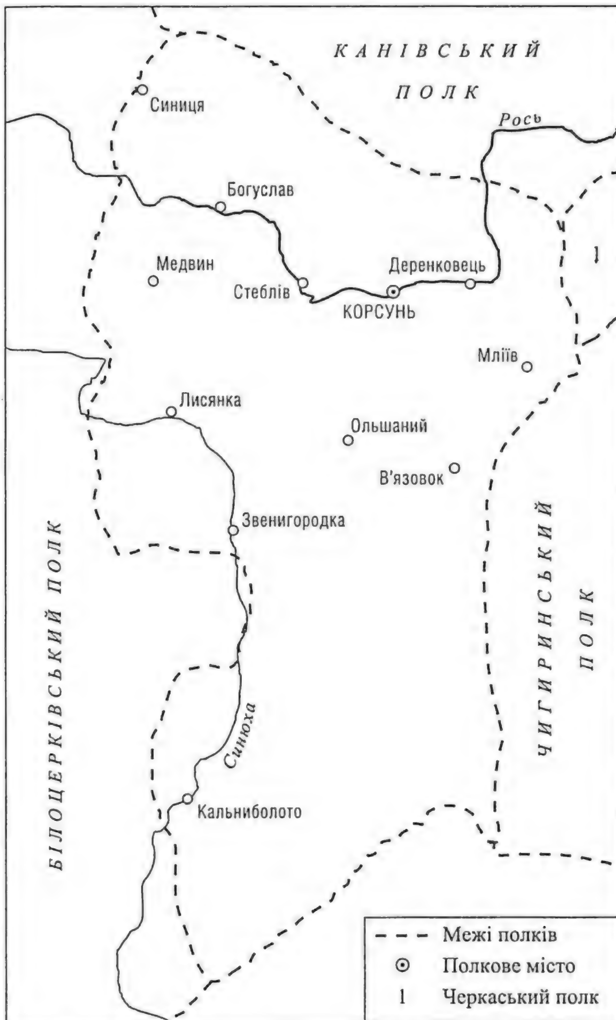

на України П. *Орлика*. Після поразки Орлика у 1712 К. п. було ліквідовано урядом Речі Посполитої.

Полковниками К. п. були: І. Шангірей, С. Мрозовицький (Н. Морозенко), Л. Мозиря, М. Івахнюк, Б. Кільдеєв, М. Стадниченко, М. Нестеренко, І. Гуляницький, С. Дубина (наказний), Я. Петренко, І. Дув'яга, Д. Трутина (наказний), І. Креховецький, Т. Оникієнко, К. Михалевський, С. Сухаренко (наказний), Я. Улежко, Г. Гуляницький, Ю. Липнянський, Г. Пододня, Г. Ульяновський, Ковшеванський (наказний), С. Бут, Ф. Кандиба, І. Гладкий, М. Соловій, Г. Шийко, І. Яненко-Хмельницький, С. Трушенко (наказний), І. Губаренко, Т. Филоненко, З. Іскра, Андронік-Андрій Кандиба, С. Нестеренко.

Літ.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 590; Мицик Ю., Степенькін С. Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 612–618. *Ю. А. Мицик*

«КОРСУНСЬКИЙ ЧАСОПИС» – видання Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. Виходить з 1994. На сторінках «К. ч.» публікуються наукові та науково-популярні розвідки, історичні джерела. Хронологічно вони охоплюють період з давніх часів до наших днів. У центрі уваги – історія Корсунщини, але все більше уваги приділяється історії та археології ширшого регіону (Черкаська обл., Середня Наддніпрянщина). Значне місце відводиться козацькій добі. Автори часопису досліджують історію Корсунщини в літописах, історію *Корсунського полку*, біографії його полковників і сотників, рід *Даниловичів*. Встановлено факт перебування гетьмана Петра Конашевича-*Сагайдачного* у Стеблеві, висвітлено важливі епізоди в історії Корсуня доби Руїни, проаналізовано хід *Жовтоводської битви 1648*. Цікавою є стаття французького історика Ярослава Лебединського «Гетьманщина в Україні та Січ наприкінці XVII ст.» (ч. 9–10). На сторінках «К. ч.» видано чимало цінних історичних джерел, насамперед документи Корсунської полкової канцелярії 17–18 ст., документи роду Кандиб, статейний список московського посла до Трансільванії І. Желябузького 1657, свідчення про *Коліївщину* 1768, опис французького художника Ж.-А. *Мюнца* Правобережної Наддніпрянщини 18 ст. *Ю. А. Мицик*

КОРСУНЬ – місто у Середньому Подніпров'ї, розташоване на р. *Росі*. Заснований у 1032. Назва, вірогідно, походить від м. Корсуня (Херсонеса) у Криму. В 1240 К. був зруйнований монголо-татарами. У 60-х рр. 14 ст. К. увійшов до складу *Великого князівства Литовського*. Після Люблінської унії 1569 К. перейшов до складу Польщі. В 1580 за наказом короля Стефана *Баторія* в К. було побудовано замок. У 1584 місто отримало магдебурзьке право. На 20-і рр. 17 ст. К. перетворився на значне місто середньої Наддніпрянщини. З 1584 – центр староства.

К. був одним із центрів формування українського *козацтва*, тут масово селилися козаки, звідси на Січ тікали селяни, міщани, представники інших суспільних верств. Його населення було дуже тісно пов'язане із *Запорозькою Січчю*, про що свідчать назви деяких січових куренів: Корсунський, Вищестеблівський, Нижньостеблівський. У 1630 населення К. брало участь у повстанні Т. *Федоровича*; за участь у повстанні під проводом П. Бута (*Павлюка*) місто у 1637 було спустошене каральними військами М. *Потоцького*. Під час *Визвольної війни* під К. відбулася битва повстанських військ Б. *Хмельницького* з армією М. Потоцького (див. *Корсунська битва 1648*). К. став центром козацького полку. В 1657 на козацькій раді у К. гетьманом було обрано І. *Виговського*. Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* місто опинилося у складі Польщі. За правління гетьмана І. *Самойловича* в 1674 К. короткостроково перебував у складі Росії, потім – знову у складі Польщі. Один із центрів повстання 1702–04 під проводом З. *Іскри*. Під час *Коліївщини* (1768) К. захопили загони М. *Залізняка*. У 1793, після другого поділу Польщі, К. знову увійшов до складу Росії, став повітовим центром Київського намісництва. Населення К. брало активну участь у широкому соціальному русі проти кріпосництва (див. *«Київська козаччина 1855»*).

Тепер К. – місто Черкаської обл., районний центр.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – К., 1972. – С. 382–386; Мицик Ю., Степенькін С. Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997. *О. І. Коробов*

КОСА БОЙОВА – тип рублячої древкової зброї: довгий дерев'яний держак з вертикально прикріпленим лезом коси. Дуже часто для виготовлення К. б. використовувались леза господарських кіс. При цьому їх п'ятка відковувалась у повздовжньому до леза напрямку. П'яткою лезо вставлялося в пропиляний на кінці держака паз і кріпилося за допомогою цвяхів, металевих кілець-обручів, дроту тощо. Спеціалізовані леза К. б. відзначались більшою масивністю. Крім того, їх кінець іноді відковувався у вигляді наконечника списа (для нанесення колючих ударів) чи гака (для стягування вершника з коня). Верхня частина держака, для того, щоб запобігти перерубуванню в бою противником, могла обковуватися залізом. Завдяки великій довжині держака замашні удари К. б. завдавали тяжких ран. Крім того, це дозволяло озброєному К. б. піхотинцю вести бій проти кіннотника і уражати коня та вершника на певній відстані, коли він ще не міг застосувати шаблю. К. б. знаходились на озброєнні козацької піхоти. Коли під час повстань до козацького війська вливалось багато селян, завдяки переобладнанню господарських кіс у бойові можна було швидко озброїти нових бійців досить ефективною зброєю. *С. Ф. Плецький*

Бойова коса

КОСИНСЬКИЙ Криштоф (середина 16 ст. – 1593) – гетьман *запорозького козацтва*, вождь національно-визвольного повстання 1591–93 на початковому його етапі. Походив з дрібної української православної шляхти на Підляшші. Косинські мали власний герб («Равич»), займали державні посади на Підляшші. У 1586 К. охороняв дніпровські переправи від ординців, бувши вже досвідченим козаком. Навесні 1590 К. за дорученням королівської адміністрації займався організацією козаків для оборони Поділля від татар. У 1590 уряд Речі Посполитої підтвердив право К. на володіння маєтностями Рокитне і Ольшаниця (Вільшаниця). Але ці маєтності були фактично захоплені князями О. Вишневецьким і Я. *Острозьким*, що стало приводом для збройного виступу К. Вже в серпні 1591 він на чолі повсталих козаків зайняв Пиків, пізніше – Білгородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав; їм присягли на вірність жителі (головним чином козаки) Канева, Корсуня, Переяслава, Черкас, Богуслава та ін. (див. *Повстання 1591–93*). Невдовзі майже вся Київщина і Брацлавщина опинилися під контролем повстанців К., рух поширився і на територію Волині, частково й Поділля. 2.2.1593 у *битві під П'яткою* повстанці зазнали поразки і уклали компромісну угоду, за якою, зокрема, К. мав скласти гетьманські повноваження. Однак повстання не припинилося. У травні 1593 К. на чолі загону козаків спробував оволодіти Черкасами, де знаходився О. Вишневецький із своїм військом, але при цьому загинув. За одними даними, це трапилося в бою, за іншими – К. був підступно вбитий під Черкасами слугами князя Вишневецького.

Літ.: Л е п ' я в к о С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. *Ю. А. Мицик*

КОСТЕНКО Ліна Василівна (нар. 1930) – українська поетеса, сценарист, публіцист. Народилася в м. Ржищеві Київської обл. У 1956 закінчила Літературний ін-т імені О. М. Горького у Москві.

Л. В. Костенко. Фото 1948 р.

До козацьких мотивів поетеса звертається дуже часто: і в ліричних творах, і в епічних – історичних романах у віршах. *Козацтво* і козацькі часи вона трактує в традиціях, що ведуть свій родовід ще від Т. *Шевченка*. К. вважає, що козацька доба була найяскравішим періодом в історії України, героїчним часом, який завжди буде привертати увагу нащадків і даватиме наснагу українським митцям. Особливо чітко ці думки знаходять своє виявлення в історичних романах «Маруся Чурай» і «Берестечко».

Роман «Маруся Чурай» був написаний 1973, але вперше опублікований у 1979. Удостоєний Державної премії УРСР імені Т. Шевченка за 1987. В основу твору покладені напівісторичні-напівлегендарні факти з історії життя полтавської піснярки 17 ст. Марусі *Чурай*. Роман охоплює період літа–весни 1651–52, з моменту поразки козацького війська у *Берестецькій битві* і підготовки Білоцерківського миру до зняття польської облоги з Полтави. Україна цього періоду постає в романі як цілісна козацька держава зі сформованими законодавчими, виконавчими і судовими органами, з військом, яке є не просто армією повсталого проти національного і соціального гніту народу, а захисником українських національних і державних інтересів. Головною героїнею роману є, зрозуміло, Маруся Чурай, але важливу роль у ньому відведено образові Богдана *Хмельницького* саме як керівникові держави, який думає не тільки про день сьогоднішній, а й про далекі перспективи існування України. Тому він відривається на певний час від нагальних військових проблем, перебуваючи разом з державою на межі катастрофи, амністує Марусю, розуміючи, що пісня для народу важить не менше, ніж гучні перемоги. Ідеалами воїна, козака в романі постають образи Гордія Чурая та Івана Іскри. Батько Марусі Чурай віддав себе усього битвам і походам, на противагу Бобренкам, які всі зусилля спрямували на збагачення. Іван Іскра теж постає насамперед захисником рідного краю, людиною щирою, відвертою, за що його дуже поважає Б. Хмельницький.

Перший варіант історичного роману «Берестечко» був написаний у 1966–67, потім неодноразово дописувався і перероблявся. Вперше опублікований тільки у 1999. Твір охоплює приблизно той самий період часу, що й «Маруся Чурай». У центрі «Берестечка» – образ Богдана Хмельницького, який переживає страшну катастрофу після поразки козацького війська під Берестечком. На цю поразку додатковий відбиток накладає особисте горе гетьмана – зрада і загибель дружини Гелени. Гетьман у стані депресії оглядає все своє життя, звіряється самому собі, чи так жив, чи так діяв; водночас він думає над майбутнім України. Це

глибокі й гіркі роздуми про долю бездержавного народу, про необхідність збереження і збагачення рідної культури, мови, про те, що кожен народ повинен мати своїми репрезентантами митців світового рівня, про шкідливість будь-якого єднання будь з ким, а особливо з Московією. Попри все гетьман долає усі свої сумніви і знову стає на чолі держави, щоб виконати своє високе призначення. Аби забути про поразку, він поринає у підготовку нових майбутніх перемог. Завершення роману звучить оптимістично: «Не допускай такої мислі, / що Бог покаже нам неласку. / Життя людського строки стислі. / Немає часу на поразку».

Літ.: Брюховецький В. Ліна Костенко: Нарис творчості. – К., 1990; Ліна Костенко: Навчальний посібник-хрестоматія. – Кіровоград, 1999.

М. С. Васьків

КОСТОМАРОВ Микола Іванович (псевдонім і криптоніми – Ієремія Галка, Иван Богучаров, Николай Н., Н. К. та ін.; 1817–1885) – український історик, археограф і архівознавець, фольклорист і етнограф, громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист.

Народився в слободі Юрасівці Острогозького повіту Воронезької губернії (тепер Ольховатського р-ну Воронезької обл. Російської Федерації) на терені, що перебував під впливом російського і українського культурних потоків, з переважаючим українським етнічним елементом. Це відбилось на формуванні світогляду К., викликало в нього інтерес до української мови та літератури, історії. Був позашлюбним сином (у зв'язку з цим до 1832 – кріпаком) російського дворянина і української селянки-кріпачки. Навчався у приватних пансіонах Москви і Воронежа. Закінчив Воронезьку гімназію (1833) і Харківський ун-т (1836). Вивчав минуле козацтва Слобожанщини, згодом розширив наукові інтереси, захопився епохою Богдана *Хмельницького*. Водночас займався літературною творчістю, публікував поезії – «Українські балади» (1839), прозу та драматургію – «Сава Чалий» (1838), «Переяславська ніч» (1841), перекладав українською мовою твори В. Шекспіра, «Краледворський рукопис» та інші зарубіжні шедеври. 1841 подав до ради Харківського ун-ту дисертацію «О причинах и характере унии в Западной России», захист якої було заборонено. 1844 захистив другу дисертацію «Об историческом значении русской народной поэзии», за яку здобув ступінь магістра історичних наук. Приділяв увагу літературознавству («Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», 1843), збирав і вивчав фольклорні матеріали, обстоював право на самостійний і вільний розвиток української мови та літератури. Був одним із яскравих представників харківської школи романтиків (І. *Срезневський* та ін.).

У 1844–45 викладав історію у гімназіях та інших навчальних закладах Рівного і Києва, з 1846 – ад'юнкт-професор Київського ун-ту, член-співробітник Київської археографічної комісії. Тоді почав готувати до друку літопис С. *Величка* та монографію «Славянская мифология» (1847). У Києві разом з іншими представниками української національної еліти (М. Гулак, В. Білозерський, П. *Куліш*, Т. *Шевченко*) виступив одним із засновників та ідеологом таємного політичного товариства – «Кирило-Мефодіївського («Україно-Слов'янського») братства» (1845–47); був автором його найголовнішого програмного документа – «Книга буття українського народу», відомого ще під назвою «Закон Божий». Прихильник союзу (федерації) слов'янських народів на зразок Сполучених Штатів Північної Америки, за умов відродження української вільної нації та її власної державності. У березні 1847 як кирило-мефодіївець заарештований, ув'язнений на рік у Петропавлівській фортеці, потім засланий до Саратова, із забороною займатись наукою і друкуватися.

М. І. Костомаров

У 1855 амністований, 1859 обраний професором на кафедру російської історії Петербурзького ун-ту, який 1862 під час студентських заворушень залишив за власним бажанням. З 1860 – член Петербурзької археографічної комісії. Водночас співпрацював з журналами «Современник», «Отечественные записки» та ін., був одним із організаторів та активних співробітників часописів «Основа» і «Вестник Европы», друкувався в численних періодичних виданнях («Киевская старина» та ін.). Впливовий діяч петербурзької української громади. 1876 за його активною участю (передмова, упорядкування та редагування) вийшов у світ «Кобзар» Т. Шевченка.

К. напрацював величезну і різноманітну спадщину, яка складається з десятків томів поезії, повістей, оповідань, науково-публіцистичних та полемічних статей (дискусії з М. Погодіним стосовно походження Русі, С. Соловйовим про значення козацтва тощо). Проте славу принесли йому передусім історичні монографії і дослідження, а також редаговані та рецензовані ним видання унікальних фундаментальних зібрань документів та матеріалів, якими є *«Акты Южной и Западной России»* (Т. 1–9, 11, 13), та *«Архив Юго-Западной России»*. У науково-пошуковій та видавничій діяльності вчений використав 65 вітчизняних і зарубіжних архівів та бібліотек.

К. – автор кількох серій історичних творів, серед яких найвідоміші: з української історії – «Богдан Хмельницький» (1859), «Руина» (1879–80), «Мазепа» (1882), «Мазепинцы» (1884); з російської історії – «Бунт Стеньки Разина» (1858), «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород – Псков – Вятка» (1863), «Смутное время Московского государства в начале XVII столетия» (1863); з польської історії – «Последние годы Речи Посполитой» (1869); із всесвітньої історії – «Патриарх Фотий и первое разделение церквей» (1868). Він плідно працював у галузі історіографії та джерелознавства, здійснив глибокий науковий огляд майже всього комплексу вітчизняних літописів. К. як вчений звернув увагу на народ як на суб'єкта історії та об'єкт історичного дослідження. Одним з перших висунув вимогу вивчати народну діяльність у всіх сферах життєвого процесу людських суспільств і необхідності з'ясовувати взаємодію народності та державності в історії. Запроваджені ним концепції вічового начала, демократизму, державотворення тощо, які зайняли чільне місце в українській історіографії, помітно вплинули не лише на розвиток історичної науки, а й на ідеологію національно-визвольного руху. К. започаткував і розвинув ідею необхідності дослідження усіх верств суспільства, суттєво поглибив і

широко популяризував знання історії, яку подав у життєписах її найголовніших діячів (Володимир Святий, П. *Могила*, І. *Сірко*, П. *Орлик*, Г. Сковорода та ін.), неабияк зацікавивши ними громадськість.
Безмежно відданий історії, високопрофесійний учений, що володів багатьма європейськими і класичними мовами, талановитий, критично мислячий дослідник, К. звертався до маловивченої та злободенної проблематики. Серед опрацьованих ним найважливіших тем виділяється тема козацтва, зокрема українського («Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого» та інші праці). К. максимально очистив первісну історію козацтва від випадкових подій і тих фантастичних похибок, якими вона була насичена завдяки вигадкам окремих літописців. Велику увагу приділив характеристиці складу козацтва, козацьким рухам та з'ясуванню їхніх причин тощо. Оригінальність поглядів К. на козацтво та його історичну роль полягала в тому, що вчений не вважав козацтво негативним явищем у процесі становлення вітчизняної державності, підкреслював притаманні козацтву традиції народної «вольниці» та демократизму, які мали позитивний вплив на тогочасне суспільство. Він простежив процес виникнення і розвитку ядра вільного козацтва – *Запорозької Січі*, основу якої склав «народний елемент», докладно висвітлив історію цього феномену, першим увів до наукового вжитку крилате визначення Січі як «християнської козацької республіки».
У 1864 рада Київського ун-ту присудила К. ступінь доктора історії, 1876 його обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук. Входив до складу багатьох інших вітчизняних та зарубіжних наукових установ, закладів і товариств (Історичне товариство Нестора-літописця, Південно-Слов'янська академія та ін.). Похований на петербурзькому Волковському цвинтарі.

Літ.: Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5; Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров: 1817–1885 // Русская старина. – 1886. – № 1; Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров. – Львів, 1901; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923; Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. – 1925. – № 3; Шабліовський Є. С. Микола Іванович Костомаров і Україна // Жовтень. – 1967. – № 4. – С. 123–138; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; Prymak T. M. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto; Buffalo; London, 1996.

Ю. А. Пінчук

КОСТЮМ КОЗАЦЬКИЙ – див. *Козацький костюм*.

КОСЯК – велика рибальська сітка (довжина – до 80 м, ширина – до 12 м), призначена для ловіння великої риби (вічка – 34–35 см^2) на глибині водойми. Грузила, прив'язані до одного боку К., змушували сітку опускатися на дно, а поплавці (з куги), прикріплені до іншого боку, тримали її у вертикальному положенні. К. використовувались козаками для промислового лову риби.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 287.

КОТИГА – халабуда на двох колесах; накритий повністю дерев'яний віз із кабицею всередині. У К. зберігали харч і воду, варили страву, ховалися від негоди запорозькі чабани й табунники. Називалася вона ще й кошем. Із місця на місце перетягувалася кіньми, волами або й самими пастухами.

В. А. Чабаненко

КОТЛИ – див. *Литаври*.

КОТЛЯРЕВСЬКИЙ Іван Петрович (1769–1838) – відомий український письменник, театральний і громадський діяч, перший класик нової української літератури. Народився у м. Полтаві. Навчався в Полтавській духовній семінарії (1780–89). Працював чиновником Новоросійської канцелярії в Полтаві (1789–93), домашнім учителем у поміщицьких маєтках Золотоніського повіту (1793–96). Учасник російсько-турецької війни 1806–12. Під час Вітчизняної війни 1812 сформував 5-й козацький полк. Вийшовши в чині капітана у відставку, працював з 1810 куратором Будинку виховання дітей бідних дворян у Полтаві.
Один із організаторів Полтавського професійного театру, був його художнім керівником. У цей час познайомився з М. Щепкіним і сприяв викупові актора з кріпацтва. 1818 вступив до масонської ложі «Любов до істини». Того ж року його обрано членом харківського Товариства прихильників вишуканої словесності. Був скарбником і книгохранителем полтавського відділення Російського біблійного товариства (1819–30), працював над перекладом російською мовою уривків із 30-томної праці Дюкена «Євангельські роздуми, розподілені на всі дні року...» (1823–38). Був попечителем полтавських богоугодних закладів.
Літературну діяльність К. почав близько 1794 переробкою в бурлескному стилі «Енеїди» Вергілія. 1798 коштом українського культурно-освітнього діяча М. Парпури без відома автора виходить у Петербурзі «Малороссійская Енеида въ трехъ частяхъ» (на титульному аркуші – «Енеида, на малороссійскій языкъ перелицїованная И. Котляревськимъ») з присвятою «любителямъ малороссійской словесности» (див. *«Енеїда»*). Четверту частину і уривки з п'ятої та шостої частин надруковано 1809, 1822–23 і 1833. Повністю поема вийшла у Харкові 1842.
«Енеїда» К. – перший твір нової української літератури, який на матеріалі суспільного життя України 2-ї пол. 18 – початку 19 ст. представив світові український народ з його історією, мовою, звичаями, віруваннями, традиційним побутом, етичними й естетичними поглядами.
Прощаючись із добою автономної козацько-гетьманської держави, К. обережно висловлювався за часткове відновлення її ознак (козацьких полків) і збереження національного обличчя українського народу.
1818 К. написав для полтавського театру п'єси «Наталка Полтавка» (опублікована 1838) і «Москаль-чарівник» (опублікована 1841), якими започаткував нову українську драматургію.

Літ.: [Грінченко Б. Д.] Иван Котляревский. Описание его жизни. – Полтава, 1898; Зеров М. Нове українське письменство. – Вип. І. – К., 1924; Хропко П. Іван Петрович Котляревський. – К., 1961; Яценко М. На рубежі літературних епох: «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі. – К., 1977; Кирилюк Є. Іван Котляревський. – К., 1981; Нахлік Є. Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпретації, дискусійні проблеми, спроби нового прочитання. – К., 1994.

В. Ф. Шевченко

КОЧУБЕЙ Василь Леонтійович (1640–1708) – державний діяч мазепинської доби. Представник української

старшинської верхівки. Народився у с. Борщагівці (тепер Погребищенського р-ну Вінницької обл.) в заможній родині, пращури якої походили з татар. Був освіченою на той час людиною. Належав до тієї частини української козацької старшини, яка орієнтувалась на Російську державу. Виконував дипломатичні доручення гетьмана П. *Дорошенка*, був реєнтом *Генеральної військової канцелярії* за І. *Самойловича*. З 1681 стає керівником військової канцелярії *Гетьманщини*, а з 1687 – генеральний писар. Того ж року К. підтримав І. *Мазепу* в боротьбі проти гетьмана Самойловича. З 1689 К. – військовий суддя. У 1700 Мазепа домігся від російського царя присвоєння К. придворного звання стольника. Про тісну дружбу і взаємну довіру між Мазепою та К. свідчить те, що надзвичайно обережний гетьман першим з-поміж свого оточення втаємничив К. у свій намір укласти союз з *Карлом XII*. Згодом К. стає лідером полтавської старшинської опозиції до Мазепи, яка була невдоволена з участі України в антитурецькій коаліції кінця 17 ст. та інспірувала акцію *Петрика*. Це відбилося на стосунках К. з Мазепою, які загострилися ще більше на поч. 18 ст. у зв'язку з романом Мазепи та дочки К. Мотрі. Прагнучи помститись, К. та полтавський полковник І. *Іскра* в серпні 1707 надіслали донос *Петрові I*, в якому повідомляли про таємні переговори гетьмана І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII. Петро І не повірив К. і видав його на суд гетьманові. Той звелів відрубати К. голову. Вирок було виконано 15.7.1708 у с. Борщагівці. Після переходу І. Мазепи на бік шведів цар наказав поховати К. у Києво-Печерській лаврі і повернув конфісковане майно родичам страченого.

Літ.: Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1992. *С. Р. Лях*

КОШ – див. *Кіш*.

КОШОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – адміністративний орган, через який здійснювалось керівництво всіма внутрішніми і зовнішніми справами *Вольностей Війська Запорозького Низового*. Через неї проходило все офіційне і навіть приватне листування кошової адміністрації. До її штату входило інколи до 20 осіб різних службовців – від підписаря і до простих канцеляристів та писарчуків, які підлягали безпосередньо військовому писареві. Військові канцеляристи поділялися на старших і молодших, або на власне канцеляристів і підканцеляристів, писарів і підписарів. Керував ними військовий писар, який обирався щороку на загальній раді і відав усіма письмовими справами Війська. Посаду військового писаря можна порівняти із сучасною посадою міністра закордонних справ, отож він мав велику вагу. Увесь штат канцеляристів призначався ним особисто і виконував обов'язки секретаріату та дипломатичної служби.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 147. *О. Л. Олійник*

КОШОВА СТАРШИНА – див. *Січова старшина*.

КОШОВИЙ ОСАВУЛ – вища виборна керівна посада на Січі. Як і інших старшин, військового, або кошового, осавула обирали щороку. Його обов'язки були досить складні: він стежив за ладом і пристойністю серед козаків на Січі у мирний час, а у військовий – за порядком у таборі, за дотриманням і виконанням рішень ради і розпоряджень *кошового отамана* на всій території *Вольностей Війська Запорозького Низового*, проводив розслідування всіх скарг і спорів цивільного населення Вольностей та сімейних козаків. Крім того, керував заготівлями фуражу та провіанту для війська, приймав хлібне і грошове жалування від своїх сюзеренів – польського короля, а згодом – московського царя. За наказом кошового К. о. розподіляв жалування серед куренів і товариства, опікувався справами всіх подорожніх і купців на територіях Вольностей, організацією *прикордонної служби*, *розвідкою* і *контррозвідкою*, організовував прийняття іноземних послів і формував склад запорозьких депутацій і посольств. Одним словом, його обов'язки були дещо дивним поєднанням функцій глави виконавчої влади та поліційно-наглядових. Це було справді всевидяще око і права рука кошового. Зовнішнім знаком влади К. о. була дерев'яна палиця, тонша посередині і товща на кінцях, скріплених срібними кільцями. Помічником К. о. вибирали військового підосавулія, а під час війни – військового обозного, який відав артилерією, провіантом і фуражем.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 142–143. *О. Л. Олійник*

КОШОВИЙ ОТАМАН – найвища виборна керівна посада на Січі. Вибори на Січі проводилися щороку 1 січня на загальній раді *Війська Запорозького*. К. о. обирався на рік. Це не означало, що обраний мав обов'язково керувати увесь свій термін. Його могли переобрати в будь-який момент. Але для того, щоб ініціювати переобрання К. о. або будь-якої іншої посадової особи, треба було мати вагомі аргументи. Ними могли бути злочин, незадовільне керівництво громадою та зрада. Відомі випадки, коли кошові закінчували життя самогубством. Дехто з кошових обіймав цю посаду по 10–15 років, як, скажімо, І. *Сірко* або П. *Калнишевський*. Самі вибори обставлялися спеціальним ритуалом. Після обрання або затвердження кошового йому вручалася булава як символ влади над Військом. К. о. об'єднував у своїх руках військову, адміністративну, судову й духовну владу. Під час війни він був головнокомандувачем усіх військ і флоту і діяв як необмежений диктатор. Всі його накази виконувалися миттєво і незаперечно. Будь-хто з війська за його наказом міг бути страчений за найменшу провину. В мирний час він був конституційним володарем *Запорожжя*. Керував усіма *паланками* (областями) у *Вольностях Війська Запорозького Низового*. Виконував роль верховного судді над усіма. Визначав покарання і карав злочинців. Вважався начальником запорозького духовенства, а тому приймав і призначав духовних осіб з Києва в усі церкви Вольностей. К. о. затверджував також усіх обраних товариством нижчих урядовців. Узаконював розподіл між куренями угідь, земель, майна, припасів, реманенту, грошей, військової здобичі і т. ін. К. о. вступав у дипломатичні стосунки з будь-якими державами. Видавав службові атестати і узаконював землеволодіння між підданими Війська. Але попри все він не був необмеженим володарем, а був «primus inter pares» (першим серед рівних). Його владу обмежували три умови: звіт, час і рада. Спочатку він не мав ні особливого приміщення, ні окремого столу і залежав від волі Війська, яке в

Кошовий отаман. Художник І. Рєпін. Олія

будь-який момент могло порушити питання про переобрання кошового і всієї адміністрації. Без загальної ради всього Війська Запорозького К. о. нічого не міг здійснити. Офіційно його титулували «мосць пане отамане кошовий», «його вельможність пан кошовий», «його благородіє пан кошовий». Неофіційно звався «батьком, панотцем, вельможним добродієм». На час своєї відсутності призначав із середовища старшини свого заступника – наказного отамана. За часів *Нової Січі* спостерігається тенденція до узурпації влади особою К. о. Але це пояснюється низкою об'єктивних причин. Серед найвизначніших кошових слід згадати І. Сірка, К. *Гордієнка*, І. Малашевича та П. Калнишевського.

КОШОВІ ОТАМАНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ
(*За Ю. А. Мициком*)

Гуцький .... квітень 1650
Лютай 1652
Яків Барабаш .... – 19.10.1656 – 24.8.1658
Павло Шкурко (Гомон) .... 30.3.1658 – 2-а пол. 1658
Іван Сірко 1659–60
Петро Суховій .... – 1660 –
Іван Брюховецький .... – 1662 –
Сацько Туровець
(Яцько Торський) .... 20.4.1663 – 24.6.1663
Іван Сірко .... – 4.8.1664 – 1665
Іван Щербина .... – 18.11.1664 –
Лесько Шкура .... – 1665 –
Іван Куриленко (Ждан, Ріг) .... лютий 1665 – 22.5.1667
Іван Донець .... – 11.6.1665 –
Іван Величко-Білковський .... – 27.9. – 25.11.1666 –
Пластун .... – 9.12.1666
Остап Васютенко (Чемерис) .... 22.5 – 28.6.1667 –
Іван Величко-Білковський .... – 17.1 – 18.3.1668 –
Петро Кіхотський .... 1-а пол. 1669
Курило .... 1668 або поч. 1669
Лук'ян Мартинович .... червень 1669
Григорій Пелех .... 2-а пол. 1669
Михайло Ханенко .... – 20.6.1669 – 7.8.1670 –
Іван Сірко .... 1670 – 29.4.1672 –
Денис Кривоніс 1672
Овсій Шашол .... квітень – 17.10.1672 –
Микита Вдовиченко .... – 27.10.1672 –
Лук'ян Андрійченко .... 20.10.1672 – квітень 1673
Іван Сірко .... – вересень 1673 – 11.8.1680
Григорій Шиш .... – 29.7.1678 –
Іван Стягайло .... – 29.8.1680 – травень 1681
Трохим Волошин
(Костянтинович) .... – 8.8.1681 – 10.5.1682 –
Григорій Єреміенко (Іванович) .... – 20.11.1682
Василь Олексійович .... – 2.5.1682
Пасько Василевич .... 2.5.1682 –
Григорій Єреміенко (Іванович) 20.11.1682
Григорій Сагайдачний .... – 1686
Федір Іванник .... – 11.5.1686 – 5.1.1687
Григорій Сагайдачний .... – 22.9.1687 – липень 1688 –
Филон Лихопой .... кінець липня – 20.12.1688
Іван Гусак .... 20.12.1688 – 25.5.1691
Федір (Гусак) .... – 28.5. – 6.6.1691 –
Іван Гусак .... – 15.6.1691 – січень 1693
Василь Кузьменко .... січень 1693 – 24.1.1693
Іван Гусак .... червень – липень 1693
Семен Рубан .... 13.7.1693 – 10.5.1694
Іван Шарпило .... літо 1694
Петро Прима (Примис) .... літо 1694 – 18.2.1695
Максим Самійленко .... – травень – серпень 1695 –
Іван Гусак .... – листопад 1695
Яків Мороз .... – листопад 1695
Григорій Якименко .... – 1.8.1696
Яків Мороз .... – 17.4.1696 – 17.2.1697
Йосип Федоренко .... – 13.3.1697 –
Григорій Якименко .... – 13.3.1697 – 12.11.1698
Мартин Стук (Стукало) .... – 14.5.1698 – 12.6.1699
Петро Прима .... – 5.8.1699 – 13.2.1700
Герасим Криса .... – 27.2.1701 –
Петро Сорочинський .... 28.6.1701 – 3.10.1702
Кость Гордієнко .... грудень 1703 – 27.5.1706
Лук'ян Тимофієнко .... – 8.9. – грудень 1706
Петро Сорочинський .... 6.6. – грудень 1707
Кость Гордієнко .... грудень 1707 – квітень 1709
Петро Гордієнко .... 1709 – квітень 1710 –
Йосип Кириленко .... – 13.6.1710 –
Кость Гордієнко .... – 29.11.1710 – 1713 –
Іван Малашевич 1713–14
Василь Йосипович .... – 13.8.1714 – 23.2.1715 –
Іван Малашевич .... – липень 1716 – 6.6.1720 –
Павло Федорович .... – 17.7.1725 – 1727 –
Павло (Пасько) **Сидоренко** .... – 13.3.1728 –
Кость Гордієнко 3–4.6.1728

Іван Гусак .... червень – липень 1728
Кость Гордієнко .... липень 1728
Іван Малашевич .... – серпень 1731 –
Іван Білицький .... – серпень – 22.12.1733 –
Іван Малашевич 1734–35
Іван Білицький .... – березень 1735 –
Іван Малашевич 1736–37
Іван Білицький 1738
Кость Покотило 1739
Яків Туркало 1739–40
Степан Гуманський .... – 26.11.1740 –
Степан Гладкий 1741
Семен Єремієвич 1742
Іван Малашевич 1743
Яким Ігнатович 1744
Василь Сич (Григорович) .... 1745 – 23.5.1747
Павло Козелецький 1747
Данило Гладкий
(Яковлев, Яковенко) .... січень – грудень 1748
Яким Ігнатович 1748–49
Олексій Козелецький .... літо 1749 – 2.1.1750 –
Іван Кажан 1750
Василь Григорович .... 1751 – 25.7.1752
Яків Ігнатович .... 1752 –
Павло Іванович .... – 2.11.1752 – 25.2.1753
Григорій Федорович
(Лантух) .... – 25.6.1753 –
Семен Тимотій 1753
Данило Гладкий
(Стефанович) .... – 22.10. – 25.12.1753 –
Яків Гнатович 1754
Григорій Федорович (Лантух) .... 1755 – 20.6.1756 –
Данило Гладкий 1757
Григорій Федорович .... – 20.11.1758 –
Іван Білицький .... – 25.4. – 14.11.1760 –
Степан Рудь 23.8.1762
Петро Калнишевський 1762
Григорій Федорович .... – 16.4. – 22.8.1763 –
Пилип Федорович 1764
Іван Білицький .... – 27.3.1765 –
Петро Калнишевський .... 1765 – 14.8.1775

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 139–140; Мицик Ю. А. Козацький край. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 109–113. *О. Л. Олійник*

КОШОВИЙ ПИСАР – виборна вища керівна посада на Січі. Обіймаючи третю за значимістю посаду у *Війську Запорозькому*, К. п. відав усіма письмовими справами Війська, займався офіційним листуванням у внутрішніх і зовнішніх справах, вів усі фінансові справи і рахунки, приймав усі укази, *ордери* і листи, що надходили на Січ від різних посадових і цивільних осіб на ім'я Війська чи пана кошового. К. п. мав виключне право вести листування від імені *Коша*. Він тримав у своїх руках усі нитки політики і громадського життя. Його посаду можна порівняти із сучасним начальником штабу армії або з прем'єр-міністром в уряді. Незважаючи на те, що ця посада також була виборною, писарі подовгу залишались при посаді. Відомо, що за останні 41 рік на Запорожжі змінилось лише чотири писарі. Зовнішньою ознакою влади К. п. був каламар (чорнильниця) в добрій срібній оправі і перо, застромлене за праве вухо. Йому підпорядковувалось кілька різних канцелярських службовців, якими керував його помічник – виборний підписар.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 141–142. *О. Л. Олійник*

КОШОВИЙ СУДДЯ – виборна вища керівна посада на Січі. Це, по суті, друга особа на *Запорожжі* після *кошового отамана*. Її міг обіймати найбільш освічений і авторитетний козак. Його обирали на загальній військовій раді на один рік. Він репрезентував судову владу у *Вольностях Війська Запорозького Низового* і мав за обов'язок судити винних, розглядати цивільні і кримінальні справи, виносити вироки, залишаючи, однак, кошовому остаточну їх ухвалу або скасування. К. с. часто замінював кошового під час його відсутності як наказний отаман. Зовнішнім знаком влади у нього була велика срібна військова *печатка*, яку він постійно мав при собі і прикладав до всіх офіційних ухвалених загальною радою паперів. Він, як і кошовий, жив і харчувався разом з простими козаками того самого куреня, до якого був колись приписаний. Джерелом доходів судді було царське жалування – 70 карбованців на рік і частина мита за перевози через ріки. Крім того, він отримував, як і кошовий, ралець з торгівлі і штрафів.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 141. *О. Л. Олійник*

КОШУЛЯ – верхня сорочка. Шилася з високоякісного полотна і оздоблювалася вишивкою, шовком, сріблом та золотом. К. була приналежністю костюма шляхтича, заможного міщанина та козацької старшини.

Літ.: Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 78.

КОЯЛОВИЧ Альберт Віюк (1609–1667) – литовський хроніст, теолог і педагог 17 ст., автор хроніки дій *козацтва* у 1649–58. Походив із сполонізованої литовської шляхти гербу «Віюк». Народився в м. Каунасі (Ковно), мав трьох братів, один з яких (Петро) був віце-ректором Віленської академії, відомим теологом. К. ще замолоду вступив до ордену єзуїтів, вчився у Несвіжі, Смоленську, Вільні. У 1638 закінчив повний курс Віленської академії, став доктором філософії і викладачем у цьому навчальному закладі, а згодом – доктором теології (1645). З 1649 К. – проканцлер Віленської академії; у 1654–55 виконував обов'язки її ректора. Як єзуїтський прокуратор Литви був делегований до Ватикану на конгрегацію ордену єзуїтів. Приїхавши з Ватикану, не міг повернутись у Вільно, зайняте московськими військами, і тому як духівник віленського єпископа Завіші переїжджав з міста в місто. У 1662–66 виконував обов'язки голови чернечого дому у Вільні, одночасно був заступником провінціала (голови литовських єзуїтів). Через гоніння з боку князів Радзивіллів переїхав до Варшави, де й помер.

К. є автором ряду друкованих праць з філософії та теології. Він – автор друкованої «Історії Литви» у двох частинах, виданих відповідно у 1650 та 1669. Тут історія Литви доводилася до смерті короля Речі Посполитої *Сигізмунда II Августа* у 1572. К. написав також «Хроніку

Радзивіллів» і «Хроніку Сапіг» (остання не збереглася). Найважливішим його твором, писаним, як і попередні, латиною, є «Про дії проти запорозьких козаків у 1648–1649» (Вільно, 1651). Книга складається з трьох частин: 1. «Короткий опис дій проти запорозьких козаків військ Великого князівства Литовського у 1648–1649 рр.»; 2. «Короткий опис дій проти запорозьких козаків у 1648 князя на Вишневці та Лубнах Єремії Корибута Вишневецького…»; 3. «Короткий опис 1649 р. до Зборівських переговорів…». Понад половину обсягу книги присвячено опису подій *Визвольної війни*, які відбувалися на початковому її етапі в Білорусі. Тут апологетизується діяльність короля *Яна II Казимира*, *Я. Вишневецького*, К. Л. Сапіги. Симпатії автора цілком на боці Речі Посполитої, він засуджує українських і білоруських повстанців. А проте твір К. містить чимало оригінальних звісток про українських повстанців, зокрема запорозьких козаків. І насамперед у цьому полягає його цінність для дослідників історії України козацької доби.

Літ.: Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648–1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. – Днепропетровск, 1983. *Ю. А. Мицик*

КРАВЧЕНКО Іван (10-і рр. 17 ст. – 1662) – полковник білоцерківський. Походив з козацького роду, ймовірно, з Черкас. Не виключено, що його родичем був Григорій Кравченко – сподвижник брацлавського полковника Данила *Нечая*, який поліг разом із цим героєм *Визвольної війни українського народу* у бою під Красним (лютий 1651). К. навчався у Києво-Могилянській колегії у 30-і рр. 17 ст., потім служив у *Війську Запорозькому*. Брав активну участь у Визвольній війні. У Реєстрі Війська Запорозького 1649 серед керівництва *Білоцерківського полку* знаходимо Івана Кравченка, поруч з яким вписані ще два Кравченки: Данило й Тиміш. Під час українсько-татарського походу на Молдову у вересні 1650 сотник К. у супроводі понад сотні козаків і чотирьох сотень татар був направлений Б. *Хмельницьким* до коронного гетьмана М. *Потоцького*, щоб відвернути останнього від наміру втрутитись у молдовські справи. Ця дипломатична місія К. була успішною. Після переговорів у *Кам'янці-Подільському* він був щедро обдарований Потоцьким. На шляху до Кам'янця-Подільського (у Могилеві-Подільському) і на зворотному шляху (у Буші) К. вів також переговори з московськими послами П. Протасьєвим і Г. Богдановим. Роль К. посилилася в останні роки гетьманства Б. Хмельницького, а у 1657 чи 1658 він став білоцерківським полковником. Активно підтримував гетьмана Івана *Виговського*. У серпні 1658 під час вибуху російсько-української війни 1658–59 разом з полковниками І. *Богуном*, О. *Гоголем*, І. *Сербином* та Ш. Саблинським зробив невдалу спробу вибити московський гарнізон з *Києва*. Восени 1658 гетьман Виговський, котрий якраз захворів, доручив К. очолити мирні переговори з бояриному В. Шереметєвим, який був тоді київським воєводою. Переговори закінчилися досить успішно, і К. навіть присягнув царю *Олексію Михайловичу*. У грудні 1658 Виговський послав К. з дипломатичною місією до Москви, щоб покласти край війні. К. брав участь у переговорах з кримським ханом Мухамед-Гіреєм IV, що посприяло відновленню українсько-татарського військового союзу. Брав участь і у переможній битві проти московського війська під *Конотопом* (1659). Підтримував Виговського до останнього, відмовився прибути на Жердевську раду, на котрій гетьманом було проголошено Юрія *Хмельницького*. Не визнав і рішень Переяславської ради 1659, наслідком якої було підписання Україною нерівноправного договору з Московською державою і втрата державної незалежності. Пізніше К. знайшов спільну мову з Ю. Хмельницьким і став військовим суддею. Ймовірно, брав участь у невдалому російсько-українському поході 1660, який закінчився укладенням *Слободищенського трактату 1660* і переходом Гетьманщини під владу Речі Посполитої на правах автономної території. Після цього відносини К. з Ю. Хмельницьким загострилися, і він разом з деякими старшинами вступив у таємні переговори з наказним гетьманом Лівобережної України *Я. Сомком*, який орієнтувався на Московську державу. Про це стало відомо Ю. Хмельницькому, і наприкінці 1658 чи на поч. 1659 К. та його однодумців було розстріляно з наказу гетьмана.

Літ.: Акты Южной и Западной России. – Т. 7 – СПб., 1872; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 169. *Ю. А. Мицик*

КРАСИЦЬКИЙ Фотій Степанович (1873–1944) – український живописець і графік, автор популярної картини «Гість із Запоріжжя» (1901, копія 1916, Національний художній музей України). Родом із Черкащини, троюрідний небіж Т. *Шевченка* (батько – незаможний селянин, син сестри поета, Катерини). Освіту здобув коштом М. *Лисенка* та Київської української громади в Київській малювальній школі (1882–92) у М. *Пимоненка*, в Одеській малювальній школі (1892–94) у К. Костанді та в петербурзькій Академії мистецтв (1894–1901) у І. *Рєпіна*, в майстерні якого познайомився з О. *Мурашком*, О. *Сластіоном* та Д. *Яворницьким*. В академії наполегливо працював, був учасником українського студентського гуртка. Під час канікул їздив на етюди по Київщині, Черкащині, Полтавщині. Прагнув показати сільське життя у всій його простоті та поезії буденності.

Ф. С. Красицький

Для конкурсної картини – «Гість із Запоріжжя» – вибрав сюжет, у якому міг звернутись до історичної теми через побутову ситуацію. Дія відбувається літнього дня на пасіці у затишку розлогої яблуні. Зліва гість – кремезний козак-запорожець з бандурою і сивий дід-пасічник розмовляють, сидячи біля куреня. Перед ними на білому квадраті розстеленої на землі скатертини мальований глиняний посуд і яблука. Справа, навпроти них, стоїть літня селянка, пригортаючи святково одягнених онуків – дівчинку і хлопчика, якого представляють гостеві.

Художник залишив спогади щодо історії створення картини: як сам будував курінь, як ходив по садках, змальовуючи курені, і врешті знайшов – близький до того, що зобразив на полотні, – у селі Козачому, у садибі сестер; як шукав типаж – образ діда збірний, а для постаті козака позував місцевий селянин Степан Кругляк. Картина була схвально прийнята радою академії, доброзичливо – пресою, захоплено – глядачами. У 1905 вона з успіхом демон-

струвалася серед творів відомих художників на першій Всеукраїнській художній виставці у Львові. В сучасній історії українського малярства її відносять до найпоетичніших творів на козацьку тематику.

У 1903 К. оселився в Києві. Був у близьких стосунках із прогресивними діячами української культури – М. Лисенком, М. *Старицьким*, Д. Яворницьким, *Українкою Лесею*, І. Франком, малював їх портрети. Як маляр-реаліст з імпресіоністичним нахилом, працював у побутовому, пейзажному і портретному жанрах, брав участь у виставках. Малював карикатури до журналу «Шершень» (1906). Збирав свою шевченкіану і намалював портрет Т. Шевченка (1906). Працював художнім редактором «Літературно-наукового вісника» (1907), займався організацією художньо-друкарської школи у Києві (1908–10). Викладав у Миргородському художньо-керамічному технікумі (1922, на запрошення О. Сластіона) та Київському художньому ін-ті (1927–37). У 1941 відбулася персональна виставка у Києві.

Літ.: Мусієнко П. Фотій Красицький. – К., 1975. *І. М. Ласка*

КРЕМЕНЕВИЙ УДАРНИЙ ЗАМОК – механічне пристосування для запалювання порохового заряду у *вогнепальній зброї*. Складався з розміщеного на замочній дошці курка із затисненим у ньому кременем, бойової пружини, спускового механізму та кресала, яке містилося поблизу полички або слугувало його кришкою. Після натискання на спусковий гачок курок вивільнявся і під тиском бойової пружини вдаряв у кресало. Від удару кременя об сталеве кресало виникали іскри, які потрапляли на поличку, де від них займався підпальний порох. Через запалювальний отвір полум'я проникало у ствол і запалювало пороховий заряд.

У 1504 К. у. з. з'явився в іспанців, які перейняли його від маврів. У Європі цей замок називався іспано-мавританським, а на Сході – арабським. Головною особливістю цього замка було зовнішнє розташування його механізму. В 1515 К. у. з. з'явився у Франції, а згодом – у Нідерландах. Нідерландський замок сильно відрізнявся від іспано-мавританського замка. Поличка в ньому закривалась не кресалом, а спеціальною кришкою. Ударний механізм відрізнявся оригінальністю, а сам замок був довгим і важким. Незабаром цей замок удосконалили нюрнберзькі зброярі. Вони перенесли механізм на внутрішній бік замочної дошки, надали курку більшого розмаху, а обриси бойової поверхні кресала змінили так, що більша частина іскор

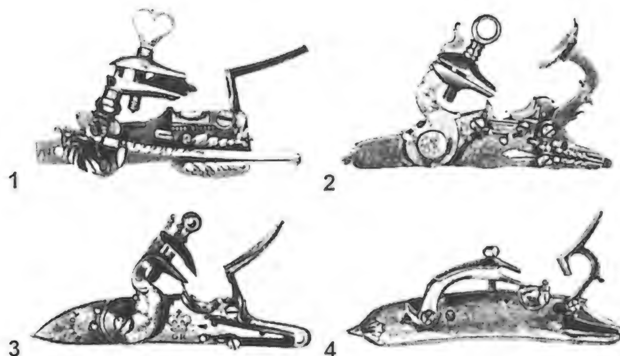

Типи кременевих ударних замків: 1 – іспано-мавританський; 2 – голландський; 3 – французький батарейний; 4 – шведський

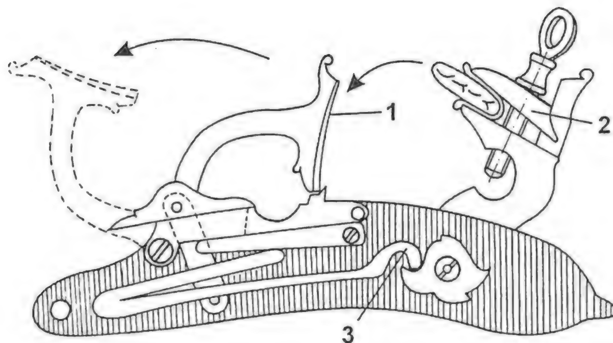

Схема кременевого ударного замка: 1 – кресало; 2 – курок; 3 – бойова пружина

стала потрапляти на поличку. Такі замки в Європі почали називати німецькими, а у Франції – батарейними. К. у. з., виробленими в Україні або привезеними з Європи чи Сходу, оснащувалась вогнепальна зброя українських козаків.

Літ.: Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. – СПб., 1994. – С. 91–98. *С. Ф. Плецький*

КРЕМЕНЧУК, Кремінчук, Керменчук – 1) Переправа на *Південному Бузі*; розташовувалась на *Кучманському шляху*. Була зручним місцем для спостереження за татарами. У 1541 барський староста Б. *Претвич* біля К. зробив вдалу засідку на татар, запобігши цим ворожому набігові.

2) Урочище на *Дніпрі*. Походження назви остаточно не з'ясоване (від покладів кременю чи від тюркського «kermen» – фортеця). Під час козацької реформи 1590, яку проводив уряд Сигізмунда III Вази, в К. було вирішено збудувати фортецю для захисту броду через Дніпро. Будівництво було доручено снятинському старості М. Язловецькому. Фортеця мала виконувати функції адміністративного центру *реєстрового козацтва*.

Літ.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 7. – К., 1995. – С. 63, 178–179; Український степовий кордон в середині XVI ст. (Спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя; Київ, 1997. – С. 64. *О. І. Коробов*

КРЕМЕНЧУК – місто на Лівобережній Україні. Розташоване на березі *Дніпра* поблизу впадіння в нього р. Псла. Засноване у 2-й пол. 16 ст. У 1590 польський король *Сигізмунд III* наказав збудувати у К. фортецю для захисту броду через Дніпро і для контролю за пересуванням козаків на Запорожжя. У 17 ст. населення міста брало участь у козацьких повстаннях під проводом С. *Наливайка*, М. *Жмайла*, Т. *Федоровича*, І. *Сулими*, К. *Скидана* і *Павлюка*, Д. *Гуні*, Я. *Острянина*. Після утворення на початку Визвольної війни *Чигиринського полку* К. став його сотенним містечком. У 1661 з ініціативи наказного гетьмана Я. *Сомка* був створений *Кременчуцький полк*, полковим містом якого став К. Після розформування у 1663 Кременчуцького полку К. як сотенний центр увійшов до складу *Миргородського полку*. У 1765 К. після вилучення зі складу Миргородського полку став адміністративним центром Новоросійської губернії. Нині – місто Полтавської обл.

Літ.: Николайчик Ф. Д. Город Кременчуг: Исторический очерк. – СПб., 1891. – С. 9–55. *С. Ф. Плецький*

КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* в 1661–63. Утворений з частини території Чигиринського та інших полків. Полковим містом К. п. був *Кременчук* (тепер Полтавської обл.). Сотенними центрами були Багачка, Балаклія, Білоцерківка, Бірки, Вереміївка, Говтва, Городище, Жовнин, Кишеньки, Кобеляки, Лукомль, Максимівка, Манжелія, Нові Санжари, Омельник, Остап'є, Переволочна, Потоки, Устивиця, Чигирин-Діброва. Полк скасовано в 1663 після страти Я. *Сомка*, який був ініціатором його створення. Територію К. п. було поділено між *Лубенським*, *Полтавським*, *Миргородським* та *Чигиринським полками*. Полковниками К. п. були: К. Ондріїв, Г. Дубовик, К. Гавриленко.

Літ.: Николайчик Ф. Д. Город Кременчук: Исторический очерк. – СПб., 1891. – С. 34–36; Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12–13; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 635–636. *С. Ф. Плецький*

КРЕМПСЬКИЙ Криштоф (16 ст.) – один з ватажків селянсько-козацького повстання під проводом С. *Наливайка*, гетьман повсталого козацтва. Під час *битви на Солониці 1596* очолював півторатисячний загін козаків, який героїчно прорвався з польського оточення і повернувся в Січ. Подальша доля К. невідома.

КРЕСАЛО – пристосування для добування вогню. К. мали вигляд тонких сталевих смужок різних розмірів і форм. Одні К. були прямокутними з отвором посередині. Деякі мали спеціальні кільця для підвішування. Часто кінці К. розковувались і загинались на неробочу сторону, до якої і приварювались у вигляді петельок. Іноді ці краї загиналися у вигляді гачків. Зустрічалися у козаків і К. оригінальної форми. Одне з таких К., виготовлене у вигляді човна з ажурною верхньою частиною, було виявлене під час досліджень козацького *зимівника* на о. *Хортиці*.
При викрешуванні вогню тримали пальцями за гачки чи петельки на неробочій стороні К. й наносили ним сильні удари по кременю. Від іскор, які при цьому виникали, починав жевріти *трут*.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 186–187. *С. Ф. Плецький*

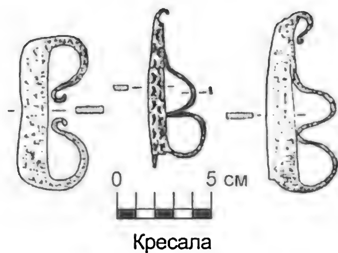

Кресала

КРИВОНІС Максим (бл. 1600 – 1648) – полководець, герой *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, один з її керівників та найближчих сподвижників Б. *Хмельницького*. Походив, очевидно, з козацького роду, народився у Вільшаній на Черкащині (тепер село Городищенського р-ну Черкаської обл.). Мав брата, який загинув у *Пилявецькій битві 1648*, дорослого сина (Кривоносенко), який був козацьким полковником у 1649–51. Очевидно, К. брав участь у Тридцятилітній війні. З 1648 – черкаський полковник. Відіграв видатну роль на початковому етапі Визвольної війни, особливо у *Жовтоводській* та *Корсунській битвах* (обидві 1648). Як наказний гетьман очолив похід на Волинь і Поділля, керуючи корпусом з 5 повстанських полків (Черкаський, Білоцерківський, Корсунський, Уманський, Вінницький). Безпосередньо керував українським козацтвом при взятті Полонного, Немирова, Махнівки, Меджибожа та інших міст і сіл, завдав поразки польським карателям князя Я. *Вишневецького*. Добився успіху у битві під Старокостянтиновом, пізніше брав участь у *Пилявецькій битві 1648*. Активно піднімав на повстання українське селянство і міщанські низи; розвідники та емісари К. доходили з цією метою аж до Кракова. Під час облоги *Львова* діяв найактивніше з-поміж інших керівників української армії, оволодів Високим Замком, але був поранений. Під час походу до Замостя і берегів Вісли помер від пошесті (ймовірно, від чуми).
К. належав до найрадикальніших керівників українських повстанців, користувався великим авторитетом серед народних мас, іноді вступав у конфлікти з поміркованим Б. Хмельницьким. Вдячна пам'ять про К. збереглася в народі, увічнена в українських думах та історичних піснях.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 45–48; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 163–180; Мицик Ю. А. Максим Кривоніс // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 69–79; Мицик Ю. А. Кривоніс Максим // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 163–176. *Ю. А. Мицик*

КРИМ, Кримський півострів – історико-географічна область на Півдні України. Омивається з півдня і заходу *Чорним морем*, зі сходу – *Азовським морем* і Керченською протокою. На півночі сполучається з материком вузьким (8–23 км) Перекопським перешийком. Уздовж північно-східного узбережжя К. тягнеться система дрібних заток і озер – Сиваш (Гниле море), відділених від моря довгою піщаною косою – Арабатською стрілкою. На сході виступає Керченський півострів, на заході – Тарханкутський півострів. Північна частина К. – степова (степовий Крим); південна зайнята Кримськими горами (довжина близько 150 км, ширина 40–50 км, висота 500–1000 м). Північні схили гір пологі, південні круто обриваються до моря, між горами і морем знаходиться прибережна смуга шириною від 2 до 8 км – Південний берег Криму. Клімат північної частини К. помірно теплий; на південному березі клімат середземноморський із жарким літом і м'якою зимою. Ріки К. маловодні. Є декілька крупних солоних лиманних озер: Донузлав, Сасик, Красне, Акташське та ін. Рослинність на південному березі К. середземноморського типу, багато садів, виноградників, плантацій тютюну; у північній частині – степова; у горах – ліси (букові, буково-грабові, дубові, соснові).
К. був заселений людиною з найдавніших часів. Східна частина К. з 10 ст. входила до складу Тмутороканського князівства і з цього часу була політично, економічно і культурно зв'язана з Руссю. Поява в північно-причорноморських степах і К. печенігів (середина 10 ст.) і половців

(середина 11 ст.) утруднила зносини Тмутороканського князівства та кримських міст із руськими землями, а навала монголо-татар у середині 13 ст. надовго припинила їх. К. стає провінцією (улусом) Золотої Орди. З 60-х рр. 13 ст. на південному узбережжі К. з'являються торговельні колонії генуезців. Внаслідок розпаду Золотої Орди в 1443 виникло *Кримське ханство,* яке в 1475 потрапило в залежність від *Османської імперії.* Туреччиною були загарбані й генуезькі колонії та Мангупське князівство, які відтоді перестали існувати. Османська імперія з кінця 15 ст. стала використовувати Кримське ханство як знаряддя агресії проти сусідніх держав. Найбільше потерпала від наскоків кримських татар Україна, особливо Поділля і Київщина. К. за тих часів пов'язаний в уявленні українського народу з «каторгою бусурманською», «неволею турецькою». Опір агресії Кримського ханства успішно чинило *козацтво*, яке вело не тільки оборонну, а й наступальну боротьбу проти татар. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 Кримське ханство було визнане незалежним від Османської імперії, а в 1783 його територію приєднано до російської держави. К. увійшов до Таврійської області Катеринославського намісництва, з 1797 – до Новоросійської губернії, з 1802 – до Таврійської губернії. З приєднанням К. до Російської імперії на півострові почали активно будуватися нові міста. У 1783 засновано Севастополь, який став на поч. 19 ст. головним військовим портом Чорноморського флоту, в 1784 – Сімферополь. 21.3.1918 в К. була утворена Радянська Соціалістична Республіка Таврида як складова РСФРР. 18.10.1921 було утворено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в складі РСФРР. У роки Другої світової війни територія К. була ареною жорстоких боїв з німецько-фашистськими загарбниками. У 1944 за безпідставним звинуваченням у співробітництві з окупантами з К. були виселені кримські татари. В 1954 К. увійшов до складу України. В лютому 1991 у складі України відновлено кримську автономію.

Літ.: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887; Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. – Ч. 1. – Симферополь, 1951; Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979; Санин Г. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987.

Л. М. Маленко

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО – в 15–18 ст. феодальна держава в *Криму*, що утворилася після розпаду Золотої Орди. У 1239 монголо-татари, розоривши землеробське господарство місцевого населення, підкорили степову частину Криму; з кінця 13 ст. вони зробили її постійним місцем свого перебування. Тут утворилося особливе намісництво – Кримський улус із центром у Солхаті (Старому Криму). У період міжусобної боротьби в Золотій Орді хан Давлет-Хаджи-Гірей (1433–1466), що утвердився в Криму, добився незалежності і в 1449 сформував нове державне утворення – К. х. Крім внутрішньої частини Кримського півострова, до його складу увійшли землі Північного Причорномор'я, Приазов'я, Прикубання. У 2-й пол. 16 ст. васальну залежність від К. х. визнала Мала Ногайська орда, що перекочувала на південноукраїнські землі з прикаспійських степів; у 20-і рр. 17 ст. вона розпалася на *Джамбуйлуцьку, Буджацьку, Єдисанську, Єдичкульську орди*, що зберігали васальну залежність від Криму.

У 1475 К. х. визнало васальну залежність від Османської імперії. Воно було слабо централізованою державою, яка не могла самостійно виступати на міжнародній арені. Верховна влада в К. х. зосереджувалася в руках хана, якого затверджував турецький султан. Хан мав право карбувати власну монету і тримати армію, яка складалася із сейменів, набраних за зразком турецьких яничар і військ беїв. Ханський престол протягом усього періоду існування К. х. утримувала династія *Гіреїв.* Другою особою після хана в К. х. був калга – офіційно призначений спадкоємець престолу. Помічником хана та главою уряду були нуреддін та великий бей (каймакан). Сини хана, як правило, отримували посади сераскірів і очолювали орди, які кочували поза межами півострова та управляли територією підвладних християнських народів. Офіційними розпорядниками і виконавцями волі хана були аги – чиновники ханського двору (понад 150 чоловік). Кожен з них мав чітко визначені обов'язки.

Номінально васалами хана було все населення ханства, а фактично татарська знать мала необмежені права і була справжнім господарем у країні. Феодальну верхівку К. х. становили кілька найвпливовіших родів. На чолі їх стояли беї – вища татарська знать. Економічною основою суспільно-політичного панування беїв було володіння степовими просторами і родючими землями. Поземельне володіння бея – бейлик – об'єднувало в собі два елементи вотчинного права – особисте і державне. В міру розвитку землеробства і осілого способу життя беї, як державці, дуже скоро присвоїли собі право володіти землею роду, який вони очолювали. Тому бейлик одночасно був і приватним володінням бея, і адміністративно-територіальною одиницею К. х., яку ще називали каймаканством. В свою чергу каймаканства ділилися на менші адміністративно-територіальні одиниці – кадилики. Як васали хана, беї були зобов'язані платити данину із земельних володінь і виставляти військо. Васалами беїв були мурзи – прямі й побічні потомки родоначальника. Мурзи отримували від беїв землі та різні привілеї. Беї та мурзи фактично зосереджували в своїх руках усю повноту влади як в економічному, так і в політичному житті. Вони складали диван (вищий законодавчий та виконавчий орган К. х.), відали судами, фінансами і впливали на зовнішню політику верховного правителя. Беям та мурзам протистояло нове служиле дворянство – капи-кулу (особиста ханська гвардія). До феодальної верхівки К. х. належало і духовенство (улеми), очолюване муфтієм. Останній призначався султаном і проводив турецьку політику. Глава мусульманської церкви у Криму був незалежним від кримського хана, але входив до складу дивану. Духовенство в К. х. відало релігійними справами, освітою, складанням та редагуванням законів. До привілейованої верстви населення тут належали ремісники та купці. Останні користувалися в Криму загальною повагою. Вони займалися переважно мануфактурним виробництвом, банкірською справою, бакалійною торгівлею та торгівлею невільниками. Ремісники поділялися на касти і мали над собою наглядачів – нахібів, які за найменшу провину позбавляли їх права займатися ремеслом. Основну масу населення К. х. складали «чорні» татари – скотарі та землероби. Вони утворювали нижчу верству населення і були відомі під назвою каракемиків, чи чорнокостих. Скотарі й землероби були юридично вільними, але перебували в сильній економічній залежності від великих землевласників. Вони були зобов'язані працювати

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Кордони Кримського ханства – васала Османської імперії

Безпосередні володіння Османської імперії

Татарські шляхи

на утримання своїх родів, платити податки за землю, віддану на відкуп, виконувати ряд повинностей, у тому числі брати участь у військових кампаніях за наказом хана чи бея. «Чорні» татари неприхильно ставилися до військових походів на землі сусідів, а найбідніші з них відмовлялися виступати в похід з настанням пори збору врожаю. Безправною і найбільш експлуатованою масою населення в К. х. були раби. Їх кількість збільшувалася за рахунок нападів на сусідні країни, а також «живої» данини з васальних племен. Основну масу невільників становило мирне населення, захоплене кримськими феодалами під час нападів на українські, білоруські, польські та російські землі. Захоплених полонених татари приганяли до Криму, де ділили їх між собою та продавали купцям. Через Кафу (Феодосію) і Гезлев (Євпаторію) полонені відправлялися на рабовласницькі ринки різних країн Азії, Африки і Європи. Залишені у кримських улусах невільники використовувалися у господарстві татар. Невільники обробляли землю, виконували тяжкі земляні роботи, доглядали худобу, добували сіль тощо. Рабині-жінки займалися переважно домашнім господарством, а молоді й гарні дівчата потрапляли до гаремів. Ставлення до невільників було дуже жорстоким.
Економіка К. х. була розвинена слабо. В 1-й пол. 17 ст. відбуваються зміни у суспільному устрої татар: на зміну родовій громаді приходить сільська землеробська громада, яка становить корпорацію співвласників. Основними заняттями татар були кочове скотарство, яке доповнювалося екстенсивним землеробством, садівництво, виноградарство, соляний промисел, ремесла, торгівля та позаекономічний спосіб добування засобів до існування – війна. Татарські орди систематично (1–3 рази на рік) здійснювали набіги на сусідні держави з метою грабежу й захоплення бранців. Такі набіги робилися переважно беями та мурзами з відома і без відома хана. К. х. не мало регулярного війська, і при необхідності війни чи воєнного походу озброювалося все чоловіче населення держави. Верховним воєначальником був хан, який на вимогу турецького султана виступав у похід не менш як із 80 тис. чоловік (калга очолював 60-тисячне, а нуреддін – 40-тисячне військо). Головнокомандувачем татарського війська – орди – призначався бей із Ширінської династії. Військо К. х. було кінним. Воно ділилося на тисячі, сотні та десятки, мало на озброєнні холодну зброю (шаблі, списи, кинджали, довгі стріли), а з 16 ст. – вогнепальну. Характерним для тактики війська К. х. було використання несподіваних і стрімких нападів. До облоги фортець татари вдавалися рідко (постійно відчувалася нестача гармат і досконалої стінобитної техніки).
Систематичні напади кримських татар призводили до виснаження українських, білоруських, російських, польських та інших земель. Протягом 16–18 ст. уряд К. х. вважав найнебезпечнішим своїм противником Російську державу, тому неодноразово вступав у політичний союз із Польщею проти Росії. У свою чергу К. х. страждало від походів запорозьких та донських козаків у Крим. У роки *Визвольної війни українського народу* під проводом Б. Хмельницького К. х. виступило союзником *Війська Запорозького*. Хан *Іслам-Гірей III* (1644–54) поставив собі за мету заручитися підтримкою *запорозького козацтва* і визволитися з-під влади турецького султана. Участь татарської орди в національно-визвольній війні українського народу розглядалася феодальною верхівкою Криму і як широка можливість для грабіжницьких нападів на землі Речі Посполитої та Росії. В 2-й пол. 17 – 18 ст. К. х. активно втручалося у внутрішню боротьбу українських гетьманів з метою встановлення контролю над українськими землями і їх загарбання. Проти цих планів кримської та турецької держав виступила Російська імперія, що провела ряд походів (1662–69, 1687 і 1689, 1735–38). Зміцнивши прикордонні оборонні лінії на Півдні України, російська держава розгорнула боротьбу за вихід до Чорного моря та ліквідацію К. х.
У результаті поразки Османської імперії у російсько-турецькій війні 1768–74 було проголошено спочатку незалежність К. х. від Туреччини, а у квітні 1783 Катерина II підписала рескрипт про включення Криму до складу Росії. К. х. як державне утворення перестало існувати після зречення престолу останнім кримським ханом Шагін-Ґіреєм у липні 1783. На землях колишнього К. х. була створена Таврійська область, до складу якої увійшли Кримський і Таманський півострови та землі між Дніпром, Кінськими Водами і Бердою.

Літ.: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887; Андриевский А. Крым и крымские татаре. – К., 1892; Якобсон Л. Крым в средние века. – М., 1973; Панашенко В. В. Кримське ханство у XV–XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 1. – С. 54–65; Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991.
Л. М. Маленко

КРИМСЬКИЙ Агатангел Юхимович (1871–1942) – український письменник, сходознавець, історик та мовознавець-поліглот (вільно володів майже 60 мовами), академік ВУАН (з 1918). Народився у м. Володимирі-Волинському (тепер Волинської обл.). Закінчив Лазаревський ін-т східних мов у Москві (1892) та Московський ун-т (1896). Один із організаторів Всеукраїнської Академії наук, у 1918–28 – її неодмінний вчений секретар. У 1921–29 – директор Ін-ту української наукової мови. У праці «Історія Туреччини» (1924) подав відомості про початки українського козацтва, про заснування Запорозької Січі, про діяльність Д. Байди-Вишневецького, про боротьбу запорожців із турками й татарами. 1941 репресований.

А. Ю. Кримський

Літ.: Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський. 1871–1941 // Український історик. – 1970. – Ч. 1–3. – С. 33–37; Гурницький К. І. Кримський як історик. – К., 1971; Полонська-Василенко Н. Наукова спадщина академіка А. Ю. Кримського // Український історик. – 1973. – № 3–4; Пріцак О. Агатангел Кримський // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 11–26.
В. А. Чабаненко

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1687 і 1689 – спільні воєнні дії російського і українського війська проти *Кримського ханства*. У контексті вступу Росії в «Священну лігу» (протитурецьку коаліцію Австрії, Венеції і Речі Посполитої) активізувалися її дії проти Кримського ханства. У травні 1687

60-тисячна московська армія під командуванням В. *Голіцина* та 50-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом І. *Самойловичем* вирушили в похід на Крим. Після переходу українсько-московськими військами в середині червня р. *Кінської* татари підпалили степ. 17.6.1687 у зв'язку з нестачею провіанту і корму для коней, не дійшовши 200 км до Криму, В. Голіцин віддав наказ повернутись назад. Всю вину за невдалий похід московське командування переклало на гетьмана Самойловича, якого було скинуто з гетьманства. На його місце було обрано І. *Мазепу*.

Ранньою весною 1689 розпочався другий кримський похід московської армії та українських козаків (40 тис.) під командуванням В. Голіцина та І. Мазепи. Після запеклого бою із загонами кримських татар в урочищі Зелена Долина об'єднані армії продовжили наступ і 20.5 підійшли до *Перекопу*. Однак В. Голіцин не наважився штурмувати добре укріплене місто. 21.5 московське командування прийняло рішення припинити похід і повернутись на Лівобережну Україну.

Літ.: З а р у б а В. М. Походи українських та російських військ на Крим у 1687 і 1689 // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 65–75; З а р у б а В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 172–189.

КРИМСЬКІ ПОХОДИ 1736–38 – спільні воєнні походи російських і українських військ проти *Кримського ханства* під час австро-російсько-турецької війни 1735–39. У травні 1736 російсько-українська армія під командуванням Б. Мініха та наказного гетьмана Я. Лизогуба штурмом здобула *Перекоп*, а в червні – Гезлев (Козлов; з 1783 – Євпаторія) та Бахчисарай. Під час здобуття Гезлева був смертельно поранений миргородський полковник П. Апостол. Через велику спеку, нестачу води і провіанту, а також епідемію холери об'єднані війська відступили до Лівобережної України.

У 1736 з фортеці *Азов* розпочався новий похід. На початку червня російсько-українські війська під командуванням П. Лассі форсували Сиваш, а 14.7 розбили загони кримського хана і зайняли Карасубазар. Проте віддаленість від баз постачання змусила командування припинити воєнні дії і віддати наказ відступати назад.

Черговий похід російсько-української армії на Крим у червні–липні 1738 закінчився невдачею. У цьому поході загинув гадяцький полковник Г. *Граб'янка* (автор відомого літопису).

КРИП'ЯКЕВИЧ Іван Петрович (1886–1967) – український історик, академік АН УРСР (з 1958), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1911). Народився у м. Львові у сім'ї священика. Закінчив філософський факультет Львівського ун-ту. Наукову діяльність розпочав під керівництвом М. *Грушевського*, досліджуючи історію Галичини 16–17 ст. У 1911 захистив докторську дисертацію «Козаччина і Баторієві вольності». Вчителював у академічній гімназії Львова, у гімназіях Рогатина і Жовкви. У 1918–19 – приват-доцент Кам'янець-Подільського українського державного ун-ту. У 1921–24 – професор Львівського (таємного) українського ун-ту. У 1934–39 викладав історію України в Богословській академії у Львові. З жовтня 1939 – завідувач кафедри історії України, професор (з 1941) Львівського ун-ту. У повоєнні роки піддавався ідеологічному цькуванню за звинуваченням в українському націоналізмі. У 1946 разом з групою львівських науковців депортований до Києва; деякий час займав посаду старшого наукового співробітника Ін-ту історії України АН УРСР. У 1948 дістав можливість повернутись до Львова. У 1951 очолив відділ Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові, у 1953–62 – директор цього ін-ту.

І. П. Крип'якевич

Найважливіші історичні праці К. присвячені періоду козаччини і Хмельниччини: «Матеріали до історії української козаччини» (1908), «Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.» (1914), «Студії над державою Богдана Хмельницького» (1925–31), «Історія Українського війська» (1936), «Богдан Хмельницький» (1954). Разом з І. Л. Бутичем створив монументальне видання «Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)» (1961). К. – автор багатьох праць з історіографії, археології, сфрагістики, історії культури, численних науково-популярних нарисів з історії України.

Літ.: В и н а р Л. Іван Крип'якевич // Український історик. – 1967. – Ч. 1–2. – С. 75–80. *С. Р. Лях*

КРИЧЕВСЬКИЙ Михайло (Станіслав) (?–1649) – український військовий діяч, полковник чигиринський (1643–48) і київський (1648–49), один з найближчих сподвижників Б. *Хмельницького*. Як політик вирізнявся рішучістю, добре розумівся на військовій справі. Походив із старого українського шляхетського роду на Берестейщині. Здобув добру освіту. Володів польською, німецькою, французькою та латинською мовами. Служив у польському коронному війську. В 1627 під час польсько-шведської війни очолював гусарську корогву. З 1643 – полковник *Чигиринського полку*, в якому сотником служив Б. Хмельницький. У жовтні 1647 взяв на поруки Б. Хмельницького, врятувавши його від розправи, яку готував над ним коронний хорунжий О. *Конєцпольський*. У травні 1648 під час *Жовтоводської битви* К. потрапив у татарський полон. Викуплений Хмельницьким за 12 тис. злотих, приєднався до української армії і став однією з найдовіреніших осіб гетьмана. В 1648 був призначений київським полковником і виконував дипломатичні доручення гетьмана. Влітку 1648 разом з полками М. *Кривоноса* та І. *Ганжі* боровся проти польських військ на Поділлі. Учасник *Пилявецької битви 1648*, походу української армії в Галичину та облоги Замостя. В червні 1649 К., очоливши авангард української армії, змусив польські війська, якими командував

М. Кричевський.
Посмертний портрет 1649 р.
Гравюра А. Вестерфельда

С. Лянцкоронський, відступити з Меджибожа, а на початку липня 1649 брав участь у розгромі загонів Я. *Вишневецького* під Старокостянтиновом. У липні 1649 призначений наказним гетьманом 20-тисячного українського корпусу, який за дорученням Б. Хмельницького мав обороняти північні кордони України від нападу польсько-литовських військ під командуванням Я. Радзивілла. 21.7.1649 козацькі полки під командуванням К. були розбиті в *Лоївській битві*. К. у ході бою був тяжко поранений і потрапив у полон, де й помер.

Літ.: Липинський В. Станіслав Михайло Кричевський // Твори. – Т. 2.: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, Пенсільванія, 1980; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 116, 132, 133; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – К., 1996. – С. 213, 215, 322; Степанков В. Михайло (Станіслав) Кричевський // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 177–192. *С. Р. Лях*

КРМАН Даниїл (1663–1740) – семигородський дипломат, за походженням – словак. Від травня 1708 по вересень 1709 був послом до шведського короля *Карла XII*. Свідок *Полтавської битви 1709*, разом із шведським та українським військами відступав у Молдову. Залишив опис своєї подорожі Україною (виданий українською мовою в Будапешті 1894), в якому містяться дуже цінні свідчення про І. *Мазепу*, П. *Орлика*, А. *Войнаровського*, К. *Гордієнка* та запорожців. *В. А. Чабаненко*

КРОМВЕЛЬ Олівер (1599–1658) – діяч Англійської буржуазної революції 17 ст. Народився в м. Гентінгтоні. Навчався у Кембриджському ун-ті. Цікавився подіями *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, зокрема особою Б. *Хмельницького*, українським *козацтвом*. Дехто з істориків (Н. *Полонська-Василенко*, І. *Крип'якевич*) припускає листування К. з гетьманом України, а ще дехто про факт такого листування висловлюється впевнено (І. Огієнко, М. Шелухін). Українські та англійські проводирі нібито домовлялися між собою про утворення політичної і військової спілки в боротьбі за звільнення Європи від монархії, за перебудову соціально-економічного укладу європейських держав.

Літ.: Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького // Визвольний шлях. – Лондон, 1959. – № 9–11. *В. А. Чабаненко*

КРОПИВНЯНСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* в 1649–58. Утворений з частин *Ірклїївського* і *Лубенського полків*. Полковим містом К. п. була визначена Кропивна (тепер – Черкаської обл.). За *реєстром 1649*, К. п. складався з 14 сотень (полкової і Демської з Кропивни, трьох ірклїївських, Оржицької, Яблунівської, двох пирятинських і чорнухинських, Городищенської, Журавської, Куріньківської); в ньому нараховувалось 1992 козаки. К. п. під керівництвом полковника Ф. *Джалалія* (який у 1655 призначався наказним гетьманом) брав участь у багатьох битвах *Визвольної війни*. Після ліквідації К. п. його територія була поділена між Ірклїївським та Лубенським полками.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 13; Реєстр Війська Запорозького. – К., 1995. – С. 504; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 633–634. *С. Ф. Плецький*

КРОШЕВНЯ, крошеня – на Запорожжі при продажу партія риби, яка складалася зі 100 великих чи 50 особливо великих рибин (див. *Голова*).

Літ.: Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 288.

КРУПНИЦЬКИЙ Борис Дмитрович (1894–1956) – український історик. Належить до плеяди вчених-емігрантів, чий творчий доробок майже невідомий на сучасній батьківщині.

Народився 24.7.1894 у с. Медведівці Чигиринського повіту на Київщині (тепер Чигиринського р-ну Черкаської обл.) в родині псаломника. У 1913 почав здобувати історичну освіту в Київському ун-ті. Під час громадянської війни емігрував спочатку до Польщі (1920), а згодом до Німеччини (1922). Саме у Німеччині відбулося становлення К. як історика України, що отримав фахову освіту в Берлінському ун-ті ім. А. Гумбольдта та в берлінському Українському науковому ін-ті (УНІ). З УНІ пов'язана і наукова кар'єра К.: від асистента кафедри історії України до професора цієї ж кафедри.

Наукові дослідження К. присвячені історії України 17–18 ст., проблемам історіографії та історіософії. Йому належать понад 150 наукових праць, надрукованих українською (35%), німецькою (40%) та англійською (25%) мовами. Базу для його праць склали фонди Прусської державної бібліотеки м. Берліна, Дрезденського державного архіву, Стокгольмського державного архіву тощо. Серед наукової спадщини К. виділяються три монографічні дослідження – «Гетьман Пилип Орлик (1672–1742)» (1938), «Гетьман Мазепа і його час (1687–1709)» (1942), «Гетьман Данило Апостол і його доба» (1948), а також розвідки й огляди української історіографії – «Йоган Християн фон Енгель та історія України» (1931), «Українська історична наука під совєтами (1920–1950 рр.)» (1957), «Історіографічні проблеми історії України» (1959); праці історіософічні – «Основні проблеми історії України» (1955); курс «Історія України», що витримав три видання німецькою мовою (1939, 1943, 1963); безліч науково-популярних публікацій щодо українського *козацтва*. Професійні досягнення К. були досить високо оцінені сучасниками: у 1946 він був обраний дійсним членом Української вільної академії наук у Парижі, у 1947 – головою історичної комісії *Наукового товариства імені Шевченка*, а з 1951 він – дійсний член Міжнародної вільної академії наук у Парижі. Похований у м. Хіммельтдорфені (ФРН).

Літ.: Ясь О. Український історик Борис Крупницький // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 36–39. *О. Р. Давлетов*

КТИТОР (від грец. κτιτωρ – засновник) – особа, на кошти якої збудований або заново убраний (іконами, фресками) православний храм. У 17–18 ст. ктиторами називали церковних старост. Ктиторами церков *Запорожжя* були як старшини, так і рядові козаки. *І. І. Лиман*

КУБАЛЯ Людвік (1838–1918) – польський історик, педагог, дійсний член АН у Кракові (з 1901), *Наукового*

товариства імені Шевченка (з 1914), почесний доктор Львівського ун-ту (з 1918). Народився у с. Кам'яниці Лімановецького повіту. Освіту здобув у Ягеллонському (Краків) та Віденському ун-тах. Доктор історії (з 1867). Учасник повстання 1863–64 у Західній Галичині. Працював викладачем історії в гімназіях у Львові та Золочеві. З 1883 до кінця життя завідував бібліотекою Павліковських у Львові. У 1891 намагався отримати кафедру у Львівському ун-ті, але невдало. Брав активну участь у культурному житті Львова. Наукові інтереси стосувалися польської історії 17–18 ст. Його дослідження підготовлені на багатому фактичному джерельному матеріалі. Значну увагу приділив висвітленню історії українського козацтва і польсько-українським відносинам у 1-й пол. 17 ст. Цим проблемам присвячені об'єктивно написані розвідки «Королевич Ян Казимир», «Облога Львова у 1648 р.», «Облога Збаража і Зборівський мир», «Битва під Берестечком» (1909), «Присяга у Переяславі і «статті» Богдана Хмельницького» (1904) та ін. Історичні дослідження К., особливо з питань української проблематики, польські історики оцінили більш ніж стримано, критикуючи його науковий метод досліджень.

Літ.: K u b a l a L. Szkice historyczne. – Lwów, 1880–1881; K u b a l a L. Wojna moskiewska r. 1654–1655. – Lwów, 1910; K u b a l a L. Wojny duńskie i pokój Oliwski. 1657–1660. – Lwów, 1922; K o s s o w s k i S. Trybun ludu szlacheckiego. – Lwów, 1907; R e d e r o w a D. Z historiografii Ludwika Kubali // Przegląd Sociologiczny. – 1977. – T. 29.

М. М. Кріль

КУБАНСЬКЕ КОЗАЦТВО – з 2-ї пол. 19 ст. мешканці причорноморських та приазовських степів (північно-західна частина Кавказу, тепер Краснодарський край). Основу К. к. складали колишні запорозькі козаки, які в 1788 об'єдналися у *Чорноморське козацьке військо*, а в 1792–93 були переселені на Кубань. Згідно з указами Катерини II від 30.6 і 1.7.1792 Чорноморському війську передавались «у вічне володіння Фанагорійський півострів і землі на правому боці Кубані». Основна мета уряду полягала не стільки в захисті та освоєнні земель на Кубані, скільки у зменшенні соціальної напруги у центральних губерніях і поступовій ліквідації українського козацтва як захисника демократичних традицій в Україні та основної рушійної сили національно-визвольних рухів. Протягом 1792–93 на Кубань переселилося понад 25 000 осіб обох статей, що становили першу хвилю переселенців. Другу організовану хвилю переселенців у Кубанську область в 1809–11 становили переважно селяни та козаки з Полтавської та Чернігівської губерній у кількості 41 534 осіб обох статей. Під час третього масового переселення у 1820–25 на Кубань переїхало 48 392 особи обох статей. Четверта хвиля переселенців із Харківської, Чернігівської і Полтавської губерній (1848–49) склала 14 218 осіб. Останнє масове переселення козаків з України на Кубань відбулося у 1862–66, коли у Кубанську область було переселено 1142 сім'ї з *Азовського козацького війська*. В цілому протягом 1792–1866 на Кубань було переселено близько 150 000 осіб обох статей з України. Одночасно з офіційним переселенням відбувалася і стихійна народна колонізація. На Кубань тікали від кріпацтва та рекрутчини селяни, поміщицькі піддані, військові поселенці та ін.

Чорноморському козацькому війську у повне володіння були надані Таманський півострів і землі східного узбережжя Азовського моря по р. Єї та Єйський лиман з північного боку і до р. Кубані з півдня, до впадіння в неї Лаби. На виділених російським урядом землях чорноморські козаки заклали 40 «курінних» поселень. Курені на Кубані були вже не тільки адміністративно-господарськими одиницями, а й визначали територіальний поділ. Переважна їх більшість розташовувалася по степових річках і урочищах Чорномор'я, на Кубані та поблизу кордонів із землями місцевих гірських народів. Головне поселення чорноморців розташовувалося біля Кубані в Карасунському Куті (згодом – м. Катеринодар). Переселенців, які прибували з України, через відсутність засобів для розмежування земель і упорядкування нових куренів розміщували переважно в північній і центральній частинах Чорномор'я у старих куренях.

Внутрішнє життя та управління чорноморських козаків на Кубані спочатку ґрунтувалося на старому козацькому *звичаєвому праві*. Найвищою владою тут була військова рада, а уряд складався із військового отамана (голова уряду і командувач козацького війська), військового судді та військового писаря. На зборах курінної «громади» – курінної ради, яка проходила щороку, – обирали курінний уряд і вирішували всі найважливіші курінні справи. Згодом уряд почав наступ на демократичні порядки колишніх запорожців. У 1802 було затверджено новий військовий та громадський устрій Чорноморського козацького війська у складі 10 кінних і 10 піших п'ятисотенних полків. Козацьку раду позбавлено права обирати військового отамана – його призначав цар з-поміж кількох запропонованих кандидатів. Відтепер отаман мав бути лише «наказним». Втрачає значення і рада, яка поступово припиняє своє функціонування. Згідно з розпорядженням уряду курінні поселення починають називатися станицями. З 40-х рр. 19 ст. із опануванням російською армією нових територій по р. Кубані поряд із назвами «запорозькі», «чорноморські» та «донські» козаки широко використовується назва «кубанці», яка автоматично переноситься на все козацтво Кавказького краю. У 1842 Чорноморське козацьке військо було поділене на Таманський, Катеринодарський та Єйський округи (12 кінних полків, 9 піхотних батальйонів, 3 кінні батареї).

З наближенням до кінця військової кампанії на Кавказі у 1860 на основі Чорноморського козацького війська та частини Кавказького лінійного козацького війська (6 бригад, піший батальйон і 2 кінні батареї) було створене Кубанське козацьке військо, головне завдання якого полягало в колонізації краю та охороні внутрішнього порядку. Військове управління і несення служби в К. к. визначалося за принципом інших козацьких військ Російської імперії. Особливістю К. к. був відносно високий відсоток піших частин. У 1860 військо мало у своєму складі 22 кінні полки, 3 ескадрони, 13 піших батальйонів і 5 батарей. І хоч обидва війська були злиті в одне козацьке формування, однак продовжували зберігати свої особливості і навіть поглиблювати їх. Як наслідок, на поч. 20 ст. існувало чотири частини Кубанського війська: Чорноморія, Стара Лінія, Лабинська (Нова) лінія та Закубання.

Постійне поповнення кубанських станиць вихідцями з України посилювало живий зв'язок чорноморських козаків з батьківщиною, сприяло розвиткові традиційної матеріальної та духовної культури. Протягом кінця 18 – поч. 20 ст. чорноморці всупереч заходам уряду зберігали свої

традиції, звичаї, козацькі реліквії (ризницю з Покровської церкви *Нової Січі*, Євангеліє 1759, іконостас та бібліотеку Межигірського монастиря), українську мову.
У 50-х рр. 19 ст. у Чорноморії вже були представники української інтелігенції, які вивчали історію України та українського козацтва. Саме Кубань дала видатних дослідників історії Кубанського війська – П. Короленка, Ф. Щербину. Представники Кирило-Мефодіївського братства в особі Т. *Шевченка* та М. *Костомарова* підтримували тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією. Листування Т. Шевченка з Я. *Кухаренком* пронизане любов'ю до рідного краю, до духовних цінностей і культурних надбань українського народу. Не залишали поза своєю увагою українське населення Кубані і громадсько-політичні та культурні товариства – «Просвіти» і «Громади», які сприяли піднесенню національної свідомості українців Кубанської обл., зростанню демократичних настроїв.
Після Лютневої революції 1917 відбувається пожвавлення національного життя українських козаків на Кубані. Масово почали відкриватися українські школи, виходило шість газет українською мовою, у станицях діяли читальні «Просвіт».
Короткий демократичний період на Кубані (1917–18) був перерваний громадянською війною. З початком громадянської кубанське козацтво на чолі з Кубанською радою виступило проти революції і надало підтримку армії генерала А. Денікіна. За таких умов ВЦВК приймає рішення про масове «розкозачування» населення на Кубані, яке супроводжувалося моральним, духовним та фізичним винищенням козацтва. У 1919 попереднє рішення більшовицької влади доповнюється новим указом голови Реввоєнради Російської Республіки Л. Троцького. Згідно з ним усе, що пов'язане з історією козацтва, його національною самобутністю, як і самі козаки, мало бути знищено. Розправам підлягали цілі козацькі сім'ї, викорінювалися козацькі роди, зникали станиці. З утвердженням радянської влади в Кубанському краї (1920) К. к. було ліквідоване. Поступово зменшується і кількість українського населення на Кубані. За даними перепису 1920, в Кубанській окрузі проживало 1 222 140 українців, що складало 55% усього населення краю; перепис же 1926 зафіксував, що українці в цьому регіоні становили лише 37,15%.
У 20-х рр. 20 ст. загальний процес українізації торкнувся й українства на Кубані. Відбувався масовий перехід кубанських шкіл на українську мову навчання. Якщо у 1922 їх було 33, то, за офіційним циркуляром 1927, на Кавказі вже діяло 746 українських шкіл. У 1926 вийшов перший кубанський буквар українською мовою, який поклав початок систематичному виданню українських букварів та читанок. Процесом українізації були охоплені й вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Ще у вересні 1920 у Краснодарі відкрито Ін-т народної освіти (пізніше перейменований у пединститут). До нього набиралися групи з українською мовою навчання. З 1923 у цьому вищому закладі діяв відділ української мови та літератури, який готував педагогів для українських шкіл другого ступеня. Кафедру української мови та літератури мав і Кубанський пединститут. Згодом у ньому була створена етнографічна комісія. Планувалося українізувати і медичний ін-т. Учителів для українських шкіл першого ступеня готував Український педагогічний технікум, відкритий у 1922. Всюди відкривалися українські робітфаки. У шести технікумах читалися курси українознавства.
На Кубані виходили український педагогічний часопис «Новим шляхом» і газети українською мовою «Чорноморець», «Чорноморський край». Протягом 20-х рр. 20 ст. в Кубанському краї активно працювали близько 150 українських письменників (більшість із них в 30-і рр. репресовано).
Але вже у 1930 радянська влада почала тотальний наступ на українство в Україні та поза її межами. Насильницька русифікація, що супроводжувалася терором, призвела до переслідування і репресій усіх, хто стояв біля витоків національно-культурного відродження на Кубані. Протягом 30-х рр. 20 ст. тут загинуло півтори тисячі представників української інтелігенції. Масово засилалися до концтаборів викладачі та студенти українських курсів і кафедр. Було розігнано кафедри української мови і літератури у вузах та середніх навчальних закладах, навчання у школах та дитячих садках велося виключно російською мовою, закрито український театр, припинено випуск української періодики. Навіть назви станиць Київська та Уманська були перейменовані на Ленінградську та Червоноартільську. Фізичне винищення українського населення, насильницька депортація українського селянства у північні райони і в Казахстан (1929), терористична русифікація, голодомори 1932–33 і 1946–47 та інші заходи радянської влади призвели до різкого скорочення українського населення на Кубані. За офіційною статистикою 1959, українці в Кубанському краї становили всього 4% населення регіону, а у 1989 – 3%.
Однак всупереч русифікаторській політиці радянської влади українське населення кубанських станиць пам'ятає своє коріння, розмовляє українською мовою, співає українських пісень. З 1990 на Кубані почало відроджуватись і козацтво. У жовтні того ж року відбувся Всекубанський козацький установчий з'їзд, на якому було обрано правління Кубанської козацької ради та її отамана. Згідно з указами Президента РФ від 16.4.1996 і 24.4.1998, Кубанське козацьке військо офіційно визнане державною владою, затверджено його статут.

Літ.: Попка И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: В 2-х ч. – СПб., 1858; Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска: В 2-х т. – Екатеринодар, 1910–1913; Заремба С. З національно-культурного життя українців на Кубані (20–30-і роки XX ст.) // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 94–104; Петренко Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 114–119; Из дореволюционного прошлого Кубанского казачества. – Краснодар, 1993; Кирей Н. И. Войсковые регалии Кубанского казачества // Дом Романовых в истории России. – СПб., 1995. – С. 140–148.

Л. М. Маленко

КУБАНЬ – історико-географічна область у північно-західній частині Кавказу. Займає західну частину степового Передкавказзя та прилегле до неї Кавказьке передгір'я. Становить сукупність низин, рівнин і передгір'я, яке підвищується на південь. Клімат Західного Передкавказзя помірно континентальний, степовий. У північній частині Чорноморського узбережжя (Новоросійськ – Геленджик) клімат середземноморського типу з вологою зимою і сухим літом. По території К. протікає значна частина рік, які беруть свій початок у льодовиках Кавказу. Вони належать до басейнів *Чорного* (Ріоні, Інгурі, Кодорі, Бзиб) та *Азовського* (Бейсуг, *Кубань*) *морів*. На узбережжі Азовського моря є озера та

плавні. Для К. характерна велика різноманітність рослинності: широколисті ліси, лісостепова рослинність; у Передкавказзі поширена пустельна рослинність.
З 15 ст. К. належала *Османській імперії*, лише на південь від ріки Кубань залишалися незалежними черкеські племена. Із середини 16 ст. К. стала тереном боїв між кочовими татарами та осілими черкесами. У 16–18 ст. К. – об'єкт боротьби між Туреччиною та Іраном. Утвердження Османської імперії або Ірану в Закавказзі суперечило інтересам Росії. За таких умов Російська імперія вживає заходів щодо своєї експансії на К. Були закладені фортеці Кизляр (1735) і Моздок (1763), які поклали початок Кавказьким укріпленим лініям. Під час російсько-турецької війни 1768–74 Ногайська орда на К. була знищена. У 1774 за Кючук-Кайнарджійським миром Туреччина зреклася прав на *Кримське ханство*, а тим самим і на північ К., яку згодом зайняла Росія. Царський уряд протягом 18 ст. переселив на К. частину донських козаків. У 1792 з України на К. було переведено *Чорноморське козацьке військо*. Йому у повне володіння надавалися Таманський півострів та землі східного узбережжя Азовського моря по р. Єї та Єйський лиман з північного боку і до р. Кубані з півдня, до впадіння в неї Лаби. Протягом 1792–1866 на К. було переселено близько 150 000 козаків. Останніми з України на К. пішли в 1862–66 1142 козацькі сім'ї з *Азовського козацького війська*. Як адміністративно-політична одиниця Кубанська область постала в 1860 після об'єднання території Чорноморського козацького війська зі східною частиною К. та Закубанням. У кінці 18–19 ст. К. стала новою батьківщиною для десятків тисяч українців, чий вплив на економіку, побут і культуру К. помітний і сьогодні.
Див. також *Кубанське козацтво*.

Літ.: Щ е р б и н а Ф. История Кубанского казачьего войска: В 2-х т. – Екатеринодар, 1910–1913; П е т р е н к о Є. Українське козацтво і Кубань // Київська старовина. – 1993. – №1. – С. 114–119; Б і л и й Д. Малиновий клин. – К., 1994.
Л. М. Маленко

КУБАНЬ – ріка на Північному Кавказі. Бере початок двома витоками (Уллукам та Учкулан) на схилах Ельбрусу; впадає в Телугюкську затоку *Азовського моря*, утворюючи дельту. К. була за межами *Вольностей Війська Запорозького Низового*, проте козаки ходили сюди на рибні промисли. Після переселення на Кубань *Чорноморського козацького війська* (1792) К. становила південний та південно-східний кордони козацьких земель і відділяла землі чорноморського козацтва від земель гірських народів. Після створення Кубанського козацького війська (1860) К. була південно-східним кордоном козацьких земель.

Літ.: Т и х о м и р о в В. Горное Закубанье. – Краснодар, 1981.
Р. І. Шиян

КУЛЕВРИНА – 1) Гармата.
2) У Франції назва *аркебузи*.

КУЛЕЛІЙКА – форма для відливання куль до *вогнепальної зброї*, яку часто використовували козаки. К. мала вигляд з'єднаних шарніром кліщів, у губках яких вирізьблювалися два напівсферичні заглиблення, які при зведених ручках утворювали негативне зображення кулі. В К. через ливарний отвір заливали розтоплений свинець. Заповнену свинцем К. опускали в холодну воду для охолодження.

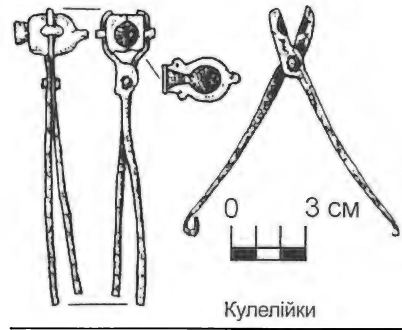

Кулелійки

Після розведення ручок К. з неї виймали готову кулю. Кулі мали ливарний хвіст, що утворювався застиглим у ливарному отворі свинцем (іноді перед використанням його обрізували). Інколи К. виготовлялися у вигляді традиційних ливарних формочок із двох половинок каменю.

Літ.: С в є ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 255.

КУЛІШ Пантелеймон Олександрович (Панько Олелькович, літературні псевдоніми: Іродчук, Козак Белебень, Небачний, Павло Ратай, Хуторянин та ін.; 1819–1897) – український поет, прозаїк, перекладач, літературний критик, публіцист, етнограф, історик, громадський діяч.
Народився у містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер смт Шосткинського р-ну Сумської обл.). Походив зі старовинного українського козацького роду. Освіту здобув у Новгород-Сіверській гімназії та Київському ун-ті. Із 1846 К. – співробітник *Київської археографічної комісії*.
У березні 1847 К. був заарештований у справі Кирило-Мефодіївського товариства; відбув 5-місячне ув'язнення, після чого його вислали до Тули. У 1850–56 К. було заборонено друкуватися і служити в закладах Міністерства народної освіти.
На формування наукових поглядів К. великий вплив справила естетика романтизму, з її ідеалізацією старовини, увагою до побуту, традицій, звичаїв народу, а також переорієнтацією мистецтва, науки з еліти на широкі верстви населення. Притаманне К. на першому етапі творчості (40–50-і рр. 19 ст.) козакофільство знайшло відображення і у творах цього періоду: «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорозького» (1843) та «Повесть об украинском народе» (1846).
Під впливом романтичної ідеалізації *козацтва*, що була домінуючою в українській історіографії 1-ї пол. 19 ст., К. починає роботу над створенням великого епічного твору: «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» (1846), яка, однак, залишилась незавершеною.
У 2-й пол. 50–60-і рр. К. – один з найактивніших учасників і організаторів українського літературного процесу. Він засновує у Петербурзі власне видавництво (1857), публікує історико-етнографічну двотомну збірку *«Записки о Южной Руси»* (1856–57), історичний роман *«Чорна рада»* (1857), альманах «Хата» (1860), з 1861 бере активну участь у виданні журналу «Основа», стає одним з лідерів українського національного руху, користується великим авторитетом серед молоді.

У 60–70-і рр. 19 ст. (другий період творчості) К. під впливом ознайомлення з новими джерелами з історії України і творами польських істориків М. Грабовського та К. Свідзінського відходить від свого козакофільства. Прагне до подолання однобічності, некритичності у висвітленні історії козаччини, намагається дослідити стосунки козацтва з іншими станами і класами – шляхтою та міщанством. Головні історичні праці К. цього періоду: «Історія України від найдавніших часів» (1861), «Хмельниччина» (1861), «Виговщина» (1861), «Руїна» (1862), «Почини лихоліття ляцького та перві козацькі бучі» (1865), «Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» (1868), «История воссоединения Руси» (3 томи, 1874–77). У 1877 К. опублікував корпус виявлених у архівах Польщі документів з історії України під назвою «Воссоединение Руси. Материалы для истории». У цих працях К. свідомо і послідовно проводить межу між двома частинами козацтва – запорожцями й городовими козаками. Запорожці – «хижа голота», «руїнники», джерело соціальної напруги та нестабільності в суспільстві; через свою несвідомість і соціальний егоїзм вони, на думку К., об'єктивно сприяли занепаду *Гетьманщини*. З позицій культурництва К. засуджує діяльність Б. *Хмельницького*, який начебто потурав «руїнництву» козаків. К. одним з перших висловив оригінальну думку щодо станового оформлення козацтва – т. зв. «боярську теорію». К. послідовно проводить думку про суперечливість, неоднозначність ролі козацтва в історії України: показуючи деструктивний вплив козацьких рухів на культурний і громадсько-політичний розвиток суспільства, К. визнає виконання козацтвом його історичної місії – запобігти втраті українським народом своєї національної та культурної самобутності, асиміляції його польським елементом. Козацтво, ця «тимчасово необхідна корпорація», на думку К., вже у 18 ст. перетворилося на історичний анахронізм, який гальмував подальший прогресивний розвиток України. З цих позицій К. виправдовує ліквідацію Гетьманщини та *Запорозької Січі*, бо це давало історичний шанс Україні на відродження, але вже на новій, «неруїнницькій» основі.

Для історичних праць К. третього періоду творчості (80–90-і рр. 19 ст.), таких як «Отпадение Малороссии от Польши, 1340–1654» (3 томи, 1888–1889), «Украинские казаки и паны в десятилетие перед бунтом Б. Хмельницкого» (1895), характерне заперечення будь-якої творчої, конструктивної діяльності запорозького козацтва. Натомість він проводить думку про культуртрегерську місію української і особливо польської шляхти на Україні.

Тенденційність у доборі джерел та в інтерпретації фактів обмежують наукове значення історичних праць К. Безапеляційність суджень, а то й образливі випади проти опонентів (Т. *Шевченка*, М. *Костомарова*) викликали несприйняття його пізніх творів українською громадськістю. Праці К. за недостатню об'єктивність професійно, зважено критикував М. Костомаров. Не сприяли налагодженню конструктивних відносин з науковою громадськістю і запальна вдача К., його претензії на власну виключність, на особливе місце в суспільному житті України. Історичні погляди К. не становили собою стрункої системи, він не виробив чіткої технології аналізу джерел, для його історичних творів притаманна неповнота історичного інструментарію, публіцистичність стилю. І все ж погляди, ідеї, гіпотези К. зберігають свою цінність як каталізатор свіжих ідей. Хоч і викладені в ексцентричній формі, не завжди підкріплені належним науковим апаратом, вони застерігають від фрагментарності, однобокості у висвітленні історії козаччини, від самолюбування та «шароварщини».

П. О. Куліш

В історії української культури К. залишився не лише своїми «Листами з хутора» (1861) та «Хутірською філософією... » (1879), в яких доводив переваги патріархально-хутірського побуту, а й тим, що дав українському читачеві перший повний український переклад Біблії (разом з І. Пулюєм), переклав 15 п'єс В. Шекспіра, «Чайльд-Гарольдову мандрівку» і (частково) «Дон Жуана» Дж. Байрона та багато інших творів світової літератури, а також тим, що заклав основи українського фонетичного правопису (т. зв. «кулішівкою»).

Помер і похований на хуторі Мотронівці (тепер у складі с. Оленівки Борзнянського р-ну Чернігівської обл.).

Літ.: Грушевський М. Біля джерел національно-культурного відродження України // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 8–29; Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. – К.; Лейпціг, 1918; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 105–114; Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929; Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш. – К., 1989.

О. І. Коробов

КУЛЬБАКА – сідло (див. *Коня козацького спорядження*).

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Юрій (1641–1692) – український купець, свого часу – запорозький козак, який уславився під час оборони Відня від турецької армії 1683. Народився у м. Самборі на Львівщині, закінчив початкову школу. Опісля подався на *Запорозьку Січ*. Брав участь у походах і битвах. Під час одного з походів потрапив у полон до турків. Бездоганно вивчив турецьку мову і звичаї турків. Згодом утік з неволі і після поневірянь переїхав до Відня, де став торгувати. Коли турки обложили Відень, К. зголосився передати листа союзникам, у якому йшлося про становище в обложеному місті. Завдання командування К. виконав блискуче, чим допоміг місту врятуватися. Після закінчення війни заснував першу у місті кав'ярню. Одну з вулиць міста названо іменем К. У 1885 йому поставили пам'ятник у вигляді вусатого, убраного в турецький одяг козака, який наливає з кавоварки в чашку каву. Під ногами бронзового К. лежать пощерблені ятагани і потоптані турецькі знамена.

Літ.: Слабошпицький М. З голосу нашої Кліо. – К., 1993. – С. 102–104.

Ф. Г. Турченко

КУМЕЙКИ – село на *Дніпрі*, за 15 км нижче Канева. Перша письмова згадка належить до 1-ї пол. 17 ст. Під час козацько-селянського повстання 1637 під К. 6–7.12.1637 відбулась запекла битва між повстанськими загонами, які очолювали П. Бут (*Павлюк*), К. *Скидан* та Д. *Гуня*, з польськими каральними військами М. *Потоцького* (див.

Битва під Кумейками 1637). Зазнавши великих втрат, повстанці відступили до Боровиці. Пізніше на місці бою було встановлено пам'ятний знак. Тепер К. – село в Черкаському р-ні Черкаської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – К., 1972. – С. 650; Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII. – К., 1995. – С. 269–270. *О. І. Коробов*

КУНТУШ (від грец. κάνδυς – перський одяг з довгими рукавами) – верхній розстібний чоловічий та жіночий одяг. Мав вигляд каптана з довгими вузькими рукавами, в яких були зроблені поздовжні прорізи («роздьори») для рук або розрізи до плеча. Через ці прорізи просовувалися руки, а фальшиві рукави («вильоти») звисали додолу чи зав'язувалися на спині. Козацька старшина та заможні козаки шили К. з дорогих шовкових тканин, парчі. Менш заможні носили К., пошиті з тонкого сукна і обшиті галуном чи кольоровими шнурами. Надягався К. на жупан або піджупанник. До жіночих К. пришивались додаткові рукави з тканини іншого кольору. При надяганні жіночого К. спочатку на руки одягалися додаткові рукави, які просовувалися у розрізи на декоративних рукавах кунтуша. К. були популярним серед козаків видом одягу.

Хорунжий у кунтуші. Художник С. Васильківський. Акварель. 1900 р.

Літ.: Н и к о л а е в а Т. А. Украинская народная одежда. – К., 1987. – С. 59; В о р о п а й О. Звичаї нашого народу. – Т. 2. – К., 1991. – С. 419–420; В о в к Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 164. *С. Ф. Плецький*

КУРБАС Лесь (Олександр-Зенон Степанович; 1882–1937) – видатний український режисер, актор, теоретик театру, драматург і публіцист, перекладач, народний артист республіки. Народився у м. Самборі, тепер Львівської обл., у сім'ї українських акторів С. Яновича і В. Яновичевої. Навчався на філософському факультеті Віденського ун-ту (1907–08, 1911), у Львівському ун-ті (1908–10). Викладав у Київському (1922–25) і Харківському (1926–33) музично-драматичних ін-тах. Один із ініціаторів створення журналів «Театральні вісті», «Барикади театру», «Радянський театр». Заснував трупу «Тернопільські театральні вечори» (1915–16), Молодий театр у Києві (1916–19), Київський драматичний театр (1920–21), театр «Березіль» (1922–35; з 1935 – Харківський український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка), художнім керівником якого був до 1933. Писав новели, п'єси, театрознавчі статті, переклав кілька п'єс зарубіжних драматургів, поставив низку фільмів.

Як актор створив на сценах ряду театрів образи Гонти («Гайдамаки» Т. *Шевченка*), Збігнева («Мазепа» Ю. Словацького) та ін.

Інсценізував поетичні твори Т. Шевченка. В 1919 зробив у Молодому театрі «Шевченківську виставу». 1920 у Київському драматичному театрі (Кийдрамте) здійснив постановку своєї інсценізації поеми «Гайдамаки», яка стала «епохальним явищем в історії українського театру» (П. Коваленко). Згодом вистава за цією інсценізацією К. йшла в театрах України та Канади (понад 150 прем'єр).

В історію українського мистецтва К. увійшов як великий реформатор і організатор театру й режисер, який сміливо прищеплював українській Мельпомені нові ідеї та форми. Репресований 1933. Реабілітований 1957. Рішенням ЮНЕСКО 1987 у світі відзначено 100-річчя від дня народження Л. Курбаса.

Літ.: Курбас Лесь: Спогади сучасників. – К., 1969; Б о б о ш к о Ю. Режисер Лесь Курбас. – К., 1987; Г о л о б о р о д ь к о Я. Їх стратили в один день: Л. Курбас – М. Куліш, твори і взаємини // Літературна Україна. – 1997. – 6 листопада. *В. Ф. Шевченко*

КУРІННИЙ ОТАМАН – див. *Отаман курінний.*

КУРІННИЙ ПОЛКОВНИК – рідко вживана назва *отамана куріннго.*

Літ.: С л а б ч е н к о М. Соціально-правова організація Січі Запорозької // Праці комісії для виучування західноруського та вкраїнського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 245–250; 320.

КУРІНЬ – 1) У 16–18 ст. основна адміністративно-господарська та військово-організаційна одиниця *Запорозької Січі*. На чолі К. стояв *отаман курінний*, який обирався козаками відповідного К. До курінної старшини належав і хорунжий, який був охоронцем курінного *значка*. На початковому етапі існування Запорозької Січі, судячи з назв (Батуринський, Канівський, Корсунський тощо), К. був об'єднанням земляків. У пізніші часи К. став структурою, у межах якої вирішувалась основна більшість адміністративних, господарських та побутових проблем січовиків. Щодо Січі 16 ст. відомі назви семи куренів: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядьківський. У 18 ст. на Запорозькій Січі нараховувалось 38 К. (Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Ведмедівський, Величківський, Вищестебліївський, Джерелівський, Дерев'янківський, Донський, Дядьківський, Іванівський, Ірклїївський, Калниболоцький, Канівський, Кисляківський, Конеловський, Коренівський, Корсунський, Крилівський, Кущівський, Левушківський, Менський, Мишастівський, Нижчестебліївський, Незамайківський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платнірівський, Полтавський, Поповичівський, Рогівський, Сергіївський, Тимошівський, Титарівський, Уманський, Шкуринський, Щербинівський). Прийом до К. здійснювався на основі земляцтва; новоприбулого до лав *запорозького козацтва* – новачка – записували до курінного реєстру. К. організовував відбування козаками гарнізонної та сторожової служби. Згідно з наказами К. почергово направляв козаків на службу. Курінні отамани

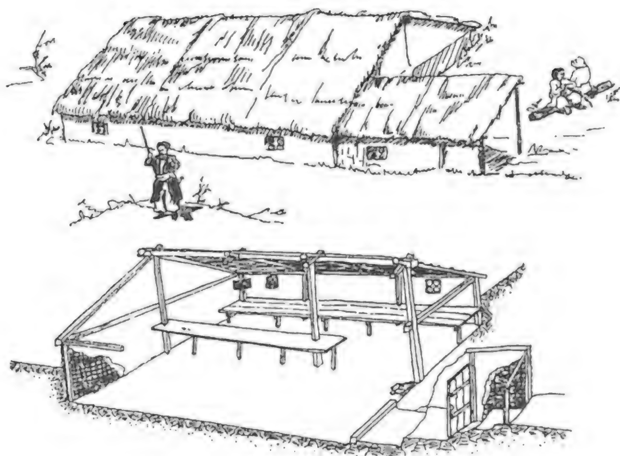

Курінь з Кам'янської Січі. Реконструкція: зовнішня – В. Є. Ільїнського, внутрішня – М. А. Остапенка

розв'язували переважну більшість спорів, що виникали між козаками. К. брав засуджених козаків на поруки, компенсував заподіяну ними шкоду. Важливою була роль К. і в господарському житті Запорозької Січі. На щорічному розподілі угідь *Вольностей Війська Запорозького Низового* К. представляли своїх козаків. На відведених землях розгорталися громадські курінні промисли, а козаки могли самостійно займатися скотарством, рибальством, полюванням. У власності К. знаходилися рибальські промисли, землі для полювання, толоки для випасання худоби, комори, шинки, господарські будівлі, крамниці та будки на січовому базарі, човни тощо. Все це майно здавалося в оренду. Крім того, К. отримували належну козакам частку грошового і хлібного жалування, податків та інших прибутків *Коша*. Здобуті кошти спрямовувались на утримання курінного господарства. В К. козаки харчувалися й жили, а в курінних скарбничках зберігали своє майно. Значення К. в житті запорозьких козаків і їх пошана до них були такими великими, що колишній кошовий міг не згадати про найвищу старшинську посаду, яку займав у минулому, але обов'язково вказував на свою приналежність до певного куреня.

Сволок і лутки запорозького куреня. Малюнок І. Ю. Рєпіна

2) На Запорозькій Січі – казарма, в якій проживали козаки, що належали до нього. Розміри К., їх конструкція не були однаковими на різних Запорозьких Січах. Так, на Базавлуцькій Січі курені мали стінки, сплетені з лози, та були покриті кінськими шкурами для захисту від дощу. На Олешківській і Кам'янській Січах основу стін К. становили вкопані в землю стовпи, які утворювали каркас будівлі. До стовпів кріпились жердини, що перепліталися лозою та обмазувалися глиною. На Новій Січі було достатньо будівельного лісу, і К. будували з рублених колод.

Те, що К. призначалися для проживання великої кількості козаків, обумовило схожість їх інтер'єрів. Всі вони мали вигляд будівлі без кімнат і перегородок. Для відпочинку козаків слугували довгі дерев'яні помости уздовж стін. Крім того, в К. знаходився довгий вузький стіл – *сирно*, який слугував запорожцям для спільних трапез. Навколо сирна ставилися вузькі лави. На покуті розміщувались ікони, підвішувалась лампадка і стояла карнавка, в яку козаки клали гроші на купівлю продуктів харчування на наступний день. На стінах козаки розвішували зброю. В сінях К. знаходилась *кабиця* (вогнище). Котли, в яких варили страву для спільних трапез козаків, підвішувались над кабицею на ланцюгах до кінця сволока, що виходив у сіни. Опалювалися К. кахляними грубами.

3) У *городових козаків* – найнижча організаційна одиниця, яка об'єднувала козаків певного населеного пункту і забезпечувала їх мобілізацію. *С. Ф. Плецький*

КУРУКІВСЬКА УГОДА 1625 – мирна угода, укладена польськими комісарами на чолі з коронним гетьманом С. *Конєцпольським* і козацькою старшиною, яку очолював гетьман М. *Дорошенко*, в урочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера (недалеко від м. Кременчука) 27.10 (6.11).1625 після поразки козацько-селянського *повстання 1625* під проводом М. *Жмайла*. Офіційно він дістав назву «Ординація запорозьких козаків». За нею польський уряд зрікався вимагати видачі ватажків, всім учасникам повстання надавалася амністія. Офіційний козацький реєстр збільшувався до 6 тис.; новий реєстр слід було скласти протягом 3-х місяців під наглядом осіб, спеціально визначених польськими комісарами. Протягом 12 тижнів козаки, що не перебували безпосередньо на службі у панів, мали виселитися зі шляхетських маєтків. Внесені в реєстр користувалися всіма правами і вольностями, які вони мали раніше: особиста свобода, право судитися своїм військовим судом, вільно займатися торгівлею, промислами. В суди замкові, духовні та громад козаки не мали права втручатися. Справи про кривду, завдану козакам, розглядали козацькі отамани і старшина в присутності старост; якщо таку кривду завдано обивателями, то справи розглядав підстароста у присутності козацьких старшин. Козацькому реєстру встановлювалася щорічна платня за службу – 60 тис. злотих (крім додаткової плати старшині). За реєстровцями зберігалося право обирати *старшого*, якого мав затверджувати король або за його дорученням – коронний гетьман. У деяких випадках козакам надавалося право просити про зміну старшого. У поході ж старший міг вступити на посаду і без королівського затвердження. Тисячна залога реєстровиків мала стояти на Запорожжі, щоб не допускати туди втікачів з *«волості»*; решта мала перебувати на «волості» і виступати за наказом коронного

гетьмана. Надалі козаки зобов'язувалися припинити будь-які зносини з іншими державами, не йти у походи на них з власної волі, свій флот спалити, не втручатись у справи місцевої адміністрації і виявляти належний послух старостам та урядам.

За наслідками К. у. реєстрове військо було поділене на шість полків, чим було закладено основу майбутнього адміністративно-територіального устрою *Гетьманщини.*

К. у. означала вимушену, нав'язану силою зброї відмову козацтва від тих обіцянок, які польський уряд роздавав у ході *Хотинської війни 1621* та інших воєнних кампаній 20-х рр. 17 ст. Її умови різко суперечили фактичному станові справ, залишаючи поза законом десятки тисяч втягнутих у козакування безперервними воєнними кампаніями та урядовими обіцянками. Тому вона не могла мати тривалої дії.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 555–561.

С. Р. Лях

КУРУКОВЕ ОЗЕРО – озеро біля Крюкова. 6. 11. 1625 після поразки повстанців на чолі з М. Жмайлом тут була підписана т. зв. *Куруківська угода*. У 2-й пол. 17 ст. К. о. належало до території Кременчуцької сотні *Чигиринського полку*; після *Андрусівського миру 1667* – до *Миргородського полку*; з 1765 – у складі Кременчуцького повіту Новоросійської губернії.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К., 1967. – С. 463–465.

КУФОВИЙ ЗБІР, покуховний збір – на *Запорозькій Січі* податок, який брався з кожної бочки (куфи) вина, меду, горілки чи пива. Стягувався в натуральній чи грошовій формі.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 302.

КУХАРЕНКО Яків Герасимович (1799–1862) – український письменник, військовий діяч, генерал-майор російської армії, наказний отаман *Азовського козацького війська* (1851–52), наказний отаман *Чорноморського козацького війська* (1852–56).

Народився на *Кубані* в станиці Медведівській у сім'ї чорноморського козака. В п'ятнадцять років почав нести військову службу на кордоні. Через 9 років за хоробрість і освіченість був переведений у чин хорунжого. У віці 35 років командував полком, який охороняв кордон по Кубані, і одночасно обіймав посади асесора і члена військової канцелярії Чорноморського козацького війська. У 1842 був призначений окружним штаб-офіцером Єйського військового округу. В 1851 К. став членом Департаменту військових поселень у справах козацьких іррегулярних військ з правом голосу. В цьому ж році К. був призначений виконуючим обов'язки наказного отамана Азовського козацького війська. Через рік, у 1852, він знову був переведений у Чорноморське козацьке військо виконуючим обов'язки начальника штабу і наказного отамана. На останній посаді перебував до 1856, після чого був відправлений урядом у відставку. 5 років К. провів тихе, спокійне життя у власному хуторі, а в 1861 несподівано для себе був поставлений на чолі чорноморців, яких готували на переселення у західну частину Кавказького хребта. Викликаний у справах служби в Ставрополь, К. в ніч проти 19.9.1862 по дорозі був захоплений загоном абадзехів і 26.9 помер у полоні від ран у невеликому гірському аулі під Майкопом. Син Степан викупив тіло батька і поховав його біля собору у м. Катеринодарі (тепер Краснодар).

Яків Кухаренко – наказний отаман Чорноморського козацького війська

К. добре знав життя і традиції запорожців та чорноморців. У п'єсі «Чорноморський побит на Кубані» показав козацьке середовище, характер і звичаї населення українського Причорномор'я. На основі цієї п'єси М. *Старицький* у 1878 написав лібрето опери «Чорноморці» (музика М. *Лисенка*). Був автором етнографічних нарисів про причорноморських чабанів, співавтором історичних записок про чорноморське військо. Збірник творів К. українською мовою був виданий у Києві 1880 і перевиданий у Празі 1927. Протягом свого життя К. вів широке листування з відомими діячами української та російської науки, літератури, культури. Двадцятилітня дружба К. з Т. Г. *Шевченком* породила цікаве і змістовне листування між ними. Згодом їх листи частково були опубліковані в журналах «Основа», «Зоря» та в катеринодарській газеті «Кубанські обласні відомості».

Літ.: Панахида по Я. Г. Кухаренку в С.-Петербурзі // Основа. – 1862. – № 10. – С. 126–127; Чумаченко В. Поет і отаман // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 105–110; Орел В. Атаман Кухаренко и его друзья. – Краснодар, 1994.

Л. М. Маленко

КУЦЕВИЧ-МИНЬКІВСЬКИЙ Іван (поч. 17 ст. – 1657) – паволоцький полковник, активний учасник *Визвольної війни українського народу*. Походив з української православної шляхти, його родове гніздо (Миньківці) знаходилося, очевидно, на Брацлавщині. Мав невеликі маєтності під Паволоччю (нині – с. Паволоч Попільнянського р-ну Житомирської обл.). Мав добру освіту, володів церковнослов'янською, польською та латинською мовами, мав глибокі юридичні знання. Був одружений, мав двох синів. Тривалий час був війтом м. Паволочі. З вибухом Визвольної війни підняв повстання у Паволочі, арештував польську владу, сформував *Паволоцький полк*, який і очолив. Брав участь у мирних переговорах з дипломатами Речі Посполитої у лютому 1649 в Переяславі, причому ставив перед ними радикальні вимоги, прагнучи максимального розширення земель *Гетьманщини*. Брав участь у облозі Збаража та Зборівській битві (1649). За умовами *Зборівського договору 1649* Паволоцький полк було перетворено в однойменну сотню *Білоцерківського полку*. В її складі, судячи з Реєстру Війська Запорозького 1649, був і К.-М. поруч з якимось Федором Кужевичем-Миньківським, можливо, братом. Після втечі ординців з поля *Берестецької битви 1651* виступив зі своїм полком з Паволочі на допомогу обложеним повстанцям, разом з І. *Виговським* громив орди, які брали на Волині й Поділлі ясир. Брав участь у боях під Білою Церквою, був одним із пред-

ставників Української держави при укладанні *Білоцерківського договору 1651*. Після цього Паволоцький полк тимчасово припинив своє існування, а К.-М., ймовірно, став лубенським війтом.

Літ.: Мицик Ю. А. Іван Куцевич-Миньківський // Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 193–198.

Ю. А. Мицик

КУЧМАНСЬКИЙ ШЛЯХ, Татарський шлях, Шпаків шлях, тат. Керван Толі («Напрям руху») – одне з відгалужень татарського *Чорного шляху*. Відгалужувався від останнього біля верхів'їв Інгульця, коло *Чорного лісу*, за 30 км на північний схід від сучасного м. Кіровограда. Проходив на північний захід між лівими притоками *Південного Бугу* Чорним Ташликом і Мертвоводом, через один з бузьких бродів – Кучманський (нижче впадіння Синюхи в Південний Буг) або Кременчуцький. Далі К. ш. йшов на Захід від вододілу приток Південного Бугу р. Кодими та Чичиклії і повертав на північний захід. Далі К. ш. пролягав біля м. Бару і з'єднувався з Чорним шляхом. Від цього місця К. ш. вже називали Чорним шляхом; він сягав Зборова, Золочева та Львова.

У 16–17 ст. кримські татари і ногайці використовували К. ш. для розбійницьких набігів на Поділля, Волинь та Галичину. Для боротьби з татарами біля переправ через Південний Буг стояла козацька варта. На шляху проходження татар козаки нерідко влаштовували засідки.

Літ.: Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні XVI–XVII ст. // Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 134–136; Лащенко Х. До історичної географії часів Нової Січі: шляхи, броди, переправи як елементи єдиної системи сполучень // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 101.

Ю. П. Князьков

ЛАБУРЕР Жан де (17 ст.) – французький політичний мислитель. Автор «Трактату про польське королівство», в якому він багато місця приділив українському *козацтву*, особливо – козацьким повстанням кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст. На думку Л., ці повстання були відповіддю козаків на прагнення Польського королівства встановити над ними свій контроль. Л. повторює польсько-шляхетську версію походження козацтва, відзначаючи роль короля Стефана *Баторія* в організаційному оформленні козацтва. *Запорозьке козацтво* Л. розглядав як національну військову силу України.

Літ.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 175–178.
В. А. Чабаненко

ЛАВА – бойовий порядок козацьких військ, за якого противник атакувався розімкнутою шеренгою із загнутими для його охоплення краями. При цьому частина козаків, яка наступала з фронту, зв'язувала ворога боєм, а ті, що атакували на флангах, охоплювали ворога і нападали на нього з тилу, що вело до швидкого його розгрому. Для того, щоб уникнути атаки незахищеного тилу, противник змушений був виділяти частину сил для його захисту і поспішно перешиковуватись. Розосередження сил противника, порушення його бойових порядків та нервозність, яка при цьому виникала, послаблювали здатність ворога оборонятись або зменшували його наступальний порив.

ЛАВА

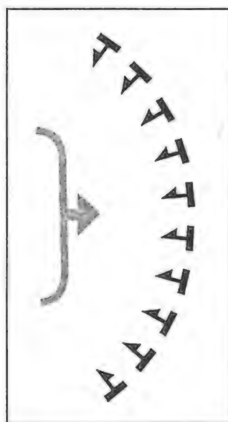

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 267; Разин Е. А. История военного искусства. – Т. 3. – М., 1995. – С. 297.
С. Ф. Плецький

Атака лавою

ЛАДІВНИЦЯ, ладунка – спеціальна сумка для носіння повністю споряджених набоїв або куль. Л. мали вигляд залізних, дерев'яних чи шкіряних коробок із дном та покришкою. Деякі Л. мали складнішу конструкцію. В коробках в 1–2 ряди розміщувалися спаяні між собою тонкостінні металеві трубочки. В ці трубочки вкладалися паперові мішечки із заздалегідь відміряним зарядом пороху і кулею. Під час заряджання рушниці стрілець розривав папір зубами, висипав порох у ствол, куди потім вкладав і кулю, а паперова обгортка заряду слугувала пижем. Використання Л. прискорювало процес заряджання *вогнепальної зброї*, що збільшувало щільність вогню козацьких підрозділів.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 256.
С. Ф. Плецький

ЛАЗАРЕВСЬКИЙ Олександр Матвійович (1834–1902) – український історик. Народився в с. Гирівці Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер с. Шевченкове Конотопського р-ну Сумської обл.). Його рід походив із конотопських козаків та міщан Лазаренків. У 1858 закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького ун-ту. Брав участь у проведенні селянської реформи 1861 як мировий посередник, деякий час був секретарем Чернігівського статистичного комітету, багато років служив у судових установах Чернігівщини, Полтавщини, Києва. Працюючи в Чернігові, Л. мав змогу дослідити перевезені сюди свого часу із *Глухова* матеріали Другої *Малоросійської колегії*, *Генеральної військової канцелярії*. Тут знаходилося багате документальними матеріалами зібрання Чернігівської казенної палати та архів дворянського депутатського зібрання. Зокрема, Л. опрацював матеріали т. зв. *Рум'янцевського опису 1765–69*, багаті інформацією щодо *Чернігівського, Київського, Ніжинського* і частково *Стародубського полків* Гетьманщини.

Л. – автор понад 400 історичних праць. Основна проблематика його досліджень – відносини селян і козацької старшини-дворянства в *Гетьманщині* у період 1648–1783. Він прийшов до висновку, що в ході *Визвольної війни* були знищені феодальні відносини, але зусиллями старшини вони були відроджені. Показав прагнення старшини до особистого збагачення. Процес закріпачення селянства подав як систему перманентних зловживань з боку української старшини. У монографії «Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783), очерк по архивным источникам» (1866) Л. вперше на основі документів довів, що кріпосне право на Лівобережжі не було просто декретоване згори, а стало результатом соціально-економічного процесу, який відбувався протягом кількох десятків років. Відтоді Л. зосередив свою увагу на дослідженні внутрішньої історії Гетьманщини: «Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии» (1868), «Очерки из быта Малороссии в XVIII в.» (1817–78), «Очерки малороссийских

фамилий» (1875–76), «Павел Полуботок» (1880), «Люди старой Малороссии» (1882–93), «Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения, управления» (1888–1902), «Лубенщина и князья Вишневецкие» (1896), «Суды в старой Малороссии» (1898) та ін. За редакцією Л. було видано щоденники Якова Марковича, Миколи *Ханенка*, Павла Апостола, збірки родинних архівів Сулими, Скоруп, Войцеховичів, *Милорадовичів* та ін. Л. був одним із засновників журналу *«Киевская старина»*.

Великою заслугою Л. було відтворення фактів з історії Лівобережної Гетьманщини. Але окремі явища він розглядав без урахування їх зв'язку з усім загальним ходом історичного процесу і тому дав однобоке висвітлення гетьманського періоду української історії. Зосередившись на викриванні здирництва старшини і вишукуванні темних сторін Гетьманщини, він ніби знаходив історичне виправдання заходів російського уряду щодо знищення автономії України. Всю відповідальність за покріпачення селян і козаків він покладав виключно на козацьку старшину, і в її діяльності бачив лише злочини щодо українського суспільства, не помічаючи таких мотивів її діяльності, як потяг до освіти і культури, обстоювання автономії України.

Літ.: Український археографічний збірник. – Т. II. – К., 1927; Марченко М., Полухін Л. Видатний історик України О. М. Лазаревський. – К., 1958; Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського. – К., 1961. *С. Р. Лях*

ЛЕ (Мойся) Іван Леонтійович (1895–1978) – український письменник. Родом із с. Придніпровського (тепер Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.). Навчався в Київському політехнічному ін-ті. Автор історичних романів «Наливайко» (1929–39), «Хмельницький» (т. 1–3, 1946–1965; Державна премія УРСР імені Т. Г. Шевченка, 1967) та багатьох інших прозових творів.

Роман «Наливайко» писався в особливо складний період, коли національно-визвольна боротьба українського народу була розгромлена, справжня історія сфальсифікована, державність знищена, а над усім запанував тоталітарний терор. Тому звернення до історичної тематики загалом і національно-визвольного руху зокрема було явищем симптоматичним: народ не зрікався себе, прагнув «прочитати» власну «славу» (історію як досвід).

Автор визначав свого «Наливайка» як «історичний роман з часів боротьби українського народу проти панського поневолення в кінці 16 ст.», – отже, як роман передусім соціальний. Справді, у творі Л. як окремі особи, так і цілі маси охоплені соціальним антагонізмом настільки, що стають мало здатними бачити й інші аспекти життя суспільства. Заслугою автора стало бажання розірвати завісу упередженого ставлення до минулого. «Наливайко» – твір уважного аналізу того, як українство і потрапило у багатоступеневе рабство, і почало усвідомлювати свою героїчну минувшину, що підносила його до вершин європейської історії. Волинь, Краків, Варшава, південні степи України, татари і турки з їхніми жорстокими пацифікаціями, підступами та руїнними людоловними набігами – все стало об'єктом зображення Л., бо вже саме місцезнаходження України – на перехресті світових магістралей – змушувало бачити її у найширших соціально-економічних, державно-політичних, релігійних, культурно-освітніх зв'язках. Вдалим був вибір автором центрального персонажа. С. *Наливайко* – багата натура, талановитий воїн, далекоглядний політик-патріот. Він органічно пов'язаний з *козацтвом* на зорі його консолідації, але ще важливіше, що він є носієм духу козаччини – політичної сили, що стала ініціатором і каталізатором загальнонаціональної свідомості і солідарності, силою не тільки військовою, а й культурно-освітньою, державнозахисною, гуманістичною. Л. уважний і до внутрішнього життя героя: його емоцій, переживань, психіки, інтимних захоплень. Та особливо важливо, що у час політичного терору, глумливого ставлення до українців Л. переконливо показав, що насправді це народ великих державотворчих традицій, високих помислів, народ, гідний честі й поваги, народ-борець.

У 1956 вийшла перша частина розпочатої в 1946 трилогії Л. «Хмельницький». Звертаючись до видатної постаті, письменник, з одного боку, продовжував традиції української літератури, що яскраво виявилися в попередні десятиліття (Б. *Лепкий* «Іван Мазепа», П. Тичина «Сковорода», З. *Тулуб* «Людолови» та ін.). Разом з тим наближалося 300-річчя Хмельниччини, яку все настійливіше пов'язували з *Переяславською радою 1654*, що всупереч історичній правді трактувалася головно як волевиявлення українства до «воссоединения» з Росією, – отже, як бажання позбутися своєї державності, національності, свободи.

Перша частина трилогії відбила обидві тенденції: і показ багатьох історичних реалій початку 17 ст., становлення Богдана *Хмельницького* як людини і патріота, і педалювання імперської ідеологеми про особливу спорідненість двох «братніх народів» та ще більше – про особливу місію росіян. У наступних книгах роману Л. ще настійливіше нав'язуватиме цю тенденцію, ігноруючи історичні факти. Роман «Хмельницький» викликав широкий резонанс, бо заторкнув животрепетні проблеми не тільки минулого, а й сучасності. Л. давав правдоподібну картину часів Хмельниччини: жахливе становище українського села; руйнування міста, зокрема заселення його неукраїнськими верствами; переслідування всього етнонаціонального; корчування традицій, денаціоналізацію і деморалізацію вітчизняної світської еліти – князів, полковників, представників купецтва, які, бувши українського походження, за привілеї служили Польщі, а згодом Росії; переслідування української мови, освіти, культури, традиційних форм життя, виробництва, і насамперед – у їх воістину демократичних, гуманістичних, правових формах. Усе те бачимо в романі на прикладах життя Богдана Хмельницького, його родини, князя *Острозького*, Максима *Кривоноса*, Івана *Богуна*, а також через мозаїку картин *Суботова* і *Черкас*, *Києва* і Варшави, *Криму*, Туреччини і Москви, різних країн Європи.

Л. переконливо зображує побут, соціально-національні, релігійні відносини. Рельєфними постають процеси життя й боротьби, привабливими – образи батька і сина Хмельницьких, гетьманів Сагайдачного і Дорошенка, цікавими – образи Жолкевського й Конєцпольського, Болотникова, інші історичні постаті. Відтак багато в чому правдивим постає образ Хмельниччини загалом, роль козацтва як політичної, освітньо-культурної, звитяжно-лицарської сили зокрема. Щодо життєвої конкретики твір не втрачає пізнавального значення й тепер.

Літ.: Над'ярних Н. Іван Ле: Критико-біографічний нарис. – К., 1967; Мисник П. Іван Ле. – К., 1975. *П. П. Кононенко*

ЛЕВ, левок – 1) Українська назва турецької срібної монети (піастра), що карбувалася із 17 ст. Спочатку вона мала вагу 19,24 г та діаметр 40 мм і дорівнювала 40 *парам*. Пізніше вага і вміст срібла в монеті змінювалися. На аверсі монети розміщувалися ім'я та рік випуску, а на реверсі – титули султана. Турецькі Л. курсували в грошовому обігу *Гетьманщини* та на Запорожжі.
2) Одна з назв левендаальдера (*левкового талера*).

Літ.: З в а р и ч В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 131–132; К о т л я р М. Ф. Нариси з історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С. 200–201.

ЛЕВЕНЕЦЬ Іван Прокопович (?–1736) – козацький старшина: сотник (1687–90), полковий осавул (1691–93), полковник (1701–09) *Полтавського полку*, значний військовий товариш (1711), бунчуковий товариш (1723), правитель *Генеральної військової канцелярії* (1724–27). Брав участь у походах проти кримських татар і в Північній війні.

ЛЕВИЦЬКИЙ Орест (1848–1922) – український історик, археограф, архівіст, археолог, етнограф, правознавець, письменник, один з фундаторів АН України, в 1919–22 – віцепрезидент УАН (ВУАН), з березня 1922 – президент ВУАН. Народився в с. Маячці (тепер Новосанжарського р-ну Полтавської обл.) у сім'ї священика. Навчався в Полтавській духовній семінарії і Київському ун-ті, який закінчив 1874. Належав до київської Громади, що вирішально позначилося на формуванні його поглядів і громадській діяльності.
Л. – автор понад 200 наукових праць. Уже в ун-ті зробив перші кроки в науковій діяльності, написавши передмову «Дещо про козацтво і Україну» до повісті Є. *Гребінки* «Ніжинський полковник Іван Золотаренко» (1874). В іншій праці – «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.» (1875) – Л. виявив себе зрілим ученим-історикoм. Робота охоплювала складний історичний період після смерті Б. *Хмельницького* до обрання гетьманом І. *Брюховецького* 1663 на Лівобережжі і П. *Дорошенка* – 1665 на Правобережжі.
Протягом 1874–1921 Л. працював секретарем-діловодом *Київської археографічної комісії*. За цей час він став одним з провідних її діячів. Першою працею Л. в Комісії було наукове видання *Літопису Самовидця*; у цьому збірнику вміщено ще три історичні джерела 17–18 ст. – Хмільницький літопис, «Короткий опис Малоросії», «Зібрання історичне» Стефана *Лукомського*. Для видання в історико-літературній серії Комісії Л. підготував том «Южнорусские летописи», включивши до нього *Львівський літопис* 1339–1649, літопис Йоахима Єрлича 1620–73.
1883 Л. опублікував т. 6-й (ч. 1) *«Архива Юго-Западной России»*. У науковому дослідженні до публікації документів він глибоко проаналізував церковно-релігійні рухи в Україні 16–18 ст. у контексті суспільного, політичного і культурного життя.
Визначне місце в науково-творчому доробку Л. посів його біографічний нарис «Богдан Хмельницький» (1883). Вчений засвідчує своє шанобливе ставлення до Хмельницького, проте не романтизує і не ідеалізує образ цієї справді видатної історичної особистості. Л. не залишив поза увагою діяльність Б. Хельницького і у підготовлених ним до друку джерелознавчих виданнях. 1898 його зусиллями випущено у світ друге доповнене видання тритомного збірника джерел з історії України «Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов», куди увійшли публікації важливих документів, переважно універсалів та листів з політичної історії України, пов'язаної з діяльністю Хмельницького та його наступників до 1660. У виданні «Памятников» особливо цінною є вміщена Л. «Краткая летопись о войнах поляков с козаками в 1647–1656 гг.» – твір, складений польською мовою учасником цих подій.
У 1909 як наслідок наполегливої 30-річної праці Л. виходить т. 3 (ч. 8) «Архива Юго-Западной России», куди увійшло 150 актів про шлюбне право та родинний побут в Україні 16–17 ст. Опубліковані акти дають багатий матеріал для історико-юридичного вивчення життя й побуту переважно вищих верств тогочасного суспільства. Друга праця Л. – «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.» (1902) – присвячена історії звичаєвого права і судочинства Лівобережної України. Увагу Л. привертали соціальні проблеми. У своїх працях він аналізує соціально-економічне становище селянства і козацтва 2-ї пол. 17 ст. В 1912 Л. надрукував розвідку «Церковна справа на Запоріжжі в XVIII ст.», в якій показав енергійну боротьбу *Коша* за свої державні права як найвищої влади на території Запорожжя.
Вчений брав активну участь у роботі наукових товариств (Історичного товариства Нестора-літописця, *Наукового товариства імені Шевченка*, Українського наукового товариства в Києві та ін.), співробітничав у журналах *«Киевская старина»*, «Зоря», «Літературно-науковий вісник».

Літ.: В а с и л е н к о М. П. Академік Орест Іванович Левицький // Записки соціально-економічного відділу УАН. – Т. 1 – К., 1923; Д з и р а Я. Третій президент // Історія українського середньовіччя. Козацька доба: Зб. наук. праць у 2-х ч. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 103–111; Б а р а н Є. Художня проза Ореста Левицького // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 127–133; С а р б е й В. Г. Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О. І. Левицького // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 49–58; С а р б е й В. Г., М о с к в и ч Л. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998.

Л. Г. Москвич

ЛЕВКОВИЙ ТАЛЕР, лев, левок (від нідерл. leeuwendaalder) – срібна монета, яку вперше випустили в 1575 Нідерланди під час визвольної війни проти Іспанії. На аверсі Л. т. зображувалася фігура людини в обладунках, а на реверсі – велике зображення лева на задніх лапах, що й зумовило назву монети. Л. т. мав вагу (27,648 г) і розмір, схожі з вагою і розміром повноцінного *талера*, але карбувався з гіршого срібла (містив усього 20,736 г срібла), що визначало й меншу вартість левків. За зразком Л. т. карбувалися монети в Емдені, Бранденбурзі, Данії, Італії тощо. В 17 ст. Л. т. були поширені на українських землях.

Левковий талер

Літ.: З в а р и ч В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 98.

ЛЕМЕР'Є-КЕЛЬКЕЖЕ Шантала – сучасний французький історик, авторка дослідження «Литовський кондотьєр 16 ст. князь Дмитро Вишневецький і утворення Запорозької Січі за даними Оттоманських архівів» (1970), в якому використано багато нових документів, що стосуються ранньої історії українського *козацтва*. Частина роботи Л.-К. опублікована в книзі «Гетьмани України» (К., 1991).

Літ.: С е р г і й ч у к В. І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991. – С. 14–15; Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 74.

В. А. Чабаненко

ЛЕПКИЙ Богдан Сильвестрович (1872–1941) – український письменник, літературознавець, художник, видавець, громадський діяч. Народився в с. Крегулці (тепер Крогулець Гусятинського р-ну Тернопільської обл.) в родині сільського священика. Навчався у Відні в Академії мистецтв, відвідував лекції у Віденському ун-ті, був учасником студентського товариства «Січ». Згодом вивчав українську мову і літературу у Львівському ун-ті, який закінчив 1895. У 1895–99 – викладач української та німецької мов і літератур у Бережанській гімназії. У 1899–1914 – викладач української мови та літератури в Ягеллонському ун-ті у Кракові. На початку Першої світової війни переїхав до Відня. У 1915–16 працював на культурно-освітній роботі у таборах військовополонених у Раштадті та Вецларі (Німеччина). У 1920 переїхав до Берліна, був співробітником видавництва «Українське слово». З 1925 – на викладацькій роботі у Ягеллонському ун-ті. Після окупації Польщі гітлерівською Німеччиною був звільнений з роботи.

Л. першим в Україні підійшов до теми рішучого виступу І. *Мазепи* за відновлення державності з патріотичних і гуманістичних позицій. Він спростовує фальсифікацію історії *Гетьманщини* кінця 17 – поч. 18 ст. та постаті гетьмана і створює образ історичного діяча, гідного бути взірцем для молодого покоління українців. Для Л. Іван Мазепа – національний герой, талановитий політик, мудрий державець, складна й неординарна особистість. Перші спроби «реабілітації» гетьмана Л. робить у вірші «Мазепа» (1908), пояснюючи справжні причини розриву гетьмана з Петром I: Іван Мазепа прагнув «Україну збудити» і оновити «життям державним».

Такою є і концепція пенталогії «Мазепа» («Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава», «З-під Полтави до Бендер»), створюваної протягом 1926–29. Л. ретельно простудіював доступний йому історичний матеріал. У цьому йому допомагали друзі-історики І. *Борщак* і В. *Липинський*. Гетьман показаний в останні роки життя. У романі відтворено майже всі головні моменти Мазепиного правління (взаємини із запорожцями, незгода з політикою Івана *Самойловича* і Семена *Палія*, страта В. *Кочубея* та І. *Іскри*, розрив із царем, союз із *Карлом XII*, знищення Батурина, поразка під Полтавою). Дотримуючись історичної правди, Л. показує хитрість Мазепи як невід'ємну складову його політичного мистецтва. З роману постає образ гетьмана як вольової і розсудливої людини, яка ретельно обдумувала всі нюанси майбутньої справи, розпочате завжди доводила до логічного завершення. Причину поразки виступу Мазепи у російсько-шведській війні Л. вбачає у «сліпому випадку». Трагедія Мазепи, крах його заповітних ідеалів, державницьких планів, на думку Л., – у небажанні народної маси дотримуватися дисципліни, ставити державні інтереси вище особистих.

У романі показано еволюцію образу героя: мудрого, дипломатичного, досвідченого політика дедалі більше заступає велика людина, яка понад усе на світі ставила справу свого життя – зробити Україну вільною і сильною державою. Про це гетьман думає і в останні хвилини свого життя. «Дай нам, Боже, вольними бути!» – передсмертні його слова.

Літ.: І л ь н и ц ь к и й М. «Найпопулярніша постать на галицькому ґрунті...» // Лепкий Б. Твори: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1991. – С. 5–30; Богдан Лепкий – письменник, учений, митець: Матеріали наукової конференції. – Івано-Франківськ, 1992; С и в і ц ь к и й М. Богдан Лепкий: Життя і творчість. – К., 1993; Богдан Лепкий в духовній історії України. – Чикаго; Тернопіль, 1996.

Т. В. Хом'як

«ЛЕТОПИСЬ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ», ЛЕУАК – друковане видання *Катеринославської вченої архівної комісії*. Його редактором був А. Синявський. З 1904 по 1915 вийшло 10 випусків ЛЕУАК. За цей час у збірнику було надруковано 182 публікації з історії південного краю. З них 35 публікацій, що за обсягом становить майже третину всіх матеріалів ЛЕУАК, безпосередньо стосуються історії *запорозького козацтва*. За змістом публікації з історії козацтва поділяються на археографічні та дослідницькі. Археографічні публікації архівних матеріалів перш за все представлені доробком В. *Біднова* («Матеріали для історії церковного устрою на Запоріжжі» та «Матеріалами для історії колонізації колишніх запорозьких володінь»), Я. *Новицького* («Матеріали до історії запорозьких козаків» та «Листування запорожців з турецьким султаном»), О. Богумила («До історії управління Новоросією князем Г. О. Потьомкіним. Ордери 1775 та 1776 років»). Особливе місце посідають публікації народних переказів, історичних пісень, вірувань та звичаїв козацтва, які були зібрані членами комісії. Привертають до себе увагу матеріали Я. Новицького «Малоросійські історичні пісні, зібрані на Катеринославщині». Перші три відділи цієї публікації містять історичні пісні, які відбивають боротьбу запорожців із поляками, татарами й турками, історичні пісні про зруйнування Січі та подальшу долю запорожців, а також запорозькі вірші, сатири та алегорії. Друга велика збірка Я. Новицького «Народна пам'ять про Запорожжя» містить перекази та розповіді про запорозькі урочища, історичних осіб і запорозьку старовину, що були зібрані автором під час подорожей по південному краю. Чималу групу публікацій становлять наукові дослідження та історичні нариси з історії козацтва, серед яких відзначаються дослідження Д. *Яворницького* «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний», Д. *Дорошенка* «Козацькі могили під Берестечком» та «Нові відомості з питання про так звану реформу короля Стефана Баторія», В. Біднова «До історії колишніх запорозьких старшин та козаків».

Літ.: Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915): Бібліографічний довідник. – К., 1991; А б р о с и м о в а С., Ж у р б а О., К р а в е ц ь М. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – К., 1991; С и н я в с ь к и й А. Вибрані праці. – К., 1993.

А. В. Бойко

ЛИЗОГУБИ – козацько-старшинський рід з Переяславщини, відомий з часів Б. *Хмельницького.* В 17–18 ст. представники цього роду обіймали високі посади на Лівобережній Україні.

Іван Кіндратович Л. (Кобизенко; ? – 1662, можливо 1663) – полковник канівський (1659, 1662), уманський (1659–61), посол І. *Виговського* до Московського уряду (1658). Розстріляний за наказом Ю. *Хмельницького.*

Яків Кіндратович Л. (?–1698) – брат Івана Кіндратовича Л., український військовий та політичний діяч, полковник канівський (1666–69), у 1667 брав участь у посольстві І. *Брюховецького* до московського царя. У період гетьманства П. *Дорошенка* був призначений генеральним осавулом (1669–74) і наказним гетьманом (1670, 1673). У 1674 перейшов на службу до гетьмана І. *Самойловича.* У 1687 був одним з претендентів на гетьманську булаву. В 1687–98 – чернігівський полковник. Учасник Чигиринських походів (1677, 1678) та Кримських походів (1687, 1689). Під час здобуття *Азова* (1696) був наказним гетьманом.

Юхим Якович Л. (?–1704) – син Якова Кіндратовича Л., генеральний бунчужний (1688–90), генеральний хорунжий (1694–98), чернігівський полковник (1698–1704). Учасник *Кримських походів 1687 і 1689.*

Яків Юхимович Л. (1675–1749) – син Юхима Яковича Л., український військовий та політичний діяч 1-ї пол. 18 ст. Навчався в Києво-Могилянській академії. У 1713–28 – генеральний бунчужний. У 1723–24 Л. разом з полковником Д. *Апостолом* та генеральним осавулом В. Жураховським був за наказом *Петра I* заарештований і ув'язнений у Петропавловській фортеці. Після смерті Петра I звільнений і деякий час був змушений жити у Петербурзі. У 1728–49 – генеральний обозний. У 1733–34 Л., як наказний гетьман, командував 10-тисячним українським корпусом, який діяв у Польщі проти прибічників С. Лещинського. 20.5.1736 російсько-українська армія під командуванням Б. Мініха і наказного гетьмана Л. штурмом здобула Перекоп, 5.6 – Козлов (Євпаторію), 17.6 – Бахчисарай. У 1728–44 очолював комісію, яка складала кодекс законів *«Права, за якими судиться малоросійський народ».* У 1745–49 Л. входив до складу старшинської делегації, що добивалася відновлення гетьманства.

Андрій Л. (1804–64) – композитор і художник, власник маєтку в Седневі на Чернігівщині, де у нього гостював Т. Г. *Шевченко.* Один з небагатьох, хто допомагав Шевченку і листувався з ним під час його заслання.

Дмитро Л. (1849–79) – син Андрія Л. У 1877 один із засновників народницької організації «Земля і воля». Як співучасник страчений за вироком Одеського воєнного суду.

До роду Л. належав також Федір Андрійович Л. (1851–1928) – український громадський і державний діяч. 10.5.1918 очолив Раду Міністрів *Української Держави.* Діяльність Л. на посту отамана (голови Ради Міністрів) була спрямована на стабілізацію політичного, економічного і культурного життя у державі та відстоювання інтересів України на міжнародній арені. Склав повноваження 25.5.1918 після проголошення гетьманом П. *Скоропадським* федеративного союзу України з майбутньою небільшовицькою Росією.

Літ.: Лазаревский О. Люди старой Малороссии (Лизогубы) // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 101–129; Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 96–122.

Г. Ф. Турченко

ЛИПИ, підошви на човни – видовбані з липи або верби човни-однодеревки, які були основою для побудови *чайок.*

ЛИПИНСЬКИЙ Вячеслав Казимирович (1882–1931) – історик і політолог, ідеолог українського консервативно-монархічного руху. Походив зі спольщеного шляхетського роду. Народився у с. Затурцях Володимир-Волинського повіту на Волині. Ставши членом української студентської громади в Києві, усвідомив себе українцем. Вищу освіту здобував в ун-тах Кракова, Женеви і Києва, де вивчав історію і соціологію. Перші свої праці написав польською мовою, оскільки апелював передовсім до тих потомків спольщених українців, чиї предки разом із Б. *Хмельницьким* та І. *Виговським* боролися за самостійну Україну. Як громадський діяч всіма силами прагнув схилити громадян України «польської культури» до підтримки українського національного руху і просвіти народу. Прихильник ідеї повної політичної самостійності України. Один із засновників і речників українського політичного консерватизму. Обґрунтував ідею української політичної нації, розвинув концепцію територіально-політичного громадянства. Під час Першої світової війни служив офіцером у російській армії і брав участь в українізації свого полку. У 1917 – один із засновників Української хліборобсько-демократичної партії. За гетьмана П. *Скоропадського* і за Директорії був послом України в Австрії. Після поразки Української революції жив в еміграції в Австрії і частково в Берліні.

В. К. Липинський

Л. вважається одним із засновників школи українських істориків-державників. З 1914 – дійсний член НТШ. Історичні праці Л.: «Shlachta na Ukrainie» (1909), «Z dziejów Ukrainy» (1912), «Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (1920), «Релігія і церква в історії України» (1925). Л. не був ученим у вузькому академічному розумінні, і його внесок у пізнання української історії переважно полягає не у введенні в науковий обіг нових масивів джерел, а в концептуальному осмисленні відомих фактів. Л.-історик вважав, що держава, особливо національна, відіграє творчу роль в організації, керівництві та обороні суспільства. Він доводив, що без держави немає нації, є лише народ в етнічному розумінні. У монографії «Україна на переломі» Л. приходить до висновку, що на тогочасному етапі історичного розвитку найперспективнішою формою державного правління в Україні була б гетьманська монархія. У зображенні постаті Богдана Хмельницького він виступає як неоромантик, всіляко підкреслюючи роль великого гетьмана як будівничого Української держави. Л. звернув увагу на наявність у діях гетьмана очевидних монархічних прагнень, через висвітлення яких хотів переконати українців, що спадкова монархія – це єдиний шанс створити власну державу. Підкреслював рівноправний характер *Переяслав-*

ського договору 1654 і вважав його не більше як мілітарним (воєнно-політичним) союзом України і Росії.

Л. гостро протиставляв Схід Заходу. Культуру Степу він ідентифікував з варварством. У його очах запорожці-низовики і *Тугай-бей* – то «брати», бо всі вони вороже настроєні щодо хліборобського укладу. Метафори «Плуга» і «Степу» у нього передають боротьбу цивілізації з дикістю. Причому межа між ними, на його погляд, проходить не між Україною і Кримом, а по самій Україні, всередині України. В його розумінні український «Плуг» у боротьбі зі «Степом» виконав роль європейської цивілізації. Ось чому так багато уваги Л. приділяв показу того, як протягом історії козаччина із «степових січових громад» перетворювалася в «осіле хліборобське козацтво»; у цьому процесі, який Л. називає «європеїзацією козацтва», він бачить головний фактор майбутнього перспективного розвитку України. На думку Л., відродження української державності в середині 17 ст. обумовили такі чинники: об'єднання усіх верств українського суспільства навколо козацького ядра, яке втягнуло у свої ряди найактивніші елементи інших станів – селянства, міщанства і шляхти; масове покозачення українського шляхетства, яке зумовило політичне окультурнення козаччини; перемога старшинсько-шляхетського козацького землеволодіння та зв'язаного з ним хутірського інтенсивного хліборобства над екстенсивним господарством магнатських латифундій; освячення *Визвольної війни* авторитетом православної церкви. Л. був прихильником теорії еліт. Він намагався довести, що саме шляхта була провідною політичною силою за Хмельниччини. Л. показав, що у Визвольній війні, яка раніше розцінювалася в історіографії як свого роду українська Жакерія, українська шляхта взяла чималу участь, і згодом, при створенні української козацької держави, її роль ще збільшилася.

Літ.: Смолій В. А., Ричка В. М. В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657–1659» // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 141–143; Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 139–141; В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної конференції 2–6 червня 1992 – Т. 1. – Київ; Філадельфія, 1994; Русин М. Ю. Історіософія В.Липинського // Історія філософії України. – К., 1994. – С. 69–86; Слабошпицький М. Липинський для нас тільки починається // Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. (Репринтне видання). – К., 1997. – С. III–XIV.

С. Р. Лях

ЛИСЕНКО Микола Віталійович (1842–1912) – український композитор, фольклорист, громадський діяч, основоположник української класичної музики. Народився в с. Гриньках (тепер Глобинського р-ну Полтавської обл.). Закінчив природничий факультет Київського ун-ту (1865), протягом 1867–69 навчався в Лейпцизькій консерваторії (Німеччина), а вдосконалював музичну майстерність у М. Римського-Корсакова (Петербург). Деякий час працював мировим посередником у Таращанському повіті Київської губернії (1865–67), викладав у музичних школах Києва (1869–76). У 1904 відкрив першу в Україні музичнодраматичну школу (з 1913 – консерваторія імені М. Лисенка). Разом із О. Кошицем організував музично-хорове товариство «Київський Боян» (1905). Один із засновників і керівників культурно-просвітницьких об'єднань української інтелігенції «Стара Громада» та «Український клуб» (1908–11); активно співпрацював із Літературно-артистичним товариством у Києві (1895–1905).

У музичній спадщині Л. – опери «Різдвяна ніч» (1873), «Утоплена» (1883), «Наталка Полтавка» (1889), «Енеїда» (1910, за поемою І. *Котляревського*), «Ноктюрн» (1912), дитячі опери «Коза-Дереза» (1888), «Зима й Весна» (1892), а також близько сотні пісень, романсів, хорів і кантат (переважно на слова Т. *Шевченка*, І. Франка, *Українки* Лесі, Олександра Олеся, М. Вороного, Г. Гейне). Написав музику до вірша О. Кониського «Молитва за Україну» («Боже великий єдиний...»).

Композитор проявляв жвавий інтерес до історії *козацтва*. У 1872 він завершив оперету «Чорноморці» за п'єсою Я. *Кухаренка* «Чорноморський побит» (лібрето М. *Старицького*), в якій відображено життя колишніх запорожців на Кубані, а у 1890 написав свій найвидатніший твір – оперу «Тарас Бульба» (за відомою повістю М. *Гоголя*). Як і в літературній основі, в цій опері уславлено самовіддану боротьбу запорозького лицарства за волю рідної землі. Героїчно-романтична піднесеність, виняткова мелодійність, непідробна народність музики тут якнайкраще узгоджуються з темою та ідеєю твору, з легендарним образом козацького ватажка Тараса.

Л. відомий як активний збирач, популяризатор і дослідник українського фольклору, в т. ч. й козацького. Він видав 7 випусків обробок народних пісень, записав цілий ряд історичних пісень і дум від кобзаря О. Вересая, надрукував кілька музично-фольклористичних розвідок, як-от: «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» (1873), «Дума про Хмельницького та Барабаша» (1888), «Про торбан і музику пісень Відорта» (1892), «Народні музичні інструменти на Україні» (1894). У названих працях визначено специфічні національні особливості української народної музики, показано роль *козацтва* у розвитку та збагаченні цієї музики. Щира багаторічна дружба пов'язувала Л. із славетним знавцем козаччини Д. *Яворницьким*. Перед тим як написати оперу «Тарас Бульба», композитор консультувався із ученим, разом з ним подорожував місцями колишніх Січей, побував на *Дніпрових порогах*, вивчав предмети козацької старовини, зібрані Яворницьким. Творча співпраця митця з дослідником Запорожжя – яскраве свідчення змагань української демократичної інтелігенції 2-ї пол. 19 – поч. 20 ст. за відродження історичної пам'яті рідного народу, за піднесення його духовності й утвердження його національної гідності.

Літ.: Архімович А., Гордійчук М. Микола Віталійович Лисенко. – К., 1992; Шаповал І. В пошуках скарбів. – К., 1965. – С. 214–215.

В. А. Чабаненко

ЛИСИЧНИКИ – козаки-звіролови, які вели промислове полювання на лисиць. Розвиткові цього промислу сприяло те, що хутра були важливою складовою запорозького експорту; вони використовувались також для пошиття одягу старшини та заможних козаків, дарувалися російським вельможам.

Восени партії Л. на чолі з найдосвідченішими мисливцями вирушали в місця промислу. Там вони будували собі землянки і починали «лисичитись» (вишукувати і виловлювати лисиць). Промисел продовжувався до весни, коли хутро втрачало свою якість. Крім лисиць, Л. полювали зайців,

вовків, оленів. По завершенню полювання артіль Л. зі здобутими шкірами вирушала до зимівника гарбаря, який вичиняв їх. Після цього Л. проводили розподіл здобичі.

Літ.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 149.

ЛИТАВРИ, бубни, котли – один з козацьких *клейнодів*. Л. мали вигляд котлів з натягненою на них шкірою. Для ударів по шкірі використовувалися спеціальні гладенько обстругані палички. Під час гри Л. ставились на залізні підніжки. Парадні Л. гетьмана К. *Розумовського* були виготовлені зі срібла, прикрашені 12 золотими китицями на шнурах в суконних чохлах. Зберігалися ці Л. в червоних шкіряних футлярах. Не такі дорогі Л. виготовлялися з міді. Ударами в Л. подавали сигнали в бою, ними супроводжувались урочистості, вони скликали козаків на раду. Зберігались Л. разом з іншими клейнодами в січовій церкві. Палички для гри на Л. зберігав у себе *військовий довбиш*, який і грав на них, а вони були символом його влади.

Литаври

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 171; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992. – С. 95.

С. Ф. Плецький

ЛИШНІЙ ПОРІГ, Лична, Личний – восьмий із *Дніпрових порогів*. Знаходився навпроти Кухаревого острова. Вода тут падала двома лавами: Плоською та Швайчиною. Довжина порогу була 220 сажнів, падіння води – 0,21 сажня. Нижче Л. п., на правому березі *Дніпра*, у 18 ст. розташовувався Малишевський ретраншемент.

Літ.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 85.

О. І. Коробов

ЛІСНИЦЬКИЙ Григорій Сахнович (? – бл. 1660) – полковник миргородський (1653–54, 1657–58, 1660). Походив зі шляхетської родини, що володіла селом Лісники. У роки *Визвольної війни українського народу* служив у гетьманській канцелярії. У козацькому реєстрі 1653 вже згадується як полковник миргородський. Посилався із таємною місією до московського боярина В. *Бутурліна*, брав участь у польсько-татарсько-українських переговорах під Кам'янцем (1654). Як службовець генеральної канцелярії при Б. *Хмельницькому* дотримувався проросійської орієнтації. Був причетний до укладення *Переяславського договору 1654*; разом із П. *Тетерею* Л. вимагав від В. Бутурліна, щоб російський цар склав зустрічну присягу українському народові. 16 (26).7.1654 Л. разом із генеральним писарем І. *Виговським* і суддею С. *Богдановичем-Зарудним* зі сторони гетьмана Б. Хмельницького брав участь у переговорах з посольством російського царя на чолі з П. Протасьєвим, намагаючись збільшити козацький реєстр.
У липні 1655 Л. як наказний гетьман очолив військовий похід проти татар та поляків за наказом Б. Хмельницького. Л. підтримував І. Виговського у боротьбі за гетьманську булаву. Виступав за політику переорієнтації на Польщу та Крим, яку проводив гетьман І. Виговський. У травні 1659 Л. був послом до Польщі у зв'язку із затвердженням польським сеймом умов *Гадяцького договору 1658*. З Варшави повернувся офіційно визнаним шляхтичем. Після поразки І. Виговського Л. не постраждав і впродовж 1659–60 залишався миргородським полковником. Подальша його доля невідома.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. 2. – К., 1993. – С. 691, 693, 743, 919, 1455, 1472; Мельник Л. Боротьба за українську державність у XVII ст. – К., 1993. – С. 106–109, 123–124.

Л. М. Маленко

ЛІСОВЧИКИ – особливі кінні загони, до складу яких входило чимало запорозьких козаків, що перебували на службі *Речі Посполитої* на поч. 17 ст. або ж виступали як найманці на австрійській, іспанській та іншій службі під час Тридцятилітньої війни (1618–48). Свою назву Л. отримали від прізвища їхнього першого організатора – білоруського шляхтича гербу «Їжак» Олександра Йосипа Лісовського (бл. 1580–1616), професійного вояка. При організації цих досить невеликих загонів (3–6 тис.) відбиралися найкращі кавалеристи з великим воєнним досвідом. Уже у 1605 Лісовський планував з допомогою цих загонів стати на службу до іранського шаха Аббаса І, щоб воювати проти *Османської імперії*. Бойове хрещення Л. здобули в роки «Смутного времени» у *Московській державі*, допомагаючи *Лжедмитрію II* у 1608. Тоді вони з боями пройшли всю Московську державу, наприклад Брянськ, Зарайськ, Муром, Орел, Псков, Суздаль, Торжок та ін., діставшись аж Уралу та берегів Північного Льодовитого океану (Карське море). Після загибелі Лісовського його загони-хоругви тимчасово очолив ротмістр М. Руцький, потім – С. Чаплінський і, нарешті, Ярош Клечковський гербу «Холева». Під проводом останнього Л. разом із запорожцями П. Конашевича-*Сагайдачного* брали участь у штурмі Москви біля Арбатських воріт (1618). Після укладення Деулінського миру з Московською державою Л. з дозволу короля Сигізмунда III стали на австрійську службу. По смерті Клечковського (1620) командувачем став Станіслав Русиновський гербу «Годзємба» (1620). Саме він очолював Л. під час Цецорської битви (серпень – вересень 1620), *Хотинської війни* (вересень – жовтень 1621), причому в ході останньої битви він загинув. Чисельність Л. під Хотином складала 11 хоругов по тисячі вояків у кожній. У ході цієї переможної війни полягло більше тисячі Л. Певний час вони брали участь також у польсько-шведській війні у Прибалтиці (1621–27), але переважно у подіях Тридцятилітньої війни, воювали в Чехії, Моравії, Словаччині (1622–25), Німеччині (1622, 1628), Франції (1635–36, 1638), разом з австрійсько-іспанськими військами у 1624–26 зайняли Лігурію (Італія), взяли Мілан та ін.; пропонували кардиналу Рішельє свою допомогу у боротьбі проти гугенотів. Л. відзначалися високи-

ми бойовими якостями, хоробрістю, рішучістю, що часом вирішувало долю важливих битв, але водночас і жорстокістю, схильністю до грабунків. Наприкінці 20-х рр. 17 ст. майже всі загони Л. були винищені, а в 1638 їхній діяльності було покладено край. Спроби відновити ці формування у 1639–44 успіху не мали. Діяльність Л. породила численні легенди ще за життя Лісовського, їхні походи були оспівані в літературі 17-го (С. *Старовольський*, С. Твардовський, В. Потоцький, Б. Зіморович), 19-го (Т. Падура, В. Скотт), 20-го (Є. Гарасимович, Р. Єгоров, Б. Кроліковський, А. Оссендовський, Б. Суйковський, К. Коркозович, В. Гомулинський та ін.) століть, у творах художників (Рембрандт, В. Шернер, В. Брандт, Ю. Коссак, А. Орловський та ін.).

Літ.: Баран О. Козаки в Тридцятилітній війні // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 170–175; Wisner H. Lisowczycy. – Warszawa, 1995.

Ю. А. Мицик

ЛІТЕРАТУРНА ПРЕМІЯ ІМЕНІ П. САГАЙДАЧНОГО – нагорода, заснована Запорізькою міською радою, Спілкою письменників України та Асоціацією гумористів і сатириків *«Весела Січ»* у 1995 як міжнародна премія. Присуджується за кращі гумористичні та сатиричні твори (книги), за успішний розвиток традицій українського, зокрема козацького, гумору, за значний внесок у духовне відродження України. Твори на здобуття цієї премії висуваються творчими колективами, редакціями газет і журналів, громадськими організаціями та ін. Премії (одна-дві) присуджуються щороку і вручаються на Всеукраїнському святі гумору «Весела Січ». Лауреатами премії вже стали П. Глазовий, П. *Ребро*, О. Жолдак і В. Чубенко.

Літ.: Міжнародна премія імені Петра Сагайдачного // Весела Січ. – Запоріжжя, 1996.

П. П. Ребро

ЛІТОПИС ВЕЛИЧКА – видатна пам'ятка української історіографії, літератури, суспільно-політичної думки. Його автор – Самійло *Величко* (1670–1728) – був високоосвіченою людиною, служив канцеляристом у Василя *Кочубея*, а у 1705–08 – у *Генеральній військовій канцелярії*. Свій фундаментальний твір з історії України 1648–1700 Величко написав у с. Жуках на Полтавщині. Безпосереднім поштовхом до написання твору була його подорож Правобережною Україною на початковому етапі Північної війни. Вражений страшним запустінням Правобережжя, Величко вирішив відповісти на питання про причини і хід подій недавнього минулого України. З цією метою він вивчив широке коло джерел: польську римовану хроніку «Громадянська війна» С. Твардовського (1681), німецький історичний твір С. Пуфендорфа, поезії Торквато Тассо, О. Бучинського-Яскольда, українські літописи й документи, в т. ч. й втрачені на сьогодні, спогади очевидців і власні враження. Було використано і ряд документів, як достовірних, так і скомпонованих самим Величком на підставі напівлегендарних переказів. І досі викликає дискусії використаний Величком «Діяріуш» С. *Зорки* (одні вважають останній реальним джерелом, інші – літературною містифікацією Величка).

У Л. В., який слід розглядати швидше як перехідну пам'ятку від літописання до історичного твору сучасного типу, автор виступає як своєрідний предтеча Г. Сковороди – з

Портрет Б. Хмельницького з літопису Величка

демократичних позицій. Він є щирим патріотом України, палко протестує проти колоніального гніту, встановленого загарбниками, високо оцінює роль *Запорозької Січі* як авангардної сили у визвольній боротьбі, симпатизує І. *Сірку* та іншим діячам Запорожжя, цитує їхні листи. З його погляду Січ становила кращу, ніж *Гетьманщина*, модель державного устрою України, тому його симпатія до Січі та її кошових певною мірою контрастує зі ставленням літописця до правителів Гетьманщини.

Л. В. є твором значного обсягу, де міститься чимало важливих, іноді унікальних фактів, написаний на високому художньому рівні. Його автор цікавиться переважно подіями воєнно-політичної історії, але виявляється тут і зацікавлення церковною історією, питаннями соціальної боротьби; помітне прагнення Величка глибоко осмислити суть подій в Україні, вписати їх у європейський контекст. Пам'ятка зберігається лише в одному (зате оригінальному) примірнику, в якому бракує аркушів, що мали б містити опис подій літа 1648 – травня 1652 (до *Батозької битви*). Величко намагався продовжити свою працю, перекладав або керував перекладом (наприкінці життя літописець осліп) деяких творів польської історіографії, присвячених *Хотинській війні 1621*, *Визвольній війні українського народу середини 17 ст.* Його літопис справив надзвичайно глибокий вплив на творчість Т. Г. *Шевченка* та інших письменників і художників, наприклад, на роман О. *Ільченка* «Козацькому роду нема переводу».

Літ.: Величко С. Літопис. – К., 1990–1991. – Т. 1–2; Клепацький П. Літопис Самійла Величка // Записки Полтавського ІНО. –

1925. – Т. 2. – С. 37–76; Д з и р а Я. Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 4. – К., 1971. – С. 198–223; С о б о л ь В. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. – Донецьк, 1996. *Ю. А. Мицик*

ЛІТОПИС ГРАБ'ЯНКИ – один з найяскравіших творів українського козацького літописання. Містить цінні матеріали з історії *козацтва*, відображає думки і прагнення *козацької старшини* кінця 17 – поч. 18 ст., яка прагнула зберегти автономію України і вважала себе національним проводом. Автор літопису – Г. *Граб'янка* – понад 40 років займав старшинські посади, з 1729 до смерті був гадяцьким полковником.

Літопис завершено у 1710. Оригінал рукопису не зберігся, але сьогодні відомо понад 50 списків цього твору. Л. Г. – твір значною мірою компілятивний. Складаючи свій літопис, Граб'янка користувався *літописом Самовидця*, «Синопсисом», творами М. *Бєльського*, А. *Гваньїні*, В. Коховського, С. Твардовського, С. Пуфендорфа, Ф. Сафоновича, М. *Стрийковського*. Граб'янка ставить собі за мету показати український народ «як рівний серед інших народів», висвітлити його боротьбу з поневолювачами, підкреслити заслуги козацтва.

Л. Г. охоплює історію України від найдавніших часів до 1709. За змістом літопис можна поділити на три частини. У першій розповідається про події від початків козацтва до *Визвольної війни*, у другій, найбільш розлогій, – про саму війну, а в третій – про те, що відбувалося в Україні після смерті Богдана *Хмельницького*. Літописець зупиняється переважно на воєнній історії; головне місце відводить темі участі козацтва у Хмельниччині. Виклад має форму «сказаній» – більших або менших розділів, кожен з яких має свою внутрішню драматургію.

У літописі виразно виступає концепція старшинського автономізму. Козаки, на думку Граб'янки, – це українське лицарство, яке завжди віддавало перевагу військовій справі, а не мирній праці. Граб'янка починає свою оповідь екскурсом у глибину віків і там знаходить корені козацтва. Козаки, за Граб'янкою, свою назву дістали від предків – хозарів (козарів), які нібито під час монголо-татарської навали перейшли на Україну і тут дещо змінили свою назву; не бажаючи миритися з іноземним (польським) гнітом, вони пішли за *дніпрові пороги*; завдяки своїй хоробрості вони були запрошені на службу до польських королів. Першими організаторами і керівниками козацтва Граб'янка вважав магнатів П. *Лянцкоронського*, Д. *Вишневецького*, Б. *Ружинського*. Граб'янка розповідає про побут і військове мистецтво козацтва, про гетьманів Я. *Шаха* та І. *Підкову*, з'ясовує, чому повстали козаки проти поляків, подає сказання «Про рід Хмельницького і про війну на Цецорі», «Про козацьку війну з ляхами під Переяславом і про гетьмана Тараса, чому повстав на поляків». Друга, основна частина літопису відкривається сказанням «Чому Хмельницький повстав на поляків». Далі досить детально розповідається про битви козацьких військ, керованих Богданом Хмельницьким. Розповідається також про дипломатичні кроки гетьмана. У третій частині описуються лише перші роки після смерті Б. Хмельницького. Окремі великі сказання присвячені гетьмануванню Івана *Виговського*, Юрія *Хмельницького*, Івана *Брюховецького*. З 1664 події викладаються у формі порічних записів, стисло, без яскравих описів і деталей.

Центральна постать Л. Г. – Богдан Хмельницький. У ній поєднані риси реальної історичної особи та ідеального образу вождя. В зображенні Граб'янки він залишається недосяжною вершиною, прикладом для наступних поколінь. Автор літопису подає не документальні факти, а літературно опрацьовану історію. Для нього дуже важливим є справити емоційний вплив на читача. Прагнучи нагадати про колишню козацьку славу, літописець відтворив осіб і предмети не такими, як вони були насправді, а такими, якими вони повинні чи могли б бути і, отже, ніби створював їх заново. Замість реальної історії твориться історія піднесена, героїзована. Оскільки Граб'янка – прихильник автономії України в союзі з Москвою, то саме ставлення до Росії для нього є критерієм оцінки різних осіб.

Л. Г. має виразні риси барокового літературного твору. Автор вводить у свою розповідь вірші, напівлегендарні перекази. На основі таких переказів написані, наприклад, оповідання про будівництво фортеці *Кодак*, про захоплення Хмельницьким королівських привілеїв у І. *Барабаша* тощо. У літописі ми зустрічаємо такі властиві для барокових художніх творів особливості, як поєднання символіко-алегоричного значення різних персонажів з історико-реалістичним, використання прийомів контрасту, смакування натуралістичними подробицями, пишні натюрморти, несподівані метафори, нанизування епітетів. Відповідно до свого завдання – возвеличення Хмельницького і його доби – Граб'янка написав свій твір складною, сильно стилізованою під церковнослов'янську українською книжною мовою того часу. Архаїзуючи мову, автор прагнув досягти високого, патетичного стилю розповіді, в яку все ж проникли народнорозмовні елементи.

Літ.: Григорія Грабянки Дѣйствія презѣльной брани Богдана Хмелницкого / Вступ Ю. Луценка / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Т. IX. – Гарвард, 1990; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. *С. Р. Лях*

Фрагмент літопису Граб'янки. Факсиміле

ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ – одна з найвизначніших пам'яток українського козацького літописання. Назва пам'ятки є умовною, вона походить від того, що автор літопису був очевидцем (самовидцем) описуваних ним подій. На думку переважної більшості дослідників, автором літопису є Роман Ракушка-Романовський (бл. 1622–1703), який у

роки *Визвольної війни* був козаком Ніжинської сотні, 1658 став ніжинським сотником, а з 1659 – ніжинським полковим суддею. У 1663–68 він був генеральним підскарбієм (за гетьмана І. Брюховецького), згодом стає священиком.
Л. С. охоплює період з 1648 по 1702, висвітлює насамперед хід воєнно-політичних подій часів Визвольної війни та *Руїни*. Пам'ятку можна поділити на дві частини: у першій описуються події 1648–72, у другій – 1673–1702. В основі першої частини лежить раніша літописна пам'ятка, ймовірно, т. зв. Уманський літопис, в основі другої – переважно авторські спогади та щоденникові записи. Використано також різні документи, книги й літописи, свідчення сучасників та очевидців подій. Стиль автора – сухий, стриманий, лаконічний. Виходячи з основних рис пам'ятки та світогляду автора, Самовидця можна трактувати як представника козацької старшини. Він позитивно ставиться до Визвольної війни, подає хрестоматійну картину її причин, однак не схильний ідеалізувати цю війну та її вождів. Самовидець не схвалює союзу Б. *Хмельницького* з *Іслам-Гіреєм III*, він пригнічений тяжкими жертвами і спустошеннями України часів *Руїни*. Чимало уваги приділяє він *запорозькому козацтву*, насамперед І. *Сірку*, але його ставлення до запорожців стримане.
Л. С. став важливою пам'яткою суспільно-політичної думки України 17 ст., української літератури та мови і справив значний вплив на українську історіографію 18 ст., насамперед на літопис Г. *Граб'янки*, а через останній – на цілий ряд інших творів. Л. С. вивчали і використовували у своїй творчості не лише українські історики, а й письменники, насамперед П. *Куліш* (*«Чорна рада. Хроніка 1663 року»*).

Літ.: Літопис Самовидця. – К., 1971; П е т р о в с ь к и й М. Н. Нариси історії України XVII – поч. XVIII ст. Досліди над літописом Самовидця. – Т. 1. – Харків, 1930. *Ю. А. Мицик*

ЛІТОПИСИ КОЗАЦЬКІ – див. *Козацькі літописи*.

«ЛІТОПИСЦІ ВОЛИНІ І УКРАЇНИ» – збірка історичних творів (літописців, повістей та ін.) 17–18 ст. Зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України (фонд Оссолінських, № 2168). Укладена між 1690–1707 ченцем Межигірського під Києвом (до 1717) і Підгородиського (1717–20) монастирів Іллею (Кощаковським); він же був автором деяких творів збірника, насамперед Межигірського літопису. Збірка походить від літописного зводу 1620 уставника Успенської церкви на Подолі у Києві Кирила Івановича. У цьому зводі 1620 викладалася політична історія Київської Русі, головним чином Київського та Смоленського князівств, Києво-Печерської лаври, а також історія України 14 – поч. 17 ст. У 1621 звід було доповнено київським міщанином Богданом Баликою, який вмістив там свою історико-автобіографічну повість «О Москві и о Дмитрію, царику московском ложном». Кощаковський доповнив звід матеріалами з історії Польщі, *Великого князівства Литовського*, *Московської держави* 14–17 ст., історії українського козацтва, визвольної боротьби українського народу проти агресії *Османської імперії*, гніту *Речі Посполитої*, особливо з історії *Визвольної війни українського народу середини 17 ст*. Різні автори, які створили 12 історичних творів, що входять до складу збірки Кощаковського, використали широке коло джерел: українські літописи, т. зв. Літописи Великого князівства Литовського, польські хроніки Мартина та Йоахима *Бєльських*, А. *Гваньїні*, М. *Стрийковського*, власні спогади, свідчення тощо. Оскільки деякі з цих джерел не збереглися, «Л. В. і У.» містять у собі чимало оригінальних відомостей, головним чином з історії України 16 – поч. 18 ст., у т. ч. з історії козацтва. Історичні концепції пам'яток, що увійшли до збірки, різні, до певної міри суперечливі, оскільки вони відбивають світогляд, політичні симпатії та антипатії різних авторів та редакторів, представників різних соціальних верств. Однак їх об'єднує патріотизм, позитивне ставлення до боротьби українського народу проти іноземних загарбників, яку у 16 – на поч. 18 ст. очолювало козацтво, різке засудження католицизму та унії.

Літ.: Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888; А н т о н о в и ч В. Б. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. 3 (июль – сентябрь). – С. 97–105; М ы ц ы к Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. *Ю. А. Мицик*

ЛОБИСЕВИЧ Опанас Кирилович (1732–1805) – секретар гетьмана К. *Розумовського*. Походив із родини значкового товариша *Стародубського полку*. Освіту здобув у Київській академії та Петербурзькому ун-ті. Протягом двох років гетьман здійснював поїздки по Європі в супроводі Л. З поверненням в Україну Л. очолив гетьманську канцелярію, дослужившись до рангу підполковника. В 1785 зайняв посаду новгород-сіверського губерніального маршала. Збудував тріумфальну арку «Брама» для зустрічі імператриці *Катерини II*. Захоплювався літературною діяльністю. Друкувався в журналах О. Сумарокова і Г. Козицького, написав твір «Вергилевы пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые», вважається літературним попередником І. *Котляревського*. Належав до новгород-сіверського патріотичного гуртка, обстоював право України на автономію.

Літ.: О г л о б л и н О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 137–147; О г л о б л и н О. Опанас Лобисевич (1732–1805). – Мюнхен; Нью-Йорк, 1966. *Т. С. Геращенко*

ЛОБОДА Григорій (?–1596) – козацький старшина, гетьман повсталого козацтва (1593–96, з перервами). Родом з Київщини. Все своє життя присвятив козакуванню. Мав чималі матеріальні статки, нажиті «хлібом козацьким» – воєнними походами і степовими промислами. Слідство, проведене після придушення *повстання 1594–96*, виявило, що Л. переховував свої речі і кошти на декілька тисяч кіп грошів литовських у різних надійних місцях. Крім того, Л. мав і земельну власність – принаймні два села у Київському воєводстві (Сошники і Салків). Л. виступав провідником статечної частини козацтва, яка тяжіла до компромісу з урядом, він був носієм усталеної військово-корпоративної свідомості.
Вперше згадується наприкінці 1593, коли здійснив похід на м. Оргіїв у Придністров'ї. Навесні 1594 об'єднане козацьке військо за участю Л. зайняло Молдову. Навесні 1595 загони Л. і С. *Наливайка* діяли у межиріччі *Дністра* і Дунаю у складі військ антитурецької «Священної ліги». Під час повстання, піднятого С. Наливайком, загін Л. кількістю 8–10 тис. козаків стояв в Овручі і фактично контролював усю Київщину і південну Білорусь. У квітні – травні 1596 Л. брав участь у бойових діях проти карального

війська С. Жолкевського. У таборі на Солониці Л. був страчений наливайківцями через підозру у співробітництві з поляками.

Літ.: Л е п ' я в к о С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 158–159.

ЛОЇВСЬКА БИТВА (11 липня 1649 р.)
(За І. С. Стороженком)

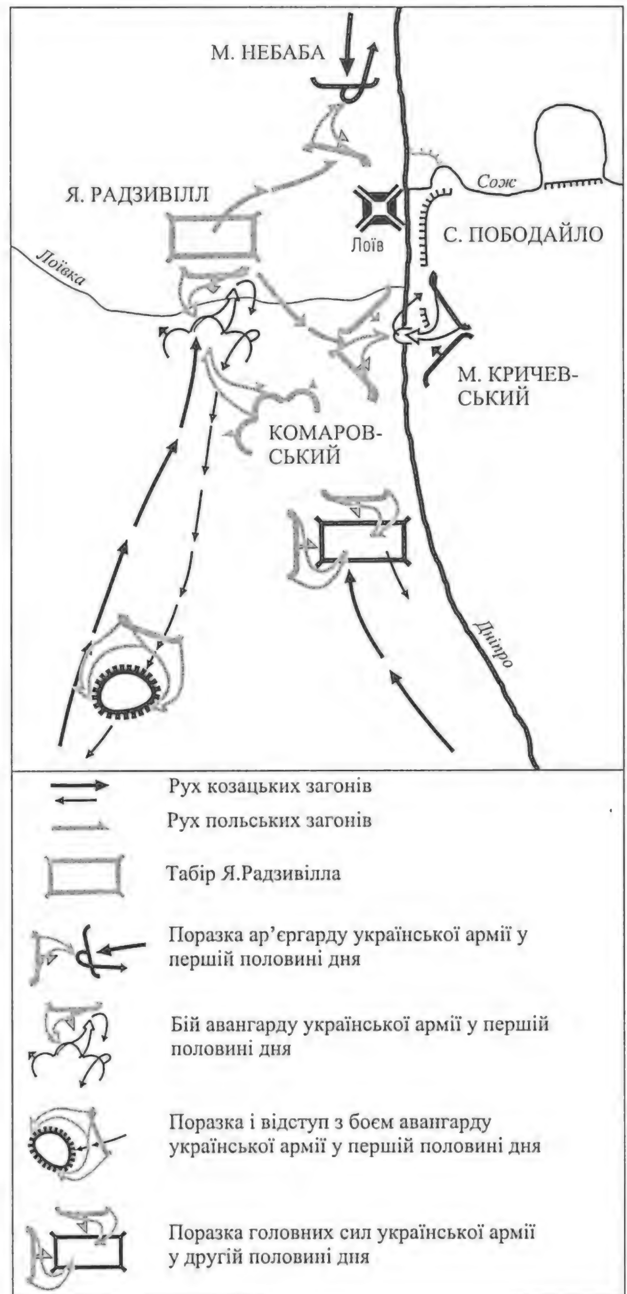

ЛОЇВСЬКА БИТВА 1649 – одна з битв *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, в ході якої козацькі полки зупинили на Поліссі війська великого гетьмана литовського Я. Радзивілла, що одночасно з наступом польських військ на Волинь прагнули оволодіти Києвом. Відбулась 21 (31).7.1649.

У квітні 1649 у ході очищення українських земель від іноземного панування і формування території козацької держави сіверський полковник М. *Небаба* зайняв Гомель, а чернігівський полковник С. *Пободайло* – Любеч і Лоїв. З кінця травня литовські війська різко активізували бойові операції в Білорусі проти повстанців і козацьких загонів. Наприкінці червня у зв'язку з наближенням вирішальних подій, які призвели до *Зборівської битви*, Я. Радзивілл отримав наказ ударити на Київ. У червні 1649 Я. Радзивілл зосереджує своє військо (30 тис. чол.) у районі Річиці і звідси, як з базового табору, розпочинає бойові дії проти сотень Чернігівського і Сіверського козацьких полків, а також селянських повстанських загонів, що діяли на правобережній Білорусі. Б. *Хмельницький* направив сюди київського полковника М. *Кричевського* із завданням не допустити прориву литовців в Україну та виходу в тил українського війська. Для воєнних дій проти литовського війська у районі Чорнобиля було зосереджено Київський, Овруцький і Любартівський полки; наказним гетьманом цього війська (до 30 тис. чол.) призначено київського полковника М. Кричевського; йому підпорядковано також Чернігівський і Сіверський полки. Переправившись через Прип'ять неподалік Мозиря, М. Кричевський рушив на північ у напрямку до литовського війська. У районі Лоєва знаходилась переправа через *Дніпро*. З лівого берега її прикривав Чернігівський полк (5 тис. чол.) на чолі з С. *Пободайлом*.

Опівдні 11.7.1649 до литовського табору під Лоєвом підійшов авангард української армії, очолюваної М. Кричевським, і розпочав штурм ворожих позицій. У розпал бою загін литовської кінноти, що повертався з розвідки, навально атакував українське військо з тилу, розірвавши козацький возовий табір. Ця частина української армії, не виконавши до кінця свого завдання, була розгромлена. Із запізненням С. Пободайло почав переправлятися на правий берег на допомогу українському авангардові, але Радзивілл навальними атаками своєї кінноти скинув його полк у Дніпро і фактично розстріляв у воді литовською піхотою. Сіверський полк М. *Небаби*, що рухався на допомогу авангардові української армії з півночі правим берегом Дніпра, маючи сильну артилерію, теж був раптово атакований литовською кіннотою і розгромлений. Коли М. Кричевський прибув у другій половині дня 11.7 під Лоїв з головними силами, поразка була неминучою. Розташувавши свій табір біля литовського, він вступив у бій, який точився до темної ночі і завершився поразкою української армії. У битві загинуло біля 20 тис. козаків і селян. Решта козаків відступили до свого табору в лісі, де відчайдушно боронилися. Після двогодинного штурму Радзивілл дав відбій. А вночі обложені вислизнули з оточення. Коли вранці жовніри увійшли в порожній табір, вони знайшли на ношах тяжко пораненого М. Кричевського: полковник, усвідомлюючи прорахунки і провину за загибель своїх військ, наказав залишити себе у лісі. Невдовзі М. Кричевський помер від ран у ворожому полоні.

Радзивілл, втративши у боях 6 тис. воїнів і використавши майже всі боєприпаси, не зміг продовжити наступ на Україну.

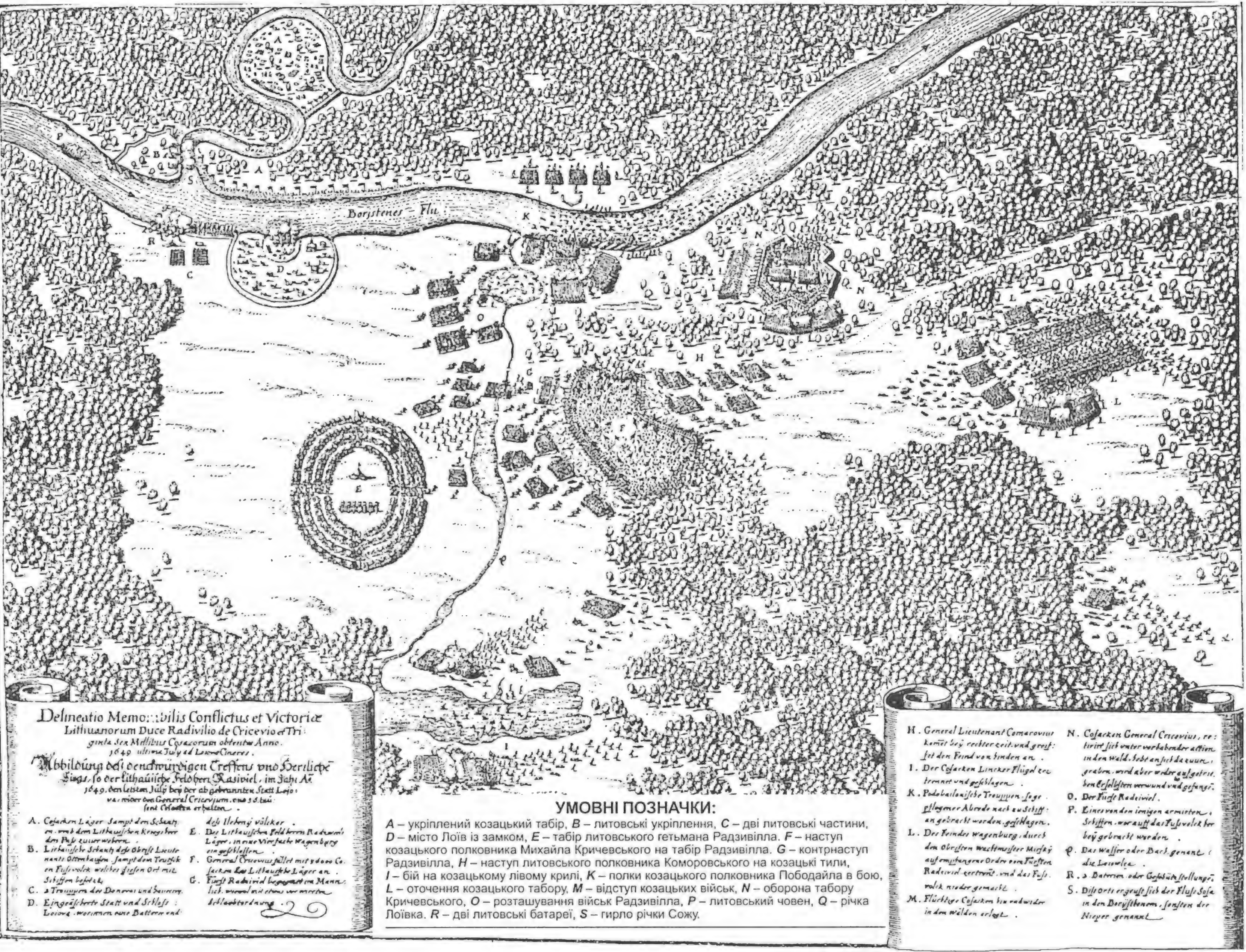

План битви під Лоєвом. Гравюра 17 ст.

Літ.: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 184–185; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 218–222. *С. Р. Лях*

ЛОХАНСЬКИЙ ПОРІГ – третій з *Дніпрових порогів*. Розташовувався на 0,5 версти нижче *Сурського порогу*. Довжина Л. п. була 128 сажнів, падіння води – 0,77 сажня. Вода падала трьома лавами: Куликівською, Плоскою та Черепашиною. Назву «Л. п.» дали лоцмани через те, що вода у цьому порозі плюскотіла, як у лоханці. Л. п. був одним із найнебезпечніших Дніпрових порогів.

Поряд з Л. п. знаходилась Стрільча скеля – невеликий, але дуже високий скелястий острів, який вражав сучасників своєю оригінальною та неповторною красою.

Літ.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 39. *О. І. Коробов*

ЛОЦМАНИ – провідники суден та плотів через *Дніпрові пороги*. У 17 ст. козацьких провідників через пороги називали «перевощиками» або просто козаками, у 2-й пол. 18 ст. – «спроводчиками», «сплавщиками», «спорядчиками», «проводниками».

Перші відомості про лоцманство на порогах *Дніпра* з'явилися за козацької доби. У 1560 на лівому березі Дніпра, над Ненаситецьким порогом, під командою польського дозорця жило кілька козаків із запорозької гребної флотилії, які зобов'язані були полегшувати прохід суден через *Ненаситець*. Детальний опис проходження порогів запорожцями подано в щоденнику Е. *Лясоти*. Л. згадуються в «Описі України» Г. *Боплана* та в *козацьких літописах*.

У 17 ст. центром лоцманства став *Кодак*. Тут 1656 за наказом запорозького *Коша* було встановлено лоцманську варту. Л. обирали щороку з кращих козаків *Кодацької паланки*. Л. звільнялися від несення військової служби.

У 1750 частина козаків з ненаситецької берегової сторожі та гребної флотилії заснували слободу Кам'янку (Лоцманська) вище Старого Кодака. Ці дві слободи із середини 18 ст. стали новими центрами лоцманства на Дніпрових порогах.

Після зруйнування Січі лоцмани розійшлися по навколишніх селах. Найбільше їх осіло в Кодаку та Половиці. Після приєднання Криму до Росії (1783) на Півдні України розпочалося будівництво нових міст, у зв'язку з чим зросла потреба в лісі. Потреба у сплаві лісу викликала відтак збільшення кількості Л., а також реформування лоцманської служби. Було створено Товариство дніпровських лоцманів. Ліс сплавляли з верхів'їв Дніпра плотами. Біля села Лоцманська Кам'янка, на мілководді, їх перев'язували, укріплювали, робили плоти коротшими.

У справі транспортів запорозькі Л. досягли великої майстерності. Вони, наприклад, могли навмисне спричинити аварію на порогах, щоб потопити ворогів. Л. берегли традиції громадського устрою *запорозького козацтва*. Вони жили громадами, в яких існувала виборність керівного складу лоцманської громади на демократичних засадах. Очолював громаду старшина. До керівного складу входили також скарбник і писар. Найвищим органом влади була рада (сход). Сход вважався правомочним, якщо на ньому були присутні 2/3 лоцманів. Чергові сходи збиралися навесні перед навігацією і глибокої осені, після закінчення навігації. Надзвичайні та позачергові сходи найчастіше відбувалися взимку. Всі справи громади зосереджувалися у лоцманській конторі. Коштом громади будувалася школа і церква.

На поч. 20 ст. лоцманство занепадає. Останнє його відродження було пов'язане з початком будівництва Дніпрогесу. Оскільки старих фахівців залишалося мало, набирали молодь. У 1928 було створено артіль «Дніпролоцман». Як фах лоцманування проіснувало до спорудження Дніпрогесу (1932).

Літ.: Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – Ч. 1: Очерки Днепра. – СПб., 1861. – С. 53–136; Иловайский А. С. Днепровские лоцманы. – К., 1910; Бойко А. В. До історії дніпровських лоцманів // Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 34–39; Козар П. Лоцмани дніпрових порогів. – Дніпропетровськ, 1996; Нікуліна Н. Лоцманування у запорожців // Київська старовина. – № 2–3. – С. 70–73; Омельченко Г. Лоцмани порогів Дніпрових // Дзвін. – 1993. – № 7–9. – С. 121–137.

І. М. Кривко

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* (1648–49, 1658–1782). Був утворений на початку *Визвольної війни* на землях, які раніше належали Я. *Вишневецькому*. Полковим містом були Лубни (тепер Полтавської обл.), а в 1714–27 – Ромни (тепер Сумської обл.). Спочатку Л. п. складався з

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

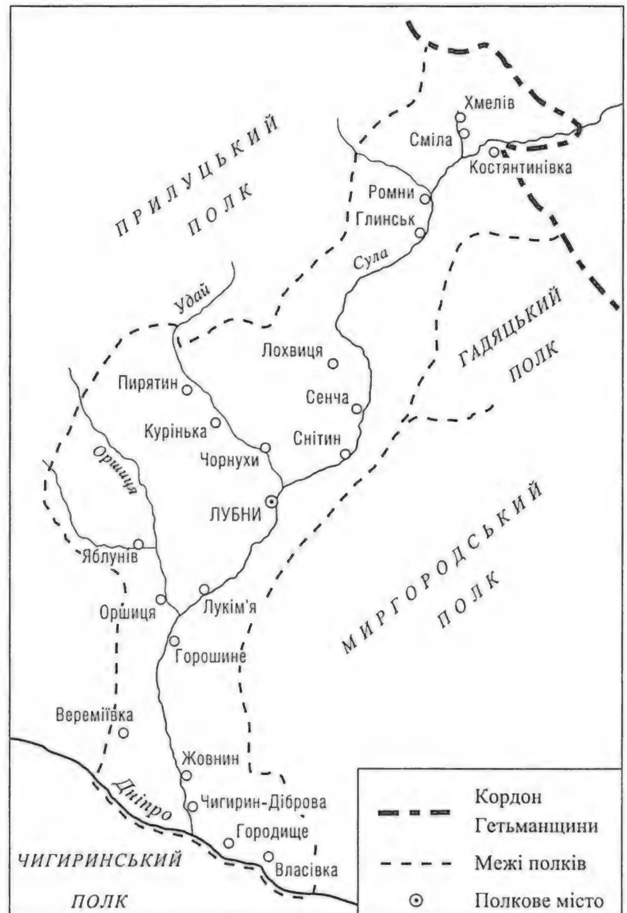

12 сотень, які при його розформуванні в 1649 були передані *Миргородському* і *Кропивнянському полкам*. У різні часи сотенними центрами були: Глинськ, Городище, Горошин, Жовнин, Костянтинівка, Курінька, Лохвиця, Лубни, Лукім'я, Пирятин, Ромни, Сенча, Сміла, Снітин, Чигирин-Діброва, Чорнухи, Яблунів.

Полковниками Л. п. були П. Швець-Омелянович, Я. Засядько, С. Шамлицький, А. Пирський, Г. Вербицький, Г. *Гамалія* та ін. Найвідомішими були Г. Гамалія та А. *Маркович*, які призначались наказними гетьманами, а останній – ще й генеральним підскарбієм. У 1782 у зв'язку із скасуванням Росією залишків автономії України Л. п. був ліквідований, а його територія увійшла до Київського намісництва.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 396–458. *С. Ф. Плецький*

ЛУК – зброя, призначена для метання стріл, у вигляді дуги, з пружного матеріалу, кінці якої стягнені тятивою. У козацьку добу в Україні використовували складні Л., що виготовлялися ремісниками-лучниками. Робили Л. з деревини твердих порід (дуба, ясена, ялівцю), кісток та сухожилків великих тварин. Заготовки склеювалися, обмотувалися сухожилками та обклеювалися тонкою шкірою чи берестою. Носили Л. у *сагайдаку* на лівому боці. Тренований стрілець випускав 8–12 стріл за хвилину, що набагато перевищувало швидкострільність тогочасної *вогнепальної зброї*. Середня дальність польоту стріли сягала 200–300 кроків і при стрільбі з коня збільшувалася ще на 50–60 кроків. Швидкострільність Л., їх далекобійність, яку можна було порівняти з далекобійністю ручної вогнепальної зброї, зумовили те, що в козацьких військах та в деяких європейських арміях вони використовувалися ще й у 17 ст.

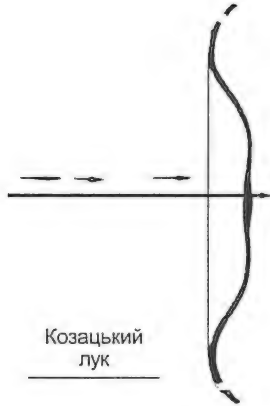
Козацький лук

Літ.: Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 67; Попенко В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 175–183. *С. Ф. Плецький*

ЛУКОМСЬКИЙ Степан Васильович (1701–1779) – український історик. Навчався у Київській академії, служив у *Генеральній військовій канцелярії*, був сотником у кількох козацьких полках Лівобережжя. Автор хроніки «Зібрання історичне» (1770), в якій описав історію України 14–16 ст., зокрема й історію виникнення *козацтва*. Переклав українською мовою цінні з погляду вивчення козаччини польські джерела: «Щоденник» Симеона *Окольського* та «Розповідь про битви між поляками і турками 1620–1621 рр.» Матвія Патлевського (обидва переклади опублікував у 1864 як додатки до *Літопису Величка*).
В. А. Чабаненко

ЛУПУЛ Василь (1593–1661) – молдовський господар (1634–54). Спочатку прихильник *Речі Посполитої*, згодом – союзник Б. *Хмельницького*, з яким вони стали сватами (син Б. Хмельницького Тиміш одружився з дочкою Л. – Розандою). Після загибелі Тимоша під час оборони *Сучави* і відступу козацького війська (1653) Л. був скинутий з престолу Стефаном Георгіцу. Утік до Чигирина, але за зв'язки з польською шляхтою був позбавлений права жити в Україні. Виїхав до Криму. Кримський хан видав його Туреччині. Був ув'язнений у Стамбулі, де й помер.

ЛЬВІВ – місто на р. Полтві. Лежить на головному європейському вододілі між Чорним (басейн Дністра) і Балтійським (басейн Вісли) морями. Історичний центр Галичини. Вперше згадується під 1256. Був столицею Галицько-Волинської держави, центром Руського воєводства.

Перші згадки про перебування козаків у Л. належать до середини 16 ст. У 1578 до Л. було привезено затриманого у Немирові гетьмана Івана *Підкову*; на вимогу турецького султана 16.6.1578 він з кількома його товаришами був страчений на площі Ринок у присутності турецького посла. У вересні 1578 під час перебування у Л. короля Стефана *Баторія* до міста прибуло козацьке посольство у складі Івана Подолянина, Андрія Лиханського, Федора Діда, Івана Клинка та Пилипа Кози: було досягнуто угоди про службу 500 козаків під владою черкаського і канівського старости Михайла Вишневецького.

Улітку 1583 загін козаків, що повертався з походу на Бендери на Дністрі, був затриманий у Л. на вимогу турецького султана. Понад 30 козаків упродовж року утримувалися у львівській в'язниці, а влітку 1584 у присутності канцлера Яна Замойського і турецького посла були страчені.

Після придушення козацького *повстання 1594–96* полонені на р. Солониці козаки разом із Северином Наливайком були привезені польним коронним гетьманом Станіславом Жолкевським до Л. Козаки перебували у Л. від середини липня до початку серпня. Під час урочистостей з нагоди перемоги над козаками у місті було влаштовано святкову процесію, в ході якої вулицями провели полонених.

Існують перекази про навчання Богдана *Хмельницького* на поч. 17 ст. у Львівській єзуїтській колегії. На початковому етапі *Визвольної війни* під проводом Б. Хмельницького у Л. діяли таємні козацькі агенти, що займалися розвідкою і таємно купували зброю. Восени 1648 Л. був обложений козацькими військами Б. Хмельницького і татарськими загонами *Тугай-бея*. Перші козацькі стежі з'явилися під Л. 6.10, а вже 9.10 до міста підійшли головні сили. Козацький табір знаходився на схід від міста у районі сучасної церкви св. Петра і Павла (сучасна вул. Личаківська). Хмельницький не виявив активності при облозі, виславши на штурм міста лише селянські полки. 10.10 козаки захопили всі підльвівські укріплені монастирі. Селянські загони під командуванням Максима *Кривоноса* 15.10 здобули укріплення Високого Замку. Переговори між Б. Хмельницьким і представниками міста відбувалися у підльвівському селі Лисиничі. У складі висланої Львовом на переговори делегації був колишній єзуїт, учитель Богдана Хмельницького, Анджей Гонцель-Мокрський. Із Хмельницьким зустрічалися також представники львівського православного єпископа Арсенія *Желиборського*. Погодившись на отримання викупу, 23.10 козаки зняли облогу Л. й вирушили під Замостя.

Вдруге Л. був обложений військами Б. Хмельницького у 1655. Упродовж 25.9 – 8.11 козацький табір і ставка

Хмельницького знаходилися біля церкви Св. Юра. Разом із козаками участь у облозі міста взяли московські частини під командуванням боярина Василя *Бутурліна*. Під час переговорів із представниками міста Іван *Виговський* виступив із докорами львівському магістрату щодо переслідування православних у місті. Взявши викуп, козаки зняли облогу.

Контакти з козацьким військом під час облог Львова налагоджувало Святоуспенське братство. Дехто з його членів у 50-х рр. перейшов на службу до гетьмана Б. Хмельницького (наприклад, львівський купець Яній Мазаракіс, син якого Дем'ян служив значковим товаришем, а донька Ганна вийшла заміж за лубенського полковника Василя Свічку).

У 1662 до Л. приїхав Іван Виговський, тогочасний київський воєвода. Вшановуючи високого гостя, місто влаштувало бенкет. У 1664 дорогою до місця заслання у Марієнбурзі на Віслі у Л. зупинявся Юрій *Хмельницький*.

Під час турецько-польської війни 1672 Л. був обложений турецькими військами разом із козацькими підрозділами Петра *Дорошенка*. Після кількох безуспішних штурмів надійшла звістка про *Бучацький мир*, і облогу було знято. Делегація міщан-українців відвідала табір Дорошенка.

Багато козаків було членами та меценатами львівського Успенського братства. Серед його фундаторів згадується Кирик (Костянтин) *Ружинський*, членами братства були Іван Виговський, Павло *Тетеря*; заповіт на користь братства зробив Петро Конашевич-*Сагайдачний*. Павлом Тетерею церкві Успенського братства були передані мощі св. Меркурія (дарчий запис від 25.11.1669).

У Л. жили й працювали дослідники українського козацтва М. *Грушевський*, І. *Крип'якевич*, М. *Кордуба*, В. *Гарасимчук*, І. *Джиджора*, С. *Томашівський*, І. *Свєшніков* та ін.

Перебування козаків у Л. відзначено пам'ятником Івану Підкові, меморіальними таблицями на пам'ять про навчання Богдана Хмельницького в єзуїтській колегії та облогу міста 1655, пам'ятним знаком на честь здобуття 1648 Високого Замку полком Максима Кривоноса.

Нині Л. – обласний центр Львівської обл.

Літ.: Томашівський С. Перший похід Б. Хмельницького в Галичину. – Львів, 1914; Крип'якевич І. П. Українські гетьмани у Львові // Слово (Львів). – 1922. – № 4, 5, 7; Крип'якевич І. П. Учитель Богдана Хмельницького (Андрій Гонцель Мокрський) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. CXXXIII. – Львів, 1922. – С. 27–38; Луневич Є. Визвольні походи Богдана Хмельницького на Західні землі України. – Львів, 1954; Грабовецький В. В. Західно-українські землі під час визвольної війни 1648–1655 рр. – Київ, 1972; Леп'явко С. А. Северин Наливайко у Львові // Жовтень (Львів). – 1987. – № 3. – С. 82–84; Ісаєвич Я. Д. Військо Богдана Хмельницького під мурами Львова // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 145–149; Ісаєвич Я. Д. Зв'язки братства із запорізьким козацтвом у 18 ст. // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів. – 1996. – С. 105–113; Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998; Пасічник М. С. Козацька держава на Львівщині // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів, 1998. – С. 85–100.

А. М. Козицький

ЛЬВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС – пам'ятка української історичної думки 17 ст., що охоплює події 16 – 1-ї пол. 17 ст. Л. л. було створено наприкінці 1649 – на поч. 1650 українським православним шляхтичем із Брацлавщини, випускником Замойської академії, українським дипломатом часів *Визвольної війни* Михайлом *Гунашевським*. Головними джерелами для Л. л. стали Галицько-Волинська хроніка, створена не раніше 1615, ярославо-рогатинська хронічка 1500–60, документальні джерела, власні враження автора пам'ятки. Л. л. подає низку важливих оригінальних відомостей. Поглядам його автора притаманні глибокий патріотизм, православний світогляд. Гунашевський позитивно ставиться до національно-визвольних змагань українського народу, насамперед до Визвольної війни, із симпатією говорить про Петра *Могилу*, Богдана *Хмельницького*, короля *Владислава IV* тощо, розглядає Східну і Західну Україну як єдине ціле. Л. л. є також яскравою літературною пам'яткою, яка виявляє певний вплив на подальшу українську історіографію, навіть на творчість Т. Г. *Шевченка* («Ще як були ми козаками»). У 19–20 ст. Л. л. видавався 9 разів, хоча ряд матеріалів збірника Гунашевського, у складі якого він знаходиться, і досі не опубліковані. Оригінал Л. л. зберігається в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (Інститут рукописів, № 206 М (27)).

Літ.: Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971; Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII. – Днепропетровск, 1978.

Ю. А. Мицик

ЛЮБАВСЬКИЙ Матвій Кузьмич (1860–1936) – російський історик білоруського походження. Закінчив історико-філологічний факультет Московського ун-ту (1882). Професор Московського ун-ту (з 1901), член-кореспондент (з 1917), академік АН СРСР (з 1929), автор численних праць з історії Литовсько-Руської держави. Йому також належить праця «Начальная история малорусского казачества» (1895). Л. дотримувався погляду, згідно з яким козаки не були рештками стародавніх вільних землеробських громад степової України, а виникли як наслідок народної колонізації цього краю лише у 16–17 ст. Козаки, на думку Л., – це озброєні ватаги (артілі) промисловців – рибалок і звіроловів, які приходили з центральних районів України. Л. заклав основи так званої «теорії уходництва», яка сприяла правильному з'ясуванню соціально-економічних умов, що призвели до утворення *козацтва*.

Літ.: Сборник статей в честь М. К. Любавского. – Пг., 1917.

Ю. П. Князьков

ЛЮДВИСАРСТВО – ливарництво, лиття з міді дзвонів, гармат, свічників, каламарів, ступ тощо. У 15–17 ст. на західноукраїнських землях, де краще збереглися традиції лиття кольорових металів часів Київської Русі і сильніше відчувалися впливи західноєвропейського ливарництва, рівень розвитку Л. був вищим. У 15 ст. у Львові вже лили гармати і була створена перша людвисарська майстерня. Людвисарі отримували річну платню, і їм додатково платили за кожен центнер відливок. Людвисарі виготовляли гармати, ремонтували та обслуговували їх, а в бойовій обстановці вели з них вогонь.

У роки *Визвольної війни* Л. розвинулось на Наддніпрянщині. Була створена військова людвисарня, в якій виготовлялись гармати і дзвони. У 2-й пол. 17 ст. значними центрами Л. стали Глухів, Київ, Короп, Ніжин, Новгород-Сіверський, Почеп, Стародуб. Пов'язано це з тим, що численні війни 17 ст. потребували все більшої кількості гармат. Крім того, козацькій старшині, як і шляхті, було дозволено мати власні гармати, тож для багатьох із них володіння багато декорованою і прикрашеною власним гербом

Декоративні елементи гармати українського лиття

гарматою стало питанням престижу. І такі видатні людвисарі, як Афанасій Петрович, Йосип та Карпо Балашевичі, І. Горлекевич, своїми висохудожніми і мистецькими виробами задовольняли вимогливих замовників.

Українські людвисарі володіли складними технологіями тогочасного ливарництва. При виготовленні гармат на горизонтально закріплений металевий стрижень намотували канат та обмазували його глиною. На цій конструкції, діаметр якої дорівнював каліброві задуманої гармати, з воску (або сала, змішаного з деревним вугіллям) робилася її модель. На ній різьбили прикраси і починали шарами наносити глину – робили кожух. Після того кожух скріплювали металевими обручами та обпалювали форму. При цьому глина набирала потрібної міцності, а воскова модель витоплювалася. Форму клали у викопану біля плавильної печі яму. Після заливання розтопленого металу форму охолоджували кілька днів. Для виймання стрижня витягали канат, що обвивав його. При цьому руйнувалася глиняна обмазка, і стрижень виймався. Після розсвердлювання каналу ствола і прокарбовування всіх декоративних елементів гармату випробовували (з неї робили кілька пострілів).

Наприкінці 18 ст. у зв'язку з розвитком чавуноливарного виробництва та ослабленням козацького війська лиття гармат занепадає. Натомість людвисарі все більше починають виливати декоративні люстри, канделябри, цехові ціхи (знаки) тощо.

Літ.: М о д з а л е в с ь к и й В. Людвисарство (ливарництво) // Збірник секції мистецтва Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Т. 1; Г о л о д І. В. Міське ремесло Західної України XIV–XVIII століть. – Львів, 1994. – С. 95–99; Ж о л т о в с ь к и й П. М. Художнє лиття на Україні XIV–XVIII. – К., 1973. – С. 14–77. *С. Ф. Плецький*

ЛЮЛЬКА (від тур. lüle, lüla – трубка для куріння) – пристосування для паління тютюну. При вживанні тютюну козаки використовували найрізноманітніші Л. Для колективного паління застосовували Л. значних розмірів («обчеські»), в які тютюну вміщалося у кілька разів більше, ніж у звичайні. Крім того, «обчеські» люльки відзначались і багатим декоруванням. Л. *козацької старшини* та заможних козаків теж багато прикрашались. У гетьмана Д. *Апостола* була Л., прикрашена сріблом. Більш поширеними були менші за розмірами Л., якими козаки користувались індивідуально. Майже кожен козак мав таку Л. і носив її за закотом шапки чи прив'язував до пояса. Л. були переважно керамічними. Вони масово виготовлялись українськими гончарами і мали просту конструкцію. Основною деталлю Л. була чашечка, в яку накладали тютюн. До чашечки за допомогою спеціального гнізда приєднували чубук. Найчастіше чашечки Л. були глекоподібними, але траплялися й Л. у вигляді чобітків, людських облич тощо. Виготовлялися люльки в керамічних або дерев'яних формочках із двох половинок. У них запресовували вогку глину, а потім отримані половинки люльок з'єднували. Після цього Л. сушили і випалювали в гончарному горні. Деякі Л. покривали поливою і ще раз випалювали. Іноді висушені Л. вкривали розчином глини іншого кольору (часто білої); потім ці Л. знов сушили і випалювали; від цього їх поверхня набувала іншого кольору, ніж їх черепок. Коли наприкінці випалювання в горно завантажували тліючу деревину і герметично замазували його, то в такій газовій суміші окис заліза в глині відновлювався, і Л. набували характерного чорного кольору; такі люльки називались «димленими». Деякі Л. прикрашали пластичними декоративними елементами ще при формуванні. У формочках різьбили негативні зображення цих прикрас, що відбивалися на готових виробах. Крім того, на деякі Л. орнамент наносили за допомогою штампів, зубчатих коліщаток, якими накатували ряди заглиблень та ін. Це дозволяло отримувати цілі серії однотипних прикрас.

Користувалися козаки і дерев'яними Л. Деякі дерев'яні Л. мали таку саму форму, як і керамічні, але траплялися й оригінальні форми. Одна з виявлених під час археологічних досліджень *Берестечка* Л. була схожа на черепашку слимака. На Січ Л. завозили з різних регіонів України, з Туреччини, Криму. Частину їх виготовляли січові гончарі. Довгі викривлені чубуки до Л. козаки купували на січовому базарі, а короткі могли виготовляти самотужки. Найчастіше для цього використовували бузину, в якої легко виймалася серцевина. У переважній більшості Л., якими

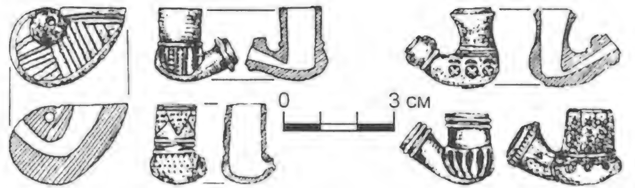

Козацькі люльки 17 ст. з-під Берестечка

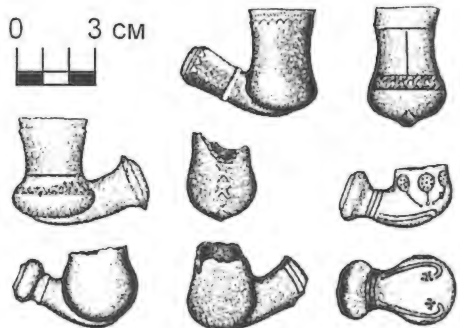

Козацькі люльки 18 ст. з Кам'янської Січі. Малюнок С. Ю. Плецького

користувались козаки, були масовими виробами. Але українські майстри і таким виробам могли надавати вишуканості, оригінальності і краси.
Див. також *Тютюну вживання*.

Літ.: Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д. І. Яворницького. Каталог. Кераміка. – Вип. 1. – Дніпропетровськ, 1964; Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 185–187; Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К., 1993. – С. 262–264; Плецький С. Ф. Люльки Кам'янської Січі // Українське гончарство. – Кн. 4 – Опішне, 1999. – С. 68–72. *С. Ф. Плецький*

ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ (Ляндскоронський) Предслав (?–1531) – староста хмільницький (1520–31). Один з перших організаторів *козацтва*. Походив з роду українсько-литовських феодалів, мав значні земельні володіння в Україні. Л. спільно з О. *Дашкевичем* брав участь у боротьбі з татарами. У 1512 об'єднані козацькі загони на чолі з Л. і К. *Острозьким* відбили грабіжницький напад кримських татар на південноукраїнські землі. У 1516 Л. очолив козацький похід на Білгород (Акерман) і розбив татарські орди в битві біля озера Овідова під *Очаковим*. У 1528 козаки під керівництвом Л. брали участь у поході під турецьке місто Очаків, тричі розбили татар. Є дані, що Л. був страчений за спроби запровадити у козаків сувору дисципліну.

ЛЯСОТА Еріх (бл. 1550–1616) – австрійський дипломат і вояк, автор записок про *Запорозьку Січ* кінця 16 ст. Народився у Бляйшвіці (Блажейовіцах) у Силезії. Можливо, слов'янин за походженням. Навчався у Лейпцизькому і Падуанському ун-тах. У 1576–84 перебував на військовій і дипломатичній службі в Іспанії, Португалії і Австрії. З 1585 служив при дворі німецького імператора Рудольфа II. У 1588–90 перебував у шведському полоні. З 8.6 по 2.7.1594, виконуючи дипломатичне доручення імператора, перебував на Запорозькій Січі. Зустрічався з козацькими ватажками Б. Микошинським, С. *Наливайком*, Г. *Лободою*. Намагався схилити козаків до укладення воєнного союзу з Австрією для спільної боротьби проти *Османської імперії*. Під час своєї подорожі побував у Львові, Бродах, Почаєві, Погребищі, Києві, Білій Церкві, Трахтемирові та інших містах України. Помер у Кошице (Словаччина). Залишив щоденник – цінний документ для вивчення військової організації та побуту Запорозької Січі, історії та географії України, Польщі і Молдови. Щоденник Л. охоплює період 1573–94. У ньому ґрунтовно описано побут і звичаї козаків, наведено важливі документи: лист запорожців до імператора, «кондиції» (умови) запорожців від 23.6.1594. Л. докладно розповідає про демократичний суспільно-політичний устрій Запорозької Січі, про хід роботи козацької ради та процес ухвалення нею рішень.
Щоденник Л. видавався німецькою мовою 1854 і 1866 у м. Галле під назвою «Щоденник Еріха Лясоти фон Стеблау», російською (переклад К. Антоновича-Мельника та В. *Антоновича*, 1873, 1890), польською (1972) і англійською (1975). Українською мовою «Щоденник» Л. переклали Д. *Яворницький*, В. *Доманицький*, М. *Грушевський* і В. *Січинський*.

Літ.: Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97–110; Наливайко Д. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 83–95.
Р. Б. Шиханов

ЛЯХ Андрій – військовий старшина *Нової Січі*. На *Запорозьку Січ* прибув із Волині. Знаходився в опозиції до кошового П. *Калнишевського*. Після *атакування Січі 1775* організував перехід 5 тис. козаків за Дунай, у зв'язку з чим був обраний похідним отаманом. Козаки рушили потай, на заздалегідь прихованих по різних місцях між очеретами і плавнями човнах. Після зупинки на Пересипі Л. повернувся у Придніпров'я. Оселився 1776 в урочищі Дібрівках на правому березі р. *Вовчої*, де виникло село Великомихайлівка (нині Покровського р-ну Дніпропетровської обл.). Сам Л. та його численні нащадки займалися сільським господарством.
На момент зруйнування Січі було відомо ще 9 козаків на прізвисько Лях у Дядьківському, Пластунівському, Левушківському, Тимошівському, Полтавському, Джереліївському, Уманському, Кисляківському куренях.

Літ.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 573–574.
Р. Д. Лях

М

МАЄВСЬКИЙ Веслав (нар. 1931) – польський історик, професор (з 1992), доктор габілітований (з 1977), знаний спеціаліст у галузі військового мистецтва. Народився в Сеймах на Білосточчині (нині – Сувальське воєводство) в сім'ї учителя гімназії. Учився спочатку на гуманістичному відділенні Лодзінського ун-ту (1950–52), потім – на історичному факультеті Варшавського ун-ту (1952–53); у 1955–58 навчався в магістеріумі цього ж факультету. У 1966 захистив докторську дисертацію «Воєнні події козацького повстання 1664 р. (квітень–грудень)», а в 1977 – габілітаційну працю «Жовті Води – початок національно-визвольної української війни 1648 р.». З 1953 працював у АГАН (Головному архіві нових актів у Варшаві) як архівіст, з 1961 – в Історичному музеї Варшави, Центральній військовій бібліотеці, з 1974 – у Військовому історичному ін-ті. Належить до школи видатного польського історика Станіслава Гербста (1907–1973), в семінарі якого брав участь з 1952. М. – автор понад 200 наукових праць, а також ряду біографічних статей «Польського біографічного словника», в т. ч. й про діячів українського *козацтва* (П. *Сагайдачного*, Адама та Івана *Мазеп*, С. *Наливайка*, С. *Палія*, Я. *Острянина*, П. *Павлюка*, С. *Опари*, сподвижників Б. *Хмельницького*). Ґрунтовно вивчав *військове мистецтво українського козацтва*, написав спеціальні статті, присвячені чигиринському походові І. *Брюховецького* (1664), боям під Підгайцями (1667), *Хотинській війні 1621* та ін. Вивчав важливі дипломатичні аспекти *Руїни*, *Гадяцький договір 1658*. Написав передмову та коментар до монографії видатного польського історика Ольгерда Гурки, який першим у польській історіографії піддав нищівній критиці тенденційні міфи Г. Сенкевича в його романі *«Вогнем і мечем»*; видав також власні дослідження, присвячені критичному розглядові роману Сенкевича.

Літ.: Ковальський М. П. Веслав Маєвський – дослідник військової історії, польсько-українських стосунків і бойового протистояння в XVI–XVIII ст. // Під знаком Кліо: На пошану Олени Апанович. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 20–30.

Ю. А. Мицик, М. П. Ковальський

МАЖА – чумацький віз, призначений для перевезення вантажів на великі відстані. М. мала глибокий сферичний кузов, який був пристосований для перевезення насипних вантажів (викладався лубом чи випалювався з липового кряжа). Для того, щоб збільшити рівновагу М. і запобігти її перекиданню, використовувалися спеціальні розпорки – люшні. Нижнім кінцем люшні надягались на осі, а їхні верхні кінці кріпилися до кузова. Крім того, М. споряджалася мазницею з дьогтем для змащування осей та важницею – жердиною-важелем для підважування застряглого воза. Для транспортування М. застосовувались парні запряжки волів.

Літ.: Культура і побут населення України. – К., 1993. – С. 96.

МАЗЕПА Іван Степанович (бл. 1639–1709) – державний і політичний діяч, гетьман України (1687–1709). Народився у с. Мазепинцях (тепер Білоцерківського р-ну Київської обл.), родовій маєтності Мазеп-Колядинських, дрібного шляхетського українського православного роду. Дід М. – Михайло – страчений у 1596 за участь у повстанні під проводом С. *Наливайка*. Батько – Адам-Степан – брав участь у *Визвольній війні*, у 1654 був білоцерківським городовим отаманом, а за гетьманства І. *Виговського* – білоцерківським полковником; після поразки Виговського втік при його боці із сім'єю на контрольовану *Річчю Посполитою* територію Правобережної України, дістав титул чернігівського підчашого (1662–65). Мати М. – Марина (уроджена Мокієвська, 1617–1707) – по смерті чоловіка постриглася в

Гетьман Іван Мазепа. Олія. 18 ст.

Мажа

черниці під ім'ям Марії, згодом прийняла схиму під ім'ям Магдалини, тривалий час аж до смерті була ігуменею жіночого Вознесенського монастиря при Києво-Печерській лаврі, а також жіночого Фролівського монастиря на Подолі у Києві, де й похована. М. мав рідну сестру Олександру, котра тричі брала шлюб (з П. Обідовським, Витуславським, Я. Войнаровським). Сини Олександри від шлюбів з П. Обідовським та Я. Войнаровським вірно служили М. вже як гетьманові.

М. навчався у Києво-Могилянській колегії, де одним із його викладачів був відомий письменник, богослов і філософ Йоаникій Галятовський, який вчив раніше в Чигирині Юрія *Хмельницького*. Продовжив навчання у Варшаві, Парижі, Падуанській академії (Італія), а під час свого перебування у Німеччині та Голландії мав змогу поповнити свої знання. Добре володів польською, церковнослов'янською, латинською, французькою, італійською, татарською та іншими мовами, грав на бандурі, складав вірші й пісні (деякі з них стали народними, як-от «Ой горе тій чайці, ой горе небозі...»), був прекрасним оратором. Після завершення навчання став на службу королю *Яну II Казимиру* покоєвим слугою (1659–63), оскільки Правобережна Гетьманщина була в той час під протекторатом Речі Посполитої. Однак під час походу Яна II Казимира на Лівобережну Гетьманщину у 1663–64 він не пішов з королем, воліючи бути біля смертельно хворого батька (помер у 1665). Після повернення Яна II Казимира з походу М. знову пішов до нього на службу, виконував деякі дипломатичні доручення, був також офіцером королівської гвардії. Після відставки Яна II Казимира у 1668 М. порвав з варшавським двором і став на службу гетьманові Правобережної України П. *Дорошенку* (1669), був ротмістром його надвірного війська. Посланий Дорошенком з дипломатичною місією до *Кримського ханства* і Туреччини, М. потрапив у степу в полон до запорожців І. *Сірка* (11.3.1674), який передав його лівобережному гетьману І. *Самойловичу*. Після періоду опали, коли М. кілька років жив як простий козак, він піднявся до уряду генерального осавула (1682), брав участь у першому *Кримському поході* (1687). Після зміщення І. Самойловича був обраний гетьманом на козацькій раді на р. *Коломаку*. Брав участь у другому Кримському поході (1689), доклав значних зусиль до укріплення Посамар'я, зокрема будівництва *Новобогородицької фортеці* (1688). У 1689 здійснив поїздку до Москви. У 1691–93 М. придушив виступ Петрика (*Іваненка*). З метою зміцнення гетьманської влади прагнув посилити контроль над *Запорозькою Січчю*, але це призвело до конфліктів із запорожцями. Як гетьман М. відзначався блискучим адміністративним і господарським талантом, уславився як покровитель Української православної церкви, Києво-Могилянської академії, літератури й мистецтва. На власний кошт збудував чимало православних храмів, допомагав поетам, які присвячували йому свої твори (П. Армашенко, Ф. Прокопович, С. Яворський та ін.).

Брав участь у Північній війні, в ході якої здійснив далекі походи на Правобережну та Західну Україну аж до Замостя і Вісли, також углиб Білорусі, значно послабивши там владу Речі Посполитої. У зв'язку з посиленням колоніальної політики Російської імперії щодо України уклав таємний союз зі шведським королем *Карлом XII* і у 1708 підняв повстання проти Російської імперії, в якому був підтриманий Січчю (кошовий К. *Гордієнко*). Після поразки шведсько-українських військ у генеральній битві під Полтавою (27.6.1709) емігрував до Молдови, що була тоді під турецькою владою. Помер 21.9 (2.10).1709 у с. Варниці під Бендерами. Був похований у кафедральній церкві св. Юрія у м. Галаці (нині – в Румунії).

М. був одружений з Ганною Половець (померла у 1703), дочкою відомого учасника Визвольної війни Семена Половця (згодом – дружиною білоцерківського полковника С. Фридрикевича). Дітей у М. не було, він усиновив дітей своєї дружини від її шлюбу з Фридрикевичем (Криштоф і Марія). Останні через свої шлюби стали спорідненими з українськими старшинськими родами Громик, Горленків, Зеленських і Трощинських.

Бурхливе життя М. надихало багатьох діячів культури світового значення, в т. ч. поетів (Байрон, Брехт, Пушкін, *Рилєєв*, Словацький, *Шевченко*, *Сосюра* та ін.), художників (Делакруа, Жеріко), композиторів (Ліст, Чайковський та ін.); йому присвячено понад 20 опер.

Літ.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Торонто, 1960; Борщак І. Іван Мазепа. Життя і пориви гетьмана. – К., 1991; Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. – Львів, 1991; Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 385–402; Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на поч. XVIII ст. – К., 1994; З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – К., 1996; Кривошея В. В. Національна еліта Гетьманщини. – К., 1998. – Ч. 1; Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.

Ю. А. Мицик

МАЗУРИК Омелян Михайлович (нар. 1937) – український живописець. Народився у с. Брежаві на Лемківщині (Польща), закінчив краківську Академію мистецтв (1964) і паризьку Вищу школу мистецтв (1968). Живе в Парижі, провів понад 30 персональних виставок – в Україні, Франції, Італії, Канаді, США та ін. країнах. Перша персональна виставка відбулася у Києві (1964). Відомий своєю творчістю в галузі станкового і монументального релігійного живопису (іконостас та розписи у церкві св. Володимира на бульварі Сен-Жермен у Парижі (1969), в 1980 отримав першу нагороду на міжнародній виставці релігійного мистецтва різних віросповідань (Франція, м. Бержерак). Автор серії «Козаків Мамаїв» (1980–1990-і рр.), яка є вільними інтерпретаціями сучасного художника, добре обізнаного з національною традицією; це витончені, легкі колірнопластичні композиції з відтінком ностальгії. Подекуди М. вводить легкі фігурки ангелів-охоронців («Козак Мамай», 1990, Запорізький художній музей).

О. М. Мазурик

І. М. Ласка

МАЙДАН, селітряна яма – розрита під час добування селітри *могила*. М. мав вигляд валу кільцевої у плані форми, що утворювався при вибиранні багатого на селітру ґрунту

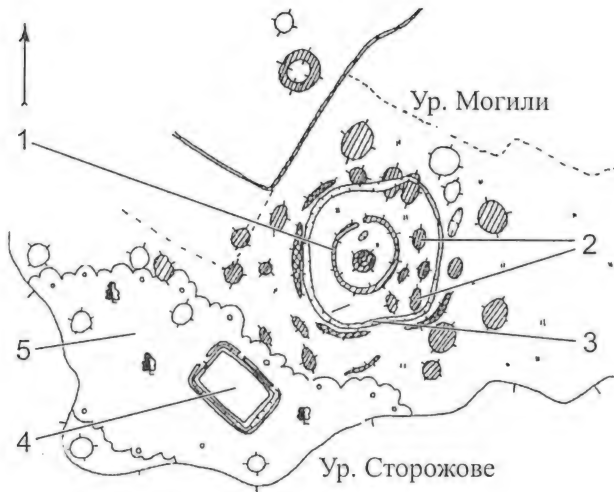

План майдану поблизу села Сторожового на Полтавщині: 1 – майдан; 2 – бурти з переробленого ґрунту; 3 – рів, викопаний в пізніші часи; 4 – укріплення козацької доби; 5 – молодий ліс

з центральної частини кургану. Часто у кільцевому валу робився прохід, – ймовірно, для виносу ґрунту. Поруч із кільцевим валом поступово виростали бурти чи невеликі кургани, насипані з переробленого ґрунту. Часто ці бурти насипались іззовні від кільцевого валу обабіч від проходу і називались «вусами» чи «крильми». Охоплюючи певний простір, вони утворювали дворик майдану.

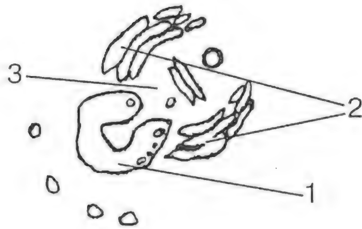

План майдану поблизу села Жовтневого на Дніпропетровщині: 1 – кільцевий вал; 2 – «вуса» майдану; 3 – дворик

Літ.: Археологія доби українського козацтва. – К., 1997. – С. 54–56; Телегін Д. Про так звані «розриті могили», або майдани, і їх роль в археології та історії доби українського козацтва XVI–XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 6. – К., 1997. – С. 72–74; Кулатова І. Майдани на Коломаку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 61–65.

С. Ф. Плецький

МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (1804–1873) – український вчений-енциклопедист, просвітник, діяч українського культурного відродження, природознавець, письменник, історик, філолог, народознавець. Один з основоположників сучасного українознавства. Народився на хуторі Тимківщині, тепер с. Богуславець Золотоніського р-ну Черкаської обл. Належав до старовинного роду козацьких старшин і церковних ієрархів. Початкову освіту здобув удома та в монастирі, середню – в Новгород-Сіверській гімназії (1812–19). Закінчив Московський ун-т (словесне та природниче відділення, 1823). Працював директором ботанічного саду, викладачем, професором, завідувачем кафедри ботаніки Московського ун-ту. Був членом громадських літературно-наукових товариств. У 1834–35 – перший ректор Київського ун-ту, потім – декан філософського факультету. Змушений був покинути посаду через хворобу. З 1845 – у відставці. Постійно проживав на хуторі Михайловій Горі на Чернігівщині, займаючись науковою та літературно-публіцистичною діяльністю. Член-кореспондент Російської Академії наук (з 1871), дійсний член кількох російських наукових товариств, почесний член Московського, Петербурзького, Київського, Новоросійського (в Одесі) ун-тів.

М. О. Максимович

Діяльність у галузі українознавства М. почав у 2-й пол. 20-х рр. 19 ст. як фольклорист, дослідник мови та літератури. Згодом перейшов до вивчення історії, етнографії, історичної географії, джерелознавства та історіографії України, закладаючи основи критичного підходу до вивчення українського минулого.

М. не залишив систематичної, узагальнюючої праці з історії України. Він торкався лише окремих її питань у численних замітках, оглядах, рецензіях, листах. У полеміці з російськими істориками М., зокрема, заперечував норманську теорію походження Русі, доводив генетичний зв'язок і спадкоємність різних етапів українського історичного процесу, починаючи з Київської Русі, захищав думку про високий соціальний статус українського *козацтва*, обстоював право української мови на власний літературний розвиток.

М. перебував під впливом романтичних, слов'янофільських ідей. Його національна самосвідомість не виходила за межі загальноросійсько-слов'янської. Він доводив самобутність, але не самостійність чи окремішність українського історико-культурного процесу.

Козацька тематика була однією з основних у творчості М. Історик досліджував проблеми виникнення козацтва, питання про перших козацьких гетьманів, історичну роль П. *Сагайдачного* та Б. *Хмельницького*, військово-адміністративний устрій козацької держави, зв'язок запорожців з гайдамаками та їхню роль у *Коліївщині*.

Погляди М. на українське козацтво формувалися спочатку під впливом усної народної творчості та літературно-історичних праць його сучасників, у т. ч. І. І. *Срезневського* та М. *Полєвого*. М. називав козаків східним, народним, православним лицарством, порівнюючи його походи проти турків і татар з хрестовими.

У розумінні етимології та значення слова «козак» М. не був оригінальним, повторюючи здебільшого висновки своїх попередників. При цьому він не уникнув впливу т. зв. кавказької версії походження козацтва. Причинами виникнення *запорозького козацтва* М. вважав, з одного боку, утиски польських і литовських завойовників, а з іншого – татарські набіги. *Запорозьку Січ* М. уявляв у романтичному дусі як буйне братство вільнолюбних вояків. На його думку, перші козацькі повстання проти *Речі Посполитої* мали релігійний характер.

М. прагнув захистити козаків та їхніх ватажків від звинувачень з боку великодержавних російських і польських

істориків. Водночас він критично ставився до праць своїх сучасників М. А. *Маркевича*, М. І. *Костомарова*, А. О. *Скальковського*, знаходячи в них численні фактичні помилки і неточності. Джерелознавчо-історіографічний аналіз українських *козацьких літописів*, історичних творів 18 – поч. 19 ст., у т. ч. *«Історії Русів»*, дозволив М. виявити в них чимало помилок і непорозумінь, тиражованих пізнішими авторами.

Літ.: Максимович М. А. Собрание сочинений. – Т. 1–3. – К., 1877–1880; Максимович М. А. «Киевъ явился градомъ великимъ...»: Вибрані українознавчі праці. – К., 1994; Грушевский А. М. А. Максимович (1804–1873). Из украинской историографии XIX в. – СПб., 1909; Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн. XVI. – С. 1-6; Клепацький П. М. О. Максимович як історик // Україна. – 1927. – № 6. – С. 80–85; Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К., 1997.

В. В. Кравченко

МАЛА РУСЬ – штучна книжна назва, яка з поч. 14 ст. стала вживатися для означення *України*. У 1303 у зв'язку з утворенням Галицької митрополії в документах константинопольського патріарха став уживатися термін «мікра Росіа», тобто Мала Русь, для окреслення України на відміну від «Мегале Росіа», тобто Велика Русь, під котрою розумілися північно-східні терени Київської Русі 10–12 ст., на яких сформувалася згодом *Московська держава*. Даний термін набув певного поширення у канцелярській практиці церковних кіл у 16–17 ст., навіть у деяких пам'ятках української літератури 16–18 ст. Так, літописець початку 18 ст. С. *Величко* вживав термін «Мала Русь» («Мала Росія») як синонім назви «Україна». З приєднанням України до Московської держави цар *Олексій Михайлович* вніс зміни до свого титулу, початок якого набув такої форми: «государь... всея Великия, и Малыя, и Белыя России». Цим він прагнув підкреслити права Московії на всю спадщину (територіальну, державну, культурну) Київської Русі, в т. ч. й на українські та білоруські землі. Відповідно стали називатися урядові установи, які стосувалися України, – наприклад, «Малороссийский приказ», «Малороссийская коллегия» тощо. В офіційній мові Московської держави відповідно до політичної ідеології її панівних кіл «Малою Руссю» стали послідовно називати Русь-Україну, причому поняття «мала» розумілося як «менша», а отже, «другорядна, підлегла великій». Відповідно заборонялися назви «Україна», «українці», а українців у Російській імперії офіційно називали малоросами. Внаслідок подій 1905 і особливо 1917 в ході національно-визвольних змагань українського народу відбулося швидке відродження і остаточне утвердження назви «Україна» і похідних від неї термінів (українець, український тощо). В українському середовищі слово «малорос» стало вживатися для окреслення змосковщених українців, нерідко з іронічним забарвленням.

Літ.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991; Шелухін С. Україна. – Прага, 1936–1937; 2-е вид. – Дрогобич, 1992.

Ю. А. Мицик

МАЛАЙ – див. *Мамалига*.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Лівобережній Україні. Перша М. к. (1722–27) була створена указом *Петра I* для контролю за діяльністю гетьманського уряду та поступового обмеження автономії *Гетьманщини*. У царському указі від 16 (27).5.1722 впровадження М. к. мотивувалося вадами внутрішнього управління, судочинства та фіскальної системи Гетьманщини, через що, мовляв, надходить багато скарг. Демагогічно заявлялося, що все це робиться для блага українського народу, щоб захистити його від утисків старшини, і притому робилося посилання на «Статті Хмельницького».

М. к. створювалася у *Глухові* у складі 6 старших російських офіцерів на чолі з бригадиром Степаном Вельяміновим. До складу М. к. входили: президент, віце-президент, 4–5 радників, 4 асесори. У своєму розпорядженні вона мала цілий штат службовців, до якого входили секретарі, нотаріус, перекладач, актуаріус, копіїсти, регістратори, канцеляристи – всього 39 чоловік. При колегії знаходився фіскал, згодом – прокурор, який мав здійснювати контроль і нагляд за її діяльністю. Члени колегії мали засідати щоденно.

М. к. перебрала на себе функції вищої судової інстанції, контролювала збирання податків, здійснювала нагляд за *козацькою старшиною*, організовувала розквартирування російських військ у Гетьманщині. Вона мала приймати від населення скарги на українські суди, контролювати фінанси, стежити, щоб старшина не обтяжувала козаків.

Заснування М. к. фактично означало ліквідацію основних засад *Переяславського договору 1654* і наступних статей, що укладалися гетьманами з російськими царями.

У 1727 у зв'язку з наближенням війни з Туреччиною царський уряд, намагаючись залучити на свою сторону козацьку старшину, ліквідував М. к. і поновив гетьманство. Після смерті гетьмана Д. *Апостола* у 1734 гетьманство знову було тимчасово заборонене, і функції гетьмана було передано органу, схожому на М. к., – *Правлінню гетьманського уряду*.

Друга М. к. (1764–81) була створена указом *Катерини II* після остаточного скасування гетьманства. Після усунення К. *Розумовського* з гетьманства управління Лівобережною Україною було передано Малоросійській колегії (яка в історіографічній традиції дістала назву Другої) на чолі з президентом у ранзі генерал-губернатора. Президент колегії граф П. Рум'янцев отримав від Катерини II таємну інструкцію з наказом обережно, але систематично нищити українські права та вольності і поступово готувати населення до сприйняття загальноімперських порядків. Друга М. к. складалася з 8 членів: чотирьох українських старшин і чотирьох урядовців-росіян. До її штату входили також прокурор (російський полковник), 2 секретарі (українець і росіянин) і канцелярські службовці. В адміністративному відношенні М. к. підлягала канцелярії малоросійського генерал-губернатора (того ж П. Рум'янцева). Поступово М. к. узурпувала всю повноту військової влади. Після ліквідації російським урядом полково-сотенного устрою Лівобережної України (1781), перетворення лівобережних козацьких полків у регулярні карабінерні кавалерійські частини російської армії (1783) та запровадження намісництв (1780–83) на українських землях повністю поширилась система державного управління Російської імперії. Указом від 20.8.1781 М. к. було скасовано.

Літ.: Джиджора І. Реформи малоросійської колегії на Україні в 1722–1723 рр. // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 352–372;

Г о р о б е ц ь В. М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722–1727 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993; Г о р о б е ц ь В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої пол. XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.

С. Р. Лях

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПРИКАЗ – центральний орган управління, створений у Москві 1662, який відав питаннями взаємовідносин царського уряду з Лівобережною Україною. Офіційна назва – «Приказ Малые России». З 1687 перебував у відомстві Посольського приказу. Підлягав безпосередньо російському царю і діяв від його імені.

Через М. п. царський уряд затверджував претендентів на гетьманство, підтримував зв'язки з гетьманською адміністрацією, контролював внутрішню і зовнішню політику гетьманського уряду, керував збором податків з населення України, збирав інформацію про настрої козацтва і старшини на українських землях, призначав воєвод на Україну, керував їхньою діяльністю, розв'язував питання розміщення російських військ в Україні, їх матеріального забезпечення, відбудови і спорудження нових фортець та укріплень, здійснення поштового зв'язку. М. п. організовував спільні дії російської армії і козацьких полків. Він добивався посилення російського впливу і влади в Україні, тому українське козацтво і старшина неодноразово виказувала невдоволення його діяльністю і політикою російських воєвод. Серед керівників М. п. були відомі дипломати О. Л. Ордин-Нащокін, О. С. Матвєєв та ін.; штат установи складався з кількох дяків і декількох десятків піддячих. У квітні 1722 М. п. було ліквідовано, а в травні управління Україною передано до *Малоросійської колегії*. Архів М. п. зберігається у Російському державному архіві давніх актів (Ф. 229; 1297 одиниць зберігання). Багато документів М. п. було опубліковано і введено до наукового обігу (див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1867–1892. – Т. 5–15.)

Літ.: С о ф р о н е н к о К. А. Малороссийский приказ русского государства второй половины XVII – начала XVIII вв. – М., 1960.

Ю. П. Князьков

«МАМАЙ-КОЗАК» – див. «*Козак Мамай*».

МАМАЛИГА, малай, милай – козацька страва; варилася з просяного борошна на воді без солі, вживалася разом із солоним сиром або з бринзою. Подавалася, як правило, гостям і у святкові дні.

МАНАСТИРСЬКИЙ Антон Іванович (1878–1969) – український живописець, народний художник УРСР (з 1956). Народився в сім'ї поштового службовця у с. Завалові (тепер Бережанського р-ну Тернопільської обл.). Навчався у Львівській художньо-промисловій школі (1895–99), краківській Академії мистецтв (1900–05). З 1894 жив у Львові. Працював у пейзажному, портретному і побутовому жанрах. Створював картини-ілюстрації на теми українських народних пісень і літературних творів, які набули популярності в Галичині і репродукувалися у Львові в листівках на замовлення «Товариства для розвою руської штуки» (подібно до ілюстрацій А. *Ждахи,* що видавалися у Києві).

У 1900-х рр. М. активно розвивав козацьку тему, створивши цикл картин, в яких зображено епізоди з життя козаків – у степу, на сторожі, на відпочинку і на побаченні, в поході – на тлі лірично чи романтично трактованих краєвидів (суто батальні сцени відсутні). У ліриκο-епічних образах опоетизовано почуття любові до рідного краю, вірну бойову дружбу і героїку подвигу. Твори М. оповиті подекуди настроєм ностальгічного суму чи філософських роздумів. Так, у картині «На кургані» (1916) серед степу, на узвишші пильно вдивляється в далечінь вершник; його постать монументально вимальовується на тлі величної природи – безмежний степ вкриває вечірня імла, догоряють заграви на далекому горизонті. Тонка фактура багатотонового живопису майстерно передає безкрайню далину і повітряну перспективу («Біля вогнища», «Козаки в поході» – обидві 1910; «Козацька школа», «Біля криниці» – обидві 1912; «Люба розмова», «Повернення на батьківщину» – обидві 1913; «За світ встали козаченьки», «Прощання» – обидві 1914; «На кургані», «Серед степу» – обидві 1916; «Прощайте товариші», «Біля водопою»).

А. І. Манастирський

У 1932 М. створив свій найвідоміший твір «Запорожець» (Львівський національний художній музей) – гостро індивідуалізований і переконливий портрет-тип, що сприймається як символ лицарської доблесті і мудрості. Наближене до глядача поясне зображення літнього козака (у повороті вліво), що сидить у глибокій задумі, міцно стискаючи шаблю, спершись на неї підборіддям. Укрите зморшками мужнє обличчя, під зведеними бровами твердий і гострий погляд – сильна, непересічна особистість. Художник зважує кожну деталь. Лаконічна композиція, стримана і насичена колірна гама, де мажорне виразне звучання червоного кунтуша стишується чорним кольором коміра. Яскравий силует чітко карбується на тлі світло-сірого шатра. Психологічно виразний образ, сповнений внутрішнього драматизму і громадянського звучання, несе узагальнення і філософське осмислення історичного явища. Є в ньому щось і від давніх козацьких портретів, і від Матейка, і від рєпінських «Запорожців» (репродукція з яких висіла в майстерні художника).

До козацької теми М. звернувся ще раз у 50-і рр.: «Розвідник у погоні за татарином» (1955), «Козак у степу», «Козак в поході» (обидві 1956).

Літ.: А. Манастирський: Альбом. – К., 1980. *І. М. Ласка*

МАНДРИКА – українська національна страва, вид сирника, що готувався із сиру, борошна та яєць на розговіння після петрівчаного посту (цей піст триває від першої неділі після Трійці до свята св. Петра й Павла, тобто до 29.6 за старим стилем).

Слово «мандрика» фіксують різні пам'ятки української мови та літератури, воно є в словнику Б. Грінченка, збірнику М. Номиса та ін. В деяких українських народних прислів'ях, це слово обігрується, наприклад: «Зозуля мандрикою вдавилась», тобто зозуля перестає кувати із середини літа, коли закінчується петрівчаний піст. Від цього

слова, як і від назв інших страв української кухні («корж», «куліш», «путря» тощо), походить досить популярне прізвище. Відомий, наприклад, запорожець Мандрика, суддя Самарської паланки 18 ст., засновник слободи Мандриківка, що знаходиться на правому березі Дніпра біля самої води у південній частині Дніпропетровська (нині – житловий масив «Перемога»). *Ю. А. Мицик*

МАНШТЕЙН Христофор Герман (1711–1757) – німецький вчений-мандрівник і письменник. Перебував на російській службі. У 1810 опубліковано книгу М. «Мемуари про Росію. 1727–1744», в якій окремий розділ («Рухи козаків України та що це за народ») присвячено українському козацтву. Описано похід російських військ на Крим (1736–39) і показано участь у цьому поході запорожців. Твір написано на основі власних спостережень автора. У праці М. відображено репресивну політику російського уряду проти козацтва та піднесення руху за відновлення автономії після смерті *Петра І.* Оскільки ґрунтовної обізнаності з історією у М. не було, у його книзі багато помилок і неточностей, історія козацтва висвітлена приблизно.

Літ.: Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 355–357. *В. А. Чабаненко*

МАРКЕВИЧ Микола Андрійович (1804–1860) – український історик, археограф, письменник, народознавець, один з яскравих представників українського національного відродження. Народився в с. Дунайці, тепер Глухівського р-ну Сумської обл., в родині поміщика. Рід Маркевичів належав до української старшинсько-дворянської верхівки, тісно пов'язаної родинними узами з Кочубеями, Скоропадськими, Гудовичами, *Ґалаґанами.* М. здобув освіту в приватному пансіоні П. П. Білецького-Носенка на Чернігівщині та в благородному пансіоні при Головному педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі. Служив у драгунському Курляндському полку спочатку юнкером, потім поручиком. Після виходу у відставку в 1824 оселився у власному маєтку Турівцях на Чернігівщині, де й провів більшу частину свого життя.

Коло наукових і творчих інтересів М. включало в себе краєзнавство, фольклор, етнографію, музику, художню літературу, статистику, господарство, історію та археографію. При цьому він завжди виступав палким патріотом України, збираючи та популяризуючи її історико-культурну спадщину. М. є автором близько 200 різноманітних творів переважно українознавчої та краєзнавчої тематики, з яких лише частина надрукована.

М. А. Маркевич

Історія України займала одне з перших місць у творчості М. Вона знайшла відображення в багатьох його працях, але найбільшою мірою – в 5-томній «Історії Малоросії» (М., 1842–43), яка висвітлює період від найдавніших часів до кінця 18 ст. і ґрунтується на багатих та різноманітних джерелах і публікаціях.

Історичні погляди М. мали безпосередній зв'язок з козацько-старшинською історіографією 18 – поч. 19 ст. і органічно продовжували її за нових історичних умов 1-ї пол. 19 ст. з їхньою офіційною теорією «самодержавства, православ'я, народності», романтичними впливами, слов'янофільськими та українофільськими зацікавленнями. Як історик М. впритул підійшов до межі, що розділяє козацько-дворянську і народницьку епохи в історії України, романтичну художню історіографію від науково-критичної, малоросійську регіонально-станову національну ідентичність від української. Проте він не зміг перейти цю межу, що зумовило поєднання суперечливих рис у світогляді й творчості М., вірного сина своєї Батьківщини-України і патріота Вітчизни-Росії.

М. приділив спеціальну увагу українському козацтву, вивчаючи його походження, соціальний та військовий устрій, походи і повстання. Він рішуче заперечував окреме етнічне походження українського козацтва, підкреслюючи його соціальний характер. Щоправда, М. (під впливом, очевидно, М. М. Карамзіна) визнавав існування козаків ще в епоху Київської Русі й припускав, що вони складалися з торків, узятих на службу руськими князями. Проте, на думку історика, це козацтво перестало існувати після монголо-татарської навали. Його місце зайняли місцеві жителі, що перебрали назву та спосіб життя своїх вільних, войовничих і неприкаяних попередників. На цій підставі М. категорично заперечував будь-які риси подібності між українським козацтвом і кавказькими чи азіатськими народами, на відміну, зокрема, від Д. М. *Бантиша-Каменського* і М. О. *Полєвого.*

Подібно до багатьох своїх попередників, М. розрізняв запорозьких і городових (малоросійських) козаків, проте не протиставляв їх. Запорожців він вважав прикордонною сторожею, підпорядкованою українським гетьманам. Водночас М. не зміг повністю відмовитися від негативної оцінки запорожців і у своїй підцензурній «Історії Малоросії» виправдовував ліквідацію *Запорозької Січі* царським урядом.

М. творив свою військову та політичну історії козаччини здебільшого під впливом *«Історії Русів».* Це стосується й намагання М. довести, що козацтво в усьому було рівним зі шляхтою.

У поглядах М. на минуле козаччини було загалом небагато оригінального, і вони не мали помітного впливу на подальшу історіографію проблеми.

Літ.: Грушевский А. Н. А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) // Журнал министерства народного просвещения. – 1911. – № 1. – С. 59–141; Маслов В. І. М. А. Маркевич. – Прилуки, 1929; Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич: 1804 – 1860. – Л., 1987. *В. В. Кравченко*

МАРТИНОВИЧ Порфирій Денисович (1856–1933) – український графік і живописець. В історію українського мистецтва увійшов як перший ілюстратор *«Енеїди»* (1873–74). Збирач і знавець народної творчості. Виконав галерею селянських портретів, які стали вершиною його творчості і визначним явищем українського образотворчого мистецтва, значним внеском у розвиток козацької теми (відома також його ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»).

П. Д. Мартинович. Портрет роботи О. Г. Сластьона. Папір, олівець. 1877 р.

Його творча діяльність тривала всього 7 років, проте художній хист і демократичне спрямування мистецтва визначили художню цінність його творчого спадку.
Народився у с. Костянтинівці, тепер Харківської обл. У дитинстві малював чумаків і кобзарів, які гостювали у батьківському домі. У 1873–80 навчався в Петербурзі в Академії мистецтв, де проявляв особливу майстерність у малюнках олівцем. Носив український народний одяг; в його квартирі на Васильєвському острові збирався український студентський гурток. На канікулах з однодумцем і товаришем О. *Сластіоном* мандрував по Україні, малюючи і збираючи народну творчість. Його інтерес до селянських портретів підтримував І. Крамськой, у творчості якого цей напрямок займав важливе місце. Проте несприятливі обставини життя – смерть батька, що позбавила М. матеріальної підтримки, і конфлікт з Академією, в результаті якого він не отримав срібної медалі і був виключений, – з його вразливим і незалежним характером призвели до нервового зриву. Незважаючи на підтримку друзів і прихильників його таланту, важке психічне захворювання у 24 роки назавжди перервало його творчість. М. повернувся на батьківщину (1883), до кінця життя займався збиранням фольклору, етнографічних матеріалів, частина яких була опублікована.
Найсильніше виразив себе в серії портретів, створених протягом чотирьох літніх поїздок у с. Вереміївку на Полтавщині (1877–80), заселене чумаками, вихідцями із Запорожжя, які берегли давні звичаї і побут: «Хата козака Гончара з Вереміївки ізсередини» (1879, полотно, олія, Харківський художній музей); «Козак Грицько Гончар» (1877, олівець, Дніпропетровський художній музей); «Портрет Ф. Мигаля» (1880, олівець, Національний художній музей України). Інтуїтивно проникаючи до глибинних джерел народного характеру, М. розвиває у своїх портретах шевченківські традиції народності і реалізму.

Літ.: Т а р а н у ш е н к о А. П. Д. Мартинович: Нарис про життя і творчість. – К., 1958.
І. М. Ласка

МАРТОС Олексій Іванович (1790–1842) – український історик, письменник, син російського скульптора українського походження І. П. Мартоса. Народився в Санкт-Петербурзі. Військовий інженер за освітою, вихованець інженерного корпусу. Служив в армії, спочатку в Києві (1806–10), потім у діючій армії в Молдові, Білорусі, Польщі, Пруссії. З 1821 – на цивільній службі в губернському правлінні та суді в Єнісейську, в прокуратурі у Новгороді (1827–32), комісаріатському правлінні Вільна (1834–37), Ставрополя (1837–41). Дійсний статський радник, кавалер кількох орденів, член Вільного товариства любителів словесності, наук і мистецтв у Санкт-Петербурзі.
М. – автор п'ятитомної «Історії України і козаків», від якої залишилося лише кілька опублікованих фрагментів. Йому належать також окремі статті з історії Росії та античної історіографії, літературно-мемуарні записки, переклади. Його трактування історії України відображало особливості світогляду патріотично настроєного покоління української молоді, вихованої на ідеалах західноєвропейського просвітництва і традиціях античності. В зображенні М. українська історія виглядає вільною від станової обмеженості, політичного сервілізму та релігійно-національної нетерпимості. У полеміці з іншим істориком України, Д. М. *Бантишом-Каменським*, на поч. 20-х рр. 19 ст. М. виявився ближчим до ліберальних кіл громадськості, аніж до офіційної історичної науки.
М. розглядав події *Визвольної війни* під проводом Б. *Хмельницького* в героїко-патріотичному дусі, як боротьбу українців за свободу і незалежність Вітчизни. В описі українсько-російських взаємин відповідного періоду можна знайти чимало аналогій з *«Історією Русів»*. В розумінні історичної ролі гетьмана І. *Мазепи* М. переважав будь-кого зі своїх попередників і сучасників. І. Мазепа був для нього справжнім патріотом своєї Вітчизни, борцем за її свободу, талановитим полководцем і покровителем наук та мистецтв. М. засуджував блюзнірський обряд проголошення анафеми І. Мазепі російською православною церквою.
М. вважав період Визвольної війни новою епохою в історії українського *козацтва*. Останнє, за його словами, зуміло на той час оволодіти військовим мистецтвом, відмовившись від колишньої тактики здобичницьких набігів. У політичному сенсі козацтво створило державу, яка, попри свою молодість, успішно воювала з усіма військовими силами Речі Посполитої.

Літ.: М а р т о с А. Отрывок из истории Малороссии // Северный архив. – 1822. – Ч. 3, 5; Сын отечества. – 1823. – № 12–13; Записки инженерного офицера Мартоса о турецкой войне в царствование Александра Павловича 1806–1812 // Русский архив. – 1893. – № 7. – С. 305–368; В а с и л ь е в В. Алексей Иванович Мартос // Маяк. – 1845. – Т. 23. – С. 78–90; Л а з а р е в с к и й А. Прежние изыскатели малорусской

старины (А. И. Мартос) // Киевская старина. – 1895. – № 2. – С. 170–194; Савченко Ф. Нові відомості про неопубліковану історію України Олекси Мартоса // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 7–14.

В. В. Кравченко

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА – легендарний образ української жінки-полонянки, патріотки своєї землі. Доля дівчини Марії, що жила в сім'ї священика в місті Богуславі, була покладена в основу широко відомої думи 17 ст. «Маруся Богуславка». Потрапивши в полон до татар, Маруся пережила всі жахи невільницького торгу і була продана до Туреччини. Ставши дружиною багатого турка, Маруся не забуває свого коріння. Вона не покидає думки допомогти співвітчизникам, що знемагають у неволі. Діставши ключі, Маруся випускає із темниці 700 українських невільників. Хоча Маруся і «обусурманилась», проте автори думи не дорікають їй за зраду. Маруся в думі залишилась патріоткою рідного краю, свого народу. Образ Марусі змальовано з великою теплотою і симпатією, що робить його привабливим і відповідно до історичних обставин – реальним.

За сюжетом, характером і поведінкою героїні, колоритом подій та побутовими подробицями дума про М. Б. є історично правдивою. Ймовірно, що творці думи поклали в її основу реальну подію, а дівчина Марія з Богуслава була конкретною історичною особою.

З народної поезії М. Б. перейшла у професійну літературу і мистецтво. Про Марусю написано поеми, романи, п'єси, поставлено балет.

Літ.: Грушевська К. Українські народні думи. – Т. 1. – К., 1927. – С. 21–28; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991.

О. П. Кривоший

МАРУСЯ ЧУРАЙ – див. *Чурай* М. Г.

МАРЦІЙ (Мерц) Йоган Юстус (1648–1702) – німецький хроніст, дослідник історії *козацтва*. Народився у Больштедті поблизу Мюльгаузена (Тюрингія), закінчив гімназію в Мюльгаузені. У 1666 у зв'язку із смертю батька та матеріальними труднощами вчився у Штетині. Коли німецькі медики Л. Блументрост і Й. Грегорі їхали повз Штетин до Москви, то взяли із собою М. вчителем для німецької слободи під Москвою. М., однак, прибув до Москви пізніше, певний час провчившись у Лейпцизькому та Кенігсберзькому ун-тах. Був на аудієнції у царя *Олексія Михайловича*. Виконував учительські та пасторські обов'язки в німецькій слободі, подорожував, зокрема побував у Смоленську. Виїхав з Москви через Архангельськ до Гамбурга, куди прибув у вересні 1672. У 1673–75 навчався у Віттенберзькому ун-ті, отримав звання магістра. Згодом навчався у Мейсені і Дрездені, був армійським проповідником під час оборони Відня (1673). Після цього повернувся на батьківщину і був пастором у різних протестантських церквах Мюльгаузена.

Під час перебування у *Московській державі* М. зібрав значний матеріал з історії козацтва, який доповнив свідченнями західних авторів: Ж. де Ту (Франція), П. Петрей (Швеція), П. *Пясецького* (Польща), П. Джовіо (Італія) та ін. У 1674 у Віттенберзькому ун-ті захистив дисертацію, присвячену повстанню Степана Разіна. Ця праця (іноді приписувана Шурфляйшу) була видрукувана того ж року латиною у Віттенберзі. М. торкається в ній походження козацтва і слова «козак», козацької реформи Стефана *Баторія*, *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, до якої ставиться негативно. М. засуджує гетьманів Б. *Хмельницького* і П. *Дорошенка*. У той же час він симпатизує І. *Підкові*. Відомості про українських козаків М. запозичив переважно у Й. Пасторія, Адольфа Брахелія, з «Театру Європи», «Діарія Європи» та деяких інших латиномовних друкованих праць середини – 2-ї пол. 17 ст.

Літ.: Иностранные известия о восстании Степана Разина: Материалы и исследования. – Ленинград, 1975.

Ю. А. Мицик

МАСЛІВ СТАВ, Маслів Брід – урочище і село понад р. Росавою. Вперше село М. С. згадується в документальних джерелах під 1662. Як укріплений пункт село вказане на карті Г. *Боплана*, складеній 1650. М. С. був одним із традиційних місць проведення козацьких рад. Тут збирались козаки в 1625, готуючись до битви з польсько-шляхетськими військами коронного гетьмана С. *Конєцпольського*. Тут відбувалися козацькі ради 23.8.1630 та 8.9.1632, що передували походам проти турків і татар. Після поразки козацько-селянського повстання під проводом Я. *Острянина* і Д. *Гуні* 24.11.1638 в урочищі М. С. була проведена «заключна комісія з козаками»: був проголошений указ про позбавлення українських козаків прав, якими вони користувалися до повстання; старшина підписала постанову, визнаючи від імені всього козацтва *«Ординацію Війська Запорозького реєстрового» 1638*. Поблизу М. С. у липні 1648 розташовувався головний табір козацько-селянського війська, очолюваного Б. *Хмельницьким*. Сюди ж у липні 1648 прибули селянські загони М. *Кривоноса*. У квітні 1649 перед новим походом проти польської шляхти М. С. знову стає збірним пунктом українського війська. Внаслідок цього село стає центром Маслівської козацької сотні *Канівського полку*.

Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* М. С. залишився під владою Польщі, що було закріплено і *«Вічним миром» 1686*. Починаючи з 60-х рр. 18 ст., село відоме під назвою «Маслівка». З 1719 Маслівка – особиста власність козацько-старшинського роду *Лизогубів*, а з 1738 вона належала до володінь магнатів Потоцьких і входила до складу Канівського староства. Тепер – село Маслівка у Миронівському р-ні Київської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. – С. 449–450.

МАСОН Шарль Франсуа (2-а пол. 18 – 1-а пол. 19 ст.) – французький дворянин, протягом 1762–1807 служив у російському війську. Був особистим секретарем майбутнього царя Олександра I. У 1800 видав «Таємні спогади про Росію», в яких із великою повагою відгукнувся про Україну та боротьбу її народу, зокрема козацтва, за незалежність від Московії. У 14-му розділі своїх мемуарів М. відзначає: «Войовнича нація козаків зменшується з дня на день. Вона незабаром зникне з лиця землі, як зникли інші нації, над якими затяжів російський скіпетр, хіба що якась щаслива революція прийде незабаром і визволить її з-під ярма, що нищить її і пригнічує... Повстання великого гетьмана *Мазепи*... поклало початок гнобленню козаків ще за царя *Петра I*. Цей імператор відібрав у них право вибирати свого провідника. Він проводив примусові рекрутські набори в їхній країні і обмежив чисельність козацьких загонів... Розгніваний їх відданістю *Карлові XII*, він згнобив

козацькі племена і розкидав їхніх вояків по різних теренах своєї безмежної держави... Козаки опинились у царському рабстві. Тепер їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність поміж ними зникла... Козацька нація тепер перебуває в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під п'ятою колоса, який її розчавлює». М. ототожнював український народ з козаками і називав його «козацькою нацією». Він підійшов до розуміння несумісності козацької республіки й царської деспотії як державно-політичних структур. Слушно зауважив, що однією з головних причин ліквідації *Запорозької Січі* стало зменшення загрози з боку *Кримського ханства*.

Літ.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 413–415; Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 173–177. *В. А. Чабаненко*

МАТУЛА – великий невід, який використовувався рибалками на *Задунайській Січі*.

Літ.: Вовк Хв. Українське рибальство в Добруджі // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 280; Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 101.

МАХАН (від калм. махн – м'ясо) – козацька страва: варена баранина або молода яловичина. Маханом називали також суп (юшку) з таким м'ясом. Варився в мідному або чавунному казані на триніжку чи на кабиці. Вважався багатим і дуже поживним наїдком, тому подавався, як правило, до святкового обіду.

МАХНІВКА – містечко на півдні Київщини. Розташоване на берегах р. Гнилоп'яті. За часів існування Польсько-Литовської держави землі навколо М. й саме містечко належали польським магнатам Тишкевичам. У 1483–1585 М. зазнала руйнівних нападів ординців, внаслідок чого довго залишалася спустошеною. Лише в 1-й пол. 17 ст. вона почала розростатися і в 1629 М. згадується як містечко Київського воєводства *Речі Посполитої*. Під час *Визвольної війни* М., як і інші укріплені міста, служила опорним пунктом для військ польської шляхти. У липні 1648 тут ішли важкі бої між повстанськими загонами і козацьким військом на чолі з М. *Кривоносом* і польсько-шляхетськими військами під командуванням Яреми Вишневецького (див. *Битва під Махнівкою 1648*).
Внаслідок розрухи і спустошень, викликаних війною та міжусобицями, М. знову занепала. На поч. 18 ст. нею володіли різні поміщики. У 1767 Махнівка стала власністю П. Потоцького, який зробив її своєю резиденцією. Тут було споруджено панські хороми, багато цегляних будівель, костьол, будинок для управителя маєтку тощо. У 18 ст. М. – містечко Київського воєводства, в 1796–1846 М. – центр повіту Київської губернії; тепер – с. Комсомольське Козятинського р-ну Вінницької обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К., 1972. – С. 319–320.

МАЦЕГОРА Григорій Прокопович (нар. 1934) – художник, заслужений діяч мистецтв України. Родом із с. Мотузівки, нині с. Олійники Сахновщинського р-ну Харківської обл. Після закінчення Харківського художнього училища (1956) живе і працює у м. Запоріжжі. Член Національної Спілки художників України (з 1970). Організатор і голова Запорізького обласного осередку Національної Спілки народного мистецтва України (1990). Темі Запорожжя присвятив живописне полотно «Седнівська козацька церква», монументальні роботи – барельєфи «Козаки на човні» (Запорізький річковий порт), «Козаки» і «Козацькі гармати» (інтер'єр ресторану «Січ» у м. Запоріжжі), графічну серію «Запорожці».

Г. П. Мацегора

Літ.: Григорій Мацегора: Альбом. – К., 1995. *П. П. Ребро*

МАЦЕЙОВСЬКИЙ Вацлав Олександр (1793–1883) – польський історик, професор Варшавського ун-ту. Досліджував звичаєве право у слов'ян. Автор праць «Польща і Русь до першої пол. XVII ст. стосовно звичаїв і вдачі» (т. 1–4, 1842) та «Первісна історія Польщі і Литви» (1846), в яких, зокрема, подає відомості про звичаєве право українського *козацтва*. *В. А. Чабаненко*

МАЦЬКІВ Теодор (нар. 1918) – український історик. Родом із Галичини. Закінчив Франкфуртський ун-т (1950). Зараз проживає в США, де викладає європейську історію і славістику в різних ун-тах і коледжах. З 1963 – професор Державного ун-ту в Акроні, Огайо, а від 1984 – професор-гість української історії в Гейдельберзі.
У своїх дослідженнях найбільше уваги приділив двом центральним періодам українсько-гетьманської держави: Хмельниччині і добі Мазепи. Головні праці: «Mazepa im Lichte der Zeitgenössischen deutschen Quellen» (1963), «Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications» (1967), «English Reports on Mazepa, 1867–1709» (1983), «Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709» (1988). М. критично проаналізував повідомлення про Мазепу в німецькій, англійській, французькій, шведській, голландській, австрійській і швейцарській мемуаристиці, дипломатичних реляціях і тогочасній пресі. Упродовж багатьох років досліджує австрійські та англійські державні архіви (Відень і Лондон), де віднайшов важливі документи, що стосуються діяльності гетьмана Мазепи. Показав, що тогочасна німецька преса знаходилася під сильним впливом московської пропаганди; натомість у французьких та англійських матеріалах Мазепу представлено в позитивному світлі.

Літ.: На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999. *С. Р. Лях*

МАЯК – див. *Фігури*.

МЕД – спиртний напій, виготовлений шляхом штучного зброджування бджолиного меду. Залежно від способу приготування розрізняли два види М.: ставлений та варений. При виготовленні ставленого М. його спочатку

розводили водою. Отриману ситу уварювали з хмелем і заквашували хлібними дріжджами (іноді недопеченим житнім хлібом). М., який закис, додавали до будь-яких ягід, і після початку бродіння суміші її томили в печі до розварювання ягід. Потім М. переливали в іншу діжку, засмолювали та ставили в льох на кілька років для витримки. Висока вартість ставленого М. і дуже довгий період його витримки обумовили те, що в козацькі часи більш поширеним був варений М. Під час приготування вареного М. в ситу додавали більше води. Потім її теж уварювали, додавали окріп з попередньо вивареним хмелем та духмяними травами і дріжджі. Засмолені діжки з М. витримувались певний час, завдяки чому напій набував потрібної міцності та смакових якостей.

В усі часи М. був популярним серед козаків напоєм. Крім того, він здавна виготовлявся на Запорожжі: бортництво, а згодом пасічництво були поширеними серед запорожців промислами, і сировини для приготування меду козакам не бракувало. Уже козаки-уходники, залишаючись на зиму за порогами, ситили собі мед. А на Новій Січі М. продавали у шинках, в яких для його зберігання були льохи з льодом.

С. Ф. Плецький

МЕДИЦИНА КОЗАЦЬКА – див. *Козацька медицина.*

МЕЖИГІРСЬКИЙ МОНАСТИР – див. *Спасо-Преображенський Києво-Межигірський монастир.*

МЕЛЕС Анатолій – єпископ, з ім'ям якого пов'язана спроба запорожців створити власну архієрейську кафедру. У 1750 М. вперше прибув з Афону до Російської імперії, збираючи милостиню на Афонський Георгіївський монастир. У 1756 знов приїхав до Росії, тепер уже як представник турецьких слов'ян, котрі бажали переселитися на південь Росії. З дозволу Синоду в 1758 і 1759 М. відвідав *Слобідську Україну* і Запорозькі Вольності. Після прибуття на Січ був запрошений запорожцями служити у Покровській церкві. Через деякий час кошове керівництво запропонувало М., всупереч існуючим правилам, назавжди залишитись на Січі і порядкувати духовними справами Війська. Отцеві Анатолію справили архієрейську ризницю, він висвячував духовних осіб до запорозьких церков, проводив богослужіння, не згадуючи імені київського митрополита. Через це 31.1.1760 з канцелярії Синоду вийшов указ взяти М. під арешт. Отець Анатолій був позбавлений сану і засланий до Сибіру, в Кондинський монастир, під суворий нагляд. Пізніше перебував у інших монастирях, був духовною особою при російському флоті. В жовтні 1770 рішенням Синоду Мелеса поновлено в єпископському сані. Помер 2.2.1775 в Глухівському монастирі.

Літ.: Левицький О. Церковна справа на Запорожжі у XVIII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1912. – Т. Х. – С. 52–54; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Т. II. – Нью-Йорк, 1977. – С. 233–234.

І. І. Лиман

МЕЛЬНИК Андрій (1890–1964) – військовий і політичний діяч. У 1914–16 командир сотні *українських січових стрільців.* Учасник найбільших боїв січових стрільців (Маківка, Лисоня). Після боїв на Лисоні – в російському полоні. Звільнившись, став одним із співзасновників Галицько-Буковинського куреня УСС (листопад 1917, Київ). Надалі був найближчим помічником командира УСС полковника Є. *Коновальця.* Теж полковник, М. послідовно обіймав посади командира куреня, помічника командира полку, начальника штабу загону і корпусу, командира дивізії, помічника командира корпусу. Із січня 1919 – начальник штабу Дійової армії УНР. На поч. 20-х рр. заступник Є. Коновальця в УВО. У 1924–28 – в польській в'язниці. Після загибелі Є. Коновальця обраний головою Проводу ОУН, а з розколом організації очолив одну з двох її фракцій. У 1941–44 перебував під домашнім арештом; 26.2.1944 ув'язнений у концтаборі Саксенгаузен, звідки був звільнений у 1945. Після того жив у Німеччині та Люксембурзі.

У 1947 на Третьому Великому Зборі Українських Націоналістів М. обрано довічним головою Проводу Українських Націоналістів. У 1957 висунув ідею створення Світового конгресу українців (реалізована в 1967). Похований у м. Люксембурзі.

Літ.: Маланюк Є. Андрій Мельник // ОУН: минуле і майбуття. – К., 1993.

В. М. Мороко

МЕЛЬХИСЕДЕК – див. *Значко-Яворський* М.К.

МЕРЕЖА – невід з невеликими вічками, призначений для лову молодої червоної та великої білої риби. М. застосовувались у рибальстві запорозькими козаками.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 287.

МЕРІМЕ Проспер (1803–1870) – французький письменник, академік Французької академії (з 1844). Народився в Парижі, закінчив Паризький ун-т (1823). Автор багатьох новел, п'єс і романів, а також наукових і науково-популярних праць із археології, мистецтвознавства, фольклористики й історії. Жваво цікавився всім, що стосується України, вивчав українську мову. Приятелював із М. В. *Гоголем*, Марком Вовчком (перекладав її твори, зокрема оповідання «Козачка»). Проявляв значний інтерес до історії українського *козацтва*: написав нарис «Українські козаки та їхні останні гетьмани» (1854), дослідження «Богдан Хмельницький» (1863) і п'єсу «Перші кроки авантурника» (1852), де показав звичаї, побут, військові дії запорожців, епізоди з героїчного життя козацьких ватажків.

У подіях 1648–54 в Україні М. вбачав один з найбільших у європейській історії національно-визвольних рухів. Багато уваги приділив М. характерові *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* У цій війні М. розрізняє два аспекти: національний і соціальний, «козацький рух» і «гайдамацький рух». Під останнім він розуміє боротьбу селян за своє визволення від феодального гніту, своєрідну українську «жакерію». У працях М. виразно показана роль Запорозької Січі в організації і розгортанні Визвольної війни. Діяльність Б. *Хмельницького* М. визначив як таку, що позначилася на історії всієї Східної Європи. Разом з тим для М. Б. Хмельницький – найповніше втілення волелюбності і нескореності українського народу.

Твори М. відіграли важливу роль в ознайомленні французької громадськості з історією України, активно спростовували польсько-шляхетські фальсифікації історії козаччини.

Літ.: Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Ранцова О., Лозинський І.

Україна в творчій спадщині Проспера Меріме // Всесвіт. – 1961.– № 8. – 140–142; К у п ч и н с ь к и й О. Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» // Жовтень. – 1987. – № 8. – С. 16–22; Н а л и в а й к о Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 454–471.

В. А. Чабаненко

МЕЧЕТЬ – низька, зроблена з дикого каменю піч, що ставилася в козацькому *бурдюзі* (землянці). Запалювалася в холодну пору року для обігрівання приміщення та просушування взуття й одягу. Слугувала також для випікання *загреб*.

МИКЕШИН Михайло Йосипович (1835–1896) – російський скульптор і графік. Білорус за походженням. Народився у с. Платоново Смоленської губернії. Закінчив петербурзьку Академію мистецтв. Співпрацюючи із скульпторами О. Опєкушиним, М. Чижовим та іншими, створив ряд пам'ятників: «Тисячоліття Росії» (1862, Новгород), *Катерині II* (1873, Петербург), адміралам В. Корнілову (1895) та П. Нахімову (1898; обидва в Севастополі) та ін. Був у дружніх стосунках із Т. Г. *Шевченком*. Автор портрета Шевченка до «Кобзаря» (1859), відомого малюнка поета в труні, ілюстрацій до «Кобзаря» (поч. 1880-х – 1896). Крім того, ілюстрував твори М. *Гоголя*, О. Пушкіна, М. Некрасова. У 1876–78 видавав журнал «Пчела», де друкував свої статті, малюнки, спогади.

У 1870 був запрошений до Києва вченими Комісії для розгляду давніх актів для переговорів про створення пам'ятника Б. *Хмельницькому*. Захопившись, М. за ніч створив ескіз, який майже без змін був реалізований аж до встановлення пам'ятника 27.6.1888.

На постаменті-кургані з гострих гранітних брил з написом «Богдан Хмельницький. 1888» (архітектор В. Ніколаєв) зображений бронзовий вершник у козацькому військовому вбранні 17 ст., що владно зупинив коня. Осмисленість рухів і жестів правдива і переконлива – лівою рукою гетьман стримує коня, булавою у правій показує на Схід, на Москву (так описував жест сам автор). Мужнє обличчя, сповнене внутрішньої напруги й рішучості. При обході пам'ятника зовнішній контурний малюнок його силуетів постійно змінюється, щоразу виявляючи новий відтінок поєднання протилежностей – руху і спокою. Пам'ятник стоїть на площі перед Софійським собором. Вдало вкомпонований в архітектурне і просторове оточення, він став невід'ємною частиною художнього образу Києва, знаковим архітектурним об'єктом столиці Української держави, за яку боровся великий гетьман.

Літ.: К р о п и в а П. Пам'ятник гетьманові // Київ. – 1991. – № 1. – С. 140–152.

І. М. Ласка

МИКИТИН РІГ – мис на правому березі *Дніпра*; знаходився у найбільш звуженому місці долини ріки. Через це тут з давніх часів розташовувалась переправа довжиною 3 км, яка вела до *Кам'яного Затону* на протилежному боці Дніпра. Переправа завжди була важливим пунктом на суходольних шляхах у Крим. З 16 ст. М. Р. і переправа контролювалися *запорозьким козацтвом*. Постійна сторожа козаків не давала змоги татарам використовувати переправу на М. Р. для набігів на Україну. На М. Р. стояли запорозьке поселення Микитине і митниця. Січова адміністрація збирала плату за переправу, яка приносила великі прибутки.

У 1638–52 на М. Р. розташовувалася *Запорозька Січ*, що контролювалася польським гарнізоном. У січні 1648 тут почалось повстання Б. *Хмельницького*. У кінці 17 ст. з південно-східного боку М. Р. було збудовано земляну фортецю. Запорозьке поселення Микитине в 1782 було перейменоване в Нікополь.

Південна частина М. Р. зі слідами перебування запорожців була розмита Дніпром уже до середини 19 ст., а в 1950-х рр. затоплена водами Каховського водосховища. Кам'яниста основа М. Р. тепер – це мис Нікопольський в районі пляжу і набережної сучасного м. Нікополя.

Літ.: Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Отоманской Порты во владение Российской империи землям // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1868. – Т. 7. – С. 176; Я в о р н и ц к и й Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995. – С. 273–296.

Ю. П. Князьков

МИКИТИНСЬКА СІЧ – військовий та адміністративний центр *запорозького козацтва* в 1638–52. Розміщувалася М. С. на правому березі *Дніпра* на *Микитиному Розі* (мисі напроти сучасного м. Нікополя Дніпропетровської обл.) М. С. становила фортецю, в якій розміщувалися січова церква, курені, військова скарбниця. М. С. створювалась після прийняття «*Ординації війська Запорозького реєстрового» 1638*. Тому тут по черзі несли службу реєстрові полки, які охороняли кордон і повинні були контролювати Січ і розганяти з островів втікачів. Попри всі заходи польського уряду, М. С. стала базою з підготовки до *Визвольної війни українського народу* під проводом Б. *Хмельницького*. 2.1.1648 за сприяння козаків Черкаського (за іншими даними – Корсунського) полку, який перебував у залозі на Січі, Б. Хмельницький захопив М. С. В кінці січня чи на початку лютого цього ж року козацька рада на М. С. обрала Б. Хмельницького *гетьманом* і вручила йому корогву, булаву, литаври і три гармати. На М. С. формувалось і військо Б. Хмельницького, основою якого стали запорожці. Згодом козаки з М. С. брали участь у найбільших битвах Визвольної війни. У 1652 через те, що територія М. С. проглядалася з татарського боку, Січ перенесли на Чортомлик.

Пізніше на місці М. С. запорожці влаштували перевіз, а у 18 ст. тут виникло село, яке в офіційних документах називалося Микитиною Заставою. Нині територія колишньої М. С. затоплена водами Каховського водосховища.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 75–79; Г о л о б у ц ь к и й В. Запорозьке козацтво. – К., 1994; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 56.

С. Ф. Плецький

МИКИТИНСЬКИЙ ШЛЯХ, Січовий шлях. Брав свій початок біля *Переволочної* та *Мишуриного Рогу* і йшов на південь через сучасні населені пункти: Лихівка, Вільногірськ, Щорськ, уздовж річища р. Базавлук до Миколаївки, а далі – через Кірове, Чкалове до Нікополя (*Микитин Ріг*).

МИКЛАШЕВСЬКИЙ Михайло Андрійович (?–1706) – військовий діяч *Гетьманщини*: ніжинський полковий осавул (1679–82), генеральний хорунжий (1682), генеральний осавул (1683–87), стародубський полковник (1689–1706). Брав участь у походах на Крим та в Північній війні.

В. А. Чабаненко

МИКЛАШЕВСЬКІ – старовинний український козацько-старшинський рід, який бере свій початок з 1-ї чверті 17 ст. Михайло Андрійович М. – генеральний осавул (1683–87). Його син Андрій Михайлович М. був наказним полковником стародубським у 1722. На поч. 18 ст. рід М. розгалужується. Степан М. – наказний полковник стародубський (1725). Михайло М. – полковник стародубський (1769–73). Михайло Павлович М. (1756–1847) – генерал-ад'ютант Г. О. *Потьомкіна* (1788), волинський губернатор (1797), малоросійський цивільний губернатор (1797–1800), новоросійський губернатор (1801), катеринославський цивільний губернатор (1802–04), сенатор межового департаменту (1808–18), помітна особа між українських автономістів кінця 18 – поч. 19 ст. У 1812 склав проект відродження козацтва в Україні, який дістав позитивну оцінку малоросійського губернатора Я. Лобанова-Ростовського. Мав зв'язки з новгород-сіверським патріотичним гуртком. Його син Олександр Михайлович М. (1798–1831) – член таємного офіцерського товариства Ізмайловського полку, член Північного товариства декабристів. У 1826 заарештований у справі декабристів. Після слідства його відправлено на Кавказ. Загинув у Дагестані у чині полковника. З родини М. походить плеяда видатних істориків-економістів та статистиків. Олександр Миколайович М. (1864–1911) – професор політичної економії Дерптського (Тартуського) ун-ту. Його брат Іван Миколайович М. (1858–1901) – професор Харківського ун-ту, автор праці «Нариси селянського господарства Малоросії». Мати гетьмана П. *Скоропадського* – Марія Андріївна Скоропадська (у дівоцтві Миклашевська; 1839–1901) – онука Михайла Павловича М.

Літ.: М о д з а л е в с к и й В. Л. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 490–491; К р и в о ш е я В. В. Українська козацька старшина. – Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. – К., 1997; К а ю к Д. Г. Миклашевський М. П. // Українська біографістика: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К., 1999. – С. 103–106.

А. В. Бойко

МИЛОРАДОВИЧІ – старшинський рід, що бере свій початок від сербів Михайла та Гаврила, які після закінчення Прутського походу *Петра І* перейшли на службу до Росії. У 1715 Михайла Ілліча М. було призначено гадяцьким полковником (1715–26). Михайло М. запам'ятався численними здирствами і жорстокістю, що викликали нарікання мешканців полку. Однак скарги не мали жодних наслідків, оскільки М. був призначений на посаду Петром І. Після смерті Михайла М. гадяцьким полковником став його брат Гаврило М. (1727–29). Здирства продовжувалися. Тільки за наполяганням гетьмана Д. *Апостола* Гаврила М. було віддано до суду і знято з посади. Нащадки Михайла та Гаврила М. – Степан, Михайло та Семен М. – займали посади грунського та опішнянського сотників. Петро Степанович М. (1723–1799) був чернігівським полковником. Був одружений на онуці П. *Полуботка* і взяв на посаг половину маєтків П. Полуботка, завдяки чому став одним з найбагатших людей Чернігівщини. Його брат Андрій Степанович М. розпочав службу бунчуковим товаришем, брав участь у турецьких війнах і в 1779 був призначений малоросійським губернатором, а в 1783 – чернігівським губернатором. Його син Михайло Андрійович М. (1771–1825) – київський губернатор, герой війни 1812. Григорій Олександрович М. (1839–1905) – державний діяч, історик та етнограф, один з фундаторів Чернігівської губернської вченої архівної комісії, дослідник історії Лівобережної України. Особливу увагу приділяв вивченню старшинських родів Гетьманщини.

Літ.: М и л о р а д о в и ч Г. А. Указания биографических сведений о замечательных личностях Малороссии. – Чернигов, 1859; М и л о р а д о в и ч Г. А. Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей. – К., 1884; К р и в о ш е я В. В. Українська козацька старшина. – Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. Реєстр. – К., 1997.

А. В. Бойко

МИРГОРОД – місто на Лівобережній Україні. Розташований на р. Хоролі. Заснований в середині 16 ст. Населення М. брало участь у козацькому повстанні під керівництвом Я. *Острянина*. Після утворення на початку Визвольної війни *Миргородського полку* М. став його адміністративним центром.

Після ліквідації Миргородського полку місто у 1782 увійшло до складу Київського намісництва. Тепер М. – районний центр Полтавської обл.

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* (1648–1782). М. п. був створений на початку *Визвольної війни* з полковим центром у *Миргороді* (тепер Полтавська обл.). За ре-

МИРГОРОДСЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

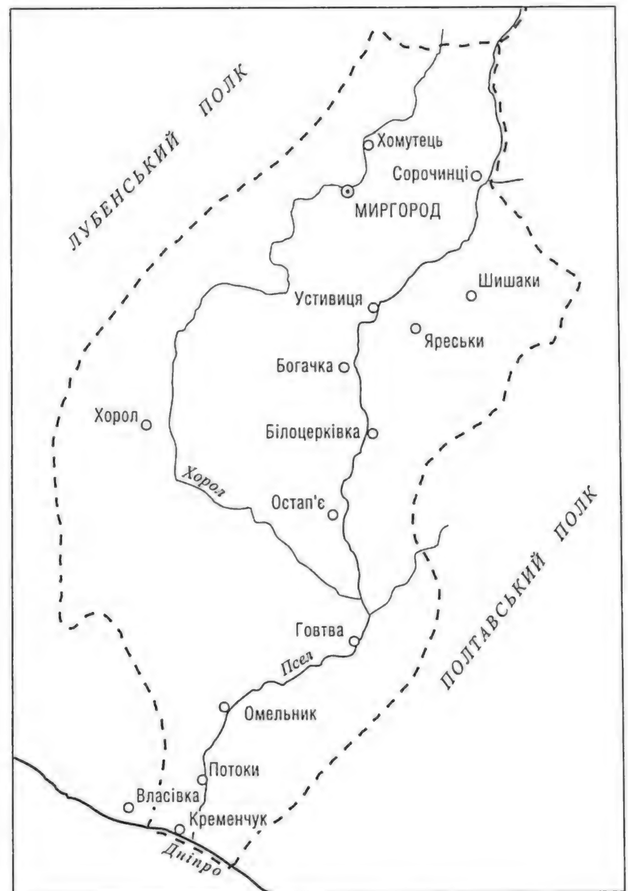

єстром 1649 М. п. складався з 16 сотень (полкова і три іменні – з Миргорода, а інші – з Краснопілля, Устивиці, Комишні, Хорола, дві з Лубен, Ромен, Костянтинівки, Лохвиці, Сенчі, Паньків, Глинська); тоді в ньому нараховувалось 3009 козаків. У подальшому територія М. п. неодноразово змінювалася. 1658 з М. п. була вилучена частина земель і був утворений *Лубенський полк*. У 60–70-і рр. 17 ст. М. п. часто реорганізовувався, і в його складі перебували сотні із центрами в Багачці, Балаклії, Баранівці, Білоцерківці, Власівці, Говтві, Городищі, Жигимонтові, Кременчуці, Омельнику, Остап'ї, Пісках, Потоках, Смілі, Сорочинцях, Хомутці, Шишаках, Яреськах. У 40-і рр. 18 ст. до М. п. увійшли Архангелгородська, Крилівська та Цибулівська сотні з Правобережної України. Козаки М. п. брали участь у битвах Визвольної війни. Пізніше використовувались російським урядом у військових конфліктах 17–18 ст. У 1652 частину території М. п. було відібрано і передано *Новосербії*, а у 1765 дві сотні – Новоросійській губернії. У 1782 М. п. ліквідовано, а його територія увійшла до Київського намісництва. Полковниками М. п. були Г. *Лісницький*, М. *Гладкий*, К. Гладкий (наказний), М. Радченко (наказний) та ін. Серед найвідоміших полковників М. п. були Д. *Апостол*, який згодом став гетьманом, і П. Животовський, котрий призначався наказним гетьманом і генеральним суддею.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 279; – № 1. – С. 13; Реєстр Війська Запорозького. – К., 1995. – С. 504; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 459–508.
С. Ф. Плецький

МИРОВИЧІ – український козацько-старшинський рід на Переяславщині у 17–18 ст.

Іван Михайлович (Іванович?) М. (?–1709) – полковник переяславський (1692–1706), військовий діяч. 27.10.1693 разом із С. *Палієм* розбив татарське військо на р. Кодимі. Під час Північної війни (1700–21) командував козацькими полками, які воювали проти шведів на Волині, у Польщі та Білорусі. Брав участь у здобутті Варшави. У 1706 потрапив у полон під Ляховичами (Білорусь). Помер у Швеції.

Іван Іванович М., син Івана Михайловича М., брат Федора М., батько Василя М. та Анни М. (?–1753) – політичний діяч, дипломат. За підтримку його братом Федором політики гетьмана І. *Мазепи* у 1712 був вивезений до Москви, а в 1716 висланий до Сибіру, де служив у чині капітан-поручника. У 1730 втік до Криму, де обіймав посаду перекладача у хана. Виконував дипломатичні доручення гетьмана П. *Орлика*. У 1735 їздив з дипломатичною місією до С. Лещинського у Францію. У 1736 був представником П. Орлика при штабі турецьких військ.

Федір Іванович М., син Івана Михайловича М., брат Івана Івановича М., батько Петра та Якова М. (?–1758) – державний діяч, сподвижник гетьманів І. Мазепи і П. Орлика. Освіту отримав у Київській академії. У 1708–1709 – генеральний бунчужний, з 1710 – генеральний осавул. У 1709 за дорученням гетьмана І. Мазепи вів переговори з кошовим отаманом К. *Гордієнком*, які завершились переходом 8-тис. загону запорожців на бік І. Мазепи. Після поразки шведсько-української армії в *Полтавській битві 1709* змушений був емігрувати. Жив у Криму, Туреччині, Швеції (1715–19) та Польщі (1719–54). Виконував різні дипломатичні доручення П. Орлика. Помер у Криму.

Василь Іванович М., син Івана Івановича М., брат Анни М. (?–1732). Після переходу братів Івана та Федора на бік І. Мазепи був вивезений до Москви. У 1716 за спробу встановити контакти з Федором М. був після катувань засланий на каторгу, де й помер.

Анна Іванівна М., дочка Івана Івановича М. (рр. нар. і см. невідомі). Дружина А. *Войнаровського*. Після викрадення її чоловіка російською агентурою жила у Швеції.

Яків Федорович і Петро Федорович М., сини Федора Івановича М. За зв'язки зі своїм батьком у 1732 були заслані до Сибіру, де з 1742 були воєводами – Яків у Кузнецьку, Петро – в Єнісейську.

Василь Якович М. (1740–1764), син Якова Федоровича М. Служив підпоручником у російській армії. У 1764 зробив спробу палацового перевороту: намагався скинути з престолу *Катерину II* і проголосити імператором Івана VI, який був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці. Можливо, спроба перевороту була викликана намаганням добитись у нового імператора розширення автономії України.

О. І. Коробов

МИСЛИВСТВО, болоховство – на *Запорожжі* один із промислів, що полягав у полюванні переважно на хутрових звірів. Запорозькі землі були багаті на вовків, ведмедів, лисиць, зайців, оленів, сайгаків, косуль, лосів, турів, диких кабанів, бобрів, куниць, горностаїв, видр, які знаходили собі притулок у численних лісах, байраках, балках та ярах. В очеретах численних річок, озер та лиманів гніздилися лебеді, гуси, качки, чаплі, дрохви, тетеруки, куріпки, лелеки, стрепети, орли, яструби, соколи та інша птиця. Тому полювання здавна було поширеним серед *козацтва* і не тільки забезпечувало товариство продуктами харчування, а й постачало хутро та шкіру, що були одною зі складових запорозького експорту. Про важливість М. на запорозьких землях для економіки всієї України свідчить те, що гетьман І. *Самойлович* згадував про нього разом із рибою та сіллю, якими український народ «оттоль питался». Переважна більшість козаків-мисливців проживала в *Бугогардівській паланці*. Артілі *лисичників* із собаками, сітками, капканами та ланцюгами і запасом продовольства вирушали в пустельні місцевості, копали собі землянки і починали вистежувати звіра, розшукували його нори, розставляли капкани й пастки. Виловивши більшість дичини, мисливці переходили на інше місце. Полювання було пов'язане з великими труднощами. Мисливці мусили проходити по безкраїх степах, зносити спеку й холод, голод і спрагу. Напади татарських ватаг робили життя лисичників ще тяжчим. Після повернення з полювання мисливці віддавали шкіри на вичинку гарбарю, а потім ділили здобич між собою і продавали купцям на місці, вивозили в Гетьманщину, в Польщу тощо. Було на Запорожжі і непромислове полювання, головна мета якого полягала у здобуванні продовольства. Крім того, деякі козаки займались полюванням задля розваги (таким було, зокрема, полювання з навченими соколами, яструбами та орлами).

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 289; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 148–149.
С. Ф. Плецький

МИСТЕЦТВО – див. *Козацтво в образотворчому мистецтві.*

МИСЮРКА – неглибокий шолом у вигляді залізної чи мідної миски з прикріпленою до нього кольчужною сіткою, яка закривала чоло, вуха, потилицю й плечі. Глибші М., які закривали чоло, називались прилбицями. Носилися М. із ватяними прошитими підкладками.

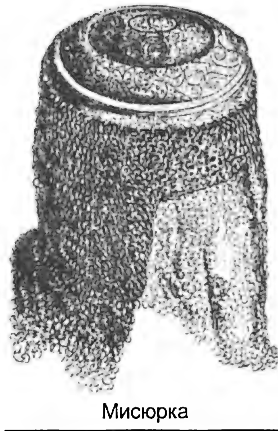
Мисюрка

Літ.: Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI – XIX веков. – М., 1953. – С. 56; Kwaśniewicz W. 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – S. 119.

МИТНА СПРАВА – система справляння митних зборів при проведенні торговельних операцій козацькою адміністрацією *Запорожжя* та *Гетьманщини*. При веденні зовнішньої торгівлі справлялося вивізне мито (евекта) та ввізне мито (індукта). Запорозькі козаки з 15 ст. були знайомі із митними процедурами, займаючись промислами. Козаки, які займалися чумацьким промислом на основних соляних шляхах з України до Криму, Волощини і Галичини, платили транзитне мито від *маж* (возів спеціальної конструкції) залежно від ваги. Королівські урядовці у 16 ст. встановлювали норми мита з козаків, які прямували до Канева, Черкас, Києва. Вже 1499 у привілеї великого князя литовського Олександра Києву було визначено, яке мито мають міщани брати з козаків за рибний промисел. У 16 ст. правове регулювання М. с. здійснювалося Литовськими статутами.
Власна М. с. і митна політика формуються в умовах становлення козацької держави. Гетьман Б. *Хмельницький* з метою заохочення до внутрішньої торгівлі видавав спеціальні універсали про охорону особи, товарів і майна купців, надавав їм привілеї, передавав торговельні збори міщанам і нерідко звільняв їх від торговельного мита, створюючи сприятливі умови купцям для торгівлі. Для М. с. уряду Б. Хмельницького були характерні елементи меркантилізму і відстоювання необхідності активного втручання державної влади у господарське життя країни, заохочення довозу та обмеження вивезення золота і заохочення вивезення товарів, покарання українських купців за посередницьку торгівлю, встановлення захисних мит, допомога у підприємницькій діяльності ремісників і купців. Привізні дорогоцінні метали і коштовні камені митом не обкладалися, що стимулювало збільшення гетьманського скарбу і поліпшення фінансового становища держави. За транзит і право складування товарів іноземні купці повинні були сплачувати провізне мито. Багаті купці нерідко були збирачами (екзакторами) мита у прикордонних містах і підпорядковувалися безпосередньо гетьманській владі. Прагнучи розширити зовнішню торгівлю, гетьманська адміністрація заохочувала іноземних купців і дозволяла їм після сплати 2% ввізного мита вільну торгівлю своїми товарами у містах. Вивізне мито також дорівнювало 2% від вартості товарів. Ця ставка мита була чи не найменшою у тогочасній Європі, що дозволяло Гетьманщині значно збільшувати товарооборот.
Прикордонне мито збиралося до державного скарбу безпосередньо через військового екзактора з допомогою підлеглих йому органів або через орендарів-відкупників.
Для впорядкування фінансів Гетьманщини у складі старшинської адміністрації гетьманських урядів запроваджувалася посада *генерального підскарбія*, який відав розподілом натуральних і грошових податків, встановлював мито тощо.
М. с. була і предметом дипломатичних переговорів Б. Хмельницького. Так, при підготовці проекту договору з Туреччиною у 1650 передбачалося право українських кораблів торгувати в усіх турецьких провінціях, на всіх островах і портах без оплати мита. Нагляд за дотриманням торговельно-митних відносин між Україною і Туреччиною здійснював український резидент у Стамбулі. У квітні 1649 між Б. Хмельницьким та московським урядом було досягнуто угоди про безмитну торгівлю. Після *Зборівського договору 1649* торговельно-митні відносини з *Московською державою* погіршилися. Посольський приказ скасував дозвіл українським купцям безмитно торгувати. Регулювалися також торговельні відносини шляхом видачі проїзних грамот купцям. В Україні такі грамоти видавали гетьманський уряд, полковники і сотники.
Запорозькі козаки інколи намагалися влаштовувати перевози і збирати мостове мито й поза межами Запорозьких Вольностей, зокрема у володіннях кримського хана. На Запорожжі ярмаркове мито збирали *військові кантаржії*. Збір мита на перевозах (Мишуринорізькому, Кодацькому, Микитинському, Переволоцькому, Кам'янському, Кизикерменському через Дніпро та Бугогардівському через Буг) забезпечували військові чиновники – *шафарі*, підшафарі, писарі і підписарі. Мостове мито було таким: з порожнього воза, наприклад, на Микитинській заставі бралося по копійці, з навантаженого – від 2 до 10 копійок. На Мишуринорізькій переправі у деякі роки збирали по 12 тис. карбованців річного мита.
М. с. передбачалася у статті 16 *Конституції Пилипа Орлика* (1710). За часів *Нової Січі* козаки відбували службу на кордонах, на переправах, на митницях. Скарб кошової старшини поповнювався від митних зборів з торгівлі, з перевозів.
Після смерті гетьмана Д. *Апостола* у питаннях митної політики *Запорозька Січ* потрапила в однакові умови з Гетьманською Україною. А 15.7.1754 царським урядом митні збори у вигляді індукти та евекти, які збиралися для потреб України, скасовувалися. Ліквідовувався митний кордон України з Росією, що призвело до руйнації української митної автономії. Запорозька Січ певний час ще зберігала незалежність своєї митної території.

Літ.: Загоровський Є. О. Запорізько-російська митна політика за часів Нової Січі // Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія. – Т. 1. – К., 1927. – С. 806–810; Дністрянський М. С. Кордони України. – Львів, 1992. – С. 36–37; Мельниченко В. М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 69–76.

Й. Л. Рисіч

МИХАЙЛИК – черпачок із ручкою, який використовувався запорожцями для пиття різноманітних напоїв. Зазвичай М. різьбили з дерева, їх ручки оформляли у вигляді гачка, що дозволяло вішати їх на посудини, в яких подавались напої під час спільних трапез січовиків.

МИЦИК Юрій Андрійович (нар. 1949) – український історик, джерелознавець, доктор історичних наук (з 1989), професор (з 1990). Лауреат премії ім. Д. І. Яворницького (1990), автор понад 700 праць. Народився в м. Дніпропетровську. Закінчив Дніпропетровський ун-т (1971). Викладач Дніпропетровського ун-ту (1974–81, 1981–92), Запорізького педагогічного ін-ту (1980–81), завідувач відділу пам'яток княжої і козацької доби Ін-ту української археографії і джерелознавства імені М. Грушевського НАНУ (з 1992), завідувач кафедри історії національного ун-ту «Києво-Могилянська академія» (з 1996). Більшість наукових праць М. присвячена проблемам історії України доби феодалізму, джерелознавства, архівознавства та археографії. Тривалий час працював в архівосховищах України, Росії, Білорусі, Литви, Італії, ФРН, Канади і Польщі, написав низку оглядів архівних колекцій та зібрань, виявив і увів до наукового обігу значну кількість документальних та наративних джерел з історії України 16–18 ст., особливо з історії *козацтва* та *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, провів класифікацію й систематизацію цього великого комплексу джерел. Серед найважливіших джерелознавчих праць М. монографічного характеру – «Українські літописи XVII століття» (1978), «Записки іноземців як джерело з історії України (друга половина XVI – середина XVII ст.). Ч. 1. Німецькі й австрійські джерела» (1981), «Аналіз джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 років» (1983), «Аналіз архівних джерел з історії України XVI–XVII ст.» (у співавторстві з М. П. Ковальським, 1984), «Записки іноземців як джерело з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.» (1986), «Аналіз архівних джерел з історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 років» (1988), «Канів козацький» (1996), «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» (1996) та ін. Видав популярні книги «Як козаки воювали» (1990, у співавторстві з С. Плохієм та І. Стороженком), «Козацький край» (1997) та ін.

Ю.А. Мицик

Літ.: Юрій Андрійович Мицик: Бібліографічний покажчик. – К., 2000.

А. В. Бойко

МИШЕЦЬКИЙ Семен Іванович – російський князь, офіцер. Служив у армії в Україні, кілька років перебував на *Запорожжі* (1736–40). Автор «Истории о козаках запорожских...» (1740). Зібрав цінний матеріал про соціально-економічний та політичний розвиток *Запорозької Січі*. Залишив цікавий опис звичаїв запорожців, січової ради, куренів.

МИШУРИН РІГ – кам'янистий мис на правому березі *Дніпра* у середній течії, безпосередньо перед порогами. Назву отримав через свою рогоподібну форму, а ще тому, що, за переказами, на ньому відлюдно мешкав якийсь Михайло (Мишура). Околиці М. Р. використовувались як місце переправи через Дніпро. З 16 ст. М. Р. тісно пов'язаний з історією українського *козацтва*. У 1690 запорожці влаштували на М. Р. стаціонарну поромну переправу до *Переволочної*. Починаючи з 30-х рр. 18 ст., околиці на М. Р. активно заселяються козаками і посполитими *Полтавського полку*. У 1743 М. Р. було офіційно включено до цього полку. Проте вже у 1752 М. Р. стає одним із ротних поселень *Новослобідського козацького полку*, у складі якого селище знаходилося до реорганізації його у Єлисаветградський пікінерський полк (1764). Протягом 1752–64 фортецю при М. Р. було забезпечено артилерією. Після російсько-турецької війни 1768–74 М. Р. втрачає оборонне значення і перетворюється на звичайне казенне селище. Нині М. Р. – село Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К., 1977; Н и к и ф о р е н к о Н. А. Щоденник подорожі І. А. Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень–липень 1774) // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 15–39.

В. І. Мільчев

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ – див. *Українське козацтво в міжнародних відносинах.*

МІЛЛЕР Гергард Фрідріх (1705–1783) – російський історик, археограф, організатор науки, видавець. Народився в м. Герфорд (Вестфалія) у родині директора місцевої гімназії, де одержав початкову освіту, згодом доповнену слуханням лекцій в університетах Рінтельна та Лейпцига. У 1725 переїхав до Росії, де зробив наукову й службову кар'єру, ставши академіком Петербурзької Академії наук (з 1731), державним історіографом Російської імперії, директором Московського архіву колегії іноземних справ.

За своїми поглядами М. належав до просвітницької історіографії. Сфера його наукових інтересів охоплювала історію Росії з найдавніших часів до сучасності, а також етнодержавознавство, історичну географію, соціальну проблематику тощо. Водночас близькість до престолу, звання офіційного історика зобов'язували М. до узгодження своєї наукової діяльності з суспільно-політичними інтересами російського уряду та вносили помітні корективи в його наукові праці.

Основну увагу М. в історії України привертало *козацтво*. Він присвятив йому спеціальні дослідження, зробивши значний крок по шляху наукового, раціонального осмислення і розриву з традиціями середньовічної історіографії проблеми. Особливу роль у цьому тривалому процесі відіграли статті М. з історії українських (малоросійських і запорозьких) козаків, надруковані спочатку німецькою мовою в журналі «Зібрання російської історії», а в 1760 – російською мовою в періодичному виданні «Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие».

М. відкинув будь-які спроби встановити походження українського козацтва шляхом етимологізування. На його думку, слово «козак» мало татарське коріння і вживалося для визначення легкоозброєного нерегулярного воїна або найманця. М. категорично заперечував етногенетичні версії

історії козацтва, що намагалися пов'язати їх з азіатськими чи кавказькими народами. Історик наголошував на «російському» походженні козаків на тій підставі, що вони сповідували православ'я та спілкувалися «російською» мовою. Він підкреслював, що козацтво – це військовий стан, а не окремий народ.

М. розрізняв так званих літописних (за візантійськими та давньоруськими джерелами), п'ятигорських черкесів і пізніших українських (малоросійських та запорозьких) козаків. Останні, на відміну від перших двох, складалися переважно з місцевого населення і виникли приблизно в 14 ст. внаслідок утисків з боку литовців і поляків. М. вагався, якому з видів козацтва віддати пріоритет – малоросійським чи запорозьким. Він був переконаний, що спочатку вони не були поділені, називалися одним іменем і селилися нижче від Дніпрових порогів. Часом розподілу українських козаків на запорозьких і малоросійських (городових) М. вважав спочатку 16 ст., а згодом – середину 17 ст. (1654 або правління гетьманів І. *Виговського* та Ю. *Хмельницького*).

Найбільшу увагу М. привертало *запорозьке козацтво*. Ставлення автора до нього було суперечливим і безпосередньо залежало від політики царського уряду. У своїй спеціальній статті, опублікованій в 1760, М. умістив значний за обсягом і достовірний матеріал про топографію та історію *Запорозької Січі* (переважно у 18 ст.), її соціально-економічний та адміністративний устрій, побут, звичаї, релігійне життя запорожців. Основні відомості М. запозичив з рукописної праці С. *Мишецького*, про яку згадав у примітці, не називаючи імені автора. Загальний тон статті М. – цілком об'єктивістський, частково навіть прихильний до запорожців. Історик захищав січовиків від різноманітних наклепів з боку ворожих до них авторів, наголошував на їхніх військових подвигах, хоча й відзначав їхню «необузданность», нахил до пияцтва та «праздности».

У зв'язку з наміром царського уряду ліквідувати Запорозьку Січ М. був залучений до політичного обґрунтування цього плану. З того часу він кардинально переглянув свою попередню точку зору і підготував (у рукопису) розгорнутий звинувачувальний акт проти запорожців. У ньому заперечувалася легітимність прав і привілеїв запорозьких козаків, їхні військові заслуги, навіть саме їхнє право на існування в цивілізованому суспільстві. Усі аргументи М. були покладені в основу тексту царського «Маніфесту» 1775 з приводу знищення Запорозької Січі.

Літ.: Каменский А. Б. Академик Г.-Ф. Миллер и русская историческая наука XVIII века // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 144–160.

В. В. Кравченко

МНОГОГРІШНИЙ Дем'ян Гнатович (1621–1703) – гетьман Лівобережної України, меценат Києво-Могилянської академії. Народився в селі поблизу міста Конотопа Чернігівського воєводства (тепер – Конотопський р-н Сумської обл.) в селянській родині.

З початком *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* пішов до лав повстанців. Наприкінці 50-х – на поч. 60-х рр. 17 ст. виконував обов'язки чигиринського полковника, у 1665 від гетьмана Лівобережжя І. *Брюховецького* отримав призначення на полковницький уряд до Чернігова. Відкрито виступав проти московсько-польського замирення (див. *Андрусівський мир 1667*), яке, закріплюючи розподіл українських земель між Москвою та

Гетьман Дем'ян Многогрішний.
Копія 19 ст. з портрета 18 ст.

Польщею, завдавало непоправної шкоди Україні. На поч. 1668 підтримав антимосковський виступ І. Брюховецького. Після падіння останнього в середині 1668 перейшов на службу до гетьмана Війська Запорозького П. *Дорошенка*, з яким був близько знайомий ще з часів початку Визвольної війни. В уряді Дорошенка дістав призначення на посаду генерального осавула. Напередодні свого вимушеного повернення на Правобережжя Дорошенко призначив М. наказним гетьманом Лівобережної України. В умовах широкомасштабного наступу московських військ на Лівобережну Україну восени 1668 та відсутності дійової допомоги з боку П. Дорошенка за порадою стародубського полковника М. Гвинтовки та архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Л. Барановича розпочав переговори з представниками московського уряду. Поновити союзні відносини з Москвою М. мав намір на основі *Переяславського договору 1654*, застерігши при цьому за Україною права політичної автономії, суттєво порушені під час гетьманства Брюховецького. Прагнув зробити так, щоб «у Малій Росії й нога московська не стояла».

У грудні 1668 на старшинській раді в Новгороді-Сіверському за активного сприяння Л. Барановича М. був обраний «сіверським гетьманом». На початку березня 1669 на раді у Глухові обрання М. було підтверджене. На переговорах із царським представником Г. *Ромодановським* М. тримався твердої позиції щодо прав України. Царський уряд був змушений відмовитися від інкорпораційних за змістом *Московських статей 1665*. Водночас Ромодановський зумів змусити М. погодитись на присутність в окремих лівобережних містах царських воєвод на чолі залог; щоправда, їхня діяльність не могла відтепер виходити за межі військових функцій. Крім того, гетьманський уряд позбавлявся права зовнішньополітичних зносин.

Як глава Лівобережної Гетьманщини, М. зарекомендував себе прибічником сильної гетьманської влади. Зокрема, на старшинському з'їзді 17.4.1670 він рішуче заявив присутнім: «Поки я буду гетьманом, свавільників буду

приборкувати, скільки в мене буде сил...». Не дуже довіряючи старшині, яка поза очі дорікала йому «мужицьким» походженням, М. осаджував полковницькі та сотницькі уряди своїми родичами та свояками, водночас наділяючи їх маєтками і формуючи тим самим прогетьманську партію. 1671 змусив старшинську раду призначити свого брата полковника чернігівського Василя Многогрішного наказним гетьманом. Як прихильник авторитарної влади М. намагався започаткувати родову гетьманську династію. У стосунках із царем *Олексієм Михайловичем* намагався проводити незалежну політику, що базувалася б насамперед на українських інтересах. Зокрема, він рішуче виступав проти всіляких територіальних поступок польській стороні за рахунок України. Намагався за будь-яку ціну втримати за Лівобережною Гетьманщиною землі за рікою Сож, приєднати до неї містечко Гомель, населення якого висловило бажання бути під гетьманською булавою. М. неодноразово просив повернути із сибірської неволі утримуваних там в'язнів з України (старшин В. Децика, М. Понкевича, Л. Бута, священика В. Заговоровського та інших). Зневірившись в орієнтації на Москву, з 1671 пішов на зближення з П. Дорошенком, плануючи спільні військові акції проти польських військ і плекаючи надії в майбутньому об'єднати Україну.

За час свого недовгого гетьманування М. чимало посприяв поліпшенню матеріального стану Києво-Могилянської колегії та Київського братського монастиря.

Авторитарні методи правління М., зосередження влади в руках його родинного клану викликало роздратування вищої старшини, в середовищі якої визрів антигетьманський заколот. У ніч проти 8.3.1672 відбулася таємна зустріч старшин із царським воєводою А. Танєєвим, під час якої М. звинувачено в таємних зносинах із П. Дорошенком, у намірах порвати з Москвою тощо і ухвалено рішення найближчим часом заарештувати М. та передати на розправу московським властям. У ніч проти 13.3.1672 старшина за допомогою царських стрільців виконала погрозу, і М. було терміново відвезено спочатку до Конотопа, згодом – до Путивля, а звідти – до Москви.

14.4.1672 у Посольському приказі розпочалися допити «з пристрастієм» братів Многогрішних. Після тортур і висунення сфабрикованих звинувачень 28.5.1672 їх вивезли на плаху й оголосили вирок, але в останній момент примчав царський гонець, який повідомив про заміну смертної кари ув'язненням і висланням до Сибіру. Разом з М. на заслання було відправлено його дружину, синів, дочку Олену, небожа Михайла Зінов'єва, брата Василя Многогрішного та сім'ї старшин, звинувачених у співчуванні гетьманським планам. Тривалий час М. тримали в Іркутській та Селенгинській в'язницях. Після звільнення з ув'язнення (1682) М. перебував на міській повітовій службі Селенгинська (Забайкалля). Однак у 1684 після втручання гетьмана І. *Самойловича* його знову ув'язнили в Селенгинській в'язниці, де умови тримання були значно гіршими, але вже у 1688 (після падіння І. Самойловича) М. разом із сином Петром був записаний у діти боярські. Перебував у складі дипломатичної місії Ф. О. Головіна під час підписання Нерчинської угоди з Китаєм та переговорів з монгольськими тайшами. У 1691–1694 М. стояв на чолі Селенгинська, був його «вершником» (фактично воєводою). Керував обороною міста та його околиць від набігів монгольських племен, які здійснювали походи на Бурятію. У 1691 загинув син М. Петро, який очолював великий загін козаків та бурятів. Його загибель описана у старовинній бурятській народній пісні. У 1696 колишній гетьман прийняв чернечий постриг і через 2 роки помер. Похований біля Селенгинського Спаського собору. Його сини тривалий час перебували на військовій службі в Сибіру та на Далекому Сході. Небіж Михайло Зінов'єв, засланий до Якутська, був прикажчиком на Колимі та Анадирі (1688–99). З поваги до дядька взяв собі прізвище Многогрішний під час поїздки на Камчатку. 1707 онуку М. Михайлові надано дворянство. Відомості про родину М., яка мешкала на Далекому Сході, простежуються до середини 19 ст. Декабрист М. Бестужев, засланий на Забайкалля, цікавився постаттю колишнього гетьмана. Зокрема, він повідомляв про надмогильну плиту та будиночок М., за яким довгий час доглядала онука гетьмана.

Літ.: Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883. – С. 57–64; Эйнгорн В. Очерки истории Малороссии в XVII в. – Кн. 1. – М., 1899; Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська старовина – 1992. – № 4. – С. 44–51; Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 331–347; Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 31–32, 74–75.

В. М. Горобець, З. І. Хижняк

МОВА УКРАЇНСЬКА І КОЗАЦТВО – див. *Козацтво і українська мова.*

МОГИЛА, курган – земляний, рідше кам'яний насип над стародавніми похованнями. В Україні поширені на Півдні. В козацькі часи стародавні М. використовувались як спостережні та сигнальні пункти і для видобування селітри. Іноді для розміщення сторожових постів, позначення кордонів козаки спеціально насипали М., які називались *робленими могилами.*

МОГИЛА Андрій (2-а пол. 17 ст.) – запорожець, полковник, козацький гетьман Правобережної України (1684–88). Вів боротьбу з татарськими і турецькими нападниками. Особливо відзначився у битві на березі р. Пруту 1683. У травні 1684 загін М. потрапив у засідку і був майже весь знищений. Ватажкові з 30 козаками вдалося врятуватися.

МОГИЛА Петро (1596–1647) – український церковний, культурний і громадський діяч, митрополит Київський (1633–47), син молдовського господаря Симеона та угорської князівни Маргарети. Виховувався під керівництвом наставників Львівської братської школи. Продовжив навчання у вищих школах у Польщі та Західній Європі. Як офіцер польської армії, брав участь у битві під Цецорою 1620, *Хотинській війні 1621.* Під впливом митрополита Йова *Борецького* захопився церковними справами. З 1627 – архімандрит Києво-Печерської лаври. Сприяв легалізації православної церкви, що опинилася поза законом у *Речі Посполитій* після укладення *Берестейської церковної унії 1596.* Основними напрямами діяльності були: повернення Києво-Печерській лаврі відібраних маєтків та піднесення її до рівня ставропігії, оздоблення монастиря; боротьба з неправославними; створення Могилянської колегії (1632) шляхом об'єднання лаврської школи із Київською братською школою при церкві Богоявлення Господнього; турбота про перетворення колегії

Митрополит Петро Могила. Деталь фрески 17 ст.

у вищий навчальний заклад – академію (М., проте, не здобув на це схвальної грамоти короля *Владислава IV*); згуртування навколо колегії визначних учених і культурних діячів, т. зв. Могилянський Атеней (С. Косів, І. Трофимович-Козловський, А. Кальнофойський та інші), який розгорнув бурхливу теологічну діяльність, зміцнюючи теоретичні основи православного віровизнання; видання книг (за 5 років архімандритства – близько 15 книг і брошур).

Користуючись великим авторитетом, М. очолив православну делегацію, яка мала домагатися легалізації української православної церкви на конвокаційному, елекційному і коронаційному сеймах 1632, де М. було обрано і висвячено на митрополита Київського (1633), місце якого займав не визнаний владою Ісайя Копинський. Останній користувався підтримкою козацтва. Вживши радикальних заходів (вивезення митрополита Ісайї до Печерського монастиря), М. домігся, щоб Ісайя зрікся кафедри.

Напередодні приїзду М. до Києва його прихильники А. Мужиловський, С. Косів і С. Почаський, зібравши міщан, шляхту, козаків і селян, 2.7.1633 силою відібрали від уніатів київську митрополичу кафедру – храм св. Софії – та інші сусідні церкви. Це позитивно вплинуло на противників нового митрополита серед православних. Улагодженню конфлікту між М. і козаками влітку 1633 допоміг також А. *Кисіль*. Козаки, прийнявши нового митрополита, отримали його згоду про надання І. Копинському в ігуменство Києво-Михайлівського монастиря.

М. був прихильником ідеї рівноправності Східної та Західної церков. Його екуменічна концепція викликала опір і несприйняття як в українському, так і в зовнішньому світі. Спроби створення об'єднаного українсько-білоруського патріархату, поєднання з Римом не вдалися і були припинені смертю М.

Літ.: Голубев С. Митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. II. – К., 1883–1898; Нагаєвський І. Об'єднання церкви й ідея патріархату в Києві. – Торонто, 1961; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Т. II. – Нью-Йорк, 1977. – С. 159–182; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – К., 1995. – С. 169–187; Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997.
О. М. Ігнатуша

МОГИЛІВСЬКИЙ ПОЛК – 1) Одна з назв *Білоруського полку*.
2) Одна з назв *Подільського полку*.

МОКІЄВСЬКИЙ Кость (17 ст.) – полковник *Київського полку*. Разом із козаками фастівського полковника С. *Палія* козаки М. брали участь у поході на Очаків (1694). Влітку 1696 за наказом гетьмана І. *Мазепи* М. допомагав запорожцям кошового Я. Мороза здобувати турецькі фортеці в пониззі Дніпра.

МОЛДОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Молдова, Молдавська земля, Молдавія, Волоська земля, Волощина, Валахія – держава, що існувала на Південному Сході Європи в 14–19 ст. М. к. включало історичні області: Молдову (територія між Дунаєм і Карпатами), Буковину (територія від Прута по течії рік Молдови і Серету) та Бессарабію (територія між *Дністром* і Прутом). З 4 ст. до н. е. ці землі заселяли фракійські племена гети й даки. В 106–371 н. е., після завоювання римлянами, вони ввійшли до складу римської провінції Дакія, відбулась їх романізація. З 2–4 ст. тут розселяються слов'янські племена; найбільшої інтенсивності процес набуває в 6–7 ст. В результаті контактів слов'ян і романізованого фракійського населення в Карпатсько-Дунайському регіоні виникла народність «влахи», або «волохи», предки румун та молдован. У 12–14 ст. волохи розселяються на території Східного Прикарпаття; їх контакт зі слов'янським населенням, яке було асимільоване, відіграв головну роль у формуванні молдовської народності.

З 10–13 ст. на землях М. к. виникають невеликі ранньодержавні об'єднання – «кнезати» і «воєводати». Поширюється християнська релігія. Із середини 13 ст. південно-східні райони М. к. потрапили під владу монголо-татар, а південно-західні – Угорщини. На поч. 14 ст. формується ранньодержавне об'єднання у складі Угорщини. Центром формування М. к. була Південна Буковина. У 1359 в результаті повстання проти панування угорських феодалів М. к. здобуло самостійність (столиці – Сірет, Байя, Сучава, з 16 ст. – Ясси). Першим господарем М. к. став керівник повстання воєвода Богдан (1359–65). До складу М. к. увійшли всі території, заселені молдованами. У 2-й пол. 14 ст. до М. к. були приєднані південні землі Галицько-Волинського князівства. На території Буковини відбувалось розселення українців на південь, а молдован на північ, що посилювало етнокультурні контакти.

Влада в М. к. належала воєводі, що носив титул господаря, і мала спадковий характер. Господар обирався на зборах світських та духовних феодалів, де також вирішувались найважливіші державні питання – оголошення війни і миру, відносини з іншими державами. Велику роль відігравала боярська рада, що складалася з представників родового і служилого боярства. Військові сили М. к. формувалися з дружин служилих людей господаря і бояр, під час війн збиралося «велике військо» із селянського ополчення.

Основна маса населення М. к. належала до православної церкви, яка була автономною при формальній залежності від константинопольського патріарха; мало деяке поширення і католицтво.

Постійні міжусобні війни в 30–50-х рр. 15 ст. ослабили М. к.; із середини 15 ст. над ним нависла загроза османського завоювання. Одночасно почався наступ Угорщини, Польщі. Союзником антимолдовських сил виступала *Валахія*. У 1455 М. к. змушене було погодитись на сплату данини Туреччині, що започаткувало довгий період підкорення князівства. Боротьба йшла з перемінним успіхом. За Стефана III Великого (1457–1504) вдалося відновити централізоване М. к., відстояти незалежність у боротьбі з Угорщиною, Польщею. Стефан III зробив спробу протистояти *Османській імперії*, відмовився платити данину. Для зміцнення своїх позицій він використав протиріччя інтересів своїх противників: уклав союз із Угорщиною проти османів, налагодив династичні зв'язки з *Московською державою* (через шлюб своєї дочки Олени з сином Івана III – Іваном; 1483). Але в 1484 султан Баязид II захопив південні фортеці Кілію і Білгород, що змусило Стефана III знову погодитись на виплату щорічної данини. У кінці 15 ст. союз із Москьою допоміг М. к. відбити напад польських військ, а 1498 приєднання до антитурецької коаліції Угорщини і Польщі – відмовитися від сплати данини.

За господаря Петра Рареша (1527–38, 1541–46) М. к. вдалося зберегти незалежність від Польщі, отримати перемогу над кримськими татарами. Однак наступ Османської імперії в Дунайському регіоні призвів до втрати М. к. ряду фортець і територій (Кілія, Білгород, Буджак, Бендери з фортецею Тягин, Добруджа, міста-фортеці Турну, Джурджу), включення їх до складу імперії та перетворення їх на форпости агресивної політики. На середину 16 ст., в умовах розпаду Угорщини, відмови Польщі від активної політики в регіоні, лояльного ставлення частини боярства до османів, М. к. визнало себе васалом Османської імперії. Від нього вимагалися щорічна данина (харадж), участь військ в османських походах, утримання османської армії під час постою, постачання робочої сили для будівництва укріплень, продовольство; із 17 ст. запроваджується османська торговельна монополія. Державність М. к., релігійна й адміністративна автономія зберігалися, але без права вести самостійну зовнішню політику. З поч. 16 ст. султани затверджували господарів, а з 2-ї пол. – стали їх призначати. На практиці ця посада перетворилася на предмет купівлі-продажу, коли один претендент на владу швидко змінювався іншим.

Територія М. к. перетворилась на плацдарм агресії Османської імперії в Північному Причорномор'ї. Тому М. к. стало об'єктом тиску *Речі Посполитої*, яка прагнула підпорядкувати його своїй владі. Активну політику впливу на М. к. вела Московська держава, щоб мати союзника у боротьбі з Річчю Посполитою, Кримським ханством та османами. Ті молдовські господарі, які, спираючись на визвольний рух, протистояли османам, намагалися використати спільні дії з козаками, поляками, Московською державою.

Для українського козацтва М. к. стало місцем протистояння як татарам і туркам, так і Речі Посполитій, напрямом численних походів, «малої війни». Козаки нападали на турецькі гарнізони й фортеці, ставали на шляху турецьких армій, втручалися в боротьбу претендентів на господарський стіл. Молдовські селяни часто втікали на *Запорозьку Січ*, спільно з українцями брали участь у повстанні Мухи (1490–92), русі гайдуків та опришків.

У 70-і рр. 16 ст. боротьбу з турками та їх союзниками – боярами – очолив господар Іван Вода Лютий (1571–74). Разом з 12-тисячним загоном запорозьких козаків під проводом І. Свирчевського (Свірговського), що прийшов на допомогу, він розбив турецько-валасько-трансільванську армію, але через зраду бояр потрапив у полон, був страчений, а М. к. спустошили турецькі війська.

У 1577–78 запорозькі козаки здійснили похід до М. к. під керівництвом Івана *Підкови*. За домовленістю з представниками антитурецької опозиції він на чолі невеликого загону козаків зміг отримати перемогу, захопити Ясси і стати господарем М. к. (1577–78). І тільки позиція польського короля Стефана *Баторія*, який не бажав конфлікту із султаном, призвела до поразки і страти І. Підкови. У 80-і рр. на землях М. к. не припинялись сутички козаків з турками, напади на фортеці Тягин, Білгород, спроби посадити нового господаря.

З початком Довгої війни (1592–1606) саме дії козаків змусили турецького ставленика господаря Аарона Тирана (1591–95) приєднатись до антитурецької коаліції на чолі з Австрією (див. *Молдовські походи 1594–95*). З господарем велися таємні переговори, але він не наважувався на виступ. За домовленістю з австрійським посланцем Еріхом *Лясотою* влітку 1594 загін під керівництвом С. *Наливайка* здійснив успішний похід на територію М. к., але при поверненні, на переправі через Дністер, Аарон з турками і татарами напали на козаків, які зазнали значних втрат. Восени 1594 козаки С. Наливайка і Г. *Лободи* в новому поході розбили війська Аарона, захопили Ясси, що змусило Аарона оголосити про розрив з Туреччиною, прийняти підданство Австрії, домовитись про спільні дії з козаками. На поч. 1595 12-тисячне козацьке військо разом з молдовськими і трансільванськими військами вело бої проти турків на всій території М. к., що визначило перемогу коаліції. Молдовські походи 1594–95 мали велике значення для становлення українського козацтва як самостійної сили, здатної впливати на міжнародні відносини в Причорномор'ї. Однак конфлікт між союзниками – М. к. і *Трансільванією* – призвів до загибелі Аарона. Польща ввела до М. к. свої війська і посадила на трон свого ставленика Єремію Могилу (1595–1606), а М. к. залишила під турецьким протекторатом як буфер між Річчю Посполитою та Османською імперією. Незважаючи на заборону польського уряду, запорозькі козаки продовжували діяти на території М. к. в 1599–1601 у складі військ валаського господаря Міхая Хороброго. Завдяки їм Міхай Хоробрий отримав перемоги у 1599 та 1600, зміг об'єднати на короткий час під своєю владою Валахію, Трансільванію і М. к. (див. *Підкова* І.)

На поч. 17 ст. козаки продовжували здійснювати походи до М. к., де головним їх об'єктом стають турецькі фортеці Кілія, Білгород (1606, 1609).

Під час польсько-турецької війни 1620–21 на території М. к. під Цецорою польська армія зазнала катастрофічної поразки від турків (1620). У 1621 козаки на чолі з Я. Бородавкою рушили в М. к., куди очікувався прихід турецько-татарських військ. Згодом козацьку армію очолив П. *Сагайдачний*. Під *Хотином* розгорнулись виснажливі

бої польсько-козацької армії проти османських військ, які закінчились їх поразкою (див. *Хотинська війна 1621*).

М. к. не залишилось осторонь і від подій *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Посли М. к. встановили контакт з гетьманом у 1648. Молдовський полк у складі військ Б. *Хмельницького* брав участь в облозі Львова у 1648. Щоб забезпечити укладення союзу з М. к., Б. Хмельницький вів переговори про добрі відносини з його протектором Туреччиною восени 1648. Але частина молдовських бояр і господар Василь *Лупул* (1634–53) пішли на союз із Польщею, і, щоб не допустити зміцнення антиукраїнських сил, Б. Хмельницький здійснює *молдовські походи 1650, 1652 і 1653*. Під час першого з них 90-тисячна українська армія розгромила військо Лупула і зайняла Ясси. Лупул змушений був укласти угоду про розрив союзу з Польщею і союз з Україною, що скріплювалося шлюбом сина гетьмана Тимоша і дочки молдовського господаря Розанди. В. Лупул порушив домовленості після поразки козацького війська під *Берестечком* (1651). В 1652 відбувся другий похід. Польська армія намагалася йому перешкодити і була розгромлена під Батогом, що змусило В. Лупула виконувати угоду. Вищезгаданий шлюб і військово-політичний союз М. к. з Україною викликав опозицію профпольського боярства, а також невдоволення Валахії і Трансільванії, які вбачали в цьому посилення молдовської держави. Їх підтримала Туреччина, яка не могла допустити створення умов для незалежності М. к. У війні 1653 брали участь козацькі полки під керівництвом Т. *Хмельницького*. Їх похід у квітні – травні закінчився поразкою під Торговицею, у серпні – вересні – загибеллю Т. Хмельницького і поразкою під час облоги Сучави, захопленої валаським господарем Матвієм Басарабом. В. Лупул втратив престол, його відправили у в'язницю до Стамбула.

До середини 17 ст. державною і літературною мовою М. к. була староукраїнська («руська»), якою написана частина молдовських грамот 14–16 ст. У М. к. поширювалися книги зі Львова, Острога, Києва. Діячем української і молдовської культури став Петро *Могила*, що походив із роду молдовських господарів.

З 2-ї пол. 17 ст. посилюються контакти М. к. з Московською державою. Під час російсько-турецької війни 1710–13 цар *Петро I* і господар Д. Кантемир (1710–11) уклали таємний договір про перехід М. к. до складу Росії. Але Османська імперія зберегла контроль над М. к., Д. Кантемир і 4 тис. молдаван втекли до Росії. Д. Кантемир став радником Петра I у східних питаннях, отримав титул князя та маєтки в Слобідській Україні.

Залежність М. к. від Османської імперії була ліквідована в результаті російсько-турецьких війн 18 – поч. 19 ст., одночасно відбулось і його розчленування. В ході війн російські війська тричі (1739, 1770–74, 1788–91) вступали на територію М. к., здобуваючи перемоги над турецькими арміями. За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 над М. к. встановлено протекторат Росії, однак Буковина відійшла при цьому до Австрії. Відповідно до умов Ясського мирного договору 1791 та другого поділу Польщі 1793 до Росії було приєднано лівобережжя молдовського Придністров'я. Згідно з Бухарестським мирним договором 1812 до складу Росії включено Бессарабію. Молдовські землі на захід від р. Прута залишились у складі Османської імперії, а в 1859 об'єдналися з *Валахією*, утворивши Румунську державу.

Сучасна Республіка Молдова є результатом політичних процесів у регіоні в 20 ст. У 1917 на частині території Молдови утворилася незалежна держава. На поч. 1918 значна частина Бессарабії, а в кінці 1918 – Південна і Північна Буковина опинилися під владою Румунії, що затвердили Паризьким протоколом 1920 Англія, Франція, Італія і Японія. На території, що перебувала у складі СРСР, у 1924 утворилася автономна республіка (МАСРР) у складі УРСР. У 1940, після приєднання до СРСР Бессарабії, вона перетворилася на Молдавську РСР. До складу СРСР в 1940 була включена і Північна Буковина, з якої сформовано Чернівецьку обл. УРСР. З 27.8.1991 Республіка Молдова – незалежна держава.

Літ.: Ермоленко А. Ф. Украинско-молдавские отношения в годы освободительной войны украинского народа (1648–1654) // Воссоединение Украины с Россией. 1648–1654. – М., 1954; История Европы. – М., 1993. – Т. 3; История Молдавской ССР. С древнейших времен до наших дней. – Кишинев, 1982; Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – Т. 1. – М., 1987; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. – М., 1984.

Л. О. Нестеренко

МОЛДОВСЬКИЙ ПОХІД 1600 – спільний з польським військом похід козацьких загонів на чолі із Самійлом *Кішкою* у *Молдовське князівство* з метою підтримки польського ставленика на господарському (князівському) столі. Ситуація в регіоні різко загострилася після того, як валаський воєвода Михайло розпочав агресію в Семигородді (*Трансільванії*), а потім – воєнні дії у Молдові проти польського васала – молдовського господаря Єремії Могили. Польський уряд негайно виступив на захист свого васала і, відчуваючи гострий брак ресурсів, намагався залучити до цієї кампанії козаків. У ході переговорів С. Кішка від імені товариства висунув умови, на яких козаки погоджувалися взяти участь у молдовській кампанії: скасування баніції (покарання), накладеної на козаків після придушення повстання С. *Наливайка*; підтвердження давніх козацьких вольностей; припинення утисків з боку старостинської (королівської) адміністрації.

Не чекаючи відповіді, козаки 16.7.1600 виступили з Січі і в середині вересня вступили в Молдову. Тут діяла польська армія під проводом коронного гетьмана Яна Замойського і козацьке військо С. Кішки чисельністю не менше 4 тис. Тимчасом воєвода Михайло зазнав поразки в Семигородді від угорсько-австрійського війська, і це послабило його відсіч польській армії. У середині жовтня Михайло зазнав поразки у битві з польським військом під Буковим, коло Плоєшт. Козаки зробили значний внесок у перемогу: під вогнем противника вони вийшли болотом і водою в його тил і вибили із зручних позицій.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 246–252.

С. Р. Лях

МОЛДОВСЬКІ ПОХОДИ 1594–95 – походи козацьких загонів у *Молдовське князівство* для боротьби проти татар і участь у міжусобній боротьбі претендентів на господарський (князівський) стіл.

Після періоду стабільності і сили Молдовське князівство у 2-й пол. 16 ст. стає іграшкою у руках потужних сусідів – Польщі й Туреччини. Молдовський престол переходить з рук у руки різних авантюристів, які оволодівають ним, спираючись то на Польщу, то на Туреччину.

У серпні 1593 Османська імперія розпочала велику війну в Європі. Основний удар було спрямовано на Австрію і підлеглі їй державні утворення. Навесні 1594 очікувався напад на Поділля 100-тисячної татарської орди. Татарська загроза найбільше непокоїла мешканців українських воєводств, особливо Брацлавського і Подільського. Тут розгорнулася стихійна мобілізація сил і підготовка до відсічі ворогу. Душею цієї самодіяльної оборони став С. *Наливайко*, один з військових слуг київського воєводи князя К. *Острозького*. Свої сили (2–2,5 тис. чол.) Наливайко збирав і утримував у південноволинських маєтностях Острозьких, зокрема в Острополі.

У березні 1594 запорозькі козаки здійснили морський похід на Білгород: це була перша акція запорожців, узгоджена з австрійським урядом, і мала вона розвідувально-диверсійний характер. Наприкінці травня 1300 козаків на чолі з кошовим отаманом Богданом Микошинським вирушили на пониззя Дніпра, щоб спробувати зірвати переправу татар через Дніпровський лиман на шляху в Молдову. Перешкодити переправі вони не змогли, однак захопили кілька турецьких кораблів і повернулися на Січ 18.6, де на них уже чекав посол австрійського імператора Еріх *Лясота*.

На початку червня 1594 Северин Наливайко здійснив великий рейд назустріч татарам уздовж лівого берега Дністра. Йому дісталася багата здобич – біля 4 тис. коней. Повернувшись із походу, Наливайко відправив на Січ своїх посланців і через них запропонував запорожцям співпрацю та подарунок – 1,5 тис. коней, відбитих у татар. Взявши до уваги умовляння Лясоти розгорнути широкі воєнні дії у Молдові та запрошення Наливайка, запорожці після довгих дебатів підтримали ідею молдовських походів.

Наприкінці липня Наливайко на чолі 4-тисячного загону знову виступив у похід на Молдову. Напавши на найбільшу у Придністров'ї турецьку фортецю *Тегиню* і спустошивши околиці, наливайківці після місячного походу, переобтяжені здобиччю, поверталися додому, але на переправі через Дністер їх наздогнав молдовський господар Аарон з 7-тисячним військом молдаван, турків і татар. Відбулася битва, в якій козаки зазнали значних втрат у людях і майже повністю втратили свій багатий обоз із здобиччю.

Наприкінці жовтня 1594 на півдні Брацлавщини разом зібрались усі основні угруповання козацтва – офіційне реєстрове козацтво на чолі з Яном Оришовським, запорожці на чолі з Григорієм *Лободою* і козацька «збиранина» Северина Наливайка. Це 12-тисячне військо рушило на Молдову. 29.10 вони перейшли Дністер і рушили на Цецору. Вважаючи молдовського господаря Аарона турецьким ставлеником і своїм особистим ворогом, козаки тричі його розбили і змусили тікати у *Валахію*. Козаки зайняли Цецору і столицю князівства Ясси. Потім вони декілька днів пустошили околиці Ясс. Через два тижні, в середині листопада, вони з багатою здобиччю повернулися на Брацлавщину. Тимчасом господар Аарон прийняв підданство австрійського імператора, розірвавши васальні стосунки з Туреччиною. У війну проти Туреччини вступили валаський воєвода Михай Хоробрий і семигородський князь Сигізмунд Баторій. На весняну кампанію 1595 придунайські володарі планували великий спільний похід у межиріччя Дністра і Дунаю, щоб знищити базу турецького панування у цьому регіоні.

У лютому – березні 1595 реєстровці, запорожці і наливайківці, об'єднавшись із молдовським і семигородським військами, діяли проти турків і протурецьких сил на території Молдови. Вони штурмували Тягин, Білгород, Кілію. Великі загони козацтва діяли при штурмі Браїлова та Ізмаїла, захопили і спалили місто Ісакчі на правому березі Дністра. У 1-й пол. 1595 козаки діяли на досить великій території – угору по Дунаю (Силістрія, Добруджа, Рущук, Нікополь) і на півдні – аж до Балканських гір і Софії, де козаки об'єдналися з болгарськими повстанцями. Загальна кількість козаків, які діяли проти турків, становила близько 20 тис. чол.

Тертя між володарями Валахії, Семигороддя і Молдови переросли у відкритий конфлікт наприкінці 1595. Скориставшись чварами союзників, турки і татари завдали їм поразки під Тягином; постраждали і козаки. Наливайко і Лобода після двомісячного походу повернулися на Поділля.

У відповідь на запрошення імператора Рудольфа II Наливайко після недовгого відпочинку вирушив до Угорщини із 2-тисячним загоном. Протягом кількох місяців, до середини вересня 1595, Наливайко воював у складі австро-угорських військ.

На іншому театрі воєнних дій – у Причорномор'ї – запорожці на початку червня здобули *Очаків*. Вони вивезли із собою велику здобич, у тому числі 40 гармат, але не мали досить пороху, щоб знищити очаківські укріплення.

У серпні 1595 турецький візир Синан-паша розпочав новий наступ на придунайські землі. На цей раз Польща активно втрутилася в події. Наприкінці серпня 1595 канцлер Ян Замойський увів польські війська в Молдову, вигнав звідти Резвана і посадив на господарський стіл свого ставленика Єремію Могилу. Молдова поверталася під турецький протекторат і мала виконувати роль буфера між Річчю Посполитою і Туреччиною. Замойський уклав із турками мир. Внаслідок цього українське козацтво виявилося відрізаним від театру воєнних дій проти турків. Запорожцям було категорично заборонено нападати на турецькі фортеці у Подністров'ї.

М. п. 1594–95 вплинули на становлення самосвідомості українського козацтва і на зростання козацьких претензій. Завдяки М. п. 1594–95 козацтво вперше виступило самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Уперше у своїй історії козацтво змогло вести довготривалу (півтора року) і широкомасштабну воєнну кампанію, що свідчило про його великий внутрішній потенціал. Одночасно М. п. 1594–95 стали важливим чинником швидкого посилення козацтва. Під козацькі прапори стали тисячі новобранців. Школу козакування у 1594–95 пройшло біля 15–20 тис. чол.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 196–206; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 93–130.

С. Р. Лях

МОЛДОВСЬКІ ПОХОДИ 1650, 1652 і 1653 – походи української армії на чолі з Б. *Хмельницьким* проти союзника Польщі – *Молдовського князівства*.

На поч. 1650-х рр. Б. Хмельницький з метою забезпечення якнайкращих зовнішньополітичних умов для боротьби з Польщею, продовжуючи політику воєнно-політичної ізоляції *Речі Посполитої*, намагався зав'язати стосунки з придунайськими країнами – *Валахією*, *Трансільванією* (Семигороддям) і особливо Молдовою. Ще влітку 1648 гетьман робив спроби через посередництво турецького

султана схилити васала *Османської імперії* молдовського господаря В. *Лупула* до встановлення добросусідських відносин з *Гетьманщиною*. Однак Лупул, намагаючись лавірувати між Туреччиною і Польщею, продовжував підтримувати тісні стосунки з польським урядом. За цих умов у серпні – вересні 1650 Хмельницький здійснює блискавичний похід у Молдову, залучивши до нього кримського хана *Іслам-Ґірея III*. Для наступу гетьман зібрав велике військо (30–70 тис. чол.). Похід був проведений так несподівано і в такому швидкому темпі, що застав Лупула зненацька. Передові полки під командуванням Д. *Нечая* захопили молдовську столицю Ясси. Лупул підписав мирний договір, згідно з яким Україна і Молдова надавали одна одній взаємодопомогу. Лупул погодився на шлюб своєї доньки Розанди із сином гетьмана Тимошем.

Після поразки Б. Хмельницького у *Берестецькій битві 1651* В. Лупул фактично відкидає взяті на себе союзницькі зобов'язання щодо України. Щоб відновити свої позиції в Молдові, Б. Хмельницький вирішує здійснити туди похід, до чого залучає 35-тисячне військо у складі 15 тис. піхоти (4 козацькі полки) і 20 тис. кінноти (татари на чолі з нуреддін-султаном). Намагаючись перешкодити цьому походу, М. *Калиновський*, який нещодавно став великим коронним гетьманом, на чолі 20-тисячного війська вирішив заступити шлях українському війську. Після розгрому польського війська *у Батозькій битві 1652* українська армія, вступивши в Молдову, змусила В. Лупула прийняти умови Б. Хмельницького. У 20-х числах липня 1652 Тиміш *Хмельницький* відбув до Молдови женитись на принцесі Розанді. Його супроводжувало 6 тис. козаків. У неділю, 21.8, відбулося весілля, а ще через п'ять днів Тиміш із дружиною залишив Ясси і вирушив на батьківщину.

Активна зовнішня політика українського гетьмана в Молдові стурбувала її сусідів і привела до формування сильної антиукраїнської коаліції у складі Речі Посполитої, Валахії і Трансільванії. У квітні 1653 семигородський князь Юрій II Ракоці при підтримці польського уряду захопив Ясси і посадив на престол логофета (канцлера) Молдови С. Георгіцу. Лупул, дізнавшись про наближення валасько-угорського війська, утік із сім'єю з Ясс спочатку до Хотина, а потім до Кам'янця. Б. Хмельницький послав на допомогу своєму сватові корпус козацького війська у складі Брацлавського, Кальницького, Корсунського та Уманського полків (всього 8 тис. козаків) на чолі зі своїм сином Тимошем. Тиміш був хоробрим, але не мав здібностей ні полководця, ні політика, та ще й відрізнявся надмірним честолюбством, упертістю і запальністю. У квітні козацьке військо вступило в Молдову, під Яссами напало на 20-тисячне угорсько-валаське військо і примусило його відступити. Тиміш зайняв столицю Молдови, куди незабаром повернувся Лупул. Відновивши свою владу, В. Лупул вирішив використати козаків для захоплення Валахії. Йому вдалося підбити честолюбного Тимоша продовжити похід. Не зважаючи на пропозиції укласти мир з боку валаського воєводи і всупереч порадам досвідчених полковників, сп'янілий від успіхів Тиміш продовжив наступ. У травні він вступив у межі Валахії, зав'язав бої з валасько-турецькою кіннотою. На р. Яловиці козацьке військо вступило в бій з основними силами валаського воєводи та бунтівливого молдовського логофета. Під час бою молдовські полки покинули Тимоша і частково перейшли на бік Георгіце, а частково просто розбіглися. Втративши 1,5 тис. убитими, козаки відступили до свого табору. Лупул з Тимошем у супроводі 500 вершників залишили табір. Тимчасом валасько-угорське військо з усіх сторін атакувало козацькі позиції. Йшла злива, і козаки відбивалися тільки холодною зброєю. Вдершись до табору, вороги кинулися на здобич. Цим скористалися І. *Богун* та Й. Глух, котрі швидко збудували з возів новий табір і засіли в ньому. Козаки й вірні їм молдовські піхотинці протрималися до ночі. Під прикриттям табору вони відступили до Ясс, де їх вже чекали Тиміш і Лупул.

У липні Георгіце захопив Ясси. А Тиміш, отримавши від батька незначне підкріплення (завадила польська загроза і небажання полковників посилати своїх козаків битися за незрозумілу їм справу), на чолі 8 тис. козаків і 2 тис. найнятих Лупулом ногайських татар увійшов до *Сучави*, де перебувала сім'я його тестя. 10–11.8 сюди підійшли основні сили угорсько-молдовсько-валаської армії (25–30 тис. вояків) і почали облогу міста. Порта визнала Георгіце правителем Молдови і наказала Хмельницькому та Іслам-Гірею III не втручатися в молдовські справи. Всіляку допомогу Георгіце надавали Валахія, Трансільванія і Польща.

Становище обложених у Сучаві з кожним днем погіршувалось. Татари покинули козаків. Тиміш був тяжко поранений і через кілька днів помер від гангрени. Під Сучавою було укладено перемир'я, після чого на поч. жовтня майже 5 тис. козаків під захистом табору й кількох гармат залишили Сучаву. Майже двомісячна оборона Сучави продемонструвала правителям Молдови, Валахії і Семигороддя залізну стійкість козацької піхоти, завдала серйозних втрат їхнім військам і розвіяла ілюзії щодо можливості легких перемог у боротьбі з Україною.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1654. – С. 175, 190; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 224–227, 317–319, 325–344; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Кн. 1. – К., 1996. – С. 80–93, 473–601.

С. Р. Лях

МОЛОДИКИ, джури, новики, пахолки, хлоп'ята – 1) На *Запорозькій Січі* в 16–17 ст. новоприбулі в козаки, які протягом трьох років виконували при старшині обов'язки зброєносців і слуг, а потім ставали повноправними козаками. У 18 ст. – козаки, які працювали в *зимівниках*, на рибних промислах у заможних козаків.

2) У *Гетьманщині* кандидати на вступ у *компанійські* та *сердюцькі полки*.

Літ.: Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. CCXXV. – Львів, 1993. – С. 237.

С. Ф. Плецький

МОНТІ ДЕ (18 ст.) – французький дипломат, посол королівського уряду у Варшаві (20-і рр.). Дуже співчував І. *Мазепі* та його соратникам з приводу невдалої спроби визволити Україну з-під московської залежності. Мав тісні стосунки з П. *Орликом*, через його сина Григора передавав прем'єр-міністрові Франції Флері листи й різного роду реляції. В одному з таких документів (датований 9.12.1729; зберігається в архіві Міністерства закордонних справ у Парижі) говориться: «Козацький гетьман Орлик, що служив під проводом славетного гетьмана Мазепи… як генеральний комісар та писар…, був обраний козацьким гетьманом

на місце вищезгаданого Мазепи після смерті останнього в Бендерах. П. Орлик залишився з кошем 7–8 тис. чол. на службі блаженної пам'яті його величності короля Карла XII... Ми знаємо гетьмана [П. Орлика] як людину вельми ворожу до москалів, розумну й відважну, дуже поважану й люблену в Україні між козаками, в яких цар відібрав майже всі давні вольності. Але козаки, хоч 18 тис. московських драгунів тримають Україну в тяжкому гніті та неволі, тільки й шукають нагоди, щоб повстати проти гнобителів і повернути свою давню волю».

Літ.: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 154–155.

В. А. Чабаненко

МОРДОВЕЦЬ (Мордовцев) Данило Лукич (1830–1905) – український письменник, історик. Народився в слободі Данилівці, тепер Волгоградської обл. Російської Федерації. Походив із давнього козацького роду. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького ун-ту (1854), був знайомий із Т. *Шевченком*, приятелював із М. *Костомаровим*. Активно співробітничав у журналі «Исторический вестник». Автор багатьох художніх творів різноманітних жанрів (вийшли 1901–02 у 50 т., СПб.), а також історичних праць. У поемі «Козаки й море» (1859), романах та повістях «Сагайдачний» (1882), «Кримська неволя» (1885), «Палій» (1896) та інших зобразив героїчну боротьбу запорожців із турецькими, кримсько-татарськими й польськими загарбниками. Чимало епізодів з історії *Запорозької Січі* висвітлив у монографіях «Пугачовщина» (1866), «Самозванці і понизова вольниця» (1867) та «Гайдамаччина» (1870).

Літ.: Дорошкевич Г. Д. Мордовець як літературна і громадянська постать // Україна. – 1930. – № 7–8; Мордовець Д. Твори: В 2-х т. – К., 1958; Франко І. Данило Мордовець // Зібрання творів: У 50-ти т. – Т. 36. – К., 1982. – С. 43.

В. А. Чабаненко

МОРОЗЕНКО Нестор (Мрозовицький Станіслав; ?–1649) – військовий діяч доби Хмельниччини, корсунський полковник (1645–49). Походив із галицько-подільського шляхетського роду. Здобув блискучу освіту. Вчився в Краківському і Падуанському ун-тах. Деякий час перебував при королівському дворі. З 1638 – полковник реєстрового козацтва. На початку *Визвольної війни* перейшов на службу Війську Запорозькому. Влітку 1648 спільно з М. *Кривоносом* та І. *Ганжою* очолив повстанський рух на Поділлі і Волині. Відзначився у *Пилявецькій битві 1648*. З 1649 – корсунський полковник. Під час *Збаразької облоги 1649* очолював козацьку кінноту; там і загинув у ході одного з боїв.
М. – герой української народної пісні «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче».

МОРСЬКІ ПОХОДИ – активні дії запорозьких козаків по знищенню військового і торговельного флоту противника, висадка морських десантів у 15–18 ст. М. п. проводилися з метою звільнення невільників, знищення збройних сил противника і захоплення трофеїв. Крім бажання помститися туркам і татарам та захопити багату здобич, до М. п. козаків спонукало і безкорисливе прагнення слави. Боротьба козаків з могутньою Туреччиною викликала захват і подив у сучасників і піднімала престиж *Війська Запорозького*. Лише після участі в М. п. козак здобував повагу і авторитет у товариства.

Головним противником, проти якого козаки здійснювали переважну більшість М. п., була *Османська імперія*. Турецькі султани мали наймогутніший на *Чорному морі* флот. Його основу складали весельно-вітрильні судна. Залежно від кількості лав для веслярів ці судна поділялися на різні типи: фрегати – 12, бригантини – 18, галіоти – 24, баштарди – 27, галери – до 25. Ще з 15 ст. Туреччина оволоділа північними берегами Чорного моря і контролювала гирла *Дніпра*, *Дністра*, Дону. Турецькі фортеці перекривали вихід у Чорне море, в якому панував османський флот. Можливості вести боротьбу з Туреччиною на морі у козаків були обмежені. Державна підтримка по створенню флоту була відсутня. Польський уряд, за винятком кількох поодиноких випадків фінансування козацького флоту, протидіяв його створенню. Тому побудова човнів, їх оснащення та озброєння проводилися за кошти *Запорозької Січі*. Козацький флот складався з річкових і морехідних човнів. З огляду на відсутність морських портів і турецький контроль за виходом із Дніпра в Чорне море, великі кораблі козаками не використовувались, хоча мали місце випадки використання трофейних галер. Але переважну більшість М. п. козаки здійснювали на морехідних човнах – *чайках*. Чайкою називали човен, пристосований для плавання по річках і по морю, який був озброєний кількома малокаліберними гарматами і мав екіпаж у 50–70 козаків. Чайки були більш маневреними і мали більшу швидкість на веслах, ніж турецькі галери. Але під вітрилами турецькі кораблі мали більшу швидкість і завдяки більшим розмірам могли таранити козацькі човни. Крім того, перевага калібрів турецьких корабельних гармат робила неможливим ведення артилерійської дуелі між козацькими чайками та галерами.
Успішні дії козацького флоту багато в чому зумовлювалися застосуванням ретельно відпрацьованої тактики морських походів. У її основі лежало максимально можливе використання козаками маневру, швидкості і несподіваності удару. Рішення про морський похід приймалося козацькою радою. Якщо кошовий отаман не йшов у похід, то на раді обирався і наказний отаман, який мав його очолити. Мета походу не розголошувалася. Тому противник не міг довідатись про напрямок головного удару навіть у захоплених

М. С. Самокиш. Абордаж турецького корабля козаками. Олія. 1930 р.

Запорожці у засідці. Гравюра Ю. Шюблера. Малюнок Р. Штейна. 1895 р.

у полон. Для виходу в море обиралися безмісячні ночі, які мали сприяти непомітному проходженню повз турецькі фортеці. На *Тавані* турки перегороджували Дніпро ланцюгом, який пристрілювався турецькою артилерією. Для подолання цієї перешкоди козаки вночі пускали за течією колоду, яка з брязкотом і стукотом вдарялася в ланцюг. Турецькі гармаші, впевнені в тому, що у них на прицілі знаходяться козацькі човни, відкривали вогонь. Поки турки перезаряджали гармати, козаки вже минали небезпечну зону. Після виходу в море з максимально можливою швидкістю козацька флотилія рухалася в обраному напрямку.

Завдяки великій швидкості, з якою рухались чайки, через 30–40 годин козацький флот досягав турецьких берегів. Тому дуже часто висадка козацького десанту проводилась раніше, ніж розходилася звістка про їх вихід у море. Для охорони біля кожного човна залишалося по 2 козаки і 2 хлопці. Всі інші штурмували турецькі міста та села. Іноді козацькі загони заглиблювалися на кілька кілометрів від берега. Знищивши противника і запаливши його поселення, козаки із звільненими невільниками й захопленими трофеями поверталсь до човнів і знову виходили в море. Якщо в морі зустрічалися турецькі кораблі, то козаки опускали щогли на чайках і займали позицію із сонячного боку. Завдяки сонцю, яке сліпило турків, і низькій осадці чайок (0,75 м) їм вдавалося залишатись непоміченими. Вночі козаки зближувалися з турецькими кораблями і йшли на абордаж. На захопленому судні мусульман знищували або захоплювали в полон. Невільників звільняли. Все цінне, особливо гармати, переносили у човни, а корабель топили. Якщо козакам доводилося вступати у бій вдень, то вони відкривали безперервний вогонь з рушниць і змітали з палуб турецьких кораблів усе живе. Після цього знову йшли на абордаж. Враховуючи те, що у галер гармати розміщувались на носі, козаки намагалися атакувати їх із корми. Гірше було, коли на морі підіймався вітер. Турецькі кораблі, користуючись перевагою у швидкості під парусами, таранили козацькі чайки. У таких випадках, щоб зменшити втрати, козакам доводилося розпорошуватись по морю. У прибережних районах козацькі чайки могли укриватися на обмілинах, куди не могли підійти турецькі галери. Козаки ж, дочекавшись ночі, або вислизали непоміченими, або атакували ворога. Дуже вміло використовували козаки і зарості очерету.

Повернення на Січ із походу було не менш складним. Дуже часто турки виставляли в гирлі Дніпра свій флот, який мав знищити козаків під час їх повернення. Коли козацька флотилія була досить численною, то козаки нападали на турків і з боєм проривалися на Запорожжя. Іноді козаки приставали в затоці за 3–4 милі від *Очакова*. Звідси вони по низькій улоговині перетягали чайки на руках (по 200–300 чол. на човен) і, обминувши турецький флот, через 2–3 дні знову спускали їх у Дніпро. Іноді козаки затоплювали чайки перед Очаковом, а самі пересідали на захоплених у татар коней і на них повертались на Запорожжя. У наступний похід із Січі козаки виходили на маленьких човнах, і прокравшись мимо турецьких міст і кораблів, піднімали затоплені чайки і вже на них продовжували похід. Бувало, що запорожці поверталися з М. п. на Січ через *Азовське море – Кальміус – Вовчі Води – Самару* (яка впадала в Дніпро); на цьому маршруті доводилось перетягувати човни по суші з Кальміуса до Вовчих Вод.

Боротьба козаків з турецьким флотом почалася ще в 15 ст.: 1492 біля *Тягині* був захоплений корабель, що викликало скарги кримського хана великому князю литовському. Листування з цього приводу і донесло до нас першу письмову згадку про українських козаків. На поч. 16 ст. об'єктами нападів козацького флоту були турецькі фортеці в пониззі Дніпра. Під удар потрапляли і татарські міста на кримському узбережжі. Пізніше козаки стали атакувати і міста на узбережжі Туреччини. Крім Очакова, *Акермана*, *Кафи*, Варни, Силістрії, Трапезунда, Синопа та інших міст і сіл Туреччини козаки нападали і на передмістя Стамбула. 1-а чверть 17 ст. відзначалась найбільшою активністю козаків на морі. Комбінованими атаками із суші і моря козаки захоплювали турецькі прибережні фортеці. Флотилії козацьких чайок неодноразово громили флот, спустошували узбережжя Туреччини. Доходило до того, що під час активних дій козацького флоту на морі паралізувався підвіз продовольства в Стамбул. А деякі міста погрожували визнати владу запорожців, якщо султан не зможе захистити їх від козацьких нападів. Відвага, мужність і вміння перемагати ворогів наводили жах на турецьких моряків. Інколи, щоб відправити їх у бій проти козацького флоту, доводилось палицями заганяти їх на галери. Іноді запорозькі козаки діяли на морі спільно з донцями, які також виходили в море на своїх стругах. Дії на морі завжди були пов'язані з небезпекою, і дуже часто козацькі флотилії несли великі втрати (до половини учасників походу). А в невдалих походах гинула чи потрапляла в полон більшість козаків. З полоненими козаками турки розправлялися з особливою жорстокістю. Їх чавили слонами, розривали на шматки галерами, живцем спалювали в чайках, саджали на палі, відправляли на галери веслярами. Однак і в полоні козаки не скорялись і за найменшої нагоди піднімали повстання. Під час битв невільники, незважаючи на небезпеку власному життю, кидали весла, що прирікало галеру на загибель. Крім того, відомі випадки повстань невільників, які знищували турків і на захоплених галерах втікали в Європу.

Починаючи з кінця 30-х рр. 17 ст., активність козацького флоту різко зменшилася. Придушення Польщею козацьких повстань і запровадження *«Ординації Війська Запорозького реєстрового» 1638*, яка поставила козацтво у

повну залежність від шляхетського уряду, утруднило проведення М. п. *Визвольна війна* і *Руїна* також не сприяли розгортанню дій на морі. Знищення росіянами на поч. 18 ст. *Чортомлицької Січі* і перехід козаків під протекторат султана зробили М. п. проти Туреччини неможливими. Перехід з 2-ї пол. 30-х рр. 18 ст. Запорозької Січі під протекторат Росії так само не сприяв розвитку М. п. запорожців. Лише під час російсько-турецьких воєн 18 ст. козацькі човни знову виходили в море, хоча масштаби морських операцій змінилися. Козацький флот охороняв узбережжя, нападав на кораблі, що везли підкріплення в турецькі прибережні фортеці, підтримував дії сухопутних військ. У 1771 запорозькими козаками була створена *Дунайська військова флотилія*, яка активно діяла на Дунаї. Після знищення Запорозької Січі будь-які М. п. стали неможливими.

ПЕРЕЛІК МОРСЬКИХ ПОХОДІВ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ
(*За В. І. Сергійчуком*)

Рік	Об'єкт походу	Кількість козаків	Керівник(и)
1545	Очаків	800 козаків на 32 чайках	Ісачко, Карпо Масло, Іван Держко
1552	Очаків	?	?
1556	Очаків Іслам-Кермен	300 козаків 600 козаків на 18 чайках	Д. Вишневецький
1557	Акерман	?	?
1559	«фортеці у пониззі Дніпра» Азов, Керч	? ?	Недригало Д. Вишневецький
1560	Азов	?	Д. Вишневецький
1561	«фортеці на узбережжі Азовського моря»	?	?
1562	Очаків	?	Миколай
1563	Околиці Очакова	?	?
1574	Азов, Акерман	?	?
1575	Євпаторія, Кафа, Трапезунд, Синоп	?	Б. Ружинський
1576	Іслам-Кермен Кілія, Варна, Кафа Трапезунд, Синоп	? ? ?	Федір Богданко ? Нечай
1587	Козлов, Азов, Акерман	?	Захар Кулага
1594	«на море»	1300 козаків	Богдан Микошинський
1595	Синоп (перша згадка про козацькі підводні чайки)	?	?
1598	Кілія, Білгород, Тягиня, Силістрія	?	?
1602	Переможний бій з турецькою ескадрою біля Кілії	30 чайок	?
1603	Ізмаїл	?	?
1606	Кілія, Білгород, Варна, Кафа	?	П. Сагайдачний
1607	Переможний бій з турецькою ескадрою біля Очакова	?	П. Сагайдачний
1608	Перекоп	3000	Михайло Найманович
1609	Кілія, Ізмаїл, Білгород	16 чайок	?
1612	Гезлев, Бабадаг, Варна, Месембрій	60 чайок	?
1613	«Два походи на чорноморські міста Криму»	?	?
1614	Невдала виправа на море Взяття Трапезунда і Синопа	40 чайок	? ?
1615	Спалено околиці Стамбула	80 чайок	?
1616	Переможний бій з турецькою ескадрою в гирлі Дніпра Взяття Кафи, Трапезунда, Синопа	2000 козаків ?	П.Сагайдачний ?
1617	Спалено околиці Стамбула	?	Дмитро Барабаш
1619	Тягиня	?	?
1620	Варна	?	?
1621	Невдалий похід на місто Різа Напад «на місто Помпеї, біля входу в канал Чорного моря» Переможний бій з турецькою ескадрою біля гирла Дунаю Одночасно з боями під Хотином на Чорному морі діяло близько 10 000 козаків	? 16 чайок ?	? ? ?
1622	«Похід на море»	30 чайок	?
1623	Трапезунд Спалено околиці Стамбула	300 чайок 6000 козаків на 100 чайках	? ?
1624	Кафа Два походи на Стамбул	80 чайок 102 та 150 чайок відповідно	? Григорій Чорний
1625	Бій з турецькою ескадрою Невдалий штурм Трапезунда Бій з турецькою ескадрою	350 чайок 10000 козаків на 300 чайках 350 чайок	? ?
1626	Азов Трапезунд	2000 козаків 400 козаків на 8 чайках	? Олексій Шафран
1627	Похід у «гирло Дунаю». Тягиня	86 чайок 1800 козаків	? Філоненко
1629	Карасубазар, передмістя Стамбула, Кілія, Ізмаїл, Варна	?	?
1630	Невдалий штурм Керчі	?	?
1631	Похід на Каспійське море (спільний з донськими та яїцькими козаками)	Більше 1000 козаків	?
1632	Синоп	?	?
1633	Невдалий штурм Азова	?	Сулима
1634	Невдалий штурм Азова	?	Сулима
1635	Невдалий штурм Азова	30 чайок	Сулима
1637	Взяття Азова (спільно з донським козаками)	?	?
1638	Кафа	75 човнів	?
1640	Бій біля Керченської протоки з турецькою ескадрою	23 човни	Гунка Черкашенін
1643	Невдалий бій з турецькою ескадрою в «Духонському лимані»	?	?
1644	Азов	30 чайок	?
1645	Азов	?	?
1646	Азов	?	?
1648	Запорожці відбили ясир біля берегів Криму	600 козаків	?
1654	Судак	3000 запорозьких і донських козаків на 43 човнах	Павло Чесночихин, Семен Ворчун
1655	Тамань	Разом з донськими козаками	?
1657	Крим	?	?
1663	Невдала битва на Чорному морі з турецькою ескадрою	?	?
1665	Вдалий бій з турками на Чорному морі	?	?
1690	Напад на турецькі укріплення в пониззі Дніпра	?	?
1692	Очаків	?	?
1695	Кизикермен, Тавань	?	Михайло Самійленко
1696	Блокували Азов	42 судна	?
1736	Разом з російськими військами брали участь у боях під Кінбурном	10 дубів	?
1739	Воєнна експедиція на Дунаї	?	?
1748	Запорожці на човнах напали на татар	?	?
1772	Воєнна експедиція на Чорному морі та Дунаї	?	?

Літ.: А п а н о в и ч О. М. Запорозька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К., 1961. – С. 58–61; Б о п л а н Г. Опис України. – К., 1990. – С. 70–74; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 273–280; А п а н о в и ч О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 70–82; С е р г і й ч у к В. І. Морські походи запорожців. – К., 1992. – С. 14–59; О с т а п ч у к В., Г а л е н к о О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Mappa mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. – С. 341–426. *С. Ф. Плецький*

МОРТИРА, можжир, моздир, мозжир (від лат. mortarium – ступа) – артилерійська гармата з коротким стволом і крутою навісною траєкторією, призначена для стрільби по особливо міцних оборонних спорудах і ураження противника, який знаходиться в укриттях. Канал ствола М. складався з двох частин: звуженої камори, в яку поміщали заряд пороху, і в 4 рази більшої за діаметром частини для розміщення ядра – котла. За козацьких часів М. мали короткий ствол, довжина якого лише в 2–4 рази була більшою за їх калібр, і за зовнішнім виглядом нагадували ступку. Стрільба з М. велась кам'яними, чавунними ядрами та запалювальними снарядами під великим кутом (до 75 градусів). Кут нахилу ствола, від якого залежала дальність стрільби, змінювався за допомогою дерев'яних клинів, що підкладались під дульну частину. Крім того, дальність стрільби регулювалася шляхом збільшення чи зменшення порохового заряду, завдяки чому ядро летіло на більшу чи меншу відстань. У 18 ст. значного поширення набули мортири-салютівки, або віватові гармати. Вони відзначалися невеликими розмірами і використовувалися для салютів на бенкетах та на інших урочистостях. Крім того, деякі із салютівок застосовувались і у господарстві як ступки. З огляду на малий калібр їх використання в бою видається малоймовірним.

Козацька мортира

С. Ф. Плецький

МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА, Московія, Росія – держава у Східній Європі і частково – Північній Азії. Назву «Росія» офіційно затверджено у 1721.

Формування М. д. відбувається на основі північно-східних земель Київської Русі, які в 13–14 ст. потрапили в залежність від монгольської держави – Золотої Орди. У 14 ст. закладаються основи могутності та закріплення провідного становища Москви як політичного центру, навколо якого в 14–15 ст. відбувається процес збирання земель. За правління Івана III (1462–1505) та Василя III (1505–33) завершується об'єднання основної території Північно-Східної Русі. У 1480 вона остаточно визволилась від монголо-татарського панування, що знаменувало утворення незалежного Великого князівства Московського. Московські князі в кінці 15 ст. приймають титул «государя всієї Русі», що визначав претензії на всі східнослов'янські землі та реалізувався у воєнно-політичних акціях із розширення кордонів М. д. У 16–17 ст. завершується формування єдиної державної території М. д., створення централізованої системи управління. Процес централізації відбувався за умов, коли не існувало економічної єдності країни, не сформувалась нація, що з 16 ст. визначило багатонаціональний характер централізованої М. д., у якій визначальна роль належала панівному класові основної народності, а росіяни заселяли велику суцільну територію в центрі. Розвиток державного устрою М. д. йшов шляхом становлення абсолютної монархії – самодержавства. Соціальну базу монархії в цей період становили родова феодальна знать з аристократією – боярством – на чолі та служиле дворянство, що формувалося за рахунок наділення землею з державного фонду. В умовах відсутності економічної єдності концентрація законодавчої, виконавчої, судової влади в руках монарха, цивільної та військової адміністрації на всій території вела до їх всесилля в країні. За Івана III, Василя III та Івана IV (1547–84) визначилась ідеологія самодержавства, сформувався великодержавницький міф «Москва – третій Рим».

М. д. проводила активну зовнішню політику. На сході були розгромлені Казанське (1552), Астраханське (1556) ханства, з кінця 16 ст. почалося приєднання Сибіру. З поч. 16 ст. відверто ворожу політику до М. д. проводило *Кримське ханство*. Після розгрому Казанського, Астраханського ханств М. д. вторглась у сфери впливу *Османської імперії* та Криму, вони почали втрачати контроль над важливими торговельними шляхами по Волзі та Каспійському морю. Загострення відносин із Кримським ханством у 20–50-х рр. 16 ст. призвело до безперервних вторгнень татар, і тільки активізація козаків у 40-і рр. 17 ст. зменшила цей натиск. На заході М. д. вступила в конфлікт із *Великим князівством Литовським*, згодом *Річчю Посполитою* за прибалтійські, білоруські, українські землі. У результаті московсько-литовської війни 1500–03 до складу М. д. увійшли чернігово-сіверські землі.

Становище М. д. погіршилось у 60–70-і рр. 16 ст.: під час Лівонської війни татари і турки, скориставшись послабленням М. д., вторглися у Поволжя, у 1571 татари розгромили Москву та центральні райони М. д. Тому починає створюватись оборонний рубіж – Засічна лінія в 500 км на південь від Оки. У період Смути оборона ослабла, але в 30-і рр. 17 ст. будується нова Білгородська лінія довжиною 800 км (1653). У середині 40-х рр. 17 ст. татари змогли здійснити останні прориви в землі М. д. Система захисту включала оборонні споруди, створення поселень із колоністів. Участь у створенні оборонних ліній беруть донські та українські козаки. Сильна центральна влада М. д. мала змогу витрачати величезні матеріальні та людські ресурси на створення оборони, надавала автономію, самоврядування козацьким районам. Уряд М. д. підтримував переселення в її прикордонні райони вихідців з Речі Посполитої. Після Люблінської унії 1569, рятуючись від економічного та національно-релігійного гніту, частина українського населення заселяє прикордонну територію М. д. – Слобожанщину (див. *Слобідська Україна*, *Слобідське козацтво*).

На поч. 17 ст. М. д. стала об'єктом інтервенції з боку польських магнатів, шляхти та короля Сигізмунда III. 1604–13 були роками Смути, коли в умовах ослаблення царської влади, феодальної анархії відбулися вторгнення загонів польсько-литовської шляхти та війна зі Швецією. У 1610 польський король Сигізмунд III зробив спробу об'єднати М. д. та Річ Посполиту, за договором з московським уря-

дом його син Владислав повинен був стати єдиним правителем двох держав, зміцнити позиції проти посилення Швеції в балтійському регіоні.

У роки Тридцятилітньої війни М. д. зміцнила свої позиції, бо стала союзником антигабсбурзької протестантської коаліції з метою послаблення Польщі. Московсько-польська війна 1632–34 закінчилась Полянівським миром, за яким Річ Посполита отримала смоленські та чернігово-сіверські землі.

Визвольна війна українського народу середини 17 ст. стала важливим поворотним моментом для М. д. в боротьбі з Річчю Посполитою та Швецією за місце і роль у Східній Європі та Балтиці. 1.10.1653, у відповідь на звернення гетьмана Б. *Хмельницького*, Земський собор ухвалив узяти Україну «під високу государеву руку». У 1654 укладається *Переяславський договір*, а у 1654–56 розгортається російсько-польська війна.

Цар *Олексій Михайлович*, хоч і без великого успіху, зробив спробу висунути свою кандидатуру на престол Речі Посполитої в 1648, після смерті *Владислава IV*. У 1656 укладається Віленське перемир'я, за яким передбачалось обрання Олексія Михайловича королем Речі Посполитої, спільна війна проти Швеції та її союзників, поділ українських та білоруських земель, ліквідація церковної унії, рівність прав католиків і православних. М. д. разом з Польщею та Османською імперією розчленовує Україну і захоплює Лівобережну Україну.

Андрусівський мир 1667, *«Вічний мир» 1686*, *Бахчисарайський мирний договір 1681* закріпили за М. д. Лівобережжя, запорозькі землі, Київ.

До союзу Габсбургів та Польщі проти Туреччини в 1686 приєдналась і М. д. Разом з російськими військами правобережні та лівобережні козаки стали активними учасниками *Кримських походів 1687* і *1689*, *Азовсько-Дніпровських походів 1695–96*.

18 ст. стало часом зростання сили М. д. Відбувається вихід її на арену європейського політичного життя. На кінець століття М. д. перетворюється у провідну європейську державу з територіальними претензіями в Європі та світі. Відбулось приєднання до М. д. територій Балтії, Білорусі, Закавказзя, Казахстану, Правобережної України (за поділами Польщі 1772, 1793, 1795).

На поч. 18 ст. в М. д. сформувалась абсолютна монархія. За *Петра I* (1682–1725) за зразком західноєвропейських країн у М. д. проведено повну реформу системи державних органів у центрі і на місцях. Доповнення і вдосконалення цієї системи були зроблені *Катериною II* (1762–96), яка реформувала апарат управління, уніфікувала систему діловодства, завершила процес перетворення М. д. в Російську імперію. Із змінами та доповненнями протягом 19 ст. абсолютизм у М. д. проіснував до поч. 20 ст. Частиною внутрішньої політики абсолютної монархії став процес уніфікації, ліквідації самобутнього устрою, автономії окремих територій. Протягом кінця 17 – 18 ст. знищується автономія України, яка перетворюється в складову частину унітарної держави.

У 1917 внаслідок Першої світової війни та національних революцій Російська імперія розпалася. Але з 1922 більшовицький уряд відродив цю імперію у формі держави СРСР. Після розпаду СРСР у 1991 Росія стала самостійною, незалежною державою – Російською Федерацією.

Літ.: Сахаров А. М. Образование и развитие Российского государства в XIV–XVII вв. – М., 1969; Троцкий С. М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в.: формирование бюрократии. – М., 1974; Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорізького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – К., 1991; История Европы. – Т. 3–4. – М., 1993–1994.

Л. О. Нестеренко

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1665 – договір, підписаний у Москві 11.10.1665 гетьманом Лівобережної України І. *Брюховецьким* і московським урядом.

Гетьман Лівобережної України Іван Брюховецький, забувши свої обіцянки поліпшити життя простих людей, всіляко захищав інтереси *козацької старшини*, сприяв загарбанню нею земель і посиленню експлуатації селян, міщан, рядових козаків. Оскільки це викликало велике невдоволення народних мас, гетьман вирішив міцніше спертися на царський уряд. З цією метою у 1665 він з групою старшини поїхав до Москви і 11.10 підписав там із царським урядом нові, т. зв. Московські статті 1665. Ними підтверджувалися привілеї козацької старшини, права і вольності козацькі. Але водночас М. с. посилювали адміністративну й фінансову залежність гетьмансько-старшинської адміністрації від царизму. Підтверджувалося право козаків обирати гетьмана, але кожен обраний гетьман мав їхати на затвердження до Москви. Якщо за *Березневими статтями 1654* царський воєвода з ратними людьми був лише в Києві, а за *Переяславськими статтями 1659* – і в Чернігові, Ніжині, Переяславі, Умані, Брацлаві, то за М. с. 1665 російські воєводи з військами мали бути і в багатьох інших містах: у Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Острі, Каневі, Гадячі, а також у Кодаку на Запорожжі. При цьому, якщо раніше воєводи займалися лише порядком у своїх військах, то тепер вони дістали право втручатися і в місцеві справи: збирати у царську казну податки із селян та міщан, грошові збори з винних оренд, податі з торгових людей. Царські війська повинні були забезпечуватися хлібними припасами з місцевих ресурсів. Київський митрополит мав призначатися з Москви, а отже, мусив підлягати московському патріархові. За М. с. українські міста й землі оголошувалися володіннями російських монархів, і з їхніх жителів, крім козаків, стягувались у царську казну усякі податки. Гетьман позбавлявся права надавати містам самоврядування; магдебурзьке право надавалося царською жалуваною грамотою.

М. с. були тяжким ударом для української державності. Під цими статтями І. Брюховецький підписався: «Великого государя, Вашої Царської Пресвітлої Величності холоп, я, гетьман Іван Брюховецький, вірного Вашої Царської Пресвітлої Величності війська Запорозького замість всього війська Запорозького, підписую своєю рукою». Слово «холоп» замість «вірного слуги і підданого», як у договорах попередників Брюховецького, – яскраве свідчення залежності, в яку поставила Україну козацька старшина на чолі з І. Брюховецьким. Реалізація М. с. викликала вибух народного невдоволення. Спроба Брюховецького очолити антимосковське повстання його не врятувала.

Літ.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 131–138.

С. Р. Лях

МОСТОВЕ – платня, яка збиралася запорозькими козаками з проїжджих купців, промисловців та чумаків за

переправу через річки чи за переїзд мостами. Збирали мостове спеціальні військові служителі – *шафарі*, підшафарі та писарі, які перебували на всіх запорозьких перевозах. Розмір М. не був сталим і в різні часи коливався від кількох до кількох десятків копійок з воза. Платня за переїзд навантажених возів була більшою, ніж збір за переїзд порожніх возів. Прибутки *Коша* від М. були значними. Лише на перевозі в *Мишуриному Розі* за часів Нової Січі протягом року збирали 12 000 карбованців.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 302; Скальковский А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 158.

МОТРОНИНСЬКИЙ ЛІС – лісовий масив, розташований на обох берегах правої притоки *Дніпра* – річки *Тясмина*. Він поділявся річками Ірклійцем та *Інгульцем* на *Чорний ліс* та Чуту. У М. л. росли переважно дуби, клени, берести, осики та ліщина. У ньому водилися вовки, лисиці, борсуки, кабани, кози і навіть ведмеді. За часів Нової Січі М. л. лежав на прикордонні між *Вольностями Війська Запорозького Низового* та *Гетьманщиною* і часто використовувався *гайдамаками* як зручне та безпечне місце для концентрації і формування гайдамацьких загонів; тут вони провадили *дуван* (розподіл) здобичі і планували наступні свої походи.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 32.

МОШНИ – містечко на правому березі *Дніпра*, за 30 км від *Черкас*. Розташоване на окраїні Київського воєводства, в місцевості, де сходилися болотисте гирло р. Вільшанки (яка в давні часи називалася Мошною) і струмків Ірдині, у низовині. Уздовж Ірдині тягся ланцюг пагорбів, перетнутих глибокими долинами і вкритих віковічними лісами. У підніжжі пагорбів лежало містечко М. Між М. і Дніпром простягнулися багна, порослі вільхою та очеретами. Уперше М. згадуються під 1494. Спочатку їх власниками були бояри Єршевичі. На початку 2-ї пол. 16 ст. М. належали В. Домонтовичу, в якого їх купив О. Вишневецький.
Мешканці М. брали участь у *повстаннях 1625* і *1637*. У 1625 повз М. пройшов коронний гетьман С. *Конєцпольський* зі своїми військами у напрямку до Ведмежих Лоз, де відбувся великий бій з козаками. У 1637 в М. зібрав свої сили *Павлюк*; відчуваючи загрозу бути оточеним у М., козацький гетьман відступив до *Кумейок*; через М. проходили коронні сили, які переслідували Павлюка. 1648 мошненці влилися у загони, які перегородили дорогу *Я. Вишневецькому*. Вони знищили човни і змусили його шукати іншу переправу на правий берег Дніпра. З 1649 М. – сотенне містечко *Черкаського полку*. У 1665, коли мошненці відступилися від гетьмана П. *Тетері*, польські війська взяли М. і спалили їх. У 1667 за гетьмана П. *Дорошенка* сюди вдерлася Білгородська орда і полонила багато бранців. Після *Чигиринських походів 1677–78* і здачі росіянами Чигирина М. зайняв Ю. *Хмельницький* з татарами. У 1679 син гетьмана І. *Самойловича* відібрав М. у Ю. Хмельницького і вивів усіх його мешканців на лівий бік Дніпра.
Тепер М. – село Черкаського р-ну Черкаської обл.

МУЖИЛОВСЬКИЙ (Мужилівський) Силуян Андрійович (поч. 17 ст. – 1655?) – військовий діяч, дипломат, один з найближчих радників Б. *Хмельницького*. Народився в Слуцьку (Білорусь), в сім'ї слуцького протопопа Андрія Мужиловського, видатного діяча православної церкви, сподвижника київського митрополита Йова *Борецького*. З початком *Визвольної війни українського народу* брав у ній активну участь. У серпні 1648 був посланий Б. Хмельницьким до Ясс (тодішня столиця Молдови) разом із полковником М. Крисою для зустрічі і супроводу до Києва єрусалимського патріарха Паїсія. Разом із Паїсієм М. здійснив подорож до Москви на поч. 1649 і встановив російсько-українські дипломатичні зв'язки. 14.2.1649 на аудієнції у царя *Олексія Михайловича* вручив йому від імені *Війська Запорозького* власний меморандум, у якому чи не вперше було дано з позицій українських повстанців досить повне висвітлення причин Визвольної війни, її початкового етапу. Пізніше неодноразово очолював дипломатичні місії Української держави до Молдови, Литви, Московії, *Кримського ханства*. Брав участь у *Збаразькій* та *Жванецькій облогах*, *Зборівській битві*. Після укладення *Зборівського договору 1649* відправлений Б. Хмельницьким до польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла в Річицю (Білорусь) для замирення військ на білоруському фронті, розведення їх по обидва боки тогочасного кордону. Восени 1653 спільно з Г. *Лісницьким* та І. *Виговським* вів переговори з Кримським ханством (під Жванцем). У 1654 був ніжинським полковим суддею. Один із керівників визвольного походу у Білорусь 1654–55. Загинув від руки ніжинського полковника І. Золотаренка під час якогось конфлікту у 1655. За іншим даними, ще у 1657 перебував на дипломатичній службі у гетьмана І. Виговського. Прізвище Мужиловський трапляється в українських джерелах 2-ї пол. 17 – поч. 18 ст. при переліку осіб духовного стану на Лівобережній Гетьманщині. Не виключено, що це були нащадки М.

Літ.: Мицик Ю. А. Силуян Мужиловський // Полководці війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн.1. – К., 1998. – С. 221–226.

Ю. А. Мицик

МУЗЕЙ ГЕТЬМАНСТВА – наукова установа у м. Києві, яка збирає, вивчає, зберігає та популяризує пам'ятки, пов'язані з історією української державності та з найвищими українськими державцями. Створений 11.3.1993. Розташований у будівлі, яка є пам'яткою архітектури українського бароко кінця 17 – поч. 18 ст. і, за легендою, була будинком гетьмана І. *Мазепи*.
В експозиції М. г. та його фондах зберігаються матеріали і документи з історії української державності. Фонди М. г. налічують 3 тис. експонатів, бібліотека – понад 1,5 тис. книг. До раритетів музейного зібрання належать: родова печатка гетьмана Павла *Скоропадського*, речі сім'ї Скоропадських, портрет гетьмана І. Мазепи (18 ст.), дві гравюри роботи Василя Масютина – «Іван Мазепа» та «Богдан Хмельницький» (Берлін, 1933–34), інші матеріали, значна частина яких передана в дарунок М. г. різними установами та окремими особами не лише з України, а й з багатьох країн світу.
Враховуючи малі обсяги експозиційної площі, науковий колектив спрямував свої зусилля на організацію різнотривалих виставок, присвячених важливим історичним подіям, видатним політичним діячам гетьмансько-козацької доби, та наукове дослідження проблем історії українського

державотворення. У залах М. г. працює постійно діюча експозиція «Гетьман Іван Мазепа». Вперше в Україні були організовані наукові виставки, присвячені гетьманам Пилипові *Орлику*, Павлу *Скоропадському*, Павлу *Полуботку*. При М. г. працює клуб «Гетьманська вітальня», де зустрічаються і проводять вечори провідні історики, етнографи України. *Г. І. Ярова*

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА – наукова і культурно-освітня установа, яка збирає, вивчає, зберігає та популяризує пам'ятки, пов'язані з історією запорозького козацтва. Відкритий на території теперішнього *Національного заповідника «Хортиця»* у 1983 як Музей історії міста Запоріжжя з ініціативи М. П. *Киценка*, П. Т. *Тронька* та за підтримки громадських організацій. В експозиції музею показувалася історія краю від найдавніших часів до сучасної доби. При цьому історії запорозького козацтва був присвячений один розділ експозиції.

Національне відродження кінця 80–90-х рр. та відновлення незалежності України зумовили перепрофілювання Музею історії міста Запоріжжя в М. і. з. к.

Постійна експозиція Музею відображає такі теми з історії запорозького козацтва: «Виникнення та формування запорозького козацтва», «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.», «Особливості господарчої діяльності на Запорожжі», «Церковний устрій запорозького козацтва»; діє діорама «Військова рада на Січі».

До найцінніших зібрань музейних фондів належать: колекція шкіряних виробів, знайдених на місці *Берестецької битви 1651*: ольстер (чохол для вогнепальної зброї), чоботи, футляри для ложок, торбинки для куль, ходак; комплекс предметів з *Хортицької Січі* на о. Байда (16 ст.): рідкісного типу шабля, ручна пищаль із ґнотовим замком, колекція бойових сокир та кулелійок, кам'яні гарматні ядра та наконечники списів.

В музеї представлені предмети культового призначення з козацьких церков (похідна мироносиця та дарохранительниця), козацьке озброєння і спорядження (порохівниці, шаблі, ятагани, гармати, рушниці, в т. ч. пищаль 16 ст.), колекції козацьких люльок, кахлів і посуду з *Кам'янської* та *Нової Січей*.

Серед експонатів музею цікавою є колекція стародруків 17–18 ст., до якої належать, зокрема, Чинопослідування (1757) з церкви Нової Січі та Атлас Російський (1745) з докладною картою «Малої Татарії із суміжними Київською та Білогородською губерніями», на якій позначена *Запорозька Січ*.

Становить інтерес і комплекс речей періоду існування Запорозької верфі 1736–39 – колекція якорів, гармат, суднові бомби, зброя та особисті речі козаків і російських солдат. Унікальним експонатом музейних фондів є козацьке судно 1-ї пол. 18 ст., підняте із дна Старого Дніпра. Нині проводяться роботи з реставрації, консервації та музеєфікації цієї знахідки. В експозиції широко представлені предмети козацького побуту (ножі, каламарі, пояс тощо).

Літ.: Б р а ц и л о Л. Ф. Предмети козацького побуту у фондовій збірці в музеї на о. Хортиці // Вестник краеведа. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1991; Ш е в ч е н к о Т. Пам'ятник запорозькому козацтву // Запорозька старовина. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1995; Матеріали Першої республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». – Дніпропетровськ, 1990. *Ю. М. Волкова*

МУЗИЧНЕ ТА ВОКАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО – див. *Козацтво і музичне та вокальне мистецтво*.

В. С. Мулява

МУЛЯВА Володимир Савич – філософ, економіст, військовий, політичний і громадський діяч, генерал-майор Збройних Сил України (з 1992), народний депутат України (1990–98), доктор філософії. Народився на Кіровоградщині. Закінчив юридично-економічний факультет Київського ун-ту та аспірантуру на кафедрі філософії того ж ун-ту. Працював доцентом кафедри філософії Вінницького педагогічного ін-ту. За дисертацію «Людина в індивіді: національне як реалізація людського роду в індивіді» переслідувався, звинувачувався в антирадянській діяльності та «українському буржуазному націоналізмі», деякий час був без роботи. Наприкінці 80-х рр. – учасник національно-демократичного руху. У 1988 розробив концепцію відродження української армії. З грудня 1991 до листопада 1993 – начальник Соціально-психологічної служби Міністерства оборони України. Восени 1992 вступив до Українського козацтва; тоді ж був обраний його гетьманом.

Як гетьман головними вважав питання спрямування потенціалу Українського козацтва на підтримку самостійності України, здобуття визнання і пріоритетності Української православної церкви Київського патріархату в Україні і світі. Сприяв залученню до складу Українського козацтва зарубіжних осередків Вільного козацтва та створенню козацьких осередків у середовищі української еміграції (1992–97), внаслідок чого Українське козацтво у 1996 стало міжнародною організацією. Упродовж 1994–97 активно протидіяв створенню паралельних козацьких структур «Війська Запорозького Низового Спілки козаків України». Запровадження М. у 1995 замість щорічних виборів гетьмана виборів на 3 роки призвело до появи в Українському козацтві опозиції і згодом сприяло посиленню руху паралельних козацьких організацій. У 1998 замість М. гетьманом Українського козацтва обрано І. Г. *Біласа*, а М. присвоєно звання почесного гетьмана Українського козацтва.
В. В. Задунайський

МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ – один з найважливіших стратегічних шляхів 16–18 ст., який пролягав з Півдня України на північ до кордону з *Московською державою*. Починався від *Перекопу*, йшов лівим берегом *Дніпра* на вододіл рік *Кінської* і Берди, перетинав р. *Вовчу* при впадінні в неї річки Солоної, а звідти – на витоки *Самари* й Сухого Торця, далі по вододілу Дніпра і *Сіверського Дінця* до м. Ливни, а відтак – до Москви. Свою назву отримав від трави-мурави. У 16–17 ст. його найчастіше використовували кримські орди для набігів на Московську державу. Вважався найзручнішим, прямим, гладким та рівним, а з огляду на часті напади татар – найнебезпечнішим. У межах *Запорожжя* ішов понад 200 верст. Мандрувати цим шляхом слід було з великою пересторогою, в супроводі роз'їздів запорожців, оскільки по ньому кримські орди значними силами,

переважно взимку, виправлялися грабувати й захоплювати полонених. Запорожці влаштовували на М. ш. засідки і часто відбивали бранців. По М. ш. і запорожці не раз здійснювали свої напади на Крим. За часів *Нової Січі* М. ш. перетворився на важливу торговельну трасу, яка сприяла подальшому загосподарюванню і розвитку причорноморських територій. Від нього відгалужувалися: Кримський (або Чумацький) шлях, що відходив від М. ш. і по лівому берегу Дніпра вів на *Гетьманщину*, *Ізюмський шлях*, який відходив від М. ш. при витоках Самари, і *Кальміуський шлях*, що розходився з М. ш. біля р. *Молочної*.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 35. *В. О. Пірко*

МУРАШКО Олександр Олександрович (1875–1919) – український художник і педагог. Народився у м. Києві. Художню освіту здобув у іконописній майстерні батька, Київській малювальній школі М. Мурашка (свого дядька), в петербурзькій Академії мистецтв (1894–1900) у І. *Рєпіна*, вдосконалював майстерність у Парижі і Мюнхені (1902–04).

Канікули М. проводив на етюдах у рідних краях. Його мистецький світогляд формувався в атмосфері загального інтересу суспільства до історичної долі українського народу. Навчаючись у рєпінській майстерні, М., безумовно, був під враженням від особистості славетного майстра та його «Запорожців», проте сам, завершуючи академічний період, обрав для програмної картини протилежний за настроєм драматичний сюжет із життя *Запорозької Січі* – похорон легендарного кошового Івана *Сірка*. Картина захопила його – він вживався в епоху, вивчав історичні матеріали і побутове середовище, робив замальовки вбрання, зброї, типажу (зокрема на Чернігівщині).

М. реалізував свій задум, створивши картину з історії українського козацтва, яка вражає життєвою правдою характерів, достовірністю події і стриманим внутрішнім пафосом – «Похорон кошового» (1900, Національний художній музей України). Масштабна багатофігурна композиція, розгортаючись у сповільненому ритмі, відтворює драматичну подію: козацтво проводжає в останній путь свого отамана і бойового побратима, народного обранця. Сіре небо світлою смугою видніється над темним лісом, що оточує яр. У присмерках з глибини лісу на глядача рухається траурна процесія. Попереду, в центрі полотна, у темному одязі і накинутій білій свиті сивий старий несе на витягнутих руках гетьманську булаву (написаний з М. *Старицького*, видатного письменника й діяча українського театру). За ним група козаків несе під прапором накриту китайкою домовину, яку супроводжують, схиливши непокриті голови, козаки різного віку зі свічками в руках. Мужніх, загартованих у січах воїнів, що виступають монолітною масою, об'єднує відчуття безповоротної втрати. Скорботний настрій варіюється у виразах облич. Їх психологічна напруга підсилена урочистим ритмом і тривожною тональністю нічного пейзажу. У загальному приглушеному зеленкувато-коричневому, майже монохромному колориті тривожно спалахкують біло-вохристі плями одягу, концентруючись довкола червоного кольору китайки. Лише одна відокремлена постать – молодий ставний козак у білому одязі зліва. Точка зору знизу вивищує, монументалізує подію.

О. О. Мурашко

Картина, створена на рубежі століть, поєднує в собі дух історії з атмосферою переломного часу, окреслює стильові пошуки нового віку. Вона зайняла одне з чільних місць в українському історичному малярстві і відкривала молодому художникові дорогу до успішної творчості, проте він обрав інший напрямок, ставши відомим портретистом, а жанрові полотна склали йому ім'я на міжнародних виставках.

Отримавши звання художника і право на поїздку за кордон коштом академії, М. 1901–04 провів у Європі: вивчав пам'ятки мистецтва у Німеччині, Італії, Франції, творчо працював, зокрема, у Парижі і Мюнхені. У 1904 повернувся до Петербурга, а в 1907 переїхав до Києва. Золота медаль на міжнародній виставці у Мюнхені (1909) сприяла подальшій участі М. у міжнародних виставках у Венеції, Амстердамі, Парижі та влаштуванню персональної виставки у Берліні та інших німецьких містах (1910–11). З 1911 – постійний учасник мюнхенського Сецессіону; експонував роботи також у Відні, Римі, Амстердамі. На запрошення українського мецената О. М. Терещенка здійснив поїздку до Франції, Італії, Алжиру і Тунісу (передав Терещенку 4 альбоми замальовок).

М. – один із засновників «Нового товариства художників» (Петербург–Москва, 1903–17), Київського товариства художників (1916–18) і Товариства діячів українських пластичних мистецтв (1918–19); з 1910 – член Спілки російських художників і учасник виставок Товариства передвижників (з 1916 – член Товариства). У 1907–12 – викладач Київського художнього училища, в 1913–17 вів власну студію (з художницею А. А. Крюгер-Праховою). З 1917 М. – один з організаторів і перших професорів Української академії мистецтв. Убитий у Києві неподалік свого дому за не цілком з'ясованих обставин.

Літ.: Олександр Мурашко: Альбом. – К., 1980. *І. М. Ласка*

МУШКЕТ – довгоствольна піхотна рушниця (загальна довжина 160–170 см) із зручною ложею, що охоплювалася долонею, калібр – до 23 мм, маса – 8–10 кг, куля – до 50 г, дальність стрільби – до 250 м. М. заряджався з дула, а для прицільної стрільби ствол спирався на спеціальну підставку – *сішку*, або форкету. М. з'явилися в 20-і рр. 16 ст. в Іспанії. Перші зразки М. були важкими і мали сильну віддачу. Тому при стрільбі на праве плече мушкетери надягали шкіряну подушку, в яку упирався приклад. М. і приладдя іноді переносилися їх помічниками. На поч. 17 ст. у Швеції з'явився полегшений М. без сішки та наплічної подушки, який мав калібр близько 18 мм, масу – до 5 кг, а кулю – до 34 г. Куля і пороховий заряд поміщалися в паперовому патроні, який перед заряджанням надривали; частину пороху насипали на полицю *гнотового замка*, а залишки – у ствол, куди вкладалась і куля. Укорочені полегшені М. для стрільби шротом називалися мушкетонами. На кінці ствола вони мали розтруб, який сприяв кращому розсіюванню вражаючих елементів. Із середини – кінця 17 ст. М. витісняються рушницями з *кремневими ударними замками*.

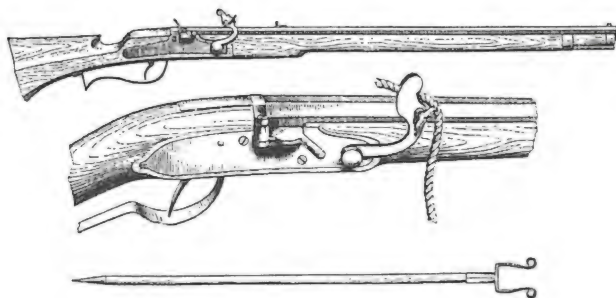
Мушкет

Хоча назву «мушкет» продовжували вживати і у 18 ст., але застосовували її до інших типів ручної вогнепальної зброї. М. був надзвичайно поширеним серед козаків типом зброї і навіть увійшов до герба *Війська Запорозького*.

С. Ф. Плецький

МУШКЕТИК Юрій Михайлович (нар. 1929) – український письменник, лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1980). Родом із с. Вертіївки, тепер Ніжинського р-ну Чернігівської обл. Закінчив Київський ун-т імені Т. Шевченка (1953). У 1956–72 працював головним редактором журналу «Дніпро». З 1986 – голова Спілки письменників України. Автор історичної повісті «Семен Палій» (1954), романів «Гайдамаки» (1957), «Яса» (1987), «Гетьманський скарб» (1991), «На брата брат» (1995), публіцистичних статей «Полуботок», «Петро Дорошенко» та ін. У творах М. з великим знанням і майстерністю відтворено життя і побут *Запорозької Січі*, визвольну боротьбу українського козацтва.

Ю. М. Мушкетик

Літ.: Федоровська Л. Романи Юрія Мушкетика. – К., 1982.

П. П. Ребро

МУШКЕТОН – див. *Мушкет*.

МЮНЦ Жан Анрі (1727–1798) – французький художник, мандрівник і мемуарист. Народився у м. Мілуз (Франція), яке тоді належало до Швейцарії. Батько був учителем, мати походила з відомого міщанського роду Дольфусів, який дав Франції чимало підприємців, правників, медиків і художників. М. був енциклопедично освіченою людиною, знав багато мов, з молодих літ подорожував по Європі. До Польщі прибув у січні 1779, завдяки знайомству з князем С. Понятовським – братом останнього польського короля Станіслава Августа. Ще в молоді роки служив у французькій армії, вивчив військово-інженерну справу та архітектуру. На польській службі став майором 2-го батальйону пішої королівської гвардії у Гродно, потім служив при князі Понятовському. Розробив проект будинку Понятовських у Херсоні, Корсунського палацу тощо. Здійснив три значні подорожі Україною, насамперед Правобережною (1781–83), внаслідок яких створив альбом з краєвидами України (понад 300 малюнків), які зображували міста й села України, ландшафти, господарські будівлі, типи одягу та людські типи, причому до кожного з них додано детальний коментар. Побував М. і в Південній Україні, ґрунтовно змалював і описав Подністров'я, є також малюнки Надпорожжя (*Дніпрові пороги*, козацька землянка, перевезення козаками човнів із Нового до Старого Кодака), південноукраїнських степів, польсько-турецького кордону і митниць у Балті. Цінними є малюнки Чигирина, Корсуня, Умані, Брацлава, млина Богдана *Хмельницького* в *Суботові*. Значну частину малюнків М. видрукувано, чимало з них зберігається у Російському історичному музеї (Москва) та бібліотеці Вроцлавського ун-ту. Нині творча спадщина М. інтенсивно вводиться до наукового обігу.

Літ.: Мицик Ю. А. Французький художник XVIII ст. Жан-Анрі Мюнц та його дані про запорозьке козацтво // Козацтво. – Дніпропетровськ, 1993. – № 1; Мицик Ю. Жан-Анрі Мюнц та його опис Правобережної Наддніпрянщини XVIII ст. // Корсунський часопис. – Корсунь-Шевченківський, К., 1999. – № 9–10. – С. 5–14; Budzińska E. Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783). – Warszawa, 1932.

Ю. А. Мицик

Н

НАДВІРНІ КОЗАКИ – збройні формування, які в 16–18 ст. утримувались магнатами. У Вишневецьких, Острозьких, Потоцьких, Калиновських налічувалося по кілька тисяч Н. к. Загони Н. к. використовувалися в боротьбі з татарськими нападами, в усіх війнах і походах, в яких брали участь магнати, у шляхетських міжусобицях, для охорони маєтків. Набиралися Н. к. переважно з українського населення. За несення служби Н. к. звільнялись від сплати податків, повинностей, отримували платню, земельні наділи. Попри таке привілейоване становище, Н. к. часто підтримували народні повстання проти іноземного панування. Так, сотник Н. к. князів Любомирських Верлан був ватажком гайдамацького загону, а І. *Гонта* зі своїм загоном Н. к. перейшов на бік повстанців і разом із М. *Залізняком* очолив *Коліївщину*. Військові формування Н. к. на Лівобережній Україні були ліквідовані за Хмельниччини, а на Правобережжі – під час поділів Польщі в кінці 18 ст.

С. Ф. Плецький

НАЇМА Мустафа (бл. 1652 – 1716) – турецький історик-хроніст. Автор літопису «Історія Наїми» (опублікована в 1735), в якому охоплено історію Туреччини з 1591 по 1659, подано цінні відомості про *Запорозьку Січ* і українських козаків. Характеризуючи запорожців при описі їхньої битви на *чайках* із султанською флотилією, Н. свідчить таке: «Можна відверто сказати, що на всій землі не знайти людей сміливіших за них, людей, які менше турбувалися б своїм життям, менш за все боялися б смерті».

В. А. Чабаненко

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН – у *Війську Запорозькому* особа, яка тимчасово заступала *гетьмана*. Н. г. призначав сам гетьман або його обирала козацька рада, нерідко тільки старшинська. Н. г. звичайно призначали під час військових походів, коли він керував окремою частиною Війська Запорозького, як-от Михайло *Кричевський*, що у 1649 вів боротьбу проти армії Речі Посполитої на українсько-білоруському прикордонні в той час, як Богдан *Хмельницький* з основними силами повстанців облягав *Збараж* і бився під *Зборовом*. Н. г. призначався під час хвороби гетьмана (як-от під час хвороби Дем'яна *Многогрішного* у 1671) або його тривалої відсутності, пов'язаної з дипломатичною місією. Так, під час перебування гетьмана Данила *Апостола* у Москві його функції в Україні виконував генеральний обозний С. Лизогуб.

Особливе значення мала практика призначення Н. г. після смерті, зміщення або добровільної відставки гетьмана. Так, гетьман І. *Скоропадський* призначив наказним гетьманом Павла *Полуботка*. Коли гетьман Юрій *Хмельницький* уклав *Слободищенський договір 1660* з Річчю Посполитою, то частина лівобережних полків відмовилася йому коритися і обрала Н. г. Якима *Сомка*, який де-факто був гетьманом Лівобережної України у 1660–63.

Ю. А. Мицик

НАКАЗНИЙ ПОЛКОВНИК – особа, яка тимчасово обіймала посаду *полковника* у разі його відсутності. У 17 ст., коли територія *полку* була значною, Н. п. доручалось управління частиною полку. Н. п. найчастіше призначався сотник полкової сотні. Якщо полк виступав у похід у неповному складі і полковник залишався при *полковій канцелярії*, він сам призначав Н. п. Звичайно призначення Н. п. оформлялося гетьманським *універсалом*, а пізніше – царським указом.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 213; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 66.

Д. С. Наливайко

НАЛИВАЙКО Дмитро Сергійович (нар. 1929) – український літературознавець, фахівець з історії та теорії літератури і компаративістики, доктор філологічних наук (з 1987), член-кореспондент Національної академії наук України (з 1992), лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка (1998).

Народився в смт Понорниці, тепер Коропського р-ну Чернігівської обл. Закінчив історико-філологічний факультет Сумського державного педагогічного ін-ту (1953), аспірантуру кафедри зарубіжної літератури Ленінградського державного педагогічного ін-ту (1957). Працював у Ніжинському педінституті (1957–71), Київському державному педінституті (1971–82), Київському ун-ті (1982–94). З 1987 – головний науковий співробітник Ін-ту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. З 1992 – професор Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія» (1994–97 – завідувач кафедри компаративістики).

Н. має понад 250 наукових праць. Він є відповідальним редактором багатьох видань наукової та художньої літератури, автором навчальних програм і підручників із зарубіжної літератури. Його наукові інтереси охоплюють: українські літературні та культурні зв'язки із Західною Європою від доби Відродження до 19 ст.; українську літературу в системі літератур світу; творчість французьких, німецьких, італійських, англійських майстрів слова; теоретичні аспекти вивчення світової літератури від Середньовіччя до сучасності.

Понад 20 наукових праць безпосередньо пов'язані з тематикою українського *козацтва*. Серед них особливе місце посідають ґрунтовні монографії «Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках» (1992) та «Очима Заходу: Рецепція

України в Західній Європі XI–XVIII ст.» (1998). Окремі аспекти рецепції українського козацтва в Західній Європі висвітлені у статтях: «Західноєвропейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією» (1968), «Запорожці в Західній Європі» (1969), «Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648–1654 рр.» (1969), «Відгомін боротьби українських козаків з польсько-шляхетською експансією в Західній Європі (кінець XVI – початок XVII ст.)» (1970), «Проспер Меріме і Україна» (1970), «Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках» (1972), «Рецепція України в Західній Європі XVI–XVIII ст.» (1993) та ін.

Літ.: Дмитро Сергійович Наливайко: Бібліографічний покажчик. – К., 1999. *Н. М. Торкут*

НАЛИВАЙКО Северин (Семерин, Семерій; середина 16 ст. – 1597) – керівник другого етапу національно-визвольного повстання 1591–96. Походив із дрібної української православної шляхти. Народився у м. Гусятині (тепер – смт Тернопільської обл.) але зростав, очевидно, в Острозі. Його батько козакував, працював в Острозі як швець, ймовірно, мав землю на Поділлі; був забитий з волі польського магната М. *Калиновського*. Старший брат Н. – Дем'ян, священик домашньої церкви князя Костянтина Острозького в Острозі, був пов'язаний з Острозькою академією, викладав у її стінах; пізніше переїхав до Вільна, де став одним з провідних діячів Віленського православного братства; відомий також як поет і полеміст, перекладач. Другий брат Н. займався шевською справою в Острозі. Відома також сестра Олена.

Н. дістав добру освіту в Острозі, потім пішов на Січ, брав участь у походах ще за часів короля Стефана *Баторія*. Згодом повернувся до Острога, служив сотником надвірної хоругви князя К. Острозького, був прекрасним пушкарем, відзначався винятковою хоробрістю, фізичною силою. У 1594 Н. залишає службу сотника і починає збирати навколо себе людей у маєтностях князя Острозького, начебто для боротьби проти ординців, однак уже навесні і влітку того самого року Н. виступив не так проти ординців, як проти влади *Речі Посполитої* на Брацлавщині, пустошив маєтки свого особистого ворога – М. Калиновського, взяв Теребовлю, Гусятин, Сатанів, Городок та ін. У липні – серпні 1594 повстання поширилося на Поділля, Галичину, а потім і Волинь. Уже тоді Н. іменує себе іноді запорозьким гетьманом, хоча формально йому підлягали переважно нереєстрові козаки (реєстровці мали своїм гетьманом Г. *Лободу*). Восени 1594 повстанці Н. розбили шляхетське військо під Брацлавом, а в листопаді того ж року, діючи, очевидно, у порозумінні з Габсбургами, здійснили похід до Молдови. У лютому – травні 1595 Н. і Лобода здійснили новий похід до Молдови, пізніше – до Угорщини (див. *Молдовські походи 1594–95*). У вересні 1595 Н. діяв під Замостям, стояв у Самборі, погрожував походом на столицю Речі Посполитої – Краків. Почався новий етап повстання. Н. рушив на Луцьк, а звідти – у Полісся та Білорусь, зайняв Слуцьк. У Білорусі він пройшов походом через міста Південної та Східної Білорусі (Копиль, Бобруйськ, Могилів, Бихів, Рогачів, Речиця) і в середині січня 1596 повернувся на Волинь. Він вів дипломатичне листування; зокрема, в листі до короля Сигізмунда III добивався права на територію на південь від Брацлава між Бугом і Дністром, яка мала стати виключно козацькою і підвладною гетьманові *Війська Запорозького* (див. *Повстання 1594–96*). Під тиском карального війська коронного гетьмана С. Жолкевського Н. відступає на Корсунщину, потім – Переяславщину. Вирішальні події відбулися в урочищі Солониці на берегах однойменної річки, під Лубнами (див. *Битва на Солониці 1596*). Повстанці капітулювали 8.6.1596, причому Н. із групою однодумців (понад 10 осіб) був арештований старшиною реєстровців і виданий С. Жолкевському. 12.8.1596 Н. привезли до Варшави, де протягом майже півроку його допитували й катували. 11.4.1597 його було публічно страчено (відрубано голову, тіло четвертовано і по шматках розвішано у Варшаві). Дані деяких літописів, у т. ч. й *«Історії Русів»*, про спалення Н. на мідному бику чи кобилі є легендою.

Український народ зберіг вдячну пам'ять про Н. З його іменем пов'язано чимало топонімів, особливо на Черкащині, наприклад, **Яр Наливайка і Колодязь Наливайка** під Моринцями. Діяння Н. оспівані в ряді дум, у поезіях Т. *Шевченка*. М. *Гоголь* у сцені страти Остапа Бульби (повість «*Тарас Бульба*») передав деякі деталі трагічного кінця Н. Декабрист К. *Рилєєв* написав поему «Наливайко», де козацький ватажок виступає як уособлення боротьби проти гніту й тиранії. Український письменник Іван *Ле* присвятив Н. однойменний роман.

Літ.: Л е п ' я в к о С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 45–224. *Ю. А. Мицик*

НАЛУЧЧЯ – футляр для *лука*, що повторював форму останнього. Виготовлялися Н. із шкіри, металу, дерева, тканин. Носилися Н. на лівому боці, пристебнутими до шабельного чи спеціального паска.

НАРБУТ Данило Григорович (1916–1998) – український художник театру і живописець, син відомого художника Г. Нарбута. Жив у Черкасах. В основі його мистецтва – народні джерела. Автор серії декоративно-сюжетних композицій з життя *Запорозької Січі*: «Вибори кошового», «Енеїда» за твором І. Котляревського (1987), «Запорозька Січ» (1988) та ін.; останні дві – в Запорізькому художньому музеї. Площина полотна килимово заповнена сюжетами з життя запорожців або з поеми Котляревського; декоративні багатофігурні композиції, виконані чорним контуром на жовтому суцільному тлі – з творчою фантазією, з використанням народного гумору. Ці твори розраховані на довге споглядання, в них переплелися риси народної картини і театральної декорації. У 1990-х рр. Н. створив серію «Гетьмани України».

Д. Г. Нарбут

Літ.: М і щ е н к о Г. Нарбути // Образотворче мистецтво. – 1998. – № 2. – С. 37–41. *І. М. Ласка*

НАРІЖНИЙ Симон (1898–1983) – український історик, доктор історії з 1927. Народився в с. Сокілка Полтавської губернії. 1927 закінчив Український вільний ун-т у Празі. Професор Українського вільного ун-ту (1933–45), директор Музею визвольної боротьби України в Празі (1945–48). З 1951 жив у Сіднеї (Австралія). Дослідник *літопису Граб'янки*, автор розвідок «Московська служба І. Виговського» (1928), «Гетьманство Виговського» (1929) та «Гадяцька умова в світлі української історіографії» (1930).

В. А. Чабаненко

НАТІЇВ Зураб Георгійович (1869–1919) – командир *Запорізького корпусу* Армії Української Народної Республіки (1918). Народився в Осетії, одержав військову освіту. Учасник Першої світової війни. Дослужився до генерал-майора. Із симпатією ставився до українського національного руху, зокрема до створення в російській армії українізованих частин. З 1918 – в українській армії. У березні 1918 Центральна Рада призначила його командиром Запорізької дивізії, розгорнутої на базі Окремого Запорізького загону генерала К. Прісовського. Успішно воював з червоними на Лівобережжі, з боями зайняв Лубни, Ромодан, Полтаву, Харків. У зв'язку з приєднанням до дивізії повстанців на її базі був сформований корпус, до якого увійшли також полки ім. Дорошенка, ім. Хмельницького, ім. Гордієнка та інші з'єднання (всього 20 тис. чол.). Запорізький корпус був перетворений Н. в одну з найбоєздатніших частин армії УНР. У квітні 1918 генерал Н. утворив Кримську групу військ, яка на чолі з П. *Болбочаном* здійснила рейд у Крим, і Донецьку групу на чолі з В. Сікевичем для очищення Донбасу від більшовиків. За *гетьманату* П. *Скоропадського* Н. – командир Окремої Запорізької дивізії (6 тис. чол.). Дивізія стояла на північно-східних кордонах *Української Держави*. Після антигетьманського повстання і утворення Директорії Н. виїхав на Кавказ (за версією О. Лотоцького, – щоб набирати там добровольців для служби в українській армії). Загинув у бою.

Літ.: Колянчук О., Литвин М., Науменко М. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С. 197–198; Штендера Я. Засуджений до розстрілу. – Львів, 1995. – С. 195.

Ф. Г. Турченко

НАТРУСКА – спеціальна *порохівниця*, в якій зберігався дрібно розтертий порох, що підсипався перед пострілом на затравочну поличку біля запалювального отвору *вогнепальної зброї*. Н. відрізнялися від звичайних порохівниць меншими розмірами і відсутністю дозатора; носилися прив'язаними до пояса.

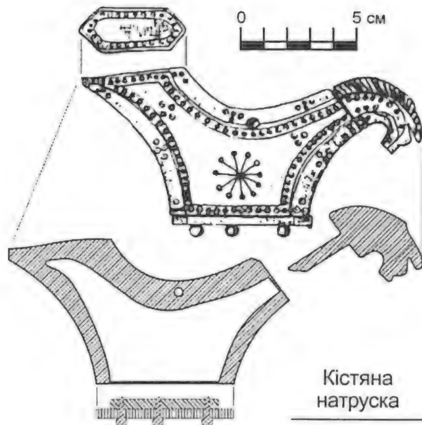

Кістяна натруска

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 249–251.

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (НТШ) – найстаріша українська наукова інституція. Засноване 11.12.1873 у Львові спочатку як Літературне товариство імені Шевченка, у 1892 реорганізоване в Наукове товариство імені Шевченка. Ініціаторами створення НТШ були В. *Антонович*, О. Барвінський, М. Драгоманов, С. Качала, О. Кониський, К. Сушкевич. Фундаторами були М. Димет, М. Жученко, С. Качала, Є. Милорадович, Д. Пильчиков та ін.

У перше десятиліття своєї діяльності товариство зосередило свою роботу на друкуванні та поширенні серед населення української художньої літератури, видавало журнали «Правда» і «Зоря», «Часопись правничу». Очолювали товариство К. Сушкевич (1874–85), С. Громницький (1885–86), Д. Гладилевич (1886–92) та Ю. Целевич (1892).

З перетворенням товариства у наукове вся його діяльність була спрямована на здобуття статусу Всеукраїнської академії наук. Було створено три секції: історично-філософічну, філологічну та математично-природничо-лікарську. Секції формували комісії. Керівництво діяльністю НТШ здійснював Виділ (президія) на чолі з головою і секретарем. Першим головою НТШ був О. Барвінський (1893–97). Активізації роботи НТШ сприяв приїзд до Львова М. *Грушевського*. У 1894 він очолив історично-філософічну секцію, з 1895 став редактором *«Записок Наукового товариства імені Шевченка»*, а 1897 був обраний головою НТШ і керував ним до 1913. За час його головування НТШ видало близько 800 томів наукових праць, в т. ч. 112 томів «Записок». М. Грушевський, а також В. Гнатюк, І. Франко були ініціаторами багатьох видань: «Хроніка НТШ» (т. 1–74, 1900–39), «Збірник історично-філософічної секції НТШ» (т. 1–17, 1898–1934), «Збірник філологічної секції» (т. 1–23, 1898–1937), «Збірник математично-природничо-лікарської секції» (т. 1–32, 1897–1939), «Жерела до історії України-Руси» (т. 1–22, 1895–1924), «Українсько-руський архів» (т. 1–15, 1906–21), «Етнографічний збірник» (т. 1–40, 1895–1929), «Матеріали до українсько-руської етнології» (т. 1–22, 1899–1929), «Студії з поля суспільних наук і статистики» (т. 1–5, 1909–38) та ін. Крім названих серійних видань, у видавництві НТШ виходила «Українська бібліотека» (з 1901) з публікаціями творів українських літераторів і «Літературно-науковий вісник» (1898–1906).

У 1898 була проведена реформа статуту НТШ, згідно з яким звання дійсного члена товариства присвоювалось тільки на підставі наукової кваліфікації. Відповідно до цього в наступному році секціями було обрано перший склад дійсних членів товариства з числа західноукраїнських і східноукраїнських учених (32 особи). З кінця 90-х рр. почалися активні зв'язки НТШ із зарубіжними науковими установами, навчальними закладами, товариствами, бібліотечними центрами. З 1903 дійсними членами товариства почали обирати іноземних членів: до Першої світової війни було прийнято 19 членів-чужоземців, науковців із світовим ім'ям (А. Єнсен, П. Бодуен де Куртене, О. Брюкнер, В. Бехтєрєв, О. Шахматов та ін.).

Визначну роль у розвитку наукової і видавничої діяльності НТШ відіграли, крім друкарні, також бібліотека, музей і книгарня.

Перша світова війна перервала розвиток наукової праці НТШ, зруйнувала план перетворення НТШ в Академію наук, що мало відбутися в 1916. Під час російської окупації (1914–15) діяльність НТШ була заборонена; в подальші роки була обмежена воєнними подіями. У 1913–18 товариство очолював С. *Томашівський*. У міжвоєнні роки наукова і організаційно-видавнича праця НТШ значно послабилась, що пояснювалося відпливом наукових сил, адміністративно-політичними утисками з боку польської влади, значними фінансовими труднощами. У 1915–39 вийшло лише 36 томів (з них 9 довоєнних) «Записок», 15 випусків «Хроніки НТШ»; ряд видань взагалі перестали виходити. Проте Товариство продовжувало розбудовувати свою академічну структуру: було збільшено кількість комісій, засновано окремі науково-дослідні інститути, започатковано нові серійні видання. Крім цього, при НТШ діяли три музеї (культурно-історичний, природничий та музей історично-військових пам'яток), бібліотека з найкращою збіркою україніки.

Заходами НТШ на поч. 20-х рр. були організовані приватні українські вищі школи: Львівський (таємний) український ун-т і Львівська (таємна) українська політехнічна школа. Активно розвивалась співпраця з ВУАН (спільні видання, опрацювання єдиного українського правопису); ряду дійсних членів НТШ присвоєно звання академіків (С. Смаль-Стоцький, В. Гнатюк, К. Студинський, С. Дністрянський, І. Горбачевський, М. *Возняк*).

За час своєї діяльності у 1873–1939 НТШ випустило 591 том різних серій, 352 наукові праці, підручники і карти, 103 номери журналів, 95 художніх творів. Від 1899 до 1939 НТШ мало 333 дійсних членів (з них близько третини закордонних). НТШ співпрацювало з понад 500 науковими центрами, товариствами, бібліотеками світу.

Серед пріоритетних напрямків історичних досліджень, які велися зусиллями НТШ, важливе місце займали праці з історії українського *козацтва*. Перші публікації з цієї проблеми були вміщені у «Записках НТШ» у 1896 (Є. Барвінський, «Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в рр. 1593–1594»; Е. Радакова, «Українські козаки на Ладозькім каналі»; О. Терлецький, «Козаки на Білій Русі в рр. 1654–1656»; С. Томашівський, «Матеріали до історії Хмельниччини»). Впродовж 1897–1934 у «Записках» було опубліковано понад 50 статей західноукраїнських, східноукраїнських та зарубіжних авторів (М. *Андрусяк*, Б. Барвінський, Є. Боянський, І. *Борщак*, М. Василенко, М. Возняк, В. *Гарасимчук*, І. *Джиджора*, В. Доманицький, А. Єнсен, Д. Коренець, М. *Кордуба*, Т. Коструба, І. *Крип'якевич*, В. *Липинський*, С. *Наріжний*, Д. *Олянчин*, С. *Петлюра*, М. *Петровський*, С. Рудницький, М. *Слабченко*, С. Томашівський, І. Франко, В. Щербина, А. *Яковлів*). Кілька наукових розвідок були вміщені у виданнях НТШ – «Стара Україна» (Я. Гординський, І. Борщак, Д. *Дорошенко*, В. Липинський) та «Українська книга» (П. Зленко, Є. Пеленський).

У серії «Руська історична бібліотека» у 1888–98 було опубліковано шість історичних монографій М. *Костомарова*, присвячених Богданові і Юрію *Хмельницьким*, І. *Виговському*, І. *Брюховецькому*, Д. *Многогрішному*, І. *Самойловичу* та І. *Мазепі*. У серії «Жерела до історії України-Руси» вийшло три томи документів «Матеріали до історії Української козаччини (документи до 1631)», «Акти Хмельниччини (1648–1657)», «Донесення римських нунціїв до України (1648–1657)».

Після приєднання у 1939 західноукраїнських земель до УРСР НТШ і всі пов'язані з ним установи були ліквідовані (т. зв. «самоліквідація» 14.1.1940). Не змогло розвинути діяльність НТШ і в роки німецької окупації.

У березні 1947 діяльність НТШ відновили члени товариства, які перебували в західній зоні окупації Німеччини. Сьогодні за кордоном існує 4 осередки НТШ – в Австралії, США, Канаді і Франції. Вони відновили видання «Записок НТШ» (у 1947–88 вийшло 52 томи), видали багатотомну «Енциклопедію українознавства».

У жовтні 1989 відновлено НТШ у Львові. Головою товариства обрано О. Романіва, вченим секретарем і редактором «Записок НТШ» – О. Купчинського. Впродовж 1990–2000 зусиллями НТШ у Львові видано 12 томів «Записок НТШ» (т. 221–232), завершується перевидання десятитомної «Енциклопедії українознавства», проведено чимало наукових конференцій, семінарів.

Літ.: Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (1873–1892–1912 рр.). – Київ; Львів, 1913; Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка. З нагоди 50-ліття його заснування (1873–1923). – Львів, 1923; Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове товариство імені Шевченка. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951; Кубійович В. М. Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка (1873–1949). – Львів, 1991. *Я. І. Серкіз, М. М. Хить*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ НаУКМА (серія «Історичні науки») – науковий щорічник кафедри історії Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА). Виходить з 1998. У 1998–2000 видано три томи, які мають нумерацію загальноуніверситетської серії (т. 3, 14, 18). На їхніх сторінках вміщено понад 50 статей і публікацій джерел з історії України та зарубіжної історії від давнини до нашого часу. Центральне місце посідає блок матеріалів, присвячених історії українського *козацтва*, Української православної церкви (УПЦ) та Києво-Могилянської академії. На сторінках щорічника було видруковано ряд важливих документів гетьманів України (Б. *Хмельницького*, І. *Виговського*, Д. *Дорошенка*, Д. *Многогрішного*, М. *Ханенка*, І. *Мазепи*, П. *Полуботка*, Д. *Апостола*), полковників Війська Запорозького (І. Силича, Л. Полуботка, Ю. *Немирича*), правителів *Речі Посполитої* (королів Сиґізмунда III, *Владислава IV*), *Кримського ханства* (*Іслам-Ґірея III*), *Молдовського князівства* (Є. Могили, Г. Стефана та ін.), джерел з історії політичних відносин між *Військом Запорозьким*, Річчю Посполитою, *Османською імперією*, Кримським ханством та придунайськими державами козацької доби, виявлених у польських архівах, а також деякі листи українських дослідників, котрі проводили пошуки джерел з історії козацтва у московських архівах. Низка статей щорічника присвячена формуванню козацької станової свідомості, особовому складу реєстрового та запорозького козацтва, взаємовідносинам між Військом Запорозьким та *Військом Донським* у 16–17 ст., ролі козацтва як покровителів УПЦ і Києво-Могилянської академії, зокрема ролі гетьмана Мазепи як покровителя Києво-Софійського собору. Видрукувані також статті про лук та рушницю у лицарській

символіці українського козацтва, про роль козацтва в економічному розвитку Лівобережної України, монастирське землеволодіння та історію УГКЦ в Києві. Подано результати археологічних розкопок на о. Малій Хортиці – на місці першої відомої Запорозької Січі. У відділі «Рецензії та огляди» щорічника видрукувано ряд рецензій на нові книги з історії *Руїни* та запорозького козацтва. *Ю. А. Мицик*

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ХОРТИЦЯ» – науково-дослідна і рекреаційно-освітня установа, яка здійснює охорону пам'яток історії, культури та природних об'єктів, збирає, вивчає, зберігає та популяризує пам'ятки, пов'язані з історією *козацтва*.

Створений 18.9.1965 як Державний історико-культурний заповідник з ініціативи і при безпосередній участі М. П. *Киценка*, П. Т. *Тронька* та за підтримки громадських організацій, зокрема письменників М. Рильського, П. Тичини, О. *Гончара* та ін. До складу Н. з. «Х.» входить геологічний заказник загальнодержавного значення «Дніпровські пороги», створений 28.10.1974. Структурним підрозділом заповідника є *Музей історії запорозького козацтва*.

6.4.1993 заповіднику на о. Хортиці надано статус національного. Загальна площа Н. з. «Х.», включаючи прилеглі острови, становить 2386,786 га. На його території виділено чотири функціональні зони з різним режимом експлуатації (природно-заповідна, захисно-рекреаційна, рекреаційна та охоронна).

На території заповідника нараховується 106 пам'яток археології та історії. В результаті археологічних експедицій на о. Байда були виявлені залишки дерев'яних укріплень, оборонні, господарчі споруди та житлові приміщення 16 ст. Ці знахідки підтверджують думку багатьох дослідників, що укріплення на о. Малій Хортиці (о. Байда) були першою *Запорозькою Січчю*. В балках Молодняга і Липова знайдені *зимівники* запорозьких козаків 18 ст., де археологами була виявлена значна кількість предметів козацького побуту (цвяхи, кераміка, ножі тощо). Значна кількість пам'яток пов'язана з подіями російсько-турецької війни 1735–39, в якій безпосередню участь брали запорозькі козаки. В 1736 у районі Хортиці була заснована Запорозька верф, а для її захисту побудовані фортеця і ретраншемент. Декілька десятків суден верфі затонуло біля острова.

Свідченням перебування запорозьких козаків на Хортиці є численні назви урочищ та скель: урочище Сагайдачного, Січові ворота, Козача могила, Совутина скеля та ін.

Наукові співробітники відділу охорони природи проводять роботу по відтворенню природно-історичного середовища о. Хортиці козацької доби. Рослинний світ острова на сьогодні представлений 1092 видами, з яких 33 види є рідкісними та 105 – ендемічними. На Хортиці зареєстровано 245 видів хребетних тварин, з них 2 види занесені до Червоної книги МСОП, 4 види – до Європейського Червоного списку «Конвенції про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, які знаходяться під загрозою знищення», 12 видів – до Червоної книги України. Окрім того, фауна острова налічує 16 видів хребетних, рекомендованих до занесення у нове видання Червоної книги України. 33 види безхребетних тварин, що мешкають на Хортиці, занесені до Червоної книги України.

На території заповідника розташований фольклорно-етнографічний кінний театр «Запорізькі козаки», діяльність якого спрямована на збереження і розвиток козацьких традицій та формування на території заповідника туристичної інфраструктури.

Літ.: Киценко М. П., Пєшанов В. Ф. Хортиця: Фоторозповідь про Державний історико-культурний заповідник Радянської України острів Хортицю. – К., 1970. *Ю. М. Волкова*

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «ЧИГИРИН» – науково-дослідна, краєзнавчо-просвітницька установа. Створена постановою Ради Міністрів Української РСР від 7 березня 1989 «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирина, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». У вересні 1995 заповіднику надано статус Національного. Розташований на території Чигиринського р-ну Черкаської обл. Включає в себе такі відділи: *«Суботівський історичний музей»*; «Музей Б. Хмельницького» у м. Чигирині, «Стецівський краєзнавчий музей»; філіал «Холодний Яр». Завданням заповідника є збереження, вивчення й відтворення різноманітних і численних пам'яток Чигиринщини, пов'язаних з історією *Чигирина* як першої гетьманської столиці України (1648–1678), з життям і діяльністю Б. *Хмельницького*, *Визвольною війною українського народу середини 17 ст.*, *Коліївщиною* (1768–1769), перебуванням на Чигиринщині Т. Г. *Шевченка*; проведення археологічних та історико-архітектурних досліджень, здійснення музеєфікації та реставрації пам'яток з обов'язковим збереженням і відтворенням історико-культурного та природного середовища; проведення постійної пам'ятко- і природоохоронної роботи. Одним з пріоритетних напрямків роботи є збереження й відтворення народних промислів. В адміністративних межах Чигиринського р-ну сьогодні державою охороняється 105 пам'яток археології, 80 – історії, 13 – природи, 4 – архітектури.

Найвідомішими пам'ятками історії, архітектури та природи на території заповідника є: 1) Замкова гора – пам'ятка садово-паркового мистецтва. Знаходиться в центральній частині м. Чигирина. Висота гори 70 м, площа – 40 га. На Замковій горі розташовані відомі пам'ятки історії, архітектури і монументального мистецтва, пов'язані з подіями Визвольної війни українського народу середини 17 ст., *Чигиринськими походами 1677–78*; 2) Пам'ятник Б. Хмельницькому, що височіє на вершині гори. Споруджений в 1973, а в 1982 біля підніжжя постаменту встановлені дві скульптурні композиції, які символізують події Переяславської ради 1654 і козацько-селянського повстання 1768 – Коліївщини. Автори пам'ятника: архітектор – В. Гнезділов, скульптори – М. Вронський і О. Олійник. Загальна висота монумента – 18,6 м; 3) Кам'яний хрест на Замковій горі – пам'ятний знак на честь захисників Чигиринської фортеці. Встановлений у 1912 і має дві меморіальні чавунні дошки. Одна з них присвячена Юрію Богуну та Іллі Сутизі, закатованим польською шляхтою у 1597 після придушення повстання під проводом С. *Наливайка*, інша – воєводі Івану Ржевському і полковнику Я. Коробці, які загинули під час облоги Чигирина турецько-татарським військом у 1678. На вершині хреста зображено давній герб м. Чигирина. Загальна висота гранітного хреста – 2,6 м; 4) Башта Петра *Дорошенка* – бастіон Чигиринської фортеці 2-ї пол. 17 ст. Знайдений під час археологічних

розкопок на Замковій горі 1989–92, кам'яний бастіон мав три яруси і призначався для зберігання боєприпасів та розташування стрільців і гармат. Нині ведуться роботи по відтворенню бастіону Дорошенка; 5) Музейний комплекс «Присутствені місця початку 19 ст.» – архітектурна домінанта м. Чигирина. Розташований біля підніжжя Замкової гори, в центрі міста. Побудований у 1995; 6) Каплиця Св. Покрови – місце перепоховання останків 263 осіб козацької доби (виявлені під час будівництва сучасного музейного комплексу експедицією Ін-ту археології НАН України 1993–94), більшість із яких загинули під час набігів турків і татар у 17 ст. Перепоховання здійснене 14.10.1995. Каплиця збудована в стилі українського бароко в 1995 в центрі м. Чигирина (архітектор – дійсний член Української академії архітектури С. К. Кілессо); 7) Музей Богдана Хмельницького. Знаходиться в центрі м. Чигирина. Відкритий 25.12.1995. Музей складається з 10 залів загальною площею 400 м². Привертають увагу унікальні археологічні знахідки з розкопок Суботівського Замчища, башти П. Дорошенка на Замковій горі, «нижнього міста» Чигирина. Гордістю музею є колекція портретів «Гетьмани України» народного художника України, лауреата Шевченківської премії Данила *Нарбута*; 8) *Іллінська церква* в с. Суботові; 9) Кам'яні хрести; 10) Замчище Б. Хмельницького; 11) Пам'ятник Богданові Хмельницькому; 12) Три Криниці; 13) Суботівське городище (див. *Суботівський історичний музей*); 14) Пам'ятник Максимові *Залізняку*, видатному ватажкові Коліївщини, встановлений в 1993 в с. Медведівці Чигиринського р-ну; 15) Урочище *Холодний Яр* – реліктовий лісовий масив площею понад 7 тис. га. З Холодним Яром пов'язано багато сторінок історії України: Коліївщина (1768), Холодноярська республіка часів громадянської війни (1918–22), партизанський рух періоду фашистської окупації (1941–43). На території урочища знаходяться пам'ятки археології й архітектури: Мотронинське городище та курганний могильник (4–5 ст. до н. е.) і Троїцька церква Мотронинського монастиря (1804).

Літ.: Логвин Г. Н. Чигирин – Суботів: (Архітектурно-історичний нарис). – К., 1954; Карпенко Н. М. Вісім подорожей по Черкащині. – Дніпропетровськ, 1978; Ушета І. І. Стежками Холодного Яру. – К., 1988; Чигирин. Суботів. Холодний Яр: Короткий фотопутівник. – К., 1992; Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, 1995; Героїзм і трагедія Холодного Яру. – К., 1996; Чигирин та Суботів: Карта-буклет. – Вінниця, 1997; Кілессо С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000. *В. М. Лазуренко*

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (НМІУ) – одна з найбільших музейних збірок країни. Розташований у м. Києві. На сьогоднішній день колекції НМІУ нараховують понад 600 тис. пам'яток історії та культури. Збірка реліквій НМІУ козацької доби (16–18 ст.) займає належне місце серед подібних колекцій музеїв України. Більшість цих речей надійшли на музейне зберігання з приватних збірок таких колекціонерів старожитностей, як В. *Тарновський*-молодший, подружжя Б. та В. Ханенків, О. Гансен, родина Кочубеїв. Частина експонатів (переважно культові предмети) потрапила до музею з українських церков у 1920-і рр. Деякі з портретів українських *гетьманів* і представників *козацької старшини* (П. *Сагайдачного*, Б. *Хмельницького*, І. *Виговського*, П. *Дорошенка*, І. *Самойловича*, І. *Мазепи*, І. *Скоропадського*, Д. *Апостола*, П. *Полуботка*, К. *Розумовського*, В. *Кочубея*, В. Дуніна-Борковського, І. Чарниша) були виготовлені для музею на замовлення відомого мецената М. Терещенка художником та археологом-аматором С. Мазаракі. Кілька портретів, що походять із родинної галереї князів Вишневецьких (м. Вишнівець на Тернопільщині), у 1899 були передані до музею київським міським головою В. Толлі. Серед них – портрет князя Д. *Вишневецького*, одного з перших ватажків *запорозького козацтва*; портрети воєводи руського Я. *Вишневецького* (одного з історичних діячів часів *Визвольної війни*) та його дружини Гризельди. Більшість експонатів козацьких часів зосереджені у розділах експозиції «Україна у 17 ст.» та «Україна у 18 ст. Гетьманщина».

Стрижнем музейної колекції предметів козацької доби є меморіальні речі та історичні реліквії, пов'язані з іменами видатних історичних осіб. Це – срібний позолочений виносний хрест, переданий у 1622 до Богоявленської церкви Братського монастиря гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним. З цього ж храму, де було поховано Сагайдачного, походить і чудодійна ікона Братської Божої Матері, що збереглась до нашого часу у копії початку 18 ст. До числа раритетів належить і шапка гетьмана Б. Хмельницького (в 1911 її подарувала музеєві В. Ханенко), потир і кубок генерального судді В. Кочубея (кінець 17 – поч. 18 ст.), чарка фастівського полковника С. *Палія* та кресало у футлярі В. Кочубея (кінець 17 ст.), чарка полтавського полковника Мартина *Пушкаря* (17 ст.), вкладний потир матері гетьмана І. Мазепи Марії-Магдалини (кінець 17 – поч. 18 ст.). Серед зразків козацької зброї – шаблі 18 ст., що належали отаманам *Задунайської* та *Запорозької Січей* Г. Голіньку та Вовку. З козацьких *клейнодів* у музейній збірці представлені гетьманська *булава* і полковничий *пернач*, *келепи* сотників, *бунчук*, *литаври*. Є серед експонатів і *прапор* Сенчанської сотні *Лубенського полку* та значок Шкурятинського куреня Запорозької Січі (обидва 18 ст.).

Документальні матеріали козацької доби представлені гетьманськими *універсалами* і листами на право володіння *ранговими маєтностями* (ґрунтами, млинами, гутами, руднями), адресованими представникам козацької старшини. Серед цих унікальних експонатів є документи за підписами І. Мазепи, П. Дорошенка, І. Самойловича, Д. Апостола, К. Розумовського. На деяких із них збереглись відбитки *печаток* з традиційним зображенням козака з *мушкетом*. Серед документальних матеріалів є і грамоти російського уряду, адресовані гетьманам та козацькій старшині, зокрема дві грамоти (1654 і 1660) Богданові та Юрієві Хмельницьким на право володіння м. *Гадячем* і грамота А. Аршаниці-Дворецькому на одержання російського дворянства. З ім'ям гетьмана І. Мазепи пов'язаний такий цікавий експонат, як карта України (поч. 18 ст.), надрукована у м. Нюрнберзі, у віньєтці якої зображено І. Мазепу у вигнанні в оточенні алегоричних постатей запорозьких козаків та шведського емісара, а також постаті гетьмана П. *Орлика* у вигнанні та російського царя *Петра І*. Ця карта була передана до музею першим президентом незалежної України Л. Кравчуком, який отримав її в дарунок від професора Т. Гунчака (США).

Група експонатів, пов'язаних з подіями Визвольної війни українського народу середини 17 ст., репрезентована такими речами: церковний дзвін, відлитий на замовлення

козаків с. Ярославичів на Київщині (1649); вапняковий хрест-надгробок з козацьких могил з місця *Берестецької битви 1651*; риза священика з гаптованим гербом воєводи київського А. *Киселя* (1-а пол. 17 ст.); мідний казан (17 ст.) зі скарбу, виявленого у 1892 в одному з маєтків Б. Хмельницького – с. Новоселиці на Чигиринщині.

У музейній художній добірці представлені полотно художника Й. Гловацького «Переговори Б. Хмельницького з Я. Смяровським у 1649 р.», а також роботи сучасних митців на козацьку тематику. Озброєння елітарних військових частин армії *Речі Посполитої* часів Визвольної війни – *гусарів* – представлені напівпанцирями, кірасами, шоломами, захистом для шиї – рингграфом; є серед експонатів польське сідло зі збруєю, стремена важкоозброєного польського кавалериста тощо. Музейна збірка зброї представлена зразками, серед яких чимало виробів східних і західноєвропейських зброярів. Це – кинджали індо-іранського типу; іранські, угорські, турецькі та польські *шаблі*, *ятагани*, *яничарки* та пістолі; *порохівниці* з дерева, кістки, скла, рогу, шкіри; східний складний *лук* тощо. Більшість зразків має високохудожній декор, виконаний у техніці інкрустації, золотіння, зернування, філіграні. Хоча імена власників цієї зброї назавжди забуті, не виключено, що чимало вишуканих зразків, привезених з країн Сходу і Заходу, могли належати козацькій старшині. Озброєння широкого загалу козацького війська середини 17 ст. представлене такими експонатами, як *списи*, *цепи бойові* та *коси бойові*. Цікавими зразками козацької *артилерії* є дев'ятиствольна «ожига» і гарматки з козацьких *чайок*. Чимало у музейній збірці і побутових речей: керамічні *люльки* для паління тютюну та кисет (17–18 ст.); дерев'яні ложки «козацького типу»; шовкові пояси, «слуцькі» та східні; *жупан* зі срібними гудзиками та оксамитовими вилогами; коштовні срібні застібки від верхнього одягу *киреї* та набірні пояси (16–17 ст.); скляний, керамічний та металевий посуд 17–18 ст. (штофи, баклаги, кухлі, чарки, дзбани тощо).

Літ.: Беляшевский М. Каталог древностей коллекции В. В. Тарновского. К., 1898; Національний музей історії України (1899–1999). – К., 2000.

О. О. Попельницька

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ УКРАЇНИ (НХМУ) – наукова установа у м. Києві, яка збирає, вивчає, зберігає та популяризує мистецькі пам'ятки. Зібрання живопису і графіки НХМУ є одним з найбільших не лише в Україні, а й за її межами. Засновано музей 1899 як складову частину Київського художньо-промислового і наукового музею (тепер – *Національний музей історії України*). Нині в музейній збірці репрезентовані мистецькі твори від 13 ст. і до сьогодення включно: колекція українського іконопису 14–18 ст., портретний живопис 17–18 ст., народні картини 17–18 ст., твори Т. *Шевченка*, С. *Васильківського*, С. Світославського, Г. Світлицького, М. Мурашка, Г. Нарбута, М. *Івасюка*, М. *Самокиша*, Ф. Кричевського, М. *Дерегуса*, І. *Їжакевича*, скульпторів І. Кавалерідзе, В. Бородая та ін. Увесь масив живописних і графічних творів зі збірки НХМУ, що стосуються козацької доби, може бути поділений на дві великі групи: твори 17–18 ст., у яких знайшли відображення тогочасні історичні події та видатні особи, і твори 19–20 ст., написані під впливом зацікавленості українською минувшиною.

До першої групи належать ікони – т. зв. «козацькі Покрови» та «козацькі» (або фундаторські) портрети. Ікони із зображенням Покрови Богородиці, на яких подекуди присутні реальні історичні особи, репрезентовані двома творами: «Покрова» кін. 17 – поч. 18 ст. з Київщини із зображенням гетьмана Богдана *Хмельницького* і т. зв. Сулимівська Покрова 2-ї пол. 18 ст. із с. Сулимівки, на якій (на думку деяких дослідників) зображено гетьмана Івана *Мазепу* в оточенні козаків. Ймовірно, що друга ікона була створена для Вознесенського собору м. Переяслава, фундатором якого став Іван Мазепа. До цієї ж групи ікон слід віднести і «Розп'яття» із зображенням лубенського полковника Леонтія *Свічки*. Серед парадних портретів представників української *козацької старшини* виділяється портрет, на якому на повен зріст зображений стародубський полковник Михайло *Миклашевський*, що є копією сер. 18 ст. з оригіналу поч. 18 ст. Портрет генерального хорунжого Івана Забіли супроводжується зображенням його герба; цей портрет належить до поясних зображень, як і портрети значкового товариша Василя Гамалії (1775). Музей має парні портрети подружжів Забіл та Сулим. На двох портретах 18 ст. зображені батько й син Василь і Степан Родзинки, які займали посади миргородських обозних. Окремо слід відзначити один із жіночих портретів, на якому зображено Наталю Розумовську – матір останнього українського гетьмана Кирила Розумовського (2-а пол. 18 ст.). У музейній збірці представлені і гетьманські портрети, зокрема портрет Богдана Хмельницького, що є копією роботи невідомого художника середини 18 ст. з гравюри 1651 голландського художника Вільгельма Гондіуса, та портрет наказного гетьмана Павла *Полуботка* (18 ст.). Значний інтерес становлять і т. зв. народні картини із зображенням воїна та бандуриста – козака Мамая.

Офортом роботи Тараса Шевченка «Дари в Чигирині 1649 р.» (1844) розпочинається друга група творів козацької тематики. Найбільший спалах громадського інтересу до історії України 17–18 ст. припав на кінець 19 – поч. 20 ст. Саме тоді були створені такі полотна, як «Козак в степу» С. Костенка (1888), «Козача левада» (1893) та «Козаки в степу» (1900-і рр.) С. Васильківського, «Похорон кошового» О. *Мурашка* (1900), «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ» М. Івасюка (1912), «Гість із Запоріжжя» Ф. *Красицького* (1916). Інтерес до історичного живопису не згасав і протягом наступних десятиліть. У 1934 М. Самокиш створив полотно «Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким», а М. Дерегус у 1947 – офорт «Дума про козака Голоту»; художнику М. Кривенку належить картина, створена за мотивами народної пісні «Їхав козак на війноньку...» (1954).

Літ.: Київський державний музей українського мистецтва: Каталог. – К., 1958; Державний музей українського образотворчого мистецтва. – К., 1976 (перевидання 1981, 1985).

О. О. Попельницька

НЕБАБА Мартин (поч. 17 ст. – 1651) – герой *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, чернігівський полковник (1649–51). Походив з міщанського роду з м. Коростишева на Житомирщині. З вибухом повстання у 1648 взяв активну участь у боротьбі проти польських загарбників на Сіверській Україні, зокрема при взятті Чернігова та Гомеля. Вірогідно, вже влітку 1648 чернігівсько-ніжинський полковник передав Н. чернігівський пернач. Н. брав участь у *Пилявецькій битві 1648*, визвольному поході

армії Б. Хмельницького на Західну Україну. У травні–червні 1649 сприяв підготовці походу полковника І. Голоти на Загаль під Мозирем, пізніше брав участь у *Збаразькій облозі*, рейдах на Острог і Волинь, *Зборівській битві*. У 1649 Н. очолив *Чернігівський полк*, чимало зробив для його зміцнення. Належав до радикальної течії повстанців разом з Д. *Нечаєм*, С. *Пободайлом*, Л. Мозирею та ін.; іноді вступав у конфлікт з Б. *Хмельницьким*. У 1650 взяв участь у молдовському поході українського війська. Керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу війська великого гетьмана литовського Я. Радзивілла. У кампанії 1651 відзначився взяттям Гомеля, з котрого українські війська були виведені на підставі *Зборівського мирного договору 1649*. Загинув у битві під Ріпками поблизу Лоєва 26.6.1651.

Літ.: Коваленко О. Мартин Небаба // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998 – С. 227–240.

Ю. А. Мицик

НЕВІД, тар – велика рибальська сітка. Довжина Н. іноді сягала 200 сажнів. Разом з мотузками, прив'язаними до обох його кінців, довжина Н. могла сягати до 1000 м. Обслуговували Н. 12–15 працівників. Запорозькі козаки використовували Н. для промислового лову риби.

Літ.: Голобуцкий В. Черноморское казачество – К., 1956. – С. 77; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 285.

НЕВІЛЛЬ Фулой де ля (середина 17 ст. – між 1695 і 1699) – французький і польський дипломат. Походив із французького дворянського роду, народився в Бове. Отримав добру освіту, служив при дворі французького короля Людовіка XIV, виконував дипломатичні доручення. З поч. 80-х рр. 17 ст. був на службі у короля Речі Посполитої *Яна III Собеського*, виконував його дипломатичні доручення в Італії, Німеччині, Англії, Франції. У 1689–90 за дорученням короля здійснив дипломатичну місію до Москви. Автор історико-мемуарного твору «Записки про Московію» (бл. 1692), який було вперше видано французькою мовою у Парижі 1698. Наступного року «Записки...» опубліковані в перекладах англійською та голландською мовами (відповідно у Лондоні та Гаазі). При написанні цього твору Н. використав історичні твори 16–17 ст. С. Герберштейна, І. Давида, А. Олеарія, Г.-А. Шлесінгера, донесення польських резидентів з Москви (С. Глосковський), власні враження. У своєму творі Н. велику увагу приділив *Кримським походам 1687 і 1689*, будівництву *Богородицької фортеці*. Є важливі спостереження щодо маршруту походів, згадуються ріки Оріль, Самара, Московка, Карачокрак та ін., Запорозька Січ, гетьмани І. *Самойлович* та І. *Мазепа*, полковник Р. Дмитрашко (Думитрашко Райча) та ін.

Літ.: Де ла Невилль. Записки о Московии. – М., 1996.

Ю. А. Мицик

НЕКРАСОВСЬКІ КОЗАКИ – донські козаки-старообрядці, які брали участь у повстанні 1707–09 під проводом К. *Булавіна* і після його поразки на чолі з отаманом Гнатом Некрасовим пішли на Кубань (до 2 тис. козаків, близько тисячі родин). На Кубані некрасовці з'єдналися з іншим старообрядським населенням, яке осіло на цій території у 80–90-х рр. 17 ст. Так утворилася своєрідна козацька громада, відома під назвою Кубанського війська некрасовських козаків. У 40–70-і рр. 18 ст. Н. к. через внутрішні суперечності та політику російського уряду почали переселятися на Дністер і в пониззя Дунаю. Їх потік у дельту Дунаю збільшився з приєднанням у 1783 *Кримського ханства* до Росії. За наказом турецького султана некрасовським козакам були надані землі під поселення в гирлах Дунаю. Уряд *Османської імперії* називав їх «гнат-козаками» і, платячи некрасовцям платню, вимагав від них військової служби. У кінці 18 – на поч. 19 ст. центром некрасовсько-старообрядських поселень було село Великий Дунавець. До нього тяглися населені пункти вздовж оз. Разелм і р. Дунавця (близько 15 сіл).

Після зруйнування Запорозької Січі 1775 на Нижній Дунай почали масово прибувати українські козаки та селяни. Н. к. зустріли їх непривітно. Збройні сутички між некрасовцями і задунайцями, що відбувалися періодично протягом 80-х рр. 18 – поч. 19 ст., вилились у справжню війну, яка закінчилася тим, що задунайське козацтво в 1813 захопило головний населений пункт некрасовців – Великий Дунавець – і витіснило їх із гирл Дунаю. Після цього турецький уряд надав Н. к. нові землі під поселення на берегах річок Магалиця і Мандрозе. Частина некрасовсько-старообрядського населення оселилася у Бандромі та в околицях Бабадага. Решта старообрядського липованського населення залишилася на місцях попереднього проживання і визнала зверхність *Задунайської Січі*. 217 душ некрасовського-липованського населення протягом 1837–39 повернулися в межі Російської імперії і були включені до складу *Азовського козацького війська*.

Літ.: Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 28–30, 50–52; Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України. 1775–1869. – Одеса, 1995. – С. 13–15; Маленко Л. М. Переселення колишніх «некрасовців» на землі Азовського козачого війська в 30-х рр. XIX ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996. – С.115–124; Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Невичерпні джерела пам'яті. – Одеса, 1998. – Т. ІІ. – С. 39–46.

Л. М. Маленко

НЕМИРИЧ Юрій (1612–1659) – державний і політичний діяч 17 ст. Народився у с. Черняхові на Київщині. Походив зі старовинного українського шляхетського роду Немиричів. Навчався в аріанській академії в Ракові. Вищу освіту здобув в ун-тах Лейдена і Базеля, Оксфорда, Кембриджа, Парижа. Там написав кілька праць з філософії та богослов'я. Лідер українських протестантів-социніан, один із засновників аріанської академії у Киселині на Волині. Власник великих маєтків у Правобережній і Лівобережній Україні. Був діяльним і енергійним, очолював військові підрозділи, займав державні посади (з 1641 – підкоморій київський), мав сутички із сусідами-шляхтичами. Утримував надвірні війська, на чолі яких брав участь у польсько-московській війні 1632–34 та війні зі Швецією. У 1646 як прихильник аріанства зазнав переслідувань з боку польського уряду, був позбавлений значної частини маєтків та засуджений до вигнання з *Речі Посполитої*.

Під час Хмельниччини воював на боці польських військ. У *Зборівській битві 1649* на чолі своєї корогви воював у складі королівської армії. Після укладення *Зборівського договору 1649* підтримав поміркована політику А. *Киселя* і брав участь у переговорах з козаками. Неодноразово виступав з проектами оздоровлення політичного режиму Речі

Посполитої, покладаючи на *козацтво* надії щодо подолання анархії в країні. Остаточно зневірившись у можливості змін у Польщі, Н. перейшов на бік шведського короля *Карла X Густава* (1655). Був призначений генералом кавалерії, взяв участь у воєнних діях у *Трансільванії* і Польщі.

На поч. 1657 Н. перейшов на службу до *Війська Запорозького* і став гарячим прихильником політичних планів Б. *Хмельницького*. Вів тривалі переговори зі шведським урядом, які завершилися підписанням договору у 1657, за яким Швеція визнавала Україну незалежною державою. Влітку 1657 Н. прийняв православ'я і отримав звання полковника. Після смерті Б. Хмельницького підтримував гетьмана І. *Виговського*. Н. – один з авторів проекту *Гадяцького договору 1658* і маніфесту українського уряду до європейських дворів. Очолював українську делегацію на польському сеймі 1659 з приводу ратифікації договору. Брав участь у *Конотопській битві 1659*. У серпні 1659 очолював гетьманські війська на Чернігівщині. Загинув від рук місцевих селян поблизу Ніжина.

Літ.: Лоський І. Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського // Хроніка – 2000. – К., 1995. – Вип. 1. – С. 119–135; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – К., 1997 (Репринтне видання). – С. 209–217.

С. Р. Лях

НЕМИРІВ – місто на Правобережжі (тепер районний центр Вінницької обл.). Розташований біля р. Устя (Замчик) – притоки Південного Бугу. За часів Київської Русі тут було місто Мирів, яке зруйнували монголо-татари. Нове місто виникло в 16 ст. З 1569 Н. у складі *Речі Посполитої*. Жителі міста брали участь у козацьких повстаннях кінця 16 – 1-ї пол. 17 ст. У червні 1648 Н. став центром боїв між загонами М. *Кривоноса* і Я. *Вишневецького*. З 1648 Н. як сотенний центр входив до *Кальницького*, а пізніше – *Брацлавського полків*. 1654 польські війська захопили Н., зруйнували місто і вчинили жорстоку розправу над його мешканцями. Відповідно до умов *Андрусівського миру 1667* Росія передала Н. Польщі. У 1672–99 перебував під владою Туреччини.

С. Ф. Плецький

НЕНАСИТЕЦЬ, Дід-поріг, Неяситецький, Ревучий – п'ятий із *Дніпрових порогів*.

Мав репутацію найнепередбачуванішого і найскладнішого для проходження. Від цього Н. мав і відповідну назву, бо ніколи не міг насититися своїми численними жертвами. Тягнувся у довжину понад 2 км; висота падіння води – близько 5 м; швидкість течії – до 4 м на секунду. Мав 12 лав під назвами: Рвана, Служба, Гостренька, Одинцовська, Рогіжна, Буравлена, Булгарська, Богатирська, Довгопола, Казенцова, Мокрі Кладі, Рогата. Фарватер Дніпра нижче Н. називали Пеклом і вважали найбурхливішою частиною порогів. Н. у різні часи носив декілька назв. Так, у К. Багрянородного, який першим описав Дніпрові пороги, зазначалося, що цей поріг зветься по-слов'янському Неясить (пелікан), а по-варязькому – Айфар. У листі С. Жолкевського (1600) цей поріг названо Ревучим; місцеві мешканці називали його Дідом. З усіх порогів тільки він не замерзав у найлютіші морози.

Літ.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 51; Боплан Г. Л. Опис України. – К., 1990.

О. Л. Олійник

НЕРОДА (Бородавка) Яків (Яцько) (?–1621) – гетьман *запорозького козацтва* (1620–21). Вживане інколи написання його прізвища як **Неродич** є помилковим. Рік і місце народження Н. невідоме; можливо, він походив з міщанської православної сім'ї. Здобув непогану освіту, писав кирилицею каліграфічним почерком. Очевидно, був учасником не тільки морських та сухопутних походів проти *Османської імперії*, а й московських походів запорожців у роки Смути поч. 17 ст. Належав до числа козацьких старшин, налаштованих непримиренно щодо *Речі Посполитої* і схильних до укладення союзу Січі з Османською імперією, а тому був постійним опонентом П. Конашевича-*Сагайдачного*, з яким мав навіть особисті сутички. У 1620 виступав як організатор походу запорожців у Молдову на допомогу коронному війську С. Жолкевського (як цього вимагав король Сигізмунд III), але через несплату урядом Речі Посполитої козацького жолду (плати) зупинив військо, що істотно вплинуло на результат нещасливої для поляків Цецорської битви. 20 (30).3.1621 із *Базавлуцької Січі* вийшло посольство на чолі з М. *Жмайлом*, яке мало добиватися від короля й уряду Речі Посполитої ліквідації церковної унії, визнання відродженої ієрархії Української православної церкви на чолі з Йовом *Борецьким*, відновлення козацьких прав і вольностей та ін. Це посольство повезло із собою особисте послання Н. до короля Сиґізмунда III, яке було відповіддю на королівський лист, привезений Б. Обалковським. У цьому листі Н. пояснював причини невиходу *Війська Запорозького* на допомогу коронному війську у Молдову, згадував про своє перебування у Києві у 1620 (ймовірно, Н. був причетним до організації висвячення у Києві єрусалимським патріархом Феофаном нової ієрархії УПЦ). 15–17.6.1621 Н. брав участь у козацькій раді в Сухій Діброві, на якій було прийнято рішення про підтримку Речі Посполитої у черговій польсько-турецькій війні, але водночас – і вимоги щодо ліквідації унії і легалізації Української православної церкви в Речі Посполитій. Н. очолив підготовку походу Війська Запорозького і виступив під *Хотин*, але зволікав з наданням допомоги війську Речі Посполитої. До того ж, перші сутички козаків з ординцями були не дуже вдалими. Це мало наслідком скинення Н. з гетьманства і обрання на його місце П. Конашевича-Сагайдачного. З наказу останнього Н. було закуто у кайдани, а за даними деяких джерел – страчено (8.9.1621 за новим стилем). За іншими даними, Н. не був страчений, деякий час гетьманував по смерті Сагайдачного, пізніше помер своєю смертю (не пізніше 21.1.1623).

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 426–427, 467; Мицик Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавки) // Mappa mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 435–442.

Ю. А. Мицик

НЕХВОРОЩА – село в середній течії р. *Орелі* на правому березі у місці, де в неї впадає р. Нехвороща. Засноване на поч. 17 ст. вихідцями з Правобережжя. За легендою, назва села походить від назви трави «нехворощ». Село розташоване в низькій місцевості з чудовими заливними луками і пасовиськами. Селяни тут здавна займались городництвом і землеробством, тримали пасіки і розводили худобу. За кілометр від Н. знаходився *Нехворощанський Успенський Орільський монастир* (1714–99). У 1769 село було спалене татарами, а мешканці розсіяні під час їх рейду на *Українську укріплену лінію*.

НЕХВОРОЩАНСЬКИЙ УСПЕНСЬКИЙ ОРІЛЬСЬКИЙ МОНАСТИР. Заснований, очевидно, одночасно із селом, згодом сотенним містечком Полтавського полку *Нехворощею* та іншими приорільськими містечками. Стояв монастир на лівому, т. зв. «татарському», а точніше запорозькому березі *Орелі* навпроти Нехворощі. Монастир зазнавав неодноразових татарських нападів. У 17 ст. на місці монастиря стояла капличка, в якій жив і яку доглядав чернець. Через кілька років після «шведської баталії» за ігумена Федора Нестеровича до монастиря перенесли дерев'яну Миколаївську трапезну церкву та інші будівлі з якогось орільського острова неподалік Царичанки. Згодом вибудували монастирську соборну Успенську церкву, келії та інші споруди. 1709 року гетьман Іван *Скоропадський* надав монастирю та його ігуменові Ф. Нестеровичу привілей на володіння млинами, озерами, луками, лісами на Орелі. У 1731 монастир володів млином на Орелі, розташованим за Нехворощею, лісом Рідкодубом, уступом Тира, двома рибними озерами, слободами Гупалівкою та Чернеччиною. Під час російсько-турецької війни 1735–39 монастир оточили земляними валами бастіонних абрисів, ровами, рогатками, частоколом. Площа монастиря сягала 4500 м². На плані, що зберігся, видно соборну і трапезну церкви, келії, будинок настоятеля, господарські та інші споруди. Успенська церква була тризрубною, трибанною, а трапезна Миколаївська – однобанною. Монастирем, що стояв на землях *Орільської паланки* Війська Запорозького Низового, опікувався *Кіш*, а його прочанами та ченцями були запорожці. Монастир називався «войсковим» і відбував певні повинності на користь Війська Запорозького. Запорожці регулярно здійснювали на користь монастиря щедрі пожертви. Після ліквідації Січі монастир почав занепадати. Тут ще певний час доживали свого віку колишні запорожці. 1780 в монастирі розташовувалося Катеринославське духовне правління, а 1786 монастир було ліквідовано. На його території ще й по тому стояли храми, келії, інші споруди. 1799 Соборну Успенську церкву було перенесено до с. Чернеччини, а на її місці у 1853 поставили капличку.

Літ.: Нехворощанский Успенский монастырь // Полтавские епархиальные ведомости. – 1891.– № 23. – С. 921–922; Эварницкий Д. И. Запорожская старина. – М., 1908. – Т. 2. – С. 67; Опись Полтавского полку на реке Ореле (1731 г.). – М., 1909. – С. 18–29; Пам'ятки України. – 1991. – № 2.– С. 28–30.

О. Л. Олійник

Нехворощанський монастир. Реконструкція В. Ленченка

НЕЧАЙ Данило (поч. 17 ст. – 1651) – герой *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, брацлавський полковник (1649–51). Походив з української православної шляхти, народився, очевидно, у м. Барі. Був найстаршим серед братів Нечаїв (Іван, Матвій, Юрій). Брат Іван був одружений із дочкою Б. *Хмельницького* Степанидою, згодом став білоруським полковником, за підтримку І. *Виговського* був разом з братом Юрієм засланий до Сибіру. Племінник Нечая, теж Данило, записаний до Реєстру Війська Запорозького 1649.

Н. разом із Б. Хмельницьким брав участь у підготовці повстання у 1646–47, втік разом з ним на *Микитинську Січ* наприкінці 1647. Ймовірно, вів переговори з кримським ханом *Іслам-Гіреєм III*, брав участь у *Жовтоводській* та *Корсунській битвах*. Організував *Брацлавський полк*, який став одним з найбоєздатніших. Як брацлавський полковник Н. брав участь у битвах під Старокостянтиновом, Пилявцями, в облозі Львова та Замостя. Після повернення до Києва з волі Б. Хмельницького Н. командував київським гарнізоном, вів переговори з дипломатами *Речі Посполитої* у Києві та Переяславі (січень – лютий 1649), вже тоді заявив про свою непримиренність до панування Речі Посполитої в Україні, був керівником (по смерті М. *Кривоноса*) радикальної течії у повстанському русі. У зв'язку з ворожим наступом навесні 1649 організував оборону Поділля та Південної Волині, вів бої під Баром, Меджибожем та ін. Брав участь у *Збаразькій облозі* та *Зборівській битві 1649*, *молдовському поході* 1650, в ході якого оволодів тодішньою столицею Молдавії – Яссами. Пізніше активно протидіяв польським військам на подільському прикордонні. Загинув у бою після раптового нападу польських карателів М. Калиновського на м. Красне. За переказами, Н. було поховано у братській могилі у с. Черемошному; згідно з нещодавно виявленими даними, його тіло привезли до Києва і там поховали (очевидно, в одному з київських монастирів).

Постать Н. є чи не найпопулярнішою серед творців українських народних дум, історичних пісень, легенд і переказів, в них він постає як уособлення козацьких чеснот, мужній і талановитий воєначальник.

Літ.: Степанков В. Данило Нечай // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 241–260.

Ю. А. Мицик

НЕЧАЙ Іван (? – після 1669) – військовий діяч, наказний гетьман на білоруських землях (з 1656). Брат брацлавського полковника Данила *Нечая*, зять Б. *Хмельницького* (чоловік його дочки Степаниди). З 1649 – у складі *Брацлавського полку*. У 1650–53 – посол-резидент гетьмана у *Кримському ханстві*. У серпні 1654 після укладення українсько-російського *Переяславського договору* повернувся в Україну. Після загибелі І. *Золотаренка* був посланий обороняти північні кордони України і 29.1.1656 призначений полковником білоруським. Був *наказним гетьманом* у Білорусі. Активно протидіяв політиці московських воєвод у Білорусі, дипломатичними заходами домігся утримання частини білоруських земель під українським протекторатом. Запроваджував на білоруських землях козацький устрій. Підтримував політику І. *Виговського*. Був прихильником *Гадяцького договору 1658*. Під час українсько-московської війни 1659 в ході облоги Бихова московськими військами потрапив у полон і був засланий до Тобольська.

У 1663 повернувся в Україну. У 1669 Н., бувши полковником козацького полку, їздив до П. *Дорошенка* з пропозицією про зведення на польський престол московського царя. Подальша його доля невідома.

Літ.: Горобець В. М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654–1659 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – № 1. – С. 24–39; № 2. – С. 26–38; Горобець В. Іван Нечай // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 261–276.
С. Р. Лях

НЕЧКОВСЬКИЙ Христофор (2-а пол. 16 – поч. 17 ст.) – запорозький отаман у 1596–97. Був затверджений польським урядом, але не виправдав довіри короля і через це скоро позбувся влади. Обстоював інтереси простих козаків, давав притулок на Запорожжі учасникам повстання С. *Наливайка*. У польських історичних джерелах відомий як Криштоф Нетьковський. *В. А. Чабаненко*

НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ Іван Семенович (справжнє прізвище – Левицький; 1838–1918) – український письменник. Родом із с. Стеблева, тепер смт Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Здобув класичну духовну освіту. Навчався у Богуславському духовному училищі (1845–53), Київській духовній семінарії (1853–59) та Київській духовній академії (1861–65), захистив магістерську дисертацію. Відмовився від кар'єри священика. Тривалий час вчителював. З 1885 займався суто літературною працею.

І. С. Нечуй-Левицький

Тематичний і жанровий діапазон творів Н.-Л. досить широкий. Серед них повісті з народного життя, сімейна хроніка, повісті про життя тогочасної інтелігенції, гумористичні повісті та оповідання, драматичні твори, літературні казки, дослідження з української міфології, літературно-критичні статті тощо. Минуле України, її історія – одна з провідних тем у творчому доробку письменника. Вона розкрита у казці «Запорожці» (1873); історичних драмах «Маруся Богуславка» (1875), «В диму та полум'ї» (1875, надруковано 1910–11); історико-популярних нарисах «Унія і Петро Могила, Київський митрополит» (1875), «Перші київські князі Олег, Ігор, Святослав, святий Володимир і його потомки» (1876), «Татари й Литва на Україні» (1876), «Гетьман Богдан Хмельницький і козаччина» (1878), «Іван Виговський та Юрій Хмельницький, українські гетьмани» (1879), «Князь Олег, Святополк Окаянний, Ярослав Мудрий» (1879), «Руїна», «Українські гетьмани Брюховецький та Тетеря» (1899), «З давніх часів: про Богдана Хмельницького» (1902), «Наша історія» (1909), «Хто були скіфи й сармати» (1915); історичних романах «Гетьман Іван Виговський» (1895, надруковано 1899), «Князь Єремія Вишневецький» (1897, надруковано 1932) та ін. Останні два твори – важливий етап розвитку української історичної романістики. Вони – яскравий приклад індивідуально-художньої реалізації власного письменницького сприйняття подій і постатей минулого.

Роман «Князь Єремія Вишневецький» (робочі назви твору «Одступник», «Перевертень») – традиційна для українського фольклору, історіографії, художньої літератури версія змалювання життя і діяльності реальної історичної особи 17 ст. Незважаючи на чітко визначене негативне ставлення митця до Яреми *Вишневецького*, роман не побудовано на суцільних докорах, звинуваченнях і прокляттях. Це розповідь про трагічну як для самого Вишневецького, так і для України долю нащадка славного давнього роду, це пошук причин ментального переродження, духовної зради, їх аналіз. Власне бачення історії України 17 ст. і постаті князя Вишневецького письменник сформував на основі матеріалів кількох історичних джерел, основними з яких були монографія М. *Костомарова* «Богдан Хмельницький», праця О. *Лазаревського* «Лубенщина й князі Вишневецькі (1596–1648 рр.)», щоденник польського шляхтича Богуслава Казимира Машкевича (17 ст.).

Основні положення концепції відображення постаті гетьмана І. *Виговського* в романі «Гетьман Іван Виговський» (робоча назва «Гетьман-шляхтич») сформульовано Н.-Л. в епілозі твору, у листуванні з М. *Грушевським*. На відміну від негативного ракурсу зображення Виговського у драмі «В диму та в полум'ї» та нейтрального змалювання часів Виговщини в історико-популярному нарисі, постать гетьмана в романі, письменницька інтерпретація часів його владарювання – складний, неоднозначний, наповнений суперечностями процес художнього осмислення історичного матеріалу. Незважаючи на мінімальність фактажних відомостей про життя і діяльність І. Виговського, Н.-Л. спромігся, опрацьовуючи доступні йому історичні джерела та наукові розвідки («Богдан Хмельницький», «Гетьманство Виговського» М. Костомарова, «Жінки при Чигиринському дворі» Й. Ролле та ін.), історично обгрунтовано і вмотивовано змалювати період Виговщини. Разом з тим дещо дивною видається свідома відмова письменника від показу найбільш вирішальних і карколомних подій, пов'язаних з іменем І. Виговського (заколот Мартина Пушкаря, Конотопська битва, Чуднівська кампанія). Називаючи козаччину в дусі романтизму «цвітом українського життя», «самим показним періодом нашої історії», «часом української слави, завзяття і лицарства», Н.-Л. водночас цілком реалістично відзначав, що «козаччина єсть об'ява страшної боротьби, єсть сама боротьба за оборону України від сусід, єсть тяжкий процес за історичне життя України між дужими сусідами, простягавшими на неї, безталанну, свої жадібні, заздрісні руки» («Критичний огляд», 1868).

Літ.: Тараненко М. П. І. С. Нечуй-Левицький: Семінарій. – К., 1984; Гречанюк Ю. А., Нямцу А. Е. Проблеми історизму і традиції в літературі XIX –XX ст. – Чернівці, 1997; Приходько І. Національна ідея у творчості І. С. Нечуя-Левицького. – Львів, 1998.
О. Ю. Пода

НИЗ – див. *Запорожжя*.

НИЗОВЕ КОЗАЦТВО – власне запорозькі козаки. Більш рухлива, більш опозиційна до польського, а потім російського уряду частина козацтва.

НІЖИН – місто, розташоване на р. Остер – притоці Десни на Чернігівщині. Вперше згадується в літописі під назвою Уненеж під 1147. З 1618 Н. у складі Київського воєводства Речі Посполитої. На поч. 17 ст. король Сиґізмунд III зробив

Ніжин своїм форпостом, збудувавши велику фортецю. Фортеця з 11 гарматами була оточена високими земляними валами й глибокими ровами, заповненими водою. З метою залучення в Н. населення король у 1625 надав місту магдебурзьке право. В середині 17 ст. в межах фортеці були розташовані службові приміщення, церква та збудований за планом французького інженера Г. *Боплана* кам'яний замок. Населення Н. брало участь у козацько-селянських повстаннях на чолі з Т.*Федоровичем* та *Павлюком*. У 1648–1781 Н. – полкове місто. У червні 1663 в місті відбулася *Чорна рада 1663*, на якій гетьманом Лівобережної України було обрано І. *Брюховецького*. У 17–18 ст. Н. – великий торговельний і ремісничий центр. Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* Н. відійшов до Росії. З 1782 Н. – повітовий центр Чернігівського намісництва. Тепер Н. – районний центр Чернігівської обл.

Літ.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2. – Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 51–79; Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К., 1972. – С. 423–426; Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII ст. (Лівобережна Україна). – К., 1980. – С. 28–29, 35–38; Нежин: Очерк-фотопутеводитель. – К., 1986; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 49; Т. 2. – С. 214, 238; Т. 3. – С. 129, 245.

Г. Ф. Турченко

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* 1648–1782. Створений на початку *Визвольної війни* з полковим центром у *Ніжині* (1648). За реєстром 1649 Н. п. складався з 10 сотень (полкова і 5 інших з Ніжина, Дівицька, Кобилецька, Березівська, Носівсько-Кобизська), мав 991 козака. Надалі територія Н. п. неодноразово змінювалась. У 1653 з його складу на короткий час був виділений *Новгородський*, у 1663 – *Глухівський* та *Сосницький полки*, а в 1663 виокремлено *Стародубський полк*. Крім того, окремі сотні Н. п. передавались до *Київського* і *Чернігівського полків*, а Воронізька, Конотопська, Кролевецька, Ямпільська і частково Глухівська вважалися гетьманськими і з них набирали гетьманську охорону. У 1654 Н. п. збільшився за рахунок приєднання Батуринської, Бахмацької, Борзнянської, Івангородської, Конотопської і Сосницької сотень Чернігівського полку. Козаки Н. п. брали участь у битвах Визвольної війни, захищали *Конотоп* від стотисячного московського війська у 1659. Згодом козаки цього полку використовувались російським урядом у Кримських та Азовських походах, в Північній війні, на будівництві каналів та Петербурга, в російсько-турецьких війнах 18 ст. Ніжинськими полковниками були П. Шумейко, Л. Сухиня, І. *Золотаренко*, В. *Золотаренко*, Г. *Гуляницький*, М. Гвинтівка та ін. Після ліквідації Н. п. його територія увійшла до складу Чернігівського намісництва.

Літ.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2. – Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 1–22, 47–50; Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 19; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 504; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 280; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1. – P. 124–193.

С. Ф. Плецький

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

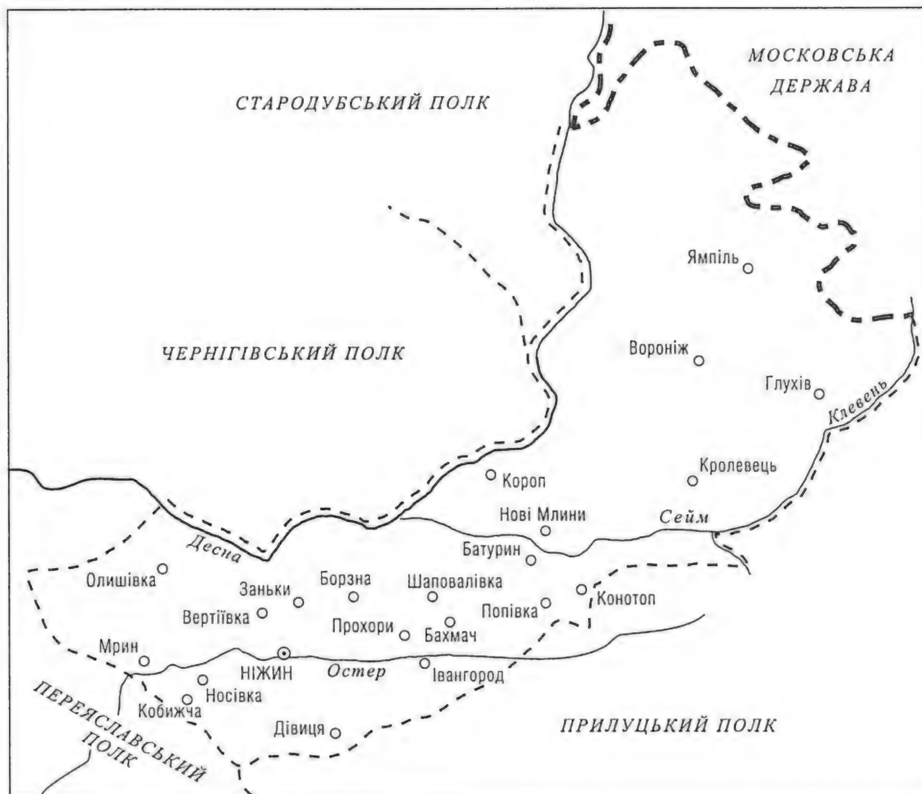

НІМЕЦЬКОМОВНА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО. Перша згадка про українське козацтво в новій німецькій літературі з'являється 1796 в історичному нарисі Й. К. *Енгеля* «Історія України та українських козаків» («Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken»). У німецькій художній літературі українська козацька тематика виступає лише у пізніх романтиків як предмет оспівування волелюбності і шляхетності, духовності і самобутності, з одного боку, та у зв'язку з виданням численних збірок народних пісень, козацьких дум, літописів і т. д. – з іншого. Поряд із перекладами українських народних пісень Й. Венцелем («Слов'янські народні пісні», 1830) та В. Вальдбрюлем («Слов'янська балалайка», 1843), А. Мауриціус видає у 1841 в Берліні добірку своїх віршів під назвою «Українські пісні» («Ukrainische Lieder»), написаних за мотивами української народнопісенної поезії, в якій досить значне місце посідає козацька тематика. В 1845 у Штутгарті виходить «Поетична Україна» Ф. Боденштедта – перша німецька антологія українських пісень, до якої увійшло понад 40 перекладів, серед яких пісні народного та літературного походження (наприклад, «Стоїть явір над водою»), козацькі думи («Про втечу трьох братів з Азова», «Буря на Чорному морі»), козацькі хроніки тощо. У ній змальовано Україну в дусі романтичних уявлень 30–40-х рр. і подано коротку характеристику української літератури. Окрім того, у бібліотеці укладача антології збереглися збірки українських народних пісень М. Цертелєва, М. *Максимовича*, П. Лукашевича, І. *Срезневського* (зокрема «Запорожская старина»).

Через те, що німецькі автори діставали уявлення про історичне минуле України переважно з польських або російських джерел, у більшості названих та наступних творів українські козаки змальовувались у дещо викривленому вигляді. Так, у поемі «Гонта» («Gonta», 1850), написаній на основі книги польського історика й письменника Г. Красинського «Козаки України» (1848), Р. фон Готшал показав події народно-визвольного й антифеодального повстання на Правобережній Україні у 18 ст., сатирично змалювавши при цьому образ одного з його керівників – І. *Гонти*.

Неоднозначне висвітлення дістала й постать козацького гетьмана Івана *Мазепи*. Про нього писали: Г. Е. Штебіш – поема «Мазепа» («Mazeppa», 1848), А. Май – драма «Король степу» («Der Koenig der Steppe», 1853), К. Ю. Штарк – романтично забарвлена трагедія «Бій під Полтавою» («Die Schlacht bei Poltava», 1855), Р. фон Готшал – трагедія «Мазепа» («Mazepa», 1859), яку в 1865 переклав Ю. Федькович. Численні відгуки знайшов історичний роман А. Мітцельбурга «Мазепа» («Masepa», 1860).

Образ Мазепи фігурував і в багатьох інших тогочасних джерелах, зокрема в німецькій та австрійській пресі, в німецьких мемуарах, у звітах прусського та австрійського посла в Москві тощо.

Інтенсивно займаються козацькою тематикою в 19 ст. двомовні автори Галичини Л. фон Захер-Мазох та К. Е. Францоз. Перший присвятив цілу низку оповідань українському селянству, постійно звертаючись до українського історичного минулого. К. Е. Францоз був добре обізнаним з різноманітними аспектами життя українського козацтва. Провідне місце козацька тематика посідає і в ранніх німецькомовних творах Ю. Федьковича. Його переспіви українських народних пісень, а також його власні твори (1862–65), які зазнали відчутного впливу з боку Ф. Шіллера та Л. Уланда, але мало поступаються у майстерності цим поетам, стали вагомим внеском у справу популяризації козацької тематики серед німецькомовної читацької аудиторії. У його творчому доборку 15 переспівів українських пісень, серед яких широко відомі народні пісні «Козак» («Der Kosak»), «Гей у полі край дороги сидить козак чорнобровий» («Verkannte Liebe»), «Гей у полі край дороги стоїть камінь мармуровий» («Der Liebe Schicksal») та ін.

У 20 ст. досить активно працював над козацьким фольклором відомий австрійський письменник Р.-М. Рільке, вбачаючи в ньому яскравий вияв наївного світосприйняття українського народу. Свої знання української народної творчості Рільке втілив у ряді поетичних і прозових творів, серед яких на особливу увагу заслуговують його поезії «Буря» («Der Sturm») та «Карл XII зі Швеції мчить по Україні» («Karl der zwoelfte von Schweden reitet in der Ukraine»), що пізніше ввійшли до збірки «Книга картин» (1902). Відомо, що в основу вірша «Буря», який є сповненою бурхливої експресії ліричною варіацією на тему байронівської поеми «Мазепа», лягла запозичена Байроном у Вольтера драматична легенда «Історія Карла XII», яка не має нічого спільного з історичним Мазепою: у Рільке майбутнього гетьмана, що служив при дворі польського короля, за любовну інтригу з вельможною дамою було прив'язано до дикого коня. У свою чергу поезія «Карл XII зі Швеції мчить по Україні» побудована на баладних мотивах з широким використанням народних казкових засобів. Безпосередньо козацької теми торкаються також його билина «Як у Росію прийшла зрада» («Wie ein Verrat nach Russland kam», 1903) і новели «Як старий Тимофій умирав співаючи» («Wie der alte Tymofij singend starb», 1904) та «Пісня про Правду» («Lied von der Wahrheit», 1904). В останній автор відобразив життя знедоленого українського люду, показавши всенародний характер боротьби за правду. До речі, слова «Пісні про Правду й Неправду», котра є лейтмотивом твору, Рільке вклав в уста сліпого діда-кобзаря Остапа, який співає про велику славу козаків, про їхню відвагу і вірність, про гетьманів Кирдягу, Кукубенка, Бульбу, Остряницю та інших. Прообразом кобзаря в новелі став Остап Микитович Вересай, постать якого у 70-і рр. 19 ст. привернула до себе увагу етнографів, композиторів, художників та іншої зарубіжної громадськості (наприклад, А. Рамбо, який опублікував декілька наукових праць про нього: «Україна та її історичні пісні», «Епічна поезія малоросів» (1876) та ін.). Прообразом іншого героя новели – Остряниці – став Яків *Острянин*. Взагалі в названих творах Рільке досить відчутними є ремінесценції з Т. *Шевченка* та М. *Гоголя*.

Не обійшов української козацької тематики і всесвітньо відомий німецький поет і драматург Б. Брехт, який написав цікаву поему «Балада про Мазепу» («Ballade vom Mazeppa», 1934). У ній, на відміну від вищеназваних творів на той самий мотив, історичні події висвітлено з більшою об'єктивністю.

Детальному ознайомленню сучасного німецькомовного читача з історією українського козацтва сприяла монографія Г. Штекля «Виникнення українського козацтва» («Die Entstehung des Kosakentums in der Ukraine», 1957).

Літ.: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 45–216; Наливайко Д. Українські мотиви в поезії Рільке // Жовтень. – 1971. – № 10. – С. 135–147; Бендзар Б. П. Український фольклор у

творчості Рільке // Слов'янське мовознавство і фольклористика. – Вип. 14. – К., 1984; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах (1687–1709). – Мюнхен, 1988; Anna-Halja Horbatsch. Die Ukraine im Spiegel ihrer Literatur // Dichtung als Ueberlebensweg eines Volkes: Beitraege – Brodine; Verlag Reichelsheim, 1997.

О. В. Романенко

НОВА ДНІПРОВСЬКА УКРІПЛЕНА ЛІНІЯ – див. *Дніпровська укріплена лінія.*

«НОВА ПІСНЯ ПРО КОЗАЦЬКУ ВІЙНУ...» – анонімний віршований польськомовний твір, видрукуваний 1638 в Польщі (повна назва: «Нова пісня про козацьку війну, що відбувалася під Кумейками над Дніпром»). Він був присвячений Самуїлу Лащу, одному з найжорстокіших керівників карального війська *Речі Посполитої*, яке придушувало національно-визвольне повстання українського народу 1637–38. Автор був талановитим поетом, обізнаним з античною та сучасною йому літературою. Твір можна поділити на три частини: у першій вихваляється Лащ, у другій стисло переповідається *битва під Кумейками*. Автор є відверто ворожим до українських повстанців. Описує повстання дуже лаконічно. Водночас тут наводяться важливі факти, згадуються *Павлюк*, *Скидан*, Кизим, *Томиленко*, описується рада повстанців у Черкасах тощо. Дуже цінною є згадка про плани Павлюка: оволодіти Києвом та Сіверською Україною, Наддніпрянщиною і стати «землі Руської паном».

Літ.: Мицик Ю. Незнана польська поема про повстання 1637 р. // Історичний календар'97. – К., 1996. – С. 294–296. *Ю. А. Мицик*

НОВА СЕРБІЯ – адміністративно-територіальна та військова одиниця (1751–1764), населена представниками балканських народів. Створена російським урядом у північно-західній частині *Вольностей Війська Запорозького Низового* з метою забезпечити надійну оборону південних рубежів і мати на півдні України противагу *запорозькому козацтву*.
Перша партія іноземних поселенців (424 особи) на запрошення російського уряду прибула влітку 1751. Переселення відбувалося під егідою офіцерства австрійської служби. У лідери висунувся полковник Іван Самійлович Хорват (?–1780), який отримав чин генерал-поручника та посаду командира Новосербського поселення. Національний склад переселенців був строкатим: серби, болгари, волохи, чорногорці, греки та інші. Сповідання православ'я було головною умовою прийняття у підданство. До складу Н. С. було включено землі Цибулівської, Крилівської та правобережні частини Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень *Миргородського полку*. З *Полтавського полку* було відібрано частину Келебердинської сотні. Спеціальними наказами українському населенню було запропоновано звідти виселитись (див. *Новослобідський козацький полк*).
Спочатку Новосербське поселення складалося з двох військових одиниць нижчого порядку – гусарський Хорватів та Пандурський піхотний полки; кожен складався з 20 рот (шанців).
Іноземне населення не було чисельним – близько 6 тис. осіб обох статей. Центром став Новомиргород, у якому розташувалися штаб, головна канцелярія Новосербського корпусу та резиденція І. С. Хорвата. У 1759 штат корпусу було збільшено за рахунок утворення Новомиргородського гарнізону, а також двох новосформованих польових гусарських полків – Болгарського та Македонського.
Військові команди Новосербського корпусу досить активно використовувалися урядом під час воєнно-політичних акцій Російської імперії. Так, на них було покладено справу переслідування загонів *гайдамаків*, улюбленим місцеперебуванням яких був *Чорний ліс*, розташований на новосербських землях; чимало збройних сутичок було і з польськими загонами та запорожцями. Під час Семилітньої війни до Пруссії було надіслано тисячну команду зі службовців Македонського та Хорватового гусарських полків.
У березні 1764 Н. С. було включено до складу утвореної Новоросійської губернії і реформовано. Гусарський полк отримав назву Чорного, а піхотний – Жовтого. У кожному з них налічувалося 16 рот. Новомиргородський гарнізон та Болгарський і Македонський полки через їх некомплектність скасовано.

НОВА СЕРБІЯ

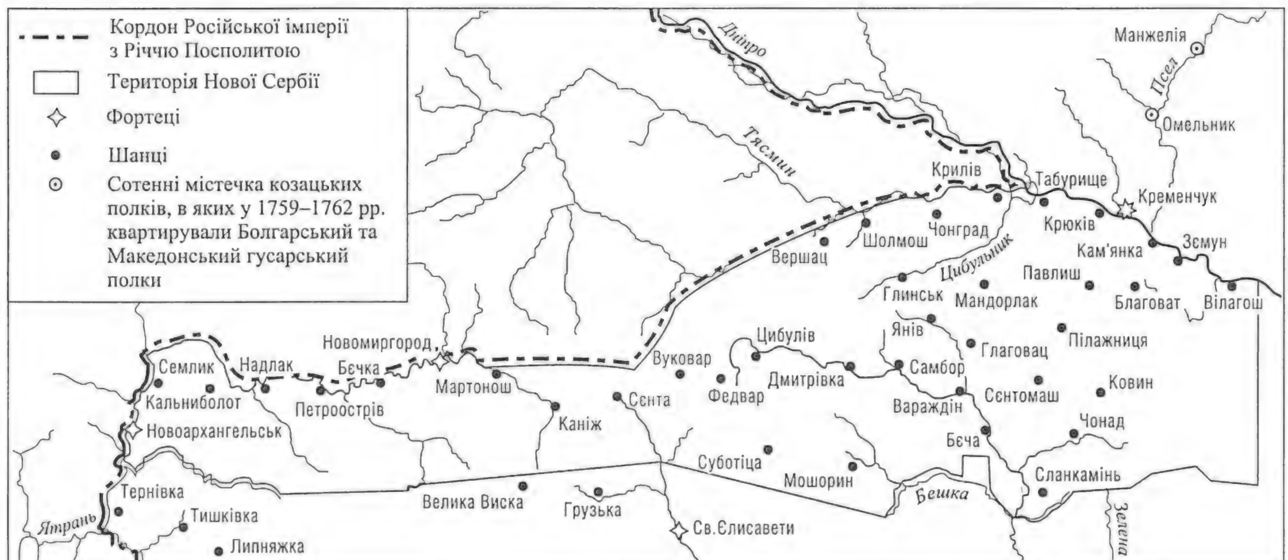

Влаштування Н. С. відповідало насамперед політичним інтересам Російської імперії. У такий спосіб зміцнювалися позиції царського уряду в Україні: південні регіони втягувалися в систему всеросійського підпорядкування, готувалися позиції для остаточного завоювання Північного Причорномор'я.

Літ.: Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первая половина XIX века (1719–1858). – М., 1976; Павлюченко О. В. Сербські військово-землеробські поселення на Україні у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1981. – № 9. – С. 33–41; Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998; Пірко В. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 58–61, 89–90.

В. І. Мільчев

НОВА СІЧ, Підпільненська Січ, Покровська Січ – військово-адміністративний центр *запорозького козацтва*, остання *Запорозька Січ*. Заснована у 1734 запорожцями, які повернулися під владу Росії з *Олешківської Січі*. Була розташована на річці Підпільній (в районі нинішнього с. Покровського Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.; місце розташування затоплене водами Каховського водосховища). Н. С. стояла на правому березі гілки Підпільної. Місце для неї було обране дуже вдало. Вона містилася в низькій заглибині, захищеній з усіх боків *плавнями* й численними протоками. Здалеку її прикривав суцільний густий ліс, в якому легко було заблукати. Під прикриттям плавнів запорожці могли почуватись у цілковитій безпеці. Тут розміщувався запорозький *Кіш* – верховна влада *Запорожжя*. Було зведено фортецю із земляним валом, баштами і ровом з водою. Січ поділялася на три частини – кіш внутрішній, кіш зовнішній і цитадель. Внутрішній кіш звався замком, або фортецею, мав форму правильного кола діаметром 71 м. У центрі був рівний майдан, на якому збиралась військова рада. На центральному майдані за традицією було зведено церкву святої Покрови. На певній відстані від церкви стояла висока дзвіниця з двоярусним дахом і чотирма вікнами для гармат, з яких можна було відстрілюватись від ворога або салютувати у найбільші

НОВА СІЧ (1734–1775 рр.)

свята. Навколо майдану розташовувалось 38 куренів і з десяток інших адміністративно-господарських будівель. Серед них – пушкарня з великим підвалом, де зберігалися гармати, рушниці і бойова амуніція, в мирний час вона слугувала в'язницею. Далі стояла хата для духовенства й окреме приміщення для кошового, над яким під час перебування кошового в Січі завжди майорів білий прапор.

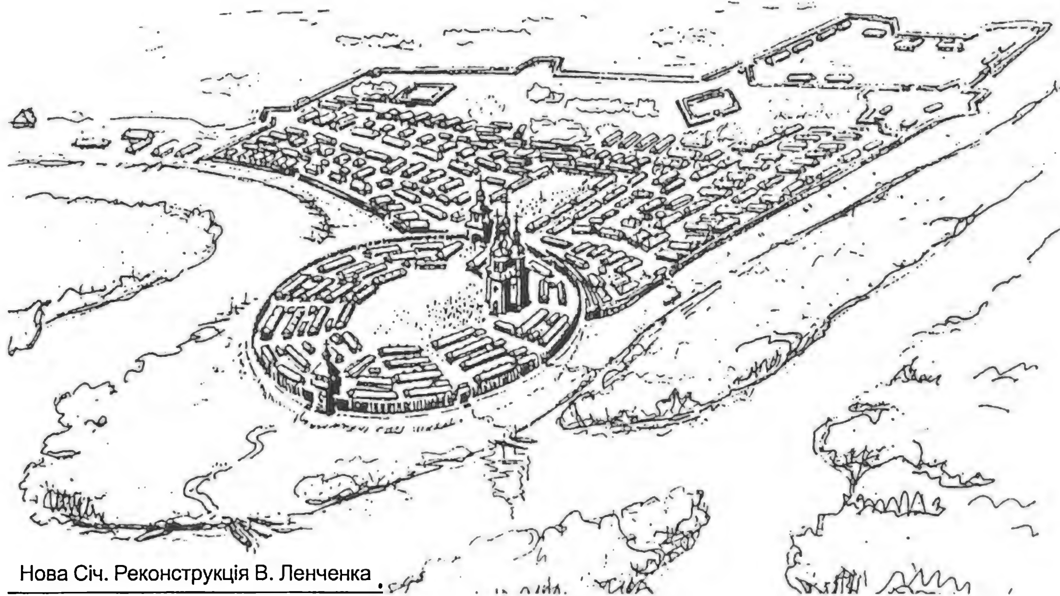

Нова Січ. Реконструкція В. Ленченка

Зовнішній кіш був відокремлений від внутрішнього особливим валом, посередині якого було зроблено широкі ворота з високою вежею з дикого каменю, оснащеною гарматами. Січ мала своє передмістя, т. зв. *Гасан-башу* – торговельний центр, який відігравав помітну роль в економічному житті не тільки Запорозьких Вольностей, але був одним із найбільших торговельних центрів Північного Причорномор'я. Поруч розташовувався т. зв. Новосіченський *ретраншемент*, де квартирувала російська військова залога, яка мала стежити за подіями в Січі і регулярно подавати про це інформацію до Петербурга. Н. С. проіснувала до 1775; була знищена за наказом *Катерини II* військами генерала П. *Текелія*.

Літ.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 110–114; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 495. *О. Л. Олійник*

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПОЛК, Новгородський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* 1653–54 і 1668. Н.-С. п. був створений з частини території *Ніжинського полку*, а полковим містом був визначений Новгородок Сіверський (паралельна назва того часу – Новгород-Сіверський; тепер Новгород-Сіверський Чернігівської обл.). Першим полковником був Яхно Коробка. Після ліквідації Н.-С. п. його землі були повернуті в Ніжинський полк. У 1668 Н.-С. п. був організований на частині земель *Стародубського полку*, а очолив його прибічник гетьмана П. *Дорошенка* О. Урбанович. Після скасування Н.-С. п. його територія знову відійшла до Стародубського полку.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 19; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 638. *С. Ф. Плецький*

НОВИЙ КОДАК – запорозьке місто, яке виникло на правому боці *Дніпра*, вище від Старого Кодака (див. *Кодак*) у 1745 або 1750. З утворенням Н. К. було взято під надійніший контроль *Війська Запорозького* важливий торговельний шлях, переправу через Дніпро, риболовецькі промисли. З Н. К. пов'язані імена гетьманів України, кошових отаманів Січі: Б. *Хмельницького*, І. *Самойловича*, І. *Мазепи*, К. *Гордієнка*, П. *Калнишевського* та ін.). У травні 1709 в ході каральної операції російських військ, викликаної переходом запорожців на чолі з К. Гордієнком на бік І. Мазепи і *Карла XII*, Н. К. був змушений капітулювати перед військами полковника Яковлєва, місто було спалене, а його жителів було перебито або переведено до Новобогородицької фортеці. Розквіт Н. К. припадає на часи існування *Нової Січі*, коли він стає важливим військово-адміністративним і торговельно-ремісничим осередком, центром *Кодацької паланки* і відтісняє на другий план Старий Кодак. У Н. К. містилася паланкова адміністрація. Крім того, тут знаходились паланковий суд, школа, стояла Свято-Микільська церква, діяв перевіз, проводилися ярмарки. Н. К., як і Старий Кодак, дав початок місту, відомому згодом під назвами Катеринослав, Новоросійськ, *Січеслав*, Дніпропетровськ. Він сприяв заселенню слобід, що виникли не тільки між обома Кодаками (Половиця, Мандриківка, Лоцманська Кам'янка), а й на північ уздовж Дніпра: Тарамське, Діївка, Сухачівка. Із перенесенням у 1784 губернського центру між двома Кодаками на місце слободи Половиці Н. К. став його передмістям під дещо зміненою назвою (Нові Кодаки, Нові Кайдаки). Нині це район Дніпропетровська Нові Койдаки, частково – житловий масив Червоний Камінь.

Літ.: Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1. – К., 1998; Мицик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. *Ю. А. Мицик*

НОВИКИ – див. *Молодики*.

НОВИЦЬКИЙ Ілля Федорович (40-і рр. 17 ст. – 1704) – військовий і політичний діяч останньої третини 17 ст. Походив зі шляхетсько-козацького роду. Ймовірно, навчався у Києво-Могилянській академії, пізніше підтримував з нею міцні зв'язки. У 1669 був уже полковником першого *компанійського полку*, створеного в той час гетьманом Д. *Многогрішним*. У 1671–73 був комендантом м. Димера на Київщині, що було під польською владою. Не пізніше січня 1674 знову стає охочекомонним полковником на службі у гетьмана І. *Самойловича*, хоча сім'я Н. жила в Димері до вересня 1677. Пізніше сім'я переїхала до м. Коропа на Чернігівщині, а згодом – до подарованої гетьманом маєтності Нехаївка.

Н. брав активну участь у заключних подіях доби *Руїни*, підтримуючи І. Самойловича проти П. *Дорошенка*, у боротьбі проти агресії *Османської імперії* в 70–90-і рр. 17 ст., особливо у 1677–78 (*Чигиринські походи*) та 1695–96 (*Азовсько-Дніпровські походи*). У 1696 Н. отримав титул «значного військового товариша» і пішов у відставку, передавши полк своєму синові Григорію, випускнику Києво-Могилянської академії. Н. проживав у Нехаївці,

Полковник Ілля Новицький.
(Невідомий художник. Олія. 18 ст.)

займався господарськими справами своїх маєтностей (містечко Снітин, села Щоки, Литвяки, Окоп, Кліщинці, Нехаївка, Гробище, Хорошки). Помер на поч. 1704.

Син Н. Григорій (помер бл. 1725) відзначився як охочекомонний полковник. Брав участь у Північній війні, потім підтримав І. *Мазепу* в його антиколоніальному повстанні. Після смерті І. Мазепи повернувся з еміграції і за наказом *Петра I* мусив жити у Москві. У 1712 його було заслано до Сибіру, де він приділив особливу увагу остякам (хантам). Загинув під час виконання місіонерської діяльності. Серед віддалених представників роду Новицьких слід вказати на Я. П. *Новицького* (1847–1925), українського фольклориста, етнографа і педагога.

Зберігся архів козацько-старшинського роду Новицьких, основу якого склала кореспонденція Н., особливо його листування з гетьманами І. Самойловичем, І. Мазепою, генеральною старшиною (І. Ломиковський, А. Гамалія, М. Ілляшенко, Л. *Свічка* та ін.), вищим українським православним духовенством, ігуменами київських і сіверських монастирів. Цей архів – один з небагатьох збережених фамільних зібрань української козацької старшини 17–18 ст. Він складає шість фундаментальних збірок, що зберігаються в Ін-ті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у Києві. Там є чимало цінних матеріалів до військово-політичної, церковної та культурної історії України козацької доби, є важливі дані і щодо історії запорозького козацтва.

Літ.: Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Фёдорович Новицкий // Киевская старина. – 1885. – С. 431–457; Портрет Ильи Фёдоровича Новицкого, охочекомонного полковника XVII в., с пояснительным к нему текстом. – К., 1886; Заруба В. М. Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «Архіву полковника Іллі Новицького» // Архіви України. – 1989. – № 5. – С. 50–55; Бровко А. С., Бровко Б. А. Яків Новицький та його імениті предки // Запорозька спадщина. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1997.

Ю. А. Мицик

НОВИЦЬКИЙ Яків Павлович (1847–1925) – український історик-краєзнавець, фольклорист, етнограф, член-кореспондент ВУАН (з 1924). Народився у дворянській родині в с. Аулах (тепер Криничанського р-ну Дніпропетровської обл.). Закінчив Олександрівське повітове училище за фахом вчителя початкового народного училища. Далі через матеріальне становище вимушений був займатися самоосвітою. У 1868 почав працювати в системі народної освіти – викладав у сільських школах; з 1881 був попечителем земських шкіл у м. Олександрівську (тепер – Запоріжжя). Переслідувався владою за «українофільство».

Я. П. Новицький

Визнання серед науковців Н. здобув після виходу в 1876 відомої збірки М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы», майже третину якої склали матеріали, зібрані ним. З 1905 по 1913 світ побачили найбільш вагомі праці Н. з історії, фольклору, етнографії та археології запорізького краю: «История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770–1806 гг.)» (1905), «С берегов Днепра. Путевые записки и исследования» (1905), «Запорожские и гайдамацкие клады. Малорусские народные предания, поверия и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 гг.» (1909), «Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 гг.» (1911) та ін. Постійні подорожі по запорозьких землях, збір матеріалів, їх ретельна обробка, глибокий науковий аналіз та реконструкція соціальних явищ були основою методики досліджень Н. У його наукових працях були тісно пов'язані фольклор, етнографія та історія. Творчість Н. високо цінували М. Сумцов і В. Дорошенко. Н. брав активну участь у створенні *Катеринославської вченої архівної комісії*. Підтримував тісні стосунки з М. О. Корфом, В. Б. *Антоновичем*, Д. І. *Яворницьким*, М. Ф. Сумцовим та А. М. Бекетовим. За педагогічну діяльність Н. був нагороджений орденами Св. Станіслава третього та другого ступенів і Св. Анни третього ступеня. Н. був членом Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, Харківського товариства дослідників природи, Катеринославського вченого товариства, Катеринославської статистичної комісії, співробітником Петербурзького ун-ту з постачання рослин катеринославської флори, членом правління Катеринославського музею імені О. Поля, організатором і першим директором Олександрівського краєзнавчого музею.

Літ.: Чабаненко В. А. Дослідник Хортиці // Вітчизна. – 1973. – № 1. – С. 216–217; Турченко Ф. Г., Бровко Б. А. Я. П. Новицький – людина і краєзнавець // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991; Бровко А. С., Бровко Б. А. Яків Новицький та його імениті предки // Запорозька спадщина – Вип. 3. – Запоріжжя, 1997.

Б. А. Бровко

НОВОБОГОРОДИЦЬКА ФОРТЕЦЯ, Усть-Самарська фортеця – оборонна споруда, яку було збудовано в урочищі Сорок Байраків на правому березі *Самари* при її впадінні у *Дніпро*. Її нерідко плутають з *Богородицькою фортецею*. Спорудження Н. ф. було викликане необхідністю зміцнити тилову базу російсько-українських військ у їх боротьбі проти *Кримського ханства*, зокрема краще убезпечити лівобережну дніпровську переправу навпроти *Кодака*. Одночасно Н. ф. мала сприяти посиленню російського контролю над Січчю. Ініціаторами спорудження фортеці були командуючий *Кримськими походами 1687 і 1689* князь В. В. *Голіцин* та гетьман І. *Мазепа*. Безпосереднє будівництво здійснювали козаки Мазепи та російські війська під командуванням Л. Р. Неплюєва, а план фортеці розробив голландський полковник та інженер Вансаль. Протягом місяця (травень – червень 1688), за іншими даними – протягом півріччя (з лютого по червень 1688) Н. ф. була в основному збудована; там було поставлено гарнізон. Під час Кримського походу 1689 Н. ф. надала російсько-українським військам значну допомогу завдяки великим запасам провіанту, одягу та зброї. Після провалу і цього Кримського походу та скинення Голіцина сюди було заслано командувати гарнізоном окольничого Олексія Ржевського. У 1691 фортецею оволоділи повстанці Петрика (П. *Іваненка*); останній контролював у 1692–93. У 1695 тут з ініціативи І. Мазепи будувалися кораблі, які потім брали участь у воєнних діях під Очаковом. На початку березня 1708 під

фортецею став Кіндрат *Булавін*, до якого стягувалися повстанці. Проти них князь Д. М. Голіцин та І. Мазепа направили *Полтавський полк* під керівництвом І. Левенця, а новобогородицький комендант мав передати йому артилерію. Однак повстанці не прийняли бою, а рушили на Дон. За умовами *Прутського трактату 1711* Н. ф. була зруйнована. З поверненням запорожців на свої традиційні місця у 1734 ця місцевість швидко заселяється. Під час російсько-турецької війни 1735–39 Н. ф. відроджується з ініціативи фельдмаршалів П. П. Лассі і Б. Х. Мініха, а безпосередньо будівництвом керував генерал-лейтенант Адріан Дебріньї (Дарбіньї). Крім фортеці, названої ще Усть-Самарським ретраншементом, виникла система інших укріплень (ретраншементів та форпостів). Тут знаходилися запаси провіанту, одягу, зброї тощо, стояла водолазна команда з козаків *Чернігівського полку*. Після укладення російсько-турецького договору 1742 фортеця стала частиною оборонної *Української укріпленої лінії*. Згодом Н. ф. занепадає і остаточно зникає з ліквідацією *Запорозької Січі* у 1775. Нині від неї залишилася чітка лінія валів, які швидко руйнуються разом з культурним шаром внаслідок розростання житломасиву Північний м. Дніпропетровська.

Н. ф., яка виникла пізніше Старого та Нового Кодаків, від яких бере початок сучасне м. Дніпропетровськ, сприяла зміцненню останнього. Не випадково Василь Ломиківський ще у 1812 висунув теорію про походження Катеринослава (тепер Дніпропетровська) від Новобогородицької фортеці.

Літ.: Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994; Де ла Невилль. Записки о Московии. – М., 1996.

Ю. А. Мицик

НОВОДОНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – див. *Катеринославське козацьке військо.*

НОВОКОДАЦЬКА ІКОНА БОЖОЇ МАТЕРІ – твір іконописного мистецтва, що вважався козаками чудодійним. У 1739 запорожці, які брали участь у взятті *Перекопу*, розповідали, що залишилися живими лише завдяки молитвам перед цією іконою. У 1770 чутки про чудодійні властивості ікони набули такого поширення на *Запорожжі* та за його межами, що кошовий отаман П. І. *Калнишевський* наказав начальнику *Старокодацького духовного намісного правління* Г. І. Порохні перенести ікону з вівтаря і поставити в новозбудованому кіоті. Було наказано записати всі випадки чудодійного зцілення і залишити при іконі всі привіски, що приносили хворі. 26.12.1770 розпорядження було виконано, незважаючи на те, що Духовний регламент та постанови духовного керівництва забороняли визнавати будь-які ікони чудодійними, якщо вони не засвідчені вищою духовною владою. За розпорядженням Калнишевського Порохні було заборонено навіть інформувати свого безпосереднього керівника, київського митрополита, про перенесення ікони. Лише після зруйнування Січі, в лютому 1776, до консисторії було надіслано відповідне повідомлення. За розпорядженням духовного керівництва ікона була повернута на старе місце, а молитовні співи до неї були припинені. Це викликало хвилю невдоволення та ремствування серед населення *Нового Кодака*.

Літ.: Феодосий (Макарьевский). Краткие сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Епархиальные ведомости: часть неофициальная. – 1872. – С. 288–296, 303–311, 319–327; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 276.

І. І. Лиман

НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – див. *Дунайське козацьке військо.*

НОВОСЕРБІЯ – див. *Нова Сербія.*

НОВОСЛОБІДСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК – створене за ініціативою російського уряду та підконтрольне йому козацьке з'єднання, що існувало упродовж 1752–64 у межиріччі *Дніпра* й *Південного Бугу*. Заселення цього регіону, так званих «задніпровських місць», що в 1732 відійшли до Росії, відчутно пожвавилось на поч. 18 ст. вихідцями з *Гетьманщини* та «Польської України». Відомо, що вже у 1710 існувало м. Крилів. Це було виключно українське землеробське населення, здебільшого особисто вільне. За переписом 1745, на території «Задніпрянщини» у 2 містах, 13 селах, 29 «деревнях» та 133 хуторах вже мешкало близько 20 тис. осіб. Після Бєлградського миру 1739 всі ці землі увійшли до складу *Миргородського* та *Полтавського* полків, але населення їх мешкало там без законних на те підстав. Це дало російському урядові змогу у 1752 включити ці землі, вже заселені в основному українцями, до складу *Нової Сербії*. Українському населенню було наказано залишити рідні місця у 6-місячний термін. Спроби гетьмана К. *Розумовського* захистити потерпілих не дали очікуваного результату – українців було принесено у жертву новій політиці царату. Тим же наказом місцевому населенню було дозволено, починаючи з 1753, селитися поруч із Новою Сербією, на 20 верст углиб запорозьких земель або повернутися назад у Гетьманщину. Більшість мешканців Задніпров'я (2836 дворів) погодились на перше. Так було покладено початок Н. к. п.

Виселення українців за межі Нової Сербії почалося тільки у 1754, коли мешканці Крилівської та Цибулівської сотень підшукали придатні для оселення місця, і відбувалося поступово. Подекуди це переселення набувало форми справжньої депортації. Для приборкання тих, хто не бажав переселятися, було надіслано військові команди. Вже на 1.8.1754 населення Н. к. п. зросло до 6246 осіб чоловічої статі, а на 1.7.1755 воно становило 9644 особи. Такий високий темп залюднення території полку став можливим і за рахунок втікачів із Польщі та Молдови: на 1.1.1763 до складу новослобідського козацтва входило 19 625 осіб чоловічої статі. Переселенців розмістили у 38 населених пунктах, з яких лише перші 6 було засновано до 1754, а інші з'явилися вже за часів існування Н. к. п.: Калужина, Кам'янка Омельницька, Буянська (Обоянська), Тройницька (Куцелівка, Воронівка), Мишуринорізька, Бородаївка, Пушкарівка, фортеця Святої Єлисавети, Новоархангельська, Червона слобода, Плетеноташлицька, Грузька, Аджамська, Вершинокам'янка, Мурзинка, Бешка (Головківка), Овнянка, Верблюжка, Омельницька (Лихівка), Домотканська (Глинська), Виська (Великі Виски), Зелене, Вільшанка, Княжі Буєраки, Добрянка, Інгульська, Розсохуватка (Піщаний Брід), Калинівка, Комісарівка, Орел (майбутнє м. Оль-

НОВОСЛОБІДСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК

віополь), Свистунівка, хутір Макогона, Жовта, Злинка, Клинці, Тишківка, Тернівка, Лиса Гора (Бикова).
Верховне командування Н. к. п. перебувало у фортеці Св. Єлисавети. Територію полку було поділено на сотні, на чолі яких стояли сотенні отамани. До складу сотні входило від 1 до 4–5 населених пунктів (залежно від кількості мешканців). Землю під поселення козакам та членам їхніх родин уряд надавав за умови несення військової служби. За час існування полк зарекомендував себе як боєздатне формування. Військовослужбовці Н. к. п. взяли участь у Семилітній війні. Незважаючи на переважно український склад населення, Н. к. п. використовувався урядом як провідник російської політики у регіоні: боротьба з гайдамацтвом, постійна конфронтація із *Запорожжям*, на землях якого було оселено полк, – такими були дії полку. 22.3.1764 це формування було реорганізовано у Єлисаветградський пікінерний полк у складі Новоросійської губернії.

Літ.: Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858). – М., 1976; Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998; Пірко В. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 59–61.

В. І. Мільчев, В. О. Пірко

«НОВЫЙ И ПОЛНЫЙ СЛОВОТОЛКОВАТЕЛЬ, РАСПОЛОЖЕННЫЙ В АЗБУЧНОМ ПОРЯДКЕ» – тлумачний словник іншомовних слів і запозичень, укладений і виданий в 1803–04 журналістом, письменником М. М. Яновським, ймовірно, вихідцем з України. Словник містить у собі значну кількість статей українознавчого змісту, зокрема історичних та етнографічних. Окремі з них присвячені *козацтву*, у т. ч. українському городовому (малоросійському), запорозькому, донському, уральському, окремим козацьким чинам.
У розумінні та тлумаченні феномену козацтва автор відповідних статей зробив значний крок уперед, у напрямку наукової інтерпретації історичного процесу і розриву з традиціями старої, середньовічної історіографії, створення української патріотичної концепції вітчизняного минулого. Він принципово заперечив спроби пояснити походження козацтва через етимологічні та етногенетичні схеми. В його розумінні козак – це «національний малоросійський воїн», який узяв собі турецьке чи татарське ім'я.
Історію українського козацтва автор починав із 16 ст., спираючись на польські джерела. Першим козацьким гетьманом він вважав черкаського старосту О. *Дашкевича*. У словнику описані козацькі морські походи, тактика бою табором, одяг і зброя козаків. Автор відкрито заперечив уявлення російських істориків про козаків як розбійників. У висвітленні історії *запорозького козацтва* автор займав позиції, що істотно відрізнялися від офіційних і продовжували патріотичні традиції козацько-старшинської історіографії. Він наголошував на хоробрості запорожців, заперечував думку про нібито суцільну неписьменність і неосвіченість їхніх кошових отаманів. Запорозьке козацтво для автора було лише «окремою командою» малоросійських козаків, сторожовим постом проти татар, який підпорядковувався українським гетьманам. Лише з *Андрусівського миру 1667* між Росією та Польщею запорожці почали, як твердив автор, свавільно ухилятися від законної влади і намагатися встановити власне управління. Автор наводив досить точні відомості про кількість запорозьких козаків та їхніх Січей у різні роки, військовий устрій січовиків, перипетії їхньої історії у 18 ст.
Українознавчі статті «Нового словотолкователя» були в 1808 переписані збирачем української старовини В. Я. Ломиковським і видані під його іменем у 1894 зусиллями відомого українського історика О. М. *Лазаревського*.

Літ.: Кравченко В. В. «Словарь малорусской старины» 1808 р. та його автор // Схід – Захід. – Вип. 1. – 1998. – С. 104–117.

В. В. Кравченко

НОГАЙСЬКІ ОРДИ – державні утворення тюркських кочових племен. Внаслідок розпаду Золотої орди наприкінці 14 ст. на території від Північного Прикаспію та Приаралля до Тури і Ками та від Волги до Іртиша виникає татарське феодальне державне утворення, відоме в історії як Ногайська орда. Центром орди було м. Сарайчик у пониззі ріки Яїка (тепер р. Урал). У середині 16 ст. Ногайська орда розпалася на Велику Ногайську орду (на схід від р. Волги), Малу Ногайську орду (між Кабардою та Азовом) та Алтиульську орду (басейн р. Емба). У 2-й пол. 16 ст. Мала Ногайська орда перекочувала у південноукраїнські степи і в 20-і рр. 17 ст. розпалася на чотири орди – *Буджацьку*, *Джамбуйлуцьку*, *Єдичкульську* і *Єдисанську*. Від цього часу словосполучення «Ногайські орди» – узагальнюючий термін для позначення всіх кочівників Північного Причорномор'я (окрім кримських татар).

Всі Н. о. розподілялися на роди (коліна, улуси). Кожен улус мав свою територію для кочовищ; ним управляли родові князі – беї, які підпорядковувалися призначеному кримським ханом правителю, що називався сераскир-султаном. Сераскири (інколи у документах проходять під назвою «кайкамани») зазвичай були членами кримського ханського роду *Ґіреїв*. Головним заняттям Н. о. було екстенсивне кочове скотарство. Основний вид житла – кибитки. У місцях тривалих стоянок і взимку будувалися землянки та тимчасові мечеті – джамі. Головним джерелом існування для Н. о. було скотарство. Лише з 18 ст. з'являються зачатки землеробства. Важливу роль відігравали розбійницькі набіги на Україну, Польщу та Росію і торгівля рабами. Захоплена здобич і ясир продавалися в *Кінбурні, Перекопі, Очакові, Кафі* та інших центрах торгівлі рабами. Проти спустошливих набігів ногайців вели боротьбу українські та російські козаки. Остаточна ліквідація загрози з боку Н. о. була здійснена протягом російсько-турецької війни 1768–74. Всі Н. о. були змушені визнати зверхність Російської імперії. Кінець 18 – 1-а пол. 19 ст. ознаменувалися масовим переходом ногайців до осілого способу життя, успіхами у землеробстві та стаціонарному тваринництві. Проте внаслідок антиісламської політики російського уряду абсолютна більшість ногайців Південної України емігрувала у 1860 до Турецької імперії. Тепер окремі малочисельні етнічні групи ногайців мешкають у Російській Федерації (Північний Кавказ), Туреччині, Болгарії, Румунії та республіках колишньої Югославії.

Літ.: [Вельяминов-Зернов В. В.] Материалы для истории Крымского ханства. – СПб., 1864; Скальковский А. О ногайских колониях Таврической губернии // Памятная книга Таврической губернии. – Вып. 1 – Симферополь, 1867; Кочекаев Б. Б. Ногайско-русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988; Тунман. Крымское ханство. – Симферополь, 1991.

В. І. Мільчев

НОСКОВСЬКИЙ Павло (17 ст.) – козацький старшина, полковник. Командував зведеним загоном реєстровців і запорожців, який брав участь у французько-іспанській війні (1635–36) на боці Іспанії. Завдяки вмілому керівництву Н. українські легіонери завдали французам тяжких поразок у провінції Шампань, під містами Понта-Мусон, Івр, Ландау, Ам'єн і в німецькій землі Гессен при взятті міст Варсбурга, Падерборна, Сеста, Дортмунда, Верла та Гамма.

В. А. Чабаненко

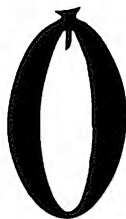

ОБОЗНИЙ – див. *Генеральний обозний, Полковий обозний.*

ОБОРОНА НА СТАРЦІ – див. *Битва на Старці.*

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО І КОЗАЦТВО – див. *Козацтво в образотворчому мистецтві.*

ОВРУЦЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Поліссі із центром в Овручі (тепер місто Житомирської обл.). Історію полку досліджено недостатньо, відомості про нього неповні, інколи суперечливі; сотенні центри не відомі. За час існування О. п. у 1648–49 його полковниками були: Микулич (1648), Ілля Голота (1648 – червень 1649) і Йосип Наталчич (липень – жовтень 1649). Після укладення *Зборівського договору 1649* із жовтня 1649 полк було ліквідовано; Овруцька сотня у складі 119 *реєстрових козаків* на чолі з Наталчичем увійшла до складу *Київського полку.* О. п. як окрема одиниця на чолі з полковником Наталчичем (служив під командуванням А. *Ждановича*) згадується в 1651, під час наступу литовського війська на Київ. Полк відновлено 1657, за гетьманування І. *Виговського*; існував до 1666. У цей час відомі полковники: Василь Виговський (жовтень 1657 – серпень 1658), Кость Кондратенко (наказний полковник, 1659), Петро Васильківський (1660), Іван Бугай (1666).

Літ.: М а к с и м о в и ч М. А. Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Собрание сочинений. – Т. 1. – К., 1876. – С. 654–746; G a j e c k y G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – V. 2. – Cambridge, 1978. – P. 640, 641.

Л. А. Сухих

ОГЛОБЛИН Олександр Петрович (1899–1992) – український історик, професор (з 1944), дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1947) та Української вільної академії наук (з 1948). Народився у Києві. Батько – нащадок старовинного козацького роду Мезьків на Новгород-Сіверщині; мати походила зі старшинсько-шляхетського роду Лашкевичів. Ця обставина справила великий вплив на формування світогляду О. Але трапилося так, що виховувався він у родині багатого київського домовласника П. Оглоблина, за якого вийшла заміж мати. До кінця життя О. носив прізвище вітчима. У 1919 закінчив історико-філологічний факультет Київського ун-ту. В 1920–43 працював у Київському археологічному ін-ті, Київському ін-ті народної освіти, Київському ін-ті народного господарства, Київському та Одеському ун-тах. З 1919 займався науковою роботою. З 1926 – старший науковий співробітник ВУАН. Піддавався критиці з боку офіційної науки як «виразник і ідеолог української буржуазії». Як і інші історики, що переслідувалися владою, наприкінці 1930 був заарештований і декілька місяців перебував в ув'язненні. У 1931–32 – заступник директора Всеукраїнського історичного музею в Києві, 1932–33 – директор Всеукраїнського центрального архіву стародавніх актів у Києві. У 1933–35 позбавлений всіх наукових посад. Після утворення Ін-ту історії АН у 1937 був запрошений на посаду старшого наукового співробітника. У 1941 без захисту дисертації в Москві одержав ступінь доктора історичних наук. У роки німецької окупації перебував у Києві. Підтримував контакти з оунівцями. З 21.9 по 25.10.1941 був головою Київської міської управи, куди був висунутий членами Організації українських націоналістів (А. Мельника), зокрема Олександром Кандибою (Ольжичем). З посади голови міської управи був усунутий окупаційною владою. З 1944 – в еміграції. З 1944 – професор Українського вільного ун-ту у Празі (з 1945 – у Мюнхені). З 1951 – в США, у містечку Лудлов (штат Массачусетс), де продовжував активну наукову діяльність. З 1951 – голова історичної секції Української вільної академії наук у США, з 1965 – голова Українського історичного товариства.

О. П. Оглоблин

О. – автор близько 700 публікацій, переважно з історії України, історіографії, джерелознавства, археографії, генеалогії тощо. Хронологічно вони охоплюють майже всі періоди української історії. Чільне місце серед них належить працям із козацької тематики. В історіографічних працях О. чимало уваги приділено аналізові «*Історії Русів*», яку історик назвав «декларацією прав української нації», «вічною книгою України» і вивченням якої займався майже 50 років. Серед досліджень економічної історії звертає на себе увагу книга «Мануфактура в Гетьманщині» (1925), яка була задумана як перший том серії книг, присвячених розвиткові промисловості в Україні.

Домінує у творчості О. тема політичної історії козацько-гетьманської держави 17–18 ст. Зокрема, у своїй монографії «Українсько-московська угода 1654» (1954) О. оцінює військовий союз України з Москвою як захід, підпорядкований остаточній перемозі над Польщею і утвердженню незалежного статусу України. Ця книга, крім української, надрукована англійською мовою, що сприяло ознайомленню англомовної громадськості з однією із ключових проблем історії України. У 1957 опублікована невелика монографія О. «Думки про Хмельниччину». Періодові *Руїни* присвячені студії «До історії Руїни», «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р.» (1927), «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1929), «Мазепа і повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1929) та ін. Взагалі цикл праць про Петрика (*Іваненка*) належить до найкращих досліджень О.

Численні праці О. присвячені гетьманові І. *Мазепі.* Завершенням цього циклу стала велика монографія «Гетьман

Іван Мазепа і його доба» (1960), написана на великому архівному матеріалі, який був зібраний в архівосховищах Києва і Москви в 1920–1930-х рр. На думку відомого історика Л. *Винара*, ця монографія є однією з найпомітніших праць української історіографії, що з'явилися після Другої світової війни. О. вивчав також діяльність гетьманів І. *Скоропадського* і П. *Полуботка*, часи Д. *Апостола* і К. *Розумовського*, діяльність мазепинської еміграції, зокрема П. *Орлика*. О. був яскравим представником державницької течії в українській історіографії. Ідея економічної і національно-державної самостійності України червоною ниткою проходить через всю творчість історика. Тож не випадково окремий цикл праць дослідника присвячено проблематиці українського автономізму в 2-й пол. 18 – поч. 19 ст., яка безпосередньо пов'язана з українським національно-державним відродженням. Його книга «Люди Старої України» (1959) є узагальненням цього циклу. Дослідник акцентує увагу на державницьких настроях і конкретних діях по відновленню автономії України деяких нащадків української козацької верхівки (Гудовичі, Дівовичі, *Капністи*, Полетики, *Ханенки*, Лобисевичі та інші). Ця книга навіяна почуттями і думками, які виникли в автора при його ознайомленні з дослідженням О. *Лазаревського* «Люди старої Малоросії» (1882–93), де засуджується українське панство, його нащадки, що збайдужіли до свого народу, його сучасності й минулого. Перу О. належать майже всі статті про козацтво, у виданій за кордоном «Енциклопедії українознавства» (1949–84).
Помер на 92-му році життя у м. Лудлов, штат Массачусетс (США).

Літ.: Б о й к о Ю. Професор доктор О. П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України // Український історик. – 1975. – № 1-2. – С. 13–28; В и н а р Л. Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975) // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С. 93–123; В и н а р Л. Наукова творчість професора д-ра Олександра Оглоблина // О г л о б л и н О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. XIX–XXVII; В е р б а І. В. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999. *Ф. Г. Турченко*

ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ – наукове історичне товариство, створене у 1839 з ініціативи М. Мурзакевича, Д. Княжевича та А. Фабра за підтримки М. Воронцова. За весь час свого існування активними членами товариства були З. Аркас, А. Берть'є-Делагард, Ф. Брун, М. *Грушевський*, Є. Загоровський, П. Короленко, О. Маркевич, О. Мартос, М. Мурзакевич, П. Іванов, І. *Крип'якевич*, А. Флоровський, Д. *Яворницький*. Поміж головних завдань товариства були збирання та публікація документів з історії «південного краю». Важливе місце у таких пошуках посідали матеріали з історії *запорозького козацтва*. Товариство організовувало експедиції для пошуку як документальних, так і матеріальних пам'яток. Було досліджено архіви фортеці Св. Єлизавети та Св. Дмитрія Ростовського, Решетилівський архів В. Попова, архіви монастирів та численних громадських установ півдня України. Як наслідок, до архіву товариства надійшли ордери П. *Калнишевського*, розпорядження останнього кошового *Задунайської Січі* Й. *Гладкого*, журнал першого Азовського походу 1695 та багато інших документів. З часом результати цих пошуків склали окрему рубрику «Матеріали з історії Запорожжя», яка стала важливою складовою друкованого органу товариства – «Записок Одесского общества истории и древностей». Матеріальні пам'ятки козацької доби (а це переважно зброя, одяг, «парсуни») склали окремий відділ музею старожитностей товариства. Окреме місце у дослідженні матеріальних пам'яток запорозького козацтва посіло вивчення намогильних козацьких пам'ятників. Було обстежено та описано козацькі некрополі в Катеринодарському військовому соборі та Новомосковському Свято-Троїцькому соборі, намогильні хрести кошових Гордієнка та Єрофеєва. Ентузіастом цієї роботи виступив В. Вертільяк – нащадок останнього кошового П. Калнишевського по жіночій лінії. Вже для першого тому «Записок» він подав описи кам'яних хрестів запорожців колишньої *Олешківської Січі*. Згодом у цій роботі брали участь А. *Скальковський*, А. Чирков та П. Килимов. Після встановлення радянської влади товариство спіткала доля інших подібних інституцій. Уже в 1922 воно припинило своє існування. На момент закриття товариства його бібліотека налічувала понад 5000 томів, а документальний архів – десятки тисяч документів. Під час Другої світової війни архів товариства було вивезено до Румунії. Те, що вдалося повернути, склало окремий 5-й фонд Ін-ту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Літ.: Ю р г е в и ч В. Краткий очерк деятельности императорского Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1886. – Т. XIV. – С. 54; Б. Н. Памятники козацкой старины в музее Императорского Одесского общества истории и древностей // Киевская старина. – 1891. – № 11. – С. 292–295; Каталог библиотеки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1893; Н а р і ж н и й С. Одеське товариство історії й старовини. – Прага, 1941; З а р е м б а С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К., 1995. *А. В. Бойко*

ОДНОСУМИ – козаки-співвласники рибальських промислів.
Літ.: Г о л о б у ц к и й В. Черноморское казачество – К., 1956. – С. 77.

ОДЯГ КОЗАЦЬКИЙ – див. *Козацький костюм.*

ОКИНШЕВИЧ Лев (1898 – 1980) – історик українського права, учень М. Василенка. У 1921–33 – науковий співробітник ВУАН; одночасно упродовж кількох років – секретар Комісії для виучування історії західноруського та українського права; в 1933 – професор Ніжинського ін-ту народної освіти. Після Другої світової війни – політичний емігрант. У 1945–49 – професор Українського вільного ун-ту у Мюнхені (деякий час декан юридичного факультету). З 1954 – співробітник бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні. Автор праць українською, білоруською та англійською мовами. Вивчав історію і право *Гетьманщини*. Найважливіші праці з цієї проблематики: «Центральні установи України-Гетьманщини 17–18 вв.» (т. 1–2, 1929–1930) та «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині 17–18 вв.» (1948). У них показано, що система адміністративних органів влади Лівобережної України відрізнялась від управлінської системи Росії. Розгалужений адміністративний апарат Гетьманщини стояв на сторожі елітарних інтересів козацької старшини, шляхти, духовенства, заможних козаків, селян і міщан. На кінець 17 ст. рядові козаки були усунуті від участі у формуванні адміністративного апарату,

виборність урядовців закінчувалась призначенням. В результаті цього змінювалась соціальна структура станів селян, козаків і міщан у напрямі збільшення кількості залежного населення. Почався процес закріпачення селянства.

Ю. А. Киричук

ОКОВИТА (від латинського aqua vitae – вода життя) – поширена в Україні у 16–18 ст. назва *горілки*.

ОКОЛЬСЬКИЙ Симеон (1580–1653) – польський хроніст. Брав участь у придушенні шляхтою повстань українських селян і козаків під керівництвом К. *Скидана*, Д. *Гуні* і Я. *Острянина*. Вів щоденники (опубліковані 1638–39 у Замості), в яких подав чимало відомостей про битви під Лубнами, Кумейками та Говтвою. Записи О. використали у своїх літописах С. *Величко* та С. *Лукомський*.

В. А. Чабаненко

ОКРЕМЕ ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО – іррегулярне козацьке з'єднання із задунайських козаків, які на початку російсько-турецької війни 1828–29 на чолі з кошовим отаманом Й. *Гладким* повернулися до Росії. Перехід 218 січових козаків та 578 душ *райї* відбувся всупереч бажанню більшості задунайського козацтва залишитися в Добруджі. Вихідці з турецьких володінь принесли з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, атрибути влади – бунчук та булаву. Відтак цей перехід начебто набував сили юридичного факту повернення козацького Коша в межі Російської держави.

О. З. в. було утворене під час війни, поза планом Військового міністерства, і тому відрізнялося від усіх інших військових формувань Російської імперії тим, що зберігало традиційний поділ на курені та право внутрішнього самоуправління. Його створення було зумовлене намаганням російського уряду використати бойовий досвід задунайських козаків під час воєнних кампаній проти Туреччини, сприяти поверненню колишніх російських підданих у межі держави, зміцнити кордони і міжнародний авторитет імперії.

Бойовою одиницею новоствореного козацького формування став п'ятисотенний піший полк, сформований із здатних до військової служби задунайських козаків. Указом від 4.4.1829 він був названий Дунайським і був прикомандирований до Дунайської флотилії. Козацький полк від О. З. в. брав участь в облозі і взятті Силістрії в 1828, потім був відряджений на територію *Задунайської Січі* для боротьби з чумою. У 1830 полк повернувся в межі Російської держави і до листопада 1831 служив при Дунайській флотилії.

Неслужиле задунайське населення О. З. в. після карантинного терміну було передане у відання головного попечителя колоністів Південного краю генерал-лейтенанта І. М. Інзова і мешкало спочатку в Добруджі, а згодом було переведене на тимчасові військові квартири у Таврійську та Катеринославську губернії. На 1830 О. З. в. (Дунайський козацький полк і неслужиле задунайське населення) налічувало 2336 осіб (1649 душ чоловічої і 687 душ жіночої статі). Військова структура Російської імперії не потребувала нового іррегулярного формування, і О. З. в. протягом п'яти років залишалося без конкретного місця поселення, без чітко визначених військових функцій і статусу. Після закінчення російсько-турецької війни 1828–29 Військове міністерство запропонувало перевести задунайське козацтво в західну частину Кавказького хребта, але цей намір не був здійснений. Задунайське козацтво було залишене на півдні України і поселене на північному узбережжі *Азовського моря* між р. Кальміусом і Бердянською косою на т. зв. Бердянському пустищі, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. У 1832 воно було реорганізоване за зразком інших іррегулярних козацьких формувань Російської імперії і з поселенням на узбережжі Азовського моря отримало нову назву – Азовське (див. *Азовське козацьке військо*).

Літ.: Бойко А. В., Маленко Л. М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. – Запоріжжя, 1995.

Л. М. Маленко

ОЛЕКСАНДРІВСЬК – до 1921 р. назва м. Запоріжжя.

ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ (1629–1676) – російський цар (1645–76), син царя Михайла Федоровича Романова. Проводив агресивну зовнішню політику і реакційну внутрішню, спрямовану на зміцнення феодально-кріпосницької держави та офіційної церкви. За часів правління О. М. почалося становлення абсолютної монархії. Окремі важливі реформи уряду О. М. були пов'язані з Україною (церковна реформа 1654, грошова реформа 1654–62). Були зроблені перші кроки щодо створення регулярної армії – почалося формування найманих полків «нового строю».

Центральною подією зовнішньої політики О. М. стали спроби приєднання Лівобережної України до Росії. Уряд О. М. скористався негативною налаштованістю щодо Польщі, Криму і Туреччини *козацтва*, гетьманів (Б. *Хмельницького*, І. *Брюховецького*, Д. *Многогрішного*, І. *Самойловича*), кошових отаманів (І. *Сірка*) та духовенства. Боротьба за Україну з Річчю Посполитою і татаро-турецькими феодалами була ускладнена невдалою російсько-шведською війною (1656–58). Розв'язуючи завдання зовнішньої політики, О. М. особисто брав участь у походах під Смоленськ (1654), Вільно (1655), Ригу (1656), керував переговорами зі шведами та поляками. Використовуючи запеклу боротьбу за владу між старшинськими групами,

Російський цар Олексій Михайлович

фактор татаро-турецької загрози та підтримку частини козацтва, уряд О. М. намагався втримати Україну у складі Росії на правах автономії.

Літ.: Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. II. – Вып. 4–5. – М., 1991. – С. 97–156; Соловьев С. М. История России с древнейших времен // Сочинения. – Кн. 6. – Т. 11–12. – М., 1991. – С. 589–600. *Ю. П. Князьков*

ОЛЕШКИ – урочище, місцевість і поселення в пониззі лівого берега *Дніпра*. Назву виводять від слова «ольха», яким у давні часи позначали болотяну місцевість, укриту дрібноліссям. О. виникли на місці чи поблизу грецької колонії Олександри. Поселення було відоме з 2-ї пол. 11 ст. як форпост русичів ще з часів Київської Русі під назвою «Олешшя». Після знищення московськими військами старої *Чортомлицької Січі* в 1709 і невдалої спроби заснувати Січ на Кам'янці запорожці осіли кошем в урочищі О., прийнявши підданство Османської імперії. Зараз ця місцевість знаходиться в межах м. Цюрупинська Херсонської обл.

О. Л. Олійник

ОЛЕШКІВСЬКА СІЧ – військовий і адміністративний центр *запорозького козацтва*. Була заснована запорожцями у 1710 після зруйнування московськими військами *Чортомлицької Січі*. О. С. розташовувалась навпроти впадіння р. Лазнюка у р. *Кінську* і мала лише дві десятини землі. Це був правильний чотирикутник з ровами й валами до двох аршинів, з редутами по кутках і з ворітьми з північного боку. Ця Січ була під юрисдикцією Порти і знаходилася в межах *Кримського ханства*. Хан заборонив запорожцям будувати на Січі фортифікаційні споруди і мати артилерію. До того ж він не тільки заборонив мати січову церкву, а й активно став схиляти запорожців до прийняття ісламу. О. С. проіснувала до 1734, коли на Січі перемогла промосковська опозиція і запорожці повернулись у підданство Росії. Її рештки частково збереглися на окраїні сучасного Цюрупинська; їх досліджував Д. Я. *Телегін*.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 96–101. *О. Л. Олійник*

ОЛЯНЧИН Домет Герасимович (1891–1970) – український історик, доктор філософії, професор Українського вільного ун-ту в Мюнхені, дійсний член НТШ і УВАН. Народився у с. Війтівці, тепер Липовецького р-ну Вінницької обл., в селянській родині. У 1914 мобілізований російською владою на фронт Першої світової війни, де потрапив у полон. Перебував у таборах Фрайштадта і Зальцведеля, де брав участь у культурницькій праці Союзу визволення України, потім – у синьожупанній дивізії у Білій на Підляшші. Після війни – на еміграції в Німеччині. Закінчив Берлінський ун-т, де здобув науковий ступінь доктора філософії в галузі історії. У 1925–39 – співробітник Українського наукового інституту в Берліні під керівництвом Дмитра *Дорошенка*. В державних архівах Берліна, Вроцлава і Кенігсберга розшукував і вивчав документи, передусім з історії українсько-німецьких політичних, економічних та культурних контактів доби *Гетьманщини*. У 1960-і рр. працював у Штутгарті.
Автор архівних публікацій та маловідомих праць з історії європейських зв'язків України 2-ї пол. 17 – 18 ст. Серед них виділяються розвідки, присвячені зовнішньополітичним і дипломатичним відносинам козацької держави, зокрема «Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфюрста Бранденбурзького Фрідріха Вільгельма» (1924–25); «Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVIII ст.» (1927); «Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст.» (1931); «Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр.» (1937).
Економічна історія Гетьманщини грунтовно представлена через дослідження історії зовнішньої торгівлі: «До історії торговлі Руси-України з Балтикою, зокрема ж Стародуба з Кенігсбергом наприкінці XVII ст. й поч. XVIII ст.» (1932); «До історії торгівлі України із Кримом (1754–1758) (на основі меморіалу французького консула Шарля Пессонеля)» (1933); «Торговельні зносини України з Бреславом у XVIII в.» (1935); «Торговельні зносини України з Ляйпцігом у XVIII-м ст.» (1936). Спеціально зупинившись на розгляді торговельних контактів з Кримом, автор слушно акцентував увагу на домінуванні традиційного західного напрямку, підкресливши інтегрованість усіх українських земель у загальноєвропейський господарський організм. Серед центрально-європейських міст – контрагентів українських, особливо у 18 ст., О. виділив Кенігсберг, Вроцлав і Лейпциг, здійснивши доскіпливу реконструкцію списку українських купців, які вели там торговельні операції.
Зі студій в галузі історії культури відома його монографія «Hrihorij Skovoroda, 1722–1794» (1928).
В УВУ (Мюнхен) зберігається неописаний особистий архів О.

Літ.: Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України (Зб. статей). – Мюнхен, 1959. – С. 116. *В. В. Пришляк*

ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО Іван Володимирович (1881–1962) – військовий діяч, генерал-хорунжий армії Української Народної Республіки. Народився в Баку. Нащадок задунайських козаків. Закінчив Омський кадетський корпус і Єлисаветградське кінне училище. У роки Першої світової війни – командир гусарського корпусу, генерал-майор російської армії.
Після Лютневої революції 1917 і утворення Центральної Ради включився в організацію українського війська. Українізував Лубенський гусарський полк, перейменований на 2-й український полк ім. гетьмана Сагайдачного. За *гетьманату* – отаман Харківського (Слобідського) козацького коша, командир сердюцького Лубенського кінного полку. Наприкінці 1918 – на поч. 1919 разом з братом Михайлом Омеляновичем-Павленком був відряджений на службу в Українську галицьку армію. У лютому 1919 повернувся на Наддніпрянщину на службу в армію Української Народної Республіки. Восени 1919 організував Окрему кінну дивізію – найбільше на той час оперативне з'єднання армії УНР. Особливо відзначився у липні 1920 у боях з Червоною армією. Після поразки УНР – в еміграції в Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині, США. Брав участь у діяльності емігрантської організації – Українського національного козачого товариства. Помер у Чикаго.

Літ.: Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С. 83–84.

Ф. Г. Турченко

ОПАРА Степан – претендент на гетьманську булаву Правобережної України (1665), політичний авантюрист. Був

сотником Медведівської сотні Чигиринського полку. Під час повстання проти правобережного гетьмана П. *Тетері* і його покровителів з Польщі О. за допомогою кримських татар захопив Чигирин і проголосив себе гетьманом. Через два місяці втік до Криму. Хан видав О. П. *Дорошенку* за великий викуп. О. було ув'язнено в Марієнбурзькій фортеці. Подальша його доля невідома.

ОРГА́Н – див. *Шлигівниця*.

ОРДЕР (від лат. ordo – ряд, порядок) – вид директивно-розпорядчої документації, що надходила до *Коша* Нової Січі з *Генеральної військової канцелярії*, з канцелярії київського генерал-губернатора, від командувача Українського ландміліційного корпусу. Відомі також О. похідного Коша до наказного отамана під час воєнних походів. Ордери з канцелярії Коша адресувались паланковим полковникам. Формуляр О. мав три частини: початковий протокол; основний протокол; кінцівка. Початковий протокол обов'язково вказував на ім'я адресата (окрім кошового отамана П. *Калнишевського*, адресатами ордерів були кальміуський полковник Марко Ус, самарський полковник Федір Білий, старокодацький намісник Григорій Порохня та ін.). В архіві Коша Нової Січі збереглися О. за підписом київського генерал-губернатора М. Леонтьєва стосовно участі запорозьких козаків у воєнних походах, обороні фортець та кордонів, боротьби з гайдамацьким рухом, врегулювання стосунків між запорожцями та їх сусідами.

Літ.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 36; Архів Коша Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1.– К., 1998. *С. В. Абросимова*

ОРДИ НОГАЙСЬКІ – див. *Ногайські орди*.

«ОРДИНАЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО РЕЄСТРОВОГО» 1638 – постанова польського сейму, яка за результатами придушення *повстання 1637* встановлювала новий, значно жорсткіший порядок урядового нагляду за *козацтвом*. Складена на підставі записки коронного гетьмана С. *Конєцпольського* і ухвалена в січні 1638.

Козацький реєстр зменшувався до 6 тис. чол. До реєстру могли потрапити лише козаки, які не брали участі в повстанні. Усі виключені з нього повинні були повернутися у панське підданство. Значно урізувалось козацьке самоврядування. Ліквідовувалася виборність *козацької старшини* і скасовувалося *козацьке судочинство*. Замість *старшого* король призначав комісара із шляхтичів; під юрисдикцію комісара підпадав також суд над козаками. Так само із шляхтичів, сторонніх щодо козацтва, призначалися полковники і осавули. Тільки сотники і отамани могли обиратися з козаків. При комісарі і полковниках створювалися сотні з козаків і драгунів для особистої охорони. Ухвалено завершити відбудову Кодацької фортеці. Козацькі реєстрові полки мали по черзі стояти залогою на *Запорожжі*, а два полки, крім того, висувалися для охорони кордону між Запорожжям і *«волостю»*. Без паспорта комісара ніхто на Запорожжя не пропускався; безпаспортних кодацький комісар міг карати на смерть. Міщанам та їх синам категорично заборонялося вступати до козацтва. Козакам заборонялося мешкати по містах, за винятком Чигирина, Черкас і Корсуня. Козакам було дозволено проживати лише в королівських маєтностях Корсунського, Черкаського і Чигиринського старость.

Спроби властей реалізувати положення «Ординації» спровокували вибух нового повстання (квітень – вересень 1638). Зазнавши поразки, козаки змушені були врешті-решт прийняти умови «Ординації». Її впровадження завершила акція під *Масловим Ставом*: у присутності коронного гетьмана М. *Потоцького* і комісара у козацьких справах Станіслава Потоцького відбулася військова рада, на якій пройшла церемонія повернення козаками артилерії і клейнодів, були оголошені імена комісара реєстрового війська (Петро Коморовський) та полковників, обрані інші старшини; усе військо склало присягу на вірність королю і на послух.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. І. – С. 286–289. *С. Р. Лях*

ОРДИНКА, смичок – тип шаблі, для якого був характерний довгий клинок, ледь вигнуте (рідше пряме) руків'я зі скісно похиленим кінцем, що прикривався металевим наперстком. О. були запозичені зі Сходу, але вироблялися і в Україні. Одним із центрів виготовлення О. був Львів. О. знаходились на озброєнні запорозьких козаків.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 229.

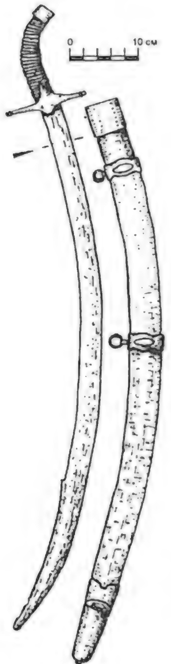

Шабля-ординка

ОРІЛЬ – ліва притока *Дніпра*, по якій проходив кордон між землями *Війська Запорозького* і *Слобідською Україною*. Довжина 320 км, площа басейну – 9800 км². Ширина її русла – 20 м. Площа лісів у долині О. в середині 18 ст. дорівнювала 5690 десятин. В її долині існувала велика кількість плавнів та озер. На лівому березі їх налічувалось до 300; на цьому березі були розташовані *Протовчанська* та *Орільська паланки* – найбільш заселені і освоєні землі Запорозьких Вольностей. Рибні багатства, заливні луки і родючі ґрунти лівого берега спонукали до заснування тут численних козацьких *зимівників* і хуторів, у яких розводили худобу, тримали пасіки, займались городництвом і рільництвом. На окремих узвишшях лівого берега на відстані прямої видимості розташовувались козацькі прикордонні *бекети*, які виконували роль сторожових постів, а в місцях перевозів вони виконували ще й роль митниць. По О., судноплавній на той час річці, запорожці інколи повертались на Січ обхідним маршрутом з Чорного моря через Азовське річками азовського басейну. На правому її березі з 1731 по 1733 Росія збудувала низку фортець так званої *Української укріпленої лінії*. *О. Л. Олійник*

ОРІЛЬСЬКА ПАЛАНКА – одна з восьми паланок, що існували за часів *Нової Січі* на території *Вольностей Війська Запорозького Низового*. Була розташована в північній частині лівобережних володінь Війська між верхів'я-

ми річок *Орелі* і *Самари*, на територіях нинішніх Новомосковського і Павлоградського р-нів Дніпропетровської обл. Центром О. п. було селище Козирщина. На її території були села: Чаплинська Кам'янка, Гупалівка, Прядівка, Калантаївка, Пушкарівка та Бабайківка – і багато *зимівників* переважно одружених запорожців та хуторів посполитих Війська. За часів *Нової Січі* це була одна з найосвоєніших і найзаселеніших територій Запорозьких Вольностей. У господарському плані вона відрізнялась землеробською спеціалізацією і значним торговельним обігом. Вирізнялася також значними лісовими масивами, охороні яких *Кіш* приділяв велику увагу.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 126–130. *О. Л. Олійник*

ОРЛИК Пилип (1672–1742) – військовий діяч, дипломат, гетьман у вигнанні (1710–42), сподвижник І. *Мазепи*. Походив із чесько-польського шляхетного роду, що осів у Литві. Вихованець Києво-Могилянської колегії, з 1698 – кафедральний писар Київської митрополії. Його здібності і природна обдарованість дозволили йому дуже швидко просунутися по службі, і у 1700 він уже працював у *Генеральній військовій канцелярії*, з 1706 – генеральний писар і найближчий помічник І. Мазепи. Автор *Конституції Пилипа Орлика* (1710). Прагнув вивести українську справу на міжнародний рівень, шукаючи підтримки у різних держав – Швеції, Польщі, і особливо в Англії, Ватикану, Франції. Водночас намагався організувати власну військову силу і підняти запорожців проти Москви, яка, боячись його планів, пропонувала візирю турецького султана за голову О. три тисячі талярів. О. уклав союз взаємодопомоги з *Карлом XII* і увійшов у приязні стосунки з *Кримським ханством*. Наслідком цих зусиль було оголошення Туреччиною війни Москві. О. розробив і уклав широкий план походу для визволення України з-під московської влади. Однак дії О. не мали успіху через несприятливу для України міжнародну кон'юктуру. Не маючи можливості повернутися на батьківщину, О. довгий час проживав у Швеції й Німеччині, а з 1722 і до кінця життя – у володіннях Туреччини (до 1734 – у м. Салоніках, потім у Буджаку і нарешті – в Молдові). О. відомий як прозаїк і поет. Особливо цінний його «Діаріуш» (щоденник), який О. вів 12 років (з 1720 по 1732). «Діаріуш» опублікований у 30-х рр. у Польщі і у 1988 Гарвардським ун-том США. У своїх виступах О. залишився вірним самостійницькій програмі і завжди вороже ставився до Москви. Помер у Яссах 24.5.1742.

Гетьман Пилип Орлик

Літ.: Різниченко В. Пилип Орлик (Гетьман-емігрант). – К., 1919; Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. – К., 1991; Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994; Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 134–135. – Львів, 1925; Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський. – Львів, 1991; The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk (1727–1731). – Harvard, 1988. *О. Л. Олійник*

ОСАВУЛ – в *Гетьманщині* виборна службова особа. Існували генеральні, полкові та сотенні О. Полкові (по два у кожному полку) і сотенні О. дбали про військову підготовку козаків, забезпечення *полку* або *сотні* озброєнням та боєприпасами. У генеральній артилерії служили артилерійські О., що відповідали за генеральні обози і були заступниками *генерального обозного*. На Запорожжі до січової старшини входили кошовий О. та курінний О.

ОСАВУЛ ВІЙСЬКОВИЙ – див. *Військовий осавул*.

ОСАВУЛ ГЕНЕРАЛЬНИЙ – див. *Генеральний осавул*.

ОСАВУЛ КОШОВИЙ – див. *Кошовий осавул*.

ОСЕЛЕДЕЦЬ – зачіска у вигляді довгого пасма волосся на маківці голеної голови; одна з характерних ознак зовнішності запорозького козака. В основі назви – переносне значення слова «оселедець» (невелика морська риба, яку вживають у засоленому або копченому вигляді). Про козацьку зачіску збереглися свідчення сучасників. Так, Микита *Корж* із с. Михайлівки Катеринославського повіту, розповідаючи 1827 О. *Стороженкові* про січовиків, пригадував: «Всі запорожці голили собі голови і зоставляли тільки повище лоба одну чуприну. За цей-то звичай москалі і прозвали нас хохлами, а ми москалів – кацапами, бо вони ходять з бородами. Як відростала чуприна так, що вже лізла в вічі, то закручували її за вухо; запорожці звали ще чуприну *оселедцем*, бо, як вона довга, то теліпається, неначе оселедець». А 116-літній Іван *Розсолода* із с. Чернишівки на Нікопольщині Д. *Яворницькому* (1887) розповідав: «Зодягались запорожці добре, ходили і браво і чепурно. Вони, бачите, голови брили: обриє та ще й милом намаже, щоб добре, бач, волосся росло; одну тільки чуприну кидали на голові, довгу таку, з аршин, мабуть, довжини, та чорну та кучеряву. Дівчата коси кохають, а запорожці чуприни. А як уже дуже довга виросте, тоді замота її спершу за ліве вухо, а потім проведе поза затилком, перекине на праве та так і ходе».
Звичай носити О. в Україні-Русі дуже давній. Про це свідчить, зокрема, опис зовнішності князя Святослава візантійським істориком Левом Діаконом у його «Історії...» (990): «Він мав густі брови, голубі очі, плоский ніс, голену або обстрижену бороду, пишні довгі вуса, що звисали по губі; голова його була гола, тільки маяло пасмо волосся (оселедець), що означало благородне походження». Вказівка візантійця на те, що О. означав благородне походження його носія, важлива для розуміння самоусвідомлення козаками свого особливого соціального статусу, своєї ролі у збереженні вікових традицій українського народу.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 160. *В. А. Чабаненко*

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ, Оттоманська імперія, Османська Туреччина – держава у Малій Азії, утворена династією Османів, вихідців з одного із тюркських племен огузів, на поч. 14 ст. в умовах остаточного розпаду сельджукського султанату. Засновник династії Осман І Газі правив у 1299–1324 невеликим еміратом у північно-західній Анатолії. Поступово територія емірату внаслідок завойовницьких війн у Малій Азії розширилася і стала ядром майбутньої О. і. У 1353 Сулейман Паша перейшов Гелеспонт

і здобув фортецю Галіполі на європейському березі. Від того часу почалася турецька експансія в Європі. Турки захопили Болгарію, а у 1386 після розгрому сил сербів на Косовому полі до О. і. було включено Сербію. Султан Мегмед II, прозваний Завойовником, здобув у 1453 Константинополь і став «сувереном двох морів – Румелії та Анатолії» (Середземного і Чорного).

Зеніт могутності О. і. припав на правління султана Сулеймана Знаменитого, або Пишного, який перейняв владу у 1520. Він уславився як завойовник, законодавець та адміністратор. Сулейман зробив першу спробу захопити Віденьі прорватися в центр християнської Європи. Під його контролем перебували величезні території в Азії, Африці та Європі. Його флот ходив в Індійському океані, Середземному і Чорному морях.

У 17 ст. починається повільний занепад О. і., а з кінця 18 ст. її доля визначалася політикою європейських держав – Великобританії, Франції та Італії. О. і. поступово втрачала свої території, перетворюючись у другорядну, напівзалежну державу.

У 2-й пол. 15 ст. турецький вплив сягнув кордонів України. Після того як кримський хан став васалом султана (1479), північне узбережжя Чорного моря підпало під контроль О. і. Так було майже 300 років. На поч. 16 ст. Буковину, яка з 1340 становила частину *Молдовського князівства*, також захопили турки. Численні напади татар, підтримуваних О. і., масові вбивства і виведення нападниками великих мас населення поставили Україну перед трагічною перспективою обезлюднення (див. *Ясир*). Водночас зовнішня небезпека прискорила формування українського *козацтва*, яке почало жорстоку боротьбу з турецько-татарською загрозою. У ході відплатних акцій запорозьких козаків їх флотилії досягали турецьких берегів (див. *Морські походи*). Коли за правління Османа II (1620–22) О. і. почала війну проти *Речі Посполитої*, українські козаки і польські війська завдали їй тяжкої поразки під Хотином (див. *Хотинська війна 1621*). У 1683 об'єднані сили Європи, у складі яких були й українські козаки, вщент розбили під Віднем двохсоттисячну турецьку армію султана Мухаммеда IV. У ході *Чигиринських походів 1677–78* О. і. здійснила безуспішні спроби заволодіти Правобережною Україною. За умовами *Бахчисарайського мирного договору 1681* з Росією вона відмовилася від цих претензій. Наприкінці 17 ст. О. і. втратила контроль над Поділлям, а у

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ у 16–17 ст.

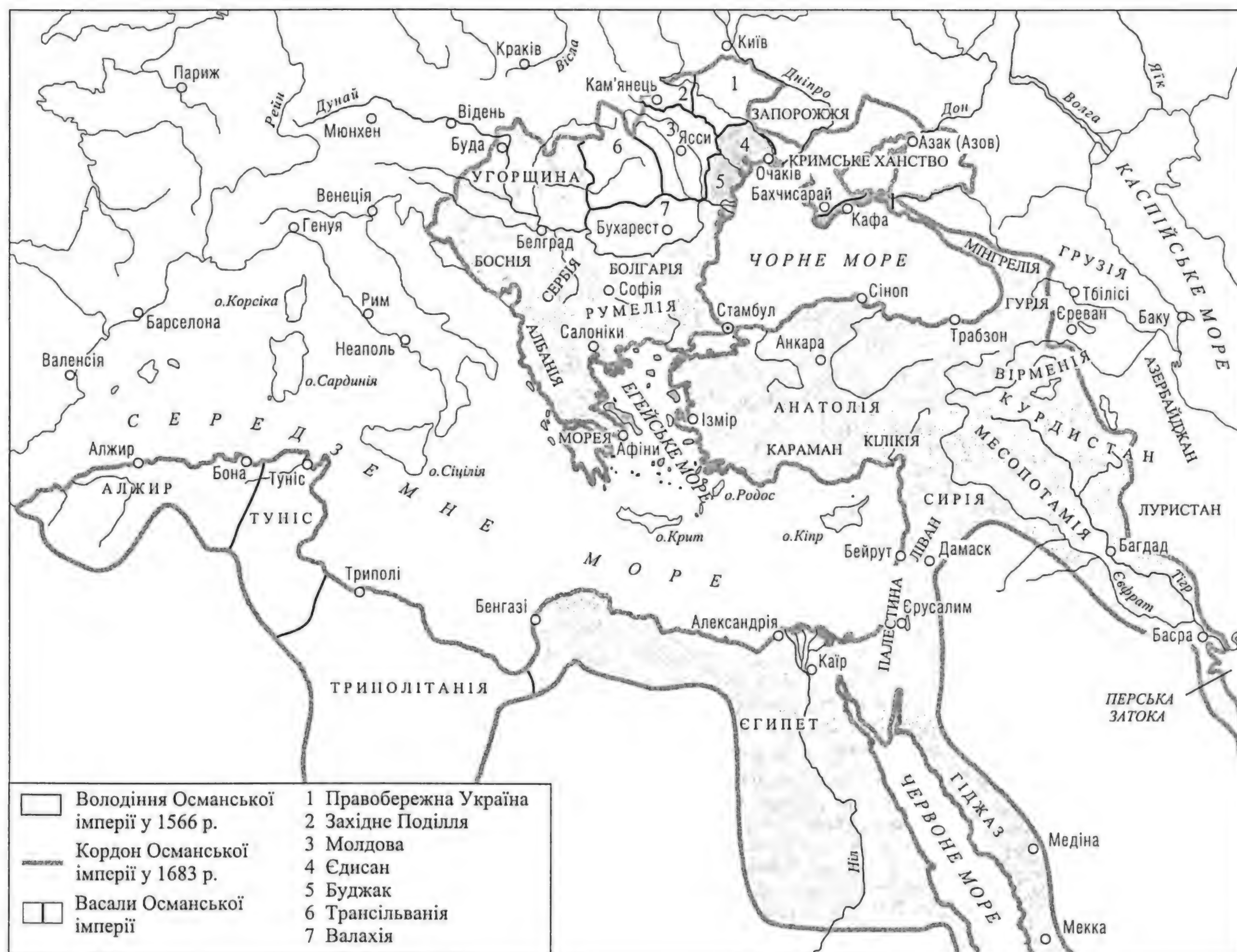

1774 – над Кримом і Північним Причорномор'ям. У російсько-турецьких війнах кінця 17 – 18 ст., внаслідок яких О. і. була витіснена з українських земель, важливу роль відіграли українські козаки, воюючи на боці Росії.
Однак в історії українсько-турецьких взаємовідносин тих часів були і непоодинокі сторінки мирного співробітництва. Так, у ході *Визвольної війни* гетьман Б. *Хмельницький* встановив з О. і. дипломатичні відносини і в 1651 уклав з нею договір. З метою посилення свого впливу на залежного від О. і. молдовського господаря В. *Лупула* Хмельницький одружив свого сина Тимоша з його дочкою Розандою і уклав з ним союз. У 1667 гетьман Правобережної України П. *Дорошенко* підписав з О. і. договір, на основі якого Правобережжя підпадало під протекторат Туреччини. У 1672 козацькі і турецько-татарські війська здобули *Кам'янець-Подільський* і взяли в облогу *Львів*. За *Бучацьким мирним договором 1672* Польща зреклася своїх претензій на Правобережну Україну та Поділля. Кам'янець залишався за Туреччиною, а Київ і Брацлав потрапив під контроль П. Дорошенка. Союз з О. і. був непопулярним серед українського народу і козацтва зокрема. Козаки лівобережного гетьмана І. *Самойловича* разом з московськими військами розгорнули воєнні дії на Правобережжі, а Дорошенко опинився у засланні.
Після *Полтавської битви 1709* О. і. була одним із головних центрів української політичної еміграції. О. і. відмовилася видати Росії гетьмана України І. *Мазепу*, коли він змушений був шукати притулку на її території. Гетьман П. *Орлик* з 1722 і до своєї смерті у 1742 жив у Салоніках та інших містах О. і. і все своє життя проводив дипломатичну кампанію за визволення України та за союз Туреччини, Швеції, Польщі і Криму проти зростаючої загрози Російської імперії. Після зруйнування у 1775 царськими військами *Запорозької Січі* багато козаків переселилися в гирло Дунаю, де заснували *Задунайську Січ*. Під час російсько-турецької війни 1828 отаман Задунайської Січі Й. *Гладкий* вивів 3,5 тис. козаків у межі контрольованих Росією територій України. Під час Кримської війни М. *Чайковський* сформував на турецькій території український козацький полк, який воював у Подунав'ї і мав намір перейти Дунай, щоб очолити антиросійське повстання в Україні з метою створення під протекторатом О. і. незалежної від Росії Української гетьманської держави.
У 1918 делегації Української Народної Республіки і О. і. зустрілися у Бресті на міжнародній конференції, де між обома державами були встановлені мирні відносини.
У 1922 султанат було скасовано, а у 1923 Туреччину проголошено республікою. З 1992 незалежна Україна підтримує з Турецькою Республікою дипломатичні відносини і розвиває зв'язки у різних галузях.

Літ.: Миллер А. Ф. Оттоманская империя (султанская Турция). – М., 1946; Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50–70-ті рр. XVII ст. – К., 1961; Новичев А. Д. История Турции. – Т. І. – Л., 1963; Витол А. В. Османская империя (нач. XVIII). – М., 1987; Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель: Исторические очерки. – М., 1990; Задунайська Січ // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. ІІ. – Одеса, 1998; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 рр. – К., 1998.

Ф. Г. Турченко

ОСТРОГОЗЬК, Рибне – місто, адміністративний центр слобідського козацького *Острогозького полку*. О. заснований у 1652 українськими переселенцями з *Гетьманщини* на правому березі Дону на р. Тихій Сосні. Поблизу О. знаходилося оз. Рибне, назвою якого часто йменували і місто. О. складався з фортеці і посаду, в якому проживало населення. Спочатку фортеця мала 9 башт, а загальна довжина її стін дорівнювала 407 сажням. Фортеця була оточена ровом і частоколом та мала 14 гармат. У 70-і рр. 17 ст. О. був ще сильніше укріплений. Навколо посаду було викопано рів та насипано вал завдовжки 920 сажнів. Місто укріплювалося 32 баштами, і в ньому було 19 гармат. О. відіграв значну роль в обороні південних околиць Росії та *Слобідської України* від нападів татар. З 1652 до 1765 він був полковим містом Острогозького полку.
Після ліквідації російським урядом слобідських козацьких полків О. увійшов до складу Слобідсько-Української губернії. Тепер – центр Острогозького р-ну Воронезької обл. Російської Федерації.

Літ.: Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 64, 66; Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 27–29.

С. Ф. Плецький

ОСТРОГОЗЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на *Слобідській Україні* (1652–1765). Заснований у 1652 полковником І. Дзиковським, який під час *Визвольної війни* привів переселенців з *Чернігівського* і *Ніжинського полків*. Переселенці оселились при впадінні р. Острогощі в Тиху Сосну і заклали місто *Острогозьк*, або Рибне. О. п. займав землі на правому березі Дону між його притоками – р. Дівицею та р. Богучаром. На заході територія полку обмежувалась р. Білою до її впадіння в р. Айдар. Крім того, до О. п. належали і землі на лівому березі Дону з містом Калачом. Полковим містом був Острогозьк, а сотенними центрами були Біленька, Білолуцьк, Бичок, Богучар, Закатне, Калач, Калитва, Коров'янка, Мілова, Нова Біла, Ольшанськ, Осинове, Ровеньки, Стара Калитва, Тали, Тростянка, Ширяєве. У 1652 в О. п. на службі налічувалося 967 козаків, а в 1668 – 1523. За реєстром 1732 у 18 сотнях О. п. було 3076 *виборних козаків* і 16 343 *підпомічники*, а в 1763 – відповідно 8879 і 29 807. Козаки О. п. несли прикордонно-сторожову службу і захищали південні землі Російської держави від вторгнення татарських загонів. У 1670 вони брали участь у повстанні Дзиковського. Полк використовувався російським урядом в *Азовських походах* (1695–96), Північній війні (1700–21) та Семилітній війні (1753–63). Полковниками О. п. були: І. Дзиковський, І. Сас, Г. Карабут, Буларт, Ф. Куколь, І. Тевяшов, І. І. Тевяшов (син) та С. І. Тевяшов (онук). У зв'язку зі скасуванням російським урядом полкового устрою на Слобідській Україні в 1765 О. п. був ліквідований, козаків переведено на становище військових обивателів, а територія полку увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

Літ.: Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII – XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 64–66; Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 28–29, 72.

С. Ф. Плецький

ОСТРОЗЬКИЙ Василь Костянтин (1526 чи 1527 – 1608) – український військовий, політичний і культурний діяч. Син князя Костянтина Івановича Острозького. Із

ОСТРОГОЗЬКИЙ ПОЛК (*За А. Г. Слюсарським*)

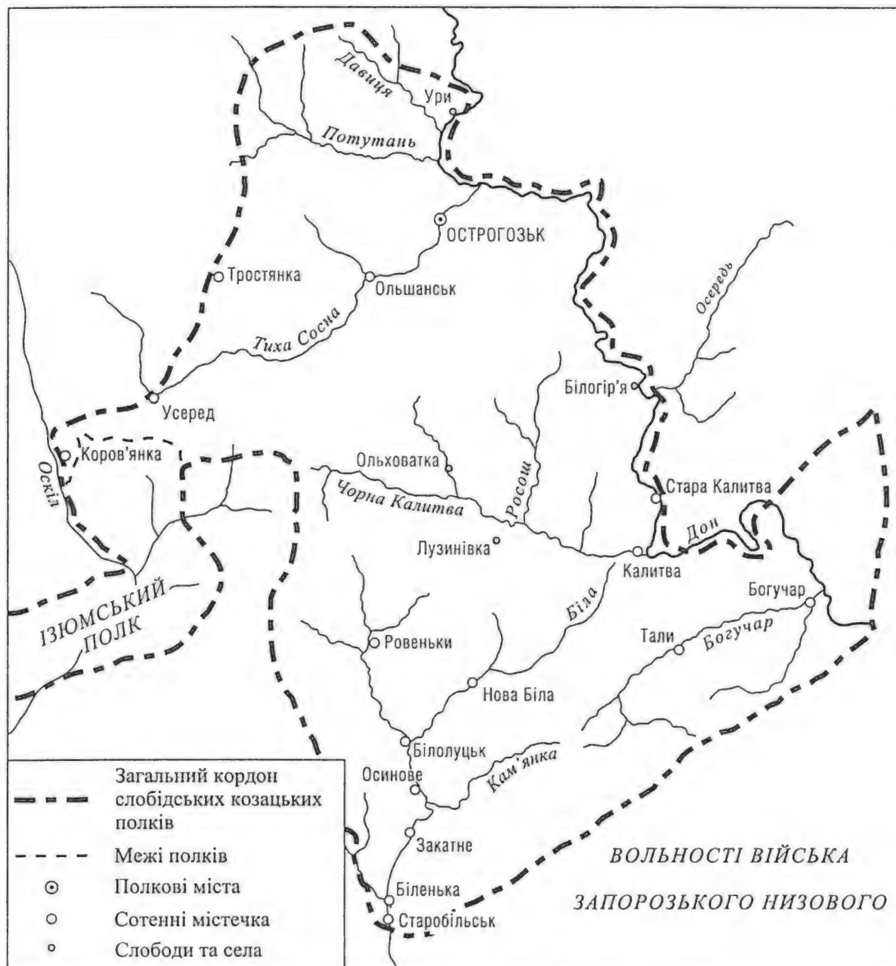

40-х рр. 16 ст., після смерті брата Іллі, починає йменувати себе «князівським» ім'ям Костянтин. Був володимирським старостою і маршалком Волинської землі (1550–59), білоцерківським старостою (1559–92), київським воєводою (1559–1608).

Брав активну участь у політичному житті України, *Великого князівства Литовського* і Польщі. Виступив противником Люблінської унії 1569; тільки під тиском польського уряду змушений був підписатися під актом про укладення унії. О. багато зробив для розвитку освіти, культури, друкарства в Україні. У своєму маєтку в Острозі заснував Острозьку школу (1576), що стала осередком наукової і культурної діяльності в Україні. О. був поборником та захисником православ'я, вів боротьбу проти церковної унії православних із католиками, проголошеної на Брестському соборі 1596.

Перебуваючи на посаді київського воєводи, опікувався *козацтвом*. При його дворі була надвірна козацька корогва (загін), яку спочатку очолював С. *Наливайко*.

Коли розпочалося *повстання 1591–93* під проводом К. *Косинського*, О. довго зволікав, оскільки не хотів втратити прихильність козацтва, важко переживав різку зміну взаємовідносин між козацтвом і магнатами. І лише безпосередня загроза Волині як центру володінь Острозьких з боку козацтва примусила О. виступити проти своїх недавніх протеже. Під час *повстання 1594–96* під проводом С. *Наливайка* О. займав пасивну позицію, не брав участі в каральних експедиціях проти повстанців, що по суті означало пасивну солідарність із козацтвом.

О. помер у 82-річному віці; похований у Богоявленській церкві м. Острога.

Літ.: Уманец Ф. М. Князь Константин-Василий Острожский // Русский архив. – 1904. – № 3. – С. 625–634; Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь. – Пг., 1915; Власовський І. Князь К. К. Острозький – знаменитий патрон і оборонець Православія в історії українського народу. – Нью-Йорк, 1958; Іларіон митрополит. Князь Костянтин Острозький: його культурна праця: Історична монографія. – Вінніпег, 1958; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. V. – К., 1993. – С. 544–545, 581–583, 590–596, 601–609; Т. VI. – К., 1994. – С. 479–480, 490, 498, 552, 630–631; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 74–82, 91–93, 105–119; Rulikowski W., Radzimiński Z. Kniaziowie i szlachta. – T.1: Kniaziowie na Ostrogu Ostrogscy. – Kraków, 1880; Wolff J. Kniaziowie litewsko-rusky od końca czternastego wieku. – Warzawa, 1895.

І. М. Кривко

К. К. Острозький. Копія 17 ст. з оригіналу 16 ст.

ОСТРОЗЬКИЙ Януш (1554–1620) – український військовий діяч, князь, старший син Василя Костянтина *Острозького*. За військові успіхи у Лівонській війні у 30-річному віці був удостоєний посади волинського воєводи (1585–93). З 1593 – краківський каштелян, тобто перший світський сенатор у *Речі Посполитій*. Був старостою богуславським (до 1620), канівським (1594–1620), корсунським (1594–1620), переяславським (1604–20), черкаським (1594–1620).

О. підтримував активні стосунки з *козацтвом*. Вербував козаків для служби в австрійській армії. Очолював урядову комісію 1596 для розслідування козацьких справ. Однак претензій козацтва на самостійну політичну роль не поділяв. Брав участь у придушенні *повстання 1591–93* К. *Косинського*.

У 1579 О. перейшов у католицтво, але виявляв толерантність щодо православних. Нащадків по чоловічій лінії не мав. З його смертю рід Острозьких припинився. Маєтки О. перейшли до князів Заславських, а згодом – до князів Сангушків.

Літ.: Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь. – Пг., 1915; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 80, 92–94, 113, 217, 277; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1994. – С. 394–396, 481, 498.
І. М. Кривко

ОСТРЯНИН Яків (?–1641) – один із керівників козацького *повстання 1638*. Вперше згадується в документах 1633 як полковник *реєстрових козаків* під час Смоленської війни. У 1637 О. організував повстанські загони на Полтавщині, а навесні 1638 був обраний гетьманом нереєстрового козацтва і очолив похід із *Запорозької Січі* на *«волость»*. Повстанці оволоділи Кременчуком, Хоролом, Омельником та іншими містами Лівобережжя. Однак невдала битва під Лубнами з коронним військом змусила їх відступити до Миргорода і Жовнина. Поразка у *Жовнинській битві 1638* призвела до залишення Острянином повстанського табору і відходу на територію Слобожанщини. З дозволу російського уряду козаки оселилися на чугуївському городищі. У результаті міжусобиць О. загинув, а козаки повернулися на Полтавщину.

Яків Острянин. Невідомий художник. Олія. 18 ст.

Літ.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 22, 63; Щербак В. О. Яків Острянин // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 71–76; Щербак В. Яків Острянин // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 287–298.
В. О. Щербак

ОТАМАН ГОЛОВНИЙ – див. *Головний отаман.*

ОТАМАН КОШОВИЙ – див. *Кошовий отаман.*

ОТАМАН КУРІННИЙ – виборна керівна посада на Січі, одна з найстаріших і найвпливовіших інституцій на *Запорожжі*. О. к. міг стати найавторитетніший козак, хоробра, чесна і всебічно обдарована людина. О. к. відповідали за життєдіяльність своїх *куренів* і виконували у Січі роль інтендантів. У походах О. к. командував куренем, а в мирний час стежив за виконанням військової, сторожової і патрульної служби, господарських обов'язків, опікувався курінною скарбницею, був представником судової і виконавчої влади в курені. О. к. був гарантом дотримання прав і вольностей для членів свого куреня, входив до впливового дорадчого органу при кошовому отамані – курінної отаманії, без якої не приймалось жодне важливе військово-політичне рішення.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 144.
О. Л. Олійник

ОТАМАН ПОСПОЛИТИЙ – виборна керівна посада у *Вольностях Війська Запорозького Низового*. О. п. відповідав за життєдіяльність посполитства (селян) певного поселення. О. п. обирався щороку на загальній раді громади села і затверджувався на посаді *паланковим полковником*, якому був безпосередньо підпорядкований. О. п. репрезентував інтереси сільської селянської громади перед паланковою та січовою адміністраціями і водночас був представником влади на місці. Стежив і відповідав за збором податків, за виконанням інших повинностей. Судив і керував суспільним життям громади. Як правило, цю посаду обіймали найавторитетніші мешканці з колишніх січовиків.
О. Л. Олійник

ОТАМАНИ ШКІЛЬНІ – див. *Шкільні отамани.*

ОХМАТІВСЬКА БИТВА 1655, Дрижиполе – битва очолюваного Б. *Хмельницьким* 60-тисячного українського війська, при якому перебувало 6 тис. московських вояків В. Шереметєва (за іншими даними, було 30 тис. боєздатних

козаків і 10–12 тис. росіян) з об'єднаним польсько-татарським військом (60–70 тис. чол.), яка відбулася з 19 (29).1 по 22.1 (1.2).1655 поблизу Охматова (тепер село Жашківського р-ну Черкаської обл.). Польське військо, яке ще з осені вело наступ на Брацлавщину, взяло в облогу Умань, де захищалися 8 тис. козаків під проводом І. *Богуна*. З метою деблокування *Умані* та відбиття польського наступу в січні 1655 Б. Хмельницький з військом рушив з Білої Церкви через Ставище на Умань. Дізнавшись про дії Б. Хмельницького, поляки зняли облогу Умані, об'єдналися з татарами і рушили назустріч українському війську. 19.1 польсько-татарське військо, скориставшись недоглядом командира передового козацького загону М. *Пушкаря*, який не організував ефективної розвідки, атакувало його і змусило шукати захисту в Охматівському замку. Крім того, Пушкар не повідомив Б. Хмельницького про наближення противника, який завдяки цьому зміг несподівано атакувати українські війська на марші. Лише завбачливість Б. Хмельницького, який вів військо табором, і його мужність та бойовий досвід дозволили за лічені хвилини вишикувати військо для відсічі. Проте полякам вдалося прорватися в табір і захопити 16 гармат. Удар І. Богуна, який привів своїх козаків з Умані, в тил польському війську дозволив вибити противника з табору і зімкнути ряди возів. Козацький табір розмістився між Охматовом і Жашковом над річкою Багвою. Навколо нього з возів, саней, трупів та снігу був побудований вал. До 22.1 українські та російські війська, страждаючи від великих морозів, відбивали запеклі атаки противника і завдавали йому відчутних втрат. Татари, не бажаючи наражатися на втрати і побоюючись козацької помсти, вели себе пасивно. Цим скористався гетьман, який вранці 22.1 повів козацький табір з 4-х рядів возів у напрямку Охматова. Відбивши неодноразові атаки противника, що намагався розірвати лінію возів, козаки ще більше знесилили польське військо і змусили його до відступу. Визволивши Пушкаря з оточення, Б. Хмельницький почав переслідувати польське військо.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 312–314, Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 62; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 404–407.

С. Ф. Плецький

ОХОТНИЦЬКІ ПОЛКИ, охотницьке військо – в 17–18 ст. наймані піхотні (сердюцькі, охочепіхотні) і кінні (компанійські, охочекомонні) полки, які створювалися гетьманами Лівобережної України для несення міліцейської, прикордонної та військової служби. У різні часи налічувалося від 1 до 8 О. п. Комплектувались добровольцями віком від 17 до 50 років, які набиралися з усіх станів. Заборонялося приймати в О. п. селян, а якщо їх виявляли, то повертали власникам. Крім того, побоюючись зменшення козацького війська, гетьмани не дозволяли приймати в О. п. козаків з лівобережних полків та із слобідського війська. Хоча на ці заборони не завжди зважали. Приймалися в О. п. і іноземці: серед *сердюків* і *компанійців* були німці, поляки, волохи, серби, хорвати. Для прийому в О. п. кандидат мав певний час прослужити *молодиком* і зарекомендувати себе здатним до військової служби, лише тоді його приймали в число «товаришів». Кількість військовослужбовців в О. п. була меншою, ніж у реєстрових полках. Найчастіше в О. п. було по 3–5 сотень, в яких налічувалося по 500–600 солдатів. Хоча бували і полки, у яких налічувалося менше 200 чол. Внутрішня структура О. п. була подібною до устрою козацьких реєстрових полків. Вони поділялися на сотні та курені (десятки). Очолювався полк полковником, якого призначав універсалом гетьман, вручаючи йому пернач, прапор, сурми, печатку. Іменувались О. п. за прізвищами своїх полковників (полк Новицького, полк Чечеля тощо). Склад полкової та сотенної старшини в О. п. був таким, як і в городових полках. Виняток становила посада ротмістра, який виступав у ролі командира окремих загонів. О. п. знаходилися на гетьманському утриманні. І солдати О. п., і старшина отримували платню, за рахунок якої забезпечували себе зброєю та боєприпасами. Найманцям видавався готовий одяг чи тканина для його пошиття. Джерелами утримання О. п. були кошти *Військового скарбу* і натуральні збори (стація) з посполитих і міщан, у помешканнях яких квартирували компанійці та сердюки. Розміщувались О. п. у населених пунктах, вказаних гетьманом, який і керував усіма їхніми акціями.

О. п. були регулярним військом із широкими військово-політичними функціями. Прикордонна служба і військові походи в їх житті займали чільне місце. Компанійці брали участь у військових походах, провадили розвідку, охороняли кордон. Сердюки займалися також караульною службою, вартували на перевозах, охороняли артилерію, гетьмана. Пізніше для охорони гетьмана було виділено окрему роту, що почала називатись жолдацькою. Крім того, О.п. виконували й поліцейські функції: затримували селян-утікачів, перешкоджали переходам на Правобережжя і на Запорожжя, стежили за настроями козаків та старшини. Розпорядженням російського уряду в 70-і рр. 18 ст. компанійські полки були перетворені в гусарські і драгунські, а сердюцькі ліквідовані 14.7.1726.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 94–98; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993, – Т. CCXXV. – С. 235–256; Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 11–21.

С. Ф. Плецький

ОХОЧЕКОМОННІ ПОЛКИ – див. *Компанійські полки*.

ОХОЧЕПІХОТНІ ПОЛКИ – див. *Сердюцькі полки*.

ОХТИРКА – місто на *Слобідській Україні*. Розташоване на лівому березі Ворскли (притока *Дніпра*). О. заснували у 1641 українські переселенці з Правобережної України. З 1647 О. – прикордоний острог у системі Білгородської лінії. Після формування козацького *Охтирського полку* (1655–58) О. стала його полковим містом. Фортеця О. мала довжину стін у 1618 сажнів, у ній нараховувалося 14 башт і 9 гармат. Після ліквідації 1765 Охтирського полку О. стала центром Охтирської провінції Слобідсько-Української губернії. Тепер О. – місто і районний центр Сумської обл.

Літ.: Історія міст та сіл Української РСР: Сумська область. – К., 1973. – С. 430–431; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 33–34, 58.

С. Ф. Плецький

ОХТИРСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на *Слобідській Україні*. Створення

ОХТИРСЬКИЙ ПОЛК (*За А. Г. Слюсарським*)

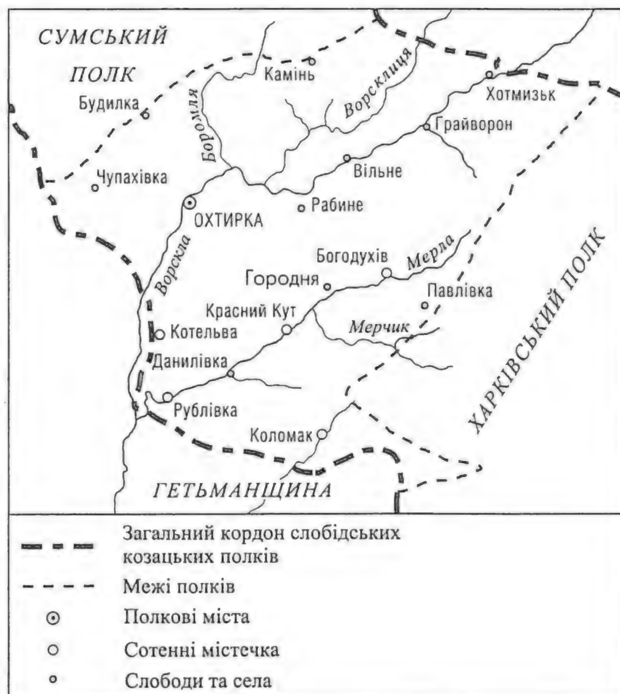

О. п. 1654 започаткували 445 українських переселенців (з родинами – 1587 чоловік), а 1658 формування полку вже було завершене. На сході О. п. межував із *Харківським*, на заході – із *Сумським*, а на півдні – з *Гадяцьким* і *Полтавським полками*. Полковим містом О. п. була *Охтирка*, а сотенними центрами – Богодухів, Боромля, Коломак, Котельва, Красний Кут, Рублівка. У 1668 в О. п. нараховувалось 1416 козаків. За переписом 1732 в О. п. було 20 сотень з 7373 *виборними козаками* і 18 195 *підпомічниками*, а в 1763 їх нараховувалось відповідно 13 203 і 17 236. Козаки О. п. несли прикордонно-сторожову службу і захищали південні землі *Московської держави* від вторгнення татарських загонів. О. п. брав участь у селянській війні під проводом Степана Разіна (1667–71), у *Чигиринських* (1677–78) і *Азовсько-Дніпровських* (1695–96) *походах*. Використовувався російським урядом у Північній (1700–21), російсько-турецькій (1735–39) та Семилітній (1756–63) війнах. Полковниками О. п. були: Дем'ян Зіновіїв, І. І. Перекрестов, Ф. О. Осипов, О. Л. Лесевицький, І. О. Лесевицький, К. О. Лесевицький, Г. О. Лесевицький, М. І. Боярський. Після ліквідації російським урядом у 1765 козацького самоврядування на Слобідській Україні О. п. був реорганізований в гусарський полк, козаків переведено у стан військових обивателів, а територія О.п. увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. – К., 1973. – С. 430–434; С л ю с а р с к и й А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964; Б а г а л і й Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 71–72.

С. Ф. Плецький

ОЧАКІВ, Дашев, Кара-Кермен, Ачі-Кале – литовська, а згодом турецька фортеця. О. веде свій початок з 1415, коли на північно-західному березі Дніпровського лиману литовський князь Вітовт заснував укріплене місто під назвою Дашев. У 80-і рр. 15 ст. місто захопили кримські татари. На місці Дашева хан Менглі-Ґірей збудував фортецю Кара-Кермен (Чорна фортеця), яка згодом потрапила під владу Туреччини (1538) і дістала назву Ачі-Кале або Ача-Кьой, що означало «фортеця (селище) біля виходу у відкрите море». Остання з назв, у дещо видозміненому вигляді, й лягла в основу імені, під яким це укріплене місто було відоме в пізніші часи. О. був однією з ланок у добре налагодженій системі татарсько-турецької работоргівлі. Саме через це на нього неодноразово падала справедлива помста козацтва. 1516 похід на О. здійснив П. *Лянцкоронський*, у 1523 О. штурмували українські козаки під проводом О. *Дашкевича*, а у 1541 – Б. *Претвича*, в 1557 – запорозькі козаки на чолі з Д. *Вишневецьким*. У 1660 турки зміцнили фортецю, побудували нові укріплення. Незважаючи на це, успішними були походи козаків на О. у 1545, 1584, 1669, 1688, 1692 і 1697. Під час російсько-турецької війни 1735–39 російські війська та українські козаки 20.7.1737 оволоділи О., але згідно з умовами Белградського мирного договору 1739 він залишився за Туреччиною. Під час російсько-турецької війни 1787–91 російська армія та загони чорноморських козаків 6.12.1788 штурмом оволоділи О. За Ясським мирним договором 1791 О. з прилеглою територією перейшов до Росії, а 1792 за указом *Катерини II* на місці зруйнованої турецької фортеці О. було закладено нове місто. Проте назву за ним залишили стару.

Літ.: М е й е р А. Повествовательное землемерное и естественное описание Очаковской земли. – СПб., 1794; С м и р н о в В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. 16.

В. І. Мільчев

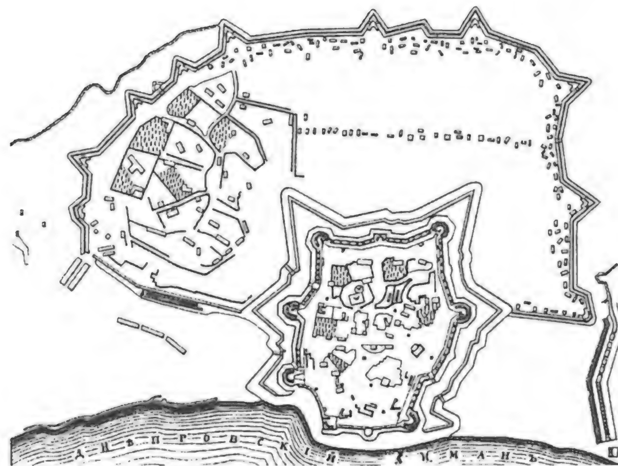

План Очакова 1788 р.

ОЧАКІВСЬКА ОРДА – див. *Єдисанська орда.*

ОЧКУР – шовковий чи вовняний мотузяний пояс у вшитій широкій складці на поясі шароварів. Кінці О. до парадних шароварів оздоблювалися золотими чи срібними китицями.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 161; В о р о п а й О. Звичаї нашого народу. – Т. 2. – К., 1991. – С. 378.

С. Ф. Плецький

П

ПАВЛЮК Павло Михнович (справжнє прізвище – Бут; ?–1638) – ватажок козацького *повстання 1637.* Протягом багатьох років брав участь у козацьких походах проти турків і татар. Під час виступу запорожців і зруйнування Кодацької фортеці у 1635 разом із Іваном *Сулимою* був схоплений і відправлений до Варшави. Існують різні версії щодо скасування винесеного йому сеймом смертного вироку. Очевидно, шляхетський уряд прагнув у майбутньому використати впливову особу П. серед козаків для придушення визвольного руху в Україні. Проте в 1637 П. був обраний на Січі гетьманом і очолив повстанське військо. Виступивши із Запорожжя на *«волості»*, козаки стратили старшого реєстру Саву *Кононовича* та інших старшин, які не погоджувалися на спільні дії проти урядових сил. За короткий час П. здобув чимало міст на Подніпров'ї, що зумовило розгортання широкого повстанського руху. Вирішальна битва з коронним військом відбулася 16.12 поблизу с. Кумейок на Черкащині. У ході жорстокого бою повстанці зазнали поразки і змушені були відійти південніше Черкас. У містечку Боровиці П. організував новий укріплений табір з надією одержати підтримку загонів народних месників Лівобережжя. Однак каратели блокували підходи до табору і відрізали шлях до Дніпра. Скориставшись із ситуації, коронний гетьман С. Потоцький запропонував розпочати переговори. Після тривалих суперечок козаки умовили П. погодитись на зустріч з урядовими комісарами. Ватажок повстанців був по-зрадницьки схоплений і відправлений до Варшави, де невдовзі його стратили. *В. О. Щербак*

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні у складі *Гетьманщини* в 2-й пол. 17 ст. П. п. був створений у липні 1648, а після укладення *Зборівського договору*, за яким більшість території П. п. виходила з-під влади гетьмана, об'єднаний з *Білоцерківським полком.* У 1651 П. п. відновлено. Полковим містом була *Паволоч* (тепер – село Попільнянського р-ну Житомирської обл.). Сотенними містечками були: Дзюньків, Сквира, Шамраївка і, можливо, Антонів, Івниця, Ружин, Чуднів та ін. П. п. брав участь у найбільших битвах *Визвольної війни.* Полковниками П. п. були С. Хмелецький, І. *Куцевич-Миньківський*, М. Суличич, М. Багаченко, І. *Богун*, І. Попович (наказний), Я. Грицина, Г. *Гамалія*, А. Дорошенко, Я. Гамалія, П. Низькогляд. Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* Росія відступила Польщі Правобережну Україну, в т. ч. і територію П. п. Але за гетьманування П. *Дорошенка* польська влада не поширювалась на П. п. Після зречення П. Дорошенка (1674) П. п. визнав владу гетьмана І. *Самойловича*, що символізувало об'єднання України. Але в 1678 після припинення Росією боротьби за Правобережну Україну і згону населення на Лівобережжя П. п. був ліквідований.

Літ.: G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 620–622. *С. Ф. Плецький*

ПАВОЛОЧ – місто на Правобережжі. Розташовувалося на берегах р. Раставиці. Відоме з 16 ст. як власність Остафія *Дашкевича.* З трьох боків було оточене Раставицею, а з четвертого – валом і ровом, які доходили до берегів річки. Вал був укріплений частоколом, вежею з брамою. У південній частині старого посаду над річкою, на високому мисі здіймався замок, який відокремлювався від міста ровом і валом. Замок складався з дерев'яних споруд і був обнесений потрійним рядом частоколу. Жителі П. брали участь у козацьких повстаннях кінця 16 ст. З 1648 було створено *Паволоцький полк*, полковим містом якого до 1674, з перервою (1649–51), була П. За *Андрусівським миром 1667* Росія передала її Польщі. Тепер П. – село Попільнянського району Житомирської області.

С. Ф. Плецький

ПАДОХ Ярослав Миколайович (1908–1998) – історик права України козацько-гетьманської доби. Відомий адвокат, громадсько-культурний діяч, пластун, дійсний член (з 1949), довголітній науковий секретар і голова *Наукового товариства імені Шевченка* у США та голова Світової ради НТШ, професор Українського вільного університету в Мюнхені (1947–49). Родом із с. Бондарівки поблизу Коросна на Лемківщині (тепер – у Польщі). Навчався у Стрийській гімназії, закінчив юридичний факультет Ягеллонського ун-ту в Кракові (1931). Докторант Львівського ун-ту та приват-доцент УВУ в Празі (1940–44), де захистив докторську дисертацію на тему «Ґрунтовий процес Гетьман-

ПАВОЛОЦЬКИЙ ПОЛК (*За І. П. Крип'якевичем*)

щини» (1940). З 1947 – у Мюнхені, звідки у 1949 емігрував до США. Студіював економічні науки та право у Ратгерс-університеті (штат Колумбія, 1952–53), університеті Сент-Джонс у Брукліні (1953–56). Отримавши диплом бакалавра права (1956), працював адвокатом у Нью-Йорку. Член-засновник і секретар Комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні, член управи Товариства українських правників у США.

Наукові зацікавлення П. зосереджувалися на маловідомих проблемах з історії козацького права та судочинства. П. – автор понад 50 наукових праць, присвячених історико-правознавчій проблематиці. Серед них монографії «Ґрунтовий процес Гетьманщини» (1938), «Міські суди в Україні після 1648 р.» (1948), «Давнє українське судове право. Конспект викладів» (1949), «Ідеї гуманности й демократизму в карнім праві княжої України» (1949), «Нарис історії українського карного права» (1951), «Суди і судовий процес старої України» (1990); статті «Лев Окиншевич – видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст.» (1981–83) та ін. Остання монографія «Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті» (1994) побачила світ у Львові у серійному виданні «Українознавча бібліотека НТШ». Її основу склав неопублікований текст докторської дисертації, що виконувалася під науковим керівництвом проф. Миколи Чубатого, в якій докладно проаналізовано процесуальне право Гетьманщини. П. охарактеризував основні джерела земельного судочинства, звернувши особливу увагу на пам'ятку української правничої думки – *«Права, за якими судиться малоросійський народ»* (1743), фахово розкрив механізм ґрунтового судового процесу, показав головні особливості та шляхи еволюції процесуальної практики в Гетьманській Україні, слушно підкресливши відсутність формалізму як одну з найвиразніших рис козацького судового процесу.

Літ.: К у п ч и н с ь к и й О. Визначний діяч і добродій української науки // Вісник НТШ. – Ч. 19–20. – Львів, 1998. – С. 38–40; Рукописна спадщина Ярослава Падоха. Перелік справ особливого архіву / Упор. і автор вступ. слова О. Купчинський. – Львів; Нью-Йорк, 2000; Ярослав Падох: Матеріали пропам'ятної конференції в Нью-Йорку // Вісник НТШ. – Ч. 25. – Львів, 2001. – С. 6–11. *В. В. Пришляк*

ПАЛАНКА – 1) Адміністративно-територіальна одиниця *Вольностей Війська Запорозького Низового*. Коли виникли П., достеменно не відомо. Існує лише припущення, що цей поділ було запроваджено 1734, після повернення запорожців з-під влади кримського хана під Російську імперію. «Паланка» в буквальному перекладі з турецької мови означає невеличку фортецю, в якій розміщувався нечисленний гарнізон. Уся територія Запорозьких Вольностей за часів *Нової Січі* (1734–75) поділялася на 8 паланок (областей або районів). На правому березі *Дніпра* були *Кодацька*, *Бугогардівська*, *Інгульська* (або Перевізька) *паланки*. На лівому – *Самарська*, *Орільська*, *Протовчанська*, *Кальміуська*, *Прогноїнська*. На чолі кожної П. стояв *паланковий полковник*, якого спочатку вибирали на козацькій раді, а пізніше на цю посаду став призначати *Кіш*. Владні повноваження паланкового полковника підтверджувались *перначем*. Кожна паланка мала свою *печатку*. Паланкова адміністрація здійснювала повний контроль над певною територією. Репрезентуючи владу Коша, вона мала досить широкі повноваження і чітко окреслене коло обов'язків. Під юрисдикцію паланкової адміністрації, яка щорічно обиралась і затверджувалась Кошем, підпадало все цивільне населення паланки.

2) Паланковий адміністративний центр. П. мала вигляд садиби з різними будівлями, обгородженої гостроколом. Тут розміщувалась адміністрація паланки і невеликий військовий загін, що налічував 50–70 парокінних козаків.

3) Своєрідна цитадель у самій Січі, в якій розміщувалися житло кошового і старшини, січова церква Покрови Богородиці, будинок духовенства, військова скарбниця та канцелярія.

4) Адміністративний центр *Задунайської Січі*. П. мала вигляд огородженого будинку або садиби з господарськими будівлями, де мешкав кошовий і розташовувалася січова канцелярія. У дворі П. знаходились господарські будівлі (комори, конюшні, погріб).

Літ.: С л а б ч е н к о М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – Вип. VI. – К., 1929. – С. 242–252; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 128; С к а л ь к о в с ь к и й А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; К о н д р а т о в и ч Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 84, 116. *О. Л. Олійник*

ПАЛАНКОВА СТАРШИНА – військово-адміністративне керівництво запорозьких *паланок*. До її складу входили полковник, осавул, писар та підосавул, підписар і хорунжий, які щороку обиралися на раді (пізніше стали призначатися *Кошем*). П. с. управляла козаками та посполитими, що проживали в слободах і *зимівниках* на території паланки, і всіма тими, хто проїжджав через землі паланки. Під керівництвом *паланкового полковника* П. с. організовувала оборону паланки, охорону кордонів Запорозьких Вольностей і розвідку. Роль П. с. в управлінні паланками була такою значною, що навіть відбилася на формі підпису паланкових полковників, які після свого прізвища додавали фразу «З старшиною». На утримання П. с. виділялася частина грошового «жалування» і податків, які сплачували мешканці паланки.

Літ.: С л а б ч е н к о М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 236; А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 107; М и ц и к Ю. А., П л о х і й С. М., С т о р о ж е н к о І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 95–96; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 148.

С. Ф. Плецький

ПАЛАНКОВИЙ ПОЛКОВНИК – керівник запорозької *паланки*, який здійснював у ній військову, адміністративну і судову владу. Обирався, а пізніше призначався *Кошем* з-поміж військової старшини без посад. Підпорядковувався *кошовому отаману*. На території паланки П. п. уособлював владу кошового отамана і тому мав право страчувати злочинців. Організовував оборону паланки, посилав роз'їзди для охорони її кордонів, відповідав за мобілізацію козаків, дбав про ведення розвідки, стежив за сплатою податків, громадським порядком і добропристойністю жителів. Управління паланкою він здійснював за допомогою *паланкової старшини*. Символом влади П. п. був *пернач*, який він носив за поясом. П. п. давав чужинцям дозвіл на

ПАЛАНКОВИЙ УСТРІЙ ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО (1734–1775 рр.)

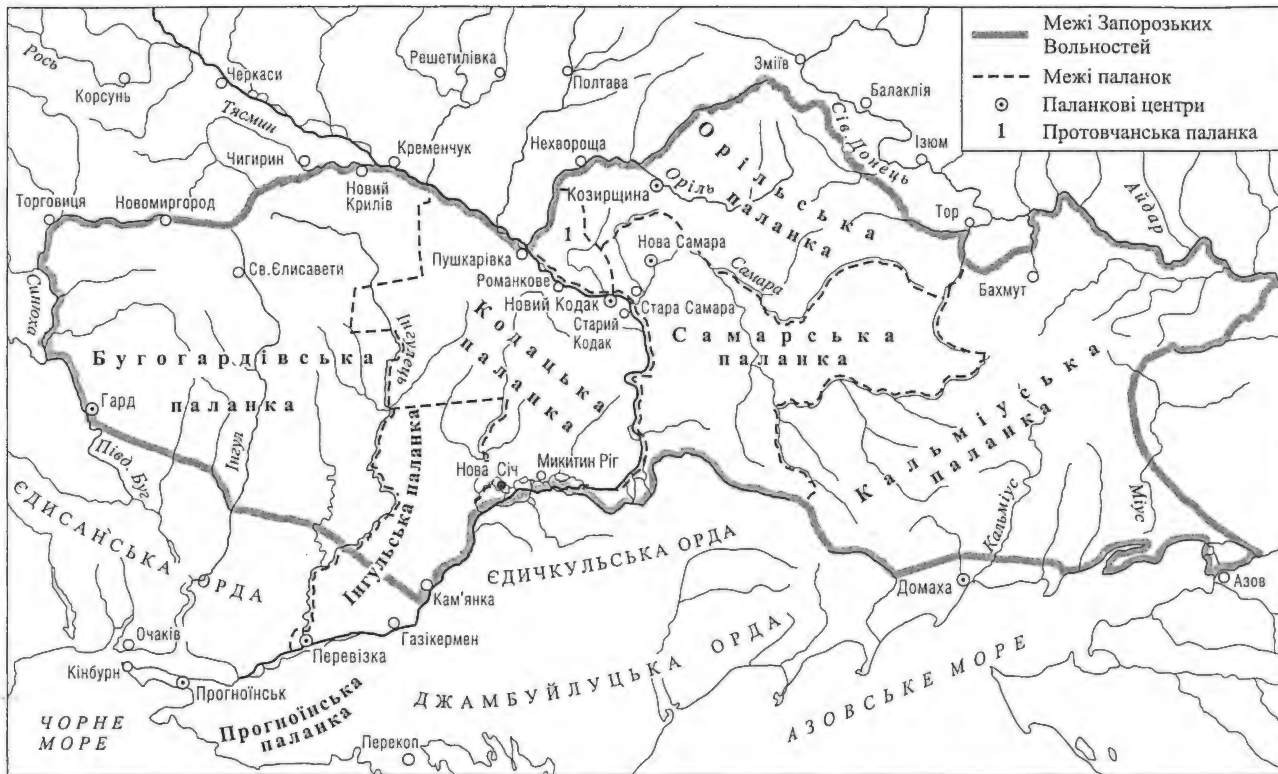

в'їзд у запорозькі землі і вручав їм копії пернача, які були своєрідними перепустками і забезпечували безпеку подорожніх на Запорожжі.

Літ.: Слабченко М. Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 236; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 107; Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 95–96; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 148; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. *С. Ф. Плецький*

ПАЛІЙ (Гурко) Семен Пилипович (40-і рр. 17 ст. – 1710) – військовий діяч, полковник білоцерківський (фастівський), керівник визвольної боротьби проти польської влади на Правобережній Україні наприкінці 17 – на поч. 18 ст. Народився у м. Борзні на Чернігівщині у козацькій родині. Учився у Києво-Могилянській колегії. Був реєстровим козаком Ніжинського полку. У 1670-і рр. перебував на *Запорожжі*, де відзначився військовими та організаторськими здібностями. Як охотницький полковник на службі у короля *Яна III Собеського* П. брав участь у розгромі турецько-татарського війська під Віднем (1683). У 1684–85, отримавши дозвіл польського короля на формування козацького полку у Фастові і заселення вільних земель, осів зі своїм полком на малозаселеній території Південної Київщини й незабаром став фактичним господарем усієї Білоцерківщини. На цій території був відновлений козацький устрій (див. *Правобережне козацтво*). Резиденцією П. був Фастів. У 1680–90-і рр. спільно з лівобережними козаками вів боротьбу проти турецько-татарської агресії. Але головним своїм завданням вважав визволення Правобережної України з-під польської влади і приєднання її до *Гетьманщини*. Протягом 1688–1704 П. вів переговори з гетьманом І. *Мазепою* про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, але російський уряд, зв'язаний з Польщею «*Вічним миром» 1686* і союзницькими відносинами в Північній війні, не давав згоди на цю акцію. Відносини П. з Польщею особливо загострилися після прийняття сеймової постанови 1699 про ліквідацію козаччини. У 1702 П. спільно з полковниками С. *Самусем*, З. *Іскрою*, А. *Абазином* підняв повстання проти Польщі, яке незабаром охопило всю Київщину та Брацлавщину і частину Поділля. Після невдалої спроби отримати допомогу від Гетьманщини та Росії П. спробував знайти союзників серед магнатів – прихильників шведського короля *Карла XII*. Це дало привід Мазепі, якого непокоїла популярність фастівського полковника, оскаржити П. перед російським урядом. Після зайняття Правобережжя І. Мазепою П. намагався проводити незалежну політику і робив спроби підбурити Запорожжя проти гетьмана. У липні 1704 Мазепа заарештував фастівського полковника. У 1705 П. заслано до Сибіру, в Тобольськ. Після переходу Мазепи на бік Карла XII П. було повернуто із заслання і призначено полковником *Білоцерківського полку*. Помер у січні 1710. Похований у Києво-Межигірському монастирі.

Літ.: Полонська-Василенко Н. Палій і Мазепа. – Мюнхен, 1949. *С. Р. Лях*

ПАЛІЯ ПОВСТАННЯ – див. *Правобережне козацтво.*

ПАЛУБ – великий віз із тентом. Використовувався в козацьких обозах.

ПАНЧ Петро Йосипович (1891–1978) – український письменник, журналіст. Народився у м. Валках (тепер районний центр Харківської обл.). В 1915 закінчив Полтавське землемірне училище. У 1923–38 – співробітник журналів «Червоний шлях», «Радянська література». Під час війни був відповідальним редактором радіостанції «Радянська Україна». У 1939–40 очолював Львівську, а в 1949–53 – Харківську письменницькі організації. Автор численних прозових творів (повісті, романи, оповідання тощо). За автобіографічну повість «На калиновім мості» (1965) удостоєний Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка.
Козацька тематика у творчості П. представлена історичним романом «Гомоніла Україна», над яким письменник працював у 1945–54. Виданий 1954, цей роман був атестований тодішньою критикою як твір, присвячений 300-річчю «возз'єднання» України з Росією. Для цього були певні підстави: тоді активно впроваджувалася ідеологія особливої (месійної) ролі Росії, і насамперед стосовно України. Данину тій імперській політиці віддав і П.: частково і в його творі українці постають як такі, що в роки національно-визвольної боротьби (Хмельниччини) думали не стільки про свободу й суверенітет, скільки про підданство Москві («білий цар», «одна віра», «одне» минуле). Це суперечить історичній правді, знижує образи І. *Виговського*, навіть Б. *Хмельницького* та М. *Кривоноса*, і загальний художній рівень (брак психологічної мотивованості орієнтації на Москву). Але П. завжди був переконаним патріотом. Данина ідеологемам не заступила головного.
У трьох частинах твору – «Запорожці», «Посполиті», «Нехай гине ворог» – П. в образно-переконливій формі епічної розповіді змалював трагічну картину підневільного життя українського народу, історію рабства соціального, національного, духовно-культурного і початок *Визвольної війни.* Хронологічно роман охоплює період 1638–49.
«Гомоніла Україна» – твір народний не тільки тому, що в ньому правдиво зображено трудівників, козаків села і міста, а й тому, що всі вони охоплені і приватними клопотами, втягнені у вир всенаціональної боротьби і, як правило, думають про всю Україну.
Велику роль у цьому відіграє те, що письменник показує вузлові моменти життя в Києві, Варшаві, Кракові, Чигирині, в середовищі кримської та турецької політичної верхівки, а будні і битви органічно поєднані як із державними справами князів Острозьких, Вишневецьких, Конецпольських, гетьмана Хмельницького, найвищих ієрархів церкви, так і з їхнім приватним життям.
Найбільшу увагу приділено великому народному герою Максимові Кривоносу, його коханій Ярині, багатьом представникам козаччини. П. поетизує виразників національної долі й ментальності, особливо М. Кривоноса, але не переходить меж ідеалізації. Перед нами – реальні люди зі своїми ідеалами, клопотами, інтересами у праці і битвах. Вони – мирні люди, але обставини (татарські напади, польсько-шляхетська сваволя, розкольницька діяльність представників церкви – своєї й чужої) змушують змінювати плуги на мечі, відстоювати своє право, особисту й національну честь. Чільне місце відведено *козацтву*: Запорожжя – фортеця державності і свободи, а козаки, їхні вожді (Хмельницький, Кривоніс, Богун) – це носії загальноукраїнських настроїв, традицій, ідеалів – родинних, соціально-політичних, релігійних, освітньо-наукових, культурних. Завдяки цьому роль і значення України постає в масштабах всієї Європи. Роман П. «Гомоніла Україна» і нині залишається яскравою сторінкою української літератури.

Літ.: Пінчук С. Сторінки великої боротьби // Жовтень. – 1955. – № 4. – С. 113–116; Історія української літератури: У 8 т. – Т. 8. – К., 1971. – С. 157–159. *П. П. Кононенко*

ПАПРОЦЬКИЙ Бартош (1543–1614) – польський історик. Автор праць «Герби польського лицарства» (1584) та «Володіння, тобто розкоші панів і панят руських та подільських земель» (1599). У першій подав опис подорожі шляхтича С. Зборовського на *Запорожжя* (1581), навів цікаві факти з історії Січі, розповів про звичаї та побут запорожців, про ставлення козаків до шляхти. У другій наголосив на притягальній силі Запорожжя для тодішньої шляхетної української і польської молоді. Серед козаків, каже він, «можна добре вишколитися в лицарському порядку й чуйності». *В. А. Чабаненко*

ПАРА – 1) срібна турецька монета, пущена в обіг 1623. Вага монети, як і її проба, постійно зменшувалися (з 1,1 г до 0,22 г і з 520-ї до 470-ї проби). На аверсі розміщувалося ім'я султана, а на реверсі – місце і рік випуску.
2) Срібна монета *Кримського ханства* 17 ст. Випускалася вагою 0,6 г – одна пара і 1,35 г – дві пари. Останні випуски монети були настільки низькопробними, що вона стала, по суті, мідною.
Турецькі і кримські П. були в українському грошовому обігу, особливо на *Запорожжі.*

Літ.: Зварич В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 126.

ПАРОВИЦЯ – див. *Мажа.*

ПАРТІЯ – на *Запорозькій Січі* тимчасове тактичне з'єднання січових збройних формувань, призначене для виконання певного завдання. П. мала у своєму складі 2 тис. і більше козаків, які належали до різних куренів. Очолювалась військовим старшиною. Після виконання завдання припиняла своє існування.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 118. *С. Ф. Плецький*

ПАСПОРТ, лист, кошовський лист, пашпорт, «былет», «подорожная», «свидетелство» – різновид засвідчувальної документації, що мала поширення в *Запорозькій Січі* у 18 ст.; своєрідна охоронна грамота, проїжджий лист, який видавався з канцелярії *Коша* на вільне перебування у *Вольностях Війська Запорозького Низового*, на рибну ловлю та інші промисли, на проїзд козакам до Києва на поклін святим мощам та в інших справах, для торгівлі в Умань, Смілу та інші міста. Формуляр паспортів складається з початкового та основного протоколів і кінцівки; подає ім'я адресата, засвідчене підписом кошового отамана і військовою печаткою. Паспорти засвідчувались не

тільки кошовими отаманами, а й особами, що тимчасово заступали цю посаду, зокрема військовим суддею.

Літ.: Горобець В. Й. Нове життя давніх запозичень в українській мові // Культура слова. – К., 1986. – Вип. 30. – С. 93–94; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 39.

С. В. Абросимова

ПАСТРАМА, пастрома, пастрема, пастряма – козацький харч: сушена на сонці або схожа на балик солена баранина, з якою часто варилися галушки. Могла вживатися також із мамалигою, але тільки тоді, коли не було посту. Під час походу зберігалася в тороках (дорожніх мішках).

ПАТОРЖИНСЬКИЙ Іван Сергійович (1896–1960) – український співак (бас), народний артист СРСР (з 1944), професор (з 1946). Народився в с. Петро-Свистуновому (тепер Вільнянського р-ну Запорізької обл.). Закінчив Катеринославську консерваторію (1922). Соліст Харківського оперного театру (1925–34) і Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Шевченка (1935–60). Виступав у партіях Тараса Бульби (опера «Тарас Бульба» М. *Лисенка*), дяка Гаврила (опера «Богдан Хмельницький» К. Данькевича). Створив улюблений українським народом образ запорозького козака Карася (опера С. *Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм»*), чому сприяли характерна зовнішність митця та його добрі знання з історії, звичаїв та побуту козацтва (народився й виховався в селі над *Дніпровими порогами*, де пам'ять про славне *Запорожжя* ніколи не вмирала).

Літ.: Кириченко Т. О. Іван Сергійович Паторжинський. – К., 1958.

В. А. Чабаненко

ПАХОЛКИ – див. *Молодики.*

ПАШКОВСЬКИЙ Мартин (2-а пол. 16 – 1-а пол. 17 ст.) – польський поет т. зв. української школи, історик. У 1611 переклав польською мовою хроніку А. *Гваньїні.* Автор віршованих творів «Україна, татарами терзана» (1615), «Розмова козака запорозького з перським гінцем» (1617) та інших, в яких передав героїку боротьби січовиків із кримськотатарськими нападниками.

Літ.: Марсове поле. Героїчна поезія на Україні X – першої половини XVII ст. – Кн. 1. – К., 1988. – С. 150–179. *В. А. Чабаненко*

ПЕДАГОГІКА КОЗАЦЬКА – див. *Козацька педагогіка.*

ПЕРЕВІЗЬКА ПАЛАНКА – див. *Інгульська паланка.*

ПЕРЕВОЛОЧНА – сотенне містечко *Полтавського полку.* Розміщувалася на невеликому півострові при впадінні р. Ворскли в *Дніпро.* Мала вигляд укріпленого містечка із замком у центрі.

П. відігравала важливу роль в охороні південних кордонів *Гетьманщини,* бо розміщувалася поблизу стратегічно важливої переправи через Дніпро на шляху, який з'єднував Гетьманщину із *Запорожжям* та Кримом. Кошти, які збиралися на перевозі, надходили до *Запорозької Січі.* У квітні 1709 під час карального походу російських військ на Запорозьку Січ ними була захоплена і зруйнована П.; козацький гарнізон знищений, а населення вирізане. У червні цього ж року поблизу П. через Дніпро переправлялася розбита в Полтавській битві армія *Карла XII* та гетьман І. *Мазепа* із запорозькими козаками. Частина запорожців була захоплена росіянами в полон і закатована. За часів *Нової Січі* в П. знаходилася російська митниця, яка обмежувала козацьку торгівлю.

В 1764 після ліквідації Полтавського полку П. була включена до Новоросійської губернії. В 1962 затоплена водами водосховища Дніпродзержинської ГЕС.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К., 1967. – С. 74, 412, 736; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 36, 84, 95, 296; Т. 2. – С. 360; Т. 3. – С. 300.

С. Ф. Плецький

ПЕРЕКОП (тат. Ор – рів, Фех-Керман – Місто Радості, турецьке Ор-капусу – Орські Ворота) – місто і велика татарська фортеця, а також рів у найвужчому місці Перекопського перешийку. Час створення рову невідомий. Кримські татари розширювали та поглиблювали його. У 18 ст. рів мав довжину біля 8 км, ширину 25 м, глибину 8 м. За ровом був насипаний земляний вал, північна сторона якого і сам рів були обкладені тесаним камінням. Фортецю П. близько 1509 побудував кримський хан Менглі-Ґірей практично в центрі перешийку; відтоді вона неодноразово добудовувалася та зміцнювалася. Фортеця мала п'ятикутну форму із земляними стінами, обкладеними міцним камінням, і чотирикутними баштами. Шість великих башт було побудовано також уздовж усього рову. З боку рову було влаштовано ворота й підйомний міст – єдиний прохід через рів, вал і фортецю до Криму. Існувала внутрішня цитадель і зовнішня фортеця. Артилерія налічувала понад 100 гармат. У фортеці діяв постійний гарнізон. Біля фортеці було передмістя, оточене ровом.

На П. сходилися всі сухопутні шляхи у Крим. П. був одним з головних місць торгівлі і дипломатичних контактів запорожців із татарами.

Запорозькі козаки неодноразово громили кримських татар під стінами П., особливо успішно в 1628 під керівництвом П. *Сагайдачного.* У 1663 запорожці на чолі із І. *Сірком* штурмували фортецю П. Штурм був повторений в 1675. У 1689 російсько-українське військо В. *Голіцина* та гетьмана І. *Самойловича* підійшло до П., але змушене було відступити. В 1736 російські війська та українські козаки розгромили фортецю П. До наших днів збереглися залишки рову та валу. У 1783 після приєднання Криму до Росії місто дістало назву П. і стало повітовим містом Таврійської губернії. Тепер – м. Армянськ Красноперекопського р-ну Автономної Республіки Крим.

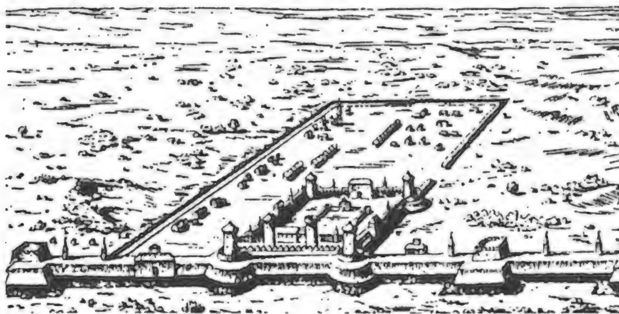

Перекоп. Гравюра 18 ст.

Літ.: Дмитров Л. Перекоп. Ров и вал. – К., 1940; Эвлия Челеби. Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1642–1667 гг.). – Симферополь, 1996. – С. 56–62. *Ю. П. Князьков*

ПЕРЕКОПСЬКА ОРДА – див. *Джамбуйлуцька орда.*

ПЕРЕЯСЛАВ – місто на лівобережному Середньому Подніпров'ї, на берегах річок Трубежа та Альти. Вперше П. згадується в договорі Русі з Візантією 907. З другої пол. 11 ст. П. – центр Переяславського князівства. У цей час місто було оточене міцними дерев'яними мурами та вежами для захисту від кочовиків. Близько 1362 П. увійшов до складу *Великого князівства Литовського* і став адміністративним центром Переяславської волості, яка в 1441–71 входила до складу Київського удільного князівства, потім до Київського воєводства. За Люблінською унією 1569 місто перейшло під владу *Речі Посполитої*. У 1589 П. отримав магдебурзьке право. Населення міста брало участь у *повстанні 1594–96* С. *Наливайка*, у повстанні 1630 під проводом Т. *Федоровича*, 1637 – під керівництвом П. *Павлюка*, 1638 – *Я. Острянина*. У П. укладено *Переяславську угоду 1630*. З 1648 до 1781 місто було центром *Переяславського полку*. Тут відбулась *Переяславська рада 1654*. З 1781, коли було скасовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, П. стає повітовим містом новоутвореного Київського намісництва. З 1943 – м. Переяслав-Хмельницький Київської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. – К., 1971. – С. 496–503; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 6, 224–226, 257–277; Т. IX. – С. 247, 312–332, 535–552, 721–828. *Р. І. Шиян*

Переяслав на рукописній карті 17 ст.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА БИТВА 1630 – переможний поєдинок українського козацького війська з польською армією під командуванням коронного гетьмана С. *Конєцпольського* біля *Переяслава* під час *повстання 1630* під проводом Тараса *Федоровича*. Відбулась 15.5.1630.
На початку травня Т. Федорович зосередив основні повстанські сили (біля 30 тис. чол.) у Переяславі. Польське коронне військо чисельністю понад 12 тис. чол., підійшовши до міста, розпочало запеклі бої, що тривали два тижні. Під час однієї з вилазок козаки повністю знищили т. зв. золоту роту, яка складалася з родовитих шляхтичів. Великого поширення набули партизанські дії покозаченого люду. 15.5 після кількагодинного кровопролитного бою козацькі полки вщент розгромили польські підрозділи й захопили обоз. У битві загинуло кілька тисяч жовнірів. Т. *Шевченко* оспівав цю перемогу козацької зброї у поемі «Тарасова ніч».

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – К., 1995. – С. 108–113. *С. Р. Лях*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 – військова рада, скликана гетьманом Б. *Хмельницьким* 8 (18).1.1654 в м. *Переяславі* у зв'язку з прийняттям російського протекторату.
6.1.1654 Б. Хмельницький прибув до Переяслава, де вже з 31.12 знаходилось московське посольство на чолі з В. *Бутурліним*. Уранці 8.1 гетьман провів старшинську раду, яка ухвалила прийняти царський протекторат. О другій годині дня скликано загальну раду. Вона не мала всенародного характеру, не була передбачена попередніми домовленостями царя і гетьмана. На ній були присутніми близько 300 чол. На раді гетьман виступив з промовою і змалював тяжке становище України, в якому вона опинилась після шестирічної виснажливої війни за незалежність. Єдино можливим виходом Б. Хмельницький бачив прийняття протекторату Туреччини, Москви чи Криму. Держава-протектор мала надати військову допомогу і захистити Україну від Польщі. Учасники ради погодилися з рішенням старшини стати «під високу руку» єдиновірного російського царя. Після ради Б. Хмельницький і генеральна старшина, деякі полковники і сотники та кілька делегатів від козацьких полків присягли на вірність цареві.
Рішення П. р. мали декларативний характер і ніяких юридично-правових наслідків не несли. У Переяславі не було укладено ніякої письмової угоди, і гетьманові довелося посилати в Москву своє посольство, щоб документально закріпити дані В. Бутурліним від імені царя усні обіцянки щодо надання Україні військової допомоги і затвердження козацьких прав і привілеїв (див. *Березневі статті 1654*).
Згодом, після розчленування України та підкорення більшої її частини Росією, в козацько-старшинському середовищі виникла так звана «Переяславська легенда», яка підкреслювала добровільність входження «Малоросії» до складу імперії. Ще пізніше ця легенда була використана офіційними колами Російської імперії та Радянського Союзу для створення міфу про «возз'єднання України з Росією», яке нібито відбулося на П. р. 1654.

Літ.: Воссоединение Украины с Россией: Сб. док. и материалов. – Т. 3. – М., 1953 – С. 557–571; Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 89–94; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 97–117; № 7–8. – С. 115–131; Липинський В. Україна на переломі (1657–1659). Замітки до історії українського державного будівництва в 17-м століттю. – К., 1997. – С. 27–39. *Р. Д. Лях*

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1630 – угода, укладена між козацькою старшиною і польним гетьманом С. *Конєцпольським* у ході *повстання 1630*.
У вирішальній *Переяславській битві 1630* перемога схилялася на бік повстанців, але вони не змогли її закріпити.

Старшина й частина реєстровців стали шукати згоди з польськими комісарами, які також погодилися піти на компроміс. 29.5 (8.6).1630 під *Переяславом* була укладена угода, за якою козаки визнали себе винними у повстанні, каялись і просили помилування у всьому, що відбулося. Т. *Федорович*, якого вважали за головного призвідця повстання, залишив своє гетьманство, але не був виданий: його взяло на поруки козацьке військо до вирішення його долі королем.
Скасувати умови невигідної козакам *Куруківської угоди 1625* Конєцпольський офіційно відмовився, бо не мав на те повноважень, але напівофіційно (не вносячи цього в протокол угоди) погодився на збільшення козацького реєстру до 8 тисяч. Усім учасникам повстання була оголошена амністія. Козаки, виписані Г. *Чорним* з реєстру, поверталися назад. Умови Куруківської угоди залишалися в силі. Козаки обіцяли видати ватажків самовільних походів на море й попалити човни. Під присягою козаки обіцяли жити у згоді з тими реєстровцями, які залишилися під час повстання вірними королю і *Речі Посполитій*. Нереєстрові козаки зобов'язані були розійтися по домівках і повернутися під владу шляхти, але їм гарантували амністію. На старшого козаки обрали Тимоша Орендаренка, а польний гетьман С. Конєцпольський його затвердив.
Після укладення договору Запорозьке Військо принесло особливу присягу, яка була внесена в договір.
П. у. 1630 була тимчасовим компромісом і тривалого миру принести не могла.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. І. – С. 113–119.
С. Р. Лях

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ БІЙ 1630 – див. *Переяславська битва 1630*.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 – акт, укладений гетьманом Б. *Хмельницьким* і царем *Олексієм Михайловичем* у січні – березні 1654 у *Переяславі* та Москві.
З перших днів *Визвольної війни* Б. Хмельницький, прагнучи забезпечити тил Україні і бажаючи отримати військову допомогу, намагався втягти *Московську державу* у війну з Польщею. Москва ж, розраховуючи на ослаблення Польщі в боротьбі з козаками, хотіла вирішити свої територіальні суперечки з нею, не втягуючись у воєнний конфлікт, – тому далі надання деякої економічної допомоги Україні не йшла. І лише після того, як у 1650 московському посольству не вдалося добитись під поляків повернення Смоленська, політика Москви почала набувати конфронтаційного щодо Польщі характеру. 27.2.1651 Земський собор дав згоду на розірвання царем миру з Польщею і прийняття України у підданство. Розгром польських військ у *Батозькій битві 1652* і вірогідність укладення Україною союзу з Туреччиною або Швецією заохотили Москву до рішучих дій. 1.10.1653 Земський собор ухвалив рішення: цареві прийняти гетьмана Б. Хмельницького з усім *Військом Запорозьким* «під високу государеву руку» та розпочати війну з Польщею. Відразу в Україну було відряджене велике посольство на чолі з боярином В. *Бутурліним*.
Для проведення переговорів гетьман обрав Переяслав. Уранці 8.1 в Переяславі відбулася старшинська рада, яка ухвалила прийняти царський протекторат. О 2-й годині дня була скликана військова рада (див. *Переяславська рада*), яка схвалила рішення старшини увійти під протекторат царя. Після цього Б. Хмельницький із старшиною і гостями відбули до Успенського собору для складання присяги.
Перед прийняттям присяги гетьман і старшина почали вимагати від царського посла присяги в тому, що цар не видасть Україну полякам і не буде обмежувати козацьких вольностей. В. Бутурлін рішуче відмовився принести таку присягу і царським словом запевнив, що цар дотримається умов, які поставив гетьман. Після цього Б. Хмельницький і генеральна старшина, деякі полковники і сотники та кілька делегатів від козацьких полків, всього 284 особи, присягнули на вірність цареві. Не було серед них представників *Запорозької Січі*, не присягали *Уманський* та *Брацлавський полки*. Противником угоди з Москвою був І. *Богун*. Відмовились присягати київське духовенство і митрополит. Під час прийняття присяги сталося кілька інцидентів, які свідчили про негативне сприйняття угоди з Москвою частиною українського суспільства.
Для того, щоб затвердити переяславські домовленості, гетьман у лютому 1654 відправив до Москви посольство у складі переяславського полковника П. *Тетері* і генерального судді С. *Богдановича-Зарудного*, яке в березні провело переговори з царем і його боярами. Результатом цих переговорів стали т. зв. *Березневі статті* від 21.3.1654 і узагальнююча царська грамота від 27.3.
У питанні про те, які відносини між Україною і Росією були встановлені згідно з П. д., серед істориків і досі немає одностайності. Багато в чому це зумовлено не досить чіткими формулюваннями та недомовками, які були закладені в цю угоду. Ще більше становище ускладнилось у зв'язку з намаганням московської сторони фальсифікувати зміст документів щодо П. д., які почалися вже з 1659 (див. *Переяславські статті 1659*). Одні дослідники вважали, що П. д. поставив Україну у васальну залежність від Москви. Вбачали в цьому договорі і випадок реальної унії. Розглядали взаємини Росії і України після П. д. і як конфедерацію, і як автономію України. В. *Липинський* стверджував, що П. д. був звичайним протипольським мілітарним союзом, як і союзи України з Кримом та Туреччиною.
Суперечності, які виникли під час укладення П. д., в ході його реалізації ще більше загострилися. Б. Хмельницький хотів отримати від царя військову допомогу, а віддячити йому землями етнічної Польщі та Литви. Москва ж хотіла захопити не тільки ці землі і всю Білорусь, а й перетворити Україну на свою провінцію. Тому у 1656 на Віленських переговорах Москва погодилася припинити наступ на Польщу в обмін на обрання царя королем Речі Посполитої. Це було кричущим порушенням П. д.
Попри свою нечіткість і суперечливість, П. д. відіграв незаперечну історичну роль, ставши символом унезалежнення України від Польщі.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 10. – СПб., 1878; Карпов Г. Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россией 1654 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Т. XI–XII; Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1993; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. – К., 1997; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 97–117; № 7–8. – С. 115–131; Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. – Нью-

Йорк, 1954; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Преяславська угода 1654 року. // Олександр Оглоблин. Студії з історії України. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 117–130; Basarab J. Pereiaslav 1654: Historiographical Study. – Edmonton, 1982.

Р. Д. Лях

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК – військовий підрозділ реєстрового козацького війська, а з 2-ї пол. 17 ст. – і адміністративно-територіальна одиниця в *Гетьманщині*. Як адміністративна одиниця П. п. існував з 1648. Його полковим центром було м. *Переяслав* (сучасний Переяслав-Хмельницький). У 1649 до П. п. входило 19 сотень (6 із Переяслава, а також по сотні з Яготина, Гельмязева, Березані, Бикова, Воронкова, Борисполя (Баришполя), Баришівки, Басані, Гоголева, Козельця, Остра, Заваричів, Моровська), в яких налічувалося 2982 козаки. Крім того, в різні часи центри сотень перебували і в таких містечках: Бубнів, Буромль, Домонтове, Золотоноша, Іркліїв, Канівка, Кропивна, Круки, Ліпляве, Оржиця, Піщане, *Трахтемирів*. Полковниками П. п. були Я. Романенко (наказний), А. Романенко (наказний), Ф. Лобода, П. Головацький (наказний) та ін. Деякі з полковників П. п. в подальшому стали гетьманами (П. *Тетеря*), наказними гетьманами (Я. *Сомко*, Д. Єрмолаєнко, І. Мирович), генеральними осавулами (І. Лисенко, Л. Полуботок, В. Сербин), а ще деякі відігравали значну роль в історичних подіях (Т. Цицюра). Козаки П. п. брали участь у *Визвольній війні*. У 1666 козаки П. п. повстали проти проросійської політики гетьмана І. *Брюховецького*. Згодом П. п. використовувався російським урядом у Північній (1700–21) і Семилітній (1756–63) війнах, брав участь у війнах з Туреччиною (1735–39, 1768–74). Після ліквідації російським урядом полкового устрою України в 1782 територія П. п. увійшла до складу Київського намісництва.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

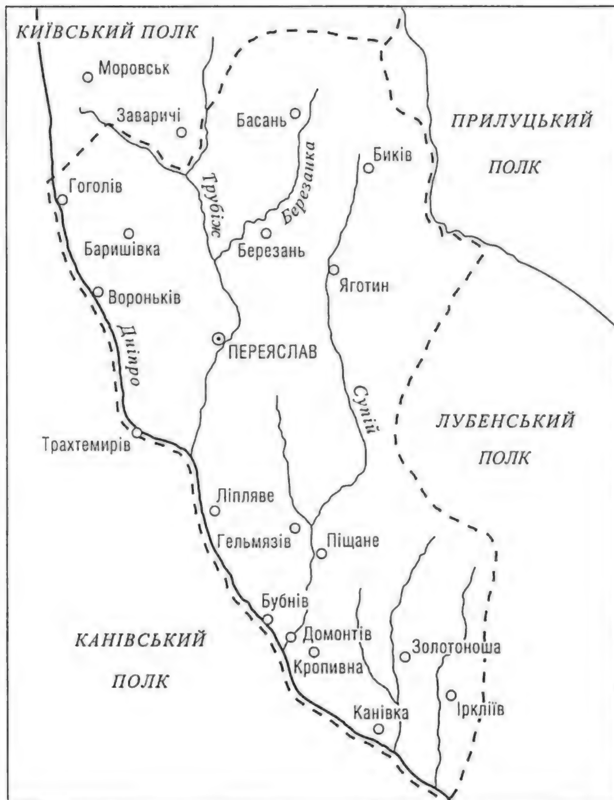

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні // Пам'ятки України. – 1990. – № 2 – С. 19; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. III. – С. 278–279; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 504; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1. – P. 286–351.

С. Ф. Плецький

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 – договір, укладений в *Переяславі* 17.10.1659 між новим гетьманом Ю. *Хмельницьким* і представниками московського уряду.

Після поразки І. *Виговського* та оволодіння російськими військами Лівобережною Україною на козацькій раді в Переяславі, що відбулася в жовтні 1659 в оточенні 40-тисячного війська воєводи князя О. Трубецького, новим гетьманом був обраний Юрій Хмельницький. 17.10.1659 він підписав новий договір з російський урядом. П. с. були прийняті під тиском царських представників, які, використовуючи складне становище України, диктували козакам свої умови. П. с. складалися з підроблених московським урядом *Березневих статей 1654* (їх чомусь виявилось 14, а не 11, як раніше) та п'яти додаткових статей.

За новими П. с., схваленими царським урядом і прийнятими старшиною, зберігалися козацькі права й вольності. Разом з тим царизм включив пункти, які унеможливлювали б нові спроби шляхетсько-старшинських груп відірвати Україну від Росії. Тепер гетьман не мав права зноситися з будь-якою державою і приймати послів. Без царського указу гетьманові з Військом Запорозьким заборонялося вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Царські воєводи з військами, крім Києва, тепер мали стояти також у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Царський уряд посилював контроль за діяльністю старшини. Без царського указу козацька старшина і Військо не мали права замінити гетьмана. Гетьман же без ради не міг призначати і звільняти полковників та генеральних старшин. Київська митрополія підпорядковувалася московському патріархові. Гетьман і його уряд мусили видавати російським поміщикам їхніх селян-кріпаків, що втекли в Україну, а царський уряд мав повертати українських селян-утікачів. Козацькі загони мали залишити Білорусь. Існував, нарешті, ганебний пункт про видачу Москві всієї родини колишнього гетьмана І. Виговського.

Порівняно з попередніми Березневими статтями 1654 Б. Хмельницького П. с. 1659 суттєво звужували автономію України. Вони переносили українсько-московські відносини у площину обмеженої автономії України у складі Росії. Прийняті в оточенні російських військ П. с. розчарували навіть ту старшину, яка дотримувалася промосковської орієнтації.

Літ.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 109–124.

С. Р. Лях

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1674 – договір, підписаний українською старшиною і представниками московського уряду з приводу обрання І. *Самойловича* гетьманом обох боків Дніпра.

17.3.1674 у *Переяславі* почалася генеральна рада, на яку прибули також полковники і старшина правобережних полків. У присутності царського воєводи Г. *Ромодановського* і лівобережного гетьмана І. Самойловича рада констатувала перехід цих полків під владу російського царя. Гетьманом усієї України рада обрала І. Самойловича. Були прийняті нові, т. зв. Переяславські статті 1674. Вони в цілому повторювали *Глухівські* (1669) та *Конотопські* (1672) *статті*, але де в чому і відрізнялися. Так, було встановлено, що на випадок нападу ворога на Україну козацьке військо збирається на р. Росаві, між Каневом та Корсунем, куди мало бути вислано і царське військо. Без царського дозволу гетьманові у разі нападу на Польщу заборонялося надавати допомогу будь-якій стороні. Цар приймав під свою протекцію 10 правобережних полків. Підтверджувалася заборона зносин гетьмана з чужоземними державами; гетьман не міг самовільно, без слідства й суду, карати старшин; без дозволу царя не можна було скидати гетьмана. Підтверджувався пункт із Глухівських статей, за яким українцям заборонявся вільний продаж горілки й тютюну в *Московській державі*. Реєстр правобережних полків визначався в 20 тис. чол.

Літ.: Я к о в л і в А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 138–143.

С. Р. Лях

ПЕРНАЧ, пірнач – різновид булави; один із козацьких *клейнодів*. З'явився в 14 ст. Голівка П. складалася з 4–12, найчастіше з 6 вертикальних пластин – пер, що й зумовило його назву. Голівка, складена із пер, була легшою за суцільну, а це дозволяло активніше маніпулювати П. у бою. Зменшення площі голівки збільшувало ефективність ураження. Іноді до П. прикріплювався гак, яким захоплювали зброю противника. У 17–18 ст. П. перетворився на символ полковницької влади. Від гетьмана отримували П. городові полковники, а паланковим їх вручав кошовий отаман. Крім того, на *Запорожжі* спеціальні П. видавалися від імені *Війська Запорозького* подорожнім, купцям, чужоземним послам. Такий П. слугував охоронним знаком, який свідчив, що ці люди перебувають під захистом Війська Запорозького.

Перначі

С. Ф. Плецький

ПЕРФЕЦЬКИЙ Леонід Юліанович (1901–1977) – український художник-баталіст. Народився у с. Ладижинці, тепер Уманського р-ну Черкаської обл. Навчався в Московському і Казанському ун-тах, школі прапорщиків у Петербурзі. Брав активну участь у визвольних змаганнях 1917–20. У 1921 з армією УНР перейшов на еміграцію. Навчався в Краківській Академії мистецтва. 1925 переїхав до Парижа, де студіював у художника Андре Льота. 1941 вивезений до Німеччини на сількогосподарські роботи. У 1942 заходами керівництва «Українського Видавництва» художника було переправлено до Львова, де він працює ілюстратором місячника «Наші Дні», викладає техніку малюнка в українській мистецькій школі.

Л. Ю. Перфецький

1944 вступив до української дивізії «Галичина» як художник-кореспондент вояцького часопису «До Перемоги» (членом редколегії якого він був). З 1945 – в таборах переміщених осіб у Зальцбурзі (Німеччина). 1954 виїхав до Монреаля (Канада).
Автор багатьох творів на козацьку тематику: «Бій козаків з татарами», «Зустріч Карла XII з козаками», «Розвідувач на Чорному морі», «Козаки під Трапезундом», «Козак у Парижі» та творів про новітнє козацтво часів визвольних змагань 1917–20: «Атака козаків Чорної дивізії на бронепоїзді, 1918», «Артилерія Чорної дивізії вступає в Київ 2 березня 1918», «Кавалерійська атака», «Духова оркестра на конях вступає в Київ, 1918», «Зимовий похід, атака кінноти», серія творів, присвячених дивізії «Галичина» (1944–45). Помер у Монреалі, похований на кладовищі Мавнт Роял.

Літ.: Г о р д и н с ь к и й С. Леонід Перфецький: Монографія. – Нью-Йорк; Торонто, 1990.

О. В. Богуславський

ПЕТЛЮРА Симон Васильович (1879–1926) – український державний і політичний діяч. Народився в Полтаві в сім'ї міщан козацького походження. Виховувався в дусі любові до козацького минулого України. У 1895–1901 навчався в Полтавській духовній семінарії, з якої був виключений за національно-революційну діяльність. З 1900 – член Революційної української партії (РУП). З 1902 почав співробітничати у львівському «Літературно-науковому віснику». У тому ж році опублікував ґрунтовну розвідку «Причинок до історії переселення «турецьких запорожців» на Кубань». Восени 1902 на Кубань, до Катеринодара, через загрозу арешту виїхав і сам П. Тут він спочатку вчителював, а далі працював над упорядкуванням архіву Кубанського козацького війська. За діяльність у Чорноморській вільній громаді, що була філією РУП, у грудні 1903 – березні 1904 перебував під арештом. Виїхав до Києва, звідти того ж року – до Львова для партійно-організаційної роботи й участі в редагуванні органу РУП «Селянин». Член УСДРП з моменту її утворення. Як редактор і публіцист співробітничав у соціал-демократичних виданнях України і Росії. У 1912 – на поч. 1917 – редактор журналу «Украинская жизнь» у Москві. У роки Першої світової війни – працівник Союзу земств і міст (Земгор), голова Українського військового комітету Західного фронту (Мінськ).

С. В. Петлюра

П. був одним із провідних діячів української національної революції. Із березня 1917 він – член Центральної Ради, з травня – голова Українського військового генерального комітету, з червня – генеральний секретар військових справ. У грудні 1917 через незгоду з політикою голови Генерального Секретаріату В. Винниченка вийшов з уряду. Зосередився на організації національних збройних формувань. За його задумом, вони повинні були формуватися з урахуванням досвіду військового будівництва козацької України й виховуватися на її традиціях. Створив *Гайдамацький Кіш Слобідської України*, який у січні – лютому 1918 відіграв значну роль у ліквідації більшовицького повстання у Києві, обороні столиці від російських військ Муравйова. Цей зорганізований Петлюрою військовий підрозділ увійшов до числа перших частин регулярної Армії УНР. У період *Української Держави* П. *Скоропадського* – в опозиції до влади; в липні 1918 заарештований. Звільнений у листопаді 1918 під час антигетьманського повстання і обраний до складу Директорії УНР. У тому ж місяці очолив Армію УНР як її *головний отаман*. У лютому 1919 вийшов з УСДРП і став головою Директорії УНР. Протягом 10 місяців очолював збройну боротьбу Армії УНР (згодом – об'єднаних армій УНР і УГА) проти більшовиків і Денікіна. У грудні 1919 виїхав за кордон, у Варшаву, для організації воєнно-політичного союзу з Польщею проти більшовицької Росії; за його наказом Армія УНР частиною своїх сил пішла у Перший Зимовий похід. Після укладення Варшавського договору й військового союзу з Польщею війська УНР під проводом П. спільно з польською армією перейшли в наступ на Правобережній Україні і в травні 1920 зайняли Київ. Коли в червні того ж року об'єднані армії відступили з Києва, П. із силами Армії УНР продовжував боротьбу з більшовиками до листопада 1920. Надалі він, перебуваючи в Польщі, Австрії, Угорщині, Швейцарії, керував урядом УНР в екзилі. Загинув у Парижі від рук більшовицького агента.

Літ.: Петлюра С. В. Вибрані твори та документи. – К., 1994; Темко Г. Симон Петлюра і збройні сили України // Дніпро. – 1996. – № 5–6. – С. 122–127; Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 55–64; Литвин С. Симон Петлюра: від соціал-демократа до національно-державного діяча // Історія України. – 2000. – № 17. – С. 8–11.

В. М. Мороко

ПЕТРАШІВ Петро Васильович (1738–1772) – український художник із козацького роду. Народився у с. Рибцях, тепер Полтавського р-ну Полтавської обл. Де і в кого навчався малярства, невідомо. Довгий час жив і працював на *Запорозькій Січі*. На замовлення кошового П. *Калнишевського* виконав розпис іконостаса собору в м. Лохвиці (1770); на іконі «Покрова» (1772, зберігається в Дніпропетровському історичному музеї) зобразив поряд із духівництвом запорожців. Малював у стилі українського народного живопису. Серед кращих творів П. – художнє оформлення іконостаса Успенської церкви в м. Кременчуку (1767), ікони в церкві с. Диканьки (1768) та ін.

В. А. Чабаненко

ПЕТРИК – див. *Іваненко* П.

ПЕТРИКІВКА – козацьке село, центр оригінального запорозького декоративного мистецтва (тепер смт Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.). П. розташована у долині р. Чаплинки. Виникла у 1756 і входила до складу *Протовчанської паланки*. Була важливим торговельним центром на запорозьких землях. 20.2.1772 коштом кошового отамана П. *Калнишевського* у П. було відкрито церкву. Протягом 18 ст. на основі запорозького декоративного мистецтва склався петриківський художній орнамент.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К., 1969. – С. 863.

Р. І. Шиян

ПЕТРО І (Петро Олексійович, Петро Великий) – російський цар (1682–1725), імператор (з 1721). Син царя *Олексія Михайловича*. Був проголошений царем разом з братом Іваном при регентстві старшої сестри Софії Олексіївни. У 1689 Софія була усунута від влади, а після смерті Івана в 1696 П. І став єдинодержавним правителем. Самостійно, в тому числі й за кордоном, отримав широкі знання в галузі суднобудування, морської справи, фортифікації, військових наук. У різнобічній активній діяльності П. І в галузі внутрішньої та зовнішньої політики проявились його величезна енергія, прагнення до новацій, наполегливість, цілеспрямованість, дипломатичний та військовий талант. Невід'ємними рисами П. І як правителя були також жорстокість і сваволя. Правління П. І – час великих і численних реформ у всіх сферах життя країни, спрямованих на перетворення Росії у світову державу. Реформи державного управління: створення Сенату (1711), колегій (1718–22), губерній (1708), підпорядкування церкви світській владі, формування бюрократичного апарату – призвели до значної централізації управління, завершили становлення абсолютизму в Росії. Для проведення активної зовнішньої політики П. І створив велику регулярну армію й військово-морський флот, посилив озброєння і розгорнув підготовку власних офіцерських кадрів. Внутрішня і зовнішня політика П. І значно вплинула на становище українського й запорозького *козацтва* і стала вирішальним етапом на шляху повного включення України до складу Російської імперії. За П. І посилилась колоніальна політика щодо України. З 1709 при гетьмані було встановлено посаду

Російський імператор Петро І

царського *резидента*. Для контролю за діяльністю гетьмана та старшини у 1722 була створена *Малоросійська колегія*. Після смерті І. *Скоропадського* вибори нового гетьмана були заборонені. Крім того, російський уряд почав призначати *полковників*, втручався у вибори сотенної, полкової і *генеральної старшини*. Наказний гетьман Павло *Полуботок*, що виступив з протестом проти обмеження автономії України, разом зі своїми однодумцями був ув'язнений. Заходи внутрішньої та зовнішньої політики уряду П. І здійснювались за рахунок посилення експлуатації селянства, міських низів і козацтва. Значно зросли податки й повинності. Разом з російськими селянами десятки тисяч козаків і посполитих України примусово відряджались на спорудження Санкт-Петербурга, каналів (Вишньоволоцький, Ладозький), фортець, укріплень, зокрема над Каспійським морем, Тереком і на Кавказі. Важкі роботи супроводжувалися масовою загибеллю людей. Руйнувала козацькі господарства й примусова мобілізація козаків на Північну війну (1700–21). П. І намагався спрямувати торгівлю України на Росію, що призвело до певного руйнування колишніх українських торговельних зв'язків. Уряд П. І жорстоко придушував народні заворушення і повстання, найбільшим з яких було повстання під проводом К. *Булавіна* 1707–08.

Успіхи П. І у зовнішній політиці перетворили Росію у велику державу. Дніпровський похід російських військ, українських і запорозьких козаків 1695 й захоплення чотирьох турецьких фортець у районі Тавані, *Азовсько-Дніпровські походи 1695–96*, взяття *Азова* зміцнили позиції імперії на Півдні. Центральною подією зовнішньої політики П. І стала тривала і важка Північна війна зі Швецією за Балтійське узбережжя (1700–21), в якій П. І широко використовував людські ресурси України. У 1708–09 із вторгненням армії *Карла XII* вирішальні події війни відбувались на українських землях. У зв'язку з цим П. І кілька разів бував в Україні (в 1708 заклав фортецю в Києві, очолював російські війська в *Полтавській битві 1709*). Спроба гетьмана І. *Мазепи* в ході Північної війни відокремитись від Росії завершилася невдачею. П. І жорстоко розправився з прибічниками Мазепи (спалення *Батурина*, винищення гарнізону і всіх мешканців; діяльність слідчої комісії в Лебедині та ін.).

Коли запорозьке козацтво на чолі з кошовим отаманом К. *Гордієнком* перейшло на бік Мазепи і Карла XII, за наказом П. І у квітні 1709 російське військо під командуванням полковників Я. Яковлева та Г. *Ґалаґана* зруйнувало *Чортомлицьку Січ*, знищило запорожців, які були захоплені під час каральної експедиції. А у 1711 була знищена і *Кам'янська Січ*.

Літ.: Буганов В. И. Петр Великий и его время. – М., 1989; Павленко Н. И. Петр Великий. – М., 1990.

Ю. П. Князьков

ПЕТРОВСЬКИЙ Микола Неонович (1894–1951) – український історик, доктор історичних наук (з 1939), професор (з 1928), член-кореспондент АН України (з 1945). Народився у с. Кудрівці, тепер Сосницького р-ну Чернігівської обл., у сім'ї сільського священика. Закінчив Ніжинський історико-філологічний ін-т (1919). У 1919 захистив кандидатську дисертацію «Польсько-козацькі війни до Богдана Хмельницького». Викладач і професор Ніжинського ІНО (1924–33), науковий співробітник Всенародної бібліотеки України (1934–36), співробітник Ін-ту історії АН України (1937–51). У 1942–47 – директор Ін-ту історії АН України, одночасно професор Київського ун-ту. У 1939 захистив докторську дисертацію, присвячену історії *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Автор багатьох праць, що стосуються історії козацтва, серед яких найзначнішими є: «До історії Руїни» (1928), «До питання про статті Б. Хмельницького» (1929), «З життя П. Дорошенка на Московщині», «Нарис історії України» (1930), «Українські діячі 17 в. Р. Ракушка-Романовський» (1931), «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії. 1648–1654» (1940). Принципово використовував термін «приєднання» замість канонізованого згодом «возз'єднання». Основною рушійною силою Визвольної війни вважав козацтво, а не селянство, за що піддавався огульній критиці.

П. займався археографічною діяльністю. Спільно з К. Г. Гуслистим видав збірку документів «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.» (1946), підготував до друку «Львівський літопис», який був виданий О. А. Бевзо у 1970.

Літ.: Петровський Микола Неонович // Історія Академії наук Української РСР. – Кн. 2. – К., 1967; Сарбей В. Г., Швидько К. Г. Видатний радянський історик (Життєвий і творчий шлях М. Н. Петровського) // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. – К., 1986. – С. 3–18.

О. А. Удод, В. А. Чабаненко

ПЕЧАТКА – відбиток на м'якому матеріалі (глина, віск, сургуч, папір тощо) або самі предмети з виґравіруваними на них зображеннями, за допомогою яких робиться відбиток. П. використовується для підтвердження оригінальності документа і волі особи, що видає акт або робить будь-яке розпорядження. П. була ознакою влади, предметом, який символізував особисту гідність або засвідчував певні правовідносини.

Перша відома П. запорожців була надана їм польським королем Стефаном *Баторієм* у 1576. Це була срібна П. круглої форми. Найдавнішою з відомих П., що збереглися у вигляді відбитка, є печатка гетьмана Григорія *Лободи*, поставлена ним на універсалі від 31.8.1595 до мешканців сіл Кунян і Колоденського, які відмовились коритися запорожцям. Це була круглої форми П., в середині якої на фігурному, знизу загостреному щиті вирізано козака в довгому, нижче колін, жупані, шароварах і чоботях. Високу, струнку постать козака зображено з поворотом ліворуч у три чверті, на лівому плечі – мушкет із широким ложем і коротким стволом; у правій руці він тримає витягнуту з піхов шаблю. Таке зображення озброєного запорожця (чи на урочистій варті, чи на бойовому посту) зустрічається на П. аж до зруйнування Січі 1775. Починаючи від часів гетьмана Гаврила Крутневича (1603), козак на П. зображався на ходу, поверненим у півпрофіль, із шаблею при боці та з рушницею на лівому ремені.

На гетьманських П. Богдана *Хмельницького* був зображений «лицар-козак зо самопалом» та зроблено напис по краях з лицьового боку: «Печать войска єго королевской милости запорозького».

Під московською зверхністю запорожці мали срібну П. круглої форми із зображенням козака в гостроверхій шапці на голові, в каптані з ґудзиками на грудях, із шаблею та порохівницею при боці, з рушницею через плече, зі списом, з написом: «Печать славного воіска запорозского

Печатки запорозьких паланок:
1 – Бугогардівської 1710 р.;
2 – Бугогардівської 1740 р.;
3 – Бугогардівської 1750 р.;
4 – Кальміуської 1768 р.;
5 – Кодацької 1750 р.;
6 – Кодацької 1770 р.;
7 – Орільської 1768 р.;
8 – Самарської 1750 р.;
9 – Самарської 1770 р.

нізового» або «Печать войска ея імператорского величества запорожского низового».
П. – це один із *клейнодів,* і тому вона зберігалася у військовій скарбниці. Як і кожен клейнод, вона належала окремому представникові старшини: військова П. була приналежністю військового судді; курінна, або паланкова, П. – курінного отамана або паланкового полковника.
П. надавалися *Війську Запорозькому* польськими королями, московськими царями та імператорами або виготовлялися самостійно. Старший Війська Запорозького надавав П. полковникам і сотникам, кошовий отаман – старшині. Курінні П. надавалися курінною радою, паланкові – кошовим отаманом.
На відміну від круглої військової П., печатки паланкові та курінні могли бути не тільки округлими, а й чотири- та багатокутними, і виготовлялися як із срібла, так і з міді, бронзи, латуні. Кожна паланка і курінь мали свою, відмінну від інших, П. На них були зображені звірі – леви, олені, коні, або зброя – списи, шаблі, луки, або зірки, місяць, корона, хрести, а також абревіатури – скорочення назв паланок чи куренів.

Літ.: Слабченко М. Запорізькі печатки XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XIX. – К., 1929. – С. 103–109; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – К., 1990.

О. В. Старух

ПИВО – слабоалкогольний напій з характерним гірким присмаком та ароматом хмелю. При виготовленні П. спочатку виготовлявся солод – штучно пророщене зерно ячменю, яке підсушувалося і розмелювалося. Подрібнений солод розводився теплою водою, і отримане сусло кип'ятилося з додаванням хмелю. Потім сусло зброджувалося дріжджами, доброджувалося і дозрівало.
Завдяки своїм освіжаючим і тонізуючим властивостям П. було популярним у козаків напоєм. На *Запорозькій Січі* деякі шинки мали льохи з льодом для зберігання цього напою.

Літ: Клиновецька З. Страви й напитки на Україні. – К., 1991. – С. 109–110.

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 – одна з визначних битв у ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, у якій українська армія, очолювана гетьманом Б. *Хмельницьким*, здобула блискучу перемогу над польсько-шляхетським військом.
Розгортання масового повстанського руху після знищення польського *кварцяного війська* під *Жовтими Водами* і *Корсунем* примусило шляхту і уряд *Речі Посполитої* до активних дій. Було оголошено посполите рушення (мобілізацію шляхти) і набрано нову найману армію. Переговори з Хмельницьким не обіцяли тривалого спокою. Детонатором, який підірвав тимчасове хитке перемир'я, стали каральні дії магната Я. *Вишневецького*, який у червні–липні здійснив каральний похід по Волині і Поділлю. До нього приєдналися підрозділи шляхтичів Тишкевича, Осинського, Заславського та ін.
Польське військо зосереджувалося на відстані 60 км від авангарду української армії, поблизу Чолганського Каменя. Це військо мало 80–90 гармат і нараховувало 32 тис. шляхетського ополчення, 8 тис. німецьких найманців і 40–50 тис. шляхетських слуг та обозної «челяді». Настрій у шляхти був самовпевнений і легковажний. Недооцінюючи сили повстанців, шляхта нахвалялась розігнати «чернь» канчуками. Обоз був перевантажений коштовностями і предметами розкоші. У цей час Річ Посполита переживала болючий період міжкоролів'я. Відсутність твердої влади виявилася, зокрема, у неспроможності поляків створити єдине командування каральними військами: на чолі шляхетського війська було поставлено відразу трьох регіментарів (полководців) – нерішучого і поступливого князя Домініка *Заславського*; відомого своєю вченістю, але поганого полководця коронного підчашого Миколу Остророга; гонористого і запального молодого коронного хорунжого Олександра *Конєцпольського*. Хмельницькому приписують таку характеристику цих польських регіментарів: «перина, латина і дитина». Регіментарі не були одностайні у своїх рішеннях і не мали авторитету серед війська. Війську бракувало єдності і дисципліни. «Кожний товариш хотів ротміструвати, ротмістр – полковникувати, полковник – гетьманувати», – так характеризував стан свого війська сам Д. Заславський.
На початку вересня польське військо виступило з місць свого базування на Волинь. Йому назустріч вивів свої сили Б. Хмельницький, який рухався з *Маслового Ставу* через *Паволоч*, Хмільник на *Старокостянтинів*. Чисельність повстанської армії становила 100–110 тис. чол., причому лише 50–70 тис. були озброєні належним чином, а решту становили погано озброєні покозачені селяни.

Б. Хмельницький спинився під *Пилявцями*, за 25 км на південний схід від Старокостянтинова. Для свого табору він вибрав вигідну позицію – на правому березі *Ікви* (або Пилявки). Місцевість була нерівна, глибокі балки затруднювали пересування військ. Лівий (протилежний) берег і прилегла до нього територія мали складний рельєф (пагорби і рівчаки). Така місцевість була непридатною для розташування укріпленого табору і не дозволяла ворогові розгорнути в бойовий порядок свою кінноту. Річка Іква широко розливалася у стави і болота. По периметру чотирикутного табору у 6 рядів поставлено вози, викопано шанці і насипано вали, на яких встановили понад 100 гармат. У таборі Хмельницького панувала сувора дисципліна. У невеликому Пилявецькому замку, який був поруч, влаштовано командний пункт Б. Хмельницького. Замок стояв на підвищеному березі Ікви, і з його веж було зручно спостерігати за полем бою. Вище замку була гребля, яка одночасно слугувала мостом через Ікву. Для охорони греблі на правому березі засіла в окопі козацька піхота. М. *Кривоніс*, вивівши своїх козаків з-під Старокостянтинова, став окремим табором на лівому березі Ікви, навпроти Пилявецького замку, тобто на правому фланзі головних сил української армії, продовжуючи виконувати функції її авангарду. Формування К. Півторакожуха стали табором на лівому фланзі головних сил української армії і прикривали брід через Ікву.

Тимчасом Старокостянтинів, розташований на лівому березі Случі, обороняв козацький гарнізон у 5 тис. чол. Росоловецьку переправу *Чорного шляху* прикривало 10 тис. козаків. Польська сторона, маючи перевагу у кавалерії (кримсько-татарське військо затримувалося з приєднанням до Б. Хмельницького), перебрала на себе ініціативу розпочати бойові дії. 5.9 польсько-шляхетське військо безперешкодно перейшло Росоловецькою переправою через Случ, а 6.9 підійшло під Старокостянтинів, де було зустрінуте вогнем козацької застави. Вночі козацька залога несподівано залишила місто, що було сприйнято поляками як ознака слабкості і невпевненості. Але, як показав подальший хід подій, це був стратегічний маневр, розрахований на заманювання противника на невигідні для нього

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА. Події 11–12 вересня 1648 р. (*За І. С. Стороженком*)

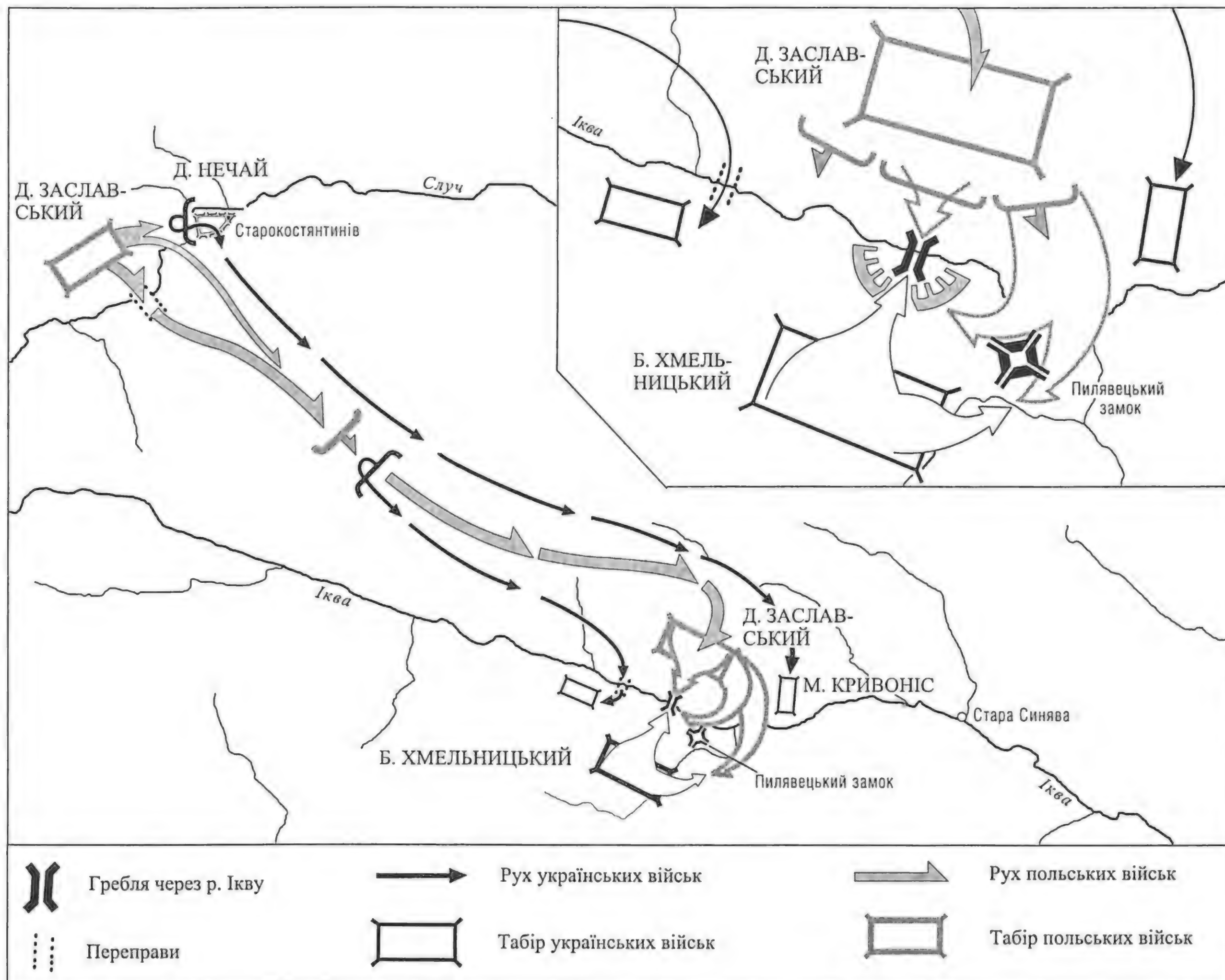

позиції. Переслідуючи козацькі загони, польсько-шляхетське військо вийшло на позиції навпроти табору Б. Хмельницького. У зв'язку зі складністю рельєфу місцевості суцільний укріплений табір організувати не вдалося. Окремими острівцями він хаотично розкинувся на шести пагорбах серед рівчаків і боліт.
11 (21).9 розгорілися бої за греблю, яка відкривала доступ до табору Хмельницького. Кидаючи в бій щоразу свіжі козацькі резерви, Хмельницький вимотував сили шляхти на ікавській «гребельці». Лише застосувавши виснажливий обхідний маневр кіннотою і кинувши у бій кілька тисяч чоловік, поляки змогли ціною значних жертв оволодіти греблею і створити невеликий плацдарм на правому березі Ікви. День 12.9 пройшов у герцях; тоді ж на з'єднання з Хмельницьким підійшла *Буджацька орда* чисельністю біля 20 тис. вершників.
13.9 Хмельницький повів у наступ усі свої сили і примусив шляхетські загони до безпланового бою на невигідному для них місці. Зранку полки з табору Хмельницького і з табору Кривоноса, а також татари приготувались до наступу. Тоді й польське військо вишикувалось до бою. Один з офіцерів на власний розсуд дав команду кільком корогвам кінноти йти в атаку. Через це вся польська кіннота ув'язалася у безладний бій на невигідних позиціях, розбігаючись по балках, далеко від польського табору. Коли в польському війську запанувало повне безладдя, Хмельницький сильним ударом розбив передові польські позиції. Козаки захопили греблю на Ікві, їхні полки перейшли на лівий берег і почали наступ на польський табір. Татарська кіннота вийшла на фланги і в тил противника. За цей час значна частина польської кінноти, яка так необережно зав'язала бій з козацькими полками і татарами, розбрелася по різних балках, долинах і болотах і здебільшого була оточена і розгромлена. Решту шляхетського війська охопила паніка. Щоб уникнути повного розгрому, польське командування відкликало з поля бою всі хоругви і почало готуватись до відступу табором. Відступ розпочався уночі і перетворився у панічну втечу. Був кинутий напризволяще обоз. Вся артилерія і великі запаси пороху, десятки тисяч возів, 92 гармати й велика позолочена та обсипана коштовним камінням

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА. Події 13 вересня 1648 р. (*За І. С. Стороженком*)

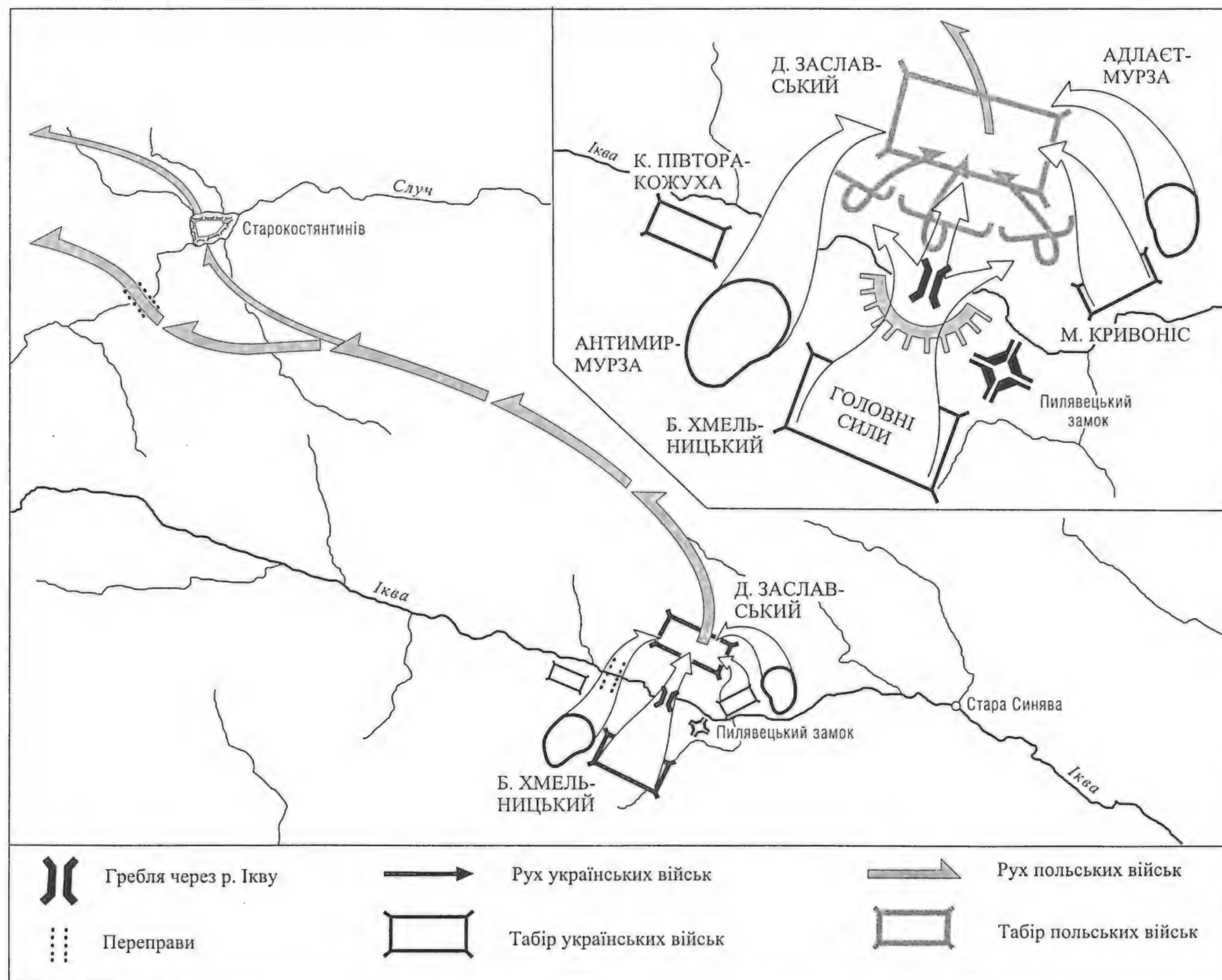

гетьманська булава Заславського дісталися переможцям. Загальна вартість трофеїв перевищувала 7 млн. злотих.
У результаті перемоги під Пилявцями було визволено Волинь і Поділля, і армія Хмельницького рушила на Львів. Уперше склалися передумови для визволення усіх українських земель з-під іноземного гніту і для об'єднання їх у межах єдиної незалежної держави.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 66–75; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 143–152; Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648–1649 років // Військо України. – 1993. – № 7. – С. 74–86; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 26–132; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 194–210.

С. Р. Лях

ПИЛЯВЦІ – містечко, розташоване по обох берегах р. Ікви, лівої притоки *Південного Бугу*, на рівнині, яка одним боком прилягала до лісів. Час заснування П. невідомий. Уперше в історичних джерелах згадується під 1501, у зв'язку з будівництвом Пилявецького замку. З 50-х рр. 17 ст. П., як усі землі Правобережної України, знаходились у складі *Речі Посполитої*. У 1648 П. перейшли до володінь Мурафського домініканського монастиря у статусі містечка. Того самого року П. отримали магдебурзьке право. Жителі П. займалися не лише сільським господарством, а й ткацтвом, шевством, бондарством. У П. відбувалися щотижневі торги й чотири ярмарки на рік. Містечко розширювалося й укріплювалося. Були споруджені нові укріплення по р. Ікві, відновлений замок зі стінами висотою 10 м. П. тісно пов'язані з видатною перемогою козацько-селянських військ на чолі з Б. *Хмельницьким* над польсько-шляхетською армією. *Пилявецька битва* (11–13.9.1648) розгорнулась біля замку на р. Ікві. Після воєнних подій 1649–51 П. залишилися під владою Польщі. У 2-й пол. 17 ст. П. зазнали значних нападів татар. З 1-ї пол. 18 ст. П. стали маєтністю князів Любомирських, а з 2-ї пол. 18 ст. і до 1-ї пол. 19 ст. – князів Чарнецьких. Тепер П. – село Старосинявського р-ну Хмельницької обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К., 1971. – С. 501.

Г. Ф. Турченко

ПИМОНЕНКО Микола Корнійович (1862–1912) – український художник, провідний майстер побутового жанру. І. *Рєпін*, осмислюючи після смерті П. його внесок в українську образотворчість, назвав його справжнім українцем. Знайомство з народним побутом і звичаями П. виніс з дитинства, коли їздив з батьком, майстром-іконописцем з передмістя Києва, по селах, виконуючи іконописні і різьбярські роботи. З Київською малювальною школою П. був пов'язаний все життя – як учень (1878–82) і викладач (1884–1900). 1882–84 – навчався в петербурзькій Академії мистецтв. Один з організаторів і викладачів Київського художнього училища (1900–06). 1904 отримав звання академіка. Наполегливо і успішно працював, брав участь у виставках: Академії, Київського товариства художніх виставок, передвижників, з 1907 – за кордоном (у Берліні, Мюнхені, Лондоні, Парижі; з 1909 – член Паризької інтернаціональної спілки художників).
П. виконав на замовлення героя російсько-турецької війни генерала М. Драгомирова (1830–1905) декілька картин на козацьку тематику – «У похід» (1901, варіант 1902), «Повернення з походу», ряд ескізів та начерків (всі – в Національному художньому музеї України).

М. К. Пимоненко

На картині «У похід», створеній на сюжет народної пісні «За світ встали козаченьки», поетично зображена хвилююча сцена прощання рідних і односельчан з козаками, що вирушають у похід на захист рідної землі. Історичний сюжет вирішений через побутові сцени: зліва, на першому плані, – молодий козак зі списом біля осідланого коня прощається за руку з дівчиною, що, схилившись, витирає фартухом сльози; справа, біля хати, козака-вершника (зі списом) проводжає родина: стара мати простягає у розпачі руки, поряд батько, жінки, діти. На другому плані, в центрі, на білому коні козак (зі списом) і жіноча постать поряд, а в глибині в золотистій куряві покидає село загін. Зліва, до горизонту, синіє смуга лісу під сірувато-ліловим світанковим небом. Емоційно написаний літній ліричний пейзаж виступає не тільки тлом, а й середовищем, в якому розвивається сюжет. Складна багатофігурна композиція виконана з глибоким знанням побуту та етнографічно-звичаєвих прикмет, загальна світлова гама насичена колірними акцентами народного одягу, тонке відчуття душевного стану людей, особливо жіночих переживань, пов'язаних з розлукою, співзвучних пісенному фольклору, – риси, що визначають лірико-епічний лад і національний колорит картини. Вона отримала високу оцінку преси, здобула надзвичайну популярність серед глядачів і експонувалась на 30-й виставці передвижників (1902).

Літ.: Михайло Пимоненко: Альбом. – К., 1983.

І. М. Ласка

ПИСАР – старшинська посада в козацькому війську, пов'язана з документуванням управлінської діяльності. Відповідно до структури козацького війська існувала й ієрархія писарських звань: *генеральний писар, кошовий писар*, полкові П., сотенні П., яка визначала їх обов'язки та рівень повноважень.

ПИСАР ВІЙСЬКОВИЙ – див. *Кошовий писар.*

ПИСАР ГЕНЕРАЛЬНИЙ – див. *Генеральний писар.*

ПИСАР КОШОВИЙ – див. *Кошовий писар.*

ПІВДЕННИЙ БУГ, Бог – ріка в південно-західній частині України, яка бере початок на Подільській височині, перетинає Причорноморську низовину і впадає в Дніпровський лиман *Чорного моря*. Довжина П. Б. – 806 км, площа басейну – 63 700 км². П. Б. має з лівого берега притоки Синюху, Мертвовод, Божок, *Інгул*, Мигійський Башлик, Корабельну, Єланець, з правого – Вовк, Савранку, Кодиму.

Дно ріки піщане і кам'янисте. Течія ріки переважно спокійна. За козацьких часів П. Б. був судноплавним, дуже багатим рибними ресурсами (судак, осетрові, щука, тараня тощо). У середній частині течії ріка мала природні перепони у вигляді 21 порога і значну кількість бродів та перевозів: Гардовий, Мигіївський, Вітовтів тощо. Мальовничі береги ріки були частково заліснені, мали досить родючі ґрунти і багату степову рослинність.
П. Б. тісно пов'язаний з історією *запорозького козацтва*. Він слугував південно-західним кордоном *Вольностей Війська Запорозького Низового* і відмежовував землі Війська Запорозького від територій Польщі та *Османської імперії*. Район порогів був найзручнішим місцем для риболовлі, де в козацькі часи було організовано промисловий лов риби (див. *Гард*). У цьому місці ріку перетинав Гардовий (Королівський) шлях. Землі лівого берега ріки від Синюхи до Інгулу (майже 200 км) належали *Бугогардівській паланці*. Тут було багато козацьких хуторів-*зимівників*, де запорожці в мирний час займалися різними промислами, особливо рибним. У місцях зручних переправ стояли прикордонні козацькі сторожі. Гард на П. Б. перетворився на значне містечко і був центром торгівлі з польськими і татарськими купцями. Тут знаходився найвідоміший рибний завод і похідна церква Покрови Богородиці.

Літ.: Б а г а л і й Д. Заселення південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920; Історія міст і сіл Української РСР: Миколаївська область. – М., 1978; Словник гідронімів України. – К., 1973. – С. 271; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 28–36, 37, 128.
О. Л. Олійник

Писар. Малюнок із книги О. І. Рігельмана. 70-і рр. 18 ст.

ПІДБУНЧУЖНІ – див. *Бунчукові товариші.*

ПІДВОДНА АРХЕОЛОГІЯ, гідроархеологія – археологічне дослідження пам'яток, які знаходяться на дні водойм (морів, річок, озер). Такими пам'ятками, в першу чергу, є затонулі судна, гідротехнічні споруди, місця поклоніння водним божествам, а також затоплені, з різних обставин, поселення та могильники.
П. а. виникає на поч. 20 ст., а на теренах України отримує розвиток з 1937, коли під керівництвом академіка Р. А. Орбелі Експедицією підводних робіт особливого призначення було розпочато підводні археологічні дослідження затоплених частин античних поселень на узбережжі *Чорного моря*. Новий етап розвитку П. а. пов'язаний з винаходом акваланга, який зробив можливим широкомасштабні дослідження під водою. В 1957 підводні археологічні роботи на Чорному морі починає експедиція В. Д. Блаватського з Ін-ту археології АН СРСР. У пізніші роки підводні археологічні дослідження затоплених античних і середньовічних поселень та затонулих кораблів у Чорному морі вели експедиції Київського і Харківського ун-тів, Ін-ту археології АН УРСР (з 1991 – НАН України), Одеського археологічного музею, Національного археологічного заповідника Херсонес та ін.
З 1967 з метою виявлення пам'яток доби *запорозького козацтва* розпочато підводні археологічні дослідження *Дніпра* біля о. *Хортиці*, які тривають досі. Останні п'ятнадцять років їх веде Експедиція підводних археологічних робіт (ЕПАР) *Національного заповідника «Хортиця»* та *Запорізького державного обласного краєзнавчого музею*. На дні ріки знайдено залишки поселення середньостогівської культури доби енеоліту, якорі 1–7 ст., човни 10–15 ст., зброю та побутові речі 10–16 ст.
1971 знайдено комплекс затоплених суден часів російсько-турецької війни 1736–39 у місцях стоянок кораблів Дніпровської флотилії, що базувалася біля Запорозької верфі, спорудженої на о. Малій Хортиці за участю запорозьких козаків на чолі з отаманом І. Малашевичем. У ході підводних археологічних робіт експедиції деякі затоплені кораблі були підняті, що дало змогу дослідити їх конструкцію та простежити вплив європейського суднобудування 1-ї пол. 18 ст. на традиції запорожців у будівництві своїх суден (див. *Човен козацький 1735–39*). Окрім того, з дна Дніпра піднято численні знахідки доби запорозького козацтва, в тому числі понад 60 якорів, гармату, ядра, картеч, кулі, мушкети, пістолі, холодну зброю, як-от: палаші, шаблі, багнети, піки.
ЕПАР розроблено нові сучасні методи та прийоми підводної археологічної розвідки та досліджень різних об'єктів, що знаходяться під водою у специфічних умовах Дніпра.

Літ.: К р и ж и ц ь к и й С. Підводна археологія. Скарби на морському дні // Пам'ятки України. – 1994. – № 1-2. – С. 100–104.
Г. І. Шаповалов

ПІДДОВБИШ – виборний помічник *військового довбиша.*

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 146.

ПІДЖУПАННИК, каптан – довгополий чоловічий одяг. П. шилися широкими в плечах і вузькими в талії. Довгі, вузькі рукави мали на кінці розріз. Через це краї рукавів

легко відкочувались, утворюючи «закавраші», які обшивалися тканиною іншого кольору і застібувалися металевими гапличками. З кожного боку П. поміж швів вставлялися кишені. П. носився козаками під *кунтушем* або *жупаном*.

Літ.: Воропай О. Звичаї нашого народу. – Т. 2. – К., 1991. – С. 416–417.

ПІД'ЇЗДКИ – невеликі човни, які використовувалися запорозькими козаками для плавання по річках.

Літ.: Голобуцкий В. Черноморское казачество – К., 1956. – С. 77.

ПІДКОВА Іван (?–1578) – відомий керівник *запорозького козацтва*. Господар Молдови (1577–78). Був нібито братом молдовського господаря Івоні, відомого своєю боротьбою за незалежність Молдови від Туреччини. Відзначався надзвичайною фізичною силою, легко ламав кінські підкови, тому його відповідно й прозвали. Був запорозьким козаком, очевидно, брав участь у сухопутних та морських походах, але конкретніше про це нічого не відомо. На прохання молдовських бояр, невдоволених протурецьки налаштованим господарем Петром Кульгавим, П. виступив у перший молдовський похід на чолі більш як 300 козаків (1577). На молдовських кордонах загін П. зустріло велике військо Петра Кульгавого, і тому довелося відступити. Другий похід було здійснено більшими силами (бл. 6000 запорожців), якими командував гетьман Яків *Шах*. Завдавши поразки Петру Кульгавому, П. вступив до Ясс (13.12.1577), де його було проголошено молдовським господарем. Він виграв ще кілька битв проти турецьких військ та сил Петра Кульгавого, але коли *Річ Посполита*, що була тоді зацікавлена у мирі з *Османською імперією*, стала чинити тиск, П. навесні 1578 мусив відступити з Молдови на Україну, де його було по-зрадницьки арештовано брацлавським воєводою князем Збаразьким. П. привезли до короля Стефана *Баторія*, і той на вимогу турецького посла наказав стратити козацького ватажка, що й було вчинено на одному з головних майданів Львова.

Але початок традиції потужних походів запорожців на Молдову, що входила тоді до складу Османської імперії, було покладено. Вже навесні 1578 брат П. Олександр вирушив у черговий козацький похід на Молдову, але зазнав поразки від військ трансільванського правителя, брата короля Речі Посполитої С. Баторія, і був посаджений на палю. У червні 1578 син загиблого Підковиного брата Олександра – Петро – взяв молдовське місто Сороки, але в ході боїв потрапив у полон до господаря Петра. У жовтні 1578 ще одному племіннику П. (Костянтину) вдалося з допомогою козаків оволодіти молдовським престолом, але ненадовго. Потім традицію молдовських походів буде продовжено запорожцями на чолі з К. *Косинським* та С. *Наливайком*.

Іван Підкова. Гравюра, копія 18 ст. з портрета 16 ст.

П. ще за життя був дуже популярним серед українського народу, його життя й трагічна смерть привертали до себе увагу не тільки українських, а й молдовських, польських, німецьких, італійських літописців та хроністів (М. *Бєльський*, А. *Гваньїні*, Р. *Гейденштейн* та ін.). Т. *Шевченко* створив поему «Іван Підкова» (1839), згадав П. у поемі «Гамалія», хотів створити офорт «Страта Підкови у Львові». У наші дні у Львові встановлено пам'ятник І. Підкові.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. *Ю. А. Мицик*

ПІДОШВИ НА ЧОВНИ – див. *Липи*.

ПІДПІЛЬНЕНСЬКА СІЧ – див. *Нова Січ*.

ПІДПОМІЧНИКИ – незаможні козаки, які не могли нести службу за власний рахунок і за розпорядженням російського уряду були виключені з *реєстрів* козацьких полків Лівобережної України в 1735, а *Слобідської України* – ще на поч. 18 ст. Переведені в категорію П. позбавлялися козацьких прав і привілеїв. П. повинні були споряджати *виборних козаків* зброєю, кіньми, одягом, провіантом і фуражем. Крім того, П. несли всі повинності посполитих селян у половинному розмірі і повинні були обробляти землі виборних козаків, коли ті були на службі. Після ліквідації *козацтва* і введення кріпацтва П. були прирівняні до державних селян.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 415–416; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 21–28. *С. Ф. Плецький*

Підпомічник. Малюнок із книги О. І. Рігельмана. 70-і рр. 18 ст.

ПІДПРАПОРНИЙ – почесне старшинське звання на *Слобідській Україні*, яке прирівнювалось до звання *значкового товариша* в *Гетьманщині*.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 62.

ПІДПУШКАР – виборний помічник *військового пушкаря.*

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 146.

ПІДСААДАШНИЙ НІЖ – див. *Підсагайдачний ніж.*

ПІДСАГАЙДАЧНИЙ НІЖ, підсаадашний ніж – ніж із ледь викривленим або прямим клинком, загострений з одного боку; носився у спеціальному гнізді на *сагайдаку.*

ПІДСКАРБІЙ – див. *Генеральний підскарбій.*

ПІДТОК – залізне окуття на кінці ратища списа, що слугувало для упору в землю і як додатковий бойовий елемент.

ПІКА – колюча древкова зброя, різновид списа. П. мали наконечники три- і чотиригранного профілю, які більш ефективно долали захисне спорядження противника. Використовувались і піхотинцями, і кіннотниками.

Літ.: Попенко В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 272; Kwaśniewicz W. 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – S. 139–140. *С. Ф. Плецький*

ПІКЕТ – див. *Бекети.*

ПІКІНЕРИ – в 15–18 ст. солдати піхотних і кавалерійських частин, які озброювалися *піками.* Повільне заряджання тогочасної вогнепальної стрілецької зброї зумовлювало те, що після залпу стрілецький підрозділ ставав фактично беззбройним. Для прикриття стрільців під час заряджання зброї від атак противника і з'явились П. У 1764–83 російський уряд створив з козаків і військових поселенців *Нової Сербії* та *Слов'яносербії* 6 *пікінерських полків.*

ПІКІНЕРСЬКІ ПОЛКИ – збройні формування військових поселенців у Новоросійській губернії в 1764–83. П. п. озброювалися рушницями та піками і призначались для охорони Новоросійської губернії. Єлисаветградський, Дніпровський, Донецький та Луганський П. п. формувалися з частини козаків Миргородського та Полтавського козацьких полків і військових поселенців колишніх *Нової Сербії* та *Слов'яносербії.* У 1776 з колишніх запорожців створили Полтавський та Херсонський П. п. Пікінери, позбавлені козацьких привілеїв, мусили відбувати військову службу і повинності, платити податки. Важке життя пікінерів викликало серед них втечі, заворушення та повстання, які жорстоко придушувалися російським урядом. Після захоплення Росією Криму П. п. було ліквідовано.

ПІНСЬКО-ТУРІВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на звільнених українським військом з-під влади польсько-литовського уряду землях Білорусі. В 1655 козацьке військо почало виганяти з білоруських земель війська *Речі Посполитої.* У червні 1657 шляхта Пінського повіту присягнула на вірність *Війську Запорозькому.* Під час гетьманування І. *Виговського* П.-Т. п. займав територію між Горинню та Десною і Стиром. Полковим містом був визначений Турів. Полковниками П.-Т. п. були І. Якименко, Груша і К. Виговський. У 1659 був ліквідований за наполяганням царського уряду.

Літ.: Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 647. *С. Ф. Плецький*

ПІРНАЧ – див. Пернач.

ПІСТОЛЬ, пістолет – ручна *вогнепальна зброя* з коротким стволом для стрільби з однієї руки. Перші П. були схожі на короткі рушниці. Потім з'явилися П. з пістолетною рукояткою, яка могла бути прямою (продовженням ложа) і могла відгинатись вниз. Крім того, рукоятки П. мали кульовидне потовщення на кінці – яблуко, яке полегшувало їх виймання з кобури. Оснащувались П. *колісцевими* і *кремневими ударними замками.* П. перебували на озброєнні у козаків.

Пістолети козацької доби

ПЛАВНІ – заболочені й порослі вологолюбними рослинами низькі береги рік, що затоплюються під час повені. У межах козацького *Запорожжя* були Дніпровські, Самарські, Інгулецькі та Орільські П. Із дерев тут росли здебільшого верба, в'яз, дика груша, вільха і дуб, із чагарників – лоза, із трав – осока, рогіз, куга та очерет. У численних озерах, лиманах і протоках водилося багато риби (короп, карась, лин, щука, окунь, краснопірка, лящ, тараня), а в лісових хащах – всякого звіра (вовк, лисиця, заєць, вепр, дика коза). П. були ідеальним пристанищем для найрізноманітніших птахів, особливо водоплавних (лебеді, баклани, пелікани, дикі гуси й качки, чаплі, крячки). Найбільшу площу займали дніпровські П., відомі як *Великий Луг.* Ці плавні поділялися на два великі масиви: *Кінські плавні* (від о. *Хортиці* до *Микитиного Рогу*) і Базавлуцькі П. (від *Кам'яного Затону* до о. Скалозубового). Для запорозьких козаків П. мали виключно важливе військово-стратегічне і господарсько-економічне значення, оскільки були неприступними для ворога природними схованками, а також

місцями життєво необхідних промислів (*рибальство*, бортництво, *скотарство*, *мисливство*). Подекуди у П. (наприклад, на високих пасмах північно-східного закутку Великого Лугу) розташовувались козацькі *зимівники* та заводи, що заготовляли різний провіант на замовлення *Коша*, а також козацькі шпиталі й монастирі (наприклад, у Самарських П.) До плавневих багатств запорожці ставилися бережливо та економно, як справжні господарі. Тих, хто нівечив природу, суворо карали. З іменами козаків та їх ватажків пов'язано чимало топонімів (зокрема гідронімів) на території П. На сьогодні через людське недбальство майже всі П., що були у володінні січовиків, або сплюндровані, або зовсім знищені. Найтрагічніша доля спіткала Великий Луг (у 1956–57 затоплений Каховським водосховищем).

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 26–37; Чабаненко В. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999. *В. А. Чабаненко*

ПЛАСТ – українська молодіжна скаутська організація, метою якої є виховання молодих лідерів у дусі патріотизму та на засадах християнської моралі. Головною формою виховної діяльності П. є гра. П. не пов'язаний із системою шкільної освіти і виховання, організація уникає масового підходу, а тому є певною мірою елітарною. П. – аполітичний, хоча спроби впливати на його діяльність різними політичними силами мали місце неодноразово.

П. виник у Галичині в 1911, коли викладачі львівських гімназій Петро Франко та Іван Чмола незалежно один від одного створили осередки П. Традиційною датою заснування П. вважається 12.4.1912, коли П.-гурток Академічної гімназії під керівництвом Олександра Тисовського прийняв присягу. Організаційні форми П., запозичені з англійського скаутизму, будуються на українських традиціях. Один з ідеологів П. Іван Боберський в основу організації поклав уявлення про козаків-*пластунів* – розвідників, що відкривали нові проходи серед плавнів і боліт. Герб П. – тризуб, що гармонійно вплітається в лілею. Гаслом-привітанням пластунів є «СКОБ» («сильно», «красно», «обережно», «бистро»).

Початково організація не мала чіткої організаційної структури і системи керівництва. На Першому з'їзді П.-організацій (6.4.1913) був запроваджений єдиний статут, на Другому з'їзді (1–2.2.1914) – однострої. Друкованим органом став журнал «Пластовий табор», що виходив як додаток до журналу «Вісти з Запорожжа».

Під час Першої світової війни П. не діяв. У 1920 організація відновила діяльність на чолі з О. Тисовським. З 1921 розпочалось видання журналу «Молоде життя». На взірець козацького устрою було створено «Пластовий Кіш», пластові відділи почали йменуватись полками (з 1924 – куренями). З 1923 розпочалась організація літніх пластових таборів, які стали важливою формою і методом виховання молоді. Що два роки скликався загальний з'їзд членів організації, який став найвищим керівним органом П. Між з'їздами керівництво здійснювала Верховна Пластова Команда. Встановлено зв'язки П. з міжнародним скаутським рухом. Під претекстом поширення в організації впливів Організації українських націоналістів польська влада заборонила 30.7.1930 діяльність П.

У 30-і рр. 20 ст. на території Польської Республіки П. діяв у підпіллі; були створені також легальні кооперативні товариства «Вогні» і «Пласт», які контролювались організацією. З 1931 виходив пластовий журнал «Вогні», що набув значної популярності. Основним методом виховання пластової молоді в підпіллі були табори. Для цієї мети у 1933 створено Комісію виховних осель та мандрівок молоді.

Із встановленням на західноукраїнських землях у 1939 радянської влади П. діяв у строгій конспірації. Невдовзі радянській владі вдалося повністю ліквідувати пластовий рух. П. змушений був перенести свою діяльність на еміграцію. Діяльність П. в Україні відновлено в 1989.

На сучасному етапі структура П. є такою: першою ланкою є Улад пластових новаків, який охоплює дітей від 6 до 11 років, об'єднаних у гнізда та рої, що діють під керівництвом новацьких виховників. Другою ланкою є Улад пластунів юнаків. Основою є гурток, який складається з 6–8 хлопців або дівчат віком 12–17 років. Кілька гуртків певної місцевості об'єднуються в курені. Ним керують виборні гурткові та курінні проводи. Третьою виховною спільнотою є Улад старших пластунів 18–30 років. Всі три виховні Улади працюють під проводом крайових командантів, які у свою чергу підлягають головним булавним у Головній Пластовій Булаві. Окрему спільноту в рамках П. становить Український пластовий сеньйорат, в якому гуртуються пластуни після виходу з уладу старших пластунів. Вони організовані в територіальні або міжтериторіальні курені. Організаційно й адміністративно гуртки і курені утворюють на території певної місцевості коші під керівництвом кошового або кошової. Коші й сеньйорські осередки об'єднуються у місцеву станицю під проводом станичного. Станиці діють під керівництвом Крайової Пластової Ради як надзірного органу та крайової Пластової Старшини як виконавчого органу, що їх обирають на 2 роки крайові пластові з'їзди.

Літ.: Яремченко О. Основи пластунства. – Берлін, 1923; Левицький С. Український Пластовий улад 1911–1945 рр. у спогадах автора. – Мюнхен, 1967; Фіголь А. Пласт 1911–1970. – Мюнхен, 1979.

Р. Я. Генега

ПЛАСТУНИ – 1) У козацькому війську розвідники чи «охотники», тобто добровольці, які виявляли бажання нести службу на кордонах *Вольностей Війська Запорозького Низового*. П. відзначалися сміливістю, витривалістю і винахідливістю, добре володіли холодною зброєю, влучно стріляли. Вони чудово читали сліди противника, в той же час самі могли пересуватись непомітно, вміли наслідувати голоси диких звірів і птахів, оповіщаючи один одного про небезпеку. При виконанні завдання, в дозорі чи у ворожому тилу їм доводилося годинами, не поворухнувшись, лежати пластом на землі, зливишся з навколишньою місцевістю, і вести спостереження. Звідси й пішла назва «пластуни».

2) Козаки-піхотинці Чорноморського, а в 19 – на поч. 20 ст. – Кубанського козацького війська. Спочатку П. називались чорноморські козаки, які в плавнях Кубані несли сторожову і розвідувальну службу проти кавказьких горян. Перші штатні команди П. у *Чорноморському козацькому війську* були утворені у 1842, а піхотні батальйони Кубанського війська були перейменовані в пластунські у 1870.

С. Ф. Плецький

ПОБОДАЙЛО (Подобайло) Степан (?–1654) – військовий діяч доби Хмельниччини, полковник чернігівський (1651–54). Походив із селянської родини на Чернігівщині. Тривалий час служив драгуном у військових загонах

А. *Киселя.* На поч. 1648 перейшов на бік Б. *Хмельницького.* Як сотник *Чернігівського полку* брав участь у багатьох битвах. У червні 1649 призначений наказним полковником Чернігівського полку і висланий на допомогу М. *Кричевському,* який вів бої з військом литовського гетьмана Я. Радзивілла в районі Лоєва. Наприкінці липня 1649, зазнавши поразки від польсько-литовських військ, був змушений відступити. У 1650 у складі Чернігівського полку став учасником походу української армії у Молдову. У червні 1651 успішно обороняв Чернігів від литовських військ. Після загибелі М. *Небаби* був призначений полковником чернігівським та наказним гетьманом сіверським (1652). Був рішучим противником укладення *Білоцерківського договору 1651.* У 1652 призначений наказним гетьманом Задніпров'я. У 1652–54 – знову полковник чернігівський. У цей період очолив боротьбу проти польської шляхти на Лівобережній Україні. У 1654 брав участь у переговорах із московським посольством у Переяславі. Влітку 1654 П. очолював Чернігівський полк під час походу українських військ під командуванням наказного гетьмана І. *Золотаренка* у Білорусь. Загинув під час штурму фортеці Старого Бихова. Похований у Чернігові в Троїцько-Іллінському монастирі, відбудованому у 1649 на його ж кошти.

ПОБРАТИМСТВО – традиція встановлення братніх стосунків між нерідними козаками. Сприяло цьому те, що з огляду на небезпеки, які супроводжували козаків упродовж усього їх життя, підтримка вірного і нерозлучного товариша дуже часто була єдиною запорукою виживання. Для того, щоб дружба мала силу закону, козаки браталися в церкві у присутності священика. Зачитувалося «Заповітне слово», в якому йшлося про зобов'язання побратимів любити і допомагати один одному, та підписувалось ними. Після цього читалася молитва, побратими обмінювалися хрестиками чи іконками і виходили з церкви наче брати. І з цього моменту вони повинні були один за одного піклуватись, визволяти з полону і навіть жертвувати життям.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 182. *С. Ф. Плецький*

ПОВНИЙ ПОЛКОВНИК – полковник, який здійснював керівництво козацьким полком на постійній основі.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 214–215.

ПОВСТАННЯ ІВАНА СУЛИМИ – див. *Зруйнування Кодака 1635.*

ПОВСТАННЯ КРИШТОФА КОСИНСЬКОГО – див. *Повстання 1591–93.*

ПОВСТАННЯ МАРКА ЖМАЙЛА – див. *Повстання 1625.*

ПОВСТАННЯ ПАВЛА БУТА (ПАВЛЮКА) – див. *Повстання 1637.*

ПОВСТАННЯ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА – див. *Повстання 1594–96.*

ПОВСТАННЯ ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА – див. *Повстання 1630.*

ПОВСТАННЯ ЯКОВА ОСТРЯНИНА, КАРПА СКИДАНА І ДМИТРА ГУНІ – див. *Повстання 1638.*

ПОВСТАННЯ 1591–93 – перше велике повстання українського *козацтва* під проводом К. *Косинського* проти польсько-шляхетської влади.

Навесні 1590 Косинський від імені польського короля займався організацією козацтва для оборони Поділля від татар. Козацьке військо залишилося без обіцяної урядом винагороди, що й стало приводом до повстання. Обіцянка плати козакам означала для них фактичне визнання урядом їхньої служби і потрібності для держави. Тому розпуск козацького війська і відмова від виплати уже заслужених грошей була сприйнята як подвійний удар – соціальний і матеріальний. Крім того, пожалуваний Косинському, але ще не отриманий ним маєток Рокитне прибрали до рук українські магнати – Олександр Вишневецький і Януш *Острозький.* Вишневецький нібито купив цей маєток у Косинського, а потім продав його Острозькому.

Наприкінці 1591 реєстровці і нереєстрові козаки збройно виступили проти місцевої влади і шляхти. Першим містом, яке зайняли козаки, був Пиків. У місті і замку козаки забрали зброю і маєтності. Звідси Косинський надіслав листи козакам із закликом до об'єднання і порадою компенсувати невиплачені урядом гроші за рахунок майна в королівських замках і маєтках. Найближчим часом козаки зайняли Білгородку, Чуднів, Білу Церкву (резиденцію білоцерківського старости Я. Острозького), Переяслав. При зайнятті козаками Білої Церкви сталася велика збройна сутичка. Козаки вбили місцевого старосту і багато шляхти. Косинський наказав білоцерківцям присягати собі як козацькому гетьману. Одночасно склали присягу Косинському мешканці Канева і Черкас. Потім Косинський послав козаків приймати присягу від мешканців Богуслава, Корсуня і Переяслава. Він вимагав і грошових чиншів на своє військо. А потім, коли до козаків над'їхав комісар у козацьких справах теребовлянський староста Якуб Претвич, привізши-таки невелику королівську плату, Косинський роздавав її разом із зібраними по містах і селах податками. Захоплення замків і примушування населення до присяги козацькому війську були справою небаченою. Приведення до присяги козацтву місцевого населення, запровадження козацького присуду, встановлення власної системи зборів помітно відрізняли часи Косинського від анархічної діяльності козацтва на *«волості»* в попередні роки. У діях козацтва, зовні схожих на звичайний жовнірський бунт, відразу проявилися його негативне ставлення до існуючих шляхетських порядків і прагнення встановити свій лад.

Далі закликів до придушення повстання місцевими силами влада не йшла – хоча б тому, що не мала у своєму розпорядженні військової сили, бо неоплачені жовніри в цей же час бунтували в Галичині. За таких обставин територія козацької вольниці швидко поширилась аж до волинських міст – Костянтинова і Острополя, тобто до межі Київського і Волинського воєводств. А Київщина (разом із Переяславщиною) і Брацлавщина майже повністю перебували в козацьких руках.

Численні скарги князів Острозьких нарешті примусили польські власті вжити проти козаків деяких заходів. У

січні 1592 король Сигізмунд III видав універсал до українських урядовців, у якому інформував, що на Київщину виряджається спеціальна комісія, яка має провести розслідування «кривд». Комісія мала досить поважний склад: королівський комісар Якуб Претвич, черкаський і канівський староста Олександр Вишневецький, брацлавський староста Юрій Струсь, барський староста Ян Гульський; очолював її Микола Язловецький – офіційний патрон козацтва. Комісари вибралися на Київщину із власними військовими почтами. На початку березня 1592 вони були у Фастові і звідти почали переговори з козаками.

Покинувши Білу Церкву, Косинський облюбував собі нову резиденцію в Трипіллі, де, почувши про комісію, укріпився у замку. Коли комісари підійшли до Трипілля, то побачили, що реальних шансів провчити свавільців вони не мають. Козаків було значно більше, ніж людей у комісарів, та й дістати їх у замку було неможливо. Язловецький запропонував козацтву видати Косинського, склавши всю вину на нього, і таким чином заслужити пробачення. Козаки і покозачений люд, що знаходилися в Трипіллі, на пропозиції Язловецького не погодилися. З огляду на впертість козацтва комісари 14.3 прийняли суворий декрет, який ставив козацтво поза законом. Однак після цього переговори були все-таки продовжені і скінчилися угодою, за якою козаки надалі зобов'язувалися поводити себе сумирно і обіцяли зняти з гетьманства Косинського, не видаючи його. Після цього комісари пішли геть, фактично залишивши Київщину в руках козацтва. Київський воєвода В. К. *Острозький* не поспішав власноручно розправлятися з козаками. Центральна ж влада *Речі Посполитої* зберігала щодо козацтва становище стороннього спостерігача. Властi перебували в полоні традиційного мислення, їм було незвично бачити в козацтві внутрішнього ворога.

Козацькі «свавільства», прагнення козацтва до незалежності від місцевої адміністрації і тим більше від місцевої шляхти, різке зростання кількості селянських втеч змусили правлячу верхівку вдатися до рішучих дій. Переломним у цьому розумінні став січень 1593. 16.1 король видав універсал про «посполите рушення» (мобілізацію шляхетського ополчення) проти козаків шляхти трьох українських воєводств – Київського, Брацлавського і Волинського. Острозькі вербували найманців у Польщі і навіть Угорщині. 23.1 (2.2).1593 у *битві під П'яткою* козацьке військо зазнало поразки від магнатсько-шляхетського війська на чолі з київським воєводою В. К. Острозьким і відступило на Запорожжя.

З настанням весни повстанці знову активізувалися. У травні 1593 2-тисячний козацький загін під командуванням Косинського вийшов із *Запорозької Січі* і незабаром дістався Черкас. Вишневецький закрився у замку. Косинський вільно поводився в передмісті, за що і поплатився життям: люди Вишневецького убили його і 40 чол. його оточення у

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1591–1593 рр.

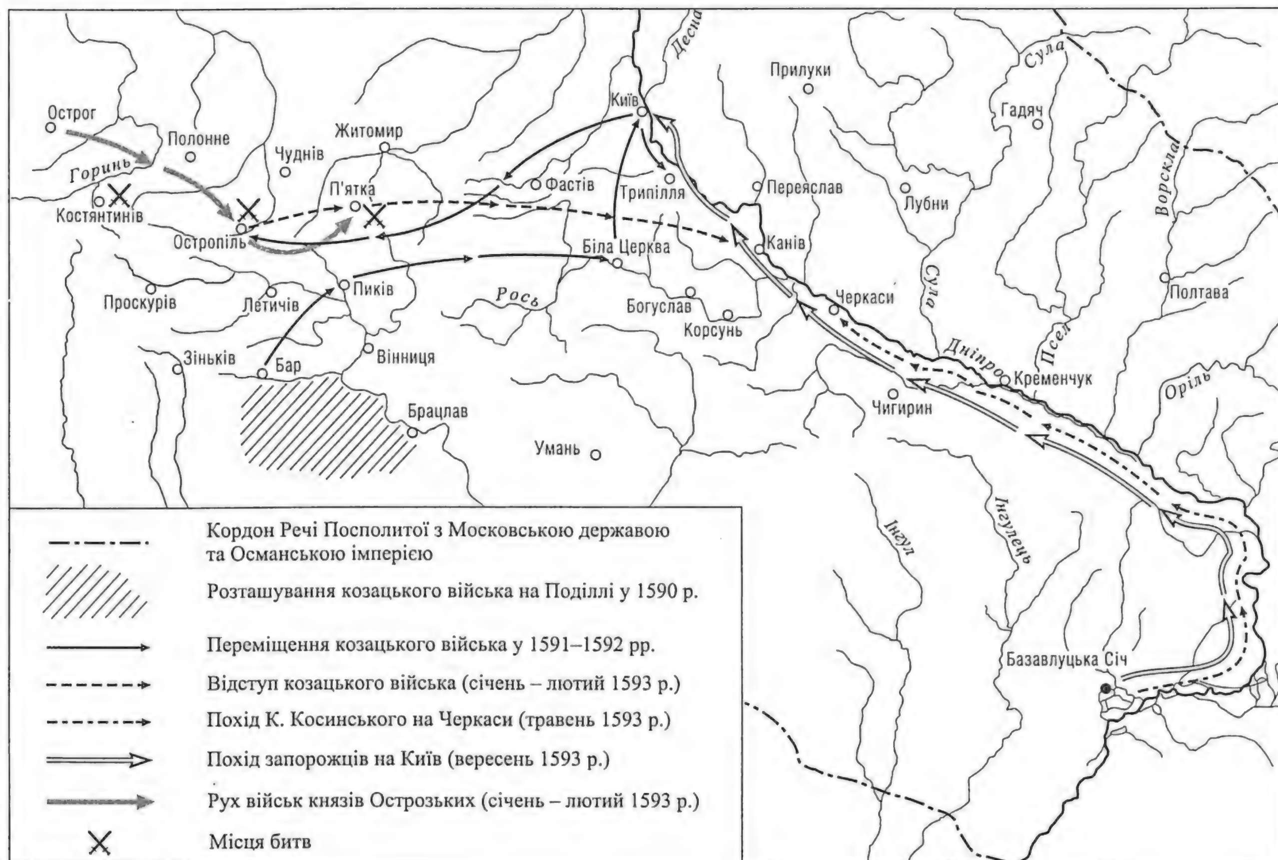

придорожній корчмі, де ті зупинилися на постій. Пізніше О. Вишневецький видав цю бійку як бій за Черкаси. Все ж Вишневецький змушений був піти на переговори й укласти у серпні 1593 угоду з козаками. Невдовзі після укладення угоди князь О. Вишневецький помер. Серпнева угода Вишневецького з низовцями повністю суперечила як угоді Острозького з козаками, так і суворим постановам недавнього сейму Речі Посполитої у червні 1593.

У серпні 1593 козацтво відновило свою фактичну владу на територіях Черкаського і Канівського староств. Тоді ж запорожці відправили до Києва, як до центру воєводства, двох своїх посланців, які повинні були взяти в гродському суді возного (судового виконавця) для розслідування кривд, завданих Вишневецьким козакам. Однак замковий уряд піддав козацьких посланців арешту і тортурам, при цьому один з них помер. У відповідь запорожці всім військом із гарматами вибралися до Києва відновлювати справедливість і прибули до міста у середині вересня. У Києві якраз зібралася на судові рочки (засідання) місцева шляхта, і від неї для переговорів з козаками було надіслано делегацію. Козаки не піддалися умовлянням і всім військом (близько 4 тис. чол.) рушили на місто. Шляхта порозбігалася, міщани поховалися на Замковій горі. Тільки після цього відбулися важкі переговори. Замковий уряд погодився виплатити як компенсацію за утиски козакам 12 тис. злотих. Отримавши сатисфакцію, козаки виїхали з Києва. Невдовзі, наприкінці 1593, козацтво змушене було вступити у боротьбу проти татар, які напали на Січ.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 180–196; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 45–92. *С. Р. Лях*

ПОВСТАННЯ 1594–96 – могутнє козацько-селянське повстання під проводом Северина *Наливайка*, Григорія *Лободи* і Матвія *Шаули* проти польсько-шляхетської влади. Події 1594–96 були прямим продовженням повстання Криштофа *Косинського* 1591–93. З іншого боку, вони мали свою специфіку, яка виявлялася у надзвичайному впливі фактора міжнародних відносин. Турецько-татарська загроза була серйозним чинником, що сприяв піднесенню козацької активності, робив її зрозумілою й доцільною, дав козацтву багатьох спільників у *Речі Посполитій*. Оскільки очікувалося, що турки і татари найбільше загрожуватимуть Східному Поділлю (Брацлавщині), то новостворювані козацькі загони стали зосереджуватися саме там. І під час *молдовських походів 1594–95* Східне Поділля стало основним районом діяльності козацтва на *«волості»*.

Навесні і влітку 1594 наливайківців нараховувалось кілька тисяч. Військо Наливайка постійно знаходилося в русі, його склад постійно поповнювався і зазнавав змін; окрім власне козаків, тут були шляхтичі, бояри, слуги, міщани і селяни-втікачі. Ні сам Наливайко, ні більшість його людей до «професійного» низового лицарства не належали. Кістяк загону Наливайка становили подібні до нього досвідчені воїни, які свого часу пройшли військовий вишкіл на Запорожжі і служили разом з ним у Острозького. Інші приходили звідусіль. Більш монолітне низове товариство з прохолодою сприйняло появу великого загону Наливайка, який діяв самостійно, але теж виступав під іменем запорозького козацтва.

У перервах між виправами на татар наливайківці стояли переважно по шляхетських маєтках. Трактуючи свою діяльність як справу загальнохристиянську, козаки вважали законним вимагати матеріального утримання від місцевої шляхти. За взірець вони мали дії королівських військ, які розташовувалися на «лежі» (постій) під час оборони краю. Користуючись повною підтримкою місцевого населення, наливайківці вимагали надання їм стацій (утримання) і збирали грошові побори.

Внаслідок діяльності Наливайка різко поширилися селянські втечі. Козацькі самодіяльні мобілізації породжували загальну обстановку непевності і анархії. Так визрів конфлікт між козацтвом і місцевою шляхтою. Після того, як зусиллями Наливайкового війська боротьба з татарською агресією була перенесена на територію Молдови, Закарпаття і Угорщини, місцева шляхта уже не бачила причин для утримання козацтва у своїх маєтках і вирішила відновити свою владу на Брацлавщині. Зібравшись у Вінниці, місцева шляхта прийняла рішення про відмову козакам у стаціях. Коли шляхта підтягнулася під Брацлав, Наливайко із своїми людьми зробив вилазку з міста уночі, в дощ, і погромив її. Сталося це 5.10.1594. Більша частина України потрапила під фактичне панування козацьких загонів. І лише мобілізація збройних сил на державному рівні і воєнна кампанія коронних військ проти козацтва змогли відновити попереднє становище. Внаслідок дій коронної армії у 1595 українське козацтво виявилося відрізаним від театру воєнних дій проти турків; запорожцям було категорично заборонено нападати на турецькі фортеці у Подністров'ї. Звичні для наливайківців бази на Поділлі були зайняті *кварцяним військом*. Наливайко пішов на Волинь. Наприкінці вересня 1595 його загін опинився поблизу Луцька – головного адміністративного центру Волинського воєводства. У місті якраз відбувався ярмарок і судові рочки шляхти. Місцева шляхта і купецтво заплатили великий викуп, і Наливайко мирно поводив себе під Луцьком, де простояв три дні. З-під Луцька Наливайко, очевидно, остерігаючись близькості польських військ, повільно рушив на північний схід у межі *Великого князівства Литовського*. 6.11 він зайняв Слуцьк, де перебував досить довгий час, беручи стації з міських околиць; потім – Головчин. На початку грудня захопив Могилів і перебував там біля двох тижнів, обмежившись контрибуціями зі шляхти і міської верхівки. Рядовим же міщанам козаки не заподіяли особливої шкоди. Вийшовши з Могильова, Наливайко вирушив на Бихів і далі вздовж Дніпра до Річиці. На білоруських землях Наливайко діяв без будь-якого певного плану, його переміщення були цілком хаотичними.

Наприкінці свого перебування в Білорусі Наливайко звернувся з листом до короля Сигізмунда III, у якому, зокрема, виклав власний план врегулювання взаємин козацтва із владою. Він просив виділити йому територію між Бугом і Дністром південніше Брацлава і осадити там козацьке військо кількістю близько 2 тис. чол., яке має утримуватися королем і служити йому.

Ватажок запорожців Григорій *Лобода*, маючи 8–10 тис. людей, з району Подніпров'я теж прямував до кордонів Великого князівства Литовського. У середині грудня він зупинився в Овручі і розташував навколо свої загони на «лежі», зайнявши великий район прип'ятського Полісся на межі між Великим князівством Литовським, Київським і

Волинським воєводствами. Обидва війська (Наливайка і Лободи) ставали все більше схожими за своїм складом внаслідок інтенсивного поповнення селянами-втікачами. Однак різниця залишалася виразною: у війську Лободи тон задавала статечна запорозька старшина, а в Наливайка – бунтівливі новобранці. Наміри козацької старшини були традиційними: демонструючи свою силу і можливості і підкреслюючи свою лояльність до уряду Речі Посполитої, добитися офіційного визнання як військового стану на королівській службі. Лобода, отримавши низку пропозицій від високих посадових осіб, залишався бездіяльним.

Наприкінці січня 1596 Наливайко переправився через Прип'ять і вступив на Волинь. Протягом лютого він діяв на великій території у межиріччі Прип'яті і Горині. На території Великого князівства Литовського його змінили люди Григорія Лободи і Матвія *Шаули*. Козацтво, очевидно, не задоволене пасивністю Лободи, зняло його з гетьманування, а старшим війська обрало М. Шаулу. Той вирушив з основною частиною війська вгору уздовж Дніпра.

Хоч передумови для вгамування козаччини польським урядом виникли восени 1595, безпосередні приготування урядових сил до придушення «свавільників» розпочалися лише наприкінці січня наступного року. До війни проти козаків було зібрано понад 8 тис. чол., а разом з литовським військом – до 12 тис. чол. Майже половина із цих сил безпосередньої участі у воєнних діях не брала, але значні резерви дозволяли весь час поповнювати діюче військо свіжими силами. Загальне командування каральною опе-

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1594–1596 рр.

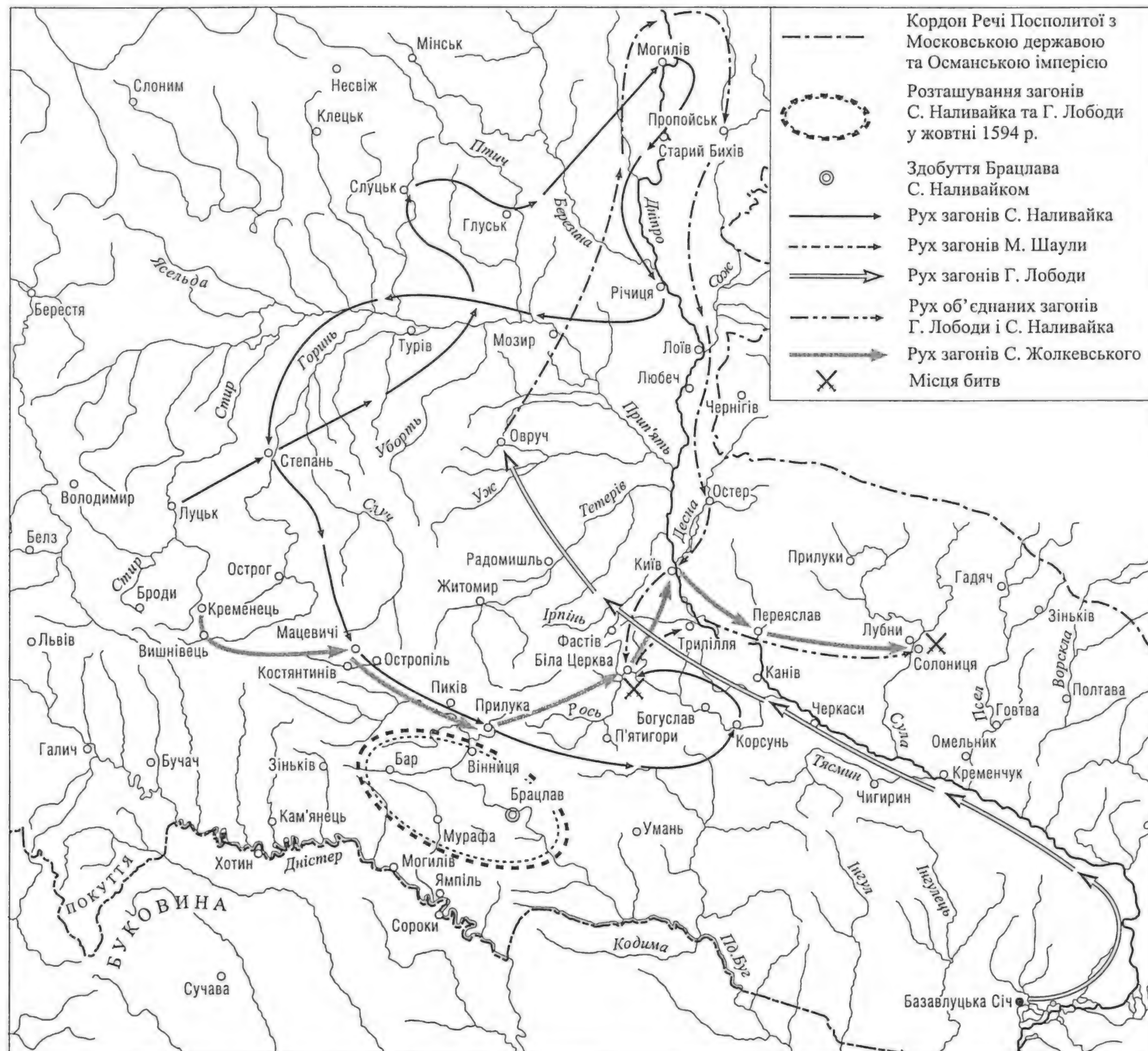

рацією було доручено польному гетьману Станіславу Жолкевському.

Дізнавшись про прихід коронного війська на Волинь, Наливайко, який перебував у Степані, покинув свої плани походу на Олику і Луцьк, відразу рушив на південний схід і 22.2 уже був у Межиріччі. Жолкевський, який стояв у Кременці, ще не закінчивши збір усіх загонів, негайно вирушив у погоню за Наливайком, щоб не допустити з'єднання Наливайка з іншими козацькими загонами.

Дійшовши швидким маршем до Острополя, Наливайко зупинився на відпочинок. 28.2 Жолкевський непомітно підійшов до козаків і зав'язав бої з розрізненими козацькими сотнями. Наливайко, зібравши свої сили, рушив табором на Пиків і не зупинявся цілу ніч. Вислизнувши з Пикова за дві години до приходу противника, Наливайко пішов до Прилук, за якими починалося *дике поле*. У густій діброві біля Прилук його нарешті наздогнав Жолкевський. Наливайко, маючи у таборі близько 20 гармат, відбив три напади противника і вночі знову відірвався від нього. Кіннота Жолкевського не могла пересуватися в глибоких снігах, і Жолкевський зупинився у Вінниці, щоб приготуватися до подальшої погоні. Збираючи роти у Вінниці і Пикові, він вирядив проти козаків поперед себе князя Ружинського з п'ятьма сотнями. Після сутичок із загонами Саська (Сашка Федоровича) у районі Паволочі Ружинський пішов до Білої Церкви, куди мав підійти і Жолкевський.

Відірвавшись від противника, Наливайко зупинився на Синіх Водах, а звідти попрямував до Корсуня. Загін Лободи у цей час стояв у Білій Церкві бездіяльним, а потім рушив до Києва. Там стояв загін Саська. Військо Шаули, який вважався козацьким гетьманом і тримав запорозькі гармати, у середині березня ще перебувало в Білорусі, в Оршанському повіті. Отримавши звістку про початок воєнних дій, він швидким маршем рушив на Київщину через Бихів – Пропойськ – Остер і вже 27.3 був у Києві.

На початку квітня козацьке військо на чолі з Шаулою рушило з Києва до Білої Церкви. Сюди підійшов також і Наливайко: вперше після молдовських походів козацькі загони з'єдналися разом. У Білій Церкві вже стояли роти Ружинського. До нього поспішав Жолкевський, але весняне бездоріжжя затримувало марш, і 2.4 він зупинився на відпочинок, не дійшовши всього чотири милі до міста. У ніч проти 3.4 Ружинський раптово напав на козацький табір. Козаки покинули його і з боєм відступили, переслідувані Ружинським. Однак виявилося, що табір був лише приманкою для запального князя. Наливайко, користуючись виходом Ружинського з міста і спираючись на підтримку міщан, увійшов до Білої Церкви через браму з протилежного боку. Ружинський все ж зміг пробитися до місцевого замку, де і замкнувся. Тимчасом стало відомо про наближення Жолкевського. Тому козаки стали відступати табором.

Жолкевський наздогнав козаків за милю від Білої Церкви. Вони відступали табором, оточеним у п'ять рядів возами, маючи із собою понад 20 гармат. Тому Жолкевський довго не наважувався напасти на них. Лише під вечір поблизу урочища Гострий Камінь він почав атаку. Каральне військо вдарило на козаків з усіх боків, але не змогло розірвати возів, які оточували табір. У цьому бою загинув Сасько, був важко поранений Шаула. Після запеклого і кривавого бою, що тривав цілу ніч, козаки відірвалися від ворога і пішли на Трипілля.

Козацьке військо перебралося через Дніпро поблизу Трипілля і зупинилося у Переяславі. Там же збирались і великі групи селян-втікачів із сім'ями. У середовищі козацтва продовжувалася напружена внутрішня боротьба. На місце пораненого Матвія Шаули спочатку обрали Наливайка, але невдовзі партія поміркованих перемогла, і гетьманом знову став Лобода. Не знаючи, що робити далі, повстанці влаштовували безперервні ради.

Козацькі залоги розташувалися вздовж Дніпра, щоб перешкодити переправі противника, а на правому березі у Каневі стояв полк запорожців Криштофа *Кремпського*. Жолкевський відправив проти останнього частину війська на чолі з Ружинським і Карлом Хоткевичем. Вони розбили Кремпського і повернулися назад. До Жолкевського прибувала все нова підмога. На підході було литовське військо. З Молдови прибули кварцяні роти Потоцького.

Жолкевський розпочав підготовку до переправи в районі Києва. Дізнавшись про це, козаки 11.5 стали навпроти Києва на лівому березі Дніпра. До них припливла Запорозька флотилія з декількох десятків човнів. Все підготувавши, Жолкевський послав Потоцького вниз за течією Дніпра, щоб імітувати переправу навпроти Переяслава. А коли Лобода і Наливайко зняли свої залоги біля Києва, Жолкевський переправився саме тут.

Повстанці почали відступати до Лубен. У травні 1596 на р. Солониці, під Лубнами, їх оточило переважаюче польське військо. Після драматичної 2-тижневої оборони (див. *Битва на Солониці 1596*) повстанці капітулювали і видали своїх ватажків. Незважаючи на обіцяну амністію, більшість козаків тут же перебили, а Наливайка після тортур страчено у Варшаві.

Юридичним підсумком цієї війни проти козаків став універсал короля Сигізмунда III від 1.9.1596. За ним козаки, які не перебували на державній службі, оголошувалися поза законом. Наказано ловити їх і карати на горло.

Головним наслідком п'ятирічних (1591–96) дій на «волості» стало створення передумов для різкого зростання і посилення козацтва. Вже в найближчі десятиріччя козацтво перетворилося у провідний суспільний стан України.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 196–239; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 131–224. *С. Р. Лях*

ПОВСТАННЯ 1625 – потужне козацько-селянське повстання під проводом Марка *Жмайла* проти польсько-шляхетської влади, яке охопило майже всю Наддніпрянщину.

На тлі посилення кріпосницького і релігійного гніту в Україні та безперервних воєн, які вела *Річ Посполита*, у 20-і рр. 17 ст. фактично встановлюється козацьке панування на Східній Україні. Для відновлення режиму сюди було кинуте коронне військо на чолі з С. *Конєцпольським*. У вересні 1625 коронне військо рушило з Поділля на Поросся, повз Білу Церкву. По дорозі до нього приєднувалися загони місцевих магнатів, призначених комісарами у справі боротьби із козацьким «свавільством».

Для козацтва, яке захопилося кримськими справами і підготовкою до чергового морського походу, такий маневр виявився несподіваним. У грізну годину козацтво на Січі своїм старшим (гетьманом) обрало М. Жмайла. Тимчасом коронне військо на початку жовтня підійшло під Канів. Козацький загін (3 тис.), який тут стояв, не підкорився

наказам польських комісарів і з боями відступив до Черкас, де стояла 2-тисячна козацька залога. Об'єднавшись, вони разом відступали до головного козацького війська, яке стояло над *Масловим Ставом*, а з наближенням польського війська стало відступати під Крилів, щоб з'єднатися із запорожцями, яких вів Жмайло. Козацький табір розташувався за Криловом над р. Цибульником. Сюди підійшло і польське військо, яке нараховувало 17–18 тис. вояків, а разом із прислугою – біля 30 тис. Козацьке військо мало 20–30 тис. чол.

Переговори позитивних результатів не дали, і зранку 19 (29).10 Конєцпольський кинув своє військо у наступ. Перейшовши болотисту р. Цибульник, польське військо з трьох сторін ударило на козаків. Коли козацькі полки скупчилися в таборі, Конєцпольський розпочав артилерійський обстріл. Спроба козацької вилазки була відбита. Увечері польське військо відійшло і наступного дня атак не поновлювало. Тоді Жмайло вирішив відступити на південь, на старе городище в урочищі Ведмежі Лози над *Куруковим озером*, за дві милі від Таборища. Перед відходом козаки, щоб обманути поляків, на місці свого табору розіклали вогні. Але це не допомогло, і навздогін уночі був посланий кінний полк Хмелецького; слідом рушило і все військо Конєцпольського.

У милі від старого табору, перейшовши річку, козаки залишили на її берегах у густих лозах 1,5-тисячний загін, щоб затримати погоню; через півмилі на іншій річці залишили в засідці другий загін у 2 тис. чол.; третя застава була залишена на північній стороні Курукового озера. З великими втратами під нищівним вогнем противника ці загони затримали каральне військо, давши можливість своїм товаришам окопатися. Головний табір козаки заклали на іншому боці озера, у старому городищі. 21 (31).10 передові польські загони, підійшовши до козацького табору, спробували з ходу атакою через заболочену місцевість взяти його штурмом, але були зустрінуті влучним вогнем та ударами із засідок і безладно відступили. Конєцпольський, надійшовши з рештою війська, вишикував свої сили у бойовий порядок і кинув на новий штурм, який, крім великих втрат, нічого не дав. Конєцпольський відвів своє військо і розташував його над озером.

Почалися заморозки, йшов сніг. Було багато поранених. Польському командуванню необхідно було враховувати й те, що якраз у цей час козацтво перебувало в союзницьких відносинах з ханом Шагін-Ґіреєм; Польща знаходилася зі Швецією у стані війни. Враховуючи все це, польська сторона першою розпочала переговори. Козаки теж не були готові до тривалої війни: під Криловом вони втратили частину обозу з припасами, їх табір на Куруковому озері не був доведений до кінця. Давалися взнаки старі суперечності між поміркованими і непримиренними. Гетьманська булава перейшла до М. *Дорошенка*, ладного піти на угоду з королівськими комісарами.

Після довгих і впертих переговорів було підписано протокол, який в історичній традиції відомий як *Куруківська*

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1625 р.

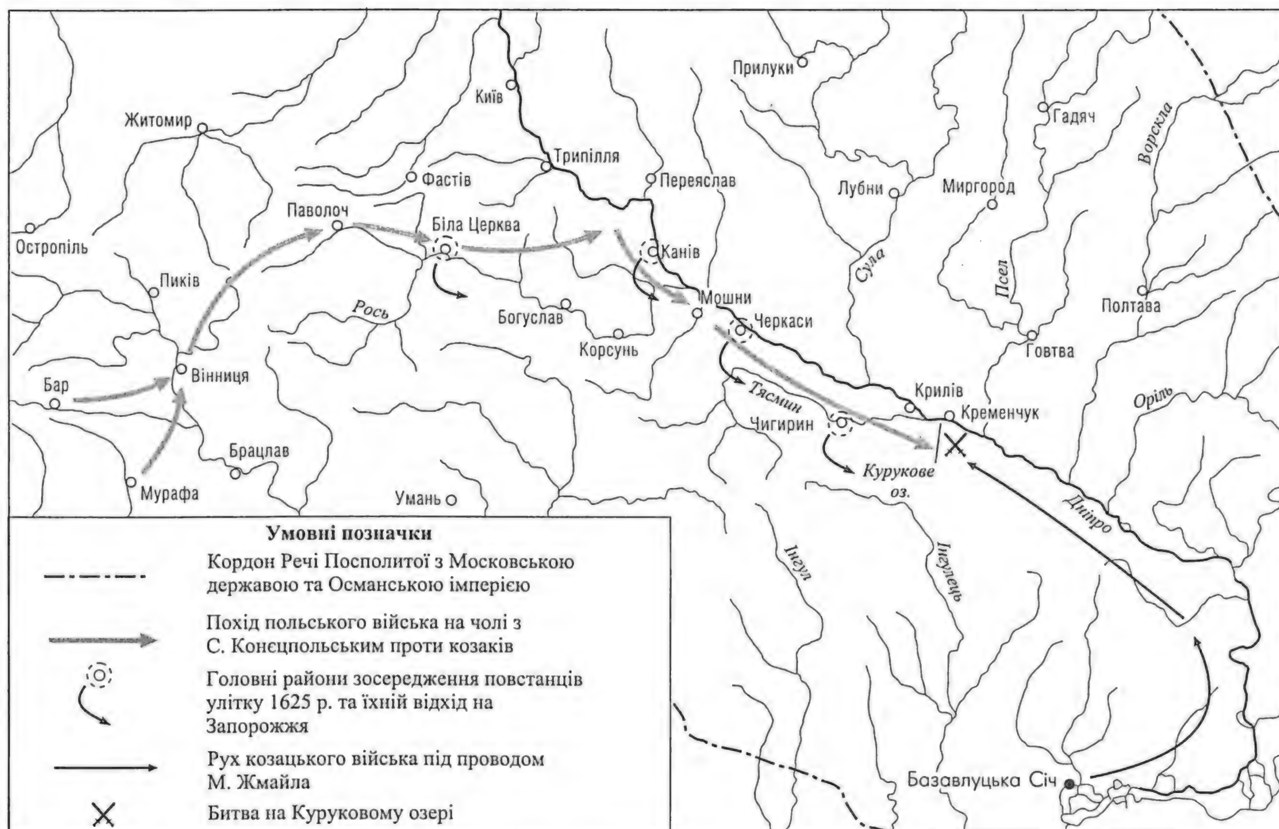

угода 1625. Вона означала вимушену, нав'язану силою зброї відмову козацтва від тих обіцянок, які польський уряд роздавав у ході *Хотинської війни 1621* та інших воєнних кампаній 20-х рр. Її умови різко суперечили фактичному станові справ, залишаючи поза законом десятки тисяч втягнутих у козакування безперервними воєнними кампаніями та урядовими обіцянками.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 543–561; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 23–27. *С. Р. Лях*

ПОВСТАННЯ 1630 – потужне козацько-селянське повстання під проводом Т. *Федоровича* проти польсько-шляхетської влади, яке охопило майже всю Наддніпрянщину. Причинами повстання були посилення кріпосницького гніту та загострення релігійного питання. Постійним джерелом напруги була суперечлива політика польського уряду, який після активного втягування *козацтва* у чергову воєнну кампанію забував про свої щедрі обіцянки і розгортав наступ на покозачене населення. Ситуація вкотре була дестабілізована тим, що у 1629 зі шведсько-польської війни в Україну одночасно повернулися і роздратовані черговим обманом козаки (серед яких було багато колишніх *випищиків* і просто черні), і жовніри, які, ставши на постій, поводилися як завойовники, обкладали населення контрибуціями, а не отримавши від уряду плати, надолужували грабунками місцевого населення. Новий комісар реєстрового козацтва Конецпольський і старший реєстру Григорій *Чорний* розгорнули наступ на нереєстрове козацтво. Спочатку запорожцям, серед яких було немало реєстровців, було наказано прибути на *«волость»* і приєднатися до реєстрового і королівського війська для участі у воєнних операціях. Оскільки запорожці відмовилися коритися, то у відповідь Г. Чорний вирішив при виплаті королівської платні провести ревізію реєстру. Спеціальна комісія, до складу якої входила старшина і польські комісари, на початку 1630 розпочала «виписку». При цьому з реєстру виключали в першу чергу тих, що перебували на Запорожжі при «своєвільному» війську, як неслухняних; таких виявилося біля 300 чол. Ця необережна дія послужила поштовхом до великої війни.

Роздратовані запорожці обрали своїм старшим (гетьманом) схильного до рішучих дій Тараса Федоровича (Трясила). Послані ним у Черкаси лазутчики схопили Г. Чорного і доставили його на Запорожжя, де той був засуджений за зраду і страчений. Коли звістка про це долетіла до реєстрового війська, значна його частина (біля 3 тис.) втекла під охорону коронного війська, яке стояло в Корсуні. Запорожці вимагали видати реєстрову старшину і вивести жовнірів за межі Подніпров'я. Отримавши рішучу відмову, вони виступили із Запорожжя разом з артилерією та обозом і підступили під Корсунь. До них почали масово переходити реєстровці, покидаючи свою старшину. Міщани, які багато натерпілися від постою кварцяних військ,

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1630 р.

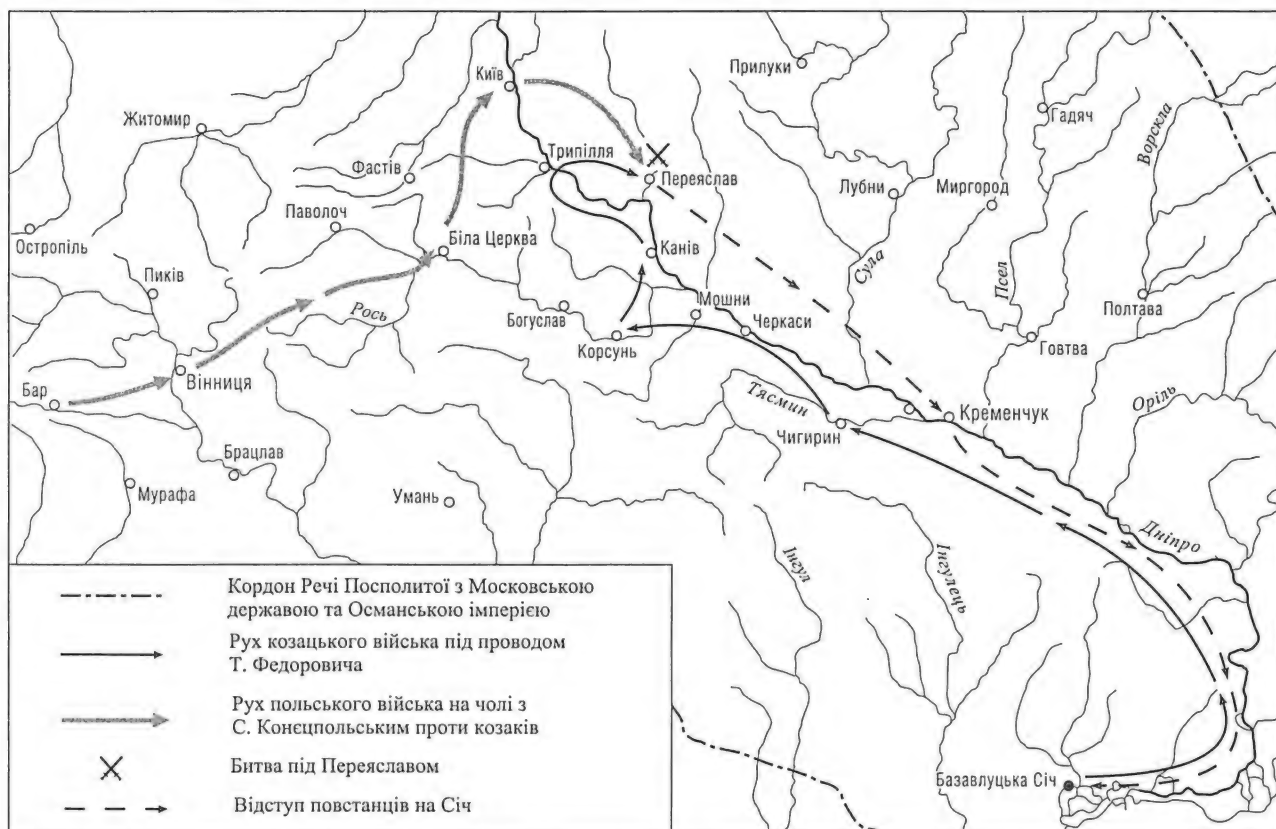

нападали на жовнірів, і ті почали розбігатися. Т. Федорович розсилав універсали із закликом до загального повстання, і скоро його військо зросло до кількох десятків тисяч. Одночасно він висунув перед коронним гетьманом С. Конєцпольським вимогу скасувати умови *Куруківської угоди 1625* і видати тих реєстровців, які залишалися при коронному війську. Зайнявши Канів, повстанське військо Т. Федоровича рушило правим берегом Дніпра і в районі Стайок – Трипілля перейшло на Лівобережжя. Здійснивши тривалий похід по Правобережжю, Т. Федорович через Бориспіль, Баришівку вирушив до Переяслава.

Сили повстанців зібралися під Переяславом, де їх нараховувалося 30 тис. чол. Козацький табір розташувався при злитті рік Трубежа і Альти. Каральні сили збиралися біля Бару, де знаходилася ставка великого коронного гетьмана С. Конєцпольського. На повстанців попереду основного війська був висланий загін коронного стражника С. Лаща. 6.4.1630 з Бару вийшло основне військо – через Вінницю, Білу Церкву на Київ. Тут з великими труднощами, з боями Конєцпольський переправив своє військо через Дніпро і в перші дні травня підійшов до Переяслава. Три тижні тут ішли бої. 15.5.1630 у ході кількагодинного кровопролитного бою (див. *Переяславська битва 1630*) козацькі полки вщент розгромили польські підрозділи. Після того, як козаки захопили ворожу артилерію і зайняли пороми та переправи через Дніпро, Конєцпольський пішов на укладення угоди. У ніч проти 20.5 козацький загін проник у табір коронного війська і винищив «Золоту роту», яка складалася із 150 шляхтичів із знатних родів (вона охороняла штаб Конєцпольського).

29.5 (8.6).1630 була укладена так звана *Переяславська угода*, згідно з якою залишалася в силі Куруківська угода 1625, але козацький реєстр було збільшено з 6 тис. до 8 тис. чол. Тарас Федорович, якого вважали за головного призвідця повстання, залишив своє гетьманство, але не був виданий: козацьке військо взяло колишнього гетьмана на поруки до вирішення його долі королем.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 100–120; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 28–43.

С. Р. Лях

ПОВСТАННЯ 1637 – потужне козацько-селянське повстання під проводом Павла Бута (*Павлюка*) проти польської влади.

Вибух повстання зумовило наявність непримиренних протиріч між постійним посиленням *козацтва* і наростанням кріпосницького та релігійного гніту в Україні. Обіцянки, які брав на себе уряд при всіх загостреннях відносин з козаками, хронічно не виконувалися: вже кілька років як реєстровцям не видавалася належна платня, місцеві урядовці продовжували безкарно утискувати козаків. Часті виправи у морські походи, стимульовані як затримкою у виплаті королівського жалування, так і нестабільною внутріполітичною ситуацією в *Кримському ханстві*, обумовлювали перехід все більшої частини реєстровців на *Запорожжя*. За таких умов реєстрове військо розколювалося; одночасно посилювалося єднання «самовільного» козацтва з радикальнішою частиною реєстровців. У цій наелектризованій атмосфері роль останньої іскри відіграв конфлікт між козацтвом і старостою чигиринським та корсунським Станіславом Даниловичем. Останній був сином впливового магната воєводи руського Яна Даниловича. Щойно отримавши призначення на старостинський уряд, С. Данилович заходився приводити населення до послуху, зарозуміло поводився з козаками, ігнорував їхні права. Взимку 1636–37 на Подніпров'ї було розташоване на лежі *кварцяне військо*, і це стало ще одним джерелом конфліктів. Козаки не пустили жовнірів у Корсунь, поставили там свою артилерію і стали збирати на її утримання контрибуцію; при цьому було захоплено і частину київської *армати*.

У травні 1637 на козацькі території України була відряджена урядова комісія на чолі з Адамом *Киселем* і Миколою *Потоцьким*, яка видала жалування і провела ревізію реєстру, виписавши з нього усіх неблагонадійних. Ця акція зменшила вплив старшини і «статечних» козаків на «свавільне» (нереєстрове) козацтво і підштовхнула останнє до рішучих дій. Загострення відносин із властями було чинником, що сприяв об'єднанню реєстровців з випищиками і посиленню радикальних настроїв у козацькому середовищі. Прихильники рішучих дій брали гору над «статечними» козаками. Непримиренні гуртувалися навколо Павлюка, авторитет якого швидко зростав.

У травні 1637 Павлюк, повернувшись із кримського походу, звинуватив реєстрову старшину у недбалому керівництві і повів випищиків на *«волость»*, захопив козацьку артилерію в Корсуні і перевів її на Запорожжя. З огляду на особливу роль армати, яка одночасно виконувала роль *клейнодів*, ця акція Павлюка означала переворот, усунення від влади старшин-угодовців і захоплення гетьманської влади. На козацькій раді реєстровців у Каневі наприкінці травня старий гетьман В. *Томиленко* зробив спробу скласти булаву, а коли його відставку не прийняли, ухилявся від ворожих щодо павлюківців дій. Павлюк вимагав, щоб городова старшина піддалася владі запорозької старшини. Пізніше він рішуче наказав усьому козацтву прибути на Запорожжя під його командування. Одночасно розсилав універсали, закликаючи все населення йти в козаки, а панам і старостинським урядникам «суворо наказував», щоб вони не претендували на владу над козаками – як реєстровими, так і самозваними.

Стривожена реєстрова старшина скинула з гетьманства Томиленка, а на його місце обрала переяславського полковника Саву *Кононовича*. Польський уряд не мав змоги надати воєнної допомоги своїм прибічникам серед козацтва, бо був зв'язаний загрозою чергової війни з Туреччиною. Сприйнявши скинення Томиленка як виклик, Павлюк наприкінці липня 1637 виступив на «волость», виславши поперед себе на Переяслав 3-тисячний загін на чолі з Карпом *Скиданом* і Семеном Биховцем. Запідозрених у співробітництві з польською владою старшин ловили і доставляли до Павлюкового війська в *Боровицю*; решта втікала під захист коронної армії, яка стояла під Баром. Прибувши на Переяславщину, Скидан розгорнув запис усіх здатних тримати зброю у козацький реєстр, розправлявся зі шляхтою. Потім перейшов Дніпро і під Корсунем став чекати військо Павлюка. До Павлюка прибували все нові маси покозаченого населення. Місцева шляхта в паніці тікала зі своїх маєтків.

Хворий С. Конєцпольський (коронний великий гетьман) доручив командування військом польному гетьману М. Потоцькому. На початку листопада польське військо

(6 тис. чол. при 6 гарматах) наближалося до Білої Церкви, яка була визначена місцем збору. 1.12 в Рокитному до коронного війська приєдналися магнатські загони з артилерією. Павлюк затримався з виходом на «волость» і не зміг вчасно опанувати театром майбутніх боїв, давши можливість Потоцькому зайняти майже все Правобережжя. Скидан відчував великі труднощі; зокрема, на скликаній ним корсунській раді він зустрівся із сильною опозицією, після чого змушений був відступити з-під Корсуня до *Мошен*.
6 (16).12.1637 у жорстокій *битві під Кумейками* повстанське військо зазнало поразки. Повсталі відступили до Боровиці, де потрапили в оточення і змушені були капітулювати. Козаки видали Потоцькому Павлюка і Томиленка. Пізніше Павлюк з чотирма його товаришами були страчені у Варшаві.
14.12 за наказом Потоцького була скликана козацька рада під Боровицею, в полі над Дніпром. Комісія на чолі з А. Киселем і Станіславом Потоцьким, братом польного гетьмана, оголосила догану козацтву, відібрала козацькі клейноди, призначила нових полковників і оголосила введення «нового ладу» на козацьких землях. Тимчасовим козацьким старшим був призначений переяславський полковник Ілляш *Караїмович*. Козаки склали присягу в тому, що всю «чернь» виведуть із Запорожжя, будуть готові виступити за першим наказом, не ходитимуть у самовільні морські походи. Після цього М. Потоцький з військом пройшов по Лівобережжю каральним походом аж до Ніжина, а потім відбув на відпочинок на Поділля. Своїм заступником на Подніпров'ї він залишив свого брата Станіслава. По всій Східній Україні були розташовані на постій жовніри. З одного боку, вони викликали все більшу ненависть місцевого люду, а з іншого – мимоволі сприяли скупченню всіх бунтівливих елементів на Запорожжі, де незабаром навколо Карпа Скидана і Дмитра *Гуні* стали збиратися великі сили.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. I. – С. 231–281; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 52–69.

С. Р. Лях

ПОВСТАННЯ 1638 – козацьке повстання під проводом Якова *Острянина*, Карпа *Скидана* і Дмитра *Гуні* проти польської влади.
Після придушення *повстання 1637* на *Запорожжі* скупчилися маси нереєстрового *козацтва*. На початку лютого 1638 король *Владислав IV* доручив А. *Киселю* і М. *Потоцькому* здійснити ревізію *реєстру*. А в березні сейм у

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1637 р.

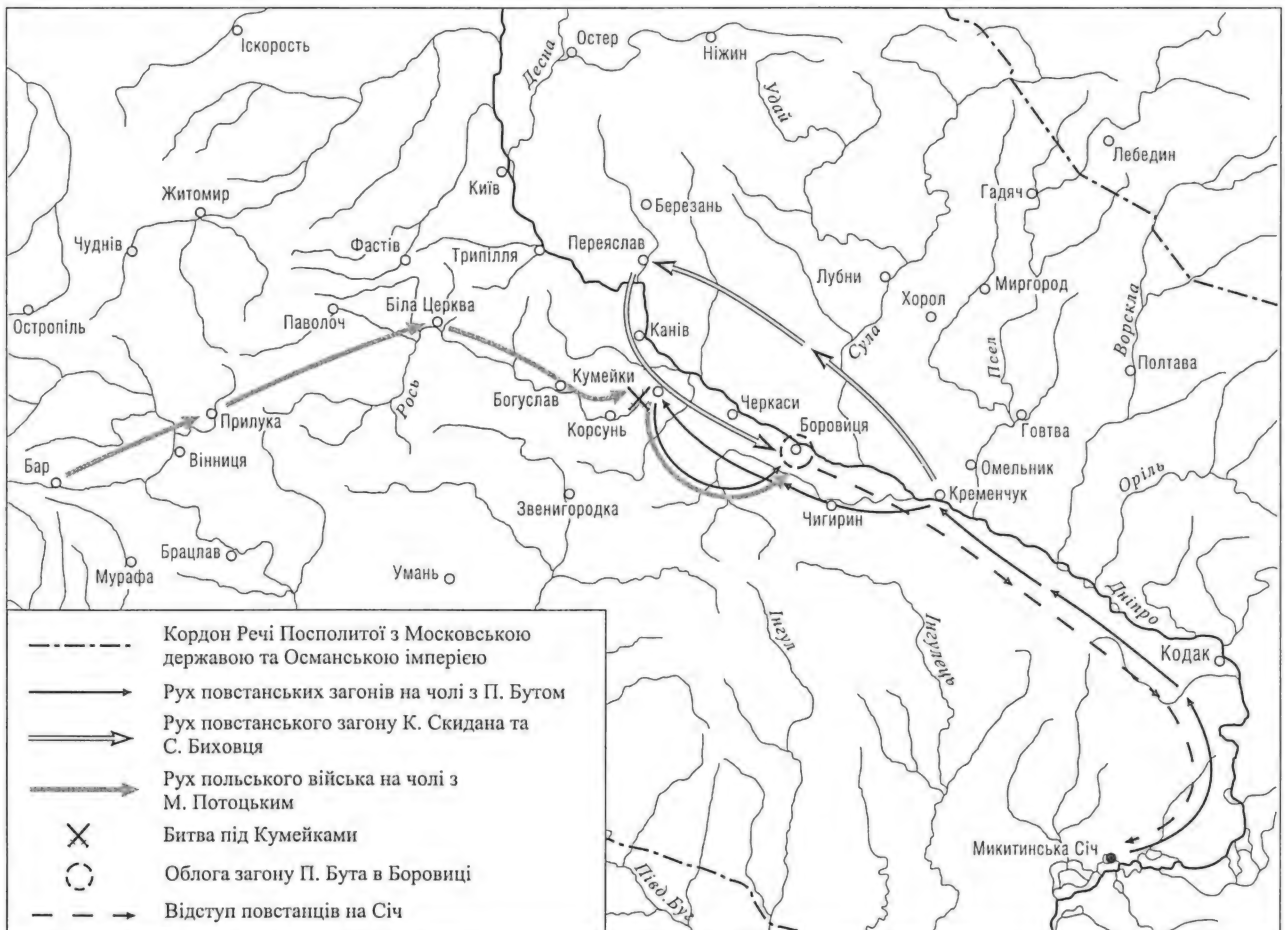

Варшаві прийняв «*Ординацію Війська Запорозького реєстрового»*, спрямовану на ліквідацію привілеїв *реєстрового козацтва*. У лютому 1638 на Запорожжя була послана експедиція реєстровців на чолі з Мелецьким для придушення «своєвільства». Після невдалих переговорів і невдалої спроби вибити запорожців силою Мелецький разом зі *старшим* реєстру Ілляшем *Караїмовичем* встановив блокаду Запорожжя. Одночасно С. Потоцький поставив сильні залоги жовнірів у Чигирині і Кременчуці, затримав вихід *кварцяного війська* з України в Польщу після зимових «леж» (постою) і розіслав «алярмові» (мобілізуючі) листи старостам і підстаростам. Гетьманом на Запорожжі козаки обрали Я. Острянина. Він розіслав листи, грамоти, а 10.3.1638 – універсал, закликаючи піднятися на боротьбу за визволення від «тиранії ляховської». У 2-й пол. березня із Запорожжя виступило військо, яке складалося переважно із «своєвільного» козацтва, але серед якого було чимало і реєстровців. Повстанці планували відрізати розташовані на Лівобережній Україні шляхетські загони від Правобережжя і розгромити їх до об'єднання. З цією метою вони поділилися на три частини. Головні сили на чолі з Острянином рухалися лівим берегом Дніпра. У напрямку Чигирина Правобережжям прямували загони Скидана. Кілька сотень повстанців під керівництвом Гуні піднімалися вгору по Дніпру на човнах для захоплення головних переправ. Ішли двома загонами, суходолом і човнами. Сухопутний загін на чолі зі Скиданом захопив Чигирин і переправився на лівий берег Дніпра. Загін, що плив човнами по Дніпру, напав на Кременчук і захопив тутешні переправи. Одна його частина опанувала пониззям Сули і підступила під Ірклеїв, виявляючи напрям руху на Переяслав; головна ж частина війська (не менше 2 тис.) під проводом Острянина від Кременчука пішла вгору Пслом, на Омельник і Говтву. У *битві під Говтвою* 26.4 повстанці завдали поразки кварцяному війську, яке відступило до Лубен. Тим часом повстання вибухнуло з новою силою. Випищики, покозачені селяни піднімалися на повстання. Підбадьорений першими перемогами, Острянин, не чекаючи загонів, які йшли до нього із Запорожжя й інших місць, покинув свій табір під Говтвою і пішов слідом за Потоцьким, але натрапив на зустрічний удар і змушений був відступати. У *Жовнинській битві* 3 (13).6 повстанці зазнали поразки.
Острянин, втративши надію на перемогу, з частиною повстанців переправився через р. Сулу і перейшов на Слобідську Україну, в межі російських володінь. Повстанці, що залишилися в таборі, обрали новим гетьманом Дмитра

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1638 р.

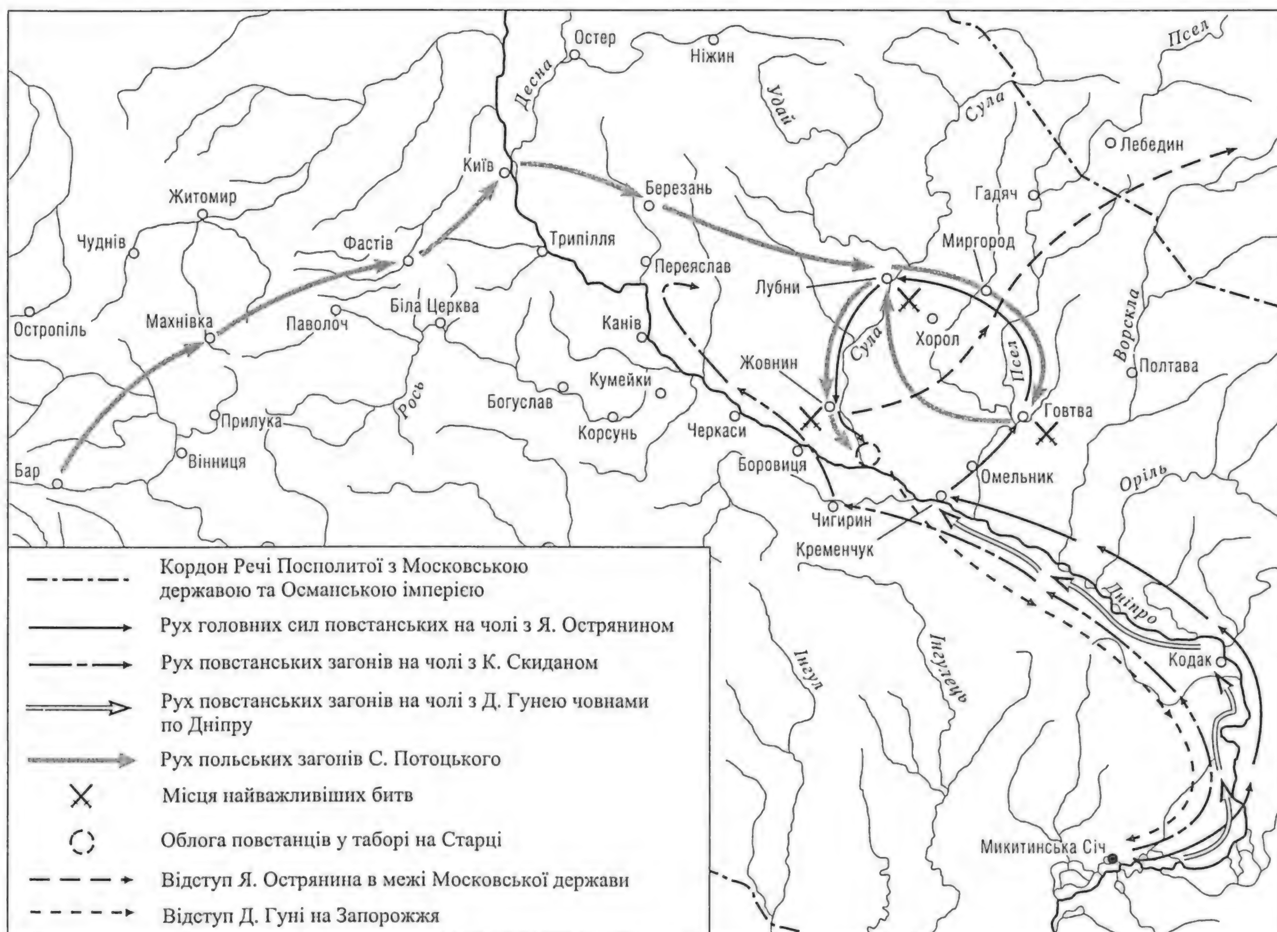

Гуню і продовжили боротьбу. У ніч проти 12.6 вони збудували міст через Сулу і відійшли до гирла річки. На місці, де р. Старець упадає в Сулу, повстанці заклали міцно укріплений табір і близько двох місяців (червень–липень) вели запеклі бої (див. *Битва на Старці*). Виснажені, вони 28.7.1638 капітулювали. Д. Гуня разом з полковником Филоненком і частиною козаків зумів вирватися з оточення і відступив на Запорожжя. Провід перейшов до ставлеників партії замирення.

Обидві сторони домовилися, що реєстровці і повстанці підуть на взаємне пробачення і проведуть спільну раду у Корсуні, на якій оберуть послів до короля і складуть свою петицію, а тимчасом військо козацьке буде під владою гетьмана Потоцького і призначених ним полковників. Старшина реєстровців і представники повстанців 28.7 склали у цьому присягу. У дію вступала *«Ординація Війська Запорозького реєстрового» 1638.*

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. І. – С. 292–310; Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 69–81.

С. Р. Лях

ПОВСТАННЯ 1702–04 НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ – див. *Правобережне козацтво.*

ПОГРЕБНЯК Яким (18 ст.) – український козачий будівничий родом із с. Нової Водолаги (тепер смт і районний центр Харківської обл.). На замовлення запорожців та священиків *Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря* збудував протягом 1773–79 у м. Самарі (тепер Новомосковську Дніпропетровської обл.) Троїцький собор. Споруда є шедевром української дерев'яної архітектури. Це складна дев'ятизрубна будівля, зведена без використання металевих гвіздків-скріплень. За будівництвом наглядали відставний запорозький суддя Антон *Головатий* і кошовий отаман Іван *Чепіга*. Січовики вважали Погребняків витвір «Божим дивом», а самого майстра відзначили спеціальною грамотою (атестатом). Історію спорудження храму, боротьбу між національно-патріотичними та зловорожими сатанинськими силами навколо нього зобразив О. *Гончар* у романі «Собор» (1968).

Див. також *Самарський Троїцький собор.* *В. А. Чабаненко*

ПОДІЛЬСЬКИЙ ПОЛК, Могилівський полк, Придністровський полк – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. П. п. був створений на початку *Визвольної війни*. Полковим містом була *Вінниця*. У 1649 після укладення *Зборівського договору* П. п. був розформований, а його територія відійшла до *Кальницького* та *Брацлавського* полків. Відновлений у 1656 з полковим центром у Могилеві (тепер Могилів-Подільський Вінницької обл.). В 1667 територія П. п. згідно з умовами *Андрусівського миру* була передана Росією Польщі, яка в 1672 передала її Туреччині, що призвело до ліквідації П. п. і переселення козаків цього полку на північ Київщини в район Димера та Іванкова. Полковниками П. п. були І. *Богун*, Ф. Михайлович, О. *Гоголь*-Яновський, А. Зеленський (наказний), К. Михалевський, Д. Гладкий (наказний).

Літ.: Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 646–647. *С. Ф. Плецький*

ПОКАРАННЯ – заходи примусу, які застосовувались до осіб, винних у вчиненні злочину.

На Запорожжі було декілька видів П., кожне з яких встановлювалося залежно від тяжкості скоєного злочину, загрози, яку він становив для принципів січової організації, особистості злочинця та усвідомлення ним сутності скоєного. Смертна кара була поширеним видом покарання. Смертю каралося вбивство козака козаком і взагалі вбивство, велика і повторна крадіжка, грабіж, розбій, боягузтво та пияцтво під час військового походу, зневага військової старшини та невиконання рішень військової ради з важливих питань. Сфера застосування смертної кари поступово звужувалась. За певних обставин козакові могли дарувати життя, коли його жаліла ціла громада чи коли якась із дівчат погоджувалась вийти за нього заміж.

Видами смертної кари були повішення, утоплення, розстріл, посадження на гостру палю. Тілесні покарання були простими і поділялися на болючі і калічницькі. Болючі покарання (биття киями, биття дубовими ціпками) застосовувались за злочини проти власності, включаючи крадіжку коней, грабунок запорозьких купців, бійки в п'яному стані тощо. Окалічення (відрубання кінцівок, їх переломи) застосовувались дуже рідко.

П. у вигляді позбавлення волі застосовувалося рідко і було короткотривалим (прив'язування до стовпа чи гармати). Це було зумовлено військовим характером життя козацької спільноти та її опором будь-якому закріпаченню. Арешт і утримання у в'язниці використовувались не як самостійне покарання, а як спосіб ізоляції та утримання особи, що вчинила злочин, до суду.

Позбавлення честі і прав як різновид П. мало подвійну форму – приниження гідності особи, що вчинила неправомірний вчинок, та повне або часткове обмеження її політичних і громадянських прав. Перше здійснювалось на Запорожжі переважно у вигляді прив'язування до стовпа або гармати чи биття під шибеницею. Друге полягало в усуненні від певної посади та у позбавленні права обіймати певну посаду або брати участь у вирішенні ключових питань життя козацького співтовариства.

Майнові П. через нерозвинутість у козаків приватної власності, насамперед на землю, за винятком одягу і зброї, були нечастими. П. за крадіжку майна здебільшого мало вигляд не матеріальної компенсації, а фізичної розправи. В окремих випадках документи фіксують пом'якшення П. у вигляді взяття на поруки громадою чи куренем.

Церковні П. мали на Запорожжі допоміжний характер і застосовувалися у двох формах: покути (каяття, покарання) в церкві та виселення на покуту в монастир. Покута в церкві проводилась у формі публічної догани козакам у церкві в присутності цілого коша та їх присягання в тому, що більше такої сваволі вони не вчинятимуть. До монастирів на покуту направлялись переважно особи, які мешкали в паланках, за подружні провини.

У роки *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* міри П. козаків стали жорстокішими, що було пов'язано з необхідністю посилення дисципліни і порядку в їхніх лавах. Страті підлягали всі без винятку зрадники. У 1650, наприклад, було страчено гетьмана-самозванця Худолія – ватажка козаків, які повстали проти Б. *Хмельницького*, а у 1651–52 – полковників С. Герасимова, М. Гладкого, Л. Мозиря, С. *Пободайла*.

Водночас уже в цей період спостерігається заміна смертної кари штрафами.
Наприкінці 17 – у 18 ст. П. у козаків мали тенденцію до гуманізації. Головна мета П., як і раніше, полягала у залякуванні, для чого воно здійснювалось прилюдно. Водночас метою П. було й запобігання злочинним діям у майбутньому, відплата злочинцю заподіянням муки, примусова праця, відшкодування завданої шкоди.
Переважна більшість чинних правових норм вказувала вид П., однак не визначала його меж, допускалася множинність П. за один злочин. Вид і розмір П. залежав від соціального статусу злочинця та потерпілого. Привілейоване становище при цьому мала козацька старшина.
Виключна міра П. – страта – була простою та кваліфікованою. Проста страта полягала у повішенні, розстрілі, відсіканні голови, утопленні. Кваліфіковані види страти застосовувались для залякування населення та посилення страждань засудженого. До них належали четвертування (відрубування кінцівок, а потім голови), посадження на гостру палю, підвішування за ребра, колесування (роздроблення кісток). Кваліфікована страта застосовувалася в 2-й пол. 18 ст., аби покарати козаків за гайдамацтво. Тілесні П. у порівнянні з попереднім періодом практично не змінились; найпоширенішим було биття батогом та киями біля ганебного стовпа, що часто було замаскованою стратою.
З кінця 17 ст. набуває поширення новий вид П. – заслання, яке замінило стародавню форму вигнання (виволання). За умов формування російського абсолютизму П. у вигляді тимчасового і довічного заслання набуває значного поширення. Найчастіше воно застосовувалось до політичних противників царату (А. *Войнаровський*, П. *Калнишевський* та ін.). З 2-ї пол. 18 ст. практикується новий вид П. – заслання на каторгу (довічну або на визначений термін), де передбачалось виконання засудженим важких робіт (побудова фортець, робота в копальнях тощо). Так, на Сибірську каторгу було заслано керівника народного повстання на Правобережній Україні М. *Залізняка*.
Одним з видів П. було позбавлення волі. В'язниць у козаків не існувало, а тому засуджених утримували в сараях, хатах, пушкарнях, в камерах при ратушах. Ув'язнення часто супроводжувалось приковуванням до стовпа, а термін перебування ув'язненого, який повинен був сам себе утримувати, становив від чотирьох тижнів до «покорності». Згодом, з утвердженням російського абсолютизму, тюремне ув'язнення набуває значного поширення.
Ганебні П. отримали подальший розвиток. Їх видами було прив'язування злочинців, переважно злодіїв, до стовпа на майдані, коли кожен міг піддати його тілесному покаранню, приковування злочинця до кобили.
Майновими П. були штрафи («вина»), відрахування з платні, конфіскація всього або частини майна злочинця; практикувалось і відшкодування за «моральну кривду». Конфісковане майно передавалося до *Скарбу Військового*, а пізніше – здебільшого до царської скарбниці.
18 ст. стало періодом, коли поряд із спробами впровадження писаного кодифікованого законодавства (*«Права, за якими судиться малоросійський народ»* 1743; «Екстракт малоросійських прав» 1767) застосовувались норми козацького звичаєвого права. Це, зокрема, стосувалось покарань за крадіжки та чаклунство на Січі. Від П. повністю або частково могли звільнятись розумово відсталі особи, люди старшого віку і ті, хто мав фізичні вади. Страта не застосовувалась до вагітних жінок, підлітків до 16 років, літніх людей.
Як і раніше, на рішення суду могла вплинути громадська думка. На Січі козака від шибениці могла врятувати жінка, яка побажала взяти його собі в чоловіки, а відома піснярка Маруся *Чурай*, яка з ревнощів отруїла свого коханого, від П. стратою була звільнена клопотанням полтавської громади.

Літ.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 123–141; Грозовський І. М. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6 – С. 130–136; Федорович В. Система кар на Запоріжжі // Вісті комбатанта. – 1982. – № 3. – С. 33–40; Лисин А. Г., Петренко Н. И., Яковлева Е. И. Тюремная система российского государства в XVIII – начале XX века. – М., 1996. – С. 1–25; Історія держави і права України: у 2-х частинах / За ред. А. Й. Рогожина. – Ч. І. – К., 1996. – С. 180–182, 231–249.
С. М. Тимченко

ПОКАС Григорій Андрійович (? – бл. 1780) – військовий канцелярист *Генеральної військової канцелярії* Гетьманщини (1742–57). Походив з м. Погара Стародубського полку. Приятелював із відомим діячем *Гетьманщини* Миколою *Ханенком*. В 1767 отримав звання військового товариша. П. відомий своїми сміливими вчинками проти централістичної політики російського уряду. Під час виборів до законодавчої Уложенної Комісії виступив на чолі погарської старшини проти угодовської позиції погарського міщанства, яке дотримувалося проросійських настроїв. Він умовляв останніх «новины не слушать, ни к оной не склоняться и не смотреть ни на какие сторонние страхи», за що був заарештований. Арешт П. поклав кінець його службовій кар'єрі. Написав відомий твір української історіографії середини 18 ст. – «Описание о Малой России». Цей твір, написаний в дусі автономізму, був покладений в основу відомого твору С. *Дівовича* «Разговор Великороссии с Малороссией».

Літ.: Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 176–192; Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999.
Т. С. Геращенко

ПОКРОВСЬКА СІЧ – див. *Нова Січ.*

ПОКУХОВНИЙ ЗБІР – див. *Куфовий збір.*

ПОЛЕТИКА Андрій Андрійович (бл. 1739 – бл. 1798) – відомий діяч *Гетьманщини* 2-ї пол. 18 ст. Походив з родини бунчукового товариша Андрія Павловича Полетики. В 1758 – військовий канцелярист, з 1767 – бунчуковий товариш у *Генеральній військовій канцелярії*. Швидко просуваючись по службі, в 1784 був обраний роменським повітовим, а в 1785 – чернігівським губернським маршалком. Щирий український патріот, захищав інтереси України. Залишив щоденник про подорож *Катерини II* в 1787 до Києва. Відомий сміливими патріотичними виступами на захист прав українського дворянства. Своєю непримиренністю і принциповістю нажив чимало ворогів, які звинуватили його у фінансових махінаціях. У 1787 знову призначений роменським повітовим маршалком.

Літ.: Оглоблин О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 193–198; Омельченко В. Рід Полетик // Український історик. – 1967. – Ч. 1–2. – С. 59–63; Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999.
Т. С. Геращенко

ПОЛЕТИКА Григорій Андрійович (1725–1784) – громадсько-політичний діяч, письменник. Народився у м. Ромнах Полтавської губернії (тепер Сумської обл.). Нащадок українського козацько-старшинського роду в Лівобережній Україні, брат Івана та Андрія Полетик. У 1745 закінчив Київську академію, працював перекладачем з латинської і німецької мов у Петербурзькій АН. У 1764–73 – головний інспектор шляхетного корпусу. В 1767 обраний депутатом комісії по складанню «Нового Уложения» від шляхетства Лубенського полку.
Український патріот, на засіданнях комісії і в своїх творах обстоював ідею автономного устрою *Гетьманщини*, виступав з протестами проти зневажливого ставлення комісії до проекту прав і привілеїв шляхетства. Автор творів «Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства», «Записка как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления», «Возражения на постановление Малороссийской коллегии господину депутату Д. Натальину», «Мнение на читаный в 1768 г. в комиссии «Проект прав благородных», «Записка о начале Киевской Академии» та ін., склав «Словарь на шести языках: на российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском», перекладав грецьких філософів. Історики (О. *Лазаревський*, В. Горленко, І. *Борщак*) вважали його автором *«Історії Русів»*.

Літ.: Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 193–194; Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999.– С. 85, 89–91. *Т. С. Геращенко*

ПОЛЄВОЙ Микола (1796–1846) – російський письменник, історик, критик, драматург. Походив із родини курського купця. Систематичної освіти не здобув. Мешкаючи в Москві (1820–36), видавав популярний історико-літературний журнал «Московский телеграф» (1825–34), заборонений цензурою. Автор низки праць з історії Росії, у т. ч. 6-томної «Истории русского народа» (1829–33), написаної у відповідь на «Историю государства российского» М. М. Карамзіна. Історії Росії присвячені також численні літературні твори, п'єси П. Історичні погляди П. формувалися під впливом романтичної західної історіографії та літератури. Він звертався до історії побуту, усної народної творчості, соціальної історії, полемізуючи з представниками російської просвітницької історіографії, висловлюючи новаторські, оригінальні ідеї щодо окремих проблем історичного процесу. У своїй творчості П. приділив спеціальну увагу українській темі. Розгорнутий погляд П. на українську історію міститься в його рецензії на «Историю Малой России» Д. М. *Бантиша-Каменського*, опублікованій в 1830.
П. став першим істориком, який фактично заперечив панівну на той час традиційну, малоросійську концепцію історії України, сформульовану російськими та українськими авторами. Він був упевнений, що українці – окремий від росіян слов'янський народ, що має власну мову, побут, історію. На думку П., Київська Русь ніколи не була єдиною, монолітною, централізованою державою. Вона становила федеративний союз окремих державних утворень, заснованих вікінгами і населених різними слов'янськими племенами. Сформульовану П. концепцію історії Київської Русі згодом розвивав М. І. *Костомаров*.
П. надавав великого значення *козацтву*, вважаючи, що саме воно забезпечило специфіку, окремішність і навіть початок української історії. На думку історика, слово «козак» мало азіатське (точніше – тюркське) походження і вживалося спочатку в значенні «кінний воїн» або «розбійник». Дослідник категорично заперечував т. зв. тюркську і кавказьку версії походження козацтва, висловлені М. М. Карамзіним і Д. М. Бантишем-Каменським. Проте П. не вдалося цілком уникнути впливу своїх попередників. Він, зокрема, пов'язував родовід козаків зі степовими кочівниками, які, на його думку, дали початок козацьким громадам за *Дніпровими порогами*. П. писав про строкатий в етнічному розумінні склад перших козацьких спільнот, виділяючи в них русів, половців, торків, берендеїв, молдован, поляків і литовців. Усі вони, підкреслював автор, пізніше прийняли православну віру і засвоїли руську мову. П. заперечував існування козаків до 13 ст., хоча й проводив певні паралелі між ними та літописними берладниками та бродниками. У той же час причини виникнення козаччини П. пов'язував із монголо-татарською навалою.
П. не був оригінальним, коли писав про т. зв. реформи козацького устрою, здійснені польськими королями Стефаном *Баторієм* і Сигізмундом І. Одним з їх наслідків він вважав відокремлення від запорожців городових козаків. Останні, на його думку, створили громадянське суспільство. Що стосується запорозьких козаків, то П. уявляв їх у вигляді збіговиська напівкочового типу, свавільної вольниці, що за своєю природою протистояла державі та місту. П. закликав не ідеалізувати козацтво і не зображувати його то в ролі захисників православної віри та Вітчизни, як це робив М. М. Карамзін, то «парижан 1789 р.». В цьому останньому випадку автор натякав, очевидно, на К. Ф. *Рилєєва*. Козацтво як історичне явище зійшло з історичної арени, оскільки його роль уже була зіграна. Потреба в козацькій службі відпала сама собою у 18 ст., коли змінилися політичні обставини. У цілому козацтво було для П. блискучим, екзотичним, навіть зворушливим епізодом в історії Росії, приреченим на зникнення.

Літ.: Шикло А. Е. Исторические взгляды Н. А. Полевого. – М., 1981; Сухих И. Последний романтик // Полевой Н. А., Полевой К. А. Литературная критика. – Л., 1990. – С. 4–16; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. *В. В. Кравченко*

ПОЛИЧКА ЗАТРАВОЧНА – деталь *вогнепальної зброї* у вигляді металевої пластинки із заглибленням для пороху, що розміщувалась біля запалювального отвору в казенній частині ствола. Тліючий гніт чи іскри від кременя потрапляли на П. з., і від них займався насипаний на неї порох. Через запалювальний отвір полум'я проникало у ствол і запалювало пороховий заряд, що знаходився в ньому. Спочатку П. з. приварювалися до ствола біля запалювального отвору. Згодом їх кріпили до замкової дошки. Щоб зменшити псування П. з. від корозії і порохового нагару, їх виготовляли із бронзи і золотили.

ПОЛІСЬКА СІЧ – національно-патріотичне військове формування, що діяло від липня до грудня 1941 у волинському Поліссі під керівництвом представника уряду УНР в екзилі Тараса Боровця. В основу її діяльності було покладено ідеали та організаційні засади *Запорозької Січі*. Боровець став отаманом Січі і, щоб підкреслити зв'язок із козацьким минулим, узяв за псевдонім ім'я відомого

літературного героя – Тараса Бульби. П. С. стала одним з трьох українських державницьких військово-повстанських формувань, що оперували в окупованій Україні.

У серпні – листопаді 1941 П. С. контролювала географічний район Поліської лісово-болотистої котловини з центром у м. Олевську (Олевська республіка) і забезпечувала там функціонування органів української влади. Координувала свою діяльність із Білоруською Народною Самообороною. Нараховувала, за різними даними, від 3 до 10 тис. вояків. За свідченнями Т. Бульби-Боровця і даними деяких авторів, загони П. С. мали ще одну назву – Українська Повстанська Армія (УПА). Цей факт заперечують інші дослідники.

У листопаді 1941 німецька адміністрація вжила заходів до П. С. Вона змушена була саморозпуститися (за спогадами Т. Бульби-Боровця, остаточно в грудні 1941, за іншими даними – 16.2.1942). Її члени пішли у підпілля і продовжили боротьбу як проти німецької окупаційної влади, так і радянських партизанів. При цьому ініціатива збройного протистояння з партизанами належала радянській стороні, яка керувалася вказівками Москви.

У серпні 1943 ОУН (б), яка вважала діяльність «бульбівців» проявом отаманщини, силою підпорядкувала їх собі. Більшість вояків колишньої П. С. погодилася із цим і продовжила боротьбу у складі УПА, керованої ОУН (б).

Літ.: Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 239–331, 389, 408, 564, 584; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991; Історія українського війська. – Львів, 1992.

В. М. Мороко

ПОЛІТАВРНИК – див. *Військовий довбиш.*

ПОЛК – у 16–18 ст. у *козацькому війську* основне тактичне з'єднання, а в *Гетьманщині* з 2-ї пол. 17 ст. – ще й адміністративно-територіальна одиниця. При формуванні реєстрового козацького війська П. був його основним тактичним з'єднанням. У кінці 20-х рр. 17 ст. за гетьмана М. *Дорошенка* сформовано 6 реєстрових П., які підпорядковувалися коронному гетьману. П. був військовою одиницею, що об'єднувала козаків, які проживали на певній території. Саме П. був тією структурою, яка забезпечувала підготовку козаків, їх мобілізацію та ведення ними бойових дій. Кількість полків не була сталою. Наприкінці 16 – у 1-й пол. 17 ст. вона залежала від чисельного складу *реєстру.* У 1601 їх було 4, у 1620–30-х рр. – найчастіше 6 (Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський, Чигиринський; короткий час існували також Миргородський та Лубенський). Назви П. походили від міст або містечок, де містилися їхні полкові центри. Наприкінці 16 – на поч. 17 ст. у П. нараховувалося біля 500 козаків; згодом ця кількість змінювалася; у 1620–30-х рр. вона становила біля 1 тис. чол., а після 1648 в деяких П. було по кілька тисяч козаків.

Основним тактичним підрозділом П. була *сотня*, яка поділялася на організаційно-господарчі одиниці – *курені.*

У ході *Визвольної війни* під проводом Б. Хмельницького військова організація козацтва стала основою її адміністративного устрою. Територія України поділялася на П. і сотні, які означали не тільки військові одиниці, а й територію, на якій вони формувалися. Навіть у 18 ст. межі між полками не були чітко визначені, що призводило до частих суперечок між ними. Кількість полків збільшилась. За реєстром 1649 їх налічувалося 16, хоча в певні періоди кількість їх доходила до 30. Формувалися П. і на Лівобережній, і на Правобережній, і на Західній Україні (Покутський П.), і в Білорусії (Могилівський П.). Площа П. не була однаковою. Територія старих П. (місцевості, де козацький стан традиційно був найчисленнішим) сягала 2–3 тис. км^2, а нові (на територіях яких проживало менше козаків) були вдесятеро більші (Київський – 20 тис. км^2, а Ніжинський – 30 тис. км^2). Територія П. поділялася на 10–20 сотень, які теж різнилися своїми розмірами. Порівняно з колишніми польськими воєводствами територія П. була меншою, що забезпечувало більш ефективне управління, і накази від гетьмана швидше доходили до виконавців.

Полковники стали поряд з військовими функціями виконувати й адміністративні. Вони розпоряджалися землями, які раніше належали королю і шляхті, проводили збір податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, збирали орендну плату. Крім того, полковник очолював і судову владу. Полки як адміністративно-територіальні одиниці проіснували до кінця 18 ст. Через їх антагонізм з імперським устроєм Росії у 1782 П. було скасовано.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 246–298; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства. – К., 1988. – С. 73; Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 12–13; № 2. – С. 18–20; Балабушевич Т. А. Територіальні межі правобережних козацьких полків (друга половина XVI – початок XVIII ст.) // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С. 23–32.

С. Ф. Плецький

ПОЛКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – в *Гетьманщині* управлінський орган полкової адміністрації. До відання П. к. входили адміністративні, військові та судові справи. П. к. виступала як виконавчий орган влади стосовно всього населення полку.

Очолював П. к. *полковник*, а її повсякденною діяльністю відав *полковий писар.* Розміщувалась П. к. у будинку полковника або в іншій будівлі неподалік.

У П. к. були відділи: судовий, скарбовий, рахунковий. До її складу входили: реєнт (помічник писаря), *канцеляристи* (10–16 чол.), підписки, курінчики (гінці, доручені), протоколісти, осавульці (або осавульчики).

У П. к. зосереджувалося все діловодство полку. До неї надходили гетьманські універсали, а пізніше – укази та ордери російської адміністрації. З П. к. надсилалися відповіді на них і листи до сотенних урядів. У П. к. існувало кілька книг. У «Книзі декретовій» записувалися вхідні й вихідні папери, ухвали, прийняті щодо різних справ. Попередня реєстрація протестів і позовів велася у «Книзі протестів». Матеріали про карні злочини і рішення, прийняті судом, записувалися в «Чорній книзі». Велася також «Книга справ поточних». Крім того, в П. к. реєструвалися справи, що розслідувалися, і справи закінчені. У канцелярії велися «Протокольні книги». Існували ще прибутково-видаткові книги, в яких записували, скільки грошей зібрано з населення полку і скільки залишилося після виплати всім чинам. Протокольні книги велися в двох примірниках, один із них надсилався в *Генеральну військову канцелярію.* Крім того, П. к. видавала копії документів,

упорядковувала полковий архів, часто вела діловодство спільно з полковими судами.

Під час ліквідації російським урядом залишків української автономії на поч. 80-х рр. 18 ст. були скасовані і П. к.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 224, 227–228; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1995. – С. 10–11; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. *С. Ф. Плецький*

ПОЛКОВА МУЗИКА – музичні команди, які входили до складу козацьких *полків*. Склад і кількість П. м. не регламентувалися. Очолював П. м. «трубацький» отаман; до неї зазвичай входило по 2–3 трубачі, сурмачі, довбиші. У бою і в походах П. м. використовувалася для подачі звукових сигналів війську, виконувала маршову музику, а на дозвіллі – танцювальну музику, народні пісні тощо.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 464. *С. Ф. Плецький*

ПОЛКОВА РАДА – орган козацького самоврядування в межах *полку* (2-а пол. 17 – 18 ст.) До компетенції П. р. належали адміністративні, фінансові, військові, а іноді й судові питання, які стосувалися полку. На ній обирали *полковника* та *полкову старшину*. Рішення П. р. були обов'язковими для всього населення на території полку.

У П. р. мали право брати участь усі козаки, записані до *компутів* (списків) полку. Скликати П. р. міг кожен козак полку, але на практиці це робили *полковник* або полкова старшина. Головував на П. р. полковник, якому допомагала полкова старшина, зокрема осавули. Формальне голосування на П. р. не практикувалося, а свою волю козаки виявляли голосними криками, підкиданням шапок тощо.

З кінця 17 ст. значення П. р. як органу влади занепадає. Повноваження П. р. постійно обмежувались гетьманською та царською адміністрацією. Дуже часто представники гетьмана чи російського уряду нав'язували раді потрібні їм рішення. Звужувались і повноваження П. р. Поступово більшість функцій П. р. перейшла до ради полкової старшини. Навіть скликатись П. р. стали рідше. Остаточно вони були ліквідовані під час знищення російським урядом залишків української автономії на поч. 80-х рр. 18 ст.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 203–204; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства. – К., 1988. – С. 73–74. *С. Ф. Плецький*

ПОЛКОВА СТАРШИНА – військова і цивільна адміністрація *полку* в *Гетьманщині* у 2-й пол. 17 – 18 ст. Очолював П. с. *полковник*, а до її складу входили полкові обозний, суддя, писар, осавули (звичайно два), хорунжий. Полковий обозний відав обозом і полковою артилерією з численною артилерійською прислугою (полковими артилерійськими осавулом, хорунжим, гармашами і пушкарями), командував полком як наказний полковник у разі відсутності полковника. Міг виконувати різні доручення гетьмана, полковника, а згодом і російського уряду. Деякі полкові обозні розслідували земельні спори, а обозні з південних полків доставляли на Січ грошове жалування. Полковий суддя відав судовими справами в полку, хоч вища судова влада на території полку належала полковнику. Полковий суддя іноді заміщав полковника на час його відсутності. Йому належала судова печатка й підпорядковувалася судова канцелярія. Головним помічником судді був судовий писар. Полковий писар вів діловодство полку і відав полковою канцелярією. Нерідко в полку було два полкові писарі (наприклад, у Миргородському). Під наглядом писаря працювали канцеляристи полкової канцелярії на чолі з *реєнтом*. Полковий осавул був безпосереднім помічником полковника у військових справах, виконував різні адміністративні доручення. Осавул відав, передусім, козацькими списками (*компутами*), стройовою та бойовою підготовкою козаків, їх спорядженням та озброєнням, добором і відрядженням козаків для воєнних дій. Осавули наглядали також за виконанням судових ухвал, мали свою печатку. Нерідко у полку було два осавули. Полкові осавули частіше за інших старшин бували у військових походах і очолювали окремі загони козаків. На полкових хорунжих покладалися переважно військові функції, водночас вони виконували й адміністративно-військові та інші доручення. У полках часто було по двоє хорунжих. Один з них (старший хорунжий) охороняв полкову корогву (прапор), другий (молодший хорунжий) – малий полковий прапор (*значок*).

До П. с. примикали *значкові товариші*, які користувалися старшинськими привілеями.

Спочатку П. с. обиралась на *полкових радах*, але згодом, хоча ці посади вважалися виборними, їх займали особи, призначені полковником за погодженням зі старшиною та затверджені гетьманом. Призначення П. с. оформлювалось гетьманським універсалом чи полковницьким листом. У міру ослаблення Гетьманщини посилювалось втручання російського уряду в призначення П. с. Крім того, з 1722 призначення П. с. було узурповане *Малоросійською колегією*. З 20-х рр. 18 ст. діяльність П. с. контролювалася призначеними царським урядом комендантами. Після ліквідації російським урядом залишків автономії Гетьманщини П. с. була ліквідована як станова група і зрівняна у правах із російським дворянством.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 216–220, 447, 506; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 67–68. *С. Ф. Плецький*

ПОЛКОВИЙ ОБОЗНИЙ – найвищий після *полковника* виборний урядовець *полку*. Належав до *полкової старшини* і входив до *полкової ради*. Керував полковою артилерією, відав постачанням полку і частіше від інших старшин був *наказним полковником* під час військових виправ.

ПОЛКОВИЙ СУД – судовий орган у *Гетьманщині*, що здійснював правосуддя на території *полку*. У П. с. розглядалися кримінальні та цивільні справи, вирішувалася переважна більшість справ першої інстанції, переглядалися рішення *сотенних судів*. П. с. міг діяти і як військово-польовий суд.

Вирішальний голос у П. с. мав *полковник*, якому належала найвища судова влада на території полку. Складався П. с. із членів *полкової старшини* полку. На засіданнях цього суду головував полковий суддя або полковник. У засіданнях суду могли брати участь міські урядовці – війти, бурмистри, магістратський писар. Крім того, певні судові

функції виконувала і *полкова канцелярія*: тут вирішувалися деякі військові, адміністративні і судові справи, засвідчувалися заповіти та угоди купівлі-продажу майна. При П. с. існувала судова канцелярія, де велися записи суду. Засідання полкових судів, нерідко спільні з магістратським судом, проходили в ратуші, що забезпечувало відкритий характер судового процесу. Дуже часто полковий суддя роз'їжджав по території полку і на місці вирішував земельні справи, справи про спадок, про порушення громадського порядку тощо. Крім того, П. с. міг проводити слідство, організовувати пошук злочинців.

Підпорядковувався П. с. *гетьману*, генеральному урядові (*генеральній старшині*) та *генеральному суду*. До останнього П. с. часто звертався за роз'ясненнями, вказівками та інструкціями. Гетьман і представники гетьманської адміністрації мали право скасовувати рішення П. с. У своїй діяльності П. с. керувався *звичаєвим правом*, гетьманськими *універсалами* та Литовським статутом.

Полкові суди були ліквідовані під час проведення гетьманом К. *Розумовським* судової реформи в 1760–63.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 248, 325–326, 336–337, 341–343; Г у р ж і й О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII –XVIII ст.) – К., 1994. – С. 37; М е л ь н и к Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 90, 115–119.

С. Ф. Плецький

ПОЛКОВНИК – одна з найвищих посад *козацької старшини*, воєначальник, керівник *полку*. З часів Хмельниччини П. одночасно зосереджував у своїх руках, крім військової, ще й адміністративну і судову владу. Спочатку П. обиралися козаками на *полкових радах*, а з кінця 30-х рр. 17 ст. призначалися польським урядом. Пізніше П. призначав *гетьман*, іноді *генеральна старшина*, а призначення санкціонувалось царським урядом. У 18 ст. втручання російського уряду в призначення П. посилилось, і на полковницькі уряди стали призначати російських дворян. Першим П. із російських дворян став П. Толстой, який у 1719 очолив Ніжинський полк.

Полковник лівобережного полку. Малюнок із книги О. І. Рігельмана. 70-і рр. 18 ст.

Резиденцією П. було полкове місто, хоча зрідка для цього обиралися інші міста на території полку. П. разом з *полковою старшиною* здійснював на території полку вищу військову, адміністративну і судову владу. Організовував оборону полкової території, відповідав за озброєння і спорядження, підготовку і мобілізацію козаків, під час бойових дій очолював полк, вирішував господарські питання, надавав маєтності, контролював збирання податків і розпоряджався полковими фінансами, мав вирішальний голос у *полковому суді*. Послаблення гетьманської влади і відхід від традиції виборності П. призвели до послаблення контролю за їх діяльністю. Безконтрольність у поєднанні з великими повноваженнями П. зумовили численні зловживання з боку деяких П. На поч. 80-х рр. 18 ст. під час ліквідації російським урядом залишків політичної автономії Лівобережної України посади П. скасовано. Найвідомішими П., які відзначились як воєначальники і державні діячі, були І. *Богун*, Г. *Гуляницький*, П. *Дорошенко*, І. *Золотаренко*, М. *Кривоніс*, М. *Кричевський*, Д. *Многогрішний*, П. *Полуботок*.

На *Запорозькій Січі* П. – командир козацької команди в поході чи керівник запорозької паланки.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 198–216; А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 65–66; П у т р о А. Левобережная Украина в составе Российского государства. – К., 1988. – С. 73–74.

С. Ф. Плецький

ПОЛКОВНИК НАКАЗНИЙ – див. *Наказний полковник*.

ПОЛКОВО-СОТЕННИЙ УСТРІЙ – система адміністративно-територіального та військового поділу *Гетьманщини* 2-ї пол. 17 – 18 ст. Формування П.-с. у. почалося в 1648. На початку *Визвольної війни* на Лівобережжі та на значній частині Правобережної України була ліквідована польська система адміністративного поділу і управління. Основою новостворюваної Б. *Хмельницьким* системи адміністративного управління на звільнених українських землях стала організаційна структура реєстрового козацького війська. Основною адміністративною одиницею Гетьманщини став *полк*. Вся територія Гетьманщини була поділена на полки. Їх кількість не була сталою і залежно від внутрішніх та зовнішньополітичних факторів коливалась від 16 до 30. Територія полків також не була однаковою (від 2 тис. км^2 до 30 тис. км^2). У місцевостях, де проживала значна кількість козаків (у старих козацьких полках), територія полків була в кілька разів меншою від площі новостворюваних полків. Але навіть найбільший полк за розмірами був меншим від польського воєводства, що забезпечувало ефективніше управління країною. Крім того, полк продовжував залишатися основною структурною одиницею козацького війська. Полк проводив мобілізацію козаків, які мешкали на його території, та організовував їх участь у бойових діях.

На території полку вся вища адміністративна, судова та військова влада належала *полковнику* та *полковій старшині*. Ця влада поширювалась на все населення полку, яке складалося із власне *козацтва*, записаного до полкових *реєстрів* чи *компутів*, та *посполитих* (цивільного населення, що не належало до козацького стану). Центральною установою полкової адміністрації була *полкова канцелярія*. Через неї полковник і полкова старшина здійснювали управління полком як адміністративно-територіальною одиницею та військовим підрозділом. Правосуддя на території полку здійснювалося через *полковий суд*. *Полкова рада* була польовим органом козацького самоврядування. Через участь у полкових радах до управління полком залучалась переважна більшість козаків, що забезпечувало найдемократичніше розв'язання проблем полкового рівня.

Полк поділявся на 10–20 *сотень*, які були його адміністративно-територіальними та військовими одиницями. Вони мали певну територію з населенням, яке на ній проживало і яке підлягало адміністративній, судовій та військовій владі сотенної адміністрації на чолі із *сотником*. Сотенні канцелярії, або сотенні правління, були установами, через які сотенна адміністрація здійснювала адміністративну, судову і військову владу сотні. Органами козацького самоврядування в сотнях були сотенні ради. У свою чергу сотня поділялася на *курені*, що були найнижчими організаційними одиницями, які об'єднували козаків окремих населених пунктів і забезпечували їх мобілізацію.

Однією з характерних рис П.-с. у. була чітка управлінська вертикаль. *Гетьман* за допомогою *генеральної старшини* здійснював управління на загальнодержавному рівні. Обсяг повноважень гетьмана забезпечував його верховенство в адміністративній, судовій та військовій сферах. Гетьману підпорядковувались полковники, які управляли на регіональному рівні. Значний обсяг повноважень полкової адміністрації дозволяв їй самостійно, без дрібної опіки з боку гетьмана та бюрократичної тяганини, управляти полком. Поєднання на всіх рівнях козацької адміністрації військових, судових і адміністративних повноважень наближало владу козацької старшини до авторитарності. Найбільш характерним такий стан справ був для влади на загальнодержавному рівні. Обсяг повноважень гетьманів і їхні можливості впливу на суспільство дозволяли їм правити майже як диктаторам. Крім того, це робило надзвичайно дієвим гетьманський контроль за владою на регіональному рівні, що було особливо важливо, зважаючи на високий рівень повноважень полковників, який без стримуючих факторів міг би відкривати шлях до зловживань. Така система управління забезпечувала ефективне і при потребі жорстке керівництво країною, що було особливо важливо під час війни за незалежність, яку впродовж багатьох років вела Україна. Елементи демократії були важливою складовою П.-с. у. Адже вони були найефективнішим стримуючим старшинську сваволю чинником. Система козацьких рад (загальновійськових, полкових та сотенних) забезпечувала вплив суспільства на прийняття найважливіших рішень, а виборність козацької старшини обумовлювала її відповідальність перед суспільством. Це стосувалося передусім гетьманської влади. Гетьман, який втрачав авторитет і підтримку суспільства, втрачав і владу. П.-с. у. вигідно відрізнявся від державного устрою *Речі Посполитої*. Слабка державна влада в Польщі не забезпечувала захисту інтересів нижчих прошарків шляхетства. Ефективність П.-с. у. та привабливість для народних мас його демократичних елементів зумовили поширення цього устрою поза межі Гетьманщини. На визволених українськими військами від шляхетського панування білоруських землях створювалися козацькі полки. Такий самий устрій запровадили і українські переселенці на *Слобідській Україні*, де існувало 5 полків, але не було гетьманської влади.

Надалі на розвиток П.-с. у. негативно вплинуло послаблення Гетьманщини за часів *Руїни*. Після виведення українських військ із Білорусі ці землі захопили російські війська, а створені там козацькі полки було ліквідовано. Передача Росією Польщі Правобережної України (за *Андрусівським миром 1667*) дозволила польській адміністрації в 70-і рр. 17 ст. поступово ліквідувати правобережні козацькі полки. Вони були знову відновлені в середині 80-х рр. 17 ст., але проіснували недовго і остаточно ліквідовані в 1712–14 згідно з угодою між Росією та Польщею. Після поділу України між цими сусідніми державами П.-с. у. зберігся лише на Лівобережжі та Слобожанщині. Демократичний державний устрій Гетьманщини і навіть обкраяна автономія Слобідської України разюче відрізнялися від самодержавного ладу Росії. Тому тільки ліквідація П.-с. у. могла забезпечити Москві панування над українськими землями. Перебування Слобожанщини у складі Росії та відсутність гетьманської влади, яка могла б організувати протидію централізаторській політиці царату, призвели тут до більш ранньої (у 1765) ліквідації П.-с. у.

Особливо негативно позначилося на долі П.-с. у. посилення залежності Гетьманщини від Росії. У Гетьманщині залишилось лише 10 полків. Під впливом деспотичної Росії в Гетьманщині йшов процес згортання демократичних козацьких традицій. Утрата козацькими радами свого значення, поступовий відхід від виборності старшини призвели до втрати контролю суспільства за діяльністю козацької адміністрації. Крім того, проводячи політику, спрямовану на поступову ліквідацію української автономії, російський уряд цілеспрямовано послаблював гетьманську владу. Це порушило баланс між владою на загальнодержавному та регіональному рівнях. Утрата відповідальності перед суспільством і послаблення контрольних функцій гетьманської влади зумовили посилення влади полкових адміністрацій. Поступово влада полковників стає авторитарною навіть щодо полкової старшини та сотенних адміністрацій. Все це спричинилося до численних зловживань і посилило розкол українського суспільства, що негативно позначилося на ефективності П.-с. у. Але і в такому деформованому вигляді П.-с. у. був більш привабливим для українського суспільства, ніж загальноросійський устрій, тому він проіснував до поч. 80-х рр. 18 ст., коли був ліквідований російським урядом.

Літ.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 196, 423; Реєстр війська Запорозького 1649 року. – К., 1995; Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1995. – С. 5–19; Панашенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – К., 1997.

С. Ф. Плецький

ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО (Меньшова) Наталія Дмитрівна (1884–1973) – український історик, один із

Н. Д. Полонська-Василенко

провідних представників т. зв. державницької школи в українській історіографії, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка (з 1947), Української вільної академії наук (з 1948), Міжнародної академії наук у Парижі (з 1953). Народилася в Харкові у дворянській родині. Дочка генерала і військового історика Д. Меньшова (1855–1917), який у 1917 був гарматним отаманом Української армії. Навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві та на історико-філологічному факультеті Київського ун-ту.

З 1916 по 1920 – приват-доцент Київського ун-ту. У 1918–25 працювала в Київському археологічному ін-ті, у 1924–41 – у Всеукраїнській академії наук (з перервою у 1934–38: була звільнена з роботи). Її чоловік – М. П. Василенко (1866–1935) – академік, другий президент Української академії наук, зазнав репресій з боку органів ДПУ. Зазнала переслідувань і сама П.-В. У 1940, захистивши докторську дисертацію «Нариси з історії заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775)», стала однією з найперших жінок – докторів історичних наук в Україні. У роки німецько-фашистської окупації П.-В. очолювала Ін-т археології АН УРСР (жовтень – грудень 1941) та Київський центральний архів давніх актів (грудень 1941 – вересень 1943). У вересні 1943 переїхала на Захід. У 1944 – професор Українського вільного університету у Празі, з 1945 – професор УВУ у Мюнхені, з 1966 – декан філософського факультету УВУ.

Працюючи в архіві Катеринославського губернського правління, П.-В. виявила унікальні документи з історії Південної України і склала їх опис. Аналогічну роботу продовжила в архівах Одеси і Сімферополя. Ці документи на сьогодні втрачені, і праці П.-В. залишаються єдиним джерелом їх відтворення.

П.-В. – автор близько 200 наукових праць з археології, історії України, історії церкви, зокрема «Хмельниччина» (1947), «Палій і Мазепа» (1949), «Історія української церкви» (1949), «До історії повстання на Запорожжі 1768» (1952), «Гетьман Мазепа та його доба» (1959), «Запоріжжя XVIII століття та його спадщина» (збірник студій, т. 1–2, 1965–67), двотомна синтетична праця «Історія України» (1973–76). Попри широкий діапазон наукових інтересів, основна увага П.-В. як історика зосереджена на історії боротьби *Запорожжя* за своє існування та на господарській колонізації Південної України у 2-й пол. 18 ст. Тематика її праць охоплює також історію Київської Русі, Гетьманщини, української церкви, проблеми національної культури та богослов'я.

Серед праць П.-В. про Запорожжя слід відзначити такі: «З історії останніх часів Запорожжя» (1926), «Історики Запоріжжя, XVIII ст.», «Маніфест 3 серпня 1775 р. в світлі тогочасних ідей» (1927), «Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічної історії Запоріжжя» (1932). Ці праці були видані в Україні, однак після переїзду П.-В. за кордон на них було накладено заборону, а рукописи зникли. Особливо цінною є велика монографія «Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775)» (1944), з якої в еміграції опубліковано лише перший том і частину другого. Доля ж решти рукопису та трьох томів архівних матеріалів до монографії невідома, хоч і є деякі ознаки їх існування.

У *козацтві* П.-В. вбачала явище, яке позначилося на всій історії України з 16 ст.

Літ.: Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 1. – К., 1992. – С. V–LIV; Верба І. Н. Д. Полонська-Василенко // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 25–39; Омельченко В. Професор Наталія Полонська-Василенко (до 25-ліття від дня смерті) // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 346–355.
С. Р. Лях

ПОЛОУС Федір – запорозький отаман. Очолюючи залогу реєстрових козаків на о. *Хортиці*, П. навесні 1594 схилив запорожців до спільного походу на *Буджак*. Під час *повстання 1594–96* під проводом С. *Наливайка* П. перейшов на бік повсталих, брав участь у боях проти польських військ. Пізніше запорожці обрали його отаманом. У 1598 П. очолив на Запорожжі виступ проти польської влади. Подальша доля П. невідома.

ПОЛТАВА – одне з найбільших міст Лівобережної України. Розташоване на р. Ворсклі – притоці *Дніпра*. Назва походить від Лтави чи Олтави – притоки Ворскли, де в кінці 9 ст. виникло слов'янське поселення. У писемних джерелах П. вперше згадується під 1430, коли Вітовт передав її Олександру Глинському. У 1482 П. зазнала значних руйнувань від татар хана Менглі-Гірея. У 16 – 1-й пол. 17 ст. П. перебувала по черзі у володінні Глинських, Сигізмунда I, Б. Обалковського, С. *Конєцпольського*, *Я. Вишневецького*. У 1640 місту надано магдебурзьке право. Основну частину його мешканців становили ремісники та торгові люди. За *Гетьманщини* П. – центр *Полтавського полку*. Вона була однією зі значних резервних баз війська Б. *Хмельницького*, відігравала велику роль у постачанні повстанцям пороху, зброї та продовольства. У середині 17 ст. в південно-західній частині П. знаходилась фортеця з великими стінами, дерев'яними ворітьми і 5 баштами; фортеця була захищена високими земляними валами та глибокими ровами. За її межами в 1650 полтавським полковником М. *Пушкарем* був збудований Хрестовоздвиженський монастир. Місто зазнало значних руйнувань у 1658 під час повстання М. Пушкаря проти гетьмана І. *Виговського* та від нападів кримських татар у 1660–90-х рр. У 1709 за 5 км від П. відбулася відома *Полтавська битва*. З 1775 П. – повітове місто Новоросійської губернії, з 1784 по 1796 – Катеринославського намісництва, з 1797 по 1802 – Малоросійської губернії; з 1802 – центр Полтавської губернії. Тепер П. – обласний центр.

Літ.: Бучневич В. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Полтава, 1902; Ігнаткін І., Вайнгорт Л. Полтава. – К., 1966; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К., 1967. – С. 68–85; Полтава. Книга для туристів. – Харків, 1989.
Г. Ф. Турченко

ПОЛТАВЕЦЬ-ОСТРЯНИЦЯ Іван Васильович (1890–1957) – один з організаторів українського козацького руху доби українських визвольних змагань. Народився в с. Балаклії на Чигиринщині (тепер Смілянського р-ну Черкаської обл.). Закінчив Єлисаветградське кінне училище і кадетську школу в Чугуєві. Був офіцером російської армії. Деякий час служив на Кубані. Захоплювався історичним минулим України, пробував писати історичні твори. Вважав себе нащадком кубанських козаків. Під час Першої світової війни відзначився сміливістю та ініціативністю. Був нагороджений багатьма орденами. Після Лютневої революції 1917, яку зустрів у Петрограді, переїхав в Україну, де включився в організацію *Вільного козацтва*. Один із організаторів з'їзду Вільного козацтва, що відбувся у жовтні 1917 в Чигирині. Оскільки генерал П. *Скоропадський*, обраний військовим отаманом Вільного козацтва, перебував на фронті, наказним військовим отаманом і генеральним писарем було обрано П.-О. Уже в листопаді 1917 він виступив з планом реорганізації влади і утворення, при опорі на козацтво, *Української Держави* на чолі з гетьманом П. Скоропадським. З квітня 1918 П.-О. – генеральний писар в уряді П. Скоропадського. Після зречення гетьмана від влади П.-О. емігрував до Німеччини. Там зробив спробу відновити Вільне козацтво (див. *Українське національне козаче товариство*). За свідченням деяких джерел, у 1921 короткий час нелегально перебував в Україні, де керував антирадянським повстанським загоном у *Холодному Яру*. Після повернення до Німеччини намагався згуртувати консервативні сили еміграції і очолити їх із метою відновити незалежність України на засадах гетьманської авторитарної влади. Спроби П.-О. не мали успіху. У 30-і рр. він намагався відновити козацтво у формі Українського козачого руху. Ліберальною і соціалістичною частинами еміграції гостро критикувався за вкрай праві погляди. Після Другої світової війни припинив політичну діяльність. Помер у Мюнхені. *Ф. Г. Турченко*

І. В. Полтавець-Остряниця

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 – вирішальна битва між шведськими і російськими військами біля м. *Полтави* під час Північної війни 1700–21. Відбулась 27.6.1709.

Навесні 1708 армія шведського короля *Карла XII* розпочала похід із території *Речі Посполитої* білоруськими землями на Смоленськ у напрямку на Москву. Не змігши подолати опір російських військ, шведська армія повернула в Україну. Тут Карл XII знайшов підтримку гетьмана І. *Мазепи*, до якого згодом приєдналися запорожці на чолі з кошовим К. *Гордієнком*. Сувора зима 1708–09, серія воєнних невдач, відсутність обіцяної допомоги з Криму, Туреччини та Польщі значно погіршили становище шведської армії. За таких умов Карл XII вирішив захопити Полтаву, яка прикривала *Муравський шлях* на Москву. Захищав місто російський гарнізон (4300 чол.), а також 2600 жителів міста. На початку травня 1709 шведські війська здійснили спробу здобути місто штурмом, але невдача змусила їх розпочати довготривалу облогу. Вперта оборона міста надовго скувала головні сили Карла XII і завдала їм значних втрат. Це дало можливість російському командуванню зосередити свої сили і ретельно приготуватись до генеральної битви, яку цар *Петро I* планував дати 29.6. Було збудовано укріплений табір, підступи до якого охороняли 6 поперечних та 4 повздовжні редути. Армія Петра I нараховувала 42 500 чол. при 102 гарматах. Крім того, вірне цареві українське козацьке військо гетьмана І. *Скоропадського* перетинало шведам шлях відступу до *Дніпра*. Шведська армія нараховувала 31 тис. чол. і 6 гармат. Війська І. Мазепи безпосередньої участі у П. б. не брали; вони охороняли шведський обоз, частково брали участь в облозі Полтави, що не дозволило російській армії оточити військо Карла XII.

Карл XII, дізнавшись вночі 26.6 про можливість прибуття на допомогу Петрові I 40-тисячного війська хана Аюки, вирішив випередити противника і першим розпочати битву. О 5-й годині ранку 27.6 шведські війська розпочали штурм російських редутів, несучи при цьому великі втрати. Біля 9-ї години обидві армії, перегрупувавши свої сили, вступили у рукопашний бій, у ході якого шведи не витримали тиску і почали залишати поле бою. До 11-ї години битва закінчилась цілковитою поразкою шведів. Рештки шведського війська відступили вздовж р. Ворскли до Дніпра. Біля *Переволочної* Карл XII, І. Мазепа, К. Гордієнко і ще близько 50 старшин разом із загонами шведів і козаків (всього бл. 3 тис. чол.) переправилися через Дніпро і відійшли у турецькі володіння. Решта шведської армії була оточена під Переволочною і здалася в полон. Згідно з актом капітуляції, українські козаки, які були у складі шведського війська, передавалися московському командуванню. Більшість із них тут же була страчена, решту заслали до Сибіру.

Наслідком П. б. стало посилення царських репресій, обмеження автономних прав *Гетьманщини*. *С. Р. Лях*

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* у 1648–1775. П. п. був створений на початку *Визвольної війни*, а полковим містом була обрана *Полтава*. У 1649 до П. п. увійшла територія скасованого *Гадяцького полку*. За реєстром 1649 П. п. складався з 19 сотень, в яких нараховувалося 2970 козаків. З них полкова та дві іменні сотні були з Полтави,

ПОЛТАВСЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

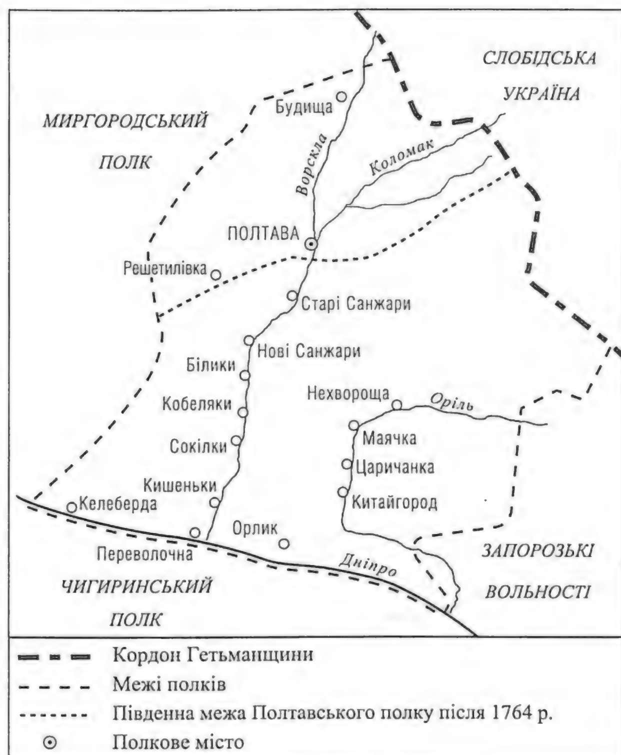

а інші із Зінькова, Кобеляк, Опішні, Багачки, Борків, Куземина, Ковалівки, Балаклії, Лукомля, Веприка, Гадяча, Книшівки, Подольків, Рашівки, Лютеньки. Крім того, в різні часи до П. п. входили сотні з Біликів, Білоцерківки, Більська, Будищ, Говтви, Груні, Келеберди, Китайгорода, Кишеньок, Котельви, Маячки, Нехворощі, Нових Санжарів, Орлика, Переволочної, Решетилівки, Сокілок, Старої Самари, Старих Санжарів, Царичанки, Шишаків, Яреськ. Козаки П. п. брали участь у битвах Визвольної війни і в молдовських походах. Полк підтримав заколот М. *Пушкаря* проти гетьмана І. *Виговського*. Російський уряд використовував козаків П. п. в *Азовсько-Дніпровських походах 1595–96* і у Північній війні. Полковниками П. п. були М. Пушкар, І. *Іскра* (наказний), П. Яковенко (наказний), Ф. Гаркуша, К. Пушкаренко, Ф. *Жученко*, Д. Гудзель, О. Кованька (наказний), Г. Витязенко та ін. Найвідомішими полковниками П. п. були Г. Витязенко (наказний гетьман у 1665), М. Гамалія (генеральний хорунжий у 1702–07). Крім того, й інші полтавські полковники були помітними фігурами в історії України (М. Пушкар, П. Герцик). У 1664 Росія анексувала більшу частину П. п., а в 1775 він першим з українських козацьких полків був ліквідований російським урядом; його територія увійшла до Полтавського повіту Новоросійської губернії.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 20; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 504; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – С. 275; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 511–529.

С. Ф. Плецький

ПОЛУБОТОК Павло Леонтійович (близько 1660 – 1724) – полковник *Чернігівського полку* (1706–24) і наказний гетьман *Гетьманщини* (1722–24). Належав до багатого козацько-старшинського роду, першим відомим представником якого був чернігівський райця Ієронім Полуботок. Батько П. – Леонтій Артемович – був сотником у Чернігівському полку, генеральним бунчужним, генеральним осавулом, полковником *Переяславського полку*. Навчався П. у Києво-Могилянській колегії. Автор «Хроніки», яка охопила період з 1452 по 1715 і є складовою частиною мемуарів його зятя Якова Марковича. Одружився у 1680 на племінниці гетьмана І. *Самойловича* Євфимії (померла 1717), вдруге – у 1718 на Анні Лазаревич.

Спочатку був безурядним значковим військовим товаришем. З 1706 – чернігівський полковник (після смерті Ю. Лизогуба). Великі землеволодіння, влада, родинні зв'язки з багатьма старшинами та освіченість і розум зробили П. одним із найвпливовіших старшин Гетьманщини. У листопаді 1708 на Глухівській раді П. – один із кандидатів на гетьманство. Більшість присутніх на раді старшин підтримувала П., але «вибір» на користь І. *Скоропадського* здійснив цар *Петро I*, який про П. сказав: «Цей дуже хитрий, він може урівнятися з Мазепою». Проте це не зашкодило отриманню П. двох царських грамот на заселені маєтності (2000 дворів).

П. належав до тієї старшини, яка прагнула зберегти правове становище України в рамках договірних статей Б. *Хмельницького* 1654. Але порушення давнього звичаю підписання договірних статей після обрання нового гетьмана, призначення царем стольника Ізмайлова своїм міністром при гетьмані Скоропадському для контролю за діями української старшини, відхід від традиційної практики заняття полковничих урядів і призначення «чиновників великоросійських» полковниками українських козацьких

Павло Полуботок.
Копія 1-ї пол. 19 ст. з оригіналу поч. 18 ст.

полків, покладення на плечі українського населення обов'язку утримувати численне російське військо, що квартирувало на Гетьманщині, виснажливі для козацтва далекі «канальні» походи на риття Ладозького та Волго-Донського каналів, створення Петром І ще за життя І. Скоропадського *Малоросійської колегії* з метою крайнього обмеження влади цього гетьмана, а після його смерті й ліквідація гетьманства – все це штовхнуло П. до лав опозиції царизму. Після смерті І. Скоропадського (1722) П. згідно з наказом Сенату був призначений наказним гетьманом, хоча старшина подавала цареві чолобитну про обрання нового гетьмана. Через дев'ять днів після призначення П. наказним гетьманом до Глухова прибув президент Малоросійської колегії С. Л. Вельямінов, метою якого була зміна існуючого на Гетьманщині адміністративно-політичного і судового устрою. Але в реалізації свого завдання Малоросійська колегія наштовхнулася на старшинську опозицію на чолі з П. Опозиція «докучала» цареві проханнями про вибори нового гетьмана та скаргами на Вельямінова, який взяв під свій контроль збір податків, заборонив *Генеральній військовій канцелярії* відправляти в полки універсали без його підпису. Вельямінов скаржився цареві на протидію старшини його заходам. Справа набула характеру гострого політичного конфлікту. У травні 1723 П. відправив до Санкт-Петербурга старшинську депутацію (І. Корецький, І. Данилович, Д. Володковський, Г. *Граб'янка*, М. *Ханенко*) з копіями документів, які свідчили про наклепницький характер звинувачень Вельямінова. Через місяць цар наказав прибути П. до столиці разом із генеральним суддею І. Чарнишом та генеральним суддею С. Савичем. Таким чином, більшість членів гетьманського уряду опинилася в Санкт-Петербурзі. Старшина намагалася подати цареві чолобитну про скасування Малоросійської колегії та вибори гетьмана. Аналогічна чолобитна надійшла від старшин, які ще залишалися на Гетьманщині (Д. *Апостол*, В. Жураківський, Я. Лизогуб). Цар наказав заарештувати П. і старшин, які перебували в столиці, а з України доставити туди ж заарештованих Апостола, Жураківського і Лизогуба. У жовтні 1723 П. потрапив у Петропавлівську фортецю, де просидів більше року до своєї смерті 18 (29).12.1724. Існують розбіжності у свідченнях джерел щодо того, коли саме П. виголосив перед царем свою полум'яну промову про біди українського народу, «неправедно гонимого» і позбавленого прав, – ще на свободі чи вже в казематі, коли його начебто відвідав там цар. Промова П. вміщена в «*Історії Русів*», а також у праці французького дипломата Ж.-Б. *Шерера* «Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії», виданій у Парижі (1788); в Україні була розповсюджена в рукописних списках. П. похований у Санкт-Петербурзі при церкві св. Симеона Странноприїмця за Малою Невкою. Конфісковане майно після смерті Петра І було повернене сім'ї. Мав двох синів – Якова і Андрія – та 4 дочки. На онуках рід П. припинився. Через дочок та онучок П. його нащадками стали *Забіли*, Войцеховичі, Миклашевські, Милорадовичі, Стороженки, Капністи.

Літ.: Василенко М. Павло Полуботок // Україна. – 1926. – Т. VI.

Г. К. Швидько

ПОЛЬ Олександр Миколайович (1832–1890) – український етнограф, археолог, краєзнавець-колекціонер. Народився у с. Малоолександрівці, тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. По матері – нащадок гетьмана П. *Полуботка*. Закінчив Дерптський (Тартуський) ун-т (1854). Зібрав близько 5 тис. експонатів і на основі них створив (1888) приватний історико-археологічний музей у Катеринославі. Дуже цікавився історією та етнографією Запорожжя, у своїй колекції мав чимало речей, що стосувалися козацтва. У 1902–33 директором музею, заснованого П., був Д. *Яворницький*, який значно збагатив колекцію запорозьких старожитностей. З 1940 музей має назву *Дніпропетровського історичного музею імені академіка Д. І. Яворницького*.

О. М. Поль

Літ.: Эварницкий Д. Музей А. Н. Поля // Исторический вестник. – 1890. – № 12; Заремба В. Скарб Дикого степу. – К., 1984.

В. А. Чабаненко

ПОЛЬСЬКА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ПРО КОЗАЦТВО – див. *Художня література польська про козацтво.*

ПОЛЮВАННЯ – див. *Мисливство.*

ПОРОГИ ДНІПРОВІ – див. *Дніпрові пороги.*

ПОРОХ – вибухова суміш із селітри, сірки та деревного вугілля. Здатність П. горіти без доступу повітря з виділенням великої кількості газів зумовила його використання у *вогнепальній зброї* для метання вражаючих елементів. Традиційно вважається, що європейців із П. познайомили в 14 ст. араби, які запозичили його у Китаї. Хоча існують свідчення про те, що порохоподібні вибухові суміші здавна були відомі на Сході, а в Європі П. з'явився в 1 ст. Спочатку при виготовленні П. його компоненти подрібнювалися, а після змішування використовувалися у вогнепальній зброї. Така порохова м'якоть була чутлива до вологи, спалахувала від найменшої іскри вогню, давала велику кількість нагару, а тліючі рештки, що зберігалися у стволі після пострілу, могли запалити новий заряд, який туди засипався. Тому з 1525 П. стали зернити (змочували, місили, пропускали крізь сито та висушували). Залежно від співвідношення складових частин П. поділяли на гарматний та мушкетний. Зустрічався П. білого (забарвлений введеною замість деревного вугілля тирсою) і синього (квітками волошок) кольорів. В Україні було налагоджене масове видобування селітри, яка була основою для порохового виробництва. Вироблений на порохових заводах генеральної артилерійської канцелярії П. надходив у козацькі полки. *С. Ф. Плецький*

ПОРОХІВНИЦЯ – спеціальна закрита посудинка для носіння *пороху*, що використовувався при заряджанні ручної *вогнепальної зброї*. Виготовлялися П. із дерева, металу, кості, шкіри, кераміки. Зустрічались П. у вигляді рогу, трикутника, конуса тощо. Висипали порох із П. через

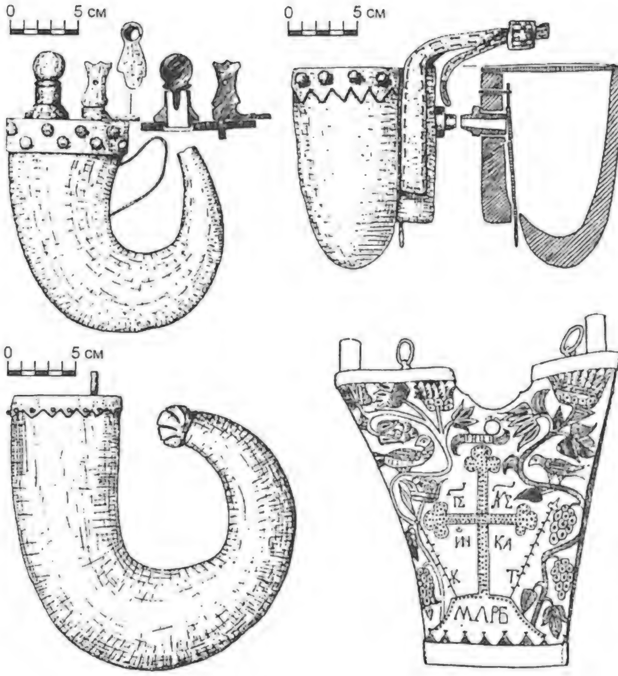

Козацькі порохівниці

трубчастий носик, який закривався кришкою на пружині або чопиком. Дуже часто П. оснащувались дозатором, який перекривав доступ до носика після наповнення його порохом, що забезпечувало відмірювання завжди однакового заряду. Козаки користувались металевими П., що прикрашалися чеканкою, оздоблювалися гравірованими і протравленими візерунками. Були у них і П., декоровані дорогоцінними металами та коштовними каменями. Але частіше козаки користувались дерев'яними, обтягненими шкірою П., які добре захищали порох від вологи, були легкі й недорогі. Носили П. прив'язаними до пояса.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 247, 249–251; Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 130. *С. Ф. Плецький*

ПОРТА, Оттоманська Порта, Висока Порта, Блискуча Порта – офіційна назва турецького уряду – канцелярії візира і дивану. Іноді термін «Порта» помилково відносять не до турецького уряду, а до самої *Османської імперії*.

ПОСПОЛИТІ (від польс. pospolity – загальний, звичайний) – узагальнююча назва нешляхетського і некозацького населення (селян, міщан, підсусідків) в Україні 15–18 ст. До *Визвольної війни* П. називали міщан і селян. Згодом ця назва закріпилася лише за селянами. У *Гетьманщині* П. складалися із селян т. зв. *вільних військових сіл*, рангових, магістратських, приватновласницьких і монастирських селян. До П. входили також старшинські, монастирські, панські, козацькі підсусідки. П. відбували повинності на користь військового скарбу (казни) чи приватних осіб, до яких вони були приписані, сплачували грошові і натуральні ренти. Селяни, що втікали на *Запорожжя* і оселялися в слободах, переходили на становище податного населення – ставали П.

ПОСТОЛИ, ходаки – взуття без халяв, що виготовлялося з одного певним чином складеного шматка шкіри та шнура, яким стягувався його верх. П. використовувались запорозькими козаками на роботі та в домашній обстановці.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 159; Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 212–213.

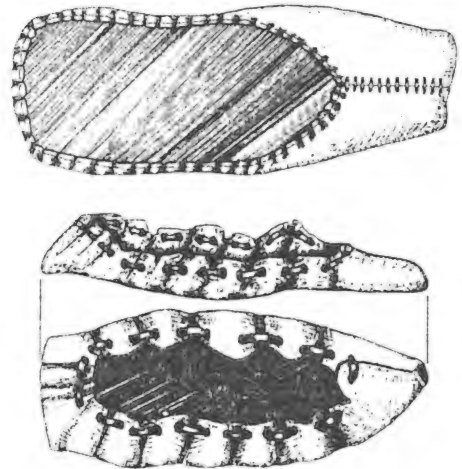

Постоли з розкопок поля Берестецької битви

ПОТАШНА БУДА – підприємство з переробки деревини на поташ. Виробництво поташу велося з використанням найманої праці. Щоб максимально наблизити це виробництво до сировини, в лісах будували печі для випарювання поташу, житло для робітників, складські приміщення. Деревина зрубувалася і спалювалася. Попіл завантажували у чани і заливали водою. Отриманий розчин лугу (карбонат калію K_2CO_3) випарювали в металевих котлах або пательнях. Потім поташ обпалювали в печах, при цьому з нього випаровувалися залишки вологи і вигоряли органічні домішки. Отриманий продукт упаковували в бочки і відправляли споживачам, які використовували його при виробництві мила, скла, фарб, для обробки шкір та сукна. Частина П. б. належала *Скарбу Військовому* чи козацькій старшині.

Літ.: Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 102–111. *С. Ф. Плецький*

ПОТОЦЬКИЙ Микола (1594–1651) – польський військовий і державний діяч, магнат. Під час Цецорської битви 1620 потрапив у татарський полон, але незабаром був звільнений. Був воєводою брацлавським (1636). З 1637 – польний гетьман. У 1642 – староста остерський, в 1643 – староста черкаський, пізніше староста барський і каштелян краківський. З 1646 – великий гетьман коронний *Речі Посполитої*.

Керував придушенням в Україні національно-визвольних повстань 1637–38. У ході *Корсунської битви 1648* П. ра-

зом з польним гетьманом М. *Калиновським* потрапив у татарський полон. На поч. 1650 повернувся з татарської неволі і в березні цього ж року був поновлений на посаді великого коронного гетьмана. Командував однією з трьох частин коронного війська у *Берестецькій битві 1651*. Помер у Хмільнику на Поділлі.

ПОТЬОМКІН Григорій Олександрович (1739–1791) – російський державний та військовий діяч, князь Таврійський (з 1783), граф (з 1774), генерал-фельдмаршал (з 1784), фаворит *Катерини II*. Народився у с. Чижове Духовщинського повіту Смоленської губернії. Його рід походив із дрібної (загонової) шляхти. З 1755 перебував на військовій службі. 1762 узяв участь у двірцевому перевороті, що привів до влади Катерину II. Волонтером брав участь у російсько-турецькій війні 1768–74. Очолив новостворену Новоросійську губернію. Як і багато інших російських вельмож, вступив до козацького товариства, під прізвиськом Грицька Нечеси. Щодо *запорозького козацтва* проводив двозначну політику. Був ініціатором зруйнування Запорозької Січі 1775. З 1776 – новоросійський, азовський та астраханський генерал-губернатор. Зрозумівши передчасність ліквідації запорозького козацтва, в 1783 зробив невдалу спробу створити нове, повністю підконтрольне уряду козацьке військо. У 1788 за сприяння П. було створене *Чорноморське козацьке військо*, в 1790 П. отримав титул «великого гетьмана Чорноморського війська». В 1783 брав участь у дипломатичному забезпеченні приєднання *Криму* до Росії. З 1783 під керівництвом П. ведеться будівництво Чорноморського флоту. Під час російсько-турецької війни 1787–91 П. було призначено головнокомандувачем російських військ. Сприяв російській та іноземній колонізації Південної України, будівництву в Херсоні, Миколаєві, Севастополі, Катеринославі. Був одним з найбільших землевласників-кріпосників України. Помер у Яссах.

Літ.: Ш л я п н и к о в а Е. А. Григорий Александрович Потемкин // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1998. – № 3. – С. 90–103. *О. І. Коробов*

ПОХІДНИЙ ПОЛКОВНИК – командир *команди* запорозьких козаків під час морських та сухопутних походів, при охороні кордонів *Вольностей Війська Запорозького Низового*. Обирався, а згодом призначався *Кошем* з військової старшини без посад.

ПОШУК – назва виду бойових дій українських козаків, яка з кінця 17 ст. у ході спільних з росіянами бойових дій закріпилася в українській військовій термінології; полягав у стрімкому просуванні в тил противника. Протягом 2-ї пол. 17 – 1-ї пол. 19 ст. П. був основним видом бойової діяльності козацьких формувань російської армії, до якої входили лівобережні, слобідські, запорозькі, чорноморські та азовські козаки. У ході кавалерійських П., крім розвідки місцевості, козаки знищували ворожі загони, захоплювали «язиків» і проводили диверсії у ворожому тилу. Під час морських П. козаки перехоплювали транспорти, непокоїли ворога ночами, вриваючись у гавані фортець і нападаючи на прибережні батареї та форпости.
Яскравим прикладом П. є кавалерійський рейд тисячної команди на чолі з миргородським полковником В. П. *Капністом*, яка з 22 по 30.6.1739, під час просування російської армії до Хотина, пройшла з боями від м. Летичева на Південному Бузі до м. Сорок на Дністрі, розпускаючи чутки, нібито росіяни мають на меті взяти в облогу фортецю Бендери, а козаки В. П. Капніста становлять авангард армії. У складі цієї команди перебувало 500 запорожців. На перехоплення козаків візир кинув з-під Хотина татарську кінноту. Проте команді Капніста вдалося прорватися повз ворожі загони і з'єднатися з головними силами Б. Х. Мініха біля с. Розсошинця на р. Вовк. Завдяки зусиллям команди Капніста турецьке командування було дезорієнтоване, що дало змогу росіянам форсувати Південний Буг і зосередитись для наступу на Хотин.

Літ.: А п а н о в и ч О. М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50–70-і роки XVII століття. – К., 1961. – С. 117; Б а и о в А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739 годах. – Т. 2: Кампания 1739 года. – СПб., 1906. – С. 170–177; П е т р о в А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. – Т. 3: Кампания 1771 года. – СПб., 1874. – С. 132–133. *Г. Г. Шпитальов*

«ПРАВА, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД» – проект збірника правових норм, що мали діяти в Лівобережній Україні 18 ст.; перша спроба кодифікації законодавства в Україні; видатна пам'ятка української культури. За наполяганням гетьмана Лівобережної України Д. *Апостола* російський уряд ухвалив укласти збірку чинного в Україні законодавства в перекладі російською мовою. Метою цього заходу було впорядкування правової системи України, де діяли правові норми, які нерідко суперечили одна одній. Згідно з царським указом від 28.8.1728 з верхівки козацької старшини, української шляхти та духовенства було створено спеціальну комісію, яка почала кодифікацію українського законодавства. Джерелами «Прав» були юридичні норми, введені в українське право Литовськими статутами, «Хелминським правом», «Саксонським зерцалом», а також *звичаєве право* і судова практика, російське законодавство тощо. Комісія творчо використала першоджерела і пристосувала їх до правової системи і судової практики, які існували в Україні. В 1744 проект кодексу був поданий до Сенату на затвердження. Збірник мав 30 розділів, що містили 531 артикул із 1716 пунктів. До «Прав» додавалися схема і перелік чинів військової та цивільної адміністрації в Україні, пояснення термінів і назв. Цей проект не було затверджено, а через 12 років його повернуто на доопрацювання. Роботу над «Правами» не було завершено у зв'язку з тим, що в 2-й пол. 18 ст. залишки української автономії були знищені, а на Україну поширено російське законодавство. «Права» використовувалися як підручник з українського права та як коментар до Литовського статуту. Вперше зібрав, систематизував та опублікував «Права» зі своєю передмовою О. Ф. Кістяківський (1879).
Пам'ятка є цінним історичним джерелом, яке містить важливу інформацію про цивільну та військову службу, про майнові відносини та місцеве самоврядування в *Гетьманщині* 18 ст. *С. Ф. Плецький*

ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ – орган для управління *Гетьманщиною*, створений російським урядом після чергового скасування гетьманства. Діяв у 1734–50.
Після смерті гетьмана Д. *Апостола* (1734) з метою подальшого обмеження автономії України російська цариця

Анна Іоаннівна заборонила обрання нового гетьмана і своїм указом передала управління Лівобережною і Слобідською Україною т. зв. Правлінню гетьманського уряду. Воно складалося із 6 осіб: трьох росіян і трьох українців. Із російського боку це були: князь О. Шаховський, князь І. Барятинський та полковник Гурьєв; з українського – генеральний обозний Яків Лизогуб, генеральний осавул Федір Лисенко та генеральний підскарбій Андрій Маркович (можливо, генеральний суддя Михайло Забіла). Незважаючи на проголошену «рівність» членів цієї колегії, фактичним правителем Лівобережної України став князь Шаховський, який в усьому керувався «*Рішительними пунктами*». Він отримав від цариці Анни Іоаннівни таємну інструкцію добиватися зближення української старшини з росіянами, сприяти змішаним шлюбам, а з іншого боку – не допускати зближення і шлюбів українців з білоруською, а також з польською та українською – правобережною – шляхтою. Шаховського змінив Барятинський, потім ще один правитель. За царювання Єлизавети Петрівни (1741–61), у 1745, коли помер президент Бібіков, наступника йому не призначили. Але незалежно від особи президента П. г. у. діяло свавільно, не рахуючись із інтересами населення та його звичаями, і викликало ненависть за брутальну поведінку.

П. г. у. організувало складання зводу українських законів – під назвою «*Права, за якими судиться малоросійський народ*».

С. Р. Лях

ПРАВО – див. *Звичаєве право.*

ПРАВОБЕРЕЖНЕ КОЗАЦТВО – сукупність козацьких формувань, що існували в 1686–1714 на Правобережній Україні після укладення *«Вічного миру» 1686.*

Згідно з мирними угодами Польщі, Туреччини і Росії кінця 70–80-х рр. 17 ст. (див. *Журавненський мирний договір 1676, Бахчисарайський мирний договір 1681*, «*Вічний мир» 1686*), смуга між *Києвом* і *Чигирином*, що лежала між *Дніпром* і *Південним Бугом*, мала лишатися незаселеною, правлячи за своєрідний буфер між трьома державами. Польща в цей час продовжувала вести виснажливі війни з Туреччиною. Король-воїн *Ян III Собеський* потребував дешевого та ефективного війська, яким було *козацтво*.

Загони правобережних козаків використовували і турецький васал – молдовський господар, і польський король. Останній продовжував утримувати козацькі формування найманського типу: у 2-й пол. 70-х – на поч. 80-х рр. йому служило близько 2–3 тис. козаків під проводом гетьмана Остапа *Гоголя*. Козацькі полки чисельністю до 5 тис. чол. брали участь у знаменитому поході Собеського 1683 для визволення Відня, взятого в облогу турками. У 1684 Ян III Собеський власним універсалом відновив Військо Запорозьке, а польський сейм підтвердив козацькі права і вольності. На Правобережжі існували Богуславський, Брацлавський, Фастівський (або Білоцерківський) полки на чолі з полковниками (відповідно) Самійлом *Самусем*, Андрієм *Абазином*, Захаром *Іскрою* і Семеном *Палієм*. Гетьманом цього козацтва у 1686 був затверджений колишній запорожець Андрій *Могила*; далі його заступив Гришко Іванович, а ще згодом – Самійло Самусь.

У зв'язку з відродженням козацького устрою швидко розгорнулося заселення і відновлення цього зруйнованого краю. Як тільки це сталося, шляхта згадала про свої давні маєтності і почала добиватися поновлення власницьких прав. До того ж у 1696 король Ян III Собеський помер, а в 1699 між Польщею і Туреччиною було підписано *Карловицький мирний договір*, за яким Туреччина зрікалася претензій на Правобережну Україну. Отже, для Польщі відпала необхідність у П. к., яке прикривало її землі від турецько-татарських вторгнень. У 1699 польський сейм вирішив скасувати козаччину на Правобережжі. Але П. к. продовжувало існувати ще деякий час.

Мирними методами польський уряд не міг нічого вдіяти проти козаків. Вони відмовлялися виконувати розпорядження польських властей, не допускали шляхту в міста і села, чинили їй всілякий опір. Восени 1700 коронний гетьман з метою захопити Фастів вирядив 4-тисячне військо. Але воно зустріло організовану відсіч населення, що зібралося на захист Фастівського полку. Козацтву сприяла та обставина, що основні збройні сили Речі Посполитої вели виснажливі бої зі шведськими військами на території Польщі і не могли взяти участі у воєнних діях в Україні. До літа 1702 козаки й селяни вигнали польську шляхту з насиджених місць на Черкащині, Київщині та Поділлі. На початку вересня повстанці почали штурмувати Білу Церкву – найсильніший форпост польсько-шляхетського панування на Правобережній Україні. Відбиваючи наступ 2-тисячного регулярного війська та шляхетського ополчення, козацькі полковники продовжували штурм білоцерківської фортеці. 10.11.1702 білоцерківський гарнізон капітулював. Повстання почало ширитися на решту Поділля, Волинь і Північну Київщину.

Тоді шляхта Подільського і Волинського воєводств піднялася на посполите рушення. Сформувавшись під Бережанами, шляхетське військо у січні 1703 розпочало наступ на Поділля. Громлячи розрізнені загони повстанців, карателі відновили польську владу в Летичеві, Барі, Вінниці, Меджибожі. Полковник Самусь зі своїм полком намагався зупинити противника під Старокостянтиновом, але зазнав поразки й мусив відступити. Полковник Абазин на кілька днів затримав наступаючих під Немировом, а потім під Брацлавом. У вирішальному бою під Ладижином 2-тисячне військо повстанців було розбите переважаючими силами противника. Протягом січня – лютого 1703 була відновлена влада Речі Посполитої у Подільському і Брацлавському воєводствах. Шляхта вдалася до жорстоких репресій. Але вона не наважилася наступати на головний плацдарм козацького краю – Фастівщину, Богуславщину, Корсунщину та Черкащину. Лави місцевого козацтва значно поповнили втікачі розбитих повстанських загонів.

Визнаний провідник повстанців фастівський полковник Семен Палій неодноразово звертався до уряду Росії з проханням встановити протекторат над Правобережною Україною. Але визвольні змагання правобережного населення явно суперечили зовнішньополітичним планам Росії. У цей час ішла Північна війна, і щоб не втратити останнього союзника по антишведській коаліції – Польщу, Росія вирішила пожертвувати життєвими інтересами населення Правобережної України. За наказом *Петра I* лівобережні козацькі полки в травні 1704 переправилися на Правобережну Україну для боротьби із загонами прибічників Станіслава Лещинського. Виконуючи волю Петра I, І. *Мазепа* обманом заарештував Палія, який сподівався на

допомогу гетьмана і Росії в очищенні Правобережжя від шляхти, і видав царським властям. Мазепа опанував Правобережжям. Лівобережні полки стали гарнізонами у Білій Церкві й інших містах, і повстання самі собою припинилися. Польська шляхта з числа прибічників Августа II стала повертатися у свої маєтки. Палій після місячного перебування в батуринському казематі був засланий спочатку до Верхотур'я, а потім до Тобольська.

Адріанопольський мирний договір Росії з Туреччиною (1713) і поновлення пунктів Карловицького трактату між Стамбулом і Варшавою 1714 остаточно вирішили долю козацької смуги Правобережжя: вона визнавалася невід'ємною частиною Речі Посполитої. Восени 1713 – навесні 1714 у ході офіційної передачі спірної території полякам її мешканці були вкотре зігнані на лівий берег царськими військами.

Літ.: Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра по актам 1679–1716 гг. // Акты Юго-Западной России. – Ч. 3. – Т. 2. – К., 1868. – Перевидання: Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 252–372; Волк-Карачевский В. В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. – К., 1899; Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683–1688. – Прага, 1941; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963; Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.) / Історичні зошити Інституту історії України НАН України. – К., 1996.

С. Р. Лях

ПРАЗЬКИЙ ГРІШ, широкий гріш – чеська срібна монета, карбування якої розпочалося в 14 ст. королем Вацлавом II. Спочатку П. г. важив 3,7 г срібла 938-ї проби, протягом століття вага зменшилася на грам, а вміст срібла – більш ніж на 40%. Високопробні і гарні П. г. швидко поширилися і курсували в обігу багатьох європейських країн. На грошовому ринку України П. г. побутував у 15–16 ст. і вважався авторитетним платіжним засобом.

Літ.: Зварич В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 136–137.

С. Ф. Плецький

Празький гріш. 14 ст.

ПРАПОР, знамено, корогва, стяг – емблема держави, військового підрозділу чи організації у вигляді прикріпленого до древка полотнища. Як засіб сигналізації П. відомі в Україні з найдавніших часів. Крім того, П. були і державними символами. Знамена окремих князів стали емблемами їхніх князівств, а великокнязівський П. – державною емблемою Київської Русі.

В бою для кожного козака сотенна *корогва* чи *значок* були такими ж важливими, як і для воїнів часів Київської Русі їхні стяги. Втрата П. для козаків, як і для їхніх предків, була рівнозначна поразці. Крім того, зросло символічне значення П. На початковому етапі формування козацького війська П., отриманий від литовського, польського чи іншого закордонного державця, засвідчував легітимність козацьких загонів, їхнє перебування на службі у монарха. Крім того, П. був символом козацького війська. Тому польська шляхта під час придушення козацьких повстань домагалася видачі *Військом Запорозьким* його корогви. Якими важливими для козаків були їхні П., засвідчує той факт, що коронний гетьман С. Жолкевський під Лубнами пропонував козакам мир за умови видачі ними корогви австрійського цісаря та артилерії. Ще більше зросло значення прапорів після відродження в ході *Визвольної війни* української державності. Гетьманська корогва стала державною емблемою *Гетьманщини*. Полкові та сотенні П. символізували не тільки військову владу *козацької старшини*, а й її адміністративні повноваження. Гетьманам П. надавалися польськими королями чи російськими царями. Гетьмани ж надавали знамена підлеглим структурам.

З початком Визвольної війни в Україні розгорнулося виготовлення прапорів. Одні П. виготовлялися за громадські кошти, а інші – на замовлення окремих заможних старшин. Виготовлялись П. з дорогих тканин: оксамиту, тафти, шовку тощо. Крім декоративності, ці тканини відзначалися ще й щільністю та міцністю. Відомі також козацькі П., виготовлені із сукна і навіть полотна.

Форми козацьких П. були дуже різноманітними. Одні П. мали вигляд прямокутних полотнищ, інші мали по два загострені кінці, ще інші були довгими та вузькими, у деяких край зрізували косо або дугою.

Кольори козацьких П. відзначались надзвичайним розмаїттям. Здебільшого в них поєднувалося по кілька кольорів. Серед цих кольорів та їх сполучень жовтий і синій займали чільне місце. Дуже часто це було полотнище жовтого чи синього кольору з окремими відповідно синіми чи жовтими елементами. Саме такий П. був виготовлений на замовлення останнього кошового Запорозької Січі П. *Калнишевського*: на блакитному полотнищі яскравіли золоті герби. Зустрічалось і поєднання жовтих та синіх елементів з іншими кольорами. Поширеними на козацьких П. були червоний та білий кольори. Насамперед це можна пояснити тим, що червоний колір в усі часи і у багатьох народів був характерним для військових знамен. Крім того, не виключено, що червоний та білий кольори – державні кольори Речі Посполитої – за традицією використовувалися козаками деякий час і після 1648. І в 1651 козацькі полки йшли в бій проти шляхетського війська під червоно-білим прапором з білим орлом (польські державні атрибути). А вже у 1655 польський спостерігач поміж більш як тридцяти П. Війська Запорозького не помітив жодного з білим орлом та короною Речі Посполитої.

Серед різноманітних малюнків, які розміщувалися на козацьких П., значне місце займали зображення святих. Часто на козацьких знаменах зображувалася Богородиця, яка була берегинею Війська Запорозького. Зустрічались на прапорах і зображення Господа Вседержителя, архістратига Михаїла. Крім того, на прапорах зображувалися хрести, зірки, півмісяці, шаблі, луки, стріли та інші елементи, що були характерні для тогочасного образотворчого і декоративного мистецтва.

Серед технік, за допомогою яких малюнки наносилися на П., найбільш якісним було гаптування. Часто вишивання знамен замовляли черницям у монастирях. При гаптуванні використовувалися золоті, срібні, шовкові нитки. Вишивання потребувало багато часу і дорого коштувало. Багаторазове збільшення козацького війська після початку Визвольної війни вимагало термінового спорядження

нових підрозділів знаменами. Крім того, невеликі підрозділи мали обмежені фінансові ресурси і не могли замовляти дорогих знамен. Тому при виготовленні деяких знамен зображення вирізувалися з матерії іншого кольору і нашивалися на полотнище. Крім того, іноді зустрічалися знамена, розмальовані за допомогою фарб.

Попри всю різноманітність П. та різницю в їх якості вони цілком задовільно виконували свою функцію державних та військових символів. Виготовлені з дорогих матерій, гаптовані золотом чи сріблом корогви репрезентували державу, а недорогі – окремі підрозділи козацького війська.

Такою ж складною, як і історія України 16–18 ст., була й доля козацьких П. Частина з них після невдалих битв козацького війська опинилася в руках противника. Але переважна більшість козацьких П. функціонувала до ліквідації Росією в 2-й пол. 18 ст. Запорозької Січі, Гетьманщини та козацьких полків і були вилучені нею. Ще на поч. 20 ст. в російських музеях знаходилось кілька десятків козацьких П. Згодом, у 30-і рр., вони зникли невідомо куди. Саме тому і не збереглося в українських музеях значних колекцій козацьких П.

Літ.: Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1963. – № 1. – С. 85–87; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 170; Ярова Г. Козацький прапор XVII століття // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 59; Сергійчук В. І. Національна символіка України. – К., 1992. – С. 87; Савчук Ю., Турик Є. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середини XVII ст.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 237–251; Савчук Ю., Турик Є. Прапор Б. Хмельницького з Державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 312–324.

С. Ф. Плецький

ПРЕМІЯ ІМЕНІ П. САГАЙДАЧНОГО – див. *Літературна премія імені П. Сагайдачного.*

ПРЕМІЯ ІМЕНІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО – відзнака Національної Спілки письменників України за твори літератури та історії на тему *запорозького козацтва*. Присвячена видатному дослідникові історії та культури Запорізького краю Д. І. *Яворницькому*. Заснована 1990 Дніпропетровською організацією Національної Спілки письменників України з метою активізації літературного процесу, пов'язаного з козацтвом, який за тоталітарного режиму було фактично зведено нанівець. Ініціаторами заснування премії стали письменники Валентин Чемерис, Віктор Савченко, Олекса Вусик. Відзнака має три рівні: Премія імені Д. І. Яворницького (найвищий рівень відзнаки), Почесний диплом імені Д. І. Яворницького та Диплом імені Д. І. Яворницького. Премією нагороджуються автори книг художньої літератури (прози, поезії, драматургії) та історії, написаних на достовірному науковому матеріалі, які висвітлюють правдиве історичне минуле запорозького козацтва. Почесним дипломом нагороджуються автори документальних і публіцистичних творів літератури та історії, а також перекладачі книг з історії запорозького козацтва українською мовою. Дипломом нагороджуються автори художніх творів та історичних досліджень з історії запорозького козацтва, надрукованих у періодичних виданнях (журналах, альманахах). Подання на присудження відзнак імені Д. І. Яворницького надсилаються до журі премії при Дніпропетровській організації Національної Спілки письменників України (термін подання: січень – вересень; вручення відзнак відбувається в листопаді у м. Дніпропетровську).

Лауреатами Премії імені Д. І. Яворницького стали

з літератури: Валентин Чемерис – за історичний роман «Смерть Атея»; *Славутич Яр* (Канада) – за книжку віршів «Слово про Запорозьку Січ»; Михайло Чхан – за козацькі мотиви в поетичній творчості (посмертно); Іван Шаповал – за книжку «В пошуках скарбів»; Віктор Савченко – за п'єсу «Народжений під знаком Скорпіона»; Віктор *Чабаненко* – за книжку «Великий Луг Запорозький» (історико-топонімічний словник);

з історії: Юрій *Мицик*, Сергій Плохій, Іван Стороженко – за книжку «Як козаки воювали»; Світлана Абросимова – за книжку «Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького»; Григорій Омельченко – за книжку «Лоцмани порогів Дніпрових».

Почесним дипломом імені Д. І. Яворницького нагороджені: Микола Чабан – за книжку «Січеслав у серці»; Тамара Завгородня – за переклад з російської мови книги А. О. *Скальковського* «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького»; Наталка Нікуліна – за цикл радіопередач «На полі слова», присвячених історії Придніпровського краю (посмертно).

Дипломом імені Д. І. Яворницького нагороджено Юрія Семенка (Німеччина) за цикл статей з історії Придніпров'я.

У перші роки після заснування П. і. Я. відзнаки надавалися також за виконавську майстерність. Лауреатом премії став Микола Шпак – за високий рівень диригентського мистецтва (виконання музичних творів на тему козацтва). Почесним дипломом було нагороджено: Валерія Ковтуненка – за вірші на козацько-патріотичну тематику, музику до них і високий рівень акторського виконання; творчу групу акторів театру імені Т. Шевченка на чолі з головним режисером Володимиром Божком – за створення глибокопсихологічних образів у спектаклі «Народжений під знаком Скорпіона» (за п'єсою Віктора Савченка); Віктора Мужчіля – за музику до спектаклю «Народжений під знаком Скорпіона». Дипломом було нагороджено народний фольклорно-етнографічний ансамбль «Криниця» (Дніпропетровська обл.) за майстерне виконання пісень, зібраних Д. І. Яворницьким.

В. В. Савченко

ПРЕТВИЧ Бернард (?–1561) – ротмістр подільський (з 1537), староста барський (1540–51) і теребовельський (1552–61). Походив із Силезії. З 1526 на службі у польського короля виконував дипломатичні доручення. Талановитий організатор захисту південного порубіжжя українських земель від татарських набігів. На чолі українських козаків брав участь у 70 боях із татарами. Залишив спогади, що охоплюють події середини 16 ст., які видавалися польською (1866 і 1960) та українською (1997) мовами.

Літ.: Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 124–131; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 95–96; Грушевський М. С. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVII ст.). – Львів, 1996. – С. 98–108; Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади барського старости Бернарда Претвича). – Запоріжжя, 1997.

ПРИДНІСТРОВСЬКИЙ ПОЛК – див. *Подільський полк*.

ПРИКОРДОННА СЛУЖБА – система заходів, за допомогою яких українське *козацтво* охороняло кордони України і *Вольностей Війська Запорозького Низового*. П. с. була одною з найголовніших функцій козацтва, від якої залежало виживання української нації. Адже навіть її існування в безпосередній близькості від надзвичайно агресивного і мобільного противника, яким були кримські татари, було б неможливим без достатньо ефективної системи спостереження, оповіщення і охорони кордону. Пізніше П. с. стала одним з інструментів захисту залишків української автономії від постійного наступу російського царату.

Найбільший вплив на П. с. українського козацтва справили особливості татарської тактики грабіжницьких наскоків, ландшафт прикордонних територій та організаційні можливості тогочасного українського суспільства. Прикордонні території мали здебільшого вигляд вкритого пагорбами, ярами та долинами степу. Відсутність гір, значних лісових масивів та інших природних перешкод зумовила відкритість південного кордону. По всій довжині він був приступний для дій кінних загонів противника. Відкритість кордону та переважно рівнинний ландшафт дозволяли мобільній татарській кінноті легко його долати і несподівано з'являтися в глибині українських земель.

Заходи уряду польсько-литовської держави щодо оборони західноукраїнських земель від татарських нападів у 15 – 1-й пол. 16 ст. обмежувались розміщенням на них незначних контингентів найманого війська. Але полк з 800–1800 вояків був неспроможний відбити набіг кількатисячної орди. І бувало, що це військо лише спостерігало за спустошенням околиць татарами. Крім того, через брак коштів на платню воякам командування часто змушене було розпускати військо і полишати кордон беззахисним. Шляхетське ополчення, яке повинно було діяти разом із найманим військом, виявилось непридатним до боротьби з мобільним противником. Дуже часті мобілізації призводили до того, що шляхта ігнорувала їх – збиралася повільно і неповністю. Ще гіршим було становище з охороною кордону на Східній Україні. На цих землях уряд обмежувався лише відбудовою замків, які повинні були представляти державу і давати хоча б якийсь захист населенню. Головна відповідальність за охорону кордону лежала на старостах прикордонних повітів, і головною силою, на яку могли спиратись у боротьбі з татарськими нападами старости, було місцеве населення.

Суттєве поліпшення охорони українських кордонів відбулося лише після утворення козацтва. Чисельність козацького війська і високий ступінь його боєготовності дозволяв швидко реагувати на напади противника. А утворення *Запорозької Січі* дозволило висунути передові рубежі оборони якнайглибше в степ і зустрічати татарські ватаги поза межами заселених земель. Саме тому упродовж кількох століть козацтво було основною силою, що забезпечувала захист українських земель.

Уже на початковому етапі формування козацтва воно виконувало деякі функції П. с. Задля власної безпеки уходницькі ватаги змушені були організовувати спостереження за степом. Розгортання прикордонної боротьби сприяло зменшенню кількості татарських нападів на українські землі. Крім того, в ході цієї боротьби викристалізувалися основні елементи козацької системи охорони кордонів: спостереження за місцями найвірогіднішої появи противника, розвідка, активний пошук і знищення противника поза межами заселених земель.

Спільне походження городового та запорозького козацтва зумовило подібні риси організації і тактики їхньої П. с. Хоча повністю ототожнювати П. с. городового і запорозького козацтва не варто. Різні райони дислокації цих формувань та особливості їх соціально-економічного устрою зумовили і певні відмінності в їхній П. с. Висунута глибоко в степ Запорозька Січ виконувала роль передової сторожі. Розміщення Січі в безпосередній близькості від противника визначало її завдання щодо охорони кордонів – перехоплення та знищення татарських загонів, ведення розвідки та попередження населення України про небезпеку.

Найчастіше козацькі підрозділи таємно розміщувалися в місцях найвірогіднішої появи ворога (поблизу татарських шляхів, перевозів). Після виявлення татар, з метою завдати їм найбільших втрат, нападати на них намагалися під час відпочинку або годівлі коней. Поширеним був і активний пошук противника. При цьому козаки поводилися з максимальною обережністю – по кілька місяців не палили вогню, а пересувалися по степу найчастіше вночі. Практикувались такі рейди і взимку, хоча вже саме перебування в степу було нелегким; іноді ці рейди запорожці проводили спільно з городовими козаками.

Крім нагляду за перевозами і татарськими шляхами, козаки організовували і спостереження на підступах до Запорозької Січі. Всі козаки, які знаходилися на степових промислах, повідомляли про появу татар. Проте система спостереження запорозьких козаків була недосконалою. Нагляд вівся за обмеженою кількістю місць і не завжди був пильним. Тому, як згадував Б. *Претвич*, татари часто брали рибалок у полон. А перед приїздом на Січ Е. *Лясоти* їм вдалося відігнати понад 2000 козацьких коней. Не свідчить на користь запорозької системи спостереження і несподіваний напад турецько-татарського війська на Січ взимку 1675: завдяки тому, що вороги рухалися степом на відстані кількох миль від Дніпра, їм вдалося уникнути нагляду козаків, які зимували на його численних островах і гілках.

Найпоширенішим засобом здобуття інформації про плани противника було захоплення «язиків». Здобута саме таким чином інформація не раз дозволяла громити татарські загони, попереджати українське населення про небезпеку. Крім того, захоплення «язиків» було вельми прибутковим. Полонених відпускали за викуп чи обмінювали на невільників, що знемагали в татарській неволі. Ще одним джерелом розвідувальної інформації були втікачі з татарського полону. Агентурна розвідка була менш поширеною, але збільшення контактів з Кримом сприяло її розвитку. Всі ці джерела давали достатню кількість інформації про дії та плани противника. Відомості про плани ворога напасти на українські землі надсилалися запорожцями урядовцям, які відповідали за захист українських земель. Крім того, практикувалося доведення цієї інформації до всього населення. З цією метою вона вносилася у гродські книги, а копії цих записів вивішувалися в людних місцях і пересилалися в сусідні міста.

Козацький роз'їзд.
(Р. Штейн. Запорожці на розвідці.
Ксилогравюра Ю. Шюблера)

Городове козацтво розміщувалось у найбільш загрожених населених місцевостях, а ступінь його боєздатності дозволяв оперативно реагувати на татарські напади. Козацькі полки мобілізовувалися швидше, ніж шляхетське ополчення, і зустрічали ті татарські загони, які зуміли прорватися в Україну. Використовувались козаки і для прикриття кордонів. Крім того, козаки професійніше за міщан займалися спостереженням за противником. За свідченням *Боплана*, в степах існувала мережа козацьких спостережних пунктів, які розміщувалися за 8–12 км один від іншого.

У *Гетьманщині* при охороні кордонів городове козацтво використовувалось так само. Хоча прив'язаність городового козацтва до власного господарства обмежувала можливості його використання в охороні кордонів і зменшувала його внесок у П. с. Не завжди мобілізація городових козаків на опір татарам відбувалася швидко. Залучення постійного найманого війська до охорони кордону мало компенсувати цю ваду козацтва. Тому для прикриття кордону поруч із городовим козацтвом використовувалися *компанійці* та *сердюки*.

Значні зміни у П. с. запорозького козацтва відбулися в період *Нової Січі*, коли зросла залежність Війська Запорозького від російського уряду, який, виходячи з власних інтересів, регулював відносини Запорожжя із сусідніми державами, встановлював його кордони, втручався у внутрішні справи Війська Запорозького. Мирні угоди Росії з Туреччиною зробили неможливим використовувати один із найпоширеніших видів бойової діяльності запорожців – активний пошук і знищення противника. Натомість була вдосконалена система контролю місцевості за допомогою стаціонарних постів (форпостів), з яких виставлялися додаткові спостережні пости – *бекети* – та висилалися роз'їзди. Саме на форпостах або редутах розміщувалися команди козаків, які забезпечували спостереження за ворогом, попередження про його напад і відсіч. Розміщували їх уздовж кордонів на звичних для татар шляхах та перевозах на такій відстані, щоб сигнал з одного форпосту було видно на сусідніх. Форпости мали вигляд земляних укріплень із ровом і валом, оточених рогатками і надовбами. Іноді їх робили із двох тинів, між якими засипали землю. Всередині цих укріплень розміщувалися казарми та конюшні. Казарми мали вигляд просторого приміщення, подібного до січових куренів, без перебірок та комірчин. На форпостах та поблизу них на підвищених місцях розміщувались три *фігури* або *маяки* – піраміди з бочок або стовпи, обкручені соломою та облиті смолою. Для спостереження за противником на певній відстані від форпостів виставлялись бекети. Це були спостережні пункти, за допомогою яких контролювалась прилегла до форпостів територія. Розміщувались вони на могилах чи якихось інших підвищеннях. Вони могли обладнуватися спостережними вишками та землянками. На таких бекетах цілодобове спостереження за степом вели 3–4 козаки. З метою зв'язку між розкиданими постами та контролю за більшою частиною місцевості з форпостів організовувалися кінні роз'їзди. Роз'їзні команди пересувалися між форпостами та бекетами і контролювали ті ділянки кордону, які випадали з-під нагляду спостерігачів на бекетах. Про появу татар бекети чи роз'їзди повідомляли на форпост, сигналізували про наближення противника до кордонів, запалюючи одну фігуру, при вторгненні – дві, а при нападі на форпост – три.

Для того, щоб завчасно отримати інформацію про напад противника, проводилися дальні роз'їзди. Під час таких роз'їздів козаки заглиблювалися в степ на значні відстані; подібні експедиції практикували під час війни.

Намагаючись посилити свій контроль за Запорожжям, припинити втечі на Січ і придушити гайдамацький рух, російський уряд почав обмежувати використання запорозьких козаків при охороні кордонів. На багатьох форпостах, які розміщувались на запорозьких землях, почали ставити російські війська і городових козаків. Ще одним із напрямків наступу російського уряду на січову автономію було зменшення території Запорозьких Вольностей. Утворення на запорозьких землях *Нової Сербії* та *Слов'яносербії*, поблажливе ставлення російського уряду до захоплення запорозьких земель населенням сусідніх місцевостей поставило перед Військом Запорозьким нове завдання – захист своїх територій від захоплення та незаконного їх використання. З метою боротьби з такими порушеннями *Кіш* практикував об'їзди прикордонних територій спеціальними командами. Вони виявляли порушення, припиняли незаконну господарську діяльність зайд. При потребі такі команди переносили межові знаки, знищували незаконно побудовані споруди тощо.

За часів *Нової Січі* продовжувала існувати й одна з головних вад запорозької П. с. – обмежена кількість місць, за якими велося спостереження, та деяка безтурботність в організації спостереження. Тому про побудову російських укріплень запорожці нерідко довідувались після їх спорудження, а зайди до виявлення цих споруд встигали засновувати на запорозьких землях пасіки і слободи. Несподіваність *атакування Січі 1775* також засвідчила відсутність у запорожців розвідки, спрямованої проти Росії.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; Плецький С. Ф. Становлення прикордонної служби запорізького козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. V. – Запоріжжя, 1999.

С. Ф. Плецький

ПРИЛУКИ – місто на Чернігівщині. Розташоване на р. Удай. Вперше П. згадуються в Іпатіївському літописі під 1092. З 1362 П. – у складі *Великого князівства Литовського*, з 1504 – у складі Росії, після 1569 – у складі Польщі. У 1578 С. *Баторій* подарував П. С. Байбузі, у якого місто було відібране О. Вишневецьким. На початку *Визвольної війни* П. стали полковим містом *Прилуцького полку*. Після ліквідації російським урядом на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків автономії Гетьманщини П. були включені до Чернігівського намісництва. Тепер – районний центр Чернігівської обл.

Літ.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. 77–112. *С. Ф. Плецький*

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* на Лівобережжі у 1648–1782. П. п. був створений на початку *Визвольної війни* (1648) з полковим центром у м. *Прилуках*. У 1649 до П. п. була приєднана територія *Ічнянського полку*, і в ньому нараховувалось 20 сотень (4 Прилуцьких, 2 Варвинські, 2 Ічнянські, Срібнянська, Дівицька, Переволоченська, Городенська, Іваницька, Монастирищенська, Корибутівська, Краснянська, Голінкська (Голянцька), Гурівська, Кропивнянська). Козаки П. п. брали участь у битвах Визвольної війни, пізніше використовувались російським урядом у Північній війні (1700–21) і у війнах з Туреччиною (1735–39; 1768–74). Деякі полковники П. п. згодом стали гетьманами (П. *Дорошенко*), наказними гетьманами (Я. Воронченко), генеральними обозними (Т. Носач). Після ліквідації Росією полкового устрою України (1781) територія П. п. увійшла до складу Київського намісництва.

Літ.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. VIII – К., 1995. – С. 280; Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К., 1902. – С. 1–56; 73–76; Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 19; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 504. *С. Ф. Плецький*

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

ПРІЗВИЩА КОЗАЦЬКІ – див. *Козацькі прізвища*.

ПРОГНОЇНСЬКА ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця *Вольностей Війська Запорозького Низового*. Була розташована в пониззі *Дніпра* на лівому березі Дніпровського лиману, навпроти урочища Прогноєва на 40 км вище кінця Кінбурнської коси, у нинішній Херсонській області. Ці володіння були фактично за межами України, але запорожці вперто вважали ці території власністю Війська, проти чого татари, власне, і не заперечували. Центром паланки було поселення Прогноїнськ, де розміщувалась адміністрація паланки і невелика військова залога. Початок цій паланці було покладено ще в 1735, коли біля солоних озер, на Кінбурнському півострові, було засновано пост для захисту людей із Запорожжя та України, котрі приходили туди по сіль або для рибальства на лиман. Звідси запорожці вивозили багато солі на Україну та Польщу, обминаючи, таким чином, кримську сіль, хоча й чистішу, але значно дорожчу. Риболовецька і соляна спеціалізація цієї паланки визначала сезонний характер господарської діяльності, і тому постійного населення на цих територіях практично не було. Влітку кількість населення тут зростала в кілька разів. У тимчасових літніх куренях мешкало, крім запорожців, багато заробітчан із різних частин України; їх приваблювала сюди можливість непогано заробити в наймах у запорожців. Тутешня козацька залога повинна була не тільки охороняти посланців, купців та солепромисловців, які їхали через південну окраїну Запорозьких Вольностей в турецькі володіння, а й збирати докладну розвідінформацію про південного сусіда – *Османську імперію* та *Кримське ханство*.

Літ.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 152–155; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 126–130. *О. Л. Олійник*

ПРОТОВЧАНСЬКА ПАЛАНКА – адміністративно-територіальна одиниця *Вольностей Війська Запорозького Низового*. Була розташована на лівобережжі володінь *Війська Запорозького* між річками *Оріллю* і Протовчею у межах сучасного Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. Її центр розташовувався в селі Личкові. Крім того, на території цієї паланки розміщувалось понад два десятки великих поселень та більш як тисяча *зимівників*. Вони належали переважно старшині і заможним запорожцям. Землі паланки були багаті на родючі грунти, що зрештою й визначало її землеробську спеціалізацію часів *Нової Січі*. Тому тут було чи не найбільше різного роду млинів. Значного розвитку у П. п. набуло й бджолярство. У селах і козацьких зимівниках було чимало гуралень, винокурень та пивоварень, що в поєднанні зі значною кількістю населення сприяло розвитку шинкарства. Географічне розташування і наявність досить розвинених комунікацій сприяли розвиткові *чумацтва*. Тому в адміністративному центрі паланки та інших великих поселеннях влаштовувалися щорічні ярмарки, які приваблювали сюди місцеве та закордонне купецтво. Торговельні оборудки в цій паланці

були досить значними, а її населення було найзаможнішим у Запорозьких Вольностях.

Літ.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 152–155; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 126–130.
О. Л. Олійник

ПРУТСЬКИЙ ТРАКТАТ 1711 – мирний договір, укладений 12 (23).7.1711 між Росією і Туреччиною після невдалого походу *Петра І* на Південь України і в Молдову (так званого Прутського походу). Петру І дозволялося вільно вивести свої війська з артилерією та обозом з Молдови. Росія повертала Туреччині Азов, знищувала свої фортеці Таганрог, Новобогородицьку, Кам'яний Затон. Росія зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи *Речі Посполитої*, їй заборонялося мати свого посла у Константинополі. Росія виводила свої війська з Поділля і Південної Київщини. Територія *Запорожжя* переходила під протекторат Туреччини. Цар зобов'язувався залишити запорозьких козаків у спокої і не втручатися в їхні справи. Положення П. т. щодо України були сформульовані неясно: не були чітко визначені кордони Правобережжя, *Гетьманщини* і Запорожжя, невизначеним залишався їх статус. Виконання умов П. т. розтягнулося на два роки, і їх так і не було повністю реалізовано. Умови П. т. були покладені в основу наступного *Адріанопольського мирного договору 1713*.

ПУТРЯ – козацька страва: каша з ячної крупи, розведена солодким квасом. Подавалася, як правило, перед ситим і щедрим обідом для збудження апетиту.

ПУШКАР Мартин Іванович (?–1658) – полковник полтавський (1648–58). До 1648 перебував на Запорожжі. Брав участь у битвах *Визвольної війни*. У березні 1651 П. на чолі козацьких полків прийшов на допомогу І. *Богуну*, який обороняв Вінницю. Учасник *Охматівської битви 1655*. Вороже ставився до державницької політики І. *Виговського*. Діючи в тісному зв'язку з московським урядом, П. наприкінці 1657 спільно із запорозьким кошовим *Я. Барабашем* организував збройний виступ проти гетьмана. У червні 1658 заколотники були розгромлені гетьманськими військами в бою під Полтавою, в якому загинув і сам П.

Літ.: Коренець Д. Повстання Мартина Пушкаря // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 257–287; Горобець В. Мартин Пушкар // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 299–312.

ПУШКАР – див. *Військовий пушкар*.

ПУШКАРНЯ – арсенал на *Запорозькій Січі*. Мала вигляд будівлі з просторими підвалами. Призначалася для зберігання резервної артилерії, зброї, запасів пороху, ядер, свинцю, ґнотів тощо. Крім того, в П. утримувалися арештовані злочинці. П. перебувала у віданні *військового пушкаря*. Розміщувалася П. в найзахищенішому місці – всередині січової фортеці, що гарантувало збереження зброї та спорядження і в разі нападу ворога. *С. Ф. Плецький*

П'ЯСЕЦЬКИЙ Павло (1579–1649) – польський історик, єпископ Кам'янецький, Холмський, Перемишльський, автор богословських трактатів. Народився у с. Вздуль Сандомирського воєводства або в с. Пяски Люблінського воєводства. Походив із міщанської родини, але згодом почав титулуватися як П. герба «Яніна». Навчався в Римі, Оломоуці, Празі, Відні, знову в Римі, де в 1610 отримав ступінь доктора права. Повернувшись до Польщі, працював секретарем королівської канцелярії, користувався довірою Сигізмунда III. За дорученням останнього вів таємні переговори з іспанським послом про надання Польщі допомоги для будівництва флоту. З 1623 належав до керівництва католицької церкви у Польщі. У 1627 став єпископом кам'янецьким, а через рік був висвячений на єпископство папою римським. В останні роки правління Сигізмунда III стосунки П. з королем погіршилися, його було усунуто від активного політичного життя. Серед причин опали називають розходження в питаннях зовнішньої політики (П. був противником прогабсбурзької орієнтації Сигізмунда III) та придворні інтриги єзуїтів. За час правління *Владислава IV* не відігравав значної політичної ролі. У 1640 П. було призначено холмським єпископом, а в 1644 – перемишльським. Важливе значення для розуміння політичних поглядів П. має його невеликий трактат «Responsum de absoluto dominio», написаний в останні роки правління Сигізмунда III. У ньому автор виступає яскравим прихильником суспільно-політичної ідеології сарматизму. В 1645 П. видав у Кракові свій основний твір «Chronica gestorum in Europa singularium», де досить широко описав події польської історії в європейському контексті. «Хроніка» не позбавлена політичної заангажованості. Описуючи суперечку між королем і шляхтою, автор хоча й ставиться з пошаною до монарха, проте явно симпатизує шляхті. Для викладу подій 16 ст. П. використовував праці своїх попередників Й. *Бєльського*, Д. Соліковського, а можливо й рукописи творів Р. *Гейденштейна*. З часу повстання М. Зебжидовського (1606–07) писав на основі власних спогадів і зібраних документів. Вперше П. згадує козаків у зв'язку з описом розташування польського війська. Територію, яку займали козаки, П. визначає між ріками Дністер, Дніпро і Буг аж до Чорного моря. Їхню назву він виводить із латинського слова capra – коза. Козаками, на його думку, були легко озброєні воїни, як поляки, так і русини, що мешкали на Запорожжі та займалися мисливством і військовим ремеслом. Заперечує окремішність козаків як народу з власною територією. Досить докладно П. описує побут і звичаї козаків. «Хроніка» висвітлює політичну історію козацтва кінця 16 – поч. 17 ст. Причину повстання С. Наливайка П. вбачав у королівській забороні козакам нападати на турецькі володіння. Козацькі повстання 1637–38 пояснював боротьбою козаків за свободу та спробами польських магнатів і корони обмежити їхні права. «Хроніка» П. важлива як ілюстрація суспільних поглядів частини польської шляхти, її ставлення до козацтва. За свідченнями іноземних джерел, «Хроніка» користувалася значною популярністю на Заході і становила основне джерело інформації про Польщу і козаків у Німеччині та Франції.

Літ.: Piasecki P. Kronika polska. Tłumaczył Antoni Chrząszczewski. – Kraków, 1870; Czapliński W., Jakubowski J. Nieznany traktat P. Piaseckiego // Archiwum Literacki. – Wrocław, 1972. – T. XVI

(Miscellanea Staropolskie, t. 4). – S. 237–264; C z a p l i ń s k i W. Paweł Piasecki // Polski Słownik Biograficzny. – T. 25. – Wrocław, 1977. – S. 468–469; K r a w c z y k A. Warsztat historyczny Pawła Piaseckiego // Folia Societatis Scientiarum Lublinensis. – Vol. 29. – Lublin, 1981; K r a w c z y k A. Problematyka kozacka w pracach historyków polskich XVII wieku // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996; S t a r n a w s k i J. Kilka głosów dawnej polskiej historiografii literackiej o P. Piaseckim // Z dziejów kultury i literatury ziemi przemyskiej. – T. III. – Przemyśl, 1978. *Р. Б. Сирота*

П'ЯТКА – містечко на Волині, розташоване на північний схід від міста-фортеці Чуднова. Вперше згадується у документах під 1585, коли київський воєвода В. К. *Острозький* подарував його разом із с. Камінь та іншими населеними пунктами своїй невістці княгині Сусанні. 23.1.1593 відбулася *битва під П'яткою* між повстанцями на чолі з К. *Косинським* і польсько-шляхетським військом. Тепер П. – село Чуднівського р-ну Житомирської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область. – К., 1973. – С. 658.

Р

РАВІТА-ҐАВРОНСЬКИЙ Францішек (справжнє прізвище – Ґавронський; 1845–1930) – польський історик, літератор, етнограф і агроном. Народився у с. Степашках, тепер Гайсинського р-ну Вінницької обл., у шляхетській родині Ґавронців герба «Равіч» (звідси літературний псевдонім – Равіта), яка оселилася на Україні в 16 ст. Навчався в Києві, брав участь у січневому повстанні 1863, за що був заарештований і ув'язнений. Переїхавши до Галичини, вступив до Вищої сільськогосподарської школи в Дублянах біля Львова. Завершив освіту у Відні. Деякий час працював у сільському господарстві, але виявив нахил до літературної творчості. У 1882 виїхав за кордон. У Женеві познайомився з Т. Т. Єжем (З. Мільковським), під впливом якого почав писати художні твори. В 1887 оселився у Варшаві, де працював журналістом у редакції «Колосся». У 1892 переселився до Львова, і з 1902 до початку Першої світової війни мешкав у родовому маєтку поблизу міста. Видавав газету народно-демократичного спрямування «XX вік», журнал «Русь», був членом правління Львівського товариства журналістів, а в 1907–08 – головою Спілки польських журналістів. Львівський період життя Р.-Ґ. належить до найплідніших в його літературній і науковій творчості. У повістях з історії України «На кресах», «Пан гетьман Мазепа», «На красному дворі» виступав прихильником ідеї польсько-українського зближення на основі спільного прагнення обох народів до незалежності. Однак у своїх історичних працях все більше еволюціонував у бік українофобії.
Наукові інтереси Р.-Ґ. зосереджувалися на історії України й українсько-польських відносин. Із задуманого шеститомного циклу «Історія козаччини у стосунку до Польщі» Р.-Ґ. опублікував лише окремі дослідження. В історичних працях «Історія гайдамацьких рухів», «Богдан Хмельницький», «Останній Хмельниченко», «Козацька Україна в Польській Речі Посполитій до кінця XVIII ст.», «Євреї в історії і народній літературі на Русі» виправдовував експансію польської шляхти в Україну та засуджував національно-визвольну боротьбу українського народу, зображуючи козаччину ворожою силою, схильною до руйнування, сваволі й анархії. При цьому автор не приховував, що оцінював її з погляду інтересів польської державності. Як зазначає сучасний польський історик Я. Матернацький, наукова вартість робіт Р.-Ґ. була обмеженою як з причини методологічної слабкості, так і крайнього консерватизму та націоналізму автора, що не дозволили йому об'єктивно поглянути на складні проблеми козаччини та українсько-польських відносин. Наукове значення мають опубліковані Р.-Ґ. джерела з історії *Визвольної війни українського народу* під проводом Б. *Хмельницького* 1648–57, зокрема хроніка Ганновера, листи Б. Хмельницького, А. *Киселя*, а також документи про українську політику польської аристократичної еміграції на чолі з князем А. Чарторийським у середині 19 ст.

Літ.: Maternacki J. Kultura historyczna dawna i współczesna. Studia i szkice. – Warszawa, 1979; Maternacki J. Historiografia polska XX wieku. – Cz. 1: Lata 1900–1918. – Wrocław, 1982; Maternacki J. Historiografia i kultura historyczna: Studia i szkice. – Warszawa, 1990. – T. 1; Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13.10.1995) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996; Wójcik Z. Gawroński (Rawita) Franciszek // Polski Słownik Biograficzny. – T. 7/4. – Kraków, 1949. – S. 330–331; Ziętarska J. Franciszek Rawita-Gawroński // Literatura polska w okresie realizmu i naturalizmu. – Warszawa, 1969. – T. III. – S. 441–444.

Р. Б. Сирота

РАДА КОЗАЦЬКА – загальні козацькі збори, на яких обирали козацьку старшину, вирішувалися адміністративні, судові, військові справи. На *Запорожжі* Р. к. була найвищим органом влади. За традицією вона збиралася 1.1, але в міру потреби скликалися і позачергові ради, на яких розглядалося широке коло питань. У раді мали право брати участь усі без винятку козаки. Проводилися також ради на основі представництва від куренів і старшинські ради. Зібрання, скликане з ініціативи рядових козаків (поза волею старшини), називалося *чорною радою*.
У ході *Визвольної війни* Р. к. перетворюється у вищий законодавчий орган *Гетьманщини* (див. *Генеральна військова рада*). З часом козацькі ради скликалися все рідше.

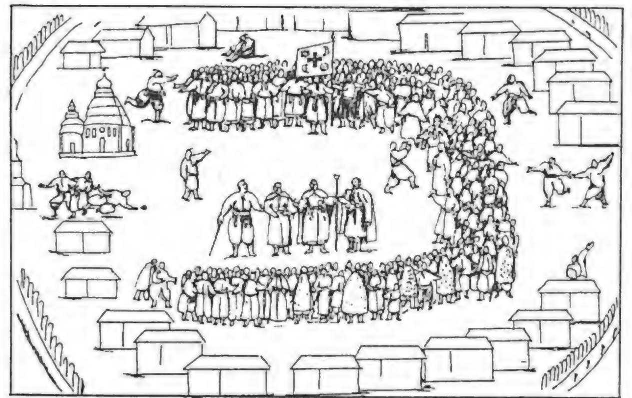
Козацька рада на Січі. Гравюра Т. Калинського. 70-і рр. 18 ст.

РАЙЯ (араб. «ті, кого пасуть», піддані) – 1) В Туреччині у 15–17 ст. назва всього феодально-залежного сільського населення. З 18 ст. так називали лише підданих християн, мешканців міст і сіл *Османської імперії*.
2) На *Задунайській Січі* населення, яке не належало до козаків (див. *Райя задунайська*).
3) Село Нижній Дунавець поблизу Задунайської Січі.

Літ.: Челебі Е. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997. – С. 75; Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 60, 83; Рябінін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 347.

РАЙЯ ЗАДУНАЙСЬКА – 1) Мешканці слобід, сімейні люди некозацького стану, які жили на території *Задунайської Січі* і підлягали її юрисдикції. Вони сплачували податки Туреччині, через що звалися райєю, як і все податне християнське населення *Османської імперії*. До Р. з. належали і наймані робітники, які не були включені до складу козацького товариства. Більшість Р. з. становили українці, меншу частину – представники інших національностей православного віросповідання.
2) Село, що розташовувалося між Дунавцями і Бабадагом (на р. Нижній Дунавець) і входило до складу Задунайської Січі. На поч. 19 ст. нараховувало 150 дворів.

Літ.: Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 27–28; Задунайська Січ // Невичерпні джерела пам'яті. – Т. II. – Одеса, 1998. – С. 22.

Л. М. Маленко

РАКА – назва *горілки* на *Задунайській Січі*.

РАНГОВІ МАЄТНОСТІ, рангові володіння – в *Гетьманщині* маєтності, які надавались *козацькій старшині* в тимчасове користування як своєрідна плата за виконання ними службових обов'язків. Р. м. надавались *гетьманом*, а в міру посилення залежності Гетьманщини від Росії їх почали надавати російські царі. Широко практикувалось надання Р. м. за правління Б. *Хмельницького*. Найчастіше Хмельницький надавав старшинам як Р. м. млини, рудні, гути, доходи від яких отримував власник Р. м. Пізніше як Р. м. стали надаватись і землі із селянами; останні залишались особисто вільними, але виконували повинності і вносили грошові й натуральні податки на користь того старшини, якому було надано Р. м. З 1732 були встановлені чіткі розміри таких надань (генеральному обозному – 400 дворів, генеральному судді – 300 дворів тощо). Частина старшини, спираючись на підтримку російського уряду, намагалася перетворити Р. м. у приватновласницькі, а рангових селян – у кріпаків. Внаслідок цього фонд Р. м. невпинно зменшувався. Наприклад, з 1730 по 1764 в Ніжинському полку з 45 Р. м. залишилось 20. Система Р. м. була скасована після ліквідації російським урядом у 80-і рр. 18 ст. залишків автономії України.

Літ.: Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства. – К., 1988. – С. 14–19, 37–42. *С. Ф. Плецький*

РАПОРТ, репорт (від франц. rapporter – приносити, повідомляти) – різновид виконавчих актів 18 ст., що мали поширення в *Запорозькій Січі*. Р. – це «звіт», «відповідь» кошового отамана на розпорядження київського генерал-губернатора (з київської губернської канцелярії) чи гетьмана (з *Генеральної військової канцелярії*, якій підпорядковувся *Кіш* у справах місцевого управління). Формуляр Р. складався з трьох частин: початкового протоколу, з обов'язковим зазначенням адресата; основного протоколу, оповідна частина якого містить інформацію про зміст наказів, ордерів, листів та інших документів, одержаних з вищих установ; детальний опис вжитих заходів щодо їх виконання. З часом формуляр Р. стає чіткішим, виклад конкретнішим і стислим. Р. засвідчувались підписом кошового отамана і військовою печаткою. Окремі Р. мають грифи: «покорній репорт», «по секрету»: в цих документах зосереджена інформація про конфлікти запорожців із кримськими татарами, мешканцями *Нової Сербії* та *Слов'яносербії*, викрадення худоби, забиття і взяття у полон козаків, скарги до імператорського двору та Оттоманської Порти, обопільні претензії і скарги. Рапорти містять і таємну інформацію, розвідувальні дані тощо.

Літ.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 37.

С. В. Абросимова

РАСТАВИЦЬКА УГОДА 1619 – угода, укладена 7.10.1619 на р. *Раставиці* поблизу м. *Паволочі* між представниками козацтва і польського уряду.
Після московської воєнної кампанії 1617–18, до участі в якій широко було залучене козацтво (до 20 тис. чол.), польський уряд зосередив увагу на південних кордонах *Речі Посполитої*. У зв'язку з посиленням турецької активності коронний гетьман С. Жолкевський сконцентрував *кварцяне військо* на південному кордоні. Заодно він вирішив приборкати козацький рух, що знову опанував Подніпров'ям. Наприкінці липня 1619 король Сигізмунд III видав універсал, яким визначив комісію для приборкання козацтва. В цю експедицію з власними полками виступили, зокрема, воєвода руський Ян Данилович, новопризначений воєвода київський Томаш Замойський, польний гетьман Станіслав *Конєцпольський*, староста кам'янецький і брацлавський Адам Калиновський.
Коли наприкінці вересня Жолкевський з кварцяним військом і комісарськими полками прийшов, як і в 1617, під Паволоч, на р. Раставицю, – козацьке військо (10 тис. чол. з артилерією) стало табором на р. Узені. Козаків захопити зненацька не вдалося, і розпочалися переговори.
На заклик комісарів прибули козацькі делегати, і відбулися попередні переговори; комісари склали свою декларацію і вислали з нею делегацію до козацького табору для їх продовження. Після довгих і впертих переговорів 7 (17).10.1619 козацький «реверсал» (відповідь) на комісарську декларацію був підписаний старшим П. *Сагайдачним* та старшиною і скріплений військовою печаткою. Крім того, було складено присягу. Досягнуті домовленості в історичній традиції відомі як Р. у. В основу угоди було покладено умови *Вільшанської угоди 1617*. Оскільки щодо розміру *реєстру* дійти згоди не вдалося (комісари наполягали на 3 тис., козаки – на 10 тис.), то розв'язання цього питання було вирішено залишити за королем. Кошти на утримання реєстру встановлювалися у розмірі 40 тис. злотих. Складання реєстру було вирішено відкласти. Усі ремісники, шинкарі, війти, бурмістри тощо, які вступили до війська протягом останніх 5 років, виключалися з реєстрового війська і мусили повернутися у свій попередній стан. Передбачалося, що всі *випищики* втратять права на козацькі вольності і повернуться під юрисдикцію панів і урядовців. Козаки могли мешкати і користуватися своїми вольностями тільки в королівщинах (державних маєтностях). Зі шляхетських маєтків козаки мали протягом 9 місяців виселитися, інакше вони перетворювалися на кріпаків. Козацький старший мав не обиратися, а призначатися королем і коронним гетьманом. Козаки зобов'язалися знищити всі свої човни і не ходити в *морські походи*.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 380–387. *С. Р. Лях*

РАСТАВИЦЯ, Роставиця – річка, ліва притока *Росі* (басейн *Дніпра*). Протікала через край з родючими ґрунтами. У своїй течії формувала широкі стави, загачені греблями. У 17 ст. територія, якою протікала Р., входила до Київського воєводства. На берегах Р. точились часті сутички з татарами. Тут на татар при їх поверненні з набігів нападали коронні війська і козаки. Р. дала назву одній з угод, укладених козаками з представниками польської влади: 7.10.1619 поблизу містечка *Паволочі* на Р. була укладена *Раставицька угода* між старшиною реєстрових козаків на чолі з гетьманом П. *Сагайдачним*, з одного боку, і польськими комісарами на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським – з іншого.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 336–337.

РЕБРО Петро Павлович (нар. 1932) – поет, публіцист, краєзнавець, громадський діяч. Народився у с. Білоцерківці Куйбишевського р-ну Запорізької обл. Закінчив Запорізький педагогічний ін-т (1953). У 1960–67 очолював обласне літературне об'єднання, а з 1967 по 1998 – Запорізьку обласну організацію Спілки письменників України. Видав понад 80 книжок художніх, публіцистичних, літературно-критичних і краєзнавчих творів. Оспівав героїку Запорожжя у багатьох поезіях, зокрема в тих, що увійшли до збірки «Острів Байди» (1999). Автор серії книг (7 випусків, 1993–99) під назвою «Козацькі жарти», в яких уміщено гумористичні й сатиричні вірші, що відбивають кмітливість, дотепність і незнищенний оптимізм запорозьких козаків. Написав пісні «Дума про Запорозьку Січ» та «Гей, шуми, Великий Луже». Ініціатор і організатор обласного свята гумору «Запорізькі сміховини» (середина 80-х рр.), яке з 1995 отримало статус Всеукраїнського і назву *«Весела Січ»*. На відзнаку 500-річчя *запорозького козацтва* у 1990–92 організував Козацькі літературні читання. Засновник, упорядник і головний редактор літературно-художніх альманахів *«Хортиця»*, *«Великий Луг»* та *«Веселий курінь»*, в яких опубліковано чимало творів, присвячених українському козацтву. Р. – голова Запорізької обласної асоціації гумористів і сатириків *«Весела Січ»*. За видатний внесок у розвиток традицій українського козацького гумору та духовне відродження України 1997 удостоєний Міжнародної *літературної премії імені П. Сагайдачного*.

П. П. Ребро

Літ.: Чабаненко В. Петро Ребро. Літературний портрет. – Запоріжжя, 1999.

В. А. Чабаненко

РЕЄСТР (від лат. regestrum, польс. rejestr – список, перелік) – 1) Поіменний список, до якого записували козаків, що засвідчувало їх належність до козацького стану. Створення перших Р. було пов'язане із залученням козацьких підрозділів до участі у війнах, які вела польсько-литовська держава. Найбільш ранній відомий нам Р. був укладений у 1581 після повернення козацького полку Я. Оришовського з російсько-польської війни 1578–82. Але використання в бойових діях козацьких частин практикувалося урядом і раніше. Тому є згадки і про давніші козацькі Р. Перша відома нам згадка про козацький Р. датується 1568. Спроби уряду контролювати *козацтво* шляхом залучення козаків на державну службу теж супроводжувалося складанням Р. Перший такий Р. був складений у 1572, коли коронний гетьман Ю. Язловецький набрав 300 козаків на королівську службу. Перші Р. засвідчували участь козаків у війнах або їх перебування на державній службі і були документами, за якими їм виплачувалася платня. Складалися вони тими урядовцями, які набирали козаків на державну службу.
Зростання козацтва, перетворення його в наділений певними привілеями соціальний стан розширили значення козацьких Р. Вони стали тими документами, які засвідчували належність вписаних у них осіб до козацького стану і їхнє право на користування привілеями. А це стало головною причиною того, що укладення Р. ускладнилося. Загальну кількість козаків, яка повинна бути внесена в Р., визначав уряд, а складання Р., відбір кандидатур, їх внесення до списків перейшло у відання *козацької старшини*.
У міру збільшення кількості козацтва укладання Р. перетворилося в складну процедуру. Так, при складанні Р. в 1649 спочатку була проведена старшинська рада, на якій визначено основні принципи його складання (кількість полків та козаків у них, межі полків). Потім у полках складено списки козаків кожного полку. Оскільки бажаючих записатись козаками було забагато, то старшиною проводився відбір. У першу чергу до списків вносилися старі заслужені козаки. У переважній більшості полків козаків записували по сотнях. Хоча траплялись випадки, коли козаків заносили до Р. по місцевостях. Полковники і полкова старшина вносились переважно до списку полкової сотні, а в Чигиринському полку до цієї сотні були вписані Б. *Хмельницький*, його син Тиміш, дехто з генеральної старшини. Полкові списки були відправлені в *Генеральну військову канцелярію*, де вони були зведені в єдиний Р. Зшитки полкових списків були переписані і переплетені в книгу з палітурками, обтягненими сап'яном темно-вишневого кольору і прикрашеними тисненням. До верхньої та нижньої палітурок було прикріплено по дві шкіряні зав'язки.
Таких книг було, мабуть, щонайменше дві (один примірник мав зберігатись у Варшаві, а інший – в Україні), однак до наших часів дійшла лише одна (знаходиться в Російському державному архіві давніх актів).
Згодом практика складання Р. була замінена складанням *компутів*.
2) Реєстрове козацьке військо (див. *Реєстрове козацтво*).

Літ.: Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва // Український історик. – 1964. – № 2–3; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995; Леп'явко С. А. Згадки про невідомі козацькі реєстри // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Т. 1. – Запоріжжя, 1997. – С. 179–182.

С. Ф. Плецький

РЕЄСТР 1581 – список одного з козацьких полків, які перебували на королівській службі під час російсько-польської війни 1578–82. Складений в 1581 після повернення козаків з війни. На чолі цього козацького полку стояв гетьман чи поручик Ян Оришовський, а писарем, скарбником та

інтендантом був Янча Бегер. У роту гетьмана із 30 осіб вписані, очевидно, й інші старшини. Крім них, до Р. 1581 внесено 500 козаків, які поділялися на десятки з отаманом на чолі (входив у склад десятки). Р. 1581 є цінним джерелом з історії українського *козацтва*.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 155–156; Дзира Я. Перший паспорт козацтва // Літературна Україна. – 1991. – 13 червня. *С. Ф. Плецький*

РЕЄСТР 1638 – список козаків, складений після придушення польським урядом козацьких повстань 30-х рр. 17 ст. Складався відповідно до *«Ординації Війська Запорозького реєстрового» 1638*. За Р. 1638 у шести козацьких полках (Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський) нараховувалося 6 тис. реєстровців, яких очолювали призначені урядом комісар і полковники.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 314–317. *С. Ф. Плецький*

РЕЄСТР 1649 – список козаків *Війська Запорозького*, складений у жовтні 1649 – березні 1650. Складення Р. відбулося згідно зі *Зборівським договором* від 8 (18).8.1649 та універсалом короля *Яна II Казимира* дещо пізнішого часу. До цього Р. мало увійти 40 тис. козаків із 16 полків, що розташовувалися на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Складання полкових реєстрів почалося після козацьких рад у Каневі та на Росаві, де було встановлено загальну кількість козаків кожного полку. Більшість козаків (20 821) були внесені у списки 6 старих реєстрових полків (Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Білоцерківського, Канівського, Переяславського) і одного новоствореного (Кропивнянського) полку. Інші козаки були зараховані до Уманського, Брацлавського, Кальницького, Кальміуського, Київського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького, Ніжинського та Чернігівського полків. Формально відповідальним за складання Р. 1649 був гетьман Б. *Хмельницький*, але головний тягар роботи несла *Генеральна військова канцелярія* на чолі з генеральним писарем І. *Виговським*. Відповідну роботу вели в межах полків *полкові канцелярії*, а в межах сотень – сотенні.

В Р. 1649 вказувалися назви козацьких полків, починаючи із Чигиринського, нотувалися імена і прізвища чи прізвиська козаків, їхні посади (полковник, писар, осавул, отаман тощо), спорідненість з іншими (син, брат, зять). До Р. 1649 потрапили лише старі й заслужені козаки, тоді як більшість козаків залишились поза ним, що викликало гостре їх невдоволення, тим більше, що козаки не мали права селитися за межами вказаних трьох воєводств. На поч. 1650 один з примірників Р. 1649 було внесено до гродського суду Київського воєводства, ще один було відправлено з українським посольством на сейм *Речі Посполитої* 1649–50 для затвердження. Інші примірники залишилися в Чигирині та деяких інших містах; відповідно кожен полк і сотня мали списки, які охоплювали лише їхніх козаків-реєстровців. Оскільки загальна чисельність реєстровців перевищила 40 тис. (40 447), це стало формальним приводом для відхилення Р. 1649 сеймом. Внаслідок подальших подій це питання втратило свою актуальність. Дуже скоро українською стороною були знехтувані обмеження кількості козаків, які накладалися цим Р.

Р. 1649 є унікальним і надзвичайно цінним джерелом з історії України та козацтва. Він дає точне уявлення про територію та адміністративно-територіальний поділ *Гетьманщини* після укладення *Зборівського договору 1649*, матеріал для вивчення наступних змін у цьому поділі. Одночасно Р. 1649 засвідчує кількісні дані щодо реєстровців конкретної сотні, полку, часом – населеного пункту, дає важливий матеріал для дослідження української козацької генеалогії та біографістики тощо. Наприклад, Р. свідчить, що 90% реєстровців мали українське походження.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – К., 1995 – С. 271–280; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. *Ю. А. Мицик*

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО – частина українського козацтва, яка перебувала на державній військовій службі. Козаки записувалися у спеціальні списки – *реєстри*, що було основою для визнання державою їхніх прав та привілеїв. Створюючи Р. к., уряд *Речі Посполитої* прагнув мати військо, яке б не вимагало великих видатків і відзначалося великою боєздатністю. Крім того, заведення реєстру мало розколоти українське козацтво, а Р. к., яке було його привілейованою частиною, уряд планував використовувати для придушення національно-визвольної боротьби українського народу. Вперше проект створення Р. к. був висунутий у 1524 за правління великого князя литовського і польського короля Сигізмунда І. Але брак коштів завадив здійсненню того задуму. Реалізовано його за *Сигізмунда II Августа* в 1572, коли до реєстру було записано 300 козаків. Старшим над ними (за дещо пізнішою термінологією – *гетьманом*) був призначений шляхтич Я. Бадовський. Проте українські козаки використовувались урядом у війнах і раніше, тому відомі згадки про існування більш ранніх козацьких реєстрів. У 1578 польський король С. *Баторій* збільшив реєстр до 600 козаків, які були незалежними від місцевої адміністрації, звільнялися від сплати податків, отримали привілей на володіння містечком *Трахтемирів* (з монастирем і землями до *Чигирина* для зимових квартир, арсеналу і шпиталю). Р. к. були надані і *клейноди*. Після закінчення війни з Росією (1578–82) Р. к. розпалося. Але в 1583 знов було набрано 600 козаків. У 1590 Р. к. зросло до 1000 чоловік. Під час козацьких повстань 90-х рр. 16 ст. сейм ухвалив ліквідувати Р. к. Хоча обійтися без козацького війська польська держава не могла, і в 1599 почалося складання нового реєстру.

Чисельність Р. к. в 17 ст. не була сталою. Посилення в Речі Посполитій національного та соціального гноблення українського населення спонукали його до вступу в козацтво задля уникнення утисків. Польська ж держава масово використовувала козацькі війська у багатьох війнах, що сприяло зростанню чисельності козацтва. В 1617 сейм затвердив Р. к. у кількості 1 тис. чоловік. За *Раставицькою угодою 1619* реєстр збільшився до 3 тис. А на *Хотинську війну 1621* польський уряд закликав 40 тис. козаків. Але після того як минала потреба в козаках, уряд зменшував реєстр, а за *випищиками* не визнавав ніяких прав і вів проти них нещадну боротьбу. У 1625, «віддячуючи» козакам за перемогу, здобуту ними під Хотином, уряд встановив шеститисячний реєстр. Було сформовано 6 реєстрових козацьких

полків (Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський). Головним наслідком такої політики польського уряду стали козацькі повстання проти польсько-шляхетського режиму в 30-і рр. 17 ст. Після їх придушення Р. к. – відповідно до *«Ординації Війська Запорозького реєстрового» 1638* – було обмежене у своїх правах і нараховувало 6 тис. чоловік (у 6 полках).
З початком *Визвольної війни* під керівництвом Б. *Хмельницького* кількість Р. к., яке було ударною силою українських збройних сил, визначалася необхідністю і сягала 100 тис. і більше чоловік. У ході цієї війни намагання польського уряду обмежити Р. к. 40 тисячами (за *Зборівським договором 1649*) і 20 тисячами (за *Білоцерківським договором 1651*) не мали успіху. Затверджені московським царем *Березневі статті 1654* передбачали 60-тисячний реєстр. Згодом залежність України від Росії була основним фактором, який впливав на розвиток Р. к. Передача Росією Польщі Правобережної України в 1667 призвела до знищення правобережного козацтва. У 1735 козацький реєстр на Лівобережній Україні був обмежений 20 тисячами *виборних козаків*, а на Слобідській Україні в 1700 збереглось лише 4200 козаків. Після ліквідації в Україні в 1782 *полково-сотенного устрою* Р. к. було скасоване остаточно.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 411–413; В и н а р Л. Початки українського реєстрового козацтва // Український історик. – 1964. – № 2–3; А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; М и ц и к Ю. А., П л о х і й С. М., С т о р о ж е н к о І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990; Щ е р б а к В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.

С. Ф. Плецький

РЕЄСТРОВІ КОЗАКИ, грамотні козаки, реєстровці – козаки, записані в *реєстр* (список), що офіційно засвідчувало їх належність до козацького стану і було підставою для користування козацькими привілеями (див. *Реєстрове козацтво*). Р. к. були переважно сімейними, заможними, мали власне господарство. Порівняно із запорожцями вони відзначалися більшою лояльністю до уряду і були менш схильними до заворушень. Це обумовлювалось і більшою статечністю реєстровців, і тим, що їх участь у заворушеннях могла накликати на їхні сім'ї жорстокі урядові репресії (винищення козацьких дітей та жінок часто практикувалось польською шляхтою). Разом з тим Р. к. були рушійною силою в боротьбі за козацькі права, права православної церкви тощо, і Р. к. дуже часто брали участь у козацько-селянських повстаннях. Крім того, уряд не міг активно використовувати підрозділи реєстровців для придушення національно-визвольної боротьби українського народу. Серед шляхти навіть побутувала приказка: «Козаком проти козака воювати – як вовком орати». Навпаки, підрозділи реєстровців, що входили до складу польського війська, під час повстань дуже часто переходили на бік повстанців. Саме такий перехід реєстровців на бік повстанців забезпечив успішний початок *Визвольної війни*.

С. Ф. Плецький

РЕЗИДЕНТ – царський представник при гетьмані, приставлений для постійного контролю. Вперше Р. був призначений при І. *Скоропадському*: цар *Петро І* спеціальною грамотою від 30.7.1709 призначив до гетьмана своїм Р. ближнього стольника А. Ізмайлова. Пояснювався цей захід посиленням нестабільності в Україні після переходу І. *Мазепи* і запорожців на бік *Карла XII*. У спеціальних «статтях» стольнику наказувалося: запобігати будь-яким проявам політичного невдоволення російським пануванням в Україні; стежити, щоб запорожці не змогли відновити Січ, зруйновану у травні 1709; приймати послів від іноземних держав до гетьмана; копії листів посланців присилати до царя; стежити, щоб гетьман нікого із старшин без царського указу ні на які «уряди» не настановляв і не знімав з них і про будь-які кадрові зміни повідомляв цареві; описати маєтки «зрадників»-мазепинців і без царського указу нікому цих маєтків не надавати; простежити за перенесенням гетьманської резиденції у *Глухів*, ближче до кордонів з Великоросією; з'ясувати, скільки прибутків було отримано за гетьмана Мазепи і скільки нині, встановити нагляд над збиранням податків до *Скарбу Військового* та у полкові скарбниці, зокрема навести порядок в утриманні *компанійців* і *сердюків*. Ізмайлову надавалося право встановити таємний нагляд над гетьманом і старшиною на предмет «шатости к измене» серед козацької старшини, виявляти лояльних до царської влади людей. У надзвичайних випадках Р. мав діяти на власний розсуд спільно з київським губернатором; для цього в його розпорядження надавалися два піхотні полки, що перебували при гетьмані у Глухові.
А. Ізмайлов був людиною поміркованою і невдовзі знайшов спільну мову з гетьманом Скоропадським. Уже у вересні 1710 Ізмайлова було відкликано до Москви й замість нього наказано бути при гетьмані думному дякові А. Вініусу і стольнику Ф. Протасьєву. У 1711 Вініус був відкликаний із Глухова, а Р. відтоді й до кінця правління Скоропадського залишався стольник Протасьєв – людина брутальна, упереджена щодо гетьмана і старшини. Він вів агітацію проти гетьмана серед населення і раз у раз надсилав на нього доноси цареві. У своїх доносах цареві Р. звинувачував старшин у зловживанні владою та хабарництві. При цьому сам Р. теж брав хабарі. Саме в результаті його доносів цар Петро І видав у 1715 указ, яким було ліквідовано виборність старшини на уряди.

С. Р. Лях

РЕЙМЕНТАРСЬКІ ПАЛУБНИЧІ – у 18 ст. козаки, які в походах обслуговували палуби (вози) з гетьманського обозу. Р. п. були об'єднані в окремому підрозділі, мали свій *прапор* і не зобов'язані були відбувати військову службу.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 132; А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 28–29.

РЕЙТАРИ (від нім. Reiter – вершник) – вид найманої кавалерії, озброєної вогнепальною (карабіни, пістолети) і холодною (палаші, шпаги, списи) зброєю та спорядженої захисним обладунком (шоломи, нагрудні лати). Р. вели атаку щільними бойовими порядками, використовувалися для нанесення ворогові вирішальних ударів. У польському війську були підрозділи Р., які використовувалися для придушення козацьких повстань та під час *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Козацьке військо неодноразово завдавало поразок рейтарським підрозділам.

Літ.: Д е н и с о в а М. М., П о р т н о в М. Э., Д е н и с о в Е. Н. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI – XIX веков. – М., 1953. – С. 126–127.

РЕТРАНШЕМЕНТ (від франц. retrancher – відсікати, знищувати) – в 16–18 ст. допоміжні фортифікаційні споруди, які розміщувалися в тилу головних укріплень чи позиції і були другою лінією оборони. За часів *Нової Січі* російські війська практикували побудову Р. на запорозьких землях. Споруджені у стратегічно важливих місцях, з розміщеними на них російськими військами, Р. були опорними пунктами, які забезпечували уряду контроль за територією Запорозьких Вольностей. Так, у 1735 поблизу Січі був споруджений Новосіченський Р., а в 1736–39 – Р. на о. *Хортиці*. Побудова укріплень мотивувалась необхідністю захисту запорозьких козаків від татарських і турецьких вторгнень, але головним їх призначенням було «смотрение за своенравными запорожцами».

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 111. *С. Ф. Плецький*

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ – листування гетьмана І. *Скоропадського* із царем *Петром I* з питань правового статусу України. Невдовзі після *Полтавської битви 1709* та розгрому шведської армії в Україні гетьман І. Скоропадський 17.7.1709 з козацького табору в с. Решетилівці звернувся до царя Петра I із «Просительными статьями» з 14 пунктів (т. зв. «Решетилівські статті»), в яких просив підтвердити права й вольності *Гетьманщини* і пропонував вирішити низку нагальних питань: щоб козаки в походах залишалися під командою свого старшого (*наказного гетьмана*), а не московських офіцерів, які часто-густо зловживали своєю владою; щоб повернуто було в Гетьманщину гармати, забрані в *Батурині* та інших полкових містах; щоб московські воєводи не втручались у внутрішні справи Гетьманщини; щоб не обтяжувати населення України постоями московських військ. Просив гетьман також, щоб заборонено було називати козаків «зрадниками». У відповідь цар видав указ, у якому в цілому підтвердив козацькі «права і вольності», обіцяв згодом дати і «Статті» (що ніколи не було зроблено), наказував воєводам не чіплятися до українського населення, а щодо інших прохань відмовив. Водночас встановлювався контроль російських чиновників за збиранням податків і витратами на утримання козацького війська, старшинського адміністративного апарату. При гетьмані приставлено царського *резидента*.

Літ.: Чтения Общества истории и древностей российских. – Кн. 1. – М., 1847. – С. 1-2; Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 391; Мельник Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997. – С. 9–10. *С. Р. Лях*

РЄПІН Ілля Юхимович (1844–1930) – російський художник-живописець, автор славетної картини з історії *козацтва* – «*Запорожці пишуть листа турецькому султану*». Народився у м. Чугуєві на Харківщині в російськомовній сім'ї військового поселенця. Малювати почав рано; розписував скрині і писанки, копіював гравюри. Початкову художню освіту отримав у школі військових топографів та у церковного живописця і портретиста І. М. Бунакова. Розписуючи сільські церкви, пізнавав українське народне середовище – мову і пісню, побут і одяг, історію і природу України. У 1863, виконавши велике церковне замовлення, отримав можливість виїхати на навчання до Петербурзької Академії мистецтв. З Академією був пов'язаний навчанням (1864–73) та педагогічною діяльністю, з 1893 – її дійсний член. Основні твори цього періоду – програмна робота «Воскресіння дочки Іаїра» (1871) та «Бурлаки на Волзі» (1870–73, обидві – Державний російський музей). 1873–76 – пенсіонерська поїздка до Франції («Паризьке кафе», 1875, збірка Монсона, Стокгольм; «Садко», 1875–76, Державний російський музей). 1877 – Чугуїв: «Протодиякон», 1877, Державна Третьяковська галерея, і початок роботи над темою хресного ходу під враженням від побаченого в околицях Чугуєва. У 1877–82 жив у Москві, 1882 – переїхав до Петербурга, 1891 за кошти, виручені від продажу «Запорожців», купив маєток Здравнєво у Вітебській губернії, якийсь час жив там; з 1900 оселився в Куоккалі (Фінляндія), в маєтку Пенати, де помер і похований.

І. Ю. Рєпін

1880–1900-і – період творчого піднесення таланту Р. Створив живописну панораму російського життя – вивів соціальні типи сучасного йому російського суспільства, глибоко розкрив драматичні сторінки історичного минулого Росії («Царівна Софія», 1879; «Вечорниці», 1881; «Хресний хід у Курській губернії», 1880–83 – всі в Державній Третьяковській галереї; «Іван Грозний і син його Іван», 1881–85; «Не чекали», 1883–88; «Арешт пропагандиста», 1879–92; «Засідання Державної ради», 1901–03 – всі в Державному російському музеї; «Чорноморська вольниця», 1908; «Гопак», 1926–30 – обидві у приватних збірках, Стокгольм). Виключний дар Р.-портретиста знайшов утілення в галереї створених ним портретів видатних представників російського суспільства (М. Мусоргського, П. Стрепетової, обидві в 1882; Л.Толстого, 1887 – всі в Державній Третьяковській галереї; В. Стасова, 1883, Державний російський музей, та інші).

Після повернення з Франції і тривалого перебування в Україні (Чугуїв, Київ) Р. захопився сюжетом з історії запорозького козацтва. Становлення таланту і розквіт творчості художника збіглися з процесом інтенсивного розвитку української культури, що також підтримувало його стійкий інтерес до України. Протягом 1880–91 Р. працював над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (Державний російський музей; 1893 – варіант, Харківський художній музей).

У 1909 на 37-й виставці передвижників Р. експонував нову велику картину на козацьку тему, над якою працював декілька років, – «Чорноморська вольниця» (1908). Сюжет взято з народної думи 17 ст. про плавання козаків по Чорному морю під час походу на Туреччину. Їх застала буря, і перед загрозою загибелі отаман просить козаків сповідатись перед смертю в гріхах. Всі мовчать, лише Олексій Попович відгукнувся і покаявся, що не попрощався з рідними, не привітався з односельчанами, коли від'їжджав у військо. Море одразу стихло, і човни щасливо прибиваються до берега. На картині фрагментарно по діагоналі зображена козацька чайка на розбурханому морі. Оливкова хвиля б'є в

борт, заливаючи бризками й піною козаків, що наповнили човен. Їх образи в різних позах відображають різні відтінки тривожного настрою. Біля щогли натхненно, під шум вітру і хвиль, співають двоє бандуристів. На цьому тлі контрастно виділений образ козака в центрі, що білозубо сміється назло стихії (він перейшов із «Запорожців», був вдалим, ефектним, але художник для вдосконалення композиції картини замінив його постаттю у білому кобеняку). За свідченням К. Чуковського, який позував для цієї картини, Р. продовжував працювати над нею ще в 1914. Наскільки важливою була для нього ця тема, видно з того, що він зробив ще один варіант картини під назвою «Загибель чорноморської вольниці». Зберігши основні риси композиції і більшість образів, він вніс істотні зміни в ідейний смисл. На човні немає веслярів – він під вітрилом; отже, зникло враження невпинного руху, човен застиг, як іграшка, на хвилях. Зникло враження єдиного вольового пориву, серед козаків панує розгубленість, з'являється релігійний екстаз. У листі до критика Р. пояснював свій теперішній задум: зобразити козаків у момент каяття за скоєні гріхи; вони одягли білі сорочки і творять останню молитву; це будуть запорожці, що плачуть, – на противагу тим, що сміються. Очевидно, що в цих творах знайшли відображення релігійно-містичні настрої, поширені серед російської інтелігенції після поразки революції 1905. Художник відчув, що новий час ставить свої вимоги до мистецтва.

У 20-і рр. Р. влаштував у Європі та Америці декілька персональних виставок з продажем творів. «Чорноморська вольниця» пішла у збірку Монсона в Стокгольм. У цю збірку була продана і картина «Гайдамаки» (1917), над якою художник довго працював; цю картину Р. показав на 46-й виставці передвижників і описав у листі до Д. *Яворницького* в 1925 (очевидно, одне з перших утілень задуму – ескізно написане полотно «Роздача ножів гайдамакам», 1898, Державний історичний музей, Москва).

В 1926 Р. повідомляв Яворницькому, що почав нову картину про Запорожжя, на якій зобразить, як гуляє Січ (малюнок тушшю «Гопак», 1912, що зберігається у Празі, свідчить про більш раннє виникнення задуму). Головний герой картини – козак, що танцює, в гаптованому жупані і шапці, з пістолетом за поясом. Риси його обличчя нагадують улюблений рєпінський образ, виведений із «Запорожців» і поміщений потім у центрі «Чорноморської вольниці» (він же – і на празькому малюнку). Зліва фрагмент постаті, що скаче через вогнище, справа – козак, що грає на бандурі; далі видно ледь помітні постаті. Картина присвячена пам'яті М. Мусоргського. Р. мріяв показати «Гопак» в Україні (знаходиться в приватній збірці в Стокгольмі, датована 1930, останнім роком життя художника).

Літ.: Лясковская О. А. Илья Ефимович Репин. Жизнь и творчество. – М., 1982. *І. М. Ласка*

РЖЕВУСЬКИЙ (Емір) Вацлав (1784–1831) – волинський магнат, князь. Походив з одного зі славетних родів *Речі Посполитої*, міцно пов'язаного з українськими феодальними династіями. Професійний воїн, кавалер ордена мальтійських рицарів, один з найкращих в Європі знавців коней. Часто бував на Близькому Сході, добре володів східними мовами, подорожував Туреччиною та арабськими країнами, писав про Схід як літератор і вчений, за що і був прозваний Еміром. Р. захоплювався *запорозьким козацтвом* і навіть створив у своєму маєтку на Волині загін козаків, який мав стати ядром відроджуваного козацтва й піти в бій «за нашу і вашу свободу», тобто за незалежну Польщу і незалежну Україну. З 1825 до Еміра став на службу відомий польсько-український поет Тимко Падура (1801–1871), який виконував при його козаках роль поета-кобзаря, прославляв козаків (насамперед П. *Сагайдачного*) та *«лісовчиків»* у дусі українських народних дум і пісень, склав поему про Єрмака, якого теж вважав запорожцем, написав «Козацьку пісню». Коли вибухнуло польське повстання 1830–31 проти гніту Російської імперії, Р. зі своїми козаками став реалізовувати свої задуми і влився до повстанських лав. 14.6.1831 він поліг на Україні в одному з боїв проти російських військ. Щоправда, у 40-і рр. 19 ст. у польській пресі були повідомлення, нібито хтось бачив Еміра в Аравії, але це, очевидно, була тільки легенда або ж якась містифікація. *Ю. А. Мицик*

РИБАЛКА Іван Климентійович (1919–2001) – український історик. Народився у с. Витівці на Полтавщині у селянській родині. Закінчив історичний факультет Харківського ун-ту (1945). Доктор історичних наук (1963), професор (1964), лауреат Державної премії УРСР, заслужений діяч науки і техніки України, дійсний член і віце-президент Української академії історичних наук (1999), завідувач кафедри історії України Харківського ун-ту (1971–89), професор кафедри (з 1989). Досліджує історію громадянської війни в Україні. Автор близько 200 наукових праць. Написав підручники «Історія України» для студентів історичних факультетів (видані 1978, 1982, 1991, 1995, 1997), в яких ґрунтовно висвітлена історія українського *козацтва* (зокрема, в розділах «Виникнення козацтва», «Козацько-селянські повстання кінця XVI ст.», «Визвольна війна українського народу в середині XVII ст.»).

І. К. Рибалка

Літ.: Рибалка І. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Харків, 1999. *Р. Д. Лях*

РИБАЛЬСТВО – один з найпоширеніших на *Запорожжі* промислів, який полягав у масовому лові та переробці риби. Об'єктами козацького промислу були осетри, білуга, севрюга, сом, лящ, судак, щука, окунь, тараня, чехоня, камбала, оселедець тощо. Для риболовлі козаками використовувалась величезна кількість багатих на рибу річок, річечок та озер, які знаходились на запорозьких землях. Головними місцями лову риби були ріки *Дніпро* та *Південний Буг* з їхніми лиманами, *Самара*, *Оріль*, Домоткань, Самоткань, *Азовське море* з його затоками та Кальміуською, Бердянською, Білосарайською та Єйською косами. Крім того, запорожці рибалили і поза межами Запорозьких Вольностей – на косах у *Чорному морі*, на *Кубані*, *Дністрі*, Тилігулі. Всі запорозькі землі щороку ділилися

між куренями. На найближчих до Січі та найбагатших місцях лову організовувались громадські курінні рибальські промисли. Крім того, займатися риболовлею могли й окремі запорожці, а за дозволом *Коша* – і сторонні особи. Найчастіше рибальські заводи організовувались одним чи кількома власниками – *односумами*. Вони спільно купували сіті, мотузки, *дуби*, під'їздки, бочки, котли, корзини, сіль для засолювання риби, будували навіси й житло для робітників. Крім того, вони наймали рибальську артіль – *тафу*, яка мала ловити й засолювати рибу. За роботу тафа отримувала обумовлену грошову плату або половину виловленої риби. На Запорожжі застосовували різні методи лову риби, знаряддя та пристосування. Найефективнішим був метод лову риби за допомогою *гардів* – спеціальних споруд, які перегороджували річку і збирали рибу в одному місці. Сконцентрована риба виловлювалася чи вичерпувалась підсаками. Керував побудовою та обслуговуванням гарду, ловом та переробкою риби *гардівничий*, якому допомагали помічники – *тарівничі*. На різних річках та річечках запорожцями влаштовувалось 34 гарди. З них 11 – на Бузі, де розміщувався і найвідоміший гард, який дав назву *Бугогардівській паланці*. Широко застосовувались для лову риби неводи, мережі, косяки тощо. Для лову великих білуг та осетрів використовувались самолови – мотузки з великою кількістю прив'язаних до них гачків. Було на Запорожжі й непромислове рибальство, яке задовольняло потребу в рибі окремих козаків. Одним з найоригінальніших методів такого рибальства був лов риби за допомогою дресированої видри, яка приносила її господарю. Виловлену червону рибу патрали і вимочували у воді, розплатували, надрізували в кількох місцях і солили. Коли на промислі не вистачало солі, замість неї використовували попіл. Просолену рибу банили у воді, в'ялили на сонці. Ікру засолювали у бочках і теж пров'ялювали, а клей збивали у плитки, і він йшов на продаж без обварювання. Вирізаний жир різали смугами й шматками, засолювали і вживали з хлібом. Подібним методом засолювали і білу рибу. Нутрощі складали в казан, виварювали з них жир, який засолювали. Заготовлену рибу вивозили в Лівобережну Україну, Польщу, Крим. Велику червону рибу продавали поштучно, а дрібну – на сотні. Камбалу продавали десятками, а солоних оселедців – тисячами у барильцях. Біла риба продавалася лише цілими партіями – *головами*, які мали свої назви: *крошевня* чи крошеня, *рубанка*, *боківня* та *голкова*. Ці голови складалися із риби різних розмірів, причому голова, складена з малої кількості великої риби, дорівнювала голові великої кількості дрібної риби. Крім того, практикували козаки і обмін риби на потрібні товари. Зазвичай за бочку риби отримували бочку вина чи продовольства.

Рибальські блешні та гачки з розкопок поля Берестецької битви

Р. було однією з головних підвалин економіки *Запорозької Січі*. Воно забезпечувало значну частину потреб запорозьких козаків у продуктах харчування. Крім того, риба була одним із головних продуктів запорозького експорту, який надавав переважній більшості січового товариства кошти на озброєння, одяг тощо.

Літ.: Голобуцкий В. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 76–80; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 285–289; Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 147–148.

С. Ф. Плецький

РИЛЄЄВ Кіндрат Федорович (1795–1826) – російський поет, учасник декабристського повстання 1825. Народився у с. Батово Софійського повіту Петербурзької губернії в родині підполковника; виховувався у кадетському корпусі. Брав участь у закордонних походах російської армії 1813–14. У 1818 вийшов у відставку, зайнявся літературною діяльністю. З осені 1823 – член Північного товариства декабристів, очолив його найдемократичніше крило. Був страчений в числі п'ятьох керівників декабристського руху.

К. Ф. Рилєєв

Р. інтенсивно спілкувався з такими знавцями української національної культури, як О. О. Корнилович, П. А. Муханов, А. Ф. Бриген, О. Сомов, М. А. Цертелєв. Неабияке значення мали і його поїздки на південь Воронезької губернії у 1822, де про славне минуле «козацького племені» він міг почути від самих українців. Так склалися перші сюжети, пов'язані з українською історією, – думи «Богдан Хмельницкий» та «Петр Великий в Острогожске».

Образ Богдана *Хмельницького* малюється автором у романтичному ключі; монологи гетьмана сповнені характерних для декабристської поезії слів-емблем: «честь», «поборник угнетенных», «бодрая свобода», «заря свободы». Дума «Петро Великий у Острогозьку» цікава тим, що у ній, розповідаючи про зустріч І. *Мазепи* з *Петром І*, Р. детально відтворює козацький побут, природу, те, що романтики називали «місцевим колоритом»: пишне гетьманське вбрання, «бунчуки и булава», «сотники толпою и толпою казаки», «дубов сенистых рощи», «нивы тучные», «луга необозримые» – все це разом є для поета світ романтичної мрії. Козацьке молодецтво як одна з найпривабливіших рис гетьмана відтворюється виразним афористичним двовіршем:

Празднество мне – бой кровавый;
Мне музыка – стук мечей.

Р. бачив у *козацтві* дуже цінний прояв духовності, обов'язкову спадкоємність між поколіннями, те, що бачилося на поч. 19 ст. втраченим, невиправдано забутим:

Поседевший в битвах дед
Завещал кипящим внукам
Жажду воли и побед.

«Жажда воли» українських козаків, їх непокірність найбільше імпонувала поетові-декабристу, її він хотів навіяти своїм читачам.
Поглиблене вивчення Р. історії українського визвольного руху сприяло народженню задуму великого твору зі складнішою проблематикою. Козацькій темі Р. присвятив поему «Войнаровський», дві незавершені поеми – «Мазепа» і «Наливайко», трагедію «Богдан Хмельницкий».
Образ А. *Войнаровського* у трактуванні Р. трансформується з реально-історичного прототипу в «романтичний образ» істинного громадянина, який готовий задля України пожертвувати «женой, детями и собою». Войнаровський вступив у союз із Мазепою, який постав у його уяві речником «борьбы свободы с самовластьем»; так виникає центральна тема поеми, яка переростає у складну колізію. Образ Мазепи займає у ній головне місце. Р. один з перших у російській літературі дав багатозначне трактування цього видатного діяча української історії, багато в чому визначивши пушкінське бачення образу у поемі «Полтава». Р. зміг окреслити основні риси суперечливої постаті гетьмана: по-перше, образ Мазепи подано у баченні різних персонажів, що відповідно робить його більш багатогранним, аніж його зображено у життєписі О. О. Корниловича, доданому до поеми; по-друге, його зображено з позиції романтичного психологізму – у монологах-сповідях Мазепи збігаються різноспрямовані риси: патріотизм, безмежна любов до України і прагнення влади й самоутвердження, прагнення помсти своєму політичному суперникові – Петру І. Важливою частиною поеми слід назвати примітки, написані рукою Р. У них подано своєрідну характеристику козацтва як «дикого рыцарства»; полковник Семен Палій, названий «воспитанником необузданной свободы», – це до певної міри предтеча гоголівського образу Тараса Бульби: «открыт в дружбе и жесток в мести». У поєднанні з розгорнутими поясненнями етимології слів козацького вжитку: «ватага», «гайдамак», «хутор», «курень», «курганы» – ці примітки свідчать про зародження у творчій еволюції письменника етичного осмислення доби козацтва.
Рання загибель не дозволила поетові довести до втілення нові замисли про український національно-визвольний рух. Фрагменти поеми «Мазепа» свідчать про те, що Р. намагався звільнитися від надмірної літературності, химерної ідеалізації козацьких образів. Перед російським читачем уперше постав реальний персонаж української історії, сповнений величі і героїзму.
Звернення до народнопоетичного матеріалу дозволило Р. проникнути в особливості козацького світобачення. Неозорий степ, кургани, вітри, що гойдають ковилу, кінь – бойовий товариш козака – усе це образи глибинного народного світогляду, які надають фрагментам історичної переконливості. Особливе місце у літературному спадку Р. належить задумові поеми про Северина *Наливайка* – вождя козацької вольниці, керівника козацько-селянського повстання 1594–96. У поемі його зображено величною постаттю, сповненою високого трагізму. Він символізує ідею жертовності історичного діяння. Сповідь Наливайка і його молитва втілює декабристські ідеї про необхідність кровопролить в ім'я високих ідеалів Волі.

Літ.: Заславський І. І. К. Рилєєв і російсько-українські взаємини. – К., 1958; Ходоров А. Е. Украинские сюжеты К. Ф. Рылеева // Литературное наследие декабристов. – Л., 1975. – С. 121–141; Фомичев С. А. Поэзия гражданского мужества // К. Ф. Рылеев. Сочинения. – Л., 1987; Мара П. Рылеев: политическая биография поэта-декабриста. – М., 1989. – С. 197–208. *Н. К. Емірсуїнова*

РІГЕЛЬМАН Олександр Іванович (1720–1789) – російський історик, генерал-майор інженерної служби російської армії, учасник російсько-турецьких війн 1734–39 та 1768–74. У 1741–43 перебував у службових справах на *Запорожжі*, Дону, на території *Гетьманщини*, де проводив інженерно-технічні, топографічні, фортифікаційні роботи, а також збирав матеріали про історію, побут і звичаї українського народу та історію російських і українських козаків. Автор праць «Історія, або оповідь про донських козаків» (1778), «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі...» (1778–87). Остання для свого часу стала безпрецедентним явищем у російській історіографії історії України за обсягом і кількістю залученого матеріалу. Проте автор, не маючи відповідної підготовки, не зміг критично переосмислити та систематизувати зібрані ним численні факти. Його праця мала вигляд великої компіляції, що більш ніж на третину складалася з виписок і документів.
Р. дотримувався офіційної концепції російської просвітительської історіографії історії України. Він засуджував т. зв. «малоросійські вольності» і бачив у них лише привід для анархії та зради. Разом з тим в описі окремих питань історії України Р. частково запозичав ідеї козацько-старшинського літописання 18 ст., що не суперечили офіційним поглядам. Особливо яскраво це проявлялося у викладі історії *козацтва*.
Р. не зміг, подібно до своїх попередників Г. Ф. *Міллера* та І. М. *Болтіна*, сформулювати власну концепцію походження українського козацтва. Проте, подібно до інших російських істориків, він спрямовував вістря критики проти етногенетичних версій походження козаків, насамперед т. зв. козарської теорії. Р. прагнув довести слов'янсько-російське коріння українських козаків і їх споконвічне підданство російським монархам. Він не відкидав свідчень про існування козацтва уже в 10 ст. Назва «козак» була, на його думку, татарською і означала легкоозброєного воїна, найманця. Проте фактично Р. починав історію українських козаків з 16 ст., коли, за його словами, один з місцевих жителів, Дашкович, зібрав кількох своїх земляків для боротьби з татарами, назвавши їх козаками. У змалюванні військових походів і подвигів козаків, їхніх повстань проти польського уряду Р. йшов здебільшого за козацько-старшинською історіографією. Спочатку, вважає Р., усе козацтво було єдиним і називалося запорозьким, або малоросійським. Пізніше, за розпорядженням польських властей, було створено прикордонну сторожу, з якої і слід починати, власне, історію запорожців. Р. підкреслює, що запорозькі козаки безпосередньо підпорядковувалися певний час українським гетьманам і тому не мали права іменуватися окремим військом.
Ставлення Р. до запорозьких козаків було ворожим. Він вважав, що коли вони й мали якісь заслуги перед польською короною завдяки боротьбі з татарами, то згодом самі затьмарили їх численними зрадами. Скасування *Запорозької Січі* російським урядом Р. повністю виправдовував. З нових фактичних матеріалів, використаних Р., на увагу заслуговують ті сторінки його праці, де він вміщує фрагмент рукопису С. *Мишецького* з описом Запорозької

Січі та запорожців і наводить (що було рідкісним фактом для того часу) народну пісню, складену з приводу ліквідації Запорозької Січі.

Літ.: Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994; Дзира Я. Джерельна основа праці О. Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 167–173; Сас П. М. Історик українського козацтва О. І. Рігельман // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 96–108; Сас П. М., Щербак В. О. Історія України у висвітленні О. І. Рігельмана // Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 5–30.

В. В. Кравченко

РІЧ ПОСПОЛИТА (від польс. rzecz – справа і pospolita – народна, тобто республіка) – держава в Центральній Європі, що утворилася в 1569 на основі підписання Люблінської унії між Польщею та Литвою. Р. П. була федеративним об'єднанням, у якому провідну роль відігравала Польща (Корона).

У середині 14 ст. Польща захопила Галичину, згодом Західну Волинь, Західне Поділля, зміцнила позиції в Балтії. Поступове зближення Литви та Польщі закінчилось утворенням федеративної держави із спільним сеймом, сенатом та виборним королем. Провідну роль у Р. П. зайняла Польща, правлячі кола якої визначали напрямок соціального, політичного та духовного розвитку однієї з наймогутніших держав Європи. Більшість українських земель, що перебували у складі Литви, в тому числі Київщина, Волинь, Брацлавщина, Підляшшя, були інкорпоровані до складу земель Корони.

Польща мала сильний адміністративний апарат, але центральні та місцеві органи влади не стали апаратом виконавчої влади короля. Ряд організаційних та законодавчих реформ 15–16 ст. сприяли утвердженню в Польщі, а згодом і в Р. П., устрою шляхетської демократії. У боротьбі з магнатами за політичну перевагу, що поєднувалася з боротьбою за економічні привілеї та земельну власність, шляхта домоглася права займати всі державні посади, обирати послів на сейм без впливу магнатів, обирати короля. На місцях було введено регулярні шляхетські з'їзди – сеймики земель.

Результати розвитку державної системи Р. П. зафіксували «Генріхові артикули» 1573 Генріха Валуа. Роль найвищого законодавчого органу закріплювалася за двопалатним сеймом (сенат і шляхетська ізба), що обирав короля. У період між сеймами король управляв державою разом та за згодою з обраною сеймом Радою резидентів. При прийнятті рішень у сеймі існувало право ліберум вето («свобода заборони» – право депутата заборонити прийняття сеймом або сеймиками акта, рішення). Для захисту своїх інтересів, в т. ч. і збройними методами, магнати і шляхта могли створювали об'єднання – конфедерації. Відкриті виступи конфедерації проти короля називались рокошами (повстаннями). Збройні сили Р. П. складалися з посполитого рушення та *кварцяного війська*. Окремі магнати мали власні надвірні війська. Набирались і рекрути із селян («вибранці»). За королів Стефана *Баторія* (1576–86) та Сигізмунда III (1587–1632) загострилась боротьба королів, шляхти, магнатів. Спроби посилити місце і роль королівської влади в державі не дали результатів. Позиції магнатів у Польщі зміцнили після унії з Литвою, де вони мали більший політичний вплив.

Утворення Р. П. призвело до загострення міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі та балтійському регіоні, де її прагнення до розширення сфер впливу зіткнулося з експансією Швеції та Росії. У результаті інтервенції 1604–12 і т. зв. московських воєн 1617–18 та 1632–34 до Р. П. відійшли смоленські та чернігово-сіверські землі. З 1600 загострюється боротьба Р. П. та Швеції за переділ колишніх володінь Лівонського ордену. Сигізмунд III зі шведської династії Ваза, фанатичний католик, за підтримки частини шляхти та магнатів прагнув перетворити Р. П. у форпост войовничого католицизму. Р. П. стає союзницею Габсбургів, що призвело до поступового втягування її в боротьбу з *Османською імперією*, в союз католицьких держав Європи. Р. П. була учасницею Тридцятилітньої війни 1618–48 як союзниця Габсбургів. Її позиція визначалася прагненням Сигізмунда III сприяти Контрреформації, отримати допомогу Габсбургів та римського папства в інтервенції проти *Московської держави*. Орієнтація на Габсбургів і католицьку коаліцію, які зазнали поразки від об'єднаних сил національних європейських держав, призвела до втрати можливостей зміцнити позиції Р. П. в системі європейських держав, повернути прибалтійські польські землі. З 1564 в Польщі з'явився орден єзуїтів, що активізувало сили католицької реакції, посилило конфлікт з православним населенням, надовго загострило конфлікт із протестантською Швецією.

Інкорпорація українських земель до складу Корони дала поштовх шляхетсько-магнатській колонізації, широкій роздачі земель на теренах України, особливо в південних та південно-східних регіонах, закріпаченню селянства. Політична думка Польщі розглядала Україну як власну територію, а українців – як частину польської спільноти. Проводилась політика на швидку й цілковиту ліквідацію особливостей суспільного устрою України, покатоличення її населення. Протистояння Польщі та України зростає з приходом до влади Сигізмунда III, який підтримав підготовку *Берестейської церковної унії 1596*, офіційно визнав її і фактично поставив православну церкву в Україні поза законом. Протягом 15–16 ст. була здійснена централізація управління українськими землями. Замість князівств були введені провінції – воєводства, для урядування в яких призначався новий управлінський апарат. У межах Корони були створені воєводства Руське (Галицькі землі, 1434), Подільське (1434–47), Белзьке (1462). До них після Люблінської унії 1569 додались колишні литовські воєводства: Київське, Волинське, Брацлавське. В 1618 на відвойованих у Росії землях створюється Чернігівське воєводство.

Центром опозиції полонізації України стало *козацтво*. Невизначеність соціального статусу козацтва в структурі польського суспільства й потреби політичного життя зумовили трактування козацтва правлячими колами Р. П. як форми військового найманства, яке створювалось і використовувалось у разі необхідності. Соціальні та релігійні конфлікти в Україні в 90-і рр. 16 ст., які вилилися в козацькі повстання та самостійні походи козаків на Молдову, татар і турків, призвели до відкритого протистояння з польською державою. Постанови сейму 1596, 1601, 1604, 1623, 1624, 1638 вимагали повного знищення нереєстрового козацтва. З поч. 17 ст. Р. П., що вступила в період безупинних війн, змушена була послабити репресії проти козацтва і розширити козацький *реєстр*.

З поч. 17 ст. з огляду на різке зростання чисельності козацтва, поширення його впливу на значну частину України уряд Р. П. починає укладати угоди з козацькими представниками (1617 – *Вільшанська угода*, 1619 – *Раставицька угода*; 1621 – угода з П. *Сагайдачним*, 1625 – *Куруківська угода* тощо) і цим об'єктивно визнає самостійність їхньої політичної організації. Але польська шляхта і магнати не бажали визнавати реалій, що складались на землях України. Відбувається наростання конфронтації з козацтвом, яке вилилося в козацько-селянські повстання 20–30-х рр. *Визвольна війна українського народу середини 17 ст.* завдала удару по державності Р. П. У виснажливій боротьбі значна частина підпольських земель України увійшла до складу утвореної Української держави Б. *Хмельницького*. Але політична еліта Р. П. виявила нездатність піти на поступки, врахувати реалії та визнати державний статус чи надати автономію Україні, що призвело до довгої та виснажливої війни , в яку проти Р. П. включилися Росія (1654–56) і Швеція (1655–56). В 1656 Р. П. опинилася на межі воєнної катастрофи. За Віленським перемир'ям 1656 передбачалося обрання королем російського царя *Олексія Михайловича.* Після смерті Хмельницького (1657) згідно з договорами українських гетьманів з Р. П. (*Гадяцький договір 1658*, *Слободищенський трактат 1660*), Р. П. з Росією (*Андрусівський мир 1667*, *«Вічний мир» 1686*) Правобережна Україна (без Києва) повернулась під владу Р. П. Протягом 60–80-х рр. 17 ст. Р. П. вела запеклу боротьбу за українські землі. У 80–90-і рр. 17 ст. у Правобережній Україні зберігається козацьке самоврядування, реєстр (2–3 тис. чоловік), наказний гетьман (див. *Правобережне*

РІЧ ПОСПОЛИТА 1569–1648 рр.

козацтво). Але постановою сейму 1699 козацькі полки передбачалося ліквідувати. Ліквідація козацького устрою була здійснена в Р. П. після 1711. Цьому сприяли зовнішні фактори: підтримка Росією Р. П. як союзника у боротьбі зі Швецією і Туреччиною та внутрішній конфлікт козаків зі шляхтою і магнатами за землю.

Постійні війни 16–17 ст., децентралізаторська політика магнатів і шляхти підірвали основи держави, призвели до її ослаблення. Відбулися зміни в її політичному устрої. На поч. 17 ст. шляхта зробила спробу посилити свої позиції, використавши Реформацію та конфіскацію церковних земель. Але в 1606–07 Сигізмунд III розгромив рокош – масовий збройний виступ протестантської шляхти. Розорення дрібної та середньої шляхти з кінця 16 ст. сприяє підпорядкуванню її магнатам та поступовому формуванню в Р. П. режиму магнатської олігархії. На поч. 18 ст. король Август II зробив невдалу спробу встановити абсолютистський режим. Під час Північної війни (1700–21) це призвело до втручання у справи Р. П. інших держав. У 1732 згідно з Берлінським договором Росія, Австрія та Пруссія домовилися не допускати на престол Р. П. небажаних претендентів.

Залежність від сильних європейських держав визначила долю Р. П. у 18 ст. У Р. П. зростає політична анархія, зміцнюється влада магнатів, посилюється національно-релігійний гніт українців, білорусів. Спроби реформ у 2-й пол. 18 ст. зазнали протидії частини магнатів та шляхти, яких підтримували Росія, Австрія, Пруссія (Барська конфедерація 1768). У 1772, 1793, 1795 Австрія, Росія та Пруссія здійснили три поділи Р. П., внаслідок чого вона перестала існувати як держава.

Розвал Російської та Австро-Угорської імперій в 1917–18 дав можливість відродити державність Польщі.

Літ.: Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М., 1980; История Европы. – М., 1993. – Т. 3; История Польши: В 3-х т. – М., 1956; Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К., 1993. *Л. О. Нестеренко*

«РІШИТЕЛЬНІ ПУНКТИ» – нормативний акт верховної влади, який регулював внутрішнє життя *Гетьманщини* як автономної одиниці у складі Російської імперії. Видані 28. 8. 1728 у формі указу у відповідь на прохання гетьмана Д. *Апостола* про унормування українсько-російських відносин за допомогою договору. Відповідно до «Р. п.» *гетьман* обирався лише з дозволу царя; зносини з іншими державами гетьман проводив під контролем російського генерального *резидента*. Кандидатів на посади генеральної старшини затверджував російський уряд. Збори за ввезення закордонних товарів (індукта) передавались у російський скарб. У військових питаннях гетьман підлягав російському генерал-фельдмаршалу, і йому не дозволялося тримати більше трьох полків найманого війська. Росіянам було дозволено купувати землі в Україні, але заборонялося переселяти російських селян. Відносини між Гетьманщиною і російською владою, які встановлювались «Р. п.», ще більше обмежили українську автономію.

Літ.: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Авгсбург, 1948. – С. 60–76; Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – С. 181; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 124–131. *С. Ф. Плецький*

РОБЛЕНА МОГИЛА – могила, насипана в козацькі часи для використання з військовою метою (як спостережний пункт) або як пам'ятний знак (прикордонний знак).

РОГАТИНА – *спис* із масивним наконечником – *рожном*. Масивність наконечника Р. обумовлювала її міцність, а плавне загострення її пера забезпечувало легше входження в тіло противника. Завдяки цьому Р. могла витримати великі навантаження при ударі. Міцність та ефективність Р. дозволяли використовувати її і в кінноті, і в піхоті. Вершник міг завдавати нею потужні удари і пробити будь-який захисний обладунок, а піхотинець міг, уперши її в землю, використовувати проти атакуючого кіннотника. Крім того, ушкодження, які завдавалися ворогові рогатиною, були тяжчі, ніж від звичайного списа.

Р. були відомі в Україні ще за часів Київської Русі і широко використовувалися козаками. *С. Ф. Плецький*

РОЖЕН – масивний наконечник *рогатини*. Р. важив у 3–5 разів більше, ніж найдовший і найширший наконечник *списа*. Вигин країв леза Р. відзначався плавністю та симетрією. Завдяки масивності і плавному загостренню пера такий наконечник мав велику міцність та ударну силу.

РОЗВІДКА – система заходів, спрямованих на отримання інформації переважно військового характеру щодо сил, планів та конкретних дій супротивних держав. У своєму розвитку Р. українського *козацтва* пройшла два етапи – козацьку розвідувально-дозорну службу 16 – 1-ї пол. 17 ст. та розвідку гетьманської держави. Формування Р. було викликане об'єктивними обставинами постійного ворожого оточення в епіцентрі великого кордону європейської та неєвропейської цивілізацій (*Речі Посполитої*, *Кримського ханства* та *Османської імперії*, *Московської держави*).

На першому етапі розвитку Р. включала в себе розвідувально-дозорну службу. Остання мала стаціонарний компонент у вигляді форпостів із залогами, вартових *команд* та постів-веж із засобами сигнального зв'язку. Мобільний компонент Р. на цьому етапі включав у себе патрульні роз'їзди у прикордонній смузі, розвідувально-диверсійні загони на ворожій території та морські розвідки.

Першорядне значення в розвідувальній діяльності надавалося збору інформації військового характеру. З цією метою використовувалися свідчення «язиків», полонених, мешканців сіл і міст, розсилалися роз'їзди та невеликі розвідувальні групи, засилались до ворожого табору переодягнені розвідники. В окремих випадках використовувалась інформація, яку надавали вояки ворогуючої сторони. Козацька Р. добре зарекомендувала себе під час *Хотинської війни 1621* та під час війни Речі Посполитої з Московією в 1632–34.

У період *Визвольної війни українського народу* розвідувальна діяльність козацтва значно активізувалася. Б. *Хмельницький* надавав великого значення розвідувальній роботі, яка за умов воєнних дій мала вирішальну роль. На цей час розвідувальна діяльність здійснювалася у напрямках: інформаційного забезпечення зовнішньополітичної діяльності та підготовки військових операцій; організації та підтримки повстанського руху на ворожій території; диверсійної діяльності. Сформувалася організаційна структура Р., яку очолював *гетьман* Б. Хмельницький. Він особисто

контролював співробітництво з Р. союзників і мав особисту розвідувальну агентуру. Безпосередньо розвідувальною роботою займалася *Генеральна військова канцелярія*, а основними формами цієї роботи були: військові розвідувальні загони і підрозділи; резидентури на території ворога, які складалися з постійно діючих розвідників та розвідників, направлених для виконання окремих завдань; дипломатичні місії та окремі емісари; розвідувальна агентура з числа козацьких *полків* і *сотень*; агентура іноземців, які перебували в Україні. Наявність такої розгалуженої розвідувальної мережі була однією з важливих передумов перемог, отриманих козацькими військами. Складовою частиною розвідувальної роботи була організація повстанського руху на контрольованій ворогом території. З цією метою особисто гетьманом, *генеральною старшиною* і Генеральною військовою канцелярією та *полковою старшиною* створювалися спеціальні козацькі загони, завданням яких була організація повстань, формування повстанських загонів і цілих повстанських регіонів, поширення повстанського руху на сусідні території, передусім Польщу та Білорусь. У переважній більшості випадків повстанці зустрічали підтримку з боку козацького війська, яке, в свою чергу, отримувало від них необхідну розвідувальну інформацію. Козацькому керівництву вдалося сформувати розгалужену трирівневу резидентуру на місцях, яка складалася з тисяч агентів і займалася збором, узагальненням і передачею інформації. Місцеві агенти мали щось на зразок «явочних помешкань», де вони могли зустрічатися і переховуватись. Так, наприклад, вже на початку Визвольної війни з метою залучення як союзників селян і міщан Київського і Брацлавського воєводств Б. Хмельницький направляє туди зі своїми листами, що містили заклики до них готувати зброю, боєприпаси і продовольство й підніматись на збройну боротьбу, досвідчених козаків-розвідників. Водночас велика робота проводилася щодо агітації та участі у повстанні *реєстрових козаків* і драгунів. Великою мірою завдяки їх переходу на бік повсталих було отримано перемогу у *Жовтоводській битві 1648*.

Підготовча робота агентури, а також дії розісланих козацьких підрозділів стали основними чинниками масових виступів селян і міщан протягом червня – липня 1648 та перетворення повстання у всенародну акцію. Велика увага при цьому приділялася роботі серед українського населення польських міст.

Складовою частиною розвідувальної роботи козаків була організація диверсій у тилу ворога. Диверсії ретельно планувались, до чого залучалась розвідувальна інформація, що надходила від козацьких *чат* та агентів. Проведенням диверсій займались як окремі диверсанти, так і спеціально створені козацькі диверсійні підрозділи. Вдалими прикладами диверсійних операцій, здійснених розвідниками Б. Хмельницького, стало знищення поромних переправ через *Дніпро* весною 1648, що не дало можливості об'єднатися військам Я. *Вишневецького* та М. *Потоцького* і стало однією з передумов перемоги під *Корсунем*. Водночас кілька десятків козаків учинили підпали в містах, де концентрувались польські військові гарнізони.

Основну масу розвідників різних рівнів складали козаки. Найвизначнішими з них у період Визвольної війни були Тарасенко, І. Косинський, Я. Концевич, Ф. Островський, Івасько, Дорош. Важливу роль у зборі розвідувальної інформації відігравали православні священики, окремі представники міщан і селян. Мотиви участі у розвідувальній роботі для українців були переважно патріотичного характеру. Разом з тим є свідчення про виплату в деяких випадках винагороди за цінну розвідувальну інформацію. Методи розвідувальної роботи були досить різноманітними і включали розсилання роз'їздів чи окремих розвідників на сотні кілометрів аж до ворожих таборів для встановлення маршрутів руху ворожих військ; проведення диверсій (вибухів, підпалів, виведення з ладу вогнепальної зброї, викрадення коней та отруєння питної води) серед поляків; вербування агентів, у т. ч. з ворожого оточення, та впровадження власної агентури; дезінформація ворожого керівництва щодо планів українського командування; проведення багатоходових розвідувальних комбінацій; підготовка повстань, у першу чергу проти польської влади, як серед українського населення, так і представників інших національностей, в т. ч. і на території самої Польщі.

Система козацької Р., що остаточно сформувалася в 1648–49, стала однією з основних передумов перемоги у Визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького.

Літ.: Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (нариси). – К., 1995; Кучернюк М. Підпільні сили Богдана Хмельницького // Жовтень. – 1978. – № 10. – С. 137–142; Сергійчук В. Розвідка Богдана Хмельницького // Дніпро. – 1982. – № 8. – С. 119–122. *С. М. Тимченко*

РОЗГАРДІЯШ – бойовий порядок козацького війська, за якого бій вели окремі, не зв'язані між собою загони.

РОЗГАРДІЯШ

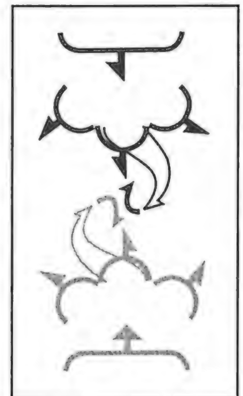

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 267. *С. Ф. Плецький*

РОЗРИТА МОГИЛА – див. *Майдан*.

РОЗРОБЛЕНА МОГИЛА – див. *Майдан*.

РОЗСОЛОДА Іван Гнатович (рр. нар. і см. невідомі) – син запорозького козака Недоступа. Жив у 18–19 ст. Народився вже після зруйнування *Запорозької Січі* у Нікополі. Дитинство провів у запорозькому *зимівнику* на березі *Дніпра*. З передачею цих земель графу Чернишову навкруг зимівника виникло село Чернишівка. Під час подорожі цими місцями Д. І. *Яворницький* записав перекази та розповіді 116-річного Івана Р. про *Запорожжя* та запорозьких козаків. Барвиста мова, яскраві сюжети створюють неповторний образ природи Запорозьких Вольностей, звичаїв, військових і побутових традицій *козацтва*. В основі переказів Івана Р. – розповіді його батька, колишнього запорожця, і народна традиція. У розповідях Р. переплелася історична дійсність з народними уявленнями про славних вояків запорожців – лицарів та господарів, гостинних до мандрівних людей і непримиренних до ворогів православної віри, невибагливих у побуті й прискіпливих щодо козацької зовнішності.

І. Г. Розсолода –
116-річний нащадок запорожця

Літ.: Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца //Киевская старина. – 1883. – Ноябрь. – С. 491–510; Я в о р н и ц ь - к и й Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 75, 202; Я в о р н и ц к и й Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. II. – К., 1995. – С. 243–271. *А. В. Бойко*

РОЗУМОВСЬКИЙ Кирило Григорович (1728–1803) – останній гетьман України (1750–64), граф (з 1744), генерал-фельдмаршал (з 1764). Народився 18 (29).3.1728 у с. Лемешах, тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл. у сім'ї козака Григорія Розума. Молодший брат О. *Розумовського*. Отримав домашню початкову освіту, у 1743 відправлений царицею *Єлизаветою Петрівною* на навчання до Європи в супроводі академіка графа Г. Теплова. У 1743–45 слухав лекції математика Ейлера у Берліні, вчився в ун-тах Геттінгена, Кенігсберга, Страсбурга. Після повернення до Петербурга (1745) став дійсним камергером. У 18-річному віці призначений президентом імператорської АН (1746) і перебував на цій посаді майже 20 років. Підтримував наукові дослідження М. Ломоносова. У 1744 під час поїздки Єлизавети Петрівни в Україну козацька старшина за підтримки О. Розумовського переконала царицю відновити гетьманство. У 1747 було проголошено царську грамоту про відновлення гетьманства та про фактичне призначення гетьманом Р. У лютому 1750 на козацькій раді у *Глухові* Р. обрано гетьманом України. Влітку 1751 він переїхав із Петербурга в Україну. Р. став виразником прагнень освіченої й заможної частини українського суспільства щодо відновлення становища України часів Б. *Хмельницького*. Символічно, що своєю столицею Р. визначив зруйнований у 1708 *Батурин*, де збудував розкішний палац (архітектор Ч. Камерон). Отримав великі рангові та приватні маєтності. У період гетьманства Р. частіше жив у Санкт-Петербурзі, ніж в Україні, де справами керувала гетьманська канцелярія на чолі з Г. Тепловим.

За Р. *Гетьманщина* була виведена з відомства Сенату і передана до Колегії закордонних справ. Влада гетьмана поширювалась на Запорозьку Січ і Київ, що перебував під управлінням російських воєвод. З 1760 Р. знаходився переважно в Україні і серйозно займався державними справами. Для вдосконалення діючої системи судочинства Р. провів судову реформу 1760–63, внаслідок якої було створено станові шляхетські суди – земський, гродський і підкоморський. Поділив Гетьманщину на 20 судових повітів, у кожному з яких засновувався суд земський (для вирішення цивільних справ) і суд підкоморський (для земельних справ). За Р. було обмежено право переходу селян (1760), переходи селян дозволялися лише за умови отримання письмової згоди від поміщика і залишення йому селянського майна. За проектом лубенського полковника Івана Кулябки Р. провів реформу козацького війська. Реформував систему освіти, запровадив обов'язкове навчання козацьких дітей і вживав заходів для відкриття у Батурині ун-ту. Намагався добитися права вільних дипломатичних відносин з чужоземними державами. У 1762 Р. брав активну участь у двірцевому перевороті на користь *Катерини II*. Обнадіяний гаслами нової цариці про загальне «благоденствие», гетьман скликав у Глухові генеральний з'їзд козацької старшини для затвердження проведених реформ. Старшина звернулася до Катерини II з проханням повернути Україні колишні права і створити у Гетьманщині парламент на зразок польського сейму.

Державницька позиція Р. і заходи гетьмана, спрямовані на зміцнення автономії України, цілковито суперечили

Гетьман Кирило Розумовський. Гравюра 18 ст.

централістській політиці російського уряду. Скориставшись проханням про запровадження спадкового гетьманства в Україні та збереження автономного устрою як доказом сепаратизму, Катерина II примусила Р. подати рапорт про відставку. 10.11.1764 вийшов царський указ про скасування гетьманства. Для управління Лівобережною Україною було створено *Малоросійську колегію* на чолі з графом П. Рум'янцевим-Задунайським.
Після ліквідації гетьманства Р. деякий час був членом Державної Ради (1768–71). Згодом відійшов від державних справ, жив у Петербурзі, за кордоном (1765–66), у підмосковному маєтку Петровсько-Розумовське. Останні 9 років життя провів у *Батурині*, де й помер.

Літ.: Панашенко В. Кирило Розумовський // Дніпро. – 1991. – № 11–12. – С. 232–343; Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 40–51. *Г. К. Швидько*

РОЗУМОВСЬКИЙ Олексій Григорович (1709–1771) – генерал-фельдмаршал (з 1756), граф Римської і Російської імперій (з 1744). Народився 17 (28).3.1709 у с. Лемешах, тепер Козелецького р-ну Чернігівської обл. у сім'ї реєстрового козака Григорія Розума. Мав співацький талант, чудовий голос, завдяки чому потрапив у придворну капелу у Петербурзі (з 1731). Став фаворитом царівни Єлизавети. У 1741 брав активну участь у двірцевому перевороті, внаслідок якого престол зайняла *Єлизавета Петрівна*. Отримав чин камергера, генерал-поручика, з 1756 – генерал-фельдмаршала. Був нагороджений орденом Андрія Первозванного і отримав великі маєтності в Росії та Україні. У 1742 таємно обвінчався з царицею Єлизаветою Петрівною. Сприяв організації її поїздки в Україну (1744), під час якої козацька старшина при підтримці Р. переконала царицю відновити гетьманство. За активної участі Р. у 1745 було відновлено Київську митрополію, а в 1747 проголошено царську грамоту про обрання гетьманом його брата К. *Розумовського*. Після смерті Єлизавети Петрівни вийшов у відставку. Жив в Анічковому палаці у Петербурзі. У двірцевому перевороті Катерини II участі не брав. Зберігаючи певний вплив при дворі, Р. допомагав відстоювати права українського козацтва. Помер у Петербурзі. *Г. К. Швидько*

РОМОДАНІВСЬКИЙ ШЛЯХ, Ромодан – старовинний торговельний шлях. Довжина Р. ш. – 207 км. Проходив Лівобережною Україною з півночі на південь через Ромни – Лохвицю – Лубни – Кременчук. Був частиною великого шляху з Росії до *Криму*. Характерною особливістю Р. ш. була порівняно невелика кількість переправ через річки; він минав піщані місця і великі населені пункти. У 16–17 ст. Р. ш. використовувався татарами для нападів на Лівобережну Україну та Росію. У 19 ст. використовувався для прогону з України в центральні губернії Росії гуртів худоби. До побудови залізниць у 1860–80-і рр. Р. ш. був одним з найважливіших шляхів, по якому чумаки Лівобережжя ходили до Криму по сіль.

Літ.: Кісь Я. Татарські шляхи на Україну в XVI–XVII ст. // Жовтень. – 1986. – № 4. – С. 134–136; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 17–18. *В. О. Пірко*

РОМОДАНОВСЬКИЙ Григорій Григорович (?–1682) – російський державний і військовий діяч, князь, стольник, боярин. Неодноразово був воєводою в Бєлгороді та Курську. Військова і політична діяльність Р. була тісно пов'язана з важливими історичними подіями в Україні. Учасник Земського собору 1653, який прийняв рішення про зміну відносин з Україною, та переяславських переговорів 1654. У 1654–57 – один з воєначальників російської армії у війні проти Польщі. Сприяв розгрому прихильників І. *Виговського*, Ю. *Хмельницького*, П. *Дорошенка*. Від зусиль Р. багато в чому залежало обрання на гетьманство діячів, які були вигідні Росії (І. *Брюховецького*, Д. *Многогрішного*). Активний учасник Глухівської ради 1669. Р. командував російськими військами, які разом з українськими козаками зупинили та знесилили турецько-татарські полчища під час *Чигиринських походів 1677–78*. Після здачі *Чигирина*, який потім був зруйнований турками, Р. був відкликаний до Москви. В останні роки життя ніс придворну службу.

Літ.: Каргалов В. В. Полководцы XVII в. – М., 1990. – С. 335–424; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Т. 11–12. – М., 1991. *Ю. П. Князьков*

РОСІЙСЬКА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО – див. *Художня література російська про козацтво.*

РОСІЯ – див. *Московська держава.*

РОСТАВИЦЬКА УГОДА 1619 – див. *Раставицька угода 1619.*

РОСЬ – річка на півдні Київщини, права притока *Дніпра*. Бере початок на Придніпровській височині. Довжина 346 км, ширина річища у середній течії – до 50 м, площа басейну – 12,6 тис. км^2. Тече із заходу на схід. Річище звивисте, місцями порожисте, для долини характерне чергування звужених і розширених ділянок. Біля Корсуня розгалужувалася на рукави, утворюючи острови. Найбільші притоки: *Раставиця* (Роставиця), Кам'янка, Горохуватка, Росава (ліві), Роська (права). На Р. були розташовані міста *Корсунь*, *Богуслав*, *Біла Церква*. Долина Р. – розгалужена й широка – має назву Поросся; на південь від неї починалися сухі степи. Р. мала важливе стратегічне значення як природна перешкода нападникам з півдня на Київщину.
До 1569 басейн Р. входив до території *Великого князівства Литовського*, пізніше тут було створено Київське воєводство, яке відійшло до *Речі Посполитої*. У період формування *козацтва* на Р. розміщувалися козацькі слободи і хутори. Під час *Визвольної війни* вздовж Р. пройшло головне військо Б. *Хмельницького* (1648). Тут же відбулася переможна *Корсунська битва 1648*. У 1702–04 – місцевість була охоплена повстанням народних мас під керівництвом С. *Палія*, у 1768 – *Коліївщиною*.

Літ.: Словник гідронімів України. – К., 1979. – С. 474; Географічна енциклопедія України. – Т. 3. – К., 1993. – С. 151. *С. Р. Лях*

РУБАН Василь Григорович (1742–1795) – український та російський просвітник, видавець, письменник, дослідник. Народився в Бєлгороді. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, Московській духовній академії, Московському ун-ті. Служив в Україні перекладачем, чиновником у *Запорозькій Січі*, згодом секретарем князя Г. *Потьомкіна*, відповідальним чиновником військового міністерства, очолював шкільну освіту на території т. зв. Новоросії. Видавав

журнали «Ни то, ни се» (1769), «Трудолюбивый муравей» (1771), «Старина и новизна» (1772–73). Сприяв популяризації української і польської тематики в російській науці та літературі. Автор кращих для свого часу путівників по Москві та Санкт-Петербургу. Перу Р. належить чимало віршованих панегіриків на адресу впливових осіб.

У 1773 здійснив публікацію першої в Російській імперії універсальної довідкової українознавчої праці під назвою «Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России...». У 1777 видав новий, розширений варіант попереднього видання під загальною назвою «*Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770 рік...*».

Р. надрукував у різних російських журналах низку українознавчих матеріалів, у тому числі відомості польських істориків про провінції та міста Правобережної України, королівські та царські привілеї Києву та його навчальним закладам, перелік київських митрополитів, подорожні нотатки українського мандрівника-прочанина В. Григоровича-Барського тощо.

Уведені Р. до широкого обігу відомості надовго стали джерелом знань про Україну не лише в Російській імперії, а й за її межами.

Літ.: [Эльницкий А.] Василий Григорьевич Рубан // Русский биографический словарь. – Т. 17. – СПб., 1918. – С. 368–383; S o u n d e r s D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. – Edmonton, 1986. – P. 119–125. *В. В. Кравченко*

РУБАНКА, рубань – на *Запорожжі* при продажу партія риби, яка складалась із 200 рибин. Назву отримала від надрізів, що робилися в рибі на животі, як свідчення того, що дві такі рибини дорівнюють одній великій (див. *Голова*).

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 288.

РУДЖІЄРІ Фульвіо (середина – 2-а пол. 16 ст.) – папський нунцій у Польщі в 1565, автор звіту про ситуацію в польсько-литовській державі. У своєму творі дав стислий історико-географічний опис польсько-литовської держави, в т. ч. й українських земель, політичного устрою, адміністративного та судового апарату, міжконфесійної ситуації. Він охарактеризував різні стани держави, в т. ч. запорозьке *козацтво*, відзначив, що воно формується із простолюду, що звтік з Волині, Поділля, а також Білорусі та деяких інших земель польсько-литовської держави. Р. вказав, що козаки живуть «у лісах понад берегом Дніпра», відзначив велику роль козацтва у боротьбі проти ординських наскоків.

Літ.: К о в а л ь с к и й Н. П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вып. 2. – С. 132–134; Relacje nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce. – Poznań, 1864. – S. 113–165.

М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик

РУДНЯ – підприємство для виплавки заліза, на якому використовувалася механічна енергія падаючої води і при потребі проводилося збагачення руди. Р. складалася з димарки та гамарні. У димарці розміщувались плавильні печі (димарні), в які повітря подавалося механічними міхами і стояв великий механічний молот для проковування криць, а в *гамарні* (кузні) з отриманого крицевого заліза виготовлялися металеві вироби. Частина Р. належала *Скарбу Військовому* або *козацькій старшині*.

Літ.: Ф е д о р е н к о П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – М., 1960.

РУЖИНСЬКИЙ Богдан Михайлович (Богданко; ?–1576) – князь, *старший* (гетьман) реєстрового козацького війська (1575–76). Народився у м. Ружині Володимирського повіту Волинського воєводства. Походив з дрібного княжого роду, який мав маєтності на Україні; нащадок литовського князя Гедиміна. Був начальником польської козацької міліції. Потрапивши на Січ, швидко здобув авторитет серед козаків. Головну мету своєї діяльності вбачав у боротьбі проти турецько-татарської агресії на українські землі. Не діставши належної підтримки у польського уряду, змушений був встановити контакти з Росією. Вів переговори з московським урядом щодо спільної боротьби проти *Кримського ханства*. У 1575 Р. здійснив похід на Кримське ханство, спустошив улуси, взяв м. *Кафу*, де визволив невільників. У 1576 під час походу на *Ісламкермен*, який відбувся за сприяння Росії, Р. загинув.

У своїй діяльності Р. спирався на козацькі збройні сили. За його старшування *козацтво* було сформоване як окрема структурована військова організація: утворено Чигиринський, Корсунський, Черкаський, Уманськo-Полтавський та Миргородський полки. Сприяв оформленню військової старшини в окрему корпорацію. Боротьба Р. проти Кримського ханства, вірогідно, мала елемент особистої помсти: татари вбили його матір і полонили дружину. Про нього складена пісня «Про Богдана в чорному оксамиті».

Літ.: З а м л и н с ь к и й В. Богдан Ружинський // Дніпро. – 1990. – № 4. – С. 130–132; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 146–147, 575–576. *О. І. Коробов*

РУЖИНСЬКИЙ Кирик (?–1602) – князь, підстароста черкаський. Виходець з волинського княжого роду литовського походження. У молодості бавився козакуванням. У 1580-і рр. був одним з відомих козацьких отаманів. У 1590-і рр. він лише зрідка контактував з *козацтвом*, виконуючи функції посередника між козаками і владою. У 1596 під час воєнної кампанії проти козацтва Р. був серед найзапекліших карателів своїх учорашніх соратників.

РУЇНА – період в історії України (60–70-і рр. 17 ст.), характерними для якого були ослаблення Української держави, драматична боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву, брутальні втручання сусідніх потужних держав в українські справи задля досягнення власних загарбницьких планів, занепад визвольних ідей. Очевидними наслідками цього стали розчленування України, втрата незалежності молодою Українською державою, величезні людські жертви і матеріальні руйнування.

Після смерті Б. *Хмельницького* гетьманом стає колишній генеральний писар І. *Виговський* – «поки змужніє» Юрій *Хмельницький*. Новий гетьман змушений був із самого початку боротися за утримання булави. Опозиційний рух до кінця 1657 набув загрозливого характеру. Його центрами стали *Запорозька Січ* і *Полтавський полк*; очолили цей рух запорозький кошовий Яків *Барабаш* і полтавський полковник Мартин *Пушкар*. Щоб приборкати непокірних, Виговський улітку 1658 організував похід на Лівобережну Україну. Кілька козацьких полків, найняті серби і 40-тисячна татарська орда 1.6 розгромили бунтівників під Полтавою.

Полтавщина зазнала нечуваних руйнувань. М. Пушкар потрапив у полон і був страчений. Частину захоплених у полон повстанців було страчено, інших – віддано татарам. Наступного дня І. Виговський увійшов у Полтаву і розправився з її мешканцями. Щоб довершити розгром опозиції, гетьман наказав стратити кількох полковників і 12 сотників. Усього ж унаслідок цієї каральної експедиції загинуло біля 50 тис. чол. Союз із кримським ханом відштовхнув від Виговського багатьох його однодумців.
Російський уряд у цей час дотримувався недоброзичливого нейтралітету щодо гетьмана Виговського. Самостійно впоравшись із опозицією, той пішов на повний розрив з Москвою. До боротьби з Росією Виговський зробив спробу залучити *Річ Посполиту*, проявом чого стало укладення *Гадяцького договору 1658*. Відтак російський уряд оголосив Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень. Навесні 1659 150-тисячна російська армія розгорнула наступ на Україну. Блискуча перемога гетьманських військ у *Конотопській битві 1659* відкривала перспективу для успішного завершення війни з Московією й припинення громадянської війни. Однак на Лівобережжі посилюється антигетьманський рух. Народним масам були незрозумілими політичні комбінації Виговського. Скориставшися сприятливою обстановкою, царський воєвода А. Трубецькой перейшов у наступ і увійшов до Переяслава.
Водночас погіршується становище гетьмана і на Правобережній Україні, де опозиційні сили зосереджувалися навколо Ю. Хмельницького. Провідну роль у їх організації відіграли І. *Богун*, І. Ковалевський, П. *Дорошенко* та І. *Сірко*. Щоб урятувати ситуацію, І. Виговський прибув у табір опозиціонерів під Германівкою і скликав *чорну раду*, але роздратоване товариство не хотіло слухати його пояснень, і він змушений був утікати. 14.9.1659 неподалік від Фастова чорна рада обрала гетьманом Ю. Хмельницького. Ю. Хмельницький, у якому старшина хотіла бачити гідного продовжувача справи свого батька, вирішив повернутися до політики лояльності щодо Росії. Але російський уряд, відчуваючи свою перевагу, нав'язав йому новий договір (*Переяславські статті 1659*), зміст якого переносив українсько-московські відносини у площину обмеженої автономії України в складі Росії. Його умови не могли не викликати глибокого розчарування та обурення серед козаків і старшини, особливо Правобережжя.
Юний Ю. Хмельницький прагнув блага своїй Вітчизні, хотів вибороти для неї незалежність, не допустити розколу козацької України. Однак добре освічений і не позбавлений гострого розуму гетьман не мав здібностей ні політика, ні полководця. Емоційно неврівноважений, слабкої волі, він не користувався авторитетом серед старшини, не міг твердо тримати кермо влади і швидко став іграшкою в руках лідерів політичних угруповань. Усвідомлюючи свою слабкість як володаря, він уже в лютому 1660 почав висловлювати сумніви у доцільності свого перебування на гетьманській посаді. Тимчасом розгорілася російсько-польська війна. Ю. Хмельницький діяв повільно і нерішуче, допустив розгром російської армії під командуванням В. Шереметєва (див. *Чуднівська кампанія*) і пішов на підписання нерівноправного договору з польським урядом, відомого в літературі під назвою *Слободищенського трактату 1660*. Розташування у Правобережній Україні на постій жовнірів, котрі безжально грабували населення, а також повернення до маєтків вигнаних панів викликало тут загальне невдоволення політикою гетьманського уряду, яке вилилося в масове повстання. Ю. Хмельницький після двох невдалих спроб поширити свою владу на Лівобережжя склав булаву і постригся в ченці під іменем Гедеона. Замість Ю. Хмельницького правобережне козацтво обрало гетьманом П. *Тетерю*. Його влада поширювалася лише на Правобережну Україну. До кінця року основні вогнища народного повстання були пригашені, а територія Правобережжя перетворена на згарища й руїни. Загинуло близько 100–120 тис. чол. й десятки тисяч пішли в кримську неволю. І все ж 1665 піднімається нова хвиля стихійної народної боротьби. На цей раз П. Тетеря залишає Україну й виїжджає до Польщі, прихопивши *клейноди* й залишки архіву. Правобережжя залишилося без гетьмана. Гетьманщина поділилася на Лівобережну і Правобережну. Причому лівобережна старшина орієнтувалася переважно на Росію, правобережна – на Польщу, що надавало ситуації особливого трагізму. Кожна з політичних сил бажала Україні добра, хотіла об'єднання українських земель в одній національній державі, але тільки після своєї перемоги. Безкомпромісність лідерів старшинських угруповань з домішкою користливості дедалі більше заводила Україну в глухий кут.
На Лівобережжі розгорілася окрема боротьба за гетьманську булаву. Тут у квітні 1662 Я. *Сомко* на старшинській раді у Козельці домігся проголошення себе «повним гетьманом». Проте побув ним лише місяць, бо Москва не визнала законності цієї акції. Її не влаштовувала кандидатура владного авторитетного полковника. Крім того, Я. Сомко своїм прагненням до зміцнення особистої влади і збагачення встиг викликати проти себе і старшини масове невдоволення «черні», а це загрожувало Москві дестабілізацією ситуації в регіоні і додатковими ускладненнями. На *Чорній раді 1663* в Ніжині гетьманом був проголошений висуванець Запорожжя І. *Брюховецький*. Восени 1665 йому було нав'язано укладення нового нерівноправного договору (див. *Московські статті 1665*). У березні 1666 І. Брюховецький отримав наказ «без затримки» передати воєводам міські ключі, гармати та запаси продовольства у містах. Розпочався перепис населення і збір податків до московської скарбниці.
Після фіаско Тетері і короткої міжусобної боротьби гетьманом Правобережної України стає П. *Дорошенко* (1665–76). Ставлячи своїм головним завданням визволення та об'єднання всіх українських земель в одній незалежній державі, він все своє життя безуспішно шукав надійного союзника. Спочатку він визнавав залежність від Польщі, що дозволило йому набрати сили і розправитися з претендентом на гетьманську булаву – брацлавським полковником Василем *Дрозденком*. Розірвавши з Польщею, П. Дорошенко у 1666 йде на зближення з Туреччиною, володар якої запропонував йому прийняти його протекцію на умовах визнання удільності Української держави та згоди надати військову допомогу. У 1667 Дорошенко скористався фактом *Андрусівського миру*, щоб відновити боротьбу за Правобережну Україну. У цей момент Дорошенко запропонував російському урядові подати допомогу у визволенні всієї України, але за умови гарантування їй автономного статусу і визнання його, Дорошенка, загальноукраїнським гетьманом. Після відмови російського уряду

Дорошенко закликав на допомогу татар. Грабежі татар відштовхнули від нього мешканців західного регіону, чим вдало скористався талановитий польський полководець гетьман Ян Собеський (майбутній король Польщі). Його завдання полегшувалося тим, що в серпні запорожці атакували Очаків, а в середині вересня великий загін (близько 8 тис. чол.) на чолі з І. Сірком (на той час харківським полковником) і кошовим І. Рогом прорвався через Перекоп і дуже спустошив Крим. Довідавшись про це, Крим-Ґірей пішов на укладення миру з поляками. П. Дорошенко, поставлений у скрутне становище, змушений був також підписати договір, який передбачав підданство королю, дозвіл шляхті повертатися до своїх маєтків тощо.

Значних зусиль правобережний гетьман докладав до пошуків порозуміння із Запорожжям та І. Брюховецьким. Протягом 1665–67 у лівобережного гетьмана сталася еволюція політичних поглядів: з гарячого прихильника московської орієнтації він стає її противником. Тому він прихильно зустрів пропозицію П. Дорошенка розпочати підготовку повстання проти московських воєвод, з тим, щоб розірвати договір з Москвою і прийняти протекцію Туреччини. На поч. 1668 лівобережний гетьман зібрав таємну нараду полковників і відкрив їм свої плани. Заручившись їх підтримкою, він направив посольства до султана й хана. На поч. лютого 1668 в Лівобережній Україні вибухнуло антимосковське повстання. Втрачаючи ґрунт під ногами, І. Брюховецький спочатку робить спробу очолити народний рух і спрямувати його виключно проти російських властей. До середини березня більшість території Лівобережжя була звільнена з-під влади московського уряду.

Тимчасом стають рішучішими дії Туреччини, спрямовані на встановлення протекції над Україною. У березні великий візир Мустафа-паша попередив уряд Речі Посполитої, що султан бере козаків під свою опіку і не дозволить їх кривдити.

Дочекавшись підходу татар і заручившись підтримкою значної частини лівобережної старшини, П. Дорошенко вирішив усунути І. Брюховецького і об'єднати козацьку Україну. На поч. червня він переправився з військом через Дніпро і повз Говтву та Решетилівку попрямував назустріч лівобережному гетьману, який стояв табором на Сербовому полі. 7.6 П. Дорошенко направив до І. Брюховецького 10 сотників з вимогою віддати клейноди, одначе той відмовився. Коли наступного дня військо правобережного гетьмана наблизилося до табору суперника, козаки, які ненавиділи І. Брюховецького, накинулися на нього і за мить забили його. Козацька рада обрала П. Дорошенка гетьманом об'єднаної України. Здавалося, заповітна мрія гетьмана збулася. Розіслані ним підрозділи до середини липня звільнили все Лівобережжя. Практично всі стани й соціальні групи українського суспільства підтримували його програму. Однак розвиток подій пішов іншим шляхом. Росія, Річ Посполита і Крим рішуче виступили проти воз'єднання Української держави, а частина старшини, переслідуючи егоїстичні цілі, спираючись на допомогу іззовні, розпочала боротьбу за владу. Запорожжя зайняло щодо Дорошенка ворожу позицію і висунуло писаря П. *Суховія* претендентом на гетьманство. Довідавшись про вторгнення польських корогов у Брацлавщину, Дорошенко 18.7 повернувся на Правобережжя, залишивши замість себе наказним гетьманом Д. *Многогрішного*. На Сіверщину почали наступати війська російського воєводи Г. *Ромодановського*. Не одержуючи допомоги від Дорошенка й враховуючи настрої місцевого населення, Многогрішний мусив піти на переговори з російським урядом. Діставши запевнення царя про обов'язкові корективи російсько-українських відносин, Многогрішний припинив опір і впустив російські гарнізони в чернігово-сіверські міста. У грудні 1668 на вузькій старшинській раді його було обрано гетьманом Лівобережної України. Многогрішний обстоював широку автономію України у складі Російської держави. При цьому він діяв рішуче, наполегливо і брутально, чим нажив немало ворогів. На поч. 1762 царський *резидент* у Батурині організував змову старшин і їхніми руками заарештував гетьмана. Після суду в Москві Многогрішного відправили на заслання до Сибіру.

П. Дорошенку доводилося вести жорстоку боротьбу з П. Суховієм, якого підтримували Крим, частина полковників, а також Ю. Хмельницький. Лише 19.10.1669 гетьман завдав остаточної поразки своїм противникам. П. Суховій та М. *Ханенко* втекли, а Ю. Хмельницький потрапив у полон до білгородських татар і згодом був відісланий до Стамбула. Добившись перемоги, гетьман намагався уникнути воєнних дій з Річчю Посполитою і Московією, а також порозумітися з Д. Многогрішним.

Польський уряд розпочав воєнні дії проти П. Дорошенка. Я. Собеському вдалося відновити польське панування майже над всією Брацлавщиною. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана частини старшини – М. Ханенка, І. Сірка, М. Зеленського та ін. На цей час Туреччина розв'язала собі руки на західному театрі воєнних дій. Завдавши поразки Венеції, вона в травні 1672 почала війну з Польщею. До її армії приєдналися й полки П. Дорошенка. Турецькі й українські війська оволоділи Поділлям, Волинню і частково Галичиною (до Львова) і змусили польського короля підписати мирний договір. Улітку 1672 120-тисячна турецька армія на чолі з Мегмедом IV вирушила у похід. Розпочалася польсько-турецька війна. П. Дорошенко, дочекавшись підходу частини кримської орди, теж перейшов у наступ. Поразка Речі Посполитої була закріплена *Бучацьким мирним договором 1672*. Але польський сейм не ратифікував договір, і обидві сторони продовжували перебувати в стані війни.

Тимчасом політична зірка Дорошенка потьмяніла. Народ не зрозумів його хитань від одного союзника до іншого. Ніякі жертви в ім'я національної ідеї і щасливого майбутнього вже не влаштовували вкрай виснажених людей. Правобережне населення масово переселялося на Лівобережну Україну та Слобожанщину. Дорошенка залишали навіть найближчі однодумці. Зміною політичної ситуації на Правобережжі скористався московський уряд. Не порушуючи умов перемир'я з Польщею, він на поч. 1774 кинув на Дорошенка лівобережних козаків і російських ратників. Лівобережний гетьман І. *Самойлович* і російський воєвода Г. Ромодановський із значними силами перейшли Дніпро і до початку березня 1674 оволоділи основними містами Правобережжя. А 15.3 у Переяславі з участю правобережної старшини відбувалася рада, на якій І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох сторін Дніпра». Тут же склав свої клейноди М. Ханенко, котрий порвав з Річчю Посполитою.

Спроба Росії закріпитися в правобережному регіоні призвела до війни з Туреччиною. У липні 1674 кримська орда перейшла Дністер і почала спустошувати край між Дністром і Південним Бугом. Дізнавшись про наближення турецького війська на чолі із султаном, Г. Ромодановський та І. Самойлович втекли на Лівобережжя. Покинуте своїми благодійниками, місцеве населення чинило впертий опір туркам. Розлючені опором населення і значними втратами, турецько-татарські війська знищували все на своєму шляху. П. Дорошенко виявився неспроможним запобігти катастрофі. Лише у вересні південні «покровителі» розпочали відхід. Уцілілі мешканці краю, проклинаючи П. Дорошенка, вдалися до масового переселення на Лівобережжя.

Скориставшись відходом турецько-татарських сил, обраний королем *Ян III Собеський* наприкінці жовтня 1674 перейшов у наступ. Підвладна Дорошенкові територія скоротилася до Чигирина і його найближчої округи. Становище П. Дорошенка стало критичним. Його почали залишати раніше вірні йому підрозділи, соратники, родичі. Не припинявся потік біженців на Лівобережжя. Врешті-решт П. Дорошенко змушений був капітулювати. Коли у вересні 1676 під стінами Чигирина з'явилися російські підрозділи, він засвідчив готовність скласти зброю і присягнути Росії.

Після падіння П. Дорошенка Туреччина не збиралася миритися з втратою українських земель і в 1677 кинула на Правобережжя 100-тисячну армію Ібрагім-паші (див. *Чигиринські походи 1677–78*). Замість Дорошенка султан призначив «князем малоросійської України» Юрія Хмельницького (1677–81). У 1678 Туреччина здійснила другий похід на Чигирин. На цей раз її армія налічувала до 200 тис. чол. із 117 гарматами. Не бажаючи втягуватися в тривалу війну з Туреччиною, російський уряд припинив воєнні дії в Україні. Це дало змогу Туреччині відновити владу на Південній Київщині та Поділлі під прикриттям гетьманування Ю. Хмельницького.

Росія пішла на поступки Туреччині за рахунок українських земель і в 1681 підписала з нею *Бахчисарайський договір*. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. З відмовою Росії від Правобережної України її продовжували шматувати Туреччина і Річ Посполита. Польські війська локальними, але ефективними ударами поступово оволоділи більшістю захоплених турками міст. У боротьбі з турками польський уряд планував використати *правобережне козацтво* і тому пішов на відновлення його прав. Воюючи з Туреччиною, Польща прагнула стабілізувати відносини з Росією. Таку ж мету і з тих самих причин переслідувала і Росія. Всупереч волі українського народу Росія і Польща в 1686 уклали *«Вічний мир»*, який закріплював основні положення Андрусівського миру. Тим самим російський уряд укотре продемонстрував свою відмову від зобов'язань 1654 щодо України.

Однією з вирішальних причин поразки українських визвольних і державотворчих змагань була вкрай несприятлива дія геополітичного фактора: уряди найбільших сусідніх держав всіляко протидіяли досягненню Українською державою незалежності, оскільки поява нової незалежної держави суперечила їхнім власним геополітичним інтересам. Період Р. приніс численні страждання українському народові. Від воєнних дій, епідемій, захоплення в ясир та переселень втрати населення становили близько 65–70% усіх українців (3–3,5 млн. чол. від близько 5 млн. населення українських земель Речі Посполитої). А в Правобережній Україні втрати досягали 85–90%. Зазнали руйнувань майже всі міста України.

Літ.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985; Смолій В., Степанков В. Переддень Руїни (1650–1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 2–16; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998.
С. Р. Лях

РУМ'ЯНЦЕВСЬКИЙ ОПИС 1765–69 – генеральний перепис земельних володінь і господарства Лівобережної України (*Гетьманщини*), проведений генерал-губернатором П. Рум'янцевим за дорученням російського уряду. Метою опису була підготовка перетворення України у звичайну провінцію Російської імперії.

Рум'янцев сам розробив план, форми і докладні інструкції щодо перепису. Вимагалося визначити географічне положення кожного міста, описати його укріплення, ярмарки та торги, магістратські і ратушні доходи, кількість дворів, наявність промислових підприємств, кількість найманих робітників, дати детальний опис міщанських дворів. При описі коронних, урядових, монастирських і приватних маєтностей потрібно було зазначити географічне положення села, вказати власника і підстави права власності, описати панський двір, дати детальний подвірний опис селянських господарств. Окремо переписувалися козацькі господарства. Тим самим здійснювалася перевірка прав на володіння землею та збирання докладних відомостей для оподаткування місцевого населення.

Ревізію провадили по *полках* спеціальні комісії, очолювані російськими офіцерами. Перепис викликав занепокоєння серед різних верств українського населення. Було описано 3500 населених пунктів. Проте Р. о. не був закінчений (за винятком *Київського полку*) у зв'язку з російсько-турецькою війною 1769–74.

Р. о. містить цінний матеріал з історії Гетьманщини, зокрема демографії, економіки, землеволодіння, соціально-правового стану населення напередодні ліквідації козацько-гетьманської держави. Матеріали Р. о. збереглися не повністю і тепер зосереджені в Центральному державному історичному архіві (м. Київ). Це величезний фонд із 969 справ (томів), кожна з яких має від 300 до 1000 аркушів.

Літ.: Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцевської ревізії // Україна. – Т. III. – 1924; Генеральний опис Лівобережної України (1765–1769 рр.): Покажчик населених пунктів. – К., 1959; Ковальський І. Генеральний опис 1765–1769 рр. Джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Український історичний журнал. – 1962. – № 2. – С. 97–101.
С. Р. Лях

РУШНИЦЯ – загальна назва ручної довгоствольної *вогнепальної зброї*.

РУШНИЦЯ БОРОДАТА – див. *Бородата рушниця*.

РЯБІНІН-СКЛЯРЕВСЬКИЙ Олександр Олександрович (1878–1942) – історик, архівіст, військовий діяч. Після одруження на М. Д. Скляревській (1910) бере подвійне прізвище. Народився у Солігацькому повіті Костромської губернії. Навчався у Казанському юнкерському училищі (1897–99), Миколаївській академії Генерального штабу в Петербурзі (1899–1903), Петербурзькому археологічному

ін-ті (1910–13). Служив у армії, брав участь у бойових діях під час російсько-японської війни, Першої світової війни. За часів відродження української державності (1917–20) підтримував Центральну Раду та Директорію, служив в армії УНР.

Р.-С. викладав історію, військову історію, топографію в Одеському та Володимирському військових училищах (1907–17), Академії Генерального штабу (1913–14), Академії Генштабу РСЧА (1920–21), Одеському інституті народної освіти, Одеській артшколі (1922–24), Ін-ті народного господарства (з 1922). Займався архівною справою, працюючи у військово-історичній комісії Всероголовштабу та Головному архівному управлінні у Москві (1919–21), Одеському відділенні секції державного архівного фонду та Одеському обласному і крайовому історичному архівах (1922–36). Р.-С. був дійсним членом Одеської комісії при ВУАН (з 1923), позаштатним співробітником ВУАН (з 1925). У 1930-і рр. репресований. Помер у таборі у Свердловській обл.

Історією козацтва Р.-С. почав займатися під час підготовки до друку опису справ *Архіву Коша Нової Запорозької Січі* (з 1926). Написав кілька цінних розвідок, присвячених історії *Запорожжя* 18 ст. та *Задунайської Січі*, які досі не втратили наукової вартості: «Запорозька козаччина і Котляревський» (1926); «Запорізькі бунти дунайців 1771–1774 рр.» (1927); «Задунайська Січ в народних переказах та письменстві» (1928); «З життя Задунайської Січі» (1929); «До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775–1828)» (1929); «Архів Запорозької Січі. Опис матеріалів» (1931); «Запорозькі заколоти та керуюча верства населення Коша XVIII ст.» (написана 1930, опублікована 2000). На творчість Р.-С. значною мірою вплинули праці і погляди М. *Грушевського*. У своїх роботах він багато уваги приділяє соціальним аспектам життя Запорозької та Задунайської Січі. Р.-С. першим описав бунти запорозької сіроми 1771–74, пов'язуючи їх із суперечностями, боротьбою за владу на Січі, соціальною диференціацією у козацькому середовищі. На думку вченого, оплотом дунайських експедицій та бунтів, а пізніше і заснування нового Коша на Дунаї стала та частина запорозького товариства, яка прагнула зберегти старий запорозький лад і зберегти власну незалежність.

Літ.: Гісцова Л. З. О. О. Рябінін-Скляревський // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 30–31; Малинова Г. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. – Киев; Одесса, 2000.

В. М. Андрєєв

С

САГАЙДАК, саадак – комплект озброєння, що складався з *лука*, який вкладався в налуччя, та *колчана* для стріл. В С. могли входити і додаткові елементи озброєння та спорядження: *підсагайдачний ніж*, чохол для колчана (*тафтуй*).

Сагайдак

Літ.: Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 67; Попенко В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 307.

САГАЙДАЧНИЙ (Конашевич, Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (бл. 1570, 1577 чи 1578 – 1622) – гетьман *Війська Запорозького*. Один із засновників Київської братської школи, її покровитель та благодійник. Народився в с. Кульчицях Самбірського повіту Руського воєводства (тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Походив із старовинного православного шляхетського роду Конашевичів-Попелів з Підгір'я, гербом якого був «Побуг». Виявлено автографи С., писані каліграфічним почерком польською мовою і з особистим підписом «Konaszewicz». Вірогідно, що Сагайдачним майбутнього гетьмана прозвали уже на Січі. У єдиному тогочасному зображенні гетьмана, вміщеному в друкованому посмертному панегірику, С. зображений верхи на коні, із сагайдаком за плечима. У «Пом'янику» (синодику) Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (1667) міститься поминальний запис про рід Сагайдачних. Наскільки можна судити, батька С. звали Кононом; по його смерті мати С. прийняла чернечий постриг («інокиня Мокрина»). Єлисей, якого згадують під прізвищем Казновський, це, ймовірно, дід С. по матері. Дружина С. – Анастасія Повчанська, теж зі шляхетського роду; по смерті С. вона вдруге одружилася зі шляхтичем Іваном Піончином. Продовжив навчання С., ймовірно, в Острозькій академії (бл. 1587–91). З «Римованої хроніки» (1682), писаної невідомим спольонізованим подільським шляхтичем, довідуємося, що українські козаки, йдучи в бій під *Берестечком* (1651), співали бойові гімни-пісні, складені С. Цей же автор говорить про гострий розум і тонкий гумор С. Як писав поляк-сучасник, «Петро Конашевич, муж рідкісної мудрості та зрілого судження у справах, швидкий на слова і вчинки, хоч за походженням, способом життя та звичками був простою людиною, однак в очах пізнішого потомства був гідним стати в один ряд з найславетнішими людьми свого часу в Польщі».

За припущенням В. Б. *Антоновича*, С. після закінчення Острозької академії служив у київського судді Яна Аксака (бл. 1592). Через деякий час у родині Аксака стався конфлікт, у який було втягнуто і С. Він мусив податися на Січ (1595 чи 1596). Одні дослідники (М. О. *Максимович*) вважали, що С. вперше обрали гетьманом у 1598, інші (І. М. Карамзін) – 1606. Останнє ймовірніше. На поч. 17 ст. С. як керманич козацького війська активно діяв проти *Османської імперії* та *Московської держави*. З іменем С. пов'язані героїчні морські походи 1606, 1613–1616, 1620. Зокрема, у 1616 козаки на чолі з С. взяли потужну турецьку фортецю *Кафу* (Феодосію), що мала сумну славу центру торгівлі невільниками.

У 1618 С. зі всім Військом Запорозьким вступив до «Ліги християнської міліції» – міжнародного союзу, який очолював герцог де Невер, французький нащадок останньої візантійської династії Палеологів. Ліга мала на меті об'єднання європейських країн для боротьби з турецькою агресією. С. вступив до Ліги самостійно, всупереч *Вільшанській угоді 1617*, яка забороняла козакам виступати проти Туреччини і *Кримського ханства*.

У роки московського «Смутного времени» на прохання польського короля С. з 20 тис. козацького війська вирушив на допомогу королевичу Владиславу, який був оточений російськими військами під Вязьмою. Разом з Михайлом *Дорошенком* С. взяв ряд московських міст і фортець, у тому числі Ливни, Єлець, Переяславль, Серпухов, Калугу тощо. Разом з військом литовського гетьмана Кароля Ходкевича штурмував і саму Москву біля Арбатських воріт (6.10.1618). Відмова С. взяти Москву прискорила підписання Деулінського перемир'я (3.1.1619). Військо Запорозьке відійшло до Києва. Тут зав'язалася гостра боротьба між різними козацькими угрупованнями. Одні на чолі з Яковом *Неродою* (Бородавкою) тяжіли до розриву з *Річчю Посполитою*, інші на чолі з С., Михайлом Дорошенком та Олифером *Голубом* виступали за збереження антиосманського фронту, одночасно добиваючись важливих поступок від Речі Посполитої. 29.7.1619 на раді у Києві близько тисячі запорожців присягнули на вірність С. Після цього частина

запорожців взяла активну участь у Тридцятилітній війні, частина воювала на боці грузинського царя проти Туреччини. За *Раставицькою угодою 1619* козацький *реєстр* зменшувався до 3 тис., хоча претендентів було близько 20 тис. Виконувати угоду С. не поспішав, чекав слушного моменту для виборювання нових поступок українському козацтву. С. відзначився послідовністю у проведенні своєї лінії. Він та О. Голуб виступили ініціаторами посольства до іранського шаха Аббаса II, де їхній представник Стефан уклав союз між Військом Запорозьким та Іраном. Для посилення тиску на уряд Речі Посполитої С. направив спеціальне посольство на чолі з полковником Петром Одинцем (січень 1620) до царя Михайла Федоровича.

Добре усвідомлюючи роль віри і церкви, С., спираючись на підтримку різних станів тогочасного суспільства, насамперед православної шляхти, міщанства, взявся за відновлення православної ієрархії, яка перестала існувати після *Берестейської церковної унії 1596*. Використавши перебування єрусалимського патріарха Феофана в Києві (1620), С. умовив його висвятити православного митрополита і єпископів. Діяв рішуче і наполегливо. У серпні 1620 у Києві було висвячено єпископа перемишльського і самбірського І. Копинського, митрополита київського, галицького і всієї Малої Росії Й. *Борецького*, а згодом – єпископів на інші кафедри. Перше висвячення відбулося під охороною козаків у Богоявленській (Благовіщенській) церкві Київського братського монастиря, збудованій С. для Київської братської школи. Реакцією офіційної Польщі були королівські універсали з погрозами та докорами в неканонічності. Але невдовзі, перед очима нової турецької навали, Сигізмунд III був змушений особисто вдатись до козаків по допомогу. Гетьманом у цей час був опонент С. Я. Нерода (Бородавка). С., котрий залишався впливовою особою у Війську Запорозькому, відправив до короля посольство, яке мало добиватися ліквідації унії, відновлення прав і вольностей Війська Запорозького.

У червні 1621 на козацькій раді в урочищі Суха Діброва (під Кагарликом) під впливом Й. Борецького та Й. Курцевича-Булиги було прийнято рішення про участь у майбутній війні на боці Речі Посполитої. С. та єпископ володимирський і берестейський Й. Курцевич були обрані послами у Варшаву до короля Сигізмунда III від імені козацького війська і православного духовенства. Посли подали королю схвалені козацькою радою вимоги: визнання і затвердження нововисвячених митрополита і єпископів, припинення утисків православної церкви та релігії, зрівняння її у правах з іншими конфесіями у Речі Посполитій, скасування посади старшого над козаками з боку польського уряду, визнання влади гетьмана, який обирається загальною козацькою радою. За послами виступило Військо Запорозьке, розтягнувшись від Прип'яті до м. Кам'янця-Подільського. Ця збройна демонстрація мала успіх, Сигізмунд III дав широкі обіцянки послам, і С. повернувся до Війська Запорозького, яке поволі рухалося до Молдови.

У серпні 1621 С. зі своїми козаками мав сутичку з ординцями, був поранений отруєною стрілою і тяжко захворів. Після прибуття до козацького табору С. було проголошено гетьманом, а Яцька Бородавку скинуто.

Після перемоги С. повернувся до Києва. Смертельно хворий, писав листи до короля, сенаторів Речі Посполитої, насамперед князя Криштофа II Радзивілла, добиваючись ви-

Гравюра з похоральної хоругви Петра Конашевича-Сагайдачного. З книги К. Саковича, 1622 р.

конання даних Сигізмундом III обіцянок, особливо щодо ліквідації унії та підтвердження прав і привілеїв козацтва.

Велику увагу С. приділяв освітнім справам. Ще 1620 С. зі «всім військом» вступив до Київського братства; козацтво таким чином стало на захист інтересів православних, підтримало культурно-національне відродження, пов'язане значною мірою із заснуванням Київської братської школи (згодом – Києво-Могилянської академії). С. стояв біля джерел Київської братської школи. Займався благодійністю до кінця своїх днів. Збудував козацьку церкву св. Василія у садибі Київського Флорівського монастиря, а для старих, хворих та покалічених козаків – шпиталь.

За кілька днів до смерті, 5.4.1622, С. склав тестамент (заповіт), підписаний митрополитом Й. Борецьким і наказним гетьманом Війська Запорозького О. Голубом. Всі свої кошти заповів Київській, а також Луцькій і Львівській братським школам. До спорудженої ним церкви передав срібний позолочений хрест, який довго зберігався у Богоявленському храмі, потім – у Церковно-археологічному музеї при Київській духовній академії, а тепер знаходиться в Музеї історичних коштовностей України.

10.4.1622 поклали гетьмана на вічний спочинок у Богоявленській церкві Київського братства «з великим плачем Войска Запорозького і всіх людей православних», на могильному камені вирізьбили: «Тут зложил Запорозькій гетьман свої кості, Петр Конашевич, раниний в войне для вольности Отчизни...». 20 спудеїв Київської братської школи, змінюючи один одного, читали складені ректором школи К. Саковичем «Вірші на жалостний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Войска Его К. М. Запорозкого». Висловлюючи ідею про безсмертя подвигів і доброчинств С., 17-й із спудеїв проголосив: «Несмертельной славы достойный гетмане, твоя слава в мовчанню никгды не зостане...»

Місце поховання С. загублено під час перебудови Богоявленської церкви у 1690–93, а саму церкву, що знаходилася в мікрорайоні сучасної Контрактової площі, знищено у 1935.

Літ.: Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883. – С. 1–5; Каманин И. М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995; Чайковський О. Початки гетьманування Петра Конашевича Сагайдачного // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітної праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 249–256; Петро Сагайдачний. – К., 1992; Апанович О. М. Сагайдачний Петро – український козацький гетьман // Кур'єр Кривбасу. – 1998. – № 106; Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 5. – Львів, 1998. – С. 413–426. *Ю. А. Мицик, З. І. Хижняк*

САКМА – 1) Широкий *битий шлях*.
2) Марш козацького підрозділу колоною.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 267.

САКОВИЧ Касіян (1578–1647) – церковний і освітній діяч, письменник-полеміст. Народився у с. Потеличі Белзького воєводства (тепер Жовківського р-ну Львівської обл.) в сім'ї священика. Навчався у Краківській і Замойській академіях. Після Й. *Борецького* був ректором Київської братської школи (1620–24). У 1622 у Києві видав книжку «Вѣршѣ на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагаидачного, гетмана войска єго королевськои милости запорозкого» – панегірик славному гетьманові. Фактично цей твір є єдиним джерелом до біографії П. *Сагайдачного*. С. надзвичайно високо оцінює історичні заслуги гетьмана: «Несмертельной славы достойный гетмане, твоя слава в мовчанню никгды не зостане, поки Днѣпр з Днѣстром многорыбнии плынути будуть, поти дильности теж твои слынути. Не зайдеш в глубокое никгды запомнѣння, ани то лѣта пустить в довгое мовчѣння». С. високо оцінює історичну роль українського козацтва: «О войску Запорозком кождый может знати, як оно Ойчизнѣ єсть потребно, уважати. Украина тым войском вцале зоставает, а где запорозцов нѣт, татарин впадает».
У 1625 С. переїхав до Любліна, перейшов в уніатство і став абатом Дубенського василіанського монастиря (1626–39). У 1641 перейшов у католицтво і вступив до монастиря августинців у Кракові.

Літ.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. 2. – К., 1898. – С. 321–402; Маслов С. Вірші Касіяна Саковича «На жалосний погреб П. К. Сагайдачного» // Українська література. – 1942. – № 5–6. – С. 222–226; Українські гуманісти епохи відродження: Антологія. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 231–249. *С. Р. Лях*

САЛАМАХА, саломат, соломаха – кашоподібна страва, зварена з житнього борошна. Була поширеною в харчуванні запорозьких козаків.

САЛЮТОВКА – невелика гармата, призначена для салютів (див. *Мортира*).

САМАРА, Самарь, Новоселиця – давнє козацьке місто, яке у 1794 з волі царського уряду було перейменоване у

Троїцький собор у м. Самарі (тепер Новомосковськ)

Новомосковськ. Розташовувалось за 29 км на північний схід від сучасного Дніпропетровська, на березі р. *Самари* неподалік її гирла.
С. виникла на землях, які здавна заселяли люди; тут проходили, зокрема, маршрути походів давньоруських князів проти половців. Перша згадка про місто С. датується 1562 (у листі кримського хана Девлет-Гірея I). Його (як і всього Посамар'я) значення зросло після проведення королем Стефаном *Баторієм* козацької реформи 1578. У 1602 на березі р. Самари виник знаменитий *Самарський Пустинно-Миколаївський монастир.* З цим краєм пов'язані імена Богдана й Тимоша *Хмельницьких*, Івана *Сірка* та ін. керівників *Війська Запорозького*; він оспіваний у козацьких думах 17–18 ст. Під час *Кримських походів 1687 і 1689* тут

Салютовка

була важлива переправа через Самару; для зміцнення тилової бази у протидії Османській імперії з волі російського уряду поруч із С. була збудована Богородицька фортеця (1687–1711, з перервами). У 1691 цю фортецю захопив і частково знищив Петрик (*Іваненко*) – керівник повстання проти гетьмана І. Мазепи. У 1707–08 тут бував К. *Булавін* – керівник Селянської війни у Росії.
Розквіт міста припадає на часи *Нової Січі* (1734–75), коли С. стала центром найбагатшої та найзначнішої *Самарської паланки* Війська Запорозького Низового й торговельно-ремісничим центром і мала навіть власну символіку (на гербі С. і Самарської паланки було зображено лева, що стояв на задніх лапах). Тут знаходилася резиденція *паланкового полковника*, суд, церква і т. ін. У 1744 у С. нараховувалося 439 дворів, 449 хат, 470 сімей, що досить багато як на той час. Відомі імена ряду самарських полковників: Іван Гордієнко, Петро Хамула, Яків Гаркуша, Іван Водолага та ін. Тут діяли майбутні засновники Чорноморського Кубанського війська А. *Головатий*, П. Білий, З. *Чепіга*. У 1773–79 в С. збудовано Троїцький собор (див. *Самарський Троїцький собор*) – видатну пам'ятку козацького бароко 18 ст. Центр Самарської паланки знаходився в районі Глоди сучасного Новомосковська; майже повністю знищений.

Літ.: Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994. *Ю. А. Мицик*

САМАРА – ріка, ліва притока *Дніпра*. Починається від с. Голубівки на південно-західних відрогах Донецького кряжу, впадає у Дніпро в межах Дніпропетровська навпроти його центральної правобережної частини. Довжина 311 км. С. протікає по землях трьох областей України (Дніпропетровської, Донецької і Харківської). Походження назви ріки не зовсім з'ясоване. Існує кілька версій, з-поміж них найпереконливішою є та, за якою гідронім **Самара** походить з індоіранських мов (у санскриті префікс **су-** означав «прекрасний, чудовий»); можливо, цю назву дали річці кіммерійці, яких у деяких джерелах називали сумерами.
С. славилася багатством риби; вона протікала через густі ліси (Самарська товща), багаті дичиною, тому не випадково тут здавна селилися люди. Уже в 1-й пол. 16 ст. уздовж усієї С. знаходилася велика кількість козацьких уходів і поселень. Як відзначив *Боплан*, запорожці називали С. «святою рікою». Тут вони будували свій флот, по С. вирушали у морські походи або ж до Дніпра у *Чорне море*, або у верхів'я С. та *Вовчої* до річок, що впадали в *Азовське море*. У лісах Посамар'я козаки заготовляли паливо, будівельний матеріал; тут знаходилися багаті промисли, місця полювання на цінного звіра тощо. У Посамар'ї виникає *Самарська паланка* із центром у однойменному місті.
Нині Посамар'я є однією з важливих рекреаційних зон України.

Літ.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 16–23; Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 24; Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994; Военно-топографическое описание Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 54–55. *Ю. А. Мицик*

САМАРСЬКА ПАЛАНКА – одна з найбільших на території *Вольностей Війська Запорозького Низового* адміністративно-територіальних одиниць. Була розташована на лівобережжі володінь Війська Запорозького між річками *Самарою* і *Кінською*, на територіях нинішніх Дніпропетровської та Запорізької областей. Її центром було містечко *Самара*, чи Новоселиця (теперішній Новомосковськ). Крім того, на території С. п. розташовувалось ще понад десяток великих сіл та кілька тисяч запорозьких хуторів-*зимівників*. Деякі з них були досить великими багатопрофільними господарствами (де в чому схожими на сучасні фермерські господарства), які належали старшині та відставним (т. зв. «абшитованим») запорожцям. Господарську спеціалізацію паланки можна було б визначити як скотарсько-хліборобську. На її території розташовувались найбільші кінські заводи Запорожжя. Коні, вирощені на багатих пасовиськах цієї паланки, вважалися одними з найкращих у Центральній та Східній Європі. Їх масово закуповували на щорічних ярмарках і вивозили до всіх сусідніх країн. Північна частина територій С. п. мала значні лісові масиви по берегах Самари та *Вовчої*, відомі як Самарська товща, охороні якої запорожці приділяли багато уваги. Тут були розвинені ті види ремесел, які потребували деревини. Самара була відома і своїми рибними багатствами, а в лісах Самарської товщі водилось багато бджіл, звірів і птахів.
Полковниками С. п. були: Іван Гордієнко, Петро Хамула, Яків Гаркуша, Іван Водолаза, Кирило Красовський та ін.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 126–130; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 152–155. *О. Л. Олійник*

САМАРСЬКИЙ ПУСТИННО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР – єдиний монастир на території *Вольностей Війська Запорозького Низового*, духовний та культурний центр *козацтва*. Перші згадки про його існування належать до 1576. Монастир знаходився під опікою запорожців, які вже у 16 ст. збудували тут дерев'яну церкву на честь Миколи-чудотворця. При церкві існував шпиталь, а згодом і школа. Протягом своєї історії С. П.-М. м. внаслідок пожеж, ведення бойових дій, пограбувань неодноразово занепадав, але завдяки зусиллям козаків щоразу відбудовувався. Найбільший розквіт монастиря припадає на період *Нової Січі*, коли з ласки Коша він здобув великі земельні володіння з млинами, лісами, сінокосами, рибними

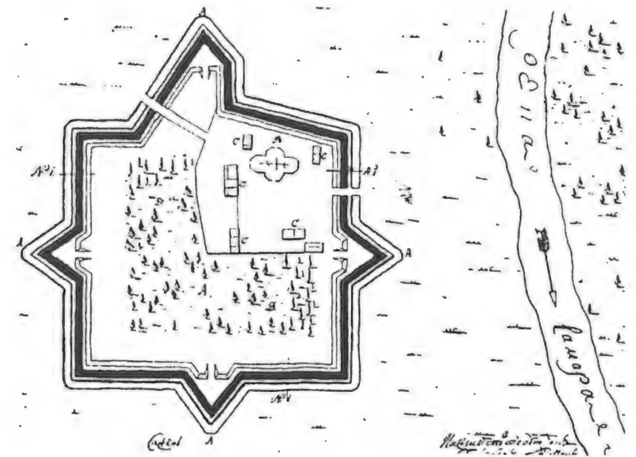

План Самарського монастиря 1739 р.

озерами та річками. Монастирю належали кілька слобід і хуторів, зокрема слобода Чернеча, хутори на річках Лозоватій, Підпільній, Родиній, Кільчені. Самарський полковник Кирило Красовський передав монастирю Монастирський острів. Щороку С. П.-М. м. отримував пожертви козаків, частину доходів запорожців, платню за надання населенню Запорозьких Вольностей християнських треб. С. П.-М. м. вважався приписаним до Києво-Межигірського монастиря, братія якого користувалася частиною його доходів. Після зруйнування Січі С. П.-М. м. не припинив свого існування, але в 90-і рр. 18 ст. був позбавлений більшої частини своїх земель та підданих.

Літ.: Феодосий (Макарьевский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. – Екатеринослав, 1873; Андриевский А. А. О землях Самарского монастыря, приписанного к Киево-Межигорскому монастырю // Исторические материалы из архива киевского губернского правления. – Вып. II. – К., 1882. – С. 65–73; Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 46–53. *І. І. Лиман*

САМАРСЬКИЙ ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР – церковний храм, збудований у м. *Самарі*-Новоселиці (з 1794 – Новомосковськ) у 1773–79 коштом запорозького Коша. Головним замовником собору виступив запорозький старшина Яків Легкоступ. Для будівництва церкви був запрошений майстер Яким *Погребняк*, родом із села Водолагів Харківської губернії. Наглядали за будівництвом відставний запорозький суддя Антон *Головатий* і кошовий отаман Іван Чепіга.

Усю церкву будували з дубового й соснового дерева, доставленого із сусіднього Самарського лісу, складеного за допомогою тиблів, тобто дерев'яних кілків між колодами, і замків, тобто особливим чином вирізаних зчеплень на кінцях колод. С. Т. с. був заввишки 31 сажень, перерізом – у 58 сажнів. Загальна вартість будівництва собору, крім дзвіниці, склала 16 185 крб.

Храм, крім бокових іконостасів, було завершено 1778, і того самого року, 13.5, освячено. 30.8.1780 були освячені і бокові престоли храму.

Храм вийшов вдалим і вважався дивом на все Запорожжя. Хоч архітектура його проста: в ньому немає ні колон, ні зовнішніх прикрас. Він був обшитий шалівкою, пофарбованою білим кольором. Купол був пофарбований зеленою фарбою. Стіни зсередини і склепіння були розписані картинами релігійного змісту. Високий, до склепіння, іконостас був прикрашений різьбленням і живописом, з доданням срібного та позолоченого оздоблення і витонченої інкрустації. Згодом біля собору окремо було збудовано дзвіницю із дзвонами, найбільший з яких важив 262 пуди й 24 фунти. У 1830–34 проведено перший ремонт собору. Під будівлю було підведено цегляний фундамент, його бані вкрито позолотою. У 1880-х рр. собор пережив реставрацію, яку здійснив майстер Олексій Пахучий. Будівля була розібрана і заново зібрана з частковою заміною струхлявілих колод.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 212–214; Мицик Ю. А., Мосьпан Н. В., Плохій С. М. Місто на Самарі. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 58–64.

С. Р. Лях

САМОЙЛОВИЧ Іван Самійлович (?–1690) – гетьман Лівобережної України (1672–87). Народився в сім'ї священика. Здобув добру освіту. Службу в козацькому війську почав у 60-і рр. 17 ст. сотенним писарем, потім став сотником у Красному Колядині на Чернігівщині. На Глухівській раді 1669 був обраний генеральним військовим суддею (1669–72), а в 1672 на козацькій раді в Козачій Діброві проголошений гетьманом Лівобережної України. У своїй політиці спирався на вузьке коло старшини і головним чином на родичів. Діяльність С. була спрямована на розширення привілеїв *козацької старшини* та її землеволодіння. Він щедро роздавав їй землі, а також створив інститут т. зв. значкових *військових товаришів* (переважно із синів старшини), які стали частиною гетьманського оточення. Однак для підтримання порядку в країні тримав при собі наймане «охоче» військо.

Гетьман Іван Самойлович. Кінець 17 – початок 18 ст.

Велику увагу С. приділив справі з'єднання всіх українських земель під своєю булавою. Рішуче боровся проти тенденцій *Запорожжя* вести незалежну від лівобережного гетьмана політику. Вів тривалу боротьбу з гетьманом Правобережної України П. *Дорошенком*. Коли за *Бучацьким мирним договором 1672* Подільське воєводство відійшло до *Османської імперії*, а Брацлавщина та Південна Київщина залишилися в руках правобережного гетьмана, це дало підстави російській державі та лівобережному гетьману С., не порушуючи умов *Андрусівського миру 1667*, почати війну з П. Дорошенком. В результаті проведеного у 1674 спільного походу російської армії та лівобережних козацьких полків на Правобережжя 10 правобережних полків було об'єднано з Лівобережною Україною. У Переяславі цього ж року С. проголошено гетьманом усієї України. На чолі козацького війська С. брав участь у *Чигиринських походах 1677–78*, внаслідок яких було зупинено просування турецьких військ углиб Правобережної України. С. негативно ставився до *«Вічного миру» 1686* з Польщею і заявляв, що *Військо Запорозьке* ніколи не зречеться Правобережної України. Влітку 1687 разом із 150-тисячною

російською армією під командуванням князя В. Голіцина на чолі 50-тисячного українського війська С. вирушив у похід на Крим. Кримський похід був невдалим, і всю відповідальність за нього було перекладено на українського гетьмана. Група старшин, звинувативши С. у таємних відносинах із кримськими татарами, а також у користолюбстві та самовладності, звернулася до російського уряду з проханням усунути його з гетьманства. У липні 1687 С. було заарештовано і заслано до Тобольська, де він і помер.

Літ.: Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 150, 152; Мельник Л. Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). – К., 1995; Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 77–84.

Л. М. Маленко

САМОКИШ (Самокиша) Микола Семенович (1860–1944) – живописець і графік, основоположник батального жанру в українському мистецтві радянського періоду, академік Петербурзької АМ з 1890, заслужений діяч мистецтв РРФСР з 1937. Народився у м. Ніжині, тепер Чернігівської обл. Ровесник і співучень по Академії С. *Васильківського*, та О. *Сластіона*. Очолював батальні майстерні: у 1912–17 – петербурзької Академії мистецтв, з 1938 – Харківського художнього ін-ту. До тем *козацтва* звернувся лише в 30-і рр. З 1928 щороку приїжджав із Сімферополя, де жив з 1922, працювати в харківському середовищі. У цей період створив цикл картин з історії *Запорозької Січі* – «Бій під Жовтими Водами», «Похід запорожців у Крим» (1930, ескіз, Харківський художній музей), «Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р.» (1931, Харківський художній музей), «Морський бій запорожців з турецьким військовим кораблем», «Повстання запорозької голоти проти старшин у 1776 р.» (1932), «Похід запорожців на Крим», «Під Бахчисараєм» (1934) та ін. – всього біля 15 картин.

На картині «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ у 1648 р.» гетьман після перемог над польсько-шляхетською армією в'їжджає в місто через Золоті ворота на білому коні, з булавою, у супроводі козаків з бунчуками та сурмачів. Населення заполонило вулицю і захоплено вітає переможців. Сонячний зимовий день – рефлекси на снігу, сонячні відблиски на мідних трубах і булаві, яскраві кольори народного одягу. (Матеріал до картини допомагав збирати Д. *Яворницький*, який працював тоді директором Дніпропетровського історичного музею).

М. С. Самокиш. Фото 1935 р.

У картині «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (1934, НХМУ) ніби сконцентрувався і потужно вибухнув творчий дар баталіста, майстра динамічних сцен битв і безстрашних поєдинків, прекрасного знавця коней, яких він блискуче малював у вихорі атак. Вершник у шаленому галопі – знакова постать його композицій. В основі його живописного методу органічне поєднання контурного малюнка з живописною фактурою. У центрі картини – двобій; Кривоніс заніс шаблю над ворогом, що розгублено закрився щитом. У стрімкій постаті Кривоноса з піднятою для удару рукою, у виразі обличчя передана незборима сила – таким склався його образ у народній пісенній творчості. Довкола вирує битва – окремі групи і постаті вдало поєднані з центром, що створює враження кипучого бою з масою учасників. Зліва діагональ двобою підтримує спрямована до центру група селян, озброєних косами і кілками. У центрі композиції напружений контраст кольорів – постать Кривоноса в червоному жупані на білому коні, срібний рицарський обладунок князя контрастно виділяється на темно-коричневому тлі коня. Червонуваті відблиски на хмарному небі підсилюють драматизм полотна.

Літ.: Яценко В. М. Н. С. Самокиш. – К., 1954. – С. 105; Ткаченко В. Я. Н. С. Самокиш. – М., 1964. – С. 116–119.

І. М. Ласка

САМОПАЛ – 1) Загальна назва ручної *вогнепальної зброї* з будь-яким замком.
2) Загальна назва ручної вогнепальної зброї з кремневим колісцевим або ударним замком.

САМУСЬ Самійло Іванович (біля 1640–1713) – полковник *Богуславського полку* (1684–1704), наказний гетьман Правобережної України (1692–99), один із керівників національно-визвольного руху в кінці 17 ст.; соратник С. *Палія*; учасник селянсько-козацького повстання проти польської шляхти (1702–04) (див. *Правобережне козацтво*).

САПЕТ, сапетний завод – на *Запорозькій Січі* підприємство, що вело обробку риби (сушіння, соління).

Літ.: Голобуцкий В. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 77.

САПЕТНИЙ ЗАВОД – див. *Сапет*.

САП'ЯНЦІ – козацькі чоботи із сап'яну, тобто тонкої м'якої шкіри, виготовленої з козячих, овечих або телячих шкур. Мали срібні або золоті підківки і вузенькі носки. Були різних кольорів: зелені, червоні, жовті. Червоні носили, як правило, сановиті козаки, і то здебільшого у святкові дні. На С. напускалися холоші штанів (шароварів), тому, коли запорожець ішов, виднілися тільки носки й закаблуки.

СВЄШНІКОВ Ігор Кирилович (1915–1995) – український археолог, доктор історичних наук (з 1972). Народився у дворянській сім'ї в м. Києві. 1921 сім'я переїхала у с. Хотин Дубнівського повіту Волинського воєводства (тепер Радивилівського р-ну Рівненської обл.). У 1931–35 навчався в державній гімназії міста Дубна. Після її закінчення вступив на юридичний факультет Львівського ун-ту. З 1936 одночасно навчався на гуманітарному факультеті, де студіював археологію. У 1939 перестав навчатись і працював шкільним учителем у с. Хотин. У воєнні роки – працівник сільського господарства. З 1945 поновив навчання на історичному факультеті Львівського державного ун-ту ім. І. Франка, який заочно закінчив у 1950. Протягом 1945–59 С. очолював відділ історії первісного суспільства Львівського державного історичного музею, з початком праці в якому розпочав щорічні археологічні експедиції. У 1958 захистив кандидатську дисертацію. В 1954–55 як сумісник викладав основи

археології у Львівському ун-ті. З вересня 1959 до квітня 1961 С. – молодший науковий співробітник відділу археології Ін-ту суспільних наук АН УРСР (тепер – Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). У 1961–63 – старший викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Львівського ун-ту. В 1963 повернувся в Ін-т суспільних наук АН УРСР, де працював на посадах старшого і провідного наукового співробітника до 1994.
Сфера наукових зацікавлень С. – широка і багатогранна: від бронзової доби пограниччя Центральної та Східної Європи – до пізньосередньовічної археології України. У 1970–94 проводив дослідження на полі *Берестецької битви 1651*. Обстежив місця основних подій, найважливішими з яких виявилися козацькі переправи через річку Пляшівку. Виявив понад 6000 знахідок середини 17 ст. (виробів з металу, шкіри та дерева), більшість із яких експонується та зберігається в музеї-заповіднику «Поле Берестецької битви».
У 1-й пол. 90-х рр. 20 ст. досліджував літописне місто Звенигород поблизу Львова, де виявив рештки добре збереженої дерев'яної забудови 12–13 ст., а також три берестяні грамоти києво-руської доби.
С. – автор понад 170 наукових праць, зокрема монографій «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е.» (1974), «Довідник з археології України. Львівська область» (1976), «Культура шаровидних амфор» (1983), «Битва під Берестечком» (1993).

Літ.: Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 3–10; Генега Р. Свєшніков Ігор Кирилович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2000. – С. 151.

П. М. Довгань

СВІЧКА Леонтій Назарович (?–1699) – осавул (1665, 1679, 1682–88), суддя (1672), полковник *Лубенського полку* (1688–99). Брав участь у походах на Крим (1687, 1689) і *Азов* (1696). За розпорядженням І. *Мазепи* допомагав запорожцям в облозі й здобутті турецьких фортець на пониззі Дніпра.

В. А. Чабаненко

СЕЛІТРЯНА ЯМА – див. *Майдан*.

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ 16 – 1-ї ПОЛ. 17 ст. – див. *Козацькі війни*.

СЕМИГРАДДЯ, Семигород, Семигороддя – див. *Трансільванія*.

СЕРБИН Іван Юрійович (?–1665) – знатний козацький старшина, брацлавський полковник (1657–58), 1663–65), серб за походженням, соратник Б. *Хмельницького*. 1658 за підтримку політики І. *Виговського* засланий до Москви, де пробув 2 роки. Протягом 1664–65 знову брацлавський полковник. Непримиренний ворог Польщі. Загинув у бою під Уманню.

В. А. Чабаненко

СЕРГІЙЧУК Володимир Іванович (нар. 1950) – український історик, журналіст, доктор історичних наук (з 1992), академік Академії наук вищої школи України (з 1996). Народився у с. Прибережному Ружинського р-ну Житомирської обл. Закінчив факультет журналістики Київського державного ун-ту імені Т. Шевченка (1972) та економічний факультет Української сільськогосподарської академії (1977). До 1987 працював у редакції газети «Сільські вісті». З 1991 – доцент, з 1995 – професор Київського ун-ту імені Т. Шевченка; з 1994 – директор Центру українознавства цього ж ун-ту. Кандидатська дисертація «Народна армія на Україні в роки Визвольної війни. 1648–1654 (Організація, озброєння, забезпечення)» (1982), докторська дисертація – «Українське козацьке військо в другій пол. XVI – середині XVII ст.» (1992).

В. І. Сергійчук

Досліджує проблеми історії України, зокрема українського козацтва, міжнародних відносин, розселення українців у світі, національних меншин в Україні, внеску українців у розвиток світової історії, науки і культури. Основні праці: «Іменем Війська Запорізького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття» (1991), «Національна символіка України» (1992), «Морські походи запорожців» (1994), «Армія Богдана Хмельницького» (1996), «Богдан Хмельницький та його старшина» (1996), «Етнічні межі і державний кордон України» (2000). Лауреат премії Фонду імені І. Мазепи (1995).

В. Г. Ціватий

СЕРДЮКИ, серденята (від тур. «серденгесті» – нещадні) – 1) У 17–18 ст. в *Гетьманщині* військовослужбовці *сердюцьких полків*. (Див. також *Охотницькі полки*). 2) На *Запорозькій Січі* так називали похідних чи паланкових полковників.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 94–98; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 147; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. CCXXV. – С. 235–256.

СЕРДЮЦЬКІ ПОЛКИ, охочепіхотні полки – наймані піхотні полки (див. *Охотницькі полки*), які в 17–18 ст. в *Гетьманщині* створювалися для несення поліцейської, прикордонної та військової служби. В С. п. набиралися добровольці з усієї України (крім тяглих селян і козаків з лівобережних полків) та іноземці. За устроєм С. п. були подібні до козацьких реєстрових полків. С. п. перебували на повному гетьманському забезпеченні. Іменувалися за прізвищем *полковника* (полк Яворського, полк Василенка тощо). Розміщувалися у вказаних гетьманом населених пунктах. Ліквідовані російським урядом у 1726.

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 94–98; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII століття // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. CCXXV. – Львів, 1993. – С. 235–256.

С. Ф. Плецький

СЕРЛОУ Джон (1616–1668) – англійський державний діяч, секретар О. *Кромвеля* (з 1659), керівник англійської

розвідки й таємної поліції. Уклав і видав (1653–60) семитомну зб. під назвою «Державні документи», в якій міститься матеріал про українське *козацтво* й діяльність Б. *Хмельницького*.

Літ.: Б е з у ш к о В. Хмельниччина в кореспонденції Джона Серльова // Літопис Червоної Калини за 1931 р. – № 11. – С. 8–9; № 111. – С. 18–20.

В. А. Чабаненко

СЕРП БОЙОВИЙ – тип древкової зброї рублячої дії. Мав вигляд довгого держака, до якого кріпився господарський серп. Іноді кінець С. б. розковувався у вигляді наконечника, що дозволяло завдавати кóлючих ударів. С. б. використовували селяни-повстанці, які приєднувались до козацького війська.

С. Ф. Плецький

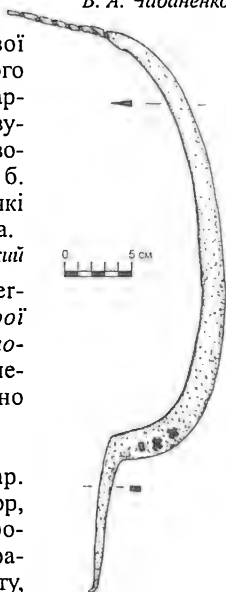

Бойовий серп з-під Берестечка

СЕРПЕНТИН (від лат. serpens (serpentis) – змія) – у *вогнепальній зброї* S-подібний двоплечний важіль у *ґнотовому замку*. На кінці верхнього плеча затискувався ґніт, а нижнє рамено слугувало спусковим гачком.

СЕРЧИК Владислав Анджей (нар. 1935) – польський історик, професор, доктор габілітований. Працював проректором Яґеллонського ун-ту в Кракові, проректором Варшавського ун-ту, директором Ягеллонської бібліотеки у Кракові. Читав лекції у вищих навчальних закладах Польщі, Західної Європи і США, виступив головним консультантом з історії кінофільму Є. Гофмана «Вогнем і мечем» за однойменним романом Г. Сенкевича. С. є автором багатьох праць, в т. ч. 20 монографій. Серед них – праці з історії Польщі, України, Росії 16–18 ст., зокрема біографії Івана IV, *Катерини II*. С. є автором узагальнюючої праці з історії України, книги з історії гайдамацького руху, двох монографій, присвячених історії *запорозького козацтва* (з 15 ст. до 1648) та історії початкового етапу (1648–51) *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*: «Na dałekiej Ukrainie» (1984), «Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651» (1998).

Ю. А. Мицик

СИҐІЗМУНД II АВГУСТ (1520–1572) – великий князь литовський (з 1548) і король польський (з 1530). Походив з династії Ягеллонів. Під час його правління православні українські феодали були остаточно урівняні в правах із феодалами-католиками. У 1564 С. II А. допустив у Польщу єзуїтів. З його участю була укладена Люблінська унія 1569. У пониззі *Дніпра* на о. Малій Хортиці С. II А. наказав заснувати замок для контролю над *Запорожжям*. У 1572 вперше взяв на державну службу 300 козаків, які стали називатися реєстровими.

СИМОНОВСЬКИЙ Петро Іванович (1717–1809) – український історик, автор «Короткого опису про козацький малоросійський народ» (1765), один з укладачів топографічного опису Київського намісництва (1786). Походив з козацького старшинського роду. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, ун-тах Кенігсберга, Галле, Лейпцига, у навчальних закладах Варшави й Парижа під час тривалої закордонної подорожі. Перебуваючи на службі в Україні, С. займав посади бунчукового товариша, сотника, перекладача *Генеральної військової канцелярії*, члена Генерального малоросійського суду. Згодом служив у земських судових установах на Чернігівщині та в Києві, мав чин колезького асесора, за деякими відомостями – бригадира. Мав велику бібліотеку.

Свій «Короткий опис...» С. побудував переважно на працях польських і західноєвропейських істориків та офіційних рукописних документах українського походження. Він дотримувався державницько-автономістської концепції вітчизняної історії, властивої більшості його попередників із числа представників козацько-старшинської історіографії. С. йшов по шляху зближення українського історичного процесу з історією *козацтва*. Він користувався поняттями «козацького малоросійського народу» та «козацької малоросійської вітчизни». Не випадково саме з козацької проблематики розпочиналася і його праця.

С. докладно проаналізував різноманітні версії походження української козаччини і віддав перевагу т. зв. кавказькій етногенетичній теорії, посилаючись на античні та візантійські джерела. На думку С., назва «козак» виникла внаслідок поєднання двох слів: «каспіум» (географічна область) та «саки» (народ скіфського походження). При цьому С. вважав предків козаків слов'янами («скіфослов'янами»). Властиві С. етимологічні та етногенетичні підходи до козацької проблеми в 2-й пол. 18 ст. з наукового погляду мали вигляд анахронізмів, але водночас свідчили про патріотичний характер історичних поглядів автора.

Намагання С. довести стародавнє походження та існування козаків уже в 9–11 ст. водночас не заважали йому з певністю говорити про виникнення українських козаків у 14 ст., точніше, після 1340. Історик пов'язував цей факт із литовським, польським і татарським завоюваннями, від якого місцеві жителі втікали за *Дніпрові пороги*. Звідси й їхня назва – запорозькі козаки. Поділ спершу єдиного козацтва стався, коли польський король Сигізмунд I поселив частину його вище від порогів для несення *прикордонної служби* і надав цьому новому підрозділу козаків певні права та привілеї. Останні були згодом розширені іншим польським королем – Стефаном *Баторієм*. С. називав першим козацьким *гетьманом* князя Б. *Ружинського*. У своїй праці С. описав морські походи козаків, їхню вірну службу польським королям. Історик доводив, що лише з часів короля Сигізмунда III, коли польські магнати почали утискувати козаків і привласнювати їхні землі, козацтво відповіло на це збройними повстаннями. Першим з них С. вважав повстання 1587 під проводом І. *Підкови*.

В описі військово-політичної історії українського козацтва 2-ї пол. 17 – 18 ст., яка займає в його праці основне місце, С. дотримувався традицій козацько-старшинської історіографії, поєднуючи загальноросійську ідентичність з малоросійською, проросійську політичну орієнтацію з автономістськими поглядами.

Літ.: С и м о н о в с к и й П. Краткое описание о казацком малороссийском народе, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских. 1765 г. // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1847. – № 2. – С. 1–159.

В. В. Кравченко

СИРНО – довгий стіл в козацькому *курені*, за яким січовики збирались на спільну трапезу.

СИСИН Френк (нар. 1946) – американський історик, дослідник історії України, переважно козацької доби. Закінчив Прінстонський ун-т, потім школу славістичних студій Лондонського ун-ту, захистив докторську дисертацію в Гарвардському ун-ті. З 1976 викладав у Гарвардському ун-ті, у 1985 очолив Український дослідницький інститут при Гарвардському ун-ті. Нині працює у Канадському ін-ті українських студій при Альбертському ун-ті в Едмонтоні (Канада), проживає у м. Торонто. С. є одним з провідних науковців-україністів у США і Канаді. Є автором капітальної монографії, присвяченої Адамові *Киселю* («Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653», 1985), у якій велику увагу приділив українському *козацтву*, його керівникам (Б. *Хмельницький*, І. *Виговський* та ін.), польсько-українським дипломатичним стосункам. Останнім часом працює над академічним виданням «Історії України-Руси» М. *Грушевського* в англійському перекладі.

Ф. Сисин

Ю. А. Мицик

СИТА – козацький напій: мед, розведений водою, або медовий відвар на воді. Називався ще медовою (медяною) ситою. Зберігався в дерев'яних (як правило, липових) кадовбах і подавався на десерт під час святкового обіду (бенкету). Для його приготування використовувалася джерельна вода. На Святвечір ним розводили кутю.

СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ (у давнину – Малий Дон) – права притока Дону. Бере початок на південному схилі Середньоросійської височини і протікає спочатку на південний захід через Бєлгородську обл. Російської Федерації і частково Харківську обл. України, потім повертає на південний схід, обминаючи Донецький кряж, і проходить через Донецьку, Луганську та Ростовську обл. Ще в 17–18 ст. ріка була судноплавна від м. Чугуєва до впадіння в Дон; нею користувалися не лише козаки, а й іноземні купці, доставляючи свої товари з Азова на Слобідську Україну. Донські козаки по С. Д. часто добиралися на моління до Святогірського монастиря, а загін сподвижника С. Разіна Михайла Черкашеніна на бударах восени 1670 зі зброєю та провіантом досяг м. Чугуєва. З будівництвом гребель для водяних млинів та пилорам судноплавство припиняється.

Літ.: П і р к о В. Заселення Степової України. – Донецьк, 1998. – С. 8.

В. О. Пірко

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС» – всеукраїнський науковий журнал. Видається у Чернігові з березня 1995. Виходить раз на два місяці. Містить статті з історії, філології, філософії та економіки. За 6 років у 36 номерах журналу побачили світ понад тисяча статей, причому приблизно третина з них – історичної проблематики. В центрі уваги знаходиться історія Сіверської України в її історичних межах. Важливе місце незмінно відводиться історії Сіверщини козацької доби. Ведеться широка й цілеспрямована публікація джерел з «Українського дипломатарію XVI–XVIII ст.» – універсалів, листів та інших документів гетьманів, полковників, сотників та інших представників владних структур *Гетьманщини*. Видрукувані цінні матеріали з історії Сіверщини, які зберігаються в польських архівосховищах, фондах Чернігівського історичного музею, Центральному державному історичному архіві України у Києві, Ін-ті рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та ін. Серед інших публікацій джерел привертають увагу фрагменти з хроніки В. Коховського про події 1649, Чернігівський літопис, описи Стародуба та Новгород-Сіверського 18 ст., Синодик Крупицько-Батуринського монастиря, книги *Забіл*, хроніка Павла *Полуботка*, переписна книга Чернігова 1666. Велику увагу приділено визначним особистостям козацької доби – гетьманам І. *Мазепі*, П. *Орлику*, І. *Скоропадському*, полковникам К. *Бурляю*, М. Черкашеніну, В. та І. *Золотаренкам*, К. *Мокієвському*, М. *Небабі*, П. Полуботку, С. *Пободайлу*, Р. Ракущі-Романовському та ін. Видрукувано низку статей з генеалогії шляхти і козацької старшини Сіверщини, матеріали до козацьких прізвищ Чернігівщини за *реєстром 1649*. На сторінках часопису вміщені також дослідження з козацької геральдики і сфрагістики. На сторінках «С. л.» вміщено кілька статей з історії козацтва власне Сіверщини, насамперед часів Лівонської війни, з історії *Визвольної війни*. Велике місце належить матеріалам та статтям з історії Української православної церкви. Низка публікацій присвячена найвизначнішим монастирям і храмам регіону, церковно-історичним пам'яткам (ікони, пам'ятки писемності, некрополі), історії міст і сіл регіону, гетьманських столиць *Батурина* й *Глухова*, Чорнобиля та Чорнобильщини, Ніжина, Новгород-Сіверського, Решетилівки, Сосницької сотні, проблемам соціально-економічної і політичної історії 15–16 ст., культурної історії краю, особливо історії Чернігівського колегіуму. В ряді статей порушується історіографічна проблематика, висвітлюється спадщина М. Бережкова, О. *Бодянського*, М. *Гоголя*, В. Горленка, М. *Грушевського*, М. Іванишева, П. *Куліша*, О. *Лазаревського*, М. *Максимовича*, І. Огієнка, О. *Оглоблина*-Мезька, О. *Рігельмана*, С. *Соловйова*, Ф. *Туманського*, В. Харламповича, Л. *Старицької-Черняхівської*, О. *Шафонського*, О. Яблоновського, Д. *Яворницького*. Розробляється історико-архівна проблематика, публікується творча спадщина класиків української літератури та історіографії щодо козацької Сіверщини (розвідка М. Грушевського про П. Полуботка, спогади Д. *Дорошенка* про Новгород-Сіверський, про Петропавлівський у Глухові та Гамаліївський монастирі, опис пожежі 1750 в Чернігові у дослідженні В. Дубровського, праці В. Модзалевського, Д. Яворницького про с. Красилівку, листи до Грушевського, Яворницького з Чернігівщини тощо). У «С. л.» опубліковано чимало рецензій, оглядів та анотацій, присвячених і дослідженням козацької доби. Цікавими є також стислі нариси, присвячені сучасним дослідникам українського козацтва.

Літ.: В о ї н о в С. Покажчик змісту журналу «Сіверянський літопис» за 1995–2000 рр. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 142–174.

Ю. А. Мицик

СІДЛО – див. *Коня козацького спорядження*.

СІРКО Іван Дмитрович (бл. 1610–1680) – військовий і політичний діяч, кошовий отаман *Запорозької Січі*. Походив з української православної шляхти. Народився на Поділлі, ймовірно, на Вінниччині. У дитячі роки здобув певну освіту, був грамотним. Є деякі джерельні дані, за якими саме С. з Б. *Хмельницьким* та І. *Золотаренком* на чолі загону козаків брали участь у Тридцятилітній війні, у складі французьких військ здобували фортецю Дюнкерк на узбережжі Північного моря, зайняту іспанцями. Потім у джерелах відсутні будь-які згадки про С. до кінця 1653, коли він громив ординців, які після *Жванецької облоги* (грудень 1653) поверталися додому з великою кількістю полонених мирних мешканців Поділля. Вже тоді С. був міцно пов'язаним із Запорозькою Січчю. Після *Переяславської ради 1654* запорожці, в т. ч. й С., відмовилися присягати на вірність цареві *Олексію Михайловичу*. По смерті Б. Хмельницького С. стає однією з чільних постатей у політичному житті України. Під час гетьманування І. *Виговського* С. підтримував антиурядову опозицію, був одним з її керівників, що значною мірою зумовило скинення Виговського. Але, бувши письменним, С. не поставив свій підпис на російсько-українському договорі 1659 (див. *Переяславські статті 1659*), оскільки він був нерівноправним і тому невигідним для України. Замість С. руку до цього документа приклав сам Ю. *Хмельницький*. У 1658–60 С. був вінницьким полковником, після *Слободищенського договору 1660* покидає табір прихильників Ю. Хмельницького і відправляється на *Чортомлицьку Січ*, де зближується з І. *Брюховецьким*. Сприяв перемозі Брюховецького у боротьбі за гетьманську булаву, вів боротьбу проти гетьмана Правобережної України П. *Тетері*. Але швидко розчаровується у Брюховецькому, йде на Січ, де багато разів обирається кошовим отаманом. У 1667–68 С. був полковником Харківського слобідського полку, жив із сім'єю у м. Мерефі. Був одруженим, від своєї дружини Ганни мав двох синів (Петро і Роман) та двох дочок. Один із синів був одружений із дочкою молдовського господаря Хінкула, загинув під час походу на Крим у липні 1673. Другий син у 1679 одружився (можливо, це був його другий шлюб) із дочкою вже покійного гетьмана Брюховецького. Одним із зятів С. був відомий козацький полковник Іван *Сербин*.

Після укладення тяжкого для України *Андрусівського миру 1667*, за яким *Московська держава* і *Річ Посполита* ділили між собою Україну, на Лівобережній і Слобідській Україні вибухнуло антимосковське повстання (1668); на Слобожанщині його очолив С. Після поразки цього повстання С. знову йде на Січ, де він мав величезний авторитет за боротьбу проти *Кримського ханства* і ногайських орд. С. часто втручався у хід складних подій на Правобережній Гетьманщині, підтримуючи різних гетьманів і претендентів на гетьманську булаву, насамперед колишнього кошового отамана, уманського полковника М. *Ханенка*, який дотримувався пропольської орієнтації. С. розглядався і як претендент на гетьманську булаву на Лівобережжі. Занепокоєна Москва, діючи у порозумінні з гетьманом І. *Самойловичем*, спромоглася арештувати С. чи то в Полтаві, чи то в Нових Санжарах (квітень 1672), після чого він був засланий до Тобольська (Сибір). Але у зв'язку з турецьким наступом і клопотанням короля Речі Посполитої *Яна III Собеського* С. було повернуто на Україну у грудні 1673. В останній період життя С. провів ще чимало походів (зокрема, тільки проти ординців він провів понад 60 боїв і всі виграв), прагнув зберегти права і вольності запорожців, вів активні дипломатичні зносини з *Гетьманщиною*, Річчю Посполитою, Московською державою, Кримським ханством.

Іван Сірко. Художня реконструкція за черепом з могили І. Сірка коло Чортомлицької Січі

Камінь-пам'ятник на могилі Івана Сірка. Гравюра кінця 19 ст.

Ще за життя С. про нього було складено чимало історичних пісень, легенд і переказів, але переказ про жартівливий лист С. і запорожців до турецького султана є літературним твором. В історичній пам'яті українського народу С. зберігся як герой, уособлення найкращих якостей запорозького козака. Помер С. на своїй пасіці, хуторі Грушівці біля Чортомлицької Січі. Похований поблизу с. *Капулівки*, тепер Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.

Літ.: Яворницький Д. І. Іван Сірко. – Дніпропетровськ, 1991; Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 191–206; Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1991; Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 134–148; Листи Івана Сірка. – К., 1995. *Ю. А. Мицик*

СІРОМА, голота – незаможні козаки, які не були схильні до ведення господарської діяльності, і новоприбулі, які ще

не встигли завести власне господарство. Бідність, хоробрість та мужність були головними складовими образу ідеального козака, який побутував у свідомості значної частини січового товариства. І тому частина козаків свідомо не зберігала, а розтрачувала свою частку від військової здобичі і заробленого майна. Свою назву С. отримала від бідного одягу, який був для неї характерним. С. становила значну частину козацького війська і користувалася всіма козацькими правами та привілеями: мала голос у раді, право на частку земель *Війська Запорозького*, звільнялася від податків тощо. В переважній більшості С. входила до січової залоги, наймитувала в *зимівниках* і на промислах заможних козаків. Серед С. було чимало мужніх і вправних воїнів, які відзначилися у багатьох битвах і походах Війська Запорозького. *С. Ф. Плецький*

СІРЯК – див. *Кобеняк.*

СІЧ – див. *Запорозька Січ.*

«СІЧ» – культурницько-просвітницькі організації українських студентів, що діяли у 2-й пол. 19 – 1-й пол. 20 ст. у західноукраїнських землях та в Австрії. Перше студентське товариство «С.» виникло у 1861 у Львові. Його члени демонстративно носили козацькі шапки, високі чоботи, вишивані сорочки, шаровари. У народному одязі вони відвідували лекції, з'являлися на вулицях, в інших публічних місцях, співали українські пісні, виявляючи в такий спосіб свої симпатії до рідної культури. У 1863 товариство «С.» у Львові розпалось. У січні 1868 у Відні з ініціативи А. *Вахнянина* та Ю. Цегельського було засновано нове товариство під назвою «Січ» (т. зв. Віденська Січ). Першим головою «С.» віденської був А. Вахнянин. Згодом організацію очолювали Ю. *Целевич*, І. Пулюй, О. *Терлецький*, І. Горбачевський, М. *Кордуба*, В. Старосольський, О. Бачинський. Товариство стало не тільки важливим осередком згуртування української молоді, що навчалася в австрійській столиці, а й набуло значення всеукраїнського центру культурного, громадського і політичного життя. Організатори товариства одним із важливих завдань вважали представляти українців як окремий народ і знайомити європейців з його культурними досягненнями.
Під впливом М. Драгоманова у середині 1870-х рр. діяльність товариства набрала соціалістичного спрямування. Це призвело до розпуску «С.» віденської у 1877. Після відновлення товариство мало більш поміркований характер, стояло на національно-демократичних позиціях.
На поч. 20 ст. «С.» віденська активно підтримувала боротьбу українського студентства за відкриття українського університету у Львові. Під час Першої світової війни допомагала у діяльності Союзу Визволення України. У 1917 була розпущена. Її діяльність відновилась лише на поч. 20-х рр. У 1922 товариство виступило ініціатором створення Центрального Союзу українських студентів (ЦЕСУС). На поч. 1930-х рр. «С.» віденська організувала масові акції протесту проти репресій українського населення у Східній Галичині, які проводив уряд Польщі. У 1941 «С.» віденська перетворилася на філію Націоналістичної організації українського студентства. Після радянської окупації Відня і внаслідок арештів керівництва органами «Смершу» у 1947 припинила свою діяльність.
З 1902 по 1923 студентське товариство «Січ» діяло у Чернівцях. Організація проводила просвітницьку роботу у Північній Буковині, видавала газету «Січове слово» (1904), українознавчу літературу. Розігнана румунською владою.
У 1910 у м. Граці студентське українське земляцтво «Русь» було перейменоване у «Січ». Активно діяло до кінця 1940-х рр.

СІЧ БАЗАВЛУЦЬКА – див. *Базавлуцька Січ.*

СІЧ КАМ'ЯНСЬКА – див. *Кам'янська Січ.*

СІЧ МИКИТИНСЬКА – див. *Микитинська Січ.*

СІЧ НОВА – див. *Нова Січ.*

СІЧ ОЛЕШКІВСЬКА – див. *Олешківська Січ.*

СІЧ ПІДПІЛЬНЕНСЬКА – див. *Підпільненська Січ.*

СІЧ СТАРА – див. *Стара Січ.*

СІЧ ТОМАКІВСЬКА – див. *Томаківська Січ.*

СІЧ ХОРТИЦЬКА – див. *Хортицька Січ.*

СІЧ ЧОРТОМЛИЦЬКА – див. *Чортомлицька Січ.*

СІЧЕСЛАВ – народна назва м. Катеринослава (з 1926 – Дніпропетровськ) в період Української революції і перші роки радянської влади. Назва символізує історичний зв'язок міста із *запорозьким козацтвом* та його невмирущою славою. Адже на момент з'яви цієї назви (1918) Катеринославщина охоплювала територію, на якій в різний час існувало шість із восьми Запорозьких Січей (Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька, Нова, або ж Підпільненська), що уславили край і всю Україну лицарськими подвигами. І цілком зрозуміло, що з настанням Української революції центр козацької слави не міг далі носити ганебне ім'я руйначки народного духу.
Поет, мовознавець і літературознавець *Славутич Яр* у книжці «Місцями запорозькими» (3-є вид., Едмонтон, 1985) повідомляє, що назву **Січеслав** замість «зненавидженого Катеринослава» запропонував великий знавець запорізької старовини Д. *Яворницький.* Ухвалу про надання місту назви Січеслав «на честь Запорозьких Січей, Українського Духу, Слави й Звитяги» прийнято – від імені Уряду *Української Держави* – влітку 1918. У вересні 1919 київська газета «Рада» відзначала, що нова назва міста прищепилася. Цю назву вживано в тодішніх газетах; в установах також офіційно користувалися нею. 1919 «Українське видавництво в Січеславі» видало літературний збірник «Січ». У липні 1921 в С. вийшов літературно-мистецький збірник «Вир революції», видавцями якого були Валер'ян Поліщук і Валер'ян Підмогильний. Автори збірника послідовно обстоювали народну назву міста: «Чому Січеслав, а не Катеринослав? А тому, що вже пора нам

перестати славити розпусного ката українського народу...» Вочевидь, у надрах більшовицької системи постійно відчувалася жорстка опозиція народній назві міста, тож 21.6.1924 поет Максим Лебідь видрукував у січеславській газеті «Зірка» вірш «З циклу «Січеслав», присвячений Д. Яворницькому, в якому захищав українське коріння міста: «Дніпро гадюкою повивсь – / У синіх далях зникнуть хоче, / Відціль, напружуючи очі, / Колись на степ козак дививсь...» Однак уже з 1924 влада виношує думку про надання місту прокомуністичної назви. Як зазначав у своєму нарисі Семен Скляренко, «була навіть постанова надати містові назву «Красноднепровск» («Пролетарська правда», 21.7.1927). Тільки завдяки авторитетові Д. Яворницького постанову було скасовано. Проте з-поміж усіх запропонованих назв міста жодна не відповідала українському духові. Зрештою було прийнято пропозицію академіка Яворницького – назвати місто Дніпропетровськом – на честь ріки, на якій воно стоїть, та видатного партійного і державного діяча Г. І. Петровського.

Оскільки останній був причетний до голодомору 1932–33 та інших злочинів проти свого народу, то з 1990, коли в Дніпропетровській та Запорізькій областях відбулися Дні козацької слави, присвячені 500-річчю козацтва, національно-демократичні організації краю виступають за скасування назви **Дніпропетровськ** і повернення містові народного имення – **Січеслав**. З 1994 у місті виходить обласна газета «Січеславський край» (засновник і редактор – письменник В. І. Заремба).

Літ.: Титович Г. Історія з Січеславом // Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 2; Січеслав – це козацька слава // Січеславський край. – 1995. – 23 січня; Нечипоренко М. Катерина ні при чому // Голос України. – 1995. – 13 травня. – С. 11.

В. І. Заремба, Д. П. Пилипчук

СІЧИНСЬКИЙ Володимир Юхимович (1894–1962) – український архітектор, художник, мистецтвознавець і краєзнавець, дійсний член НТШ (з 1930). Народився у м. Кам'янці-Подільському, закінчив Петербурзький ін-т цивільних інженерів (1917) та Празький ун-т (1926), з 1940 – професор Українського вільного ун-ту у Празі (з 1945 у Мюнхені); з 1949 жив у Нью-Йорку. Один з фундаторів Архітектурного ін-ту в Києві (1918–19). Автор численних праць, присвячених українському мистецтву, зокрема «Словника українських митців» (1945) та двотомної «Історії українського мистецтва» (1956), а також популярних книг «Вступ до українського краєзнавства» (1937) і «Чужинці про Україну» (1938, Львів; перевидана 1992 у Києві). В останній подав надзвичайно цінні фрагменти зі стародавніх пам'яток, уривки з різних творів (переважно з мемуарів) багатьох іноземців, що побували в Україні від 9-го до середини 19 ст. Значну увагу в цій книзі приділено тим пам'яткам зарубіжного походження, які стосуються українського *козацтва*, зокрема історії *Запорожжя*.

Літ.: Кейван І. Володимир Січинський. – Торонто, 1957; Володимир Січинський та Україна: Матеріали міжнародної конференції. – К., 1996.

В. А. Чабаненко

СІЧОВА СТАРШИНА, кошова старшина, військова старшина – військово-адміністративне керівництво *Запорозької Січі*. До С. с. входили: *військова старшина* (кошовий отаман, суддя, обозний, осавул, хорунжий, булавничий, перначний та військова старшина без посад: колишні кошові, судді, обозні тощо), паланкова і похідна старшина (похідні та паланкові полковники, полкові писарі та осавули), *військові служителі* (військові довбиш, пушкар, товмач, кантаржій, шафарі, канцеляристи, табунник, скотар, чабан, шкільні отамани), курінна старшина (отамани, хорунжі).

Літ.: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 107–108; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 146–147; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 63–70.

С. Ф. Плецький

СІЧОВА ШКОЛА – див. *Школа січова.*

СІЧОВИЙ РУХ – український фізкультурно-спортивний рух у західноукраїнських землях і в діаспорі та еміграції. Перша фізкультурна організація *«Січ»* була заснована адвокатом, членом радикальної партії К. Трильовським у травні 1900 у с. Заваллі Снятинського повіту (тепер Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Згодом фізкультурно-оздоровчі організації під цією назвою виникли в інших повітах Галичини та Буковини. 1908 утворився центральний орган – Головний січовий комітет, перейменований у 1912 на Український січовий союз (знаходився з 1908 у Станіславі, у 1912–24 – у Львові).

Рух січовиків охопив велику кількість молоді. Напередодні Першої світової війни в Галичині діяло 900 первинних філіалів «Січі», в яких налічувалось близько 80 тис. чол. Члени «Січі» були зобов'язані працювати над своїм фізичним і моральним станом, виконувати християнські норми і традиції, дотримуватись національних традицій щодо одягу, брати участь у спортивних змаганнях, турнірах, святах. Сільські і повітові «Січі» мали свої прапори. Назви керівних відділів і структурних підрозділів називались, як і на Запорозькій Січі в давнину.

У спортивному святі, проведеному у Львові в 1914, брало участь близько 12 тис. членів «Січей». Такі широкомасштабні акції сприяли патріотичному вихованню молоді. У 1913 була заснована стрілецька секція «Січі» для бойової підготовки молоді, значна частина якої у серпні 1914 добровільно вступила в легіон *українських січових стрільців*, який згодом відіграв основну роль у формуванні Української галицької армії – збройних сил Західноукраїнської Народної Республіки.

Під час національної революції 1917–21 уряд України намагався організувати фізкультурно-спортивні товариства «Січ» на всій території держави. У лютому 1919 у Вінниці завдяки зусиллям К. Трильовського і О. Андрієвського засновано перше товариство «Січ» на Наддніпрянщині. Проте внаслідок поразки Української Народної Республіки програму утворення «Січей» на Сході України реалізувати не вдалося.

На окупованих Польщею західноукраїнських землях діяльність «Січей» була заборонена у 1924 (у с. Горбачах біля Львова «Січ» проіснувала до 1930). Замість неї українські політики утворили нову спортивну організацію – «Луг». Після захоплення Румунією Північної Буковини «Січі» змушені були припинити тут свою діяльність у 1918–19.

Традиції галицьких «Січей» використовувались в Закарпатській Україні та в діаспорі. Першу «Січ» у Закарпатті

утворено у 1920. Розгортання січового руху на закарпатських землях сприяло утворенню у 1938–39 збройних сил Карпатської України – *Карпатської Січі*. Угорська окупація поклала край існуванню «Січі» на Закарпатті.
У діаспорі найпотужніші організації «Січі» були у США, Канаді, Німеччині, Чехословаччині. У міжвоєнний період вони входили до Соціалістичного спортивного інтернаціоналу і брали участь у міжнародних робітничих олімпіадах у Празі (1921) і Відні (1931). Діяльність діаспорних та емігрантських «Січей» припинилась наприкінці 1940-х рр.

Літ.: Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990; Лазоревич М. Зародження українського стрілецького руху в Галичині: причини і наслідки // Розбудова держави. – 1996. – № 3. – С. 53–58. *Ю. А. Киричук*

СІЧОВИЙ ШЛЯХ – див. *Микитинський шлях*.

СІЧОВИКИ – запорожці, козаки *Війська Запорозького Низового*, які постійно мешкали на *Запорозькій Січі*. Особливості устрою Запорозької Січі та способу життя запорожців сприяли формуванню особливого козацького типу. Позбавлені необхідності піклуватися про сім'ю та господарство, С. були насамперед воїнами. Хоча в усі часи, а особливо у 18 ст., серед С. було чимало заможних хазяйновитих козаків, але не вони визначали обличчя січової громади. Справжнім січовиком, ідеалом запорозького товариства вважався нещадний до ворогів своєї батьківщини та християнства козак-лицар. Навіть своїх товаришів, які займалися землеробством у власних *зимівниках*, вони дещо іронічно називали гречкосіями та сиднями. На війні С. відзначалися розумом, хитрістю, умінням раптово напасти на ворога, заманити його в засідку. Уміли витримувати татарські атаки, спрагу, голод, будь-які нестатки і страх смерті. С. мало дорожили власним життям і вміли вмерти не скиглячи навіть тоді, коли їх піддавали найжорстокішим тортурам. Суворість і жорстокість до ворога на війні контрастувала з добродушністю, доброзичливістю та гостинністю, які С. виявляли в мирний час. Однією з найголовніших рис характеру С. була любов до особистої свободи, через що вони воліли краще люту смерть, ніж ганебне рабство. Чесність запорожців відзначали навіть їхні вороги. Схильність С. до щирої дружби, коли за товариша не вагаючись жертвували навіть життям, була однією з підвалин січового братства. Безкорисливість і щедрість були неодмінними чеснотами справжнього запорожця. Попри суворе, сповнене смертельних небезпек, злигоднів і труднощів життя С. відзначались великим життєлюбством. Веселе й дотепне слово, жарт завжди цінувалися запорожцями. Любили вони і музику, танці, не цуралися чарки і вміли добре погуляти на відпочинку після боїв та походів. У гульбищах запорожців було своєрідне молодецтво, і вони аж ніяк не схожі були на нещасних п'яниць, що пропивали свої душі в брудних корчмах. С. були людьми, які відпочивали й веселились із таким самим завзяттям, як і воювали, і завжди були готові покинути все й вирушити на боротьбу з ворогом.

С. Ф. Плецький

Запорожець 18 ст. у повному озброєнні.
Малюнок і літографія Р. Жуковського. Середина 19 ст.

СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ – див. *Українські січові стрільці*.

СІШКА, форкета – спеціальна одноупорна дерев'яна або металева підставка з розвилкою на верхньому кінці, на яку спирали для забезпечення прицільної стрільби ствол *мушкета*. Іноді С. виконувалась у вигляді колючо-рублячої зброї (на зразок *алебарди*). С. використовувалися козаками при стрільбі з важких мушкетів.

Літ.: Винклер П. Оружие. – М., 1992. – С. 183, 328.

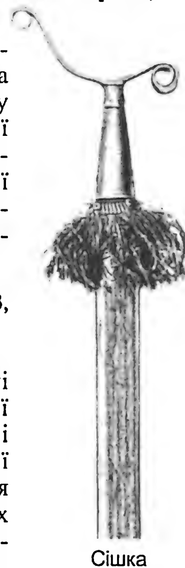

Сішка

СКАЛА, скали – двоплечні ваги, які призначалися для зважування великої ваги. Мали вигляд металевої штаби зі стрілкою посередині. До центральної частини штаби шарнірно кріпилося кільце для підвішування С. На кінцях штаби кріпилися гаки, до яких за допомогою міцних мотузок чи ланцюгів підвішувалися піддони, на один з яких клалися товари, що зважувалися, а на інший – гирі. При рівновазі піддонів із товарами та гирями стрілка займала вертикальне положення, а її відхилення в бік одного з піддонів сигналізувало про його більшу вагу. На *Запорозькій Січі* С. застосовувалися для зважування великих партій

товарів при гуртовій торгівлі, при видачі із січової пушкарні пороху, свинцю. Нагляд за січовими С. здійснював *військовий кантаржій.* *С. Ф. Плецький*

СКАЛЬКОВСЬКИЙ Аполлон Олександрович (1808–1898) – український та російський історик, статистик, народознавець, письменник і публіцист, автор близько 300 різних за жанрами наукових і художніх творів. Народився в Житомирі в родині службовця українського походження. Навчався в Житомирському повітовому училищі (1819–23), Віленському (1823–25) та Московському (1825–27) ун-тах. Юрист за освітою. У роки навчання у Вільно перебував під сильним впливом польської національної культури. З 1828 і до кінця життя – на державній службі в Одесі, де працював, зокрема, в канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора у губернському статистичному комітеті. Брав активну участь у громадському й культурному житті міста.

Основна частина наукових праць С. мала краєзнавчий характер. У них висвітлювалися питання історії, географії, статистики, етнографії та фольклору т. зв. Новоросії переважно 18–19 ст. З краєзнавчих зацікавлень С. виростали й праці, присвячені історії України. Більшість із них була пов'язана з вивченням *Запорозької Січі* та гайдамацького руху на Правобережжі.

Наприкінці 30-х рр. 19 ст., під час археографічної подорожі, С. виявив основну частину *Архіву Коша Нової Січі*, про існування якого не було відомо науковій громадськості. Майже одночасно історик розпочав наукове дослідження одного з найцінніших джерел з історії Запорозької Січі – усних спогадів козака М. *Коржа*, а також приступив до збирання пам'яток усної народної творчості відповідної тематики. Виявлені дослідником джерела дозволили йому створити перше в історичній науці спеціальне монографічне дослідження, присвячене Новій Січі. Воно побачило світ у 1841 і після того декілька разів перевидавалося, причому вдруге (1846) – у значно доповненому та виправленому вигляді.

С. докладно описав історичну географію, адміністративний та військовий устрій Запорозької Січі, соціально-економічне, культурне, релігійне життя і побут козацтва, зовнішньополітичну діяльність запорожців та їх участь у численних війнах 18 ст. Переосмислюючи історію Запорозької Січі в романтичному дусі, С. обґрунтовував її подібність до військово-релігійних рицарських орденів епохи середньовіччя. Завдяки С. «християнська козацька республіка» поставала перед читачем у вигляді повноцінного громадянського суспільства, а не збіговиськом розбійників сумнівного походження. Таким чином, праці С. стали важливим кроком у напрямку історичної реабілітації Запорозької Січі, хоча українська історіографія 19 ст. і висловлювала щодо них перебільшено критичну оцінку.

Важливим напрямком наукової творчості С. в галузі історії України було вивчення ним гайдамацького руху на Правобережній Україні переважно 2-ї пол. 18 ст. у зв'язку з вибухом селянського козацького повстання 1768, відомого під назвою *Коліївщини*. У 1845 С. надрукував першу в історіографії спеціальну монографічну працю з історії гайдамаччини, в якій зосередив увагу переважно на негативних рисах цього соціального руху. Його робота зазнала різкої критики з боку представників української народницької історіографії, особливо Т. *Шевченка* та М. *Максимовича*. Пізніше, в 2-й пол. 19 ст., С. багато в чому переглянув свої попередні висновки, визнавши об'єктивні підстави для виникнення гайдамацького руху та обґрунтованість мотивів його учасників.

Літ.: Біднов В. Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений … Т. Г. Масарикові. – Ч. 1. – Прага, 1925. – С. 291–356; Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. – Вып. 1. – Одесса, 1960. – С. 175–186; Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський (Записки історичного факультету Одеського університету ім. І. І. Мечникова. – Вип. 6). – Одеса, 1998. *В. В. Кравченко*

СКАРБ ВІЙСЬКОВИЙ – у *Війську Запорозькому* зібрання матеріальних і грошових надходжень, які складалися з податків від певних категорій населення Запорозьких Вольностей, від тих чи інших видів діяльності і промислів, з воєнної здобичі, податків від торговельних операцій та щорічного монаршого жалування. С. В. – не тільки коштовності і гроші, а й різноманітна трофейна зброя, худоба, одяг, взуття, сукно та інші тканини, які становили власність Війська і розподілялися в разі потреби серед козаків через *курені*. У куренях були власні курінні скарбнички і скарбники. За переказами, кожен запорожець мав своє потаємне місце, де зберігався його власний скарб. Інколи свій скарб запорожці ховали під водою в щільно закритих діжках, обмазаних смолою або дьогтем. Але часто заповідали його родичам або церкві, не забувши при цьому й своїх товаришів-побратимів. Якщо запорожець вирішував провести свої останні роки в одному з монастирів, спокутуючи там свої гріхи, то в цьому випадку він заповідав свій скарб і майно цій духовній обителі. Традиція ховати свої скарби породила безліч легенд та переказів про численні скарби на Півдні України.

Літ.: Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990; Андрущенко В., Федосов В. Фінансово-скарбові інститути козацької України // Київ. – 1993. – № 7. – С. 128–136. *О. Л. Олійник*

«СКАРБИ ПОЛУБОТКА» – легенда про неймовірні заморські багатства наказного гетьмана України Павла *Полуботка*, яка в липні 1990 набула політичного звучання і облетіла за кілька днів весь світ, привернувши увагу до України. Її фабула полягає в тому, що у 1720 (інша версія – 1723) син гетьмана Яків з прикажчиком і слугами через Архангельськ морем відправили в Англію скарби Павла Полуботка у сумі 200 тис. рублів золотом для зберігання в банку Ост-Індської компанії під 4% дивідендів щорічно. Дивіденди і вклад міг отримати Павло Полуботок, його спадкоємці або (за останньою версією) повноважні представники влади незалежної України. За час знаходження скарбів у банку сума виросла до 16 трильйонів фунтів стерлінгів. Документального підтвердження здійснення цієї банківської операції немає. Але ще О. Д. Меншиков звертався до уряду Англії з вимогою повернути Росії капітал гетьмана. У 1827 в «Сенатских ведомостях» уперше була зроблена спроба виявити всіх можливих спадкоємців П. Полуботка з метою знайти документи про наявність скарбів гетьмана у Лондоні. У 1908 один з 480 потомків гетьмана – український фольклорист, хоровий диригент і

композитор, професор Петербурзької консерваторії О. І. Рубець – скликав у м. Стародубі з'їзд нащадків гетьмана для вирішення питання про повернення спадкоємцям скарбів знаменитого предка. У 1958 після звернення із заявою однієї із спадкоємиць гетьмана – жительки Москви О. Щеболдаєвої-Широгенської – та її сина в Інюрколегію СРСР виникла справа № 1340, яка на час розпаду СРСР не була закрита. Після виступу на вечірньому засіданні Верховної Ради УРСР 20.7.1990 депутата Р. І. Іваничука ця детективна історія стала справою уряду України. Народження легенди пов'язане з тим, що гетьман П. Полуботок справді належав до найбагатших людей України 1-ї чверті 18 ст. Наслідком боротьби між старшинською опозицією на чолі з Полуботком і *Малоросійською колегією* С. Вельямінова був виклик гетьмана зі старшиною в Санкт-Петербург і арешт, а також відправка на *Гетьманщину* слідчої комісії генерала О. І. Рум'янцева для перевірки звинувачення гетьмана і старшини у зловживаннях та ревізії гетьманських маєтків. Але казкових багатств у грошовому збереженні, які показали б пожадливість П. Полуботка, ревізія не виявила (варіант: гроші привласнили ревізори), що й стало підставою для народження легенди про справжні чи міфічні заморські скарби гетьмана Полуботка. *Г. К. Швидько*

СКАРБНИК – на *Запорозькій Січі* відповідальна й почесна виборна посада, яку міг обіймати авторитетний і високоосвічений козак. Він стежив за надходженнями, обліком, збереженням та розподілом матеріальних цінностей і грошей на різні потреби *Війська Запорозького* серед куренів і окремих членів січового товариства. Для зберігання *Скарбу Військового* виділялось окреме приміщення, де й перебував С. зі своїми помічниками – підскарбіями (в разі потреби). Він вів спеціальний облік доходів і видатків у вигляді товстелезної книги, яка фактично була символом його посади. Про кошторис Війська С. щороку звітував перед військовою радою, а в разі потреби – і перед старшиною.
О. Л. Олійник

СКАРБНИЦЯ ВІЙСЬКОВА – див. *Військова скарбниця*.

СКИДАН Карпо Павлович (?–1638) – полковник запорозького нереєстрового козацтва. Влітку 1637 за дорученням Павла Бута (*Павлюка*) організовував повстанські загони на Переяславщині. Потім перейшов на правий берег Дніпра. Після поразки повстанців у *битві під Кумейками 1637* та їх капітуляції під Боровицею С. відійшов на *Запорозьку Січ*. С. був найближчим помічником Якова *Острянина* під час *повстання 1638*. Під час вирішальної *Жовнинської битви* С. збирав підкріплення в Черкасах. Вирушивши до Жовнина на допомогу повстанському війську, яким на той час уже керував Дмитро *Гуня*, С. у бою був поранений. Його взяли в полон і, ймовірно, стратили.

СКИТ – у православних монастирях невелике житло ченців-самітників, розташоване на деякій відстані від основних монастирських будівель. На *Запорожжі* скити *Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря* існували в селі Кочережках і слободі Дмитрівці. У них мешкали ченці, які задовольняли релігійні потреби місцевого населення і мандрівників.

Літ.: Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Ч. 1. – Екатеринослав, 1880. – С. 464, 473; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – К., 1990. – С. 287–288. *І. І. Лиман*

СКЛАДЕНЬ – складана ікона з двох чи трьох частин, які з'єднувалися петлями та мали защіпку. Найчастіше С. виливали з міді чи бронзи. З культовою метою С. використовувались і окремими козаками, і в козацьких похідних церквах.

СКОРОПАДСЬКИЙ Іван Ілліч (1646–1722) – гетьман Лівобережної України (1708–22). Народився в *Умані* в сім'ї козацького старшини. Після розорення Умані турками у 1674 разом з братом переселився на Лівобережну Україну. Спочатку служив канцеляристом у гетьманській канцелярії (1675–81). За сприяння тестя, чернігівського полкового осавула Н. Калениковича, отримав «уряд» чернігівського полкового писаря (1681–94). На цій посаді перебував близько десяти років. Поміркований і сумлінний у роботі, він сподобався гетьману І. *Мазепі* й невдовзі одержав уряд генерального бунчужного (1698), отже, увійшов до найближчого оточення гетьмана. Після смерті першої дружини оженився вдруге – на вдові генерального старшини К. Голуба Настасії Маркевич, жінці владної вдачі, яка невдовзі почала справляти великий вплив на С., людину вельми спокійного характеру (це дало козацтву підставу жартувати, що Іван носить спідницю, а Настя – булаву). Користуючись довір'ям Мазепи, С. продовжував просуватися по щаблях старшинської ієрархії і згодом став генеральним осавулом (1701), а у 1706 був призначений полковником в один із найбільших полків – Стародубський (після смерті полковника Миклашевського). На стародубському полковництві С. залишався до 6.11.1708, коли на раді в Глухові, за велінням царя *Петра I*, був поставлений на гетьманство. Учасник *Чигиринських походів 1676–78* і *Кримських походів 1687 і 1689*. Командував козацькими полками у *Полтавській битві 1709* на боці російського війська.
Гетьманом С. став у 62 роки. Життя в *Гетьманщині*, спочатку на Правобережжі, а відтак на Лівобережжі, в умовах

Гетьман Іван Скоропадський.
Невідомий художник. Олія. 18 ст.

старшинських чвар і втручання російського царизму у внутрішні справи України, виробили в характері С. риси обережності, зваженості, вміння пристосовуватись до обставин і неабиякий дипломатичний хист. Водночас він був людиною твердих консервативних переконань, безумовно, патріот – у свій час він був близьким до Мазепи й співчував його намірам. Одначе як типовий представник *козацької старшини* тих часів він прагнув до особистого збагачення – до збільшення й розширення своїх земельних володінь, промислових закладів тощо і став одним із найбільших землевласників-урядовців країни (мав понад 20 тис. селянських дворів). Сприяв зростанню землеволодіння української старшини і російського дворянства. Від Настасії Маркевич С. мав дочку Уляну. Першу дочку Ірину ще до свого гетьманування він видав за сина чернігівського полковника С. Лизогуба; Уляну сам цар Петро I посватав за сина свого вельможі графа Толстого – Петра Толстого, що був поставлений ніжинським полковником.

С. зважував на козацькі демократичні традиції Гетьманщини. Це, передовсім, знаходило вияв у його побуті. Гетьман, попри свої великі прибутки з маєтностей і промислів, не наважувався різко виділятися з козацького «товариства», принаймні власним житлом.

Постать I. Скоропадського – складна й досить драматична. У непростих умовах після поразки *Карла XII* і Мазепи він зміцнив свою особисту гетьманську владу і створив імідж лояльного царського васала. Надавши великі маєтності царським можновладцям – Меншикову, Головкіну, Шереметєву та іншим, – він пов'язав їхні інтереси з Україною. С. наважувався сприяти реабілітації старшин, які, перейшовши разом з Мазепою на бік Карла XII, зрештою повернулися з еміграції в Гетьманщину. Гетьман С., завдяки своїй лояльності до царя та його можновладців, зумів завоювати їхню довіру, спираючись на старшин-урядовців, відтак зміцнив свій авторитет і владу серед усього старшинського загалу та в Гетьманщині. Попри контроль царя та його резидента С. зосереджував у своїх руках значні владні прерогативи. Йому належало право остаточного затвердження полкової і сотенної старшини. Отримав згоду царя на призначення лубенським полковником свого зятя Андрія Марковича, а гадяцьким полковником – шурина I. Чарниша.

Створення *Малоросійської колегії* стало важким ударом для гетьмана С. Помер він у *Глухові*, похований у Гамаліївському монастирі.

Літ.: Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских // Исторический вестник. – 1880. – Август. – С. 710–713; Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття. – К., 1997; Мельник Л. Гетьман Іван Скоропадський // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 55–62; Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998.

С. Р. Лях

СКОРОПАДСЬКИЙ Павло Петрович (1873–1945) державний, політичний і військовий діяч, генерал, отаман *Вільного козацтва* (з жовтня 1917), гетьман *Української Держави* (1918). Походив зі старовинного козацько-старшинського роду, який протягом кількох століть займав важливе місце у вітчизняній політиці. У генеалогії роду Скоропадських найвідомішим був Іван *Скоропадський* – гетьман Лівобережної України (1708–22). Дитячі роки провів у с. Тростянці Прилуцького повіту на Чернігівщині. Народився С. у Вісбадені (Німеччина). Навчався у Пажеському корпусі в Москві. Потім служив у гвардійському Кавалергардському полку – привілейованій частині російської армії, де пройшов шлях від корнета до полковника. Брав участь у російсько-японській війні 1904–05. Був нагороджений за хоробрість Золотою Георгіївською зброєю. Після повернення у 1907 з Далекого Сходу С. призначений флігель-ад'ютантом царя, потім командиром 20-го Фінляндського полку. У 1912 отримав звання генерал-майора і став командиром 1-ї бригади гвардійської кавалерійської дивізії. За хоробрість і вміле керівництво військами на фронтах Першої світової війни був нагороджений офіцерським орденом Св. Георгія та одержав звання генерал-лейтенанта. З січня 1917 С. очолював 34-й армійський корпус.

Гетьман
Павло Скоропадський

Після одержання в серпні 1917 від головнокомандувача генерала Л. Корнілова відповідного наказу С. відразу ж розпочав українізацію свого корпусу. Згодом 34-й армійський корпус дістав назву 1-го Українського. Цей корпус під командуванням С. роззброїв і відправив до Росії 2-й гвардійський корпус, що перебував під впливом більшовиків. Незважаючи на заслуги перед Центральною Радою, генеральний секретар з військових справ змусив С. передати командування корпусом генералові Гандзюку й подати у відставку.

Однією з провідних ідей С. було повернення в Україну кращих традицій гетьманства та *козацтва*. Він високо цінував історію запорожців, національну свідомість козаків як могутню хвилю визвольного руху. С. брав активну безпосередню участь у відродженні козацтва, вважав, що саме козаччина уособлює цвіт української нації. Серед Вільного козацтва особа нащадка гетьманського роду була дуже популярною. Як наслідок цього на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва (16–20.10.1917) в Чигирині С. був обраний отаманом Вільного козацтва і членом його Генеральної Ради. Він звинувачував Центральну Раду у ворожому ставленні до сучасного козацтва та в утисках нового руху. Розбудова України, вважав С., неможлива без створення власного національного війська, яке має увібрати в себе козацький дух.

В умовах наростання анархії в суспільстві та загострення відносин між окупаційним німецьким командуванням і урядом УНР С. очолив опозиційну до Центральної Ради Українську народну громаду (УНГ), що об'єднувала значну кількість офіцерів 1-го Українського корпусу та отаманів Вільного козацтва. УНГ за допомогою Союзу земельних власників, Української хліборобсько-демократичної партії при нейтралітеті німецького командування підготувала державний переворот, у результаті якого 29.4.1918 С. був проголошений гетьманом Української Держави. Відразу після приходу до влади він наказав військовому міністрові негайно скликати козацьку раду для розроблення нового статуту козаччини, що мала стати основою розбудови і розвитку як Української Держави, так і її армії. Гетьман С. зробив спробу поновити українське козацтво

як окремий стан населення. 16.10.1918 гетьман оприлюднив універсал до українського народу та відповідний закон про відродження козацтва у всіх місцях його історичного існування. Вже на 1.11.1918 козацькі лави налічували 50 тис. родин. Передбачалося, що згодом з козацтва будуть формуватися військові сили України. А найбоєздатнішими військовими підрозділами Української Держави були окрема Запорозька дивізія, організована на базі Запорозького корпусу, Сердюцька дивізія, дивізія Сірожупанників та інші з'єднання. Функції поліції та державної безпеки виконувала Державна варта.

14.12.1918 під тиском революційних сил С. зрікся влади й виїхав до Швейцарії, а згодом у Німеччину, де брав активну участь в українському монархічному русі, очолював Союз гетьманців-державників. Фінансував українську науку в еміграції. Помер С. від важкого поранення під час бомбардування союзниками м. Платтлінга (поблизу Мюнхена) в квітні 1945.

Літ.: Пиріг Я. Я., Проданюк Ф. М. Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. – 1992. – № 9. – С. 91–105; Останній гетьман. – К., 1993; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; Філадельфія, 1995; Гетьман Павло Скоропадський (1873–1945): Матеріали для бібліографії. – К., 1996. *Г. Ф. Турченко*

СКОТАРСТВО – одна з найважливіших галузей запорозького господарства. Найбільше сприяли розвиткові С. природні умови регіону. Розлогі запорозькі степи, вкриті високою, густою і соковитою травою, дозволяли випасати худобу з весни до пізньої осені і заготовляти потрібну кількість сіна на зиму. Крім того, порівняно із хліборобством С. було менш вразливим щодо татарських нападів.

Основними галузями С. на *Запорожжі* були конярство, вівчарство та вирощування великої рогатої худоби. У С. на Запорожжі переважав м'ясний напрямок. Велика рогата худоба, яку вирощували на Запорожжі, відзначалася високим зростом, силою, плодючістю і не була надто гладкою. Вона дуже цінувалась на ринках Росії, Польщі. Молочний напрямок у запорозькому С. не був розвиненим. Корови не доїлися з весни і до Петрівки, вершкове масло виготовлялося для потреб господаря і рідко – на продаж.

Запорозькі вівчарі розводили овець переважно волоської породи. Їх стригли один раз на рік, а вовну продавали за межі Запорожжя.

Дуже важливим було конярство, яке забезпечувало козацьку кінноту прудкими, витривалими, неперебірливими в кормах кіньми. Поляки, росіяни, кримські татари і турки прагнули придбати хорошого коня із запорозьких степів. Навіть прусські ремонтери приїжджали на Січ купувати коней.

В організації С. на Запорожжі побутувало два напрямки – громадське і приватне. За громадською худобою, яка належала всьому *Війську Запорозькому* чи окремим *куреням*, догляд організовували *Кіш* чи курінні отамани. Серед *військових служителів* Запорозької Січі були введені посади *військового табунника* та *військового скотаря*. Вони за допомогою підпорядкованих їм пастухів та чабанів випасали громадські табуни коней, череди великої рогатої худоби та отари овець, оберігали їх від хижаків і татар. У приватному С. власниками худоби були окремі козаки. Розміри таких приватних господарств були різними. Бідні козаки володіли невеликою кількістю худоби. Були й такі, у кого у власності були кілька сотень голів худоби, а деяким належало по кілька тисяч коней, овець, великої рогатої худоби. Залежно від кількості худоби власник доглядав її сам або наймав пастухів. *С. Ф. Плецький*

СКРЯГА Прокіп (18 ст.) – бандурист родом із с. Остапів на Житомирщині. У репертуарі мав козацькі *думи* й історичні пісні. Супроводжував гайдамацько-козацькі загони під час *Коліївщини*, надихаючи своїми співами повстанців на боротьбу із шляхтою. В одному з боїв схоплений поляками і жорстоко скараний у Кодні (1770). *В. А. Чабаненко*

СЛАБЧЕНКО Михайло Єлисейович (1882–1952) – український історик, археограф, економіст, публіцист, діяч національно-визвольного і культурно-освітнього руху. Закінчив Новоросійський (Одеський) ун-т (1910), вчився в Паризькому ун-ті (1911), доктор історії (з 1928), академік ВУАН (з 1929). У 1920-і рр. – лідер і засновник осередку української історіографії в Одесі, професор Одеського ІНО (1920–30), археологічного ін-ту та інших вузів, член багатьох наукових товариств (ВУНАС, Історичного товариства Нестора-літописця, Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, Одеського наукового товариства при ВУАН), очолював Одеську секцію Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури (1926–30).

Створив власну схему історії України шляхом поєднання суто історичних, історико-юридичних та політологічних підходів на базі соціологічних та марксистських методів. Один з фундаторів державницького напрямку в історіографії і національній історико-правовій науці. Автор понад 240 публікацій.

Основні праці С. присвячені політичній, соціально-економічній та юридичній історії *Гетьманщини* та *Запорожжя* 17–18 ст.: «Соціально-правова організація Січі Запорізької» (1927), «Запорізькі печатки 18 ст.» (1928), «Паланкова організація Запорізьких Вольностей» (1929). Створив оригінальну схему історії Запорожжя, вважаючи його «військовою державою».

Дійшов висновку, що *курінь* поклав початок Запорожжю як державному утворенню і був його основою; вважав Січ за внутрішнім устроєм «федерацією куренів». Подав відомості про кількість куренів у різні часи. Вважав, що в територіальному плані Запорожжя було об'єднанням військових містечок (фобургів) як осередків військової та господарської колонізації, причому посилення української колонізації і розширення території за часів *Нової Січі* закономірно вело до виникнення *паланок*. С. проаналізував роль та функції паланок, їх внутрішнє життя, окреслив компетенцію *паланкової старшини*. Стверджував, що на Запорожжі панувало військове право, яке виконувало функції державного. Вперше систематично подав аналіз всіх інших галузей права на Запорожжі – судового, кримінального, процесуального, майнового, земельного, трудового тощо (за сучасною термінологією – кримінального, процесуального та цивільного). Вважав його писаним з 18 ст., довів існування інституту приватної власності. Проаналізував податкову систему, структуру, функції та характер запорозьких інституцій у сфері дотримання законності і охорони правопорядку.

С. вперше подав аналіз соціальної структури козачої і некозачої людності. Провідною верствою вважав *січовиків* з відповідною елітою – старшиною, яка покладала госпо-

дарські функції на козаків-гніздюків, селян, ремісників, наймитів. Він не лише довів наявність глибокої майнової та соціальної диференціації на Запорожжі, а й показав наявність двох типів соціальних протиріч: всередині козацтва (між січовиками і гніздюками) та між козачою і некозачою людністю. С. вважав, що гострота соціальних суперечностей, визиск старшини та паразитизм січовиків часів Нової Січі щодо селян, ремісників, торгівців, наймитів, рибалок і навіть козаків-гніздюків призвів до індиферентного ставлення більшості населення Запорожжя до ліквідації Січі. Одночасно С. обстоював тезу про «мусульманський» тип феодалізму на Запорожжі.

С. незаперечно довів імперіалістичний, колонізаторський характер політики Москви щодо Запорожжя, що мало руйнівні наслідки. Показав, як запорозька еліта під тиском Російської імперії і Гетьманщини, в процесі зміни військово-стратегічного становища, посилення конкуренції з боку російського та українського дворянства втрачала свої генетичні риси, перетворювалася в імперське дворянство і навіть заводила кріпаків; Запорожжя поступово втрачало характерні військові риси в державному, соціально-політичному та соціально-економічному устрої і поступово перетворювалося у звичайний регіон України.

С. високо оцінював роль Запорожжя в історії України, підкреслював його значення в українській колонізації Південної України, яка спочатку мала військовий, а з 18 ст. – господарський характер. Учений наголошував на зміні характеру запорозької державності із середини 18 ст. (втрата ознак першої військової держави) і дійшов висновку, що за тенденціями соціально-економічного, політичного і юридичного розвитку Запорожжя часів Нової Січі принципово не відрізнялось від інших регіонів України.

Літ.: Винар Л. Академік М. Слабченко (матеріали до біографії) // Український історик. – 1982. – № 3–4 (75–76); 1983. – № 1 (77); Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Наукова спадщина і життєвий шлях: Збірник статей. – Одеса, 1995; Санцевич А. В. Видатний історик М. Є. Слабченко. – К., 1993; Водотика С. Г. Академік М. Є. Слабченко. Нарис життя та творчості. – К.; Херсон, 1998.

С. Г. Водотика

СЛАВУТИЧ ЯР (Жученко Григорій Михайлович; нар. 1918) – український поет, літературознавець, мовознавець і публіцист, видавець і громадський діяч. Народився 11.1.1918 на хуторі Жученках біля с. Благодатного на Херсонщині (тепер Долинського р-ну Кіровоградської обл.). Походить із старшинського козацького роду, найвидатнішими представниками якого були полтавський полковник Федір *Жученко* і прадід поета Михайло Жученко (співзасновник *Наукового товариства імені Шевченка*). Влітку 1927 разом із дідом відвідав о. *Хортицю* й *Дніпрові пороги*, де присягся «бути справжнім козаком і вірно служити Україні». У юнацькі роки пішки обійшов колишні Запорозькі Вольності, враження від подорожі подав у книзі «Місцями запорозькими» (Едмонтон, 1963; Львів, 1991). Закінчив Запорізький педагогічний ін-т (1940). Під час Другої світової війни – сотник підпільної самостійницької організації *Чернігівська Січ*; по війні – в еміграції. Продовжував освіту в Українському вільному ун-ті у Мюнхені (1945–46) і Пенсильванському ун-ті (США, 1955–60,). Викладав українську мову в Американській військовій школі мов (1955–60), був професором слов'янських мов і літератур Альбертського ун-ту (Канада, 1960–83). Написав і видав понад 10 збірок поезії. Автор поетичного циклу «Запорожці» та поеми про П. *Калнишевського* «Соловецький в'язень». Видав збірку «Слово про Запорозьку Січ» (1991), за яку отримав *премію імені Д. І. Яворницького* (1993). Перекладав з англійської, насамперед поезії Джона Кітса. Ряд поезій С. покладено на музику. С. відомий як поет патріотичного героїзму. У прозових творах С. особливе місце відводиться українському *козацтву* («Місцями запорозькими», 1957, 1963; «Козак та Амазонка», 1973). Перу С. належить також низка наукових праць, у яких аналізується українська поезія – як класична (Т. Г. Шевченко), так і сучасна, насамперед творчість поетів, що були заборонені в СРСР. Українським поетам, які творили в Канаді, присвячена праця С. «Українська поезія в Канаді» (1976). Поезії С. перекладалися й видавалися різними мовами, насамперед англійською, німецькою, іспанською, литовською. С. видав 6 англомовних підручників з української мови для іноземців. Член *Наукового товариства імені Шевченка*, УВАН, УММАН та інших наукових та громадських товариств. Заступник президента і президент Канадського ін-ту назвознавства (1966–78), президент Українського Шекспірівського товариства з 1979. Після здобуття незалежності України (1991) неодноразово бував в Україні, зокрема в Запоріжжі та Дніпропетровську, організовував гуманітарну допомогу для України, висвітлював на сторінках канадської преси події в Україні. У Канаді створено фонд Яра Славутича, що сприяє дослідженням української поезії. Нині С. живе в Едмонтоні (провінція Альберта в Західній Канаді), бере активну участь у громадському і науково-культурному житті українців Канади.

Літ.: Яр Славутич. Твори. – Т. 1–5. – К., 1999; Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег, 1986; Маремпольський В. Поетичне слово про Запорізьку Січ // Запорізький збірник: До 80-річчя Яра Славутича / Упоряд. В. Чабаненко. – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 44–57.

Ю. А. Мицик,

СЛАСТІОН (Сластьон) Опанас Георгійович (1855–1933) – український живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець і етнограф, один із засновників українського архітектурного стилю, видатний ілюстратор творів Т. *Шевченка*, автор унікальної портретної галереї кобзарів. Народився у м. Бердянську, тепер Запорізької обл. Дитинство художника пройшло у Ногайську (тепер м. Приморськ Запорізької обл.), де в народі жили перекази про боротьбу запорожців із турками і татарами. Малювати вчився у батька, реставратора і церковного живописця, а інтерес до старовини і кобзарства перейняв від сусіда-музиканта. Знайомий художник відвіз юнака до Петербурга (1872), де на виставці в Академії мистецтв він випадково познайомився з П. *Мартиновичем*, з його допомогою вступив до школи Товариства заохочення мистецтв (навчався у І. Крамського), згодом, успішно склавши іспити,

О. Г. Сластіон

став вільним слухачем АМ (1874–82). Щоліта разом з Мартиновичем виїжджав в Україну (етюди, збір етнографічного матеріалу, зокрема про кобзарство), брав активну участь в українському студентському гуртку і, отримавши 2 срібні медалі, успішно закінчив курс наук.

Навчаючись в Академії, захопився творчістю Т. Шевченка і (через співпрацю з журналами) прийшов до задуму ілюструвати поему «Гайдамаки». Для натурних зарисовок і збору матеріалу про *Коліївщину* виїжджав в Україну. Восени 1885 відправив ілюстрації у Відень, де поема з його ілюстраціями вийшла у 1886 (14 великих і 35 малих; туш, перо). У драматичних і ліричних сценах, що відбуваються у пейзажному середовищі та інтер'єрах, через вбрання і антураж того часу історично достовірно передана атмосфера епохи. Цією роботою С. став відомий як талановитий художник, що вперше серією робіт проілюстрував окремий твір Шевченка (крім того, це була перша серія малюнків в українському історичному жанрі).

У 1895 С. видав альбом автолітографій «Старина украинская», весь тираж якого загинув під час повені у Петербурзі (єдиний збережений екземпляр у 1930 передав до Харківського художнього музею; далі – ХХМ). У 1897 у Петербурзі вийшла українською мовою книга Д. *Мордовця* «Козаки і море» з ілюстраціями С. (на одному з кращих малюнків було зображено козака-бандуриста).

У 1898 намалював відому картину «Проводи на Січ» (ХХМ). Сцена прощання батьків з юним козаком сповнена урочистої значимості. Основними колірними акцентами виділені головні персонажі (білий одяг матері і червоний козацький – сина). Багатофігурна горизонтальна композиція розгортається на тлі літнього сільського пейзажу у сповільненому ритмі, передаючи побутові та етнографічні особливості вбрання і середовища.

У різнобічній мистецькій діяльності художника тема кобзарства була провідною. У 1875 С. намалював свій перший кобзарський портрет (90-літнього П. Неховай-Зуба), а останній, Ф. Кушнерика, – у 1928. За 30 років подвижницької праці він створив неповторну галерею портретів 23 українських кобзарів (малюнки олівцем). С. наділяв їх індивідуальними рисами зовнішності і відтінками романтичного настрою, зображав у народному одязі і характерній кобзарській позі, у супроводі дітей-поводирів (часто на темному тлі). В стилістичній манері С. присутній дух модерну (оформлення шрифту, зображення квітів і дерев). Під кожним портретом наведені дата, прізвище, репертуар. (Крім того, С. перший почав збирати біографічні дані, нотувати кобзарські звичаї, здійснювати звукові записи). Після роботи на посаді художника у Військовому міністерстві (1887–1900) повернувся в Україну, поселився у Миргороді, де викладав малювання в Художньо-промисловій школі ім. М. Гоголя (1900–28).

Зібрані протягом життя матеріали – музичні записи, тексти, інструменти, фотографії і портрети кобзарів – С. у 1927 передав Всеукраїнській академії наук. Портрети ці були опубліковані в журналі «Народна творчість і етнографія» (1958), а згодом вийшли окремою книжкою – «Портрети українських кобзарів О. Сластіона» (К., 1961).

Як архітектор С. у 1910–24 спроектував низку будинків земських шкіл, кредитово-кооперативних товариств, зокрема Миргородської водолікарні та ін.

Літ.: Аббасов А. М. Опанас Сластіон. Життя і творчий нарис. – К., 1973.

І. М. Ласка

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА, Слобожанщина – історична область, що з 17 ст. перебувала у складі *Московської держави*. До С. У. входила територія теперішніх Харківської, східної частини Сумської (до р. Сейму), північних частин Донецької (до р. Бахмутки) та Луганської (до р. Айдару), південно-східної частини Воронезької (правобережжя Дону від м. Коротояка до м. Богучара, заплава р. Підгірної з м. Калач на лівому березі Дону), південно-західної частини Бєлгородської (м. Грайворон, Хотмизьк) та південної частини Курської (м. Глушково, м. Суджа) областей. З кінця 16 і особливо з 30-х рр. 17 ст. її почали заселяти українські переселенці з Лівобережної і Правобережної України. Наприклад, серед мешканців м. Миропілля в 1671 були переселенці з Київщини, Ромнів, Сум, Конотопа, Недригайлова, Ніжина, Охтирки, Лебедина та ін. У складі населення слободи Терновської були переселенці з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Волині, зі Львова тощо. Одночасно з українцями територія Слобожанщини заселялася й російськими служилими людьми, селянами-втікачами. Використовуючи українських переселенців для економічного освоєння та охорони південних кордонів Московської держави, царський уряд зберігав за ними козацькі привілеї та самоврядування. 1657 в краї нараховувалося всього 64 населені пункти та близько 100 тис. чол., наприкінці 18 ст. – 19 міст, 630 слобід, 406 сіл, 3 погости, 2111 хуторів, у яких мешкало понад 1 млн. чол. За національним складом, за даними п'ятої ревізії 1795, з усіх мешканців чоловічої статі (494 842) українців було 424 996, тобто 85,88%. Засновувані поселення називалися *слободами* (звідси – назва краю). У 50-і рр. 17 ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки, які в 2-й пол. 17 – 1-й пол. 18 ст. були заслоном від нападів кримських та ногайських татар. Проводячи централізаторську політику, *Катерина II* 1765 ліквідувала козацьке самоврядування С. У. Територія Слобожанщини увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

Див. також *Слобідське козацтво*.

С. М. Куделко, С. І. Посохов

СЛОБІДСЬКЕ КОЗАЦТВО – козацтво *Слобідської України*. Формування С. к. відбувалося в процесі колонізації незаселених південних околиць *Московської держави* українськими переселенцями з *Речі Посполитої*.

Московський уряд, бажаючи захиститися від татарських наскоків, селив переселенців на татарському прикордонні. Для того, щоб утримати українських поселенців у тих небезпечних місцях, уряд був змушений надавати їм численні пільги і дозволяв встановлювати традиційний козацький устрій. Переселенці вільно займали землі дикого степу, розчищали ліс і володіли ними. Крім того, на 10–13 років слобідським козакам дозволялося безмитно торгувати, тримати шинки, займатися винокурінням. Земельні багатства та податкові пільги стали економічною основою розвитку С. к. Займаючись землеробством, промислами і торгівлею, слобідські козаки повинні були, не отримуючи платні, відбувати військову службу із власною зброєю, спорядженням та провіантом.

У міру зростання на Слобожанщині козацьких громад вони організовувалися у звичні для українських козаків військові та адміністративно-територіальні об'єднання – полки. У середині 17 ст. у Слобідській Україні було створено 5 таких полків: Острогозький (1652), Охтирський (між 1655 і

СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПОЛКИ (*За А. Г. Слюсарським*)

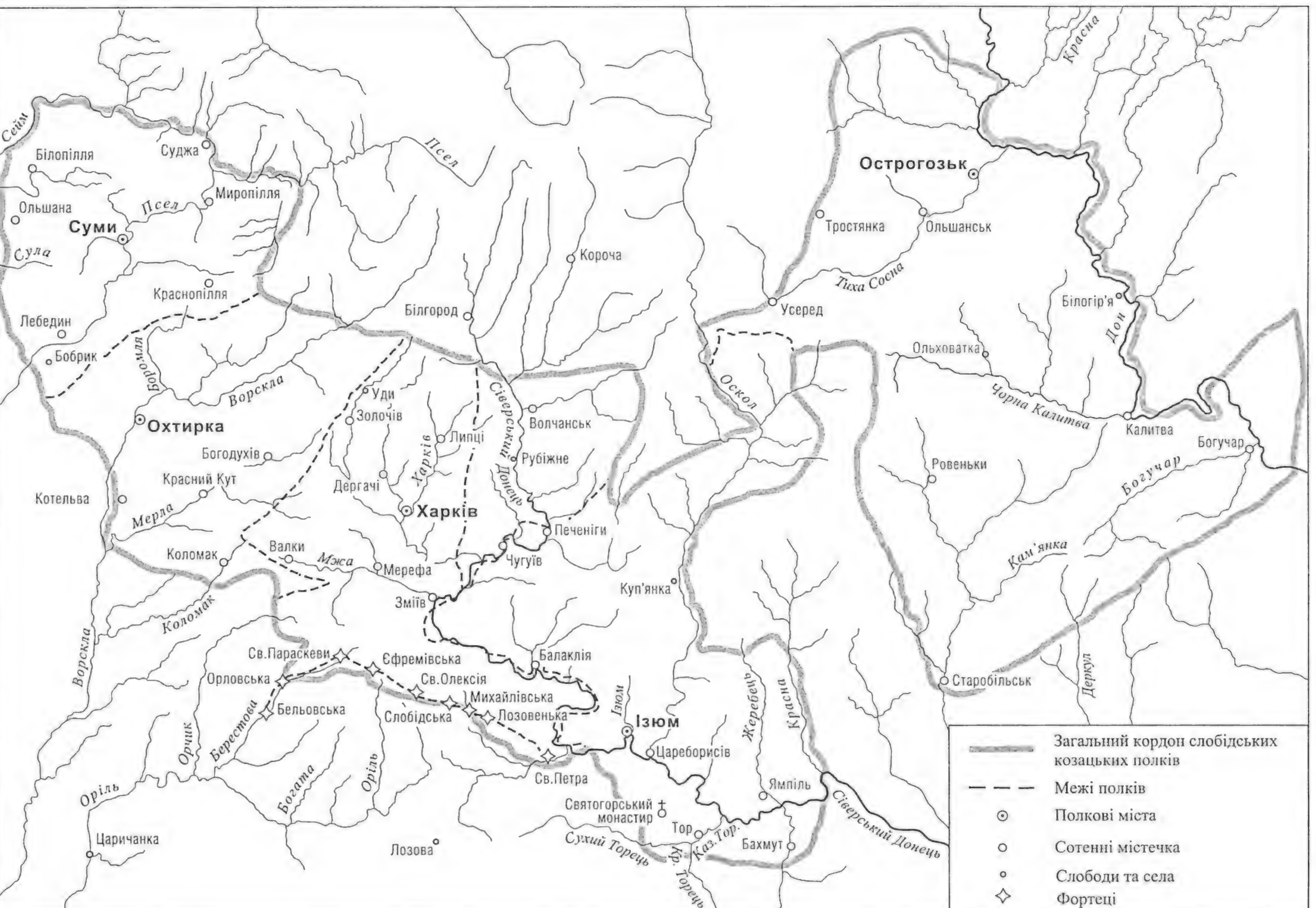

1658), Сумський (1658–59), Харківський (1659–60) та Ізюмський (1685). Устрій слобідських козацьких полків був схожий на устрій козацьких полків *Гетьманщини.* На чолі полків стояли *полковники* та *полкова старшина.* На території полку полковникові належала вища військова, адміністративна та судова влада. Він роздавав полкові землі у спадкове володіння, затверджував судові вироки, мав вирішальний голос в усіх адміністративних справах. Полковницькими *клейнодами* були *пернач*, полкова *корогва* із зображенням святого – покровителя полку, *печатка*, полкова музика. До складу полкової старшини входили: обозний, суддя, осавул, хорунжий та два писарі. Обозному були підпорядковані артилерія, гармаші та фортеці на території полку. Він заміняв полковника під час його хвороби чи відсутності. Суддя відав судовими справами у полковій ратуші. Осавул був помічником полковника у військових справах. Хорунжий керував хоруговими козаками, полковою музикою та був охоронцем полкової корогви. Писарі в полковій ратуші були секретарями: один – у військових, а інший – у цивільних справах. Уся полкова старшина входила до *полкової ради.* На чолі ради стояв полковник, який мав два голоси, а обозний порядкував справами. Полкова старшина складала і полковий суд, в якому порядкував полковий суддя. У *сотнях*, на які поділялися полки, вся військова, адміністративна та судова влада належала *сотнику* і *сотенній старшині* (отаман, осавул, хорунжий, писар). Адміністративною установою сотні була ратуша.

Із самого початку слобідське козацтво було поставлене під контроль центральних органів влади Росії. У військових справах С. к. підлягало бєлгородському воєводі, а вищою адміністративною інстанцією був Розрядний приказ. У 1688 С. к. було підпорядковане Великоросійському відділу Посольського приказу. У 18 ст. С. к. уже підпорядковувалося російським губернаторам: Сумський, Охтирський та Харківський полки – київському, а Ізюмський і Острогозький – воронізькому.

Найхарактернішою тенденцією подальшого розвитку С. к. було прискорене згортання демократичних козацьких традицій. Це було зумовлено передовсім впливом самодержавної Росії з її державним устроєм, несумісним із будь-якими демократичними елементами. Російські впливи позначились насамперед на виборності козацької старшини. Вільні вибори козацьким загалом полковників, які ще практикувалися наприкінці 17 ст., у 18 ст. стають прерогативою старшини. Сотники також стали обиратися не козаками, а полковою старшиною.

У 1700 царською грамотою було встановлено, що полковники залишаються на своїх посадах до смерті, що ще більше обмежило виборче право. Надалі російський уряд почав призначати на полковницькі посади бажаних для нього осіб. Скасування виборності козацької старшини у поєднанні із швидким її збагаченням сприяли перетворенню її в закриту привілейовану групу. Цей процес йшов так швидко, що вже у 1714 для того, щоб вирізнити старшинських дітей від рядового козацтва, було введено звання підпрапорних.

У кінці 17 ст. посилилось розшарування і серед рядового козацтва. Часті походи, в яких козаки втрачали коней, а їхні господарства занепадали без хазяїна, використання козаків на земляних роботах, постої на Слобожанщині регулярних російських військ призвели до розорення багатьох козаків. Збіднілі козаки вже не могли відбувати військову службу власним коштом. Тому у 1700 урядовим указом С. к. було розділене на компанійців, або *виборних козаків*, та *підпомічників.*

В усіх слобідських полках було залишено лише 3500 виборних козаків (компанійців): у Сумському – 1230, в Охтирському – 820, в Харківському – 850, Ізюмському – 250, Острогозькому – 350. У подальшому їх кількість змінювалась. У 1732 виборних козаків було 4200, у 1743 їх кількість визначили у 5000 чол., а незабаром збільшили до 7500. Лише ці козаки зберігали всі козацькі права і привілеї. Решта, що були переведені в категорію підпомічників, повинні були постачати виборним козакам зброю, одяг, коней, провіант і фураж, обробляти їхні землі під час несення ними військової служби.

У 18 ст. посилився наступ російського уряду на автономію Слобожанщини та на права С. к. У 1726 слобідські полки були переведені під начало Воєнної колегії, і у кожному з них була створена регулярна рота. У 1732 слобідські козацькі полки були перетворені в армійські, скасовано право займанщини, впроваджено подушний податок. У 1743 були відновлені козацькі полки, а слобідським козакам повернуті їх колишні права. Але у 1746 наказано створити один гусарський полк, а указами 1748 та 1749 слобідським козакам заборонено покидати межі Слобідської України і переходити з одного полку в інший. У 1765 російський уряд остаточно ліквідував С. к. Замість Харківського полку був створений уланський полк, а замість Ізюмського, Острогозького, Охтирського та Сумського – гусарські полки. Козацькій старшині російський уряд дозволив вийти у відставку чи перейти на службу у гусарські полки і перемінити свої чини на армійські з пониженням на 1 чи 2 чини. Старшинам, які брали участь у боях, надавалися такі чини: полковнику – підполковника, обозному – прем'єр-майора, судді – секунд-майора, осавулу, ротмістру, хорунжому і сотнику – поручика, підпрапорному на сотницькій посаді – вахмістра, а іншим – унтер-офіцерів чи капралів. Ті із старшин, хто не брав участі в боях, отримували ще нижчі чини. Це викликало невдоволення старшини, але уряд, відкривши їй шлях до отримання дворянства, нейтралізував це невдоволення. Замість боротьби за автономію старшина спрямувала свої зусилля на отримання дворянства, і у 1785 їй воно було надане. Козаки і підпомічники були перетворені у військових обивателів, мали платити подушний податок, несли рекрутську повинність.

Літ.: Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII–XVIII ст. – Харків, 1954; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964; Багалій Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 23–111.

С. Ф. Плецький

СЛОБІДСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК – див. *Новослобідський козацький полк.*

СЛОБОДА – нове поселення, мешканці якого на певний період звільнялися від виконання феодальних повинностей; за цей час вони повинні були обжити місцевість, налагодити виробництво, створити господарську інфраструктуру. У 16–17 ст. основна частина слобід припадала на Лівобережжя, Південну Київщину, Східне Поділля. Ініціаторами започаткування нових поселень слобідського типу виступали, як

правило, магнати, в руках яких зосередилися великі земельні володіння. Про створення тієї чи іншої слободи публічно оголошувалося на торгах і ярмарках, декларувалося на спеціальних стовпах, поставлених на роздоріжжях і на місцях майбутніх поселень. Уповноважені магнатів – осадчі – переманювали селян на неосвоєні чи спорожнілі землі і керували їх освоєнням. Кількість С. швидко зростала завдяки припливу великої кількості селян-втікачів.
У 16–17 ст. велика кількість С., заселених українським покозаченим населенням, виникла з ініціативи московського уряду у басейні *Сіверського Дінця* на прилеглих землях – так постала *Слобідська Україна*.
На *Запорожжі* наприкінці 17 – у 18 ст. у С. мешкали селяни, які виконували повинності на користь Коша.

СЛОБОДИЩЕНСЬКИЙ ТРАКТАТ 1660 – угода гетьмана Ю. *Хмельницького* з польським урядом про повернення України до складу *Речі Посполитої*. Укладена 17.10.1660 після важких боїв за Україну (див. *Чуднівська кампанія*). В основних рисах повторювала *Гадяцький договір 1658*, але вже не було мови про окреме Велике князівство Руське; Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі. Фактично відновлювалася дія *Зборівського договору 1649*.

СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ – військова та адміністративно-територіальна одиниця, яка існувала на півдні України паралельно з *Новою Сербією* з 1753 по 1764. Засновниками її стали колишні полковники австрійської прикордонної служби Живан Шевич та Райко Прерадович, які влітку 1752 на чолі двох переселенських груп прибули до Російської імперії з Баната. У 1753, після тривалих переговорів з російським урядом, переселенцям відвели землі у Бахмутській провінції, між ріками Бахмутом, *Сіверським Дінцем* і Луганню. Реальне оселення нових мешканців у С. розпочалося лише навесні 1754. Кількість іноземців та членів їх родин, які були у числі першопоселенців С., не була великою – 1513 чол. (за станом на 1755). Їх етнічний склад був строкатим: серби становили 38%, волохи – 23%, болгари – 8%, інші – 22%. Незначна кількість іноземців не дозволила царському урядові вдатися до депортації місцевого населення, яке прийшло сюди зі *Слобідської України* і в основній масі було українським.
С. підпорядковувалася Військовій колегії. Передатною ланкою між генералітетом цього формування та колегією була Слов'яносербська комісія, яка діяла у м. *Бахмуті* з 1755 по 1764.
Ротними селищами полку Шевича були Серебрянка, Красний Яр, Верхнє, Вергунка, Привольне, Кримське, Нижнє Підгірне, Жовте, Кам'яний Брід, Черкаське, Хороше, Калинівка, Троїцьке, Луганське. У полку Прерадовича у 1757 заселеними були лише 5 шанців (укріплених поселень): на р. Сіверський Донець, поблизу Серебрянки (роти полку Шевича), на р. Верхній Біленький, на р. Нижній Біленькій, селище Боровське та рота на місці сучасного м. Горлівки Донецької обл. Частину цих населених пунктів було засновано раніше запорожцями (Вергунка,Черкаське, Підгірне).

СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ

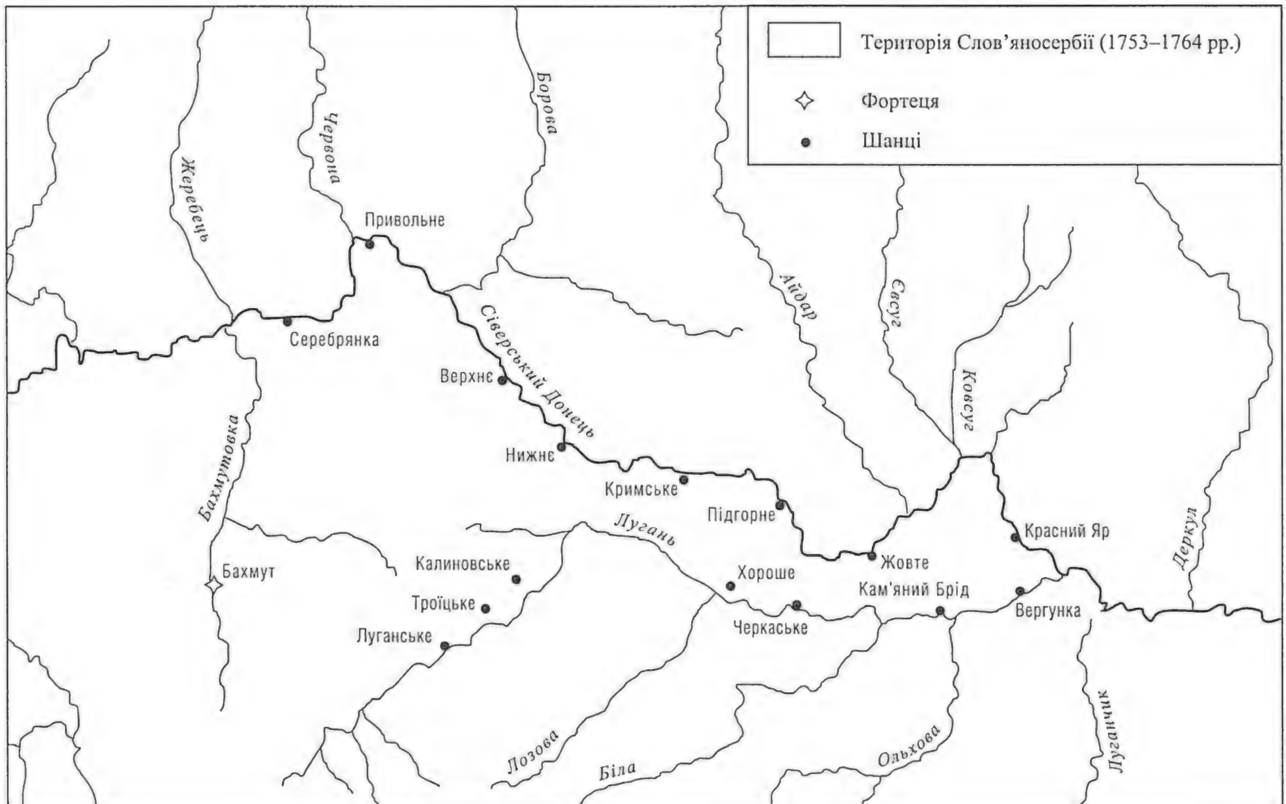

С., як і Нова Сербія, була покликана не тільки захищати південні рубежі Російської імперії від нападів кримських орд, а й взяти під контроль *запорозьке козацтво* та прискорити його остаточне включення до Російської імперії. Однак випадків відкритого протистояння із запорозьким *Кошем*, які мали місце у випадку з Новою Сербією, тут не спостерігалося. Не останню роль у цьому відіграв той факт, що С. була відокремлена від Запорозьких Вольностей низкою російських та українських поселень, що знаходилися під юрисдикцією центральної влади, – *Українською укріпленою лінією* і *Бахмутським козацьким полком*. На поч. 1760-х рр. сама С., із притаманими їй рисами напівавтономного устрою, вже не відповідала централізаторському курсу внутрішньої політики, який вела *Катерина II*. У 1764 С. було включено до складу Новоросійської губернії, Бахмутського повіту. Об'єднані гусарські полки Шевича та Прерадовича відтоді склали єдиний Бахмутський гусарський полк.

Літ.: Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976; Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998; Пірко В. Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 62–67.

В. І. Мільчев, В. О. Пірко

СМИЧОК – див. *Ординка*.

СМІГОВНИЦЯ – див. *Шмигівниця*.

СМІЛА – місто на Черкащині, розташоване на р. *Тясмині* (притока *Дніпра*) та його притоці Серебрянці. У 1533 ці землі були пожалувані черкаському боярину Яську Тимковичу. З часом С. переходила до інших власників: до черкаських бояр Зубриків, згодом до князів Корецьких, а з 1633 – до коронного гетьмана С. *Конєцпольського*. За подимним тарифом 1640, на місці Яськового селища у Мгліївській волості Конєцпольського зафіксована слобода **Сміл (Тясьмин)**. У цей час тут активно осаджує *слободи* французький інженер *Боплан*. За короткий час навколо С. виникло більш як 50 слобід, сіл і хуторів. С. стає центром місцевої торгівлі. Значиться на картах Боплана, Христофора Вайгеля, Річчі Зеноні, Яє Янсона (1657).

У 1631 смілянці беруть активну участь у повстанні Івана Злого, в 1637 приєднуються до повстання під проводом П. Бута (*Павлюка*) і Д. *Гуні*. Після розгрому польських військ у *Жовтоводській битві 1648* Б. *Хмельницький* дарує С. своєму зятеві Данилу *Виговському*. В 1648–67 С. – сотенне місто *Чигиринського полку*. Під час *Визвольної війни* С. неодноразово постає в епіцентрі бойових дій (травень 1648, квітень 1664, травень 1674). За часів *Руїни* Смілянщина зазнала багатьох турецько-татарських нападів і руйнувань. Нове піднесення С., що розпочалось у 80-і рр. 17 ст., пов'язане із боротьбою С. *Палія* за відродження козацького устрою на Правобережній Україні. Згідно з *Прутським трактатом 1711* С. перейшла у володіння князів Любомирських. У 30-і рр. 18 ст. в районі С. активно діють гайдамацькі загони Медведя, Гриви, Хорька. З часом народні виступи набувають все більшого розмаху. В 1768 С. опиняється в епіцентрі *Коліївщини*.

У 1773 місту надано магдебурзьке право. С. була осередком виробництва селітри та гарматного пороху. Наприкінці 17 – на поч. 19 ст. С. – важливий торговельний центр Середнього Подніпров'я. У 1795 мала біля 2,5 тис. жителів. Тут відбувалися великі ярмарки, на яких головними предметами торгівлі були зерно, мед, борошно, полотно, гончарні і залізо-скоб'яні вироби, бакалія. У 1787 С. від Любомирських переходить до Г. *Потьомкіна*, а з 1793 – до його племінника графа О. Самойлова, згодом до дочки останнього Софії, в заміжжі Бобринської. У 30-і рр. 19 ст. завдяки підприємливості Бобринських у С. та довколишніх селах (Балаклія, Яблунівець, Ташлик) виникають перші в Росії цукрові заводи. Місто швидко росло: в 1845 тут проживало 8 тис. жителів, а в 60-і – вже 12,5 тис. З 1861 С. – волосний центр. Після прокладення в 1870–80-і рр. залізничних ліній у місті зростає промислове виробництво. Тепер С. – центр Смілянського р-ну Черкаської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – К., 1971; Гайван С. Є. Сміла. – 1992; Князев В. М. Смілянщина. – Сміла, 1998; Кузьмінський А. І., Суховершко Г. В., Чудновський В. Я. Наш рідний край. – Київ, 1993. *А. Г. Морозов*

СМОЛІЙ Валерій Андрійович (нар. 1950) – український історик, доктор історичних наук (з 1985), професор, академік НАН України (з 1997). Народився у с. Авратині Волочиського р-ну Хмельницької обл. Закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педінституту (1970). Після закінчення аспірантури в Ін-ті історії АН УРСР (1975) працює в цьому ж ін-ті, з 1986 очолює відділ історії феодалізму (з 1991 – історії України середніх віків), з 1991 – заступник директора з наукової роботи, з 1993 – директор ін-ту. В 1997–2000 був віце-прем'єр-міністром України.

Пріоритетними у наукових розробках С. виступають проблеми історії українського *козацтва*, національно-визвольних змагань українського народу, формування української державницької думки, перебігу державотворчого процесу в Україні в 17–18 ст., розвитку української культури тощо.

С. – автор понад 400 друкованих праць. Серед його головних праць – «Возз'єднання Правобережної України з Росією» (1975), «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.)» (1985), «Як і коли почала формуватися українська нація» (1991), «У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст.» (1992), «Правобережна Україна у другій пол. XVII–XVIII ст.: проблема державотворення» (1993), «Історія в життєписах» (1994), «Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності» (1994), «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (у співавторстві з В. С. Степанковим, 1993; 2-е вид., 1995), «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997) та ін. С. підготував кілька підручників з історії України для середніх шкіл, які видавалися українською, російською, польською, молдавською, угорською мовами.

В. А. Смолій

Відповідальний редактор (або заступник відповідаль-

ного редактора) близько 50 колективних та індивідуальних монографій, перевидань історіографічної спадщини, наукових збірників тощо. З 1995 – головний редактор «Українського історичного журналу». *Ф. Г. Турченко*

СОВЕРШЕННИЙ ПОЛКОВНИК – див. *Повний полковник.*

СОГАННИЙ ХІД, сакма – марш козацького підрозділу колоною.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 267. *С. Ф. Плецький*

СОЛОВЙОВ Сергій Михайлович (1820–1879) – російський історик, академік Петербурзької АН (1872). У 1842 закінчив філософський факультет Московського ун-ту. В 1847–79 – професор, у 1871–77 – ректор цього ун-ту. Автор праць «История России с древнейших времен» (у 29 томах, 1851–79), «История падения Польши» (1863) та ін. С. – провідний представник російської державницької школи істориків. Історичний розвиток С. зводив зрештою до змін державних форм. У своїх працях «Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу» (1849–49), «Гетман Иван Выговский» (1859), «Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого» (1859) С. висвітлював історію України з великодержавницьких позицій. Негативно оцінював козацтво як носія анархічної стихії. Головною причиною *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* вважав релігійне гноблення православних польською владою.

С. М. Соловйов

Завдяки багатому фактичному матеріалу праці С. зберегли наукове і пізнавальне значення до сьогодні.

Літ.: Иллерицкий В. Е. Сергей Михайлович Соловьёв. – М., 1980. *С. Р. Лях*

СОЛОМАХА – див. *Саламаха.*

СОЛОНИЦЬКА БИТВА – див. *Битва на Солониці.*

СОМКО Яким Семенович (?–1663) – полковник прилуцький (1652) та переяславський (1660–62), наказний гетьман Лівобережної України (1660–63). Походив з міщан м. Переяслава. Був родичем Б. *Хмельницького* (його сестра Ганна була першою дружиною майбутнього гетьмана). Виступив проти *Слободищенського трактату 1660*, був прихильником московської влади. На Козелецькій раді 1662 організував обрання себе гетьманом, але російський уряд не затвердив це обрання. На *Чорній раді 1663* під Ніжином виступав як кандидат у гетьмани, але зазнав поразки, був заарештований, звинувачений у таємних зв'язках з правобережним гетьманом П. *Тетерею* і за наказом новообраного гетьмана І. *Брюховецького* страчений у м. Борзні на Чернігівщині.

СОРОЧИНСЬКИЙ Петро (1-а пол. 17 – 1-а пол. 18 ст.) – кошовий отаман *Запорозької Січі* (1701–02, 1706–07, 1709). У зовнішній політиці орієнтувався на спілку з кримськими татарами, противник Москви. Суперничав із К. *Гордієнком.* Після того, як останній перебрав владу й вивів запорожців на еміграцію, С. зійшов із політичної сцени. Подальша доля С. невідома. *В. А. Чабаненко*

СОСНИЦЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині* (1648–49 і 1663–88). С. п. був створений на Лівобережній Україні на початку *Визвольної війни* з полковим центром у *Сосниці* (тепер – Чернігівської обл.). Полковниками С. п. були Л. Рукашка та Я. Скидан.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 13; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 636–637. *С. Ф. Плецький*

СОСНИЦЯ – містечко на Чернігівщині. Адміністративний центр *Сосницького полку.* Лежить на р. Убідь (притока Десни). Назва походить від соснових лісів. Вперше згадується під 1234. У 1239 розорена монголо-татарами. В середині 14 ст. увійшла до складу *Великого князівства Литовського.* Під час російсько-литовської війни 1500–03 загарбана Росією. За Деулінським перемир'ям 1618 перейшла до складу Польщі. У 30-і рр. 17 ст. в С. була споруджена фортеця. Вона була захищена ровом і земляним валом з гостроколом, мала одні ворота з баштою.
Жителі С. взяли активну участь у *Визвольній війні.* Певний час С. була полковим центром (1648–49, 1663–88). З 1649 С. – сотенне містечко *Ніжинського*, а з 1654 – *Чернігівського полку.* На кінець 17 – поч. 18 ст. С. перетворюється на значний економічний центр Чернігівщини. Швидкими темпами розвиваються винокуріння, суконна та борошномельна промисловість. Тричі на рік тут відбуваються ярмарки. У 1782–97 С. – повітовий центр Новгород-Сіверського намісництва. Сосницькі козаки брали участь у Вітчизняній війні 1812. Уродженцями С. були К. *Скидан*, один з ватажків козацького повстання 1637, та О. Ф. Шафонський, український економіст та етнограф, автор «Черниговского наместничества топографического описания».
З архітектури козацької доби привертає увагу Троїцький собор 17 ст.
Тепер С. – смт, районний центр Чернігівської обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К., 1983. – С. 617–619; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 327. *О. І. Коробов*

СОСЮРА Володимир Миколайович (справжнє прізвище Сюсюра; 1898–1965) – український поет. Народився в с. Дебальцевому (тепер місто Донецької обл.) в сім'ї дрібного службовця. У 1922 навчався в Комуністичному ун-ті імені Артема у Харкові; 1925 закінчив Харківський ін-т народної освіти. З 1917 друкувався у місцевих газетах. Перебував під впливом М. *Гоголя*, А. *Кащенка*, Т. *Шевченка*; звідси захоплення козаччиною. Але справжній патріотизм прокинувся в ньому, коли 1918 в Україні з'явилися німецькі війська. С. приєднується до повстання проти німців, «защищая Донбасс дорогой». Через три місяці боїв з німцями

він записується до петлюрівського гайдамацького полку, яким командував отаман Омелян Волох. Відтоді С. – активний учасник Української революції. Сприймає її як явище українське («Революціє, нене!»). Два роки боровся проти червоних. Не раз підкреслював, що він має козацьке серце, козацьку душу і козацьку вдачу. Був твердо переконаний, що «оселедець, погони і шлик» «навіки, навіки із нами». «Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинком, і зацвіла земля козацька шликами», – скаже він пізніше про ті роки в романі «Третя Рота».

1918 коштом отамана Волоха видано першу збірку поезій С. – «Пісні крові» (досі не віднайдено). 1919 друкувався у петлюрівській газеті *«Український козак»*.

У 1918 боєць української армії С. бере участь у воєнних операціях проти більшовиків, денікінців «злотопогонних», махновців на Донеччині та Харківщині. У 1919 він – у боях проти більшовиків під Полтавою і проти григор'євців на Вінниччині.

1919 С. навчався у петлюрівській юнацькій школі старшин у Смотричі. Перебування у школі старшин, безперечно, вплинуло на українське «я» С. Передусім глибшим стало розуміння, що Україна – поневолена країна, що вся її історія – то намагання вийти з «єгипетського полону». Очевидним є й те, що на С., вихідця з поросійщеної Луганщини, добре впливало мовне середовище; збагатилася його лексика. Козацька романтика, емоційна піднесеність, патріотичний лад – все полонило поета. Він знайомиться з поезіями П. Тичини, В. Чумака і захоплюється ними. Керівництво школи швидко помітило С., і незабаром він вже в охороні С. *Петлюри*.

Переживання С.-поета цього періоду цілком визначені: його турбує доля краю, що бореться за своє утвердження. Автор – з Українською революцією («Злився з кров'ю спів душі»); він вірить: «І все ж настане час, і сонце ясне гляне, / І усміхнеться мій залитий кров'ю край».

1.12.1919 полк отамана Волоха, а з ним і С., перейшов на бік червоних. Вирішальний вплив на цей крок українського козацького підрозділу, як і С., мали агітатори-боротьбисти, завдяки яким С. повірив в український комунізм. Тимчасом комуністична система упродовж багатьох наступних десятиліть не могла повірити в «комуністичні переконання» С. Оскільки більшовицька влада вже з перших років після поразки Української революції почала розстрілювати тих, хто служив у Петлюри, то, щоб врятувати молодого С. від розстрілу, В. Блакитний (в минулому боротьбист, а тепер – член ЦК КП(б)У і редактор газети «Вісті») буквально змушує молодого поета переробити жовто-блакитні кольори поеми «Червона зима» (1921) на червоний колір Жовтня.

У 20-і рр. зрада національним ідеалам («мрії – розтерзані коні в крові на дорозі лежать»), сумніви щодо правильності вдіяного – основні мотиви поезій С. Він багато пише й друкується; критика в захопленні. У 1924 С. пише поему «Махно», в якій романтизує легендарного ватажка; ЧК вилучає рукопис поеми, і критика змінює тональність. Партійні функціонери називають С.: «не наш». У 1925 С. створює поему «Тарас Трясило» та кіносценарій на ту ж тему. Зближується з Миколою Хвильовим. Боротьба за С. між радянською владою і національно-патріотичними силами загострюється. Поет переходить з однієї літературної організації до іншої. Партія висуває перед С. директивні умови. Він виконує: викриває тих, хто «опинився по той бік барикад».

Система не вірить С.; переслідування тривають. Роздвоєність С. поглиблюється («тане мета в далині»). Через виразну національну ідею тритомник С. «Поезії» (1929–30) опиняється у спецхранах. Для «зміцнення зв'язків із життям» С. їде на Донбас, потім на завод у Ленінград. 1931 у збірці «Серце» С. напише: «Серце, козацьке серце... не хили свого обличчя». Газета «Комуніст» піддала поета гострій критиці за козакофільство, повторивши, що С. «не наш». Голод 1933, арешти українських письменників, обструкція стали причиною до психічного захворювання С. У 1935 за «націоналістичні збочення» С. виключають з партії. У 30-і рр. він пише переважно ліричні, пейзажні поезії («Васильки»), та ще таємно працює над поемою «Мазепа». У роки Другої світової війни тема України у творчості С. відроджується і звучить по-новому. В 1944 він створює глибоко патріотичний вірш «Любіть Україну»: «Всім серцем любіть Україну свою – / і вічні ми будемо з нею!».

У перші повоєнні роки система робить спроби повторення в Україні репресивних 30-х; прояви «українського буржуазного націоналізму» відшукуються в літературі, кіно, театрі, науці, музейній справі. І хоча в 1948 за збірку «Щоб сади шуміли» (1947) С. присуджено Сталінську премію, майже одночасно вірш «Любіть Україну» було заборонено друкувати. Навколо С. плетуться політичні інтриги. На 2-му з'їзді письменників України (грудень 1948) творчість С. не розглядається, на з'їзді його нема. 2.7.1951 газета «Правда» розгромила вірш «Любіть Україну», повторивши, що С. «не наш». Було розсипано набір збірки С. «Колос викинув ячмінь». «Всесоюзне побиття» С. остаточно підірвало його духовні й фізичні сили. Вірші друкує здебільшого виробничі. Створює поеми «Каїн», «Христос» (проблеми зради, гармонійного розвитку людини, суспільства). Потай працює над поемою «Мазепа», в якій найвиразніше відображено суспільно-політичні погляди С. на Україну, її історичний шлях («За суверенність України / Боровся він і в цім був прав»). Концепція «Мазепи» суперечила радянській історіографії, тож поет знав, що поема не буде опублікована, а проте працював над нею три десятиліття, ніби спокутував перед майбутнім читачем свої «гріхи» – вимушені відступи від правди. Закінчив роман «Третя Рота», який, попри значну самоцензуру, досить об'єктивно осягає події української історії на тлі 60-річного відтинку 20 ст. У 1956 почалася реабілітація незаконно репресованих сталінським режимом письменників та інших діячів радянської України, і С. пише поему «Розстріляне безсмертя», присвячену трагічним постатям української та інших культур. У 1962 С. відзначено Державною премією УРСР імені Т. Г. Шевченка. Наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. чимало творів С. вперше опубліковано в журналах «Київ», «Дніпро», «Вітчизна» та інших виданнях. 1998 за рішення ЮНЕСКО відзначено 100-річчя від дня народження С. У збірках «Вибрані твори» (2000, т. 1–2), «Розстріляне безсмертя» (2001) вміщено твори С., не друковані за його життя, зокрема поеми «Мазепа», «Розстріляне безсмертя», «Каїн», «Христос», уривки з поеми «Махно», маловідомі поезії 20–30-х рр. Публікації останнього десятиліття засвідчили, що в козацькому серці поета любов до своєї рідної Вітчизни не згасала ніколи.

Літ.: Г р и ш к о В. «Серце» «другого Володьки» і заборонена любов // Сосюра В. Засуджене і заборонене. – Нью-Йорк, 1952; Б а р а б а ш Ю. Іван Мазепа – ще одна літературна версія // Київ. – 1988. – № 11; М о р е н е ц ь В. Володимир Сосюра. – К., 1990; К о с т ю ч е н к о В. «Не наш» // Літературна Україна. – 1998. – 28 травня.

В. А. Костюченко

СОТЕННА АРМАТА – див. *Городова армата.*

СОТЕННА СТАРШИНА – військова і цивільна адміністрація *сотні.* Була ланкою полкової адміністрації та підлягала владі *полковника* (лише в поодиноких випадках деякі сотні безпосередньо підпорядковувалися *гетьману*). Очолював С. с. *сотник*, а до її складу входили сотенні писар, осавули, хорунжий. Близьким до С. с. був і городовий отаман. Принцип виборності старшини найдовше затримався в сотенній ланці, хоча часто мав формальний характер. Обов'язки С. с. повторюють обов'язки *полкової старшини* у масштабах сотні – складання списків козаків, відання сотенною артилерією, озброєнням та спорядженням козаків, організація оборони сотні. С. с. скасована після ліквідації російським урядом залишків автономії *Гетьманщини.*

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 278–280; А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XI-II ст. – К., 1969. – С. 63–64.

С. Ф. Плецький

СОТЕННИЙ СУД – в *Гетьманщині* у 2-й пол. 17 – 18 ст. судовий орган, що діяв на території *сотні*. Очолювався *сотником*, а до його складу входили сотенні осавул, писар та хорунжий. Крім того, С. с. спочатку діяв разом із ратушним судом у складі війта, городового отамана, бурмистрів, лавників, райців. Розглядав кримінальні та цивільні справи, переглядав рішення сільських судів; перед С. с. укладалися й різні цивільні угоди. С. с. проводив розслідування справ на місці; при допитах застосовувалося биття та тортури, що в ті часи було загальноприйнятою європейською практикою. Важливіші справи С. с. передавав на розгляд *полкового суду*, який затверджував і окремі вироки С. с. Під час війни або походу сотенний суд діяв у складі сотенної старшини як воєнно-польовий суд. Універсалом гетьмана від 19.11.1763 сотенний суд був відокремлений від ратушного. У С. с. з'явилася посада возного (судового виконавця). Після реформи 1763 в компетенції С. с. залишилися лише дрібні справи між рядовими козаками.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII століття. – К., 1959. – С. 347–352; П у т р о А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1989. – С. 78–79.

С. Ф. Плецький

СОТНИК – у 16–18 ст. керівник *сотні*, який зосереджував у своїх руках, крім військової, ще й адміністративну та судову владу. До 1648 С. був лише керівником підрозділу козацького війська – сотні. Після відродження в ході *Визвольної війни* української державності в руках С., крім військової влади, зосередились і адміністративні, і судові повноваження. Спочатку С. обирався козаками сотні, а вибір затверджувався гетьманським універсалом. Поступово, в міру згортання демократичних традицій у *Гетьманщині*, виборність С. почала відмирати, хоча процедура виборів зберігалася. Сотенним радам нав'язували бажаних гетьманові і царському уряду кандидатів, а з 1715 цар і гетьман затверджували на посаді одного з 3-х кандидатів, поданих старшиною. Пізніше С. призначало російське командування. Подібна практика призвела до того, що деякі С. незмінно перебували на своїх посадах по кілька десятків років. С. олишівський Л. Шрамченко правив сотнею протягом 30 років, а городнянський Я. Жданович – 40 років. Крім того, поширилася практика передачі сотенного уряду від батька до сина.

С. організовував оборону всіх населених пунктів на сотенній території, відповідав за озброєння, спорядження й мобілізацію козаків, під час бойових дій очолював сотню, вирішував господарські питання, забезпечував надходження до гетьманського скарбу податків і встановлених зборів, мав вирішальний голос у судових справах, які розглядалися у сотенному правлінні. Керівництво сотнею С. здійснював спираючись на *сотенну старшину*, яку, як правило, сам призначав та мав право звільняти з посад. Великий обсяг повноважень С. у поєднанні з посиленням безконтрольності у 18 ст. зумовили численні зловживання. У зв'язку з ліквідацією російським урядом на поч. 80-х рр. 18 ст. залишків української автономії посади С. були скасовані.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 249–269, 507; А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 69–70.

С. Ф. Плецький

Сотник лівобережного полку.
Малюнок із книги О. І. Рігельмана. 70-і рр. 18 ст.

СОТНЯ – в *Гетьманщині* 17–18 ст. адміністративно-територіальна та військова одиниця, складова частина *полку.* Мала певну територію з населенням, яке на ній проживало

і яке підлягало адміністративній та військовій владі сотенної адміністрації на чолі із *сотником*. Разом з тим С. була і військовим підрозділом, до якого входили козаки, які проживали на її території. Кількість козаків у С. могла коливатися від кількох десятків до кількох сотень чоловік. С. поділялася на *курені*, що були найнижчими організаційними одиницями, які об'єднували козаків окремих населених пунктів і забезпечували їх мобілізацію. Звичайно С. називалася за назвою того села чи містечка, в якому розташовувалась сотенна адміністрація. У великих містах, в яких було по кілька сотень, вони називалися за прізвищем сотника. Полковою називалася та С., яка розміщувалася в місті, в котрому перебувала полкова адміністрація.
Сотню очолював сотник із *сотенною старшиною*. Заступниками сотника були сотенний писар та сотенний осавул. Управління С. сотник здійснював через сотенне правління чи сотенну канцелярію, які були адміністративними і судовими органами влади. Сотенна рада була органом козацького самоврядування С. На ній обирали сотника, сотенну старшину і вирішували найважливіші питання, що стосувалися С. Загальне керівництво С. здійснював полковник того полку, до складу якого вона входила, хоча окремі С. були прямо підпорядковані гетьманові, бо козаки цих сотень охороняли гетьмана та його резиденцію.
Сотенними *клейнодами* були *корогва*, під якою козаки вирушали в похід, та *печатка*, якою скріплювалися документи сотенної канцелярії. С. були ліквідовані під час скасування російським урядом залишків автономії Гетьманщини на поч. 80-х рр. 18 ст.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 249–280, 439; П о л о н с ь к а-В а с и л е н к о Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1995. – С. 162–164; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995.
С. Ф. Плецький

«СПАС» – школа бойового мистецтва, яка, на переконання її ініціаторів, сягає корінням глибини віків і за козацьких часів була комплексною системою гартування козака-воїна. Традиції і звичаї «С.» розвиваються сьогодні нащадками козацьких родів. Так, у м. Запоріжжі під керівництвом О. Притули з 1992 відроджується і діє школа козацького бойового мистецтва «С.». На базі цієї школи у квітні 1998 було відкрито міську дитячо-козацьку школу бойового мистецтва під такою самою назвою; її директором є О. Притула. Осередки «С.» з'являються і в інших регіонах України: Києві, Полтаві, Кіровограді, Дніпропетровську.
Метою «С.» сьогодні є відродження фізичного гарту, бойового мистецтва, а головне – духу рідної землі. У технічному арсеналі «С.» головну увагу приділено рукопашу на основі кидкової борцівської техніки із залученням ударної. За рівнем майстерності запроваджено поділ на 7 ступенів – від «молодика» до «козака». Значну увагу приділено спортивним змаганням. Із липня 1997 на о. *Хортиці* щороку проводяться загальноукраїнські (з 2000 – міжнародні) фестивалі і турніри з українського рукопашу на базі «С.».
В. В. Задунайський

СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ КИЄВО-МЕЖИГІРСЬКИЙ СТАВРОПІГІЙНИЙ МОНАСТИР – релігійний центр *запорозького козацтва*. Розташовувався в Межигір'ї, біля Вишгорода, за 15 км на північ від Києва. У

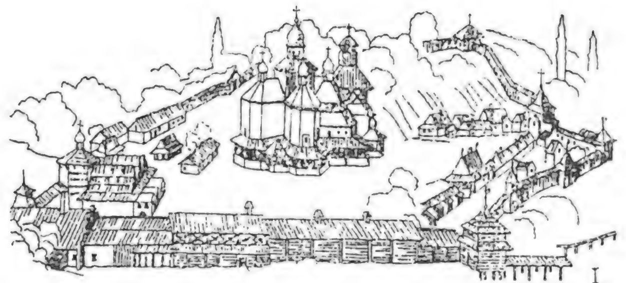
Межигірський монастир. Малюнок 17 ст.

1672 запорожці запропонували обителі стати військовим монастирем і зобов'язались бути його парафією. Відтоді і до знищення *Нової Січі* відносини запорозького козацтва і монастиря передбачали: призначення ченців до січової та деяких інших запорозьких церков, Самарського монастиря; утримання шпиталю при монастирі для старих і немічних козаків; ходіння запорожців на прощу до Межигір'я; відправку до обителі винних у злочинах козаків; обмін інформацією про наміри російського уряду; збирання милостині межигірськими ченцями; влаштування монастирських будівель силами і коштом запорожців; звіти перед Синодом про стан церковної справи на *Запорожжі*; вирішення господарських питань; приватні стосунки ченців і запорожців. Ставропігійний статус монастиря означав його підпорядкування не місцевому архієрею, а безпосередньо патріархові (пізніше – Синоду). *Кіш* використовував зв'язки з монастирем для збереження своєї провідної ролі в керівництві духовною справою на території Запорозьких Вольностей. Межигір'я отримувало від стосунків із козацтвом насамперед матеріальні вигоди: надходження до обителі із Запорожжя дорівнювали прибуткам від монастирських маєтків. За наказом уряду від 10.4.1786 обитель припинила існування.

Літ.: А н д р и е в с к и й А. А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории // Киевская старина. – 1885. – № 9. – С. 178–183; Г е р а с и м е н к о Н. О. До історії Межигір'я // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 90–99; Л и м а н І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998. – С. 41–57.
І. І. Лиман

СПИС – вид довгої древкової колючої зброї. Основні деталі С. – металевий наконечник та *ратище* (древко). Наконечник складався з бойового елемента – пера – і втулки, за допомогою якої наконечник насаджувався на древко. Іноді С. міг оснащуватися перетинкою, яка розміщувалася в основі пера. Перетинка запобігала глибокому проникненню наконечника в тіло противника, що дозволяло легко його вийняти і продовжувати бій. Іноді замість перетинки використовувалося кульовидне потовщення втулки, яке, крім усього, зміцнювало з'єднання втулки з пером. Ратища виготовлялися з міцних порід дерева – ясена, в'яза тощо. Іноді їх для зміцнення густо оббивали цвяхами, обтягували шкірою. Тильна частина древка С. могла оснащуватися *підтоком*, який дозволяв надійно вперти С. у землю і був додатковим бойовим елементом. Крім того, іноді деякі С. оснащувалися петлями, шнурами тощо, які полегшували втримування їх на марші.
Залежно від форми наконечника і довжини древка розрізнялися різні типи С.: з масивним наконечником – *рогатина*; з

невеликим три- або чотиригранним у перетині наконечником – *піка*.
С. були поширеним серед козаків типом зброї. Ними озброювалася і козацька кіннота, і піхота. *С. Ф. Плецький*

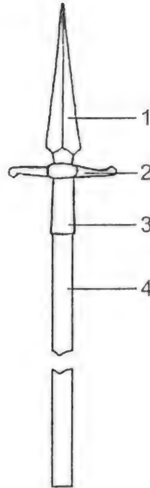

Будова списа:
1 – наконечник;
2 – перетинка;
3 – втулка;
4 – ратище

СПОРЯДЖЕННЯ КОЗАЦЬКОГО КОНЯ – див. *Коня козацького спорядження*.

СРЕЗНЕВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович (1812–1880) – російський і український вчений-славіст, історик, філолог. Народився в Ярославлі в родині викладача та письменника. Вищу освіту здобув у Харківському ун-ті (1826–29). Працював домашнім учителем у поміщицькій родині, чиновником у суді, дворянському зібранні, міській публічній бібліотеці. Відігравав основну роль у формуванні літературно-наукового гуртка молодих харківських романтиків, ентузіастів народознавства з числа випускників місцевого ун-ту. Розпочинав шлях у науку як українознавець, фольклорист, видавець.
У 1833 започаткував видання тематичного науково-літературного збірника «*Запорожсская старина*» (усього було видано 6 випусків протягом 1833–38). Брав участь у виданні кількох харківських альманахів, творів І. *Котляревського*. Відстоював право української мови на самостійний розвиток.
Працював у Харківському ун-ті на кафедрі політичної економії та статистики. Досліджував теоретичні питання статистики, політичної історії, соціально-політичної історії *Слобідської України* 17–18 ст. Згодом перейшов до вивчення слов'янської історії та філології, здобувши професійну підготовку за кордоном у 1839–42. Перший доктор слов'янської філології в Російській імперії (1846). З 1847 і до смерті жив і працював у Санкт-Петербурзі. З часом С. переглянув своє позитивне ставлення до української мови та перспектив її розвитку, перейшовши на великодержавницькі позиції.
Історії України присвячені ранні археографічні публікації, історико-літературні нариси, художні твори С. Його увагу привертала переважно т. зв. козацька доба української історії приблизно з 16 до поч. 18 ст. включно. С. осмислював її в дусі етнографічно-фольклорного романтизму, перебуваючи під впливом творчості Вальтера Скотта. Оригінальні історичні, фольклорні, історіографічні джерела, у т. ч. популярні *козацькі літописи*, історичні пісні та *думи*, доповнені фактами з *«Історії Русів»* та *«Історії Малої Росії»* Д. М. *Бантиша-Каменського*, нерідко використовувалися С. лише як основа для створення власних історико-літературних творів, образів українського минулого.
С. приділив значну увагу опису життя та побуту запорожців, походженню та тлумаченню козацької побутової термінології, фольклору, соціальній та військовій історії *козацтва*, використовуючи для цього в основному твори своїх попередників, а також свідчення Г. *Боплана*.
Початкову історію *запорозького козацтва* С. уявляв собі у вигляді розбійних ватаг і вольних артілей. Хоча вони, на думку автора, не мали міцного зв'язку з Україною, він не сумнівався в їхньому українському походженні. С. вважав, що реформи польського короля С. *Баторія* пов'язали запорожців з Україною, дозволили їм перетворитися на українське «земське військо», захисників батьківщини від татар, громадянське, політичне суспільство. Проте, на думку історика, *Запорозька Січ* відокремилася від козацького війська приблизно в 1648.
С. висловив низку новаторських ідей, зокрема щодо можливості одночасного існування кількох Запорозьких Січей та козацьких військових формувань. Він розрізняв запорозьких козаків, бродників і гайдамаків. Водночас молодому С. було властиве вільне поводження з історичними джерелами, літературою, термінами і фактами з історії українського козацтва, що згодом призводило до утвердження в науці окремих помилок і непорозумінь (приміром, щодо т. зв. запорозьких кравчин, лугарів, гайдамаків чи козаків-уніатів). У цілому публікації С. сприяли популяризації історії України та козацтва в російській науковій та художній літературі, але не мали глибокого наукового значення.

Літ.: Срезневский В. И. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского. 1831–1839 // Журнал министерства народного просвещения. – 1898. – № 1; Сумцов Н. Ф. Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского // Памяти Измаила Ивановича Срезневского. – Кн. 1. – Пг., 1916. – С. 69–93; Дзира Я. І. Творець «Запорожской старины» // Український історичний журнал. – 1967. – № 6. – С. 138–140; Багамова Г. А. И. И. Срезневский; Сарбей В. Г., Крюков А. В. І. І. Срезневський – історик України (До 175-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 138–144; Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. *В. В. Кравченко*

СТАНИЦЯ – спочатку так називали спеціальну військово-посольську місію, що перебувала за межами Запорозьких Вольностей. Згодом, уже після переселення *Чорноморського козацького війська* на *Кубань*, відповідно до наказу царського уряду від 1842, назву великих козацьких поселень – «куренів» – було замінено на «станиці».
Спочатку існувало 40 куренів, з яких 38 були створені відповідно до традиційної кількості січових куренів, а два нові – Катеринівський і Березанський – виникли в Чорноморському козацтві під час війни 1787–91. За С. було збережено традиційне місцеве козацьке самоврядування. Так, щороку 29.6 козацька громада обирала станичне правління у складі отамана, писаря і судді. Станичні козаки почергово охороняли громадський порядок. Кожна козацька родина станиці брала участь у паюванні, а згодом – в отриманні у разі народження сина відповідного наділу землі зі станичного юрта (до 30 десятин), а також вирішувала питання про прийняття до козацької громади або виключення з неї та інші важливі питання місцевого порядку.
Такий стан речей у станичних поселеннях, кількість яких поступово збільшувалася, зберігався і після утворення Кубанського козацького війська 16.9.1861 (див. *Кубанське козацтво*).

Літ.: Білий Д. Малиновий клин. – К., 1994; Щербина Д. И. История кубанского войска. – Краснодар, 1992. *В. В. Задунайський*

СТАРА СІЧ – назва *Чортомлицької Січі*, яка побутувала серед запорожців після її зруйнування російськими

військами. Інколи на *Олешківській Січі* козаки називали так зруйновану росіянами *Кам'янську Січ*.

С. Ф. Плецький

СТАРЕЦЬ, Стариця, Старка – урочище над старим Дніпровим річищем, при впадінні Сули. Назва означає старе річище. Ця місцевість із півночі була прикрита болотами і лугами, з півдня – *Дніпром*. Це було місце, знане у козацькій традиції. Тут стояв козацький обоз, коли козаки воювали з черкаським старостою О. Вишневецьким (1593). На С. 12.6 – 29.7.1638 козаки тримали непереможну оборону під проводом Дмитра *Гуні* (див. *Битва на Старці 1638*). На той час тут ще зберігався старий вал. Козаки Гуні, окопуючись, знаходили у землі старовинну зброю.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. І. – С. 303–304.

СТАРИКИ, батьки, сивоусі діди – старі заслужені запорожці, які користувалися великим авторитетом у всього січового товариства. У переважній більшості це були старі січовики, все життя яких було пов'язане із *Запорожжям*. Змолоду вони відзначалися в боях, дехто з них займав старшинські посади і проявив себе із найкращого боку. Але й постарівши, вони не покидали Запорожжя і продовжували жити інтересами товариства. Відвага і відчайдушне молодецтво, виявлені в молоді роки, та величезний життєвий досвід зумовили повагу, якою вони користувалися. Крім того, С. були моральною опорою січового товариства, носіями освячених часом запорозьких звичаїв. Будь-який відступ від січових традицій, навіть з боку *кошового отамана*, зустрічав рішучий опір С.

Січовий дід (абшитований). Художник С. Васильківський. Акварель. 1900 р.

С. брали участь в усіх радах, де їхній життєвий досвід, мудрість і відданість інтересам *Війська Запорозького* були надзвичайно корисними. Під час війни деякі С. керували окремими загонами, брали участь у переговорах щодо прикордонних спорів із сусідами тощо. Інколи тільки їх авторитет міг пригасити заворушення, які виникали на Січі, особливо під час виборів. Коли *сірома* переставала підкорятися наказам старшини і навіть курінних отаманів і справа доходила до бійок та грабунків купців на січовому базарі, лише С., де киями, а де умовлянням, могли повернути козаків до послуху.

С. не мали ніякого офіційного становища, під час військових рад вони займали місце відразу після *військової старшини*, на курінних радах – відразу за *отаманом курінним*. У листах від січового товариства вони вписувалися після імені кошового отамана; під час їх похорону стріляли з гармат, а з рушниць – більше, ніж по інших простих козаках.

С. Ф. Плецький

СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА Людмила Михайлівна (1868–1941) – українська письменниця. Увійшла в українську літературу й культуру як непересічний драматург, прозаїк, поет, перекладач, мемуарист. Народилася у м. Києві. Дочка М. П. *Старицького* і рідної сестри М. *Лисенка* С. В. Лисенко. Близька подруга *Українки Лесі*. Здобула гімназійну освіту. Виступала на сцені, займалася літературною та літературно-критичною діяльністю. Репресована в 1930 і 1941. Творчу спадщину С.-Ч. складають п'єси «Аппій Клавдій» (1909), «Жага» (1910), «Гетьман Дорошенко» (1911), «Крила» (1913), «Останній сніп» (1917), «Милость Божа» (1919), «Іван Мазепа» (1929); поема «Сапфо» (1896); лібрето до опер Миколи Лисенка «Енеїда» (1910) та «Ноктюрн» (1912); переклади поезії з німецької, французької, російської мов. Була співавтором свого батька у створенні історичних романів «Богдан Хмельницький», «Перед бурею», «Останні орли», «Молодість Мазепи», «Руїна», «Червоний диявол», автором повісті «Діамантовий перстень», критичних статей, першого дослідження про історію українського національного театру, спогадів про батька, Українку Лесю, І. Франка, М. Лисенка, В. Самійленка, Ганну Барвінок.

Особливе місце в літературному доробку С.-Ч. займають драматичні твори на історичну тему – «Гетьман Дорошенко», «Іван Мазепа», «Милость Божа». Персонажі драми «Гетьман Дорошенко» – це історичні особи. В ній відтворено боротьбу *запорозького козацтва* під проводом Петра *Дорошенка* за незалежність України. Український гетьман постає в п'єсі як трагічний національний герой. На цій п'єсі позначився вплив символізму, про який свідчать Жіноча постать на її початку й постать Матері-України наприкінці. У драмі відображено великий рух народних мас, переселення із сплюндрованого найманцями різних мастей Правобережжя на лівий берег Дніпра. Динаміка суспільно-політичних процесів доби *Руїни* виразно постає з діалогів персонажів Яхненка, Бандуриста, Галі, Прісі, Дорошенка, *Самойловича*, Стрия, *Мазепи* та ін. У них відтворюється трагедія поневолюваної сусідами України, відчайдушна, але іноді невиправдано безглузда тактика Дорошенка в боротьбі за державу. Шляхи його до здійснення

цієї мети мають суперечливий характер. Розумний, але запальний і часом не зовсім обачний, він прагне об'єднати розірвану *Андрусівським миром 1667* Україну, проте його заходи в спілці з турками зазнають краху, і він зрікається гетьманства. Це психологічно вмотивовано в діалозі Дорошенка з Мазепою. Письменниця виразно передала в драмі дух тієї епохи. Україна постає з кожної репліки персонажів, з побутових сцен. Трагедія рідного краю розкривається крізь призму громадського й особистого життя гетьмана Дорошенка та інших героїв.

Завдяки драмі С.-Ч. «Мазепа» читач дістав змогу осмислити трагічні події останніх років правління гетьмана. До поч. 20 ст. і в українській історіографії, і в українській літературі не існувало справжнього, позбавленого імперської оцінки, образу гетьмана – ініціатора побудови незалежної держави. Цей твір С.-Ч. в радянський період був заборонений. Письменниця однією з перших в Україні підійшла до розкриття теми рішучого виступу запорозького козацтва за відновлення державності, очолюваного гетьманом Мазепою, з патріотичних і гуманістичних позицій. Авторка драми прагнула об'єктивно відтворити історію *Гетьманщини* поч. 18 ст., створити образ історичного діяча, який був би взірцем для його сучасників і на якому виховувалося б молоде покоління українців. Для С.-Ч. Іван Мазепа – національний герой, талановитий політик, мудрий державець, складна й неординарна особистість. Створена на основі архівних матеріалів і наукових праць, власного осмислення феномену Гетьманщини й національної трагедії поч. 18 ст., драма С.-Ч. стала не лише художнім відтворенням відомих історичних подій, а й глибоким психологічним дослідженням поведінки героїв.

Для розкриття багатогранності особистості гетьмана С.-Ч. змальовує його як політика, дипломата, полководця на схилі життя, коли Мазепа найглибше виявив свої сокровенні задуми, свою громадянську позицію, очоливши національно-визвольний рух за відновлення української державності. У драмі відтворено найголовніші моменти Мазепиного гетьманування (стосунки із запорожцями, незгода з політикою Самойловича і Семена *Палія*, страта *Кочубея*, розрив з царем *Петром I*, союз із *Карлом XII*, поразка у битві під Полтавою). В діалогах персонажів розкривається характер Івана Мазепи, здійснюється як самохарактеристика героя, так і оцінка його представниками різних соціальних верств, національностей, позицій (українські старшини, прості козаки, полковники, російський цар, шведський король). Мазепа постає глибоким мислителем, державцем-патріотом, людиною суперечливою, з її сумнівами й ваганнями. Реалізуючи свою мету – утвердження незалежності України, І. Мазепа абсолютно все віддає державі, жертвує своїм особистим щастям, своєю коханою, яка йде в черниці. Головними причинами трагедії Івана Мазепи, краху державницьких планів гетьмана були розбрат між козацькою старшиною, запроданство полковників цареві, небажання козаків дотримуватись дисципліни, ставити державні інтереси вище за власні. Відданість І. Мазепи своїй справі, козакам, отаманам і старшині підкреслюється зверненням його із заповітом до них, що має філософський зміст. Для С.-Ч. Іван Мазепа – великий український гетьман, який продовжив кращі традиції гетьманування Б. *Хмельницького* та П. Дорошенка.

Літ.: З порога смерті... Письменники України – жертви сталінських репресій. – Вип. 1. – К., 1991; Козуля О. Жінки в історії України. – К., 1993.

О. Д. Турган

М. П. Старицький

СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович (1840–1904) – український драматург, поет, прозаїк, перекладач, актор і режисер. Народився у с. Кліщинцях, тепер Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. Походив із дрібномаєткової поміщицької родини. У ранньому віці залишився сиротою і виховувався у родичів по матері – сім'ї В. Лисенка, батька майбутнього композитора Миколи *Лисенка*. Навчався у Полтавській гімназії (1851–58), Харківському (1858–60) та Київському (1860–65) ун-тах. Працював у Київському історичному архіві. Потім сподівався налагодити господарство у пореформених умовах у власному маєтку на Поділлі. З 1871 – у Києві, де займався літературною і громадською діяльністю. Брав участь у роботі Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, організував разом із М. Лисенком (1872) Товариство українських сценічних акторів, яке давало вистави російською і українською мовами. Був директором трупи М. Кропивницького (1883–85) – «театру корифеїв». У 1885 очолив нову трупу. В 1892–97 – директор і режисер трупи М. Садовського. Видавав альманах «Рада» (1883–84).

С. вписав яскраву сторінку в художній літопис козацької слави, показав роль *запорозького козацтва* у національно-визвольній боротьбі українського народу. *Запорозька Січ* у його інтерпретації – це невід'ємна частина України, звідки завжди поширювався дух відваги, героїзму в ім'я волі свого народу, своєї Вітчизни. Звертаючись до складних і драматичних періодів історії України, змальовуючи героїв, сповнених сил і душевної краси, відтворюючи історичні постаті Б. *Хмельницького*, І. *Богуна*, М. *Кривоноса*, Д. *Нечая*, Ганни Золотаренко, М. *Залізняка*, І. *Гонти* та ін., С. утверджував і розвивав прогресивні традиції української літератури.

Сповнені глибокого розуміння зв'язку соціальних і національних проблем у визвольній боротьбі українського народу 17 ст. історичні п'єси «Оборона Буші» (1898), «Богдан Хмельницький» (1887), «Остання ніч» (1899). Художньо найдовершенішими історичними драмами С. стали «Маруся Богуславка» (1897) та «Оборона Буші» (1898); в основі останньої – події героїчної оборони в 1654 на Поділлі містечка-фортеці *Буші*, що мала на меті затримати просування на схід польської армії і дати можливість війську Б. Хмельницького дочекатися підмоги.

У драматичній поемі «Богдан Хмельницький» зображено переддень *Визвольної війни* та окремі її епізоди: приїзд Богдана на Запорозьку Січ, *Збаразька облога* і *Берестецька битва*. Завершується твір картинами *Переяславської ради*.

Лінія суспільної боротьби Богдана і лінія його інтимного життя переплітаються і часом зливаються: одна є відлунням іншої, доповнює її. Автор дещо ускладнює образ гетьмана, наділяючи його стражданнями від безнастанної внутрішньої боротьби зі своїми сумнівами і пристрастями.

Матеріалом трагедії «Остання ніч» стала справжня подія – розправа з учасниками повстання волинських селян проти польської шляхти 1702 у Луцьку. Герой цієї трагедії Степан (історично – Данило) Братковський – молодий «шляхтич руський», «великий патріот і на диво великий народовець», як пояснює автор, зазнав впливу правобережних лицарів – *Палія*, *Самуся*, *Іскри*. У змалюванні головного героя в останню ніч перед стратою С. утверджує риси, що об'єднують борців за народні права різних часів і націй: внутрішню стійкість, самовідданість, високу моральність і духовну красу.

Моральні акценти стали визначальними і в трагедії «Маруся Богуславка», створеній на основі народної думи. Переконливо показано душевне роздвоєння головної героїні: з одного боку, вона в неволі відчуває нестерпну тугу за Україною, прагне визволити козаків із турецького полону, а з іншого – не може покинути коханого чоловіка та своїх дітей. Звичайне боріння любовного та патріотичного почуттів посилене марним намаганням героїні відновити втрачену гармонію світу.

У поетичній спадщині С. виділяються його балада «Гетьман» та історико-романтична поема «Morituri» (1903), в яких майстерно відтворено героїзм українського козацтва, боротьбу Богдана Хмельницького і його соратників із польською шляхтою. Поема «Morituri» реалістично зображує Берестецьку битву 1651. С. підкреслює тезу про згубний вплив стихійності, неорганізованості в народних рухах.

Художня проза С. ще й досі слабо вивчена. В радянський період історії причини цього крилися в неприйнятному для тоталітарної ідеології витлумаченні деяких історичних осіб, а також у факті співавторства С. з дочкою – Л. *Старицькою-Черняхівською*, яка в 1929–30 проходила у т. зв. «справі СВУ». Більшість прозових творів С. писані російською мовою, хоча письменник підкреслював, що «працюючи на чужій ниві, все живописую тільки своє рідне...»

Найдовершенішим твором історичної прози С. є трилогія про Визвольну війну «Богдан Хмельницький» (романи «Перед бурей», «Буря», «У пристани», 1895–97). Образ Б. Хмельницького осмислено в усій складності взаємодії середовища й особистості. Спроба в романах піднести ідею месіанства Хмельницького (харизматичний «божий вождь») корелюється з картинами історичних подій, суспільних ситуацій, які свідчили, що рішення, вчинки гетьмана є результатом свідомого вибору, який здійснено відповідно до світоглядних, моральних переконань героя, сформованих історично. Хмельницького показано в усій повноті й реальності суспільних стосунків: у колі сім'ї, на державній раді, в господарських клопотах, на полі бою, в дискусіях із супротивниками і в товариській бесіді.

С. вдалося опублікувати лише дві частини задуманого ним великого художнього полотна – романи «Молодость Мазепы» (1898) і «Руина» (1899). Відправною подією сюжету в першому стала легенда про покарання Мазепи їздою на дикому коні (вона використана і в поемі Байрона «Мазепа»). У центрі уваги твору – формування світоглядних передумов державної діяльності І. *Мазепи*. Події другого роману обмежені 1668–73, тобто показано діяльність Мазепи як генерального писаря в гетьмана П. *Дорошенка*, а наприкінці твору – в І. *Самойловича*. В романі порушено питання державності України, суверенітету й протекторату, взаємовідносин із Росією, Польщею, Туреччиною.

В романі «Последние орлы» (1901) С., продовжуючи традиції Т. *Шевченка*, ставив мету створити цілісну картину *Коліївщини*. Якщо автор поеми «Гайдамаки» дивився на народне повстання 1768 очима рядового учасника руху, то в романі С. події розвиваються під кутом зору його лідерів і духовних наставників. Фактично С. створив перший прозовий твір про Коліївщину.

Літ.: Франко І. Михайло Старицький // Зібр. творів: У 50 т. – Т. 33. – К., 1982; Зеров М. Літературна позиція М. Старицького // Життя і революція. – 1929. – № 6; Комишанченко М. Михайло Старицький. Літературний портрет. – К., 1968; Левчик Н. Історична проза М. Старицького: далекі образи – близькі ідеї // Слово і час. – 1990. – № 12. – С. 38–44. *В. Ф. Шевченко*

СТАРИЦЯ – див. *Старець*.

СТАРОВОЛЬСЬКИЙ Симеон (1588–1656) – польський учений, письменник, мандрівник, державний і церковний діяч. Автор багатьох історичних праць про події в Польщі, Україні, Криму, що відбувалися протягом 16 – 1-ї пол. 17 ст. Найвизначнішими з цих праць є «Сарматські війни» (1631) та «Пам'ятки сарматів» (1656), у яких містяться і відомості про українських козаків. *В. А. Чабаненко*

СТАРОДУБ – старовинне місто на Новгород-Сіверщині (тепер у складі Брянської обл. Російської Федерації). Відоме з 9 ст. як укріплене місто («город») Чернігівського князівства. У літописах згадується (вперше під 1096) у зв'язку з міжусобною боротьбою князів та нападами половців. У 12 – на поч. 13 ст. – центр Стародубського удільного князівства. У 1239 зруйнований монголо-татарами. З 14 ст. перебував у складі *Великого князівства Литовського*. На поч. 16 ст. перейшов під владу *Московської держави*. У 1616 С. здобули польські війська і за умовами Деулінського перемир'я 1618 місто перейшло до *Речі Посполитої*. У 1620 С. було надано магдебурзьке право. У 1648 у ході *Визвольної війни* під проводом Б. *Хмельницького* українська армія звільнила С. За переписом 1654 у С. було 538 козаків. З 1663 місто стало військово-адміністративним центром *Стародубського полку*. З 1666 на прохання стародубських міщан була надана царська грамота, якою підтверджувалися права міського самоврядування. У 1781 С. став повітовим містом Новгород-Сіверського намісництва, а з 1802 – Чернігівської губернії. У 1917–18 С. належав до Української Народної Республіки (за законом 2–4.3.1918 мав стати центром землі – Сіверщини) та *Української Держави* гетьмана П. *Скоропадського*. У 1920-х рр. включений до складу РСФРР.

Літ.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 112–137. *Г. К. Швидько*

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на півночі *Гетьманщини* (1663–1782). Основою для створення полку стала Стародубщина, яка в 1654–63 була автономною частиною *Ніжинського полку* і очолювалася наказним полковником. Полковим містом С. п. став *Стародуб* (тепер – Брянської обл. Російської Федерації). Сотенними містами С. п. були Баклан, Мглин, Нове Місто, Новгородок, Новгород-Сіверський, Погар, Почеп, Тополь, Шептаки. Полковниками

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

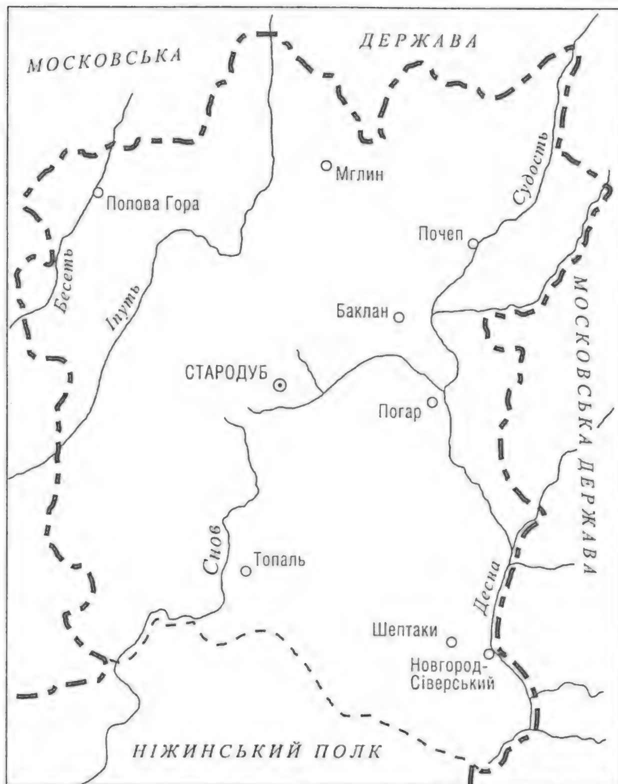

С. п. були А. Веремієнко, Т. Оникієнко, М. Єремієнко (наказний), І. Гуляницький, Р. Юзефович, Я. Обуйноженко, П. Рославець, П. Петрів, І. Плотник, О. Острянин та ін. З них згодом І. *Скоропадський* став гетьманом, а М. *Миклашевський* – наказним гетьманом. Після скасування в 1782 російським урядом залишків української автономії територія С. п. увійшла до Новгород-Сіверського намісництва.

Літ.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 1–63, 104–111; Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 13; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1. – P. 13–64. *С. Ф. Плецький*

СТАРОКОДАЦЬКЕ ДУХОВНЕ НАМІСНЕ ПРАВЛІННЯ – церковна установа, створена з метою посередництва між київським митрополитом і *Кошем*. Розташовувалось у м. Самарчику. До компетенції С. д. н. п. входили: участь у процедурі заснування церков; подання митрополиту відомостей про аколитів; контроль за виконанням запорозьким духовенством розпоряджень митрополитів та Синоду; інформування митрополита про стан церков і духовенства на *Запорожжі*; участь у розв'язанні спорів між *запорозьким козацтвом* і духовенством. На практиці С. д. н. п. більшою мірою залежало від запорожців, ніж від київського митрополита. Це зумовлювалося матеріальною залежністю правління від подаянь козаків; виконанням Кошем функції нагляду за покірністю підлеглих старокодацькому намісніку. Крім того, головним священиком правління, «хрестовим намісником» був Григорій Іванович Порохня – колишній запорозький старшина. С. д. н. п. було скасоване в січні 1777.

Літ.: Левицький О. Церковна справа на Запорожжі у XVIII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1912. – Т. Х. – С. 54–74; Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998. – С. 71–75. *І. І. Лиман*

СТАРОКОСТЯНТИНІВ – місто в північно-східній частині Подільської височини. Розташоване при впадінні р. Ікопоті у р. Случ. Заснований С. у 16 ст. на місці села Колищенець, яке належало Іванові Лабунському, а у 1561 було придбане К. Острозьким. У березні 1561 К. Острозький одержав два королівські привілеї: один – на право заснування міста, ярмарку, другий – про надання магдебурзького права місту. В 1561 починається будівництво замку, в'їзд до якого здійснювався через три брами. З 1582 місто стало називатись Костянтинівкою, а з 1600 – Старокостянтинівкою.

Поблизу міста відбувалися запеклі бої селянсько-козацьких загонів К. *Косинського* проти В. К. Острозького в 1593.

На поч. 17 ст. замок розбудовується й укріплюється. У 1636 тут було розміщено 7 гармат, 24 пищалі, 320 рушниць, 2 бочки куль, кам'яний бастіон для збереження пороху. У 1620 власниками міста стала родина Заславських, а в 1682 – Любомирських.

У 1648 населення міста і селяни підтримали *Визвольну війну* під проводом Б. *Хмельницького*, почалися повстання в маєтках князя Д. *Заславського*. В 1648 загони М. *Кривоноса* під Махнівкою завдали поразки князю Заславському, і до С. у 1648 прибуло польське військо Я. *Вишневецького* на допомогу князю Заславському. 16–18.7.1648 розпочалися бої. Козаки Кривоноса разом з *Білоцерківським полком* І. *Гирі* та *Уманським полком* І. *Ганжі* завдали поразки шляхті і змусили її відступити за річку Горинь.

На початку вересня 1648 польські війська знов підійшли до С. Селянсько-козацькі війська в ніч проти 7.9 несподівано залишили місто і відійшли до Пилявців. 13.9.1648 у *Пилявецькій битві* польська армія була вщент розгромлена, а її рештки в паніці тікали на захід.

У травні 1649 польські війська з'єдналися в одному таборі під С., збираючись іти назустріч війську Хмельницького, який у той час з-під Бердичева рушив на С. Щоб дезорієнтувати ворога, він дав наказ полковнику Данилу *Нечаю* ударити на Меджибіж. Частина шляхетського війська поспішно пішла на Меджибіж. Скориставшись його розпорошеністю, 16.6 Б. Хмельницький з головними військами рушив на С. Їх поява була настільки несподіваною для польських регіментарів, що деякі загони почали в паніці тікати. За ними поспіхом відступила й решта ворожого війська. Поряд із селянами у визвольній боротьбі брали участь і міщани, активно допомагаючи запорозькому війську у воєнних діях. Так, міщани С. разом з наступаючими козацько-селянськими полками здобували міські укріплення.

Після укладення *Переяславського договору 1654* С. залишився під владою шляхетської Польщі.

Тепер С. – місто, районний центр Хмельницької обл.

Літ.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 87–89, 92–94, 99, 100, 105, 123; Історія міст і сіл УРСР: Хмельницька область. – К., 1972. – С. 488, 490. *Т. Г. Марискевич*

СТАРШИЙ, старший *Війська Запорозького* – офіційне найменування козацьких гетьманів польськими урядовцями, які намагалися не використовувати гетьманський титул щодо проводирів *козацтва*.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 284–285.

СТАРШИНА – див. *Козацька старшина.*

СТАРШИНА ВІЙСЬКОВА – див. *Військова старшина.*

СТАРШИНА ГЕНЕРАЛЬНА – див. *Генеральна старшина.*

СТАРШИНА КОЗАЦЬКА – див. *Козацька старшина.*

СТАРШИНА ПОЛКОВА – див. *Полкова старшина.*

СТАРШИНА СІЧОВА – див. *Січова старшина.*

СТАРШИНА СОТЕННА – див. *Сотенна старшина.*

СТЕПАНКОВ Валерій Степанович (нар. 1947) – український історик, доктор історичних наук (з 1993), професор, академік Української академії історичних наук (з 1999), лауреат премії НАН України імені М. Грушевського (1993). Народився у с. Слобідці-Рихтівській Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. У 1969 закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного ін-ту. Впродовж 1969–70 працював у Сергіївській восьмирічній школі Путильського р-ну Чернівецької обл. Із 1970 працює на кафедрі всесвітньої історії Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту (з 1999 – завідувач). У 1980 у Дніпропетровському ун-ті захистив кандидатську дисертацію «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648–1654)», а в 1993 у Київському державному ун-ті імені Т. Шевченка – докторську дисертацію на тему «Українська держава у середині XVII століття: проблема становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)».
Основне коло наукових інтересів окреслене розробкою таких проблем: історія козацтва (кінець 16–18 ст.); національна революція 17 ст.; Українська держава 17–18 ст. та її зовнішня політика; українська державна ідея 17–18 ст. Автор і співавтор близько 200 наукових праць, з них 15 монографій і посібників. Головніші з них такі: «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654)» (1991); «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (1993, співавтор В. *Смолій*); «Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності» (1994, співавтор В. Смолій); «З історії української розвідки й контррозвідки» (1994, співавтор В. Сідак); «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997, співавтор В. Смолій); «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.): Україна крізь віки» (1999, співавтор В. Смолій); «Історія України. Давні часи та середньовіччя. Пробний підручник для 7 класу» (2000, співавтор В. Смолій). *Ю. А. Мицик*

В. С. Степанков

СТЕФАНОВИЧ Василь (1697–1773) – державний діяч, учений, козацький старшина. Походив із давнього козацького роду з м. *Гадяча*. Вчився в Києво-Могилянській академії та кількох ун-тах Західної Європи. Служив перекладачем у канцелярії *Петра I* (1724), викладав риторику при гетьманському уряді Д. *Апостола* (м. Глухів), працював у комісії з кодифікації *«Прав, за якими судиться малоросійський народ»* (голова комісії). У 1729–51 – лохвицький сотник, а в 1751–53 – суддя Лубенського козацького полку. *В. А. Чабаненко*

СТИР – ріка в Галичині й на Волині, права притока Прип'яті. Бере початок у північно-східному кутку Галичини, на стику кількох вододілів, біля витоків Західного Бугу і Серету. У 16–18 ст. протікав широким і мілким річищем у загальному напрямку на північ по землях Луцького, Володимирського і Крем'янецького повітів Волинського воєводства у складі *Речі Посполитої*, минаючи *Берестечко*, Торговицю (приймаючи тут з правого берега р. *Ікву*), Луцьк, Жидачів, Полонне. Береги переважно низькі і болотисті. Долина – широка, багата заливними луками, навесні і під час літніх дощів повністю заливалася водою. С. був багатий на рибу і боброві гони. Біля С. поблизу Берестечка 18–30.6.1651 відбулася битва української армії на чолі з Б. *Хмельницьким* з польськими військами. Перед початком битви, 17.6, польська армія переправилась на правий берег С. і стала табором неподалік від Берестечка. Таким чином, С. захищав тил і правий фланг польських позицій від нападу української кінноти.

СТОРОЖЕНКО Андрій Володимирович (1857 – не раніше 1914) – український етнограф, історик, літературознавець. Родом із с. Великої Кручі (тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл.). Закінчив Київський ун-т (1879). Автор історичних праць «Нариси Переяславської старовини. Дослідження, документи і нотатки» (1900), «Стефан Баторій і дніпровські козаки. Дослідження, документи й нотатки» (1904). Разом із братом Миколою С. видав 8-томний родинний архів «Стороженки» (К., 1902–10), в якому багато матеріалів, що стосуються історії козаччини. *В. А. Чабаненко*

СТОРОЖЕНКО Андрій Якович (1791–1858) – український історик, письменник, військовий та адміністративний діяч родом із Полтавщини. Служив у російській армії та в російській адміністрації Царства Польського (1832–49). Знавець, збирач і популяризатор пам'яток української старовини, зокрема козаччини. Мав у своїй колекції оригінал *Реєстру 1649*. Автор 3-томної «Історії Південної Росії» (не опублікована й загублена), історичних нарисів про Б. *Хмельницького* та І. *Мазепу*, низки поетичних творів і оперети «Запорозька Січ». *В. А. Чабаненко*

СТОРОЖЕНКО Микола Володимирович (1862–1942) – український історик і педагог родом із с. Великої Кручі,

тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл. Закінчив Київський ун-т (1884); учень В. *Антоновича*. Член Київської археографічної комісії й Історичного товариства Нестора-літописця, співробітник журналу «*Киевская старина*», інспектор народних училищ Чернігівщини й Київщини (1889–95), був директором кількох київських гімназій (з 1895). Автор численних історичних праць, зокрема й на теми козаччини: «Охочекомонний полковник Ілля Федорович Новицький» (1885), «До історії малоросійських козаків у кінці 18 та на початку 19 ст.» (1897), «Осада м. Крилова» (1920) та ін. *В. А. Чабаненко*

СТРИЙКОВСЬКИЙ Матвій (Мацей) (бл. 1547 – до 1593) – польський поет і хроніст. Походив із шляхетського роду. Навчався у Бжезіні Ленчицького воєводства (Польща). Відомості про навчання С. у Краківській академії є помилковими. З ранніх літ С. добре володів латиною, прекрасно малював. На поч. 60-х рр. 16 ст. став на службу при дворі магнатів, ймовірно, Лаських, котрі тоді володіли Бжезіною. У 1565 переїхав разом з двором надвірного крайчого Миколая Ласького до *Великого князівства Литовського*. Бідність і малознаність змусили С. стати на державну військову службу, яку він проходив під командуванням А. *Гваньїні*, котрий навчив його робити плани й малюнки замків та фортець. У ході Лівонської війни 1558–83 С. об'їздив терени Великого князівства Литовського, а також Ліфляндії (сучасні Естонія і Латвія). Вже тоді почав збирати матеріали для своїх історичних творів, став писати вірші. У 1574 С. був включений до складу відомого посольства до Туреччини на чолі з Андрієм Тарановським. С. перебував там як художник, секретар і, ймовірно, агент. Вражений тяжким становищем християн Балканського півострова під турецьким пануванням, С. написав польськомовну поему «Про вільність Корони Польської та Великого князівства Литовського та про тяжке поневолення інших королівств під турецьким тиранським ярмом» (1574). Потім С. служив при дворі князя Юрія Слуцького, написав польською мовою віршовану хроніку «Про початок литовського народу…» У 1578 А. Гваньїні видав латиномовну хроніку, яку С. визнав своєю і, звинувативши Гваньїні у плагіаті, навіть добився визнання цього факту королем. Однак, судячи з усього, про плагіат може йтися тільки щодо перших трьох книг твору, виданого Гваньїні, тобто опису Польщі, Литви та Русі-України. У 1582 С. видрукував польською мовою у Кенігсберзі (Кролевці) свій головний твір під назвою «Хроніка польська, литовська, жмудська і всієї Русі». Вона має чимало спільного з рукописною віршованою хронікою С. Пізніше відомості про життя С. стають фрагментарними; відомо, що він став католицьким священиком (між 1582 і 1586), служив у Юрборку, де й помер.
При написанні своєї головної праці С. широко використав хроніки своїх попередників – Я. Длугоша, М. Меховського, М. Кромера, також В. Ваповського, В. Кадлубка, М. *Бєльського* та ін. Широко було залучено античну літературу та історіографію (Гомер, Вергілій, Горацій, Овідій, Плутарх, Цицерон та ін.) С. включав до своєї хроніки і уривки з відомого історико-літературного твору 16 ст. «Записки яничара». Особливо важливим джерелом для С. стали староукраїнські та литовські літописи, багато з яких не збереглося, різноманітні документи, спогади тощо. Це забезпечило хроніці С. значну цінність як історичного джерела з історії України та інших країн Східної Європи, насамперед Литви. Не менш цікавим є значення хроніки як пам'ятки історичної та суспільної думки *Речі Посполитої*; зокрема, вона проливає світло на ставлення передових польських істориків і мислителів до України та українського народу (воно назагал позитивне). Особливо велике значення мають ті сторінки хроніки С., де описується історія Київської Русі, боротьба українського народу проти агресії орд кочівників та Османської імперії, наприклад, Синьоводська битва 1362. Слід відзначити талант С. як письменника і поета, що теж сприяло популяризації твору. Він зберігся в головних бібліотеках країн Європи, в т. ч. й України, його використовували польські, литовські, українські, білоруські, російські історики та письменники кінця 16 – 18 ст., наприклад. З. Копистенський, Г. *Граб'янка*, П. Кохановський, Ф. Сафонович (Україна), А. Лизлов, В. Татіщев (Росія), В. Коховський (Польща).
Чимало місця С. відвів у своїй хроніці Лівонській війні. При цьому він торкався історії *козацтва*, згадував про нього навіть в описі подій 13 ст. у Ліфляндії, хоча в останньому випадку це є курйоз (йшлося там про «козацькі шляхи», у сенсі манери дій польських військ проти хрестоносців). Українською мовою перекладалися лише окремі частини хроніки (В. Шевчук); нині готується переклад, коментарі та академічне видання твору.

Літ.: Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemaidzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978; Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – T. I – II. – Warszawa, 1846.

Ю. А. Мицик

СТРИПА – річка, ліва притока *Дністра*. У 16–18 ст. протікала вузькою долиною між пагорбами у напрямку з півдня на північний схід по землях Подільського воєводства. Утворювала широкі стави, в тому числі під *Зборовом*. Долина С. мала багату рослинність. Букові і грабові гаї перемежовувалися густими дібровами. На С. були розташовані міста Зборів, Бучач та ін. На С. під Зборовом 5–6.8.1649 відбулася переможна битва української армії, очолюваної Б. *Хмельницьким*, з польським військом під командуванням короля *Яна II Казимира* (див. *Зборівська битва*). На С. у м. Бучачі 18 (28).10.1672 був укладений *Бучацький мирний договір* між *Річчю Посполитою* та *Османською імперією*, за яким Польща втрачала Поділля і передавала його Туреччині.

СТЯБЛО – пласке неглибоке металеве чи дерев'яне коритце з шийкою для зціджування юшки. Використовувалося запорозькими козаками для подачі риби на стіл під час спільних трапез.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 184.

СУБОТІВ – хутір на правому березі р. *Тясмину* (притоки *Дніпра*) та його притоці – р. Субі, за 12 км від *Чигирина*. У момент свого заснування був оточений лісами та болотами. Заснований на пущі, пожалуваній у 1616 чигиринським старостою Я. Даниловичем козацькому сотнику Михайлу Хмельницькому (батькові Б. *Хмельницького*). На час свого заснування С. належав до Корсунського, а з 40-х рр. 17 ст. – до Чигиринського староства. У С. дитячі і юнацькі роки

Іллінська церква у Суботові

провів майбутній гетьман Б. Хмельницький. Повернувшись із турецького полону (1620–22), Хмельницький зміцнив С. і збудував великий замок, оточений ровом і двома рядами валів. Тут були великі отари овець, 4 стави, а також слобідка Новосельці. У 1646 чигиринський староста О. *Конєцпольський* заявив, що С. належить до його Мліївського володіння. Захищаючи свої права, Б. Хмельницький звернувся до короля *Владислава IV*, і той привілеєм від 22. 7. 1646 затвердив за Хмельницьким батьківський хутір. Та це не допомогло. Чигиринський підстароста Чаплинський у 1647 вчинив наїзд на С., пограбував його, спалив хліб, до смерті забив малолітнього сина Б. Хмельницького. Під час *Визвольної війни* С. увійшов до Чигиринської сотні *Чигиринського полку*. Тут було збудовано фортецю, С. став однією з резиденцій Б. Хмельницького. У 50-і рр. 17 ст. хутір мав статус міста. Тут Б. Хмельницький підписував свої універсали, приймав послів. Тут гетьман мав велику бібліотеку. Як і в Чигирині, у С. був будинок гетьмана, а поряд з ним – будинки козацької старшини. Навпроти гетьманського дому у 1653 було споруджено муровану *Іллінську церкву*, яка збереглася до наших днів. На подвір'ї стояла дерев'яна Михайлівська церква.

У 1664 С. було зруйновано польсько-шляхетським військом С. Чарнецького. З 1793 С. належав до Російської імперії. Тепер С. – село Чигиринського р-ну Черкаської обл.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – К., 1990.– С. 177, 202, 228; Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 39.

С. Р. Лях

СУБОТІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ - відділ *Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*. Розташований у с. Суботові Чигиринського р-ну Черкаської обл. Створений у 1989 відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР з метою збереження пам'яток історії та культури, пов'язаних із життям та діяльністю гетьмана Б. *Хмельницького*, подіями *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, перебуванням на Чигиринщині Т. Г. *Шевченка* (1843, 1845) та для збереження археологічної пам'ятки європейського значення – Суботівського городища (9–8 ст. до н. е.) Найвідоміші пам'ятки історії, культури та природи, які знаходяться на території С. і. м.: 1) Суботівське городище – багатошарова археологічна пам'ятка кінця бронзового віку і раннього залізного віку (чорноліська археологічна культура); 2) Замчище Б. Хмельницького – визначна пам'ятка України, один з осередків державотворення середини 17 ст. Початком будівництва споруд на Замчищі вважають 1616. Займало площу до 3 га. Замок був оточений ровом і двома рядами валів. До складу укріплень входили одна мурована і три дерев'яні вежі. Головною спорудою на Замчищі був палац (будинок) Б. Хмельницького. У роки Визвольної війни суботівське Замчище стало заміською резиденцією гетьмана України Б. Хмельницького. Протягом 50–90-х рр. 20 ст. експедиціями Ін-ту археології НАН України на Замчищі проводились археологічні дослідження. У 1990 було розчищено фундаменти споруди розмірами 11,03 х 9,71 м; археологи вважають, що це залишки однієї з веж. Територію Замчища досі повністю не досліджено; 3) Церква Святого Іллі (1656) (див. *Іллінська церква*); 4) Кам'яні хрести – пам'ятки історії кінця 18 ст.; знаходяться на цвинтарі біля Іллінської церкви. Хрести є поховальними пам'ятками, які були встановлені на могилах священиків. За формою нагадують грецькі хрести і виготовлені з місцевого каменю-пісковику. Саме їх зобразив у 1845 Т. Шевченко на малюнку «Кам'яні хрести в Суботові»; 5) Три Криниці – гідрологічна та історична пам'ятка. Розташована в долині р. Суби, неподалік від центру с. Суботова. За легендою, ці криниці були викопані в середині 17 ст. за наказом Б. Хмельницького на честь козаків-запорожців, що полягли у *Жовтоводській битві*. За переказами, біля них був розташований козацький шпиталь; 6) Пам'ятник Богданові Хмельницькому (1995). Автори пам'ятника: архітектор – дійсний член Української академії архітектури С. К. Кілессо; скульптор – заслужений діяч мистецтв України Є. М. Кунцевич. Пам'ятник уперше у вітчизняній монументальній скульптурі трактує портрет Б. Хмельницького як романтичний і психологічний. Зроблений з бронзи та граніту. На фусті колони закомпоновано бронзовий родинний герб гетьмана. Відкритий 23.9.1995 Президентом України Л. Кучмою.

Нині на базі С. і. м. створюється перший в Україні Музей дитини.

Літ.: У ш е т а І. І. Стежками Холодного Яру. – К., 1988; Чигирин. Суботів. Холодний Яр: Короткий фотопутівник. – К., 1992; Чигирин та Суботів: Карта-буклет. – Вінниця, 1997; К і л е с с о С. К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К., 2000.

В. М. Лазуренко

СУБТЕЛЬНИЙ Орест (нар. 1941) – український історик, доктор філософії. Родом із с. Терпилівки, тепер Підволочиського р-ну Тернопільської обл. Навчався і викладав у Гарвардському ун-ті (США), де в 1973 здобув науковий ступінь доктора філософії в галузі історії, захистивши дисертацію на тему «Зв'язки гетьмана Пилипа Орлика з Кримським ханством і Оттоманською Портою, 1710–1742». Багатолітній член «Пласту». У 1975–82 працював у Гамільтон коледжі (США). З 1982 працює професором історії і політології Йоркського ун-ту в Торонто (Канада). На першому спільному «круглому столі» істориків з України та української діаспори у Славську (вересень 1990) головував на проблемній секції «Історія козаччини».

Основна проблематика досліджень С. – передумови, причини та історія конфліктів між іноземним абсолютизмом та місцевим (національним) нобілітетом у боротьбі за па-

О. Субтельний

нування на теренах Східної Європи у 18 ст. Віднайшов і опрацював матеріали листування історичних діячів, зокрема листи Івана *Мазепи* до Адама-Миколая Сенявського, які опублікував за допомогою УВАН, інші джерела. Головні праці: «From the Diary of Pylyp Orlyk» (1972); «The Testament of Peter I: A Reassessment» (1974); «On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704–1708» (1975); «Mazepa, Peter I and Question of Treason» (1978); «The Mazepists Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century» (1981; в українському перекладі: «Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.» – Київ, 1994); «Domination of Eastern Europe. Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715» (1986). Окремі моменти з цієї праці, що стосуються загальних рис протистояння місцевої політичної еліти і чужоземних монархів на прикладі зіставлення подій та діяльності Івана Мазепи, Станіслава Лещинського, Ференца Ракоці II, Дмитра Кантемира і Йогана фон Паткуля, містяться у концептуальній статті С. «Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи» (1991).
Книга «Ukraine: A History» (Торонто, 1988) була визнана найкращим популярним англомовним викладом української історії (український переклад – «Україна: Історія», 1991 та інші видання). С. спеціально виділяє в ній «козацьку еру». Подано характеристику порубіжного суспільства як середовища, звідки пішло *козацтво*, оцінено перші козацькі війни (повстання), боротьбу проти турецько-татарської агресії, події церковного і культурного життя, пов'язані з козацтвом, Хмельниччину, *Руїну* та *Гетьманщину*. Лівобережжя показане як центр українського політичного, економічного та культурного життя цієї доби.

Літ.: Кульчицький С. В. Розповідь канадського історика про минуле й сучасне України // Субтельний О. Україна: Історія. / Пер. з англ. – К., 1991. – С. 13–14; Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків: Доповіді, виступи, дискусія. – Львів, 1993. – С. 80–84, 99–100. *В. В. Пришляк*

СУД ГЕНЕРАЛЬНИЙ – див. *Генеральний суд*.

СУД КОЗАЦЬКИЙ – див. *Козацький суд*.

СУД ПОЛКОВИЙ – див. *Полковий суд*.

СУД СОТЕННИЙ – див. *Сотенний суд*.

СУДОЧИНСТВО КОЗАЦЬКЕ – див. *Козацьке судочинство*.

СУДДЯ ВІЙСЬКОВИЙ – див. *Військовий суддя*.

СУДДЯ ГЕНЕРАЛЬНИЙ – див. *Генеральний суддя*.

СУДДЯ КОШОВИЙ – див. *Кошовий суддя*.

СУЛА – річка, ліва притока *Дніпра*. Довжина 363 км, площа басейну 19,6 тис. км^2. Впадала в Дніпро трьома рукавами. Береги, особливо правий, місцями високі і урвисті. Дно місцями болотисте. У давнину навколишні землі С. були багаті луками, правічними лісами, що були придатні для розвитку пасічництва. У несудноплавній С. було багато риби, в т. ч. осетрових. У 14 ст. поріччя С. належали до маєтностей Глинських, Байбудзинських, Вишневецьких, але гирло С. було власністю Пустинського монастиря. По річці стояли міста Ромни, Лохвиця, Лубни. Тепер С. впадає у Кременчуцьке водосховище.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – К., 1990. – С. 118, 124, 499; Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 9–10; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – К., 1995. – С. 59–62; Т.VII. – К., 1995 – С. 17, 20, 54, 93, 226–228.

СУЛИМА Іван (?–1635) – гетьман нереєстрових козаків. За походженням дрібний шляхтич із Чернігівщини. Тривалий час був управителем маєтків Жолкевських і Даниловичів поблизу Борисполя. Магнатські утиски змусили С. зайнятися козакуванням. На *Запорозькій Січі* він брав участь у багатьох походах; як козацький гетьман уперше згадується у 1628. Влітку 1635 очолив виступ запорожців. У ніч проти 12.8 козаки штурмом здобули фортецю *Кодак* і знищили гарнізон коронного війська (див. *Зруйнування Кодака 1635)*. Королівські комісари Адам *Кисіль* та Лукаш Жолкевський організували каральний похід реєстрових козаків проти повстанців. На одному із островів Дніпра протягом кількох місяців тривали оборонні бої повстанців проти переважаючих сил ворога. Зрештою С. був схоплений реєстровими козаками і виданий властям. Разом із кількома соратниками його було відвезено до Варшави і страчено як ворога *Речі Посполитої*.

Літ.: Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 43–51. *В. О. Щербак*

СУМИ – одне з найбільших міст *Слобідської України*. Розташоване на р. Пслі – притоці *Дніпра*. Заснували С. на поч. 50-х рр. 17 ст. переселенці з Правобережної України – українські селяни та козаки на чолі з отаманом Г. Кондратьєвим. З 1658 С. – одна з найбільших фортець на Слобожанщині. Сумські укріплення були збудовані в 1557–58 у дубовому лісі. Місто оточувалося високою дубовою стіною з 10 вежами та 5 дерев'яними ворітьми. Біля С. була збудована самостійна фортеця з потужними дубовими стінами, 9 вежами, 4 дерев'яними ворітьми, 5 хвіртками та підземним ходом. Обидві фортечні стіни були захищені високими земляними валами і глибокими ровами; оборонні споруди вдало доповнювались природними рубежами: річками Пслом, Сумою і Сумкою, які з трьох боків захищали С. Підступи до міста з півдня перетинав споруджений у 1658 перекоп від Псла до Сумки. У 1658–1765 С. – полкове місто *Сумського полку*. У 1660 місто мало 2740 мешканців (59,9% – козаки, 40% – міщани, 0,1% – селяни). Більшість сумчан займалися землеробством та скотарством. У 1658–59, 1663, 1668 С. зазнали значних руйнувань від кримських татар. Сумські козаки брали участь у *Кримських походах 1687 і 1689*. Під час Північної війни 1700–21 в С. у грудні 1708 – січні 1709 перебували головні сили російської армії. З 26.12.1709 в С. знаходилась ставка *Петра I*. У 18 ст. С. –

значний торговий центр. У 1765–80 С. – центр Сумської провінції Слобідсько-Української губернії. У 1780–96 – повітове місто Харківського намісництва, з 1796 – Слобідсько-Української (з 1835 – Харківської) губернії. Тепер С. – обласний центр.

Літ.: Б а г а л і й Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990; Д о л г і н Г., С а п у х і н П. Суми. – К., 1963; С а п у х і н а Л. П., С к р и п н и к В. Д. Суми. – Харків, 1979; М о і с е є н к о В. П., Н о в а к і в с ь к а Н. П. Суми: Історико-архітектурний нарис. – К., 1966.

Г. Ф. Турченко

СУМСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на *Слобідській Україні*. Утворений у 1658–59 на території, яка почала заселятись українськими переселенцями ще раніше. С. п. займав територію, яка обмежувалася Сеймом і Снагостю на півночі, Пслом на заході, Боромлею на південному сході і межувала з Бєлгородським воєводством на північному сході. Полковим містом були *Суми*, а сотенними центрами – Бишкінь, Білопілля, Ворожба, Глушкове, Краснопілля, Лебедин, Миропілля, Нижня Сироватка, Ольшана, Річки, Стецьківка, Суджа.
У 1668 у С. п. нараховувалось 1625 козаків. За переписом 1732, у С.п. було 3695 виборних козаків і 13 918 підпомічників, а в 1763 – відповідно 1742 та 24 602.
Козаки С. п. несли прикордонно-сторожову службу і захищали південні землі Російської держави від вторгнення татарських загонів. Вони брали участь у *Чигиринських* (1677–78), *Кримських* (1687 і 1689) та *Азовсько-Дніпровських* (1695–96) *походах*, російсько-турецьких війнах. У різні часи полковниками С. п. були: Г. Кондратьєв, А. Кондратьєв, І. Кондратьєв, В. Перехрестов-Осипов, Д. Кондратьєв, М. Донець-Захаржевський, Р. Романов. У 1765 С. п. був ліквідований російським урядом. Козаків перетворено на військових обивателів, а територія полку увійшла до складу Слобідсько-Української губернії.

СУМСЬКИЙ ПОЛК (*За А. Г. Слюсарським*)

Літ.: Б а г а л і й Д. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 29, 71, 110–111; С л ю с а р с к и й А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харків, 1964. *С. Ф. Плецький*

СУРМАЧ – військовий музикант з гетьманської чи полкової «музики». У похідній чи бойовій обстановці С. подавав сурмою сигнали війську, а на дозвіллі чи під час урочистостей використовував її як музичний інструмент.

Літ.: Д я д и ч е н к о В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 464.

СУРСЬКИЙ ПОРІГ – другий із *Дніпрових порогів*, розташовувався на 7 верст нижче *Кодацького порога*. Довжина С. п. була понад 40 сажнів, падіння води – 0,24 сажня. Вода падала двома лавами – Чавунною та Бондаревою.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Дніпрові пороги. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 38. *О. І. Коробов*

СУХОВІЙ (Суховієнко) Петро (рр. нар. і см. невідомі) – кошовий отаман *Запорозької Січі* (1668–69). У липні 1668 оголосив себе лівобережним гетьманом. Зібравши військо із запорозьких загонів південного Лівобережжя та частини кримчаків, увів його в Миргород, Полтаву, Лубни. Повів боротьбу за владу з П. *Дорошенком*. Внаслідок авантюри С., при одночасному наступі польських військ на Правобережжя, П. Дорошенко змушений був покинути Лівобережну Україну. Війська С. були розгромлені спільними силами П. Дорошенка та І. *Сірка*. Восени 1669 С. утік до Криму. В 70-і рр. 17 ст. він разом із татарськими загонами робив розбійницькі напади на Україну, зокрема в 1674 напав на Листвянку. Пізніше С. в історичних джерелах не згадується.

Літ.: А н д р у с я к М. До історії боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм в 1668–1672 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т.150. – Львів, 1929. *Л. М. Маленко*

СУЧАВА – містечко на правому березі р. Сучави (притоки Сірету), на підвищенні. У 14 – середині 16 ст. С. – столиця *Молдовського князівства*, важливий торговельний центр. У фортеці С. в 1653 козацькі війська на чолі з Т. *Хмельницьким* відбивалися від трансільвансько-волоських військ. Під час облоги фортеці Тиміш Хмельницький був смертельно поранений (див. *Молдовські походи 1650, 1652 і 1653*). Тепер С. – місто на Північному Сході Румунії.

Літ.: Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. V. – К., 1995. – С. 280, 284–286; Т. VII. – К., 1995 – С. 469.

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО – система самодіяльних об'єднань громадян України, створених із метою відродження традиційних козацьких цінностей (з урахуванням реалій сьогодення) як фундаменту розбудови незалежної Української держави. Відродження українського козацтва почалося в умовах демократизації суспільного життя в Україні. У 1990 в Запоріжжі було оголошено про

намір утворити самодіяльне громадське об'єднання – Запорізьке козацьке товариство «Запорозька Січ». Серед ініціаторів його створення були члени правління Запорізького обласного товариства української мови імені Т. Г. Шевченка – В. А. *Чабаненко*, Т. Г. Шевченко, Д. І. Симоненко, В. Ф. Тимчина та інші ентузіасти. 14.10.1990 в день Покрова Пресвятої Богородиці (свято, особливо шановане серед козаків) ініціативна група просвітян зібралася на о. *Хортиці* і провела реєстрацію всіх, хто бажав стати козаками. Зареєструвалося протягом дня до 300 чол. 8.12.1990 відбулася Установча велика козацька рада усіх зареєстрованих, на якій члени новоствореної козацької організації склали козацьку присягу і обрали керівництво. Отаманом став В. Мельник, у свій час військовий лікар, капітан медичної служби. Рішенням Запорізького облвиконкому від 9.1.1991 Запорізьке козацьке товариство «Запорозька Січ» було зареєстроване. На цей час у його складі було 4 підрозділи (курені) – по одному в 4 районах м. Запоріжжя. Створення козацьких об'єднань відбувалося в усіх регіонах України.

Козацьке товариство «Карпатська Січ» виникло у Львові, «Прикарпатська Січ» – в Івано-Франківську, «Буковинська Січ» – у Чернівцях, «Волинська Січ» – у Луцьку, «Поліська Січ» – у Житомирі, *Донецьке козацьке земляцтво*, *Донецький курінь*, «Кальміуська паланка» – у Донецьку, Київське козацьке товариство – у столиці, «Закарпатська Січ» – в Ужгороді та ін. Новостворені козацькі об'єднання брали активну участь у всенародному святкуванні 500-річчя Українського козацтва, організованому національно-демократичними силами України, в інших масових громадсько-політичних акціях 1990–91, палко вітали проголошення незалежності України. У такій атмосфері відбувалася подальша розбудова С. у. к., консолідація його сил. Закономірним наслідком стало об'єднання регіональних козацьких структур у загальноукраїнську організацію – Українське козацтво (УК). Це відбулося 14.10.1991 у Києві на Всеукраїнській установчій козацькій раді. Першим гетьманом УК став В. *Чорновіл*, відомий діяч українського національно-демократичного руху, депутат Верховної Ради України з 1990. 17.3.1992 Міністерство юстиції зареєструвало Статут УК. Після цього пішов швидкий процес створення козацьких підрозділів не тільки в обласних центрах, а й у містах і районах областей України. У Запорізькій обл., наприклад, козацькі підрозділи утворилися у Гуляйполі, Василівці, Енергодарі, Оріхові, Мелітополі, Токмаці, селищі Балабиному та інших населених пунктах.

У червні 1996 Запорізьке козацьке товариство «Запорозька Січ» було перейменоване у Запорозьке Військо Низове «Запорозька Січ», яке на поч. 2000 мало 16 підрозділів і нараховувало біля 850 козаків. Чисельний ріст та організаційне зміцнення козацтва відбувалися і в інших регіонах України. Активну роль у цьому відіграв В. *Мулява*, гетьман УК в 1992–98, генерал-майор Збройних Сил України. У жовтні 1998 гетьманом УК було обрано генерала І. *Біласа*, народного депутата України. Конструктивний державотворчий характер діяльності УК був підтриманий державою. Президент України Л. М. Кравчук 4.1.1995 підписав Указ «Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва». Цей Указ відкрив нові перспективи розвитку козацтва. Особливо успішно скористалися ними на Івано-Франківщині, Тернопільщині, на Буковині, а також у Донбасі, де козаки стали помітним фактором суспільно-політичного, культурного і навіть економічного життя. На Запоріжжі успішно діє школа козацьких бойових мистецтв «*Спас*», започаткована ще у 1993. Збагачення форм діяльності УК вимагало внесення змін до його статуту. 7.8.1996 Міністерство юстиції України затвердило статут Українського козацтва у новій редакції. Українське козацтво стало «міжнародною добровільною, незалежною, добродійною всеукраїнською оборонно-спортивною, національно-патріотичною організацією». С. у. к. оголошується наступником «без винятку всіх історичних гілок українського козацтва, які стояли на державницьких, самостійницьких засадах відновлення незалежності та розбудови України, у тому числі і Війська Запорозького: як Низового, так і Гетьманського». За різними оцінками, в УК на поч. 2000 нараховувалося від 150 до 160 тис. чол. Свідченням зрослого авторитету Українського козацтва було установлення згідно з Указом Президента України від 7.8.1999 Дня Українського козацтва, який запропоновано відзначати щороку 14.10 – в день свята Покрови Пресвятої Богородиці. Іншим Указом Президента України від 22.12.1999 було утворено Координаційну раду з питань розвитку козацтва при Президенті України. На Координаційну раду покладено завдання вносити пропозиції щодо формування державної політики у галузі відродження та розвитку історичних, патріотичних, господарських та культурних традицій Українського козацтва, сприяти укомплектуванню окремих підрозділів Збройних Сил України та інших військових формувань призовниками, які є членами козацьких організацій, ініціювати розробку програм житлового будівництва, організації козацьких селянських (фермерських) господарств, сільськогосподарських кооперативів, садівничих товариств, промислів тощо. Головою Координаційної ради з питань розвитку Українського козацтва було призначено гетьмана Українського козацтва І. Біласа.

Гостра політична боротьба, яка відбувається в Україні після проголошення незалежності, відбилася і на становищі Українського козацтва. Частина козацької старшини «Запорозької Січі» не сприйняла національно-демократичних засад відродження козацтва і була звинувачена більшістю в антиукраїнських діях. У відповідь, спираючись на підтримку деяких місцевих державних і господарських структур, вони створили альтернативне Українському козацтву Козацьке військо запорозьке низове (КВЗН). Козацька рада альтернативного козацтва, сформованого на базі охоронного приватного підрозділу на чолі з О. Панченком, відбулася з участю представників російського козацтва (Дону, Кубані, Уралу, Москви, Оренбурга) і духовенства Московської патріархії на о. Хортиці у вересні 1994. Управління юстиції Запорізької області зареєструвало КВЗН та статут цієї організації. Генеральна канцелярія Українського козацтва оцінила це рішення як незаконне. До КВЗН приєдналися козацькі підрозділи Півдня та Сходу України. Було оголошено про створення Союзу козаків України, але це об'єднання не було офіційно зареєстроване.

Між двома козацькими об'єднаннями України склалися напружені стосунки, зумовлені різним баченням розв'язання соціально-культурних і політичних проблем сучасної України. Так, Українське козацтво беззастережно визнає українську мову конституційно-державною, тоді як КВЗН

вважає державну мову необов'язковою, а «Кримський козачий союз» взагалі оголосив своєю мовою російську. Українське козацтво стоїть на позиціях підтримки Української православної церкви Київського патріархату, тоді як КВЗН орієнтується на Українську православну церкву Московського патріархату. Українське козацтво орієнтується на політичний центр і праві сили України, КВЗН підтримує лівих і знаходить у їх середовищі підтримку. Українське козацтво вважає себе невід'ємною частиною українського народу і прагне діяти на теренах всієї України, тоді як КВЗН добивається виділення козацтва в окрему групу з наданням певних привілеїв, а у майбутньому – за злиття в єдину спільноту з російським козацтвом. *В. Ф. Тимчина*

СУШКО Роман (1894–1944) – військовий і політичний діяч. У роки Першої світової війни поручник, командир сотні *українських січових стрільців*. Учасник великих боїв на Маківці і Лисоні. Співорганізатор Галицько-Буковинського куреня УСС (листопад 1917, Київ). Згодом полковник січових стрільців, командир дивізії. Командир бригади у Другому зимовому поході, крайовий командир УВО (1927–30). Діяч ОУН, загинув у Львові.

Літ.: Історія Січових Стрільців. – К., 1992; Литвин М., Науменко К. Українські Січові Стрільці. – К., 1992; Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 331–457. *В. М. Мороко*

СХОДКА СТАРШИНСЬКА – рада *січової старшини*. Скликалася для підготовки питань, які повинні були обговорюватися на загальній раді. Крім того, на С. с. вирішувалися таємні та нагальні справи. Зростання кількості справ, які вирішувались тільки на С. с., де були можливими і ведення дискусії, і пошук компромісів, зумовило зростання значення старшинської ради і фактично перетворення її на найвищий орган влади на *Запорожжі*. Так, у 1755 С. с. прийняла рішення про скасування виборності паланкових полковників, паланкової старшини, шафарів на перевозах і почала призначати їх.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 137. *С. Ф. Плецький*

Т

ТАБІР КОЗАЦЬКИЙ – укріплення з возів, основний бойовий порядок козацького війська. Виникнення табору з возів приховане у глибині століть. Він був відомий гуннам, печенігам, уграм, використовувався дружинами Київської Русі й гуситами. На рівнинній місцевості головним призначенням табору був захист від кількісно переважаючого мобільного противника. Для козацького війська, у якому в 16–17 ст. переважала піхота, табір став тим бойовим порядком, що робив можливою боротьбу з татарською кіннотою в степу. Ворог дуже рідко міг подолати укріплення з кількох рядів возів і наблизитись до оборонців табору, щоб застосувати *холодну зброю*, у використанні якої кавалерист завжди має перевагу перед піхотинцем. А козаки, ховаючись за возами від стріл, могли вести прицільний вогонь з *вогнепальної зброї* і знищувати противника на підступах до табору. Не менш ефективним був Т. к. і в боротьбі з польським військом. Тому в козацькому війську табір застосовувався в походах, при тимчасових зупинках і при необхідності ведення довготривалих оборонних боїв. Основою для побудови Т. к. був обоз. У козацькому війську на кожні 5–10 чоловік припадав віз, на якому перевозили намет, продукти харчування, фураж, боєприпаси, лопати, пилки, сокири тощо. До обозу входили і вози, на яких транспортувалася генеральна та полкова артилерія, боєприпаси і спорядження до неї. Крім того, багато хто з старшин рушали в похід із власними возами. Для кращої маневреності козацькі вози робились так, що в них можна було запрягати коней з двох боків. Це дозволяло змінювати напрямок руху, не розвертаючи возів. Керували побудовою Т. к. обозні: під час походу всього війська – генеральний, а в тих випадках, коли полки діяли самостійно, – полкові.

На марші табір з возів мав вигляд прямокутника, по довгих сторонах якого рухалися вози в кілька рядів. На возах

Козацький табір на Солониці. Сучасна реконструкція

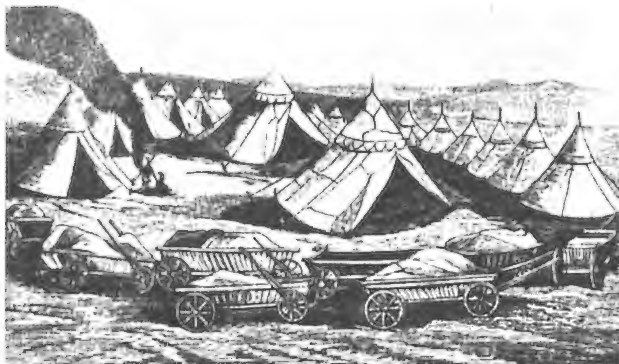
Табір запорозьких козаків у степу. Гравюра 19 ст.

першого чи другого ряду встановлювалися гармати. Між возами йшла піхота із зарядженими мушкетами. Передня і задня сторони табору не були замкнені, а прикривалися кіннотою. Для закриття цих сторін декілька бокових рядів були довшими від інших на ширину табору, це були «крила» табору, які в разі зупинки завертались і замикали його. Табір обкопувався валом, вози зв'язувалися ланцюгами. При довготривалій обороні у вози насипалася земля, а їх колеса закопувалися. Навколо возів насипались вали, копалися окопи, які з'єднувалися ходами сполучення. На підступах до табору козаки копали *вовчі ями* та інші пастки. Найвразливіші місця табору прикривались артилерією. Масований і влучний вогонь із ручної вогнепальної зброї та артилерії робили такий табір неприступною твердинею.

До недоліків Т. к. слід зарахувати те, що його застосування вимагало використання оборонної тактики. Використання Т. к. в наступі було обмеженим, бо потребувало рівної місцевості на напрямку атаки. Навіть при подоланні невеликих перешкод лінія возів могла розтягнутись і бути прорваною при контратаці противника. Перешиковування табору під час зміни напрямку руху теж давало противникові сприятливі можливості для його прориву. Але майстерність у застосуванні Т. к. дозволяла козакам долати ці недоліки й успішно вести боротьбу з ворогом навіть при його десятикратній кількісній перевазі.

Літ.: Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 63–64; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 266–267.

С. Ф. Плецький

ТАБУННИК – козак-наглядач за громадським табуном на випасі (за кіньми або великою рогатою худобою). Підлягав найнижчому за рангом чиновникові *Коша – військовому табунникові*. Був озброєний на випадок нападу диких звірів (вовків) і ворогів. Одяг та спорядження мав такі ж, як і *чабан* (чабанець). Відпочивав, ховався від негоди в *бурдюзі*, курені або *котизі*.

ТАВАНЬ (від тур. Товань – плоске місце, нижня частина) – колишня назва кількох географічних об'єктів у пониззі *Дніпра*. У 16–17 ст. під Т. розуміли великий плавневий острів Дніпра довжиною 9,5 км, що розтяглися від пристані сучасного м. Берислава до пристані сучасного м. Нової Каховки. Т. називали також відому й важливу татарську переправу на нижньому Дніпрі, через яку татари проходили по *Чорному шляху*, вчиняючи постійні набіги на Правобережну Україну, і поверталися назад із здобиччю. Переправа з лівого берега на правий проходила через р. *Кінську*, острів Т. та основне річище Дніпра біля правого корінного берега ріки, на 4,5 км вище сучасної Каховської греблі. У 16 ст. Т. назвали інші ближчі переправи – Дрімайлівську, Козакокам'янську та Бургунську.
Т. називалась частина основного річища Дніпра від м. *Кизикермена*, яка відділяла острів Т. від правого берега. Топонім Т. позначав також місцевість на лівому березі Дніпра вздовж того самого острова Т.
Т. – це й фортеця у районі переправи. З Т. пов'язані перші згадки про запорозьких козаків. Тут козаки робили напади на татарські каравани та війська, вчиняли засідки і тримали варту. Нині ці історико-географічні об'єкти затоплені водами Каховського водосховища.

Літ.: Б о п л а н Г. Опис України. – К., 1990. – С. 45–46; Я в о р н и ц к и й Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. 1–2. – К., 1995. – С. 343–345; К н я з ь к о в Ю. П. О местонахождении «Тавани» и Таванской переправы в XV–XVII вв. // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 2 (13). – С. 7–17.
Ю. П. Князьков

ТАВАНЬ (тур. Мустріткермен – Задоволена фортеця, Хон-Бурун – щасливий) – турецька фортеця на невеликому острові, частині великого плавневого о. *Тавані*, навпроти іншої турецької фортеці *Кизикермен*. Вперше згадується в джерелах у 1670-х рр., коли фортеця була зміцнена кам'яними спорудами. Вона мала 5 веж, 3 ряди бійниць на мурах і вежах. Біля муру був глибокий рів. Фортеця мала підйомний міст на ланцюгах. Залога складалася з турецької піхоти. Т. входила в систему турецьких фортець, які забезпечували найважливішу татарську переправу в пониззі *Дніпра*. Фортеця Т. чинила перепони морським походам козаків. Основне річище Дніпра між Т. і Кизикерменом перетиналося ланцюгами. Запорозькі козаки не раз нападали на Т. У 1695 фортецю зайняли запорожці під керівництвом Михайла Самойленка під час відомого Азовсько-Дніпровського походу (1695–96). Т. стала важливим пунктом російсько-української присутності в пониззі Дніпра, тому з 1695 тут постійно знаходилася залога. У травні 1696 у фортеці перебувало 100 запорожців, 400 козаків Гадяцького і Лубенського полків, 286 солдатів і 250 сердюків. У 1697 Т. стала ареною запеклої боротьби з турками і татарами: під час Кизикерменського походу запорожці, лівобережні козаки, солдати і сердюки побудували прилягаючу до мурів Т. земляну фортецю, п'ятитисячна залога з 4.9 по 10.11.1697 витримала облогу 30-тисячним турецько-татарським військом, завдавши ворогу тяжких втрат. Фортеця була зруйнована в 1701 за умовами Константинопольського мирного трактату між Росією і Туреччиною. Руїни Т. зберігалися до середини 19 ст. Нині місце, де стояла Т., затоплене Каховським водосховищем.

Літ.: В е л и ч к о С. Літопис. – К., 1991. – С. 576–579, 554–559.
Ю. П. Князьков

ТАЇН – на *Задунайській Січі* провіант, який козаки отримували від турецького уряду. Видавався в натуральній формі і частково грішми.

Літ.: К о н д р а т о в и ч Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 30, 107.

ТАЛЕР, таляр (нім. Taler від назви міста Ioachimstal) – велика срібна монета, еквівалент золотого гульдена, яка в козацьку добу карбувалася в багатьох європейських державах. Вперше карбувати великі срібні монети (29,232 г срібла 937,5-ї проби) почав у 1484 ерцгерцог Тіролю Сиґізмунд. Високопробні (при вазі 29,5 г вміщали 27,2, а потім 26,39 г срібла) монети, які тоді називали гульденгрошами, у 1518 почали карбувати в м. Йоахимсталі в Богемії. З 1525 ці монети стали називати талерами. Вони мали виконані на високому художньому рівні зображення богемського лева на одній стороні, а на іншій – зображення св. Йоахима. Високоякісні монети дуже швидко набули популярності й поширилися в Європі. Подібні монети, які відрізнялися лише розміщеними на них зображеннями, почали карбувати в переважній більшості європейських країн, і вони теж називалися талерами.

Талер

У козацьку добу Т. були в обігу на українських землях як один із найавторитетніших платіжних засобів.

Літ.: З в а р и ч В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 71.

ТАР – див. *Невід*.

«ТАРАС БУЛЬБА» – повість українського і російського письменника М. В. *Гоголя* (перша редакція – 1835, остаточна – 1842). У ній письменник прагнув виразити «ідею життя» всього народу, дух *запорозького козацтва*, описуючи боротьбу *Запорозької Січі* з Польщею у 15–16 ст.
Письменник вивчив науково-історичні (літописи, хроніки), фольклорні джерела. Не відмовляючись від зображення побуту і моралі Січі, М. Гоголь центр ваги переніс на відтворення історичної ідеї і породжені нею характери. Він не прагнув до точного відтворення історичних подій, будував дещо узагальнений образ епічної, пісенної, героїчної та ідеальної козацької вольниці.
Запорожці зображені у повісті вже сформованими людьми. М. Гоголь уникає деталізації, не заглиблюється в мотивування їхніх вчинків. Вони випливають із самої суті особистості кожного з козаків. Для М. Гоголя Запорозька Січ гідна найвищої поетизації. У творі наголошено на якостях, які виробляла в козаках Січ і які були для них вищою морально-етичною нормою: будь чесним і справедливим, сміливим і хоробрим, відважним і витривалим, влучно стріляй і сміливо рубай шаблею; не давай пощади ворогові; будь вірним товариству, бережи козацьку честь, понад усе люби Вітчизну-матір. Увесь спосіб життя Січі, увесь її дух формував саме такі якості.

Життя запорожців М. Гоголь змалював ніби пропущеним крізь призму сприйняття Остапа і Андрія, синів Тараса Бульби. У повісті художньо відображено похід проти Польщі, викликаний загибеллю славного козацького ватажка Северина *Наливайка*. Сутність життя запорожців полягає в подвигу в ім'я великої мети: служіння Батьківщині. Узагальнюючим образом повісті є образ степу. Безкраї степові простори допомагають зрозуміти характери запорожців, витоки їхнього героїзму.

Дорогóю для козацтва показана Запорозька Січ. Загальна картина її складається зі сцен та деталей опису передмістя, великої площі самої Січі, зустрічі Тараса Бульби зі своїми бойовими товаришами, прийом до Січі.

М. Гоголь наголошує на хоробрості козаків. Не стає винятком і образ Андрія, з яким пов'язана тема зради. У бою він проявляє відвагу, дивує хоробрістю, що викликає захоплення навіть у досвідчених і загартованих у боях козаків, у Тараса, сповнюючи батьківське серце гордістю за сина. Андрій сміливий. М. Гоголь назве його найхоробрішим із синів України, що стали на її захист. Шкода, що він не задумується над тим, в ім'я чого ідуть на смерть козаки і він сам. Вчинок Андрія (прагнення допомогти коханій жінці, не замислюючись над тим, що вона належить до стану ворога) стосовно товаришів стає зрадою. Андрія викреслено з лав запорожців, він уже не козак. Від нього відцуралась Вітчизна. Його проклянуть батько, товариші. Тарас убиває сина Андрія. Рукою батька його карає сама доля.

В образі Остапа козаки побачили талановитого, розумного воєначальника, не на літа зрілого і мудрого. Тому й вибрали його своїм отаманом. Остап виправдовує довір'я. Сцена його смерті потверджує, що це героїчна особистість. Смерть його – подвиг.

М. Гоголь із захопленням створює монументальний образ Тараса Бульби. Тарас переконаний, що на товаристві тримається «руська» земля, а сила побратимства – в єдності думок, переконань, почуттів, у взаємній підтримці, в готовності все віддати за благо і щастя своїх співвітчизників. Гине Тарас Бульба, а козаки, почувши його рятівні для них слова, повертаються на Січ.

«Т. Б.» – одна із спроб художнього пізнання закономірностей розвитку життя української нації. М. Гоголь зумів простежити, як розвивалось, поглиблювалось і зміцнювалось те почуття незалежності українського народу, яке віками намагались придушити, витравити з його свідомості.

Літ.: Машинский С. И. Художественный мир Гоголя. – М., 1971; Зверс Т. В. Повесть Н. В. Гоголя «Тарас Бульба» в школьном изучении. – Ленинград, 1980. *Т. В. Хом'як*

ТАРАСНИЦЯ, таранниця (від нім. terrasbüchse – терасна гармата) – гармата невеликого калібру з лафетом, пристосованим для стрільби вниз. Призначалася для розміщення на зубцях або терасах оборонних стін, що й зумовило їх назву (польською мовою **тераса** звучить як taras) та конструкцію лафета. Згодом калібр Т. збільшувався, а їх повільне заряджання підштовхнуло до створення змінних камер із зарядом пороху, що стало основою для створення нового типу артилерійських гармат – фоглерів. Т. використовувалися для оборони прикордонних українських замків.

Літ.: Історія українського війська. – Ч. 1. – Львів, 1936. (Репринтне видання). – С. 147; Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 163. *С. Ф. Плецький*

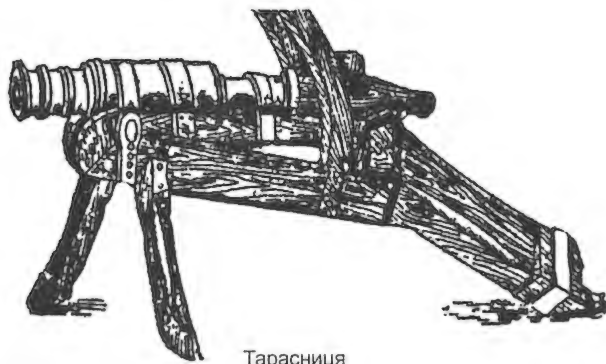

Тарасниця

«ТАРАСОВА НІЧ» – див. *Переяславська битва 1630.*

ТАРІВНИЧІ – помічники гардівничого, які керували таром (*неводом*).

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 285.

ТАРЛОВСЬКИЙ Кирило (1709–1784) – «дикий піп», особа, яка користувалася великою повагою запорожців. Закінчив Київську духовну академію. Церковну кар'єру розпочав у м. Козельці. Згодом переїхав до Петербурга, де користувався підтримкою імператриці *Єлизавети Петрівни*. Після смерті останньої, побоюючись переслідувань з боку *Катерини II*, був змушений переїхати до Києва, де залишив біле духовенство і став ченцем Печерської лаври. Пізніше втік на *Запорожжя*. У бесідах із запорозькими козаками виявив неабиякі ораторські здібності та знання Святого Письма, внаслідок чого отримав пропозицію стати священиком на Січі. На прохання козаків київський митрополит висвятив отця Кирила на священика Покровської церкви. Після нетривалого перебування на цій посаді Т. знову пішов мандрувати Запорожжям, проповідуючи серед його населення. Після ліквідації Січі він отримав земельні володіння на колишній території Запорозьких Вольностей, де заснував села Булахівку, Межиріч, Кочережки, деякі інші та збудував церкви. Його ж коштом зведена церква святого Миколи в Самарському монастирі.

Літ.: Л. А. Еще сведения о «диком попе» // Киевская старина. – 1887. – № 11. – С. 577–580; Мацеевич Л. Нечто о диком попе // Киевская старина. – 1886. – № 4. – С. 821–826; Эварницкий Д. И. Дикий монах // Екатеринославские губернские ведомости. – 1888. – № 41. – С. 3–4. *І. І. Лиман*

ТАРНОВСЬКИЙ Василь Васильович (старший, 1810–1866) – український громадський і культурно-освітній діяч. Походив із козацько-старшинського роду Тарновських. Батько В. *Тарновського* (молодшого). Навчався у Ніжинському ліцеї, де товаришував з М. *Гоголем*. Закінчив Московський ун-т. Мав родовий маєток у с. Потоках (тепер село Потік Миронівського р-ну Київської обл.) та в с. Качанівці (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). У гостях у нього бували М. *Костомаров*, Т. *Шевченко*, В. Білозерський, П. *Куліш*. Листувався з Т. Шевченком. Брав участь у підготовці селянської реформи. У 1860 входив до складу редакційної комісії в Петербурзі, що готувала проект реформи. Належачи до ліберально-поміркованої частини поміщиків,

В. Тарновський (старший). Автолітографія О. Рокачевського. Кінець 19 ст.

виступав за надання кріпакам свободи за викуп. Автор праць з історії розвитку українського права «Юридичний побут Малоросії», «Про ділимість сімейств у Малоросії» (1853). За сприяння Т. видано «Записки про Південну Русь» (1856–57) та «Чорну раду» П. Куліша. *Г. К. Швидько*

ТАРНОВСЬКИЙ Василь Васильович (молодший, 1837–1899) – український культурний діяч і меценат, колекціонер. Походив з козацько-старшинського роду Тарновських. Син В. В. *Тарновського* (старшого). Народився у с. Антонівці Пирятинського повіту Полтавської губернії. Початкову освіту здобув у Москві. Навчався в інженерному училищі у Петербурзі, згодом закінчив історико-філологічний факультет Київського ун-ту. Служив мировим посередником, протягом 18 років був предводителем дворянства Борзнянського і Ніжинського (1875–87) повітів (Чернігівська губернія). З 18-річного віку колекціонував предмети української старовини, каталоги яких опублікував двома випусками. В його колекції – картини К. Маковського, І. *Рєпіна*, М. Штернберга та ін. У маєтку Т. в Качанівці (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.) часто гостювали М. *Костомаров*, П. *Куліш*, О. *Лазаревський*, І. Рєпін, Марко Вовчок, В. Горленко, М. Ге та ін. У 1843 і 1859 зустрічався з Т. *Шевченком*, пізніше листувався і допомагав поетові. Збирав малюнки, рукописи, автографи Т. Шевченка (всього 758 одиниць зберігання) та видав альбом з фотографіями його офортів. Матеріально підтримував «Киевскую старину» та сприяв виходу альбому В. *Антоновича* і В. Беца «Исторические деятели Юго-Западной России». У 1897 подарував свою колекцію музею Чернігівського губернського земства. У 1902 в Чернігові було відкрито музей українських старожитностей В. Тарновського (тепер Чернігівський історичний музей). *Г. К. Швидько*

ТАРНОВСЬКИЙ Григорій Степанович (1788–1853) – український меценат. Походив з козацько-старшинського роду Тарновських. Дядько В. Тарновського (старшого). Мав власний кріпосний театр, зібрав велику бібліотеку і створив картинну галерею. В його маєтках Качанівці (тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.) та Потоках (тепер с. Потік Миронівського р-ну Київської обл.) у різний час побували М. *Гоголь*, М. Глінка, С. *Гулак-Артемовський*, М. *Максимович*, Л. Жемчужников, М. *Маркевич*, П. Забіла та ін. У 1839 познайомився з Т. *Шевченком*, який в 1843 і 1845 гостював у його маєтках. Т. Шевченко на замовлення Т. виконав кілька художніх творів, зокрема картину «Катерина». *Г. К. Швидько*

ТАТАРСЬКИЙ ТАНЕЦЬ – див. *Герць*.

ТАФА – рибальська артіль з 15–20 чоловік. Т. наймалася власниками рибальських промислів і працювала з ранньої весни до пізньої осені. За роботу Т. отримувала певну плату чи половину виловленої риби.

Літ.: Голобуцкий В. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 76; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 285.

ТАФТУЙ, тахтуй, тохтуй – чохол для захисту стріл від вологи, що надягався на колчан. Іноді Т. називався колчан, у якого верхня його частина робилася у вигляді такого чохла.

Літ.: Золотой век русского оружия. – М., 1993; Попенко В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 307.

ТАХТУЙ – див. *Тафтуй*.

ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО І КОЗАЦТВО. Театральна тема козацтва бере свої витоки в 1-й третині 18 ст. у творчих пошуках шкільного театру Києво-Могилянської академії. У 1728 тут було розіграно драму Інокентія Неруновича, присвячену виборам гетьмана Данила *Апостола*, – «Милость божія...». Вперше в українській драматургії перед глядачем постав Богдан *Хмельницький*, поруч з яким діяли кошовий, полковники, козаки, писар та «українські діти», які вітали гетьмана з перемогою. Твір пройнятий патріотичною ідеєю боротьби українського народу за національну незалежність.

Козацьку тематику продовжує Г. Кониський у своїй драмі-мораліте «Воскресеніє мертвих», поставленій в академії 1747. Є відомості, що в 17–18 ст. на *Запорозькій Січі* були популярними мистецтво народних лицедіїв, обрядово-карнавальні дійства, народна драма, зокрема її ляльковий варіант – вертеп. Зрозуміло, що відтворювалося у виставах життя козаків.

П'єса Тараса *Шевченка* «Назар Стодоля» з'явилася майже століття опісля «Воскресенія...». За сприяння Я. *Кухаренка* вистава «Назар Стодоля» була поставлена таганрозькою групою і показана в Ростові-на-Дону в 1843. З появою українського професійного театру спочатку в Полтаві в 1819, а в 1882 у Єлисаветграді «Назар Стодоля» увійшов до репертуару багатьох театрів, аж до сьогоднішнього дня. У 1863 в Петербурзі у Маріїнському театрі була поставлена опера С. *Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм»*; через рік її показав Великий театр у Москві, а 1884 в Ростові-на-Дону – українська трупа М. Старицького. А далі опера ставилася не лише в оперних, а й у музично-драматичних театрах України. У багатьох театрах цей твір ставиться й досі.

Кінець 19 ст. позначений появою високохудожніх п'єс Михайла *Старицького*: «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші». Їх ставили трупи М. Старицького і М. Кропивницького.

У 1896 трупою М. Кропивницького було оголошено конкурс на кращу п'єсу історичної тематики. «Богдан Хмельницький» М. Старицького одержав першу премію. На поч. 1899 в Києві відбулася прем'єра цієї вистави у трупі, яка називалася «З'єднане товариство П. Саксаганського і М. Садовського». Обидва вони були і постановниками; роль Богдана грав Микола Садовський. Г. *Хоткевич* написав тетралогію «Богдан Хмельницький» – великий і складний твір, тому вона не мала великого попиту для втілення її на сцені.

У 20-му столітті з його революціями і війнами тема козаччини звучала в театрі то слабше, то сильніше. На сценах з'явилася п'єса С. Черкасенка «Про що тирса шелестіла». Продовжували жити «Сава Чалий» І. *Карпенка-Карого*, «Оборона Буші» та «Чорноморці» М. Старицького, «Невольник» М. Кропивницького.

Майже 23 роки, тобто з 1918 по 1941, на сценах театрів Києва, Харкова, Вінниці, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Черкас, Запоріжжя, Житомира, Полтави, Лохвиці й інших міст йшли вистави «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка, «Назар Стодоля», «Гайдамаки» Т. Шевченка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Чорноморці», «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Сава Чалий», «Паливода 18 століття» І. Карпенка-Карого, «Гетьман Дорошенко» Л. *Старицької-Черняхівської*, «Енеїда» І. *Котляревського*, «Богдан Хмельницький», «Бондарівна», «Гандзя» М. Старицького.

Поема «Гайдамаки» скомпонована для сцени й поставлена в 30-і рр. Лесем *Курбасом* у Харківському театрі «Березіль» й увійшла в історію українського театру 20 століття як велике мистецьке явище. Тимчасом п'єса «Богдан Хмельницький» М. Старицького після 1927 на сценах театрів уже не йшла. Починаючи з 1939, однойменна п'єса вже іншого автора, О. Корнійчука, була поставлена в театрах Києва, Житомира, Одеси, Дніпропетровська, Донецька, Ростова-на-Дону, Свердловська, Кірова, Кемерова, Тбілісі, Москви. З політичних мотивів п'єса О. Корнійчука була ближчою тоталітарній системі СРСР. Деякі п'єси були заборонені за оспівування свободи й незалежності і просто за український патріотизм, який оцінювався комуністичною владою як націоналізм. Не лише п'єси й автори, а й багато митців постраждали за бажання втілити на сцені образ мужнього гетьмана чи козака.

Друга світова війна внесла свої корективи і в репертуар театрів, що евакуювалися у глибину країни, й тих, що залишилися на окупованій фашистами території. Так, в Україні, за свідченням доктора мистецтвознавства В. Гайдабури (див. книгу «Театр, захований в архівах»), з осені 1941 до осені 1944 у 58 театрах ішли вистави. Поміж ними були й вистави, присвячені козацтву. Першість тримав «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, який ішов у 36 театрах; за ним йшли «Назар Стодоля» Т. Шевченка (у 23), «Маруся Богуславка» М. Старицького (в 16), «Невольник» М. Кропивницького (в 13), «Тарас Бульба» М. Гоголя (у 8). В кількох театрах ішли вистави «Паливода 18 століття» та «Лиха іскра поле спалить, а сама щезне» І. Карпенка-Карого, «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської, «Мазепа» Б. *Лепкого*, «Чорноморці» М. Старицького.

У 50–80-і рр. 20 ст. кін українського театру заполонила радянська драматургія з її оспівуванням соціалізму, і місця для класики з козацькою тематикою майже не залишилось. Цю тему «не рекомендували» партійні органи.

У декількох театрах, зокрема Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, йшли п'єси «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Навіки разом» Л. Дмитерка, а в інших – «Маруся Богуславка», «Лиха іскра...», «Невольник», «Гайдамаки», «Назар Стодоля», «Де тирса шуміла» А. Шияна, «За дев'ятим порогом» («Запорізька Січ») О. Коломійця, «Енеїда» І. Котляревського, «Сава Чалий».

Значний внесок у театральну козакіану зробили Львівський академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької (головний режисер Ф. Стригун), Чернігівський імені Т. Г. Шевченка (головний режисер В. Грипич), Запорізький обласний український драматичний театр. У Запорізькому драматичному театрі йшли, зокрема, «Запорожець за Дунаєм» (1935, 1943), «Маруся Богуславка» (1936, режисер В. Магар), «Де тирса шуміла» (1963, режисер В. Магар), «Запорізька Січ» (1972, М. Равицький), «Червона Калина» (1973, режисер К. Параконьєв), «Енеїда» (1978, режисер В. Грипич), «Навіки разом» (1979, режисер В. Грипич), «Байда, князь Вишневецький» П. *Куліша* (1992, режисер О. Король), «Богдан Хмельницький» («Судна ніч») С. Носаня (1995, режисер О. Король).

Козацька тема у вітчизняному театрі пишно розквітла з 1991, з проголошенням незалежності України. На сцені Запорізького обласного українського музично-драматичного театру 10–19.4.1992 відбувся Перший всеукраїнський мистецький фестиваль «Козацькому роду нема переводу», присвячений 500-річчю запорозького козацтва та 225-річчю Коліївщини. У фестивалі брали участь: Рівненський обласний український музично-драматичний театр імені М. Островського (Я. Маланчук, О. Смик – «Шлях на Берестечко», історична поема за творами Т. Шевченка); Миколаївський український театр драми та музичної комедії (лібрето В. Бегми, М. Ткача, композитор І. Поклад – «Засватана – не вінчана», музична драма на 2 дії за п'єсою І. Карпенка-Карого «Лиха іскра поле спалить, а сама щезне»); Херсонський обласний український музично-драматичний театр імені М. Куліша (Левко Крупа – «Ой, Морозе – Морозенку...», історична драматична легенда із 17 ст. на 2 дії); Дніпропетровський обласний український музично-драматичний театр імені Т. Шевченка (В. Канівець, музика В. Ярцева – «Лист запорожців турецькому султану», музична комедія на 2 дії); Чернігівський обласний український музично-драматичний театр імені Т. Шевченка (Т. Шевченко, лібрето В. Грипича, музика О. Злотника – «Сліпий», драма-опера; Д. Міщенко – «Княжна чорна», легенда стародавніх часів чернігівської землі); Тернопільський обласний український музично-драматичний театр імені Т. Шевченка (Л. Старицька-Черняхівська – «Гетьман Дорошенко», народна поема; С. Черкасенко – «Про що тирса шелестіла (Іван Сірко)» трагедія); Ніжинський український драматичний театр імені М. Коцюбинського; Київський театр «Артистична вітальня»; Центр творчих ініціатив СТДУ (Борис Чіп – «Гетьман Іван Виговський», історичний роздум); Запорізький обласний український музично-драматичний театр імені М. Щорса (П. Куліш – «Байда, князь Вишневецький», драма на 2 дії). Фестиваль став величним святом вільного народу вільної держави.

Літ.: Український драматичний театр. – Т. 1. – К., 1967; Нещерет Т. Оживає сива давнина // Хортиця. – 1992. – № 2; Нещерет Т. Сценічна Богданіада // Хортиця. – 1996. – № 5; Гайдабура В. Театр, захований в архівах. – К., 1998. *Т. І. Нещерет*

ТЕГИНЯ, Бендери, Тягин, Тягиня – турецька фортеця в Очаківському ейялеті; розташовувалась на *Дністрі*. Фортеця збудована на місці давнішого поселення, вірогідно, в 1484, під керівництвом турецького інженера Сінан-аги ібн Абдули. Як на той час, Т. була першокласною фортецею. Збудована з каменю, вона мала чотирикутну форму, захищалась добре продуманою системою бастіонів, двома рядами стін та ровом. Т. була опорним пунктом турецького

панування в Придністров'ї, джерелом постійної небезпеки для українських і польських земель. У 2-й пол. 16 – 1-й пол. 17 ст. Т. стає об'єктом постійних нападів запорозьких козаків (1576, 1583, 1587, 1589, 1593, 1619). У кінці 18 ст. втрачає воєнне значення. За Бухарестським мирним договором 1812 увійшла до складу Росії.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 13, 107, 165–166; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 45, 46, 99, 100, 124, 125; Евлія Челебі. Книга подорожі. – Одеса, 1997. – С. 18–19; Мицик Ю. А. Козацький край. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 57. *О. І. Коробов*

ТЕКЕЛІЙ Петро Авраамович (1720–1793). За походженням серб, який переселився із Сербії в межі Російської імперії разом з багатьма своїми земляками і пристав на військову службу до росіян. Народився в містечкуАради в Сербії. У віці 21 року брав участь у війнах за спадщину австрійського престолу. Командував замість батька загоном земляків. Після австрійської служби Т. дістав чин поручника сербського гусарського полку в російській армії. Згодом очолив військові підрозділи поселян і отримав офіцерський чин та дворянський титул. У 1751 він стає капітаном сербського гусарського полку і бере участь у російсько-турецькій кампанії, під час якої в 1757 був важко поранений і за заслуги отримав чин підполковника і командування над окремим «летючим гусарським загоном». Незабаром він отримав під своє командування полк і відповідний чин полковника. По закінченні Семилітньої війни у 1763 став командиром сербського гусарського полку і отримав звання бригадира. У черговій російсько-турецькій війні 1768 він зі своїм полком брав участь у кількох важливих битвах під Хотином, Фокшанами та Браїловом. У 1770 за битву під Кагулом його було відзначено орденом Святої Анни першого ступеня і присвоєно чин генерал-майора. В 1774 Т. нагороджено орденом Святого Георгія і призначено комендантом Новоросійського краю. Згодом його відзначено орденом Святого Олександра Невського, він дістав чин генерал-аншефа і командував 18-тисячною армією. Серед сербських військових він досяг найвищого звання і зробив найбільш блискучу військову кар'єру.
Вороже ставився до запорожців. Саме йому було доручено зруйнування Запорозької Січі 1775. Не виправдавши всіх сподівань центрального уряду Росії і звинувачений російськими інтриганами у зловживаннях, Т. був відправлений на пенсію. *О. Л. Олійник*

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович (нар. 1919) – український археолог, доктор історичних наук (з 1967), професор (з 1978), лауреат Державної премії УРСР (з 1977), лауреат премії імені В. Хвойки. Родом із с. Плисового, тепер Зміївського р-ну Харківської обл. Вчителював (1936–41), служив в армії (1941–46), закінчив історичний факультет Чернівецького ун-ту. У 1958–86 – науковий співробітник, зав. відділу Ін-ту археології АН УРСР. Пізніше – провідний науковий співробітник цього ін-ту на громадських засадах, консультант, співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного центру.
Т. – відомий фахівець в галузі первісної археології, керівник багатьох експедицій, автор понад 300 наукових праць, серед яких такі загальновідомі ґрунтовні монографії, як «Середньостогівська культура епохи міді» (1973), «Могильники маріупольського типу» (1991), «Антропоморфні стели України» та ін. Т. – один з організаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, в якому понад 30 років очолює секцію пам'яток археології. Організатор щорічних польових семінарів з підвищення кваліфікації краєзнавчих кадрів, вчитель і наставник численної плеяди науковців. Під його керівництвом здійснено декілька акцій: виготовлення і встановлення охоронних знаків на пам'ятки археології, видання 17 обласних та декількох районних довідників з археології України. Т. – ініціатор створення при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури Науково-дослідного центру «Часи козацькі» (1991). Основним завданням Центру є координація вивчення археологічних пам'яток козацької доби в Україні. У рамках діяльності Центру здійснено розвідкові обстеження на пам'ятках Низового Дніпра, пошуки *зимівника* П. *Калнишевського*, місця *битви на Солониці 1596*, розкопки на місцях *Хортицької*, *Кам'янської*, *Олешківської Січей*, вивчення козацьких цвинтарів на Півдні України. Т – організатор 10 Всеукраїнських наукових конференцій на тему «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», за матеріалами яких видано 10 збірників наукових праць. Відповідальний редактор та співавтор першого в Україні навчального посібника «Археологія доби українського козацтва в Україні» (1997), брошур на цю тематику. Під керівництвом Т. складено Каталог історико-археологічних пам'яток і пам'ятних місць українського козацтва – перший у світовій історіографії реєстр козацьких пам'яток 16–18 ст. Розробляє тему «Зв'язки запорозького козацтва з Києво-Печерською лаврою».

Д. Я. Телегін

Літ.: Титова О. Життя – горіння // Вісник. – 1999. – № 2 (4). – С. 92–94; До 80-річчя Дмитра Яковича Телегіна // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 142–145. *С. М. Ляшко, Г. М. Тощев*

ТЕРЕХТЕМИРІВ – див. *Трахтемирів*.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Омелян Антонович (1873–1958) – український історик і педагог, учень М. *Грушевського*, дійсний член НТШ (з 1921). Брат Маркіяна Терлецького. Народився в с. Крамарівці Ярославського повіту (нині у складі Польщі).
Навчався в Ярославській та Стрийській гімназіях, у Львівському ун-ті (1892–96). У семінарі «Історичні вправи» під керівництвом М. Грушевського займався історією козаччини 17 ст. У 1898–1913 працював у гімназіях у Тернополі та Чорткові, з 1913 – в Академічній гімназії у Львові. У 1920-х рр. – член Львівської «Просвіти», товариств «Рідна школа», «Учительська громада» у Львові. У 1940–41, 1944–48 – доцент кафедр історії середніх віків, історії західних і південних слов'ян Львівського ун-ту, науковий співробітник Львівського відділу Ін-ту історії, з 1947 – Ін-ту археології АН УРСР. Кандидат історичних

наук (з 1950). Автор низки лекцій з історії козаччини (разом з іншими матеріалами їх плани, конспекти і тексти зберігаються у відділі рукописів ЛНБ імені В. Стефаника НАН України).

Найважливіші праці Т. присвячені козацькій тематиці: «Козаки на Білій Руси в р. 1654–1656» (1896), «Історія української державности» (т. 1–2, 1923–24), «Гетьманська Україна і Запорозька Січ» (1935), «Історія України» (1936).

У своїй розвідці з історії Хмельниччини в Білорусі на основі документів канцелярії царської армії, записок, листів, протоколів, грамот та указів проаналізував стратегічні акції українського *козацтва* в ході польсько-російської війни 1654–67 на білоруській території. Вперше відтворив історичну фактографію походу 20-тисячного корпусу під орудою ніжинського полковника, наказного гетьмана Івана *Золотаренка* у червні 1654 та облогу Гомеля, здобуття Чичерська, Нового і Старого Бихова, впровадивши до наукового обігу листи І. Золотаренка. У короткотривалій «білоруській гетьманщині» Т. вбачав спробу встановити в Білорусі козацьке самоврядування на противагу репресіям російської військової влади; автор простежив також тенденції до союзу українського козацтва з білоруським селянством проти шляхти і міщанства у цих подіях. В «Історії української державности», аналізуючи козацьку добу від заснування Запорозької Січі в 1552 аж до ліквідації *полково-сотенного устрою* 1782, Т. піддав аналізу причини виникнення козаччини («первісна козаччина»), зауваживши, що Січ – це «військово-політичний осередок, який з часом став основою української держави». Окреслив суспільно-політичний лад Запорожжя в кінці 16 – на поч. 17 ст., боротьбу проти турецько-татарської агресії, показав піднесення козаччини за Петра *Сагайдачного*, часів *Визвольної війни*, де знову звернув увагу на українсько-російський антагонізм у Білорусі 1654 та інші проблеми історії України козацької доби.

У концептуальній розвідці «Гетьманська Україна і Запорозька Січ» (1935) на співставному рівні розкрито певну неузгодженість державотворчих процесів у Гетьманщині з деструктивними охлократичними тенденціями у *Війську Запорозькому*.

Літ.: Ч о р н і й В. Терлецький Омелян Антонович // Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940–2000): Ювілейна книга. – Львів, 2000. – С. 161–162.

В. В. Пришляк

ТЕТЕРЯ – кашоподібна страва з вареного пшона з доданням кислого житнього тіста. Була поширеною стравою в харчуванні запорозьких козаків.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 183.

ТЕТЕРЯ Павло Іванович (Моржковський, Мережковський; бл. 1620–1670) – військовий діяч, дипломат, гетьман Правобережної України (1663–65). Родом із реєстрових козаків Переяслава. Здобув добру освіту, вчився у Мінській уніатській школі. Вільно володів латинською мовою. Був енергійним, добрим промовцем, з європейськими манерами. Надавав великого значення особистому збагаченню. У зрілому віці був одним з найбагатших людей Правобережної України. Але в багатстві не вбачав самоцілі й використовував його як інструмент політичної боротьби, легко роздаючи набуті невтомною діяльністю маєтності та кошти своїм помічникам і прихильникам. Мав нахил до магнатського способу життя. У першому шлюбі був одружений на сестрі І. *Виговського*; у другому (1660) – на дочці Б. *Хмельницького* Олені, вдові після Данила *Виговського*; обох узяв з великим посагом. Службову кар'єру розпочав підписком у Луцькому гродському суді (кінець 40-х рр. 17 ст.). З початком *Визвольної війни* перейшов на бік повсталих. Свою службу у *Війську Запорозькому* розпочав писарем *Переяславського полку*. Швидко показав себе здібним дипломатом. У 1649 очолив посольство до трансільванського князя Ракоці і відтоді постійно був причетний до відстежування ситуації у валасько-молдовсько-трансільванському регіоні. Брав участь у всіх важливих переговорах, які відбувалися в *Чигирині*. Особисто зустрічав російське посольство В. *Бутурліна* і був одним з творців *Переяславського договору 1654*. З 1653 – переяславський полковник. Брав участь у *Переяславській раді 1654*, був у складі козацького посольства, що підписало у Москві т. зв. *Березневі статті 1654*. Для досягнення політичних цілей Т. постійно міняв свої орієнтації: на Москву (під час гетьманування Б. Хмельницького), Польщу (разом з І. Виговським і в роки свого гетьманства), Туреччину. Був майстром подвійної гри. Як один з авторів «Березневих статей» навмисно надав їм характеру невизначеності. Без відома Б. Хмельницького отримав від царя грамоту на маєтності, але не наважувався її реалізувати аж до смерті гетьмана.

Після смерті Б. Хмельницького був прибічником І. Виговського й відстоював незалежність України. У 1658 Т. від імені І. Виговського вів переговори з польськими комісарами, які закінчились укладенням *Гадяцького договору 1658*. З кінця 1658 перестає бути переяславським полковником, виступає в ролі експерта в українських справах при королівському дворі, веде спосіб життя магната і придворного. Отримує пенсію з королівської каси і титули: королівського секретаря, мельницького підчашого (на Підляшші), полоцького стольника. Брав участь у підписанні

Павло Тетеря. Гравюра 18 ст.

Слободищенського трактату 1660, за яким на Україні відновлювалася влада Польщі. Недовгий час був генеральним писарем при Ю. *Хмельницькому*. На початку 1660 вже як повноважний посол короля *Яна II Казимира* і сенату Т. знаходиться при Ю. Хмельницькому із завданням не допустити зв'язків гетьмана з російським царем і татарами. Він відіграв певну роль у прийнятті Ю.Хмельницьким рішення здійснити похід на Лівобережжя, який закінчився повним провалом. Складаючи булаву, Ю. Хмельницький вказав на Т. як на свого наступника і призначив його *наказним гетьманом*. На раді в *Чигирині* Т. став гетьманом Правобережної України.

Незмінною стратегічною метою Т.-гетьмана була соборність України, об'єднання Правобережної і Лівобережної України під єдиною владою. Для досягнення цієї мети він намагався перетягнути на свій бік наказного лівобережного гетьмана Я. *Сомка*, згуртувати навколо себе старшинську верхівку, пробував спертися на допомогу Польщі. Аристократичний характер влади Т. і його зв'язки з Польщею відштовхнули від нього частину козацтва і чернь. Провалом закінчився спільний похід Т. і короля Яна II Казимира з татарами на Лівобережжя. Проти польських окупантів і їх союзника Т. піднімається хвиля повстань. На ґрунті суперництва за булаву і родинних маєткових спорів Т. вступає у гострий конфлікт з І. Виговським. Запідозривши змову проти себе, Т. добивається ув'язнення архімандрита Гедеона (Ю. Хмельницького) і київського митрополита Й. Тукальського, полковника Г. *Гуляницького*, а також суду над І. Виговським (на той час польським сенатором, київським воєводою), який закінчується розстрілом останнього. Після розколу в стані правобережної старшини на тлі наростаючого народного повстання активізуються всі сили і партії (татари, запорожці І. *Сірка*, повстанці В. *Дрозденка*, бунтівний полковник С. *Опара*, лівобережний гетьман І. Брюховецький). Правобережжя занурюється в хаос. У червні 1665 Т., захопивши *клейноди* і військову казну, утік до Польщі.

У Польщі Т. опинився під пресом постійних судових переслідувань та інтриг з боку польської шляхти, яка вимагала відшкодування завданих їй козаками збитків у період його гетьманування. Додалися ще й вимоги нового правобережного гетьмана П. *Дорошенка* повернути військову казну. Становище Т. особливо ускладнилося після укладення російсько-польського *Адрусівського миру 1667* і зречення від престолу його патрона Яна II Казимира (1669).

У 1670 Т., якому загрожував судовий вирок про баніцію (вигнання), втік до *Молдови*, а звідти до Адріанополя, був прийнятий султаном Мухаммедом IV, отримав султанський прапор – санджак, що означало затвердження його гетьманом України під протекцією султана. Не виключено, що Т. вказав султанові на слабкі місця Польщі і переконав його йти походом на Польщу. На початку квітня 1670 Т. був отруєний.

Літ.: Д а ш к е в и ч Я. Павло Тетеря – незрозумілий гетьман (1662–1665) // Неопалима купина. – 1995. – № 1-2 (6–7). – С. 81–100; Д а ш к е в и ч Я. Павло Тетеря // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1998. – С. 347–364. *С. Р. Лях*

ТИМЧАСОВА КОМІСІЯ ДЛЯ РОЗБОРУ ДАВНІХ АКТІВ – див. *Київська археографічна комісія*.

ТОВМАЧ – див. *Військовий товмач*.

ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ Іван (Ян) (1885–1954) – політичний і державний діяч, історик, журналіст. Народився у с. Чабанівці (тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). Навчався у Фрайбурзькому ун-ті (Швейцарія), де отримав ступінь доктора філософії та політичних наук. Почесний лицар Мальтійського ордену. У роки визвольних змагань знаходився на українській дипломатичній службі в Австрії та Туреччині (1918–21). З 1922 перебував у Тарнові (Польща) як заступник міністра, згодом – міністр закордонних справ еміграційного уряду УНР. З 1924 – в Парижі, де заснував та очолив французьке Товариство українознавства, був головою ради Міжнародного геральдичного ін-ту. З 1936 проживав у Римі. З 1948 і до кінця своїх днів жив і працював у Лондоні.

Автор журналістських матеріалів, присвячених українській визвольній справі, студій з історії України, геральдики та української літератури. Опрацював «Діярій Гетьмана Пилипа Орлика», що вийшов у серії праць Українського наукового ін-ту у Варшаві (1934). У журналах «Рід і Знамено», «Визвольний шлях» та *«Українське козацтво»* друкувалися такі дослідження з історії козаччини Т.-К. українською та іншими мовами: «Військо Низове Запорозьке», «Козаччина», «Хмельниччина з погляду права», «Конституційна історія України (до кінця козаччини)» та ін.

О. В. Богуславський

ТОЛОКНО – вівсяне борошно.

ТОМАКІВКА – річка, права притока *Дніпра*. Назва тюркського походження («тамак» означає «горло», «гирло» або «місце злиття річки з іншою водою»). Бере початок біля с. Лукашевого Запорізького р-ну Запорізької обл. До затоплення *Великого Лугу* через протоку Ревун, лиман Чернишівський та рукав Річище Т. впадала в Дніпро; тепер упадає в Каховське водосховище поблизу с. Червоногригорівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Довжина 51 км, площа басейну 1015 км², ширина у верхів'ї від 3 до 8, а в нижній течії – до 24 м. Колись омивала частину однойменного острова, на якому в 1564–93 знаходилася *Томаківська Січ*. За часів Запорозької Січі по берегах Т. було багато козацьких *зимівників*, а в її пониззі, на луках січовики випасали своїх коней. *В. А. Чабаненко*

ТОМАКІВСЬКА СІЧ – з 60-х рр. 16 ст. до 1593 військово-адміністративний центр *запорозького козацтва*, перебував на о. Томаківці (поблизу теперішнього м. Марганця Дніпропетровської обл.). Вигідне географічне положення та важкодоступність острова робили його придатним для розміщення укріплень. Січові укріплення розміщувалися на підвищеній південній частині острова у вигляді правильного редута.

Т. С. – одна з найдавніших Січей з характерною для козацтва організацією. На острові розміщувався козацький гарнізон, що вів постійну боротьбу з татарами. Там же перебував і козацький адміністративний центр, під владою якого перебували всі запорозькі землі. Т. С. була базою, з якої запорозькі козаки здійснювали походи в Крим, Туреччину, Молдову. З Т. С. пов'язана діяльність Б. *Ружинського*, І. *Підкови*. Козаки Т. С. взяли активну участь у повстанні К. *Косинського*. У 1593 татари, скориставшись тим, що запорожці вели в Україні боротьбу зі шляхетськими військами, напали на Т. С. і зруйнували її.

ТОМАКІВСЬКА СІЧ (60-і рр. 16 ст. – 1593 р.)

Тепер місце розташування Т. С. затоплене водами Каховського водосховища.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 71–75; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 137. *С. Ф. Плецький*

ТОМАШІВСЬКИЙ Степан (1875–1930) – український історик, громадський та політичний діяч, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1899). Народився у с. Купновичах Рудківського повіту (тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Середню освіту здобув у Самбірській гімназії. Навчався у Львівському ун-ті, який закінчив зі ступенем доктора філософії. Вчителював у гімназіях у Перемишлі, Бережанах і у Львові. У 1912–14 – доцент австрійської історії у Львівському ун-ті. Активний учасник суспільно-політичного життя, урядуючий голова (в. о. голови) НТШ у Львові (1913–14), діяч Української національно-демократичної партії, організатор стрілецького руху, член Бойової управи УСС та Загальної української ради у Відні. Від березня 1919 по червень 1921 – на українській дипломатичній службі: радник делегації УНР та керівник делегації ЗУНР на мирній конференції у Парижі, представник уряду ЗУНР у Лондоні. У 1921–25 жив у Берліні: співпрацював у газеті «Українське слово», був редактором тижневика «Літопис політики, письменства і мистецтва». Після повернення до Львова (1925) редагував часопис «Політика», учителював у гімназії. У 1928–30 – доцент історії України Краківського ун-ту. У повоєнний час Т. став однією з чільних постатей українського консервативного табору, був членом головної управи Української християнської організації, співтворцем ідеології і тактики Української католицької народної партії.

В галузі історичної науки Т. – один з основоположників т. зв. державницької школи; предмет його наукового зацікавлення – історія України від початків Київської держави до повоєнного десятиліття.

Упродовж тривалого часу Т. займався вивченням історії *козацтва*, зосереджуючи увагу передусім на її найяскравішій сторінці – повстанні під проводом Богдана *Хмельницького*. Його перу належать наукові студії, присвячені окремим моментам Хмельниччини, зокрема воєнно-політичним подіям осені 1648 та літа 1649. Але найбільше зусиль Т. віддав дослідженню відгомону козацького повстання в Галичині. Вже одна з перших його праць – «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» – стала справжнім відкриттям в історії Хмельниччини. Найважливішим наслідком активного наукового пошуку було видання Т. збірок документальних матеріалів до теми. Він опублікував три томи документів («Жерела до історії України-Руси», т. IV–VI), в яких подана широка картина впливів Хмельниччини на населення західних земель України. У 1919 вийшла з друку частина ватиканських матеріалів, що стосуються козацького повстання. Однак воєнне лихоліття не дозволило Т. належно упорядкувати видання і завершити розпочату працю.

Паралельно Т. досліджував історію *Гетьманщини* періоду правління І. *Мазепи*. У своїх студіях на цю тему з'ясовував, зокрема, питання про місце і значення української проблеми в європейських політичних відносинах поч. 18 ст.

Результатом багаторічної праці стало написання історії Галичини (2 томи), рукопис якої втрачений у роки Першої світової війни. У 1915 опублікував нарис німецькою мовою під заголовком «Світово-політичне значення Галичини» та україномовний варіант цієї праці – «Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни» (1915). Т. студіював також історію Закарпатської України, зокрема її етнографічні відносини та становище українців. Опублікував низку ґрунтовних розвідок на тему історії української церкви. У 1928 розпочав працю над великою історією церкви (планувалося 4 томи). У «Записках ЧСВВ» надруковано вступ до «Історії церкви в Україні».

Власну концепцію історії України Т. виклав у праці «Українська історія» (1919), перша і єдина опублікована частина якої охоплювала період до 1569. Процеси історичного розвитку України Т. зводив до трьох основних визначальних ідей, що випливали з її географічного положення: боротьба зі степом (кочівниками); суперництво із Польщею як вираз політико-культурної суперечності Заходу і Сходу; боротьба з суприматією (гегемонією) Московщини, в основі якої лежить політико-господарський контраст Півночі й Півдня. Важливими етапами на шляху цього поступального розвитку були: здобування землі, відокремлення від «руськості», витворення окремої національно-культурної індивідуальності та здобуття політичної самостійності. Т. особливо високо цінував державу; переломний момент у процесі творення української нації вбачав у досягненні українським народом власної державності. Першою справді українською національною державою вважав Галицько-Волинське князівство. Однією з характерних рис Т. як дослідника і громадського діяча було вміння екстраполювати досвід

історичного аналізу та синтезу на сучасні суспільно-політичні явища і процеси.

Серед найважливіших праць Т.: «Матеріали до історії Хмельниччини» (1896), «Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.» (1898), «Матеріали до історії Галичини. Т. 1. Акти з р. 1648–1649» (1898), «Матеріали до історії Галичини. Т. II. Акти з р. 1649–1651» (1902), «Київська козаччина 1855 р.» (1902); «Угорщина і Польща на початку XVIII ст.» (1909), «Причинки до історії Мазепинщини» (1910), «Один момент під Зборовом 1649 р.» (1913), «Матеріали до історії Галичини. Т. III» (1913), «Ватиканські матеріали до історії України. Т. 1. Донесення римських нунціїв про Україну 1648–1657» (1919), «Українська історія. Нарис. Старинні і середні віки» (1919), «До історії перелому Хмельниччини» (Київ). *М. М. Швагуляк*

ТОМИЛЕНКО Василь (?–1638) – ватажок запорозького козацтва. Брав участь у московсько-польській війні 1632–34. Наприкінці 1636 був обраний старшим (гетьманом) реєстрового війська. З початком *повстання 1637* фактично взяв бік повсталих. Під час оборони Боровиці був виданий прихильниками угоди карателям і після жорстоких тортур страчений у Варшаві.

ТОМИЛЕНКО (Тимоленко) Василь (?–1654) – наказний гетьман (1654). Брав участь у *Визвольній війні українського народу* під проводом Б. *Хмельницького*. Користувався особистою довірою гетьмана Б. Хмельницького. Проявив себе як здібний воєначальник і дипломат. У битвах 1648–49 очолював козацьку артилерію. У 1650 був на чолі дипломатичної місії до Польщі, у 1653 проводив переговори з Я. Радзивіллом; у тому ж році призначений гетьманом Б. Хмельницьким на посаду чигиринського полковника. У 1654 стає військовим осавулом. Під час наступу польських військ на Поділля в 1654 був наказним гетьманом і очолював оборону. Загинув у бою під Брацлавом. *О. І. Коробов*

ТОПУЗ (з тур. – палиця, булава) – в *Задунайській Січі* булава, один з *клейнодів*, наданих козакам турецьким султаном.

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 101.

ТОХТУЙ – див. *Тафтуй*.

ТРАНСІЛЬВАНІЯ – історична область на півночі сучасної Румунії. Назва походить від латинського trans – «за», silva – «ліс», тобто «залісся». Українська назва Семигороддя походить від німецького Siebenburgen – «семигороддя», що пов'язують із 7 німецькими містами на цій території.

Т. притаманна етнічна строкатість, що склалася в середні віки. У 1–3 ст. тут проживали даки, а територія входила до Римської провінції Дакія; у 6–7 ст. її заселяють слов'яни, а з кінця 9 ст. – волохи (влахи), у 10 ст. – угорці. У 13–14 ст. тут мала місце значна німецька колонізація. У Т. розселились секеї (секлери) – народ тюркського походження, що змадярився.

З 11 ст. Т. належала угорським королям, але виділялась особливим управлінням. На чолі 7 трансільванських комітатів (областей) стояв воєвода із широкими судовими, фінансовими та військовими повноваженнями. З 13 ст. самостійність Т. зростає, виникають Генеральні збори під головуванням воєводи, що розширило політичні права дворянства. Створюються також незалежні від воєводи саксонські (німецькі) та секейські округи, що управлялись королівськими ішпанами. Саксонці мали привілеї на створення міст, де самі вибирали адміністрацію, вели безмитну торгівлю, влаштовували ярмарки. Секеї, що до 15 ст. жили в умовах родового ладу, несли королю лише військову службу і звільнялись від повинностей та податків. Волохи традиційно займались вівчарством, у своїх областях жили за власним – волоським – правом. Етнічній консолідації волохів сприяли переселення значної кількості їх із Балкан під тиском османів та належність до православної церкви, хоч і відбувався процес зближення волохів з угорськими станами. З 11–13 ст. почався розвиток міст – ремісничих центрів Клуж, Алба-Юлія, Сібіу, Бістріца, Брашов та ін.; вони вели транзитну торгівлю.

Після розгрому турками Угорського королівства в 1541 Т. стала князівством – васалом *Османської імперії*. До нього увійшли, крім власне Т., кілька північних угорських комітатів. Як турецький васал Т. платила данину султанові і не мала права вести самостійну зовнішню політику. За формою правління Т. була станово-представницькою монархією із сильними позиціями дрібного та середнього дворянства, яке не допускало спадковості князівської влади. Князя вибирали державні збори, до яких входили угорські магнати та представники угорського дворянства, патриціату саксонських міст та феодальної верхівки секеїв. Існували місцеві представницькі органи. У 16–17 ст. до складу Т. увійшли землі Закарпатської України.

Розвиток князівства відбувався в умовах жорстокої боротьби Туреччини і Габсбургів за угорські землі. Це сприяло зміцненню центральної влади в Т. Самостійність князівства оформилась за Іштвана Баторі (1571–76 – воєвода, 1576–86 – князь); у 1576 його вибирають королем Польщі (Стефан *Баторій*), і він назавжди покинув Т. Польський уряд був зацікавлений в існуванні на південно-західному кордоні політичного об'єднання, яке протистояло Габсбургам і

ТРАНСІЛЬВАНІЯ у 16–17 ст.

відокремлювало польську територію від османів, що на довгий час визначило дружні відносини Польщі і Т. Оскільки у 2-й пол. 16 ст. Польща прагнула уникнути військового конфлікту з османами, загострення відносин османів та Габсбургів стало поштовхом до встановлення зв'язків з українським козацтвом, яке в цей час перетворювалося в самостійну силу, що реально впливала на міжнародні відносини в Причорномор'ї. Загони запорозьких козаків із 70-х рр. активно беруть участь у воєнних зіткненнях у Дунайському регіоні. Традиції спільної боротьби були продовжені під час Довгої війни 1592–1606. Т. і українські козаки стали активними учасниками антитурецької коаліції. У 1594–95 відбуваються дипломатичні переговори та спільні воєнні дії Т., запорозьких козаків і загонів С. *Наливайка*. Походи українських козаків проти татар і турків допомогли князю Т. Жиґимонту Баторі добитись перемоги над турецькими військами в 1595. Попри заборону польського уряду, козацькі загони постійно діяли у складі союзних військ, у т. ч. князя Т. в 1599–1601 Михая Хороброго. У 1604–06, 1619–26 козаки допомагали князям Т. в антигабсбурзькій боротьбі, яка зміцнила незалежність Т.

Політична роль Т. в Центральній Європі зростає на середину 17 ст. Князь Т. Юрій І Ракоці (1630–48) намагався об'єднати угорські землі, загарбані Габсбургами та Османською імперією. Участь із 1644 у Тридцятилітній війні дала йому можливість розширити територію Т. Восени 1648 він звернувся через посольство по допомогу до Б. *Хмельницького* щодо підтримки кандидатури його сина Жигимонта на польський престол. У листопаді 1648 Хмельницький відрядив до Юрія І Ракоці посольство І. *Виговського* з метою зближення та укладення військового союзу, але план не був реалізований через смерть у листопаді 1648 Юрія І. Посольства та переговори про військову й дипломатичну підтримку продовжилися за *Юрія II Ракоці* (1648–60). У 1656 був підписаний договір з Т., за яким Хмельницький підтримував претензії Юрія II на польський престол та обіцяв військову допомогу, розраховуючи на спільну боротьбу проти Польщі та приєднання західноукраїнських земель. У 1657 війська Т. в союзі зі Швецією здійснили похід на Польщу. В січні 1657 30-тисячна армія Т. зайняла Галичину, де до них приєднався 20-тисячний загін козаків А. *Ждановича*. За допомогою українських козаків та шведів Ракоці вдалося здобути Варшаву. Але через непорозуміння, зневажливе ставлення до козаків, що переросло в конфлікт, А. Жданович у липні залишив війська Т. Невдовзі Ракоці капітулював перед польською армією під Чорним Островом (Поділля). Юрій II Ракоці загинув у боротьбі з турками, які намагалися позбавити його престолу як васала Туреччини.

У боротьбі з Польщею, Туреччиною і Габсбургами, в умовах відсутності союзників Т. втратила незалежність. З 1687 потрапила під владу Габсбургів, що було закріплено *Карловицьким мирним договором 1699*. У 1867, з утворенням Австро-Угорщини, Т. увійшла до складу Угорського королівства. За Тріанонським договором 1920 Т. відійшла до Румунії. В 1940 за Віденським арбітражним судом Німеччина та Італія передали північну Т. Угорщині, але в 1947 за Паризьким мирним договором Угорщини та Румунії вона була повернута Румунії.

Літ.: История Европы. – Т. 3. – М., 1993; История Венгрии. – Т. 1. – М., 1971; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. – М., 1984. *Л. О. Нестеренко*

ТРАХТЕМИРІВ, Терехтемирів, Трехтемирів – місто на *Дніпрі*, розташоване між *Києвом* і *Черкасами*, вище *Канева*. Був центром Трахтемирівського староства Київського воєводства. Трахтемирівський замок було збудовано у 15–16 ст. Універсалом польського короля Стефана *Баторія* 1578 Т. був наданий у володіння козацькому реєстровому війську. Тут було розташовано козацьку *артилерію*, арсенал. У Т. знаходився Трахтемирівський (Зарубський) монастир, збудований у 16–17 ст. При монастирі було створено козацький *шпиталь*. Монастир був зруйнований під час придушення козацько-селянських повстань на Правобережній Україні 1664–65. Зараз Т. – село Канівського р-ну Черкаської обл.

Літ.: Визначні і пам'ятні місця України. – К., 1984.

ТРИАНГУЛА, бій триангулою – бойовий порядок, при якому козацький підрозділ шикувався у вигляді трикутника. Кути трикутника, де з'єднувались фланги, прикривались *артилерією*. Такий бойовий порядок дозволяв уникнути ударів ворога у фланг чи тил і потребував менше сил, ніж при шикуванні в каре. Т. використовувалася при веденні бою в оточенні чи під час дій козацької піхоти проти кавалерії противника.

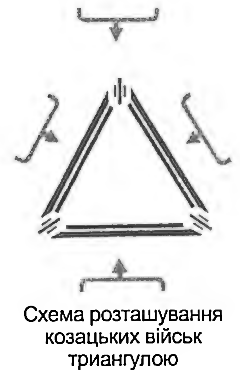
Схема розташування козацьких військ триангулою

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 267. *С. Ф. Плецький*

ТРОНЬКО Петро Тимофійович (нар. 1915) – український історик, державний і громадський діяч, доктор історичних наук (з 1968), академік НАН України (з 1978), голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців (з 1990), голова Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України (з 1995), голова Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені О. Гончара (з 1996), віце-президент Ліги історичних міст України (з 1995), позаштатний радник Президента України з питань історико-культурної спадщини (з 1996), Герой України (2000), лауреат Державної премії СРСР у галузі науки і техніки (1976), заслужений діяч науки і техніки України (1990). Народився в с. Забродах, тепер Богодухівського р-ну Харківської обл. Закінчив Київський ун-т імені Т. Шевченка (1948), Академію суспільних наук при ЦК КПРС (1951). У 1951–61 працював у партійних органах, 1961–78 – заступник Голови Ради Міністрів УРСР. У 1978–79 – віце-президент АН УРСР. З 1980 – завідувач відділу регіональних проблем історії України Ін-ту історії АН України (з 1990 – Ін-т історії України НАНУ). У 1967–89 – голова правління

П. Т. Тронько

Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У 1962–83 – голова редколегії 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР». З 1992 – голова головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». З 1999 – перший віце-президент Української академії історичних наук.

Т. – автор понад 500 праць, зокрема 15 монографій, серед яких: «Увічнена історія України» (1992; у співавт.), «Краєзнавство у відродженні духовності та культури: Досвід. Проблеми. Перспективи» (1994), «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)» (2000). У 1997 за ініціативи Т. було видано кількатомний збірник документів та матеріалів «Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50 – 80-х рр. XX ст.».

Перебуваючи на посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР, активно сприяв створенню запорозького козацького меморіалу на о. *Хортиці* (1965). Всіляко підтримував М. П. *Киценка* – ініціатора спорудження Хортицького історико-культурного комплексу. Опікується збереженням пам'яток *Запорожжя* і місць, пов'язаних із *козацтвом*.

Літ.: З любов'ю до України: На пошану академіка НАН України П. Т. Тронька. – К., 1995; Петро Тимофійович Тронько: [Біобібліографічний покажчик]. – К., 2000; Удод Л. І. П. Т. Тронько: портрет на тлі епохи. – Дніпропетровськ, 2000.

О. А. Удод, В. А. Чабаненко

ТРОСТЬ СУДЕЙСЬКА, тростина – атрибут влади військового судді. Мала вигляд пофарбованої під горіх палиці з оправленими сріблом кінцями.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 171.

С. Ф. Плецький

ТРУТ – легкозаймиста речовина, яка застосовувалась при добуванні вогню. Його робили з висушених грибів, вивареної у селітрі мотузки чи провареної у гречаному попелі ганчірки. Від іскор, які виникали після ударів *кресалом* по кременю, Т. починав жевріти. Коли потрібен був більший вогонь, то жевріючий Т. загортали у клоччя (відходи переробки льону) чи солому і роздмухували, розмахуючи ними.

ТРЯСИЛО – див. *Федорович* Т.

ТУГАЙ-БЕЙ (? – бл. 1651) – татарський воєначальник, перекопський бей, брав участь зі своєю ордою у *Визвольній війні українського народу*. Перекопським мурзою став за правління Мухамед-Гірея IV між 1642 і 1644. У 1646 став беєм, однак скоро втратив цю посаду і був поновлений у ній у листопаді 1647. Зайнявши посаду перекопського бея, стає одним з найвпливовіших владоможців *Кримського ханства*. Йому безпосередньо підпорядковувались стратегічно важлива фортеця Криму *Перекоп* і значна військова сила – чотири татарські орди. Один із керівників опозиційної феодальної групи за часів правління *Іслам-Гірея III*. За наказом хана навесні 1648 був посланий в Україну на допомогу Б. *Хмельницькому* у війні із шляхетською Польщею. Особисто був знайомий з українським гетьманом. Імовірно, вони потоваришували ще в молоді роки, коли Б. Хмельницький перебував у 1620–22 у татарському полоні. Т.-б. зі своєю 4-тисячною кіннотою брав участь майже в усіх значних битвах 1648. Він керував татарським загоном під час облоги польського війська на *Жовтих Водах*, супроводжував польський табір до Крилова, брав участь у розгромі польського війська в урочищі *Княжі Байраки*, стежив за відступом польської армії в напрямку *Корсуня*. У *Гороховій Діброві* Т.-б. навально атакував польський табір з тильної сторони, прорвав оборону поляків, якою керував М. *Калиновський*, і сприяв блискучій перемозі українського козацько-селянського війська. *Пилявецька битва* (вересень 1648) відбулася без участі Т.-б. Однак він брав участь в облозі *Львова* та в поході під Замостя (жовтень – листопад 1648). У червні 1651 під час *Берестецької битви* Т.-б. був тяжко поранений і незабаром помер.

Літ.: Стороженко І. Тугай-бей – побратим Богдана. Татарська поема Джан-Мухамеда // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 3–18; Стороженко І. У союзі з кримсько-татарським військом // Військо України. – 1993. – № 12. – С. 54–64.

Л. М. Маленко

ТУЗЛУК – козацька страва, риб'яча юшка. Для її приготування вживалися лин, карась, окунь, лящ, короп, молода щука, осетр. За наваристістю була різною залежно від того, скільки разів в окріп укидалася й вибиралася риба (простий, подвійний і потрійний тузлук). До столу рідке вариво й риба зі спеціями подавалися окремо: перше – в дерев'яних ваганцях, а друга – на дерев'яній таці, т. зв. *стяблі*. Т. – одна з найулюбленіших страв запорожців, її назва входила навіть до ритуального вітання січовиків (див. *Базавлуг*).

ТУЛУБ Зінаїда Павлівна (1890–1964) – українська письменниця. Походженням з козацького роду. Автор кіносценаріїв до фільмів «Гайдамаки» і про Петра *Сагайдачного* (20-і рр. 20 ст.). Майже ціле десятиліття (1928–37) працювала над двотомним історичним романом «Людолови». За її свідченням, сходила, оглянула, немовби перевірила слідом за вченими-дослідниками, всі важливі місця (особливо *Запорозьку Січ*, *Крим*), де відбувалися описані в романі історичні події, прочитала 92 тис. книжкових сторінок десятьма мовами, вивчила близько 6 тис. архівних та музейних документів.

Роман «Людолови» став етапним явищем в українській історично-художній літературі, зокрема в зображенні *козацтва*, започаткував відхід від вульгарної соціології перших радянських історичних романів і повістей. Історичний каркас твору охоплює події 1615–22. Він наповнений величезним життєвим матеріалом, людськими долями-шляхами, багатобарвними побутовими картинами. Низовиків Т. показує як лицарів, що боролися з гнобителями. «Людолови» – твір полемічний. Відкидаючи ідеалістично-романтичну тональність висвітлення попередніми письменниками життя України, Запорозької Січі 1-ї пол. 17 ст., діяльності гетьмана Петра Сагайдачного та інших історичних осіб, Т., однак, іноді втрачала чуття міри, занадто згущуючи фарби у трактуванні деяких історичних явищ і постатей, зокрема запорозько-татарських конфліктів, козацьких походів у Крим, людоловства. Історична наука засвідчує, що людоловами колись називали ногайців, які приходили в Україну, полонили людей, а потім продавали їх на невільницьких ринках. У романі поняття людоловства трактується значно ширше – як поневолення людини загалом і людоловів – як визискувачів взагалі. До них віднесені (як історичні постаті, так і домислені письменни-

цею персонажі) польський пан Бжеський та його управитель Свенцицький, лихвар Доліва-Ясенський та його економ Баніфаціуш, козацькі старшини Сагайдачний, Свиридович, Танцюра, Бурдило, султан Осман та його тітка Назлі-ханум, архімандрит Плетенецький, майстер Кузьменко, банкір Абрум Шмойлович, козак-хуторянин Повчанський, кафський намісник Селім, князь Курбатов. Всі вони, хоча різною мірою, з різним художнім успіхом, зображені зі своїми добрими й лихими вчинками.

Жорстоким людоловам протиставлені люди праці: козак Данило Корж, покозачені хлопи та підмайстри Тимко, Максим, Савка, сотник Балика, курінний Барабаш, майстри Причепа, Омелько, Грицько, Лейзер, бранці Панас, Олена, Горпина, посполитий Томаш, його син Юрко, татари-трударі Нур'ялі, Ахмет, Абдулка, Шафіге, Медже та ін. До них, у переважній більшості вигаданих, письменниця ставиться з підкресленою симпатією, гарячим співчуттям. Історично правдиво трактуються в романі людоловські наскоки татар в Україну, захоплення ясиру. Але так само зображено й походи козаків у Крим. Між першими й другими Т. не бачила різниці й однаково засуджувала їх, для неї не існувало «справедливих» і «несправедливих» війн, а тільки горе, смерть і лихоліття.

«Людолови» – масштабне епічне полотно не тільки за охопленням у ньому життєвих явищ, не тільки за монументальністю його сюжетної будови, за деталізацією розповіді, а й за числом персонажів – різних за національністю, віком, соціальним становищем, характерами тощо.

Найбільше уваги приділила Т. Петрові Сагайдачному – головному героєві твору (не випадково останній варіант роману російською мовою називається «Сагайдачный»), постаті не тільки історичного гетьмана, а й живої людини із сильними та слабкими сторонами його натури. У цьому образі багато науково-достовірних рис: блискучий талант полководця, політичного діяча і дипломата, організатора і натхненника козацької маси, мислителя і просвітника, величезна внутрішня сила, залізна воля, а поряд – людяність простого козака, безмежно закоханого у своє ремесло, у свою зброю, у свого бойового друга-коня, ніжна любов до Насті Повчанської. Показує письменниця і люту ненависть Сагайдачного до політичних противників – Дмитра Барабаша і Якова Бородавки, гіперболізує його егоїзм, нахил до маскування. Не знайшла в романі досить повного висвітлення роль Сагайдачного в боротьбі за зміцнення Запорозької Січі, проти турецько-татарської агресії, проти насадження польсько-шляхетськими окупантами католицизму та унії на Україні.

Роман «Людолови» підняв на вищий ступінь мовну культуру української історичної прози, збагатив її арсенал прийомів і засобів історичного живопису словом.

Літ.: Т у л у б З. Твори: В 3-х т. – К., 1991–1992; С и р о т ю к М. Й. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. – К., 1968; Історія української літератури XX століття: У 2-х кн. – К., 1998. – С. 250, 351–354.

В. Ф. Шевченко

ТУМАНСЬКИЙ Федір Йосипович (1755 або 1756 – 1805 або 1810) – український та російський просвітник, письменник, видавець, історик. Юридичну освіту здобув у Кенігсберзькому ун-ті. Служив спочатку в *Малоросійській колегії* та Чернігівському суді. Перекладав російською мовою Литовський статут. Розробив програму комплексного історичного, географічного та етнографічного опису Лівобережної України (Малоросії, Гетьманщини), яка стала зразковою для подальших праць аналогічного характеру. Накреслив план написання узагальнюючої праці з історії України й розпочав збирання історичних документів і матеріалів до неї. Виступав з ініціативою створення в *Глухові* т. зв. Академічного зібрання (філії Петербурзької АН) і книгарні. Т. був членом-кореспондентом Петербурзької АН (з 1779), членом зарубіжних наукових інституцій. Після переїзду до Санкт-Петербурга займав різні адміністративні посади. Видавав журнали «Зеркало света», «Лекарство от скуки и забот», «Российский магазин». Виступав з власними перекладами та поетичними творами переважно панегіричного характеру.

Як історик видав перший том «Полного описания деяний его величества государя императора Петра Великого» (1788) та «Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полных сведений о жизни и деяниях государя императора Петра Великого» в 10 частинах (1787–88). Дотримувався офіційної ідеології з притаманними для неї апологетизацією російських царів-реформаторів *Петра I* та Івана IV, антизахідницькими та антидемократичними поглядами.

Т. був прибічником політичної, соціально-економічної та культурної інтеграції України з Росією. Свою батьківщину вважав споконвічним володінням російських царів. Водночас Т. прагнув розширити поняття про предмет і завдання російської історії та культури за рахунок української та слов'янської тематики.

Т. може вважатися одним з основоположників української та російської історичної археографії. Він здійснив, зокрема, першу журнальну публікацію *літопису Граб'янки*, видав апокрифічний універсал Б. *Хмельницького* з-під Білої Церкви 1648, листи І. *Мазепи*, Ф. Прокоповича, Л. Сапєги, а також значну кількість документальних матеріалів з історії України часів Північної війни, у т. ч. про козацькі військові походи та битви, повстання на Правобережній Україні під проводом С. *Самуся* й С. *Палія*, історичну долю *Запорозької Січі*. На особливу увагу заслуговує публікація Т. в журналі «Русский магазин» анонімної записки про вибори на Запорозькій Січі («Выписка из записки 1749 года о происходившем в бывшей Сечи Запорожской при выборе в кошевые атаманы, войсковые судьи, писари и асаулы; также в разные места в полковники; что обыкновенно бывало в Новый год»). У передмові до публікації видавець висловив і власний погляд на зміст документа. Він вважав, що «безначалие есть зло», а «повиновение верховной власти и почтение к законам есть единое средство достигнуть блаженства в сей коловратной жизни».

Літ.: Л ю б и м е н к о И. И. Проект 1779 г. об устройстве филиала академии наук в Глухове и о написании истории Украины // Вестник АН СССР. – 1935. – № 5. – С. 47–54; О г л о б л и н О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 248–258; S o u n d e r s D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. – 1750–1850. – Edmonton, 1986. – P. 127–135.

В. В. Кравченко

ТУРБАЇ – село на Полтавщині. Розташоване на р. Хоролі, поблизу його гирла. Вперше згадується Г. *Бопланом* (17 ст.). До 1646 Т. – у складі королівських маєтків; з 1646 село належало Я. *Вишневецькому*. З 1654 Т. були вільним військовим селом і входили до Остапівської сотні *Миргородського полку* (до 1782). Його мешканці були козаками.

З 1711 село стало маєтністю миргородського полковника Д. *Апостола*, який виписав турбаївських козаків із реєстру і перетворив на своїх феодально залежних селян. Правнучка Д. Апостола в 1777 продала село поміщикам Базилевським. З 1782 Т. належали до Говтвянського повіту Катеринославського намісництва.

Найвідомішою подією в історії Т. стало повстання селян у 1789–93. Протягом багатьох десятиліть турбаївці через гетьмансько-старшинські та царські органи влади домагалися повернення в козацький стан. Проте державні інституції відповідали категоричними відмовами. У 1788 Сенат визнав козацькі права та привілеї лише за 76 турбаївськими родинами, які за 50 років до того були записані в козацький реєстр. Це викликало обурення селян. 5.1.1789 вони відмовилися виконувати феодальні повинності на користь власників села. Селяни створили виборні органи селянсько-козацького самоврядування на чолі з Н. Оліфером, Г. Яструбенком і Т. Довженком. Найважливіші питання вирішувалися на загальному сході мешканців села. Для виконання рішення Сенату про надання козацьких прав 76 родинам і повернення у підданство переважної більшості селян у травні 1789 до Т. прибув Говтвянський нижній земський суд. Селяни рішуче заявили суддям, що всі вони козаки і що Базилевські не мають права вимагати від них виконання панщини. Коли урядовці за допомогою військового загону вдалися до арештів, селяни 8.6.1789 повстали. Повстання очолили Н. Тарасенко, Г. Величко, А. Бондар, Г. Ракша, С. і Л. Рогачки, Ф. Помазан та ін. Царський уряд придушив повстання збройною силою. У 1794 було ухвалено рішення у справі турбаївців: засудити до смертної кари 7 чоловік, до покарання батогом – 42, до покарання канчуками та довічних каторжних робіт – 134; визнано невинними – 228 чоловік. Т. було перейменоване в Скорбне, а його жителів переселено в Херсонську і Таврійську губернії.

Літ.: Гуслистий К. Турбаївське повстання. – К., 1947; Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). – К., 1950; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К., 1967. – С. 262.

Г. Ф. Турченко

ТЮТЮННИК Юрій Никифорович (1891–1929) – військовий діяч, генерал-хорунжий, активний учасник козацького руху доби Української революції. Народився в с. Будищах Київської губернії. Закінчив агрошколу в Умані. У роки Першої світової війни – на фронті, отримав офіцерський чин. Після утворення у 1917 Центральної Ради став активним учасником українського руху в російській армії. Весною 1917 сформував у Сімферополі український полк імені П. Дорошенка. Був членом Центральної Ради. Брав активну участь в організації загонів *Вільного козацтва*. Восени 1917 організував у Звенигородці (тепер районний центр Черкаської обл.) Кіш Вільного козацтва. Був обраний отаманом. На чолі Коша чисельністю близько 20 тис. козаків вів у лютому 1918 запеклі бої з більшовиками, зокрема розгромив 8-тисячне угруповання Муравйова. Контролював до приходу німців велику територію Київщини і Херсонщини. Політику П. *Скоропадського* не сприйняв. Очолював повстанців, які у 1918 боролися з гетьманськими і німецькими військами. Деякий час у 1919 воював на боці Радянської Армії з військами Антанти і Денікіна у складі військової групи М. Григорієва. У липні 1919 на чолі вірних йому військ приєднався до Армії УНР, воював з червоними частинами Й. Якіра і денікінським корпусом Я. Слащова. У грудні йому було присвоєне звання генерал-хорунжого. В 1920 емігрував. Один з організаторів Другого зимового походу на територію радянської України, який закінчився трагічно (грудень 1921). У 1924 повернувся після амністії в Україну. Викладав тактику і стратегію у Харківській школі червоних старшин. Написав спогади, кілька кіносценаріїв, у одному з фільмів зіграв роль самого себе. У 1929 заарештований, вивезений до Москви і без суду розстріляний.

Літ.: Колончук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С. 254–256.

Ф. Г. Турченко

ТЮТЮНУ ВЖИВАННЯ – одна з побутових звичок, що була поширена серед *козацтва*. Прийнято вважати, що тютюн і традиції його вживання були запозичені зі Сходу у 17 ст. Але виявлення під час археологічних досліджень у шарах 16 ст. *люльок* і технологічного обладнання, яке використовувалось при їхньому виробництві, дозволяє припустити, що становлення традиції вживання тютюну в Україні відбулось, як і в Західній Європі, в 16 ст. Нюхання тютюну у 17 ст. побутувало серед старшини. І лише у 18 ст. воно поширилось і серед простих козаків. Але нюхарями були старі козаки, а переважна більшість товариства віддавала перевагу люльці. Паління тютюну стало символом козацької безтурботності й хвацькості. Але попри таку поширеність тютюну ставлення до його вживання в тогочасному українському суспільстві було негативним. Навіть винахід тютюну пов'язувався з чортом, а вживання прирівнювалось до лайки. Вважалося гріхом палити біля церкви, в хаті, де були ікони. На Запорожжі ж курців не допускали до найвідповідальніших робіт у військовій пушкарні. Туди посилали тих козаків, які зовсім не палили.

У запорожців існував ритуал спільного паління спеціальної «обчеської» люльки при обмірковуванні складних проблем, які поставали перед товариством. В урочистій обстановці така люлька виносилась курінним отаманом із курінної скарбнички, розпалювалась, і козаки палили її, передаючи з рук у руки. При цьому кожен висловлював свою думку, що сприяло кращому обмірковуванню справи. Крім того, як і спільне споживання їжі з однієї посудини, так і спільне паління люльки символізувало єднання, мир і злагоду між учасниками ритуалу.

Козаки палили переважно тютюн, вирощений в Україні. Його тоді вирощувалось багато, і через Січ він продавався у Крим. Вивозився він і у Польщу, і в Росію. Крім того, на

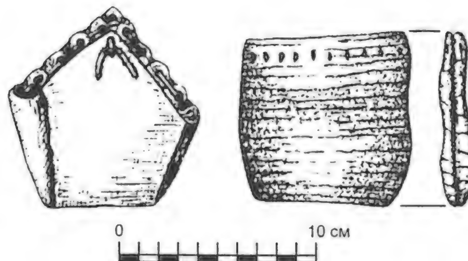

Козацькі кисети з розкопок поля Берестецької битви

Запорожжі його теж культивували, і певна частина потреб товариства забезпечувалась власним тютюном. Для зберігання тютюну козакам слугували кисети. Вони мали вигляд невеликих шкіряних торбинок, які зашморгувались у верхній частині. Під час розкопок місця *Берестецької битви 1651* були виявлені кисети і простої форми, і складнішої – з фігурними клапанами, спеціальними петельками. Носили такі кисети прив'язаними до пояса. Для розпалювання люльки козакові потрібні були *кресало*, кремінь і *трут*. Носили кресала, кремінь і трут у гаманцях, які підвішували до пояса. Палили тютюн за допомогою кальянів, «обчеських», дерев'яних і керамічних люльок найрізноманітніших розмірів і форм (див. *Люлька*).

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 177–178; С в є ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 185–187; П л е ц ь к и й С. Ф. Про особливості паління люльок козаками // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Т. 1. – Запоріжжя, 1997. – С. 48–51. *С. Ф. Плецький*

ТЯГИНЯ, Тягин – турецька фортеця та місто у гирлі *Дніпра*. Їх засновниками, вірогідно, були генуезькі колоністи (13–15 ст.). У 1492 фортеця була перебудована турецькою владою. Вона мала трикутну форму, захищалася круговими баштами, складалася з «малого городка» – замку і «великого городка» – власне міста. Т. слугувала опорним пунктом турецького панування в Нижньому Подніпров'ї.

З подіями під Т. пов'язана одна з перших документальних згадок про *запорозьке козацтво*: у 1492 козаки напали тут на татарський корабель. Зимою 1502–03 під Т. козаки пограбували татарського посла, що повертався з *Валахії*. У 1673 вдалий напад на Т. здійснив кошовий отаман І. *Сірко*, який захопив «великий городок».

Тепер Т. – село Тягинка Бериславського р-ну Херсонської обл.

Літ.: А п а н о в и ч О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. – К., 1961. – С. 263; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 57, 79. *О. І. Коробов*

ТЯСМИН – річка на півдні Київщини, права притока *Дніпра*. Довжина 161 км, площа басейну 4540 км^2. Річище звивисте, шириною 30–40 м. Своєю течією утворює коло, обгинаючи височину. Пливе то поміж скелястих берегів, то серед розлогих лугів. Утворювала значну кількість ставів. Навесні бувала бурхливою, широко розливалася, рвала греблі, зносила млини. Основні притоки: Ірклієць (Ірклій) (права), Мокрий Ташлик, Гнилий Ташлик (ліві). На Т. лежали поселення Кам'янка, *Сміла*, *Чигирин*. Біля Чигирина берег Т. утворює високу гору. У 2-й пол. 15 – на поч. 16 ст. на берегах Т. з'являються численні слободи, населення яких вважало себе козаками. В середині 18 ст. по Т. проходив кордон між *Річчю Посполитою* та Росією.

У

УКРАЇНА, Вкраїна – назва, яка означає країну і державу, населену українцями. Походить від слова **край**, тобто країна. Саме у такому значенні вживався даний термін нашими предками в середньовічні і ранньомодерні часи. Назва **Україна** вперше зустрічається в 1268 для означення центру Русі (Київське і Переяславське князівства). Пізніше назва **Україна** міцно закріпилася в Середній Наддніпрянщині, її вживали як синонімічну назву до терміна **Русь**. З часів *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* ця назва витісняє досі вживану назву **Русь**, відповідно і русини (русь) усе частіше стали називати себе українцями, навіть за межами *Гетьманщини* (наприклад, у *Слобідській Україні*). Характерно, що європейські картографи часто вживали на своїх картах назву **Україна** як постійну і властиву українському народові та заселеній ним певній території. Офіційне перейменування Петром I *Московської держави* в Російську дало новий поштовх до анексії на користь Москви й Петербурга історичної і культурної спадщини України-Русі. Одним з наслідків цього стало те, що назва **Україна** остаточно переважила назву **Русь** у національній свідомості українців, а з часів Тараса *Шевченка* ця зміна самоназви народу стала незворотною. З моменту приєднання У. до Московської держави вона дістала офіційну назву *Мала Русь*, котра нав'язувалася українцям. Назва ж **Україна** в офіційних документах Російської імперії майже не вживалася. У 2-й пол. 19 ст. назва **Україна** знову утверджується в Галичині, поширюється на Холмщину, Закарпаття, Кубань та інші землі, всупереч заборонам цього терміна і похідних від нього (**український, українська**) з боку російських, польських, угорських та інших великодержавно-шовіністичних кіл.

У 1905 російський уряд мусив визнати існування окремого українського народу; певний час було дозволено вживати назву **Україна**. Від самого початку українських національно-визвольних змагань 1917–21 назву **Україна** мусили визнати і її поневолювачі, і інші держави, що було закріплено і міждержавними угодами. Незважаючи на політику русифікації (полонізації, мадяризації, румунізації), колонізаторам не вдалося витравити назви **Україна**, **українці** з народної свідомості, як і прагнення українського народу до самостійного державного буття. Незаперечним доказом цього стало відродження незалежної Української держави у 1991.

Літ.: Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К., 2001; Шелухін С. Україна. – Прага, 1936–1937. (Репринтне видання. – Дрогобич, 1992).

Ю. А. Мицик

УКРАЇНКА ЛЕСЯ (псевдонім Лариси Петрівни Косач; 1871–1913) – українська поетеса і драматург. Народилася у м. Звягелі (тепер Новоград-Волинський Житомирської обл.). Померла у м. Сурамі (Грузія), похована в Києві.

Родинне виховання і освіта під керівництвом матері – відомої письменниці Олени Пчілки – і дядька – видатного мислителя, вченого, публіциста і громадського діяча Михайла Драгоманова – дали У. Л. знання як української, так і світової історії і культури. Знала близько 10 мов. У віці 19 років написала для молодших сестер «Стародавню історію східних народів».

Письменниця жваво цікавилася історією України, зокрема *Визвольною війною українського народу середини 17 ст.* Епістолярна спадщина У. Л. зафіксувала цікаве свідчення про її задум написати історичну працю, яку збиралася назвати «Наша воля під білим царем», або «Наше життя під царями московськими православними». Як свідчить лист до М. Кривинюка від 13.11.1902, у цій праці авторка планувала протиставити правдиве висвітлення української історії тим брошуркам про Хмельниччину і «возсоединение, що служать досі єдиною історією України на «народных чтениях» і, може, таки труять не раз думку народню». У тому ж листі У. Л. викладає розгорнутий план задуманої праці, в якій історії козацтва було відведено чільне місце, що засвідчує, зокрема, такий фрагмент листа: «З історичних моментів найбільше спинюся на ролі запорожців в шведській війні і взагалі в відносинах з черню укр[аїнською] з одного боку і царем з другого, та на зруйнуванні Січі… Покажу, як зруйнування Січі було останнім і найбільшим способом до цілковитого закріпощення люду, бо не стало ні схову для втікачів, ні прикладу комуністичного господарства на Україні, ні остраху на панів… Покажу, «як москаль віри не доймає» від початку аж досі, як наші «не знали, кому прихилитись, а которому царю» і як не варт "нікоторому" прихилятись…»

Художньо-історіософському осмисленню причин поразки українців у Визвольній війні присвячено її драматичну поему У. Л. «Бояриня» (написана у квітні 1910, опублікована в журналі «Рідний край» у 1954). Дія «Боярині» відбувається в 2-й пол. 17 ст., у період *Руїни*, після підписання *Переяславського договору 1654*. В Україні розгортається боротьба політичних сил різної орієнтації. Внутрішній розкол козацтва спричинено конфліктом між тією його частиною, що продовжує боротися за державну самостійність, і прихильниками союзу з Москвою.

Ключовий момент драми – мотив національної зради – пов'язано з художнім вирішенням образу Степана – головного героя твору. Батько Степана належав до тієї частини козацтва, котра на Переяславській раді присягнула на вірність російському цареві. Степан продовжив кар'єру батька при московському дворі. При цьому він намагається зберегти українську ідентичність, прив'язаність до свого краю. Своє колаборантство Степан виправдовує прагненням допомогти землякам, «єднати» для них цареву ласку». Але московська дійсність безжально руйнує його наміри. Життя в Московщині, служба в царя владно нав'язують Степанові і його дружині свої звичаї і норми поведінки. Азійська деспотія, де панує самодержавна сваволя і рабство, не лишає їм жодного вибору. Вони мусять повні-

стю асимілюватися, підпорядкувати своє життя деспотичним московським звичаям. На царській службі Степан втрачає національну гідність. Як носій української культури він цікавий московському оточенню лише в ролі блазня, що на дозвіллі розважає царя і його свиту екзотичними піснями і танцями. Його спроби «єднати цареву ласку» для земляків не мають жодного успіху. У політичних справах цар довіряє тільки своїм, і на вирішення українських справ (цебто на остаточне закріпачення України) він посилає лише московських воєвод.

У кінці драми Степан і Оксана приходять до усвідомлення своєї фатальної помилки. Свободу здобувають тільки у протистоянні, в опорі завойовникові. Відмова від боротьби, спроби пристосуватися до поневолення, поєднати вірність своєму народові з вірною службою російському цареві приречені на поразку. Цей шлях привів Україну не до миру й злагоди, а до рабства й руїни.

Зломилась воля,
Україна лягла Москві під ноги,
Се мир по-твоєму – ота руїна? –

у цих словах Оксани втілено головну ідею «Боярині».

Темі національної неволі присвячено й низку інших драматичних творів У. Л., зокрема, «Вавилонський полон», «На руїнах», «Кассандра», «Йоганна, жінка Хусова», «Оргія». Вирішені на тлі інонаціональних сюжетів, ці твори проектують їх проблематику на історію українсько-російських стосунків.

Літ.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С. 644, 645; Забужко О. Імперія і провінція в історіософських драмах Лесі Українки // Філософські студії. Спеціальний випуск журналу «Генеза». – К., 2000. – С. 6–23; Масенко Л. У Вавилонському полоні: Теми національної та соціальної неволі в драматургії Лесі Українки // Українська мова та література. – 2000. – Липень. – Ч. 26–27.

Л. Т. Масенко

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА – офіційна назва державного утворення в Україні у квітні – грудні 1918.

У. Д. була проголошена 29.4.1918 П. *Скоропадським*, обраним на з'їзді земельних власників гетьманом України. Того самого дня опубліковано «Грамоту до всього українського народу», в якій повідомлялося про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів, про звільнення всіх міністрів та скасування всіх законів і розпоряджень українського Генерального Секретаріату і російського Тимчасового уряду, відновлювалося право приватної власності, підтверджувалися права малоземельних селян на отримання землі тощо. Одночасно з «Грамотою» опубліковано «Закони про тимчасовий державний устрій», згідно з якими замість УНР проголошувалась У. Д.; вся повнота виконавчої і законодавчої влади переходила до гетьмана України.

У. Д., утворена в умовах кризи республіканського режиму в УНР, будувалася на консервативних принципах і традиціях. До керівництва У. Д. прийшли досвідчені фахівці. Сформований гетьманом уряд складався переважно з членів загальноросійських консервативних партій, людей добре відомих в Україні, більшість із яких були нащадками старовинних козацьких родів.

Гетьманський уряд проводив реформи, спрямовані на розв'язання економічно-фінансових проблем держави. Аграрна реформа передбачала відновлення приватної власності на землю, створення заможного селянства, яке б стало опорою держави. Велика увага приділялася розбудові власного національного війська. 16.10.1918 окремим універсалом відновлювалось козацтво як окремий стан населення у всіх місцях його історичного існування. Значними були досягнення уряду у сфері національно-культурної політики: засновано Українську академію наук, кілька університетів, державних українських театрів, Національну бібліотеку, відкривались українські гімназії та школи.

Сім з половиною місяців гетьманської державності були періодом відносного соціального і громадського спокою. Стримуючим фактором стала окупаційна австро-німецька армія, яка припинила стан громадянської війни і російську агресію. Однак участь в уряді окремих діячів, які мали антиукраїнські переконання, відштовхнула від співпраці з урядом національно-демократичні сили і призвела до створення вже у середині травня 1918 опозиційного гетьманській владі Українського національно-державного союзу (у серпні 1918 перетворений в Український національний союз). 14.12.1918 після вступу військ Директорії УНР до Києва гетьман П. Скоропадський підписав зречення від влади на користь уряду, який передав її Директорії. Див. також *Гетьманат*.

Літ.: Кульчицький С. В. Українська держава часів гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 60–80; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Ч. 1. – Торонто, 1994; У 60-річчя відновлення гетьманства. – Торонто, 1978; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія // Вітчизна. – 1995. – № 11–12. – С. 131–141.

Г. Ф. Турченко

УКРАЇНСЬКА МОВА І КОЗАЦТВО – див. *Козацтво і українська мова*.

УКРАЇНСЬКА УКРІПЛЕНА ЛІНІЯ – система укріплень, побудованих у 1731–33 від впадіння *Орелі* у *Дніпро* до *Сіверського Дінця* для охорони південних кордонів Російської держави від турецько-татарських наскоків. Будівництво У. у. л. велося прискореними темпами, в атмосфері наближення війни з Туреччиною, без належного інженерно-технічного обґрунтування та врахування особливостей рельєфу. Як наслідок цього, вже у перші десятиріччя свого існування її оборонні укріплення потребували часткового відновлення. Ідея побудови лінії належала київському генерал-губернатору і головному командиру корпусу російських військ в Україні генералу фон Вейсбаху. У. у. л. тягнулася уздовж р. Орелі, її притоки Берестової та притоки Сіверського Дінця – Береки. Загальна довжина У. у. л. становила 285 км. Лінія складалася із суцільного земляного валу та широкого і глибокого рову з боку степу. В системі лінії було побудовано 16 фортець і 49 редутів (невеликих, окремо збудованих укріплень, зімкнутих у вигляді багатокутника). Першою фортецею У. у. л. була Донецька (згодом – фортеця Св. Петра), зведена в гирлі р. Сухої Берічки (притока Сіверського Дінця). За нею йшли інші фортеці: Тамбовська (Бузова), Слобідська (Лузова) на річці Лузовій, Св. Михайла (Кисилівська) на р. Кисіль, Св. Олексія (Берецька) на р. Береці, Єфремівська (Троїцька) у місцевості Трійчаті Байраки, Св. Параскеви, Св. Іоана, Орловська (Дев'ята), Білевська (Десята) при Пархомових Байраках, Св. Федора (Крутояцька) на р. Орелі, Василівська (Маячківська) біля містечка Маячки, Борисоглібська поблизу Царичанки, Лівенська у гирлі р. Очі. Відстань між фортецями

УКРАЇНСЬКА УКРІПЛЕНА ЛІНІЯ

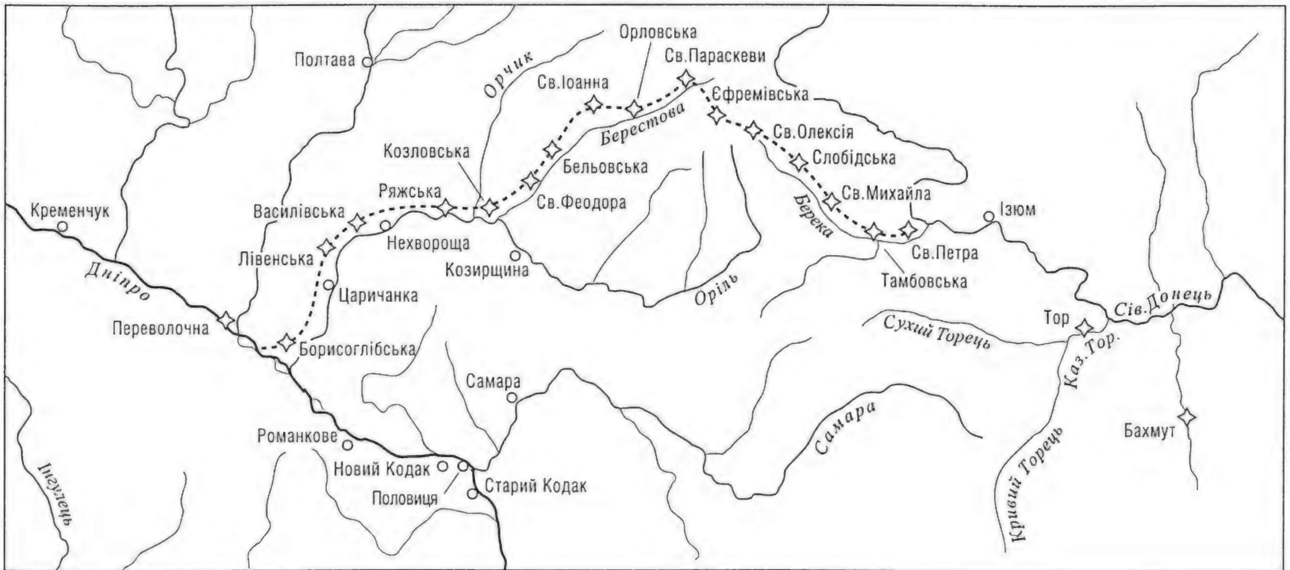

У. у. л. не перевищувала 20–30 верст. Поза лінією встановлювалися маяки та будки, на яких містилася спеціальна варта. До комплексу У. у. л. входили не лише укріплення, а й слободи, які переросли згодом у великі населені пункти. Слободи призначалися для комплектування гарнізону У. у. л. Абсолютну більшість їх населення становили росіяни-однодвірники (дрібнопомісні дворяни), яких уряд переселив із центральних російських губерній. У. у. л. лише один раз була використана за призначенням – взимку 1736–37 під час російсько-турецької війни, коли татари безуспішно намагалися взяти приступом кілька фортець. Проте це не завадило їм обійти лінію та напасти на землі слобідських полків. Згідно з Бєлградським мирним договором 1739 і додатковими договорами щодо розмежування кордонів Російської та Османської імперій, рубіж на Лівобережжі пройшов південніше – по ріках *Кінській* та Берді. Відтоді У. у. л. стала анахронізмом. У. у. л. остаточно втрачає значення в 1770, після спорудження південніше від неї, за 175–180 км, *Дніпровської укріпленої лінії*. Але царизм намагався використати її для здійснення своєї внутрішньої політики щодо *Запорозької Січі*. У. у. л. відмежовувала землі *Вольностей Війська Запорозького Низового* від *Гетьманщини* та *Слобідської України*, перешкоджала втечам на Запорожжя і вільному переходу запорожців на Слобідську і Лівобережну Україну.

Літ.: Б а н о в А. К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг. – СПб., 1906; А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969; П і р к о В. О. Українська ландміліція // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 47–51; П і р к о В. О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 139–142; Г а л к о в и ч Б. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 138–145.

В. І. Мільчев, В. О. Пірко

УКРАЇНСЬКА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ПРО КОЗАЦТВО – див. *Художня література українська про козацтво*.

«УКРАЇНСЬКА ШКОЛА» В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ. Збирання фольклору, стилізація літературних творів під твори усної народної творчості належали до найпродуктивніших напрямів європейського романтизму. Польський романтизм не міг залишатися осторонь цього процесу, та оскільки власне польський фольклор був майже відсутнім, то відбувається переорієнтація на фольклор сусідніх народів. Так постають «литовська» (насправді більше білоруська) та «українська» школи в польській літературі. Майже всі представники «української школи» були поляками, що народилися і виросли на території України. Насамперед це Юзеф Богдан Залєський (1802–1886), Антон Мальчевський (1793–1826) і Северин Гощинський (1801–1876). Крім того, у різні часи в дусі школи творили Ю. Гославський, Т. Заборовський, Т. Падура, М. Грабовський і М. *Чайковський*. Польські критики-сучасники вказували, що «отамани, козаки, татари, степи, пороги, чайки, українські містечка й українські ріки були вперше почуті й побачені у витворах української школи». «Їхнє право на витворення окремої школи спирається не на те, що вони обирають темами своїх творів події з історії тієї землі, а радше те, що вони цілковито передають дух і барви справжньої української поезії, однієї з найдосконаліших галузок самобутньої слов'янської поезії… Польські «українські» поети набули цих властивостей щиро, вони успадкували їх; глибоко розуміють їх, бо вони є для них усіх вітчизняними, а для багатьох – родинними».

Козацька тематика звучить у думах і думках Ю. Б. Залєського, що стилізуються під відповідні твори українського фольклору («Думка гетьмана Косинського», 1823; «Думка Мазепи», 1825 тощо), у поемі А. Мальчевського «Марія» (1825) про події 18 ст., в поемі С. Гощинського «Канівський замок» (1828), що відтворює події *Коліївщини* (за однією з версій, Т. *Шевченко* в поемі «Гайдамаки» відтворив події повстання за фабулою твору Гощинського). Це твори представників «української школи», які увійшли в літературу до подій повстання 1830–31 і сприймали українців як

рівноправну братерську націю. Однак уже тоді витворюється міф про невдячних українців, які розкололи могутню єдину батьківщину *Річ Посполиту*, не зумівши піднятися над особистими образами, що їх завдавали козакам свавільні польські шляхтичі, насамперед магнати. Правда, основна відповідальність за розкол покладалась якраз на магнатів. Після поразки польського повстання погляди представників «української школи» стають значно реакційнішими. Утворився санкт-петербурзький гурток (на чолі з Міхалом Грабовським та Генриком Ржевуським); він був схильним зображувати українців підступними, кровожерними, безвідповідальними і мстивими, але водночас звертався до української тематики, вважаючи, що саме на цій землі найкраще збереглися патріархальні риси справжньої польської та української ментальності.

На противагу таким поглядам значного поширення серед польської шляхти під впливом творчості поетів «української школи» набувають балагульство й козакофільство, що знаходить свій вияв у бажанні носити одяг селян чи козаків, наслідувати їх мову, побут, спосіб життя, прибирати собі козацькі прізвиська тощо. Показово, що майже всі представники школи пробували писати українською мовою, а Т. Падура писав майже виключно українською. М. Чайковський прибирає собі ім'я одного з персонажів свого твору і стає отаманом Вернигорою (один з улюблених вигаданих персонажів польської літератури тієї доби), беручи під цим іменем активну участь у подіях Кримської війни. Надзвичайно показовою для польського козакофільства є доля князя Вацлава *Ржевуського* (1785–1831), нащадка польських коронних гетьманів. Під впливом західноєвропейської романтичної літератури він спочатку впадає в безмежне захоплення арабомовним Сходом і наслідування його. Потім під впливом ідей «української школи» В. Ржевуський круто повертається до козакофільства, прибирає ім'я отамана Ревухи, створює у родовому маєтку Саврань український народний хор, капелу торбаністів-бандуристів. Т. Падура стає придворним поетом, що писав «українські думки», які потім клалися на ноти й поширювалися серед селян і шляхти як народні пісні. Спілкувався Ревуха виключно українською мовою і часто відсилав, не читаючи, листи з такими відповідями на конверті: «Тутки в Савраню немає графів Ржевуських. Є тільки отаман Ревуха...». Такими ж великими прихильниками козакофільства були князь Андрій Яблоновський і вже згадуваний Міхал Чайковський, хоча це козакофільство значною мірою було даниною моді й формою самовияву для ексцентричних особистостей. Значно глибше продовження традиції козакофільства знаходять у діяльності «хлопоманів» 2-ї пол. 19 ст.

«Українська школа» в польській літературі мала значний вплив на формування української літератури романтизму. Український романтизм розпочинався з перекладів і переспівів творів польської літератури й запозичення основних мотивів та ідей, а часто й образів, сюжетних чи композиційних особливостей, жанрових різновидів творів представників «української школи» (більшою чи меншою мірою це стосується Л. Боровиковського, П. *Гулака-Артемовського*, М. Шашкевича, Т. Шевченка та ін., пізніше – М. *Костомарова*, П. *Куліша*, О. Стороженка, А. *Кащенка*, А. Чайковського).

Літ.: Вервес Г. Польська література й Україна. – К., 1985; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: У 5 т. – Т. 1. – К., 1987; Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини // Грабович Г. До історії української літератури. – К., 1997; Домонтович В. «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти» // Домонтович В. Дівчина з ведмедиком; Болотяна Лукроза. – К., 2000; Makowski S. Romantyzm. – Warszawa, 1989.

М. С. Васьків

УКРАЇНСЬКЕ ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО – див. *Українське національне козаче товариство.*

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО (громадська організація) – див. *Сучасне українське козацтво.*

«УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО» – україномовний квартальник, орган *Українського вільного козацтва,* що видавався у Торонто (Канада) з 1964 по 1983. Всього вийшло 69 випусків, кожен з яких мав обсяг від 50 до 100 стор. середнього формату. Головним редактором був Антін Кущинський (з 1982 став почесним членом редакції); потім його змінили Петро Коршун-Федоренко, Матвій Гута, Теодосій Волошин. Активними членами редколегії були Михайло Петруняк, Павло Баб'як, Володимир Засадний, Євген Курилюк, Ніна Котис, Аріадна Шум та ін., котрі часто виступали як автори статей та інших матеріалів журналу. Журнал мав переважно науково-популярний характер; інформував читачів про життя Українського вільного козацтва, про діяльність його осередків (станиць, паланок) у різних містах (Торонто, Едмонтон, Калгарі, Чикаго, Аделаїда, Брісбен, Канберра, Перт, Карлсруе та ін.), публікував програмні документи УВК, ювілейні матеріали, некрологи визначних діячів української еміграції – членів УВК. Багато місця відводилося на сторінках квартальника для матеріалів з військово-політичної історії України, історії українського *козацтва*, в т. ч. й кубанського, інформації про діяльність українських архівів та музеїв на еміграції (Військово-історичний музей у Вінніпезі, Архів УВАН). Чимало статей було присвячено українській національній символіці, історії Української православної церкви, видатним діячам української історії (Володимир Святий, Богдан *Хмельницький*, Іван *Сірко*, Симон *Петлюра* та ін.). Велику цінність мали історико-публіцистичні матеріали, присвячені історії УНР, УПА, штучним голодоморам в Україні 1921–22, 1932–33, поточним подіям сьогодення, аналізові стану українського національного руху на сучасному етапі. Серед науковців, які друкували свої статті на сторінках «У. к.», вирізнялися проф. Теодор *Мацьків*, проф. Юрій Гаєцький, Роман Климкевич. Серед менш відомих авторів можна відзначити Михайла Брик-Дев'ятницького, о. Іллю Нагірняка. Іноді в журналі передруковувалися статті українських авторів з УРСР та Польщі, регулярно друкувалися художні твори, присвячені історії козацтва, вірші на історико-патріотичну та релігійну тематику. Велику цінність має публікація спогадів, матеріалів про історичні місця, пов'язані з українським козацтвом та січовими стрільцями 1914–21. Вміщувалися рецензії на наукові праці. Цікавим і високоякісним було оформлення журналу, в якому вміщувалися численні фотографії та ілюстрації. *Ю. А. Мицик*

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В КІНОМИСТЕЦТВІ. 30.9.1896 харківським фотографом-художником була вперше здійснена кінозйомка – хронікальний сюжет

«Перенесення чудотворної ікони Курязької Божої Матері в Харківський Покровський монастир». Потім А. Федецький зняв стрічку «Джигітування козаків першого Оренбурзького козацького полку». У приміщенні Харківського оперного театру в грудні 1896 з успіхом пройшли перші кіносеанси.

Спосіб життя й поетична історія українських козаків, повні динаміки події, мальовничі картини природи і народного побуту привертали увагу кінематографістів з перших років існування кінематографа.

Першими з'явилися фільми, які складалися з однієї частини, – зняті на плівку фрагменти театральних спектаклів. У 1909 А. Ханжонков випускає фільм «Мазепа» (за оперою П. І. Чайковського). А. Дранков екранізує «Тараса Бульбу» і оперу *«Запорожець за Дунаєм»* С. *Гулака-Артемовського*. Його фільм «Богдан Хмельницький» за твором М. *Старицького* позитивно оцінив Л. М. Толстой за приступність селянському глядачеві. А. Метр зняв мелодраму «Любов Андрія» і фільми «Українська легенда» та «В дні гетьманів». Серед фільмів, які користувалися популярністю у глядачів, була стрічка «Запорозькі скарби».

У 1911 в організованому в Катеринославі «Южно-русском ателье "Родина"» Д. Сахненко приступив до знімання фільму «Запорозька Січ».

У 1928 П. І. Чардинін (1874–1938), котрий перед цим поставив двосерійний фільм «Тарас Шевченко», який став важливою подією в українському кіномистецтві, випустив історичну стрічку «Тарас Трясило» про ватажка козацько-селянського *повстання 1630* за сценарієм В. Радиша, з чудовими акторами А. Бучмою (Тарас Трясило) та Н. Ужвій (Марина).

У 1928 вийшов на екрани і експериментальний новаторський фільм І. П. Кавалерідзе «Злива» – «офорти з історії гайдамаччини», як визначив жанр сам майстер, – про героїв *Коліївщини*. У 1933 Кавалерідзе випустив звуковий фільм «Коліївщина» – оператор Н. П. Топчій, актори Д. Антонович (Максим Залізняк), І. Мар'яненко (Іван Гонта), Л. Сердюк (Северин Наливайко).

1938 Кавалерідзе екранізував оперу «Запорожець за Дунаєм».

Фільм-вистава «Запорожець за Дунаєм» був створений на Київській кіностудії після війни (1953) режисером В. Лапокнишем. В епічній стрічці О. П. *Довженка* (1894–1956) – фільмі «Звенигора» (1928) – поетично показано епізоди боротьби українського народу проти польської шляхти, гайдамаччина. Фільм став значною подією в українському кіномистецтві, викликав гострі творчі дискусії.

Фольклорні мотиви про козацтво втілено у фільмі І. Савченка «Дума про козака Голоту» (1937). І. А. Савченко (1906–1950) у 1941 ставить монументальну народно-героїчну драму «Богдан Хмельницький» – сценарій О. Корнійчука, оператор Ю. Єкельчик, актори М. Мордвинов (Богдан Хмельницький), М. Жарков (дяк Гаврило), Р. Івицький (гетьман Потоцький), Г. Грайф (Стефан).

У 1956 вийшли фільми Т. В. Левчука «Полум'я гніву» і В. М. Петрова «300 років тому...» В 1972 Б. В. Івченко поставив фільм «Пропала грамота». У 1990 С. Омельченко, автор картини «Козаки йдуть», зняв фільм «Дорога на Січ». Легенди про *«скарби Полуботка»* покладено в основу фільму Вадима Кастеллі «Вперед за скарбами гетьмана» (ТВО «Фест-Земля», студія О. Довженка, 1992). Про події на Україні в 1659 розповідає фільм Л. М. Олешки «Гетьманські клейноди» (1993). Ю. Г. Іллєнко працює над багатосерійним фільмом «Мазепа».

Про запорожців талановито розповідають сповнені гумору мультиплікаційні фільми В. А. Дахна «Як козаки куліш варили» (1967), «Як козаки у футбол грали» (1970), «Як козаки наречених визволяли» (1973), «Як козаки сіль купували» (1975), «Як козаки олімпійцями стали» (1978), «Як козаки мушкетерам допомагали» (1979), «Як козаки інопланетян зустрічали» (1983), «Як козаки у хокей грали» (1995).

Документальний кінематограф присвятив темі козацтва фільми режисера Леоніда Анічкіна «Жива легенда століть» (1990), «Перехрестя одного роду» (1992), «Анатема», «Останній злет» (обидва 1993) і режисера Михайла Юдіна «На уклін до Коша» (1993). Всі сценарії написав Віталій Шевченко.

Українське козацтво було відображене і в зарубіжному кінематографі. В. Авраменко у США в 1938 зняв фільм «Запорожець за Дунаєм». У 1962 в США вийшов фільм «Тарас Бульба». Головну роль у цьому фільмі зіграв Юл Брінер (народився в Росії у 1915), а роль Андрія виконав Тоні Кертіс.

У польській кінематографії темі українського козацтва присвячено фільми режисера Р. Ординського «Пан Тадеуш» (1927) і режисера Є. Гофмана «Пан Володиєвський» (1969), «Потоп» (1974), «Вогнем і мечем» (1999). У 2000 Анджей Вайда знову переніс на екран поему А. Міцкевича «Пан Тадеуш».

В. М. Кириченко, Л. П. Сиващенко, Т. К. Шевченко

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ. Із самого початку свого зародження українське козацтво привертає до себе увагу найближчих сусідів. І не тільки кримський хан змушений рахуватися з витвореною на півдні України збройною силою, яка розладнує його завойовницькі наміри; бурхливий розвиток цієї сили непокоїть і турецького султана. За свідченням українського літописця Григорія *Граб'янки,* коли султану повідомляють про повстання на окраїнах *Османської імперії*, він і слухати не хоче; що ж до козаків – відповідає: «Мушу єдиним ухом слухати».

Ще у 1504 кримський хан саме через дії запорожців відкликав своїх послів, які мали укласти мирну угоду з *Великим князівством Литовським*. Діяльність українського козацтва поставала дедалі складнішою проблемою і для польсько-литовського уряду для врегулювання відносин останнього з його сусідами.

Усвідомлюючи ту велику роль, яку починає відігравати українське козацтво в боротьбі проти експансії в Європу *Кримського ханства* та Османської імперії, правителі Литви і Польщі намагаються використати цю новостворену військово-суспільну організацію, прагнучи взяти опіку над нею. Однак, цілком зрозумівши свою роль, козацтво само розпочинає процес утвердження себе суб'єктом міжнародного права, нав'язуючи зносини із сусідами. До найперших таких зв'язків треба віднести контакти з прикордонними старостами польсько-литовського уряду та воєводами московського царя, які вже тоді намагались поставити запорожців на свою службу. Зокрема, 1527 кримський хан скаржився польському королеві, що урядники «черкаскій й каневскій пускают казаков с казаками неприятеля

твоєго и моєго путивльскими по Днепру под улусы наши, о войсках тогда наперед дают ведать до Москвы».

По-справжньому українське козацтво висуває себе на суб'єкта міжнародних відносин з приходом на *Дніпрові острови* князя Дмитра *Вишневецького*. Заснована ним на Хортиці *Запорозька Січ* водночас починає представляти нову суспільну силу й територіально. А перший відомий нам візит Вишневецького до Туреччини дає підставу вважати 1553 за початок офіційного визнання українського козацтва в міжнародних відносинах такою могутньою на той час державою, якою була Османська імперія.

Ті ж голосні походи українського козацтва під проводом князя Вишневецького проти турецько-татарської орди, які відбулися в 1556–62, знайшли широкий відгук і збудили інтерес європейських правителів до навдивовиж організованої сили, що зародилася на межі *Дикого поля*, а відтак у багатьох столицях народжуються проекти застосування її в безупинних війнах, що спалахують у різних регіонах. Скажімо, 1572 під час франко-іспанської війни в Нідерландах перебували якісь козацькі частини.

Західна Європа звертала тоді увагу на запорожців тому, що факти засвідчували: на арену міжнародних відносин висувається сила, з якою не спроможна впоратись Туреччина. А з огляду на це та на підвищення авторитету українського козацтва польський король з 1568 змушений визнати його офіційно, пропонуючи службу і оплату. Той реєстр, що його з 1578 запровадив польський король Стефан *Баторій*, набираючи дніпровських козаків на московську війну, водночас дозволив запорожцям поширювати свій вплив і на «городову Україну».

У 90-і рр. 16 ст. українське козацтво вступило в дипломатичні зносини з багатьма європейськими країнами, Ватиканом. Наприклад, ще 8.11.1593 папа Климент VIII звертався до козацького старшого як до «генерального гетьмана»: «Ми знаємо, як славне твоє козацьке військо, і тому воно може бути дуже корисним християнському суспільству в боротьбі із спільними ворогами нашої віри. Тим паче, що ми проінформовані про твою сміливість і знання військової справи: бо ти не поступаєшся найхоробрішим людям у сміливості й умінні командувати військами». Такі й подібні оцінки, які містилися в спеціальних книгах, котрі з'явилися в Європі наприкінці 16 ст., означали, що *Річ Посполита* виявилася безсилою втримати в покорі українське козацтво. Воно швидко добилося для себе жаданих прав, що давало можливість закласти юридичну базу під легалізацію й оформлення нової, досі не знаної суспільної організації, з якою почали рахуватися в світі.

І коли на поч. 17 ст. в Європі почала складатися з різних народів антитурецька «ліга християнської міліції» на чолі з французьким князем де Невером, то до неї вписали й українське козацтво. У справі супроти турків до запорожців приїжджали посли з Іспанії, Франції, Неаполя, Мальтійського ордену, Австрії. У 1618 із цього приводу козацький посол мав зустрічі з перським шахом, який хотів найняти кілька десятків тисяч запорожців для зміцнення свого кордону з Туреччиною. Походи українського козацтва на Чорноморське узбережжя Туреччини, як правило, узгоджувалися з одночасними бойовими діями союзників по «лізі християнської міліції» в районі Середземномор'я, що змушувало султана оборонятися одночасно з кількох сторін. А регулярність таких спільних узгоджених дій виснажувала економічні можливості Туреччини, підривала боєздатність її армії, знижуючи відтак і військову могутність країни.

Тим часом зростав авторитет українського козацтва в Європі, яке, за образним висловом одного із сучасників, сміливо простягало руку в пащу звіра. Відтепер представники дніпровської вольниці не тільки сиділи на рівних за столом переговорів у Варшаві, не тільки налагоджували постійні контакти із сусідніми державами, а й закріплювали своє становище в системі міжнародних відносин того часу. Так, поряд із збільшенням козацького реєстру до 6 тис., на що після *повстання 1625* змушена була піти Річ Посполита, українське козацтво одержало визнання від *Швеції*, посли якої 1626 приїжджали з пропозицією виступити проти Польщі; ще через два роки запорожців запросили втрутитися в міжусобицю претендентів на кримський престол.

Попри важкі поразки повстань 30-х рр. 17 ст. проти шляхетської Польщі, українське козацтво продовжувало підтримувати свій високий авторитет у Європі. Свідченням цього був не лише намір європейських монархів використати запорожців в об'єднаному поході проти Туреччини, а й запросини значних їхніх підрозділів Австрією проти Франції, а останньою – проти Іспанії. Зокрема, участю в здобутті Дюнкерка дніпровська вольниця закріпила свою славу хороброго воїнства на полях Франції.

На повну ж силу українське козацтво заявило про себе в період Хмельниччини. На відміну від попередніх своїх досягнень, коли йому вдавалося добитися окремих поступок від польської влади чи бути використаним іншими країнами, тепер воно збройною сконсолідованою силою за допомогою свого офіційного союзника – Кримського ханства – не лише могло зайняти тверду позицію щодо власних прав, а й на повний голос заявило про себе як оборонця рідного народу. Саме козацтво змусило навколишній світ визнати з 1648 відроджену українську державність, що офіційно засвідчила Туреччина, уклавши з *Гетьманщиною* перший відомий нам договір. Підписання цього документа мало надзвичайно велике значення для зміцнення міжнародного авторитету українського козацтва, адже вперше в своїй історії воно визнавалося як рівноправний партнер могутньої сусідньої держави, з правом відкривати в столиці Османської імперії постійне представництво.

Водночас це спричинилося до того, що процес створення рівноправних відносин з козацькою державою почав швидко поширюватися. Наприклад, 16.3.1649 в Україну вирушило перше офіційне посольство *Московської держави*. Після переговорів між послом *Олексія Михайловича* Григорієм Унковським і козацькою старшиною до Москви було виряджено чигиринського полковника Федора *Вешняка*, котрий мав продовжити дипломатичні контакти з північним сусідом.

Тоді ж прибув із Варшави посол польського короля Якуб Смяровський, котрий повідомив про згоду піти на поступки в переговорах із козацтвом. Зрештою, укладенням *Зборівського договору* в серпні 1649 гетьман Богдан *Хмельницький* добився міжнародного визнання козацької державності і з боку Речі Посполитої.

У ході *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Богданові Хмельницькому вдалося налагодити міждержавні зв'язки також із Великим князівством Литовським, *Молдовським князівством*, *Валахією*,

Угорщиною, *Трансільванією*, Австрією, Пруссією і навіть далекою Швецією.

Але одним з найважливіших дипломатичних кроків українського гетьмана було втягнути у війну з Польщею Московську державу, чого він добивався вже з 1648, і, крім того, зажадати від останньої гарантій, що вона воюватиме з Річчю Посполитою доти, поки українські землі не будуть повністю визволені від іноземного поневолення. Щоправда, прийом московських послів у зв'язку з цим на *Переяславській раді* в січні 1654 не увінчався підписанням очікуваного договору. Перш ніж присягати, Б. Хмельницький і старшина зажадали від московського посла В. *Бутурліна* гарантій, що цар Олексій Михайлович не віддасть України полякам, не добиватиметься скорочення козацьких збройних сил, не порушуватиме кордонів та управлінських структур Гетьманщини, тобто не обмежуватиме її суверенних прав. Коли ж московський посол відмовився дати такі гарантії, посилаючись на те, що його самодержець ніколи подібних присяг своїм підданим не складає, для цього досить його високого слова, – сталося непередбачене: гетьман залишив представників Москви у церкві, а сам кілька годин відбував нараду зі старшинами. Сталося це тому, що, як писав академік Агатангел *Кримський*, козацькій старшині «Україна уявлялася як самостійна держава, але в злуці з однією з сусідніх держав». А тому генеральна старшина *Війська Запорозького* відмовилася підписувати *Переяславський договір 1654*, відправивши до Москви свій проект його, який увійшов у історію як «Статті Богдана Хмельницького», що складалися з 23 пунктів.

Коли ж *Березневими статтями 1654* московський цар порушив дане ним через Бутурліна слово, заборонивши, зокрема, Україні мати дипломатичні стосунки з Туреччиною й Польщею, козацька старшина змушена була розвинути активну дипломатичну діяльність для забезпечення міжнародних прав власного народу, здійснюючи, по суті, самостійну політику. Особливо цей процес посилився після підписання польсько-московського договору в 1656 у Вільно, де на вимогу поляків московська делегація погодилася не допустити козацьких послів на переговори, на яких вирішувалася доля України. Після того, як посли, які повернулися з Вільно, заявили, що «погибло тепер Запорозьке військо, помочі не маємо нізвідки, нема куди прихилити голову. Москва хоче віддати Україну назад ляхам – козацьких послів не допустили до посольського табору, як псів не пускають до церкви», Богдан Хмельницький заявив: «Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! Треба відступити від православного царя! Підемо туди, куди нам Всевишній вкаже, – не тільки під християнського царя, а й під бусурманського». Від його імені полковник Павло *Тетеря* на поч. 1657 навіть заявив у Москві, що «он, гетман, Виленской комиссии не принял и был о том сумнителен, не для тово, чтобы покою не хотеть, а вести войну... а для тово, что поляки на съезде хотели делать оманою».

Відтепер український гетьман, не пориваючи з Московською державою, не платив їй ніяких податків, війська утримував понад 60 тис., незважаючи на протести Олексія Михайловича, вів переговори зі Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Польщею. Не прислухаючись до застережень і прямих заборон з боку Москви, гетьман намагався розширити кордони своєї держави, прилучаючи до неї історичні українські землі. Про свої наміри в цьому плані, наприклад, щодо розселення українського етносу на захід він виразно заявив московському послу Кікіну влітку 1656: «Від початку кордон у великих князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон».

Таку саму позицію козацька старшина обстоювала і під час укладання українсько-шведського договору 1657. Так, генеральний писар Іван *Виговський* заявив шведському послові Г. *Веллінгу*, що козацька старшина не збирається «вступати ні в які трактати, доки королівська величність [Карл X] не признає за нами права на всю Стару Україну, або Роксоланію, де грецька віра була і мова ще існує, – по Віслу. Аби вони могли затримати, що своєю шаблею здобули, і були б осміяні, коли б не вернули собі при нинішній нагоді того, що було ними втрачено і несправедливо у них забрано».

Справді, наприкінці життя Богданові Хмельницькому довелося воювати з кримською ордою, оскільки татари відмовилися від союзу з Україною і, прийшовши на землі України вже спільниками Речі Посполитої, завдали багато горя й страждань українському народові. У 1656–57 кримсько-татарський фактор працював проти України – аж до обрання Івана Виговського гетьманом. Новий гетьман різко змінив вектор зовнішньої політики Української держави, впритул зайнявшись відродженням відносин із Бахчисараєм. Виговський шукав підтримки в Бахчисараї, розраховуючи використати татарську збройну силу в боротьбі проти Московської держави, бо гетьман і старшина остаточно зрозуміли справжні наміри православного царя, коли той через п'ять років після настійливих прохань подати допомогу в боротьбі проти католицької Польщі нарешті відгукнувся, намагаючись перетворити Україну за допомогою підступів і збройної сили у свою вотчину. Але відразу після свого обрання Іван Виговський не збирався закликати орду на українську землю.

У маніфесті до європейських держав український гетьман чітко вказував на те, що «Москва готовить нам ярмо насамперед домашньою війною, себто нашою ж власною зброєю, а потім відверто підносить проти нас свою власну зброю без жодної нашої вини. Все те ми виявили, а тепер ми змушені підняти законну оборону та й удатися до сусідів з просьбою за поміччю для своєї свободи. Не в нас лежить причина цієї війни, що розгорілася».

З огляду на підступну політику московського царя, котрий із часу Переяславської ради порушував своє слово зберегти за українцями давні права й звичаї, козацька старшина змушена була шукати вихід із того становища, в якому Україна опинилася після 1654. Найоптимальнішим кроком для збереження власної державності дипломати Гетьманщини вибрали, довірившись обіцянкам Варшави, укладення рівноправного союзу трьох князівств – Польського, Литовського та Руського, що було оформлено 16.9.1659 *Гадяцьким договором*.

Однак через прагнення полтавського полковника Мартина *Пушкаря* і кошового Запорозької Січі Якова *Барабаша* добитися гетьманської булави з рук московського царя і нерозважливу поведінку запорожців на чолі з кошовим Іваном *Сірком* політична комбінація Івана Виговського з Кримом зазнала фіаско, а Україна згодом опинилася в залежності від православного східного сусіда, котрий чимдуж намагався перетворити її у свою провінцію. За таких обставин козацькі дипломати могли хіба що намагатись

боротися за власні права на переговорах із сусідами, прагнучи виторгувати більше. Зокрема, саме в такій ситуації опинилося посольство Гетьманщини на чолі з Юрієм *Хмельницьким* у жовтні 1659 в Переяславі, прагнучи вирвати в московських послів на чолі з Г. *Ромодановським* якомога вигідніші умови для України (див. *Переяславські статті 1659*). А через рік у такій самій ситуації в таборі під Чудновом опиняється козацьке посольство, яке добивається від польського вельможі Любомирського підтвердження умов Гадяцького договору (див. *Слободищенський трактат 1660*). А обраний за підтримки Москви на стихійній *Чорній раді* у червні 1663 під Ніжином гетьманом Лівобережної України Іван *Брюховецький* уже й не виявився здатним на таке, погоджуючись, по суті, на всі пункти, які йому диктували дяки Посольського приказу сусідньої держави. Ті обмеження прав України, що з'явилися внаслідок підписання І. Брюховецьким *Московських статей* у жовтні 1665, засвідчили неспроможність лівобережного гетьмана та його дипломатичної служби по-справжньому обстоювати права свого народу. Щоправда, його наступники – Дем'ян *Многогрішний* та Іван *Самойлович* – пробували хоча б інколи протестувати проти посилення московської експансії на українські землі, зокрема висловлюючи невдоволення підписанням *Андрусівського миру 1667*, що без участі представників України ділив її землі по Дніпру між Польщею та Московською державою. Подавали іноді голоси протесту й січовики, коли Москва вже наблизилася до їхніх володінь. Але розбрат, якого православний цар добився на той час у середовищі українського козацтва, вже за інерцією працював проти консолідації всього суспільства.

У важких умовах *Руїни*, що охопила українські землі після смерті Б. Хмельницького, тільки Петро *Дорошенко* пробував повернути їхню соборність. Весь свій дипломатичний талант він узявся використати насамперед для зміцнення своєї влади на Правобережжі, а далі добивався прихилити до себе й Лівобережжя. Андрусівський договір примусив його шукати опори не тільки в татарській, а й у турецькій допомозі, аби звільнитися від Польщі й відібрати лівий берег від Москви. Однак, спираючись тільки на сили й засоби зруйнованої і знелюдненої Правобережної України і таких непевних союзників, як татари, П. Дорошенко не зміг знайти виходу з трагічного трикутника Польща – Москва – Туреччина. Зрозумівши, що допомога Османської імперії, яка вийшла з політичного союзу з Україною через відсутність підтримки козаків на слизькому політичному ґрунті України, Дорошенко піддався Москві, що відповідало тоді розумінню і настроям багатьох українців. Але його справу – утвердження незалежної України за допомогою південних сусідів – козацька старшина, що була поза впливом Москви, намагалась продовжувати. Одним з таких кроків у цьому напрямі були укладені на поч. 90-х рр. 17 ст. від імені Запорозької Січі колишнім канцеляристом Івана *Мазепи* – Петриком (Петром *Іваненком*) – угоди з кримським ханом, що передбачали своїм головним завданням «отобрание от Московской власти Малороссийской Украины».

Невдача Петрика не зупинила І. Мазепи. Шляхом таємних комбінацій зі шведським королем *Карлом XII* та польським Станіславом Лещинським йому вдалося заручитися їхньою підтримкою, що в ході Північної війни давало Україні шанс уникнути політичної залежності від московського царя. Усвідомивши надзвичайно важливе значення такого кроку для долі рідного народу, до цієї політичної акції підключилися і вчорашні противники Мазепи – запорожці на чолі зі своїм кошовим отаманом Костем *Гордієнком*. Проте знову проти українських інтересів спрацювала роз'єднаність українського суспільства, що не дало тоді змоги вирватися з-під московського панування. У той же час поразка під Полтавою (див. *Полтавська битва 1709*) не ліквідувала дипломатичних зносин українського козацтва з навколишнім світом. Перебравши після смерті Мазепи гетьманську булаву, Пилип *Орлик*, витворивши першу європейську Конституцію (див. *Конституція Пилипа Орлика*), зумів нав'язати контакти з багатьма країнами. Насамперед йому вдалося організувати союз із кримським ханом і спільний похід в Україну, який мав завершитися її визволенням від московського поневолення. Загальновідомо, що цей план через недотримання умов з боку татарських вояків, що повели себе як грабіжники, зазнав невдачі. Проте Пилип Орлик і його соратники продовжували представляти українське козацтво перед світом, домагаючись перед європейськими монархами, різними міжнародними форумами звернути увагу на те важке становище, в якому опинилася Україна, і підтримати її в обороні суверенних прав.

Після смерті емігрантів мазепинської хвилі ця активність припинилася. Спроби останнього гетьмана України Кирила *Розумовського* нав'язати міжнародні відносини успіху не мали, як не могла вже бути справжнім суб'єктом міждержавних зв'язків і *Нова Січ*.

Літ.: Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. *В. І. Сергійчук*

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ КОЗАЧЕ ТОВАРИСТВО, УНКТ – громадська військово-патріотична організація козаків-націоналістів, яка діяла на еміграції. Була створена у 1923 в Мюнхені. Ініціатором створення УНКТ і першим отаманом був І. *Полтавець-Остряниця* (1923–32). Головним пріоритетом у діяльності УНКТ було відродження Української держави. У своїй діяльності УНКТ використовувало традиційні козацькі організаційні форми, принципи та цінності. Для ідеології УНКТ були характерні певні тоталітарні риси: військова диктатура, превалювання державних інтересів над принципами свободи слова, приватної власності та персональних свобод.

Головною метою товариства було згуртування «лицарськи-національного», активного і творчого вояцтва, виховання свідомих борців за волю України. У 1923–24 УНКТ видавало в Мюнхені свій друкований орган – ілюстрований місячник «*Український козак*». Вже в середині 20-х рр. УНКТ було переназвано в Українське вільне козацтво (УВК). З 1932 УВК очолював Іван Бірчак-Волошин, у 1942–44 – генерал Михайло Омелянович-Павленко, у 1944–45 – Павло Терещенко. Від створення й до 1945 в реєстрах УВК налічувалося до 10 000 козаків. Після Другої світової війни УВК продовжило свою діяльність головно в Німеччині та Австрії – в таборах переміщених осіб. Закінчення світової війни, розселення української еміграції з європейських теренів, а також зменшення популярності

мілітарних ідеологій упродовж 1948–60 зумовили припинення в Європі активної діяльності УВК.

У 1960 в США під проводом виконувача обов'язків військового отамана генерала Івана Цапка утворилася перша станиця (організаційний осередок) УВК. Ця подія дала початок розширенню мережі осередків УВК в США, Австралії, Канаді, Бразилії та Німеччині. До поч. 80-х рр. було створено 52 станиці УВК.

У повоєнний період УВК очолювали І. Цапко, В. Дяченко, А. Кущинський, К. Коршун-Федоренко, М. Ковальський. З 1947 УВК видавало свій неперіодичний друкований орган – бюлетень *«Вільне Козацтво»*. У цей час УВК займалося лише культурницькими справами. На поч. 80-х рр. активна діяльність УВК була припинена.

Літ.: Манковський Л. Козаки і козацька проблема // Вісник. – Ч. 1. – 1967. – С. 22–25; Трембіцький В. Український погляд на козацьку державність // Українське козацтво. – Ч. 6. – 1979. – С. 34–41; У десятиріччя Українського Вільного Козацтва. – Ч. 1. – 1971. – С. 40–41; Кость С., Тимчишин О., Редірко К. Нариси з історії української військової преси. – Львів, 1998; Кущинський А. Традиційна національна державницька сила (з нагоди існування У. В. К.) // Українське козацтво. – Ч. 7. – 1977. – С. 5–9. *О. В. Богуславський*

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК» – сучасний історико-українознавчий журнал. Започаткований 1963 у США Любомиром *Винаром*, який відтоді є незмінним головним редактором видання. У 1965 часопис набув статусу офіційного друкованого органу Українського історичного товариства (УІТ) – вільної асоціації українських еміграційних науковців на Заході, утвореної з ініціативи О. *Оглоблина*, Н. *Полонської-Василенко*, Л. Винара та ін. Редакційну колегію та автуру журналу склали емігранти-історики та українознавці, які продовжили свою наукову працю у країнах Західної Європи та Америки; дехто з них здобув відповідний фах за кордоном. За періодичністю «У. і.» є щоквартальником, але виходить переважно поєднаними числами один-два рази на рік. Друк часопису здійснюється у США (в 1960–70-х рр. – у Німеччині; частину накладу за 1993 та 1999–2000 паралельно було віддруковано в Україні).

У 1960–80-і рр. «У. і.» виконував функцію науково-інформаційного видання української національної історіографії на Заході. Із здобуттям незалежності України УІТ поширило свою науково-громадську діяльність у багатьох регіонах; водночас його офіційне видання набуває характеру наукового журналу, що об'єднує зусилля вітчизняних істориків та вчених української діаспори.

«У. і.» зробив значний внесок у відтворення української історії періоду козаччини та гетьманщини. На його сторінках широко представлено матеріали, що методологічно базуються на історіографічній схемі М. С. *Грушевського* та його науковій періодизації історії України. Докладний огляд публікацій про *козацтво*, вміщених у часописі за 1963–89, здійснив В. *Сергійчук*, ним же проаналізовано матеріали мазепіани, а Г. *Швидько* – з історії гетьманської держави.

У журналі вміщено низку теоретичних, дискусійних статей про походження українського козацтва й засади періодизації історії його розвитку та історії Української козацько-гетьманської держави (Л. Винар, О. Оглоблин, В. Брехуненко, Ю. Гаєцький), про соціально-правову організацію *Запорозької Січі* (М. *Слабченко*), серію розвідок про міжнародні зв'язки українських козаків (О. Баран, Л. Винар, Т. *Мацьків*, В. Дубровський, І. Назарко). Публікації діаспорних фахівців цінні передусім тим, що ґрунтуються на малознаних матеріалах західних архівів. Однією з центральних у журналі є тема Богдана *Хмельницького* і Хмельниччини (І. *Крип'якевич*, О. Оглоблин, Т. Мацьків, П. Феденко, В. Дубровський, О. Ґерус, В. *Степанков*, В. *Смолій*, В. Цибульський, В. Гром та ін.). Часопис опублікував цінні дослідження та документальні матеріали про гетьмана Івана *Мазепу* (Т. Мацьків, О. Оглоблин, О. Вінтоняк, М. Єреміїв, О. Горбач) та Пилипа *Орлика* (О. *Субтельний*). Окремі розвідки присвячено питанню відносин *запорозького козацтва* з Києво-Могилянською академією (О. Баран), генеалогії старшинських родів (О. Оглоблин, Л. Винар, В. Сенютович-Бережний), ставленню козацтва до домагань старшини від російського уряду визнати її дворянські права (В. Сенютович-Бережний), козацьким літописам (*Я. Дзира*). Проблематика козаччини та гетьманщини відбилася в рецензійних, історіографічних, бібліографічних оглядах.

1997 в Україну було ввезено значну кількість комплектів журналу за попередні роки й подаровано багатьом регіональним та університетським науковим бібліотекам, які на благодійних засадах одержують видання УІТ для своїх фондів. Це удоступнює використання публікацій «У. і.». Видано покажчик змісту часопису за 1963–92, а найповніше зміст його за 1963–99 представлено в бібліографічному покажчику, вміщеному на сторінках «У. і.» за 1999 (ч. 1/140).

Літ.: «Український історик»: Журнал українського історичного товариства: Покажчик змісту, 1963–1992 (чч. 1–115) / Упор.: М. Гавур, В. Шандра // Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 27. – К., 1993; Покажчик змісту [журналу «Український історик»] за роки 1963–1997 (чч. 1–135) / Упор. Л. Сакада // Український історик. – 1999. – Ч. 1 (140). – С. 9–168; Сергійчук В. Мазепіана на сторінках «Українського історика» // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4 (120–123). – С. 61–63; Сергійчук В. Тема козацтва на сторінках «Українського історика» // Український історик. – 1990. – Ч. 1–4 (104–107); 1991. – Ч. 1–2 (108–109). – С. 133–134; Швидько Г. Історія Гетьманщини XVII–XVIII ст. у висвітленні «Українського історика» // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4 (120–123). *Л. Д. Сакада*

«УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАК» – газета армії Української Народної Республіки. Перший номер з'явився в травні 1919. Матеріали в газеті розташовувалися на 3–4-х сторінках. Перші сторінки займали матеріали ідеологічно-виховного та агітаційно-пропагандистського характеру, наступні – рубрики: «З газет», «По Україні», «За большевицьким фронтом», «Вісти з-за кордону», «Від культурноосвітньої управи ГУГШ», повідомлення інформаційного бюро Армії. Публікації здебільшого підписані криптонімами Н. Г., Тр. Ш., У. В. Всього вийшло, ймовірно, 25 чисел часопису.

УКРАЇНСЬКІ КОЗАЦЬКІ ПОЛКИ 1812–15 – добровільні військові формування, створені під час війни Росії з Наполеоном у Київській, Подільській, Чернігівській і Полтавській губерніях. Загроза поразки у війні змусила царизм вкотре використати у своїх інтересах людські ресурси України, її козацькі бойові традиції. Запрошуючи нащадків українських козаків до участі у війні з наполеонівською Францією, уряд обіцяв їм після перемоги відновлення козацьких вольностей. На Київщині і Поділлі в

чотирьох козацьких полках, якими командував граф де Вітте, нараховувалося 3 тис. козаків. Коли в ході війни оголосили додатковий набір, то відгукнулися і хворі і старі, років 50–60, прагнучи таким чином звільнитися від кріпацтва. Перспектива відновлення *козацтва* викликала ентузіазм також у Чернігівській і Полтавській губерніях. Полки нараховували до 1200 козаків і ділилися на батальйони та ескадрони. Полком командував призначений начальством полковник, для допомоги якому виділяли двох ад'ютантів, скарбника і «штатного сурмача». При наборі не звертали особливої уваги на роки чи зріст, брали кожного здорового і здатного до військової служби. Головною вимогою було вміння їздити на коні. У Полтавській і Чернігівській губерніях було сформовано по 15 полків з 18 тис. козаків кожен, тоді як наказ передбачав лише 4,5 тис. Створення 5-го Полтавського полку було доручено І. *Котляревському*, який поставився до цього доручення з великою відповідальністю. Незважаючи на те, що козацькі полки формувалися громадами, а не військовими органами, вони мали все необхідне для військової служби. Бракувало тільки військової підготовки. Тому було організовано навчання. За короткий час козаки одержали необхідну для участі у воєнних діях підготовку.
Однак інколи створення українського козацького війська саботувалося. Деякі польські поміщики Правобережжя, покладаючи певні надії на Наполеона й бажаючи його перемоги над Росією, не відпускали селян до війська. Подібні випадки зустрічалися й на Лівобережжі, де частина українського панства сподівалася на перемогу Наполеона і не була в захопленні від створення антифранцузьких підрозділів. Але здебільшого патріотично налаштоване українське дворянство підтримувало уряд, при цьому чекаючи від нього відновлення автономії України. Під час формування козацьких полків дійшло до сутички між малоросійським генерал-губернатором Яковом Лобановим-Ростовським і предводителем полтавського дворянства Дмитром Трощинським, підтриманим Василем *Капністом*. Перший хотів надати полкам загальноросійського характеру, а Трощинський і Капніст домагалися надання їм козацько-українського характеру, включно з українськими старшинськими назвами. Справа була нагальна, і уряд задовольнив клопотання опонентів Лобанова-Ростовського, що зробило козацькі полки ще принаднішими для українців. На початку війни козацькі полки охороняли комунікації, вели розвідку, забезпечували зв'язок. У районі Мозира, Бобруйська і Мінська вони вперше вступили в бій. Пізніше українські козаки брали участь у битві під Бородіним, штурмували і здобули Замостя, проливали кров у «битві народів» під Лейпцигом, а деякі полки дійшли до Парижа. Подвиги українських козаків неодноразово відзначалися командуванням, зокрема за героїзм під час Бородінської битви. За роки війни вони втратили понад 30% особового складу. Але російський царизм не виконав своїх зобов'язань. Після закінчення воєнних дій сформовані на Правобережжі козацькі з'єднання були перетворені на регулярні уланські полки. Ліквідовано всі привілеї козаків, набраних на Чернігівщині і Полтавщині, а їх самих було повернено в попередній стан. З цього приводу почався новий конфлікт: новий малоросійський губернатор М. Рєпнін вимагав збереження козацького стану, але міністр внутрішніх справ В. Кочубей наполіг на ліквідації козацтва. Частина козаків, учасників війни з Наполеоном, виїхала у 1820–25 на *Кубань*, де зміцнила сили тамтешнього козацького війська.

Літ.: Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937. – С. 108–204; Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 104; Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1992. – С. 282. *Ф. Г. Турченко*

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ – перше у 20 ст. військове формування українців, яке після тривалої перерви відновило традиції *козацтва*. Створення цього формування стало логічним продовженням широкого *січового руху* на західноукраїнських землях на поч. 20 ст.
У перші дні Першої світової війни Головна Українська Рада (ГУР), яка координувала всі політичні кроки українців Австро-Угорщини, прийняла рішення про організацію військових частин – ядра майбутньої національної армії. 6.8.1914 ГУР видала маніфест до українського народу, закликаючи молодь вступати до лав легіону українських січових стрільців (УСС). За умов бездержавності не було іншого варіанту, окрім створення легіону у складі австро-угорської армії. Проте формувався він за національною ознакою, що зумовило прохолодне ставлення до нього австрійської влади. До лав УСС зголосилися вступити десятки тисяч молодих українців; пожертви українського населення забезпечували матеріальну основу існування великого підрозділу. Однак уряд обмежив чисельність легіону (2,5 тис. осіб).
Бойова біографія легіону УСС розпочалась у вересні 1914 участю в обороні карпатських перевалів. Справжнє бойове хрещення УСС пройшли у травні 1915 в боях за гору Маківку поблизу Славська, коли російське командування кинуло проти стрільців кілька полків і артилерію. Згодом УСС брали участь у наступальних операціях 1915. У серпні–вересні 1916 вони вели виснажливі бої на горі Лисоні поблизу Тернополя, в липні 1917 протистояли російським військам у дні їх останнього в Першій світовій війні наступу. У 1916 легіон було реорганізовано у Перший полк УСС. До березня 1915 командиром УСС був отаман Михайло Галущинський; надалі легіон (полк) очолювали послідовно отаман Григорій Коссак, сотник Василь Дідушок, підполковник Антін Варивода, поручник Дмитро Кренжаловський, отаман Мирон Тарнавський, сотник Осип Микитка. На поч. 1917 в головній книзі обліку УСС було записано близько 7 тис. осіб; втрати вбитими, пораненими і полоненими загалом становили 3050 осіб.
Важливу сторінку історії УСС складають епізоди їх участі у визвольних змаганнях 1917–20. У 1918 загони УСС, допомагаючи Центральній Раді, взяли участь у поході на Наддніпрянську Україну. Їх шлях пройшов через Херсон – Олександрівськ – Єлисаветград. Залишилися стрільці у Наддніпрянщині і після приходу до влади гетьмана П. *Скоропадського*. Повернувшись у жовтні 1918 в Чернівці, наступного місяця УСС відіграли провідну роль у боях за Львів, склали основу Галицької армії, яка захищала Західноукраїнську Народну Республіку.
Січові стрільці, які в роки світової війни опинилися у російському полоні, у 1917 активно включилися в боротьбу за національну державність на Сході України. У листопаді 1917 під керівництвом Євгена *Коновальця* та Андрія *Мельника* в Києві постав Галицько-Буковинський курінь, на основі якого згодом було розгорнуто полк (березень 1918), а

потім і корпус (грудень 1918). Це військове з'єднання стало найбоєздатнішою частиною армії УНР. Дислокований у Білій Церкві Окремий загін січових стрільців входив до складу збройних сил *Української Держави* П. Скоропадського.

Літ.: Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990; Думін О. Історія Легіону УСС. 1914–1918 // Дзвін. – 1991. – №№ 9–12; 1992. – №№ 1–12; 1993. – №№ 1–3; Історія українського війська. – Львів, 1992. – С. 293–480; Українські Січові Стрільці. 1914–1920. – Львів, 1991. (Репринтне видання). Львів, 1935; Історія Січових Стрільців (воєнно-історичний нарис). – К., 1992; Литвин М., Науменко К. Українські Січові Стрільці. – К., 1992; Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 73–83; Кошелева І. Українські Січові Стрільці // Військо України. – 1997. – № 3–4. – С. 47; Загороднюк Л. Світлий подвиг Січових Стрільців // Військо України. – 1998. – №№ 7–8. – С. 36–37.

В. М. Мороко

УМАНЕЦЬ Федір (1841–1908) – український письменник, історик і громадський діяч. Походив із старовинного козацького роду з Глухівщини. У 1887–95 працював у Глухівській повітовій земській управі, з 1895 – у Чернігівській губернській управі. У Чернігові залучив до праці у земстві Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Вороного, В. Самійленка та ін. Написав ряд праць з історії України і Польщі, серед них: «Вырождение Польши. Два года после Ягеллонов» (1872), «Князь Константин-Василий Острожский» (1901). Відомою була його публіцистична праця «Общественное воспитание в России» (1861). Особливе значення має праця У. «Гетьман Мазепа» (1897), що написана на основі архівного матеріалу та збірок П. *Дорошенка* і Марковичів. Це перше видання, де в історичній літературі дано позитивну характеристику І. Мазепі як державному діячеві і як особистості. *О. М. Сухий*

УМАНСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця у складі *Гетьманщини*. Населення Уманщини брало участь у національно-визвольній боротьбі українського народу 1-ї пол. 17 ст. Після *Корсунської битви 1648* на Уманщині вибухнули стихійні повстання, і в червні – липні 1648 було створено У. п. Першим його полковником став І. *Ганжа*. У. п. входив до групи наказного гетьмана М. *Кривоноса*, що складалася із 5 полків. Діяв разом із *Вінницьким полком*, дещо південніше головних сил; відзначився при взятті Полонного, Тульчина, Бару, в боях під Старокостянтиновом та Пилявцями, у поході української армії під Львів і Замостя.

Після укладення *Зборівського договору 1649* У. п. став одним із 16 полків Гетьманщини. Тоді в У. п. нараховувалося 14 сотень (Бабанівська, Бершадська, Бузівська, Бучинська, Іваньківська, Івангородська, Кисляцька, Кочубеївська, Ладижинська, Маньківська, Романівська, Соболівська, Уманська і Цибулівська), в яких налічувалося 2976 козаків. Очолював У. п. полковник Йосип Глух (був полковником у 1649–55).

Займаючи прикордонне положення, У. п. відіграв видатну роль в обороні південно-західних кордонів Гетьманщини від наступу польських, а потім і ординських військ, у *молдовських походах* української армії 1650 та 1653; його козаки брали участь у Зборівській, Берестецькій, Батозькій, Охматівській та інших битвах і *Жванецькій облозі*. Особливо уславилася *Умань* своєю обороною від польсько-ординських військ у січні 1655. Однак тяжкі бої 1652–53 і особливо 1654–55 призвели до спустошення території полку, де посилилася боротьба між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій. Хоча в У. п. існувало певне проросійське угруповання (воно навіть висунуло зі своїх лав московську маріонетку І. *Безпалого* – опонента І. *Виговського*), однак більшість на чолі з М. *Ханенком* (уманський полковник у 1655–60, 1664–71, кошовий отаман на Січі у 1669–70) виступала з пропольських позицій. У. п. брав участь у *Конотопській битві 1659*, Слободищенській битві 1660 (див. *Чуднівська кампанія*).

У 60-і рр. 17 ст. на території У. п. активно діють запорожці у складі загонів М. Ханенка, І. *Сірка*, Сацька Туровця (Яцька Торського). У 1664–65 козаки У. п. брали участь у повстанні проти *Речі Посполитої* та гетьмана П. *Тетері*, їх очолював І. *Сербин*. Пізніше в У. п. закріпився гетьман П. *Дорошенко*, однак після укладення союзу з турецьким султаном Мухамедом IV полк відмовився коритися і сприяв проголошенню гетьманом М. Ханенка, який став на бік Польщі. Подальші кілька років сповнені міжусобною боротьбою між прихильниками П. Дорошенка і М. Ханенка. У 1673 в Умані вибухнуло повстання проти полковників, призначених П. Дорошенком. У 1674 турецькі війська взяли Ладижин і Умань, знищили ці міста, а їхнє населення перебили або взяли у неволю. Після цього чимало жителів У. п. переселилися до Лівобережної Гетьманщини, в тому числі в район нижнього Поорілля (вони заснували Китайгород, Могилів та інші міста). У. п. занепав, але продовжував існувати. У травні 1684 король *Ян III Собеський* надав козакам певні пільги у заселенні ряду земель Правобережної України, в тому числі й У. п. Важливу роль у відродженні У. п. відіграли гетьман Андрій *Могила* і особливо полковники С. *Палій* і С. Іванович (*Самусь*). У 1702–04 У. п. взяв участь у національно-визвольному повстанні, яке

УМАНСЬКИЙ ПОЛК (*За І. П. Крип'якевичем*)

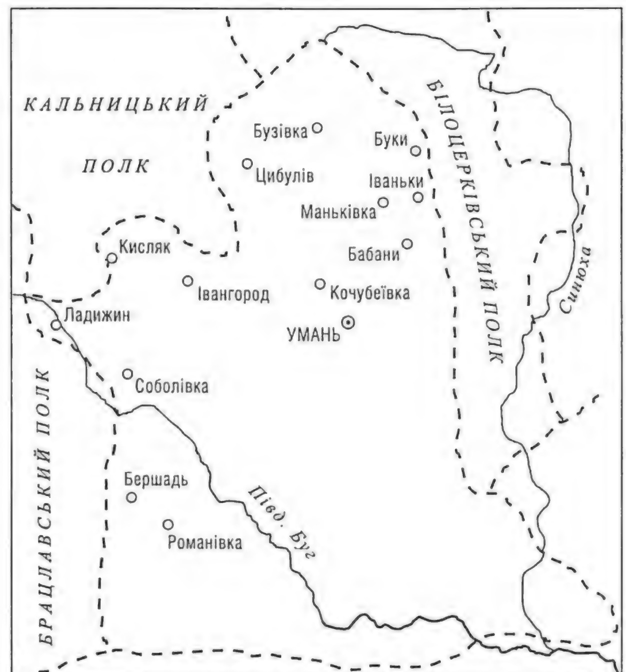

очолив С. Палій, згодом підтримував гетьмана П. *Орлика*. Після поразки Орлика у 1712 уряд Речі Посполитої заборонив козацький устрій на території Правобережної України; ліквідовано й У. п. Під час *Коліївщини* українські повстанці-гайдамаки зробили спробу відродити У. п., один з керівників повстання І. *Гонта* був проголошений уманським полковником.

Полковниками У. п. були: І. Ганжа, Д. Ганжа, Штепа, Т. Байбуза (наказний), Й. Глух, Грошенський (наказний), М. Нечай (наказний), С. Оргіаненко, М. Ханенко, І. Лизогуб, М. Булига-Курцевич, І. Сербин, Г. Білогруб, І. Грозденко, С. Яворський.

Літ.: Реєстр Війська Запорозького. – К., 1995 – С. 201-232; Т к а ч е н к о М. Гуманщина в XVI–XVII вв. – К., 1927. – С. 4, 20-26; М и ц и к Ю. Йосип Глух // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – К., 1998. – С. 53-62; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 623-628.

Ю. А. Мицик

УМАНЬ – місто на Київщині. Розташоване на р. Уманці (басейн *Південного Бугу*). Перша письмова згадка про У. датується 1609. Саме тоді польський сейм ухвалив віддати у власність магнатам Калиновським частину «Уманського пустища». В 1629 У. вже була містом Брацлавського воєводства з населенням 1067 дворів. На поч. *Визвольної війни* в червні 1648 місто було визволене з-під польської влади повсталим українським населенням під проводом полковника І. *Ганжі*. Протягом 1648–67 У. – центр *Уманського полку*. На поч. 50-х рр. 17 ст. козаки збудували у місті фортецю, яка протягом двох наступних десятиліть була однією з наймогутніших в Україні. У січні 1651 в місті із 70-тисячним військом стояв Б. *Хмельницький*. У 1654 козацька залога У., керована полковником І. *Богуном*, відбила наступ польсько-шляхетських військ С. Потоцького та С. Чарнецького, завдавши їм значних втрат. Восени 1654 захисники міста двічі відбивали спільний похід татар і поляків. У 1664–65 уманські козаки та міщани брали участь у народному повстанні проти польської шляхти. Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* місто залишилося під владою шляхетської Польщі. У 1669 в У. новим гетьманом України був проголошений запорожцями уманський полковник М. *Ханенко*. Під час навали військ султанської Туреччини на Правобережну Україну на поч. 70-х рр. 17 ст. значна частина міського населення переселилася на Лівобережну Україну. Після того, як Генеральна військова рада в березні 1674 у Переяславі проголосила І. *Самойловича* гетьманом обох сторін Дніпра, турецькі, татарські та дорошенківські загони нищили міста та села Правобережної України, які визнали владу лівобережного гетьмана та М. Ханенка. В ході цих каральних операцій У. була спалена, а все її населення вирізане. У 90-х рр. 17 ст. містечко перейшло під управління фастівського полковника С. *Палія*, який поширив свою владу на все Правобережжя. У. почала залюднюватися і незабаром стала сотенним містечком *Брацлавського полку*. Протягом 1726–1832 У. належала польським магнатам Потоцьким. У 30-і рр. 18 ст. Франс Потоцький зробив У. центром торгівлі із *Запорожжям*. У 1737 і 1750-х рр. місто певний час перебувало в руках *гайдамаків*. Під час *Коліївщини* 1768 У. здобули повстанські загони на чолі з М. *Залізняком* та І. *Гонтою*.

Після другого поділу *Речі Посполитої* місто перебувало у складі Російської імперії. В 1795–97 У. – повітове місто Вознесенського намісництва, а з 1797 – Київської губернії. У 1838–57 місто було центром військових поселень Київської і Подільської губерній. Нині У. – центр Уманського р-ну Черкаської обл.

Літ.: Т к а ч е н к о М. Гуманщина в XVI–XVII вв. – К., 1927. – С. 9, 16, 25; Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – К., 1971.

Л. М. Маленко

УНІВЕРСАЛ (від лат. universalis – загальний, звернений до всіх) – у 16–18 ст. – публічно-правовий акт, маніфест вищої державної влади. В Україні У. видавали (тобто писали й публічно оголошували) *гетьмани*, рідше – *полковники*, *кошові отамани* та інші представники *генеральної старшини*. Відомий також випадок, коли У. видала дружина Б. *Хмельницького*. У переважній більшості випадків ці документи створювалися з волі гетьманів їхніми канцеляристами (писарями) і лише підписувалися керівниками *Війська Запорозького*, конкретного полку.

На прикладі універсалів Б. Хмельницького можна твердити, що їхній формуляр складався під впливом традицій *Запорозької Січі*, українських земель 14–17 ст., що сягали своїм корінням доби Київської Русі. Можна засвідчити й певний вплив канцелярських традицій Корони Польської та *Великого князівства Литовського*, під владою яких українські землі знаходилися протягом тривалого часу. У свою чергу формуляр універсалів Б. Хмельницького виявив потужний вплив на формуляр універсалів Гетьманщини й Січі 2-ї пол. 17 – 18 ст. У верхній частині У. ставилося ім'я і титул гетьмана, що видав його, далі вказувалося, кому його адресовано, і викладався зміст розпорядження та попередження про кару за його невиконання. В кінці У. проставлялися дата і місце видання документа, а також особистий підпис гетьмана (було два варіанти: з ім'ям гетьма на або без нього, коли вказувався лише титул). До У. прикладалася гетьманська *печатка*. У. розсилалися по полках; при потребі полкові канцелярії розсилали їх копії в сотні. У., що призначалися для широкого опублікування, зачитувалися в церквах, заносилися до ратушних книг, але були й такі, що не підлягали оголошенню, і навіть таємні. За невиконання У. встановлювалися різні покарання: зняття з посад, штраф, побиття киями, ув'язнення, а то й смертна кара.

Гетьманські та полковницькі У. створювалися з різних причин і тому дуже різноманітні, особливо за змістом. Багато У. видавалося з військових питань (розпорядження про мобілізацію козацьких полків, про несення сторожової служби, про постачання та розквартирування військ тощо). Гетьманськими У. затверджувалися полковники, генеральна старшина. Але найбільше У. видано з економічних питань. Універсалами гетьмани підтверджували права на володіння маєтками. Ними ж встановлювалися податки і визначався порядок їх збору, дозволялося займатись певними галузями господарства. Побудова гребель, млинів, буд, торгівля горілкою без гетьманського У. вважалися незаконними. Слободи, осаджені без гетьманського дозволу, руйнувалися. У. встановлювали порядок використання лісів, річок. Крім того, У. регулювали й соціальні відносини в суспільстві.

За змістом У. поділяються на три основні групи: 1. Акти військово-адміністративного характеру; 2. Акти щодо стану міст, торговельно-ремісничого населення; 3. Акти, що

стосувалися системи позаекономічного примусу безпосереднього виробника, аграрних питань. У першій групі можна визначити три підгрупи: 1) військові і зокрема «зазивні», тобто прокламації, якими народ закликався до повстання; 2) проїжджі, або «ґлейти» (охоронні грамоти); 3) судові. У другій групі можна вирізнити «митні», «безмитні», універсали-купчі та ін. Третю групу складають: привілеї, що фіксували права власників на землю та іншу нерухомість (млини тощо); імунітетні У., якими стверджувалися права та привілеї, що забезпечували владу землевласника над селянами (різновид цієї категорії У. – оборонні У., які не надавали додаткових маєтностей або пільг, але гарантували непорушність наданих раніше); У. «про послушенство», якими встановлювалися повинності залежного від феодалів населення (селян, міщан); У., що надавали феодалам або козакам права на промисли і торгівлю. Нарешті, можна назвати комбіновані універсали, що містять ознаки, типові для гетьманських У. різних підгруп і навіть груп.

До початку *Визвольної війни українського народу* створювалося відносно небагато У., до того ж вони дуже погано збереглися; на каденцію кожного гетьмана чи кошового отамана припадає максимум кілька універсалів, що збереглися. Тільки з вибухом національно-визвольної війни і відродженням незалежної Української козацької держави – Гетьманщини – кількість універсалів різко зростає. Нині відомо 119 універсалів і 19 наказів Богдана Хмельницького, і цей комплекс документів виданий майже повністю і добре досліджений. Потужні пласти універсалів гетьманів – спадкоємців Б. Хмельницького тільки тепер починають досліджуватися й готуватися до друку як цілісний комплекс.

В умовах Української національної революції поч. 20 ст. Центральна Рада, підкреслюючи зв'язок своєї діяльності з державотворчими зусиллями минулих поколінь і прагнучи надати своїм актам особливої піднесеності та урочистості, називала головні свої програмні декларації **універсалами**. Всього було видано чотири У., які знаменували собою складний і суперечливий процес становлення незалежної Української держави. Перший У. (10.6.1917) проголошував автономію України у складі Російської держави; другий У. (3.7.1917) уточнював зміст і форму цієї автономії; третій У. (7.11.1917) проголошував утворення УНР; четвертий У. (9.1.1918) проголошував створення незалежної Української держави – Української Народної Республіки.

Літ.: Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – К., 1967; Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996; Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. Гетьманські універсали // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 147. – Львів, 1929. – С. 55–64. *Ю. А. Мицик*

УРОЧИЩЕ – 1) Геоландшафтний комплекс: ділянка ріки, щільно стиснута скелями; долина (пойма) невеликої ріки; балка.

2) Конкретна місцевість, відмінна від інших.

Найвідомішими У. в історії козацтва є Куруківське, Жовті Води, Сагайдачного. Подібна значущість У. пояснюється тим, що з огляду на географічні особливості свого розташування вони були зручними місцями для влаштування засідок, проведення битв тощо.

УСТИЯНОВИЧ Корнило Миколайович (1839–1903) – художник, письменник. Народився на Львівщині, в сім'ї письменника М. Устияновича. Навчався у віденській Академії образотворчого мистецтва (1858–63). Подорожував по Галичині та Буковині (як церковний живописець). Його світогляд упродовж життя зазнавав змін у бік демократизації і національного самоусвідомлення. В кінці 60-х рр. виступив як поет, автор віршів та історичних поем. Займався монументальним розписом на біблійні, історичні, жанрові сюжети, а також писав портрети.

К. М. Устиянович

В останній період життя звернувся до козацької теми: «Козацька битва» (1890), «Мазепа на переправі», «Семен Палій, лихом прибитий» та ін. Більшість творів зберігається у Львівському Національному музеї; місцезнаходження деяких невідоме.

Літ.: Нановський Я. Корнило Миколайович Устиянович. – К., 1963; Федорук О. Корнило Устиянович. – К., 1992. *І. М. Ласка*

УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ БУДЖАЦЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО – козацьке формування, створене в 1807 із задунайських козаків, чорноморців та інших категорій українського, російського, сербського населення, що мешкало на території Бессарабії, Молдови, Валахії. Основу війська становило задунайське населення, яке на початку російсько-турецької війни 1806–12 відгукнулося на заклик командувача Молдовської армії генерала І. І. Міхельсона перейти на російський бік і вступити до волонтерських полків. Небажання колишніх російських підданих воювати на турецькому боці, побоювання розправ у разі включення Добруджі до складу Росії, спроба скористатися обіцянками уряду щодо амністії та збереження козацьких прав і привілеїв змусили частину задунайців повернутися на батьківщину і стати волонтерами. Стрімке збільшення російських військових підрозділів за рахунок задунайців пояснюється і намаганням задунайського населення легалізувати себе на території Добруджі, бо Січ у Катерлезі була зруйнована турецьким феодалом Пехлеван-оглу і *некрасовськими козаками*, а територія проживання задунайців опинилася під контролем російської армії.

Перехід у грудні 1806 задунайського кошового отамана Трохима Гайдабури із 103 козаками та іншого загону задунайців на чолі з Іваном Губою на бік Росії і включення їх до складу кілійського волонтерського полку дали підстави генералу І. І. Міхельсону та командувачу 13-ї дивізії генералові Е. Й. Рішельє розглянути питання про створення із задунайців окремої військової частини. 18.2.1807 І. І. Міхельсон від імені російського уряду видав маніфест, яким проголошував створення У.-Д. Б. к. в. і закликав вступати до його складу задунайських та чорноморських козаків, які перебувають у Молдові, Волощині, Бессарабії та в інших турецьких володіннях. Було пообіцяно створити військо за прикладом колишнього Війська Запорозького

Низового, однак наголошувалося, що остаточне оформлення нової військово-адміністративної одиниці Російської імперії відбудеться після війни і за умови зразкової військової служби козаків. Створенням цього козацького формування російський уряд розраховував перш за все встановити контроль над українським населенням на Дунаї, завдати рішучого удару *Задунайській Січі*, а також збільшити військовий контингент російської армії за рахунок колишніх своїх підданих.

Центрами формування нового козацького війська визначалися м. Галац на правому березі Дунаю і м. Кілія на лівому. Кошовим отаманом був призначений колишній чорноморський писар майор І. Підлесецький (згодом – Х. Бучинський). В управлінні У.-Д. Б. к. в. загалом нагадувало Військо Запорозьке Низове. Воно складалося із 40 *куренів*: 38 йменувалися так, як і за часів *Нової Січі*, а ще два називалися Болгарським і Сербським. Вступ козаків до куреня не регламентувався. Військо отримало *пернач*, військову *печатку*, *прапори*. Безпосередньо управляти козацьким формуванням мав *Кіш* на чолі з *кошовим отаманом*. Однак отамана і всю старшину тепер не обирали козаки із свого середовища, а призначав уряд. Загальне керівництво У.-Д. Б. к. в. зосереджувалося в руках начальника Галацького військового загону генерал-майора П. М. Колюбакіна та кілійського коменданта інженер-полковника Є. Х. Ферера.

Формування нової військової одиниці російської армії йшло швидкими темпами. У травні 1807 У.-Д. Б. к. в. нараховувало вже близько 15 000 чоловік (на момент ліквідації – 1387 козаків). Військо було поділене на три частини: у піхоті на чолі із хорунжими Т. Гайдабурою і Д. Половим служило 750 чоловік; 200 козаків під керівництвом хорунжого І. Губи несли службу на Дунайській флотилії; кінний підрозділ у кількості 120 чоловік, очолюваний отаманом І. Підлесецьким, знаходився в Галаці. Служиле усть-дунайське козацтво брало активну участь у воєнних кампаніях 1807, здійснювало розвідку в тилу ворога, несло форпостну службу, брало участь в облозі і взятті добре укріплених турецьких фортець Ізмаїла, Тульчі, Ісакчі, Браїлова, перехоплювало ворожі судна на Дунаї, проводило пароплави Дунайської флотилії через Кілійське гирло, брало участь у десантах.

У розпал війни 20.7.1807 козацьке військо несподівано для усть-дунайців було ліквідоване імператорським указом. Масові втечі селян, чорноморців, солдатів-дезертирів в Кілію і Галац з надією знайти волю на Дунаї, на «новій Запорозькій Січі», скарги на усть-дунайців, які нібито займаються грабіжництвом і гайдамацтвом, нарікання поміщиків на те, що до козацького формування приймаються селяни-втікачі, стали для уряду приводом для ліквідації війська.

Після ліквідації У.-Д. Б. к. в. селяни-втікачі, солдати-дезертири, які ненадовго стали козаками, відбувши відповідні покарання, були повернуті на попередні місця свого проживання; близько 500 козаків перейшли на *Кубань*; значна частина усть-дунайців козацького походження розійшлася по селах і містах Бессарабії і знову втекла за Дунай.

Літ.: Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775–1828: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 39–46; Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України. 1775–1869. – Одеса, 1995. – С. 31–39; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000. – С. 15–17. *Л. М. Маленко*

УХНАЛЬ – див. *Вухналь*.

УХОД – див. *Уходництво*.

УХОДНИКИ – окремі люди або групи людей, які йшли на промисли в неосвоєні порубіжні землі південно-східної України. Незаселені степи відзначалися великим багатством дикої звірини і риби. Для експлуатації цих природних багатств із прикордонних і навіть центральних районів України в степу спочатку на сезонні промисли, а згодом і постійно осідали ватаги У. В гирлах річок, на островах, у балках і ярах У. будували собі хутори або т. зв. зимовища (від цього походить і назва запорозьких хуторів – *зимівники*), де зимувала, готуючись до наступного промислового сезону, частина промисловців. Ватаги У. мали чітку організацію і були пов'язані між собою круговою порукою. Керував ватагою обраний з їхнього середовища найдосвідченіший і найавторитетніший ватажок – отаман, ініціатор створення даної ватаги. По закінченні промислового сезону частина здобутого відправлялася на продаж у центральну Україну та до сусідніх країн. Гроші від продажу йшли на придбання всього необхідного для нового сезону і розподілялися між членами ватаги. *О. Л. Олійник*

УХОДНИЦТВО – відхід з місця постійного проживання на тимчасові (сезонні) промисли. Це явище було характерним для вільних прикордонних територій південно-східної України. Певні категорії населення, об'єднані у ватаги, йшли на сезонні промисли в незаселені або малозаселені прикордонні області півдня України, де в межах певної території здійснювали ті чи ті промислові функції – рибалили або полювали. Ця конкретна, природно обмежена територія стала називатись уходом, як і саме явище сезонних промислів – уходництвом. *О. Л. Олійник*

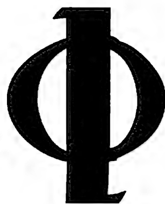

ФАЛЬКОНЕТ – у 16–18 ст. назва артилерійської гармати калібром 45–70 мм, вогонь з якої вівся свинцевими та залізними ядрами вагою 2–3 фунти або картеччю. Козаки застосовували Ф. у полковій артилерії та озброювали ними *чайки*.

Фальконет з козацької чайки

Літ.: Советская военная энциклопедия. – Т. 8. – М., 1980. – С. 248; Kwaśniewicz W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 55.

С. Ф. Плецький

ФАМІЛІАТИ, фаміліанти – прошарок у середовищі військових поселенців на Південній Україні у межах *Нової Сербії* та *Слов'яносербії* (1752–64), першої Новоросійської губернії (1764–75) та Азовської та Новоросійської губерній (1775–83). Все населення у військово-землеробських колоніях (поселених полках) розподілялося на три категорії: військовослужбовці, що несли польову службу; заступаючі, які перебували на місцях постійного мешкання, складаючи гарнізон; хлібороби, які не відбували військового обов'язку, – фаміліати. Цю систему, як і саму ідею створення прикордонних військових поселень (ландміліцій), було запозичено з Австрії, де вони існували з поч. 18 ст. і становили основу оборони кордону з Туреччиною. Ф. володіли землею за умови виставлення на службу одного з членів сім'ї. Вони мали забезпечити його грошима на купівлю зброї та обмундирування, продовольством і фуражем. Ф. в гусарських та пікінерських полках Південної України були економічно найактивнішою частиною їхнього населення. Починаючи з 60-х рр. 18 ст. вони масово розорювали запорозькі землі, заводили на них свої хутори, пасіки, випасали худобу. Саме Ф. фігурували як призвідці постійних спорів з приводу захоплення запорозьких земель. Після 1783 з приєднанням *Криму* до Російської імперії відпала потреба в утриманні численних поселених полків на Півдні України: вони скасовуються, скасовується і традиційний для них внутрішній устрій – відтоді всіх їхніх мешканців перетворено на казенних поселенців.

Літ.: Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998; Мільчев В. І. Утворення спеціалізованих груп у середовищі військових поселенців на Україні (1752–1783 рр.): До питання про фаміліатів // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип. VII. – Запоріжжя, 1999.

В. І. Мільчев

ФАСТІВ – місто на Київщині. Розташоване на березі р. Унави, притоки Ірпеня. В офіційних документах кінця 14 – 15 ст. згадується як село. У кінці 16 ст. Ф. стає містечком. У 1601 отримує магдебурзьке право. У 1618 населення Ф. брало участь у селянсько-козацькому повстанні проти польсько-шляхетського гніту. На початку *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Ф. стає сотенним містечком *Білоцерківського полку*. За *Андрусівським миром 1667* місто відійшло до складу *Речі Посполитої*. У 1684 С. *Палій* на основі королівського універсалу одержав дозвіл на формування козацького полку та право поселитися у Ф. Містечко в цей час мало вигляд дерев'яного острогу, навколо якого було викопано рів та насипано вал. Із середини 80-х рр. 17 ст. Ф. швидко розбудовується і стає центром Фастівського полку. Козаки Ф. на чолі з С. Палієм вели боротьбу за возз'єднання з Лівобережною Україною. Протягом 1702–12 Ф. – сотенне містечко Білоцерківського полку. У 30–50-і рр. 18 ст. населення міста брало активну участь у гайдамацькому русі. Під час *Коліївщини* (1768) гайдамацькі ватажки М. Швачка та А. Журба зробили Ф. своїм головним містом. Після другого поділу Речі Посполитої місто увійшло до складу Російської імперії. З 1797 Ф. – містечко Васильківського повіту Київської губернії. Тепер Ф. – центр Фастівського р-ну Київської обл.

Літ.: Похилевич И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864; Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. – К., 1971. – С. 14, 68, 75–76.

Л. М. Маленко

ФЕДОРОВИЧ Тарас (Трясило; 17 ст.) – гетьман нереєстрового козацтва. Очолив козацьке *повстання 1630*, яке охопило майже все Подніпров'я. Ф. вперше звернувся з *універсалами* до українського народу, в яких закликав підніматися проти соціального, національного та релігійного гноблення. Головні битви проти коронного війська відбувалися у травні під *Переяславом*. Зайнявши вигідні позиції, повстанці робили сміливі вилазки до табору противника. Одна з них була особливо успішною, коли вдалося знищити так звану «Золоту роту» чисельністю близько 150 шляхтичів із знатних польських родин. Ці події яскраво відображені в поемі Т. Г. *Шевченка* «Тарасова ніч». Після укладення *Переяславської угоди 1630* між королівськими комісарами і реєстровою старшиною Ф. відійшов на *Запорожжя* для продовження боротьби. У 1632–33 брав участь у війні проти *Московської держави* на боці урядових сил *Речі Посполитої*. В 1635 зробив спробу нового козацького повстання в Україні.

Літ.: Василенко Г. А. Хотинська війна. – К., 1960. – С. 64, 66, 72; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 426–427, 467; Борисенко В. Роль українських козаків у Хотинській війні 1620–1621 рр. // Історія України. – 1998. – № 9. – С. 7.

В. О. Щербак

ФІГУРИ, маяки – сигнальні споруди на запорозьких форпостах для передачі сигналів про наближення противника. Ф. мали вигляд піраміди з просмолених діжок. Спочатку ставилося 6 діжок, на них – 5, потім – 4, далі – 3. Увінчувала цю споруду діжка без дна. Через верхню діжку і простір між діжками до землі спускалася мотузка з пасмом просоченого селітрою клоччя; інший кінець мотузки звисав із зовнішнього боку Ф. Вся споруда, яка у висоту доходила до трьох сажнів, зв'язувалася просмоленими канатами. Під час небезпеки козаки підпалювали клоччя і, тягнучи за зовнішній кінець мотузки, піднімали його на верх споруди. Від палаючого клоччя займалася Ф., викидаючи вгору стовп диму. Інші Ф. будувалися у вигляді вартових вишок зі стовпами, обкрученими соломою та облитими смолою. Згодом Ф. були вдосконалені. На чотирьох стовпах висотою 4–5 сажнів, які обмотувалися очеретом або соломою, ставили діжки зі смолою. Ф. розміщувалися трикутником на відстані 15–20 сажнів, що дозволяло уникнути займання однієї від інших. Коли вартові козаки помічали рух татарських загонів до кордонів, запалювали одну Ф.; коли ворог проникав в Україну – дві, а при нападі на форпост – три. Дим (вдень) і полум'я (вночі) від Ф., які палали, сигналізували спостерігачам на сусідніх постах про появу і напрямок руху противника.

Літ.: А п а н о в и ч О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 137–138. *С. Ф. Плецький*

ФЛІНТА – карабін з *кременевим ударним замком*. Ф. почали використовуватись в Європі на поч. 18 ст. Ф. зустрічалися в українських козаків.

Літ.: K w a ś n i e w i c z W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 56–57.

ФЛОРИН – високопробна золота монета, яка з 13 ст. карбувалася у Флоренції, а потім і в багатьох європейських країнах (3,5 г практично чистого золота). На аверсі зображувався герб міста (лілея), на реверсі – Іоан Хреститель. Велика вартість Ф. зумовила використання цих монет при накопиченні скарбів, виплаті великих сум, укладанні міжнародних торговельних угод. Найпоширенішими на українських землях в козацьку добу були угорські Ф.

Літ.: З в а р и ч В. В. Нумизматический словарь. – Львов, 1980. – С. 173–174.

ФОГЛЕР – у 15–16 ст. легка гармата, що мала 4–5 змінних камор із зарядами пороху, що вставлялися в казенну частину ствола. Вогонь із Ф. вели олов'яними ядрами. Застосування змінних камор з уже готовими зарядами пороху підвищувало швидкострільність Ф. Але тогочасний рівень розвитку промислового виробництва не дозволяв досягнути щільного прилягання змінних камор до зрізу казенної частини ствола. Тому під час пострілу в щілини виривались порохові гази, що зменшувало потужність гармати і сприяло швидкому прогорянню ствола. Ф. використовувалися для оборони міст та фортець і перебували на озброєнні в українських козаків.

Літ.: K w a ś n i e w i c z W. 1000 słów o dawnej broni palnej. – Warszawa, 1987. – S. 57. *С. Ф. Плецький*

ФОЛЬКЛОР – див. *Козацтво і фольклор.*

ФОРКЕТА – див. *Сішка.*

ФРІДРІХ І (1676–1751) – родич *Карла XII* (чоловік сестри), генералісимус і король *Швеції* (1720–51). Був дуже прихильний до П. *Орлика*, листувався із запорожцями. Гаряче підтримував ідею незалежності й державності України.

ФУЗЕЯ, фузія (польс. fuzija, від франц. fusil – рушниця, кресало) – рушниця 8-лінійного калібру з кременевим замком батарейного типу. Порівняно з *мушкетом* Ф. мала більшу швидкострільність, менші калібр, масу, віддачу. Ложе було більш викривленим, що полегшувало прицілювання. Ф. могла споряджуватись багнетом, який вставлявся в канал ствола, а пізніше став надягатись на ствол.

Х

ХАНЕНКИ – старовинний козацько-старшинський рід, великі землевласники Лівобережної України. Родоначальником вважається запорожець Степан Х. (поч. 17 ст.).
Його син Михайло Степанович Х. (бл. 1620–1680) претендував на булаву гетьмана Правобережної України в 1669–74; у 1656–69 (з перервами) – уманський полковник. Підтримав *Гадяцький договір 1659*. Від імені частини правобережних полків 1669 обраний гетьманом на противагу П. *Дорошенку*. Був прихильником створення козацької республіки під зверхністю Польщі. Уклав Острозький договір з Польщею (1670), за яким значно обмежувалася державність Правобережної Гетьманщини. Разом з військом польського коронного гетьмана Я. Собеського воював проти полків П. Дорошенка та армії турецького султана Мехмеда IV. Загони Михайла Х. зазнали поразки від військ П. Дорошенка в 1673. У березні 1674 на козацькій раді під Лисянкою Михайло Х. склав булаву на користь І. *Самойловича* і перейшов на Лівобережну Україну. Отримав від царського уряду значні маєтності на Чернігівщині і припинив політичну діяльність.
Микола Данилович Х. (1693–1760) – онук Михайла Степановича Х., генеральний хорунжий (з 1741), мемуарист. Закінчив Львівську братську школу. У 1717–23 служив у *Генеральній військовій канцелярії*. Був близький до наказного гетьмана П. *Полуботка*. У 1723 ув'язнений за звинуваченням у зраді. У 1727 звільнений. Після повернення в Україну служив полковим суддею, згодом – полковим обозним *Стародубського полку*. У 1738 брав участь у поході російських та українських військ на Крим. З 1740 – генеральний суддя, з 1741 – генеральний хорунжий. Від гетьмана К. *Розумовського* дістав великі земельні володіння на Чернігівщині. З листопада 1719 до січня 1745 вів щоденник, який пізніше був опублікований у 2-х виданнях: «Діаріуш» (1858), який містить записи з 1722, і «Щоденник генерального хорунжого Михайла Ханенка 1727–1753 рр.» (1884).
Василь Миколайович Х. (1730 – можливо, поч. 19 ст.) – син Миколи Даниловича Х. Отримав університетську освіту в Європі. До 1762 – на військовій службі в російській армії. Був одним з найбільших землевласників Гетьманщини.
Іван Миколайович Х. (1743 – можливо, 1797) – син Миколи Даниловича Х., ад'ютант Рум'янцева. Освіту отримав у Петербурзі. Брав участь у російсько-турецькій війні 1769–74.
До роду Х. належав також Олександр Іванович Х. (1776 – можливо, 1831) – син Івана Миколайовича Х., один з діячів селянської реформи 1861 у Чернігівській губернії, збирач української старовини. У 1889 він опублікував «Фамільні документи роду Ханенків».
До цього роду належав і Богдан Іванович Х. (1858–1917) – український колекціонер-меценат і археолог. Він зібрав колекцію, на базі якої було засновано «Музей мистецтв ВУАН» та поповнено експонатами інші музеї. На кошти Х. і за його участю проводилися археологічні розкопки, головним чином на території Київської губернії. Х. був членом Археологічної комісії, Історичного товариства Нестора-літописця та інших наукових товариств, а також почесним членом Академії мистецтв. Видав (разом з дружиною В. М. Ханенко) «Старожитності Придніпров'я» (1899–1907).

Літ.: М и л о р а д о в и ч Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. – Ч. II. – СПб., 1901. – С. 210–212, 364, 584; О г л о б л и н О. Ханенки // Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 270–287; К о т л я р Н. Ф., С м о л и й В. А. История в жизнеописаниях. – К., 1990. – С. 191.
Г. Ф. Турченко

ХАНЕНКО Михайло Степанович (близько 1620–1680) – претендент на булаву гетьмана Правобережної України. Був сином запорожця Степана, родоначальника роду Ханенків. У 1656–69 Х. – уманський полковник; резиденцію мав у с. Христинівці поблизу *Умані*. Спираючись на запорозьких козаків та кримського хана, 1668 намагався усунути з гетьманства П. *Дорошенка*, підтримував П. *Суховія*. Після поразки останнього у вересні 1669 козаки чотирьох правобережних полків на раді проголосили Х. гетьманом Правобережної України. 1670 згадується в документах як кошовий отаман *Запорозької Січі*. Перебуваючи на Запорожжі, разом з І. *Сірком* здійснював походи у Крим і турецькі міста у пониззі Дніпра. У своїй політиці спирався на *Річ Посполиту*. Восени 1671 разом із старшинами пропольської орієнтації підписав з представниками польського уряду в Острозі договір, згідно з яким забезпечувалася

Правобережний гетьман Михайло Ханенко. Копія 19 ст. з портрета 18 ст.

автономія лише для козацької верстви; в Україні відновлювалося польсько-шляхетське панування.
У війні з П. Дорошенком Х. зазнав кількох поразок. 1674, коли лівобережний гетьман І. *Самойлович* з військом перейшов на Правобережжя Дніпра і більшість правобережних полків визнали його гетьманом, Х. остаточно втратив політичну вагу, у нього лишилося тільки 2000 козаків. У березні 1674 на раді в Переяславі Х. склав булаву і присягнув на вірність російському царю. За це був наділений маєтками на Лівобережній Україні. Останні роки життя прожив на Чернігівщині, втручався в політичні справи. У 1677–78 був ув'язнений у Батурині за звинуваченням у зносинах з Польщею. Проте, вірогідно, довів свою невинність, був звільнений і невдовзі помер. Місце його поховання невідоме. Х. мав свій родовий герб, який отримав у 1661 від *Яна II Казимира.*

Літ.: Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 139–141, 143–146, 161–169; Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883. – С. 70–72; Дзира Я. Михайло Ханенко // Гетьмани України: Історичні портрети. – К., 1991. – С. 95–100. *П. Г. Александров*

ХАРАКТЕРНИК, галдовник – наділений надприродними здібностями козак-чаклун. Х. могли заговорювати біль, рани, спиняти кров. Було прийнято думати, що вони можуть моментально переміщуватись на великі відстані, на простеленій повсті пливти водою, перетворюватись на різні предмети, ловити кулі та ядра тощо. Вважалося, що надприродні якості Х. допомагали козакам перемагати ворога. Тому характерниками вважали найвидатніших отаманів. Х. був І. *Сірко*, руку якого, за легендою, запорожці після смерті кілька років возили із собою, віячи, що вона допомагає їм перемагати ворогів. Джерело таких здібностей Х. вбачали в їхньому зв'язку з нечистою силою, і тому після смерті їх іноді ховали без священика і забивали у груди осиковий кілок.

Літ.: Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. – Рига, 1990. – С. 97, 107; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 176; Фігурний Ю. Образ козака-характерника як відгомін індоєвропейського культу воїна-звіра // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 57–61. *С. Ф. Плецький*

ХАРКІВ – одне з найбільших міст *Слобідської України.* Розташоване на злитті річок Харкова, Лопані й Уди (басейн *Сіверського Дінця*). Заснований близько 1654–56 українськими козаками – переселенцями з Правобережної України на чолі з І. Коркачем. Назву дістав від річки, на якій заснований (за іншими відомостями, назва міста походить від імені першого переселенця на місці сучасного Х. козака Харка). У 1655 в Х. під керівництвом воєводи В. Селифонтова збудовано дерев'яну чотирикутну фортецю для захисту Московського царства від нападів кримських і ногайських татар. У плані фортеця мала вигляд неправильного прямокутника з подвійними стінами, підземними ходами та 10 вежами. Найвища – вартова Нікольська вежа (близько 13,3 м) – була розташована в північно-східному кутку фортеці. На одній з веж був встановлений дзвін на випадок небезпеки. На території фортеці розташовувалися садиби старшини, козаків, купців, ремісників та духівництва. В її межах у середині 17 ст. був збудований Успенський собор. Стіни й вежі Харківської фортеці

Харківська фортеця у 18 ст.

завдовжки близько 1 км захищав глибокий рів. Фортеця займала ключові позиції на прикордонній лінії Білгород – Новий Оскол – Вороніж. З кінця 50-х рр. 17 ст. до 1765 Х. – полкове місто *Харківського полку.* За час із 1762 до 1738 жителі Х. відбили 12 татарських нападів. Після російсько-турецької війни 1768–74 і приєднання причорноморського узбережжя до Росії Х. втратив своє значення як військова фортеця. У 1765–80 місто було центром Слобідсько-Української губернії, яку в 1835 перейменували на Харківську губернію. У 1835–82 Х. – центр Харківського генерал-губернаторства. Тепер – обласний центр.

Літ.: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. – Харьков, 1905; Михайлик А. Ф. Харькову 300 лет. 1656–1956: Краткий историко-экономический очерк. – Харьков, 1958; Тиц А. А. Харьков: архитектурно-исторический очерк. – К., 1983; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. *Г. Ф. Турченко*

ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна і військова одиниця на *Слобідській Україні* в 2-й пол. 17 – 60-х рр. 18 ст. Заселення українськими переселенцями території Х. п. почалося 1650–51, а полк був створений у 1659–60. Спочатку Х. п. займав територію від річки Бахмутки до річки Мерли і від верхів'їв Уди до верхів'їв *Орелі.* У 1677 до Х. п. приєднали Балаклійський полк, а у 1685 із нього виділено *Ізюмський полк.* Полковим містом був *Харків*, а сотенними центрами – Бабаї, Валки, Гостроверхівка, Дергачі, Зміїв, Золочів, Липці, Люботин, Мерефа, Огульці, Ольшана, Тишки, Перекоп, Пересічне. У 1668 в Х. п. нараховувалось 1123 козаки. У 1732 в складі Х. п. було 5871 *виборний козак* і 11 773 *підпомічники*, а в 1763 – відповідно 11 571 і 15 553. Полковниками Х. п. були І. *Сірко*, Ф. Ріпка, І. Донець, Х. Донець-Захаржевський, Г. Квітка, С. І. Тевяшов, М. Куликовський. Козаки Х. п. несли прикордонно-сторожову службу і захищали південні землі *Московської держави* від вторгнення татарських загонів. Х. п. використовувався російським урядом у *Кримських* (1687 і 1689) і *Азовсько-Дніпровських походах* (1695–96), Північній війні (1700–21) та Семилітній війні (1756–63). Козаки Х. п. підтримали антимосковський виступ гетьмана І. *Брюховецького*, брали участь у повстаннях С. Разіна та К. *Булавіна.* У 1765 російським урядом Х. п. був ліквідований, козаки перетворені на військових обивателів, а територія увійшла до складу Харківської провінції Слобідсько-Української губернії.

Літ.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. – Харьков, 1990. – С. 44, 71, 110–111; Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 418–420, 434–436. *С. Ф. Плецький*

ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛК (*За А. Г. Слюсарським*)

ХАРЦИЗ – розбійник, грабіжник. Слово тюркського походження. Збільшення кількості Х. у 18 ст. пов'язане з напливом на Січ втікачів і зменшенням, з огляду на підконтрольність російському уряду, бойової активності *Війська Запорозького*. Це сприяло концентрації на Запорожжі незаможного елементу і позбавляло найенергійнішу і найвойовничішу частину козацтва традиційного засобу існування – військової здобичі. З харцизством, яке було кричущим порушенням громадського порядку і дезорганізовувало торгівлю, вів боротьбу *Кіш*. Для захисту торгових караванів виділялися козацькі загони, що супроводжували їх. Крім того, посилалися спеціальні команди, які виловлювали Х. і направляли на Січ для суду. *С. Ф. Плецький*

ХАРЧУВАННЯ КОЗАЦЬКЕ – див. *Козацьке харчування.*

ХЛІБ КОЗАЦЬКИЙ – специфічно козацькі доходи, здобуття яких зумовлював козацький спосіб життя. Платня, яку отримували за свою службу козаки, була малою, виплачувалася нерегулярно і не забезпечувала прожиття. Постійна участь козаків у воєнних діях не дозволяла їм існувати тільки на доходи від занять сільським господарством, промислами і торгівлею. Але війна відкривала для козацького війська додаткові можливості по здобуттю засобів до існування. Для козаків, як і для всіх тогочасних європейських армій, теж було характерним життя за рахунок воєнних доходів. Серед них найбільше важила воєнна здобич. Захоплені в ході боїв зброя, дорогий одяг, коні й худоба ділилися залежно від виявленої хоробрості і внеску в перемогу. Здобич зносилася в одне місце, перераховувалася і дуванилася (розподілялася; див. *дуван*). Козаки, що відзначилися в

бою, отримували збільшену частку – *башловку*. Взятих у полон обмінювали на українських невільників або отримували за них викуп. Крім того, певна частина здобичі виділялася на церкву, а інша йшла в січову скарбницю. Крім захоплення військової здобичі, козаки практикували збирання серед населення натуральних і грошових зборів – стації (що було звичайною практикою серед військових у *Речі Посполитій*). Отримані продукти й кошти мали забезпечувати потреби козаків у провіанті, зброї та спорядженні тощо. Під час дій козаків поза межами України, як і у будь-якої тогочасної армії, реквізиції й конфіскації у місцевого населення ставали масовими і супроводжувалися зловживаннями. На території України, коли такі збори проводилися самовільно, вони теж супроводжувались певними надужиттями, хоча кількість таких зловживань була набагато меншою, ніж під час дій поза межами України. Після відродження Української держави (1648) збирання податків було впорядковане і проводилось організовано.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 131. *С. Ф. Плецький*

ХЛОПИЦЬКИЙ Станіслав (16 – поч. 17 ст.) – австрійський дипломат, польський шляхтич за походженням. Протягом 1594 двічі побував у Запорозькій Січі: перший раз узимку за дорученням цісаря Рудольфа II з метою вербування запорожців на похід проти турків і вдруге влітку, супроводжуючи посольство на чолі з Е. *Лясотою*. Перед європейськими можновладцями видавав себе за колишнього старшину реєстрового козацького війська.

В. А. Чабаненко

ХЛОП'ЯТА – див. *Молодики.*

ХМЕЛЕЦЬКИЙ (Хмельовський) Адам (поч. 17 ст. – 1652) – один з активних учасників *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* Походив з давнього шляхетського роду, який мав свої маєтності на Брацлавщині і Київщині. Рідний брат Х. служив у коронному війську як ротмістр, брав участь у каральних акціях проти українських повстанців у роки Визвольної війни. Рідний дядько – Стефан Хмелецький – був однією з найпомітніших постатей в організації протидії ординським нападам на прикордонні, обіймав посади коронного стражника і навіть київського воєводи, брав участь у переговорах з українськими козаками, разом з ними розгромив ординців під Бурштином та під *Білою Церквою* у 2-й пол. 20-х рр. 17 ст. Водночас він був одним з керівників карального війська, яке придушило повстання під керівництвом М. *Жмайла* у 1625, брав участь у боях біля Курукового озера. Х. особливо відзначився у *Берестецькій битві 1651*; саме його обложені повстанці обрали гетьманом на місце Ф. *Джалалія.* Зумів вирватися з ворожої облоги 10.7, а вже на початку серпня разом з І. *Виговським* займався організацією нових козацьких полків. У деяких джерелах 1652 його називають звягельським полковником. Пізніше брав участь у боях під Білою Церквою, у переговорах з дипломатами *Речі Посполитої*. Разом з І. Виговським, І. *Богуном*, М. Громикою, М. *Гладким* підтримав Б. *Хмельницького* у його прагненні укласти *Білоцерківський договір*, однак пізніше став одним з керівників антигетьманської опозиції, вважався однодумцем М. Гладкого та Г. *Гуляницького.* В ході цього внутрішнього конфлікту був забитий Іваном *Куцевичем-Миньківським*, паволоцьким полковником (це сталося не пізніше січня 1653).

Літ.: Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – К., 1997. – С. 292, 296 *Ю. А. Мицик*

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан-Зіновій Михайлович (бл. 1595 – 1657) – визначний український політичний і державний діяч, полководець, *гетьман* України (1648–57). Засновник Української гетьманської держави (*Гетьманщини*). Нар. у сім'ї українського шляхтича Михайла Хмельницького. Припускають, що місцем народження Х. був хутір *Суботів* неподалік від *Чигирина*. Початкову освіту здобув у школах Чигирина та Києва. Згодом продовжував навчання у Львівському (або Ярославському) єзуїтському колегіумі. Добре володів польською та латинською мовами, знав історію.

Після 1618 вступив до Чигиринської сотні реєстрового козацького війська. У серпні 1620 Х. разом з батьком вирушив до війська коронного гетьмана С. Жолкевського, яке готувалось до походу на Молдову. Брав участь у Цецорській битві 1620, в якій загинув його батько, а сам Х. потрапив у полон. Перебуваючи у дворічному турецькому полоні в Стамбулі, добре оволодів турецькою мовою. Після повернення з неволі (можливо, був викуплений матір'ю або козаками) служив у *Чигиринському полку*. Припускають, що згодом Х. брав участь у походах козаків проти

Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.

Факсиміле підпису Б. Хмельницького

татар і турків, а також у війні *Речі Посполитої* з *Московською державою* (1632–34). Був учасником козацького *повстання 1630* під керівництвом Тараса *Федоровича* (Трясила) та національно-визвольного *повстання 1637* під проводом П. *Павлюка*. Після *битви під Кумейками 1637* брав участь у козацькій раді під Боровицею як військовий писар *Війська Запорозького*. У 1638 Х. – учасник козацького походу під проводом Я. *Острянина* та Д. *Гуні*. Брав участь у козацькій раді в Києві, де його обрано до складу посольства, яке мало домагатися у короля пом'якшення умов прийнятої сеймом Речі Посполитої *Ординації Війська Запорозького реєстрового 1638*. У грудні 1638 Х. було обрано сотником *Чигиринського полку*. У 1639 знову побував у Вільні та у Варшаві, де намагався добитися поступок від польського уряду. За деякими даними, в 1644 Х. вів переговори у Варшаві з французьким послом графом де Брежі, які стосувалися умов найму на французьку службу 2600 запорозьких козаків. У квітні 1645 Х. у складі посольства побував у Франції, де було укладено угоду про найм козаків, які згодом брали участь у воєнних діях проти іспанських Габсбургів під Дюнкерком. На поч. 1646 відбулася таємна зустріч Х. з *Владиславом IV* Вазою, під час якої польський король обіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тис. чол. та відновити права й вольності *козацтва*.

У середині 1640-х рр. загострилися стосунки Х. з представниками королівської адміністрації, зокрема з чигиринським старостою О. *Конєцпольським* та підстаростою Д. Чаплинським. Незважаючи на те, що король надав Х. привілей на право володіння хутором Суботовом, навесні 1647 Д. Чаплинський захопив хутір і вигнав звідти родину Х. Упродовж 1647 Х. неодноразово звертався до О. Конєцпольського та коронного гетьмана М. *Потоцького* з проханням припинити свавілля і повернути Суботів, але безрезультатно. Наприкінці травня 1647 виїхав до Варшави, де обговорював питання про організацію морського походу проти турків. На початку вересня 1647 коронний канцлер Єжи Осолінський вручив Х. гетьманські *клейноди*. У вересні–жовтні 1647 під проводом Х. відбувалися таємні наради щодо організації антипольського повстання. У листопаді 1647 внаслідок доносу чигиринського осавула Р. Пешти Х. був заарештований, і лише з допомогою друзів йому вдалося звільнитися. У грудні 1647 Х. з невеликим загоном козаків і сином Тимошем вирушив на *Запорожжя*.

Богдан Хмельницький з полками. 18 ст.

На о. Томаківці наприкінці грудня 1647 – на поч. січня 1648 під керівництвом Х. було створено табір. У січні 1648 Х. відрядив посольство до кримського хана *Іслам-Ґірея III* з проханням допомогти козакам у війні з Польщею. 25.1.1648 повсталі козаки здобули *Запорозьку Січ* на мисі *Микитин Ріг*, де на поч. лютого 1648 на козацькій раді Х. було обрано гетьманом. Відразу ж розпочалася підготовка до загальнонародної національно-визвольної війни проти Польщі. На поч. 1648 Х. уклав військово-політичний союз із *Кримським ханством* та відправив посольство до турецького султана Ібрагіма і до донських козаків. Весною 1648 українська армія під командуванням Х. завдала нищівних поразок польським військам у *Жовтоводській* і *Корсунській битвах*. Намагаючись поширити визвольне повстання, гетьман звернувся з універсалами до українського народу із закликом піднятися на боротьбу проти поневолювачів.

У ході національно-визвольної війни гетьман приділяв особливу увагу питанням створення української армії та забезпечення її боєздатності. З цією метою він розробив і запровадив статут «Про устрій Війська Запорозького», видав мобілізаційні універсали до козацьких полків, займався питаннями матеріального забезпечення військ. Це дало можливість українській армії 13.9.1648 розгромити королівські війська у *Пилявецькій битві* і розпочати визвольний похід на західноукраїнські землі. За короткий час козацькі полки під командуванням Х. зайняли міста *Старокостянтинів, Збараж*, Броди. 26.9.1648 розпочалася облога *Львова*, а вже 5.10.1648 загони М. *Кривоноса* здобули Високий Замок. 16.10.1648, одержавши викуп від міста, українська армія вирушила в похід на Замостя. Після зняття облоги цього міста (14.11.1648) українська армія повернулася у Наддніпрянщину, і 23.12.1648 відбувся урочистий в'їзд Х. до Києва. У цей час продовжувалися переговори Х. з новим польським королем *Яном II Казимиром*; одночасно посольства були відправлені до Московського царства, Трансільванії та Кримського ханства. Незадоволені результатами воєнних дій та умовами укладеного перемир'я, обидві сторони готувалися до продовження воєнних дій. Наприкінці червня 1649 українські полки на чолі з Б. Хмельницьким розпочали облогу фортеці Збараж, для звільнення якої вирушила польська армія на чолі з Яном II Казимиром. У результаті переможної *Зборівської битви* Х. уклав *Зборівський договір 1649* між Україною та Польщею, який передбачав обмеження території Української гетьманської держави землями Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, встановлював *реєстр* у кількості 40 тис. чол., надавав амністію учасникам повстання, передбачав можливість повернення шляхти у свої маєтки та ін. Перерва у воєнних діях дала можливість гетьману зосередити зусилля на розбудові українсь-

кої державності: було встановлено полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, зміцнювалися кордони держави, впорядковувалися фінанси, активізувалася зовнішньополітична діяльність. У 1650 Х. здійснив успішний похід у *Молдовське князівство*, в результаті якого було встановлено союзницькі відносини з молдовським господарем В. *Лупулом* (див. *Молдовські походи 1650, 1652 і 1653*).

Успіхи політики гетьмана та зміцнення могутності України розцінювалися у Варшаві як загроза інтересам Речі Посполитої, і вже наприкінці вересня 1650 польський уряд прийняв рішення продовжувати воєнні дії. На поч. лютого 1651 польське військо розпочало наступ на Брацлавщину, але протягом лютого–березня 1651 зазнало кілька поразок від полковника І. *Богуна* і було змушене відступити до Кам'янця. Перебуваючи у цей час на Волині, гетьман продовжував активно готуватися до війни. За його наказом було проведено загальну мобілізацію. Х. звернувся по допомогу до кримського хана. У червні 1651 відбулася *Берестецька битва 1651*, яка закінчилася поразкою війська Х. Гетьман був змушений підписати невигідний для України *Білоцерківський договір 1651*, який обмежував територію гетьманської держави Київським воєводством і зменшував козацький реєстр до 20 тис. чол. Умови миру викликали незадоволення козацтва, що призвело до відновлення воєнних дій навесні 1652. У травні 1652 українське військо під проводом Х. розгромило 25-тисячну польську армію у *Батозькій битві 1652*. Протягом 1652–53 Х. продовжував воєнні дії проти польських військ.

У складних воєнно-політичних умовах Х. був змушений постійно шукати нових союзників для боротьби проти Польщі. Грабіжницька політика кримських ханів, їхня зрадливість та пасивність Туреччини, з одного боку, і непримиренність Речі Посполитої щодо Української держави, з іншого, примусили Х. укласти 8.1.1654 на раді у Переяславі військово-політичний союз між Гетьманщиною та Московським царством. Зважаючи на ряд непорозумінь і суперечок із керівником московського посольства В. *Бутурліним*, Х. відправив посольство до царя з вимогою підтвердити права і привілеї Війська Запорозького. 27.3.1654 у Москві цар затвердив «Статті Богдана Хмельницького» (див. *Березневі статті 1654*); гетьманові було надіслано «жалувану» грамоту, що знаменувало укладення міждержавного договору між Україною та Росією. У 1655 відбувся спільний похід українсько-московських військ на Львів. У цей час дедалі більше загострюються стосунки гетьмана з царськими воєводами, які втручалися у внутрішні справи України, порушуючи досягнуті домовленості. Занепокоєний зміною зовнішньополітичного курсу Москви, яка пішла на замирення з Польщею, Х. вирішив заручитися підтримкою Трансільванії та Швеції. У жовтні 1657 Х. уклав договір з Трансільванією про взаємодопомогу, за яким Юрій II Ракоці визнав за гетьманом право на «всю Русь до Вісли». У цей же час Х. мав активні дипломатичні відносини зі шведським королем *Карлом X Густавом*. Активізувалися й стосунки гетьмана з Молдовою, Валахією, Австрією і Бранденбургом. Проте раптова смерть гетьмана 27.7.1657 зупинила його діяльність, спрямовану на об'єднання всіх українських етнічних земель і зміцнення суверенітету Української держави. Х. був похований 23.8.1657 в *Іллінській церкві* в Суботові.

Літ.: Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883. – С. 6–25; Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. – Т. 1–3. – СПб., 1887; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954; Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Т. II. – М., 1991. – С. 221–286; Костомаров М. Богдан Хмельницький: Історичний нарис. Для середнього і старшого шкільного віку / Серія «Гетьмани України». – К., 1992; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII, IX, X. – К., 1995–1998; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993; Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 95–101; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław; Warszawa; Gdańsk; Kraków; Łódź, 1988.

Р. М. Шуст

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тиміш (Тимофій) Богданович, Хмельниченко (1632–1653) – син Б. *Хмельницького*, один з активних учасників *Визвольної війни українського народу середини 17 ст*. Брав участь у підготовці повстання ще до 1648, разом із батьком та невеликою групою однодумців мусив тікати з «волості» на *Микитинську Січ*, рятуючись від переслідування. Після укладення українсько-татарського союзу навесні 1648 перебував як заручник у Бахчисараї (до липня 1648). У серпні 1648 став чигиринським сотником, брав участь у визвольному поході на західноукраїнські землі. Набував військового та адміністративного досвіду під наглядом батька, а також досвідчених козацьких полковників Ф. *Вешняка* (чигиринський), А. Романенка (переяславський), І. *Богуна* (вінницький) та ін. Виявив себе добрим адміністратором, мужнім козаком. Був хоробрим і честолюбивим. Відрізнявся запальним і неврівноваженим характером. У 1649 був

Тиміш Хмельницький. Близько 1652 р.
Невідомий художник. Олія. 17 ст.

одним з «приставів» у супроводі посольства *Речі Посполитої*, що прибуло в Україну. У 1650 разом із генеральним осавулом Демком Лисовцем керував походом корпусу запорозьких козаків на Дон для приборкання донських козаків, що нападали на *Кримське ханство*.

Після перемоги українського війська над *Молдовським князівством* Б. Хмельницький добився від молдовського господаря Василя *Лупула* згоди на шлюб Тимоша із дочкою господаря – Розандою. Цей династичний шлюб мав зміцнити українсько-молдовський союз, посилити позиції України на Балканах і Нижньому Подунав'ї. У 1651 Х. брав участь у поході проти військ Речі Посполитої, які наступали з Білорусі. Під час Берестецької кампанії командував *Чигирином* – тодішньою гетьманською столицею. Брав участь у *Батозькій битві 1652*, відразу після якої 31 (21).8.1652 в Яссах укладено його шлюб з Розандою Лупул. Трохи згодом молоді прибули до Чигирина. Резиденцією Х. було м. *Сміла*. У 1653 він здійснив походи в Молдову і *Валахію*. Зазнавши поразки під Тирговіште, українські війська, якими командував Х. (наказний гетьман), відступили до Сучави. Там вони витримували потужний тиск з боку польсько-молдовсько-валасько-трансільванських військ. Під час оборони Сучави Х. було тяжко поранено (2.9.1653), а через кілька днів він помер від гангрени. Козаки уклали мир на почесних умовах і привезли тіло Х. до *Суботова*, де його було поховано у Іллінській церкві. Пізніше там поховали і Б. Хмельницького. У 1664, коли польський воєначальник Стефан Чарнецький взяв Суботів, останки батька й сина Хмельницьких було викинуто з могили. Удова Х. проживала тривалий час у Рашкові, де була вбита грабіжниками у 1689. Від шлюбу з нею Х. мав двох дітей (хлопців-близнюків), від яких пішов рід Б. і Т. Хмельницьких по чоловічій лінії.

Літ.: Дашкевич Я. Родинний клан Хмельницьких // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 95–101; Матях В. Тиміш Хмельницький // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К., 1999. – С. 366–376; Мицик Ю. А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Український історичний журнал. – 1984. – № 1. – С. 128–130.

Ю. А. Мицик

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Юрій Богданович (бл. 1640–1685) – гетьман України (1657, 1659–63), гетьман Правобережної України (1677–81; 1685), молодший син Б. *Хмельницького*. Одна з найдраматичніших постатей в історії України. Народився на хуторі *Суботові* (тепер село Чигиринського р-ну Черкаської обл.). За кілька місяців до смерті Б. Хмельницького рада старшин у квітні 1657 обрала гетьманом України 16-річного Юрія Х., встановивши при цьому, що доки житиме батько, Х. влади не матиме. Однак після смерті батька Х. за порадою старшини тимчасово склав свої владні повноваження, і 26.8.1657 гетьманом став І. *Виговський*. Після усунення Виговського від влади (11.9.1659) Х. на раді у Білій Церкві знову проголошений гетьманом України. Однак з огляду на свій надто молодий вік Х. не міг самостійно керувати державою. Головними його дорадниками були генеральний осавул Іван Ковалевський, прилуцький полковник Петро *Дорошенко* та кошовий Іван *Сірко*. Х. разом зі старшиною не бачив іншого виходу, як повернутись під царський протекторат (див. *Переяславські статті 1659*). Скинутий з гетьманства старшинською радою (поч. 1663), Х. постригся в ченці під ім'ям Гедеона. До 1673 жив в Уманському монастирі,

Гетьман Юрій Хмельницький.
Копія 19 ст. з портрета 18 ст.

де був захоплений татарами й відісланий до Стамбула. Певний час утримувався у в'язниці Чуфут-Кале неподалік від Бахчисарая. Потім він нібито був архімандритом одного з православних монастирів. 1677 був знову проголошений гетьманом уже як підданий турецького султана. Прийняв незвичайний титул: «Князь сарматський, Малої Росії – України і вождь Війська Запорозького». Але, не виправдавши сподівань своїх покровителів, був страчений турками у 1685.

Літ.: Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Вып. 1. – К., 1883. – С. 26–34; Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 194–195, 203.

О. Л. Олійник

ХМЕЛЬНИЧЧИНА – див. *Визвольна війна українського народу середини 17 ст.*

ХОДАКИ – див. *Постоли*.

ХОЛОДНА ЗБРОЯ – зброя, бойове використання якої не пов'язане із застосуванням вибухових речовин. За принципами ураження поділяється на ударну, кóлючу, рубаючу, кóлючо-рубаючу, ударно-рубаючу тощо. Серед видів Х. з., які знаходились на озброєнні козаків, панівне становище посідала *шабля*. Поширеними серед козаків були і *кинджали*, які використовувались у рукопашному бою. Найчастіше козаки користувались їхніми східними зразками, які поєднували в собі і добрі бойові якості, і багате оздоблення. До Х. з. можна зарахувати і ножі, що носилися за халявою і могли використовуватись у бою. Проти піхоти і для ураження коней кавалерії противника козаки використовували *бердиші*. *Чекани* застосовувалися в рукопашних боях проти захищених панциром ворогів. Але більш ефективним для проламування панцирів був *келеп*. Рани, завдані цією зброєю, були смертельними. *Булави* і *перначі* все більше втрачали бойове значення і перетворювалися на символи влади. І тому їх все частіше виготовляли з бронзи

та срібла. *Списи* використовувалися для бою на дальній дистанції із застосуванням колових, обертальних, спіральних та інших рухів, блоків та фінтів. Використовувалися списи переважно козаками-кіннотниками, котрі застосовували їх разом із *вогнепальною зброєю* та шаблею. Козацькі списи (до 4 м) були коротшими від списів польських гусарів (до 5 м). Озброювались козаки і *луками*. У дощову погоду, коли не діяла вогнепальна зброя, або коли потрібна більша швидкострільність, вони були незамінні. Саме це й зумовило використання луків козаками ще у 17 ст. Крім зазначених типів Х. з., козаки могли використовувати будь-яку зброю, в т. ч. і трофейну. І якщо бойові якості нової зброї були задовільними, то її застосовували більш масово. Але незалежно від походження зброї володіли нею козаки майстерно і, за словами українського літописця, жоден «найлучший польський гусарин і рейтарин примірен їм бути не може».

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990; Історія українського війська. (Репринтне видання). – Львів, 1990; С в є ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993; П о п е н к о В. Н. Холодное оружие. – М., 1996; K w a ś n i e w i c z W. 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981; Z a b ł o c k i W. Cięcia prawdziwą szablą. – Warszawa, 1989.

С. Ф. Плецький

ХОЛОДНИЙ ЯР – історична місцевість біля с. Мельників Чигиринського р-ну Черкаської обл., система з десятків глибоких балок, ярів та їх численних звивистих відгалужень загальною довжиною близько 250 км. Найбільші – Холодний, Поташний, Гайдамацький, Січовий, Кириківський. Територія Х. Я. вкрита правічним, переважно дубовим, лісовим масивом загальною площею понад 30 тис. га. На північному заході Холодноярський ліс переходить в інший – Черкаський реліктовий бір; на північному сході межує з *Чорним лісом*. Зберігся «дуб Максима Залізняка» віком понад 1000 років. Багато озер, струмків, джерел. Центр Х. Я. – плато (224 м над рівнем моря) площею 250 га. На ньому збереглись могутні оборонні вали (сучасна висота – до 15–20 м) та рови Мотронинського городища – одного із найзначніших політичних, економічних та культурних центрів Дніпровського Лісостепового Правобережжя 7–5 ст. до н. е.

На території Х. Я. – сотні історичних пам'яток, від доби неоліту до пізнього середньовіччя: стоянки, поселення, городища, кургани, підземні ходи, печерні комплекси, поташні, рудні, гути, кузні, церкви, монастирі, цвинтарі. Численні знахідки пам'яток скіфської, черняхівської культури, часів Київської Русі, козацької доби. Під захистом могутніх оборонних споруд Мотронинського городища, за добре аргументованою церковною традицією, підтвердженою археологічними дослідженнями 1988–98 (С. А. Скорий, С. С. Бессонова), тут вже з 12 ст. функціонує значний центр християнства (церква св. Іоана Предтечі, церква св. Іоана Златоуста, підземна церква).

Х. Я. – одна з твердинь національно-визвольної боротьби українського народу. Тут збиралися загони учасників козацько-селянських повстань 20–30-х рр. 17 ст., формувались полки Б. *Хмельницького*, вироблялися зброя, порох, відливались гармати, зберігалося спорядження.

З 1989 урочище Х. Я. разом з м. *Чигирином* та с. *Суботовом* увійшло до складу *Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»*.

Літ.: С а м а р с ь к и й С., Г о л о в а т ю к В., Д у д н и к О. та ін. Природа Черкащини. – К., 1971; В а к у л ю к П. Велетні Холодного Яру // Дзвін. – 1995. – № 2. – С. 130–137.

А. Г. Морозов

ХОРТИЦЬКА СІЧ – перша з відомих *Запорозьких Січей*. Існувала у 1553–57. Розміщувалась на о. Малій Хортиці (теперішній острів Байда), що підтверджується результатами археологічних і гідроархеологічних досліджень острова і прилеглих ділянок *Дніпра*. Була заснована князем Дмитром *Вишневецьким*, який з козаками побудував «замок». Для побудови укріплень була обрана підвищена північна частина острова. Х. С. укріплювалась валом із палями. Під час археологічних досліджень була виявлена оборонна споруда типу городні, напівземлянки з кам'яними печами. Крім того, були зібрані побутові речі та предмети озброєння 16 ст.: сокири, ножі, кераміка, ядра, кулелійки, фрагменти рушниць та гармати.

Х. С. стала постійною базою, з якої козаки здійснили кілька вдалих походів проти татар. У січні 1557 кримський хан напав на Х. С. Три тижні його війська намагалися захопити Січ, але змушені були з великими втратами відійти. Литовський уряд, незважаючи на прохання Д. Вишневецького, не надав козакам допомоги. А влітку того самого року хан із татарським військом, із турецькими військами та флотом і з молдовськими загонами ще раз напав на Х. С. Всі штурми козаками були відбиті, але тривала облога призвела до того, що у них скінчився провіант, і це змусило їх відступити з Х. С.

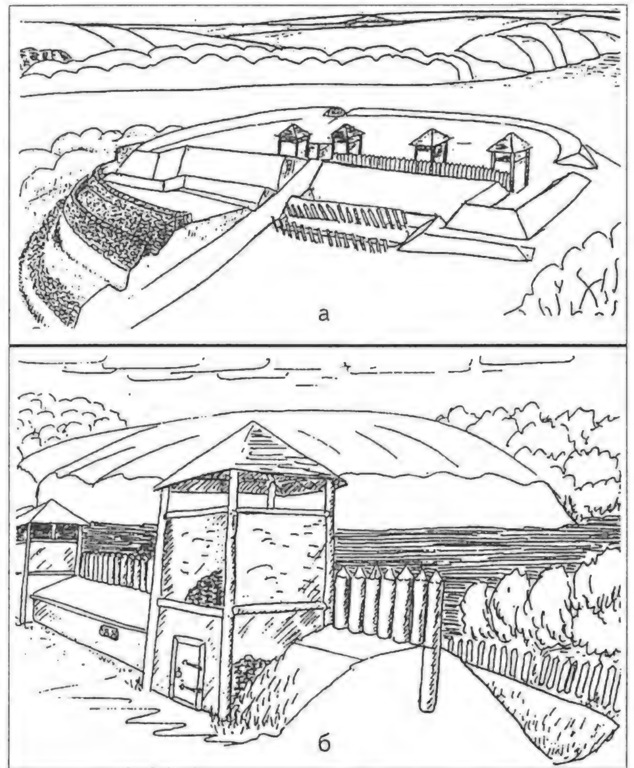

Хортицький замок Дмитра Вишневецького:
а – загальний вигляд;
б – внутрішній вигляд укріплень.
(Реконструкція С. Ж. Пустовалова)

Літ.: Іллінський В. Є. Попередні підсумки проведених досліджень на острові Байда за період 1990–1991 рр. // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – Вип. 1. – К., 1992. – С. 6–15; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 60–67; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 114–127; Нефедов В. В. Гидроархеологические памятники времен Д. Вишневецкого у о. Хортица // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Т. 1. – Запоріжжя, 1997. – С. 37–41; Пустовалов С. Дослідження на о. Мала Хортиця в 1998 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 8–12. *С. Ф. Плецький*

ХОРТИЦЯ, Велика Хортиця – острів на *Дніпрі* нижче затоплених *Дніпрових порогів*. Омивається Дніпром та його рукавом Старим Дніпром. Знаходиться в центрі сучасного м. Запоріжжя за греблею Дніпрогесу. Загальна площа острова, витягнутого вниз по течії Дніпра на 12 км, при ширині 2,5 км, – близько 3 тис. га. На території Х. зустрічаються рідкісні геологічні утворення, а також еталони всіх ландшафтів, притаманних Запоріжжю: наскельна рослинність, рештки яружних лісів, цілинних степів та дніпровських плавнів. Північна частина Х. підвищена, з крутими скелястими берегами, які в окремих місцях сягають висоти 40 м. Середня частина острова порізана численними балками, що виходять до Дніпра бухтами з піщаними берегами (Корнієва, Липова, Наумова, Шанцева, Генералка та ін.). На півдні Х. – царство плавнів з особливими водно-болотяною рослинністю і краєвидами. З метою збереження унікальної природи острова в 1974 Х. оголошено Державним геологічним заказником «Дніпровські пороги». На острові ростуть близько 1100 видів рослин, 560 з яких є представниками дикоростучої флори. Серед них – такі рідкісні, як водяна папороть, водяний горіх тощо. У флорі Х. широко представлені ендеми, яких збереглося 20: чебрець дніпровський, цибуля савранська, волошка дніпровська, юринея верболиста, жовтозілля дніпровське тощо. Фауна Х. представлена 135 видами птахів, у т. ч. такими, як бджолоїдка золотиста, рибалочка, зимняк, сірі та білі чаплі, фазани тощо. Водяться тут також полози, вужі, їжаки, зайці, лисиці, куниці, козулі, дикі кабани та інші тварини.

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ

Походження назви **Хортиця** має кілька версій: від імені слов'янського бога Хорса; від пізньогрецького «хорсос» – півень; від тюркського «орда», «орта», «орт» (серединний) або такий, що знаходиться неподалік від м. Орда (городище 14–15 ст. В. Кучугури на однойменних островах у Каховському морі). Вперше Х. згадується під назвою о. **Святий Григорій** у праці візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією» (946–953). Під назвою **Хортичий** острів згадується в літописі за Іпатіївським списком під 1103; Воскресенський літопис під 1223 називає його **Варязьким**. У джерелах Х. згадується також під назвами: **Хортич, Хорчик, Хортиц, Кортицький, Ортинський, Интрський, Хордецький, Городецький**.

Зручні природні умови для життя та вигідне стратегічне положення острова обумовили заселення Х. вже з часів енеоліту. Археологами знайдені й досліджені поселення, святилища і поховання доби бронзи та скіфського часу. В 19 ст. на острові налічувалося 129 курганів, з яких до наших днів збереглося 10.

Х. відіграла важливу роль у виникненні та формуванні запорозького козацтва. В південній частині острова виявлено укріплене слов'янське поселення 10–16 ст., яке ототожнене як літописне **Протовче** – місце збору княжих дружин у 1103, 1190, 1223. В 1552–57 Д. *Вишневецький* побудував на о. Малій Хортиці фортецю, яка вважається першою *Запорозькою Січчю*. В 1577–78 укріплення на Х. будував Я. *Шах*. З Х. пов'язана діяльність і П. *Сагайдачного*, який 1617 чи 1619 споруджував на острові лінію укріплень. У різний час на Х. перебували М. *Жмайло*, Т. *Федорович*, Б. *Хмельницький*.

До 1775 Х. входила до складу *Вольностей Війська Запорозького Низового*, належала до *Самарської*, а з 1760 – до *Протовчанської паланки*.

На поч. 18 ст. на південно-східному березі Х. з'являються перші *зимівники* запорозьких козаків І. Шевця, С. Вергерки, С. Кравця, І. Птахи, Ф. Шлепка, І. Череня (біля балок Корнетової, Костіної, Шанцевої, Липової, Вербової).

В 1736–39 на Х. російськими військами була споруджена система укріплень для захисту стоянок суден Дніпровської флотилії та Запорозької верфі. Верф було збудовано російськими солдатами та запорозькими козаками на о. Малій Хортиці.

Після зруйнування Запорозької Січі 1775 (див. *Атакування Запорозької Січі 1775*) Х. була передана у власність Г. *Потьомкіну* і за адміністративним поділом входила до Новомосковського повіту Азовської губернії. З 1790 на Х. виникають поселення німців-менонітів. У 1916 нащадки менонітів продали острів Олександрівській міській управі. Після перетворення м. Запоріжжя на значний промисловий комплекс на Х. розмістилися профілакторії та бази відпочинку багатьох великих запорізьких заводів: «Запоріжсталі», «Дніпроспецсталі» та ін.
Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 18.9.1965 «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва», острову Х. надано статус державного історико-культурного заповідника. З 1983 на острові у складі заповідника діє *Музей історії запорозького козацтва*. В 1991 р. на Х. почав працювати самобутній творчий колектив кінного театру «Запорозькі козаки». В 1995 Х. оголошено *Національним заповідником «Хортиця»*.

Літ.: Новицкий Я. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности. – Запоріжжя, 1997; Киценко М., Пещанов В. Хортиця. – К., 1968; Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ, 1991; Костенко Л. П., Юхимчук Л. П. Хортиця: Фотобуклет. – К., 1979; Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 291–334. *Г. І. Шаповалов*

«ХОРТИЦЯ» – див. *Національний заповідник «Хортиця»*.

«ХОРТИЦЯ» – літературно-художній альманах Запорізької організації Спілки письменників України. Виходить з 1990. Засновник і головний редактор – П. *Ребро*. В альманасі в основному друкуються нові твори запорізьких письменників і молодих поетів та прозаїків, а також публіцистичні, літературознавчі, наукові статті, дослідження, есе з питань культури, історії, екології, мови та ін. Головні рубрики альманаху: «Поезія», «Проза», «Публіцистика», «Критика, літературознавство», «Рідне слово», «Вічна скарбниця», «Весела Січ», «Компас книголюба» та ін. Серед творів на історичну тему – роман М. Гомона «Над Кінбурном чайка плаче», поезії М. Лиходіда, Г. Лютого, *Славутича Яра*, статті Олени *Апанович*, М. Брайчевського, П. Ребра, В. *Чабаненка*, листи О. *Гончара*, публікації творчої спадщини Д. *Яворницького* та ін.
«Хортиця» справляє хороше враження, надто ж своїм творчим розмаїттям», – писав про альманах О. Гончар.

Літ.: Ребро П. Альманах «Хортиця» – це промінь світла в темному царстві... // Запорозька Січ. – 1991. – 29 серпня. *П. П. Ребро*

«ХОРТИЦЯ» – видавництво художньої літератури на громадських засадах. Діє з 1995 в м. Запоріжжі. Засновник і директор – П. *Ребро*. Випускає здебільшого твори місцевих письменників. Тут виходять альманахи *«Хортиця»*, *«Веселий курінь»* (з 1999 – *«Весела Січ»*), побачили світ нові книжки М. Гомона, О. Гончаренка, І. Купріянової, М. Ласкова, М. Лиходіда, Г. Лютого, Т. Нещерет, П. *Ребра*, А. Рекубрацького, О. Стешенка, В. Чубенка, перші книжки Л. Абрамової, М. Брацило, П. Вольвача, Г. Голуб, Л. Коваль, В. Лазунька, В. Юдіна та ін. Розпочато випуск «Вибраних творів» П. Ребра в 5-ти томах.

Літ.: Є таке видавництво – «Хортиця» // Хортиця. – 1996. – № 5. *П. П. Ребро*

ХОРУГВА – див. *Корогва*.

ХОРУЛЬНИКИ – на *Задунайській Січі* кухарі та пекарі.

Літ.: Кондратович Ф. Задунайская Сечь (по местным воспоминаниям и рассказам) // Задунайська Січ. – Т. 2. – Одеса, 1998. – С. 87.

ХОРУНЖИЙ ГЕНЕРАЛЬНИЙ – див. *Генеральний хорунжий*.

ХОТИН – турецька фортеця 15–17 ст. на *Дністрі*. Місто Х. виникло у 8 ст. У 10–12 ст. Х. перебував у складі Київської Русі, з 12 ст. – у складі Галицького, з 1199 – Галицько-Волинського князівств. У 2-й пол. 13 ст. генуезці спорудили тут фортецю з дерев'яними укріпленнями, що відіграла згодом важливу роль у боротьбі з турецькою агресією. З 2-ї пол. 14 ст. Х. переходить до складу *Молдовського князівства*, яке на межі 15–16 ст. потрапило у васальну залежність від *Османської імперії*.
Територія фортеці Х. розділена на два подвір'я, рівень яких вищий, ніж рівень землі. Кам'яні башти і мури були зведені головним чином у 14–15 ст. У 2-й пол. 15 ст. фортеця була перебудована у зв'язку з появою *вогнепальної зброї* (артилерії). Турецька адміністрація значно укріпила фортецю. У плані фортеця мала вигляд неправильного овалу зі стінами, товщина яких приблизно 6 м, і вежами – північною, східною, південно-західною, або Комендантською, і південно-виїзною, висота яких сягає 40 м. З трьох боків фортецю захищали природні укріплення – стрімкі береги Дністра. Фортеця також була захищена земляним валом і ровом. Нижній та середній яруси башт фортеці не мали бійниць. По периметру стін фортеці північного двору розташовувалися галереї-аркади, у дворі Воїнів – казарми, службові будівлі. Стіни замку оздоблено геометричним орнаментом, що викладений червоною цеглою на тлі світлих кам'яних стін. У 1538 польські війська захопили фортецю і частково зруйнували надбрамну, південно-західну та південно-східну вежі та палац. В 1540–44 замок був розширений турецькою владою, поновлено зруйновані споруди.
До давнього ядра фортеці прилягали пізніші укріплення, зведені у кінці 17 – на поч. 18 ст. польською владою, – муровані та земляні укріплення бастіонної системи, розташовані навколо замку, на високих сусідніх пагорбах.

Хотинська фортеця. Сучасне фото

У 40-і рр. 18 ст. турецька влада проводила ремонтні роботи у замку, було збудоване зовнішнє кільце укріплень. Нова фортеця прямокутної форми мала розмір 1200 на 250 м.
У 1621 під Х. тривали запеклі й кровопролитні бої між турецькою армією султана Османа II та польсько-козацькими військами К. Ходкевича і П. *Сагайдачного* (див. *Хотинська війна 1621*). Завдяки військовому таланту П. Сагайдачного, стійкості та героїзмові козаків польсько-українська армія отримала перемогу. Під час *Визвольної війни* Х. двічі переходив до рук повсталих (1650, 1653), але козаки не змогли закріпитися у місті, і Х. опинився у складі Туреччини. У 1673 його відвоювала Польща, але в 1739 фортеця знову відійшла до Туреччини. Під час російсько-турецьких воєн 2-ї пол. 18 – поч. 19 ст. Х. тричі захоплювали російські війська (1769, 1787, 1812). За Бухарестським мирним договором 1812 Х. перейшов до складу Росії.
Тепер місто Х. – районний центр Чернівецької обл.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька обл. – К., 1969. – С. 609–612; А п а н о в и ч О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 84–85; Л е с и к О. В. Замки та монастирі України. – Львів, 1993. – С. 19–20.
О. І. Коробов

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 – війна між *Річчю Посполитою* та *Османською імперією*, головні події якої розгорталися біля фортеці *Хотин* на березі *Дністра* (нині – Чернівецька обл.). Причиною війни стали суперечності між двома державами у Північно-Західному Причорномор'ї, а особливо в Молдові. Агресивні дії Османської імперії та її васалів – *Кримського ханства* і особливо ногайських орд – викликали посилення визвольної боротьби з боку *запорозького козацтва*, що загострило протистояння двох держав. Здійснюючи агресивну політику у Східній Європі, Османська імперія розбила польські війська на Цецорських полях у Молдові (вересень 1620), і дану подію деякі історики вважають початком Х. в.
Власне Х. в. почалася наприкінці серпня 1621, коли армія Османської імперії, що разом з ординцями налічувала понад 200 тис. чол., рушила під стіни Хотина, щоб, узявши його, йти далі на *Кам'янець-Подільський*, *Львів*, оволодіти Поділлям і Галичиною, покінчити з польським впливом у Молдові. Турецькою армією командував сам султан Осман II. Річ Посполита виставила проти неї армію, якою формально командував королевич Владислав, а фактично – польний гетьман литовський Карл Ходкевич, досвідчений воєначальник. Під його командуванням були не тільки власне польські, а й білоруські, німецькі, угорські частини. *Військо Запорозьке* чисельністю понад 42 тис. козаків прибуло з певним запізненням, буквально перед приходом головних частин турецької армії під Хотин. Коливання запорожців є зрозумілими, враховуючи посилення колоніальної політики Речі Посполитої в Україні й Білорусі, насильницьке запровадження унії, жорстоке придушення козацьких повстань, національно-визвольного руху в цілому. До того ж серед частини запорожців існували прихильники нейтралітету у цій війні, якщо не підтримки Туреччини; до них, очевидно, належав гетьман Я. *Нерода* (Бородавка), який не поспішав на поле битви з турками. Повернення з посольства до Варшави П. Конашевича-*Сагайдачного*, безумовного прихильника Речі Посполитої у цій війні, який до того ж зумів добитися у Сигізмунда III певних поступок козацтву, змінило ситуацію. Я. Нероду було скинуто з гетьманства, а на його місце обрали Конашевича. За кілька днів він привів своє військо під Хотин.
Наступного дня турки пішли в наступ. Вони вдарили спочатку на козаків, які були стомлені переходом і ще не встигли укріпити свій табір. Однак козаки відбили наступ. Два наступні дні підряд турецька армія продовжувала штурмувати козацький табір, але всі її атаки розбились об козацьке завзяття. Відбивши третій штурм, козаки, підтримані поляками, самі перейшли в наступ, вибили турків з їх позицій і вдерлися в турецький табір. Але обережний гетьман К. Ходкевич не наважився кинути все військо у наступ, і турки змогли вибити козаків зі свого табору. Кілька днів обидві армії відпочивали. Потім турки відновили атаки.
Разом з військом К. Ходкевича запорожці мужньо стримували ворожі штурми, чинили вдалі вилазки, нічні рейди; водночас запорозький флот активно діяв на *Чорному морі* ще з літа 1621. У цих боях відзначився і сам Конашевич-Сагайдачний, який, незважаючи на поранення отруєною стрілою, здійснював керівництво запорожцями.
Було завдано значних втрат війську Османської імперії, зокрема вбито одного з найталановитіших воєначальників турків Каракаш-пашу. Внесок Війська Запорозького у перемогу над Османською імперією під Хотином був вирішальним. Визнавши свою невдачу, султан Осман II 9.10.1621 уклав Хотинський мир, який припиняв війну і відновлював ті кордони між двома державами, які існували до війни. Туреччина була змушена відкласти на півстоліття плани наступу проти християнської Європи на цьому напрямку. Османа II невдовзі після повернення до Стамбула було вбито внаслідок двірського перевороту.
Х. в. 1621 мала велике міжнародне значення, оспівана в багатьох літературних та історичних пам'ятках, наприклад у поемі «Осман» хорватського поета І. Гундулича. Завдяки героїчним діям у Х. в. запорожці здобули загальне визнання у Європі як хоробрі і мужні воїни, які вправно володіють військовим мистецтвом як на суші, так і на воді. Військо Запорозьке все активніше виступає як чинник міжнародної політики, як авангард у національно-визвольній боротьбі українського народу.
Хотинський замок нині відреставровано, там встановлено пам'ятник Конашевичу-Сагайдачному, а водночас і запорозьким козакам, що вкрили себе безсмертною славою під мурами фортеці.

Літ.: Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 458–479; А л е к б е р л и М. А. Хотинская война (1621 г.) – Черновцы, 1957; Османская империя в первой четверти XVII века. – М., 1984; А п а н о в и ч О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 83–116; P o d g o r o d e c k i L., R a s h b a N. Wojna Chocimska. – Kraków, 1979.
Ю. А. Мицик

ХОТКЕВИЧ Гнат Мартинович (1877–1938) – український письменник, історик, артист, мистецтвознавець. Народився в Харкові, закінчив Харківський технологічний інститут (1900). Виступав як бандурист (1927 заснував капелу бандуристів у Полтаві); під час еміграції до Австро-Угорщини (1907) організував Гуцульський театр. Автор багатьох художніх творів, у т. ч. й на козацьку тематику (драматична тетралогія «Богдан Хмельницький», роман «Берестечко», 1900-і рр.). 1917 видав популярну брошуру про життя й діяльність І. *Мазепи* («Гетьман Іван Мазепа»), в якій з великою прихильністю характеризуються постать видатного

борця за волю України, а також постаті його сподвижників, зокрема Петрика. За національно-патріотичну творчість і громадську діяльність Х. був репресований сталінським режимом, перебував у таборах ГУЛАГу.

Літ.: Погребенник Ф. Гнат Хоткевич. – К., 1991. – С. 103–107.

В. А. Чабаненко

«ХРЕСТ» – один із різновидів бойового мистецтва, що був реконструйований Р. Дроздом на основі історичних джерел, аналізу етнографічного матеріалу і національного фольклору, а також власних пошуків. Ініціатори його поширення вважають, що «Х.» – це вид боротьби, який традиційно був серед військових козацьких розваг минулих часів. Назва цього виду боротьби походить від навхресного захоплення руками за пояси. Ця боротьба має такі різновиди: п р я – витіснення супротивника із кола; д ж у н к а – боротьба без підніжок; в о л н а – з підніжками; б о р н я – дозволені всі способи повалення супротивника.

Відновлена школа «Х.» розпочала своє існування в 1992 як експериментальна група у м. Тернополі.

В. В. Задунайський

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА НІМЕЦЬКОМОВНА ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО – див. *Німецькомовна художня література про українське козацтво.*

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ПОЛЬСЬКА ПРО КОЗАЦТВО. Довгий час козацтво, його діяльність залишалися поза увагою польського красного письменства. Ситуація змінилася після битви під *Хотином* між українсько-польськими військами і турецькою армією (див. *Хотинська війна 1621*). Юзеф Бартоломей Зиморович (1597–1637) оспівує козацьку доблесть під час цієї битви у своїй «Пам'ятці турецької війни». Ця ж битва описується в «Нотатках про Хотинську війну» (1636) Якуба Собеського, але ставлення автора до козацьких заслуг значно прохолодніше. Праця Я. Собеського стала фактологічною основою для поеми «Хотинська війна» (1670) Вацлава Потоцького, вершини польської літератури 17 ст. Тема козацьких подвигів і звитяги П. *Сагайдачного* посідає значне місце у цій поемі.

Значного резонансу в польській художній літературі 17 ст. набули події Хмельниччини. Ю. Б. Зиморович у «Козаччині» і «Руській Смуті» із сумом описує, як порушилась ідилія в колись могутній державі. Непримиренна ворожнеча роздирає колись єдину армію, і вина лежить на обох сторонах. Ці твори довго слугували історичним джерелом для польських (Л. *Кубаля*, К. *Шайноха*) й українських (М. І. *Костомаров*, П. О. *Куліш*) істориків. У численних плачах або кидаються гнівні інвективи у підступних і жадібних козаків («Плач Польської корони»), або звинувачується низький моральний рівень польської суспільності, за що її покарав Бог (анонімна «Жалібна пісня після розпорошення війська у вересні 1648», «Щось нового» А. Опалінського, «Жалібна постать Польської корони» В. Одимальського, «Бич Божий» К. Твардовського, «Плач засмученої Матері Польської Корони» Ш. Старовольського та ін.). Зневажливе зображення козаків притаманне численним творам жанру побудки. Ян Бялобоцький у всіх своїх творах вважає козаків причиною усіх негараздів, гнівно їх засуджує, особливо їх вождя – «мстивого і фальшивого» Б. *Хмельницького*. З цього ж автора, а також Самуеля Шимановського і Марціна Кучвареіча розпочинається апологія Я. *Вишневецького* і *Яна ІІ Казимира*. Найвизначнішим з творів про події Хмельниччини стала поема Самуїла Твардовського (1600–1661) «Домова війна з козаками, татарами і москалями, потім зі Швецією й Угорщиною» (див. *«Війна домова»*), в якій детальна й розлога епічність поєднується з емоційністю безпосереднього учасника подій. Автор гнівно бичує козаків і Хмельницького, оспівуючи Я. Вишневецького і короля (поема двічі перекладалася українською мовою).

Г. *Граб'янка* використав у своєму «Літописі» матеріали про дії козаків під Віднем, запозичені з латиномовних «Нотаток про війну з турками» (1684) і поеми «Справа Божа, або Пісні врятованого Відня» Веспасіана Коховського (1633–1700). Широко знані «Спогади» Яна Хризостома Пасека (1636–1700/01) з містифікованими біографічними фактами життя І. *Мазепи*. Пасек став одним з основоположників жанру гавенди (бесіди), популярного у 18 ст. У цих творах козаки висміювалися. Але загалом козацька тематика займає зовсім мало місця у польській літературі 18 ст. С. Сташиць і К. Козьмак причину занепаду Польщі вбачають у війні з козаками, дорікаючи полякам за релігійно-національну нетерпимість.

Українська, зокрема козацька, тематика активно повертається у польську літературу 19 ст. У драмі «Богдан Хмельницький» (1817) Юліана Нємцевича та однойменній драмі Тимона Зборовського (1822) основним мотивом є вже знайома туга за втраченою єдністю двох народів. Якщо Хмельницький Нємцевича – це жорстокий і підступний варвар, то у Зборовського він – ватажок повсталих українських і польських мас проти гнобителів. Козацька тематика стає провідною у представників «української школи»: Антона Мальчевського (1793–1828), Северина Гощинського (1803–1876), Юзефа Богдана Залеського (1802–1886), Міхала Грабовського (1805–1863), Міхала *Чайковського* (1804–1886), Тимка Падури (1801–1871). Основні мотиви їхньої творчості – степ, вольниця, єдність козаків і поляків у боротьбі зі спільними ворогами, романтичний сум, навіюваний втраченим минулим. М. Чайковський називав себе козаком і прагнув вести козацький спосіб життя. Надзвичайно популярним у польських масах став образ головного героя його роману «Вернигора, гетьман України». Поети «української школи» активно використовують мотиви українського фольклору, реалій козацького життя. До козацького минулого звертався Юліуш Словацький (1809–1849) у «Беньовському», «Срібному сні Саломеї», «Змії», «Мазепі». В основі цих творів зовсім мало історичних фактів, козацька минувшина набуває містично-демонічно-трагічних рис.

«Трилогія» Генрика Сенкевича (1848–1916), особливо роман *«Вогнем і мечем»* (1884), стає приводом для нового спалаху міжнаціональної ворожнечі. Насправді Г. Сенкевич не прагнув дати правдивої картини подій минулого, а хотів в умовах бездержавності підняти дух своїх співвітчизників. Привертають увагу романтичні образи Івана *Богуна* і Богдана Хмельницького. Г. Сенкевич стилізує свій роман під твори 2-ї пол. 17 ст. з їх апологією Я. Вишневецького. Образ Вернигори знову з'являється у «Весіллі» Станіслава Виспянського (1869–1907), символізуючи єдність двох народів: цей козацький пророк-проповідник виступає насамперед всепольським патріотом. Окремі згадки про

козаччину зустрічаємо у творах Ярослава Івашкевича. Поема «Слово про ненависть» (1955) Анджея Куснєвича вкотре звертається до зародків нікому не потрібної українсько-польської ворожнечі. Закликає забути віковічну ненависть усією своєю творчістю наш сучасник, польський поет лемківського походження Єжи Гарасимович (варто виділити поему «Битва під Білою Церквою»).

Літ.: Франко І. Юзеф Богдан Залеський // Зібр. тв.: У 50 т. – Т. 27. – К., 1980; Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Зібрання творів: У 50 т. – Т. 31. – К., 1981; Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті: У 5 т. – Т. 1, 2, 4. – К., 1987–1991; Зеров М. Українська школа в польській поезії; Українські школи в польській літературі // Твори: У 2 т. – Т. 2. – К., 1990; Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини; Грані міфічного, образ України в польському й українському романтизмі // До історії української літератури. – К., 1997.

В. С. Васьків

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА РОСІЙСЬКА ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО. Твори, в яких йдеться про українське козацтво, з'являються в російській літературі 1-ї чверті 17 ст. Оскільки роль козаків у подіях «Смути» була неоднозначною, то й у творах цього часу («Псковська літописна повість про Смутний час», «Сказання Авраамія Паліцина про облогу Троїце-Сергієвого монастиря», «Російський хронограф», «Літописна книга» С. І. Шаховського) вони згадуються по-різному, але здебільшого як частина війська Сигізмунда I, відступники від справжньої віри, що своїми списами підтримували політику польського короля. У російській літературі 17 ст. сюжети, пов'язані з українським козацтвом, майже відсутні. До проблеми *запорозького козацтва* звернувся російський письменник (нащадок грецького роду Капністів та українського Дуніних-Борковських) В. В. *Капніст* у проекті «Положення, на якому може бути набрано та утримано військо охочих козаків» (1788), де пропонував сформувати загони для боротьби з турками із січового козацтва. Поява такого трактату після зруйнування Запорозької Січі 1775 викликала негативну реакцію імператриці та її оточення.

Серед представників сентименталізму увагу до козацтва та історії України загалом привернув В. В. Ізмайлов, автор «Подорожі в полуденну Росію» (1800–03). У цьому творі дорожні нариси чергуються з історичними екскурсами, поряд з історією Давнього Києва автор тужливо згадує зруйнований республіканський лад Запорозької Січі та звичаї козацтва.

Становлення й розвиток романтизму пов'язані з пошуками нових героїв, сюжетів, конфліктів, що зумовило новий характер звернення до історії та особистості. На поч. 19 ст. епізоди з історії України були невичерпним джерелом художньої творчості. Одним з перших звернувся до них В. Наріжний. У його романах «Бурсак» (1823) та «Запорожець» (1826) багато замальовок різних суспільних верств України, в т. ч. й козацтва. У творчості російського письменника українського походження О. М. Сомова козацтво згадується у виданих уривках з роману «Гайдамак» (1826). У повісті «Київські відьми» (1833) на тлі побутових замальовок розгорнуто романтичну оповідь про трагічну долю козака Київського полку Федора Блискавки і його дружини Катрусі. У листі до О. С. Пушкіна О. М. Сомов повідомляє, що зібрав «все, що можливо» про Богдана *Хмельницького* та обміркував твір про нього, який, на жаль, так і не написав.

Увагу Ф. М. Глінки привернули постать Богдана Хмельницького та події *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, яким він присвятив повість «Зиновій Богдан Хмельницький, або Звільнена Малоросія» (1819). Спираючись на історичні праці Ж. *Шерера* і М. Лезюра, автор подає художню біографію видатного діяча української історії, створює поетичну оповідь про юність героя, який поступово починає відчувати себе воїном. Цей твір Ф. Глінки – один з перших зразків історичної прози декабристів.

Образ видатної історичної особи, доля якої також тісно пов'язана з козацтвом, створено в повісті О. О. Корніловича «Життєпис Мазепи» (1825). Романтичну версію взаємин І. *Мазепи* та В. *Кочубея* на тлі історичних подій та зі згадками про роль козацтва у цих взаєминах розкрито в повісті С. В. Аладьїна «Кочубей» (1827).

З метою пропаганди волелюбних ідей звертався до української історії К. Ф. *Рилєєв*. У його думі «Богдан Хмельницький» (1824) змальовано образ видатного гетьмана, розкрито його зв'язок з козацтвом, любов народу до нього:

И чтя послом небес желанным,
В замену всех наград и хвал,
Вождя-героя – Богом данным
Народа общий глас назвал.

У поемі «Войнаровський» (1823) Рилєєв звернувся до історії Мазепи та його племінника А. *Войнаровського*, дав їм характеристику, відмінну від тих, що існували в творах інших письменників, опоетизував козацьке буття. У поемі створено чудовий образ жінки-козачки, що уособлювала «доброту душі прекрасної». До розробки теми запорозького козацтва та національно-визвольної боротьби з його участю Рилєєв звертається в уривках недописаних поем «Мазепа», «Палій», «Наливайко» (1824–25). Прагнучи переосмислити факти, надати їм злободенного звучання, створити в літературному образі взірець громадянських чеснот, Рилєєв вважав можливим порушення історичної дійсності та анахронізми. Часто, нехтуючи реальними рисами історичного прототипу, він наділяє образи відомих осіб вигаданими рисами. Внутрішній світ його героїв зумовлений патріотизмом, альтруїзмом, готовністю віддати життя за суспільні ідеали, жертовністю. Поема «Наливайко», наскільки можна судити із загального плану та уривків, які поет встиг написати, задумувалася як широке епічне полотно з новим для романтичної поеми того часу героєм – ватажком козацької вольниці. У програмі поеми Наливайко стає гетьманом в результаті народного повстання. Вражають психологічні аналогії емоційного стану героя й автора; в монологах Наливайка сучасники бачили пророцтво трагічної долі Рилєєва.

Волелюбний дух українського козацтва мав вплив на юного О. С. Пушкіна, один із перших віршів якого, навіяний фольклором та загальною атмосферою інтересу до запорозького козацтва, називався «Козак» (1814). У чорновому автографі поеми «Брати-розбійники» (1821–22) згадується «вольный житель берегов Днепра». Українській історії та романтичним взаєминам її діячів, популярних у романтичній літературі Мазепи і Кочубея, присвячена значна частина поеми «Полтава» (1829), у якій поведінка Мазепи розглядається як зразок віроломства і зради. Пушкін полемізує зі своїми сучасниками, в творах яких ідеалізувався

Мазепа: «Деякі письменники хотіли зробити його героєм волі, новим Богданом Хмельницьким. Історія являє його честолюбцем, закоренілим у підступності та злодіяннях, – вважав О. С. Пушкін. – Мазепа діє в моїй поемі точнісінько, як в історії».

В історичній повісті Ф. В. Булгаріна «Звільнення Теребовлі» (1823) йдеться про історію боротьби *Речі Посполитої* з *Османською імперією* в 2-й пол. 17 ст. та місце в цій боротьбі українського козацтва: згадуються І. *Сірко*, М. *Ханенко*, П. *Дорошенко*, історія взаємин, що характеризуються автором як «чвари між козаками». В історичному романі «Дмитро Самозванець» (1830) значне місце посідає історія Запорозької Січі, її героїчне минуле, демократизм устрою, постійний захист південних земель. Багато в чому Ф. Булгарін був попередником М. *Гоголя* в розкритті теми Січі та козацтва, але загалом, описуючи воєнні походи й життя козаків на легендарній *Хортиці*, він робить висновок про грубість та розбещеність козацтва. Не обійшов увагою Ф. В. Булгарін і досить популярну в літературі того часу постать Мазепи. Його внесок у розробку міфу про цю історичну особу – роман «Мазепа» (1833–34), в якому авторська дидактика збігається з офіційною ідеологією того часу.

Найвищим досягненням російської літератури 1-ї пол. 19 ст. в зображенні козацтва та Запорозької Січі була творчість М. В. Гоголя. Мирний побут, обряди та особливе поетичне світосприйняття українського козацтва відтворені в його першій збірці «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1832). Поетичний світ збірки пройнятий таємною тугою за колишньою волею покріпачених «диканських козаків», в образах яких втілено різноманітні риси українського національного характеру. Тема боротьби України за національну незалежність у 17 ст. була основною в незакінченому романі «Гетьман» (1830), прототипом головного героя якого був ніжинський полковник Степан Остряниця. Образ ідеальної героїчної козацької вольниці змальовано в повісті *«Тарас Бульба»* (1833–34). М. В. Гоголь створив могутні характери козаків-лицарів, у яких уособлені кращі риси українського народу, його прагнення до волі та спроможність її завоювати. Народно-героїчна епопея «Тарас Бульба» відтворила «національний дух» волелюбного запорозького козацтва в героїчному і прекрасному прояві його могутніх сил. Під час праці над цим твором, згідно з поширеними тоді уявленнями, М. Гоголь вважав козацтво і його нащадків особливим слов'янським народом, що склався в епоху татаро-монгольської навали з представників різних народностей. Він помилявся як історик, але мав рацію як художник, що не сприймав кріпосницького буття і протиставив йому енергію й красу національного духу і патріотичну діяльність запорозької вольниці, її боротьбу проти польського панування.

Близькими до поглядів на запорозьке козацтво М. В. Гоголя були думки про цей історичний феномен О. І. Герцена. У праці «Про розвиток революційних ідей в Росії» (1851) він стверджував, що козацтво «відповідало тому буйному началу... що є однією з характерних рис слов'ян», і було втіленням чеснот «природної» людини: волелюбності, незалежності, простоти. Інакше і бути не могло, оскільки «військові республіканські та демократичні спільноти» запорожців ніколи «не пригноблювали, не поглинали особистість».

Г. П. Данилевський (якого традиційно прилучають до кола т. зв. російсько-українських письменників, оскільки його родове коріння пов'язане зі *Слобідською Україною*) добре володів українською мовою, збирав та опрацьовував твори українського фольклору, відтворював окремі моменти історії козацтва в збірці нарисів «Українська старовина» (1866). У повісті «Уманська різня, або Останні запорожці (1768–1775 рр.)» (1878) на документальній основі відтворюються події останніх років існування історико-культурного феномену Запорозької Січі. Автор докладно розповідає про причини та розвиток *Коліївщини*, участь козацтва в ній, про стосунки козацької верхівки з Москвою, переселення козаків на задунайські землі. Прагнучи до об'єктивності, автор дає негативні характеристики Г. *Потьомкіну* та О. *Безбородьку*, поетизує представників козацтва. Трагізмом овіяно образ постарілого П. *Калнишевського*-ченця. Епілог присвячено результатам зруйнування Січі, яке відізвалося в Україні, Польщі та Литві, зіставленню офіційної і народної точок зору на події 1768–76, козацьку волю та кріпаччину.

У романі М. С. Лєскова «Соборяни» (1872) загострюються риси волелюбного українського козака в буйній життєлюбній натурі диякона Ахілли, який все своє життя присвятив пошукам правди.

Цікавим є звернення до теми українського козацтва І. Буніна, який після подорожі Україною неодноразово звертався до проблеми вольниці, специфіки характеру та менталітету козацтва, чому присвячено баладу «Мушкет» (1912). Приниженню, залежності від долі, від зовнішніх обставин українського села кінця 19 ст. протиставлене героїчне і, головне, вільне минуле в оповіданні «На краю світу» (1895). У дорожньому нарисі «Козацьким ходом» (1903) І. Бунін відтворив власні переживання й роздуми, викликані юнацькою подорожжю традиційним козацьким шляхом, що пролягав від Києва до легендарної Хортиці, яка вразила його тишею та пусткою, – «тільки земляні вали, порослі травою, казали про те, що колись тут були військові стани».

Символічно, що нащадками запорозьких козаків були засновники російського футуризму, тому в їх творах так часто згадується і поетизується Україна, про що свідчить вірш В. В. Маяковського «Борг Україні» (1926), але особливо це помітно в творчому доробку В. В. Хлєбнікова, для якого Січ – це «російська відповідь на західних мечоносців та тевтонських лицарів»; їй він присвячує свій твір «Скуфія Скіфа». В оповіданні «Смерть Паливоди» йдеться про посмертні мандри душі «козака з Великого Лугу». Руйнування засад сучасного йому суспільства Голова Земної Кулі пояснює тим, що «ми забули два слова: гайдамак і бусурман – Запорозьку Січ».

Таким чином, висвітлення історії запорозького козацтва, образів видатних його представників, особливостей менталітету, прагнення до волі як основної риси характеру в російській літературі 19 – поч. 20 ст. було плідним і багатогранним. На жаль, цю традицію не підхопила російська література радянського періоду, в якій твори про запорозьке козацтво практично відсутні. Можливо, це пов'язано із загальними тенденціями замовчування багатьох сторінок історії України. Однак і в сучасному літературному процесі Росії ця тема не акцентується.

Літ.: Русская историческая поэма. – М., 1984; Предания веков: Русская историческая повесть XIX – начала XX столетия: В 2 т. – Т. I, II – К., 1991.

І. Я. Павленко

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКА ПРО КОЗАЦТВО. Важливим провісником української художньої літератури про козацтво був народний історичний епос – *думи* та історичні пісні, в яких оспівувалися мужність і патріотизм козаків, прославлялися *Запорозька Січ* та її ватажки, побратимство і взаємна виручка, рятування бранців-невольників із турецького і татарського полону.

Серед віршів 1-ї пол. 17 ст. найпочесніше місце займає анонімна «Пісня про козака і Кулину» («Пісня козака Плахти»), написана близько 1612. Твір побудовано на розмові козака Плахти з дівчиною Кулиною, яка мандрує з ним і долає труднощі. Це один із ранніх зразків баладної поезії. До найвідоміших зразків поезії цього періоду слід віднести «Вѣршѣ на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагаидачного, гетмана войска єго королевскои милости запорозкого», які склав ректор Київської братської школи Касіян *Сакович*, а прочитали його учні на похороні гетьмана в Києві (1622). Вірші були надруковані окремою книжечкою, яка складалася з передмови, 19 віршів та епілогу.

Події 2-ї пол. 17 ст. на Україні знайшли своє відображення в історико-повістевій прозі. Літописці зверталися до давно минулих часів, а потім уже говорили про *Визвольну війну*, про спільні українсько-російські походи проти королівської Польщі, султанської Туреччини і Кримського ханства.

Історичні вірші про козацтво були своєрідним різновидом козацьких *дум* або мали форму відгуків на події («Дума козацька о берестецькім звичекстві»), на перемоги українського війська («Висипався Хміль із міха» – про *Жовтоводську битву*) або на зруйнування Січі. Вірш «Пісня Чорноморського війська» А. *Головатого* був першим (1792) друкованим твором, написаним чистою народною мовою. Форму віршового діалогу мала «Розмова Великоросії з Малоросією» (1762) Семена *Дівовича*, де автор закликає до захисту рідного краю перед централістичними домаганнями Москви.

Дуже популярною була пісня «Ой біда, біда чайці-небозі», авторство якої приписують гетьманові І. *Мазепі*. У творі – образ України, козакам якої доводилося захищати Європу перед навалою східних орд.

Козацькі літописи 17–18 ст. – унікальне явище в історії української культури; це твори не лише історичні, джерелознавчі, а й літературно-художні; вони засвідчують неабияку письменницьку майстерність авторів. У *літописі Самовидця* з величезним художнім хистом змальовано картини перемоги Б. *Хмельницького* на Жовтих Водах і поразки під Берестечком, історичні портрети гетьманів, полковників *Війська Запорозького*, оцінено їхню діяльність не лише з погляду політичного успіху, а й погляду моралі козацького братерства, відданості спільним інтересам. Надзвичайно сильне враження справляє твір повсякчасною присутністю автора. Так описати події могла лише людина, яка сама була їх свідком, брала в них участь, – самовидець. *Літопис Граб'янки* (1710) показує крупним планом Визвольну війну українського народу середини 17 ст. Дослідники схильні називати його скорше військовою повістю, ніж літописом. Автор навіть поділив твір на «сказання», близькі до жанру давньоруської розповідної літератури. Основою їх сюжету були літописні відомості, факти з польських хронік, розповіді очевидців тощо, а стиль визначився стилем фольклорних творів, які з'явилися під час війни. Письменник запозичує з народнопоетичної творчості влучні порівняння, вогонь нищівної сатири, ритміку. Все це надало «сказанням» виразної образності, сприяло розкриттю в них визвольних ідей. За особливостями зображення подій літопис поділяється на дві частини: художню, в якій змальовуються події війни, і документальну – про повоєнні часи в Україні. *Літопис Величка* (1720) – це велика історична повість, що складається з низки оповідань, створених на багатому історичному матеріалі; це цілісне «сказання», велика життєва легенда у трьох томах. Вперше у вітчизняній літературі та історії С. *Величко* визначає поняття «Україна» і «український народ», подаючи їх як територіально і національно усталені. Запозичені з народнопоетичної творчості образні деталі, інтерпретовані з приказок та прислів'їв влучні вирази, засоби гумору й сатири роблять твір образним, емоційним.

«Всю славу козацьку за словом єдиним / Переніс в убогу хату сироти», – так оцінив Т. *Шевченко* майстерність Івана *Котляревського* (1769–1838) щодо художньої концепції історії в поемі «*Енеїда*» (1-е вид. – 1798; 1-е повне вид. – 1842). Епохальне значення «Енеїди» перш за все в тому, що це був перший друкований твір, написаний живою розмовною мовою українського народу, перший паросток нової української літератури, перша сторінка в її новій історії. В «Енеїді» вперше в художній літературі постала різко окреслена індивідуальність усієї «Малоросії» – України.

На поч. 19 ст. посилюється письменницький інтерес до історії України. Павло Білецький-Носенко (1774–1856) був автором першого роману про історичні події 1648–57 «Зиновий Богдан Хмельницкий». Твір насичений маловідомими літописними свідченнями, текстами універсалів і виступів Б. Хмельницького. Показані також його соратники І. *Богун*, М. *Кривоніс*, І. *Золотаренко*, Д. *Нечай*. Могутній визвольний рух був підготовлений, на думку автора, багаторічною боротьбою запорожців, цих «неустрашимых флибустьеров». У російський текст роману вплетено чимало українських історичних обрядових пісень і поетичних творів самого автора, тобто роман, по суті, двомовний.

Євген *Гребінка* (1812–1848), приділивши пильну увагу художньому дослідженню подій рідної історії, поетизації козацьких ватажків, написав низку романтичних поезій («Печаль», «Курган», «Украинский бард», «Казак на чужбине» та ін.). Найчастіше в них згадується ім'я С. *Наливайка*. Персоніфікований образ могили виступає як символ волі й вічного зв'язку з рідною землею. У центрі поезії «Украинский бард» – романтичний образ бандуриста. На історичному матеріалі написані повість «Нежинский полковник Золотаренко» (1842) і роман «Чайковский» (1843). Головний герой зазначеної повісті – історична постать, людина надзвичайної мужності; Золотаренко гине під час повернення козацького війська з походу. Провідний пафос роману «Чайковский» – утвердження демократичних основ Запорозької Січі, де виховуються справжні герої-патріоти, яким і постає з твору головний герой – Олексій Попович-Чайковський.

У творах Левка Боровиковського (1806–1889) «Козак», «Палій», «Смерть Пушкаря» «вольний козак» постає в ореолі таких символів, як «широкий степ», «буйний вітер», «вірний кінь». Сцена прощання січовика («Козак»), мотиви розлуки з батьківщиною дуже близькі до прощання Байронового Чайльд-Гарольда. І все ж козак чи

гайдамака у поета ще досить абстраговані від їхньої справжньої суспільної ролі.

Для одного з найвизначніших представників українського романтизму Амвросія Метлинського (1814–1870) козацькі часи були добою національної гідності (поезії «Бандура», «Степ», «Спис», «Козак та буря», «Козача смерть»); героїчні характери історичного минулого протистоять нікчемним персонажам сучасного авторові періоду.

Образ козацької вольниці, в якому проступає ідея національної незалежності України, змальовано в історичних елегіях, елегійних віршах-роздумах, віршових оповіданнях та баладах «Могила», «Поминки», «Козак» Я. Щоголева, «Іван Кучерявий», «Гей, Іване, пора» М. Петренка, «Старі пісні» О. Корсуна, «До могил» О. Шишацького-Ілліна. Слова Т. Шевченка «Тії слави козацької / Повік не забудем!» найточніше формулюють лейтмотив цієї групи творів. У вірші «Козак, гайдамак, чумак» А. Метлинського окреслена деградація в наступності цих трьох персонажів – символів української історії. До нього близький вірш «У полі» Я. Щоголева, де один за одним відпадають від колишнього козака його атрибути (кінь, шабля, рушниця), і він стає звичайним «гречкосієм». Історичні особи наділені елементами легендарного суб'єктивно-авторського вимислу («Палій» В. Забіли, «Дорошенко» О. Корсуна). І все ж у відображенні подій, пов'язаних із діяльністю Мазепи та Полтавською битвою, тогочасна українська поезія практично не відходила від ортодоксальної російської історіографії, хоча були тут і яскраві винятки – балада «Мана» О. Корсуна, поема «Мазепа, гетьман український» С. Руданського. Поема «Кочубей» невідомого автора засвідчує показовий факт, що українська література мала свою поему про Мазепу і Кочубея раніше, ніж з'явилася «Полтава» О. Пушкіна (липень 1828).

Модифіковані, перетворені фантазією творця історичні факти стали основою поеми М. Максимовича (родича відомого вченого) «Богдан Хмельницький» (1833). У ній дві сюжетні лінії: перша – причини й розмах Хмельниччини, друга – кохання Богдана і польки Марії (Минодори).

Художній здобуток цього твору збагатила написана російською мовою поема Є. Гребінки «Богдан» (1843). Хоча історичну конкретику в ній нерідко заступають узагальнені символи – історія боротьби двох орлів із чорними воронами, образ могили тощо, – все ж простежується близький до історичної достовірності образ гетьмана, наголошується на тісному зв'язку його з козацькими масами.

Я. *Кухаренко* (1800–1862) у поемі «Харко, запорозький кошовий», змальовуючи початок Кубанського війська, прихід запорожців та утікачів-селян з України, орієнтувався на Енея і його сподвижників у поемі І. Котляревського. Козацька тема опрацьована в епічних поезіях Маркіяна Шашкевича (1811–1843) «О Наливайку», «Хмельницького обступленіє Львова», де видно проблиски нового типу особистості – «суверенної людини».

Історичні поеми Т. Шевченка «Тарасова ніч» (1838), «Іван Підкова» (1839), «Гайдамаки» (1841), «Гамалія» (1842) з'явилися в епоху розквіту слов'янського романтизму, коли в Україні формувався різновид цього напряму, властивий для недержавних націй – української, білоруської, сербської, словенської та ін.), тісно пов'язаний з національно-визвольними прагненнями. Вони мали збудити національну й соціальну самосвідомість українців, протиставити їхній громадянській пасивності героїчну боротьбу предків-козаків за волю.

Завдяки численним алюзіям боротьба Яна Гуса проти Ватикану в поемі «Єретик» (1845) асоціювалася з боротьбою проти гнобительської політики Росії. Велике значення мали і заклики поета до єднання слов'янських народів і до опору німецькій експансії.

Історичні поеми й вірші «Чернець» (1847), «Іржавець» (1847), «Заступила чорна хмара» (1848), «У неділеньку у святую» (1848) реалістичним психологізмом, багатством асоціацій і нюансів, різних «голосів», словесних «партій», тез і антитез випереджали літературну добу і створювали ґрунт для піднесення української історичної поезії 19 ст.

Національно-визвольна боротьба, як і в «Гайдамаках» Т. Шевченка, представлена у великій за обсягом поемі П. Морачевського «Чумаки, або Україна з 1768 року...» (1848, 1864). Основною темою її п'яти «пісень» є *Коліївщина*; шоста «пісня» присвячена ліквідації Запорозької Січі, заснуванню козацького коша за Дунаєм, бойовим діям біля Ізмаїла (1828), формуванню Азовського козацького полку (1830) тощо.

Поема Данила *Мордовця* «Козаки і море» (1854, надрукована 1859) має дві сюжетні лінії: похід січовиків на турків і чекання їх удома.

Етапною подією у розвитку української прози стали «Народні оповідання» (1858) Марка Вовчка (1833–1907), що виникли як художнє явище на гострому відчутті письменницею болів і турбот своєї доби. Оповідання «Козачка» відтворює логічні повороти трагедії жінки, яка з вільної козачки стала закріпаченою (її розлучили з чоловіком, а потім з трьома синами, позбавили хати; як жила Олеся «плачучи, так вмерла плачучи»). Людина в художньому тлумаченні Марка Вовчка тільки тоді й гідна цього звання, коли вона вільна або шукає виходу з неволі, як діє козацький розвідник, що удавав із себе сліпця-бандуриста, і його помічниця в історичній повісті «Маруся» (1871), що в переробці П. Ж. Сталя (Етцеля) за останні 125 років витримала понад сто видань у Франції і стала класичним твором французької дитячої літератури.

Характерне для української романтичної поезії оспівування козацьких часів займає у Миколи *Костомарова* (1817–1885) досить скромне місце. Ліріко-епічні твори «Максим Перебийніс» (Перебийніс – одне з прізвиськ М. Кривоноса), «Згадка», «Могила», «Дід-пасічник» є спогадами-роздумами про минулі події. Поетизація славних гетьманів, козацької слави й могил, образ «сердешної небоги» – матері-України властиві віршеві «Спить Вкраїна та руїни». В історичній драмі «Сава Чалий» (1838) відсутність міцних морально-психологічних зв'язків між керівником і підлеглими, його особистого авторитету призводить у критичній ситуації до того, що козаки стають слухняним знаряддям іншого (Гната *Голого*), не розгадавши його підступних намірів, і як некерована маса вбивають і Саву, і мстивого Гната. Сюжет трагедії «Переяславська ніч» (1841) розвивається у протиборстві двох ідей – помсти, безпощадності до ворогів, носієм якої є переяславський полковник Лисенко, та християнського прощення й примирення, втілених в образі священика Анастасія. Волею автора, але в далекий від реальності спосіб, перемагає ідея примирення. Центральним персонажем повісті російською мовою «Черниговка» (1881) є гетьман Правобережної України П. *Дорошенко*.

Поема «Україна» (1843) П. *Куліша* втілювала прагнення створити подібну до Гомерової «Іліади» історичну епопею про козацьких героїв та козацьку старовину від Володимира Великого до Богдана Хмельницького «шляхом реконструкції фольклорних текстів». Із дванадцяти дум, що складали поему, Куліш написав перші чотири, пісні про гетьманів С. Наливайка та Г. *Лободу* – в дев'яту, десяту й одинадцяту, додав 80 своїх рядків до дванадцятої народної. Крім того, власні думи він інкрустував народнопоетичними вставками, а народні доповнив своїми віршами.

У поемі «Солониця» Куліш звеличив повстання під проводом С. Наливайка (1596), у поемі «Кумейки» – *повстання 1637* на чолі з *Павлюком*. Історико-побутова поема «Настуся» на основі народної пісні про *Морозенка* містить улюблену фольклорну картину (особливо яскраво відбиту в російськомовному романі «Михайло Чарнышенко») суперечності двох характерів – «козацького» і «жіночого», сімейного. У поемі «Великі проводи» в постаті козака Голки письменник вивів визначного українського патріота Юрія *Немирича*, якого високо цінував за участь у «козацьких змаганнях» доби Б. Хмельницького та І. *Виговського*. «Великі проводи» – це відступ князя Яреми *Вишневецького* з Лубнів 1648, коли його «проводили» українські повстанці аж до кордонів північної Чернігівщини. За панорамою зображення, струнким сюжетом, розвиненою художньою дією, її освітленням під кутом зору різних персонажів, змалюванням численних сцен та епізодів ця поема наближається до жанру роману у віршах.

У збірці віршів «Хуторна поезія» (1882) відбилася тодішня переоцінка Кулішем української історії і насамперед козаччини, варіюється думка, що козацькі повстання і війни проти шляхти – це виступи «руїнників» проти «культурників». Б. Хмельницького він звинуватив у розбудженні темних сил юрби, закономірним наслідком Хмельниччини назвав *Руїну* та Коліївщину (вірш «Покута козацького батька»).

В історію української літератури Куліш увійшов насамперед як автор першого українського роману *«Чорна рада»* (1843–57), який побудовано на зображенні перипетій, пов'язаних із відомою історичною подією – *чорною радою 1663*, що відбувалася у Ніжині. Заслугою Куліша є те, що він зумів створити живий і повнокровний образ козацької України 1663 р., який символізує її драматичну історичну долю.

Козацько-старшинський хутірський побут опоетизовано в романтичній ідилії Куліша «Орися» (1857), поєднання жіночої душі й чоловічого розуму, шлюб селянської дівчини Олени й заможного, інтелектуально розвиненого козака Павла Піддубня – в оповіданні «Дівоче серце» (1862). Морально-повчальний мотив звучить в оповіданнях «Мартин Гак» і «Січові гості» (1861).

Найвищим здобутком Куліша-драматурга стала «Драмована трилогія» (1882–85, 1893). Центральний персонаж першого твору трилогії – «Байда, князь Вишневецький. Драма (1553–1564)» – витворений на основі ототожнення героя народно-історичної «Пісні про Байду» з історичною особою – князем Дмитром *Вишневецьким*. Після марних шукань правди в «короля», «султана» і «царя» й гірких розчарувань Байда намагається знайти опору в козацтві, яке Куліш оцінює крізь призму поступу цивілізації та культури. Письменник протиставляє Байду, князя Вишневецького, і Феська Ганжу Андибера як представників різних національних типів історичних діянь – культурницького і руїнницького. У другій драмі «Цар Наливай (1596)» гетьмани нереєстрового козацтва Наливайко і Лобода зображені як засліплені «дикою помстою» «руїнники», що мріють про всесвітній диктат козацької вольниці, про козака як «царя вселенної». Ідею облагородження козацтва культурою висловив П. Куліш у третій драмі «Петро Сагайдачний (1621)», в якій заперечив можливість рівноправного приєднання України до Росії під диктатом Москви і вустами одного з головних персонажів наголосив, що «ждати мусить Русь (Україна) чогось від себе, від присуду козацького меча, від права всенародного», а не від «доброї волі» сусідніх країн (Польщі чи Московщини).

У «Мальованій гайдамащині» (1876), що поєднувала ознаки філософсько-історичного трактату й публіцистичної статті з елементами літературної повісті (епічними описами і драматичними сценами), Куліш, за його словами, «силкувався вибитись із-під завзятого козацького романтизму» «при ясному світлі позитивної критики», орієнтуючись на «нову науку соціологію».

Захоплення козацькою славою, Запорожжям («Ах, бо мило тамки жити, мило тамки бути») Юрія Федьковича (1834–1888) у віршах «Україна», «Козак» знайшло продовження у трагедії «Хмельницький» (1887, 1888; три редакції), в якій письменник вибирає, сполучає, іноді анахронічно, епізоди з життя й діяльності гетьмана на основі монографії Костомарова «Богдан Хмельницький». Головний герой постає здебільшого коментатором тих подій, які відбуваються з ним і навколо нього, а не їх учасником і вершителем.

Олекса Стороженко (1805–1874) у складній, різношаровій системі повісті «Марко Проклятий» (1879) поєднав легендарно-міфологічний та конкретно-історичний матеріали, фантастичний і реальний плани. Визначення трагічної долі Марка як вічного блукання автор пов'язує з народженням героя в нелюдських умовах боротьби батьків у складі запорозького козацтва проти ворогів України. Нагромадження жахів у творі призводить до однобокого змалювання Визвольної війни лише як жорстокого катування ворогів, а М. Кривоноса – як страхітливого месника.

У поезії Леоніда Глібова (1827–1893) є лише мимобіжна та обережна, досить неоднозначна згадка про козацьке минуле України: «Була колись доля; траплялось тоді / І слави чимало, багато і шкоди» (вірш «Над Дніпром»). Загадка «Веселий, ясний деньочок» містить бурлескне зниження образу козака, що в ньому на комічний лад постає рослина – горох.

Три рукописні книжки «Співомовки козака Вінка Руданського», де «Вінок» (від грецького «стефанос») означає Степан, становлять основу літературної спадщини поета, в якого справжнє захоплення викликали народні пісні й думи про козаків. С. Руданський (1834–1873) – автор «Хмільницької пісні» («Гей, браття-козаки, сідлайте-но коні!») з її закликом: «Нехай знову брязне шабелька стальная / В козацьких залізних руках!» та ліричних творів «Могила», «До України». Ще й досі малодосліджена «поетична хроніка Гетьманщини» С. Руданського – шість історичних поем: «Мазепа, гетьман український», «Іван Скоропада», «Павло Полуботок», «Вельямін», «Павло Апостол», «Мініх» (1860). Художньо найдовершенішою серед них є перша. Козацьку тему розроблено у ряді гуморесок («Запорожці у сенаті», «Кошовий у цариці»,

«Смерть козака», «Турецька кара», «Ахмет третій і запорожці»).

Козацька тема посідала особливе місце в драматургії 40–60-х рр. Її розкрито у п'єсах Я. Кухаренка «Чорноморський побут на Кубані» (1861), С. *Гулака-Артемовського* «*Запорожець за Дунаєм*» (1863), Д. Старицького «Последній кошовий запорожський» (1865). У перших двох творах органічно поєднуються гумор і героїка, реалістичні характери (колоритні постаті Кулини й Кабиці, Одарки й Карася лишилися неперевершеними) і романтичний ідеал запорозької волі. Третя захоплює кмітливістю кошового задунайських запорожців Йосипа, який шукає можливостей для козаків повернутись на батьківщину. У драмі М. Онука (С. Метлинського) «Мотря Кочубеївна» (1861) перша роль належала другорядній історичній особі, яка нагадує в монологах про колишню славу України.

Розвиток козацької теми в українській літературі ускладнювали й гальмували, деформували й переривали Валуєвський циркуляр 1863, Емський указ 1876 та наступні цензурні розпорядження 1880–1900, що завершували розпочату ще *Петром І* політику денаціоналізації української культури, забороняючи книги з історичної тематики і навіть вживання слів «Запорозька Січ», «козак», «воля». Велика відданість українській літературі і особиста мужність за таких умов були характерні для І. *Нечуя-Левицького*, Панаса Мирного, О. Кониського, М. *Старицького*, Б. Грінченка, П. Грабовського, Олени Пчілки, М. Кропивницького, І. *Карпенка-Карого*.

Історія козаччини дістала відтворення у казці Івана Нечуя-Левицького (1838–1918) «Запорожці» (1873), романах «Князь Єремія Вишневецький» (написаний 1897, вперше надрукований 1932), «Гетьман Іван Виговський» (1899), драмах «Маруся Богуславка» (1875), «В диму та полум'ї» (1875), історико-популярних нарисах «Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина», «Татари і Литва на Україні» та ін. Особливу увагу письменника привертають проблеми історичного вибору в «смутні часи» 16–17 ст., коли йшлося про найефективніші шляхи України до визволення, до державності. У першому романі на тлі бурхливого протесту козацтва і селянських мас Правобережної України проти національно-релігійного гніту з боку польської шляхти автор розкриває образ вихідця зі славетного українського роду, «перевертня» і зрадника Єремії (Яреми) Вишневецького, який виявляє нелюдську жорстокість до полонених козаків, поривчасті й нестійкі почуття любові до козачки-удови Тодозі Світайлихи. Раціональне зерно двох концепцій – державницької і народницької – використав письменник у другому романі, проте гармонії в їх поєднанні не досяг. Приймаючи протистояння Виговського Москві, І. Нечуй-Левицький відкидав пропольську орієнтацію гетьмана, його незгоду з народом. Майстерно виписано пейзаж козацького *Чигирина*, пишну процесію польської шляхти й козацтва на вулицях Варшави під час присягання на підданство польському королеві, битву запорожців із поляками на Тясминському мості та ін.

Соціальне розшарування козацтва, історію закріпачення села Пісків показано в другій частині роману Панаса Мирного (1849–1920) «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1875, 1880). У творі підноситься ідея волі. Дія драми «Лимерівна» (1892) відбувається в 2-й пол. 18 ст. У ній представлені такі історичні реалії; гайдамацький рух, січові гості, пікінери, полковницький суд, розорена біднота тощо.

Трагічну ідею боротьби за волю рідного краю несли в собі реалістичні за підходом до зображення подій і характерів драми «Маруся Чурай» (1888) Г. Бораковського, «Мазепа» (1897) й «Сава Чалий» (1899) І. Карпенка-Карого. Певний відхід від реальних історичних фактів, романтична спрямованість властиві драмам «Бондарівна» (1884) І. Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» (1897), «Оборона Буші» (1889) М. Старицького, особливо двом першим, сюжети яких ґрунтуються на народній пісні та думі. Як вважав І. Франко, Г. Бораковському пощастило створити одну з найкращих драм. Золотим віком галицького театру називали 80-і рр., коли глядацький успіх здобула, зокрема, вистава за п'єсою О. Барвінського «Павло Полуботок, наказний гетьман України».

У драмі «Маруся Чураївна» (1894–99) Володимира Самійленка (1864–1925) основну увагу приділено темі змагання двох поглядів на збройну боротьбу. Від справедливої війни не відмовляється дівчина-поетеса Маруся. Різні аспекти козаччини висвітлені в історичних драмах «Богдан Хмельницький» Г. *Хоткевича*, «Гетьман Дорошенко», «Іван Мазепа» Л. *Старицької-Черняхівської*, «Сонце руїни», «Гетьман Мазепа» В. Пачовського, «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка.

Трагедію «Сава Чалий» Івана Карпенка-Карого (1845–1906) від романтичної драми М. Костомарова відрізняють глибокий психологізм, переконлива вмотивованість дій та вчинків персонажів. Розкриваючи складнощі національно-визвольної боротьби українського народу під проводом і за участю запорозького козацтва проти польсько-шляхетського поневолення на поч. 18 ст., письменник показав трагічну помилку керівника, який з найкращими намірами йде на істотні компроміси і зрештою переходить до ворожого табору, стає перевертнем.

Драма «Мазепа» засвідчила досить успішне прагнення автора показати складність однієї з найпомітніших в історії України постатей, якій довелося зазнати поразки в побутовому конфлікті і не вдалося виконати взяту на себе історичну місію.

Різних аспектів життя вільного козацтва торкається драматург у п'єсах «Паливода XVIII століття» (1893), «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» (1896), «Гандзя» (1902). В останньому творі в образі красуні Гандзі, за яку змагаються козацькі керівники, можна вловити риси самої України. Це вона кидає в очі своїм «дітям нерозумним», що оптом і вроздріб продавали її сусіднім державам: «…Тягнули хто куди хотів, і не питали мене, чи хочу я того, чого вони хочуть».

Борис Грінченко (1863–1910) показав козацтво у низці історичних нарисів («Як жив український народ», «Іван Виговський, його життя й діла» та ін.), в поемах «Смерть отаманова» (1888), «Лесь, преславний гайдамака», в історико-патріотичних драмах «Серед бурі» (1897), «Степовий гість» (1900), у яких автор порушив важливі морально-етичні проблеми свободи і насильства, вірності й зради, злочину й кари. Поема «Смерть отаманова» розповідає про останній день старого запорожця, який усе життя провів у козацьких походах та битвах з ворогами. Не бажаючи «лежачою смертю вмирати», бувалий звитяжець звелів товариству посадити себе на коня, аби ще раз глянути «на

батька, на степ». У довгій останній дорозі на бойовому коні і застав старого отамана довічний сон. Мертвий, він схилився на руки молодих побратимів.

Останні десятиріччя 19 ст. позначені намаганням поетів поставити козацьку тему в новий контекст цінностей та орієнтирів. З одного боку, продовжують з'являтися твори з традиційним баченням образів козацької доблесті («Мурашка», «Нечай» С. Воробкевича, «Берестечко» Г. Воробкевича, «Маруся Богуславка» Є. Згарського, «Козачка Олена» Олени Пчілки, «Могильні сходини» О. Цисса). Посилюється увага до трагічних, «поразкових» моментів. З іншого боку, здійснюється перегляд усталених романтичних уявлень про козацький період української історії. Це відбилося в «Хуторній поезії» П. Куліша, у творчості В. Мови-Лиманського («Козацький кістяк»), І. Манжури («Декому»).

І. Франко, використовуючи і порівнюючи різноманітні матеріали і джерела про Визвольну війну українського народу середини 17 ст., написав ґрунтовні історико-філологічні праці «Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах» (1898) і «Студії над українськими народними піснями» (1913). Він створив і значний художній твір – історичну поему «На Святоюрській горі» (1900). Покладені в її основу події «паспортизовані» – мають точно визначене місце (Святоюрська гора у Львові) і точно вказану дату – 30.10.1655. Польський король *Ян II Казимир*, що втік у Силезію, прислав Хмельницькому в табір дарунки й листи, в яких закликав до примирення. Поема-монолог, промова Хмельницького до королівських послів допомогли авторові розкрити психологічну і філософську сутність образу гетьмана, «пропустити» історію народу крізь особистість героя, по-новому висвітлити діалектичний зв'язок історії і видатного її діяча. Розум – домінанта образу гетьмана.

Герої оповідання Михайла Коцюбинського (1864–1913) «Дорогою ціною» (1901) Остап і Соломія не можуть гнути спину в покорі, вони прагнуть здобути волю втечею за Дунай, навіть ціною життя. Образ Остапа – художнє втілення волелюбності людини, яку змалечку зачаровували дідові розповіді про Січ, про козацтво.

Осип Маковей (1867–1925) історичну повість «Ярошенко» (1905) присвятив одній із сторінок турецько-польської війни – битві під Хотином восени 1621, у якій разом із польськими військами взяли участь понад 42 тисячі запорозьких козаків. У творі виписано ряд історичних постатей, серед яких виділяється гетьман Петро *Сагайдачний*.

Олександр Олесь (1878–1944) одним із найкращих своїх творів вважав казку «Над Дніпром», у якій він висвітлює історію Запорозької Січі. Думу-п'єсу «Хвесько Андибер» присвятив змалюванню козака-нетяги, який згодом виявляється гетьманом запорозьким.

У творчій спадщині Богдана *Лепкого* (1872–1941) чільне місце посідають твори про гетьманування І. Мазепи, боротьбу України за незалежність (повісті «Крутіж», «Сотниківна», «Орли»). Спочатку повісті про Мазепу задумувалися автором як трилогія, але в процесі роботи задум розрісся до циклу із 5 повістей: «Мотря» (1926), «Не вбивай» (1926), «Батурин» (1927), «Полтава» (1928–29), «З-під Полтави до Бендер» (1955, видання здійснене братом Левком Лепким у Нью-Йорку). Письменник змальовує Мазепу як державного діяча, політика, патріота, як високоосвічену особистість. Глибокопсихологічно показано його особисте життя – кохання до Мотрі Кочубеївни. Зображення гетьмана Б. Лепким, яке базувалося насамперед на працях М. *Грушевського*, лише тепер доступних широкому загалові, викликало свого часу одіозні оцінки, через які творча спадщина митця була вилучена з історії української літератури. Нині його твори перевидано в Україні.

До «заборонених творів» була віднесена і поема Володимира *Сосюри* (1898–1965) «Мазепа» (розпочата 1929, завершена 1959), яку опубліковано разом із літературознавчим аналізом лише в 1988 у журналі «Київ». Уболівання гетьмана за долю України, з якої цар «Петро колонію зробив», передано, зокрема, такими словами: «Любив Вкраїну він душею / І зрадником не був для неї».

Юрій Липа (1900–1944) від свого батька, відомого прозаїка й поета Івана Липи, успадкував жагу літературної творчості, був учасником визвольних змагань в Україні 1917–21 – козаком збройного куреня морської піхоти уряду УНР, заступником командира Одеської Січі; згодом опинився в еміграції. Серед найкращих його творів – «роман із XVII століття» «Козаки в Московії» (1935) про події часів Хмельниччини і повість «Гетьман Іван Мазепа» (1917).

Андрій Чайковський (1857–1935) – автор історичних повістей та оповідань для читачів шкільного віку. «Я поклав за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі нашу історію козацького періоду і тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду й студій», – признавався письменник. До історичних повістей А. Чайковського належать: «За сестрою» (1907), «Козацька помста» (1920), «На уходах» (1921), «Олексій Корнієнко» (1924), «Віддячився», «За чужі гроші» (1913), «Сонце заходить» (1930), «За наживою» (1934), «Богданко», «Червоне п'ятно», «Полковник Кричевський». Найбільшим літературним полотном, яке задумав А. Чайковський, була історична повість у шести томах «Сагайдачний». Перший том «Побратими» вийшов у світ в 1-й пол. 20-х рр., другий том «До слави» конфіскований польською владою, третій том «Гетьман» за життя письменника не був надрукований.

Вагомий внесок у скарбницю творів про героїку січовиків зробив Микола Чернявський (1868–1938) історичними баладами-хроніками «Богданова інтродукція», «Богданова слава, 1648», «Суботівське подзвоння, 1657», «Кінець Дорошенка, 1675», сатиричною баладою-портретом «Іванець Брюховецький, 1663–1668», віршами «Батуринські руїни», «Вогненні коні» та ін.

Сюжет історичної поеми «Байда» (1908) Грицька Чупринки (1879–1921) близький до відомої фольклорної пісні: висячи на гаку, герой вихоплює у турка лук, але «поковзнулася стріла» в його руках. «Терплячим серед мук» залишився богатир аж до смерті.

Адріан *Кащенко* (1858–1921) – автор багатьох популярних творів про героїку Запорозької Січі. Героїзм козацтва, «народного богатиря-лицаря» звеличено в оповіданнях «Сіркова слава» (1903), «Дим» (1906), «На руїнах Січі» (1907), «Сіркова могила» (1908). Відтоді і до кінця літературної діяльності письменник постійно розробляв тему козаччини, втіливши її у повістях «Зруйноване гніздо», «Борці за правду», «З Дніпра на Дунай», «Під Корсунем», оповіданнях «Славні побратими», «Про гетьмана Сагайдачного», «Над Кодацьким порогом».

Боротьбу козаків з іноземними поневолювачами письменники 20–40-х рр. прагнули оцінити з класових позицій, що набули форм залежності від вульгарно-соціологічних концепцій, орієнтації на схематизм і спрощенство, на антиісторизм. Повстання українських козаків і селян 1668 проти утисків і знущань царської адміністрації на чолі з харківським воєводою Ситіним показано в повісті М. Горбаня «Козак і воєвода» (1929). Це ж повстання, а також Запорозька Січ за часів Сіркових походів проти татар і турків змальовані у романі Г. Бабенка «Шляхом бурхливим» (1931). Глибше й діалектичніше осмислюються народний рух і його ватажки в романі О. Соколовського «Богун» (1931).

Етапом у розвитку української історичної романістики став роман Зінаїди *Тулуб* «Людолови» (1934) – перша епопея, від якої починається традиція (підготовлена трилогією М. Старицького «Перед бурей», «Буря», «У пристани») зображення життя українського народу в 17 ст. у широких міжнародних вимірах, а українських національно-визвольних змагань, дій козацьких провідників – на тлі європейської політики у багатоманітних державних і дипломатичних зв'язках.

Романом Івана *Ле* «Наливайко» (1940) українська історична проза засвідчила уміння створити повноцінний образ головного героя – історичної особи, тимчасом як головні персонажі п'єси О. Корнійчука «Богдан Хмельницький» (1937) і повісті Я. Качури «Іван Богун» (1940), а також книжки М. Шиманського «Максим Кривоніс» (1941) не позбавлені тенденційності.

Наближення Визвольної війни, образ одного з прославлених героїв її Максима Кривоноса показано у романі Петра *Панча* «Запорожці» (1944), що пізніше, перероблений автором, став першою частиною роману «Гомоніла Україна».

Картину розгрому в 1635 запорозькими козаками на чолі з Іваном *Сулимою* Кодацької фортеці на Дніпрі змальовано у п'єсі О. Копиленка «Чому не гаснуть зорі?» (1944). Похід війська від керівництвом Семена *Палія* від Фастова до Кодими, підготовку та хід битви на цій річці (1693) розкрито у повісті Ф. Бурлаки «Битва на Кодимі» (1945).

У 1950-і рр. історична проза найбільше творчої уваги приділила Визвольній війні українського народу середини 17 ст. та «возз'єднанню» України з Росією. Роман П. Панча «Гомоніла Україна» (1954) охоплює понад 10 років історії: від запровадження польським урядом *«Ординації війська запорозького реєстрового» 1638*, що стала жорстокою розправою над переможеними козаками, до приїзду Хмельницького після перших тріумфальних перемог над шляхтою до Києва.

У романі Натана Рибака «Переяславська рада» (1953) розкрито події, що розгорталися згодом, – від урочистої зустрічі Б. Хмельницького в Києві (23.12.1648) до смерті гетьмана (27.7.1657). Тематично споріднені, ці твори водночас дуже відрізняються один від одного і своєю будовою, і художніми засобами. В центрі уваги Н. Рибака стоїть *Переяславська рада 1654*, події якої та українсько-російські взаємини письменник висвітлював кон'юнктурно, на догоду ідеологічним догмам. У романі Панаса Кочури «Світлий ранок» фактична історія займає незначне місце. Лише в третій частині твору месницький загін Софрона Довгаля вливається в армію Б. Хмельницького. І все ж авторська фантазія базується на глибокому знанні й тонкому відчутті епохи.

Трилогія Івана Ле «Хмельницький» (1957–64) стала художньою панорамою цілої історичної доби, хоча сюжетна магістраль твору зіткана головним чином із матеріалів біографії Богдана Хмельницького. У трилогії діє близько сотні відомих історії людей. У кожного з них – свій характер, своя поведінка, своя мова, і майже завжди, створюючи ці образи, автор майстерно поєднує відомі факти зі значною дозою вигадки.

Героїчна боротьба в 20–30-х рр. 17 ст. козацтва проти турецько-татарської та польської експансії в Україні є провідним мотивом роману Костянтина Басенка «Початок» (1972).

Серед творів, присвячених 17 ст., привертає увагу роман В. Шевчука «Побратими», історичну основу якого становлять дві події – похід січовиків у володіння кримського хана й турецького султана (1629) та майже тритижневий бій українських повстанців під проводом гетьмана нереєстрового козацтва Тараса Федоровича (Трясила) з польським військом С. *Конєцпольського* біля Переяслава (весна 1630).

Романи В. Малика «Посол Урус-шайтана» (1968), «Фірман султана» (1968), «Чорний вершник» (1976), «Шовковий шнурок» складають тетралогію з єдиною фабулою, часом і місцем дії та спільними героями. Сюжетні події, що припадають на останню третину 17 ст., розгортаються в Україні, у Криму, Туреччині, Болгарії, Польщі і відбивають спільну боротьбу народів слов'янського світу проти мусульманської експансії.

Боротьбу запорозького козацтва та молдовського селянства у 60–70-і рр. 16 ст. проти турецько-татарських поневолювачів змальовано в історичній повісті Я. Стецюка «Іван Підкова» (1971). Про гетьманування на Запорозькій Січі Івана Сулими розповідає Т. Микитин в історичній повісті «Над Кодаком» (1970).

Романи «Бране Поле» (1969) Р. Чумака, «Гайдамаки» (1957) Ю. *Мушкетика*, «Коліївщина» (1966), «Колії» (1968) М. Глухенького, «Гонта» (1969) Я. Стецюка, «Очаківський розмир» (1965), «Карасунський Кут» (1968) С. Добровольського, «Таїна голубого палацу» (1978) А. Дрофаня засвідчують пожвавлення в українській прозі творчого інтересу до історії України 18 ст. У сюжетній основі «Браного Поля» лежить драматична історія одного з козацьких сіл Ніжинського полку під назвою Бране Поле, над яким нависла реальна загроза покріпачення. Про перебування Єлизавети Петрівни на імператорському троні, про гетьманування Кирила Розумовського на Лівобережній Україні, про молодого Григорія Сковороду письменник розповідає скупо.

Гайдамаччині присвячено цикл історичних романів і повістей. Шевченківські традиції зображення цього історичного явища в поемі «Гайдамаки» та поезії «Холодний Яр» продовжив М. Старицький в історичному романі «Останні орли» (1901). Ґрунтовно зображено гайдамацький рух у романі Ю. Мушкетика «Гайдамаки». У дилогії М. Глухенького «Коліївщина» і «Колії» змальовуються майже ті самі події, але тут повнішими постають батальні картини, описи боїв та облоги гайдамаками міст і фортець. Нові й цікаві ракурси у зображенні Гонти й Залізняка знайшов М. Сиротюк у романі «Побратався сокіл» (1964). До 200-річчя Коліївщини вийшла у світ повість Я. Стецюка «Гонта». Образ головного героя зображений в ній на тлі

останніх і найбільших спалахів повстання – взяття Умані та проголошення у ній Гетьманщини.

Дилогія С. Добровольського «Очаківський розмир» (1965) та «Карасунський Кут» (1968) послідовно розповідає про підготовку до російсько-турецької війни 1787–91, труднощі мобілізації добровольців, пов'язані із закріпаченням колишніх запорожців, діяльність козацького отамана Антона Головатого, про народження *Чорноморського козацького війська*.

Роман А. Дрофаня «Таїна голубого палацу» присвячений 60–80-м рр. 18 ст.; автор показує історію народного повстання під проводом Максима Залізняка, діяльність *Другої Малоросійської колегії*, *атакування Запорозької Січі 1775*.

Особливою сторінкою в художньому зображенні козацтва став роман Олександра *Ільченка* «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця» (1958), побудований на фольклорному матеріалі, в якому змальовано картини боротьби за здійснення заповітів Богдана Хмельницького після смерті гетьмана. Твір започаткував нове стильове явище в українській історичній романістиці – химерність, що виявляється у своєрідному типі оповідача, людини бувалої, дотепної, балакучої, яка посилається на перекази, легенди, бувальщини. Важливе місце посідають у романі пісня, народний дотеп, жарт, приказки. Особливого смислового значення набрав образ сміху – веселого і гіркого, добродушного і знущального.

Повісті «Маруся Богуславка» Івана Багряного (1906–1963), «Голос здалека», «Вечір у Розумовського» та романи «Рубікон Хмельницького», «День гніву», «Володарка Понтиди» Юрія Косача (1909–1990) репрезентують романтичний струмінь історичної прози письменників української діаспори. Дії представників повсталого козацтва Хмельницького, Кривоноса у двотомному романі «День гніву» (1948) підпорядковані розкриттю єдності національних інтересів. У романі «Володарка Понтиди» (1987) письменник звертається до 18 ст., зокрема до історії княжни Тараканової, в яку закохується український юнак, нащадок козацького роду Юрій Рославець.

Роман Павла *Загребельного* (нар. 1924) «Я, Богдан» (1984) немовби руйнує «межові стовпи» між історією і сучасністю, що відчувається у полемічній загостреності твору, глибині проникнення в суть подій і людей, у погляді на особу Богдана Хмельницького очима філософа і психолога.

Попереджають, закликають учитися в історії романи Юрія Мушкетика (нар. 1929) «Яса» (1987), що показує складність одного з найдраматичніших періодів минулого України, названого великою Руїною, і славного кошового отамана Івана *Сірка*, та «На брата брат» (1995), що дає об'єктивно-художній образ гетьмана Івана Виговського.

Усвідомленню ідеї чи доростанню до неї присвячені романи Р. Іваничука (нар. 1929) «Мальви» (1968) і «Журавлиний крик» (1988). У першому з них Україна протистоїть двом державам-загарбникам: *Османській імперії* та *Кримському ханству*, що воюють проти неї силами її дітей. У другому – кошовий отаман Петро *Калнишевський* стає символом воїна-Меча. Жахливі картини розправ над козацьким людом *Батурина* російських військ під командуванням Меншикова постають у романі «Орда» (1992).

Микола *Вінграновський* (нар. 1936) у романі «Северин Наливайко» (1998) домігся високої художньої майстерності у змалюванні козаків та їхніх керівників, поєднання романтичної піднесеності й епічної плавності з фантастичними картинами і філософськими роздумами.

У поезії тема козацтва, його традицій подавалася в найтіснішому зв'язку із сьогоденням, болями і проблемами сучасника.

Андрій Малишко (1912–1970) у поемі «Дума про козака Данила» (1941) змалював образ козацького полковника, одного з організаторів і керівників Визвольної війни. Крізь картини історичного минулого виразно відчувається голос сучасності: готов будь до бою! Його цикл «Запорожці» у збірці «Жайворонки» (1940) складався з восьми віршів, а у першому томі Творів 1956 року він мав уже 18 поезій.

Ліна *Костенко* (нар. 1930) в історичному романі у віршах «Маруся Чурай» (1980) звернулася до постаті, яка вже привертала увагу М. Старицького (драма «Ой не ходи, Грицю»), Ольги Кобилянської (повість «У неділю рано зілля копала»), В. Самійленка («Маруся Чураївна»), І. Микитенка (п'єса «Маруся Шурай») як авторка широко відомих народних пісень «За світ встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Шумить-гуде дібровонька», «Сидить голуб на березі», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Жодних архівних джерел про життя Марусі *Чурай* (бл. 1625–1653), яка жила у Полтаві, не залишилось через величезну пожежу 1658. Легенди розповідають про велике, але нещасливе кохання Марусі і Гриця Бобренка, яке закінчилося раптовою смертю козака. Ця сюжетна лінія вплітається в історичну фабулу всенародної Визвольної війни. Ліна Костенко ставить важливі для нашого часу проблеми: вічна провина зради, громадянська активність митця та ін.

Заголовок драматичної поеми Костенко «Дума про братів неазовських» викликає асоціації з фольклорним твором, у якому старші брати в ім'я свого порятунку з неволі зреклися молодшого. Поема Ліни Костенко стала філософською антитезою до народної думи. Шляхта конвоює заарештованих після придушення антипольського повстання гетьмана Павлюка, його сподвижника Томиленка й зовсім молодого козака Сахна Черняка. Старші вмовляють його тікати, але він не погоджується їх покинути, хоче реабілітувати в очах майбутнього козацтва лицарське братерство, зрештою, націю.

Поема «Берестечко» (1999) – одне з найбільших і найкращих поетичних полотен авторки, присвячене трагічній сторінці історії України – *Берестецькій битві 1651*. Катастрофу цієї трагічної поразки нації поетеса подає крізь думки й почування гетьмана Б. Хмельницького.

Історична доля України, волелюбність, козацька ненависть до гніту і підлоти відгукнулись у вірші «Де зараз ви, кати мого народу?» Василя Симоненка (1935–1963). Автор грізно й однозначно нагадує про бурхливу кров козацтва, яка «пульсує і гуде» в жилах сучасних українців.

Важливу сторінку в спадщині Василя Стуса (1938–1985) становлять його «позви» з історією. Вірш «За Літописом Самовидця» виник на основі нотаток із тексту одного з перших козацьких літописів, але на противагу їхньому об'єктивному тону відрізняється підкресленим суб'єктивізмом, емоційністю. Поет змальовує козацьку силу («Стинаються в герці», «Залляли кров'ю», «Найшли, налетіли, зом'яли»), спрямовану, однак, не на творення держави, соборність, а на братовбивчі війни, чвари, помсту. Від національної незгоди замість козацьких звитяг – лишень поразки і тортури.

Козацький феномен в українській літературі базується на концептуально вираженій національній самосвідомості, національному характерові та його психо-фізіологічних проявах, і, звичайно, на народній мові, в якій матеріалізуються витоки народного духу.

Літ.: Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття: Підручник / За ред. П. П. Хропка. – К., 1991; Історія української літератури XIX століття: У 3 кн.: Навчальний посібник / За ред. М. Т. Яценка. – К., 1995–1997; Історія української літератури XX століття: У 2 кн: Підручник / За ред. В. Г. Дончика. – К., 1997–1998. *В. Ф. Шевченко*

ХУТІР – індивідуальне поселення, господарський осередок, характерний як для України взагалі, так і для Запорожжя зокрема, де хуторами жили переважно посполиті і одружені козаки. Складався переважно з однієї або кількох житлових і господарських споруд, для будівництва яких використовувався наявний природний матеріал. Хутірська форма господарювання може вважатись традиційною для новоосвоюваних територій в умовах відносно низької заселеності територій. Первісна форма індивідуального хутірського поселення складалася з одного житла напівземлянкового типу, відомого на Запорожжі під назвою *бурдюга*, та з однієї або кількох господарських споруд. З розвитком господарства змінювався і сам тип житла, зростала кількість будівель на Х. З часом Х. набрав класичного вигляду. В ньому, крім господаря та його родичів, могло мешкати кілька сімей найманців. З часом окремі Х., розростаючись, перетворювалися на слободи, а з будівництвом у Х. церкви ставали селами. *О. Л. Олійник*

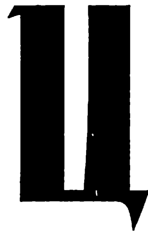

ЦЕЛЕВИЧ Олег Теофілович (1876–?) – український історик і педагог, учень М. *Грушевського*. Народився в с. Павелчому, тепер с. Павлівка Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл., у сім'ї вчителя. Закінчив Львівську гімназію (1895), навчався у Львівському ун-ті (1895–1900). З 1898 – член і архівар студентського товариства «Академічна громада» у Львові. В семінарі «Історичні вправи» під керівництвом М. *Грушевського* займався історією козаччини 17 ст. Після закінчення ун-ту вчителював. У 1940-і рр. – директор української народної школи у с. Перерослі, тепер Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. Подальша доля не відома.

Опубліковані історичні студії Ц.: «Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670–72 рр.» (1898); «Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр.» (1898); «До релігійних відносин Перемисько-Самбірської диєцезії в рр. 1615–1674» (1908).

У своєму дослідженні з історії польсько-російської Смоленської війни на основі знайдених і опрацьованих офіційних списків, донесень, щоденників, листувань, зокрема листа козаків від 4.9.1632 до польського короля, листів короля до козаків та козацьких ротмістрів, інших джерел Ц. проаналізував основну фактографію подій цієї війни, в якій найбільше проявилася «участь і услуги козацького війська», вперше описав акції козаків біля Смоленська, в околицях Дорогобужа, Вязьми, Щелканова, істотно доповнив хроніку подій 1633–34 на Сіверщині.

В іншій розвідці, присвяченій історії періоду *Руїни*, подав повну картину українсько-польських політичних і дипломатичних відносин за гетьманування Петра *Дорошенка*, вперше залучивши до наукового обігу матеріали листування 1666–71 П. Дорошенка з Яном Собеським.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 8. – К., 1995. – С. 203, 206, 321; Качкан В. Промінчик на стежку Олега Целевича // Хай святиться ім'я твоє: Студії з історії української літератури XIX–XX ст. – Кн. 2. – Коломия, 1996. – С. 261–267.

В. В. Пришляк

ЦЕРКОВНИЙ УСТРІЙ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ. Перша відома запорозька церква збудована близько 1576. За часів же *Нової Січі* церкви були не менш як у 35, а каплиці – у 19 населених пунктах Запорозьких Вольностей. Крім того, існував 1 монастир (*Самарський Пустинно-Миколаївський монастир*), 2 скити і 1 молитовна ікона. На території Самарської та Кодацької паланок, де знаходилась значна кількість мешканців *Запорожжя*, було найбільше релігійних споруд. Дещо менше церков і каплиць було в Орільській і Протовчанській паланках. Інгульська, Кальміуська, Бугогардівська паланки, в яких мешкало значно менше людей, мали відповідно 2, 3 і 2 культові споруди.

Починаючи з 1734 в управлінні релігійним життям Запорозьких Вольностей брали участь *Кіш*, київська духовна влада, Києво-Межигірський монастир і світська адміністрація. Але провідна роль належала саме кошовому керівництву. В питаннях господарської діяльності і землекористування запорозьке духовенство майже повністю залежало від Коша. Крім того, останній розпоряджався призначенням і звільненням духовних осіб на території Запорозьких Вольностей. Як правило, ченці могли залишатися на Січі не більше року, після чого повертались до монастиря. Кіш міг виганяти із земель *Війська Запорозького* духовних осіб, які не відповідали вимогам товариства. У той же час ченці, які припали до вподоби козакам, залишалися на території Вольностей і після закінчення річного терміну. Кіш розпоряджався направленням духовних осіб до населених пунктів, де були відсутні релігійні споруди. Великою була роль Коша і в процедурі заснування запорозьких церков. Кошове керівництво віддавало розпорядження і про перепідпорядкування окремих місцевостей Вольностей із однієї парафії до іншої. Старшина віддавала духовенству накази щодо служби в запорозьких церквах. Такий стан справ існував незважаючи на те, що до 1760, коли було створене *Старокодацьке духовне намісне правління*, Запорожжя в духовній справі формально підлягало безпосередньо київському митрополиту і Києво-Межигірському монастирю.

Митрополити не мали змоги підпорядкувати своєму повному контролю духовне життя на Запорожжі. Вони прагнули підтримувати дружні стосунки з козацтвом і в ряді випадків задля цього навіть поступалися своїми правами. Спроби ж митрополитів контролювати і керувати духовною справою на території Запорозьких Вольностей зустрічали рішучий опір з боку Коша. З цих причин у вирішенні багатьох питань, пов'язаних із церковним устроєм Запорожжя, участь київських владик зводилась до формального затвердження рішень, прийнятих козаками. Не йшли всупереч інтересам Війська і діяли згідно з його розпорядженнями і межигірські ченці, які перебували в матеріальній залежності від «ласки військової».

Світська адміністрація – київські генерал-губернатори, гетьман, Малоросійська колегія, Сенат, адміністрація прилеглих до Запорожжя територій – також не мала змоги керувати релігійним життям Запорожжя, оскільки в її компетенції було вирішення лише небагатьох питань, пов'язаних з духовенством і церквами.

Духовна автономія Запорожжя значною мірою впливала на характер релігійності козацтва. Запорожці традиційно дотримувались православ'я, але, на відміну від населення російських земель, не надавали великого значення дотриманню всіх умовностей православної обрядовості, не доходили у вшануванні ікон до «ідолопоклонства». Запорозьке духовенство досить вільно тлумачило написане в релігійних книгах, прагнуло, щоб зміст проповідей був зрозумілим парафіянам. Специфіка формування запорозького товариства, спосіб життя козаків, пов'язаний з постійною загрозою смерті й частим веденням бойових дій, призвели до появи у запорожців рис релігійності, відмінних від прита-

манних населенню *Гетьманщини*. Приймаючи до себе людей різних національностей, козацтво вимагало від них сповідання православ'я. Втім, ця вимога була досить формальною, бо не треба було представляти підтверджуючі документи. Було достатньо словесної заяви. Запорожці, прийнявши до своїх лав перехрещених представників інших конфесій, зазвичай не чинили їм ніяких утисків, і ті мали змогу отримати керівні посади у Війську.

Процедура виконання багатьох християнських обрядів на Запорожжі дещо відрізнялась від тієї, що була поширена за межами Вольностей. Козаки так часто використовували під час релігійних свят і виконання православних обрядів зброю, що можна говорити про існування своєрідного «культу зброї». На Запорожжі існував звичай, згідно з яким під час хрещення хлопця, що народився у запорозького козака, батько підсипав у купіль порох. Вважалося, що це загартовує козака змалку.

Запорожці з великою повагою ставились до деяких християнських святих. На честь Покрови, святителя Христового Миколи, архістратига Михаїла, Андрія Первозванного споруджувались храми, влаштовувались свята, їхні зображення багато хто з козаків носив на грудях, особливо під час воєнних походів.

Запорожці шанували й ікони із зображенням святих. У період Нової Січі однією з найпопулярніших серед козацтва була ікона Божої Матері, що знаходилася в Новокодацькій Свято-Миколаївській церкві.

Щирість у молитвах, повага до святих поєднувались у запорозьких козаків з вірою в *характерників*, чаклунів, знахарів, нечисту силу, різного роду забобони.

Козаки були щедрими жертводавцями на храми Божі. Знаючи це, до Запорозьких Вольностей щороку прибувала для збирання милостині велика кількість духовних осіб не лише з російських і українських, а й із закордонних монастирів і церков. Коштом військової старшини було побудовано ряд церков за межами Вольностей. Зокрема, кошовий

Ікона Покрова Пресвятої Богородиці із січової церкви. 18 ст.

Запорозькі козаки під час молитви. Фрагмент ікони Покрова Пресвятої Богородиці із січової церкви. 18 ст.

отаман П. *Калнишевський* фінансував зведення церков у Києво-Межигірському монастирі, Лохвиці, Ромнах, Пустовійтівці. За рахунок Війська були збудовані майже всі запорозькі церкви; козаками була подарована і значна кількість релігійних книг, ікон, хрестів, золотих посудин і багато іншого для своїх храмів Божих. Особливо піклувались козаки про прикрашення головної церкви Запорозьких Вольностей – Січової Покровської. Збудована відразу після заснування Нової Січі, ця церква зовні мала досить небагатий вигляд. Проте згодом Покровська церква стала володіти чималими матеріальними цінностями. Козаки вважали, що ризниця січового храму – чи не найбагатша в Російській державі.

Церкви Запорожжя, крім задоволення християнських потреб, виконували цілий ряд інших функцій. При них діяли школи. Церкви служили місцем, перед яким і в якому козаки проводили свої ради. Тут проходило обрання запорозького керівництва, зустрічалися поважні гості, зачитувались важливі укази та повідомлення. У запорозькій січовій церкві під святим престолом зберігалася скриня з військовими *клейнодами*. Деякі інші коштовні речі старшини також зберігалися в церкві, у схованках. Церкви і монастирі були для запорожців і місцем, де отримували покарання деякі злочинці. У храмах Божих козаки скріплювали обіцянку бути побратимами.

Запорожці здебільшого з повагою ставилися до релігійних споруд і сумлінно виконували християнські обов'язки. Особливо цим відзначалась козацька старшина та запорожці похилого віку. Разом з тим козаки інколи порушували правила поведінки в церкві, з'являлися на служби напідпитку і навіть вчиняли бійки та кровопролиття в стінах храму. Далеко не всі козаки суворо дотримувалися посту. В період Нової Січі неординарними були і стосунки козацтва з духовними особами. Серед духовних осіб, які служили при церквах Запорозьких Вольностей, було багато колишніх козаків. Крім того, деякі із запорожців, вирішивши присвятити себе служінню Богові, влаштовували в малолюдних місцях скити і ставали пустельниками. Не маючи духовного

сану, вони служили Богові, виходячи із власного розуміння. Перебуваючи в тривалих походах, запорожці інколи не мали можливості задовольняти свої духовні потреби з допомогою священиків, тож обов'язки останніх часто виконували самі козаки. Тому ставлення запорожців до більшості священиків було скоріш рівноправним, ніж шанобливим. Разом з тим деякі духовні особи, зокрема Кирило *Тарловський*, Анатолій *Мелес*, Мельхиседек *Значко-Яворський*, Володимир Сокальський, користувалися великим авторитетом серед запорожців. Причиною цього була не стільки повага до духовного сану, скільки яскраві особистості священиків, збіг їхніх інтересів з інтересами Війська.

Після скасування Нової Січі риси церковного устрою Вольностей не зникли. Вони збереглися у задунайського, чорноморського козацтва, у населення колишньої території Запорозьких Вольностей.

Літ.: Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея. – Екатеринослав, 1876; Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Ч. 1, 2. – Екатеринослав, 1880; Левицький О. Церковна справа на Запорожжі у XVIII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1912. – Т. X. – С. 49–75; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. І. – К., 1990. – С. 256–299; Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998. *І. І. Лиман*

ЦИБУЛЬНИК – 1) Урочище поблизу містечка Крилова. Входило до складу *Запорозьких Вольностей*. У 1663 в урочищі Ц. запорожці під проводом кошового отамана Сашка Туровця знищили десятитисячну орду кримських татар і ногайців. Козаки визволили близько 4 тис. полонених і знайшли в татарському коші листи короля до кримського хана.

2) Річка, права притока *Дніпра*, впадає нижче гирла *Тясмина* і містечка Крилова. Приймає в себе кілька невеликих річок.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Кіровоградська область. – С. 40; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – Львів, 1991. – С. 214, 268–269; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 552.

ЦИФЕРНІ СПРАВИ – особливо таємні справи, листування в яких велося за допомогою цифрових шифрів. До ведення Ц. с. гетьмани залучали найбільш надійних і довірених помічників.

ЦІП БОЙОВИЙ – тип древкової зброї ударної дії. Ц. б. мав вигляд дерев'яного держака, до якого за допомогою залізного ланцюга приєднувалась ударна частина. Для посилення ефективності ураження противника ударна частина робилась особливо масивною, оснащувалася шипами. Для запобігання перерубуванню держак обковувався залізними смугами. Ц. б. були найефективнішими при обороні укріплень, коли захищений ними боєць міг уразити атакуючого противника. Ц. б. перебували на озброєнні козаків і особливо – селян-повстанців. *С. Ф. Плецький*

Бойовий ціп

Ч

ЧАБАН, чабанець – козак, який пас громадську отару овець. Підлягав найнижчому за рангом чиновникові *Коша* – *військовому скотареві*. Це був своєрідний тип січовика, що своїм зовнішнім виглядом і рисами характеру виділявся серед усіх станів *Запорожжя*. Підперізувався ремінним поясом, до якого прив'язувалися швайка й ложкар; через плече чіпляв шкіряний гаман, прикрашений різними металевими блискітками та ґудзиками, в якому носив кресало й губку; одягав сорочку, просочену салом, і штани з телячої шкіри хутром всередину; взувався в постоли із свинячої шкіри; був озброєний на випадок нападу хижих звірів (вовків) або ворогів; відпочивав, ховався від негоди в *бурдюзі*, курені або *котизі*. Чабанів дуже шанували на Запорожжі як чудових верхівців, витривалих і хоробрих оборонців громадського добра. З любові й пошани січові братчики часто називали їх чабанцями.

ЧАБАНЕНКО Віктор Антонович (нар. 1937) – сучасний український мовознавець, літературознавець, етнограф козацької старовини, поет, доктор філологічних наук (з 1984), професор (з 1987). Народився в с. Єлизаветівці Василівського р-ну Запорізької обл. У 1959 закінчив Запорізький педагогічний ін-т (філологічний факультет). У 1962–65 – аспірант, з 1966 – викладач Запорізького педагогічного ін-ту, з 1985 – Запорізького державного ун-ту, з 1987 – професор цього ун-ту. У 1989–91 – голова Запорізької обласної організації «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка, в 1996–98 – голова обласної організації Конгресу української інтелігенції.

Автор більш як 500 наукових праць із мовознавства, літературознавства, фольклористики, етнографії. Серед них: «Основи мовної експресії» (1984), «Стилістика експресивних засобів української мови» (1993–97, у 3-х частинах), «Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини» (1992, у 4-х томах). З тематикою українського козацтва пов'язані праці: «Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник» (1999), «Запорозьке козацтво в історичній пам'яті населення Нижньої Наддніпрянщини» (1990), «Колишній Великий Луг Запорозький і духовна культура українського народу» (1991), «Запорозьке козацтво та українська мовна дійсність 15–20 ст.» (1991), «М. А. Богданович про запорозьке козацтво» (1991), «Тюркські етимології гідронімів Нижньої Наддніпрянщини в історичних та історико-топографічних працях Д. Яворницького» (1995), «Природа і запорозькі козаки» (1996). Упорядкував і видав фольклорну збірку «Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини» (Запоріжжя, 2000), половина творів якої присвячена українському козацтву. Упорядкував і видав фольклорні збірки: «Савур-могила» (1990), «Сестра орлів» (1991), «Мудре слово» (1992), «Гартоване слово» (1995), в яких також є матеріали, що стосуються козацької теми.

В. А. Чабаненко

Ч. – лауреат премій імені П. Чубинського (1996), Я. Новицького (1999) та *премії імені Д. І. Яворницького* (2000). З 1999 – член Національної спілки письменників України. Видав збірки поезій і поетичних перекладів «Собор душі моєї» (1998), «В гостях у юності твоєї» (1999), «У вічному двобої» (2000) та «Оратанія», окремі твори з яких тематично й ідейно пов'язані з історією українського козацтва («Дума про Северина Наливайка», «Дума про Івана Гонту», «Над морем Каховським», «Червоне видиво» та ін.). Упорядкував антологію «Січовий Парнас. Поетичні твори вихованців ЗДУ» (2000).

Літ.: Віктор Антонович Чабаненко: Бібліографічний покажчик. – Запоріжжя, 1997; П о п о в с ь к и й А., Ш е в ч е н к о Т. З козацького роду (До 60-річчя професора В. А. Чабаненка) // Хортиця. – 1998. – № 6. – С. 98–100.

Ф. Г. Турченко

ЧАЙКА – бойове вітрильно-гребне судно запорозьких козаків, пристосоване для *морських походів*. Чайку несли 12–15 пар весел, а на чотириметровій зйомній щоглі використовувалося прямокутне вітрило для попутного вітру, з 17 ст. скошене (тендер) для використання бокового вітру. Ч. була обладнана двома кермовими веслами (кормовим та носовим), що дозволяло на місці змінювати галс, не витрачаючи часу на розвороти. Дно Ч. (кільова частина) видовбувалося із товстого стовбура (бальок, труба) липи, осики, верби; борти нашивалися на дубові шпангоути дерев'яними кілками (нагелями); через кожні чотири нагелі вбивався один кований цвях з круглою головкою. Корпус судна конопатився конопляним або лляним клоччям, морською камкою і ретельно смолився. Ззовні бортів підв'язувалися тугі в'язанки очерету, що забезпечувало кращу плавучість судна, амортизувало при зіткненні з корпусом ворожого судна чи кам'янистим берегом, захищало від ворожих куль.

Розміри Ч. середини 17 ст., за Бопланом, були: довжина – 60, ширина – 10–12, висота – 12 футів. Екіпаж – 40–50 чоловік. На борту Ч. знаходився запас провіанту, військове спорядження: по 2 рушниці на кожного козака, особиста *холодна зброя*, озброєння судна із 2–6 легких гармат тощо. Козацькі Ч. – міцні, маневрові, швидкісні судна – виявилися найкраще пристосованими до каботажного плавання на морях, по річках, дніпровсько-дунайських плавнях. Завдяки високорозвиненому військовому мистецтву козаків козацький флот Січі протягом двох століть успішно вів двобій проти сильного воєнного флоту *Османської імперії*. Флотилії козацьких Ч. – чисельністю від кількох десятків до кількох сотень суден – здійснювали сміливі морські походи на турецькі порти Чорного, Азовського

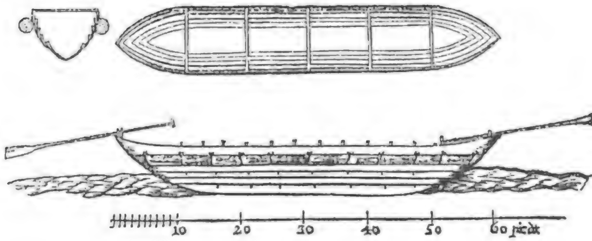

Козацька чайка. Малюнок середини 17 ст. (За Г. Бопланом)

морів від Сінопа до Стамбула включно. Морське мистецтво козаків переконливо довело, що Україна з давніх часів була морською державою.

Літ.: Боплан Г. Л. Опис України. – К., 1990; Крюйс К. С. Розыскания о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове // Отечественные записки. – СПб., 1824. – Сентябрь–октябрь; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. *А. Л. Сокульський*

ЧАЙКОВСЬКИЙ Міхал (1804–1886) – польський письменник, командир козацького полку, який під час Кримської війни (1853–56) воював на боці Туреччини. Народився в с. Гальчині (Житомирщина) в польській поміщицькій сім'ї. Навчався у Бердичеві, де його викладачами, як він сам писав, були «завзяті українофіли». Зі школи виніс культ козаччини, ненависть до єзуїтів та недовіру до шляхти. Але його лояльність була поділена між Україною і Польщею. Брав участь у польському повстанні 1830, а після його поразки жив у Парижі й Римі, займався літературною діяльністю. Належав до представників «української школи» в польській літературі. Автор повістей і романів з історії України: «Козацькі оповідання» (1837), «Вернигора, гетьман України» (1838), «Кирджалі» (1839), «Овручанин» (1841), «Українки» (1841) та ін. У літературній творчості стояв на позиціях романтизму, оспівував українське козацтво, водночас виступаючи за відродження польської держави «від моря до моря». Окремі дослідники вважали, що сцену вбивства І. *Гонтою* своїх дітей, яка не відповідає дійсності, Т. *Шевченко* запозичив у Ч. Твори Ч. перекладені багатьма європейськими мовами.
Політичні ідеали Ч. передбачали незалежність Польщі, яку він не уявляв без вільної України. У 1841 поселяється у Стамбулі, де приймає іслам і спрямовує свою діяльність на підготовку в Україні антиросійського повстання. Після початку Кримської війни (1853) під ім'ям Садик-паші сформував козацький полк у складі 1400 солдатів, який воював за визволення України від російського панування. Службовою мовою у полку була українська, хоча не всі козаки були українцями. Офіцерами були поляки – ветерани повстання 1831 – і земляки Ч. з України. Полк воював на Подунав'ї і першим увійшов до Бухареста, коли його покинули росіяни. Ч. прагнув перенести воєнні дії в межі України, що, на його думку, мало викликати масове антиросійське повстання, наслідком якого буде відновлення *Гетьманщини* під турецьким протекторатом. Однак воєнні дії не вийшли за межі Південного Криму. Після закінчення війни козацький підрозділ Ч. проіснував декілька років, але був переведений до складу регулярної турецької армії. На поч. 70-х рр., після зміни міжнародної обстановки і посилення Німеччини, яку Ч. вважав ворогом слов'ян, він попросив у Олександра II, «як вождя слов'ян», помилування. Виходячи з власних політичних інтересів, царський уряд надав помилування і дозволив Ч. оселитися в одному з маєтків Правобережної України. В стані глибокої душевної кризи Ч. скінчив життя самогубством.

Літ.: Рудницький Є. До історії польського козакофільства // За сто літ. – Вип. 1. – К., 1927. – С. 62–65; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 251–264; Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Passy. O M. Czajkowskim. – Warszawa, 1971.

Ф. Г. Турченко

ЧАЛИЙ Сава (?–1741) – полковник польської козацької міліції. Фольклорні джерела стверджують, що хлопчиком Саву знайшов у степу старий козак і дав йому своє прізвище. Ще запорожцем Ч. гайдамачив по кордону земель *Запорозької Січі* і Польщі, завдаючи чималої шкоди не тільки *Речі Посполитій*, а й *Війську Запорозькому*. За це запорожці намагалися схопити Ч. у Немирові, але той утік до *Бессарабії*, після чого про нього ненадовго забули. Після політичних змін у Польщі збільшилася могутність графа Потоцького, який володів величезними маєтностями в польській Україні і був зацікавлений у спокої на своїх землях. Потоцький вирішив не тільки приборкати Ч., а й використати його проти самих козаків. Польському магнатові це вдалося. З 1736 «козацький душогуб» очолив прикордонну козацьку міліцію і став на чолі команди поміщицьких козаків для боротьби проти *гайдамаків* і запорожців. Січ не могла стерпіти нападу Ч. на *Бугогардівську паланку*, де пращур Сави – Яків Чалий – був кошовим отаманом, а батько – *стариком* курінним. За одними народними переказами, запорожці разом з названим братом Ч. Г. *Голим* вбили зрадника у його лігві і повернулися на Січ. За іншими – вони взяли зрадника у полон і стратили його вже на Січі. Згадана подія відбулась у 1741. У піснях і переказах (фольклорні джерела дають дуже важливу інформацію про цю постать) український народ дав таку характеристику Ч.: хитрун, зрадник, козацький душогуб.

Літ.: Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 гг. – Рига, 1990. – С. 75–76, 79–83; Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 291–293.

Б. А. Бровко

ЧАМБУЛ – дрібний підрозділ татарського війська чисельністю від одного до кількох десятків вершників. Татарське військо, вийшовши на оперативний простір, розсипалося на дрібні загони, які й здійснювали напади на мирні поселення з метою пограбування і взяття *ясиру*. Ці загони уникали будь-яких військових сутичок із супротивником. Використовувалися також для розвідки і рекогносцировки. *О. Л. Олійник*

ЧАСНИК («частокол») – загострені палі, які оточували укріплення. У специфічних умовах степової України, де гостро бракувало каменю, Ч., який ставили на земляних валах, був неодмінною ознакою будь-якого більш-менш серйозного укріплення, в т. ч. й на *Запорозькій Січі*.

Ю. А. Мицик

ЧАТА – 1) Загін козаків, що рухався на певній відстані від головних сил (чи за певним маршрутом) і мав вести спо-

стереження та сповіщати про наближення противника або появу перешкод на шляху головних сил; дозор, патруль.
2) Загін, виділений для охорони будь-якого об'єкта; варта, караул. *С. Ф. Плецький*

ЧАУСЬКИЙ ПОЛК – див. *Білоруський полк.*

ЧЕКАН – сокира з розвиненим обухом у вигляді молотка, дзьоба тощо. Завдяки такій конструкції Ч. був ефективним при боротьбі з ворогом, захищеним захисним обладунком.

Літ.: Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 233; Попенко В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 425.

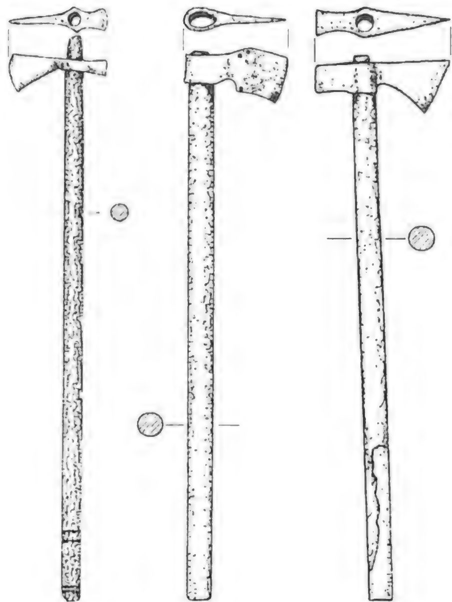

Козацькі чекани з-під Берестечка

ЧЕПІГА Захар (Захарій) Олексійович (1725–1797) – другий, після С. *Білого*, кошовий *Чорноморського козацького війська.* Походив з родини Кулішів – старшинського роду *Гетьманщини.* Прибув до Січі, ймовірно, на поч. 1740-х рр. і на момент її знищення обіймав посаду полковника *Протовчанської паланки.* Після зруйнування Запорозької Січі 1775 Ч. перебував у ранзі капітана у відставці і займався господарськими справами. У 1783 за наказом Г. *Потьомкіна* зробив невдалу спробу створити волонтерські когорти з колишніх запорозьких козаків.
Під час подорожі *Катерини II* Тавридою (1787) Потьомкін представив колишніх запорозьких старшин, і серед них Ч., імператриці. На цій зустрічі козаки одержали «дозвіл» створити військо з колишніх запорожців на російській службі. Перші операції чорноморських козаків у війні 1787–91 відбувались навколо Бузького лиману та Очакова. Після загибелі кошового отамана С. Білого в битві в Очаківському лимані його наступником було проголошено Ч. (1788). Сам Ч. безпосередньо очолював кінні загони чорноморських козаків.
Під час одного з походів у 1788 Ч. у бою був тяжко поранений кулею у праве плече. Під час штурму Ізмаїла (1790) бригадир Ч. вдало керував діями другої колони і сприяв захопленню фортеці з боку Дунаю. Після переходу через Дунай в битві при Бабодазі (1791) полк Ч. разом з катеринославськими, бузькими і донськими козаками брав участь у погромі турецьких військ; перебуваючи в авангарді, Ч. захопив 11 гармат, бунчуки та весь обоз 23-тисячного турецько-татарського війська. За військові досягнення під час війни 1787–91 Ч. було нагороджено, крім чинів полковника та бригадира, орденами Св. Георгія Переможця, Св. Володимира, золотим Ізмаїльським хрестом і золотою зброєю.
Після переселення чорноморських козаків на *Кубань* (1792) Ч. активно займався адміністративними та господарськими справами війська, брав участь у розбудові кубанського кордону.
З вибухом повстання у Польщі (1794) два козацькі полки під проводом Ч. було відряджено до військ князя М. Рєпніна та графа О. Суворова. За участь у штурмі варшавського передмістя Праги Ч. було нагороджено орденом Св. Володимира 2-го ступеня.
На Кубані Ч. продовжував займатися влаштуванням війська на нових територіях. Втім, виснажений походом і важкою хворобою, Ч. невдовзі помер на 71-му році життя і був похований в Катеринодарському соборі.

Літ.: Короленко П. П. Первые четыре кошевых атамана Черноморского (ныне Кубанского) казачьего войска. – Екатеринодар, 1892; Казачьи войска: Хроники гвардейских казачьих частей / Под ред. В. К. Шенк; сост. В. Х. Казин. – СПб., 1992 (Репринтное издание).

Р. І. Шиян

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО – з'єднання радянських військ, створені під егідою більшовиків у грудні 1917 для боротьби проти збройних сил Центральної Ради. Ч. к. було сформоване на противагу *Вільному козацтву*, яке підтримувало Центральну Раду, було численним і активним у боротьбі із зайдами. В умовах Української національної революції створення Ч. к. повинне було продемонструвати зв'язок більшовизму в Україні з національними традиціями українського народу.
Перший полк Ч. к. було створено у грудні 1917 в Харкові за дорученням більшовицького керівництва. Сформував та очолив полк В. М. Примаков. Ч. к. структурною побудовою не відрізнялось від інших військових з'єднань більшовиків. Більшість командного складу та рядових бійців були неукраїнцями. З традиціями українського козацтва Ч. к. нічого не пов'язувало, крім назви. Під час першої війни радянської Росії з Українською Народною Республікою (кінець 1917 – поч. 1918) Ч. к. разом з іншими радянськими частинами брало участь у захопленні Києва в січні 1918 й використовувалось більшовиками для масових розправ над населенням міста. У 1918–21 підрозділи (бригада, дивізія, корпус) Ч. к. під командуванням Примакова брали участь у боях проти армії УНР, денікінців, врангелівців, селянських повстанських загонів Махна, *Тютюнника*, Палія та польських військ під час польсько-радянської війни 1920. Загони Ч. к виявили безжальність у боротьбі за встановлення влади більшовиків в Україні. За це в 1919 Тимчасовий робітничо-селянський уряд України нагородив полк Ч. к., що був у складі Другої Української радянської дивізії, почесним революційним Червоним прапором. У 30-і рр. корпус Ч. к. став регулярною частиною Червоної армії.
У червні 1937 В. Примаков разом з М. Тухачевським був заарештований і розстріляний за сфабрикованою справою. Частини Ч. к. розформували.

Літ.: Гур'янов П. Д. Червоне козацтво в боротьбі за радянську владу на Україні // Український історичний журнал. – 1963. – № 2. – С. 91–97; Дубинский И. В., Шевчук Г. М. Червонное казачество. – К., 1987. *Г. Ф. Турченко*

ЧЕРВОНИЙ ЗОЛОТИЙ – українська назва високопробних золотих монет (*дукатів*, *флоринів*). Ч. з. карбувалися із золота дуже високої проби, яке мало червонуватий відтінок, що й зумовило назву. Ч. з. курсували в грошовому обігу на українських землях у козацьку добу.

ЧЕРКАСИ – місто в Середній Наддніпрянщині, один із головних центрів формування *козацтва*. Розташовані на правому березі *Дніпра*.

Перша згадка про Ч. належить до 1282. З 60-х рр. 14 ст. Ч. перебували у складі *Великого князівства Литовського* – в межах Київського удільного князівства; після його ліквідації у 1471 Ч. входили до Київського воєводства, з кінця 15 ст. – центр Черкаського староства. Ч. займали вдале стратегічне положення: розташовувались на підвищенні, поряд були поромна переправа, брід; через Ч. проходили традиційні посольські дороги. Литовською владою в Ч. було споруджено замок, який виконував функції прикордонного зі степом форпосту. В 1483 та 1532 замок успішно витримав татарські облоги. У 1549 замок було оновлено. Він був зведений на виступі кручі Дніпра, будувався із соснового дерева, мав 4 вежі, захищався земляним валом. На озброєнні мав 8 гармат різного калібру, 37 *гаківниць* та 30 *аркебузів*. Зберігалися запаси сірки, селітри, пороху та свинцю. Замок мав розміри 30x17 сажнів, тобто був досить тісним. У замку перебувала замкова сторожа. У 16 ст. замок входив до прикордонної з *Диким полем* оборонної системи. Власне місто розвивалось обабіч замку. В Ч. розташовувалась резиденція князів Вишневецьких, яка була укріплена високими мурами.

Ч. були одним із головних центрів формування українського козацтва. Населення міста було майже повністю покозачене. За назвою міста Ч. козаків часто називали «черкасами». З Ч. пов'язана діяльність перших козацьких ватажків – черкаських старост О. *Дашкевича* та Д. *Вишневецького*. С. *Мишецький* у своєму творі, присвяченому *запорозькому козацтву*, припускає, що саме тут виникла одна з перших Січей (ще в 1-й пол. 16 ст.). У 1536 черкащани повстали проти польської влади. Одна з причин повстання полягала у тому, що королівський староста спробував забрати у черкащан *Звонецький поріг* із прилеглою територією, де були козацькі «уходи», боброві «гони». Ці землі черкаські козаки вважали споконвічно своїми. Населення Ч. брало активну участь у козацьких повстаннях під проводом К. *Косинського* (1591–93), Т. *Федоровича* (1630), І. *Сулими* (1637), П. Бута *(Павлюка)* та Я. *Острянина* (1637–38). У 1625, за гетьмана М. *Дорошенка*, Ч. стали центром козацького реєстрового полку (існував до 1686). У 1637 Ч. були спалені польськими каральними військами. У 1648, на початку *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, в Ч. відбулося повстання реєстровиків на чолі з Ф. Джалалієм проти польської влади. Згодом вони приєдналися до війська Б. Хмельницького. У 1657 Ч. були захоплені і спалені польськими військами.

Згідно з умовами *Андрусівського миру 1667* Ч. опинилися в складі Польщі. Це викликало масовий перехід населення на Лівобережну Україну. За *«Вічним миром» 1686* Ч. знаходились на нейтральній території між Росією та Польщею. За *Прутським трактатом 1711* Ч. знову входять до складу Польщі, стають центром староства. Ч. перебували в епіцентрі гайдамацького руху, в 1749, 1759 поблизу міста діяли загони *гайдамаків*. Під час *Коліївщини* (1768) Ч. захопив загін М. *Залізняка*. Після третього поділу Польщі (1795) Ч. увійшли до складу Росії, стали повітовим центром Вознесенського намісництва, а з 1797 – Київської губернії. Тепер Ч. – обласний центр.

Літ.: Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 148–150; Архив Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886. – С. 76–80, 90–91; Історія міст і сіл Української РСР: Черкаська область. – К., 1972. – С. 88–93. *О. І. Коробов*

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – культурно-освітня установа, яка збирає, зберігає, вивчає та експонує пам'ятки, що розповідають про природу, економіку, культуру та історичні події, що відбувалися на території сучасної Черкаської обл. Створений у травні 1918 як історико-педагогічний. У наступні роки музей функціонував як повітовий, окружний, міжрайонний, а з 1954 – обласний краєзнавчий. Музей з 1985 перебуває у приміщенні, збудованому за проектом черкаських архітекторів С. М. Фурсенка, М. Я. Собчука, Л. С. Кондратського, які за цю роботу удостоєні Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1987).

В експозиції музею, що займає площу 2800 м², важливе місце відводиться висвітленню історії українського *козацтва*. Численні експонати – документи, карти, ілюстрації, речові пам'ятки – розкривають роль Черкаського краю, передусім *Черкас*, *Канева* і *Чигирина*, у формуванні козацтва. Зокрема, представлена колекція козацької зброї, виявленої на території краю: гармати, рушниці, шаблі, списи, порохівниці, а також ремісничі вироби, предмети козацького побуту, атрибути гетьманської влади – булава, бунчук. Експонуються макет родової садиби Богдана *Хмельницького* та речі з *Іллінської церкви* у *Суботові*.

Серед експонатів музею – діорама Черкас середини 16 ст. О. В. Казанського, скульптурна композиція «Козаки в бою» А. В. Куща, картина «Бій загону К. Косинського під Черкасами» М. О. Ряснянського, портрети ватажків козацько-селянських повстань С. *Наливайка*, Т. *Федоровича* (Трясила), Я. *Острянина*. Одне з центральних місць експозиції займають скульптурний портрет Б. Хмельницького роботи І. М. Гончара і портрети сподвижників гетьмана – М. *Кривоноса* та І. *Богуна*, виконані Ю. В. Чайкою. Важливий напрям роботи музею – наукова й культурно-просвітницька робота з популяризації пам'яток, пов'язаних з історією козацтва. На базі музею проводилися Всеукраїнські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», науково-практичні конференції, виставки та інші заходи, присвячені історії українського козацтва. Колектив музею удостоєний Всеукраїнської краєзнавчої *премії імені Д. І. Яворницького*.

Літ.: Соса П. П., Новицький А. І. Черкаський краєзнавчий музей. – Дніпропетровськ, 1988; Нестеренко В. І., Володько О. І. Черкаський обласний краєзнавчий музей (XIV – початок XX ст.). – Черкаси, 1989; Соса П. П., Мельниченко В. М. Черкаському краєзнавчому – 80. – Черкаси, 1998. *В. М. Мельниченко*

ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК – військовий підрозділ *реєстрового козацтва*, а з 1648 – адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні, у складі *Гетьманщини* з полковим центром у м. *Черкасах*. Біля м. Черкас здавна поселялися козаки, а князь С. *Мишецький* у своєму творі, присвяченому *запорозькому козацтву*, припускає, що саме тут виникла одна з перших Січей (ще у 1-й пол. 16 ст.). У 1536 черкащани повстали проти польської влади. Одна з причин повстання полягала у тому, що королівський староста спробував забрати у черкащан *Звонецький поріг* із прилеглою територією, де були козацькі «уходи», боброві «гони». Пізніше козаки Черкащини брали активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу 16–17 ст.

Ч. п. було створено близько 1625, і він став одним із шести реєстрових козацьких полків. Його козаки відіграли важливу роль у повстаннях під проводом Т. *Федоровича* (Трясила; 1630–31), І. *Сулими* (1635), П. Бута (*Павлюка*), Д. *Гуні*, *Я. Острянина* (1637–38), особливо у *Визвольній війні українського народу середини 17 ст.* Ч. п. був одним із найбоєздатніших полків. Він брав участь практично в усіх головних битвах періоду Хмельниччини. Особливим авторитетом користувався черкаський полковник, наказний гетьман Максим *Кривоніс*.

За умовами *Зборівського договору 1649* Ч. п. став одним із 16 полків Української козацької держави – Гетьманщини. За *реєстром 1649* Ч. п. складався з 18 сотень, з яких 1 полкова і 12 іменних були з Черкас, а ще 5 мали сотенні центри в Богушковій, Домонтові, Золотоноші, Мошнах; полк мав 2996 козаків.

Компромісний Зборівський договір викликав невдоволення серед радикально налаштованого козацтва, особливо серед рядового. Ч. п. був одним із центрів опозиції щодо Зборівського миру, і цей рух очолював син М. Кривоноса – Кривоносенко. Козак Домонтівської сотні Ч. п. Я. Худолій навіть підняв на *Микитинській Січі* повстання проти Б. *Хмельницького*, яке було придушене гетьманом у березні 1650.

В роки *Руїни* Ч. п. був одним із базових полків Правобережної Гетьманщини, ареною жорстоких боїв, які вели за ці землі *Московська держава*, *Річ Посполита*, *Османська імперія*; був утягнутий в усобиці між різними політичними угрупованнями Гетьманщини. Це особливо виявилося у 1664, коли Черкасами на певний час оволоділи війська І. *Брюховецького*, і в 1674, коли за місто точилася боротьба між силами П. *Дорошенка* та І. *Самойловича*. У 1677 і 1678 Черкасами двічі оволодівають турецькі війська. У 1679 Семен Самойлович, син гетьмана, зігнав значну частину населення Ч. п. на лівий берег Дніпра. За умовами *Бахчисарайського мирного договору 1681* та *«Вічного миру» 1686* територія Ч. п. мала бути безлюдною, однак всупереч їм відбувається відродження полку. Ч. п. взяв активну участь у національно-визвольному повстанні 1702–04, пізніше підтримував гетьмана П. *Орлика*. Після поразки Орлика у 1712 під час остаточної ліквідації урядом Речі Посполитої козацького устрою на Правобережній Україні був ліквідований Ч. п.

Полковниками Ч. п. були: М. Топига, Д. Топига, Я. Воронченко, Радишевський (наказний), Баран Худий (Барановський), Я. Пархоменко, Ф. Джулай, М. Гамалія, Д. Мурашко, П. *Дорошенко*, А. Воронченко, Б. Калістрат, Я. Головченко, П. Білий, Григорович, Ж. Степанів.

Літ.: М и ц и к Ю. А., С т о р о ж е н к о І. С. Засвіт встали козаченьки. – Дніпропетровськ, 1990; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 275; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995. – С. 504; G a j e c k y G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Vol. 2. – Cambridge, 1978. – P. 586–591.

Ю. А. Мицик

ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК (*За І. П. Крип'якевичем*)

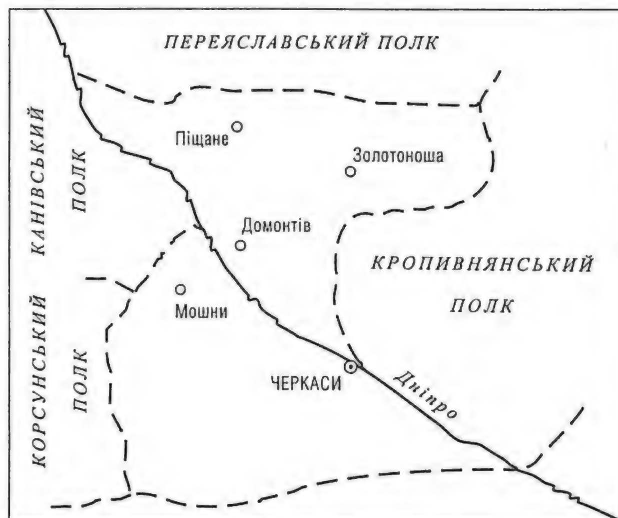

ЧЕРКЕСКА – верхній чоловічий одяг, тип короткого жупана чи кунтуша.

Літ.: Н и к о л а е в а Т. А. Украинская народная одежда. – К., 1987. – С. 60.

ЧЕРНІГІВ – велике місто на півночі Лівобережної України. Розташований на правому березі Десни. Точний час заснування невідомий. У письмових джерелах вперше згадується під 907. У 2-й пол. 14 ст. його захопило *Велике князівство Литовське*. У 1482, 1497 Ч. зазнавав руйнувань від нападів кримських татар. У 1503 Ч. був захоплений *Московською державою*. В 1535 за Деулінським перемир'ям 1618 Ч. відійшов до Польщі, у складі якої став головним містом Чернігівського воєводства. В 1623 Ч. здобув магдебурзьке право. Населення Ч. брало активну участь у *Визвольній війні українського народу середини 17 ст.* Влітку 1648 після визволення міста від польсько-шляхетських загарбників Ч. став центром *Чернігівського полку* (1648–1782). У червні 1651 населення Ч. на чолі з полковником С. *Пободайлом* відбило наступ литовського війська під командуванням Я. Радзивілла. У 2-й пол. 17 ст. Ч. став значним культурним центром. З 1679 в місті діяла Чернігівська друкарня, а в 1700 засновано Чернігівський колегіум. Після ліквідації російським урядом залишків української автономії Ч. став центром Чернігівського намісництва.

Літ.: Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – К., 1972. – С. 88–98. *С. Ф. Плецький*

ЧЕРНІГІВСЬКА СІЧ – військова організація, що в роки німецько-фашистської окупації діяла на півночі Чернігівської та Київської областей, а також у південних районах Білорусі. Була сформована лише з українців, переважно колишніх офіцерів Червоної армії. Очолив її полковник

Стрілець (псевдонім; справжнє прізвище невідоме). Слово «Січ» у назві цієї партизанської військової групи символізувало прагнення її учасників відродити січові традиції захисту волі України. Член Ч. С., відомий український поет і літературознавець *Славутич Яр* (Григорій Жученко) згадував: «Ми мали захищати місцеве населення від свавілля німецьких окупантів, а згодом – стати зав'язкою майбутньої української армії. Вірили, що таки настане самостійна Українська держава й ми будемо до її послуг. Нашу організацію ми так і називали – самостійницькою».

На час створення у липні 1941 Ч. С. нараховувала 50 вояків, а влітку 1942 вже мала близько 700 бійців. «Січовики» підтримували зв'язок з оунівським підпіллям у Києві, зокрема з Олегом Ольжичем та Оленою Телігою, але організаційно залишалися незалежними. Ч. С. вела важкі бої з німецькими каральними підрозділами, а також із спрямованими проти неї загонами власівців.

Після приходу у серпні–вересні 1943 в район дислокації Ч. С. радянських військ вона самоліквідувалася. Частина її членів пішла на Захід до УПА, інші влилися до Червоної армії, де опинились у штрафних батальйонах.

Літ.: Бутко С., Демченко Т. За Україну, за її волю. – Чернігів, 1992; Його вів дідів заповіт... (Інтерв'ю з Яром Славутичем) // Вісті з України. – 1995. – 2–8 лютого. *В. М. Мороко*

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК – адміністративно-територіальна та військова одиниця в *Гетьманщині* (на Лівобережжі) в 1648–1782. Створений на початку *Визвольної війни* з полковим центром у м. *Чернігові*. За *реєстром 1649* в Ч. п. нараховувалось 7 сотень із 997 козаками. У різні часи сотенними центрами були: *Батурин*, Бахмач, Березна, Білоус, Борзна, Виблі, Волинка, Городня, Івангород, Киселівка, *Конотоп*, Любеч, Мена, Понорниця, Седнів, Синявка, Слабин, *Сосниця* (в 1663 на короткий час була виділена в окремий *Сосницький полк*), Стольне. Козаки Ч. п. брали участь у битвах Визвольної війни, відзначилися під час *Чигиринських походів 1677–78*. Використовувалися російським урядом в *Азовсько-Дніпровських походах 1695–96*, у Північній війні. Полковниками Ч. п. були М. *Небаба*, І. Шохов (наказний), С. Окша (наказний), С. *Пободайло*, О. Веремеєнко (наказний) та ін. Деякі з полковників Ч. п. відіграли значну роль в історії України і були гетьманами (Д. *Многогрішний*, І. *Самойлович*), наказними гетьманами (Я. Лизогуб, С. Пободайло, П. *Полуботок*).

У 1782 після скасування російським урядом залишків української автономії Ч. п. було ліквідовано, а його територія увійшла до складу Чернігівського намісництва.

Літ.: Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 20; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995. – С. 504; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995. – С. 280; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 1. – P. 65–122. *С. Ф. Плецький*

ЧЕРНЯТА (Чорнята, Чарнота) Іван (рр. нар. і см. невідомі) – військовий генеральний обозний (1648–49). Походження невідоме. Брав участь у битвах *Визвольної війни*. Виконував дипломатичні доручення Б. *Хмельницького*. Восени 1649 керував складанням козацького реєстру. Після 1649 не згадується.

ЧЕЧЕЛЬ Дмитро (17 ст. – поч. 18 ст.) – полковник сердюцького козацького полку. Сподвижник гетьмана І. *Мазепи*. Один із керівників оборони *Тавані* під час Азовського походу 1696. Відзначився, очолюючи полк лівобережних козаків при обороні від московських військ *Батурина* (1708). Був захоплений у полон, виданий О. Меншикову і скараний на смерть. *В. А. Чабаненко*

ЧИГИРИН – місто на Середній Наддніпрянщині; один з головних центрів формування *козацтва*, перша столиця *Гетьманщини*, резиденція гетьманів Б. *Хмельницького* (1648–

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК (*За Ю. Гаєцьким*)

57), І. *Виговського* (1657–59), Ю. *Хмельницького* (1659–63), П. *Тетері* (1663–65) та П. *Дорошенка* (1665–76).

Розташований у заплаві р. *Тясмину*. Відомий як козацьке поселення (*зимівник*) з 1-ї пол. 16 ст. За переказами, назва міста походить від чудодійної «чигир-трави» або від тюркського «чигир» – шлях, дорога. Ч. мав вигідне географічне розташування, адже поряд проходили Залозний та Чумацький шляхи. До Люблінської унії 1569 Ч. перебував у складі *Великого князівства Литовського*, потім – *Речі Посполитої* (був центром Чигиринського староства). У 1592 отримав магдебурзьке право. Того самого року в Ч. під керівництвом Олександра Вишневецького збудована фортеця – важливий опорний пункт Польщі на Південній Київщині. З 30-х рр. 17 ст. Ч. перебував у володінні магнатів Конецпольських.

Мешканці Ч. брали активну участь у козацько-селянських повстаннях. У 1596 в місті відбулося антипольське повстання, яке очолили Юрій Богун та Ілля Сутига. В 1625 за гетьмана М. *Дорошенка* Ч. став центром Чигиринського полку *реєстрового козацтва*. Населення Ч. брало участь у козацько-селянських повстаннях С. *Наливайка* (1594–96), Т. *Федоровича* (1630), П. Бута *(Павлюка)* (1637), К. *Скидана* (1637). У 1616–47 чигиринським сотником був Богдан Хмельницький. З початком *Визвольної війни* Ч. стає резиденцією українських гетьманів. Ч. був також адміністративно-територіальним центром *Чигиринського полку* та Чигиринської сотні.

Найбільшого розвитку й суспільно-політичного значення місто набуло за гетьманування Б. Хмельницького. На той час Ч. налічував кілька тисяч садиб, п'ять церков, гетьманський двір, будинки адміністративних установ, численні торгово-ремісничі споруди. В середині 17 ст. місто поділялося на дві частини: «мале місто» – замок і основні укріплення, які знаходилися на високій мисоподібній кам'яній горі (Замковій горі) над Тясмином, і «велике місто», яке розташовувалося попід горою. Обидві частини міста були обнесені муром. Замок був головним оборонним вузлом Ч. Це була дерев'яно-земляна фортеця завдовжки 200 і завширшки 150 м, яка мала чотири башти, оточені дубовим тином, мала форму видовженого трикутника. Єдиний вхід до Ч. був лише з боку *Суботова* і проходив він через цілу систему укріплень та південний міст через Тясмин. Пізніше вдосконаленням фортеці займався уряд Б. Хмельницького. На кінець 50-х рр. 17 ст. фортеця мала три ряди мурів та ровів, 45 гармат. За П. Дорошенка у замку було споруджено великий мурований бастіон. Ч. став важливим центром ремесла і торгівлі. В місті було кілька торгових майданів. У фортеці розташовувалися комори, зброярня, торгові ряди, Миколаївська та Петропавлівська церкви (місце поховання митрополита Й. Тукальського). При церквах і монастирях діяли школи.

У Ч. розташовувалася *Генеральна військова канцелярія*. За гетьмана Б. Хмельницького Ч. перетворився на значний осередок європейської дипломатії. В гетьманській резиденції приймали послів з *Османської імперії*, *Кримського ханства*, *Швеції*, *Молдовського князівства*, *Валахії*, Польщі, *Московської держави*, Ватикану, *Трансільванії* (Семигороддя), Венеції, Австрії. В 1657 за гетьмана І. Виговського Ч. став резиденцією київських митрополитів. За гетьмана П. Тетері значення Ч. як столиці Гетьманщини обмежується лише Правобережною Україною. Під час гетьманування П. Дорошенка Ч. знаходився в епіцентрі політичних подій. У червні 1674 місто взяли в облогу війська царського воєводи Г. *Ромодановського* та лівобережного гетьмана І. *Самойловича*. Лише з допомогою турецьких військ – союзників П. Дорошенка – облогу було знято. Після падіння уряду П. Дорошенка у 1676 почалася запекла боротьба за Правобережжя між Туреччиною та Росією. Місто було дощенту сплюндроване турецько-татарськими загарбниками під час *Чигиринських походів 1677–78*. За *Прутським трактатом 1711* Ч. відійшов під владу Польщі.

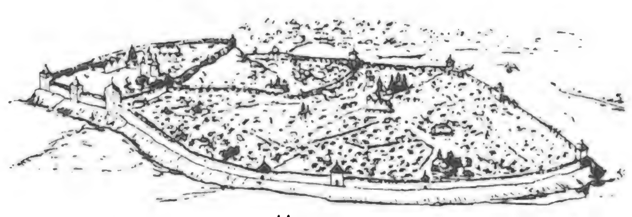
Чигирин

Поблизу Ч. у 18 ст. діяли гайдамацькі загони І. Жили (1736), Г. Похили (1750), С. Неживого (1768). Після другого поділу Польщі (1793) Ч. разом із Правобережною Україною відійшов до складу Росії. З 1797 Ч. – центр Чигиринського повіту Київської губернії.

16–20.10.1917 в Ч. відбувся перший Всеукраїнський з'їзд *Вільного козацтва* України.

Тепер Ч. – районний центр Черкаської обл. У 1967 в Ч. було встановлено пам'ятник Б. Хмельницькому.

Літ.: Ш к л я р Л. «Чигрине, Чигрине...» // Вісті з України. – 1993. – № 43; Л е н ч е н к о В. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України. – 1994. – № 3–6. – С. 63–68; А п а н о в и ч О. М. Столиці гетьманської держави. Чигирин // Неопалима купина. – 1995. – № 7–8; К і л е с с о С. Чигирин – гетьманська столиця // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 6–13; Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – К., 1997. – С. 139, 322. *О. І. Коробов*

ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОЛК – військовий підрозділ *реєстрового козацтва*, а із середини 17 ст. – адміністративно-територіальна і військова одиниця в *Гетьманщині*. Як адміністративно-територіальна і військова одиниця він існував з початку *Визвольної війни* і займав землі на обох берегах *Дніпра*; полковим центром був *Чигирин*. За *реєстром 1649* Ч. п. складався з 19 сотень: полкової (Чигиринської), Крилівської, Воронівської, Бужинської, Боровицької, Медведівської, Жаботинської, Смілівської, Голов'ятинської, Баклійської, Орлівської, Вереміївської, Жовнинської, Максимівської, Кременчуцької, Потіцької, Омельницької, Говтвянської, Остап'євської; нараховував 3222 козаків.

Розміщення Ч. п. в гетьманській столиці зумовило ту роль, яку він відігравав у роки Визвольної війни. До реєстру полку були занесені Б. *Хмельницький* і його син Тиміш. Крім того, в нього були записані генеральний писар І. *Виговський*, обозний І. *Чернята*, осавули Д. Лисовець, М. Лучченко. Першим командиром Ч. п. був довірений радник гетьмана полковник Ф. *Вешняк*. Козаки Ч. п. брали участь у битвах Визвольної війни, в боротьбі на боці гетьмана П. *Дорошенка*, підтримували С. *Палія*. Після *Прутського трактату 1711*, за яким Росія відмовилась від Правобережної України, населення було переведене на Лівобережжя, і Ч. п. був ліквідований.

ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОЛК (*За І. П. Крип'якевичем*)

Полковниками Ч. п. були: Ф. Вешняк-Якубович, Ф. Коробка (наказний), І. Богаченко (наказний), Я. Пархоменко, І. Волевашенко (наказний), К. Трушенко, К. *Мокієвський*, Г. *Ґалаґан*.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. III. – К., 1995 – С. 274–275; Реєстр війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 504; Gajecky G. The Cossack administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Vol. 2. – P. 592–598. *С. Ф. Плецький*

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ 1677–78 – воєнні дії Туреччини, спрямовані на захоплення Правобережної України, кульмінацією яких стали спроби оволодіти *Чигирином*. Після відмови від булави правобережного гетьмана П. *Дорошенка* і його капітуляції перед російським урядом Туреччина, намагаючись за всяку ціну втримати Правобережжя у своїх руках, вивела на сцену Ю. *Хмельницького*, проголосила його «князем малоросійської України» і вислала на Поділля з невеликою частиною війська. Тимчасом російський уряд і лівобережний гетьман І. *Самойлович* вживають поспішних заходів задля зміцнення Чигирина.

Перший Ч. п. відбувся у серпні–вересні 1677. Під Чигирин підступила 120-тисячна турецько-татарська армія, в обозі якої знаходився і Ю. Хмельницький, настановлений турками гетьманом. Протягом 3-х тижнів залога Чигирина (24 тис. російських стрільців і 5 тис. українських козаків) тримала облогу, доки на допомогу не прибули об'єднані російсько-українські сили під командуванням боярина Г. *Ромодановського* і гетьмана І. *Самойловича*.

У червні 1678 турецька армія вдруге облягла Чигирин, підвела шанці до самого міста і протягом місяця безперервно його штурмувала. Турки бомбардували місто з важких гармат, робили підкопи і висаджували в повітря частини укріплень та йшли в атаки. На початку липня російські війська під командуванням Г. Ромодановського і козацькі полки гетьмана І. Самойловича прибули на допомогу Чигирину. Турецькі війська не допускали їх до міста і посилили натиск на фортецю. Московський уряд сприймав оборону Чигирина як звичайний тактичний хід і був готовий ціною його зруйнування домовитися з турками про мир. Ромодановський отримав таємну інструкцію: у разі, коли продовження оборони Чигирина вимагатиме великих жертв,

ЧИГИРИНСЬКИЙ ПОХІД 1678 р. (*За В. М. Зарубою*)

покинути його, а фортецю зруйнувати. Козакам же йшлося про захист славної гетьманської столиці, і тому Самойлович намагався боронити її за будь-яку ціну. Для Лівобережжя оборона Чигирина була загальнонародною справою. На війну були мобілізовані 10 гетьманських полків, кілька сердюцьких і компанійських полків; у поході взяли участь також слобідські козацькі полки – Сумський і Охтирський. Командуючий російсько-українськими силами Ромодановський діяв повільно і обережно. Протримавшись іще з тиждень, гарнізон Чигирина залишив місто. Були підпалені укріплення і порохові склади. «Верхній замок» злетів у повітря. Об'єднані російсько-українські сили відійшли до Бужина. Слідом рушила турецька армія. Сім діб тривали кровопролитні бої. Нарешті, 20.8 російсько-українське військо відступило за *Дніпро*. Турецький візир наказав дотла зруйнувати залишки Чигирина.

Трагічний кінець боротьби за Чигирин сприймався сучасниками як символ загибелі правобережної козаччини. І все ж Туреччина змушена була назавжди припинити завойовницькі походи в Україну.

Літ.: Апанович О. М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50–70-і рр. 17 ст. – К., 1961; Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 99–160. *С. Р. Лях*

ЧОВЕН КОЗАЦЬКИЙ 1736–39 – морське судно, підняте із *Дніпра* біля о. *Хортиці* у жовтні 1999. Пам'ятка відкрита у травні 1998 Експедицією підводних археологічних робіт на дні невеликої бухти біля скелі Наумової, в якій внаслідок весняної повені було змито шар донного ґрунту потужністю від 3 до 5 м. На місці розмиву над поверхнею дна на глибині від 7 до 9,5 м відкрилася майже не пошкоджена частина корми дерев'яного корабля, заваленого на лівий борт і спрямованого носом до берега. Встановлено, що це військове веслове судно, належить до морських козацьких човнів, відомих з кінця 16 – 17 ст. під назвою *чайок*. Більша частина корпусу судна залишалася під шаром піску та мулу, який протягом двох з половиною століть забезпечував унікальну збереженість цієї пам'ятки. Одночасно нижче за течією у схилі дна виявлено частково відкритий із ґрунту ніс судна із підставкою для гармати. Носова частина належала іншому судну, близькому за типом, яке затонуло поруч із першим.

Знайдені затонулі судна пов'язані з подіями, які відбувалися на Хортиці та Нижньому Подніпров'ї у період 1736–39, під час чергової війни з Туреччиною. Тоді активно велася діяльність із відтворення Дніпровської гребної флотилії, яка була необхідна для ведення бойових дій біля турецької фортеці *Очакова* та на *Чорному морі*. На Хортиці у 1736 була заснована верф, названа Запорозькою, а для її захисту побудовані фортеця і ретраншемент. У будівництві Запорозької верфі та її діяльності безпосередню участь брали досвідчені в суднобудуванні запорозькі козаки, курені яких були розташовані на о. Малій Хортиці. В останні два роки війни Хортиця стала місцем базування основної частини Дніпровської флотилії. У 1739 біля Хортиці знаходилося понад 300 суден, серед яких – *галери*, бригантини, прами, плашкоути, шхерботи, ластові судна, козацькі морські човни, *байдаки*, дубельшлюпки, річкові *дуби*, інші малі веслові судна. Через епідемію чуми, занесеної з Очакова, за флотилією не було належного нагляду, тому декілька десятків суден затонуло.

Здійснення проекту дослідження та збереження затонулого козацького човна 18 ст. стало можливим завдяки наданій допомозі та безпосередній участі благодійного фонду «Допомога», Наукового товариства імені Я. Новицького, багатьох підприємств, організацій, державних діячів, громадських об'єднань, громадян Запоріжжя.

Козацьке судно підняли на поверхню 13.10.1999 за допомогою стапеля-люльки, в якому човен, щоб не пошкодити дерев'яний корпус, було закріплено на гумових рушниках. Стапель із піднятим судном перевантажено на понтон, де й розпочато консервацію пам'ятки. У грудні 1999 піднятий човен перевезено у південну частину о. Хортиці, де збудовано ангар для його консервації та реставрації. Протягом 2000 виконано перший етап консервації корпусу судна та відреставровано більшу частину матеріалів дослідженого корабельного комплексу.

Підняте козацьке судно як археологічна пам'ятка збереглося надзвичайно добре, хоч за століття перебування під водою втрачено близько 60% правого борту та пошкоджено носову частину. Корма, середня частина з начинням і майже весь лівий борт збереглися без пошкоджень. Човен мав довжину до 17,5 м і вміщував близько 50 чоловік. Його найбільша ширина – 3,6 м, висота кормової частини сягає 2,7 м, а висота борту в середній частині не перевищує 1,7 м. За конструкцією, розмірами та особливостями побудови цей човен досить точно відповідає наведеному Д. *Яворницьким* опису залишків козацької чайки, знайдених у 19 ст. біля останньої Січі запорозьких козаків. Човен, піднятий біля Хортиці,

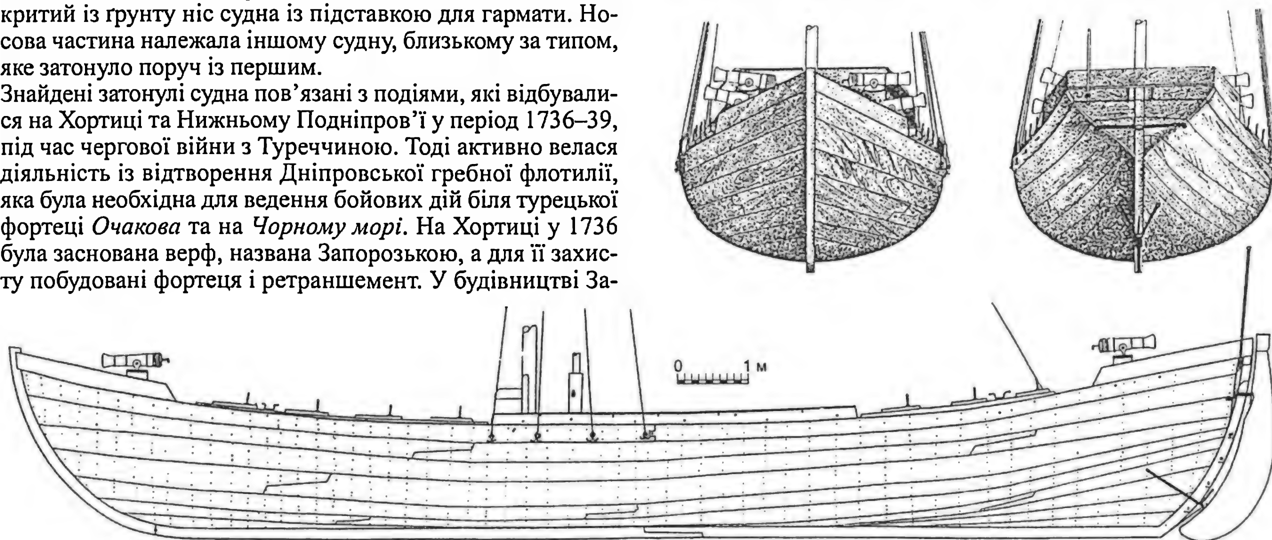

Козацький човен 1736–1739 рр.

зберігає пропорції, озброєння і тактичні якості запорозьких чайок 16–17 ст. Проте козацькі судна 2-ї чверті 18 ст. будувалися набірними на кільовій основі за передовою на той час західноєвропейською технологією суднобудування, а не на довбаній основі, як описує це у 17 ст. французький інженер Г. *Боплан* та свідчать інші джерела. Піднятий біля Хортиці морський козацький човен 1736–39 має подвійну обшивку, по борту розташовані залізні нагелі – упори для весел, із зовнішньої сторони борту закріплено подвійні залізні гаки для такелажу. Всередині човна на всю довжину проходить дерев'яний брус – кільсон. Усі дошки зовнішньої обшивки проконопачені та просмолені. Найважливіші деталі набору судна – кіль, нижні частини шпангоутів (флортимберси), форштевень, степс та ахтерштевень – виготовлені з дуба, а всі інші зроблені із сосни. Такий набір, скріплений за допомогою залізних кованих цвяхів різних розмірів, дерев'яних нагелів та шпильок, забезпечував достатню витривалість і легкість корпусу. Ахтерштевень значно нахилений і скруглений, а сама корма підвищена й закінчується невеликим транцем. У кормовій частині збереглося три лави для гребців. Середня частина переобладнана для розміщення вантажу, – можливо, для продовольства та військових припасів. Лави для гребців були і в носовій частині. Артилерійське озброєння човна для його розмірів було досить потужним і складалося з чотирьох трифунтових *фальконетів* на вертлюгах, два з яких встановлювалися в носовій частині і два – в кормі. Гармати було знято ще до того, як судно затонуло. Щоглу також було знято раніше, про що свідчать складений у кормі такелаж і залишені на дні човна два залізні бугелі від щогли. Відсутнє також і кермо, що кріпилося до ахтерштевня.

Козацький човен затонув на місці стоянки, але це сталося раптово, на що вказують численні речі, залишені на кораблі. На кормі на своєму місці залишився залізний клепаний казан, а всередині казана – дерев'яна кашоварна ложка. Чудово збереглися такелажні пенькові кінці різного призначення, дерев'яні балки, шкіряні піхви від такелажного ножа. Поруч із такелажем було складено комплект паклі, готовий для переконопачення всього судна. У човні знайдено розламаний кормовий ліхтар із слюдяними віконцями, корабельні інструменти, дерев'яну помпу. Артилерійське озброєння представлене чавунними ядрами різного калібру, пальниками-протравниками та картечними картузами для трифунтових фальконетів. Серед ручної *вогнепальної зброї* – два пістолі з тавром «КИЕВ 1734», рушниця з *кременевим ударним замком* тульського виробництва з багнетом і декілька деталей кременевих замків, рушничних кременів. З *холодної зброї* знайдено наконечник козацького *списа*. У човні виявлено також інші предмети, серед яких – ґудзики, пряжки залізні та бронзові, металеві накладки, оздоблені нескладним орнаментом, фрагмент в'язаного вовняного одягу та взуття – шкіряний ходак такої форми, як знайдений на місці битви козацького війська під *Берестечком*.

В. В. Нефедов

ЧОРНА МЕТАЛУРГІЯ – галузь промисловості, яка виробляє залізо та його сплави. В основі розвитку Ч. м. козацької доби лежали досягнення металургів Київської Русі. Відродження української Ч. м. після монголо-татарської навали відбувалося на основі сиродутного процесу, на примітивних підприємствах із невеликими горнами. Такі печі робили з глини чи каменю; вони мали невеликі розміри. Саме завдяки їх малим об'ємам (до 0,5 м^3) ручні міхи дозволяли підтримувати потрібну температуру (до 1500°). Під дією високої температури та газів, які утворюються від горіння деревного вугілля, окис заліза в руді відновлювався до металічного заліза, а порода відшлаковувалася. Після вигорання вугілля відновлені зернятка заліза опускалися в низ печі, злипалися й утворювали зливок заліза, насичений шлаками (крицю). Потім крицю проковували, щоб видалити шлаки, а при потребі насичували вуглецем, перетворюючи крицю на сталь. Такі горни, хоч і були примітивними, але дозволяли при масовому їхньому використанні отримувати значні кількості металу. Крім того, подібні пристрої не потребували великих витрат на їх спорудження, і тому виробництво заліза можна було організувати майже на порожньому місці.

Подібна ситуація виникла на *Кам'янській Січі*. Її заснували запорозькі козаки, які змушені були емігрувати в татарські володіння після поразки повстання І. *Мазепи*. Російський уряд забороняв мешканцям України будь-які контакти з опальними запорожцями. І вони змушені були налагоджувати виробництво всього необхідного в умовах блокади. Для виробництва металу козаки використовували невеликі горни з ручними міхами, що дозволило їм дуже швидко задовольнити свої потреби в залізі. Втім, уже в 14 ст. робилися спроби застосування млинового колеса в металургії. За допомогою водяного колеса приводили в рух механізми, які подрібнювали руду, піднімали ковальські молоти і надували міхи. Ці нові підприємства називалися *руднями*. У *Гетьманщині* частина рудень належала *Скарбу Військовому*, деякі засновувалися козацькою старшиною. Вони розміщувалися на невеликих річках і протоках, поблизу залягання болотних руд. Рудня складалася з двох частин – димарки та гамарні. У димарці з руди виплавляли залізо. Печі на руднях були невисокі, чотирикутні й відкриті. В обмазане глиною колове заглиблення печі (заправу) шарами засипали деревне вугілля, промиту й подрібнену руду і негашене вапно, яке знижувало температуру плавлення породи. Піч завантажували за допомогою лопат і кошів. Задня частина печі була значно вищою, і в ній робилися отвори, через які нагніталося повітря міхами, що дозволяло протягом 8–12 годин підтримувати потрібну для плавлення заліза температуру. В міру осідання шахти в піч підсипали руду й вугілля. Рідкий шлак випускали через отвори в нижній частині печі, а в заправі осідала тістоподібна криця. 5–6-пудову крицю витягали через спеціальний отвір і оббивали спеціальними молотами. Після цього крицю розрізали на кілька частин, які знову розігрівали й проковували великим молотом. З криці вагою 6–8 пудів виходило 4 пуди якісного заліза. З цього заліза в гамарні (кузні) вироблялися сошники, чересла, сокири, обладнання для рудень та млинів. А частина заліза у вигляді шин, прутів, штаб продавалася на ярмарках. Обсяги виробництва деяких рудень сягали тисячі пудів заліза на рік. На ті часи це було значним досягненням. 120 рудень у 1-й пол. 17 ст. щороку виробляли 60 тис. пудів заліза. До цієї кількості металу слід додати і продукцію багатьох сиродутних горнів. Разом вони забезпечували більшість потреб народного господарства України в залізі.

Літ.: Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – М., 1960; Стрішенець М. М. Рудні України XVI – першої половини XVII ст. // Питання історії СРСР. – Вип. 19. – Харків, 1975. – С. 102–109.

С. Ф. Плецький

ЧОРНА РАДА – рада, скликана рядовим козацтвом («черню», «голотою»). Рішення Ч. р. були обов'язковими для старшини і в раді непослуху останньої «черпь» мала право на непокору і збройний виступ. В останній період існування *Запорозької Січі*, коли вона перебувала під владою Російської імперії, роль Ч. р. занепадає, хоч і в цей час джерела фіксують збройні виступи рядових козаків проти старшини. Ч. р. інколи відігравала деструктивну роль, яскравим свідченням чого може бути *Чорна рада 1663* в Ніжині. Тоді рядові козаки (гетьманці та *січовики*) піддалися демагогічній агітації кошового отамана Івана *Брюховецького* і силою поставили його гетьманом Лівобережної Гетьманщини, вбивши при цьому його політичних опонентів, насамперед конкурентів у боротьбі за гетьманську булаву. Внаслідок цього Лівобережна Гетьманщина опинилася у ще гіршому стані, потрапила в більшу залежність від *Московської держави*. Однак у цілому Ч. р. була досить надійною гарантією козацької демократії, не даючи можливості старшині перетворити Січ на олігархічну республіку, не допускаючи до влади потенційного диктатора. За всю історію Січі не було жодного прецеденту, коли владу захоплював диктатор із числа старшини, не було і явищ, подібних до якогось «культу особи».

Ю. А. Мицик

ЧОРНА РАДА 1663 – загальна *рада козацька*, скликана для обрання гетьмана Лівобережної України. Відбулася 17–18.6.1663 на околиці м. Ніжина. Названа «чорною» тому, що поруч із *козацькою старшиною* і городовим та *запорозьким козацтвом* у раді взяли участь і козацька *сірома*, селяни навколишніх міст, міська біднота.

Підготовка до ради відбувалася в умовах гострої боротьби між старшинськими групами, які висунули своїх кандидатів – ніжинського полковника Василя *Золотаренка* та наказного гетьмана Якима *Сомка*. Рада відбувалася на тлі загострення соціальних суперечностей у *Гетьманщині* внаслідок дедалі більшої жадоби старшини до збагачення, зростання податків, внутрішньої нестабільності. Рада проходила бурхливо. Хоч напередодні кандидати в гетьмани домовились не застосовувати силу, запорозький кошовий І. *Брюховецький* порушив цю домовленість. Під час ради відбулися запеклі сутички. Був перекинутий і поміст, на якому сидів царський представник боярин Великогагін. Гетьманом був «вигукнутий» Брюховецький, який демагогічно обіцяв розправитись зі старшинами-здирниками.

С. Р. Лях

«ЧОРНА РАДА. ХРОНІКА 1663 РОКУ» – перший український історичний роман, створений письменником та істориком П. О. *Кулішем*. Написаний у 1846, вперше надрукований у 1857.

Історичною основою «Ч. р.» стали події в Україні після смерті Б. *Хмельницького* – в період соціальної конфронтації і гострої політичної боротьби старшинських угруповань за владу (див. *Руїна*) та обрання гетьманом Івана *Брюховецького* на *Чорній раді 1663*. Навколо цих драматичних подій і будується сюжет. Джерельною базою роману були *козацькі літописи* 17–18 ст.: *літопис Самовидця*, а також літописи Г. *Граб'янки* та С. *Величка*. Відчувається також вплив шотландського романіста В. Скотта.

«Ч. р.» побудована на протиставленні ідеологічних, політичних і моральних рис героїв роману. Головною темою у «Ч. р.» є конфлікт між державотворчим та руїнницьким началами, що їх представляють відповідно городове та *запорозьке козацтво*. У романі присутнє романтичне замилування демократичними звичаями, хоробрістю запорозьких козаків. Роман густо населений, у ньому виведені майже всі верстви населення України середини 17 ст. – поміщики, селяни, запорожці, городові козаки, українська шляхта, міщани. Кожен з героїв твору репрезентує певний ідеологічний напрям у тогочасному українському суспільстві. Наказний гетьман Яким *Сомко* – головний персонаж роману і, відповідно, носій авторської ідеї. Сомко наділений характерними рисами полководця і державного діяча – лицарством, доброзичливістю, мужністю, державною мудрістю. Його мова піднесена, урочиста, образна. Ним керують не особисті амбіції, а бажання піднести Україну. У зображенні Я. Сомка помітна певна схематичність; це скорше рупор державницьких ідей самого П. Куліша. Іншого позитивного героя – паволоцького полковника Шрама – виведено як продовжувача справи Б. Хмельницького (прототипом цього персонажу є паволоцький полковник Попович). Найколоритніший образ роману – Кирило Тур, символічне втілення українського національного характеру.

Брюховецький постає в романі як повна протилежність Сомка. Це лицемірна, жорстока і підступна людина, політичний авантюрист. Обманом і підкупом здобув він булаву на Чорній раді. Народ володіє колосальною енергією, силою, що здатна творити історію, але з іншого боку, народ може бути сліпим і довірливим, і цим часто користуються політики-авантюристи, на кшталт Брюховецького, – до такого висновку приходить П. Куліш.

Роман написано в дусі романтичного сприйняття історії з його ідеалізацією старовини і тугою за колишньою величчю та славою України. Автор використовує художні прийоми, притаманні романтизмові: гротеск, елементи пригодницького жанру, символічні образи. Для передачі колориту епохи автор вживає численні історизми. Масштабність художніх узагальнень та епічна монументальність – безумовні досягнення роману, хоч помітна певна статичність у розгортанні сюжету.

Твір «Ч. р.» відіграв значну роль у розвитку української романістики, у формуванні історичних та естетичних поглядів читачів.

Літ.: Н а х л і к Є. Українська романтична проза 20–60-х рр. XIX ст. – К., 1988; Ч и ж е в с ь к и й Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994; Д з и р а І. «Чорна рада» та її джерела // Освіта. – 1997. – № 2–3.

О. І. Коробов

ЧОРНА РИБА – у запорозьких козаків назва червоної риби (осетрів, білуги, чечуги тощо).

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 286.

ЧОРНА ШАБЛЯ – бойова шабля масового виробництва, у якої відсутнє багате оздоблення. Завдяки цьому ціна такої шаблі, навіть за досить високих якісних характеристик, була відносно невисокою. Переважна більшість козаків озброювалася Ч. ш.

ЧОРНЕ МОРЕ – внутрішнє море басейну Атлантичного океану, яке лежить між Європою та Азією. Майже з усіх

боків Ч. м. оточене суходолом, і лише Керченською протокою з'єднується з *Азовським морем*, а протоками Босфор і Дарданелли – з Мармуровим і Середземним морями. Зі сходу на захід Ч. м. простягається на 1140 км, а з півночі на південь – на 611 км. Площа Ч. м. дорівнює 422 тис. км, а найбільша глибина сягає 2210 м.

Узбережжя Ч. м. слабо розчленоване. Крім Кримського півострова, гирла *Дністра* та Дніпро-Бузького лиману, на Ч. м. немає мисів, які б далеко виступали в море, і заток, котрі б глибоко вдавались у суходіл. За винятком Березані, Зміїного та Кефкена, на Ч. м. майже відсутні острови.

Західний та північний береги Ч. м. мали вигляд вкритого балками степу, що закінчувався біля моря невисоким глинистим урвищем. Тут впадають у Ч. м. найбільші річки – Дунай, *Дністер*, *Південний Буг*, *Дніпро*; уздовж берегів – багато піщаних кіс та лиманів (Дністровський, Куяльницький, Тилігульський і Дніпро-Бузький). Південний (турецький) берег Ч. м. та південне узбережжя Кримського півострова гористі. Східний берег Ч. м. степовий і безлісий на півночі, далі на південь підвищується за рахунок наближення до нього Кавказьких гір і стає більш лісистим.

Влітку Ч. м. спокійне – шторми бувають рідко. Увечері зазвичай із суходолу віє легкий бриз, який згодом стихає і змінює свій напрямок. Вдень влітку часто настає повний штиль, коли кораблі не можуть рухатись під вітрилами, а лише за допомогою весел. Пізньої осені та взимку на Ч. м. часті шторми та бурі утруднювали плавання. Крім того, на півночі Ч. м. іноді взимку замерзає. Були випадки, коли лід сковував Керченську протоку і навіть Босфор.

У 15 ст. на північних берегах Ч. м. утворилось *Кримське ханство*, яке швидко потрапило у васальну залежність від Туреччини. Гирла найбільших українських річок, які впадали в Ч. м., контролювались турецькими фортецями.

Ч. м. відігравало важливу роль і в економічному житті *козацтва*. Рибальство, яке було однією з головних підвалин січової економіки, велося козаками і поза межами запорозьких земель – в Дніпро-Бузькому та Тилігульському лиманах, на чорноморських косах тощо. Крім того, саме Ч. м. стало тією артерією, яка забезпечувала інтенсивну торгівлю зі Сходом, що її вело *запорозьке козацтво*.

Ч. м. було і тією комунікацією, яка забезпечувала можливість завдавання козаками відплатних ударів по території *Османської імперії*, що було вагомим фактором стримування її агресії.

Див. також *Морські походи*. *С. Ф. Плецький*

ЧОРНИЙ Григорій Савич (?–1630) – *старший* (гетьман) *запорозького козацтва* (1628–29). Походив із *Черкас*. Ватажок морського походу на Крим 1624. У листопаді 1628 втрутився в династичні чвари у Криму – зробив спробу відновити на кримському престолі Мехмед-Ґірея, якого скинув з престолу його брат Джанібек-Гірей. Однак у поході Ч. не виявив належних організаторських здібностей, і козаки під *Перекопом* зазнали поразки. Після повернення на Січ Ч. був позбавлений гетьманства запорожцями, але залишився старшим *реєстрових козаків*. За підтримки польського уряду проводив політику приборкання запорожців: стежив, щоб козаки не приймали на Січ *випищиків*, і домагався, щоб вони відмовилися від морського походу на Крим. У 1630 переглянув реєстр: виписав 300 козаків і не вписав жодного запорожця. Прийняв унію. В тому ж році був схоплений прихильниками Т. *Федоровича* й засуджений до страти.

Літ.: Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991. – С. 119; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 46, 57, 66–71. *О. І. Коробов*

ЧОРНИЙ ЛІС – один із найстаріших лісових масивів в Україні. Розташований на межі степу та лісостепу в сучасних Знам'янському та Олександрійському р-нах Кіровоградської обл. Ч. л. – це збірна назва, у його складі виділяються більш-менш значні ділянки (дачі) – Чорнолісська, Чутяно-Дмитрівська (Чута), Красно-Нерубаївська (Нерубай) та ін. Ч. л. – це складова частина велетенського лісового масиву, що в минулому тягнувся по всій Європі, закінчуючись у Німеччині. У Ч. л. переважають дуби, ясени, граби, сосни, берези. Найпоширеніші представники тваринного світу – кабани, косулі, зайці, вовки, бобри, білки. У 15–16 ст. Ч. л. становив природну межу між Україною та *Диким полем*, місцеве населення ховалося в ньому під час татарських нападів.

У 16 ст. південно-східна частина Ч. л. увійшла до складу *Вольностей Війська Запорозького Низового*; тут козаки будували свої *зимівники*.

Під час *Визвольної війни* в Ч. л. базувалися загони Б. *Хмельницького*, а у 18 ст. тут перебували загони ватажків *гайдамаків* – Медведя, Мамая, Г. *Голого*.

Літ.: Биденко М. Г. Под сенью Черного леса: Краеведческие очерки. – Днепропетровск, 1989. *О. І. Коробов*

ЧОРНИЙ ШЛЯХ, Польський шлях, Шпаків шлях (тур. Чорна Іслах) – старовинний шлях. Отримав назву від *Чорного лісу*. Ч. ш. починався від Перекопського перешийка, перетинав пониззя *Дніпра*, потім йшов на північ до верхів'їв *Інгульця*, *Інгулу*, *Тясмину*, *Росі*. Після цього повертав на захід і розходився на 3 відгалуження. Одне з них – *Кучманський шлях* – проходило Поділлям до м. Бару і поблизу Тернополя з'єднувалося з Ч. ш. Друге – південне – відгалуження проходило поблизу Шполи, Тального, *Умані*, Дашева, Кальника. Під Липовцем північне і південне відгалуження з'єднувалися. Далі Ч. ш. простягався на захід у напрямку Хмільника, Тернополя, *Львова*, Жовкви, Любліна, Маркушіва, Пулави, Козеніце і доходив до Варшави. У 16–17 ст. Ч. ш. користувалися татари для вторгнення на Правобережну Україну, Поділля, Буковину, Галичину і Польщу з метою захоплення здобичі і ясиру. Після *Азовсько-Дніпровських походів 1695–96*, які підірвали могутність *Кримського ханства*, татари припинили систематичні напади на Україну, зокрема по Ч. ш. *І. М. Кривко*

ЧОРНОВІЛ В'ячеслав Максимович (1937–1999) – журналіст, політик, гетьман Українського козацтва, один із лідерів національно-демократичного руху в Україні. Народився у с. Єрках, тепер смт Катеринопільського р-ну Черкаської обл., у родині сільських учителів. Середню школу закінчив із золотою медаллю. У Київському ун-ті імені Т. Шевченка здобув фах журналіста. Після закінчення ун-ту з 1960 працював редактором молодіжних програм Львівської телестудії. У 1963 склав іспити до аспірантури Київського педагогічного ін-ту, але до навчання його не допустили з політичних мотивів.

В'ячеслав Чорновіл – гетьман Українського козацтва

У серпні 1967 Ч. був засуджений до 6 років ув'язнення. Після дострокового звільнення продовжував боротьбу проти переслідування людей за переконання. За політичну діяльність, спрямовану проти комуністичного режиму, вдруге був заарештований (у січні 1972) і засуджений до 6 років ув'язнення та 3 років заслання. Перебуваючи на засланні в Якутії, весною 1978 вступив до Української Гельсінської Групи й почав працювати над книгою про радянське заслання після сталінських часів. У 1980 засуджений до позбавлення волі на 5 років. В Україну повернувся у 1985. У березні 1990 був обраний депутатом Верховної Ради УРСР та Львівської обласної ради; в квітні 1990 став головою Львівської обласної ради. У 1991 – кандидат у Президенти України.

В жовтні 1991 Велика козацька рада обрала Ч. гетьманом Українського козацтва. Як гетьман багато уваги приділяв відродженню традицій козацтва. Вважав, що відроджене козацтво поверне українцям втрачену національну свідомість і гідність.

У 1992 Ч. став співголовою Народного руху України, а з 1993 – головою НРУ. В 1994 і 1998 обирався народним депутатом України; у парламенті очолював фракцію Руху. Трагічно загинув 25.3.1999. *В. Ф. Тимчина*

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1788–1860) – одне з найбільших козацьких формувань, створених на території Південної України після зруйнування Запорозької Січі 1775. Опозиційність частини населення колишніх Запорозьких Вольностей стосовно російської політики в регіоні й загроза нової війни з Туреччиною примусили російський уряд зробити крок, спрямований на встановлення контролю над козаками шляхом їх залучення до російської державної (військової) служби. 1.7.1783 від уряду на адресу колишніх запорожців надійшло перше запрошення вступити на російську службу. Це сталося через невдалу спробу російської адміністрації примусити козаків служити у пікінерських полках. З. *Чепіга* та С. *Білий* повинні були сформувати два п'ятисотенні полки. Наприкінці жовтня 1783 у розпорядженні Білого було вже 800 колишніх запорожців. Втім, невизначеність статусу козаків і погане постачання призвели до різкого скорочення їх чисельності. Тільки після початку російсько-турецької війни 1787–91 процес створення нового війська із запорожців прискорився. 14.1.1788 вийшов наказ *Катерини II* про створення «Війська вірних козаків». Своїм особистим листом від 31.1.1788 князь Г. *Потьомкін* гарантував козакам нового війська надання землі на Керченському куті або Тамані. 20.4.1788 за участь у боях та з погляду на перспективу поселення формування на чорноморському узбережжі військо одержало назву «Військо вірних козаків Чорноморських». 13.5.1788 Суворов привіз козакам Ч. к. в. козацькі *клейноди* від Катерини II та Потьомкіна. Чисельність війська швидко зростала. Якщо на 12.2.1788 в його складі нараховувалось 944 козаки, то 22.6.1788 – вже 2436 козаків. На 30.11.1791 у війську перебувало 335 старшин і 7165 козаків. А всього з відсутніми і демобілізованими – 732 старшин та 11 888 козаків. Військо поділялось на дві частини – кінні загони та козаки на човнах. Всього до складу Ч. к. в. входило 38 куренів, які становили 4–6 полків. На озброєнні козаки-чорноморці мали списи, шаблі, рушниці (кінні козаки); піші козаки були озброєні широкими ножами (на зразок турецьких ятаганів), списами та рушницями. До 1820-х рр. основна маса козаків не мала уніфікованого обмундирування і одягалася за старою запорозькою традицією.

Під час російсько-турецької війни 1787–91 козаки Ч. к. в. брали участь у боях при Хаджибеї, Терновці, Бендерах, Мачінє, штурмах *Очакова*, Березані, Хаджибея, Кілії, Ісакчі, Тульчі, Ізмаїла.

Протягом 1790–92 Ч. к. в. заселяло землі в Очаківському степу, де було засновано 25 селищ із центром у Слободзеї, багато *зимівників* і тимчасових рибальських поселень. За неповними даними, на той час у селищах Ч. к. в. мешкало 1759 родин козаків (5068 осіб чоловічої та 4414 осіб жіночої статі). Крім того, на землях війська оселилося декілька тисяч родин молдован, волохів, поляків, українців.

Основу господарської діяльності чорноморців становили скотарство, рибальство, соляний промисел, збирання, бджільництво, землеробство, виноградарство, городництво та вирощування баштанних культур.

Після смерті князя Потьомкіна та Ясського миру (1791) чорноморські козаки, умови життя яких значно погіршились, відрядили до Петербурга делегацію на чолі із військовим суддею А. *Головатим* просити про надання Ч. к. в. земель на *Кубані*. 30.6.1792 вийшов наказ Катерини II про надання Ч. к. в. за його заслуги під час «останньої з

Чорноморський козак. Малюнок Є. Корнєєва. 19 ст.

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1788–1792 рр.)

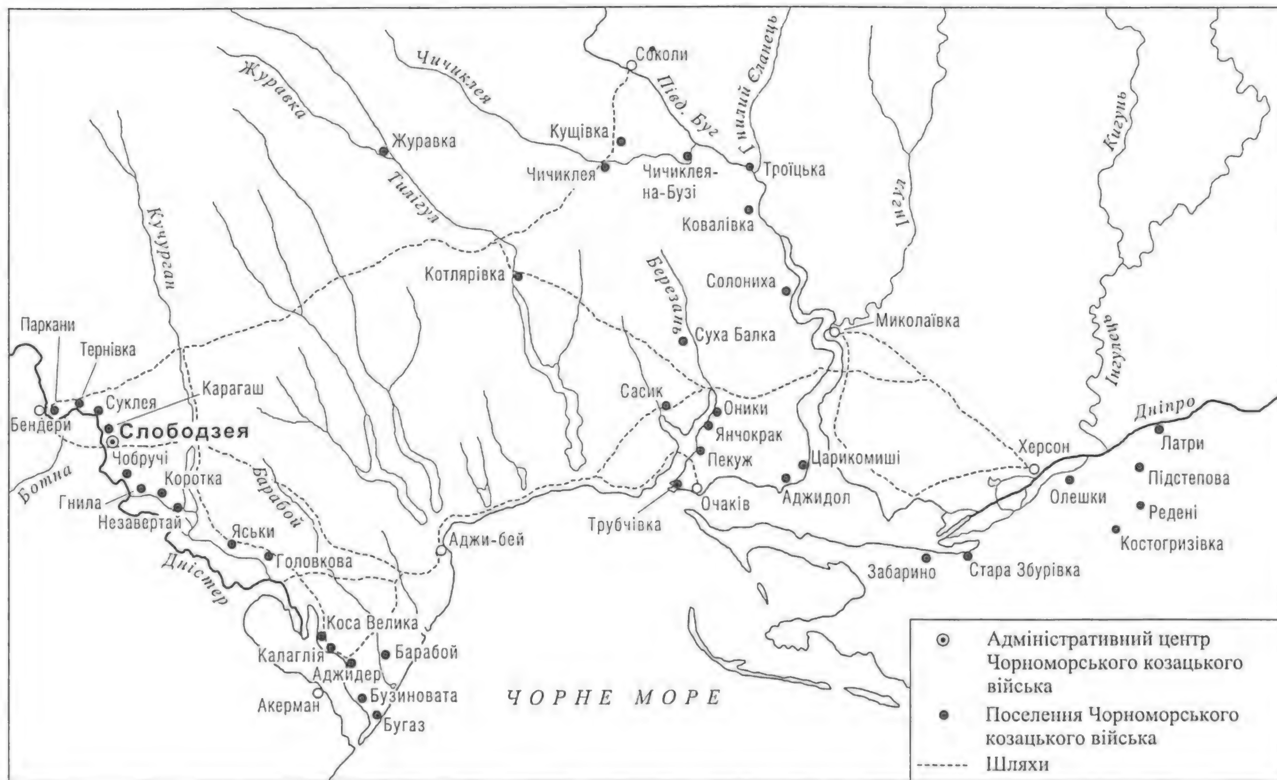

Портою Оттоманською війни» земель на Кубані, грошей, артилерії, пільгових умов для заняття господарством та торгівлею тощо. З 1792 до 1800 на Кубань з України переселилося понад 20 000 чоловік. До 1811 переселилося ще понад 40 000 мешканців українських земель, а до 1831 – понад 45 000 чоловік.

13.11.1802 затверджено положення про військовий і громадський устрій Ч. к. в. у складі 10 кінних та 10 піших п'ятисотенних полків. 1.7.1842 затверджене нове положення про Ч. к. в., за яким це формування було поділене на Таманський, Катеринодарський та Єйський округи (12 кінних полків, 9 піхотних батальйонів, 3 кінні батареї).

Протягом останнього десятиліття 18 ст. та 1-ї пол. 19 ст. козаки Ч. к. в. брали участь у придушенні польського повстання (1793–94), у Каспійському поході (1796), російсько-турецьких війнах (1806–12; 1828–29), наполеонівських війнах (1812–14), придушенні польського повстання 1830–31, у т. зв. Кавказькій війні (1810–60-і рр.). У 1855–56 пластунські батальйони війська брали участь у Кримській війні.

19.11.1860 вийшов указ про утворення на основі Ч. к. в. та Лінійного війська нового формування – Кубанського козацького війська (фактично набув чинності з 16.9.1861).

Кошові отамани Ч. к. в.: С. *Білий* (14.1.1788 – загинув 16.7.1788), З. Чепіга (16.7.1788 – 14.1.1797), А. Головатий (14.1 – 29.1.1797; через раптову смерть обов'язків кошового отамана фактично не виконував).

Літ.: Щ е р б и н а Ф. История Кубанского казачьего войска: В 2 т. – Екатеринодар, 1910, 1913; Г о л о б у ц к и й В. А. Черноморское казачество. – К., 1956; П о п к а И. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту: В 2 ч. – СПб., 1858; С к а л ь к о в с ь к и й А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; Б а ч и н с ь к и й А. Д., Б а ч и н с ь к а О. А. Козацтво на Півдні України 1775–1869. – Одеса, 1995; С а п о ж н и к о в И. В., С а п о ж н и к о в а Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе. – Одесса, 1998.

Р. І. Шиян

ЧОРНОМОРЦІ – 1) До 1775 назва козаків, які відбули *морські походи* на Крим та Туреччину.

2) Назва козаків *Чорноморського козацького війська*.

Літ.: С к а л ь к о в с ь к и й А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 208.

С. Ф. Плецький

ЧОРТОМЛИК – річка, права притока *Дніпра,* що тепер упадає в Каховське водосховище біля с. *Капулівки*, а до затоплення плавнів упадала в Чортомлицький лиман. Бере початок вище с. Новоіванівки Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Довжина – близько 30 км, площа басейну – близько 500 км². Назва татарського походження, в перекладі українською мовою означає «Щуча». У багатьох місцях дуже обміліла, звузилась і пересохла. Ще в кінці 19 ст. у нижній течії мала 45–50 м ширини та від 1 до 10 м глибини. Біля гирла Ч. знаходився о. *Чортомлик* (Базавлуцький), на якому з 1575 до 1583 і з 1592 до 1617 стояла *Базавлуцька* (Стара, Баторієва) *Січ*, а на материку, праворуч, із 1652 до 1709, – *Чортомлицька Січ*. Ч. – улюблена річка запорожців. У ній вони ловили рибу, на її берегах мали *зимівники*, випасали худобу. З її назвою пов'язана

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО НА КУБАНІ (1792–1860 рр.)

- ⊙ Адміністративний центр Чорноморського козацького війська
- – – – Межі округ
- ⊙ Центри округ
- • Курінні поселення
- ○ Міста

легенда про перемогу кошового отамана І. *Сірка* над нечистою силою. Згадується в мемуарах Е. *Лясоти*, *літописі Величка*, «Описі України» Г. *Боплана* та в інших старовинних джерелах.

Літ.: Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упорядник В. А. Чабаненко. – К., 1990. – С. 176; Апанович О. Чортомлицька Запорозька Січ. – К., 1998. – С. 5–6; Чабаненко В. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя, 1999. – С. 250.

В. А. Чабаненко

ЧОРТОМЛИЦЬКА СІЧ, Стара Січ – військовий і адміністративний центр *запорозького козацтва* в 1652–1709. Розміщувалась на Чортомлицькому мисі у місці злиття *Чортомлика*, Павлюка, Гнилої (або Прогною), Скарбної – поблизу сучасного с. *Капулівки* Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл. Заснована козаками на чолі з кошовим отаманом Лутаєм, які переселилися туди з *Микитинської Січі*. Ч. С. була укріплена ровом і тринадцятиметровим валом. З боку поля і від Базавлука на валу було влаштовано бійниці. З боку Скарбної і гирла Чортомлика на валу стояли дерев'яні коші з насипаною в них землею. З боку степу Січ прикривалася дерев'яною вежею з бійницями для гармат. Крім того, навпроти цієї вежі за ровом було зроблене передове земляне укріплення, пристосоване для розміщення гармат. Усередині фортеці стояла січова церква Покрови Пресвятої Богородиці, курені, скарбниця. Поза укріпленнями була побудована *грецька хата*.

Козаки Ч. С. на чолі з відомим кошовим отаманом І. *Сірком* відіграли значну роль у боротьбі з турецько-татарською агресією на українські землі. Виступили вони і проти *Андрусівського миру 1667*, внаслідок якого Україну було поділено між Москвою та Польщею. Очолені К. *Гордієнком* козаки Ч. С. підтримали антимосковський виступ

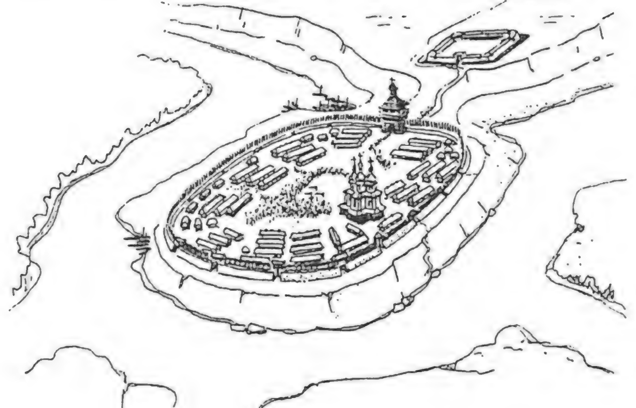

Чортомлицька Січ. Реконструкція В. Ленченка

ЧОРТОМЛИЦЬКА (СТАРА) СІЧ (1652–1709 рр.)

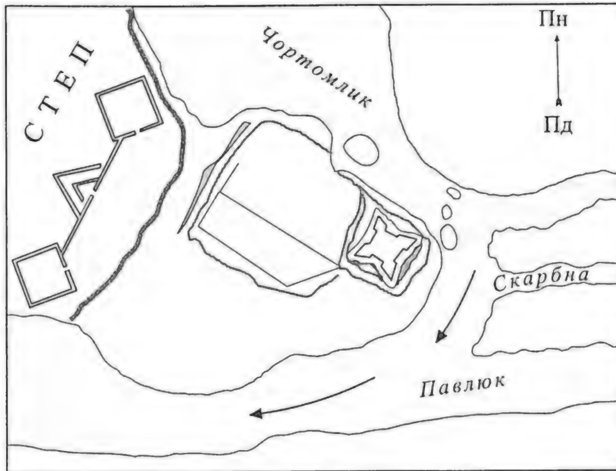

гетьмана І. *Мазепи*. Тому у квітні 1709 на Запорожжя були послані російські каральні війська, які завдяки зраді та обманові 14.5 захопили Ч. С. Полонені козаки були закатовані, січові укріплення і навіть козацький цвинтар зруйновані (див. *Зруйнування Запорозької Січі 1709*).
Місце розташування Ч. С. тепер затоплене водами Каховського водосховища.

Літ.: Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 79–93; А п а н о в и ч О. Чортомлицька Запорозька Січ: До 345-ї річниці зруйнування. – К., 1998. *С. Ф. Плецький*

ЧУГУЇВ – місто в *Слобідській Україні*. Розташоване на *Сіверському Дінці*, біля впадіння в нього річки Чугівки. Назва міста походить від татарського слова «чуга» – вузький каптан з короткими рукавами. В «Книге большому чертежу» Ч. згадується як військове поселення на південному кордоні *Московської держави*. У 1638 на Чугуївському городищі було поселено загін українських переселенців на чолі з гетьманом Яковом *Острянином*. Чугуївська фортеця мала велике значення для безпеки краю. Довжина її стін, разом із 9 баштами, становила 500 сажнів. Місто мало троє воріт; був збудований таємний хід до Дінця – для забезпечення водою під час облоги. З трьох боків, за винятком сторони, прилеглої до річки, Ч. був оточений ровом завдовжки 232 сажні.
У квітні 1641 незадоволені тяжкими умовами життя переселенці повстали, убили Острянина і повернулися в Україну. Російський уряд заселив місто служилими людьми з Бєлгорода, Курська та Оскола. Згодом до Ч. переселено калмиків. У 1651 українці знову осіли на чугуївських землях. Після утворення Харківського слобідсько-козацького полку Ч. став його сотенним містом.
Після ліквідації російським урядом слобідських козацьких полків (1765) Ч. увійшов до складу Слобідсько-Української губернії. Тепер – районний центр Харківської обл.

Літ.: С л ю с а р с к и й А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964. – С. 45; Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К., 1967. – С. 882–887; Б а г а л і й Д. І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С. 22.
С. Ф. Плецький

ЧУДНІВ – місто на р. Тетереві. У 1471 вперше згадується як місто-фортеця. 1507 великий князь литовський Сигізмунд І надав князю К. *Острозькому* Ч. з правом закласти тут замок і місто та проводити річний ярмарок і щотижневий торг. Після того як вигас рід князів Острозьких (1620), Ч. став власністю князя Домініка *Заславського*. В роки *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* місто зазнало нищень.
З часів козаччини Ч. став найбільш знаним завдяки подіям 1660 (див. *Чуднівська кампанія 1660*).
У 2-й пол. 17 ст. жителі Ч. взяли участь у повстанні під проводом Прокопа. У 1734 міщани приєдналися до гайдамаків загону І. Клобуцького. За переписом 1789 місто налічувало близько 2500 жителів. За другим поділом *Речі Посполитої* Ч. опинився у складі Росії. На поч. 19 ст. став містом. Нині – смт, райцентр Житомирської обл.

Літ.: Н о в и к М. К., П а н ф і л о в І. Я. Чуднів // Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область. – К., 1973. *А. Є. Заяць*

ЧУДНІВСЬКА КАМПАНІЯ 1660 – бойові дії у вересні–жовтні 1660 на Волині, в районі *Чуднова*, між пропольськими і промосковськими силами, які закінчилися розгромом московських військ, капітуляцією гетьмана Ю. *Хмельницького* і підписанням *Слободищенського трактату 1660*.
Після позбавлення гетьманства І. *Виговського* старшина вручила гетьманську булаву Юрію Хмельницькому, в якому хотіла бачити гідного продовжувача справи свого батька. Московський уряд, відчуваючи свою перевагу, нав'язав Ю. Хмельницькому *Переяславські статті*, які вели до обмеження суверенітету *Гетьманщини*, що викликало глухе невдоволення у старшини і розгубленість у Ю. Хмельницького.
Тимчасом розгорілася російсько-польська війна. Замирення Речі Посполитої зі *Швецією* в травні 1660 у Москві зустріли з насторогою, побоюючись польського нападу. Тоді ж у травні 1660 на нараді в Москві було вирішено здійснити великий похід на Польщу, з тим аби змусити поляків змиритися із втратою України. Очолити цю кампанію було доручено київському воєводі Василю Шереметєву. 17.7.1660 біля м. Василькова на Київщині була скликана козацька рада, яка під тиском В. Шереметєва прийняла рішення взяти участь у поході на Річ Посполиту. Було вирішено, що російські війська разом з лівобережними полками під керівництвом Тимоша Цицюри розпочнуть похід, а правобережні полки під керівництвом Юрія Хмельницького деякий час перебуватимуть у районі «могили Гончарихи» (на захід від сучасного с. Сміли Вінницької обл.) для відбиття можливого вторгнення татар; в подальшому обидві армії мали об'єднатися під Слободищем і рушити в напрямку Львова. Спроби В. Шереметєва прискорити похід гальмувалися зволіканням правобережних полковників. 17.8.1660 В. Шереметєв вирушив з Києва у похід. Армія В. Шереметєва була добре озброєною і укомплектованою добірними військами (за різними даними, від 20 до 30 тис. чол.). Військо було поділене на три частини під командуванням В. Шереметєва, О. Щербатова і Г. Козловського. У цей час Ю. Хмельницький вислав полки проти татар, що йшли на допомогу полякам, але зупинити їх йому не вдалося.

Річ Посполита, уклавши мир зі Швецією, теж готувалася до воєнних дій проти *Московської держави*, але через брак коштів ця справа просувалась поволі. На початку серпня король *Ян II Казимир* і гетьмани: коронний Станіслав Потоцький і польний Юрій Любомирський – прибули до Львова. Загалом польська армія мала у своєму складі понад 30 тис. чол. (деякі дослідники до цього числа додають озброєну челядь, якої було близько 10 тис. чол.). Польська армія була укомплектована значною мірою закордонними професійними найманцями (13 тис. чол.), мала добірну кінноту (гусарію) і значну артилерію. На початку вересня до С. Потоцького приєдналася 40-тисячна татарська орда під керівництвом Нурудіна і Сафер-Гірея.

На початку вересня 1660 сталася перша сутичка між передовими загонами польських та московських військ під Бердичевом. 14.9 під Любаром польсько-татарські війська розгромили передові московські загони, а основна російська армія з наказу В. Шереметєва окопалася біля Любара. З 14.9 почалася облога російського табору. 26.9 війська В. Шереметєва почали табором відступати в бік Чуднова і зуміли це зробити, відбившись від польсько-татарських військ. Росіяни 27.9 зупинилися під Чудновом, спаливши місто. Це була велика помилка, бо в місті був замок, в якому знаходилися значні запаси провіанту. Під час переходу російських військ поляки відбили у них значну кількість возів з провіантом, і це призвело до того, що досить швидко в таборі закінчились харчі, почався голод, а далі пошесть. Спроба В. Шереметєва 6.10 рушити табором у бік військ Ю. Хмельницького, що наближався, була невдалою. 7.10 частина польських військ під командуванням Ю. Любомирського рушила до Слободища, де стояв Ю. Хмельницький. Цього ж дня стався штурм поляками українського табору, в ході якого полякам вдалося увірватися в табір, однак досвідчені полковники І. *Богун*, О. *Гоголь*, М. *Ханенко*, П. *Дорошенко*, Г. *Гуляницький* зуміли організувати відсіч і відбили поляків. 8.10 В. Шереметєв зробив невдалу спробу пробитися до Ю. Хмельницького. Полковники гетьмана схиляли його до переговорів з поляками, і 8.10 на переговори до Ю. Любомирського відбув П. Дорошенко. 14.10 В. Шереметєв рушив табором у бік м. П'яток, але, пройшовши кілька кілометрів, був зупинений польсько-татарською армією біля с. Городища, де після запеклої битви змушений був окопатися.

15.10 почалися переговори Ю. Хмельницького з поляками. З українського боку делегацію очолювали полковники П. Дорошенко, Г. *Лісницький*, М. Ханенко, І. *Кравченко*; з польського – брацлавський воєвода князь І. Чарторийський, галицький каштелян О. Цетнер, коронний хорунжий Я. Собеський, сандомирський стольник Я. Шумовський і львівський хорунжий А. Сокольницький. 17.10 сторони зійшлися на тому, що замирення можливе на умовах Гадяцького договору, з якого було вилучено формулювання про самостійне Руське князівство. Нова домовленість отримала назву Слободищенського трактату. 18.10 обидві сторони присягнули на цих умовах. 21.10, під час штурму російського табору поляками, Т. Цицюра з 2 тис. козаків залишив росіян і перейшов на бік Ю. Хмельницького. Після цього становище В. Шереметєва стало критичним. 23.10 росіяни вислали думного дяка Івана Акінфієва на переговори, погоджуючись капітулювати. Поляків це влаштувало, але категорично проти переговорів з росіянами виступали татари, які, очевидно, побоювалися втратити можливість пограбувати росіян. Переговори тривали довго і часто переривалися з вини татар. 2.11 було укладено угоду, за якою міста, в котрих перебували московські залоги, передавалися полякам; росіяни мали заплатити контрибуцію в 4 млн. флоринів і скласти зброю. В. Шереметєв погодився віддати татарам козаків, що були в його таборі, – це стало приводом для масового самогубства козаків. 4.11 В. Шереметєв з кількома сотнями московської знаті прибув до польського табору. В ніч проти 5.11 татари напали на московський табір: частина росіян була перебита, решта взята в полон. На вимогу татар поляки віддали їм В. Шереметєва, який до 1681 був у татарському полоні. Польські війська знаходилися під Чудновом до 7.11. Загалом ця кампанія була дуже важкою для обох сторін, хоча для Москви це була справжня катастрофа.

Літ.: Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 110–111, 112–114, 166. – Львів, 1912; Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1872. – Т. 12; Biliński M., Lipiński T. Starożytna Polska. – T. 2. – Cz. 1. – Warszawa, 1844.

А. Є. Заяць

ЧУМАК – див. *Чумацтво*.

ЧУМАЦТВО – торговельно-транспортна корпорація людей, яка склалась у 16 ст. в Південній Україні з метою постачання солі з північного Криму в Україну, Польщу та інші сусідні країни. У 17 ст. чумаки, основу яких становило *козацтво*, крім солі, торгували рибою, лісом, кустарними виробами й т. ін. Для перевезень використовувались важкі вози – *мажі*, запряжені волами. Постійна небезпека, яка загрожувала чумакам, змушувала їх до чіткої організації, суворої дисципліни і озброєння. Озброєні ватаги чумаків налічували до 100 і більше маж. Таке об'єднання мало назву чумацької валки, якою керував обраний чумаками ватаг. Його мажа завжди рухалась першою, інколи фарбувалася в зелений колір і прикрашалася стрічками. Вона була запряжена найкращими вгодованими волами, роги яких золотилися і також прикрашалися стрічками та квітами.

Із середини 18 ст. Ч. стало одним із найважливіших промислів селян півдня України. Головним об'єктом перевезень став хліб, що доставлявся до морських портів, через які він у великій кількості вивозився за кордон. Ч. було найприбутковішим видом діяльності і дозволяло досить швидко сконцентрувати в своїх руках значні капітали. Серед чумаків було багато дуже заможних людей. Досить згадати, що саме з чумацького середовища постали великі українські землевласники і мільйонери Харитоненки й Терещенки. Специфіка цього роду діяльності сприяла появі цілого культурного пласту, глибоко вкорінилась у свідомість і світогляд українців. Ч. відбилось у фольклорі і творчості найвідоміших українських діячів культури.

Із розвитком залізничного і водного транспорту в 70–80-і рр. 19 ст. Ч. припинило своє існування, а разом з ним зник і цілий пласт своєрідної української культури.

О. Л. Олійник

ЧУПРИНА – див. *Оселедець*.

ЧУРАЙ Марія Гордіївна (Маруся Чурай, Чураївна; 1625–1653) – легендарна співачка, поетеса, авторка пісень, що

стали народними. Народилася в Полтаві в козацькій родині. Батько поетеси Гордій Чурай був сотником *Павлюка* – ватажка козацько-селянського повстання проти поляків; страчений у Варшаві 1638. Ч. мала чарівну зовнішність. Володіла талантом співачки; авторка популярних українських пісень «Ой, не ходи, Грицю», «Засвіт встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні» та ін. Відома також трагічним коханням із хорунжим Полтавського полку Григорієм Бобренком. Григорій зрадив кохану, і за цей вчинок Маруся його отруїла. Засуджена до страти (влітку 1652), вона була помилувана начебто від імені самого гетьмана Богдана *Хмельницького*. Померла у каятті в 1653. Образ Марусі Чурай виведений у багатьох літературних, зокрема драматичних, творах: «Ой, не ходи, Грицю» М. *Старицького*, «У неділю рано зілля копала ...» О. Кобилянської, в історичному романі у віршах «Маруся Чурай» Ліни *Костенко*. Баладу «Ой, не ходи, Грицю» перекладено польською, чеською, німецькою, французькою та англійською мовами.

Літ.: Дівчина з легенди: Маруся Чурай. – К., 1967. – С. 92–117; Костенко Л. Маруся Чурай: Роман у віршах. – К., 1979; Нудьга Г. Слово і пісня. – К., 1985.

О. П. Кривоший

Щ

ШАБЕЛЬТАС – шабельний пояс у вигляді тонкого шкіряного ременя, шовкового шнура тощо. Прикріплювався до кілець на піхвах шаблі і прив'язувався до матер'яного чи шкіряного пояса.

Літ.: В е л и ч к о С. Літопис. – Т. 2. – К., 1995. – С. 184.

ШАБЛЯ (від угор. szablya – різак) – вид *холодної зброї* з довгим, викривленим клинком, що призначався для завдавання рубаючих, рідше ко́лючих ударів. Завдяки віддаленню центру ваги від ефеса збільшувалася сила удару, а кривизна клинка і нахил руків'я до леза додавали до рубаючої дії і ефект різання, що збільшувало площу ураження.
Основні частини Ш. – клинок, ефес та піхви. Клинок у Ш. викривлений з лезом на вигнутій стороні та з обухом на увігнутій. У деяких Ш. кінець клинка заточувався із двох боків, що полегшувало його проникнення в тіло ворога при завдаванні колючих ударів. Крім того, іноді клинок мав на кінці розширення – перо.
Ефес складався із руків'я, хрестовини, що захищала руку від сковзання клинка противника, та перехрестя, яке дозволяло захопити й зламати ворожий клинок. Піхви, в які вкладалася Ш., робились із дерева, металу та обтягувалися шкірою і слугували для захисту клинка від вологи та випадкового пошкодження.
Виникнення Ш. пов'язують із Сходом, де вона була поширена у 7–8 ст. В Україні Ш. відома з 10 ст., а у козаків була найпоширенішим видом холодної зброї.
Залежно від кривизни клинка і його будови, форми руків'я, особливостей декорування виокремлюються різні типи Ш. Козаки застосовували турецькі, перські, угорські, польські, ординські типи Ш. Частина цих Ш. потрапляла до козаків як трофеї, інші купувалися, ще інші монтувалися на місці із привезених деталей. Але переважна більшість козаків озброювалась тими Ш., які масово виготовлялися в Україні. У 16 ст. українські шаблі вивозили продавати в Польщу. Цінувалися Ш. «черкасской» роботи і в Москві. Щоправда, тип української шаблі поки що точно не визначено. У документах немає їхніх описів, а на небагатьох зразках, які збереглися, відсутні тавра українських майстрів. На думку І. К. *Свєшнікова*, козацькими були прості бойові Ш. з коротким кривим клинком без поздовжніх долів (рівчаків) і з персґнем для великого пальця на перехресті, який забезпечував надійне утримання Ш. в руці.
У козацькому війську Ш. була найпоширенішим видом холодної зброї. Всі козаки, в т. ч. й піхотинці, озброювалися ними, а заможніші мали по кілька парадних та *чорних шабель*. Парадні Ш. носили у святкові дні, під час будь-яких урочистостей, а чорні використовували у бойовій обстановці. Парадні шаблі щедро декорували, їх ефеси оздоблювали золотом, сріблом, коштовним камінням, слоновою кісткою тощо. Піхви обтягували дорогими тканинами, обкладали дорогоцінними металами. Клинки таких Ш. робили з високоякісних сталей (в т. ч. і з *булату*), прикрашали різноманітними візерунками, написами, емблемами.
Носили Ш. з лівого боку, прив'язавши тоненькими ремінцями, що кріпилися до кілець на піхвах, за пояс. Козаки-кавалеристи мали на поясі спеціальний гачок, що підтримував Ш. під час їзди.

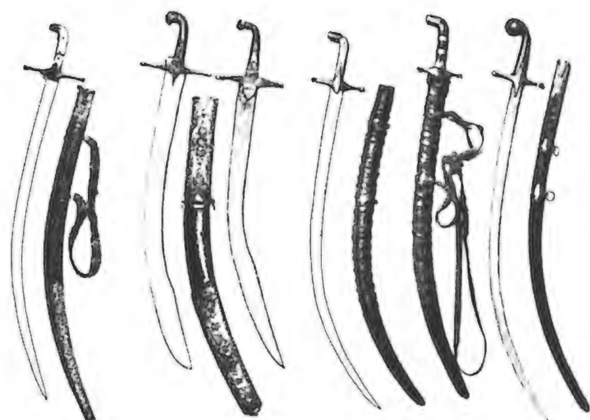
Козацькі шаблі

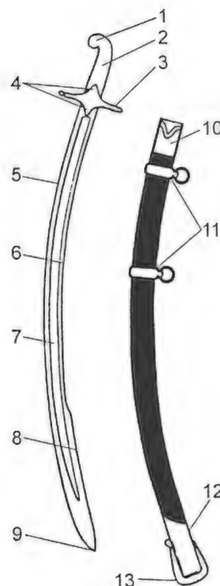

Будова шаблі:
1 – голівка;
2 – руків'я;
3 – хрестовина;
4 – перехрестя;
5 – лезо;
6 – обух;
7 – діл;
8 – перо;
9 – вістря;
10 – устя;
11 – гайки;
12 – наконечник;
13 – гребінь

Літ.: С а с П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 65–66; С в є ш н і к о в І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 233–236; П о п е н к о В. Н. Холодное оружие. – М., 1996. – С. 307–333; Z a b ł o c k i W. Cięcia prawdziwą szablą. – Warsawa, 1989.

С. Ф. Плецький

ШАБЛЯ ДАМАСЬКА – див. *Дамаська шабля.*

ШАГІН-ҐІРЕЙ (Шах-Ґірей; 70-і рр. 16 ст. – після 1630) – калга-султан *Кримського ханства*. Син кримського хана Сеадет-Ґірея і Алем султан хані, брат кримського хана Мухамед-Ґірея III. Сестра Ш.-Ґ. була дружиною іранського шаха Аббаса Великого. Разом з братом Мухамед-Ґіреєм брав активну участь у повстанні в Туреччині, яке очолювали Кара-Язиджі і Делі-Хасан (1595–1603). Після поразки

повстання брати опинилися в султанській в'язниці, але через деякий час втекли до Ірану; брали участь у війнах Ірану проти *Османської імперії.* Аббас Великий у цей час задумує плани антиосманської коаліції, тепло приймає козацьке посольство до Ірану, у 1617 навіть пробує поселити запорожців на чорноморському узбережжі Західної Грузії. Ставши кримським ханом, Мухамед-Ґірей призначив Ш.-Ґ. командувачем військ (калгою-султаном).
Брати проводили курс на послаблення залежності Кримського ханства і спиралися при цьому на *запорозьке козацтво.* 3.1.1625 за новим стилем на о. Каратепе у пониззі Дніпра ними було укладено військово-політичний союз із Січчю. Цікаво, що в цей час серед запорожців був турецький самозванець Олександр Яхія (болгарин за походженням), який із допомогою запорожців та інших держав хотів прогнати турків із Балкан і створити там могутню християнську державу. Ш.-Ґ. на чолі ханських військ разом із запорожцями громив вірні Туреччині ногайські орди, особливо Буджацьку, очолювану Кантемир-мурзою. Коли туркам вдалося скинути з трону Мухамед-Ґірея III і посадити на його місце Джанібек-Ґірея, колишній хан і Ш.-Ґ. сховалися на *Базавлуцькій Січі.*
Навесні 1627 гетьман Війська Запорозького М. *Дорошенко* на чолі 4-тисячного загону козаків пішов походом на Крим з метою відновлення влади Мухамед-Ґірея III. При переправі через р. Альму Дорошенко загинув, але козаки зуміли оволодіти Бахчисараєм і поставити там ханом Мухамед-Ґірея III. Потім спільними зусиллями козаки на чолі з новим гетьманом Лукіяном Мозирею та кримські татари на чолі з Ш.-Ґ. очистили Крим від турецьких військ та їх прихильників, обложили *Кафу*, де сховався Джанібек-Ґірей. Однак турки пізніше висадили потужний десант, який деблокував Кафу. Союзники мали відступати на Січ через Арабатську стрілку. Мухамед-Ґірей III був запідозрений у зраді і розстріляний козаками, але Ш.-Ґ. залишився їх вірним союзником. Із Січі було здійснено ще кілька спроб походів на Крим з метою посадити на престолі Ш.-Ґ., але безуспішно. Ш.-Ґ. покозачився на Січі, згодом був арештований турками і засланий на о. Родос, де й помер. Разом з тим є певні підстави припускати, що корсунський полковник Шах-Ґірей, який брав активну участь у *Визвольній війні українського народу* і поліг у 1648, та Ш.-Ґ. – одна й та сама особа. *Ю. А. Мицик*

ШАЙНОХА Кароль (1818–1868) – польський історик, письменник, редактор і громадський діяч. Закінчив Львівську гімназію (1834). Один з організаторів львівської групи гімназійної і студентської молоді «Товариство галицьких старожитностей», учасники якої займалися вивченням історії Галичини. За участь у польському антиавстрійському підпіллі був ув'язнений (1836–37). Працював приватним учителем, співробітником і редактором часописів «Dziennik Mód» (1839), «Gazeta Lwowska» (1843), «Tygodnik Polski» (1848), «Dziennik Literacki» (1852), «Czasopismo Biblioteki Ossolińskich» (1850), «Rozmaitości» (1856–57), бібліотекарем в «Ін-ті Оссолінських» (1853–58). Сповідував гегельянські філософські погляди, дотримувався наративного стилю викладу історії. З його ім'ям пов'язана поява у польській літературі історичного есе. Художні твори Ш. (вірші, новели, п'єси) засновані на історичних сюжетах. Певну увагу звертав на історію українського козацтва («Два роки нашої історії. (1646–1648)» (т. 1–2, 1865–69).

Літ.: Kaniecky K. Żywot Karola Szajnochy. – Warszawa, 1878; Finkel L. Karol Szajnocha bibliotekarzem. – Kraków, 1928; Pacławski J. Twórczość literacka Karola Szajnochy. – Wrocław, 1978.
М. М. Кріль

ШАНЕЦЬ (від нім. schanze – окоп) – 1) Назва будь-яких польових і тимчасових укріплень, окопу. В плані Ш. робилися чотирикутними (з наріжними бастіонами). Ш., що мали форму 5- чи 6-кутної зірки, називалися штерншанцями.
2) Назва адміністративних центрів у *Новосербії* та *Слов'яносербії.*

ШАПАР – див. *Військовий шафар.*

ШАРОВАРИ РЯСНІ, шаровари з достатку – широкі шаровари, при пошитті яких тканини використовувалося в кілька разів більше, ніж звичайно.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 161.

ШАУЛА Матвій (?–1596) – один із провідників козацтва у роки козацьких воєн 1591–96. На поч. 1596 був обраний гетьманом на місце Г. *Лободи* і з великим загоном вирушив з Овруча до Орші (Білорусь). Дізнавшись про наближення урядових військ до Подніпров'я, повернувся на Київщину. Брав участь у боях з каральним військом під *Білою Церквою*, де був поранений. Після капітуляції повстанців у *битві на Солониці 1596* був ув'язнений і страчений у Варшаві.

ШАФАР – див. *Військовий шафар.*

ШАФОНСЬКИЙ Опанас Филимонович (1740–1811) – український медик, історик, народознавець. Народився в м. *Сосниці* на Чернігівщині в родині місцевого сотника. Навчався в ун-тах Галле, Лейдена і Страсбурга. Дипломований фахівець із правознавства, медицини, філософії.
Зробив службову кар'єру в Російській імперії як медик, організатор санітарної та епідеміологічної служби, військовий лікар. Автор медико-топографічного опису Москви (1782).
З 1782 – в Україні як радник, згодом голова Чернігівської карної палати, чиновник намісницького правління, виборний генеральний суддя.
Здійснив комплексний історико-народо-краєзнавчий опис колишньої *Гетьманщини* і особливо Чернігівського намісництва (1783–86), в якому висвітлив природу, історію, географію, етнографію краю, його суспільний, адміністративний устрій, соціально-економічне та культурне життя. Рукопис був вручений автором особисто імператриці *Катерині II.*
Як історик Ш. стояв на дворянсько-імперських позиціях, виступаючи проти козацької концепції історії України. Зокрема, розглядав *Визвольну війну* під проводом Б. *Хмельницького* в дусі польської шляхетської історіографії як бунт свавільної черні проти суспільства. Гостро засуджував «узурпацію» влади в Україні козацько-старшинською верствою, заперечував її політичну легітимність разом з усім комплексом «малоросійських» прав і свобод. Схвалював централізаторську політику царського уряду щодо України.

У висвітленні історії козацтва намагався еклектично поєднати різні версії його походження, зокрема місцеву та кавказько-черкеську. Наголошував на демократично-селянському компоненті козаччини, що істотно знижувало соціальний статус останньої. Слово «козак» пояснював через етимологію, виводячи його зі слова «козар», що нібито було синонімом слова «гіркан» або «черкас». Водночас вважав козаків українцями і вказував на присутність в їхньому середовищі вихідців зі шляхти. Виникнення козацької військово-адміністративної термінології пояснював, зокрема, впливом німецької мови.

Ш. розрізняв українських і запорозьких козаків, вважаючи останніх прикордонною сторожею, сформованою з неодружених добровольців. *Запорозьку Січ* зображував різко негативно, в дусі офіційного маніфесту про її ліквідацію 1775.

Літ.: Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. *В. В. Кравченко*

ШАХ Яків (рр. нар. і см. невідомі) – *старший* (гетьман) українського козацтва (1578). Після загибелі Б. *Ружинського* став кошовим отаманом *Запорозької Січі* (1576–78). Перебував також на службі у київського воєводи князя К. *Острозького*. Зимою 1576 на *Дніпрі* загін на чолі з Ш. пограбував татарського посла, який повертався з Москви. Цим було спровоковано татарські напади на Волинь (1577, 1578). У 1577 спільно зі старшим реєстрового козацтва І. *Підковою* здійснив похід у *Валахію*, де захопив м. Ясси. Підкова став господарем Валахії і призначив Ш. «управителем» держави. Незабаром Ш. повернувся на Січ. Після поразки і страти Підкови молдовською опозицією Ш. став старшим (гетьманом) запорозького козацтва (1578). Бажаючи помститися за свого спільника, в 1578 здійснив похід на Бухарест, зажадав видачі і потім стратив організаторів змови проти Підкови. За наполяганням Стефана *Баторія* Ш. був позбавлений гетьманства й відісланий у Канівський монастир на довічне ув'язнення, де й помер. Очевидно, мав широкі плани боротьби з татарською агресією, оскільки побудував на о. *Хортиці* укріплення. Зовнішньополітичні акції Ш. не відзначалися далекоглядністю і спричинили погіршення відносин *Речі Посполитої* з *Османською імперією*.

Літ.: Замлинський В. Іван Підкова та Яків Шах // Дніпро. – 1990.– № 7. – С. 119–122; Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 218; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 149–150. *О. І. Коробов*

ШАШКА – стройова холодна зброя *Чорноморського* (згодом – Кубанського) *козацького війська*. Запозичена з Кавказу та Закавказзя Ш. є видом *холодної зброї* з довгим вигнутим, загостреним з одного боку клинком. Вигнутість у Ш. трохи менша, ніж у *шаблі*; крім того, у Ш., на відміну від шаблі, відсутня гарда – хрестовина. Для зменшення ваги Ш. на її клинку робилися виборки металу (доли) у вигляді рівчачків від руків'я і до рубаючої кінцівки (ця частина Ш. мала розмір до 1/3 клинка, тут мав знаходитися центр ваги і закінчувались доли). Ш. мала односторонньо загострене лезо. Руків'я Ш. є продовженням клинка, а тому відіграє важливе значення під час завдавання рубаючого удару як складова важеля для робочої частини. За рахунок специфічного кута розташування руків'я до клинка Ш. набуває більше колючого, ніж рубаючого характеру завдавання ударів. У своїй основі руків'я шириною дорівнює клинку, черен трохи вужчий за рахунок звуження з боку леза. Голівка руків'я задля утримання руки за розміром ширша від клинка і заокруглена.

Літ.: Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа. – М., 1995. – С. 8. *В. В. Задунайський*

ШВЕЦІЯ, Королівство Швеція – держава в Північній Європі. Займає східну частину Скандинавського півострова та острови в Балтійському морі (Готланд, Еланд).

Шведська держава утворилась на основі об'єднання двох племінних королівств в 11 ст. У 9–11 ст. в Ш. поширюється християнство. Ш. і Київська Русь підтримували династичні зв'язки. У 12–14 ст. відбувається експансія Ш. в Східну Балтику. Вона загарбала Фінляндію (остання була під владою Ш. до 1809), зробила спробу захопити новгородські землі, що закінчилось розгромом її в Невській битві в 1240.

В середньовічній Ш. королям протистояла могутня аристократія; у 13 ст. створюється дорадчий орган – риксрод – державна рада із світських і духовних феодалів, яка встановлює принцип виборності короля. Значну частину селянства становили вільні землевласники – бонди; на місцях діяли органи самоврядування – тінги. Необхідність протистояти феодальній знаті, німецькій експансії й торговій конкуренції міст Ганзейського союзу змусили Ш. в 1397 сформувати Кальмарську унію разом з Норвегією і Данією. Унія була персональною: був єдиний король, взаємна військова допомога, але зберігалися власне законодавство, привілеї знаті, однак під верховенством данських королів. Під час повстання проти данського засилля в Ш. 1434–35 виник станово-представницький орган Ш. – риксдаг (1435), до якого ввійшли представники від феодалів, бюргерства і бондів. Повстання 1521–23 закінчилось вигнанням данців, а його керівник Густав Еріксон Ваза був обраний королем (1523–60). У 1526–44 він провів церковну реформу: запровадив лютеранство, секуляризував на користь корони церковне майно і став главою церкви. Риксдаг оголосив владу короля спадковою. Реформи Густава І зміцнили королівську владу, сприяли формуванню у Ш. абсолютної монархії.

Прагнення зміцнити соціальну базу королівської влади, потреби розвитку економіки Ш. дали поштовх активізації з 16 ст. зовнішньої політики з метою захоплення земель та встановлення панування на Балтиці. Її противником виступала Данія, війни з якою тривали упродовж 16–17 ст. Участь у Лівонській війні (1558–83) привела до захоплення частини Естонії, встановлення контролю над балтійською торгівлею і до початку війн з *Московською державою* (війна 1570–95). Це зблизило тимчасово Ш. і *Річ Посполиту*, у 1592 вони об'єдналися в персональній унії за короля Сигізмунда Вази (у Швеції правив у 1592–99, в Речі Посполитій – 1587–1632). Унія принесла перемогу у війні з Росією, але відданість Сигізмунда католицькій контрреформації була загрозою лютеранству, і трон Ш. він втратив.

17 ст. стало періодом найбільшої могутності Ш. у Європі. Роль Ш. зростає за Густава II Адольфа Вази (правив у 1611–32) – видатного державного діяча і полководця. Його адміністративні й фінансові реформи зміцнили країну,

утвердили авторитет королівської влади. У військовій сфері він проявив себе як новатор: увів загальноселянську військову повинність, зразковий для свого часу військовий статут, вдосконалив вогнепальну зброю, тактику бою; польова артилерія стала самостійним родом військ.

Між Ш. і Річчю Посполитою розпочалося тривале збройне протистояння (1598–1611, 1617–29, 1655–60) не тільки за стратегічні інтереси в Прибалтиці, а й релігійні та династичні. Польські королі Сигізмунд III, його син *Владислав IV* не відмовлялися від претензій на трон Ш. До воєнних дій у складі польської армії постійно залучались козаки. Так, з 1600 в Лівонії зі шведами воювали загони під проводом Самійла *Кішки*; у 1635 козацькі *чайки* вийшли за наказом короля в Балтійське море і напали на шведський флот. У війні 1617–29 Ш. здобула Ліфляндію і Ригу. Вона втрутилась у події польсько-литовської інтервенції проти Москви і розпочала в 1609 війну за російську корону та північно-західні землі від Пскова до Архангельська. За Столбовським миром 1617 Ш. отримала узбережжя Фінської затоки та більшу частину Карелії.

Уряд Ш. розробляв плани союзу з козаками. У 1626 були відряджені перші посли до запорозьких козаків для встановлення контактів, але їх не пропустила Москва. У 1628 посол Ш. у *Трансільванії* П. Страсбургер подав королю рекомендації щодо використання козаків шведською короною, і 1631 відбулось посольство Ш. до *Війська Запорозького*. Козацька старшина не пішла на союз зі Ш., бо це вело до конфлікту з Польщею.

В боротьбі за балтійське панування Густав II Адольф зіткнувся в Північній Німеччині з Габсбургами. У 1630 Ш. втрутилась у Тридцятилітню війну (1618–48). Дії шведської армії на території Німеччини, Австрії забезпечили перемогу антигабсбурзької коаліції. Ш. отримала найважливіші порти Балтики і Північного моря, володіння в Північній Німеччині. Вестфальський мир 1648 закріпив європейську роль Ш., яка поряд з Францією ставала гарантом європейської системи міжнародних відносин. Із середини 17 ст. Ш. переносить основний свій натиск на Східну Балтику. Вона використала ослаблення Речі Посполитої внаслідок *Визвольної війни* під проводом Б. *Хмельницького* та війни з Московією і Україною 1654–56. Ш. розглядала гетьмана Б. Хмельницького як союзника. З 1652 починаються спроби дипломатичних контактів, в основі яких лежала можливість спільної війни з Польщею. Влітку 1654 сторони офіційно домовились про взаємну військову допомогу; це стало частиною дипломатичної підготовки війни Ш. проти Польщі. Шведські походи 1655–60, до яких приєднались Трансільванія і Пруссія, привели до захоплення Швецією майже всієї території Польщі і Литви. Договір Ш. з Хмельницьким не був підписаний через позицію короля *Карла X Густава* (1654–60), який після своїх перемог вважав українські землі також своїми володіннями. Вступ у війну проти Ш. Московської держави (війна 1656–58), Данії, Австрії врятував Польщу, і Ш. активно підтримала підготовку Хмельницьким створення коаліції за участю Трансільванії, Бранденбурга, Молдови, *Валахії*, Литви. Восени 1657 гетьман І. *Виговський* уклав договір зі Ш., який передбачав поділ союзниками Польщі, кордони України до Вісли. Однак погіршення становища на Балтиці змусило Ш. вивести війська.

Зростанню ролі Ш. в Європі протистояли європейські держави. У Східній Балтії після ослаблення Польщі вирішального характеру набуває протистояння Ш. і Росії. Спільність інтересів привела до створення антишведської коаліції Росії, Данії, Саксонії, Речі Посполитої, Пруссії та до початку Північної війни 1700–21, де основним суперником Ш. виступила Росія. Король Ш. *Карл XII* (1697–1718) мав за мету не тільки захопити західні території Росії, прибалтійські землі, а й встановити протекторат над Польщею, Литвою, Україною. Це збігалося з намірами гетьмана І. *Мазепи* щодо збереження і розширення автономії України. Після передачі польської корони ставленику Карла XII Станіславу Лещинському (1704–09) з 1704 починаються таємні дипломатичні контакти Карла XII і гетьмана Івана Мазепи (1687–1708). У 1707 укладається таємний українсько-шведський союз з метою переходу України під протекторат Ш. В 1708 війська Карла XII вступили на Лівобережну Україну, а в січні 1709 – у *Слобідську Україну*. У жовтні 1708 до нього приєднався І. Мазепа з 5-тисячним загоном, а в березні 1709 – загін запорожців на чолі з кошовим отаманом К. *Гордієнком*. Але поразка 27. 6. 1709 у *Полтавській битві* привела до капітуляції армії Ш., втечі Карла XII та І. Мазепи до Бендер. Для боротьби з Росією Карл XII укладає договір з *Османською імперією*. На шведсько-турецький союз великі надії покладав гетьман Пилип *Орлик*, який у 1714 прибув до Ш. Його дипломатичні зусилля були спрямовані на створення антиросійської коаліції – Ш. з Туреччиною і Кримом. Але Ш. довелось одночасно вести воєнні дії проти Данії, Пруссії, Англії, Голландії, а в Прибалтиці і Карелії – проти Росії. Відповідно до мирних договорів, укладених Ш. в 1719–21, вона втратила значну частину територій Північної Німеччини і портів на Балтиці, контроль над стратегічними протоками. За умовами Ніштадтського миру 1721 до Росії відійшла Прибалтика і Західна Карелія.

Широкомасштабні воєнні дії, поразки на суші і на морі фактично підірвали могутність Ш. У війнах із Росією 1741–43, 1788–90 Ш. не змогла повернути собі панівного становища в Балтійському морі. А війна 1808–09 з Росією і Данією закінчилася відторгненням Фінляндії, Аландських островів, Фінської і Ботнічної заток (1809). Політична криза, викликана невдоволенням системою монархії, привела до реформи державного устрою. Конституцією 1809 (діяла до 1974) запроваджено обмежену монархію. Законодавчу владу ділили між собою король і риксдаг, виконавча належала урядові – державній раді, на чолі якої стояв король. Ш. стала учасником антинаполеонівської коаліції. За Кільським договором з Данією 1814 до Ш. відійшла Норвегія, що відновила свою незалежність тільки у 1905. Один з маршалів Наполеона – Жан-Батист Бернадот, якого риксдаг обрав королем під іменем Карла XIV Юхана (1809–44), започаткував династію, яка править і до сьогодні. За Конституцією, яка діє у Ш. з 1975, законодавча влада належить риксдагу, виконавча – уряду на чолі з прем'єр-міністром; король зберігає лише представницькі функції. Ш. з 1834 оголосила політику нейтралітету, якої вона дотримувалась під час воєнних конфліктів 19–20 ст., Першої і Другої світових війн. Сьогодні Ш. належить до позаблокових держав. З 1995 – член Європейського Союзу.

Літ.: История Европы. – Т. 3. – М., 1993; История Швеции. – М., 1974; К а н А. С. История скандинавских стран. – М., 1980.

Л. О. Нестеренко

ШВИДЬКО Ганна Кирилівна (нар. 1944) – український історик. Професор (з 1990), заслужений діяч науки і техні-

ки України (з 1998). Народилася в с. Бажанах Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл. Закінчила історичний факультет Дніпропетровського ун-ту (1972). Працювала старшим викладачем, доцентом, професором цього ж ун-ту (1972–95), завідувачем кафедри історії України (1989–95). З 1995 – професор кафедри українознавства і політології Національної гірничої академії (м. Дніпропетровськ). Кандидатська дисертація «Радянська історіографія соціально-економічного розвитку міст України XVI–XVIII ст.» (1980), докторська дисертація «Джерела з соціально-економічної історії міст Лівобережної України другої половини XVII – середини XVIII ст.» (1987).

Ш. – автор понад 300 наукових праць, а також підручників для середньої та вищої школи з історії України (зокрема підручника з історії України доби козацтва для 8-го класу середньої школи; 1997, 1999), історії держави і права України. Досліджує переважно соціально-економічну історію *Гетьманщини* та *Запорожжя* періоду *Нової Січі*, історичне минуле міст і сіл земель *Війська Запорозького*. Завдяки її зусиллям здійснено перевидання праці А. *Скальковського* «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» (1994), твір архієпископа Феодосія (Макар'євського) «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» (2000).

Ю. А. Мицик

ШЕВАЛЬЄ П'єр (рр. нар. і см. невідомі) – французький мандрівник і хроніст 17 ст. Походив із французького дворянства, брав участь у Тридцятилітній війні, зокрема в облозі Дюнкерка (1645). Служив графу де Брежі, очевидно, у 40-і рр. 17 ст. брав безпосередню участь у вербуванні на французьку службу запорозьких козаків і навіть воював разом з ними проти іспанської армії у Північній Франції. У 1663 видав у Парижі свою книгу «Історія війни козаків проти Польщі» (в друкарні Клода Барбена). Цей твір двічі перевидавався французькою у Парижі (1668 і 1859), перекладався англійською мовою (лондонське видання 1672).

Твір Ш. складається з чотирьох основних розділів: 1) «Розвідка про походження, країну, звичаї, спосіб правління і релігію козаків»; 2) «Розвідка про перекопських татар»; 3) «Історія війни козаків проти Польщі»; 4) «Друга козацька війна». Тут подано стислий нарис історії козацтва і кримських татар, а також історію *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* (її виклад доведено до *Білоцерківського договору 1651*). Твір Ш. є компілятивним, в його основі лежить знаменитий «Опис України» Г. *Боплана* та «Війна скіфо-козацька» Й. Пасторія. Проте в ній трапляються деякі важливі оригінальні факти, насамперед свідчення, що Б. *Хмельницький* був у Франції і брав участь в облозі Дюнкерка. Ш. сприйняв ворожість Пасторія щодо національно-визвольної боротьби українського народу, однак подекуди його оцінки є м'якшими, а порівняння Б. Хмельницького з вождем Англійської революції 17 ст. О. Кромвелем може свідчити про визнання автором видатних заслуг керівника Визвольної війни. Твір Ш. вплинув певною мірою на праці деяких українських і російських істориків 2-ї пол. 18 – поч. 19 ст. (П. *Симоновський*, О. *Рігельман*, Д. *Бантиш-Каменський*).

Літ.: Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993; Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 247–253.

Ю. А. Мицик

ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (1814–1861) – український поет, художник, мислитель. Народився у с. Моринцях, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл. в сім'ї селянина-кріпака. У 1838 Ш. викуплено з кріпацтва і того самого року прийнято до Петербурзької Академії мистецтв. В 1840 в Петербурзі вийшла збірка поезій Ш. «Кобзар», яка відкрила новий етап у розвитку української літератури. У 1843, 1845 і 1846 Ш. приїздив на Україну. В 1846 вступив до Кирило-Мефодіївського товариства. Після розгрому останнього був заарештований і відправлений на десятилітнє заслання із забороною писати і малювати. Заслання відбував в Оренбурзі, Орській та Новопетровській фортецях. Після заслання в березні 1858 прибув до Петербурга. У 1860 йому було присвоєно звання академіка гравюри Петербурзької АМ. Помер 10.3.1861 в Петербурзі. Похований спочатку на Смоленському кладовищі у Петербурзі. Перепохований 22.5.1861 на Чернечій горі поблизу *Канева* (тепер – Тарасова гора).

Козацтво – одна з провідних тем у творчості Ш. В основі поетичного світосприйняття Ш. лежить романтичне захоплення героїчним минулим і протиставлення йому неприйнятної нікчемної сучасності. Таким героїчним минулим для поета було козацтво, демократичний устрій життя, активність і мужність якого Ш. вважав суспільним ідеалом українського буття. Уже з першого видання «Кобзаря» (1840) цей мотив творчості поета стає провідним.

«Чи я ж тобі не козак?» – ці слова беруть за епіграф дослідники творчості Ш. Хоча родовід поета ще мало досліджений, але відомо, що обидва його діди – Яким Бойко (по матері) та Іван Шевченко (Грушівський, Швець) – мали козацьке походження. Розповіді діда Івана про козацтво-лицарство, про запорожців, про *Коліївщину* – одне з багатьох джерел поеми «Гайдамаки», в якій знаходимо щиру подяку: «Спасибі, дідусю, що ти заховав / В голові столітній ту славу козачу: / Я її онукам тепер розказав».

Майже всі вісім творів («Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка (Нащо мені чорні брови)», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч») першого видання збірки «Кобзар» (1840) овіяні шаною до

Т. Г. Шевченко. Автопортрет. 1860 р.

козацької вольниці, мрією про нову «славу України». У першому вірші поет зізнається, що йому «Не хотілось в снігу, в лісі, / Козацьку громаду / З булавами, з бунчуками / Збирать на пораду». Однак основний мотив твору – протиставлення «козацької волі» кріпосницькій дійсності Росії: «Нехай душі козацькії / В Украйні витають...» Цей вірш свідчить, що вже у 1839–40 Ш. був свідомий свого покликання як поета громадянського і народного. «Перебендя» – вірш про кобзаря козацького роду, який людям «тугу розганяє». Літературний генезис твору пов'язаний з європейським і слов'янським романтизмом (образ народного співця, конфлікт митця з оточенням). В образ свого героя, у чиєму репертуарі були й історичні пісні («щоб те знали, / Тяжко-важко заспіває, / Як Січ руйновали»), Ш. вклав елементи ліричного самоусвідомлення. Значних цензурних викреслень, втручань редакторів зазнало послання «До Основ'яненка», зокрема були вилучені рядки: «Не вернуться запорожці, / Не встануть гетьмани, / Не покриють Україну / Червоні жупани!» Проте залишилися і згадки про Січ, і прохання: «Утни, батьку, щоб нехотя / На весь світ почули (...) За що слава козацькая / На всім світі стала!»

Захоплення Ш. сміливими воєнними походами козаків передане в його історичних поемах. Гіркими зітханнями, тужливими згадками про часи, коли в Україні «ревіли гармати», коли «запорожці вміли пановати», сповнена перша частина поеми «Іван Підкова». У другій уславлено морський похід запорозьких лицарів до столиці султанської Туреччини – Царграда. Відвагу і мужність, силу і сміливість січовиків, їхнього отамана змальовано на тлі розбурханого моря: «Серце мліє, а козакам / Того тільки й треба. / Пливуть собі та співають». У поемі «Тарасова ніч» відтворено переможну битву козацького війська під проводом Тараса *Федоровича* (Трясила) з польсько-шляхетськими з'єднаннями під *Переяславом* у 1630, славиться *Гетьманщина*, що «вже не вернеться», звучить запевнення, що «Тії слави козацької / Повік не забудем!», де кипіла ненависть до «поганців», мучителів України, що панують «над дітьми козацькими».

«Гамалія» (1842), за визначенням І. Франка, «одна з найкращих поем Ш., вона є немов дзвінким погуком козацького геройства, відваги й енергії». Починається твір невільницьким плачем-піснею козаків-бранців у Скутарі – передмісті Стамбула, де були зосереджені хурдиги – в'язниці для невільників. Босфор, що зроду не чув іще козацького ридання, передає його морю, а море – *Дніпрові*. Почув його *Великий Луг*, поріг Дід будить *Хортицю* – і вмить вкривається Дніпро козацькими *чайками*. З веселою піснею на устах вирушили в похід запорожці «не кишені трусить», тобто не заради здобичі, а «братів визволяти». Козаки розбивають тюрму і випускають невільників. І визволителі, і визволені з піснею вертаються на Україну. Хоч Гамалія є постаттю фантастичною, поема має історичний характер. Частину поеми – пісню козаків-бранців – Ш. сам поклав на музику і співав її разом із приятелями в Петербурзі.

У найвидатнішій історичній поемі Ш. «Гайдамаки» (1841) подана широка картина козацько-селянського повстання 1768 – найнапруженішого епізоду в історії гайдамацьких рухів на Правобережній Україні у 18 ст., відомого під назвою **Коліївщина**. Основна сюжетна лінія пов'язана з підготовкою, наростанням і розвитком повстання, керованого І. *Гонтою* та М. *Залізняком*. Другу лінію становить розповідь про повстанця Ярему Галайду і його кохання з титарівною Оксаною. Ш. заперечував уявлення про *гайдамаків* як про лиходіїв, розбійників і наголошував, що гнів повстанців був спрямований не проти поляків взагалі, а проти польської шляхти. Поряд із гайдамаками діють у поемі запорожці. Вони, зокрема, «Розмовляють, розказують, / Як Січ будували, / Як козаки на байдаках / Пороги минали», танцюють, «аж Хортиця гнеться». «Хлоп'ят-запорожців» на чолі з «батьком Максимом» звеличує в своїх піснях кобзар. Навіть благочинний, освячуючи ножі гайдамаків, побожно називає імена козацьких ватажків – Б. *Хмельницького*, Остряницю (Якова *Острянина*), С. *Наливайка*, І. *Богуна*, Трясила (Т. Федоровича).

Про побачене й почуте у 1843 на *Запорожжі* Ш. писав: «І на Хортиці, і скрізь був і все плакав, сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися».

В історично-побутовій поемі «Невольник» (перша редакція під назвою «Сліпий», 1845) знайшло вияв прагнення Ш. осмислити історичну долю запорозького козацтва й народних мас у 2-й пол. 18 ст. Персонажі твору – старий козак, його дочка Ярина та названий син Степан, який потрапив у турецьку неволю й повернувся додому сліпим кобзарем, – постаті піднесено-романтичні. З великою художньою силою передав поет чисті, глибокі почуття козака-запорожця і вірної йому на все життя дівчини. Епізоди з життя козацької родини подано на тлі історичних подій – зруйнування *Запорозької Січі*, покріпачення українського селянства, роздавання *Катериною II* українських земель («степи запорозькі німоті ділила»), запобігання перед нею останнього гетьмана К. *Розумовського* та козацької старшини. Довільні хронологічні зміни надають поемі специфічних особливостей історизму, своєрідної концентрації історії. У поета «Щирі сльози козацькії / В серці запеклися».

Послання «І мертвим, і живим...» (1845) засуджує лжепатріотів, «перевертнів», які нехтували національною традицією, бо були «московською блекотою в німецьких темницях заглушені», для яких колишня «добра слава» України була чужа: «І на Січі мудрий німець / Картопельку садить, / А ви її купуєте. / Їсте на здоров'я / Та славите Запорожжя. А чиєю кров'ю / Ота земля напоєна, / Що картопля родить, – / Вам байдуже». І закликає «обняти найменшого брата» – кріпака й полюбити щирим серцем «велику руїну». Поет вірить, що «заплакана мати» Україна «діточок поцілує / Вольними устами».

Безпосереднім поштовхом до написання вірша «Холодний Яр» (1845) було відвідання Ш. урочища *Холодний Яр*, яке було місцем зосередження гайдамацьких загонів перед початком повстання 1768, а також знайомство з історичною працею А. *Скальковського* «Наезды гайдамак на Западную Украйну в XVIII столетии. 1733–1768», в якій він паплюжив гайдамацький рух. Майже дослівно цитуючи Скальковського («Гайдамаки не воины, – / Разбойники, воры, / Пятно в нашей истории...»), Ш. рішуче заперечує їх («Брешеш, людоморе!»). Поет уболіває, що від шляху до Холодного Яру, де «колись гайдамаки / Табором стояли», вже «І стежки малої / Не осталось». Проте він переборює сумні настрої, завершуючи твір оптимістичним ствердженням неминучості знищення кріпосницького ладу: «І повіє огонь новий / З Холодного Яру». Образ Холодного Яру стає своєрідним реалістичним символом національно-визвольної боротьби.

Гіркий докір сучасникам у примиренні з неволею, у забутті колишніх перемог («Розсипаються могили, / Високі могили – / Твоя слава») і революційний протест проти самодержавного гніту на Україні («За що ж боролись ми з ляхами? / За що ж ми різались з ордами? / За що скородили списами / Московські ребра?») містить вірш «Чигрине, Чигрине» (1844). Поет вірить, що із «поганого, гнилого серця» зрадників вицідять сукровицю «І наллють живої / Козацької тії крові, / Чистої, святої»; що «встане / Правда на сім світі».

Все життя увагу Ш. привертав Б. *Хмельницький* як герой національно-визвольної війни українського народу. Про нього і про пов'язані з його діяльністю події йшлося в поетичних творах «Гайдамаки», «Невольник» («Сліпий»), «Розрита могила», «Великий льох», «За що ми любимо Богдана?», «Сон» («Гори мої високії»), «Заступила чорна хмара», «Ой чого ти почорніло», «Осії. Глава XIV» та ін., у драмі «Назар Стодоля» і трагедії «Никита Гайдай», повістях «Близнецы» та «Прогулка с удовольствием и не без морали». В «Щоденнику» Ш. називав Хмельницького «славним», «благородним», «геніальним бунтарем», але водночас із визнанням його історичних заслуг оцінював його в окремих творах критично. У вірші «Розрита могила» (1843) поет висловив негативне ставлення до розкопок могил, у яких він вбачав пам'ятки козацької слави, і докоряв Хмельницькому («Ой Богдане! / Нерозумний сину!») за те, що віддав Україну Росії, яка тепер козацькі могили «риє, розкопує, / Не своє шукає».

Жанр романтичної поеми-алегорії (за авторським визначенням – містерії) «Великий льох» (1845) дав змогу Ш. об'єднати події часів Б. Хмельницького, *Петра І*, Катерини II, сучасної йому дійсності і навіть майбутнього. Образ великого льоху та його скарбів символізує в поемі волю народу. Епілог («Стоїть в селі Суботові») завершує твір описом церкви Богданової, де він «молився, / Щоб москаль добром і лихом / З козаком ділився». Але «не так воно стало», вийшло, що Богдан «Занапастив єси вбогу / Сироту Украйну», «все оддав приятелям, / А їм і байдуже. / Кажуть, бачиш, що все то те / Таки й було наше». Прикінцеві рядки сповнені віри, що «Церков-домовина / Розвалиться... і з-під неї / Встане Україна / І розвіє тьму неволі, / Світ правди засвітить».

Ш. захоплювався «праведними гетьманами», з повагою оспівував у творах ватажків козацько-селянських повстань С. Наливайка, Остряницю (Я. Острянина), П. Бута (*Павлюка*), Трясила (Т. Федоровича), І. Гонту, М. Залізняка, М. Швачку та ін. У той же час поет картав козацьку старшину (Г. *Ґалаґана* та ін.) за її угодовську політику щодо польських королів і російських царів. І гостро засуджував тих гетьманів, які правили розчленованою надвоє, натроє Україною, починаючи з 2-ї пол. 17 ст., зокрема І. *Самойловича*, І. *Скоропадського*.

Тему критичного осмислення історії України продовжує вірш «За байраком байрак», написаний після арешту 1847, із циклу «В казематі». Творові притаманні мотиви, образи і настрої романтичної балади: образ могили, з якої «Встає сивий, похилий» козак сам уночі, співає, ридає, голосіння хвиль Дніпра, жах («Нас тут триста як скло! / Товариства лягло!»). Не називаючи історичних імен, Ш. засудив гетьманів типу П. *Дорошенка* і Ю. *Хмельницького*, які допомагали туркам і татарам брати в полон українців: «Як запродав гетьман / У ярмо християн, / Нас послав поганяти». Громадянський пафос вірша у мотиві «могили заклятої»: «земля не приймає» загиблих козаків, бо вони загинули за неправе діло – «зарізали брата»; «крові брата впились».

Історичні діячі (І. *Мазепа*, Петро І, Г. Ґалаґан, С. *Палій*, К. *Гордієнко*) згадуються у першому Шевченковому історичному творі, написаному на засланні (1847, Орська фортеця), – епічному вірші «Іржавець». Та вони не є дійовими особами. Автор розповідає про те, що діялось на Україні після російсько-шведських боїв 1708–09, про трагічну долю тієї частини запорожців, яка разом із кошовим К. Гордієнком перейшла на бік І. Мазепи. У художню структуру твору введено наскрізний образ запорозької ікони Божої Матері: «Як покидали запорожці / Великий Луг і матір Січ, / Взяли з собою Матер Божу». Ш. скористався легендою про «чудотворну» ікону, яка справді була в Іржавській церкві (що й дало назву твору). Поет вклав у цей образ протест проти національного гноблення українського народу: «Отам вона й досі плаче / Та за козаками». «Колективним героєм» твору стали втікачі-запорожці.

Дух козацьких часів, коли воля «розвернулася весела», чудово відтворив Ш. у написаній в Орській фортеці поемі «Чернець» (1847) із пізнішою присвятою П. *Кулішеві*. Головну увагу поет приділив постаті Семена Палія. Дві основні, контрастні за змістом і настроєм картини твору містять описи проводів запорожцями С. Палія і його прощання зі світом перед прийняттям чернечого сану у Межигірському монастирі та психологічного стану ченця, колишнього полководця, який спокутує гріх за Полтаву і прагне очиститись. Насправді Палій не постригався у ченці, а домислити центральний епізод поетові дав підстави історичний нарис І. *Срезневського* «Палій», надрукований в «*Запорожской старине*». Твір романтизує козацьку «волю без холопа і без пана» та молодецькі звичаї запорозького товариства. Образ Палія і індивідуальний, і глибоко національний (у першій частині поеми він – типовий козак, широка відчайдушна козацька натура, здатна «вдарити лихом об землю», у другій – громадянин-патріот, усі думки якого – про долю України).

В історичній поемі «Заступила чорна хмара» (1848) Ш. прагнув осмислити події 1676, зокрема капітуляцію в *Чигирині* гетьмана Правобережної України П. Дорошенка перед військами гетьмана Лівобережної України І. Самойловича та російськими військами.

В основі сюжету історичного вірша «У неділеньку у святую» (1848) – епізод із визвольного повстання козаків і селян проти шляхетської Польщі в 1594–96 – обрання гетьмана, який має очолити козацьке військо. Козацтво обирає гетьманом Г. *Лободу*, а той, посилаючись на свою старість і кволість, відмовляється і пропонує замість себе молодого С. Наливайка. Козаки підтримали пропозицію. Описаної Ш. події історія не знає.

На засланні Ш. написав понад півтора десятка творів, у яких так чи інакше наявна козацька тема. Крім вищеназваних, це поезії, що є або цілком самостійними творами в дусі народних пісень на історико-побутові теми («Хустина», «Ой крикнули сірії гуси», «Нащо мені женитися»), або вільними варіантами українських історичних пісень і балад («Не хочу я женитися», «У тієї Катерини», «Буває, в неволі іноді згадаю», «Ой чого ти почорніло»). Це і вірш «Полякам» – роздум про історичні взаємини Польщі й

України. Поет засуджує національну ворожнечу, причини якої бачить у посиленні колоніальної політики *Речі Посполитої* на Україні після *Берестейської церковної унії 1596*. Не можна не звернути увагу на ідеалізацію попередніх взаємин: «Ще як були ми козаками… / Братались з вольними ляхами». У 1858 Ш. дописав до твору вісім рядків, які не тільки виводять певну політичну «мораль» з розповідної частини, а й переводять історичну тему в сучасний план: «Подай же руку козакові / І серце чистеє подай!»

За розробкою теми козацтва вірш «Не хочу я женитися» не має аналогії серед інших історичних поезій Ш. Якщо в усіх історичних творах поет звеличує подвиги запорожців, уславлює козацтво, то тут, за твердженням шевченкознавців, наявна своєрідна «драматизація» теми козацької слави. Як і герой «Хустини», герой вірша «Не хочу я женитися», вирішуючи свою долю, обирає не селянське життя «за плугом», а козацьку славу на Запорожжі. Стали широковідомими, крилатими його слова: «А піду я одружуся / З моїм вірним другом, / З славним батьком запорозьким / Та з Великим Лугом. / На Хортиці у матері / Буду добре жити». Але тут виникає зовсім новий у Шевченковій поезії мотив: козак «нерозумний», бо покинув рідне село й пішов «славу добувати», бо залишив стареньку матір. Далі на нього чекала сумна доля: вернувся запорожець «Обідраний, облатаний, / Калікою в хату». У вірші немає полеміки з традиційним тлумаченням козацької теми, немає і перегляду свого ставлення до Запорозької Січі. Але є спроба поета-гуманіста подивитися на козацьку долю з іншого боку, розкрити тяжке й трагічне, що несе народові будь-яка війна.

Драма «Назар Стодоля» (1844) відображає конфлікт моралі рядових козаків і козацької верхівки. Сотник Хома Кичатий задля влади і багатства хоче видати єдину дочку Галю, всупереч її волі, за старого полковника Молочая, від якого залежить його кар'єра. Перешкоджають здійсненню цих намірів мужні козаки Назар Стодоля і Гнат Карий.

Духом козацької доби, духом нації Ш. зцілив, відродив і утвердив українську людину як активну дієву силу історії.

Літ.: Я в о р н и ц к и й Д. Запорожцы в поэзии Т. Г. Шевченко. – Екатеринослав, 1912; Б і л е ц ь к и й Л. Народність чи національність в творах Т. Шевченка. – Кам'янець на Поділлю, 1920; С м а л ь - С т о ц ь к и й С. Т. Шевченко. Інтерпретації. – Варшава, 1934; К и р и л ю к Є. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість. – К., 1959; І в а к і н Ю. Коментар до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка: У 2 кн. – Кн. 1: Поезії до заслання. – К., 1964; Кн. 2: Поезії 1847–1861 рр. – К., 1968; Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К., 1975; Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1976–1977; Д з и р а Я. Геній і платні коментатори його творчості // Сучасність. – 1989. – № 5; С м і л я н с ь к а В. «Святим огненним словом…» Тарас Шевченко: Поетика. – К., 1990; Г р а б о в и ч Г. Шевченко як міфотворець. – К., 1991; Д о н ц о в Д. Дві літератури нашої доби. – Львів, 1991; Г р а б о в и ч Г. Шевченко, якого не знаємо // Сучасність. – 1992. – № 11. – С. 100–112; Є ф р е м о в С. Історія українського письменства. – К., 1995.

В. Ф. Шевченко, М. С. Васьків

ШЕВЧЕНКО Федір Павлович (1914–1996) – український історик, доктор історичних наук (з 1964), професор (з 1968), член-кореспондент АН УРСР (з 1969). Народився в с. Дунаївцях, тепер місто Хмельницької обл. Закінчив Московський історико-архівний ін-т (1937). Працював викладачем Київського ун-ту (1944–50), завідувачем відділу Ін-ту історії АН УРСР (1949–68; одночасно в 1964–67 – заступником директора), директором Ін-ту археології АН УРСР, з 1972 – старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, в 1987–95 – головний науковий співробітник Ін-ту історії АН України.

Основним напрямом наукових досліджень Ш. була історія України козацько-гетьманської доби. Тема кандидатської дисертації – «Російські воєводи на Україні. (Нарис взаємовідносин України з Росією в 2-й пол. 17 ст.)» (1943). Головні праці Ш.: «Історичне значення віковічної дружби українського та російського народів» (1951), «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959). Ш. виступив одним із редакторів тритомного збірника документів «Воссоединение Украины с Россией» (1953), збірників «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр.» (1963) і «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (1970), відповідальним редактором збірника «Документи Богдана Хмельницького» (1961). Був одним із фундаторів міжвідомчого тематичного збірника «Історичні джерела та їх використання» (1964–72), в якому опублікував свої розвідки про дипломатичну службу під час *Визвольної війни* та про козацький *реєстр 1649*. Протягом 1957–71 – відповідальний редактор «Українського історичного журналу».

Ш. був одним із небагатьох учених СРСР, які досліджували історію українського козацтва. Виховав багато молодих істориків. Професіоналізм і високі людські якостями Ш. сприяли збереженню традицій козакознавства всупереч тискові тоталітарної компартійної системи. *Ф. Г. Турченко*

ШЕВЧУК Валерій Олександрович (нар. 1939) – український письменник, історик, перекладач. Родом із м. Житомира. Закінчив історико-філософський факультет Київського ун-ту (1963). Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Шевченка (1988), недержавної премії «Визнання» (2001), премій Фонду Т. Шевченка, Фонду Антоновичів (США), імені Є. Маланюка, імені Олени Пчілки, Заслужений діяч польської культури (1986).

Ш. – автор близько 500 наукових і публіцистичних статей з питань історії літератури та історії України, 78 книжкових видань, зокрема багатьох книжок художньої прози, збірника історико-літературознавчих статей «Дорога в тисячу років» (1990), низки історичних творів, присвячених козацькій тематиці: «Іван Виговський та Гадяцький трактат 1658 року» (1991), «Самійло Кішка в українській традиції» (1993), «Самійло Величко та його літопис» (1991), «Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення» (1995) та ін. Член редколегії серії книг «Гетьмани України» й «Кошові Запорозької Січі», він же упорядник деяких із цих книг і автор передмов до них; член редколегії серії видань «Давньоруські та давні українські літописи». Переклав сучасною українською літературною мовою, упорядкував і прокоментував *літопис Величка* (т. 1–2, 1991); перевидав ряд документів, які стосуються історії козаччини: «Гадяцький трактат», листи, універсали й донесення І. *Мазепи* 1692–1708. У 1990–95 упорядкував три томи кількатомної збірки історичних оповідань «Дерево пам'яті». Переклав багато поетичних творів про українське козацтво давньоукраїнських і польських письменників 17–18 ст. (Л. Барановича, К. Зинов'їва, Д. Туптала, С. Яворського, А. Стаховського, М. *Пашковського*). Твори Ш. перекладені 21 мовою. У 1988–2000 – ведучий історичного клубу «Літописець» при Спілці письменників України. З 1994 – автор і ведучий циклової передачі Українського радіо «Козацька держава».

Літ.: К о н ц е в и ч Є. Таємна зброя Валерія Шевчука // Україна. Наука і культура. – Вип. 25. – К., 1991. – С. 371–374. *В. А. Чабаненко*

ШЕЛЕСТ Петро Юхимович (1908–1996) – український партійний і державний діяч. Народився в с. Андріївці, тепер Балаклійського р-ну Харківської обл. Закінчив Маріупольський металургійний ін-т (1935), відтоді на керівній партійній і господарській роботі. З 1963 по 1972 – перший секретар ЦК КПУ, з 1966 по 1972 – член політбюро ЦК КПРС. Активно підтримував ідею створення на о. *Хортиці* запорозького козацького меморіалу. Передбачав спротив Москви, тому, відвідуючи легендарний острів наприкінці 60-х рр., закликав ініціаторів будівництва історико-культурного комплексу (М. П. *Киценка*, С. М. Кириченка та ін.): «Робіть, хлопці, робіть швидше!» Автор книги «Україно наша Радянська» (1970), в якій є сторінки, присвячені *запорозькому козацтву*. Патріотичні козакофільські настрої Ш. стали однією з причин звільнення його з посади першого секретаря ЦК КПУ й переведення «на роботу» до Москви. У спогадах (друкувалися журналами «Київ» та «Україна», 1989–90) та кількох інтерв'ю (наприклад, газеті «Комсомольская правда», 19.10.1989) розповів, як компартійна імпершовіністична номенклатура помщалася йому за повагу до мови, історії й культури рідного народу.

П. Ю. Шелест

Літ.: А п а н о в и ч О. Син козацького степу // Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 134; Т р о н ь к о П. Збережемо тую славу // Літературна Україна. – 1999. – 16 вересня.
В. А. Чабаненко

ШЕРЕР Жан Бенуа (1741–1824) – французький дипломат, аташе французького посольства в Петербурзі, автор праці «Аннали Малої Росії, або Історія запорозьких і українських козаків, або Малої Росії, від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів» (Париж, 1788). При написанні праці користувався численними джерелами, переважно українськими. Ш. вважає предками козаків хозарів, але водночас вбачає в них слов'янський народ. З великою повагою відгукнувся про Україну, український народ і його постійне прагнення до свободи. Українці «високі на зріст, кремезні, вправні, щедрі, не цікавляться збагаченням, ревниві до своєї волі й зовсім не придатні носити ярмо. Вони не знають утоми, вперті й хоробрі...», – говорив він. За словами Ш., запорозькі козаки завжди «воліли терпіти злигодні важких походів, аніж спокійне життя рабів. З їхньої історії довідуємося, як то батьки переказували своїм синам почуття незалежності, маючи його за найдорожчу спадщину, при цьому клич «Смерть або воля!» був їхнім єдиним заповітом, що переходив від батька до сина разом із прадідівською зброєю... Коли вони помітили, що існує тільки одна думка – придушити їх..., вони взялися за шаблі, щоб скинути важке ярмо і вдовольнити свій нахил до незалежності». Ш. докладно розповідає про боротьбу козаків з польсько-шляхетським пануванням на Україні та про Хмельниччину, причому висвітлюється вона з яскраво виражених козакофільських позицій. Окремий розділ твору Ш. присвячений аналізові причин підпорядкування України Росією. Ці причини він убачає в ненадійності союзника Хмельницького – кримського хана. В книзі наводяться статті угоди Б. *Хмельницького* з царем *Олексієм Михайловичем* й, зокрема, виділено статтю 4, за якою козакам надавалося право «навічно управлятися самим, за прийнятими у них формами». Однак російський уряд, зазначає Ш., і не збирався виконувати прийняті зобов'язання, відразу ж по смерті Хмельницького він почав проводити політику згортання автономії України, а потім і повної її ліквідації.

Праця Ш., попри деякі фактичні помилки та неточності, й досі не втратила свого пізнавального значення.

Літ.: Ш е р е р Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців. – К., 1994; Н а л и в а й к о Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 385–392. *В. А. Чабаненко*

ШИРОКИЙ ГРІШ – див. *Празький гріш.*

ШИЯНИ Яків та Іван – колишні запорозькі козаки, після 1775 – ктитори Покровської церкви м. Нікополя. Пожертвували на користь храму Божого новий іконостас (1782), жертовник, рукомийник, дзвін (1790). У 1783 мали намір віддати все своє майно на користь церкви і піти в один з монастирів Слов'янської єпархії. З невідомих причин до монастиря не пішли і залишилися жити в своєму *зимівнику*. Населення Нікополя на знак вдячності за служіння Шиянів храму Божому вирішило написати і поставити в

Яків Шиян. Олія. 1784 р.

Іван Шиян. Олія. 1784 р.

церкві на іконостасі їх портрети. Брати зображені на повний зріст, у козацькому одязі, з довгими чубами та вусами. Під зображеннями були написи: «Сей портрет знято з ктитора Якова (Івана) Шияна і поставлений тут при тому місці, де труди його всій громаді на іконостасі видні. 1784 року января 9 дня». Пізніше місцевий архієрей, який заїхав до Нікополя і побачив у церкві зображення запорожців, звинуватив парафіян в ідолопоклонстві й наказав прибрати портрети з іконостаса.

Літ.: Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. II. – СПб., 1888. – С. 53–54; Беднов В. А. К истории бывших запорожских старшин и козаков. – Екатеринослав, 1915. – С. 41–47.
І. І. Лиман

ШКІЛЬНІ ОТАМАНИ – керівники громад школярів *школи січової*. Старші і молодші школярі вибирали собі по одному Ш. о., які зберігали громадські кошти та організовували побут учнів.

Літ.: Мицик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 95–96; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 148.

ШКОЛА СІЧОВА – освітній заклад, який існував на *Запорозькій Січі*. В ній навчалися хлопчики, які жили на Січі, чи привезені на Запорожжя батьками для здобуття освіти. У Ш. с. навчалося 30–80 учнів. Школярі поділялись на дві громади – старших і молодших, які обирали собі *шкільних отаманів*. Шкільні отамани зберігали громадські кошти й організовували життя та побут учнів. Гроші школярі отримували за читання псалтиря по померлих, за продаж ладану й свічок у січовій церкві, за колядування тощо. Ш. с. діставала допомогу з боку *Коша*. Під керівництвом ієромонаха-уставника учні навчалися читати, писати, співати. Крім того, вони вивчали військову справу. Ш. с. забезпечувала Військо Запорозьке писарями, канцеляристами, а запорозькі церкви – дияконами та уставниками.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 311–312.
С. Ф. Плецький

ШЛИК – дно шапки у вигляді суконного мішка, що звисав з голови. Шилися Ш. із сукна яскравих кольорів, що надавало козацьким шапкам особливої декоративності.

Літ.: Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994 – С. 197; Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 159.

ШЛЯХИ – сухопутні комунікації. Ш. проходили по вододілах річок, що дозволяло уникнути численних переправ через допливи і крутих узвозів. Крім того, вододільні шляхи, проходячи по підвищених місцевостях, швидше висихали після дощу, а відкритий ландшафт зменшував небезпеку несподіваного нападу. За козацької доби Ш. були не дорогою в сучасному розумінні, а напрямками руху, що пролягали через найрівніші ділянки степу, де найменше доводилося переїздити річок, крутих балок, байраків, місць із піщаним ґрунтом.

Найвідомішими Ш. були: *Чорний*, *Кучманський* та *Муравський*. Крім того, по Запорозьких Вольностях проходили і менші Ш.: Крюківський шлях – від Крюкова уздовж правого берега *Дніпра* на Кічкас, а далі на Кримський шлях; Кримський, або Чумацький, – від Китайгорода на Романкове, уздовж річки *Базавлука*, переходив на її лівий берег до станції Степової, звідси через Дніпро та його притоки Святу Гірку Воду, Білозірку, Рогачик у *Крим*; Переволочанський – від *Переволочної* на Саксагань, Базавлук, Солону, *Нову Січ*, з правого берега Дніпра на лівий, до Кримського шляху; Микитинський – від *Мишуриного Рогу* на Коржеві могили, Базавлук, Солону, *Чортомлик*, Микитине, через Дніпро на Кримський шлях; Кизикерменський – від *Кременчука* на Жовте, Курячу балку, Недайводи, вододілом Саксагані й *Інгульця* на Кривий Ріг, уздовж Інгульця через Давидів брід у Кизикермен. Крім того, між Микитинським та Кизикерменським Ш. проходили Коржів та Саксаганський Ш. Гардовий Ш. виходив з Поділля, йшов через Буг, входив до запорозьких земель і йшов ними 300 верст, відзначаючись прямотою, до гирла Кам'янки, до Кизикермена і через Таванський перевіз у Крим. Січовий вищий шлях йшов від Гарду, на Білонівку, далі тягнувся вгору до Січі. Січовий нижчий шлях ішов паралельно до вищого від Бугу на Балацьке і на Січ.

У 15–17 ст. переважно по Ш. пересувалися татарські загони з Криму на Україну, а козацькі війська – на Крим. У 18 ст. у зв'язку із зменшенням татарських нападів на Україну та розвитком торгівлі Ш. все більше використовуються для пересування купців та чумацьких валок. Освоєння козаками південних земель зумовило те, що Ш. були включені в мережу січових комунікацій і навіть втратили свої назви.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 35–37, 88; Лащенко Х. Г. До історіографії Запорожжя часів Нової Січі: Шляхи, броди і переправи як елементи єдиної

ШЛЯХИ 15–17 ст.

системи сполучень // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 96–104. *С. Ф. Плецький*

ШМИГІВНИЦЯ, орга́н, сміговниця – артилерійська система з кількох стволів малого калібру, які закріплювалися на одному станку. Шляхом збільшення кількості стволів намагалися збільшити скорострільність. Деякі Ш. мали до 50 стволів, що кріпились кількома рядами. Велика кількість тонких стволів робила Ш. схожою на орга́н, що й зумовило одну з її назв. Заряджалася Ш. з дула (кожен ствол

Шмигівниця (орга́н)

окремо). Запалювальні отвори стволів одного ряду з'єднувалися жолобком, що дозволяло вести з них залповий вогонь. Заряджання потребувало багато часу, але їх використання дозволяло в найнапруженіші моменти бою вести частий вогонь. При розміщенні Ш. поруч із гарматами більшого калібру вони обслуговувалися одним пушкарем і використовувалися при наближенні противника до артилерійських позицій.

Літ.: Історія українського війська. – Ч. 1. – Львів, 1936. (Репринтне видання – 1992). – С. 152. *С. Ф. Плецький*

ШОМПОЛ – пристосування для заряджання дульнозарядної *вогнепальної зброї*. Мав вигляд довгого (довшого за канал ствола) дерев'яного (згодом – металевого), округлого в перетині стрижня. Виготовлявся Ш. із твердих порід дерева, а кінець обковувався металом. Ним прибивали засипаний у ствол заряд пороху, кулю, загорнуту в полотняний чи шкіряний пиж. Іноді Ш. оснащувався розрядником, яким витягали кулю в тих випадках, коли з якихось причин пострілу не відбулося. Зберігався Ш. під стволом у висвердленому в дерев'яній ложі отворі. *С. Ф. Плецький*

ШПИТАЛЬ – притулок для поранених, хворих, старих та покалічених козаків. Розміщувалися Ш. при монастирях чи церквах. У них козакам забезпечувались догляд, лікування, харчування і житло. В 1576 козакам був наданий *Трахтемирів* із Зарубським монастирем, при якому був створений Ш. Утримувався Ш. на кошти, які сплачувало населення, та на добровільні пожертви. На *Запорожжі* Ш. існував при *Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі*. Він отримав від *Коша* землі, ділянку лісу, луки. На прибутки, які ченці отримували від цих земель, утримувався Ш.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 166–167; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995. – С. 157. *С. Ф. Плецький*

Щ

ЩЕРБА – 1) У запорозьких козаків рідко зварене на рибній юшці борошно. Варилася на *кабиці* в мідному або чавунному казані. Подавалася до столу, як правило, у дні посту.
2) У татар варене просо з олією та кислим молоком.

ЩЕРБИНА Федір Андрійович (1849–1936) – статистик, економіст, соціолог, громадський діяч, історик *Кубані*, автор віршованих поем «Чорноморці» (1919) і «Богдан Хмельницький» (1929), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1904), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1924). Народився на Кубані в станиці Новодерев'янківській у сім'ї священика. Закінчив Ставропольську духовну семінарію. У 1872 вступив до Петровсько-Розумовської сільськогосподарської академії, яку через рік залишив на вимогу влади за участь у студентських виступах. В 1874–77 навчався на природничому факультеті Одеського ун-ту. Був членом одеської Громади. За зв'язки з революціонерами був відправлений на заслання у Вологодську губернію (1877–80). Під час перебування на півночі продовжив дослідження селянської громади, розпочате ще в студентські роки.
Після повернення із заслання Щ. регулярно публікував свої статті, присвячені питанням селянської економіки. На посаді керівника статистичного бюро Воронезького губернського земства (1884–1901) уклав і відредагував 66 томів статистики; уклав історію Воронезького, Золотоніського і Полтавського земств; дослідив економіку району Владикавказької залізниці.
Поруч з основною роботою Щ. досліджував питання соціально-економічної та військової історії *кубанського козацтва*. У 1896 Щ. призначено керівником експедиції для дослідження степових областей Російської імперії. На чолі експедиції Щ. вивчав степові терени Семипалатинського, Тургайського та Акмолинського країв, знайомився з побутом і настроями козацьких громад на Уралі та в Сибіру, досліджував матеріальне становище киргизького населення Середньої Азії.
Невдовзі після повернення на попереднє місце роботи у Воронезьке земство (1901) Щ. як політично неблагонадійний був засланий під домашній арешт на Кубань, де пробув до 1920. Наукова діяльність Щ. у Кубанській області тісно перепліталася із громадською. В 1906 козаки обрали його головою козацької Військової Ради й доручили складання проекту справедливого розподілу земель між станицями. В 1907 Щ. був посланий кубанцями делегатом у 2-у Державну думу від партії народних соціалістів, де став головою козацької фракції. Після революції 1917 був незмінним членом кубанських Крайової та Законодавчої Рад усіх скликань (1917–20), головою Верховного суду Кубанського козацького війська (1917), членом Верховного Круга Дону, Кубані і Терека (1920). Після заходів радянської влади по знищенню козацтва в 1920 у складі кубанської делегації емігрував до Югославії, а в 1921 – до Праги. У 1922–36 – професор Українського вільного ун-ту й одночасно професор статистики Української господарчої академії у Подебрадах. У 1924–25 обіймав посаду ректора Українського вільного ун-ту. Похований на Ольшанському кладовищі у Празі.
Щ. – автор близько 100 статистичних досліджень. Серед них високу фахову оцінку отримали праці: «Крестьянское хозяйство по Острогожскому уезду» (1885), «Сборник оценочных сведений по крестьянскому хозяйству четырех уездов Воронежской губернии» (1887), «Крестьянские бюджеты» (1900). Уже в еміграції Щ. опублікував працю «Законы эволюции и русский большевизм» (1922), курс лекцій в УВУ й УГА «Статистика. Історія статистики і статистичних установ» (1925), «Еволюційні переміни в ідеології статистики» (1927).
Особливе місце у творчому доробку Щ. посідають праці з історії Кубані та козацтва. В 1884 була опублікована його праця «История самоуправления у кубанских казаков». Щ. брав участь у формуванні збірника «Кубанское казачье войско (1696–1888)» і написав до нього нарис «История Кубанского казачьего войска» (1888). У 1891 вийшло друком дослідження Щ. «Земельная община кубанских казаков». Результатом роботи у Кубанському крайовому архіві стала його двотомна праця «История Кубанского казачьего войска» (1910–13). Вона містить історико-географічний опис Кубані; висвітлює майже всі сфери життя, побуту, культури не тільки кубанського козацтва, а й інших народів, які населяли Кубань; подає всебічний огляд російсько-адигейських відносин періоду т. зв. Кавказької війни. Створена за офіційним замовленням, книга разом із тим пройнята духом демократизму, палкої любові до рідного краю, його людей. Намірам дослідника продовжити роботу над третім і четвертим томами «Истории Кубанского казачьего войска» не судилося здійснитися. В еміграції Щ. видрукував тільки статті: «Кубань в прошлом и настоящем, история и настоящее Кубани» (1927) та «О деятельности кубанцев в ЧСР» (1927).

Літ: Казачий словарь-справочник / Сост. Г. В. Губарев. – М., 1992. – Т. III. – С. 310–313; Громов В. Возвращение // Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. – Т. I. –Краснодар, 1992.

Л. М. Маленко

ЩУРОВА РОТА – на поч. 16 ст. підрозділ «драбів» (найманих вояків) із черкаської чи київської залоги. Серед найманих вояків в Щ. р. служили і козаки.

Ю

ЮПКА – коротка турецька куртка. Траплялася в одязі запорозьких козаків.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 159.

ЮРІЙ II РАКОЦІ (Юрій II Ракочі, Д'єрдь II Ракоці; 1621–1660) – князь *Трансільванії* з 1648. Син Юрія I Ракоці. За правління батька 1642 був обраний наступником престолу. У Трансільванії почав правити з 1648. Отримав у ленне володіння від турецького султана Молдову та Волощину. Був претендентом на польський престол. 1648–49, намагаючись заручитись підтримкою України в боротьбі за польський престол, вів переговори з гетьманом Б. *Хмельницьким.* Після походів української армії у Молдову (див. *Молдовські походи 1650, 1652 і 1653)* Ю. II Р., занепокоєний політикою *Чигирина,* розірвав відносини з Б.Хмельницьким і перейшов на бік короля *Яна II Казимира.* 1654 Ю. II Р. відновив дипломатичні відносини з Українською державою. Після успішних переговорів 1656 підписано українсько-трансільванський договір, за яким Б. Хмельницький погодився підтримати Кандидатуру Ю. II Р. на польський престол і надати йому військову допомогу, розраховуючи використати союз із Трансільванією для здобуття західноукраїнських земель. Тоді ж Ю. II Р. уклав союз із королем Швеції *Карлом Х Густавом.* 1657 трансільванські війська на чолі з Ю. II Р. здійснили похід на Польщу. У складі цих військ був загін українських козаків на чолі з *А. Ждановичем,* який, однак, у зв'язку з недоброзичливим ставленням трансільванців улітку 1657 повернувся в Україну. 12 (22).7.1657 трансільванська армія змушена капітулювати перед польськими військами під Чорним Островом на Поділлі. 1659 Ю. II Р. позбавлений турецьким султаном ленних володінь, але не визнав цього рішення. Під час збройного опору був смертельно поранений.

Р.М. Шуст

ЮСТ Юлій (2-а пол. 17 – 1-а пол. 18 ст.) – данський дипломат, посол у Москві (1709–12). У 1711 подорожував Україною; згодом подав докладний опис цієї подорожі, в якому дуже доброзичливо відгукувався про українців загалом і про козаків зокрема: «Місцеві мешканці, як і все населення козацької України, відзначаються великою ввічливістю й охайністю, вдягаються чисто і чисто утримують оселі»; «Козаки, як народ вільнолюбний, невдоволені царем за призначення до їхніх фортець московських комендантів... Вважаючи себе вільним народом, вони обурені тим, що постійно мусять прислужуватися цареві та виконувати його накази».

Згадує Ю. і про царський контроль над «малоросійським гетьманом», якого фактично позбавлено можливості самостійно приймати серйозні рішення: «Цар постійно тримає на Україні міністра, який має пильно стежити за гетьманом. А під час походів до Скоропадського приставлений ще генерал-майор Бутурлін з три- чи чотиритисячним загоном добре вивчених російських солдатів».

Літ.: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 142–150; Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С. 415–417.

В. А. Чабаненко

Я

ЯВОРНИЦЬКИЙ (Еварницький) Дмитро Іванович (1855–1940) – український історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, академік АН УРСР (з 1929). Народився у с. Сонцівці, тепер с. Борисівка Харківського р-ну Харківської обл. у родині сільського дяка. Початкову освіту здобув у рідному селі, згодом навчався у Харківському повітовому училищі. У 1874 вступив до Харківської духовної семінарії, проте не завершив навчання. У 1877–81 навчався на історико-філологічному факультеті Харківського ун-ту. Знаходився під впливом учених-філологів О. Потебні, М. Сумцова і творчості М. *Гоголя*. Після закінчення ун-ту залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання при кафедрі російської історії. Працював викладачем історії у чоловічій гімназії Харкова. Проблематику наукових досліджень – історію запорозьких козаків – обрав ще в студентські роки, незважаючи на негласну її заборону. Перша наукова праця Я. – «Виникнення і устрій Запорозького Коша» (1881–92). Я. їздив місцями колишньої *Запорозької Січі*, збирав археологічні, фольклорно-етнографічні та архівні матеріали. Був членом Харківського історико-філологічного товариства. В умовах наступу реакції запідозрений в українофільстві та звільнений з роботи. У 1885 змушений переїхати до Санкт-Петербурга. Протягом 1886–91 викладав історію у гімназії і на педагогічних курсах, продовжував займатись історією *запорозького козацтва*. У столиці імперії Я. майже весь час перебував під наглядом поліції. У 1892 як політично неблагонадійного Я. заслано (під виглядом відрядження для проведення археологічних розкопок) до Ташкента. У Туркестані він досліджував історико-топографічні особливості краю, вивчав культуру і побут народів Середньої Азії. Навесні 1895 переїхав до Варшави, отримав там звання магістра російської історії. З осені 1896 – приват-доцент Московського ун-ту, де викладав археологію та історію українського («малоросійського») козацтва. У московський період життя вів активну літературно-громадську діяльність. Підтримував дружні зв'язки з видатними діячами української та російської культур, зокрема з І. *Рєпіним*, М. *Лисенком*, Б. Грінченком, М. *Старицьким*, *Українкою Лесею*, М. Коцюбинським, П. Саксаганським, В. Ключевським, Л. Толстим, В. Гіляровським, В. Стасовим. Щороку влітку Я. організовував і вів археологічні розкопки та фольклорно-етнографічні експедиції в Україні, зокрема на *Запорожжі*. У 1902 на запрошення Катеринославського наукового товариства Я. очолив новостворений Катеринославський історико-краєзнавчий музей (обіймав посаду його директора до 1933). За час роботи перетворив цей заклад в один із найкращих музеїв України. Поповнюючи його матеріалами власних археологічних та етнографічних експедицій, а також подарованими чи купленими експонатами (рукописи, картини, зброя і одяг запорожців тощо), створив унікальну колекцію матеріальних пам'яток Запорожжя і Південної України (нараховувала близько 75 тис. одиниць зберігання). У цей період тісно співпрацював із катеринославською «Просвітою» та *Катеринославською вченою архівною комісією*, був у дружніх стосунках з В. *Бідновим*, Д. *Дорошенком*, які працювали в Катеринославі. У 1920–23 працював у Катеринославському ін-ті народної освіти, де очолював кафедру українознавства. У 1927–32 керував роботою Дніпрогесівської археологічної експедиції Наркомосу УСРР у зоні затоплення. У цей час опублікував велике зібрання історичних джерел «До історії Степової України» (1929), альбом «Дніпрові пороги» (1928), дослідження «На порогах Дніпра» (1930). Фактично це були останні (за винятком двох невеликих заміток про І. Рєпіна і Т. *Шевченка*, опублікованих у 1939) праці видатного дослідника історії Запорозької Січі. На поч. 1930-х рр. Я. звинувачено в ідеалізації козацтва та «буржуазному націоналізмі» і звільнено з роботи. Безробітний академік останні роки життя був позбавлений можливості займатися науковою творчістю. Помер 8.8.1940 і похований біля історичного музею, який тепер носить його ім'я.

Д. І. Яворницький

Наукова діяльність Я., яка тривала понад 50 років, умовно поділяється на три періоди: 1-й – від поч. 1880-х рр. до поч. 20 ст. (видання великих за обсягом збірок історичних джерел та найвагоміших історичних і фольклористично-етнографічних праць); 2-й – організаційно-наукова праця у Катеринославському історико-краєзнавчому музеї (організація і розбудова музею, педагогічна робота, заходи для збереження музейної колекції під час громадянської війни); 3-й – радянський період (переважно археологічні дослідження в рамках Дніпрогесівської експедиції Наркомосу України у 1927–32). Найбільш значні праці Я. (всього понад 200): «Сборник материалов по истории запорожских козаков» (1888), «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (1888), «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских козаков» (1890), «История запорожских козаков» (тт. 1–3, 1892–97; охоплює історію запорозького козацтва до 1734; останній, четвертий том цієї праці залишився ненаписаним), «Иван Дмитриевич Сирко – славный кошевой атаман Войска запорожского низовых козаков» (1894), «По следам запорожцев» (1898), «Источники для истории запорожских козаков» (тт. 1–2, 1903) та багато інших. Я. – автор низки літературних творів, зокрема поетичної збірки «Вечірні зорі» (1910), повістей і оповідань –

«Наша доля – Божа воля!» (1901 і 1905), «У бурсу!» (1908), «Русалчине озеро» (1911), «Три несподівані зустрічі» (1912), роману «За чужий гріх» (1907) та ін.
Оцінка місця і ролі Я. в українському історіографічному процесі як за життя вченого, так і після його смерті не була однозначною. Його творчість припала на період пошуків наукових методів і археографічної обробки джерел. Публікуючи архівні джерела, Я. ставив собі за мету популяризацію знань про запорозьке козацтво. Дотримувався поширеної у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. теорії про публікацію джерел як засіб збереження вміщеної в них інформації в умовах загрози їх фізичного знищення. Окремі вади праць Я., на які вказували рецензенти (В. *Антонович*, Д. *Багалій*, М. Сумцов, О. *Лазаревський*, Б. Грінченко та ін.), компенсуються доступністю сприйняття наукових досліджень для широкого кола читачів, тому роботи історика Я. й досі не втратили свого значення. Його монографії та історична белетристика, що публікувалася на шпальтах багатьох тогочасних газет і журналів, пробуджувала інтерес читачів не лише до запорозького козацтва, а й загалом до історії та культури українського народу, надихали українських художників, композиторів, поетів. У Дніпропетровську в будинку Я. в 1946 відкрито меморіальний музей. У 1995 біля могили вченого споруджено бронзовий пам'ятник.
11.10.1989 президія АН УРСР, «враховуючи велике наукове та культурне значення багатої і різнобічної творчої спадщини академіка АН УРСР Д. І. Яворницького», ухвалила протягом 1992–96 видати вибрані праці Я. у 20-ти томах обсягом близько 1000 обліково-видавничих аркушів. За браком коштів видання не вийшло.

Літ.: Дорошенко Д. Запорозький батько // Дніпрова хвиля. – 1913. – № 8; Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1969; Шубравська М. М. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972; Вчений-подвижник: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького, 26–27 жовтня 1990 р. – Дніпропетровськ, 1991; Абросимова С. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.
Г. К. Швидько

ЯЗЛОВЕЦЬКИЙ Юрій (Єжи; бл. 1510–1575) – польський державний і військовий діяч. Ініціатор невдалого походу на Очаків 1628. Воєвода руський з 1569, великий коронний гетьман з 1574. Учасник збройних сутичок із татарами та козаками. У 1570–72, під час проведення першої козацької реформи, за наказом короля *Сигізмунда II Августа* займався складанням *реєстру* козаків, які приймалися на службу *Речі Посполитій*. Вважав необхідним оформлення українського *козацтва* як суспільного стану в Речі Посполитій і встановлення тим самим повного контролю над ним з боку польського уряду.

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – Львів, 1991. – С. 24–25; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К., 1995; Encyklopedia powszechna. – T. 5. – Warszawa, 1974. – S. 344.
О. І. Коробов

ЯКІР судновий, кітва – пристосування для фіксування судна на воді. Перші Я. з'явилися, в т. ч. й на теренах України, разом із судноплавством у 5–4 тис. до н. е. Спочатку вони були кам'яні, потім – дерев'яно-кам'яні і дерев'яно-свинцеві, а пізніше їх виковували із заліза. Широкий розвиток судноплавства у добу *запорозького козацтва* зумовив і поширене використання Я. Гідроархеологічні знахідки, зроблені в *Дніпрі* біля о. *Хортиці*, свідчать, що козаки обладнували свої судна невеликими чотирирогими Я., які виготовлялися в січових кузнях.
Як християнський символ надії на спасіння зображення Я. широко використовувалося козацтвом у духовному житті. Якореподібні зображення хреста використовувались у 16–18 ст. для оздоблення бань церков, а також гербів міст, установ та козацької старшини. У 18–19 ст. у приморській частині Півдня України над похованнями запорожців встановлювалися надмогильні хрести у вигляді Я.

Літ.: Скрягин Л. Н. Книга о якорях. – М., 1973; Шаповалов Г. І. Судноплавство в духовності давньої України. – Київ; Запоріжжя, 2001.
Г. І. Шаповалов

ЯКІРЦІ, залізний часник – металеві колючки у вигляді кількох шипів, один з яких за будь-якого положення Я. завжди спрямовувався угору. Я. призначались для ураження копит кавалерії противника і розсипалися в місцях її можливого просування.

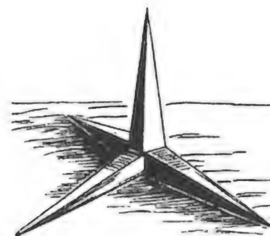
Якірець

Літ.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 166–167.
С. Ф. Плецький

ЯКОВЛІВ Андрій (1872–1955) – український історик, політичний та громадський діяч, дійсний член *Наукового товариства імені Шевченка*, української вільної академії наук. Народився у м. *Чигирині* (тепер Черкаської обл.). Навчався в Київській духовній семінарії (1890–94), студіював право в Дерптському та Київському ун-тах. Працював адвокатом, був членом управи київської «Просвіти».
Після революції 1917 громадсько-політична діяльність Я. активізувалася. Він організовує Товариство українських адвокатів у Києві, бере участь у заснуванні Українського правничого товариства. В 1917–18 – член Української Центральної Ради, виконував обов'язки директора її канцелярії. Був надзвичайним послом до Австро-Угорщини. За *гетьманату* П. *Скоропадського* – директор департаменту Міністерства закордонних справ. Після приходу до влади Директорії Я. – надзвичайний міністр і голова дипломатичної місії УНР у Бельгії та Голландії.
У 1923 Я. як емігрант оселився у Празі. На еміграції вів наукову і громадську роботу. Займав посади доцента, з 1926 – професора Українського вільного ун-ту; очолював кафедру цивільного права (з 1935), обирався ректором ун-ту (1930–31, 1945). Одночасно був професором права Української господарської академії у Подебрадах. В 1937 переїхав до Варшави, де з 1939 виконував обов'язки директора Українського наукового ін-ту. З 1938–39 – секретар Української Могилянсько-Мазепинської академії наук. Активно працював у наукових і громадських організаціях: був головою Українського академічного комітету при Міжнародній комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй у Женеві (1930–31), головою і постійним представником Українського товариства Ліги Націй, одним із засновників, членом управи, а потім і головою Музею визвольної боротьби України, членом Історично-філософічного товариства у Празі.

В 1940–45 знову перебував у Празі. По закінченні війни жив у Західній Німеччині, згодом у Бельгії, а з 1952 – в США, де продовжив наукову роботу. Помер і похований у Нью-Йорку.
Наукову діяльність розпочав ще в студентські роки. Після вступу до Українського наукового товариства (1907) опублікував праці «Намісники, державці старости господарського замку Черкаського у XV–XVI ст.», «З історії регістрації українських козаків». Згодом – масштабну працю «Засечная черта Московского государства» (1916).
Я. досліджував українське звичаєве право, традиції української державності. Розглядав питання права в Україні та Росії 17–18 ст., вивчав кодифікацію українського права 17 ст. Досліджував проблеми історико-теоретичних підвалин українського права та впливи на нього чеського і німецького права. Значну наукову цінність мають його праці «Впливи старочеського права на українське Литовської доби XV–XVI в.» (1929), «Українське звичаєве процесуальне право» (1931), «До історії кодифікації українського права XVIII в.» (1937), «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.» (1942), «Нові джерела кодексу "Права, по которым судится Малороссийский народ"» (1944) та ін.
В роки Другої світової війни разом з О. *Оглоблиним*, Л. *Окиншевичем*, Н. *Полонською-Василенко*, В. Гепнером підготував до видання збірник грамот і привілеїв українських міст на магдебурзьке право (надрукований не був). Видав фундаментальну працю «Німецьке право на Україні і його вплив на українське право з 16 по 19 століття» (1942). Видав кілька правничих підручників та загальних курсів («Теорія доказів у цивільному праві», «Торгівельне право», «Цивільне право»).
Найвагомішими в науковому доробку Я. були дослідження українсько-московських договорів часів Б. *Хмельницького*, І. *Виговського* та інших гетьманів. У першу чергу слід назвати праці: «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654» (1927), «Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р.» (1928), «Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським» (1933), «Українсько-московські договори в XVII–XVIII століттях» (1934), «Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.» (1954) та ін.
Кілька робіт Я. присвячено українському законодавству та судовому процесу новітньої доби: «Історичні традиції української державності» (1937), «Основи Конституції УНР» (1937) та ін. Зробив спробу нового дослідження питання про автора «Історії Русів» («Istoriya Rusov and its Author», 1953).

Літ.: Смолій В. А., Ричка В. М. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654–1764 рр.) очима правознавця // Український історичний журнал. – 1993. – № 4–6. – С. 93–96; Ульяновська С., Ульяновський В. Андрій Яковлів // Українська культура. – К., 1993. – С. 585–587. *С. Ф. Плецький*

ЯМПІЛЬ – місто на Поділлі. Розташований на лівому березі *Дністра*, при впадінні у нього річки Русави. У 16 ст. Я. вважався єдиним на Поділлі центром каменярського промислу. Розвинутий був і деревообробний промисел. Після Люблінської унії 1569 Я. у складі Брацлавського воєводства був власністю магнатів Замойських. Близько 1600 коронний канцлер П. Замойський побудував тут замок. З перших днів Хмельниччини місто стало одним із центрів, куди сходилися бажаючі взяти участь у боротьбі за визволення. Воно увійшло як сотенне містечко до *Могилівського*, а потім *Брацлавського полку*. У ніч проти 6.3.1651 до міста увірвався брацлавський воєвода С. Лянцкоронський з двома полками. Шляхетське військо пограбувало міщан, зруйнувало будинки і знищило близько 10 тис. чоловік. Після цього спустошення Я. довго не міг загоїти завдані йому рани. Тепер Я. – районний центр Вінницької обл.

ЯН II КАЗИМИР, Ян-Казимир (1609–1672) – король *Речі Посполитої* (1648–68). Син короля Сиґізмунда III Вази і брат короля *Владислава IV*. Виховувався під опікою єзуїтів. Досягнувши повноліття, брав участь у воєнних походах проти *Швеції* (1629), *Московської держави* (1632–34), *Османської імперії* (1634), пізніше – у Тридцятилітній війні, воюючи проти французько-шведської армії в Ельзасі. У 1638 вирушив морем до Іспанії, щоб стати віце-королем Португалії. Однак після зупинки у Франції був там заарештований з наказу кардинала Рішельє як іспанський шпигун. Провів два роки у в'язниці, звідки повернувся до Польщі. У 1643 вирушив до Італії, де два роки пробув у ордені єзуїтів і мав намір стати кардиналом. У 1647 повернувся до Польщі у зв'язку зі смертю спадкоємця престолу Сиґізмунда-Карла.
На самому початку *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.* помер король Речі Посполитої Владислав IV. Перемігши на виборах свого брата Карла-Фердинанда, Я. II К. був обраний королем Речі Посполитої наприкінці 1648, а в січні 1649 коронований у Кракові. Він був представником досить поміркованої течії серед панівної еліти держави, прислухався до порад коронного канцлера Ю. Оссолінського, який тяжів до компромісного розв'язання польсько-українського конфлікту. Це не завадило Я. II К. очолити каральний похід на Україну влітку 1649. Намагаючись зняти облогу із *Збаража*, він зазнав поразки від української армії Б. *Хмельницького* під *Зборовом*, і

Польський король Ян II Казимир

лише зрада кримського хана *Іслам-Гірея III* дозволила тоді королю уникнути цілковитого розгрому своєї армії. 18.8.1649 було укладено *Зборівський договір*, який невдовзі було порушено. Я. II К. очолив новий каральний похід, і ганебна втеча ординців – союзників українського війська – привела останнє до поразки у *Берестецькій битві 1651*. Однак посполите рушення відмовилося йти на Наддніпрянщину, і розчарований цим король повернувся до Варшави. Наступний похід, який очолив Я. II К., призвів до поразки армії Речі Посполитої під час *Жванецької облоги 1653*. Створення Б. Хмельницьким потужної антипольської коаліції було чи не найважливішою причиною т. зв. «потопу» 1655–57, який був водночас виявом глибокої кризи Речі Посполитої. Я. II К. навіть мусив тікати до Силезії, що була тоді під австрійським пануванням. Не додавав популярності королю і його вимушений шлюб з Марією Казимирою, вдовою Владислава IV, тим більше, що цей шлюб був бездітним. Лише сепаратне Віленське перемир'я 1656, укладене Річчю Посполитою з Московською державою, дозволило змінити становище польсько-литовської держави на краще. Подальша політика Речі Посполитої і самого короля щодо України була реакційною і недалекоглядною. *Гадяцький договір 1658*, не кажучи вже про *Слободищенський трактат 1660*, був запізнілим і не був втіленим у життя. Спроба потужного наступу на Україну, який знову очолив Я. II К. (кінець 1663 – поч. 1664), зазнала невдачі. Польське військо мусило відступити на правий берег Дніпра, де вибухнуло потужне антипольське повстання. Хоча це повстання було придушене, правобережний гетьман П. *Тетеря*, що дотримувався пропольської орієнтації, мусив скласти свої повноваження. Польські впливи в Україні значно зменшилися.

У самій Польщі король став дуже непопулярним. Він збайдужів до державних справ, мав серйозні проблеми із здоров'ям. Внаслідок кризи королівської влади вибухнуло повстання шляхетської опозиції («рокош Любомирського») у 1665–66, причому війська роялістів зазнали поразки у битві під Монтвами. Невдовзі померла Марія-Людвіка. Останньою справою короля було укладення *Андрусівського миру 1667* із Росією. 16.9.1668 Я. II К. зрікся престолу. Невдовзі він опинився у Франції, у паризькому передмісті Сен-Жермен. Помер у Парижі. На його надгробку вирізьблено сцени з Берестецької битви 1651. Пізніше прах короля було перевезено до Польщі і поховано у краківському замку Вавель поруч з іншими польськими королями.

Літ.: Мицик Ю. А. Супротивник Хмельницького // Історичний календар'97. – К., 1996.

Ю. А. Мицик

ЯН III СОБЕСЬКИЙ (1629–1696) – король *Речі Посполитої* (1674–96), великий маршалок коронний (1665–74), гетьман польний коронний (1666–68), великий гетьман коронний (1668–74). Походив із старовинного польського шляхетського роду герба «Яніна», відомого з 15 ст. Собеські мали своїм родовим гніздом Собєшин на Люблінщині, стали магнатами наприкінці 16 ст., були пов'язані з визначними родами Вишневецьких, Даниловичів, Жолкевських, Тенчинських та ін.; прадідом Я. III С. був С. Жолкевський, великий гетьман коронний (1618–20). Батько, Якуб Собеський (1580–1620), був сенатором, дипломатом, воїном. Я. III С. народився в Олеську на Львівщині, дістав добру домашню освіту, разом зі старшим братом Марком вчився у Кракові, потім здійснив з ним подорож по ряду європейських країн у 1646–48.

З вибухом в Україні *Визвольної війни* Ян Собеський разом з братом брав активну участь у каральних акціях Речі Посполитої, зокрема у Зборівській, Берестецькій, Охматівській битвах, Жванецькій облозі, Чуднівській кампанії 1660, згодом – у поході короля *Яна II Казимира* на Лівобережну Україну у 1663–64. Брав участь у дипломатичній місії Речі Посполитої до Туреччини (1654), у війні проти *Швеції* 1658–60 (у Пруссії), хоча в роки «потопу» 1655–57 схилявся на бік шведського короля *Карла X Густава*. Зробив швидку кар'єру: староста яворівський (1644 – після 1664), стрийський (1660), гневський (1667–96), калуський (1668), барський (1669–72), меджиленський (1673–96), луцький (1678–96), хорунжий коронний (1656–65). Мав великі маєтності в Польщі (на Люблінщині) та Україні, особливо в Галичині. Підтримка Яном Собеським короля Яна II Казимира у роки громадянської війни 1665–66 зміцнила його позиції, сприяла стрімкому зростанню авторитету.

Ставши гетьманом, Ян Собеський зарекомендував себе як мужній і талановитий воєначальник; завдав поразки українсько-кримськотатарським військам П. *Дорошенка* і Крим-Гірея під Підгайцями, після чого уклав вигідний для Польщі мир (1667). Вів активні воєнні дії проти П. Дорошенка на поч. 70-х рр. 17 ст., після потужного турецького наступу у 1672 зумів організувати оборону і завдав туркам тяжкої поразки під *Хотином* (10–11.11.1673). По смерті Михайла Вишневецького був обраний новим королем Речі Посполитої (1674).

Ставши королем, Я. III С. головні зусилля зосередив на боротьбі проти *Османської імперії*, а також проти гетьмана П. Дорошенка, прагнув перетворити козацтво на лояльну до Речі Посполитої мілітарну силу, зберігши за Правобережжям, *Гетьманщиною* та *Запорозькою Січчю* певну автономію. Намагався також зупинити процес децентралізації та ослаблення королівської влади. Завдав поразки турецько-татарським військам під с. Журавним (вересень – жовтень 1676), а укладений внаслідок неї *Журавненський мирний договір 1676* приніс певне полегшення Речі Посполитій. Завдяки вмілому керуванню військами Речі Посполитої, у складі яких був і корпус запорозьких козаків, Я. III С. змусив турків зняти облогу Відня і завдав їм тяжкої поразки у 1683. Хоча Річ Посполита уклала *«Вічний мир» 1686* з Росією, однак це був останній значний успіх Я. III С. Спроба посилити позиції у Молдові та Нижньому Подунав'ї, воєнні операції у цьому регіоні 1684–91 не мали сподіваного успіху. У Речі Посполитій посилюється загальна криза, наростають децентралізаторські тенденції; магнатська опозиція, підтримана Росією, Австрією і Бранденбургом, зриває плани Я. III С. запровадити у Речі Посполитій спадкову монархію.

Я. III С. був одружений (1661) з Марією-Казимирою д'Арквін, що походила із значного, але збіднілого французького дворянського роду. Від цього шлюбу Я. III С. мав трьох синів (Олександр, Якуб Людвік, Константин) і дочку (Тереза Кунігунда), яка у 1694 стала дружиною правителя Баварії Максиміліана Емануїла.

Літ.: Wójcik Z. Jan Sobieski. 1629–1696. – Warszawa, 1983.

Ю. А. Мицик

ЯНИЧАРИ (від тур. jeni tsheri – нове військо) – регулярна піхота у війську *Османської імперії*. Започаткована за султана Мурада I у 14 ст. Спочатку Я. набиралися з військовополонених, а пізніше комплектувалися за рахунок системи дьовширме – примусового набору хлопчиків із християнських родин. Цих хлопчиків спочатку навертали в іслам і виховували в турецьких родинах. Потім вони проходили підготовку в спеціальних установах. Завдяки цьому Я. отримували добру військову підготовку і ставали непримиренними мусульманськими фанатиками. Спочатку Я. не мали права одружуватися, займатися ремеслами та торгівлею, бо постійно отримували високу платню і щедрі дарунки від султанів. На початковому етапі Я. були добре навченим професійним військом з високими вольовими якостями і грізною військовою силою.
На поч. 17 ст. в яничарському корпусі налічувалося 48 тис. осіб. Корпус поділявся на 196 орта (рот), кожна з яких мала свою назву, порядковий номер, окрему казарму. Всі яничарські роти були згруповані в три основні з'єднання, в одному з яких нараховувалася 61 орта, а в інших – 101 орта і 34 орта. З 1639 система дьовширме була скасована, і серед Я. почали переважати турки. Спустошення державної скарбниці призвело до того, що платня Я. стала виплачуватися нерегулярно, і вони почали займатися ремеслами та торгівлею, грабувати населення. Крім того, більшість Я. завели собі сім'ї. Все це призвело до погіршення бойової підготовки яничарського війська, падіння дисципліни. Я. часто ставали ініціаторами та учасниками народних повстань, бунтів, брали участь у двірцевих переворотах. Яничарський корпус був ліквідований у 1826.
Я. часто використовувалися у боях проти українських козаків, які неодноразово їх перемагали.

Літ.: Новичев А. Д. История Турции. – Т. 1. – Л., 1963. – С. 74; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 рр. – К., 1998. – С. 21–29, 58–61, 107–110, 126–128. *С. Ф. Плецький*

ЯНИЧАРКА – довгоствольна рушниця з *кременевим ударним замком* іспано-мавританського типу. Запозичена козаками в турецьких яничарів. Була поширеним типом ручної *вогнепальної зброї* у запорожців.

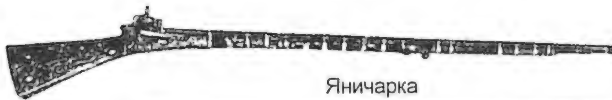
Яничарка

ЯСИР (від тур. «єсир» – бранець) – невільники, яких захоплювали татари і турки під час розбійницьких набігів на українські землі з 1482 до 1760.
У 1576 татарські орди вчинили набіг на Поділля, дійшли до Львова. Було зруйновано багато сіл, забрано 40 тис. коней, до півмільйона худоби, понад 35 тис. людей. Десяту частину полонених, в основному хлопчиків, віддавали ханові. Решту виставляли на невільницьких ринках для продажу. Найбільшим був невільницький базар у *Кафі* (Феодосія), на якому одноразово продавалося до 30 тис. людського товару, що приганявся кримськими татарами з

Татари женуть ясир. Малюнок кінця 15 ст.

українських земель. З Кафи невільники перевозилися до Стамбула чи інших міст, де продавалися на різні роботи: в садах, на городах, на пристанях.
Найтяжчою була доля бранців, які потрапляли на *каторги* – кораблі, що їх приводили в рух весла невільників, прикутих до лав. Українські дівчата-невільниці поповнювали гареми. Відомо про українок, які ставали дружинами турецьких можновладців: *Маруся Богуславка*, оспівана в народній думі; бранка з містечка Рогатина, яка отримала ім'я Хуррем, а європейці називали її Роксоланою, стала дружиною турецького султана Сулеймана I Пишного (її син Селім також був султаном). Всього нападниками за час з 14 по 18 ст. було вбито чи полонено щонайменше 2–2,5 млн. мешканців України.
З поч. 17 ст. козаки вели запеклу боротьбу із загарбниками, споряджали *морські походи* з метою визволення бранців.

Літ.: Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 147–158; Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса, 1997. *Р. Д. Лях*

ЯТАГАН (тур. yatağan) – рубаючо-колюча зброя, з викривленим клинком, що заточувався на увігнутій стороні. Руків'я Я. має характерне розширення (вуха) для упору кисті руки.

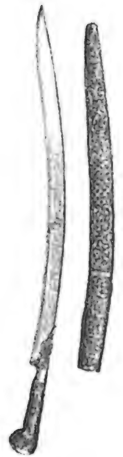
Ятаган

ЯЦКЕВИЧ (Яцькович) Герасим (рр. нар. і см. невідомі) – український військовий діяч і дипломат часів *Визвольної війни українського народу середини 17 ст.*, наказний полковник звягельський. Брав активну участь у битвах Визвольної війни, зокрема у *Берестецькій битві 1651.* Навесні 1649 очолював сотні Чернігівського та Лубенського полків на українсько-польському прикордонні.
Входив до числа найбільш довірених козацьких старшин, яких Б. *Хмельницький* залучав до дипломатичної роботи. Був у козацьких посольствах до Польщі (1652) та Москви (1653). *С. Ф. Плецький*

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Абросимова С. В. (Дніпропетровськ)
Александров П. Г. (Запоріжжя)
Андреєв В. М. (Херсон)
Бекетова В. М. (Дніпропетровськ)
Білоусенко П. І. (Запоріжжя)
Богуславський О. В. (Запоріжжя)
Бойко А. В. (Запоріжжя)
Бровко Б. А. (Запоріжжя)
Васьків М. С. (Запоріжжя)
Винарчук Т. В. (Запоріжжя)
Вінниченко О. О. (Львів)
Водотика С. Г. (Херсон)
Волкова Ю. М. (Запоріжжя)
Генега Р. Я. (Львів)
Геращенко Т. С. (Запоріжжя)
Горобець В. М. (Київ)
Давлєтов О. Р. (Запоріжжя)
Довгань П. М. (Львів)
Емірсуїнова Н. К. (Запоріжжя)
Жук В. Н. (Київ)
Задунайський В. В. (Донецьк)
Заремба В. І. (Дніпропетровськ)
Заяць А. Є. (Львів)
Ігнатуша О. М. (Запоріжжя)
Кириченко В. М. (Запоріжжя)
Кириченко С. М. (Запоріжжя)
Киричук Ю. А. (Львів)
Князьков Ю. П. (Запоріжжя)
Ковалів Ю. І. (Київ)
Ковальський М. П. (Острог)
Козицький А. М. (Львів)
Кондратюк К. К. (Львів)
Кононенко П. П. (Київ)
Коробов О. І. (Запоріжжя)
Костюченко В. А. (Київ)
Кравченко В. В. (Харків)
Кривко І. М. (Запоріжжя)
Кривоший О. П. (Запоріжжя)
Крикун М. Г. (Львів)
Кріль М. М. (Львів)
Крупач М. П. (Львів)
Куделко С. М. (Харків)
Лазуренко В. М. (Черкаси)
Ласка І. М. (Запоріжжя)
Лиман І. І. (Бердянськ)
Лях Р. Д. (Донецьк)
Лях С. Р. (Запоріжжя)
Ляшко С. М. (Київ)
Маленко Л. М. (Запоріжжя)
Марискевич Т. Г. (Львів)
Масенко Л. Т. (Київ)
Мельниченко В. М. (Черкаси)
Мицик Ю. А. (Київ)
Мільчев В. І. (Запоріжжя)
Мороз Л. З. (Київ)
Морозов А. Г. (Черкаси)
Мороко В. М. (Запоріжжя)
Москвич Л. Г. (Київ)
Нестеренко Л. О. (Запоріжжя)
Нефедов В. В. (Запоріжжя)
Нещерет Т. І. (Запоріжжя)
Олійник О. Л. (Запоріжжя)
Осташко Т. С. (Київ)
Павленко І. Я. (Запоріжжя)
Пилипчук Д. П. (Київ)
Підкова І. З. (Львів)
Пінчук Ю. А. (Київ)
Пірко В. О. (Донецьк)
Плецький С. Ф. (Запоріжжя)
Пода О. Ю. (Запоріжжя)
Попельницька О. О. (Київ)
Посохов С. І. (Харків)
Пришляк В. В. (Луцьк)
Ребро П. П. (Запоріжжя)
Рисіч Й. Л. (Київ)
Романенко О. В. (Запоріжжя)
Савченко В. В. (Дніпропетровськ)
Сакада Л. Д. (Київ)
Самко І. В. (Запоріжжя)
Сергійчук В. І. (Київ)
Серкіз Я. І. (Львів)
Сиващенко Л. П. (Запоріжжя)
Сирота Р. Б. (Львів)
Скворцов О. Г. (Запоріжжя)
Сокульський А. Л. (Запоріжжя)
Старух О. В. (Запоріжжя)
Сухий О. М. (Львів)
Сухих Л. А. (Київ)
Терещенко Ю. І. (Київ)
Терно С. О. (Запоріжжя)
Тимченко С. М. (Запоріжжя)
Тимчина В. Ф. (Запоріжжя)
Ткаченко В. Г. (Запоріжжя)
Толок В. О. (Запоріжжя)
Торкут Н. М. (Запоріжжя)
Тощев Г. М. (Запоріжжя)
Турган О. Д. (Запоріжжя)
Турченко Г. Ф. (Запоріжжя)
Турченко Ф. Г. (Запоріжжя)
Удод О. А. (Дніпропетровськ)
Фареній І. А. (Черкаси)
Федик І. І. (Львів)
Хижняк З. І. (Київ)
Хить М. М. (Львів)
Хом'як Т. В. (Запоріжжя)
Целуйко О. П. (Львів)
Ціватий В. Г. (Київ)
Чабаненко В. А. (Запоріжжя)
Шаповалов Г. І. (Запоріжжя)
Швагуляк М. М. (Львів)
Швидько Г. К. (Дніпропетровськ)
Шевченко В. І. (Запоріжжя)
Шевченко В. Ф (Запоріжжя)
Шевченко Т. К. (Запоріжжя)
Шиханов Р. Б. (Запоріжжя)
Шиян Р. І. (Запоріжжя)
Шпитальов Г. Г. (Запоріжжя)
Шуст Р. М. (Львів)
Щербак В. О. (Київ)
Ярова Г. І. (Київ)

Довідкове видання

Українське козацтво

Мала енциклопедія

Завідувач історичної редакції – І. Б. Гирич

Науковий та літературний редактор – Д. П. Пилипчук

Редактор – І. Я. Щупак

Редагування карт – О. І. Коробов, С. Р. Лях

Редагування ілюстрацій – О. В. Лисенко, Т. В. Ткаченко

Головний художник – П. В. Машков

Обкладинка, художнє оформлення та макет – П. В. Машков,

К. А. Сервецький, О. В. Лисенко, Т. В. Ткаченко

Комп'ютерний набір – О. І. Коробов, А. О. Пальчик, С. Ф. Плецький

Комп'ютерна верстка – О. В. Лисенко, Т. В. Ткаченко

Коректори – Н. В. Островська, Н. Ю. Селюкова, Л. І. Леуська

Здано на виробництво і підписано до друку 17.12.2001 р.
Формат 84х108/$_{16}$. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура «Таймс». Ум. друк. арк. 59,64.
Обл.-вид. арк. 50,4. Наклад 3000 прим.
Вид. № 238.
Зам. № 1-751.

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.
Свідоцтво серія ДК №25 від 31.03.2000 р.

Видавництво «Прем'єр»,
69035, м. Запоріжжя, вул. Перемоги, 63.
Свідоцтво серія ДК №561 від 09.08.2001 р.

Віддруковано з готових позитивів
на Головному підприємстві РВО «Поліграфкнига»,
03057, м. Київ, вул. Довженка, 3.

Українське козацтво

МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ